

AMEA FOLKLOR İNSTİTUTU
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ YANINDA BİLİK FONDU
İSMAYILLI RAYON İCRA HAKİMİYYƏTİ

*AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN 100
İLLİYİNƏ HƏSR OLUNAN*

FOLKLOR MİLLİ KİMLİK KONTEKSTİNDƏ

mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın

M A T E R İ A L L A R I

30 iyun, 2018-ci il
İsmayilli rayonu, Lahıc qəsəbəsi

BAKİ – 2019

Kitab AMEA-nın “İdeya-estetik tərbiyədə ədəbiyyat və incəsənətin rolu: milli kimlik və mənəvi zənginlik” elmi-tədqiqat proqramı çərçivəsində nəşr olunur.

LAYİHƏNİN RƏHBƏRİ:

Muxtar KAZIMOĞLU-İMANOV
*AMEA Folklor İnstitutunun direktoru,
akademik*

TƏRTİBÇİLƏR:

Atəş ƏHMƏDLİ
*AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Dadaş ƏLİYEV
AMEA Folklor İnstitutunun doktorantı

REDAKTOR:

Əziz ƏLƏKBƏRLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**İngilis dilində mətnlər üzrə
məsul şəxslər:**

Vəfa İBRAHİM
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sönməz ABBASLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**Rus dilində mətnlər üzrə
məsul şəxslər:**

Afaq RAMAZANOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Vüsal SƏFİYEVƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunan “Folklor milli kimlik kontekstində” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, “Elm və təhsil” 2019, 492 səh.

Kitabda AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Bilik Fondu və İsmayılı Rayon İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə 30 iyun 2018-ci ildə İsmayılı rayonunun Lahıc qəsəbəsində keçirilən **“Folklor milli kimlik kontekstində”** mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları toplanmışdır.

folklor.az

F 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2019

© Folklor İnstitutu, 2019

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədarət

- Muxtar Kazımoğlu-İmanov -** *AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, akademik*
- Mirdaməd Sadıqov -** *İsmayılı Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı*
- Oktay Səmədov -** *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun icraçı direktoru*

Elmi heyət

- Sevil Əhmədova -** *İsmayılı Rayon İcra Hakimiyyəti başçısının müavini, İctimai-siyasi və humanitar məsələlər şöbəsinin müdiri*
- Elçin Abbasov -** *AMEA Folklor İnstitutunun elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
- Fidan Qasımova -** *AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
- Atəş Əhmədli -** *AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
- Dadaş Əliyev -** *AMEA Folklor İnstitutunun doktorantı, İsmayılı rayonu Lahıc qəsəbə tam orta məktəbinin müəllimi*

Katiblik

- Nigar İmaməliyeva -** *AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı*
- Elmiyyə Abdullayeva -** *AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı*

MİRDAMƏD SADIQOV

*İsmayilli Rayon İcra
Hakimiyyətinin başçısı*

SALAMLAMA NİTQİ

Çox hörmətli Muxtar müəllim, Oktay müəllim, əziz qonaqlar və İsmayılıya təşrif buyurmuş alimlər və tədqiqatçılar.

Siz böyük və xeyirxah iş görmüsünüz. “Məhəmməd dağın yanına getmir, dağ Məhəmmədin yanına gəlir”. Məsəli bu şəkildə təqdim etməyimin qayəsi var. Sizlər sanki, böyük bir dağsız və siz İsmayilli torpağına, qədim Lahıc diyarına, öz ənənəsi olan elm məbədinə xoş gəlmisiniz. Hər birinizi rayon ictimaiyyəti adından, rayon rəhbərliyi adından salamlayıram. Lahıcda belə bir mötəbər konfransın keçirilməsi və Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunması, əlbəttə, böyük bir hadisədir. Burada xarici ölkələrdən, o cümlədən qardaş Türkiyə, Misir, Rusiya və Qazaxıstandan qonaqlar var, mən onları da ürəkdən salamlayıram. Muxtar müəllimə, Oktay müəllimə belə bir konfransı təşkil etdiklərinə görə təşəkkür edirəm.

Təsadüfi yer seçməmisiniz və əlbəttə, Lahıcın özü də təsadüfi yer deyil. YUNESKO-da iki il bundan qabaq Mehriban xanımın rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndə heyəti iştirak etmişdir. Dünya sənətkarlarının əl işlərinin mədəni irs kimi tanınması ilə bağlı böyük bir toplantı keçirildi. Bir nominasiya da var idi: Dünyada misgərlik sənəti hara məxsusdur və qədim yaşayış məskənlərində mis emalı haradan başlayıb? Orada Suriya, Misir, İran, Türkiyə, Hindistan, Əfqanıstan, Pakistan və Liviya da iştirak edirdi. Bizim bölgədən Nəzər müəllim və bir də mən iştirak edirdik. Səsvərmədən sonra dünya misgərlik sənətini Lahıc misgərlik sənətkarlığının adı ilə qorunan qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edildilər. Orada qədimdən qalma sənətkarlıq nümunələri nümayiş etdirildi. Məsələn, 1000-1500 il bundan əvvəl istehsal olunmuş qablar, sənət əsərləri nümayiş olundu. Bu, Lahıc sənətkarları üçün çox əhəmiyyətli bir hadisə oldu. Bundan bir az qabaq İsmayılının böyük bir kəndi olan Basqal ilə bağlı kələğay sənətkarlığı yenə də YUNESKO tərəfindən qəbul olunmuşdu. Ondan da qabaq Azərbaycan xalçaçılıq sənəti qorunan irs kimi artıq qəbul edilmişdi. Mən gələcək perspektivlərlə bağlı onu da deyim ki, İsmayılıda Şirvan sənətkarlıq mərkəzinin elmi laboratoriyası və sənətkarlıq mərkəzi olan müəssisə yaradılacaq və burada bir çox insanların çalışacağı nəzərdə tutulub. Qarşıda Cənab Prezidentin bu bölgəyə səfəri olacaq. Lahıcda da gələcək və təbii ki, bu ərəfədə Şirvan xalçaçılıq emalatxanasının açılışı həyata keçiriləcək.

Cümhuriyyətin 100 illiyi Azərbaycan tarixində böyük hadisədir. Əlbəttə, mənimçün alimlərin qarşısında bu məsələ ilə bağlı çıxış etmək bir qədər çətindir. Buna baxmayaraq, deyəcəklərim var və onu deyə bilərəm ki, müsəlman aləmində Cümhuriyyətin ilk dəfə Azərbaycanda qurulması dünya demokratiyasının ən böyük fərqlənən cəhətlərindəndir. Qərbdə, Amerika və Avropa ölkələrində də demokratik təsisatlar çox olub, ancaq bunlar Azərbaycan qədər demokratiyanın həssaslığını, dərinliyini hiss edə bilməmişlər. Biz ilk dəfə qadınlara səs vermə hüququnu təmin edən demokratik dövlətik. Və bu, əlbəttə, çox mühüm addım idi. 1918-ci ildə ADR-in süqutundan sonra Rəsulzadənin bura gəlməsi və qaldığı evləri tez-tez dəyişərək bu kənddə yaşaması bir tarixi hadisədir. Əlbəttə, Lahıc camaatının onu bir demokratik dəyər kimi qoruması, onu nə sovet bolşeviklərinə, nə də kimsəyə təhvil verməməsi (hətta onun ağırlığı qədər qızıl təklif olunsaydı), onu satmamaları Lahıcın adına böyük şərəf gətirdi.

Tarixi inkar etmək olar, faktları gizlətmək olar, ancaq həqiqət həqiqətliyində qalır. Onu heç kəs heç kəsin əlindən ala bilməz. Bu gün Azərbaycanda milli müstəqilliyin bərpasını və dönməzliyini, əlbəttə, hər kəs Ulu Öndərin adı ilə bağlayır. O, istiqlalımızı bərpa etdi, onu inkişaf etdirdi, ardından isə onun yolunu davam etdirən Cənab Prezident görün necə böyük bir fərman imzaladı, nə böyük tədbirlər keçirdi. Məhz onun yaratdığı gözəl şəraitin nəticəsidir ki, bizim Cümhuriyyətin ildönümünə həsr olunmuş konfransımızda dünyanın neçə ölkəsindən nümayəndələr iştirak edir.

Elm böyük qüvvədir. Elmin dalınca getmək, onun zirvəsinə çatmaq üçün, daşlı-kəsəkli yolları getmək üçün onun ətlərindən dırnağını dağıda-dağıda qalxmalısan.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Elm oxu dünyada kamaldan ötrü,
Oxuma dövlətdən, ya maldan ötrü.
Bilik can quşuna qanaddır inan,
Ruhunu göylərə odur qaldıran.

Nə gözəl deyilmişdir. Bunu deyən “Cami-cəm” əsərinin müəllifi və 630 il bundan qabaq yaşamış Marağalı Əvhədidir.

Lahıcın böyük ziyalıları olub. Bu kənddən olanlar inqilabdan qabaq Nəcəf-Əşrəfdə oxuyaraq məntiq və tibb elmi üzrə savad almışlar. Onlar dünya elminə çox böyük töhfələr vermişlər. Gəncənin böyük axundu olan Mir Abbas ağa Nəcəf-Əşrəfdə 25 il təhsil almışdır. Onun əmisi oğlu Əşrəf ağa təbabət üzrə böyük alim kimi yetişmişdi. Onda hətta bütün Avropanı gəzmək üçün ikinci Nikolayın putyovkası da varmış. (bu sənədi Lahıc muzeyində görə bilərsiniz). Deyilənə görə, Nikolayın övladı olmurdu, o müalicə edəndən sonra uşaqları doğulmuşdur. Həkim pul götürməyib, buna görə də onu Avropanı gəzməklə mükafatlandırırıblar. Lahıc Azərbaycan elminə 4 akademik, 35 elmlər doktoru, 86 elmlər namizədi və yüzlərlə dəyərli ziyalı verib. Buranın rus-tatar məktəbi tarixən Bakı, Şuşa və Gəncə şəhərlərindən sonra dördüncü sırada dayanmışdır ki, bu da, əvvəllər də burada təhsilin güclü olduğunu sübut edir. Mən bir faktı da sizə açıqlayım. Möhtərəm Prezidentə Lahıc haqqında məruzə edərkən o, Lahıc elminə, Lahıc sənətkarlığına, Lahıcın görkəmli ziyalılarına çox böyük diqqət yetirməyi mənə tapşırırmışdı. Və mən sizlərə çox təşəkkür edirəm ki, bu gün biz qismən də olsa onları yada saldıq, o insanların ruhunu şad elədik. Mən burda ağsaqqallar görmüşəm ki, onlar elmin dəryaları sayılırdı. Mənim oxuduqlarım və bildiklərim uşaqlıqdan tanıdığım Lahıc sakini Məşədi Hüseynqulu kişinin savadının yanında (söhbət astronomiyadan, fəlsəfədən və tətbiqi elmlərin tətbiqindən gedir) görürük ki, çox azdır. Bir faktı da deyim: Bir dəfə səhər-səhər məktəbə tələsirdim. Salam verdim ağsaqqalların yanından keçəndə. Rəhmətlik Məşədi Hüseynqulu kişi məni saxladı və dedi ki, ağsaqqalların yanından keçib gedəndə icazə alıb getmək daha məsləhətdir. İndiyədək o mənim qulağımda qalıb. Yəni o, ədəb öyrətdi bizə. Elm o zaman elm olur ki, o insanlara ədəb öyrədir. Rəhmətlik Hafiz Şirazi demişkən:

Hafiza, elm, ədəblə özünə zinət ver,
Ki, ədəb olmasa, o yar ilə söhbət olmaz.

Elm olmasa, insanları ələ ala bilmək, onların ürəyini oxumaq, onları gələcəyə inandırmaq və onları bədbinlikdən qurtarmaq çətindir. Elm bizi qoruyur, biz isə var-dövləti. Hansı ağırdırsa gəlin onu götürək. Əlbəttə, elmi götürsək yaxşıdır. Və mən hər birinizə bura gəldiyinizə görə, elmi tədqiqat apardığınıza görə, folklorla məşğul olduğunuza görə təşəkkür edirəm. Bu sahə xalq yaradıcılığının ən qədim və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Folklor araşdırmaları aparən bizim Folklor İnstitutuna, “Bilik” fonduna və konfransın hər bir iştirakçısına təşəkkürümü bildirirəm.

Əlbəttə, deyirlər Lahıcda bu gün 40 dərəcə isti olacaq. Ancaq gərək siz bu istini və qəlbinizdəki çətinlikləri bir anlıq unudasınız. Baxın Lahıca, bu orta əsr şəhərinə, baxın bu küçələrin quruluşuna, orta əsrlərdə çəkilmiş boru kəmərinə, kanalizasiya sistemində və bulaqların tikintisində.

Burda Sovet hakimiyyəti dövründə bir dənə də olsun polis işçisi olmayıb. Buranı ağsaqqallar idarə edirdilər. Heç bir cinayət olmurdu, oğurluq olmurdu burda. Qapı, baca, dükan açıq olurdu burda. Mənim atam dükanda işləyirdi. Onun dükanı səhərəcən açıq olurdu. Məsələn, deyirdilər ki, Ağa, axşam 5 dənə paltar sabununu götürmüşəm, al, bu da pulu. İnsanlarda inam var idi birbirinə. Görün biz bunu qaytarmaq üçün hansı qədim adətlərimizi bərpa etməliyik. Biz qədim folklorumuzu yada salmalıyıq ki, insanlar daxili zənginliyə malik olsunlar, o təmizliyə qayıtsınlar. Gəlin bunu bərpa edək!

Bir daha sizə xoş gəlmisiniz deyirəm və konfransınıza uğurlar arzulayıram!

Yüz illiyə yüz töhfə

KONFRANSIN AÇILIŞ MƏRUZƏLƏRİ

MUXTAR KAZIMOĞLU-İMANOV
*AMEA Folklor İnstitutunun direktoru,
akademik*

XALQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏSİ

Kollektiv şüur göstəricisi olan xalq mədəniyyətində fərdi düşüncə tərzindən, fərdi yanaşma və fərdi üslubdan danışmaq, söz yox ki, çətindir. Bunun əvəzinə xalq mədəniyyətində “folklor üslubu” adlandırma biləcəyimiz bir poetik sistemdən danışa bilərik. Xalq mədəniyyətinə məxsus poetik sistemdə ən aparıcı cəhət düşüncə tərzinin, hadisələrlə yanaşma forması və həmin hadisələri əks etdirmək üslubunun ortaqlıq mahiyyəti daşmasıdır. Ortaqlıq ondadır ki, xalq mədəniyyətinin hər hansı bir sahəsində, o sıradan da xalq ədəbiyyatında əksini tapan məzmun və bu məzmunun ifadə olunma forması ayrı-ayrı fərdlərdən daha artıq dərəcədə “kollektiv” dediyimiz çoxluğa məxsusdur. Ayrı-ayrı fərdlərin yaratdığı bədii nümunə xalqın təfəkkür süzgəcindən keçdikdən sonra (və xalqın “malına” çevrildikdən sonra) folklor mahiyyəti qazanırsa, demək, çoxluğa məxsus məzmununda və əksətdirmə formasında milli kimlik elementləri axtarmaq elə bir çətinlik törətmir. Folklorda milli kimlik elementləri axtarmaq məhz bu zəngin xəzinədə xalqın obrazını axtarmaqdan başlayır. Bəli, “xalq yaradıcılığı” adlandırdığımız bir sənət sahəsində xalq öz obrazını yaradır və bu obrazın açıq-aşkar görünən cəhətləri ilə qarşılaşırıq.

Xalq obrazı ilə bağlı mühüm cəhətlərdən biri yenilməzlik, məğlubedilməzlikdir. Folklorda qəhrəman ona görə yenilməz və məğlubedilməzdir ki, o özünü xalqın ayrılmaz parçası sayır, xalqla daim bir yerdə olmaq duyğusu qəhrəmanın ən çətin döyüşlərdən qalib çıxmasının əsas mənbəyinə çevrilir. Xalq adlı bütövün ayrılmaz parçası olmaq hikməti folklorla bir nikbinlik ruhu gətirir və xalq mədəniyyətinin məzmunca ən kədərli nümunəsində belə bədbinlik əlaməti axtarmaq mümkün olmur. Yalnız bizdə yox, bütün dünyada folklor üçün səciyyəvi sayılan bu cəhətlə yanaşı, xalq mədəniyyətində, əlbəttə ki, konkret mənada da milli kimlikdən danışılan məqamlar var. Belə məqamlarla qəhrəmanlıq dastanlarında daha çox qarşılaşırıq. Məsələn, “Dədə Qorqud” boylarında Oğuz elini milli kimliyin mühüm göstəricisi kimi görürük. Oğuz eli dastanda uşaqdan-böyüyə, cavandan-qocaya, çobandan-hökmdara qədər hamının candan əziz bildiyi və uğrunda ölməyə hazır olduğu vətən, dövlət və xalqdır.

Folklorda milli kimlikdən danışarkən aydınlaşdırılması vacib olan məsələlərdən biri millilik və bəşəriyyət amillərinin yerini doğru-düzgün müəyyənləşdirməkdir. Geniş izahata ehtiyac görmədən qeyd edərkən ki, folklorda millilik bəşəriyyətə qətiyyətli mane olmur, əksinə, bu cəhətlər bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır. Belə olmasaydı, “Dədə Qorqud”da ən adlı-sanlı qəhrəmanlardan birinin (Qanturalının) xristian qızı ilə evlənməsindən bəhs edilməzdi.

Öz xalqı ilə yanaşı, başqa xalqlara da hörmət və ehtiram ifadə etmək Azərbaycan folklorunda saysız-hesabsız faktlarla sübuta yetiriləcək bir həqiqətdir. Və bu həqiqət milli-mədəni müxtəliflik amili ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Başqa xalqlara hörmət və ehtiram bəsləməyin bəriz göstəricisidir ki, Azərbaycandakı etnik qrupların hər biri öz folklorunu necə var o şəkildə qoruyub saxlayır, ifa edib gələcək nəsillərə ötürür.

Mədəni müxtəliflik baxımından zəngin olan bölgələrimizdən biri İsmayıllıdır. Burada Azərbaycan türklərindən başqa azsaylı xalqların da nümayəndələri yaşayır və onlar özlərinə məxsus

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

folklor örnəklərini nəinki Azərbaycan, hətta dünya miqyasında təbliğ etmək imkanına sahibdir. Bu gün Cümhuriyyətin 100 illiyi münasibətilə milli kimlik mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirdiyimiz Lahic qəsəbəsi xalq mədəniyyətinin təbliğinə görə xüsusi seçilən bir qəsəbədir.

Xalq mədəniyyətini göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayan Lahic bizim üçün başqa bir tərəfdən də son dərəcə əziz bir yerdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bolşevik işğalından sonra bir müddət burada – Lahic qəsəbəsində yaşayıb, burdakı mərd insanların, milli-azadlıq ideallarına sadıq soydaşlarımızın etibar və sədaqətinə güvənib. Söz vaxtına çəkər – deyiblər. Məhz bu vaxtlar, yəni bu konfransı keçirdiyimiz yay vaxtı, konkret desək, 1920-ci ilin iyun-iyul aylarında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Lahicdə özünün məşhur “Əsrimizin Səyavuşu” əsərini yazıb. Biz burda – “Əsrimizin Səyavuşu” əsərinin yazıldığı Lahicdə Cümhuriyyətin 100 illiyini qeyd edirik, Cümhuriyyət qurucularının, eləcə də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin milli mədəniyyət mücadiləsindən danışırıq.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dini yox, dünyəvi təməllər üzərində qurulan bir dövlət idi. Dini dəyərlərə böyük ehtiramla yanaşan, bayrağındakı yaşıl rəngin rəmzi mənasına sadıq qalaraq ölkədə İslam dini ilə bağlı qurumların sağlam əsaslarla fəaliyyət göstərməsinə hər cür şərait yaradan Azərbaycan Cümhuriyyətinin özündən əvvəlki Şərq dövlətlərindən mühüm bir fərqi onda idi ki, Cümhuriyyət dini qurumların siyasi proseslərdə iştirakını nəzərdə tutmurdu, məlum və məşhur bir ifadə ilə desək, Cümhuriyyət “dindən ayrı” dövlət idi. Şərqdə ilk parlamentli dövlət kimi tarixə düşən Azərbaycan Cümhuriyyətinin din siyasətini doğru-düzgün dəyərləndirmək baxımından gərək olan səciyyəvi tarixi faktlardan biri budur: 1919-cu ildə Azərbaycan parlamentində seçki qanunu müzakirə olunarkən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə həmin qanun layihəsinə məscidlərdə və dini ayinlər üçün nəzərdə tutulmuş digər yerlərdə seçki təbliğatı aparmağı qadağan edən xüsusi bənd əlavə olunur. Qanun layihəsinin bu bəndində qeyd edilir ki, məscidlərdə və dini ayinlər üçün nəzərdə tutulan digər yerlərdə qanuna zidd olaraq seçki təbliğatı aparılanları altı aya kimi həbs cəzası gözləyir. Din xadimlərinin və ayrı-ayrı dini qurumların dövlət işlərinə birbaşa müdaxiləsinin acınacaqlı nümunəsini İran idarəçilik sistemində görünən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə açıq şəkildə bildirir ki, Azərbaycanın çağdaş siyasi inkişaf kursu İranın dərviş, falçı, mərsiyəxan və mövludxanlar yetişdirən köhnə idarəçiliyi ilə bir araya sığmır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin irəli sürdüyü və ardıcıl olaraq həyata keçirdiyi siyasi kursda ən önəmli məsələlərdən biri milli mədəniyyət məsələsi idi. “Milliyyət din üzərində deyil, dil və mədəniyyət üzərində qurulur” (Mirzə Bala Məmmədzadə) – deyən cümhuriyyətçilər milli şüurun formalaşmasında, müstəqil dövlətçilik ideyalarının cəmiyyətdə təcridən oturuşması və reallığa çevrilməsində ədəbiyyat və incəsənətin rolunu xüsusi qiymətləndirirdilər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: “Azadlıq və istiqlaliyyət süngülərlə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsilə əldə olunur”. Hakimiyyətə süngülərlə gələn və bu hakimiyyətin sərhədlərini genişləndirib yeni bir imperiya qurmağa çalışan bolşeviklər də ədəbiyyat və incəsənətin necə bir təsir gücünə sahib olduğunu yaxşı bilirdilər. Fərq onda idi ki, bolşeviklər sinfi mübarizə ideologiyasına uyğun olaraq ədəbiyyat və incəsənətdə sinfilik axtarır və bu sinfiliyi necə olursa-olsun ədəbiyyat və incəsənətin ana xəttinə çevirmək istəyirdilər. Bolşeviklərdən fərqli olaraq mədəniyyətin milliliyi mövqeyində duran və bu mövqeyi möhkəmləndirmək istiqamətində zəruri addımlar atan Cümhuriyyət liderləri “kültür sinfi deyil, millidir” – deyirdilər, həm məzmun, həm də formaca milli olan mədəniyyətin inkişafı üçün hər cür şərait yaratmağa çalışırdılar. Bakıda milli kitabxananın, milli muzeyin, milli teatrın, milli təhsil ocaqlarının yaradılması Cümhuriyyətin mədəniyyət və elm siyasətinin əsas isiqamətlərindən xəbər verən səciyyəvi tarixi faktlardır. Belə tarixi faktlar sırasında 1918-ci ildə Bakıda “Türk gecələri” adı ilə təşkil edilən konsert proqramlarını da xatırlatmaq yerinə düşür. Bu konsertlərin yüksək dövlət səviyyəsində təşkil olunduğunu ondan bilmək olar ki, həmin tədbirlərdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “məsul müdir” vəzifəsini yerinə yetirirdi. “Türk gecələri”nin bədii tərtibatı görkəmli rəssam Əzim Əzimzadəyə həvalə edilmişdi. Konsertlərdə ədəbi parçaların seçilib səsləndirilməsi ilə “Yaşıl qələm” cəmiyyətinin üzvü olan tanınmış yazıçılar məşğul olurdular. Azərbaycan yazıçıları və sənət adamları ilə yanaşı, Türkiyədən, Tatarıstandan da sənətkarların iştirak etdiyi konsert tədbirlərindən əvvəl xüsusi sərgilərin təşkil olunması mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. “Türk ocağı”, “Türkmən çadrası”, “Atəşgah”, “Şərq salonları”

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

kimi adlar altında təşkil olunmuş sərgilərdə türk xalqlarının folklor və etnoqrafiyasına aid materiallar nümayiş etdirilir və bununla da soydaşlarımıza türkçülük ruhu aşılınırdı.

Yaxın Şərqi ölkələrinin bir çoxunda qeyd olunan Novruz bayramında cümhuriyyətçilər milli ruh axtarır, bu bayramın türk mifoloji dünyagörüşü və türk dövlətçilik tarixi ilə bağlı tərəflərini xüsusi olaraq diqqət mərkəzinə çəkirdilər: “Novruz İranın və Turanın birgə bayramıdır... Novruz bayramı bir vaxtlar ərəblərin istilasından sonra İranda tamamilə tərk edilmiş və ya etdirilmişdi. Yalnız səkkiz əsr əvvəl türk hökmdarlarından Cəlaləddin Məlikşah Səlcuqi tərəfindən bu bayram dirçəldilmiş və buna görə də bayramın adını Novruz Sultan qoymuşdular...”

Türk üsuli-təqvimini – illərin birer heyvan adı ilə adlandırılması İranda hala baqıdır. Məlum olduğu kimi, illərə heyvan adının verilməsi türk münəccimlərinin, Turan kahinlərinin adı ilə bağlıdır. Və indi də İran münəccimləri bundan istifadə edirlər” (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə). Novruz bayramına bu cür yanaşmasından da görmək olur ki, Cümhuriyyət liderlərinin nəzərində millilik bəşəriyyətlə vəhdətdədir. Novruz bayramını türk mifologiyası, qədim türk təqvim sistemi ilə əlaqələndirən cümhuriyyətçilər “İran-Turan bayramı” adlandırmaqla bu bayramın beynəlxalq mahiyyətinə işarə etməyi vacib bilirlər.

Beləliklə, aydın olur ki, dövlətçilikdə dünyəvi dəyərləri milli dəyərlərlə üzvi şəkildə qovuşdurən Cümhuriyyət liderləri bu xətti mədəniyyətə münasibətdə də nəzərə alır və bu istiqamətdə tarixdə iz buraxan mühüm işlər görürdülər.

Azərbaycan mədəniyyətini özümüzə və dünyaya tanıtdırmaq yolunda bu gün çox ciddi tədbirlər həyata keçirən müstəqil Azərbaycan dövləti 1918-1920-ci illər arasında cəmi 23 ay fəaliyyət göstərən Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi ənənələrini yüksək səviyyədə davam və inkişaf etdirir.

OKTAY SƏMƏDOV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Bilik Fondunun icraçı direktoru,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN TƏBLİĞİNDƏ BİLİK FONDUNUN ROLU

Konfransın təşkilində iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun kollektivi adından İsmayılı Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı hörmətli Mirdaməd müəllimə tədbirin keçirilməsinə dəstək verdiyinə görə təşəkkürümü bildirirəm. Elmi tədbirin yüksək zövqlə bəzədilmiş iclas və konfrans zallarında deyil, belə bir tarixi məkanda, etnik rəngarəngliyi ilə seçilən İsmayılı rayonunun qədim tarixi ənənələrə malik, el sənətinin beşiyi olan Lahıç qəsəbəsində təşkili elm adamlarının, alim və tədqiqatçıların yerli əhali ilə canlı ünsiyyətdə olması baxımından təqdirəlayiqdir və olduqca faydalıdır. Tanınmış ziyalıların, müdrik söz sahiblərinin, öz araşdırmaları ilə elmin inkişafına töhfə verən alimlərimizin adi insanlarla görüşləri, bu görüşlərdə xalqımızın tarixi və mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərlərimiz, dövlətimizin əhalinin sosial rifahı naminə yürütdüyü siyasət, gənc nəslə yüksək vətənpərvərlik hissinin aşılınması ilə bağlı səmimi söhbətlər həm elmin populyarlaşdırılmasına, həm əhalinin elmi biliklərinin artırılmasına, həm də gənclərin ümumi dünyagörüşünün genişlənməsinə xidmət edir.

Xalqımızın folklor mədəniyyətinin tarixi və müasir durumu ilə bağlı aktual məsələlərə həsr olunmuş belə bir konfransın keçirilməsi olduqca vacibdir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və gələcək nəslin şüurunda təşəkkül tapması baxımından bu cür elmi tədbirin məhz folklor rəngarəngliyi və zənginliyi ilə seçilən bir məkanda baş tutması faydalı və əhəmiyyətlidir. Biz “folklor” deyəndə, keçmişə, geriyə qayıdışı yox, məhz irəliyə baxışı nəzərdə tutmalıyıq. Müdriklər demişkən, gələcəyi qurmaq istəyən keçmişə unutmamalıdır. Xalqımızın folklor nümunələrinə üç istiqamətdə – onların tədqiqi, həm tədrisi və təbliği istiqamətində diqqət yetirilməlidir. Orta məktəblərdə folklor ədəbiyyatının tədrisi bu gün də aktual problemlərdən biridir: yeniyetmə və gənclərimizin nağıllar və əfsanələr, laylalar və nazlamalar barədə məlumatı çox azdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisində folklor nümunələrinin sayı artırılmalıdır. Zərbül-məsəllər, atalar sözləri, deyimlər və digər folklor janrları ilə bağlı şagirdlər və tələbələr arasında bilik müsabiqələri keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu xalqımızın zəngin folklorunun tədqiqi və təbliği istiqamətində bir çox maarifləndirici tədbirlərə imza atmışdır. Fond Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu ilə birgə müxtəlif bölgələrdə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrində, idarə və təşkilatlarda alim və tədqiqatçıların rəngarəng mövzularda silsilə mühazirələrini təşkil etmiş, maarifləndirici görüşlər keçirmiş, yeniyetmə və gənclərin ev kitabxanalarını müvafiq bədii ədəbiyyat nümunələri ilə zənginləşdirmişdir. Azərbaycan folkloru ilə bağlı mövzularda mədəni-kütləvi tədbirlər Bilik Fondunun Oğuz, Qax, Ağdaş, Ağstafa, Ağsu, Şəmkir, Tərtər, İsmayılı, Astara rayonlarında və Bakı şəhərinin Nardaran qəsəbəsində fəaliyyət göstərən Bilik Evlərində də baş tutmuşdur. Bu məkanlarda ödənişsiz təlim kursları və dərnlərə cəlb olunmuş gənclərə mütəmadi olaraq xalq ədəbi yaradıcılığı barədə məlumat verilir, tədqiqatçılarla maraqlı və faydalı görüşlər təşkil olunur. Növbəti mərhələdə Bilik Evlərinin fəalları, yerli gəncləri cəlb etməklə əhali arasında sorğular keçirmək, bölgə əhalisinin folklor nümunələri barədə məlumat toplamaq və bu addımla tədqiqatçılarımıza yardımçı olmaq niyyətindəyik. Toplanan nümunələr Akademiyanın Folklor, Ədəbiyyat və Dilçilik institutları tərəfindən kitab şəklində ərsəyə gətirilə bilər. Ölkəmizdə tarixi və bugünü Lahıcla bağlı olan misgərlik sənətinə xüsusi önəm verilir. Bu sənəti yaşatmaq, təbliğ etmək olduqca gərəklidir. Xüsusilə də gənc nəslə bu sənətin sirlərini öyrətmək vacibdir. Biz Bilik Fondu olaraq, Lahıç sənətkarlarına dəstək göstərməyə, yeniyetmə və gəncləri peşəkar sənət adamları ilə bir araya gətirməyə hazırıq.

Mən burada Akademiyanın Folklor institutundan olan mühazirəçilərimizi görürəm. Onlar Bilik Fondunun xətti ilə bir çox yerlərdə, təlimlərdə, mühazirələrdə dəfələrlə çıxış etmişlər, folklor nümunələri barədə yerli əhaliyə zəngin məlumatlar vermiş, alimlərimiz tərəfindən aparılan

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

tədqiqatlar haqqında danışıqlar. Ümumilikdə Bilik Fondu bu günə kimi alimlərimizin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı mövzularda 70-dən çox mühazirəsini təşkil etmişdir. Folklor mövzusunda kitab təqdimatları, bilik yarışmaları, esse müsabiqələri və rəsm sərgilərinə imza atılmış, “İmzalı görüş” layihəsi çərçivəsində hekayə və nağıl müəllifləri olan uşaq yazarları ilə görüşlər keçirilmiş, Şəmkir Bilik Evinə “Nağıl şənbəsi” dərnişini təşkil olunmuş, Nardaran Bilik Evinə folklor mövzusunda silsilə tədbirlər keçirilmiş, “Vətənin pərvəri ol!” layihəsi üzrə istedadlı uşaq və gənclərin rəsm sərgiləri və yaradıcılıq müsabiqələri təşkil olunmuşdur.

Bir məqamı da qeyd etmək istərdim. Tədbirimizə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun alimləri də qoşulmuşlar: bu gün İsmayılı Bilik Evinə folklor qadın obrazı mövzusunda fəlsəfi düşüncələrlə bağlı iki tədqiqatçının yeli gənclərlə və yazarlarla görüşü keçirilir.

Bilik Fondu gənclərin folklorun təbliği işinə cəlb edilməsi sahəsində müəyyən təcrübə toplamışdır. Ötən il Bilik Fondunda istehsalat təcrübəsi keçən və xarici dil üzrə bilik və bacarıqlara malik olan bir qrup ali məktəb tələbəsi bu günə kimi digər dillərə tərcümə olunmamış 10 Azərbaycan nağılını ingilis dilinə tərcümə etdilər. Mətnlər peşəkar mütəxəssis tərəfindən redaktə edildikdən sonra Bilik Fondunun İnformasiya təminatı sektorunda çapa hazırlandı və toplu şəkildə nəşr olundu. “Nağıllar” kitabı işıq üzü gördüyü dövrdə məlum oldu ki, tələbələrədən biri təhsilini başa vuraraq Fövqaladə Hallar Nazirliyinin hərbi hissəsində xidmətə çağırılmışdır. Fondun rəhbərliyi və əməkdaşları əsgərin valideynləri ilə birgə Səngəçaldə yerləşən hərbi hissəyə yola düşdülər. Biz əsgər və zabitlərin iştirakı ilə bu hərbi hissədə tərcüməçi qismində kitabın tərtibçilərindən biri olan universitet məzununu ilə görüşdük, nağıllar toplusunun təqdimatını keçirdik. Dünən tələbəsi və bugünün əsgərinə, onun valideynlərinə maraqlı və mənalı bir gün yaşatdıq.

Əminəm ki, bu cür tədbirlər gənc nəslin mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza, folklorumuza marağın artırılmasına yardımçı olmaqla yanaşı, onun vətənpərvərlik ruhunda formalaşmasına xidmət göstərir.

Mən konfransın işinə uğurlar arzulayıram, alimlərimizə elmi tədqiqatlarında nailiyyətlər diləyirəm. Bu gün tanınmış ziyalılarımız, zəngin söz ehtiyatı, fikir və düşüncə sahibi olan kəslər qədim tarixə malik və zəngin xalq sənətinin beşiyi olan Lahıca yerli ziyalılarla görüşə gəliblər. Davamlı olsun! Konfransın təşkilində bizə dəstək olan rayon rəhbərliyinə təşəkkürümü bildirir, hörmətli Mirdaməd müəllimə həm elmi, həm də idarəçilik fəaliyyətində böyük uğurlar arzulayıram!

KAMRAN ƏLİYEV

*AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Əməkdar elm xadimi*

FOLKLOR VƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ SİSTEMİ

Hörmətli Mirdamət müəllim, hörmətli sədarət və burada əyləşən konfrans iştirakçıları, mən də öz adımdan sizləri salamlayıram! Mirdamət müəllim və onun rəhbərlik etdiyi bu rayon, rayonun ziyalıları elmə, sənətə, bizim keçmişimizə, gələcəyimizə son dərəcə diqqətlə yanaşırlar ki, bu konfrans da onun parlaq bir nümunəsidir.

Konfransda iştirakım mənim həyatım üçün də maraqlı bir hadisədir. O mənada ki, mən indiyədək Lahıca olmamışdım. Ona görə də yolları, dağları, yamacları seyr edə-edə buraya gəldim. Bəzən internetdə turistlərin coğrafi əraziləri gəzərkən “qorxulu” yollardan keçərək getdiklərinin şahidi olursan. Amma Lahıca gələn yollar insanların əlinin zəhmətilə və sevrəkdən yaradılan yollardır.

Mən Lahıca olmasam da, bir vaxtlar Basqalda olmuşam və orada xeyli qalib istirahət etmişəm. Basqalda sizin kəndlər üçün səciyyəvi olan bir cəhəti gördüm. Belə ki, kənd içində gəzərkən bir yaşlı kişi ilə qarşılaşanda o, salam verməkdə səni qabaqlayır, səndən öncə salam verir. Mən bu adəti biləndən sonra nə qədər çalışdım ki, yaşlı adamları qabaqlayıb onlara daha tez salam verim, amma açığı deyim ki, bu, mümkün olmurdu. Bir sözlə, hər yerdə məndən qabaq məni salamlayırdılar. Lahıca da belədir. Bu tarixi yerlərə gəlmək salam verib salam almaqdan başlayır. Mən deyirdim ki, belə bir adət xalqın çox qədim folklor ənənəsidir. İnsanlar görüşəndə onların ilk ünsiyyəti bir-birlərinə sağlamlıq arzulamaqdan başlayır. Adamlar burada folklor dilində danışırlar. Folklor dilinin bütün dadı-duzu, ləzzəti hiss edilmədən onların nitqinə hopmuşdur.

Folklorun ən mühüm xüsusiyyətlərindən, önəmli cəhətlərindən biri onun dövlət və dövlətçiliklə bağlı olmasındadır. Xatırlatmaq istəyirəm ki, Avropada intibah dövründən sonra folklor xüsusi diqqət yetirilməyə başladı. Məhz antik mədəniyyətə qayıdışdan – intibah dövrünü keçəndən sonra Avropa folkloruna qayıtdı və bütün folklor məktəbləri ondan sonra yarandı. Baxın, intibah zamanı yeni dövlət yaratdılar, yeni dünyagörüş formalaşdırdılar, amma hələ də nəyinsə çatmadığını düşündülər, hiss etdilər. Nəhayət, öz dövlətlərini inkişaf etdirmək, yeni mərhələləri aşmaq və dünyəvi dövlətləri içərisində tanınmaq üçün folklorun gücünə inandılar.

Vaxtilə miflərin yunan fəlsəfəsinin əsasını təşkil etdiyini deyən alimlərin yolunu davam etdirən filosoflar folkloru öyrəndilər və yeni dünyabaxışın əsasını qoydular. Folkloru öyrənməyin lazımlı və gərəklili olmasının nümunəsini göstərdilər. Biz onlardan təxminən 100-150 il sonra bu işə başladığımız.

Mən sizə deyim ki, xüsusən XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Rusiya tərəfindən ilhaq edildikdən sonra mərkəzi hökumətin idarəetmədə xeyli problemləri vardır. Nəyə görə çətinlik çəkirdi? Ona görə ki, yerli idarəetmədə bəylik ənənəsi qorunub saxlanmışdı. Bəylik ənənəsinin idarəçilikdə aparıcılığı mövcud adət-ənənələrin, ictimai vərdişlərin mühafizəsini zəruri edirdi. Bəylik ənənəsi aparıcıdırsa, deməli, istənilən adam idarəetməyə yerləşdirilə bilməz. Onda Çar Rusiyası məcbur oldu ki, yerlərdə bəylik komissiyası yaratsın və bəzi insanlara süni şəkildə bəylik statusu versin. Məhz bundan sonra xüsusi adamlara bəylik titulu verildi. Çarizmin yerli nümayəndələri həmin adamları o idarəetmə aparatında yerləşdirməyə başladılar. Sonra məlum oldu ki, bu da alınmır, bu cür idarəetmə də onlar üçün qənaətbəxş deyil. Bunun ən böyük nümunəsi Şimali Qafqazda Şeyx Şamil hərəkatı idi. Şeyx Şamil hərəkatı uzun müddət bunun məntiqi cavabı oldu. Bir məsələni də deyim ki, Qafqaz canişinliyinin yaradılmasında əsas səbəb Şeyx Şamil hərəkatına zərbə vurmaqdan ibarət idi. Rus hökuməti məcbur oldu ki, XIX əsrin sonundan Qafqaz xalqlarının (xüsusilə Azərbaycanın) folklor nümunələrinin toplanılmasını həyata keçirsin. Nəticə olaraq 40-50 cildə folklor nümunələri çap edildi. Elə bilirsiniz ki, bizi çox istəyirdilər? Bəlkə, bizə aşıq olmuşdular? Yox! Burada çox sadə məntiq var idi. İdarə edə bilmədikləri regio-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

nun folklorunu öyrənməklə – xalqın psixologiyasını mənimsəməklə oranı idarə etməyə, oraya hakim olmağa çalışırdılar.

Müəyyən zaman kəsiyində 40-50 cildlik folklor nümunələrini toplayıb nəşr etdikdən sonra milli psixologiyayı öyrənməyə başladılar. Həmin psixologiya əsasında yeni idarəçilik sistemi yaratmağa səy göstərdilər. Amma buna baxmayaraq, yenə də istədiklərinə nail ola bilmədilər. Niyə? Burada çox sadə məntiq vardır. Bir nümunə desəm, daha da aydınlaşar. Rusiya hökuməti XIX əsrin axırlarında Qoridə seminariya yaratdı. Həmin seminariyada təhsil alan və oranı bitirən tələbələri özünün adamına çevirmək istədi. Amma tamamilə əksinə oldu. Qorini bitirən insanlar milli duyğunu, folklor düşüncəsini yaşatmağa daha böyük üstünlük verdilər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yetişmiş şəxsiyyətlərin böyük əksəriyyəti Qorinin məzunları olmuşdular. El sevgisi, folklor düşüncəsi, milli adət-ənənələrə bağlılıq ideoloji baxımdan onları mərkəzi hökumətə qarşı hazırladı. Eyni zamanda Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları folklor toplamaq ənənəsinin əsasını qoydular. Bunun ilkin nümunələrini yarıdan 7 bacının bir qardaşı olan Firudin bəy Köçərli idi. Bu bacılar Firudin bəyi Qoriyə ağlaya-ağlaya yola saldılar, amma nəticə daha möhtəşəm oldu. Qoridə təpədən dırnağadək milli düşüncəyə sahib olan F.Köçərli gördüyü işlərdən birini – “Balalara hədiyyə” əsərini çap etdirməklə folklor toplamağa sistemli xarakter verdi və Azərbaycanda bu təcrübə genişlənməyə başladı. Sizə deyim ki, Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə ilk Demokratik Respublika yarandı ki, onun da əsasında folklor gələnləri dayanırdı. Demokratik dəyərlərə sahib çıxılması əslində folklordan gəlirdi, bizim dastanlardan və digər folklor nümunələrindən qaynaqlanırdı.

Bizim folklor nümunələrinin özlərində dövlətçiliklə bağlı müəyyən ənənələr yaşayır. Məsələn, folklorda şahlıq quşu anlayışı var. Quşu uçurdular və quş gedib kimin başına qonsaydı o, padşah olardı. Bu ənənənin folklorda kifayət qədər izləri vardır.

Yaxud çöpatma. Çöp atırdılar, kimə düşsəydi, sonra da deyirdilər ki, məsələn, bu, hakimiyyətə gətirilsin. Folklor bunu da yaşadır. Amma bütün bunlarla yanaşı, “Dədə Qorqud” epösündə idarəetmədə kollegiallığın səciyyəvi nümunəsi vardır. Baxın, Bayındır xanın məclisinə nə vaxt gəlirlər və kimlər gəlir? Bəylər onun yanına yığışırlar və qurultay keçirilir. Bu, Novruz bayramı ərəfəsində baş verir. Bu, torağayların oxuduğu bir vaxtdı. Deməli, Xanlar xanı öz demokratik təsisatını həyata keçirərkən onu Novruz bayramı ilə uyğunlaşdırır. Yəni milli ənənə ilə, folklor ənənəsi ilə dövlətçilik vəhdətdə təqdim olunur. Gəlin, xatırlayaq, bu gün bizim ölkəmizdə dövlətçiliklə Novruz bayramının tam şəkildə vəhdəti vardır.

Cümhuriyyət dövründə dövlət quruluşu üçün ən böyük cəhd nə idi? Şübhəsiz, demokratik düşüncə, bu düşüncənin tətbiqi. Belə bir demokratik idarəetmə sistemi “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bayatıda ifadə olunub. Çox təəssüf ki, biz bu gün “Kitabi-Dədə Qorqud”da bayatı olduğunu qəbul etmirik. Dastanlarımızda yalnız qoşma və gəraylıların olduğundan danışıyıq. Amma “Dədə Qorqud” bir mətn kimi bayatını da yaşadır. Fikir verin:

Sağda oturan sağ bəylər,
Solda oturan sol bəylər,
Eşikdəki inağlar
Dibdə oturan xas bəylər.

Necə oldu ki, dibdə oturan xas bəylər xatırlanmadan eşikdəki inağların adı çəkilir? Ona görə ki, bu bayatı təfəkkürüdü, sənət təfəkkürüdü. Bu formatda bayatının qafiyələnmə sistemi özünü göstərir: a, a, b, a. Beləliklə, qədimdə olan dövlətçilik ənənəsi bayatıya hopdurulub. Bayatı quruluş etibarı ilə dövlətçiliyi ifadə edən janrdır və ilk dəfə olaraq “Dədə Qorqud”un mətnində müşahidə olunur. Həmin bayatıda dövlətçilik anlayışı, idarəetmə sistemi və bir də janrın xüsusiyyətlərinin vəhdəti ifadə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, dövlətçilik idarə sistemi Azərbaycan folklor nümunələrinin aparıcı xətlərindən biridir. Bu xətlər dastanda da, nağılda da, atalar sözlərində də, bayatılarda da vardır. Onlar bizim folklor nümunələrində monolit şəkildə yaşayır və öz müsbət nəticəsini göstərir.

HƏMİD QARADƏNİZ

*Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycandakı
səfirliyinin mətbuat katibi*

CÜMHURİYYƏT UĞRUNDA TÜRK-İSLAM ORDUSUNUN AZADLIQ MÜCADİLƏSİ

Bir ağacın iki kolu, Türkiyə-Azərbaycan, bir annenin iki oğlu Azərbaycan-Türkiyə! Evet, muhterem hanım efendiler, cenaplar hepinizi en kalbi muhabbetlərimlə şahsim və Türkiyə səfirliyi adından selamlıyorum. Lahıç'ta büyük bir tedbirin keçirilmesi hakkaten çok önemli, çok manidardır. Ev sahipliği yapan değerli başkana ve bu organizasyonu gerçekleştiren kurumlara, kurumların başındaki yetkililere tekraren teşekkür ediyoruz. Tabii, buraya gelirken farklı şeylerin konuşulacağı düşüncesiyle kafamda, gönlümde hazırladığım bir takım şeyler, ifadeler, cümleler vardı. Ama burada o kadar ifadelerle tanıştım, o kadar ifadelerle karşılaştım ki, hala buraya girerken Memmed Emin Resulzade'nin adını duyunca, ister istemez benim de dayalı bir hatıramı sizinle tanışmamı gerçekleştirmek istiyorum. Ankara'da Tahsil Nazirliyinin kurumlara, okullara ad verme komisyonu var. Bin dokuz yüz doksan altı, doksan yedi yıllarında o komisyonun üzüydüm. İndi tabii, medeniyetimizin, kültürümüzün nüvesini oluşturan değerlerimiz vardır. Başta Allah'ın kitabı Kuran ve onun gelmesine vesil olan Peygamber Aleyhissalatu vesselam diyor ki, kişi sevdiği ile beraber olacaktır. Dünyada kimi seviyorsunuz, kiminle beraber iseniz, kiminle yürüyorsanız ahirette de onunla beraber olacaksınız. Bunun için arkadaşlarımıza, yakınlarımıza, dostlarımıza çok dikkat edeceğiz. Şimdi Türkiye'de Memmed Emin Resulzade'yi sevenler oldukları gibi, malesef, Lenin'i, Stalin'i sevenler de vardır. İşte onlardan bir tanesi Resulzade'nin adından çok narahat olmuş ki, bir yazı gönderdi. Yani bu isim kaldırılmasın başka bir isim verilsin mektebe. Kısa bir komisyon olarak toplandık, Memmed Emin Resulzade kimdir? Her şeyden önce Türk ve İslam dünyasının büyük bir şahsiyeti. Bu insanın adının bu mektepten kaldırılmasının amacı bir yerlere mesaj vermektir. Biz de o mesajla cevap verelim, dedik. Ve dedim ki, Azərbaycan'ın ilk devlet başkanı, Türk dünyasının büyüklerinden Resulzade'nin adı kaldırılmaz. O inanca, o değere ihanettir bu. Redd etdik ve o isim hala devam ediyor. Şimdi bunu bunun için söyledim Resulzade, gerçekten çok büyük mücadeleler vererek 1917-1918'li yıllarda ilk Azərbaycan'ın temelini atmıştır. Bakın, şurada içerisinde bulunduğumuz bu odanın dört tane duvarı var. O duvarın yaslandığı sütunlar vardır. Eğer bu sütunlar olmazsa bu duvarlar olmazsa, bu tavan başımıza yıkılır, altında kalırız. Bir devleti devlet yapan, bir milleti millet yapan değerler vardır. Eğer siz o değerlere sahip çıkmazsanız, o değerleri milletin hayatından çeker alırsanız o toplum yerle yeksan olur, yok olup gider. Öyle diyor büyük usta: Bir milleti topla, tüfengle, gülleyle, mermiyle yok etmek mümkün değildir. Yani savaşsın yenersin, yenilirsin, ama ondan sonraki hayatını, varlığını devam ettire bilirsen. Ama bir milletin, bir devletin, toplumun hayatından onun dinini, onun kültürünü, onun medeniyetini, onun tarihini, dilini (dil çok önemlidir, bizi bir birimize yaklaştıran, bir birimizle kaynaştıran, anlaştıran dildir) onun hayatından çeker alırsan o millet yok olur gider. İşte, örneği mi? En dürüst örneği. Bu da bir mücadeleye veriliyordu. Malını kayb edersen, bir şeyini kaybedersen, onurunu kaybedersen çok şeyini kaybedersen. Ama cesaretini kaybedersen her şeyini kaybedersen. İşte, Resulzade cesaretini kaybetmedi. Bu mücadeleyi verdi, hes etmedi tabiri caizse. Kusura bakmayın, her hansı bir siyasi mesaj olarak algılanmasın, bugün hakkınıza sığınarak, ama yiğidin hakkını da teslim etmek lazım. Prezidentimiz Recep Tayip Erdoğan, Allah can sağlığı versin, uzun ömürler versin. O dik duruşu ile kırk yıldır mücadele veriyor. Sadece Türkiye için değil, bütün İslam dünyası için, Türk dünyası için. Bir olalım, beraber olalım. Bir az önce değerli başkan ne güzel söyledi: Biz Avrupa'nın, Amerika'nın kokuşmuş, işe yaramayan, kendilerini adam etmeyen, kendilerini devlet, millet yapmayan medeniyet adına, bilmem efendim, moderniz adına bir takım şeyleri alıyoruz, kendi değerlerimizden vaz geçiyoruz. Halbuki, bizi ayakta tutan o değerlerimizdir. Baktılar bizlere, nedir bunları yücelten, nedir bunları yükselten, nedir bunları hakim kılan? Baktılar ki, ellerinde öyle bir değer var ki, onlara yol gösteriyor. Bu yol gösteren kimdir? Bizi yoktan var eden, bize her türlü ni-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

meti veren, göz nimetini ki, o göz gördüğü zaman mutludur, kulak nimetini, o eşitdiği zaman mutludur, ağız ve dil nimetini vermiştir, o konuştuğu zaman mutludur, ayak nimetini vermiştir, o yürüdüğü zaman mutludur. Onlar fonksiyonunu yitirirse mutluluğu kalmaz. Devlet de devlet olmak özelliğini, millet olmak özelliğini kaybederse o millette huzur olmaz, mutluluk olmaz ve gelecek olmaz.

Ne güzel bir toplantı, ne güzel bir teşebbüs, katılıyorum, tebrik ediyorum. Ancak bizim bizden sonra gelecek nesillerin bundan haberi olması lazım. Günü bu günlere taşıyanlara teşekkür ediyorum. Ama bu günü de yarına taşımamız lazım. Çocuklarımıza, nesillerimize aktarmamız lazım. Balkanlarda yaşanan hadiseleri hepimiz izledik bundan 20-30 sene önce. Bir tanesi itiraf ediyor, anlatıyor. Ben fazla diyor, dinle diyanetle uzaktan, yakıntan alakam yoktur. Özellikle de benim istediğim bir ideoloji var. Ateist idim, dini kabul etmiyordum. Öyle bir yapım vardı. Ama adım Türktü diyor, bana Türk diyorlar. Hani dağ başında bir tanesine yardım getiriyorlar (Balkanlarda yaşlı bir kadın bizim Türk askerine). Teyze, bunu sana getirdim, yiyecek var içerisinde. Dur evladım, sen kimsin diyor, kendini bir tanıt ondan sonra alayım. Men diyor, bir Türk subayım (bizde zabite diyorlar) diyince, ah yavrum, bir gün geleceğinizi zaten ümitle bekliyordum deyir (geleceksiz gibi bekliyordum sizi). Tabii, gözleri yaşıyor. Her kes bir şeyler bekliyor. Diyor ki, sırtım balyozu kafama indi. Dedim ki, bana niye bu kadar eziyet ediyorsunuz, ben de sizin gibi düşünüyorum, yaşıyorum. Hayır, sen Türksün, Müslümansın, ya ben İslamı bilmem. Müslümansın, adın var üzerinde. O halde dedim ki, arkadaş, bana bunu diyorlarsa ne yapmam lazım? Bir bakayım nedir bu İslam, Müslümanlık? Beni bu kadar yücelten bu değerden ne kadar uzak kalmışım. Gerçekten baktım ki, ben benliyimden, kimliyimden uzaklaşmışam. Ve ben tekrar özüme döndükten sonra kendimi buldum.

Şimdi ben aslında Kafkaz İslam ordusundan bahsedecektim. Niye ta kalktı, geldi ta buralara kadar Nuru Paşa, Osmanlının zoru neydi? Burdan kardeşler yazıyor, diyor ki, çok zor durumdayız. Herkes kendi inaç değerlerini, medeniyet değerlerini yaşadığı devletlerin arkasına geçti. Gürcülerin arkasında Almanlar, Ruslar var, Ermenileri zaten biliyorsunuz, ilk Hristiyan toplumlardandır. O kinleri, nefretleri hala devam ediyor. Ama inşallah temelde diyorum ki, güzel insanlar, değerli dostlar bu konfransın bir benzerini inşallah önümüzdeki yıllarda Karabağ'da birlikte yapacağız. Şimdi haber gönderiliyor. Onların arkasında başka güçler var. Burada Azerbaycanlı kardeşlerimizi- yaşlı, genç, ihtiyar demeden, kadın demeden her kesi öldürüyorlar. Zor durumdayız. Öyleki Enver Paşa çün Osmanlının zayıflamasına rağmen, dedi: Kardeşlerimiz orda zor durumdadır. Önce Kazım Kara Bekir'e dedi ki, haydi hazırlan, seni Azerbaycan'a gönderecem. O da tabii bir cephede olduğu için Nuri Paşa, kardeşi 28 yaşında genç delikanlı (şimdiki gençlerimiz malesef, üzülererek söylüyeyim, eğer sahip çıkmazsak onlar mutfak kültüründen, tuale kültüründen bile uzak yaşıyorlar. Gelin gençlerimize sahip çıkak) 20 bin Müslüman adı üzerinde Kafkas İslam ordusu üzerinden Müslümanların imdadına geliyor. Azerbaycan'da yaşayan Talışlıdır diğer, hansı gruptan olursa olsun öldürülür. Neyçün? Müslüman olduğu için. Kim öldürür? Ermeni. Halen öldürür ve öldürmeye de devam edecektir. Eğer biz İslam'la barışık olmazsak, biz medeniyetimizle barışık olmazsak bunlar bizi öldürmeye devam edecekler. Çünkü biz öyle bir gücü arkamıza almamız gerekiyor ki, bütün güçlerin yüzerinde hani Cumhurbaşkanıımızın dediği gibi, dünya beşden büyüktür. Dünyada bütün güçlerden, bütün devlerden büyük bir güç var, o da bizleri yaratan Allah'tır. Ona sığındığımız zaman inşallah göreceksiz, biz yeniden tarihteki o debdebeli, şahsiyetli, onurlu yerimizi alacağız. Sadece Türk dünyasında değil, tüm İslam dünyasında her kes elini uzatmış, ne olursun tut diyor, bizlerden medet bekliyor. Azerbaycan bizim için o kadar önemli ki, bunun farkındadır yöneticilerimiz. Bir az netlerimiz onun için bu ülkenin öncüllüğünü Türkiye Azerbaycan'a, Azerbaycan da Türkiye'ye muhtaçdır. Çok samimi olarak bir birleri ile kilitlenmek, bir birleri ile kaynaşmak zorundadır. Aramızdaki parazitleri bertaraf etmek zorundayız. Kardeşliğimizi en zirveye taşımak zorundayız. O da değerlerimizle, medeniyetimizle ve kültürümüzle olacaktır. Geldi buraya Nuri paşa 1130 şehit bıraktı. Yolda gelirken şehitlerimize dua okuyarak geldik. Allah rahmet eylesin! Sadece Türkiyeli kardeşleriniz sizin toprağınızın bağrında yatmıyor, Çanakkale'de de bir çok yerlerde Azerbaycanlı kardeşlerimiz orada koyun koyuna yatıyorlar. Her zaman Cumhurbaşkanıımızın söylediği gibi, Allah'ın ifadesiyle o şehitlere ölü demeyiniz, onlar ölü değil, bizzat diridir. Belke şu anda şehitlerimiz gelmiş,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

bizleri dinliyor, biz farkında değiliz. Öyle diyor, çünkü Allah. Sadece bizler farkında değiliz, o şehitler zaten diridir.

Bu ruhun yeniden hakim olması için değerli kardeşler biz inşallah geleceğimizi daha güzel bir şekilde, daha güçlü bir şekilde imar etmemiz için bu cür tedbirlere ihtiyacımız vardır. Gençlerimizin şüurlandırılmasına ihtiyacımız vardır. Ve geldi burada Azərbaycan`ı Azərbaycanlılara teslim etdiler. Ve bir milleti ayakta tutan değerlerden bir tanesi de kendi insanının yönetiminde olmasıdır. Yıllarca bizi kendi görünürdeki kendi insanına getirdi, ama zihniyette başka düşüncenin insanlarıyla bizi sevk ve idare etdiler. İnşallah özümüze döneceğiz, kendimize döneceğiz, yeniden hakim olacağız. Bizim gittiğimiz yerde, güçle olduğumuz yerde asla zulüm olmamıştır, olmayacaktır. Adaleti hakim kılacağız. Zaten bir toplumu, bir devleti ayakta tutan ve onu yaşanıla bilir bir hale getiren 4 sınıf insan var ki, bunlar da birisi amirlerdir, yöneticilerdir, bir diğeri de alimlerdir. Amirler adil olduğu zaman, alimler de dini ile amel ettiği zaman o ülke yaşanıla bilir ülke haline gelir. Zenginler de cömert olacaktır, malını, devletini insanına, topluma harcamaktan imtina etmeyecektir. Fakirler de güçsüz olmayacak, dua etmesini bilecektir. Affınıza sığıyorum, fazla mı konuştum bilemiyorum. Ben sizlere tekraren saygılar sunuyorum. Bu tedbirlerin gençlerimizle birlikte yapılması temennisi ile hepinize en tatlı muhabbetlerimi sunuyorum.

İSLAM JEMENAY
Qazaxıstan Əl-Fərabı
Universitetinin professoru

TÜRKLÜYÜN ÜÇ BÖYÜK TƏMƏLİ

Mən çox mutluyum, o safari Azərbaycan`a gelib çıxdım. İki böyük olayı ben qarşıladım, birisi can Azərbaycan`ımızın yüz yıl cumhuriyyət tarixi və ordusunun yüz ıllığı. Bir millətin millət olması için güclü ordusu olması lazım. Türklər hər zamanda ordusu və aklı ilə dünyada hakim olublar. Biz min dokuz yüz seksen yılında Memmed Emin Resulzadə hakkında Türk Halkları dersliyində özel bir şey yapmışdım, o da “Zamanımızın Siyavuşu” diyen bir eseri var. Bu eseri bu köyde yazmışdır. Xata yapmasam, epigrafi Təvfik Fikret`in bir misrasını demək için. Orada diyor ki: Bizim tutduğumuz yol hak yoludur. Halk yaşasın və var olsun! Çün bizim bu 3000 bin yıllık tariximiz Türklərin, bu folklor bizi ayakta tuta bildi. Şimdi bizim abimiz mi, kardeşimiz mi konuklarımız mı diyor ki, Azərbaycan və Türkiyə diyor ki, ögle değil ki. Aslında üç temeli var Türk dünyasının. Bir temeli Orta Asiya, ikinci temeli Kafkaz, üçüncü temeli Anadolu. Bu üç temel bir olmasa Türk dünyası güçlü olmaz. Biz bütün tariximize baksak bu üç temel birbirine yardımcı oldukta güçlü oldu. Tek kalsa, üçü de elden gider, o Türkiyə olsun, Anadolu olsun, Kafkaz olsun, Orta Asiya olsun. Bizim Cumhurbaşkanı biliyorsunuz, bu üç temel olmasa Türk güçlü olmaz dedi. Biz bir millət, bir memleket olmasak ta bir olmamız lazım dedi. Biz bir dövlətə bolmasak da bir olmamız lazımdı. Onun konuşmasını bir min dokuz yüz doksən birde İstanbul`da yaptı (Taksim meydanında komuta ediyor). O zaman henüz biz, istiklalimizi ilan etmemiştik. O zamandan bu güne kadar bütün Türk dünyayı birleştirmeye hep çaba gösterir. Onun için də o, Türk dünyasının ağsakkalıdır. Ağsakkal deyende, o bizim Mirdamet abimiz ağsakkalımız, ne kadar güzel bizi duyulandırıyor güzel sohbetlerle bizi kanatlandırıyor. Bizim ağsakkala halen ihtiyacımız var. Çün Kazak`ta bir makal var: Adam dağa bakıp yükseler. Ağsakkallarımız mektebimiz, bizim dağlarımız, folklorumuz.

Folklor ve milli kimlik nedir? Milli kimlik tarihten bir misal. Biz, 1465 yılında Kazax hanlığını kurduk. 1847 yılı Sondu xan timsali şehit oldu. Sayasi hakimiyet (hanlık) Kazakistan`da bitdi. Ta ne zamana kadar, Alaşlar gelene kadar. Alaşlar sayasi Alan`a ne zaman geldi? 1904, yani 1847-1904 aralık boşdur, sayasal hakimiyet yok. Amma bu yılın içinde nasıl oldu ki, Kaspi (Hazar) denizinden o Çin`e kadar, oradan Manguli`ye kadar o zamanlarda 8 milyon Kazakların dili bir, lehçesi yok. Nasıl oldu meselen, bu kadar geniş alanda Kazaklar bir dilde konuştu? O, folklor! Bunun da üç temeli var. Birinci temeli nedir? Ağsakkallık mektebi. Kazak`ta bir misal var: Büyüye hürmet, küçüye izzet. Yani iki nesil birbirine hürmet etmirse, o, birliye yol açamaz. Yani biz büyük ol deyende, Allah Teala bu nemeti mene nesip etsin deyirik. Yani, güzel yaşlanmayı mənə nəsip etsin. Güzel yaşlanmak sanattır. Mirdamet abimi gördüğümde güzel yaşlanmak böyledir, böyle yaşlanmamız gerekir. Ondən sonra cavan nəsəl, hormat tuta bilen ağabeyi olsun. Ağabeyi fəxr edə bilən ileleri olsun. Bu yol məsələn, folklor da bizim milləti saxlıya bilen yene ağsakkallık mektebidir. İkincisi adatlıdır. Adatlı yazılmayan bir kanundur. Məsələn, asgeri yerlerde və savaşı zamanlarda kimsə söylemiyordu siz orada oturun, siz burada oturun. Yazılmayan kanun var. Hər kəs bilir, ağsakkal harda oturacaq. Genç bilir, əsgər bilir və hər kəs. Heç ehtiyac yoxdur bir kimseye sen buraya otur, bunu söyləməyə. Bu adat, örf Kazakları ayakta tuta bildi. Üçüncü, məsəl, folklor deyəlim, ağız ədəbiyyatı, dastanlardır. Şimdi Kazakistan`da babalar sözü deyə, 100 cild dastanlar çap olunur. Məsələn, bu dastanlar kırk iki nüshası var. Niyə kırk iki nüshası vardır? İradı yox, filanı yox söyləyirsiniz? Məsələn, siz söylərsiniz mən sizdən alıram, bir az da fərqli. Öyləcə də Kazaxıstan`ın 3 milyon kilometresinə yayılır. O ləhcə yok olur, fəqət bir dil olur. 1937`ye kadar bütün Türk dünyasında (Kırgızistan`dan başlayıb Anadolu, Kafkaz və Orta Asiyada) bir dilimiz var idi. Bu ortak dili məsələn, nasıl istimal bizdən aldı, alvabetimizi dəyişirdi? Aıfabette görünür, hərflər var, biz anı böyle yazıyoruz, Üzbəklər o ilə yazır. Məsələn, Olmata. Bu tələffüzdə dəyişiklikdir, elə deyilmi? Biz birbirimizden uzaklaşıyoruz. Amma, məsələn, yaşın de, yasın de, Kazakça aynıdır. Y-ni, j-ni; gəldim-gəldim; getdim-gitdim. Görürsünüz-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

mü, biz rahatla bir-birimizi anlaya biliriz. Ortak dil deyirik, ortak alfabet gerektirir. Ortak alfabet olmasa mümkün deyil dil birliyi. Ən sonda, nə yapmam için, biz birlik deyirik. Birliyimiz bizim üç tavadı (qatdı). Birinci kat, hər bir devlət, istər Türkiyə olsun, istər Azərbaycan, istərsədə Kazaxıstan öz milli örf, adətlərini, folklorunu saklaya bilsin. İç birlik olmasa dışa çıkmaz. Bu iç kat, bu birlikdən sonra Türklük birliyi var. Məsələn, Turkut Ozal Kazaxıstan`a geldiğində bir jurnalist sordu: Cumurbaşkanı, Türkiyə`de kaç Kazak vardır? Turkut Ozal o zaman dedi ki, elli bir milyon Kazak bar dedi. Yəni hamımız Türkük. Bizim Anvar Paşa oradan gəldi, Kazakistan`da şəhit oldu. O nə? Mesaj! Türkiyə`de doğuyor, Azərbaycan`da savaşıyır, Kazakistan`da ölüyor. Bu üç temeli göz tutdu önündə. Bu üç temel, məsələn, büyüklerle bugün nə kadar fəhr edirik, “Zamanımızın Siyavuşu”nun yazarı, büyüğümüz Rəsulzadə əsərini burda gəlib yazmış. Mənim buraya gəlməyim də təsadüfi deyil. Niyə təsadüfi değıl? Mən zaten Türk dünyasını seviyorum. Şimdi sevgim nur üstünə nur oldu. Elə ondan da daha yakınlaşdım. Sevgi, yəni şekillendi mənim yüregimde. Mən çox mutluym və sizə təşəkkür edirəm. Sonda sözüm var (vaxt olsaydı daha çox söyləyərdim), Kazakların makal bir sözü var. Kazaklar diyor ki, dört gözümüz mükəmməl olsun. Nasıl mükəmməl ola bilir Kazak`ın dört gözü? Baksana, iki göz, bu görüyor. Amma tüm hakikatleri anlamak için bir göz də gərək. O nə? Kazaxlar sana göz (ağıl gözü) deyir. Bu oldu üç göz. Akılnda bəzən gücü yetmiyor görməyə. Kalb gözüdür o dördüncüsü. Kalb gözü gördüyü zaman dört göz görür. Mən Allah`dan dilərəm, bütün Türklerin, bilhassa, aydınların, məmləkət hakimlərimizin dört gözü görsün. Kazaxlar üç şeyə önəm verirlər. Yəni bir millətə rəhbər olacaq üç top (qrup) var. Birincisi hakimlərdir, ikincisi baylar-zənginlərdir, üçüncüsü aydınlar-ziyalılardır. Bu üçüsünün diyor, dört gözü tüğül olsa, məmləkət cənnət olar. Allah bu dört gözü tüğül (kabul) etməyə yazsın!

ƏHMƏD SAMİ ELAYDI

*Misir Ərəb Respublikasının Azərbaycanadakı Səfirliyinin
Mədəniyyət və Təhsil Əlaqələri Mərkəzinin direktoru*

MİSİRDƏ “QAÇAQ NƏBİ” DASTANI İLƏ BAĞLI TƏDQİQATLAR

Hamınızı salamlayıram! Mən həqiqətən ilk dəfə Lahıda oluram və açıq etiraf etməliyəm ki, çox konfranslarda olmuşam, icra hakimiyyətləri ilə görüşmüşəm, amma bu konfrans fərqlidir, həm də icra hakimi özü alimdir və konfransı idarə edir. Bu da mənim üçün çox maraqlı oldu. Siz bilirsiniz ki, bu ili yanvarın 10-da cənab Prezident Cümhuriyyət ili elan edib. Bu tək Azərbaycan üçün deyil, bütün müsəlman ölkələri üçün əlamətdar bir ildir. Çünki yüz il bundan qabaq Şərqdə ilk Müsəlman Demokratik Cümhuriyyəti elan edildi. Onun ömrü qısa olsa da (23 ay), az bir müddətdə böyük işlər görüldü. Həm də həmin dövrlə bağlı çox maraqlı məqamlar var. İlk yaranan nazirlik Xalq Maarif nazirliyidir. O göstərir ki, Azərbaycan xalqı bu dövrdə olduğu kimi o dövrdə də elmə, təhsilə çox böyük əhəmiyyət verib. Başçının da qeyd etdiyi kimi elmsiz heç bir inkişaf ola bilməz. Həqiqətən də həmin dövrdə yüz gənc xaricə göndərilir təhsil almaq üçün. Həmin dövr üçün bu çox önəmli bir hadisədir və bu dövrdə dilə, ədəbiyyata ayrıca əhəmiyyət verilirdi. İstiqlal muzeyi yaradıldı və ümumiyyətlə bir çox sahələrə diqqət yetirilirdi. Bu dövrdə ilk yaranan ali təhsil müəssisəsi indiki Bakı Dövlət Universiteti oldu. Qeyd edim ki, bu ilin əhəmiyyətindən ayrıca danışmaq istəyirəm. Azərbaycanda Cümhuriyyətlə bağlı müxtəlif tədbirlər keçirilir. Amma müxtəlif ölkələrdə də silsilə tədbirlər keçirilir. Misirdə, bir çox ərəb ölkələrində, Avropada və s. Bunun özü çox mühüm bir hadisədir. Azərbaycanda tədbirlər keçirilir, bu əhəmiyyətlidir, amma dünyada keçirilirsə bu daha əhəmiyyətlidir. Biz həmişə deyirik ki, bizim adət-ənənələrimiz var, bizim irsimiz var, tariximiz var. Amma gərək bunu başqa ölkələrdə də nümayiş etdirək. Mən belə tədbirləri alqışlayıram, istər Azərbaycanda, istərsə xarici ölkələrdə keçirilən olsun. Həqiqətən bu məqsədəuyğun təbliğatdır.

Mən həmişə demişəm ki, ərəb ölkələrində Azərbaycan haqqında ərəb dilində kitab çıxanda (Əlbəttə söhbət bir ölkədən getmir, təxminən 22 ərəb ölkəsindən və 500 milyon ərəbdən gedir) bu böyük bir təbliğat olur. Dədə Qorqud haqqında tədqiqatlar var ərəb ölkələrində. Bu çox əhəmiyyətlidir ki, o dastan ərəb dilinə tərcümə olunub.

Deyim ki, mən də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı müəyyən işlər görmüşəm. Uzun illərdir ki, Azərbaycanın tanınmış oğlu Qaçaq Nəbi haqqında olan dastan üzərində tədqiqat aparıram. Bu tədqiqat təxminən 600 səhifəni əhatə edir. Bu dastan da ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Mənə elə gəlir ki, Azərbaycanın təbliği üçün bu böyük bir işdir. Həmin dastanın vasitəsilə Azərbaycanın tarixini, adət-ənənələrini öyrənmək və ərəb məmləkətlərində tanıtmaya imkan verir.

Həqiqətən mən Azərbaycanı sevən bir insan kimi danışırım və fəxr edirəm ki, mənim ixtisasım Azərbaycan dili və ədəbiyyatı oldu. Mən Azərbaycana və azərbaycanlılara uğurlar arzulayıram!

İndi isə “Qaçaq Nəbi” dastanı əsasında məruzəmə davam etmək istəyirəm. Qaçaq Nəbi dastanı miladi tarixi ilə XIX əsrdə (Hicri 13-cü əsr) Azərbaycanda xalqın böyük hissəsinin yaşayış şəraitini əks etdirən ən mühüm xalq dastanlarından biri hesab edilir. Dastan Azərbaycan xalqının rus çarlığına və ədalətsizliyinə, istismarçılığa və mülkədarlara qarşı mübarizəsini əks etdirir. Həmçinin, xalqın ədalətsizliyə və zülmə qarşı müqavimətini, istismarçılara və müstəmləkəçilərə qarşı hiddətini təcəssüm etdirir.

Bəlkə ona görədir ki, xalqın məruz qaldığı zülmü, çəkdiyi əzabları, eyni zamanda onun mübarizəsini əks etdirməsi bu dastanı Azərbaycan xalq ədəbiyyatında ən mühüm qəhrəmanlıq dastanları sırasına çıxarmışdır.

Forma baxımından, dastan sair xalq dastanları kimi əvvəlcə mahnılar və müxtəlif şeir parçalarından ibarət olmuşdu. Sonra bu mahnı və şeir parçaları dastanın digər hekayələri ilə birləşərək bir dastan yaratmışdı.

Dastandakı baş qəhrəman Qaçaq Nəbidir. Buradakı bütün hadisələr onun ətrafında baş verir, ona görə də onun adı ilə adlandırılıb. Nəbi tarixi bir şəxsiyyətdir. 1825-ci ildə (hicri-qəməri

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

tarixi ilə 1270) Zəngəzurun Aşağı Molla kəndində (indiki Qubadlı rayonunda) anadan olmuşdu. Atası Əli kişi bəylərin torpaqlarında işləyirdi və ailəsini böyük çətinliklə dolandırır. Kasıbçılığın nəticəsində həm də övladlarını bəylərin torpaqlarında işləmək üçün göndərirdi. Nəbini də digər övladları kimi lap uşaq yaşlarından kənddə varlı bir şəxsin yanında işləməyə göndərmişdi.

Uşaqlıq yaşlarından çobanlıqla məşğul olan Nəbi, gənc yaşlarından başlayaraq bəylər və mülkədarların yanında işləməyə başlamışdı. Odur ki, Nəbi varlıların zülm və ədalətsizliklərini öz gözü ilə görmüş və bu haqsızlığa dözə bilmədiyi üçün kənddən qaçıb getmişdi. Sonra qaçağa çevrilmiş və mübarizəsini təxminən iyirmi il davam etdirmişdi.

Qaçaq Nəbi kəndliləri ədalətsizlik və zülmədən qurtarmaq üçün rus böyükləri və hökmdarlarına qarşı mübarizə aparan bir xalq qəhrəmanı idi. O, az müddətdə öz dövrünün ən görkəmli kəndli inqilabçılarından birinə çevrilmişdi və hicri-qəməri tarixi ilə 1286-1288-ci illərdən (miladi 1870-1872) XIX əsrin sonuna qədər cəsarətlə mübarizə aparmışdı. Nəbi inadçı idi, torpaq və otlaqların bəy və mülkədarların əlində olmasından qəzəblənirdi, buna görə o, kasıb kəndlilərə də torpaq verilməsi üçün mübarizə aparırdı.

Haqsızlığa qarşı mübarizədə Nəbinin yoldaşlarına gəldikdə, onların ən birincisi öz həyat yoldaşı Həcər onun yanında idi. Həcər cəsur, ağıllı, şücaətli və ərinə vəfalı bir qadın idi. O, Nəbini erkən yaşlarından kənddə görüb, sevmiş və bundan sonra ona həyat yoldaşı və köməkçi olmuşdu. O, əzmkar və mərhəmətli bir Azərbaycan qadını idi, bununla belə döyüş məharətini yaxşı bilən bir döyüşçü idi.

Beləliklə aydın olur ki, Nəbinin ilk dəstəyi onunla mübarizəyə başlamış, sonra həyat yoldaşına çevrilmiş Həcər olmuşdur. Daha sonra “Mehdi” qardaşları onlara qoşulmuş və dəstənin sayı günü-gündən artmağa başlamışdır. Nəhayət onların sayı – böyük ehtimalla 45 nəfər döyüşçüyə çatmışdır. Dastanda onlardan 30-dan artığının adı çəkilir.

Nəbi günü-gündən əkinçilərin vəziyyətinin pisləşdiyini, onların ədalətsizlik və müstəmləkəçilik yükü altındakı iniltilərini daha yaxşı görürdü. Buna görə də, o bu ədalətsizliyi kəndlilərin üzərindən götürməyə və əzilmiş xalqın düşmənlərini məhv etməyə çalışırdı. Dastandan da görünür ki, artıq xalqın özü də bu zülmə dözə bilməmiş və buna görə xalqın bir çox övladları da bu zülmə qarşı mübarizə aparmaq üçün dağlara və meşələrə çəkilməmişdi. Rus hökmdarlarına, mülkədarlara və bəylərə qarşı aparılan bu mübarizə ümumilikdə qaçaqçılıq hərəkatı adı altında tanınan bir mübarizəyə çevrildi.

Qaçaqçılıq hərəkatı Azərbaycanda XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində siniflərin mübarizəsinin ən geniş yayılmış forması hesab edilir. Bu, bəylər, xanlar, rus hökmdarları və istismarçı siniflərə qarşı bir mübarizə idi. Kəndlilər həmin dövrdə olan rejimdən, mülkədarların özbaşnalığından və hərəc-mərclikdən bezmişdilər. Bu hərəkatın başçıları el arasında “Qaçaq”lar kimi tanınırdı. Onlar mülkədarların və rus çarının əlaltılarının əmlakını ələ keçirir (bəzən onları öldürürdülər) və bu əmlakı yoxsul kəndlilərə paylayır, bundan sonra isə dağlara çəkildilər. Daha sonra, onların ətrafına özləri kimi qəzəbli kəndlilər yığışır və yeni silahlı dəstələr meydana gəlirdi.

Bu qaçaqçılıq hərəkatının bütün Azərbaycanı əhatə etdiyini söyləmək olar. Bu halı kəndlilərin mövcud ictimai şəraiti yaratmışdı. Kasıb kəndlilərin gəlirlərinin yarısından çoxu vergiyə çıxılırdı. Bu ağır vergiləri onların çiyinlərinə rus məmurları qoymuşdu. Onlar həmin məmurlar idi ki, öz kəndlilərini buraya gətirmiş, Azərbaycanın münbit torpaqlarını onlara vermişdilər. Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyəti günü-gündən pisləşirdi. Beləliklə də, qaçaqçılıq hərəkatı güclənmiş, Yelizavetpolu (indiki Gəncə şəhərini) və Bakını əhatə etmişdi. Azərbaycanda bu hərəkatın ən görkəmli liderlərindən Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, Qatır Məmməd, Qaçaq Adıgözəl, Qaçaq Yusif, Qaçaq Zahid, Qandal Nağı və digərləri olmuşdu. Hər bir igid qaçağın ətrafına kiçik dəstələr yığılmışdı. Onlar rusların böyüklərinə, tacirlərinə və işçilərinə hücum edir, onların mallarını ələ keçirir və bu malları ehtiyacı olanlara paylayırdılar. Əhali də öz növbəsində onları müdafiə edir və onların həbs edilməsinə mane olurdular. Onları hökumətin təqiblərindən gizlədir və silahla təmin edirdilər. Bu səbəbdən də, Azərbaycanda “**Xalq qaçağı qoruyur**”, atalar sözü yarandı.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycandakı qaçaqçılıq hərəkatı ilə üst-üstə düşən ərəb xalq hərəkatı ondan əvvəl baş vermişdi. Ümumiyyətlə, qaçaqçılıq hərəkatı və qaçaqçılıq haqqında olan hekayələrin əksəriyyəti təsdiqləyir ki, Azərbaycanda qaçaqçılıq hərəkatının meydana

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

çıxdığı tarixi şərait kimi, ərəblərdə də pisləşmə və tənəzzüllə uğrama dövründə bu hərəkət meydana gəlmişdir.

Dastanın əhəmiyyətini və əhatə dairəsinin genişliyini artıran onun bir bölgə ilə xarakterizə olunmamasıdır. Çünki Nəbi əzilmiş xalqı rus hökmdarlarının məmurlarından və yerli mülkədarların zülmündən qoruduğu kimi, həmçinin İranın sərhədləri daxilində, Cənubi Azərbaycan ərazisində də əzilmiş kəndliləri müdafiə edir və onlara öz kömək əlini uzadırdı. Onlar da Nəbiyə azadlıqlarını və tələblərini ifadə edən birisi kimi itaət edirdilər. Qaçaq Nəbi yalnız bunlarla kifayətlənməmiş, hərdən Ermənistan və Gürcüstanda da mübarizə aparmışdı və ona görə bu bölgələrin də əzilən əhalisi onu yaxşı tanıyırdı.

Bir çox azərbaycanlı yazıçı və şairlər bu dastanın mövzularına toxunmuş və yaxud, dastanın özünün toxunduğu mövzularda çox dəyərli ədəbi əsərlər yazmışlar.

Onlardan bəzilərini nümunə kimi göstərmək istəyirik: Şair Məmməd Rəhimin yazdığı “Qaçaq Nəbi” şeiri, alim və ssenarist M.H.Təhmasibin “Qaçaq Nəbi” ssenarisi, romanlar müəllifi Süleyman Rəhimovun “Tüfəng” hekayəsi və “Qafqaz qartalı” romanı, yazıçı Həsən Qasımovun “Dağlara çəkilmə” hekayəsi, yazıçı Cəlal Bərgüşadın “Boz atın belində” və “Qaçaq Nəbi” romanı, Süleyman Rüstəm və “Qanlı zəmi” ədəbi əsəri və s.

Sonuncu roman Oktay Altunbəy tərəfindən Türk dilinə tərcümə olunub və Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən Gənclər və Xalq kitabları silsiləsi daxilində nəşr olunmuşdur ki, bu da romanın əhəmiyyətinin və təsirinin göstəricisidir.

Qaçaq Nəbi dastanının toplanılması. Qeyd etmək lazımdır ki, dastanın, xalq ədəbiyyatı adına düşən bir çox ədəbi nümunələri kimi müəllifi məlum olmayan nüsxələri var. Məsələn: xalq mahnıları, tapmacalar, atalar sözü, xalq hekayələri, məsəllər, nağıllar və s. Müəllifi naməlum olan xalq ədəbiyyatının bu növünə “**Ümumi xalq ədəbiyyatı**” deyilir. Mənim tərcümədə istifadə etdiyim nüsxə də ümumi xalq ədəbiyyatına aid olan variantdır. **Müəllifi naməlumdur və Azərbaycan dilində olan nüsxəsi təxminən 370 səhifədən ibarətdir. Hadisələr 26 ünvana bölünür, yaxud belə demək doğru olarsa, 26 fəsildən ibarətdir.** Burada Qaçaq Nəbinin anadan olduğu vaxtdan ömrünün sonunadək keçdiyi mərhələlər və məruz qaldığı hadisələr əks olunur. Lakin “Qaçaq Nəbi” dastanını toplayıb dərc olunmağa hazırlayan ilk şəxs azərbaycanlı folklorşünas **Əhliman Axundov** olmuşdur. O, bu işi 1961-ci ildə (h.q. 1380-ci il) həyata keçirmişdir. Həmin dastan 2009-cu ildə Bakıda “Çıraq” nəşriyyatı tərəfindən yenidən çap edilmişdi. Belə baxsaq, tərtibatın müəlliflik hüququna ehtiyacı yoxdur, çünki o, təxminən əlli ildən əvvəl toplanmış mətn əsasında hazırlanmışdır.

“Qaçaq Nəbi” dastanının Ərəb dilinə tərcüməsində səhifələrin sayı. Qeyd olunmalıdır ki, tərcümə olunmuş nüsxə dastanın ən iri nüsxəsidir (Əvvəldə də qeyd etmişdik ki, Azərbaycan dilindəki nüsxə 370 səhifədən ibarətdir). Ərəb dilində olan tərcümə təxminən 530 səhifəni əhatə edir. Şübhəsiz ki, bu böyük nüsxəyə daxil olanlardan başqa dastanın digər variantlarından da buraya qısa şəkildə olan hadisələr və məlumatlar daxil etmişik.

Son olaraq deyim ki, “Qaçaq Nəbi” dastanı ərəb dilinə tərcümə olunmuş ilk Azərbaycan xalq dastanı hesab edilir. Ümid edirik ki, bu tərcümə ərəb kitabxanasına bir töhfə olacaq və ərəb oxucusuna qarşı xalqlardan birinin, yəni Azərbaycanın qəhrəmanlıq dastanının məqsəd və məhiyyətini anlatmağa kömək edəcək.

İSAXAN VƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Bilik Fondunun aparat rəhbəri,
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

MİLLİ KİMLİK HÜQUQİ MÜSTƏVİDƏ

Bugünkü konfrans olduqca maraqlı bir məsələyə həsr edilmişdir: Folklor milli kimlik kontekstində. İlk baxışdan milli kimlik və folklor arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu anlaşılmaz görünə də, müəyyən araşdırmalardan sonra bu iki məfhumun bir-biri ilə sıx məntiqi əlaqədə olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu baxımdan milli kimliyin mahiyyətinin, yəni onun ideoloji və hüquqi əsaslarının gündəmə gətirilməsini məqsədə müvafiq hesab edirəm. Heç kimdə şübhə doğurmur ki, ölkəmizdə milli kimliyin ideoloji əsasını azərbaycançılıq təşkil edir. Məlum olduğu kimi, azərbaycançılıq ideyasının tarixi son iki əsrə əhatə edir. XIX əsrin milli maarifçi hərəkat nümayəndələrinə qədər azərbaycançılıq, əsasən vətənçilik, vətənsəvərlik mənasında işlədilir və onun milli səfərbəredici təsiri çox aşağı idi. Lakin XIX əsrin maarifçilik hərəkatı nümayəndələri, xüsusən M.F.Axundov, A.Bakıxanov, X.B.Zərdabi, N.B.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, N.Nərimanov və başqaları azərbaycançılıq xalqımıza qarşı həyata keçirilən işğalçılığa, milli məhrumiyyətlərə müqavimət reaksiyası, tarixi yaddaşın qorunması, ana dilinin, milli adət-ənənələrin, mənəviyyətin yaradılması, inkişafı, milli şüurun oyanışı və s. vasitəsi kimi təbliğ edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları ilk dəfə azərbaycançılıq ideyasını bir az başqa məzmununda dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmağa cəhd göstərmiş və cümhuriyyətin fəaliyyətini bu ideya istiqamətində qurmağa çalışmışlar. Lakin Xalq Cümhuriyyətin süqutu ilə azərbaycançılıq ideologiyası da sıxışdırılaraq kommunist ideologiyasının kölgəsinə salınmışdır. Sovet dövründə azərbaycançılıq ideyası yalnız bədii əsərlərdə, adət-ənənələrdə yaşamış və təbii ki dövlət ideologiyasına çevrilə bilməmişdir. Lakin bir fikri xüsusi vurğulamalıyıq ki, Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə – 70-80-ci illərdə azərbaycançılığın inkişafı üçün əlverişli ictimai-siyasi, elmi-mənəvi şərait yaradılmışdır.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasına tamamilə yeni bir məzmun verərək onu Azərbaycanın milli-etnik xüsusiyyətlərinə, müasir dövrün tələblərinə və dünyanın müasir şəraitinə uyğunlaşdırdı. Ümummillə lider azərbaycançılığın bütöv bir xalqın – bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların, Azərbaycanla bağlı olan bütün soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin söykəndiyi milli birlik platformasına çevirdi. Əgər Heydər Əliyevə qədər bu ideya əsasən etnolinqvistik, etnoqrafik, ədəbi, mədəni-estetik, fəlsəfi və mənəvi dəyər kimi mövcud idisə, onun dövründə ciddi sosial-siyasi məzmun kəsb edərək ümumi ideyalar sisteminə – dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi.

Milli kimlik haqqında. Milli kimlik və ya milli özünüdərk dedikdə bu ilk növbədə fərdin özünü hansı etnosa aid etməsi anlamına gəlir. Milli kimlik anadan gəlmə bir hal deyildir. Milli kimlik əslində bir idrakı anlayışdır. Bu anlayış fərdin qrupla və ya qruplarla birlikdə hər hansı bir ideologiyayı idrakı cəhətdən dərk edərək ona xidmət etməsi ilə bağlıdır. Şəxs konkret dövlətin vətəndaşı ola bilər, konkret etnosa mənsub ola bilər, lakin o milli kimlik baxımdan özünü başqa etnosun, xalqın, millətin nümayəndəsi kimi görə bilər. Elmdə milli kimliyin üç əsas özü – dil, adət-ənənə və inanc üzərində bərqərar olması artıq mübahisə predmeti deyildir. İdeoloji əsasını azərbaycançılıq məfkürəsi təşkil edən milli kimlik də bu nəzəri biliklərdən qaynaqlanır. Fərq ondadır ki, azərbaycançılıq ideologiyası bugün Azərbaycan Respublikasında yaşayan müxtəlif etnosları və millətləri vahid bir düşüncə altında birləşdirməyə qadir olan yeganə ideologiyadır.

Dil və milli kimlik. Çoxmillətli Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə münasibət milli kimliyin müəyyən edilməsinin əsaslarından biri kimi çıxış edir. Bu məsələnin ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların maraqlarını nəzərə alınmaqla tənzimlənməsinə tarixi inkişafımızın müxtəlif mərhələlərində müxtəlif münasibət bəslənmişdir. Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyası qəbul edilənədək Azərbaycan dili dövlət dili statusuna malik olmamışdır. Yalnız 1978-ci ildə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Konstitusiyaya qəbul edilərkən müxtəlif təzyiqlərə baxmayaraq Heydər Əliyevin prinsiplial mövqeyi nəticəsində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi və Konstitusiyasının 73-cü maddəsində qeyd edildi ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir... Azərbaycan SSR-də rus dilinin, habelə əhalinin danışdığı başqa dillərin bütün orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsi təmin edilir.

Göründüyü kimi, maddə deklarativ xarakter daşıyır və onun işləmə mexanizmi, yəni əhalinin danışdığı digər dillərin dövlət orqanlarında tətbiqi qaydaları heç bir norma ilə tənzimlənməmişdir. Əksinə dövlət dilinin Azərbaycan dili elan edilməsinə baxmayaraq rəsmi yazışmaların əksəriyyəti rus dilində icra edilirdi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasının qəbulundan sonra “dövlət dili” məfhumu yeni mahiyyət kəsb etməyə başladı. Bu Konstitusiyanın 21-ci maddəsi “Dövlət dili” adlandırıldı və aşağıdakı məzmununda ifadə edildi: Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

Sözügedən maddənin ikinci hissəsində göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir. Faktiki olaraq dövlət ölkə ərazisində yaşayan digər millətlərin və xalqların dillərinin inkişaf etdirilməsini konstitusyon öhdəlik kimi öz üzərinə götürmüşdür. Bu mövqeyi daha da inkişaf etdirərək dövlət, Konstitusiyada Azərbaycan Respublikasında məhkəmə icraatının Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılmasını, işin iştirakçısı olub məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin işin materialları ilə tam tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsi ilə iştirak etmək və məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququnun təmin edilməsini təsbit edilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan post-sovet məkanında ölkədə yaşayan hər kəsin milli kimliyini qorunması istiqamətində ilk rəsmi sənəd qəbul edən ölkə olmuşdur: 1992-ci ildə “Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, həmçinin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı” haqqında Fərman imzalanmışdır.

2002-ci ildə qəbul edilmiş “Dövlət dili haqqında” Qanun Azərbaycan dilini dövlət dili elan etmiş və bununla bərabər bu dili ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar üçün ümumi ünsiyyət dili kimi müəyyən etmişdir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dövlətinin dil siyasəti milli kimliyin qorunub saxlanılmasının hüquqi əsaslarından biri kimi çıxış etməkdədir.

Adət-ənənələr və milli kimlik. Hər bir milləti dünyada tanıdan və onu digər xalqlardan fərqləndirən ən önəmli xüsusiyyətlərdən biri onun adət və ənənələri, yüksək mənəvi dəyərlər sisteminə malik olmasıdır. Bu baxımdan qloballaşan dünyada milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşdırılan dəyərlər sistemi hər bir millətin mənəvi, mədəni simasını göstərir. Təsadüfi deyil ki, adət və ənənələrin hər bir millətin həyatında oynadığı əvəzsiz rolu yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev: “Milli adət və ənənələr hər bir xalqın milli mədəniyyətinin zənginliyindən, qədim tarixi kökə malik olmasından xəbər verir”, - deyib.

Azərbaycan çoxmillətli dövlət olduğundan burada yaşayan etnik qrupların və millətlərin adət və ənənələrinə, milli dəyərlər sistemində xüsusi qayğı ilə yanaşılır. Cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına yüksək önəm verən ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirirsə bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir.

Məhz bu mövqeyə əsaslanaraq yürüdülmən siyasətin təməlinə bütün millətlərin mədəni müxtəlifliyinə bəşəriyyətin ümumi irsi kimi yanaşan və onun indiki və gələcək nəsillərin rifahı naminə inkişaf etdirməyi özünün əsas məqsədi hesab edən azərbaycançılıq ideologiyası dayanır.

Çoxmədəniyyətli dövlət üçün cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağın çox da çətin olmasına baxmayaraq, bu mühüm məsələni həyata keçirtmək olduqca mürəkkəbdir. Elm sübut edir ki, dünyanın bir çox dövlətləri, hətta bir sıra aparıcı Qərb dövlətləri cəmiyyətdaxili etnik-mədəni müxtəliflikləri düzgün tənzimləməyə bilmirlər. Bunu həmin dövlətlərdə etnik, dini, irqi və mədəni zəmində baş vermiş iğtişaşlar göstərir. Etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsinin əsas səbəblərindən biri odur ki, bu müxtəlifliklər qorunmaq əvəzinə assimilyasiya olunur. Bəzi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

dövlətlər etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasını öz milli təhlükəsizliklərinə təhdid hesab edərək, izolyasiya (təcrid etmə) siyasəti vasitəsi ilə cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasının qarşısını almağa çalışırlar. Azərbaycanda isə bu məsələyə münasibət tamamilə fərqlidir. Ölkəmiz bu sahədə bö-yük nailiyyətlər əldə etmişdir. Əldə etdiyimiz nəticə isə bundan ibarətdir: etnik, dini və irqi zəmində Azərbaycan Respublikasında heç bir cinayət faktı, qarşıdurma və münaqişə qeyd alınmamışdır. Bu hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan dövləti milli mənsubiyyətin sərbəst müəyyən edilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda, hər bir şəxsin özünəməxsusluq hüququna da təminat verir. “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsində hər kəsin özünün milli mədəni özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq, mənəvi, estetik və digər dəyərləri sərbəst seçmək hüququ aşkar şəkildə vurğulanmışdır.

Beləliklə, milli kimliyin cəmiyyətin adət-ənənələri üzərində formalaşması və saxlanması xalqın mənəvi dəyərlər sisteminin təməlini təşkil edərək, dövlət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri hesab edilir. Ölkəmizdə yaşayan milli müxtəlifliklərin yaranmasının əsas səbəbi onların milli təcrübə və mənəvi-mədəni, əxlaqi, siyasi dəyərlərin sintezindən əldə olunmuş ideyaların fərqlənməsidir. Düşünürəm ki, hər bir dövlət öz milli siyasətini etnosiyasi inteqrasiya prinsiplərinə, yəni vətəndaşların və etnik cəmiyyətlərin təhlükəsizliyinin və inkişaf azadlığının, bütün millətlərin vətəndaşları üçün bərabər hüquqların təmin edilməsinə, cəmiyyətdə millətlərin rifahı ilə bağlı mühitin təsdiqlənməsinə və s. uyğun aparmalıdır. Azərbaycan təcrübəsi bu sahədə nümunə ola bilər.

Din, inanc və milli kimlik. Din və xalqın inancları problemi Azərbaycan toplumunu vaxtaşırı həyəcanlandıran önəmli problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. İnanc – Azərbaycanda xalq arasında sınaq, yozum, yozma, inam adları ilə tanınan janr olub, İraq-türkmən folkloruna aiddir. Professor Azad Nəbiyev inanclara İraq-türkmən folkloru üçün də məqbul sayıla biləcək tərif vermişdir: “İnanclar sınaqlar nəticəsində qətiləşən hökmlərin bədii ifadəsidir”. Müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonra sovetlər dönəmindən fərqli olaraq ölkəmizdə din və inanc məsələlərinə daha tolerant yanaşma nümayiş etdirilməyə başlanmışdır. Etno-mədəni və dini konfessional müxtəlifliyin mövcudluğu və onlar arasında qarşılıqlı bərabər hüquqlu münasibətlərin qorunması, eyni zamanda, mədəni müxtəlifliyin qorunması sözügedən sahələrdə hüquqi tənzimləməni zəruri edirdi. Bu baxımdan “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanunun qəbul edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qanunun 5-ci maddəsində dinin və dini qurumların dövlətdən ayrı olması və bütün dini qurumların qanun qarşısında bərabərliyi prinsipi öz əksini tapmışdır: heç bir din (dini cərəyan və dini qurum) barəsində digərlərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudiyət müəyyən edilə bilməz. Qeyd edilən qanunun , eyni zamanda Azərbaycan ərazisində yaşayan hər kəsin dini etiqad azadlığının mövcudluğunu, yəni hər kəsin hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququnun olduğunu hüquqi müstəvidə təsbit etmişdir. Dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsi zamanı bərabər hüquqluğun həyati əhəmiyyəti vardır. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən ulu öndər Heydər Əliyev öz çıxışlarında daim vurğulayırdı ki, Azərbaycan çoxmillətli dövlətdir. Onun bütün vətəndaşları milli mənsubiyyətindən, dini etiqadından və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq bərabər hüquqa malikdirlər.

Milli kimliyin müəyyən edilməsində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında bir sıra maddələrin, o cümlədən 18-ci maddənin nəzərdə tutulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrıdır, bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. Konstitusiyasının 48-ci maddəsində hər kəsin vicdan azadlığı bəyan edilmişdir. Göstərilir ki, hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidələrini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

İlk baxışdan elə görünür ki, dini etiqad azadlığı hüdudsuzdur, lakin bu belə deyildir. Konstitusiyaya hər kəsin milli kimliyini qorumaq məqsədilə dini etiqad azadlığını müəyyən çərçivəyə almışdır. Ölkə Konstitusiyasının 18-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsipinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır. Bu iradə Konstitusiyanın 48-ci maddəsində də davam etdirilmiş, dini mərasimlərin

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yerinə yetirilməsinin, ictimai qaydanı pozmayacağı və ya ictimai əxlaqa zidd olmayacağı təqdirdə sərbəst olması təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasəti nəticəsində dini həmrəylik milli kimliyin inancla bağlı təməlinə yeni çalarlar vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, 2017-ci il ölkə Prezidenti tərəfindən “İslam həmrəyliyi ili” elan edilmişdir. “İslam Həmrəyliyi – zamanın çağırışı” beynəlxalq konfransın iştirakçılarına ünvanladığı məktubunda cənab Prezident islam həmrəyliyinin fəlsəfəsini açaraq qeyd etmişdir ki, İslam həmrəyliyi dedikdə İslam daxilindəki həmahəngliyin bərqərar edilməsi, bütün islam ölkələri arasında qarşılıqlı hörmət və etibara əsaslanan münasibətlərin qurulması və İslam ilə digər dinlər arasında harmoniyanın yaranması başa düşülməlidir.

Qeyd edilənlər dünya dinləri arasında ahəngdar və biri-birinə inamlı münasibətin daha da möhkəmlənməsinə, islam ölkələri ilə digər ölkələr arasında bəşəri dəyərlərə əsaslanan xoş münasibətlərin inkişafına rəvac verməklə hər kəsin Azərbaycan Respublikası ərazisində milli kimliyini dərk etməsinin əsasında məhz azərbaycançılıq məfkürəsinin dayandığının göstəricisidir.

Müəllifin konfransdakı çıxışının mətni əsasında hazırlanmışdır.

I BÖLMƏ

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞI VƏ AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMİYYƏTİ

RZA XƏLİLOV

*AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
rzaxlil@gmail.com*

GÜLDANƏ PƏNAHOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMİYYƏTİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ FOLKLOR MƏSƏLƏLƏRİ

*“Dövlət quruculuğunda nəinki tarixi,
milli ənənələrimiz nəzərə alınır,
həm də dünya təcrübəsindən,
demokratik prinsiplərdən istifadə edilir”.*
Heydər Əliyev

Bildiyimiz kimi, 1918-20-ci illərdə Azərbaycanda bütün müsəlman şərqində ilk parlamentli, Demokratik Respublika - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. AXC bu Demokratik Respublikanın yaranması onun müstəqilliyini ilk dəfə olaraq dünyaya nümayiş etdirdi və xalqın öz dövlətinə bağlılığını sübut etdi.

Hələ cümhuriyyətin yaranmasının ilk dövrlərindən dövlətin bütün atributları – bayrağı, gerbi, himni və dövlət dili elan olunmuşdu. Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul olunmuşdu, kadr hazırlığı, təhsilin, mədəniyyətin inkişafı kimi məsələlər diqqət mərkəzində idi.

20-ci əsrə zəngin mədəni irslə daxil olan Azərbaycan filosofları, incəsənət ustaları, folklorşünasları öz işləri, yaradıcılıqları ilə yüksək xidmətlər göstərmişlər.

Əgər 20-ci əsrin əvvəllərində xalqımız milli-azadlıq, dövlət müstəqilliyi yolunda ilk addımlarını atmışdısa, yalnız əsrin sonunda azadlığa, müstəqilliyə nail olmuşdu.

20-ci əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında genişlənən milli-demokratik hərəkat 1918-20-ci illərdə yaranmış cümhuriyyətin tarixinə və ənənələrinə qayıdış fonunda baş verdi.

O zaman ucaldılmış üçrəngli bayraq müstəqillik hərəkatının cazibə qüvvəsinə çevrildi və Cümhuriyyətin yarandığı gün - 28 may günü Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranma günü elan olundu.

1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəbbüsü ilə Bakı Dövlət Universitetinin açılması ölkədə elmin inkişafına xüsusi təkan verdi. Milli kadrların yetişməsində bu elm ocağının xidmətləri danılmazdır. Qısa bir müddət ərzində Universitet kadr hazırlığı ilə yanaşı elmin müxtəlif sahələrində tədqiqat işlərinin təşkili və aparılmasına öz töhfəsini verdi. Belə ki, onun nəzdində müxtəlif elm sahələri üzrə cəmiyyət də yaradıldı.

XX əsrin əvvəllərində rus imperiyasında baş verən dalbadal inqilablar nəticəsində çar hökuməti süquta yetir və Şimali Azərbaycanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) qurulur.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bu milli dövlət, Şərqdə ilk demokratik respublika idi. Parlamentli Respublika olan AXC milli ənənələrin qorunması və yaşadılmasına böyük əhəmiyyət verir, bunu milli ideologiyanın əsası, milli dövlətin yaşamasının mövcudluğunun əsas qaynağı hesab edirdi.

AXC hökuməti Novruz bayramına da milli bayram kimi böyük əhəmiyyət vermişdir.

Bunu AXC dövründə Novruz bayramının yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin edən hüquqi sənəd də sübut edir.

“Novruz bayramı münasibətilə hökumət məmurlarına müavinəti-nəqdiyyə verilməsi haqqında qanun” adlanan bu sənəd AXC parlamenti tərəfindən 1919-cu ilin martın 19-da qəbul edilmişdir. AXC hökuməti Novruz bayramının keçirilməsinə xüsusi önəm verərək, bu məqsədlə 1919-cu il fevralın 18-də bayram münasibətilə müavinət verilməsi barədə Parlamentə qanun layihəsi təqdim etmişdir. Qanun layihəsi Parlamentin 17 mart tarixli iclasında müzakirə olunmuş, müzakirədə Əhməd bəy Pepinov, Ağa Aşurov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mustafa Vəkilov çıxış etmişlər. Layihə səs çoxluğu ilə qəbul olunmuşdur.

Qanuna əsasən hökumət məmurları əmək haqqına görə üç kateqoriyaya bölünərək onlara əmək haqlarının 40-70%-i qədər müavinət verilməsi qərara alınmışdır. Hakimiyyətin 1919-cu il 19 mart tarixli qərarı ilə nazirlər, onların müavinləri və hökumətin işlər idarələrinin rəislərinin mart ayı üçün maaşları iki dəfə artırılmışdır (90-143).

Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi iki il (23 ay) yaşamağa müvəffəq olmuş, 1920-ci ilin aprel ayının 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmuşdur. Bəşər tarixinin ən qanlı ideologiyalarından və bu ideologiya əsasında qurulmuş sovetlər dövründə Novruza münasibət zaman-zaman fərqli olmuşdur. Çünki Novruz bir milli bayram idi, Azərbaycan xalqını milli ideologiya, o cümlədən milli dövlətçilik ətrafında birləşdirirdi.

Novruz bayramını milli-mənəvi dəyərlərin sovet dövrü repressiyası kontekstində tədqiq etmiş Cəlal Qasimov göstərir ki, Novruz bayramı 1920-ci illərin əvvəllərində dövlət tərəfindən milli bayram kimi qeyd edilirdi. Hətta Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan İnkilab Komitəsi “1921-ci il martın 22-dək yol verilmiş fərariliyə görə əsgərlərə və hərbi qulluqçulara qarşı qaldırılmış işlərin xətm edilməsi haqqında” dekret qəbul etmişdi. Həmin dekretdə göstərilirdi ki, müsəlmanların Novruz bayramı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan İnkilab Komitəsi cari ilin mart ayının 22-nə qədər fərarilik etdiklərinə görə həbs edilib cəzaçəkmə yerlərində saxlanılan bütün əsgərlərin və hərbi qulluqçuların istintaqı dayandırılсын və onlar təxirə salınmadan azad edilərək öz hərbi hissələrinə göndərilsin”.

“Göründüyü kimi, XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində bir milli bayram kimi “Novruz” xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirir, hətta həbs olunanla belə azadlığa buraxılırdı.

Lakin 20-ci illərin sonundan “Novruz” sıxışdırılmağa və 30-cu illərdən başlayaraq ona qarşı təhdidlər başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə rayon partiya komitəsinin katibi işləmiş Murtuz Hüseyn oğlu Süleymanov 1936-cı ildə “Novruz” bayramında axır çərşənbə günü mərhum qızının qəbrində təmizlik işləri etdirdiyi üçün onu partiya sıralarından azad edərək həbs etmişdilər.

“Novruz”un yasaqlandığı dövrdə partiya işçisinin belə bir addım atması hətta güllələnmə ilə nəticələnirdi.

Azərbaycanı elmi sahədə öyrənmək məqsədilə yaradılan bir sıra cəmiyyət və elmi təşkilatlarda ilkin fəaliyyətə məhz 20-ci illərdə başlamışdır.

Azərbaycanın 20-ci yüzillikdəki elmi-ədəbi mühitində müstəsna rol oynayan 1923-30-cu illərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü (Öyrənmə) Cəmiyyəti (ATTC) olmuşdur.

Bu da böyük faktdır ki, indi respublikanın elm mərkəzi olan AMEA-nın bünövrəsinin tarixi də 1923-cü ildən başlayan həmin bu cəmiyyətdən başlayır. ATTC-nin yaradılmasında əsas məqsəd ilk növbədə Azərbaycanın iqtisadi potensialını və perspektivlərini öyrənmək idi. Lakin bu cəmiyyətin işində yaxından iştirak edən Ü.Hacıbəyov, S.M.Qənizadə, C.Məmmədquluzadə, H.Zeynallı, V.Xulufu, Ə.Haqverdiyev, H.K.Sanlı, T.Şahbazi və b. bu kimi ziyalılarımızın milli qeyrət və səyləri nəticəsində Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi, yaranması və təbliği də cəmiyyətin işində ağırlıq təşkil etməyə başladı.

Cəmiyyət həmçinin bu istiqamətlərdə qarşısında duran bu möhtəşəm vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün akademik İ.İ.Meşşaninov, akademik V.V.Bartold, akademik A.D.Krımski

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

professor P.K.Juze, professor A.V.Baqri və b. bu kimi tanınmış alimləri Azərbaycana dəvət etmişdi. Tərkibində görkəmli folklorşünas Hənəfi Zeynallının rəhbərlik etdiyi folklor komissiyasının yer aldığı ATTC-nin yaradılması Azərbaycanda filoloji elm kimi folklorşünaslığın təməlini qoyan qurumlardan, müəssisələrdən biri olmaqla yanaşı şifahi xalq yaradıcılığı örnəklərinin toplanmasına, nəşrinə və tədqiqinə böyük təkan verdi. Cəmiyyətin təşəbbüsü ilə təşkil edilən folklor ekspedisiyaları folklor məkanımızın geniş ərazilərini, coğrafiyasını əhatə etməyə, toplayıcılıq işi bu vaxtadək olan fərdi təşəbbüskarlıq, systemsizlik xarakterindən çıxıb sistemli kütləvilik qazanmış oldu, o dövr üçün müasir olan elmi prinsiplərlə toplanılan folklor mətnlərini pasportlaşdırma prinsiplərinə əsaslanmağa başladı. Güman etmək olar ki, 1881-1929-cu illər arasında Azərbaycan folklor məkanında dövriyyədə olan “SMOMPK” toplusu özünün fəaliyyətinin bu sahəsində demək olar ki, nəşr edildiyi ildən həmin prinsipləri tətbiq etməyə başlamışdı və ATTC ilə əməkdaşlıq edən ziyalılarımız, belə ehtimal etmək olar ki, “SMOMPK” toplusu vasitəsilə həmin prinsiplərlə tanış olmuşdular.

Cəmiyyətin 1925-ci ildən başlayaraq əvvəlcə rus dilində 1928-ci ildən isə Azərbaycan türkcəsində nəşr edilən “Xəbərlər” onun çoxyönlü fəaliyyətinin işıqlandırılmasında böyük rol oynayırdı. Bununla yanaşı “Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı cəmiyyətin orqanı olaraq 1928-ci ildən nəşr edilməyə başlamışdır. ATTC-nin Azərbaycan folkloru qarşısındakı böyük xidmətlərindən biri SMOMPK-in uzun illər redaktoru olmuş L.Lapatinskiyin arxivindəki folklor materiallarının arvadından satın alınması olmuşdur. Sözügedən materiallar ziyalı və yerlərdə işləyən müəllimlərimiz tərəfindən toplanıb rus dilinə tərcümə edilmiş və nəşr edilmək üçün redaksiyaya göndərilmiş, lakin hansı səbəbdənsə nəşr edilməmiş müxtəlif folklor mətnləridir. Cəmiyyəti fəaliyyəti illərində H.Zeynallının “Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri”-1926-cı il, “Azərbaycan tapmacaları”-1928-ci il, V.Xulufunun “Koroğlu”-1927-ci il, “El aşığı”-1927-ci il, “Azərbaycan tapmacaları”-1928-ci il.

Məlum olduğu kimi 20-ci illərdə ATTC yalnız Azərbaycan xalqının deyil, hətta keçmiş Sovetlər İttifaqında yaşayan türkdilli xalqların dilini, ədəbiyyatını, tarixini və etnoqrafiyasını öyrənmək istiqamətində çox işlər görmüşdür. Bu sahənin sistemli öyrənilməsi məqsədilə türkoloji şöbə yaradılmışdır.

Azərbaycan ədəbi-mədəni, elmi fikrin inkişafında M.F.Axundov, A.Bakıxanov, M.Ç.Topçubaşov, M.M.Kazımbəy, H.Z.Şirvani kimi böyük alimlər, mütəfəkkirlər yetişmişdi.

Bu cəmiyyətin yaradılmasının ilk təşəbbüskarlarından biri olan D.Urusovun qəfil ölümü onun işinin nisbətən ləngiməsinə səbəb oldu.

Lakin “Arslan Nurəddinov” təxəllüsü ilə “Bakinskiy raboçiy” və “Kommunist” qəzetlərində məqalələr çap etdirən Bakı Dövlət Universitetinin professoru A.R.Zifeldt Azərbaycan Öyrənmə Cəmiyyəti yaradılması fikrini irəli sürür və o zaman “Kommunist” qəzetinin redaktoru Həbib Cəbiyevin fəal yardımını ilə bir qrup alim tərəfindən fəaliyyət proqramı hazırlandı.

Beləliklə, 2 noyabr 1923-cü ildə xüsusi Nizamnamə ilə ATTC fəaliyyətə başladı.

Cəmiyyətin fəxri üzvlərinin sırasında S.Ağamalıoğlu, D.Bünyadzadə, Q.Musabəyov var idi. Lakin Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanovun bu cəmiyyət qarşısındakı xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır.

İşçi qrupun sədri A.N.Samayloviç, onun müavini A.R.Zifeldt, xəzinədar V.M.Sisoyev, cəmiyyətin katibi V.A.Ryumin katib təsdiq olundu.

Cəmiyyətin işində S.M.Qənizadə, S.Mümtaz, V.Xulufu, H.Zeynallı kimi qabaqcıl yazıçı, alim, folklorşünas və dövlət xadimləri yaxından iştirak edirdilər.

Məhəmməd Həsən Baharlı (Vəlili) o dövrdə Bakı Dövlət Universitetində dərs deyirdi. Baxmayaraq ki, ixtisasca iqtisadçı idi, lakin bir sıra başqa mənbələrlə yanaşı A.A.Bakıxanovun “Gülüستانی-İrəm” (farsca) əsərini, Tiflisdə nəşr edilən SMOMPK məcmuəsi, Köprülüzadə, A.Dürer, A.Berje, Müller kimi tədqiqatçıların elmi əsərlərinə istinad edərək “Azərbaycan” kitabını yazmışdı. O, bu əsəri yazarkən folklor qaynaqlarından, tarixi faktlardan istifadə etmişdir. Baharlı rus, fars və fransız dillərini bildiyi üçün belə mükəmməl əsər ərsəyə gətirə bilmişdi.

Bu əsər 20-ci illərin azərbaycanşünaslıq sahəsində qazınan ilk uğurlardandır.

O dövrdə Azərbaycan folkloruna böyük maraq göstərən şərqsünas-alim Bartold Rusiyada “Dədə Qorqud” dastanının ilk araşdırıcılarından olmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin Bakı ilə yanaşı Moskva, Sank-Peterburq, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Gəncə, Şəki, Zaqatala, Şamaxı, Quba, Qazax, Lənkəran və s. filialları yaradılmışdı.

A.Bakıxanovdan tutmuş “Əkinçi” qəzetinə qədər dövrdə olan ziyalılar müəllimlər, işçiləri böyük maraq göstərmişlər. Lakin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının sistemli şəkildə toplanması, nəzəriyyə və tənqidinə dair diqqətəlayiq nailiyyətlər məhz 20-ci illərdə əldə olunmuşdur. Məsələn, o dövrdə H.Zeynallının sədrliyi ilə “ATTC-nin nəzdində folklor komissiyası” yaradılmışdı ki, S.Mümtaz, B.Xulufu, Ə.Abid kimi bir çox milli folklorşünaslar həmin komissiyaya cəlb olunmuşdular. Elə onların məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan folklorşünaslığı sistemli bir elm sahəsi kimi inkişaf etməyə başlamışdı.

Qısa və mənalı ömrünü bütünlüklə milli folklorumuza, ədəbiyyatımıza həsr etmiş tədqiqatçılarımızdan biri də H.Zeynallıdır.

Təkcə milli folklorumuzun ayrı-ayrı sahələrinin toplanması ilə məşğul olmaqla kifayətlənməyən H.Zeynallı eyni zamanda folklorşünaslıq elminin yaradılmasında ardıcıl işlər görürdü. Xalq ədəbiyyatını sonsuz məhəbbətlə sevən H.Zeynallı folklorla təkcə “ev ədəbiyyatı”, “ağız ədəbiyyatı” kimi yanaşmırdı, eyni zamanda onun fəlsəfəsini dərk etməyə çalışırdı.

20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi, zəngin folklor xəzinəmizin tədqiqi sahəsində böyük xidmətlər göstərən ədəbiyyatşünaslardan biri də Salman Mümtazdır. O, folklor materiallarını təkcə toplamırdı, eyni zamanda təhlil-izah edirdi. S.Mümtaz məşhur rus folklor nümunələrinin toplanılmasında da çox böyük fəaliyyət göstərmişdir. O, sırf ədəbi məsələlərə dair məqalələr yazırdı. Bayatıların ilk tədqiqatçılarından olan S.Mümtaz “Aşiq Abdulla” adlı kitabda bayatıların yaranma tarixindən maraqlı mülahizələr, fikirlər söyləyirdi.

Bayatıların tədqiqi ilə məşğul olan Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü (öyrənmə) Cəmiyyəti ilə bağlı alimlərdən biri də Əmin Abid olmuşdur. Əmin Abid professor Mehmet Fuad Köprülüzadə tərəfindən əsas qoyulan “Türkologiya cəmiyyəti” ndə yaxından iştirak edirdi. O, Bakı Dövlət Universitetinin elmi işçisi olmuşdur. Əmin Abidin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin əsas predmeti ədəbiyyat tarixi idi. Onun elmi-bədii fəaliyyətində “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi” adlı üçcildlik kitabı mühüm yer tutur.

20-ci illərdə Azərbaycan folklorşünasları şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış növlərindən biri olan dastanların toplanması ilə bağlı ciddi işlər görmüşlər. Belə ədəbi abidələrdən biri olan “Koroğlu” dastanı V.Xulufu tərəfindən nəşr olunmuşdur. ATTC-nin tapşırığı ilə Tovuz rayonunda ezamiyyətdə olan V.Xulufu el sənətkarı H.Bozalqanlı ilə görüşmüş və onun söylədiyi “Koroğlu” dastanının bir hissəsini yazıya almış və çap etdirmişdir. Xulufu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə də bağlı elmi tədqiqatlar aparmışdır.

ATTC ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan folklorşünaslarından biri də görkəmli nasir Y.V.Çəmənəminli olmuşdur. Folklorun tədqiqi, təhlili və təbliğində onun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Çəmənəminli folklor aləminin tarixi-nəzəri məsələləri ilə xüsusi məşğul olurdu. Alim Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında “Avesta” motivlərini geniş tədqiq etmiş, bir sıra folklor janrları haqqında elmi əsərlər yazmışdı.

ATTC-nin yarandığı ilk illərdə Çəmənəminli vətəndə deyildi, o əvvəlcə Türkiyədə (1919-25) sonra isə Fransada yaşamışdır. Onun yaradıcılığında folklorşünaslığın tədqiqi xüsusi qeyd olunmalıdır. Y.Çəmənəminli nağıllarımızı elmi şəkildə araşdırmış və “Qaçaq Nəbi”, “Məlik Məhəmməd” və s. nağılları xalqın dilində söyləndiyi kimi qələmə almışdır.

ATTC 1923-1930-cu illərdəki fəaliyyətilə folklorşünaslığımızın elmi-nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əfəndiyev P. 1920-ci illərdə Azərbaycan folklorşünaslığı. P.Əfəndiyev. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi. Bakı: 2006-cı il, s.181-261
2. Əfəndiyev P. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın toplanıb öyrənilməsində “Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin fəaliyyəti haqqında. P.Əfəndiyev. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri II kitab, Bakı: 2004, s.87-93.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

3. Xəlilbəyli Həmidə. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. Bakı: "Ozan", 1999-cu il.
4. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı: 1998.

ISSUES OF FOLKLORE IN ACTIVITIES TLSA

Summary

This article is dedicated to the activities of the Teaching and Learning Society, which was established for the purpose of research of the economic potential and development prospects of Azerbaijan. The Society was formed as a result of the selfless efforts and dedicated works of the prominent representatives of culture, art and literature of Azerbaijan. From the very first days of its operations several commissions on various fields of science were created within the Society. The Folklore Commission was headed by the prominent folklore scientist H.Zeynally. The Commission had paid special attention to the publication and systematization of the research works related to the study of the multinational Azerbaijan's folklore. Within its lifespan (1923-1930) the Society had published several books dedicated to the folklore research. Thus, it had played a very significant role in the creation of the scientific and theoretical foundations of the folklore research science.

Key words: Teaching and Learning Society of Azerbaijan, ADR, folklore, scientific

ВОПРОСЫ ФОЛЬКЛОРА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОИОА

Резюме

Статья посвящена деятельности Общества Обследования и Изучения Азербайджана которое было учреждено с целью изучения экономического потенциала и перспективы развития республики.

В результате самоотверженности и стараниям видных деятелей искусства, культуры, литературы Азербайджана данное общества с первых дней своей деятельности в структуре общества были созданы комиссии по различным отраслям науки как история, география, языкознания и история и фольклор. Комиссия по фольклору, которой руководил видный фольклорист Х.Зейналлы особое внимание уделяла собиранию, изданию и исследованию образцов азербайджанского фольклора и многочисленных народов Азербайджана. С этой целью систематически и планомерно организовались фольклорные экспедиции в различные регионы республики.

За годы деятельности общества с 1923-го по 1930-ый год были изданы несколько фольклорных книг, которые были результатом именно этих экспедиций. Деятельность общества является важной вехой в истории Азербайджанской фольклористики, так же ее научно-теоретических основ.

Ключевые слова: общество обследования и изучения Азербайджана, АDR, фольклор, интеллигенция

AFAQ RAMAZANOVA

*AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
afagramazanova@gmail.com*

AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTİ VƏ AZSAYLI XALQLAR

Giriş. 1923-cü ildə Azərbaycanda elmi tədqiqatlar sahəsində mühüm bir hadisə baş verdi. Azərbaycanda elmi tədqiqatları koordinasiya edən və istiqamətləndirən vahid bir mərkəz – **Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti** yaradıldı. Bilirik ki, bu cəmiyyət Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının sələfi sayılır. Yəni 1923-1929-cu illər arasında ATTC fəaliyyət göstərir, 1929-cu ildə onun bazasında Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu yaranır və 1932-ci ilə kimi fəaliyyət göstərir, 1932-ci ildə AzDETİ SSRİ EA-nın Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinə çevrilir, 1935-ci ildə SSRİ EA Azərbaycan filialı, 1945-ci ildə Azərbaycan EA yaradılır.

Amma bu cəmiyyətin özü ondan 4 il əvvəl bu gün işığına yığıldığımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bizə bəxş etdiyi Azərbaycan Dövlət Universitetinin xələfidir. XX əsrin 20-ci illərində - ATTC-nədək Respublikadakı elmi tədqiqatlar məhz 1919-cu il sentyabr ayının 1-də **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin** parlamenti tərəfindən təsis edilmiş Azərbaycan Dövlət Universitetində mərkəzləşirdi. “Bakı şəhərində Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında” adlanan qanunda Universitetin dörd fakültədən ibarət olması göstərilirdi: Şərq şöbəsi ilə birlikdə tarix-filologiya, fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb fakültələri (*yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin qanunun ikinci maddəsinin II bəndində deyilirdi: bütün fakültələrdə türk dili məcburi fəndir*). 1920-22-ci illərdə ADU-da humanitar, tibb və təbiət bölmələrindən ibarət Elmi Assosiasiya, Təbiətşünaslar və Həmkarlar Cəmiyyəti, Həkimlər və Şərqşünaslar cəmiyyəti təsis edilmişdir.

Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yaradılması təşəbbüsü də məhz Azərbaycan Dövlət Universitetindən gəlmişdir. Belə ki, 1923-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru Arslan Nurəddinov “Bakinski raboçi” və “Kommunist” qəzetlərindəki yazılarında Azərbaycanın “hərtərəfli öyrənilməsi, dövlətə, məktəbə və fəhlə təşkilatlarına kömək göstərilməsi məqsədilə öz sıralarında bir sıra elm və iş adamlarını, alimləri və sovet işçilərini birləşdirən Azərbaycanın öyrənilməsi kimi xüsusi Cəmiyyətin yaradılmasının zəruriliyini” irəli sürürdü. (Burada bir haşiyə çıxmaq. Bəs bu təkliflə çıxış edən Arslan Nurəddinov kimdir? ADU-nun bu professoru Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin ən fəal üzvü, sədr müavini və elmi katibi, Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların tədqiqi və tanıtılması işində xidmətləri olmuş, miyyətcə eston, uzun illər Azərbaycanın tarixini, etnoqrafiyasını öyrənən və təəssüf ki, sonda gördüyü misilsiz xidmətlərinə görə Sovetlər tərəfindən “mükafat” olaraq repressiya olunan, B.Alpatovun dediyi kimi, “repressiya olunmuş türkologiyanın” ən parlaq siması Artur Rudolfoviç Zifeldt-Simumyaqi olmuşdur. Bu həmin Zifeldt-Simumyaqidir ki, 1929-cu ildə professor Boris Vsevolodoviç Miller “Таты, их расселение и говоры” tədqiqatında onun barəsində yazırdı: “Почти все поездки по татским селениям я совершал с товарищем А.Р.Зифельдтом-Симумяги, ученым секретарем Общества Изучения Азербайджана и энергичным проводником нацменполитики АССР, и с научным сотрудником названного Общества А.П.Фитунни”. Demək, Zifeldt-Simumyaqi həmin dövrdə Azərbaycan SSR-in milli azlıqlar siyasətinin enerjik bələdçisi, yəni təbliğatçısı olmuşdur.

Nəhayət, 1923-cü il noyabrın 2-də Maarif evində 46 görkəmli alimin iştirakı ilə Cəmiyyətin ilk təsis iclası keçirilir. İlk dövrdə cəmiyyətin tərkibində tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat və təbiətşünaslıq bölmələri yaradılmışdır.

ATTC-nin strukturu və bu strukturda azsaylı xalqlar. 1925-ci ildə cəmiyyətin strukturunda təkmilləşmə işləri aparıldı. Yeni bölmələr - Tarix-Etnoqrafiya bölməsindən Türkologiya bölməsi yarandı. Ayrı-ayrı elm sahələri istiqamətində tədqiqatlar aparılması məqsədilə tarix, tarix-ədəbiyyat, etnoqrafiya, dilçilik, lüğətçilik, hüquq, sənaye, Xəzər dənizinin tədqiqi, təsviri incəsənət, teatr, musiqi və s. üzrə komissiya və yarımkomissiyalar təşkil edildi. Respublikanın Şa-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

maxı, Gəncə, Lənkəran, Zaqatala və digər qəzalarında, o cümlədən, Naxçıvan MSSR və DQMV-də cəmiyyətin bölmələri yaradıldı.

Amma Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin mövzumuz səbəbindən bizi maraqlandıran əsas fəaliyyəti isə elə yarandığı ildən - 1923-ci ildən başlayır. Öncə qeyd edək ki, ATTC yarandığı gündən Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların vahid prinsiplərlə tədqiqi və öyrənilməsinə qarşısına məqsəd qoyur. Cəmiyyətin yürütdüyü bu siyasətdə nə əvvəl, nə də sonra heç bir ikili standarta rast gəlmək mümkün deyildir. Olduqca həssas bir mövzu olan azsaylı xalqlar, onların tarixi, həyatı və məişəti, folklor, bir sözlə, maddi və mənəvi mədəniyyətinin tədqiqi ilk gündən Cəmiyyətin prioritet məqsədinə çevrilir. Beləliklə, Cəmiyyətin strukturunda baş verən ən mühüm yenilik – burada azsaylı xalqlarla birbaşa məşğul olan komissiyaların yaradılması olur. Bildiyimiz kimi, ATTC-nin tərkibində tat, talış, erməni və kürd komissiyaları fəaliyyətdə olmuşlar. Həmin komissiyaların nə zaman yaradılması barədə isə nəsə bir mülahizə yürütmək üçün arxivə müraciət etmək gərəkdir. ATTC-nin əldə olan bütün sənədləri hal-hazırda AMEA Rəyasət heyətinin arxivində qorunur. Həmin sənədlərlə tanışlıq zamanı hər bir komissiyanın işinə dair ayrıca protokollara təəssüf ki, rast gəlmək mümkün deyildir. Amma ATTC-nin iclaslarının protokolları ilə tanışlıq zamanı belə məlum oldu ki, cəmiyyətin demək olar ki, hər bir iclasında bu və ya digər səbəbdən azsaylı xalqlar məsələsinə toxunulmuşdur. Məsələn, Cəmiyyətin Çingiz İldırımın sədrliyi ilə keçirilən 9 iyul 1926-cı il tarixli iclasının protokoluna nəzər yetirək:

“....

Другой товарищ спрашивает приняты ли меры к изучению национальных меньшинств. ... на второй вопрос т.Зифельд указывает на работы общества по изучению талышской проф. Миллером, указывает работу талышской и татской комиссии при обществе. Указывает также на экспедицию в Хызинский район и также работу Лалаяна” (архив)

Elə həmin arxiv materialları ilə işləyərkən ATTC-nin iclas protokollarının birindən belə bir məlumat almaq mümkün oldu ki, 1924-cü ildə cəmiyyətin tərkibində **erməni komissiyası** artıq fəaliyyətdə idi. 30.10.1924-cü il tarixli iclasının qərar hissəsində belə maddələr vardır:

“....

5.Армянская комиссия. На издание татских текстов – 100 руб.

....

11. О талышских легендах и суевериях собранных Али Байрамбековым постановили – просить председателя Историко-этнографической секции в одном из заседаний секции доложить о названных легендах” (архив).

Demək, 1924-cü ildə Cəmiyyətin nəzdində artıq erməni və talış komissiyaları fəaliyyət göstərirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki qərar maddəsi isə maraqlı nüansları ortaya qoyur. Belə ki, beşinci maddədən aydın olur ki, Cəmiyyətin nəzdində fəaliyyət göstərən erməni komissiyası əslində Azərbaycan ərazisində yaşayan qriqoryan tatların etnoqrafiyasının və dilinin tədqiqi ilə məşğul imiş. Bu fikri arxivdə olan protokollarla sonrakı tanışlıq bir daha təsdiqlədi.

ATTC-nin 29 may 1925-ci il tarixli növbəti iclasında Tarix-etnoqrafiya bölməsinin işi kimi Baqramyan adlı müəllifin “Татские говоры и тексты народной словесности” əsərinin adı çəkilir. Amma təəssüflər olsun ki, sonralar bu əsər nə işiq üzü görür, nə də arxivlərdə qorunur.

Elə həmin protokolda belə bir məlumata da rast gəldik: Армянской группой собран материал по изучению татского языка. Секция вела переговоры с известным этнографом Лалаяном о предоставлении в распоряжение Секции своего капитального труда на русском языке об исследовании жизни и говоров удинцев Нухинского уезда. Труды Лалаяна нами получены” (архив).

Eynilə də, Lalayanın əsəri də sonralar nə çap edilir, nə də arxivlərdə qorunur. Vaxmayaraq ki, bu əsər bir ildən sonra da - Cəmiyyətin 9 iyul 1926-cı il tarixli iclasında yay nəşriyyat planına (“план летних издательских работ” - архив) salınır.

Onu da qeyd edək ki, arxivdəki protokol materiallarından o da aydın olur ki, Cəmiyyət Lalayanın Udinlər haqqındakı bu əsərini nəgd pul müqabilində müəllifindən əldə etmişdir.

Yuxarıda verdiyimiz protokolun 11-ci maddəsində Əli Bayrambəyov tərəfindən toplanan talış əfsanə və inanclarından bəhs olunur. Və bu maddədən o da məlum olur ki, azsaylı xalqlardan toplanmış materiallar ciddi yoxlama keçdikdən sonra çapa məsləhət bilinir və tarix etnoqra-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

fiya bölməsi dəfələrlə həmin mətnləri və ya materialları müzakirəyə çıxarır. Bu da ATTC-nin öz işinə necə məsuliyyətlə yanaşdığını göstərir.

Bu komissiyaların nə zaman yaranmasını ən dürüst mənbə olan bu arxiv materiallarından öyrənmək mümkündür. 14 dekabr 1923-cü ildə F.Samoyloviçin sədrliyi ilə tarix etnoqrafiya bölməsinin iclası keçirilir. Bu iclas protokolunun qərar hissəsində oxuyuruq:

“...

б) в составе комиссии секции образуется особая этнографическая комиссия, которая вырабатывает специальную программу по собиранию памятников духовной культуры.

в) во исполнение принятой на себя задачи комиссия собирает материалы

1. по народной литературе Азербайджанских тюрков, иранцев, армян, горских и других народов Азербайджана

.....

6. по формам народного поэтического творчества” (архив).

Bu protokoldan məlum olur ki, 1923-cü ildə tarix-etnoqrafiya bölməsinin tərkibində artıq komissiyalar formalaşmağa başlayır. 1927-ci ilədək həmin komissiyalar öz fəaliyyətini davam etdirir. Hətta 1926-cı ilin yekun iclasında səsəndirilən “Перспективы работы в 1927 году” planına nəzər yetirək: “Историко-этнографической комиссии предстоит в 1927 году наряду с собиранием материалов по материальной культуре основного тюркского селения АССР в частности кочевников, обратить сугубое внимание на изучение исчезающих культур ряда нацменьшинств, подвергающихся естественному и быстрому процессу тюркизации и модернизации. Разведочные поездки Т.А.Алекперова в различные места Хызинского района Бакинского уезда и достаточные сведения других лиц наметили ряд пунктов населенных хорошо сохранившимися татами. В эти места (Хызинский район) в отчасти Кало-Маштагинский и Сарайско-Бинагадинский, также Балаханы и Сураханы должна быть направлена лингвистико-этнографическая экспедиция для обследования и описания татской народности столь малоизвестной науке.

Совершенно не терпит отлагательства организация такой же лингвистико-этнографической экспедиции при участии антрополога для изучения пяти изолированных одноаульных племен Кубинского уезда: хыналугцев, хапутлинцев, джекцев, крызцев и будухцев причисляемых обычно к Дагестанской группе племен” (архив).

Amma təbii ki, maddi imkansızlıq (bildiyimiz kimi, bu komissiyaların əsas fəaliyyəti ekspedisiyaların təşkili və keçirilməsi olmuşdur. Ekspedisiya işi isə hər zaman maddiyyata bağlı olur) həmin komissiyaların ardıcıl işləməsinə mane olur.

ATTC-nin Tat komissiyasının “elmi katibi Azərbaycanın məşhur maarifpərvər müəllimi Sultanməcid Qənizadə, sədri isə Hacı Ələkbərov idi... Bu komissiya Abşeron tatlarının məişətinə dair fotosərgi təşkil etmiş, “Таты и их быт” adlı əsərin yazılmasını öz elmi planına salmışdır. Cəmiyyətin nəzdində olan dilçilik-lügət yarımkomissiyası (sədri prof. H.İ.Aşmarin, sədr müavinləri prof. V.B.Tomaşevski və Ə.Нақвердиев) tat dili lüğəti hazırlamağı da nəzərdə tutmuşdur. Cəmiyyətin tat komissiyasında ciddi fəaliyyət göstərən bir sıra alimlər, xüsusilə professorlardan V.A.Ryumin və P.K.Juze tatlara dair məruzələrlə çıxış edir, bu sahədə tədqiqat aparırdılar” (1, 16).

Bu komissiya o zamanlar Lənkəranda talışların folklorunu toplamaqla məşğul olan B.Milləri Azərbaycan tatlərini öyrənməyə cəlb edir. B.Millərin verdiyi məlumata görə, o, Cəmiyyətin xətti ilə cəmi bir ay tatlər yaşayan ərazilərə ezam edilmiş və bu ezamiyyətlərdə onu ATTC-nin elmi katibi və o dövrdə Azərbaycanda milli azlıqlar siyasətinə nəzarət edən A.R.Zifeldt-Simumyaqi və cəmiyyətin elmi işçisi A.P.Fituni müşayiət etmişdir. Ezamiyyə müddətində B.Millər Abşeron yarımadasında yaşayan tatlərlə ünsiyyətdə olmuş, Quba və Şamaxı ərazisindəki tat yaşayış məskənlərində olmuşdur. Ezamiyyənin nəticəsi kimi, ATTC-nin Xəbərlərindən biri professorun tatlər haqqında əsərinə həsr olunmuşdur – Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы). Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана. № 8, выпуск VII. Баку: 1929 (2).

B.Millərin 1928-ci ildə Azərbaycan tatlərindən topladığı materiallar sonradan toplayıcı tərəfindən SSRİ EA-nın N.Marr adına Dil və Təfəkkür İnstitutunun elmi əsərləri kimi çıxan “Иранские языки” toplusuna da təqdim edilmiş və 1945-ci ildə nəşr edilmişdir (Иранские языки 1945).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Prof. Q.Cavadov ATTC-in sözügedən komissiyaları haqqında yazır: Təqdirəlayiq hal sayılmalıdır ki, istər cəmiyyət və istərsə də onun komissiyaları öyrəndiyi etnosun nümayəndələrini də bu işə cəlb edib, onlardan səmərəli istifadə edirdi. Bu baxımdan tat, talış və kürd komissiyalarının işi daha səmərəli təşkil edilmişdir. Çünki bu etnosların tədqiqi zamanı yerli ziyalıların qüvvəsindən daha çox istifadə edilmişdir. Cəmiyyətin tat komissiyası Azərbaycan tatlarının maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi, əhalinin məskunlaşdığı kəndlərin, yaşayış məskənlərinin xəritələşdirilməsi üçün xüsusi ekspedisiyalar təşkil etmişdi. Tatların kompakt yaşadığı Abşeron, Xızı, Dəvəçi, Quba, Qonaqkənd, Şamaxı və Lahıc ərazisində geniş tədqiqat işləri aparılmışdı. Cəmiyyətin apardığı tədqiqatların əməli nəticəsi olaraq prof. B.Millerin tatlar, prof. Q.F.Çursinin talışlar, bir az sonralar isə prof. A.Bukşpanın “Azərbaycan kürdləri” haqqında əsərləri meydana çıxdı. Müəyyən kəmkəsirlərinə baxmayaraq adını çəkdiyimiz hər üç əsərdə sadaladığımız azsaylı etnoslar haqqında xeyli dəyərli və faktik məlumatlar toplanmışdır. B.Millerin tatlara həsr edilmiş əsərinə həm də görkəmli topoqraf İbrahim ağa Vəkilov tərəfindən tərtib edilmiş Azərbaycan SSR-in tat rayonlarının xəritəsi” əlavə edilmişdir ki, bu da respublikada tatların məskunlaşmasını izləmək baxımından təkcə o dövrdə deyil, bu gün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” (3).

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ATTC cəmiyyətinin xətti ilə yazılmış və nəşr edilmiş iki qiymətli mənbə - “Таты” və “Таты Азербайджана” yazıları AMEA Tarix İnstitutunun elmi arxivində olmuş, amma hal-hazırda itib batmışdır (4). Bu materiallar – Zifeldt-Simumyaqi tərəfindən hazırlanmış və dağ yəhudilərinə həsr edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Насиєв М. Azərbaycan tatlarının dili. Tatların tarixi-etnoqrafik öçerki. Bakı: Mütərcim, 2009.
2. Таты, их расселение и говоры. (Материалы вопросы), профессор Борис Всеволодович Миллер. Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку: 1929.
3. Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı: Elm, 2000.
4. Агарунов М., Гусейнов Р., Керимов Э. Горские евреи Азербайджана. Баку: 2000.

AZERBAIJAN SOCIETY FOR SCIENTIFIC RESEARCH AND STUDIES AND NATIONAL MINORITIES

Summary

In 1923, Azerbaijan Society for Scientific Research and Studies was established in Azerbaijan. This society immediately became the center of coordination of all scientific research conducted in Azerbaijan. One of the main directions of this society was the study of national minorities of Azerbaijan, in historical, folkloristic, philological, archaeological and ethnographic aspects. The article explores the activities of the Tat, Talish and Armenian commissions of society.

Key words: Azerbaijan Society for Scientific Research and Studies, national minorities, commission, folklore, history

ОБЩЕСТВО ОБСЛЕДОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И МАЛОЧИСЛЕННЫЕ НАРОДЫ

Резюме

В 1923 году в Азербайджане было создано Общество Обследования и Изучения Азербайджана. Это общество сразу же превратилось в центр координации всех научных исследований, проводимых в Азербайджане. Одним из главных направлений этого общества стало исследование малочисленных народов Азербайджана, в историческом, фольклористическом, филологическом, археологическом и этнографическом аспектах. В статье исследуется деятельность Татской, Талышской и Армянской комиссий общества.

Ключевые слова: Общество Обследования и Изучения Азербайджана, малочисленные народы, комиссия, фольклор, история

SEVİNC KAZIMOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
sevinckazimova15@gmail.com*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN NƏSRİ

“Milli siyasi tərəkürün və bədii düşüncənin milli tarixi tale ilə bu qədər yaxınlaşması insanın və fərdin milli tale probleminə yaxınlaşması, hər şeydən əvvəl, dünyada, Rusiyada və Cənubi Qafqazda gedən ictimai-siyasi proseslərlə bağlı, bədii tərəkürün milli intibah və istiqlal ideyaları ilə tərəkülün qaynaqlandığı zəminə nəzər salmaq lazım gəlir. Belə ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti bir tarixi, siyasi, ideoloji fakt olaraq yalnız dövrünün tarixi şəraitinin məhsulu olmayıb, həmin illər boyu milli siyasi, ədəbi, fəlsəfi düşüncənin nəticəsi olaraq meydana gəlib. Milli dövlətçilik ideyasının tarixi o qədər uzağa getməsə də, milli dövlətçiliyi, müstəqillik ideyalarını şərtləndirən milli mənlilik şüurunun yaranmasının aspektləri məhz bədii düşüncəyə söykənir. Yəni milli, etnik mənlilik şüur, əvvəlcə bədii, sonra isə ictimai-siyasi tərəkürdə tərəkül tapır” (2, 375).

Həqiqətən də xalqın milli mənlilik şüurunun oyanmasında və formalaşmasında, milli özünüdərk prosesinin birmənalı şəkildə inkişafında Azərbaycan Cümhuriyyətinin əvəzsiz rolu olmuşdur. Hökumətin “Milli bayraq haqqında” verdiyi qərar, Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi, yüz nəfər gənc azərbaycanlının xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almağa göndərilməsi Cümhuriyyətin ölkə həyatında etdiyi ictimai-siyasi, mədəni dəyişikliklər idi. Ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyata da yansır, poetik və nəsr nümunələrində öz bədii ifadəsini tapırdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlunun öndərliyi ilə meydana çıxan bu təlim milli-tarixi yaddaşa qayıdış, humanizmə söykənən islami dəyərlərin mübadiləsi, türkçülük, demokratik cümhuriyyətin yaradılması kimi mütərəqqi müddəalar əsasında həyata keçirilirdi.

“İctimai-siyasi həyatla ədəbi proses eyni məcrada davam edir və bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir göstərirdi: həyati, ictimai-siyasi hadisələrin dərkində ədəbiyyatın rolu artırdı. Bədii sözün gücü artdıqca ədəbi şəxsiyyətlər də xalq, vətən, millət və onun azadlığı ideyasına nüfuz etməyə başlayırdılar. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə bədii düşüncədə milli ruh özünün ən yüksək zirvəsinə çatırdı. Eyni zamanda ədəbiyyatda siyasi mövzu və problematikanın çəkisi artırdı” (2, 379).

Ədəbiyyatşünas alim Bədirxan Əhmədov Cümhuriyyət dövründəki ədəbi mənzərəni dörd qrupda ümumiləşdirir:

1. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayan və formalaşmaqda olan yeni ədəbiyyatın nümayəndələri əvvəlki inversiya ilə yaradıcılıqlarını davam etdirir.
2. Azərbaycan xalqının milli şüurunun, fikri yüksəlişinin formalaşmasında önəmli yer tutan tərənnüm ruhlu əsərlər yazılır.
3. Əsrin əvvəllərindən Rusiyadan Azərbaycana ədəbi-bədii düşüncəsinə “transfer” olunan bolşevik meyilli ideyalar yayan ədəbiyyat yaranır.
4. Birinci dünya müharibəsi kontekstində Qərb-Şərq qarşudurması gətirilir (2, 379).

Lakin poeziya və publisistikada boy verən bu məqamlar nəsr sahəsində özünü göstərmir, “...siyasi hadisələrin tez-tez dəyişməsi bədii nəsr təsərrüfatının mövcud mənzərəsinə öz təsirini göstərməyə bilmir; ola bilsin ki, siyasi hadisələrin təzəliyi, mürəkkəbliyi hələ onu bədii materiala çevirməyə imkan vermirdi. Bu zaman bədii nəsrə çox yaxın olan publisistika önə çıxırdı” (2, 408-409).

Cümhuriyyət dövründə yazılan nəsr nümunələrinə diqqət yetirdikdə yazıçıların əsərlərində publisistikaya meyil daha çox diqqət çəkir. Bu məqam nəsr sahəsində yazıb yaradan sənətkarları iki istiqamətdə qruplaşdırmağa imkan verir:

- “1. Artıq bədii nəsrə müəyyən inkişaf yolu keçərək görkəmli nasir kimi tanınan yazıçıların bədii nəsr.
2. Yaradıcılığa yeni başlayaraq bədii nəsr və publisistikada siyasi, milli düşüncəni əsərlərində ehtiva edən yazıçıların əsərləri” (2, 409).

Seyid Hüseynin “Həzin bir xatirə”, İsmailiyyə”, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu”, Cəlil Məmmədquluzadənin “Qəssab”, “Zırrama”, “Konsulun arvadı”, “Xanın təs-

behi”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Mirzə Səfər”, Abbas Səhhətin “Qaragünlü Həlimə”, Abdulla Şaiqin “İblisin hüzurunda”, “Əsrimizin qəhrəmanları”, Ağababa Yusifzadənin “Sınıq qanadlar” kimi əsərləri Cümhuriyyət dövründə yazılmış bədii nəsr nümunələridir.

Müharibə mövzusunda yazılmış nəsr əsərləri ilə yanaşı ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda törətdiyi vəhşilikləri əks etdirən bədii nümunələr də diqqəti çəkir. Bu baxımdan yazıçı Seyid Hüseynin Cümhuriyyət dönəmində qələmə aldığı “Həzin bir xatirə” və “İsmailiyə” əsərləri maraqlı bədii nəsr nümunələridir. “İsmailiyə” binasının ermənilər tərəfindən yandırılaraq dağıdılması yazıçını mütəəssir etmiş və duyğularını, düşüncələrini təəssüf hissiylə qələmə almışdır. “Ey bəkil qardaş, ey azərbaycanlı vətəndaş, niyə dayanıb baxırsan? Coş! İsmailiyyənin, hər vaxt böyük salonunda öz gələcəyin üçün gün ağladığın İsmailiyyənin qarşısına gəl. Onu səndən ayırırlar. Onu lüzumsuz bir meyit kimi dəfn edirlər. Həm də sənin gözünün qabağında dəfn edirlər. Halbuki onun məhzun gözləri səni gözləyir, sənin həsrətini çəkir” (8). Musa Nağıyevin oğlu İsmayılın şərafinə tikdirdiyi dəyərli memarlıq abidəsinin ermənilər tərəfindən dağıdılması, mart ayında vətəndaşlarımızın heç bir aman verilmədən vəhşicəsinə öldürülməsi sənədlə hekayədə bütün təfərrüatı ilə əksini tapmışdır. Ədəbiyyatşünaslar “İsmailiyə” hekayəsində Seyid Hüseynin bu tarixçənin istiqlal və azadlıq hərəkatı ilə bağlı məqamlarına diqqət yetirdiyini vurğulamışlar. “Son dərəcə maraqla oxunan bu əsərlər əslində ənənəvi hekayədən daha çox xatirə üslubunda qələmə alınmışdır. Belə ki, müəllif Azərbaycanın siyasi-mədəni həyatında müstəsna rol oynamış İsmailiyə binasının tarixçəsini incələmiş, bu tarixçənin istiqlal və azadlıq hərəkatı ilə bağlı məqamlarına diqqət yetirmişdir. Əslində, İsmailiyyənin simasında yazıçı bütün ruhu və qəlbi ilə bağlı olduğu doğma Azərbaycanın obrazını yaratmışdır” (1, 298).

Qeyd edək ki, Cümhuriyyət ədəbiyyatı nəsr miqyasında yuxarıda sadalanan nümunələrlə məhdudlaşmır. Nəsr nümunələri mövcud dövrün bədii müstəvidəki mənzərəsini əks etdirməklə yanaşı, istiqlal və azadlığın hərəkatverici istiqamətinə çevrilirdi.

“M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” əsəri mövcud dövr bədii nəsr nümunələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Süjet xətti mifoloji qaynaqlardan alınan əsərdə əsas qəhrəman Səyavuş obrazıdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti Səyavuş obrazı vasitəsilə simvollaşır; necə ki, mifik xalq qəhrəmanı Səyavuş Südəbənin mənfur ehtiraslarının qurbanı olmadı, eləcə də Xalq Cümhuriyyəti öz həqiqiliyini və saflığını mühafizə edə bildi” (1, 299).

“Mütrib dəftəri”, “Qiraət”, “Pir”, “Ayın şahidliyi”, “Seyidlər ocağı”, “Bomba”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”, “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adlı nəsr əsərlərində cəmiyyətdəki eybəcərlikləri, avamlığı, nadanlıq, özbaşnalığı, sosial təbəqələşməni tənqid edən Ə.Haqverdiyev Cümhuriyyət dövründə yaradıcılıq bacarığını yenidən bu müstəvidə inkişaf etdirərək “Mirzə Səfər” hekayəsini qələmə almışdır. Yazıçı Mirzə Səfərin simasında ləyaqətli, mənəviyyatlı, əqidəsini heç bir vəziyyətdə dəyişməyən insanın bədii portretini yaratmışdır. Mirzə Səfər düşdüyü vəziyyətlərdən dolayı çətin, mürəkkəb vəziyyətlərdə iradə nümayiş etdirərək oxucu qəlbində heykəlləşmişdir.

Mirzə Səfər “kasıb olsa da, ailəsini çətinliklə dolandırsa da, ləyaqətini uca tutur, varlıların qarşısında heç vaxt əyilmir. O, ətrafdakılardan fərqli mənəvi dəyərləri uca tutur, həyatda bir kimsənin qarşısında qorxacaq, gözükölgəli olmamaq üçün rüşvət almır, az miqdarda qazanc ilə kifayətlənir” (6). Yaltaqlığa və rüşvətxorluğa nifrət edən Mirzə Səfər bu iki keyfiyyətə sahib insanlara hər zaman barışmaz mövqe nümayiş etdirir, kimliyindən asılı olmayaraq öz mənəviyyatına sadıq qalaraq dürüst olmağa çalışır. Elmə, təhsilə böyük önəm verir. Elə bu səbəbdən bütün çətinliklərə rəğmən hər iki övladına mükəmməl təhsil verə bilir. Maddi baxımdan zəngin, mənəviyyatdan kasad Həsənağa kimi insanlar övladlarının təhsil almasına maneçilik törətsələr də, müəllif “dünya yaxşı insanlardan xali deyil” fikrini əsas tutur. Mirzə Səfərə hər zaman kömək edən usta Zeynal obrazını yaradaraq, belə bir dəyərli insanın əməlləri ilə oxucu qəlbində yuva qurmasına bir söz adamı kimi müvəffəq olur. Usta Zeynal Mirzə Səfərin gimnaziyada oxuyan övladlarının təhsil haqqını ödəməklə dostunun Həsən ağa kimilərin qarşısında mənən sınımasına, əzab çəkməsinə, “xırdalanmağına” imkan vermir. Məhz dostunun mənəvi və maddi yardımı nəticəsində Həsən ağa çoxlu mal-mülk sahibi olsa da, Mirzə Səfər sona qədər onun qarşısında “əyilməz vicdanın böyük heykəli” kimi duruş gətirə bilir, övladlarını ləyaqətli, təhsilli vətəndaşlar kimi yetişdirməyə müvəffəq olur. Əsərin sonunda Mirzə Səfərin dünyanı tərk edərək övladlarına etdiyi vəsiyyət onun şərfli ömrünün məqsədi və səbəbi kimi mənalandır: “Balalarım, dünyada mən çox ömür etmişəm. Sizin yolu-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

nuzda nə qədər çalışıb, məramıma çatmışam və bu dünyadan xatircəm gedirəm. Cəmi ömrümü işimdə təmiz olmuşam. Bir adama təməllüq, yaltaqlıq eləməmişəm. Sizə mənim vəsiyyətim, ac qalsanız da Həsən ağa kimi adamlara gedib yalvarmayın. Onun tək adamlardan uzaq qaçın. Siz təmiz, namuslu dolanırsınızsa, həmişə müvəffəqiyyət sizi tapar” (10).

Cümhuriyyət dövründə Cəlil Məmmədquluzadə qələmə aldığı əsərlərdə “...müsəlman cəmiyyətindəki haqsızlığı, özbaşnalığı, feodal düşüncəni, istibdadı təsvir edib. Yazıcının üslubu, yazı manerası, mövzu və problematikası da bədii nəsrin əvvəlki mərhələsinin davamı olaraq səslənib” (2, 409-410).

Cəlil Məmmədquluzadənin “Xanın təsbehi” hekayəsi də Cümhuriyyət dövründə yazılmış bədii nəsr nümunəsidir. Hekayədə kiçik bir əyalətdə xanın camaata etdiyi zülmə, özbaşnalıqlar tənqid olunur. Əsəri Cəlil Məmmədquluzadə İranda olduğu vaxt şahidi olduğu hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. Hekayədə əyalətdə hökumətə xan İkrəm dövlətinin evində olan müəllif onun tərəfindən çox böyük mehmanavazlıqla qəbul olunur. İlk baxışda xan qonaqda rəğbət hissi doğurur. “Qarabağ vilayətinin ən insaniyyətli və ən tərbiyəli xanı”nın çox keçmir ki, əsil siması üzə çıxır və müstəbid xisləti hər addımda özünü biruzə verir. Nəzərəli xanın nəinki bir əmri, bir baxışı, hətta təsbehi əyalətdəki insanlar üçün qaçılması mümkün olmayan “qanundur”. Xanın ürəyindən keçən hər nədirsə, onun həmin evə təsbehinə göndərməsi kifayətdir: “Qabaqca fərraş gəlib rəiyyətdən bir şey istərdi. Əgər rəiyyət verdi verdi, əgər vermədi fərraş bir-iki şallax çəkib qayıdardı xanın üstünə və ikinci dəfə xanın təsbehinə gətirərdi. Bu dəfə əgər o hökmə əməl olundu olundu, olunmadı dəxi fərraş ixtiyar sahibidir; yəni o qədər ixtiyar sahibidir ki, əgər xəncərini çıxardıb yox deyənə boynunu vursa, dəxi bilmirəm nə olar və yəqin də heç bir şey olmaz...” (3, 234).

Fərraş Əli Cəfərin “Bu haman təsbehdür ki, iki il bundan qabaq xanın fərmayişinin üzünə ağ olan dəyirmançı Mehdini, bax haman qayadan dərəyə elə tulladı ki, uşaqların heç ölüsünü də tapmadılar. Bu haman təsbehdür ki, xanın qəzəbi tutanda Orucəlinin evini yandırdı, uşaqlarını çölə dağıtdı” (2, 235) – deməsi Nəzərəli xanın köməksiz, avam insanlara tutduğu divanın ərşi-əlayə yüksəldiyini göstərir. Burada xanın təsbehi Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki Xudayar bəyin zoğal ağacını xatırladır. Xan da, təsbehi də eyni dərəcədə hiddət və nifrət doğurur.

Ədəbin Cümhuriyyət dövründə qələmə aldığı hekayələrdən biri də “Qəssab” hekayəsidir. Bu hekayədə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün ənənəvi olan qadın hüquqsuzluğu probleminə toxunur. Bu hekayə “... qadın əsarətinə qarşı etiraz motivləri ilə dolu məişət əsəridir. Hekayədə qızının taleyini öz istədiyi kimi həll edən atanın timsalında yazıçı Azərbaycan qadınının çıxılmaz vəziyyətini göstərmişdir. Onun hissləri heç kimi maraqlandırmır və o, pula, mala satılır. Qızını qəssab Şamilə verən Məşədi Məmmədəli qəssabın göndərdiyi ətin yağlı-yavanlığından asılı olaraq, ona verdiyi vədi tez-tez dəyişir. Hekayə Məşədi Məmmədəlinin bu hərəkətinin artıq müalicəsi olmayan azara çevrildiyi qənaətilə bitir” (7).

Cümhuriyyət dövrü I Dünya müharibəsinin başladığı ərəfəyə təsadüf etdiyi üçün yazıçılarımız bu mövzuya müraciət edərək, müharibənin törətdiyi faciələrdən, insanların həyatına gətirdiyi dağıdıcı “fəlakət”lərə diqqət yönəldir, ağrı-acılarını bədii sözün gücü ilə ifadə etməyə çalışırdılar. Bu baxımdan Abbas Səhhət “Qaragünlü Həlimə” əsəri olduqca səciyyəvidir. Hekayədə yoxsul və olduqca bədbəxt insanların acınacaqlı taleyi təsvir olunur. Müharibənin odundan, alovundan oğlunu və qızını xilas edə bilən Həlimə əri Hacı Nurunun itkisi ilə barışmalı olur. Lakin çox keçmir ki ana oğlundan və qızından da ayrı düşür. Bir müddətdən sonra Həlimə qızı Zeynəbi Anadoluda tapır. “Uzun ayrılıqdan və izzətdən sonra ana və qızının Anadoluda rastlaşması, ananın oraya üz tutması yazıcının nicat yolunu Türkiyədə axtarması kimi mənalıdır: 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının dirçəlməsi və dünyada tanınması işində Türkiyənin böyük köməyini, erməni daşnaklarının Azərbaycanda törətdiyi qırğınların qarşısının alınmasında Nuru paşanın başçılığı ilə türk ordusunun hünərini Abbas Səhhət görməsə də buna inanırdı. Odur ki, öz qəhrəmanının nicat yolunu da Türkiyədə axtarırdı” (2, 411).

Cümhuriyyət dövründə bədii nəsr nümunələrini nəzərdən keçirərkən poeziyaya nisbətə onların kəmiyyətcə az olduğunu müşahidə edirik. “Bunun əsas nədəni isə poeziyanın kiçik formalardan ibarət olmaqla mövcud hadisələrə adekvat cavab verməsi olmuşdur” (2, 420). Elə bu səbəbdən də nəsr sahəsinin bu dövrdə zəif inkişafı nəzərdən qaçmır. Lakin mövcud bədii nümunələr ədəbi proses-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

də nəsrin özünəməxsus önəmli mövqə tutduğunu isbat edir. A.Bayramoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, “Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə nəsr sosial-siyasi, milli-mənəvi və ictimai-əxlaqi problemlərə cəsarətlə müdaxilə edə bilmişdir. Odur ki, onun mövzu və problematika dairəsi rəngarəng olmuşdur. Lakin toxunulan problemlərin ideya-bədii əksinin dərinliyinə gəlicə, bu əsərlərdə ədəbiyyatın, qoyulan problemin ideya-estetik həllinin hələ zəif olduğunu qeyd etməliyik” (8). Bütün bunlar mövcud ictimai-siyasi problemlərin və cəmiyyətdə gedən milli-mənəvi proseslərin hələ dövrün ədəbiyyatı tərəfindən dərketmə və mənimsəmə prosesinin yenidən başlaması ilə əlaqədar olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti: tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müstəvidə (elmi-məqalələr toplusu), Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2018.
2. Əhmədov B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, I cild, Bakı: “Elm və Təhsil”, 2011.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, I cild, Bakı: “Öndər nəşriyyatı”, 2004.
4. Vahabova C. C.Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı, 2013
5. http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2010_362.pdf
6. <https://www.testbook.az/essay/show/500>
7. <http://calilbook.musigi-dunya.az/q/qessab.html>
8. <http://sesqazeti.az/news/kivdf/300422.html>
9. <http://ebooks.azlibnet.az/book/VvCO897t.pdf>
10. <http://kulis.lent.az/neys/14493>

AZERBAIJAN'S LITERATURE IN THE PERIOD OF ADR

Summary

Literature of Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920), which is one of the glorious pages of Azerbaijani history, has a peculiarity in sight of its item, problem and style. This peculiarity first of all, came from social-political atmosphere, which was formed by nationhood.

In the period of ADR, writers, which created an examples of literature, represented different literature generations. Abdulla Shaiq, Sayid Huseyin, Taghi Shaghabazi, Yusif Vazir Shamsanzamanli, Abdurrahim bey Haqverdiyev, Djalil Mammadquluzade and others represented literature in that period. Literature Djalil Mamedquluzade, the starter of the “Molla Nasreddin” magazine, wrote the different examples of literature of that period, like “Anxiety”, “Consuls wife”, “Khan’s beads”, “Butcherman”, “Russian girl”, “Idiot” and other stories. Also, the other creations, like “Ismailiyye”, (Sayid Huseyn), “Seyavus of our century” (Mammad Emin Rasolzade), “In demons”, “The heroes of our century” (Abdulla Shaiq), “Broken wings” (Aghababa Yusifzade) could be referred to this period.

Key words: mentality, artistic portrait, literary processes

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ПЕРИОДА АДР

Резюме

Литература периода Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920), является славной страницей Азербайджанской истории, которая имеет своеобразие проблематики, стиля и тематики. Это своеобразие в первую очередь происходит от социально-политической атмосферы, которую сформировала государственность.

В период АДР, писатели, создававшие литературные произведения, представляли разные поколения литераторов. Абдулла Шаиг, Сеид Гусейн, Таги Шахбази, Юсиф Везир Чемамземенли, Абдурагим бек Хагвердиев, Джалил Мамедкулизаде и другие являлись представителями того периода. Литератор молла насреддиновец Джалил Мамедкулизаде стал автором таких рассказов, как “Боязнь”, “Жена консула”, “Четки хана”, “Мясник”, “Русская девушка”, “Идиот” и другие привлекают внимание тем, что отражают общественно-политическое настроение того периода. К ним также относятся произведения “Исмаиллия” (Сеид Гусейн), “Сиявуш нашего столетия” (Мамед Эмин Расулзаде), “У демона”, “Герои нашего времени” (Абдулла Шаиг), “Сломанные крылья” (Агабаба Юсифзаде) и другие произведения.

Ключевые слова: интеллект, художественный портрет, литературный процесс

FİDAN QASIMOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
gasimovafidan@yahoo.com*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ XALQ ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan xalqının tarixində, həyatında 1918-ci il silinməz izlər buraxmışdır. Çətin, qarışıq bir dövrdə yaradılmış Cümhuriyyət tariximizin şərəfli səhifələrindən birini təşkil edir. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, 1918-ci ilin əvvəllərində bir sıra hadisələr görünür ki, bunlardan biri də 30 martdan 02 aprelə qədər Bakıda və ətrafında Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım siyasətidir. Olduqca çətin bir zamanda, yəni 28 May 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Müsəlman Şərqiində ilk Cümhuriyyət yaranmış olur. Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də bu zaman ərzində Azərbaycan dövlətinin atributlarının qəbul olunmasında, vətəndaşlara öz haqlarının verilməsində, elm, mədəniyyət, təhsil sahələrinin inkişafında, dil məsələsində mühüm addımlar atıldı. Belə ki, Cümhuriyyət dövrünün qısa olmasına baxmayaraq hər bir elm sahəsinə diqqət ayrılmışdır. Bunlardan biri də xalqın zəngin mənəviyyatını özündə qoruyub saxlamış folklor elmidir. Bilirik ki, hər bir xalqın həyatında baş verən tarixi, mədəni hadisələr onun folklorunda da öz əksini tapmışdır. O zamankı Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə xalq ədəbiyyatının bu kimi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınaraq onun toplanması, çap olunmasında xeyli iş görülmüşdür.

Xalq ədəbiyyatının əhəmiyyətini dərk edən ədəbiyyatşünas, folklorşünas alimlər, şair və yazıçılar bu qiymətli nümunələrin xalqın dünəninin, bu gününün və sabahının yaşadılmasındakı böyük rolunu nəzərə alaraq onun toplanması ilə bağlı mühüm addımlar atıblar. Bu addımlar Cümhuriyyətin qurulmasında, yaşamasında, onun bir çox siyasi, elmi problemlərinin həll edilməsində əməyi böyük olan yazıçılar tərəfindən də həyata keçirilirdi. Məsələn, ədəbiyyatşünas alim Firudin bəy Köçərli folklorun toplanması, tədqiqində mühüm rol oynamışdır.

Bu zaman ziyalılar ana dili, milli dil məsələlərinə daha geniş diqqət ayırmış, şifahi xalq ədəbiyyatı ana dilinin əsas mənbəyi olaraq qəbul edilmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının hər sayında xalq ədəbiyyatına müraciət, yazılı ədəbiyyatda Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində folklor, xalqın dünyagörüşünün təsviri, Üzeyir Hacıbəyovun xalq ədəbiyyatı, xalq musiqisi üzərində yazılmış əsərləri, uşaq yazıçılarının folklorlardan istifadə ilə yazılmış əsərləri, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, Firudin bəy Köçərli, Rəşidbəy Əfəndiyev, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli və başqalarının bir sıra məqalə və məktubları Cümhuriyyət dövrü və sonra rast gəlinən nümunələrdir. Bu dövrün ən unudulmaz simaları Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhmədbəy Ağayev, Əlibəy Hüseyinzadə də əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərmişlər.

Bu dövrdə Cümhuriyyət qurucularının bir çox sahədə aktiv fəaliyyətinin şahidi oluruq. Bunlardan yalnız ikisinə toxunacağıq. Diqqət yönəldilən əsas məsələlər arasında birinci yerdə **dil** məsələsi durur. Bilirik ki, bir xalqın dili onun varlığının sübutudur. Onun tarixi varlığının, dünəninin, bu gününün sübutudur. Ana dilinin inkişafı, tanıtılması, unudulmaması üçün müxtəlif işlər həyata keçirilirdi. Belə ki, hələ Cümhuriyyət elan edilmədən əvvəl bu işdə yorulmadan çalışan, müxtəlif fəaliyyətləri olan yazıçılar, şairlər arasında Ə.Cavad, Y.V.Çəmənəzəminli, F.Köçərli və s. adını çəkməyə bilərik.

Adları keçən ziyalılar təkcə dil deyil, ədəbiyyat sahəsində də fəal addımlar atıblar. Belə ki, **folklorun toplanması və nəşri, yazılı ədəbiyyatda istifadə məsələləri** onların sayəsində mühüm inkişaf göstərmişdir. Folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqələri bu dövrdə yaradılmış ədəbi nümunələrdə də hiss edilir.

Azərbaycanda folklorun toplanması və nəşri işinə 1920-ci ildən sonra daha fəal şəkildə başlanıb. “1920-ci ilə qədər ancaq bir neçə uşaq dərs kitabındakı beş-on atalar sözü, beş-altı tapmaca, üç-beş xırda xalq nağıllarından başqa, 1899-cu ildə Qəmərli Məmmədovun İrəvanda çapdan çıxmış “Atalar sözü”, bundan bir neçə il sonra çıxan Mirzə Abbas Abbaszadənin “Arvad ağısı”, Mirzə Məhəmməd Axundzadənin “Məclis yaraşığı”, 1910-cu ildə çıxan (daş basması) “Molla Nəsrəddin lətifələri”, 1912-ci ildə Bakıda Aşurbəylinin mətbəəsində çıxan “Balalara hədiyyə” kitabını və s.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

göstərmək olar” (Qasımov, 2016: 90-91). Cümhuriyyət illərində hər sahədə inkişaf etməyə xüsusi əhəmiyyət verildiyi üçün, onun süqutundan sonra da inkişaf daha sürətlə davam etdirilirdi. Əksər ziyalılar bu ənənənin davam etdirilməsinin dövlət və xalq üçün böyük əhəmiyyətini anlayır və illər, əsrlər keçsə də bu inkişaf qığılcımları böyüyərək hər sahədə özünü göstərməyə başlayır, müsbət nəticələr əldə edilirdi. Belə ki, Azərbaycan elminin, onun intellektual dəyərlərinin milli sərvət kimi qəbul edilməsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin (1918-20) mühüm rolu olmuşdur. Bakı Universitetinin yaradılması, azərbaycanlı tələbələrin Avropa ali məktəblərinə göndərilməsi milli dilin, mədəniyyətin inkişafı bütövlükdə Azərbaycan elminin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən amillərdən olmuşdur (<http://www.science.gov.az/pages/istoriya-osnovaniya>).

1923-ci ildə tədqiqat işləri aparmaq üçün Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyət Cümhuriyyətin əsas elmi qurumu olub. Sonralar onun yanında “folklor komissiyası qurulması, bu sahənin dövlət himayəsinə keçməsi, həmçinin onun tərəfindən maliyyələşdirilməsi toplama və nəşr işlərinin ardıcıl, sistemli və yeni elmi prinsiplər əsasında aparılmasına imkan verdi. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan folklorunun – folklorşünaslıq elminin təməli qoyuldu” (Qasımov, 2016: 91). Bu dövrlərdə Azərbaycan folklorunun toplanması, tədqiqi və nəşri ilə bağlı mühüm işlər görüldü. 20-ci illərdə Hənəfi Zeynallı tərəfindən “Azərbaycan atalar sözü”, “Molla Nəsrəddin lətifələri”, “Azərbaycan tapmacaları”, Vəli Xulufu tərəfindən “Xalq aşıqları”, “Koroğlu”, “Tapmacalar”, Hümmət Əlizadə tərəfindən “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı”, Salman Mümtaz tərəfindən “Aşıq Abdulla”, “El şairləri” I-II cildlər hazırlanıb dərc olunub (Qasımov, 2016: 96).

Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri hələ Cümhuriyyət qurulmadan əvvəl bunun əsasını yaratmaq üçün böyük səy sərf ediblər. Bunları bir-bir punktlar üzrə sadalamaq üçün bir məqalə kifayət deyil. Ancaq bəzi həqiqətləri qeyd edə bilərik. Hər sahədə olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də hər zaman xalqını, onun müsbət istiqamətdə inkişafını düşünən ziyalılarımız olmuşdur. Bunlardan biri də **Abdulla Surdur**. Tədqiqatçı Cəlal Qasımov Abdulla Surun həyat və yaradıcılığını geniş şəkildə araşdırmışdır. Bu araşdırma ilə tanışlıq da fikrimizi təsdiqləyir. Buradan da gördüyümüz kimi, o, geniş məlumat sahibi olmuş, dil, ədəbiyyat, tarix və iqtisadiyyat haqqında maraqlı məqalələr yazmışdır. Abdulla Sur əhəmiyyətli bir ədəbiyyatşünas, tənqidçi olmuş, folklorun toplanması və nəşr olunmasında mühüm rol oynamış və xalq ədəbiyyatından bol şəkildə istifadə etmişdir (Qasımov, 2004: 28-29).

Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatının ən parlaq simalarından biri, şübhəsiz, **Əhməd Cavad** olmuşdur. Qısa, ağır, amma şərəfli həyat yolu keçmiş Əhməd Cavad, həm şairlik, həm tərcüməçilik, həm də müəllimlik fəaliyyəti ilə yaddaşlarda silinməz izlər buraxmışdır. O, uzun illər pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, Nəsim bəy Yusifbəyli Azərbaycan Cümhuriyyətinin maarif naziri olarkən mədəni-maarif quruculuğu işlərində ona yaxından kömək etmişdir. O, Bakı Darülfünununun təşkilində də yaxından iştirak etmiş, ali təhsil müəssisələrində tədris üçün ilk dərs kitabı olaraq “Türk dilinin sərfi və nəhvi” (1919) adlı kitab yazmışdır (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2004: 354). Şairin yaradıcılığında da görüldüyü kimi, o, elinə-obasına bağlı bir şair olmuşdur. Bu bağlılığın nəticəsidir ki, xalqımızın milli bayramı olan “Novruz” bayramı ilə bağlı yazdığı şeirlər silsiləsi bayramın bütün ab-havasını özündə ifadə edir. Əli Saləddin tərəfindən tərtib edilmiş “Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri” adlı kitabda “Novruz şeirləri” başlığı altında bu bayramla bağlı poeziya nümunələri toplanmışdır. Burada böyük çillə, kiçik çillə, “Xıdır Nəbi”, “Qarının borcu”, çərşənbələrlə bağlı çox gözəl, səmimi hisslərlə ifadə edilən, xeyallarda baharın gəlişini canlandıran, daha sonra da bayramı təsvir edən lirik nümunələr verilmişdir. Əhməd Cavad yaradıcılığına xas olan şirinlik, sadəlik, folklorla bağlılıq bu şeirlərdə çox gözəl bir şəkildə təsvir edilmişdir. Keçmiş tarixi olan, xalq ənənələri ilə dolu Novruz bayramı, qışın çillələrə bölünməsi, baharın gəlişinin təsviri şairin lirikasının mühüm bir qismini təşkil edir (Əhməd, 2005).

Bu dövrün digər mühüm nümayəndəsi **Firudin bəy Köçərli** olmuşdur. O, Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatının araşdırılması, tədqiqi və toplanmasında müstəsna xidmətləri olan bir ədəbiyyatşünas alim, yazıçı-jurnalist, tənqidçi və tərcüməçi kimi geniş yaradıcılıq diapozonuna malik olmuşdur. Firudin Bəy Köçərli uzun müddət müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, “Vətən dili” məktəb dərsliyinin I hissəsinin (VII nəşri) yenidən işlənilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. O, 300-dən artıq dərsliyə düzəliş etmiş, nəzəri materialı, hekayələri artırmış, metodika və stilistikasını dəyişdirə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rək zənginləşdirmişdir. Köçərlinin “Darı və buğda” əsəri “Vətən dili” dərsliyinə salınmışdır. 23 yaşında gimnaziya müəllimi Firudin bəy Köçərli İrəvanda teatr tamaşası təşkil etmişdir (https://az.wikipedia.org/wiki/Firidun_bey_Koecarli).

Bunlarla yanaşı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşr olunmasında mühüm xidmətləri olmuşdur. Müxtəlif tarixi şəraitlərdə formalaşmış, zaman keçdikcə bəzi dəyişikliyə uğrayaraq nəsil-dən-nəslə ötürülən folklor nümunələri özündə xalqın mənəviyyatını, dünyagörüşünü, tarixini, arzu və istəklərini, mədəniyyətini birləşdirir. Folklorun əhəmiyyətini, xalqın həyatındakı yerini dərindən dərk edən ədəbiyyatşünas alim məhz bunu nəzərə alaraq vaxtının mühüm hissəsini bu folklor nümunələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi, nəşri işinə ayırmışdır. Bu mühüm fəaliyyəti nəticəsində 1912-ci ildə “Balalara hədiyyə” kitabını nəşr etdirmişdir. “Balalara hədiyyə” adı altında verilməsinə baxmayaraq, müəllif bildirdi ki, bu kitabın nəşri balalarla yanaşı böyüklərin də diqqətini cəlb edəcək, folklorumuzun öyrənilib gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm mənbə olacaqdır. Bu, həqiqətən də, belə oldu, kitab kiçikdən tutmuş böyüyə kimi hamının nəzər-diqqətini cəlb etməyi bacardı. Köçərlinin amalı balaların gələcəyində, dünyagörüşünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynayan şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl, atalar sözü, məsəllər, sayacı sözlər, yanıltmacların yaddan çıxmasının qarşısını almaq, onu gələcək nəsillərə ötürməkdir. Bununla da xalqın tarixini, dünyasını, bu gününü yaşatmaq istəyini həyata keçirtməkdir.

Köçərli haqlı olaraq qeyd edir ki, öz millətini, xalqını, dilini sevən hər bir insan folklorunu qorunmalı, onun itib-batmasına razı olmamalıdır. Gələcək nəsillərə bir miras kimi ötürülən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri balaların düzgün tərbiyəsində, təlimində böyük rol oynayacaqdır. Folklor nümunələrinin unudulması təhlükəsindən ehtiyat edən böyük maarifpərvər bunu aradan qaldırmaq üçün folklorumuzu toplamağa başlamışdır. “Balalara hədiyyə” kitabının əvvəlində müəllif bu nəşrdəki məqsədini belə açıqlamışdır: “Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk (azərbaycanlı) milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr gözəl mənzumə və əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanıltmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayaca sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, Vətənini və dilini sevir – bu qism əsərləri kəməli şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərməyə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsi onları öyrətməklə başlayır” (Köçərli, 2012: 3).

Vətən, xalq və dil bir çox maarifpərvər ziyalılar kimi F.Köçərliyə də daima narahat edən məsələlərdən olmuşdur. O, dil deyəndə hər cür bayağı, dəbdəbəli, yad ünsürlərlə dolu olan dili yox, anamızın bizə laylay dediyi, folklorumuzdakı şirinliyi, sadəliyi qoruyub saxlayan dili təbliğ etmiş, öz şair və yazıçı dostlarına, ziyalılara dilimizi korlamaqdan qaçmağı, onu həmişə təmiz saxlamağı məsləhət görmüşdür: “Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyan arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər” (Köçərli, 1963).

Uzun müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan F.Köçərli balacaların diqqətini, maraq dairəsini folklorla yönəltməyin əhəmiyyətini öz sözləri ilə bir daha vurğulayırdı. O, folkloru cəmiyyətdə insanların tərbiyəsi, savadlanması üçün mühüm vasitələrdən hesab edirdi. Buna görə də kitabın mövzusunda görə daha tərbiyəvi, təsirli folklor nümunələrini daxil edən müəllif yazırdı: “Zənnimizcə, bu məcmuəni hər kəs oxusa – böyük, ya kiçik – onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındadır. Böyük adamların ürəklərinin açılmağına səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütaliə əsnasında öz uşaqlıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək, özlüyündə bir xidmətdir” (Köçərli, 2012: 3).

Ümumiyyətlə, F.Köçərli folklorşünas kimi bir növ Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında da misilsiz xidmətlər göstərmişdir. O bildirdi ki, ədəbiyyatın inkişafı şifahi xalq ədəbiyyatından başlayır. Buna görə də folklorun toplanması, nəşri işindən yan keçməmiş, bu sahədə xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. F.Köçərli topladığı folklor nümunələri o zamanlar müxtəlif mətbuat səhifələrində çap olunurdu. Onun çap etdirdiyi xalq yaradıcılığı nümunələri sırasında “Balalara hədiyyə”dən əlavə “Sayacı sözləri”, “Aşiq Valeh” və sairə də var idi. F.Köçərli xalq ədəbiyyatına, ədəbiyyatın müəyyən məsələ

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

lərinə dair yazdığı məqalələrində çoxlu folklor nümunələri verir (Əfəndiyev, 1981: 48). Bu da o zamana görə çox doğru bir hərəkət idi. Çünki ayrıca çap etməyə imkan olmayan toplanmış xalq ədəbiyyatı nümunələrini ədib bu yolla nəşr edib yaymışdır. F.Köçərli bütün qabaqcıl ziyalıların da diqqətini bu işə, folklorun toplanması işinə cəlb etmək istəyirdi.

1963-cü ildə F.Köçərlinin yaradıcılığının bəzi nümunələri “Seçilmiş əsərləri” adı altında nəşr edilmişdir (Köçərli, 1963). Buraya baxanda onun 1909-cü ildə yazdığı “Köçərilərin övza və əhvalı” adlı məqaləsi ilə qarşılaşdıq. Məqalə bir folklorşünas alimin şifahi xalq ədəbiyyatının bəzi janrları haqqında fikirlərini əks etdirir. Belə ki, araşdırmada atalar sözləri, sayaçı sözlər, laylalar, bayatılar kimi folklor nümunələri sadə, müqayisəli, anlaşılıq tərzdə izah edilir.

Özünün “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabında şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarına özünəməxsus və haqlı izahlar verən F.Köçərli bu sahədəki biliyinin dərinliyini nümayiş etdirmişdir. O, yazırdı: “...millət həddən ziyadə məsəllər, hikmətamiz sözlər, tapmacalar icad edibdir ki, bunların vasitəsilə öz biliyini, təcrübəsini, hikmətini izhar edir və hər bir ittifaqda münasibi-hal söyləməyini, dünyada dolanmasını, insanlar ilə rəftarını və sair məxluqat ilə əlaqəsini az sözlü, amma dərin mənalı – müfid-müxtəsər kəlam ilə bəyan qılır. Məsələn, atalar təcrübə ilə yəqin ediblər ki, kişi hər nə iş tutsa, yaxşı ya yaman, axırda onun nəticəsini görəcəkdir. Ona görə deyiblər: “Hər nə doğrarsan aşına, o çıxar qaşığına” və yənkə “hər nə əkərsən, onu biçərsən”. Hər bir işdə səbr lazımı olmağını təcrübə edib deyiblər:

Səbr ilə halva bişər, ey qora səndən,

Bəsləsən, atlas olar tut yarpağından...” (Köçərli, 2005: 49).

Bunun ardınca müəllif minilliklər keçərək gəlib bizə çatmış atalar sözləri və məsəllərdən başqa nümunələr verir və onların ifadə etdiyi mənalara açıqlıq gətirir. Fikrini bu sözlərlə tamamlayır ki, türk dilində neçə min hikmətamiz məsəllər var ki, hamısı təcrübə ilə deyilibdir və onları burada yazmaq ilə qurtarmaz.

F.Köçərli tədqiqatda atalar sözləri ilə yanaşı nağıllara da toxunmuş, onların xarakterik xüsusiyyətlərini verməyə çalışmışdır. O yazırdı ki, nağıl qəhrəmanları haqq və doğru yolda çalışıb, canları bahasına müxtəlif maneələri atlayaraq, divlərlə, əjdahalarla vuruşur, lakin sonunda haqq batıl, doğru yalana qalib gəlir və nağılların çoxu şadlıq ilə qurtarır. Heyvanlar haqqındakı nağıllarda isə onların hər biri insana mənsub olan xasiyyəti göstərir. Məsələn, aslan rəşadət və mərdanəliyi; ayı qanmazlığı; qurd axmaqlığı; tülkü hiyləgərliyi; dovşan qorxaqlığı; maral gözəlliyi və s. ifadə edir (Köçərli, 2005: 49).

Dəyərlı folklorşünasın aşiq sənəti, onun ayrı-ayrı nümayəndələrindən bəhs edən məqalələri də vardır.

F.Köçərlinin folklorşünaslıq fəaliyyəti barədə nə qədər söz edilsə azdır. Ancaq son olaraq onu demək olar ki, Firudin bəy Köçərli Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında xüsusi xidmətləri olan ziyalılarımızdandır. Onun topladığı, dərc etdirdiyi ayrı-ayrı məqalələrdə nümunə kimi, bəzən də elmi cəhətdən izahını verdiyi folklor nümunələri bu işin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsində bir təkan olmuşdur. Firudin bəy Köçərlinin maarif, elm, təhsil, ədəbiyyat sahəsində gördüyü işlər həqiqətən təqdirəlayiqdir və onun çoxşaxəli fəaliyyətinin Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, dili, təhsilinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Köçərlinin publisistik məqalələri mövzusunun aktuallığı və siyasi kəskinliyi ilə seçilir. Çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin və onun dayaqlarının - məmur, mülkədar, bəy, xan zülmünün, ruhani despotizminin, ziyalı biganəliyi və rəiyyət passivliyinin tənqidi, milli oyanışa və siyasi fəallığa çağırış, kəndli haqlarının müdafiəsi, qadın azadlığı üçün mübarizə, məktəbin həyatla əlaqəsi, maarifin əhalinin maddi və mənəvi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması məsələləri Köçərli publisistikasının ana xəttini təşkil edir. Bütün bunlar 20-ci əsrin əvvəlində xalqın milli şüurunun oyanmasında, azadlıq uğrunda mübarizəyə hazırlanmasında böyük rol oynamışdır (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2005: 89).

Bu dövrdə həm siyasi, həm də ədəbi həyatda fəaliyyəti ilə seçilən **Y.V.Çəmənşiminlinin** adını çəkmək lazımdır. O, yazıçı, ədəbiyyatşünas, tarixçi-etnoqraf, ictimai-siyasi xadim olmuş, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyədə Səfiri vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Bir sıra kitab, məqalə müəllifi olmuş, ana dilimizin yaşadılması, unudulmaması yolunda həmişə vuruşmuşdur. Bir fərqi qeyd etmək kifayətdir. Kiyevdə olarkən türk tələbələrinin həmyerlilər cəmiyyətinin ən fəal üzvlə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rindən olan Yusif Vəzir tələbələr qarşısında müxtəlif mövzularda təqdimatlar keçirir, ana dilini bilməyən türk tələbələri üçün kurslar təşkil edirdi. “Açıq söz” qəzetində “Bizim studentlər”, “Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi”, “Hürriyyət”, “İki aləm”, “Zəruri məsələlər” kimi aktual mövzulu məqalələr dərc etdirmişdir (1916-17). Kiyevdə Müsavat partiyasının şöbəsini yaradan və ona rəhbərlik edən Çəmənəminli burada yaşayan azərbaycanlıların siyasi təşkilatlanma işini canlandırır, bu münasibətlə çağırılmış iclaslar ana dilində aparılır, sənədlər də milli dildə tərtib edilirdi. Ana dilinin öyrənilməsi, iclaslarda doğma dildə danışılması, milli məsələlərə və federasiya fikrinə dair əsərlərin toplanması, Azərbaycan türklərinin sayının, məskunlaşdıqları yerlərdə qeyri millətlərə nisbətdə müəyyən edilməsi qərara alınmışdı. Çəmənəminlinin Kiyevdə yazıb tamamladığı “Azərbaycan muxtariyyəti” kitabı Bakıda çap olunanda (1917) Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti hələ yaradılmamışdı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2004: 313).

Y.V.Çəmənəminli eyni zamanda gözəl bir xalq ədəbiyyatı tədqiqatçısıdır. Onun folklorun tədqiqi, təhlili və təbliğində də müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, bədii yaradıcılığında da bu zəngin xəzinədən məharətlə istifadə etməyi bacarmışdır. “Azərbaycan türkləri zəngin bir xalq ədəbiyyatına malikdirlər” fikrini ifadə edən müəllif “Nağıl xalq ədəbiyyatına aiddir. Xalqın ruhunun, etiqatlarının məhsuludur. Bütün şüurlarımız xalqa doğru olduğu üçün nağılın əhəmiyyəti bir qat daha artır. Belə olan surətdə nağıllarımızı toplamaq və nəşr etmək ən birinci mədəni məsələlərimizdən olmalıdır” fikirlərini bildirir (Çəmənəminli, 2017: 41-42).

“Biz kimik?” başlığı altında verilmiş kitaba Çəmənəminlinin maraqlı mövzulara həsr olunmuş məqalələri toplanmışdır (Çəmənəminli, 2004). Burada folklorla bağlı araşdırmaya da rast gəlinir. Məqələsinin birində vəsfi-hal, digərində ağı haqqında təhlilini verir. Alim yazır ki, hər iki folklor nümunəsini həm qədim türk folkloru nümunələri, eyni zamanda başqa xalqların folklor nümunələrindən istifadə edərək müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş, müxtəlif elmi müqayisələr aparmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, Cümhuriyyətin qurulmasına zəmin yaradanlar sırasında adı çəkilən yazıçıların, şairlərin də böyük rolu olmuşdur. Onlar Cümhuriyyət yaradılmadan illər öncə xalqın rifahı, maariflənməsi sahəsində mühüm addımlar atmış, Cümhuriyyət yaradıldıqdan sonra da öz fəaliyyətlərini sürdürmüşlər.

Cümhuriyyət qurucularının başında gələn, onları bu müqəddəs amala çağıran, xalqın maariflənməsi, milli azadlığa qovuşması yolunda daim mübarizə aparan **M.Ə.Rəsulzadə** adı xüsusi vurğulanmalıdır. O, Azərbaycan tarixində mühüm xidmətləri olmuş şəxsiyyətlərdən biridir. Belə ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mühüm siyasi-ictimai xadim, yazıçı, jurnalist və ədəbiyyatşünas alimdir. Onun zəngin, maraqlı ədəbi-bədii irsi vardır. “Azərbaycan mədəniyyət ənənələri”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi” kitabları, “Azərbaycan şairi Nizami” adlı sanballı monoqrafiyası və s. müəllifin hərtərəfli biliyindən, zəngin həyat təcrübəsindən xəbər verir. Böyük alimin Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya, Avropada nəşr olunmuş kitabları, onun haqqında hazırlanan ensiklopediyada verilmişdir (Yaqublu, 2013: 176-183).

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatının dəyərli, bilikli, xalqını, dövlətini düşünən maarifpərvər ziyalıları haqqında da məqalələr yazmışdır. Bunlardan biri də **Əmin Abid** olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Əmin Abidin milli azadlıq ruhu aşılayan şeirlərinə yüksək qiymət vermişdir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatında folklorşünas, tənqidçi, nəzəriyyəçi kimi xüsusi bir yeri vardır. O “Azərbaycan istiqlalı”, “Sevgili Bakıya”, “Bayrağım və müstəqilliyim”, “Vətənim və eşqim”, “Qürbətdə bayram”, “Azərbaycan gəncliyinə” və s. şeirlərində xalqın milli-azadlıq mübarizəsini təbliğ edirdi (Əmin, 2007: 5). Onun folklorşünaslığa dair işləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” əsərində “Ağız ədəbiyyatı”, “Xalq ədəbiyyatının qədim dövrləri”, “Dədə Qorqud”, “Oğuznamə” hissələrində əhəmiyyətli fikirlər irəli sürür. “Türk xalqları ədəbiyyatında” bayatı “növü və Azərbaycan bayatlarının xüsusiyyətləri” və “Azərbaycan folkloru” adlı iri həcmli məqalələrində folklorşünaslığın bəzi nəzəri və əməli problemləri gündəmə gətirilir (Əmin, 2007: 9-14). Ümumiyyətlə, dəyərli alimin Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi, araşdırılması sahəsindəki fəaliyyətləri olduqca geniş və təqdirəlayiqdir.

Ümumiyyətlə, onu demək olar ki, istənilən dövrdə yaşamış həqiqi sənətkar o dövrün tarixini hadisələrinə, mənsub olduğu xalqın yaşadığı çətinliklərə, əzilməsinə, təhqir edilməsinə, geriləmə, cəhəltə, maarifsizliyə, dünyagörüşsüzlüyə biganə qala bilməz. Yuxarıda adlarını sadaladı-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

ğımız və sadalamadığımız bir çox maarifpərvər ziyalılar yaşadıkları dövrün bütün tərəflərini dərk etməyə, çətinliklərdən çıxış yolunu tapmağa çalışmışlar. Onların mühüm silahı söz olmuşdur. Xalqını, dövlətini dərin məhəbbətlə sevən yazıçı, şair, alim ziyalılar əsərlərində dönə-dönə dil, ədəbiyyat, tarix və s. kimi məsələlərə toxunmuş, onların davamlı inkişafına, müsbət istiqamətdə yenilənməsinə, keçmişin, tarixin unudulmamasına çalışmışlar.

“Sənətkar mənsub olduğu xalqın folklor irsinə müraciət edir, xalq yaradıcılığından təsirli şəkildə faydalanır. Bu vəziyyətdə bir bayatı, bir atalar sözü, nağıl süjeti də həm təzə həyat yaşayır, həm də zənginliyini, sıqlətini yenidən təsdiq edir” (Əliyev, 2017: 139). Bəli, yazıçı və şairlərin folklorun toplanması, nəşri sahəsindəki qeyd edilən fəaliyyətləri, əsərlərində folklor nümunələrini istifadə etmələri yersiz deyil. Çünki folklor keçmişimiz, tariximiz, bu günümüzdür. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasından əvvəl fəaliyyət göstərərək onun yaradılmasına zəmin hazırlayan, onu quran, onun az bir müddət fəaliyyətindən sonra da öz məqsəd və vəzifələrindən üz döndərməyən ədəbiyyat nümayəndələrimizə azadlığımızı, inkişafımızı borcluyuq. Onların bizə miras qoyduqları müsbət keyfiyyətləri davam etdirməliyik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2004). İki cildə. I cild. Bakı: Lider nəşriyyatı
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2005). İki cildə. II cild. Bakı: Lider nəşriyyatı
3. Qasimov C. (2004). Abdulla Surun həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Təhsil
4. Qasimov C. (2016). Vəli Xulufu. Bakı: Elm və təhsil
5. Çəmənəminli Y.V.: bibliografiya. (2017). Tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası
6. Çəmənəminli Y.V. (2004). Biz kimik? Bakı: Nurlan
7. Əfəndiyev P. (1981). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif
8. Əhməd C. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb
9. Əliyev Kamran. (2017). Çağdaş folklorşünaslığın problemləri. Bakı: Elm və təhsil
10. Əmin Abid. (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb
11. Köçərli F. (2005). Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. I cild. Bakı: Avrasiya press
12. Köçərli F. (2012). Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik
13. Köçərli F. (1963). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azər. SSR EA nəşriyyatı
14. Yaqublu N. (2013). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı
15. https://az.wikipedia.org/wiki/Firidun_bəy_Köçərli (İT: 10.04.2018)
16. <http://www.science.gov.az/pages/istoriya-osnovaniya> (İT: 12.04.2018)

FOLKLORE IN THE REPUBLIC PERIOD

Summary

The republican period is of great importance in the life of the Azerbaijani state. This era, which constitutes one of the glorious periods of our history, is also respected in its 100th year.

Despite the short period of the republican era at that time, attention has been paid to each science field. One of them is the hidden folklore, which protects the rich spiritual life of the people. We know that the historical events in the lives of every people are reflected in its folklore. Considering such characteristics of folklore in the period of Azerbaijan Republic at that time, a lot of work has been seen in its collection and publication. First of all, let's state that in the beginning of 1918 there are some incidents, one of which is the politics of genocide against Azerbaijani Turks in and around Baku from March 30 to April 2. At a rather difficult time, the establishment of the republic of Azerbaijan on 28 May 1918, the first republic was formed in the Muslim east. This time intellectuals have broadened attention to the main language, national language affairs, and oral folk literature has been regarded as the main source of the mother tongue. Apply to folklore in each edition of “Molla Nasreddin”, folklore in the works of Jalil Mammadguluzadeh, description of the people's outlook, Uzeyir Hajibeyov's folklore, works written on folk music, works written by children's writers with the help of folklore, Ahmed Javad, Abdulla Shaik, Firidunbey Kocherli, Reshidbey Efendiyev, Yusuf Vezir Chemenzeminli, and a number of other articles and letters are examples of the republican period and its aftermath. Mehmed Emin Resulzadeh, Ahmedbey Aghayev, Alibey Huseynzadeh influenced positively on the development of Azerbaijani literature with their works.

The period of the republic, the subsequent periods of collecting and publishing the folk literature of Azerbaijan, the examination of the subjects in these examples, and the research about the reflection on the written literary works are investigated in the article.

Key words: Azerbaijan, Republic, literature, folklore, history

НАРОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА В ПЕРИОД ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Период Демократической Республики имеет большое значение в жизни азербайджанского государства. Этот славный период нашей истории, с уважением упоминается и в сотый свой юбилей. Несмотря на кратковременное существование тогдашней Демократической Республики внимание было уделено каждой отрасли науки. Одной из этих наук является, сохранившая в себе нравственность народа фольклор. Очевидно, что исторические события происходящие в жизни каждого народа находят свое отражение в его фольклоре. В период тогдашней Азербайджанской Демократической Республики, принимая во внимание такие особенности народной литературы было проделано значительная работа в его собирании и публикации. Прежде всего, следует отметить, что в начале 1918-го года происходит ряд событий, одной из которых является политика геноцида в Баку и окрестностях с 30 марта по 2 апреля, по отношению к азербайджанским тюркам. В очень трудное время, то есть 28 мая 1918-го года с созданием Азербайджанской Демократической Республики была установлена первая Демократическая Республика на мусульманском Востоке. В это время, интеллигенция уделяла больше внимания вопросам родной речи, национального языка и устная народная литература была принята как основной источник родного языка. Обращение к народной литературе в каждом номере журнала “Молла Насреддин”, фольклор в произведениях Джалила Мамедкулизаде в письменной литературе, описание мировоззрения народа, народная литература Узеира Гаджибекова, произведения написанные на основе народной музыки, произведения детских писателей записанные с использованием фольклора, ряд статей и писем Ахмеда Джавада, Абдуллы Шаика, Фирудинбека Кочарли, Рашидбека Эфендиева, Юсиф Везир Чемазминли и других являются примерами, встречающимися в эпоху Демократической Республики и последующие периоды нашей истории. Являющиеся самыми незабвенными личностями этого периода Мамед Эмин Расулзаде, Ахмедбек Агаев, Алибек Гусейнзаде своими произведениями оказали положительное влияние на развитие азербайджанской литературы.

В статье ставится задача исследовать вопросы собирания, издания образцов народной литературы эпохи Демократической Республики, до него и последующего периода в Азербайджане, затронутые в них темы, их отражение в письменной литературе.

Ключевые слова: Азербайджан, Демократическая Республика, литература, фольклор, история

NƏRGİZ QURBANLI

*Azərbaycan Dillər Universitetinin
Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının doktorantı,
qurbanova_77@mail.ru*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ MƏTBUATIMIZIN DİLİ

Azərbaycan dili qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, elmi və bədii təfəkkürə malik bir xalqın dilidir. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarındaq olduqca aydın və obrazlı şəkildə ifadə edə bilən bir dildir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə malik olması üçün hər hansı xalqa neçə minillik yaşaması gərəkdir. Bizim bu zənginliyi əks etdirən dilimiz və xalqımız var. “Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə indi dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili hər şeydən əvvəl xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir” (3, 9).

Azərbaycan dilinin inkişafında növbəti intibah mərhələsi XX əsrin sonlarında baş verdi. Azərbaycan xalqı, dövləti yenə istiqlalın çətin sınaqları ilə baş-başa qaldı. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən Milli Dil siyasətinin əsası qoyuldu. Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarına bələd olan, onun qrammatik qaydalarını səlil bilən, yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan dövlət başçımız Azərbaycan dilinin dünya dilləri sırasında nüfuzlu yer tutmasına xüsusi səy göstərdi. Bu gün Azərbaycan dilinin dövlət statusu dünya dilləri arasında olması, dövlət əhəmiyyətli, yüksək, beynəlxalq kürsülərdə səslənməsi, diplomatika dilinə çevrilməsi və dərinədən öyrənilməsi sahəsində fədakarlıqlar göstərmiş ümumilli liderimizin rolu çox böyük olmuşdur. H.Əliyev millətimizin və dövlətimizin əsas dəyəri sayılan Azərbaycan dilinin saflaşması, tətbiqi və inkişafı istiqamətində çox mühüm addımlar atdı. XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan dili özünün inkişaf mərhələsində qızıl dövrünə qədəm qoydu. Çünki bu gün dilimiz artıq mənsub olduğu xalqın, onun dövlətinin rəsmi dilidir (4, 234).

Azərbaycanda dil situasiyası XX əsrin I yarısında bir neçə dəfə dəyişmişdir. Azərbaycan dilinin inkişafı, zənginləşməsi uzun və ziddiyyətli bir yol keçmişdir. Bu yolda başqa türk dilləri ilə əlaqələr dəyişkən olmuş çox zaman qısamüddətli statusu ala bilsə də, XX əsrə qədər bu hadisə öz qanuni ifadəsini tapmamışdır. Yalnız XX əsrin əvvəllərində yəni Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaranandan sonra hökumət dövlət dilinin türk dili (Azərbaycan dili) olması haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyi 1918-ci il may ayının 28-də elan olundu. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan dilinə həssaslıq, qayğı ilə yanaşılır, onun inkişafı üçün bir sıra işlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1918-ci il iyun ayının 27-də, Cümhuriyyət yaranmasından bir ay sonra dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsinin məcburiliyi təsdiq edildi. Həmin dövrdə dəftərxana dili kimi Azərbaycan dilindən istifadə praktik cəhətdən çətin idi. Cümhuriyyət yaranana qədər bütün idarələrdə sənədlər rus dilində formalaşdırılırdı, dövlət idarələrində işləyənlərin çoxu rus dilində təhsil almışdı, sənədlərin tərtibi barədə məlumat az idi, bu işin təşkili, ilk öncə, mütəxəssislərin hazırlanmasını tələb edirdi. Bunlar nəzərə alınaraq Cümhuriyyət dövründə türk dili ilə paralel olaraq rus dilindən istifadəyə icazə verildi. Bu proses iki il müddətində nəzərdə tutulmuş, bu vaxta qədər həm kadr, həm də işgüzar sənədlərin tərtibi ilə bağlı çatışmazlıqların aradan qaldırılması nəzərdə tutulmuşdu. Hökumət tədricən milliləşdirməni həyata keçirməyi planlaşdırmışdı. Bu sahədə lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsinə də diqqət yetirilirdi. Məsələn, Maarif Nazirliyi 1919-cu il sentyabrın 15-də qeyri-türk millətlərin və yaşlı əhalinin Türk dilini öyrənməsi üçün Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa (Şəki), Zaqatala və Qazaxda pulsuz axşam kursları təşkil etdi və bunun üçün 351000 manat vəsait ayrıldı. Kursun üç şöbəsi var idi: birinci şöbə Türk dilini tamamilə bilməyənlər üçün, ikinci şöbə danışa bilib türk əlifbasını öyrənənlər üçün, türk tarixi və ədəbiyyatını və terminologiyasını daha dərinədən tədqiqat məqsədi ilə öyrənənlər üçün idi. Kurslar iki semestrəndən ibarət idi. Birinci semestr 1919-cu ilin sentyabrın 15-dən dekabrın 15-nə kimi, ikinci semestr 1920-ci ilin yanvarın 1-dən aprelin 1-nə kimi davam etməli idi. Başlanmasından bir ay sonra kurslara artıq 1600 nəfər cəlb olunmuşdu. Xüsusi kurslarda türk dilinin tədrisi metodikası öyrədilir və sinif müəllimləri hazırlamaq məqsədi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

daşıyırdı. Bu dövrdə fəaliyyəti ən geniş şəkildə Azərbaycan parlamentində tətbiqini tapdı. Müəyyən müddət ərzində məhkəmə, dövlət idarələrində rus dilinin işlənməsinə icazə verilmişdi. Azərbaycan Parlamentinin dəftərxanası bütün türk dövlət və ictimai təşkilatlarına və ayrı-ayrı şəxslərə bildirdi ki, parlament və onun dəftərxanasına hər cür yazılı müraciət ancaq dövlət dilində olmalıdır, dövlət dilində olmasa, baxılmamış qalacaq (1).

Qərara əsasən parlamentinin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə, rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə, adətən, parlamentin sədr müavini Həsən bəy belə bir məzmununda dərkənar qoyulmuş: “Ərizə Türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır”.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə əlifba islahatı məsələsi də dövlət səviyyəsində qoyulmuş və müsbət həll edilmişdi. Cümhuriyyətin maarif xadimləri çətin öyrənilən ərəb qrafikası ilə kütləvi savadlandırmanın çətin olduğunu görürdülər. Əlifba islahatı ilə əlaqədar həm ictimaiyyətdə, mətbuatda, həm də əski əlifbanın müdafiəçiləri ilə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası tərəfdarları arasında mübarizə və mübahisələr gedirdi. 1919-cu il 21 mart tarixli Nazirlər Şurasının iclasında hökumətin üzvü Xudadad bəy Məlik Aslanovla birlikdə yollar nazirinə tapşırıldı ki, ərəb əlifbasının islahı üçün xüsusi komissiya yaratsınlar.

1919-cu il avqustun 19-da keçirilən yığıncaqda komissiya ona təqdim olunan layihələri müzakirə etdi. Qeyd etdi ki, komissiyaya üç müxtəlif layihə təqdim olunmuşdu. Bunların müəllifi Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Abdulla bəy Əfəndiyev, Abdulla Tağızadə ilə Əziz Seyidov idi. Əlifba komissiyasının gərgin işindən sonra Abdulla bəy Əfəndiyevin layihəsi parlament tərəfindən bəyənilir və Xalq Maarif Nazirliyinə tapşırılır ki, ətraflı tanışlıq üçün tabeliyində olan bütün təhsil müəssisələrinə göndərilsin. Cümhuriyyət süqut edəndən sonra bütün digər arzular kimi dövlət dilinin tətbiqi işinin də üzərindən xətt çəkildi.

“Azərbaycanda milli dil məsələsi ilə bağlı üç məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir: 1) “Azərbaycan dili” meydana çıxana qədər mövcud türk dili ətrafında baş verən siyasi-ideoloji hadisələri (1920-1936); 2) “Azərbaycan dili” anlayışının hansı şəraitdə yaranmasına və belə bir anlayışın meydana çıxmasının xalqın istəyi ilə, yoxsa SSRİ rəhbərlərinin göstərişi əsasında baş verməsinə (1937-1991); 3) “Azərbaycan dili” Azərbaycan xalqının, xüsusilə onun böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türklərinin milli dilini özündə nə qədər əks etdirməsinə.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) milli dil məsələsi, əsasən çözülmüşdü. Belə ki, Cümhuriyyət ideoloqları çar Rusiyasının “tatar”, paniranizm ideoloqlarının İran mənşəli “azəri” kimi qələm verdikləri bir dilin əsilində türk dili olduğunu irəli sürməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda türk dilini Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi dili elan etmişdilər. Bununla da, XX əsrdə türksoylu millətlər Azərbaycan türkləri, birinci olaraq dövlət dilini türk dili adlandırmış və ona rəsmi bir status vermişlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə mətbuat, söz azadlığı bərqərar oldu, təkrarolunmaz, özünəməxsus nəşrlər yarandı, mətbəəçilik inkişaf etdi və fikir plüarizmi formalaşdı. XX əsrin əvvəlində başlayan istiqlal hərəkatı və bu hərəkatın məntiqi nəticəsi kimi yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli mətbuatında davamlı şəkildə aparılan ideoloji-siyasi mübarizələr meydanında yarandı. 1918-ci ilin 31 mart hadisələrindən əvvəl Azərbaycan 15-ə yaxın ana dilində qəzet və jurnal çap olunurdu. Bu dövrə qədər isə bütövlükdə nəşr olunan qəzetlərin, jurnal və dərjilərin sayı 80-i ötüb keçmişdi. AXC-nın 23 aylıq hakimiyyət dövründə qəzetlərin sayı 200-ə yaxın olmuşdu.

1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra “Azərbaycan” qəzetində müstəqil dövlətimizin geniş təbliğatını apardı. “Azadlıq”, “Cümhuriyyət”, “Parlament” sözləri onun yazılarının əsasını təşkil edirdi.

Ü.Hacıbəyli “Azərbaycan” qəzetindəki ilk dəfə olaraq, 1918-ci ilin dekabrın 5-də “Azərbaycan” qəzetinin 56-cı sayında “Azərbaycan Parlamenti” məqaləsində Azərbaycan Cümhuriyyəti haqqında fikirlərini ifadə edirdi. O yazırdı: “Bəli, bu günlərdə milli parlamanımız açılışdır, deməli, Azərbaycan istiqlalı təmin edilmiş olmasa da təkmil ediləcək və cümhuriyyətimiz siyasi bir vahid olmaq üzrə mükəmməl bir sürətə girəcəkdir (2).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Azərbaycan” qəzetinin ilk sayında Bakının azad olunması, Qafqaz İslam Ordusunun qardaş köməyi barəsində yazılar, informasiyalar kifayət qədər maraq doğurur. Qəzetin ilk sayında “Bakının süqutu” başlığı altında yazı və bir neçə təbrik teleqramları dərc edilib. Qəzetin Bakıda çıxan ilk sayında H.Hamidin “Yeni həyat” və N.İ. imzalı müəllifin “Azərbaycan gənclərinə”, “Məhəmməd Sadiqin “Bələdiyyə idarələrinin nəzəri-diqqətinə”, imzasız yazılmış “Bakı məsələsinə dair”, “Osmanlı və Ermənistan münasibətinə dair”, “Türkiyədəki erməni qəzetləri nə söylüyor” başlıqlı materiallar çap olunmuşdur. Eyni zamanda qəzetin ilk saylarında ordumuzun Qarabağda apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar barəsində mütəmadi informasiyalar, məqalələr dərc olunurdu.

1918-ci ildə Azərbaycan Parlamentinin açılış mərasimi oldu. Ü.Hacıbəyli “Təəssürat” məqaləsində o hadisəni belə təsvir edirdi: “Parlamanımız açıldı, gördük, Fətəli xan doğru dedi ki, yatsa idik də, yuxumuza girməzdi” (5).

Qəzetdə XX əsrin əvvəlləri milli-ictimai fikrin görkəmli nümayəndələri M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, Ə.Cavad, Ə.Şövqi, F.Ağazadə və digərləri iştirak edirdi.

“Azərbaycan”ın Gəncədə çıxan ilk dörd sayından sonra Bakıda 1918-ci ildə 75, 1919-cu ildə 358 və 1920-ci ildə 85 sayı işıq üzünə görüb.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan” qəzeti, 12 mart 1919.
2. Azərbaycan dilində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920). I cild. Bakı, 2015.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, 2010.
4. Əsgərova A. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin bəzi inkişaf mərhələləri // Filologiya məsələləri. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2014, № 5.
5. Hacıbəyli Ü. “Təəssürat”, “Azərbaycan” qəzeti, 9 dekabr, 1918, № 60.

THE LANGUAGE OF OUR PRESS DURING THE REPUBLICAN PERIOD

Summary

The Azerbaijani language has been in contact with Arabic and Persian languages in the Middle Ages and has enriched its content significantly with these languages. The state independence of the Democratic Republic of Azerbaijan was declared on 28 May 1918. During the Republic the Azerbaijani language was treated with sensitivity and care and it was supposed to do some work for its development. On June 27 1918 one month after the establishment of the Republic the mandate of the use of the Azerbaijani language in state offices was confirmed. The article also provides examples of articles published in the “Azerbaijan” newspaper.

Key words: Republican period, Azerbaijani language, press, language issue

ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА ВО ВРЕМЯ СМИ

Резюме

В средние века азербайджанский язык был в контакте с арабскими и персидскими языками и значительно обогатил его содержание этими языками. Государственная независимость Демократической Республики Азербайджан было объявлено 28 мая 1918 года. Во время республики азербайджанский язык относился с осторожностью и он должен был проделать определенную работу для своего развития. 27 июня 1918 года, через месяц после учреждения Республики, был подтвержден мандат на использование азербайджанского языка в государственных учреждениях. В статье также приводятся примеры статей, опубликованных в газете “Азербайджан”.

Ключевые слова: Республиканской период, Азербайджанский язык, пресса, языковой вопрос

SAHİBƏ PAŞAYEVA

*AMEA Folklor İnstitutu, doktorant,
Psahiba@mail.ru*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA FOLKLOR QAYNAQLARI

Şərqdə ilk demokratik dövlət kimi tanınan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının azadlıq və müstəqillik əzmini nümayiş etdirmişdir. “Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahələrində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir” (5, s.3).

Cümhuriyyət dövründə ədəb-bədii prosesi yaradan və tənzim edənlər sırasında Ü.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Müznib, S.Mümtaz, Ə.Cavad, H.Sanlı, T.Şahbazi, A.Şaiq, Y.V.Çəmənzəminli kimi bir çox ədəbi simaların adları var idi. Əli Yusif Rai, Cəfər Cabbarlı, Əli Şövqi kimi gənc şair və yazıçıların şeir, marş, hekayə, poema və dramları zamanın vuran nəbzini ifadə edirdi. Bu ədiblərin yaradıcılıqları 1918-1920-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatının folklor qaynaqlarına çevrilmişdi.

Azərbaycan istiqlalına, milli dövlətə, bayrağa və gerbə, türkçülük ideallarına və ümumbəşəri islami dəyərlərə həsr edilən ən yaxşı ədəbi-bədii, elmi-publisist, fəlsəfi-tarixi əsərlər bu illərdə yazılmışdı.

“XX əsr ədiblərini əski mifin və bütövlükdə mifoloji strukturların əhatə dairəsinə çəkib gətirən bir çox səbəblər var idi. Mif və folklor onlardan ötrü zaman-məkan hüdudları xaricinə çıxmağın bir vasitəsinə çevrilmişdi” (3, s.31).

Məsələn, Hüseyn Cavidin ilk ədəbi-bədii yaradıcılıq nümunələri olan şeirlərindən başlayaraq bütün poemalarında və dram əsərlərində keçmiş və əfsanəvi obrazlara meyl güclü şəkildə müşahidə olunurdu. Onun 1914-cü ildə yazdığı “Şeyx Sənan” faciəsi Şeyx Sənan haqqında dini rəvayətdən qaynaqlanmışdır. Buradan aydın olur ki, Süleyman peyğəmbərin elçisi olmuş hüdhüd quşunun göstərişi ilə Qaf dağında yaşayan Simurqu özlərinə şah seçmək üçün yollanan quşlar əlli il Kəbədə ibadətə məşğul olan və sonradan aşiq olduğu bir tərsa qızının yolunda min cür əziyyətlərə düçar olan, hətta dinindən belə əl çəkən Şeyx Sənanın haqqında hekayəni dinləyirlər. Şeyx Sənan etdiyi günlərdən uzaqlaşmış və İslamı qəbul etmişdir. Müridləri geri qayıtdıqda öz mürsidlərinin yenidən bağışlandığını və nur içində yandığını görmüşlər. Bu əhvalat quşları öz məqsədlərinə çatmaq üçün mübarzə aparmağa ruhlandırır. Onlar Qaf dağına çatdıqda “Simurqun təcəllə etməkdə olduğunu görəncə heyrətdə qalırlar. ... Bundan sonra yolçular inanırlar ki, onların axtardıkları gizli padşah-Simurq elə özləridir... Kim ki, özünü dərk edir, o, Allahı dərk etmiş olur” (4, s.25).

Hüseyn Cavidin 1918-ci ildə qələmə aldığı “İblis” əsərindəki İblis, Mələk və Teyf kimi obrazlar da mifoloji zəmində hazırlanmışdır. Bununla yanaşı əsərdə Birinci Dünya Müharibəsinin iştirakçıları olan zabıtlər və əsgərlər də tarixi obraz kimi əks olunmuşdur. Dörd pərdədən ibarət olan bu faciənin ilk pərdəsində ədib İblis və Mələk obrazlarının dili ilə bəşəri problemlərdən, Adəm övladının törətdiyi dəhşətlərdən söhbət açır, insanlar arasında zəlalətin baş alıb getdiyini vurğulayır.

Ədibin “İblis” əsərində toxunduğu tarixi obrazlardan biri də Zərdüşt (e.ə. 628-551) peyğəmbər obrazıdır. Bildiyimiz kimi Azərbaycanda Zərdüştə bağlı bir çox rəvayətlər vardır. “Cavidin Zərdüştün atəşpərəstlik ideologiyasından bəhs etməsi onun fəlsəfi təfəkküründə Şərq mifologiyasının və Şərq etiqadının əsaslı mövqə tutmasından xəbər verir. Bildiyimiz kimi Zərdüştilik təliminə görə xeyir və şər arasında gedən mübarizə odu təmsil edən xeyir allahı Hörmüzdün (Ahura Məzda) qələbəsi ilə başa çatır. Ümumiyyətlə, xeyir və şər obrazlarının təzadlı bir biçimdə canlandırılması da Cavid yaradıcılığının mühüm qayələrindən birini təşkil edir” (9).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Cümhuriyyət dövrünün tanınmış ədəbi simalarından sayılan Abdulla Şaiqin romantik üslubu folklorla da bağlı olub. “Xalq folkloru onun müraciət etdiyi mövzulardan biri idi. O, xalq yaradıcılığı nümunələrinə həm də romantik bədii yaradıcılığın mənbəyi kimi baxırdı. Şaiq özü yazırdı ki, “bizim el ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaqla qurtarmaq mümkün deyil” (7, s.265).

A.Şaiqin “Simurq quşu” əsəri oxucularını irreal aləm-ruhlar məkanına gətirib çıxarırdı. Ruhun ölməzliyi haqqında əfsanələrdən götürülərək nəzmə çəkilmiş “Simurq quşu” şeiri 1914-cü ildə yazılmışdır. A.Şaiqin bütün yaradıcılığında xeyirlə şərin mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Simurq haqqında əfsanə insanları pisləklərdən təmizlənməyə çağırırdı. O, göstərirdi ki, Qaf dağına toplaşan ölmüş igid və xeyirxah adamların ruhları “Simurq quşu yer üzərindən pisləkləri təmizləyib yox etdikdən sonra ... əvvəlki insan görkəmlərində gerçək həyata qayıdacaqlar” (7, s.344).

A.Şaiqin 1915-ci ildə yazdığı “İblisin hüzurunda” adlı hekayəsində hiyləgər və zalım bir mələk sayılan, dünya ədəbiyyatında insanlığa dəhşətlər və qorxu yaşadan, öz xarakterinə uyğun olaraq hər tərəfi təkəbbür və üsyankarlıq odunda boğan İblis obrazı yaradılmışdır. Yazıçı bu obraz vasitəsilə dünyanın yeni bir od-alova büründüyündən, I Dünya müharibəsinin nə kimi fəsadlar törədəciyindən uzaqgörənliklə xəbər vermişdir.

Abdulla Şaiqin Cümhuriyyət dövrü şeirlərində xalq əfsanə və rəvayətlərindən istifadə olunaraq müxtəlif simvolik obrazlar yaradılmış, Azərbaycan və türk xalqlarının qəhrəmanlığı təənnüm edilmişdir. Şairin “Marş” adlı şeirində adı çəkilən “Ərgənəkön” dastanında əsas qəhrəman bu və ya digər konkret şəxs-insan yox, eyni soydan olan müxtəlif boyları öz ətrafına toplayıb güclü ittifaq yaratmağa çalışan tayfa-xalqdır. Bu xalqın iradəsi qırılsa da, Tanrı onu xilas edib yenidən əvvəlki tarixi ehtişamına qaytarır. “Ərgənəkön” türklərin qurddan törəyişlə bağlı əfsanələrindən biridir.

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə “Ərkənəqon” ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım! (9, s.52).

Şairin 1919-cu ildə çap etdirdiyi “Uşaq gözlüyü” adlı dərsliyində müxtəlif illərdə nəzmə çəkdiyi və uşaqlar üçün işlədiyi rəvayətlər daxil edilmişdir. Bunların sırasında “Tülkü və aslan”, “Sığırcın və göyərçin”, “Arı və qarğa”, “At və it” və digər şeirlər var idi. Bu dərslik Cümhuriyyət dövründə oxuculara təqdim edilən ən gözəl hədiyyə sayılırdı.

A.Şaiqin “Dəvə və siçan”, “Arı və kəpənək”, “Tülkü və dovşan”, “Tülkü və dəvə”, “Dəvə, tülkü və qurd” təmsillərinin də mövzusu rəvayətlərdən götürülmüşdür. Xalqın dilindən çıxan atalar sözləri və zərb-məsəllər uşaqları düzgünlüyə, sədaqətə, dostluğa çağırırdı. Folklorşünas-alim, professor Sədnik Paşa Pirsultanlı qeyd edirdi ki, “təmsil janrı olaraq bir zərurət kimi meydana gəlmişdir. Hər bir təmsil yazan şair sonda öz qənaətlərini və nəticələrini ifadə edir ki, bunlar da təmsilin əxlaqi-tərbiyəvi təsir gücünü üzə çıxarır” (8, s.3). Abdulla Şaiq öz dövründə təmsillərin bu gücündən nağılların əsasında yaratdığı romantik pyeslərində də istifadə etməyə çalışmışdır. A.Şaiqin romantizmində nağıl sərgüzəştləri ayrıca bir silsilə təşkil edir. Bununla o, romantizm ədəbiyyatına yeni dram növü-nağıl-pyes janrını gətirmişdir. 1921-ci ildə çap olunmuş “Yazıya pozu yoxdur” pyesi həmin silsilədəndir. Bu əsər nağıl süjeti əsasında qurulmuş, romantizm elementlərilə zənginləşdirilmişdir. Adətən, nağıl personajları kimi tanıdığımız çoban, div surətləri burada pyesə gətirilmişdir. Kökü əsasən dini-əsatiiri inamlara bağlı olan həmin təsəvvürlər bədii şəkildə yenidən canlandırılmışdır. Xalq arasında geniş yayılan “Yazıya pozu yoxdur” atalar məsəlinin mənası “Hər kəsin alınına nə yazılıbsa, onu da görəcəkdir” deməkdir.

A.Şaiqin folklorla münasibəti “Vətən” pyesində də daha aydın şəkildə üzə çıxmışdır. Əsər Cümhuriyyət dövründən 20 il sonra yazılsa da, vətən məhəbbəti, vətən uğrunda şəh qüvvələrlə aparılan mübarzə hər bir dövrün vacib məsələlərindən olduğunu göstərmişdir. Pyesdə hadisələrin gedişində iştirak edən əsas qəhrəmanlarla yanaşı, Simurq quşu, div, pəri kimi əfsanəvi obrazlar da yaradılmışdır.

Rəvayət və əfsanələrə əsaslanıb söz demək, fikir söyləmək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü romantiklərinin müraciət etdiyi üsullardandır. Mif, dini əfsanə və rəvayətlərə maraqlı Məhəmməd Hadi yaradıcılığından da yan keçməmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

M.Hadi dini əfsanə mövzusunda bədii dəyərli “Şeytanirəcibin cənab rəhimə xitabələri” əsərini yazmışdır.

Mən söylədim sənə, ey xalqi-adəm,
Xəlv eyləmə bu adəmi, bərbad olur aləm.
Qanlar tökəcəkdir, verəcəx xaki fəsədə,
Ləzzət duyacaqdır, bilirəm, şəfki-dimadə.
Əkdikləri xeyr olmayacaq, cümləsi şərdir,
Bir “bey”i”-“şər”ə təzyiq edəm, bax ki, “bəşər”dir (6, s.224).

“Əsərdə bəşəriyyətin səadəti və rifahiyyətini nədə axtarmalı sualı qoyulmuşdur. Bu suala bir neçə cavablar irəli sürülür. Əsər süjetlidir, Siddhart adlı qəhrəmanın macərələrindən və bu macərələr üzərində qurulan mənəvi nəsihətlərdən danışılır” (7, s.170). Şeir bəşəriyyətin od-alov içində yaşadığı günlərdə şairin Allaha xitabı, hisslərinin ifadəsi, “bəşəriyyət məhv olmaq üçün yaradılmışdır?” sualına cavab axtarışdır.

Məhəmməd Hadi mütərəqqi ideyaların tərənnümündə folklor təşəbhələrindən yeri gəldikcə istifadə etmiş, bir çox rəvayət və əfsanələrin, dini-tarixi hekayələrin qəhrəmanlarının simvolik obrazlarını yaratmışdır. Məsələn:

Baxılsa eyn-həqbin ilə aləm Turi-Sinadır,
Giyahi-mövzəcən ahəngi-lahutilə guyadır.
Şəcərələrdən, vərəqlərdən gəlir gülbəng-ya Musa! (6, s.34).

Bu misralarda Sina dağının, Musa Peyğəmbərin adından fikrin açılması üçün istifadə edilmişdir.

M.Hadi “Kitabi-həyat” adlı şeirində Fərdəddin Əttar Nişapurinin “Məntiqüt-teyr” əsərindəki “Şeyx Sənan” hekayəsinin qaynaqlandığı rəvayətin mövzusunda müraciət etməklə insanları çətin də olsa məqsədlərinə çatmağa, pislik və rəzalətlərdən uzaq olmağa çağırır:

Böylə söylər “Məntiqüt-teyr”i bilən guyani-raz:
Şol gözlər quşlar deyil bca yerə şivəntəraz,
Hər kəs öz əlamına bir şivə ilə növhəsaz,
Sevgili quşlar, qılın dəsti-cəfadən ehtiraz,
Bir bölük səyyaddən bizarü zar olmuş cahan (6, s.35).

Azərbaycan Xəlv Cümhuriyyəti dövründə əsən küləklərin gətirdiyi ab-hava Hadinin mil-lətpərvərliyini təzələmiş, şairin ruhunu yenilik və azadlıq istəyi ilə doldurmuşdu.

Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri ölkədə hakimiyyət dəyişikliyini çar Rusiyasının işğalından azad olması kimi qəbul edir, folklor nümunələrindən başlayaraq ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında azadlıq, insanlıq, səadət, gələcəyə inam hisslərini, istək və arzularını ifadə edirdilər. Onlar belə düşünürdülər ki, “İnsanlar bir-birinə nə qədər yaxın, mehriban, səmimi olsalar, ürəklərində paxıllıq, həsəd, nifrət, kin, ədavət, düşmənçilik hissi olmasa, belə cəmiyyətdə yaşamaq, yaratmaq həyatı daha maraqlı edər” (1, s.143). Azərbaycan romantik ədəbiyyatının demokratik fikir nümayəndələri də məhz bu məqsəd və istək uğrunda mübarizə aparırdılar.

Bu dövrün gənc romantiklərdən olan Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında da folklor-xalqımız milli keçmişinə müraciət edilmişdir. C.Cabbarlının “Qız qalası” poeması öz qaynağını Qız qalası haqqında qədim bir əfsanədən götürmüşdür. Bu əsərdə həmin əfsanənin iki variantı haqqında məlumat verilir. Birinci əfsanədə xan öz qızını qonşu xanın oğluna ərə vermək istəmir. Xüsusi qala tikdirib qızını orada saxlayır. İkinci əfsanə isə ixtiyar bir qocanın dilindən söylənir. Bu əfsanəyə görə ata öz qızını “gənc gənci sevən” kimi istəyir, ona eşq elan edir.

Gəliyor xəstələr kimi bihal,
Gəliyor söyləsin öz eşqini ta,
Seviyor öz qızın zavallı ata...
Seviyor, həm deyil ki, bu ata tək,
Onu etmiş əsir o canlı çiçək,
Seviyor həm nasıl ki, gənc gənci;
Seviyor həm nasıl ki, bir sevic (3, s.175).

Bütün romantiklər kimi qəmli hisslərə yaxın olan, qəm dünyasını həmdəm seçən C.Cabbarlı məhz əfsanənin bu variantında köhnə mövzuya yeni istiqamətdən yanaşır. O, əfsanəvi qəh-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rəomanlarının psixoloji vəziyyətlərinə, hissələrinə müdaxilə etməyə çalışır. “Bu cür ziddiyyətlər romantizm sənətinə maraqlı, cazibəli görünən keyfiyyətlərdəndir. Cabbarlı onlara həm də yeni romantik boyalar vermişdir” (7, s.441).

Hər bir xalqın milli özünüdərkli ilk növbədə xalq yaradıcılıq nümunələri-atalar sözləri, zərb-məsəllər, rəvayətlər, bayatılar, təmsillər, nəğmələr, nağıllar, dastanlar ilə tanışlıqdan başlayır. İstənilən tarixi mərhələdə yaradılan bədii əsərlər bu qaynaqlardan qidalanaraq dövrün ziddiyyətlərini, vacib məsələlərini əks etdirirlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazılan şeir, hekayə, dram əsərlərində folklorun döyüşkənlik ruhundan istifadə olunmuş, tarixi faktlar bədii dillə ifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayev M.M. Azərbaycan demokratik fikrində insan konsepsiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 207 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq). Bakı: “Qoliot Qkup” QSC, 2009, 336 s.
3. Cabbarlı C. Əsərləri. C.I. Bakı: Şərq-Qərb, 1005, 325 s.
4. Əkbərov Z.A. Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi. Bakı: Elm, 1977, 149 s.
5. İsayeva P.B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bədii strukturu və mifopoetik təfəkkür (nəsr və dramaturgiya əsasında): fil.ü.e.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avto-referatı. Bakı, 2016, 61 s.
6. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 464 s.
7. Osmanlı V.M. Azərbaycan romantizmi. C.I. Bakı: Elm, 2010, 464 s.
8. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan ağız ədəbiyyatında təmsillər. Bakı, 2012, 397 s.
9. Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. C.II. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 565 s.
10. Tarixi-mifoloji personajlar Cavid romantizmi fəvqündə ...- www.avrasiya.info

FOLKLORE SOURCES IN THE LAST ADMINISTRATION OF AZERBAIJAN LITERATURE

Summary

The Azerbaijan Democratic Republic left indelible marks in the historical, political, cultural and literary life of Azerbaijani people. The outstanding literary figures who conserved the cultural heritage of the Azerbaijan Democracy, as Ali bey Husseinzade, Hussein Javid, Muhammed Hadi, Ahmad Javad, Abdullah Shaig, Jaffar Jabbarli created the works dealing with the problems of the 1918-1920 years on the basis of folklore of the Azerbaijan literature. Although the literature of the Democratic Period, where the historical and literary memory of the people are mirrored stopped its activity, the aim and the intention couldn't be destroyed. The ideology of freedom, having been joined with the folklore, founded the basis for the new literary beginning.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, romantic literature, folklore, H.Cavid, A.Shaiq, M.Hadi, C.Jabbarli

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОЧНИКИ В ВАЛЮТНОМ СРОКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Азербайджанская Демократическая Республика оставила неизгладимый след в истории, политической, культурной и литературной жизни азербайджанского народа. Многие известные деятели, такие как Али Бей Гусейнзаде, Гусейн Джавид, Магомедд Хади, Ахмед Джавад, Абдулла Шаиг, Джафар Джаббарлы, создавшие идеи азербайджанства, написали произведения, отражающие проблемы 1918-1920 годов, используя фольклорные источники азербайджанской литературы. Хотя литература республиканского периода, отражающая нашу историю, фольклор и литературную память, прекратила свою деятельность после оккупации в апреле 1920 года, ее цель и вера не были уничтожены, идеалы свободы приобретившие идеальную цельность в фольклоре заложили основы для нового литературного начала.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, романтическая литература, фольклор, Г.Джавид, А.Шаиг, М.Хади, Д.Джабарлы.

AYTAC ABBASOVA
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
folklorgirl@mail.ru*

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ANAMIN KİTABI” ƏSƏRİNDƏ MİLLİLİK MƏSƏLƏSİ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində və ədəbi-mühitində Cəlil Məmmədquluzadə qədər demokratik fikir və düşüncələrini fərqli və mükəmməl şəkildə öz yaradıcılığına gətirən bir yazıçı olmamışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin milli istiqlal arzuları Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra gerçəkləşmişdir. Böyük demokrat ədibin əsərləri və ideyaları Azərbaycan dövlətinin daha da möhkəmləndirilməsi və xalqın gələcək inkişaf yolunda ədəbi yanan bir işiq olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşma tarixi XIX əsrdən başlayan Azərbaycan maarifçilərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu proses ilk olaraq Şimali Azərbaycanda baş vermişdir. Çünki Cənubi Azərbaycanda belə bir zərurət olmamış, türk – Qacar sülaləsinin hakimiyyətdə olması və müstəmləkəçilik rejminin olmaması buna əsas səbəb idi. Tarixi hadisələrə nəzər salsaq görərik ki, əsarətə qarşı mübarizə və müqavimət aparmaq azadlıq hissinin güclənməsi ilə yeni siyasi proseslərin inkişafına yol açır. Bu proses Şimali Azərbaycanda da məhz ona görə başlamışdır ki, bura müstəmləkə və xarici qüvvələrin əsarəti altında idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin bütün həyatı və yaradıcılığı yaşadığı dövrdə azərbaycançılıq ideyasının həyata keçirilməsinə həsr olunmuşdur. Hamımıza məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda turançılığa, islamçılığa və Rusiya meyilliyə marağın çox aktual olduğu bir ədəbi-ictimai mühit formalaşmışdır. Azərbaycanın sərhədlərinin parçalanması ilə yanaşı, azərbaycançılıq düşüncəsinin, milli-mənəvi dəyərlərinin, mədəniyyətinin parçalanması, yadlaşması təhlükəsi də görünməkdə idi. 1918-ci ildə milli dövlət kimi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətin ortaya çıxması təsadüfi hadisə deyildir. Cümhuriyyətin ən əsas qələbəsi isə “Azərbaycan” anlayışını coğrafi amil müstəvisindən siyasi amil müstəvisinə gətirib çıxartması idi.

Azərbaycançılıq ideyası ictimai düşüncə və mübarizə forması kimi Cəlil Məmmədquluzadənin əsas silahı idi. O, Azərbaycan ədəbiyyatında bu ideyanın ən mübariz banisi olmuşdur. Akademik İ.Həbibbəyli yazır ki, “Cəlil Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı və ictimai fikrinin ağsaqqalıdır. Fikrimizcə, böyük müasirlik və millilik imkanlarına malik olan zəngin yaradıcılığı ilə Cəlil Məmmədquluzadə bu gün də, müstəqillik dövründə də Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatına ağsaqqallıq edir. Həyatını milli oyanış və dirçəlişə, Azərbaycan xalqının azadlığına və müstəqilliyinə həsr etmiş Cəlil Məmmədquluzadə milli istiqlal ədəbiyyatının sərkərdəsidir” (1, 5).

C.Məmmədquluzadə xalqın yalnız nicat yolunun milli varlığının əsası olan dilinin yaşadılmasında görürdü. Bəzən yumoristik, bəzən də kəskin üslubla bu problemi öz əsərlərində dilə gətirirdi. “Anamın kitabı” pyesi müəllifin tamamilə bu mövzuya həsr edilmiş, xalqın mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin məruz qaldığı təhlükələri milli müstəvidə ortaya qoyub, dilimizin, mədəniyyətimizin bu yad ünsürlərdən, yadlaşmaqdan təmizləmə mübarizəsini başladır. Ədib xalqın dilini onun milli kimliyinin və inkişafının qorunmasında əsas təminat hesab edirdi.

Müəllifin 1917-ci ildə yazdığı “Cümhuriyyət” adlı məqalə milli-demokratik dövlət quruculuğu haqqında mükəmməl şəkildə tərtib edilmiş qaydalar toplusudur. Məqalədə dövlətin qurulması, strukturu, qayda-qanunları və s. öz əksini tapır. “Məmləkət müəyyən qanunlar gücü ilə idarə olunur. O qanunları yazan və təsdiq edən millətin məbusları, yəni millət vəkilləridir. Məmləkətin rəisində prezident deyilir. Prezidenti ya millət özü seçir, ya parlaman, yəni millət vəkilləri seçir” (3, 192). C.Məmmədquluzadə “Cümhuriyyət” (3, 190-192) adlı məqaləsində mənsub olduğu xalqı yaxınlaşmaqda olan müstəqil, milli-demokratik dövlət quruculuğuna hazırlamaq vəzifəsini həyata keçirir. Təkcə 17 noyabr 1917-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 24-cü nömrəsində çap edilmiş “Azərbaycan” məqaləsi isə vətənpərvərlik və millilik mövzusunda özündə birləşdirən ideyalar toplusudur.

“– Mənim anam kimdir?”

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Öz-özümə də cavab verirəm ki:

- Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi.
- Dilim nə dilidir?
- Azərbaycan dilidir.
- Yəni Vətənim haradır?
- Azərbaycan vilayətidir.
- Haradır Azərbaycan?

– Azərbaycanın çox hissəsi İranda ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən. Qalan hissəsi də Gilandan tutub, Qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir” (4, 4).

Müəllif məqalədə xalqın varlığı, milli kimliyi barədə geniş və açıq-aydın düşüncələrini ifadə edir, birlik olub dirçəlməyə səsləyir. 1919-cu ildə, bəzi mənbələrdə isə 1919-1920-ci illərdə isə yazdığı “Anamın kitabı” pyesində bu məsələni daha da qabardaraq canlı obrazlarla və bu obrazların dili ilə yaranmış ictimai və siyasi vəziyyəti bizə çatdırır. C.Məmmədquluzadə xalqı qəflətdən oyatmağa, dilinə, adət-ənənəsinə, kökünə, mənşəyinə sahib çıxmağa və onu yaşatmağa çağırır. Eyni zamanda müəllif bu məsələyə yaradıcı və olduqca incə məqamlarını göstərərək toxunur. Təkcə həmin dövrdəki ana dilinin düşdüyü vəziyyəti göstərmək, ana dilində danışmayanları ifşa etməklə kifayətlənməyib, gələcək arzularını, problemin həlli yollarını, necə olmaq və nə etmək lazımdır göstərir.

Bildiyimiz kimi, “Anamın kitabı” əsəri ədəbi-elmi, ictimai-fəlsəfi müstəvidə dəfələrlə tədqiqatə cəlb edilmiş və görkəmli alimlər, tənqidçilər onun haqqında dəyərli fikirlər söylənmişdir. Onlardan “Anamın kitabı” – Azərbaycan milli istiqlalı haqqında XX əsr boyu yazılmış silsilə əsərlərin mənəvi Anasıdır (1, 7).

“Anamın kitabı” – əsərdəki üç qardaşın komediyası, Ananın faciəsi, Gülbaharın isə dramıdır” (7, 1) – fikirləri əsər haqqında söylənmiş dəyərli fikirlərdir.

Əsər hamıya məlum olduğu kimi dörd məclisdən ibarət olub, dram janrında yazılıbdır. Birinci məclisdə üç qardaşın ümumi iş kabinetini – otağı təsvir edilir. Diqqətlə oxuduqda biz artıq bu qardaşların bir-birindən fərqli xarakterlərini və nə işlə məşğul olduqlarını elə ilk təsvirdə anlyla bilirik. Qardaşların geyimindən, zövqündən, düşüncəsindən, soyadlarından, kitablarından tutmuş dilinə, danışığına qədər hər şeyləri fərqlidir. Böyük qardaş Rüstəm bəy “lüğət yazmaqla” məşğuldur. Müəllif ilk səhnədə obrazın “lüğət yazmaqla” məşğul olmasını göstərməklə ana dilinin hazırkı vəziyyəti ilə bağlı gələcəkdə görülməli vacib işləri qarşıya qoyur.

Bir ananın üç oğlu – biri rus, biri türk, bir isə iranpərəstdir. Onların danışmaları və bir-birlərini anlamaması üç yerə parçalanmış Azərbaycanın simvoludur. Bir ailənin üç fərdi – Rüstəm bəy, Səməd Vahid, Mirzə Məhəmmədəli – Rusiya, Türkiyə və İranda təhsil alıb, öz vətənlərinə qayıdıb, aldıkları təhsili, qazandıqları dünyagörüşü xalqın inkişafı uğrunda sərf etməkdənsə, əksinə, getdikləri ölkələrin mədəniyyətini, dilini, düşüncəsini öz xalqına mənimsəmək istəyirlər. Hətta bacıları Gülbaharı da özlərinə tərəf çəkməyə çalışırlar. Onu özlərinin xarakteri və əqidələrinə uyğun insanlarla evləndirmək istəyirlər. Əsərdə Rüstəm bəy qardaşları ilə aralarında olan bu uçuşunu öz dili ilə anasına çox aydın ifadə edir: “Ana, bax, mən səni lap yaxşı başa salım: nə qədər ki, mən bu kitablara etiqad eləyirəm, Məhəmmədəli də bu kitablara (Mirzə Məhəmmədəlinin tərəfinə əlini uzadır) və Səməd də bu kitablara (Səməd Vahidə tərəf əlini uzadır) etiqad eləyirlər, dəxi biz nə qəhər ittihad edib, mehriban yola gədə bilərik?” (2, 468).

Əsərdə xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü olan qardaşların insanlara kömək etmək üçün dəvət təşkil etdiklərini görürük. Əslində isə bu qardaşların və onlar kimi bir çoxlarının nəinki kiməsə köməyi dəyər, əksinə onlar cəmiyyətin qeyri-sabitliyinə, nizam-intizamsızlığına səbəb ola bilirlər.

Dil düşüncəyi, düşüncə isə əməlin təzəhhürü olduğu kimi qardaşları ayıran dil ayrılığı sonunda onları ana ocağından, öz kökündən ayırmağa qədər gətirib çıxarır. Əsərdəki qardaşlar o dövr bir tərəfdən iranın, bir tərəfdən rusun və bir tərəfdən isə türkün təsirində olub, özlüyünü, milliliyini, kimliyini unudan inkişaf, müsairlik adı altında, əslində bir işə yaramayan itilientlərin simvoludur. Dramın sonunda ananın kitabı həqiqəti bu üç qardaşa açıq-aşkar, bir az da kəskin şəkildə göstərir. Dramın əvvəlindən sonuna kimi ana əlində bir bayazın içindən kitab çıxarır ki, bəlkə oğullarını başa sala bilər. Amma buna, təəssüf ki, son nəfəsində nail olur. Ataları ananın vasitəsilə oğullarına bir vəsiyyət qoyur. Vəsiyyətdə deyilir: “Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə yenə əvvəl-axır günün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə. Onun insafı və vicdanı ona müdamül həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var peşiman olacaq” (2, 475).

Gülbaharın monoloqunda səslənən əslində müəllifin arzusunu ifadə edən bu fikirlərdə əsas ideya odur ki, qardaşlar və onların timsalında ölkədən kənara təhsil almağa gedən azərbaycanlı oğullar və qızlar hara getsələr də yenə qayıdıb vahid Ananın – Azərbaycanın ətrafında birləşməlidirlər. Atanın övladlarına vəsiyyəti isə əslində C.Məmmədquluzadənin gənc nəsilə vəsiyyəti idi. Dramın əsas ideyası vətənə, xalqa, ana dilinə çağırışdır. Dramın sonunda fərqli düşüncəli və əqidəli qardaşları birləşdirən ananın rəmzi kitabı olan vəsiyyət onların özlərinə, köklərinə qayıtmağı, birlik olmağı göstərir.

Pyesdə hər bir obraz bir dəyəri, bir mədəniyyəti və düşüncəni simvolizə edir. Üç qardaş yadlaşmağın, başqalaşmağın, parçalanmağın, Zəhrabəyim ana Azərbaycanın –vətənin, Gülbahar isə Azərbaycan xalqının, çobanlar – Qənbər, Zaman, Qurban isə saf ana dilinin simvolları kimi qarşımıza çıxır.

Pyesdəki çoban obrazları xalqın zəhmətkeş, sadə insanları olaraq ana dilində danışa bilir, bir-birini anlaya bilir. Onlar oxumayıb, təhsil almayıblar. Amma bir ailənin üç oxumuş, təhsil almış qardaşları bir-birini anlaya bilmirlər. Dram başdan-axıra kimi müəllifin millilik, azərbaycançılıq fikirləri ilə doludur.

Əsərdə digər maraqlı bir məqam isə sensorun fərqli məsələlərə xidmət edən üç qardaşa irəli sürdüyü ittihamnamə, əslində Cəlil Məmmədquluzadənin arzularının ifadəsi idi: “Xub sizdən gərək pünhan olmaya ki, sizin bir para bədxahlarınız hökumət nəzərində sizi belə qələmə veriblər ki, siz üç qardaş söz bir və həmfikir olmusunuz ki, əvvəla, Rusiya islamlarını Türkiyə dövlətinə tərəf çəkib, ittihadimüslimin cəmiyyətində iştirak edəsiniz. Saniyə, axır zamanlarda Azərbaycanda əmələ gələn Hübbi-Vətən və Ədəmi-mərkəziyyət firqəsinin amalı yolunda çalışmaqdasınız ki, bir tərəfdən Qafqaz Azərbaycanını – ki, ibarət olsun Təbriz, Tehran, Gilan, Osmanlı və İran, Umru və qeyriləri bu vilayətləri bir-birinə ilhaq edib, müstəqil Azərbaycan hökuməti əmələ gətirəsiniz. Və salisən, bu fikirdən də uzaq deyilsiniz ki, müsavət və hürriyyət əsaslarını kəndli və əhli-kəsəbə içində müntəşir edəsiniz ki, min il yuxuda olan camaat hökumətin əsarət zəncirini qırıb, özləri üçün bir nicat yolu tapsınlar” (2, 462).

Cəlil Məmmədquluzadə təkcə bədii əsərləri ilə deyil həmçinin redaktorluğunu etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı da nəinki Şimali Azərbaycanda, həmçinin Təbrizdə nəşr olunan sayıları Cənubi Azərbaycanda həm milli azadlıq düşüncəsinin dərinləşməsinə, həm də realist-satirik ədəbiyyatın imkanlarının genişlənməsinə güclü təkan vermişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə “Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm cərəyanının əsasını qoymaqla yanaşı, orijinal bədii nəsr, dramaturgiyası və publisistikası ilə canlı xalq dilinin təbliğatçısı” idi (6, 115). Cəmiyyətin ümumiləşmiş tipini tipik bir şəraitdə canlandıran müəllifin əsərlərinin əsas məzmunu və ideyası – cəhalətdən, dini fanatizmdən qurtulmaq və xalqın milli şüurunun oyanmasına, dirçəlməsinə təkan vermək idi. Müasir dövrümüzdə C.Məmmədquluzadənin hələ XX əsrin əvvəllərində qoyduğu ana dili problemi bir çox məsələləri ilə qalmaqdadır. Bunların ən birincisi dilimizdə olan yad ünsürlərin, sözlərin işlədilməsi və aktuallığıdır. Təəssüflər olsun ki, başqa dildə danışmağı, daha doğrusu, doğma ana dilində yad sözlərin işlədilməsini müasirlik və savadlı, bilikli olmaq düşüncəsi ilə edənlər əslində dilin korlanmasına və inkişafına zərbə vurur. Müsair dövrdə də xaricdə təhsil alıb, ölkənin inkişafında və mədəniyyətində faydalı ola biləcək bilik və bacarıqlara yiyələnmiş gənc-lərimiz xüsusi ilə çoxdur. Lakin bir çoxluqda məişətdə və cəmiyyətdə dilimizin saflığının pozulmasına yad sözlərin ora daxil olması ilə işləkliyinin itirilməsinə xidmət edən gənclərimizdir ki, bunu qarşısının alınması böyük əhəmiyyətə malikdir.

C.Məmmədquluzadə bu əsəri ilə ana dilinə xor baxan, ana dilində danışmağı gerilik, savadsızlıq hesab edən və xarici dildə danışmağı üstün tutub müasirlik hesab edənlərə bir sosial mesaj verir. Təəssüflər olsun ki, bugün də Azərbaycan dili – ana dili məsələsi müəyyən insan qrupları arasında C.Məmmədquluzadənin göstərdiyi problem kimi qalmaqdadır.

Milli varlıq və birliyin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayan dil, eyni zamanda mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi-texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili hər bir xalqın

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

mənəvi sərvəti, mənəviyyətinin güzgüsüdür. Bu baxımdan hər millətin inkişafında ən vacib varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu vardır. Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan ədəbiyyat və elm xadimlərimizin misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Lakin müasir dövrümüzdə ana dilinin inkişafına mənfi təsir edəcək, əsasən də valideynlər arasında dəb halına çevrilmiş əcnəbi dilində elementlərin işlədilməsi, onların şagirdlərə və gənclərə təsirinin zərəri hiss edilmişdir. Rus dilli, ingilis və yaxud da türk dilli baxcalara göndərmək, məktəblərdə təhsil almaq və gündəlik məişətdə, ailədə həmin dillərdə danışmağa məcbur etmək meyilləri mövcuddur. Çox dil bilmək, həmin dillərdə danışmaq insanın zəngin biliyinin göstəricisidir. Lakin ana dilində olan sözlərin yad sözlərlə əvəz edib danışmaq onun nitqinin və dilinin zəifliyini ifadə edir.

Ana dilimizin saflığını, zənginliyini qorunması hər bir vətəndaşın borcudur. Dil hər bir xalqın mədəniyyəti, tarixi, maddi və mənəvi zənginliyinin göstəricisidir. Yad sözlərlə dilimizin saflığına zərər vurmadan səlis, aydın və düzgün nitq bacarığına və vərdişlərinə yiyələnmək zəruridir.

Azərbaycan dilinin qorumaq, onu inkişaf etdirmək, saf şəkildə gələcək nəsillərə çatdırmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının vəzifəsidir. Ana dilinə hörmət və qayğı ailə və məktəbdə vəhdət halında aparılmalıdır. Düzgün və səlis ana dilində danışmağı bacarmaq hər bir azərbaycanlının borcudur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə – milli istiqlal ədəbiyyatının sərkərdəsi / Xalq qəzeti, 27 yanvar 2010-ci il, s.7
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cild. I cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cild. II cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 584 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cild. III cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 480 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cild. III cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 472 s.
6. Vahabova S. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı, 2013, 164 s.
7. Kiçik adamın böyük dayağı: Mirzə Cəlil – Elxan Nəcəfov/ <http://senet.az/kicik-adamin-boyuk-dayagi-mirzəCəlil/>

NATIONALISM IN JALIL MAMMADGULUZADEH'S “MOTHERS BOOK”: YESTERDAY AND TODAY

Summary

Jalil Mammedguluzadeh was the founder of the idea of Azerbaijanism and nationalism in Azerbaijan literature. He saw the development of the nation in the conserve of language which was the basis of national existence. He dealt with this problem in his works sometimes in humorous sometimes in challenging style. The play “Mothers book” is absolutely devoted to this theme, touching the problem of custom which is in danger it started the struggle for refinement of alienation, against odd factors in our culture and language. Jalil Mammadguluzadeh considered the language of the nation as a major guarantee for its national identity and development.

Key words: Jalil Mammedguluzadeh, “Mother book”, nationalism, Azerbaijan literature

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛИЗАДЕ “КНИГА МОЕЙ МАТЕРИ”: ВЧЕРА И СЕГОДНЯ

Резюме

Д.Мамедкулизаде, основатель идеи азербайджанства и национализма в Азербайджанской литературе. Он видел развитие нации в выживании языка, который является основой национального существования. Иногда, в юмористическом, иногда сложном стиле, эта проблема была выражена в его работах. Авторская книга “Книга моей матери” поставила общенациональные угрозы культуры и традиций народа, целиком посвященные этой теме, и начала борьбу за исправление нашего иностранного языка и культуры от этих чужих элементов. Мамедкулизаде считал язык нации серьезной гарантией своей национальной самобытности и развития.

Ключевые слова: Джалил Мамедкулизаде, “Книга моей матери”, национализм, азербайджанская литература

SƏKİNƏ QAYBALIYEVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
sakina051@rambler.ru*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ MƏTBUATINDA FOLKLOR MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan xalqının tarixi, mədəni-mənəvi, ictimai-siyasi həyatında xüsusi rol oynayan Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideoloji mübarizəsinin əsas ağırlığı yeni söz və yeni fikir kimi kəsrli silaha çevrilən dövrü mətbuat nümunələrinin üzərinə düşürdü. Həmin dövrdə ölkədə təxminən 100 adda qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Məlumdur ki, hələ XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən “Tiflisskoye vedomosti” qəzetinin həftəlik “Tatar xəbərləri” (1831-33) əlavəsi, eləcə də “Qafqazın o tayının xəbəri” (1841-43) qəzetləri ilə mətbuatımızın əsası qoyulmuşdu. Təbii ki, cəmiyyətin tərəqqisini və istiqlalını dövrü mətbuatın inkişafı ilə bağlayan Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fəthəli Axundzadə və b. kimi görkəmli mütəfəkkirlərin başladığı bu mötəbər iş sonradan Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzeti ilə (1875) milli mətbuat səviyyəsində davam etdirilmiş, Cəlaləddin və Səid Ünsizadə qardaşlarının “Ziya” (1879-80), “Ziyai-Qafqaziyə” (1880-84), “Kəşkül” (1883-91), Məhəmməd Ağa Şahtaxtımın “Şərqi-Rus” (1903-05), Hacı Zeynal Abidin Tağıyev və Əlimərdan bəy Topçubaşovun “Kaspi” (1881-1919), həmçinin Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun “Həyat” (1905-06) qəzetləri ilə daha da genişləndirilmişdi.

Çox qısa zamanda milli özünüdərkini, milli şüurun, milli mədəniyyətin inkişafına geniş imkanlar açmaq kimi qarşısına müqəddəs, mötəbər bir məqsəd qoymuş Cümhuriyyət dövrü mətbuatı öz amalına qismən də olsa çatmışdı. Çünki bu məqsədin həyata keçirilməsi kimi müqəddəs bir işə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, hələ XIX əsrin sonlarından başlansa da, XX əsrin əvvəllərində dövrü mətbuat öz inkişafında daha mütəşəkkil bir mərhələyə qədəm qoymuşdu.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz burada diqqəti XX əsrin birinci rübü ərzində, yəni 1900-1925-ci illərdə nəşr olunmuş və xüsusilə, folklor məsələlərinin geniş yer aldığı mətbuat orqanlarının fəaliyyətinə yönəlməyi vacib bildik. Onu da qeyd edək ki, həmin dövrdə Azərbaycanda, xüsusilə türk dilində nəşr olunmuş mətbuat orqanlarının öz qarşısına, əsasən bir qayə, bir məqsəd qoymadığını izləmək mümkündür: zəngin milli irsə, şifahi xalq yaradıcılığına malik olan bir xalqın çox janrlı folklor nümunələrini toplamaq, nəşr etmək və onun tədqiqinə geniş imkanlar açmaq. Həmin dövr ölkə mətbuatında həm folklor, həm də folklorşünaslıqla bağlı məqalələrə yer verən fədakar ziyalıların milli təfəkküründə elmi cəhətlə yanaşı, ciddi siyasi-ictimai, psixoloji-mənəvi amillər də mühüm rol oynamışdı. Bu, bir tərəfdən xalqın kamil və zəngin yaradıcılığı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən millətin soy-kökü, tarixi yaddaşının, qədim adət-ənənələrinin yaşadılması, onların qorunub saxlanması ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas qurucularından biri Məhəmməd Əmin bəy Rəsulzadə 1925-ci ildə Türkiyədə nəşr etdirdiyi “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” adlı əsərində Finlandiyada olduğu zaman fin xalq ədəbiyyatında müşahidə etdiyi əsas mövzulardan biri olan istiqlal mövzuna diqqəti yönəldərək yazır: “Fin folklorunda İsveç və rus köləliyinə qarşı saysız-hesabsız xalq nəğmələri vardır. Xalqın təfəkküründə istiqlal məfkurəsi özünə o qədər yer edib ki, bu xalq heç bir zaman köləliklə barışıq yolunu tuta bilməz” (1, 42). Burada M.Ə.Rəsulzadə müxtəlif paralellər, müqayisələr aparır və bizim xalq ədəbiyyatında da bu mövzuda əsərlərə daha çox ehtiyac duyduğunu qeyd edir.

1905-1920-ci illərdə Azərbaycan dövrü mətbuatında nəşr olunmuş və bizim nəzərdən keçirdiyimiz yayım orqanları arasında “Məktəb” məcmuəsini xüsusilə qeyd etmək istərdik. Bu məcmuə 1911-1920-ci illərdə Bakıda nəşr olunmuşdu. 1911-ci ilin 29 noyabrından nəşrə başlayan məcmuənin baş mühərrirləri Qafur Rəşad Mirzəzadə (1884-1943) və Əbdürrəhman Tofiq Əfəndizadə (1884-1918) idi. Bəzi tədqiqatçılar dərginin 1917-ci ilədək nəşr olunduğunu qeyd edirlər, amma məcmuənin 1918-1920-ci illərdə yayımlanmış 6 nömrəsi sonradan aşkar edilmişdir. 1925-ci ildə isə Bakıda “On beş gündə bir çıxan ədəbi, fənni, elmi məcmuə” kimi “Məktəb məcmuəsi” nəşr edilmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Məktəb-maarif işinin formalaşmasında, uşaqların təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynayan, dərslərlə hazırlanmasında bilavasitə iştirak edən, uşaq psixologiyasına dərindən bələd olan S.S.Axundov, H.Cavid, A.Səhhət, Ə.Nəzmi, Abdulla Şaiq, Qantəmir, Nasir Quluzadə, Zərbəli Nafiz, Kərim bəy İsmayılov, Uluqbəyli və başqaları kimi dövrün görkəmli ədib və ziyalıları Məktəb məcmuəsi ilə çox yaxından əməkdaşlıq edirdilər. Məcmuənin səhifələrində uşaqların intellektual zəkasının, milli təfəkkürünün, bədii zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayan ayrı-ayrı elm sahələrinə aid materiallarla yanaşı, şifahi xalq yaradıcılığının məhsulu olan tapmacalar, lətifələr, nağıllar, atalar sözü və məsəllər, uşaq oyunlarının təsviri mətnləri, heyvanlar haqqında nağıllar və başqa janrlara məxsus folklor nümunələri də geniş yer almışdı. Məcmuənin, demək olar ki, bütün saylarında “Lətifələr” başlığı altında, xüsusilə Molla Nəsrəddin lətifələri yer alır. Həmçinin digər xalqların folklorundan iqtibaslar verilir. Dərginin 1916-cı il 8 mart tarixli 1-ci sayında “Padşahın qurdu və Güləndam xanım” (2, 7-11) adlı nağılın ispan folklorundan tərcümə olunduğu qeyd edilir. Dərginin sonrakı sayında isə “Oğurlanmış at” nağılının fransız dilindən tərcümə olunduğu göstərilir. Dərginin sonrakı saylarında, həmçinin “Üç qardaş”, “Tamahkar zərgər”, “Tülkü və qurd”, “Beş yüz qızıl” və s. kimi Azərbaycan nağılları da yer almışdı. “Məktəb məcmuəsi”nin 1916-cı il 20 may tarixli 5-ci sayında “Gedən zaman qayıtmaz”, “Can de, can eşit” kimi deyimlər, “Yoldaşımı bav eylə, görən desin, bax belə!”, “Yalnız əldən səs çıxmaz” və s. kimi atalar sözləri, “Halva, halva deməklə ağız şirin olmaz”, “Dəgirmanın yaraşığı torba-çuvaldır” məsəlləri və s. (3, 71) kimi folklor nümunələri verilmişdi.

Dərginin 5 fevral 1917-ci il sayında “Atalar sözü” başlığı altında “Niyətin hara, mənzilin ora”, “Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi”, “Zimistan çəkməyən bülbül baharın qədrini bilməz”, “Sütlü inək ol, vur, dəyəyi dağıt”, “Tikan olub ayağa batınca, gül ol, yaxaya sancıl”, “Dost bir isə azdır, düşmən bir isə çoxdur”, “Dəvəni əvvəl bağla, sonra Tanrıya ismarla”, “Könül sevən göyçək olar” (4, 15-16) və s. kimi atalar sözü, məsəl və deyimlər verilmişdi. Eyni zamanda, dərgidə atalar sözləri və məsəllərin fərqli şəkillərinə də rast gəlirik: “Hər əlifba oxuyan qari Quran olmaz”, “Molla halvanı gördü, Quranı uduzdu”, “Qələm yazanı qılınc poza bilməz”, “Qıfıl oğru üçündür, mehr doğru üçün” və s. Dərgidə nəşr olunan bu folklor nümunələri daha çox Ağabəy İsrəfilbəyov, Abid Mütəllibzadə, B.Mürşid, İsmayıl Səfərov və başqalarının imzası ilə nəşr olunmuşdu.

Uşaqların təlim-tədris prosesində çox əhəmiyyətli olan digər belə bir jurnal, əslində “Məktəb” məcmuəsinin sələfi sayıla biləcək, 1906-cı ilin aprel ayının 16-da ilk sayı nəşr olunmuş “Dəbistan” dərgisidir. 1906-cı ildə 17 dəfə yayımlanan bu məcmuə 1907-ci ilin iyunun 4-də 8-ci (24) sayından sonra öz yayımını dayandırmışdı.

1906-1907-ci illərdə nəşr olunmuş “Rəhbər” məcmuəsi aylıq bir dərgi idi. Bu dərginin mühərriri və müdiri müəllim Mahmud bəy Mahmudbəyov idi. Məcmuənin cəmi bir neçə sayı nəşr olunsada, dərginin səhifələrində ayrı-ayrı folklor nümunələri yer almışdı. Məcmuənin 1907-ci il 17 yanvar tarixli beşinci sayında “Nə üçün Kərim qaçaq oldu?” (5, 11-15) başlıqlı yazıda həmin dövrdə Gəncə qəzasında məşhur olan gənc Qaçaq Kərimin həyatından bəhs olunur. “Bir məhbusun xatiratından” əlavəsi ilə nəşr olunan yazının müəllifi Zülfüqar bəy Hacıbəyliydir. Bu yazıda 19 yaşlı bir gənc olan Kərimin çarizmə, onun yerlərdə siyasətini həyata keçirən azgün bəylərə, kəndxudalara qarşı mübarizəsindən, yerli əhalini vəhşi kazaklardan müdafiə etməsindən, bu yolda canını fəda etməsindən bəhs olunur. Qeyd edək ki, bu yazı bundan əvvəl “Kaspi” qəzetində rus dilində dərc olunmuşdu.

“Rəhbər” məcmuəsində çıxış edən ən fəal müəlliflər Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət və başqaları idi.

1906-cı ilin aprelin 7-də nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin Azərbaycanın mütərəqqi fikir tarixində xüsusi yeri vardır. Dövrünün çox görkəmli ədibi Cəlil Məmmədquluzadənin baş mühərriri olduğu dərginin 25 il ərzində dərc olunmuş 748 sayının (Tiflisdə 340, Təbrizdə 8, Bakıda 400), demək olar ki, hər birində Azərbaycan folkloruna aid ayrı-ayrı nümunələr yer almışdı. Xüsusilə atalar sözləri və lətifələrə geniş yer verən dərgi cəmiyyətin problemlərinə xalqın öz dili ilə çözümlər tapmağa çalışmış, eyni zamanda folklor nümunələrinin qorunub saxlanmasına da öz töhfəsini vermişdi.

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin əsas qayəsi həmin dövrdə bir neçə başqa adda nəşr olunan dərgilərdə də davam etdirilirdi. Azərbaycanda milli ideyalı “Şeypur” və “Zənbur” adlı satirik

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

jurnallar çıxırdı. İlk nömrəsi 1918 il oktyabrın 5-də çıxmış “Şeypuru”n naşiri Səməd Mənsur, redaktoru Məmmədli Sidqi idi. 1919-cu ilin aprelindən nəşr edilən “Zənbur”da Məmmədli Sidqi, Əli Nəzmi, Səməd Mənsur, Balaqardaş Səttaroğlu və başqa müəlliflərin gizli imzalarla şeir və publisist yazıları dərc olunurdu. Jurnalda rəngli karikaturalar rəssam Əzim Əzimzadəyə məxsus idi. Həftədə bir dəfə çıxan “Zənbur”un cəmi 24 nömrəsi nəşr edilmişdir. Həmçinin “Tuti” (1914-1917), “Babayi-Əmir”(1915-1916) kimi satirik jurnallar da bu dövrdə nəşr olunurdu.

“Babayi-Əmir” məcmuəsinin nəzərdən keçirdiyimiz nömrələrində xüsusilə atalar sözü başlığı altında atalar sözü, məsəllərə, deyimlərə geniş yer verildiyini görürük. Burada diqqəti cəlb edən digər amil həm də dərğinin bu folklor nümunələrinə öz yanaşması, əlavəsi və şərhlərinin olmasıdır. Məsələn, dərğinin 1915-ci il 3-cü sayında atalar sözü başlığı altında yer alan “Daldan atılan daş topuğa dəyər” atalar sözünə belə bir əlavə verilir: Qabaqdan atırıq heç aşığa da dəymir. Və yaxud “Toyuq su içər, Allaha baxar” (Dərğinin şərh – Yalan sözdür, göydə ayrəplan axtarır, yainki göydə çalağan, qaraquşdan qorxur ki, qəflət edər, belinə caynaq keçər) və s. (6, 5-7).

“Babayi-Əmir” jurnalı ilə, demək olar ki, bir dövrdə nəşr olunmuş “Tuti” (1914-1917) məcmuəsi də eyni qayə və amalı davam etdirərək öz səhifələrində digər ədəbi nümunələrlə yanaşı, folklor nümunələrinə, xüsusilə atalar sözlərinə yer vermişdi. Eyni ənənəyə sadıq qalan “Tuti” dərğisi atalar sözü və deyimlərə öz yorumu ilə əlavə və şərhlər verir. Dərğinin 1915-ci il 18 iyul tarixli 30-cu sayında dərc olunmuş atalar sözü və deyimlər bu biçimdədir:

Meşə çaqqalsız olmaz,
Bazar baqqalsız olmaz.
Məclis naqqalsız olmaz,
Orman qanqalsız olmaz (7, 6).

Bəzi məqamlarda misraların sayı, ehtimal etmək olar ki, aktualıq kəsb etmək məqsədilə daha da artırılır:

Aşiq bəlasız olmaz,
Canan ədasız olmaz.
Olsa cəfasız olmaz.
Zövqü-səfasız olmaz.
Molla əsasız olmaz,
Çəkini, əbasız olmaz (7, 6).

Dərğidə bəzən araşdırma məqsədi daşıyan yazılara da rast gəlmək mümkündür. Dərğinin 1915-ci il 5 dekabr tarixli 45-ci sayında “Molla Nəsrəddin” lətifələri ərəb folklorunda eyni obrazın daşıyıcısı olan Cuha adı ilə qarşılaşdırılır. Burada bəzi lətifələr də Cuhanın iştirakı ilə təqdim olunur (8, 7-8).

1918-20-ci illər dövrü mətbuatında nəşr olunan “Gənclər yurdu”, “Əfkari-mütəəllimin”, “Mədəniyyət” kimi qəzet və jurnallar, adından da göründüyü kimi, tələbə və müəllimlərin, elm və mədəniyyət xadimlərinin və başqa bu kimi müxtəlif zümrələrin maraqlarını təmsil edirdi.

1919-cu ilin martın 11-dən nəşrə başlayan “Övraqi-nəfisə” dərğisi daha çox ədəbiyyat və incəsənət məsələlərinə yer ayırmışdı. Həmin ilin mart-avqust aylarında cəmi 6 sayı ilə işıq üzü görmüş bu dərğinin mühərriri Əlabbas Müznib, naşiri bəstəkar Zülfüqar bəy Hacıbəyov, rəssamı Əzim Əzimzadə idi. Bununla belə, dövrün Firudin bəy Köçərli, Abdulla Şaiq, Camo bəy Cəbrayılbəyli, Əmin Abid, Məhəmməd Hadi, eləcə də Zülfüqar bəy Hacıbəyli, Əlabbas Müznib və başqaları kimi məşhur ədəbi simaları jurnalda çıxış edirdilər. Jurnalın sonuncu sayında kağız qıtlığı səbəbindən fəaliyyətinin dayandırıldığı bildirilirdi.

1920-ci ilin əvvəllərində nəşrə başlamış “Qurtuluş” dərğisi də Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin təbliğinə həsr olunmuşdu. Dövrün görkəmli milliyyətçi ziyalılarından Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz, Feyzulla Səcid, Əli Yusif, Əbdürrəhman Dai və başqaları topluda əməkdaşlıq etmişlər.

Bütövlükdə 1900-1925-ci illər Azərbaycan mətbuatı ölkəmizin sonrakı dövr elmi və milli mədəniyyətinin inkişafında aparıcı rol oynaması, həmçinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin nəşrinə geniş yer verməsi ilə bu istiqamətdə görülən işlərin başlanğıcı kimi bütün dövrlərdə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. "İstiqlal məfkurəsi və gənclik". İstanbul, 1925.
2. "Məktəb məcmuəsi". 1916, 8 mart, sayı 1.
3. "Məktəb məcmuəsi". 1916, 20 may, sayı 5.
4. "Məktəb". 1917, 5 fevral.
5. "Rəhbər" jurnalı. 1907, 17 yanvar.
6. "Babayi-Əmir" jurnalı, 1915, sayı 3.
7. "Babayi-Əmir" jurnalı, 1915, 18 iyul, sayı 30.
8. "Babayi-Əmir" jurnalı, 1915, 5 dekabr, sayı 45.

FOLKLORE PROBLEMS IN THE PRESS OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

In a very short time having a goal of national self-restraint, national consciousness and the opportunity to expand national culture the Azerbaijan Democratic Republic period press had partially achieved to its aim. In this article it is said about the activities of the media published in the first quarter of the 20th century, i.e. during 1900-1925 and especially the activity of the press organization in which folklore problems had taken part.

During that period, especially in the school training one can observe the publication of different folklore samples in some journals such as "Mekteb", "Debistan", other progressive journals of that period such as "Molla Nasraddin", "Rehber", "Sheypur", "Zenbur", "Tuti", "Babayi-Amir" and so on. On the one hand it is connected with the rich folklore memory of the nation, on the other hand it is associated with the immortalizing of efforts to protect this ancient treasure.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, press, national self-restraint, media, "Molla Nasraddin", "Debistan", "Mekteb".

ВОПРОСЫ ФОЛЬКЛОРА В ПРЕССЕ ЭПОХИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Пресса эпохи Азербайджанской Демократической Республики, поставившая перед собой священную, почтенную цель открыть широкие возможности для развития национального самопознания, национального сознания, национальной культуры за очень короткое время хоть и частично, но достигла своей идеи. В этой статье основное внимание направляется на деятельность органов печати, изданных в первой четверти XX века, то есть 1900-1925-е годы, где в частности, занимают широкое место вопросы фольклора.

В этот период, наблюдается выделение места широкому изданию отдельных фольклорных образцов в направлении прогресса общества, особенно применяемых в школьном обучении таких журналов, как "Мактаб" (Школа), "Дэбистан" (начальная школа), а также, являвшихся самыми прогрессивными своего периода "Мулла Насреддин", "Рехбер" (Вождь), "Шейпур" (Горн), "Занбур" (Оса), "Тути" (Сладкоречивый), "Бабайи-Эмир" (Языкастый человек) и так далее. Это, если с одной стороны связано с богатой фольклорной памятью народа, то с другой стороны имеет отношение к усилиям по сохранению этого древнего сокровища.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, пресса, национальное самопознание, печать, "Мулла Насреддин", "Мактаб", "Дэбистан".

NAIL QURBANOV
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
nail.qurbanov.79@mail.ru*

DƏYƏRLİ ALİM ƏMİN ABİD VƏ MİLLİ İSTİQLAL ŞAİRİ GÜLTƏKİN

*Sən bizimsən, bizimsən durduqca bədəndə can,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!*

Bu misralara əvvəllər rast gələndə çox bəyənsəm də, etiraf edirəm ki, müəllifinin kim olduğunu bilmirdim. Daha sonralar həmin misraları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından olan Məmməd Əmin Rəsulzadənin səsi ilə yazılmış audio yazını dinləyərkən də eşitmişdim. O zaman da müəllif barədə bir məlumatım yox idi. Amma misralar çox təsirli idi...

1999-cu ildə Günəş nəşriyyatında çapdan çıxmış, tərtib edən və ön sözün müəllifi Əli Şamil olan “Buzlu cəhənnəm və digər şeirləri” kitabı ilə tanış olanda orada da həmin misralarla rastlaşdım. Zətən, çoxdan bəri bu misraların müəllifinin kim olması ilə bağlı suallar məni düşündürürdü, kitaba və orada həmin misralara rast gəlməyim müəlliflə bağlı fikirlərimin yəqinləşməsi üçün fürsət oldu. Kitabda olan şeirlərin müəllifinin kim olması ilə bağlı cavabla rastlaşanda isə daha da heyrətə gəldim. Kitabın tərtibçisi olan araşdırmaçı-jurnalist Əli Şamilin gərgin axtarışlarının sayəsində məlum olmuşdu ki, bu şeirlərin müəllifi əslində bizim əvvəldən görkəmli alim, fundamental araşdırmalar müəllifi kimi tanıdığımız Əmin Abid imiş.

Xatırlayıram, hələ tələbə ikən şifahi xalq ədəbiyyatı dərsliyindən Əmin Abidi XX əsrin 20-ci illərində “Dədə Qorqud”la bağlı, Oğuznamələrlə bağlı, türk xalqları ədəbiyyatında mani (bayatı) janrı və s. ilə bağlı mükəmməl araşdırmaları ilə mətbuat səhifələrində çıxış edən dəyərli bir alim kimi tanıyırdıq. Və maraqlı idi ki, onun milli azadlıq, istiqlal, vətənin azadlığı mövzusunda şeirlər yazdığını bilmirdik. Yadımdadır ki, biz tələbə ikən milli şeir vəznimizin tarixi ilə bağlı bizə məlumat verən müəllimlərimiz Əmin Abidin “Heca vəzninin tarixi”, “Türk xalqları ədəbiyyatında “mani” növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti” adlı məqalələrindən sitatlar gətirir və bizə də həmin məqalələri mütləq şəkildə oxumağı tövsiyə edirdilər. Heç unutmuram, tələbə ikən oxuduğumuz Paşa Əfəndiyevin Əmin Abidlə bağlı ürək yangısı ilə yazdığı sətirlər bizi çox təsirləndirmişdi. O, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kitabında Əmin Abid haqqında belə yazırdı: “Məsələ burasındadır ki, bizdə “Kitabi-Dədə Qorqud” 1939-cu ildə çap olunub, hətta son dövrlərə qədər folklorşünaslığımızda qeyd olunur ki, dastanın əsas tədqiqatı da məhz nəşrindən sonra başlanıb. Əslində isə belə deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud” sözün həqiqi mənasında 1920-ci illərdə tədqiq olunub, tədqiqatçısı isə məşhur Azərbaycan folklorşünası Əmin Abid idi. O, dastanın ensiklopedik bir məzmununa malik olduğunu dönə-dönə qeyd etmiş, az bir müddətdə “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında rus, Avropa və türk dillərində olan mənbələri mənimsəyib öyrənmişdir. Əmin Abid Azərbaycanda ilk tədqiqatçısı və təbliğatçısıdır” (1, 58).

Əmin Abidin “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı, oğuznamələrlə bağlı tədqiqatlarını dərindən-dərinə araşdıran, incələyən Paşa Əfəndiyev hələ 1992-ci ildə ona layiq olduğu qiyməti verirdi: “Nəhayət, bir fakt: “Kitabi-Dədə Qorqud”u 1916-cı ildə Türkiyədə çap edən Kilisli müəllim Rüfət dastanda başa düşə bilmədiyi Azərbaycan sözləri haqqında 70 ildir hamımız yazırıq. Axı, onu da Azərbaycan qorqudşünaslığında ilk dəfə Əmin Abid deyib: “Müəllim Rifət istinsax əsnasında oxumadığı bir çox ifadə və kəlmələrin bir çoxunun yanında yapdığı təshihlərin bir çoxu yanlışdır. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili bizim indi belə qullandığımız bir çox kəlmələri və ifadələri müəllim Rüfət bilmədiyi üçün bunların yanlış olmadığı halda osmanlı türkcəsinə görə təshih etmişdir.” **Hazırda bizə çox adi görünən “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında söylənen bütün bu mülahizələr o zaman üçün yeni, təzə, tər və orijinal idi. Əmin Abid bu mülahizələrlə Azərbaycanda qorqudşünaslığın binasını qoymuşdur**” (1, 58).

Göründüyü kimi, biz Əmin Abidi milli ədəbiyyatımızla, heca vəzni ilə, qorqudşünaslıqla, M.F.Axundovun yaradıcılığı ilə, M.Füzulinin yaradıcılığı ilə bağlı fundamental tədqiqatların müəllifi kimi tanıyırdıq. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, 1999-cu ildə çapdan çıxmış, tərtib edən və ön sözün müəllifi Əli Şamil olan “Buzlu cəhənnəm və digər şeirləri” kitabı ilə tanışlıq Əmin Abidin

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

həyatının bizə məlum olmayan tərəflərinin üzərinə işıq saldı və onu bizə həm də bir istiqlal şairi, azadlıq mücahidi kimi tanıtdı.

Tərcümeyi-halından məlum olduğu kimi Əmin Abid 1919-cu ildə Türkiyəyə təhsil almaq üçün getmişdir. Türkiyədə pedaqoji məktəbi bitirdikdən sonra İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. İlk gənclik dövründən sərbəst və heca vəznində şeirlər yazmışdır. “Yeni Qafqaz”, “Azəri-türk”, “Odlu yurd” və digər jurnallarda Gültəkin təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirlərində Azərbaycan Milli Demokratik Cümhuriyyətinin bolşevik ordusu tərəfindən vəhşicəsinə işğalına, Sibirə sürgünlərə, təqib və təhqirlərə qarşı etirazını kəskin şəkildə bildirmişdir (5). “Bu şeirlərində Ə.Abid sovet rejiminin mahiyyətini açmağa, Azərbaycan mühacirlər ordusu daxilində müstəqillik, istiqlal duyğularını yaşatmağa çalışmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan siyasi mühacirətinin təşkilatlanmasında Gültəkin imzalı istiqlal şeirlərinin böyük rolu olmuşdur. “Azərbaycan istiqlali” (1919), “Sevgili Bakıya” (1924), “Vətənim və eşqim” (1924), “Qurbətdə bayram” (1924), “Moskva” (1925), “Çeka” (1924), “Azərbaycan gəncliyinə” (1925), “Qızıl rus şairinə” (1926), “Canavar” (1925) və s. şeirlərində xalqın milli azadlıq mübarizəsini qorxmadan, çəkinmədən təbliğ edir, ən çətin, ağır şəraitdə bu duyğuları ölməyə qoymurdu. Uzun müddət bu şeirlər Azərbaycan mühacirlərinin ideoloji, siyasi və mənəvi təşəkkülündə mayak rolunu oynamışdır” (3, 5):

*Bürüdü bir qorxunc yel kibi bizi,
Bu dağlarda oldu duman bolşevik.
Qanlara boyandı Xəzər dənizi
Vermədi kimsəyə aman bolşevik...
Rəngini tökdüyü qandan aldı o,
Dünyaya bir yeni vəhşət saldı o,
Qafqaz onun deyil, bizdən çaldı o,
Oldu bu gün bizə düşman bolşevik (3, 478).*

Bununla yanaşı, şairin şeirlərində sabaha – üç rəngli ay-ulduzlu bayrağın müstəqil Azərbaycan üzərində dalğalanacağı günə inam güclü idi. Ona görə də onun şeirləri mühacirətdə yaşayan Azərbaycan gənclərinin toplantılarında oxunmuş, hamını birliyə, mübarizəyə ruhlandırırdı:

*Biz dalğalar yenen gencleriz
Geliriz, yaşarız, ölür gideriz...
Korkmayız denizden, fırtınalardan,
Korkmayız ne topdan, ne de mezardan,
Bulunduqca nefesimiz,
“İstiklal” deyəcək yuce sesimiz... Qızıl Rus şairinə (2, 18).*

Heç təsadüfi deyildi ki, M.Ə.Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində Gültəkinin yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir: “Millətin parlaq gələcəyinə böyük ümidlər bağlayaraq hürriyyətə susamış, mübarizə həyəcanının gərginliyini daşıyan bu igidlərin əsil qəhrəmanlığı ilə bizi həqiqi mənada tanış edən şeir bolşevik senzurasından azad olaraq mühacirətdə nəşr edilən Azərbaycan ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyatda:

*İstiqlal, o yaşayan millətin qəlbində can
İstiqlal, o səadət, həyat, zəfər, şərəf, şan.
İstiqlal, o sönməyən müəbbəd bir məşalə
Könüllərdə tutuşur, gözlərdə sönsə belə!*

deyəən, Gültəkin adını daşıyan alovlu şairin yazıları xüsusi yer tutur. Gültəkinin şeirlərində biz həqiqi, milli-inqilab mübarizəsinin nəsidələrini görürük” (2, 10).

Gültəkinin şeirlərindən ibarət olan, 1948-ci ildə İstanbul Kayabal-Göresin mətbəəsində latın qrafikası ilə basılmış “Buzlu cəhənnəm” kitabını yayınlayan tanınmış siyasi xadim, Müsavat Partiyasının katibi Mirzə Bala kitaba yazdığı “Gültəkin” başlıqlı “Ön söz”də deyir: “Azərbaycan türkünün milliyet, hürriyyət və istiklal uğrunda kızıl emperyalizmine qarşı kanlı savaşını şiir vadi-sində təmsil edən mücahitlərdən muhacirətdə yetişənlərin başında Gültəkin gəlir” (2, 8).

1926-cı ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra Əmin Abid müəllimlik etmiş, jurnal və qəzetlərdə Azərbaycan folkloruna və ədəbiyyatına dair dəyərli məqalələr yazmışdır. Buna baxmayaraq 1920-30-cu illərin Azərbaycanın dövrü mətbuatında Ə.Abid bir millətçi və türkçü kimi tənqid edilirdi. Bütün bunlar Əmin Abidi NKVD məhbəsinə aparan yolun başlanğıcı idi (3, 467). Təqib

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

və həbsdən yayınmaq üçün Ə. Abid tez-tez iş yerini dəyişməli olmuşdu. O, bir müddət ADU-da, bir müddət Bakı Pedaqoji Texnikumunda, bir müddət isə Bakı Maarif evində işləmişdir. Sonra isə Kürdəmir rayonunda müəllim işləyib. Həbs olunarkən isə o, İsmayılının Basqal kəndində idi. Həmin vaxt istinaq sənədlərində onun sonuncu iş yeri kimi Kürdəmirin Qaraqoyunlu kəndi məktəbində müəllim vəzifəsi göstərilmişdir.

23 iyun 1938-ci ildə Əmin Abid Mütəllib oğlunun həbs edilməsi barədə qərar qəbul edilmiş, 26 iyun 1938-ci ildə isə Əmin Abidin həbs edilməsi və mənzilində axtarış aparılması məqsədi ilə order imzalanmışdır.

İstintaq işində göstərilirdi: 1898-ci ildə anadan olmuş Əhmədov Əmin Abid Mütəllibzadə pan-türkist casuslarla əlaqə saxladığına və əksinqilabi millətçi casusluq fəaliyyətinə görə **güllələnsin** və əmlakı müsadirə edilsin. İstintaq işindəki aktdan çıxarışda bildirilir ki, 19 oktyabr 1938-ci il qərarına əsasən Əhmədov Əmin Abid Mütəllibzadə 21 oktyabr 1938-ci ildə saat 21.30-da vətən xaini kimi güllələnmişdir (3, 480).

Göründüyü kimi, milli ədəbiyyatımızla, heca vəznə ilə, oğuznamə ilə, qorqudşünaslıqla, M.F. Axundovun yaradıcılığı ilə, M. Füzulinin yaradıcılığı və s. ilə bağlı fundamental tədqiqatların müəllifi kimi tanınan dəyərli alim Əmin Abid, həm də yadelli işğalçılara, imperalizmə qarşı qanlı savaşını şeir vasitəsilə elan edən vətənpərvər, mücahid, həqiqi milli-inqilab mübarizəsinin alovlu şairi Gültəkin imiş.

P.S. Doğrudur, bu mövzu ilə bağlı bizdən çox-çox öncə Əli Şamil, Bədirxan Əhmədov, Cəlal Qasımov və s. tədqiqatçılar dəyərli əsərlər yazmışdılar. Amma Cümhuriyyətimizin 100 illik yubileyi ərafəsində Əmin Abidin adının və əziz xatirəsinin bir də hörmət və ehtiramla anulmasını istədik.

Necə ki, Əli Şamil deyir: "Siz ey vətənin azadlığı uğrunda çarpışmalarda hünər göstərən, sonra isə zindanlarda zillət çəkən, candan əziz sevdiniz vətəndən uzaqlarda yaşamaq zorunda qalan, azadlıqda isə təzyiqlər altında yaşayanlar! Elə düşünməyin hünəriniz unudulub, yaddan çıxmışsınız. Xalqın tarixini səbirlə araşdıran insanlar əziyyətlərə və çətinliklərə baxmadan Sizlərin hünərinə zaman-zaman işiq salacaq, həqiqəti xalqa çatdıracaqlar..."

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (ali məktəb üçün dərslik). Bakı, "Maarif", 1992, 477 s.
2. Gültəkin – Əmin Abid. Buzlu cəhənnəm. Şeirlər (Tərtib edən və ön söz müəllifi: Əli Şamil), Bakı, "Günəş" nəşriyyatı, 1999, 96 s.
3. Cəlal Qasımov. Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950). Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 520 s.
4. Əmin Abid. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən və ön söz müəllifi: Bədirxan Əhmədov). Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 288 s.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Əmin_Abid_Gültəkin

THE VALUABLE SCIENTIST AMIN ABID AND THE NATIONAL INDEPENDENT POET GULTAKIN

Summary

Amin Abid known as the author of the fundamental investigations such as about the national literature, the syllabic rhythm, Oghuzname, Gorgud-study, M.F. Akhundov's activity, M. Fuzuli's activity was also Gultakin who was the patriotic, self-sacrificer, the ardent poet of the real national-revolution struggle declaring the bloody fight against the imperialism with the help of his poems.

Key words: Amin Abid, Gultakin, Republic, scientist, poet

ЗНАЧИМЫЙ УЧЕНЫЙ АМИН АБИД И ПОЭТ ВОСПЕВАЮЩИЙ СВОБОДУ, ГЮЛЬТЕКИН

Резюме

Ученый с большой буквы, Амин Абид, был автором многих фундаментальных исследований связанных с национальной литературой, слоговым размером, первым горгудоведом в Азербайджане, изучал творчество М.Ф.Ахундова и М.Физули, но таковым являлся и поэт Гюльтекин, который в своих произведениях воспевал свободолюбие. В своих стихах он гневно осуждал чужеземных захватчиков и империалистов, проливающих кровь невинных людей. Поэт в своих произведениях выступал как патриот и огненный борец за свободу своей родины и являлся настоящим рупором национально-революционной борьбы за свободу своей страны.

Ключевые слова: Амин Абид, Гюльтекин, республика, ученый, поэт

ƏPOŞ VƏLİYEV
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
elyarvelisoy@mail.ru*

CƏFƏR CABBARLININ CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ YARADICILIĞI VƏ FOLKLOR

Cəfər Cabbarlı mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın dahi şəxsiyyətlərindən biridir. Yaradıcılığı milli ideyaların tərənnümü olan Cəfər Cabbarlı həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini alqışlayan görkəmli vətənpərvər, milli ruhlu ziyalılarımızdandır. Cəfər Cabbarlı azadlıq aşığı idi. Azadlıq eşqi onun ruhuna hoparaq misralarından süzülürdü. O, tək-cə insanları deyil, təbiətdə nə varsa hamısını azad görmək istəyirdi:

Azad təbiətə zəncir yaraşmaz,
Azad günəş, azad yağış, azad yel.
Yer üzündə daşdan çəpər gərəkmez,
Azad dünya, azad sevgi, azad el.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal bəyannaməsini elan edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdı. Əsrlərdən bəri hüriyyətə, istiqlaliyyətə, azadlığa can atan xalq özünün ən müqəddəs arzusuna, niyyətinə qovuşdu. Digər ziyalılar kimi Cəfər Cabbarlı da bu böyük tarixi hadisəni qürur, fəxarət hissi ilə qarşıladı. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə C.Cabbarlı parlamentdə stenoqrafçı vəzifəsində çalışmaqla yanaşı, həm də ədəbi-mədəni mühitdə fəal iştirak edirdi. C.Cabbarlı dramaturgiya, eləcə də lirik yaradıcılığında milli dövlətçiliyi, vətənin, torpağın gözəlliyini tərənnüm edir. Cümhuriyyət dövrü poeziyasından bəhs edərkən o zamanlar gənc şair olan Cəfər Cabbarlının “Sevimli ölkəm”, “Azərbaycan bayrağına”, “Yaşamaq”, “Sevdiyim”, “Dün o gözələrdə” kimi şeirlərini xüsusilə diqqətə çatdırmaq lazımdır. O, 1920-ci ildə çap olunmuş “Salam” şeirini Mirzəbala Məhəmmədşadəyə töhfə olaraq qələmə almışdır. Şeirdə “Od yurdunun yavruları dilindən, Turan ellərinə salam söyləyin” – sətirləri ilə türk birliyinin arzularını ifadə etmişdir. “Azərbaycan bayrağına”, “Sevdiyim”, “Sevimli ölkəm”, “Salam” və s. kimi ilk şeirlərində Xalq Cümhuriyyətinin şirin dadını duyan, bu dövlətə məhəbbətini qəlbində yaşadan vətənpərvər şairin qəlbinin səsi duyulur. Bayrağımız, türkcülük, turançılıq məfkurəsi onun yaradıcılığında ön planda verilir. Şairin “Azərbaycan bayrağına” şeiri şairin “azadlıq və istiqlal” sevgisini orijinal formada əks etdirən əsərlərdən biri kimi yüksək qiymətləndirilir (7; 8).

Cümhuriyyət dövründə nəsr sahəsində olduğu kimi dramaturgiya sahəsində də nümunə olaraq Cəfər Cabbarlının “Ədirmə fəthi”, “Trablis müharibəsi, yaxud Ulduz”, “Aydın”, “Bakı müharibəsi”, “Nəsrəddin şah”, “Oqtay Eloğlu” pyeslərini misal göstərə bilərik (7; 8).

Cəfər Cabbarlının bədii irsi milli dəyərlər xəzinəsidir. “Aydın” pyesi 1919-cu ildən yazılmağa başlansa da, 1922-ci ildə bitirilərək səhnəyə təqdim olunmuşdur. “Aydın” pyesi süjetin yığcamlığı, kompozisiya qurma ustalığı, dramatik hərəkət və həyəcanın sürəkliliyi, davamlılığı, bədii ideyanın estetik bitkinliyi, obraz, tip yaradılması baxımından C.Cabbarlının böyük uğuru idi. Dramatik hadisələr müəllifin müşahidə etdiyi tanış mühitdə XX əsrin əvvəllərindəki neft və milyonlar şəhəri olan Bakıda cərəyan edir. Pyes gənc bir ziyalı ailəsinin qurulması ilə başlanır və onun məhv olması ilə də bitir.

Aydın pyesin baş qəhrəmanıdır, romantik xəyalları puç olmuş, maddi və mənəvi böhran içərisində çapalayan gəncdir. Onun xəyalları qeyri-real olsa da, ülvi mahiyyət daşıyır. Obrazın danışıq və rəftarında, məntiqi mahiyyətində insanlığın və ayrıca bir fərdin həqiqi mövcudluğunun bədii təsdiqi vardır. Elə həmin təsdiq də mübarizə üçün təkan rolunu oynayır: “...Mən bir həqiqətəm, mən bir heç deyiləm” sözləri bu əsas leytmotivi dramaturji gərginliklə inkişaf etdirir. Aydının faciəsi ondadır ki, onun bir həqiqət olduğunu etiraf edən mühit yoxdur. Əksinə, əsrin əvvəllərində güclü neft tüğyanları və altun yığımlarının məkanı olmuş Bakı minlərlə Aydın kimilərini bir heçə döndərir. Aydın hər şeyini ailəsini, məhəbbətini, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyini, normal ruhi vəziyyətini itirərək “səfillər kralı olur”. Lakin o, dəhşətli cismani və ruhi əzablara düşər olsa da, mə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

nəvi gözəlliyini, insani saflığını itirmir. Rəzalətə boyun əymək istəmir. Bu rəzil mühiti dərk edərək onun ittihamçısına çevrilir. Cəmiyyətin başdan-başa hərrac bazarına çevrildiyini, paklığın, namusun alqı-satqı vəsaiti olduğunu üçüncü pərdənin sonundakı “yalançı auksion”da fəryadla elan edir: “Məsum bir qadın namusu, beş min manat hərrac, ha-ha-ha...” (3, s.167). Bu hərrac bazarına sürüklənmiş qadın onun dünyalar qədər sevdiyi Gültəkin idi. Böyük kapitala söykənən insan dəllalları – Dövlət bəylər, Balaxanlar, Novruz bəylər Aydınlar və Gültəkinləri məhv edirdilər.

“Aydın” pyesi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrilə zəngindir. Pyesdə xalqın sadə bir nümayəndəsinin, kasıb bir ailənin başına gələn faciənin təsviri verilir və yeri gəldikcə xalq ədəbiyyatı nümunələrindən də səmərəli şəkildə istifadə olunur. Pyesdə çoxlu sayda alqış, qarğış, and, atalar sözü, deyim, məsəl və s. istifadə olunmuşdur.

Qədim dastanlarımızda, nağıllarımızda xalq gözəl atalar sözləri, məsəllər işlətməmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının qədim abidələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da da çoxlu atalar sözü və məsəllər vardır: “Kül tərəcik olmaz”, “Qarı düşmən dost olmaz”, “Çıxan can geri dönməz”, “Əski bambıq bez olmaz”, “Baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa” və s. (2, s.136). Atalar sözü və məsəllər çox qədim zamanlardan başlayaraq yazılı ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin diqqətini cəlb etmişdir. Nizami, Xaqani, Xətai, Füzuli, Vaqif, Zakir, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Sabir və başqa klassik yazıçıların əsərlərində bu və ya digər dərəcədə külli miqdarda Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri işlənmişdir. Bunlar həmin sənətkarlar tərəfindən ya olduqları kimi işlədilmiş, yaxud da əsərin ruhuna, şeirin ahənginə uyğunlaşdırılmışdı. C.Cabbarlı da folklorun başqa janrlarından istifadə etməklə yanaşı, atalar sözləri, zərb-məsəllərdən və idiomatik ifadələrdən də öz yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə etmişdir. Məsələn, xalqda “köhnə hamam, köhnə tas” şəklində işlənən atalar sözü Surxay obrazının dilindən əsərdə “əski tas, əski hamam” formasında işlədilir. Burada əski sözü köhnə sözünün sinonimidir.

Surxay. *Yaxşı oxuyursan, amma bizim toyuğun qaqqıltısı heç olmazsa bir yumurta ilə təmin olunduğu üçün, daha maraqlıdır. Sənin isə düşündüyün fədəmdəmə, istəklərin damdan dama, etdiklərinə gəlincə, əski tas, əski hamam* (3, s.138).

Şifahi xalq ədəbiyyatında “gəmidə oturub, gəmiçi ilə dava edir” atalar sözü pyesdə məzmunu biraz dəyişdirilməklə, lakin mənə saxlanılmaqla aşağıdakı formada işlənmişdir:

Səlim. *Cəhənnəmə ki, gəmidə oturub gəmiçilə döyüşür* (3, s.175).

C.Cabbarlı xalq ədəbiyyatından aldığı bu atalar sözünə yaradıcı surətdə yanaşaraq, mənasını saxlamış, ancaq formaca dəyişiklik edərək yeni bir biçimdə istifadə etmişdir. Həmin dəyişikliklə şair şeirə də bir yenilik və zənginlik gətirmişdir. Bu, folkloordan, xalq obrazlı təfəkküründən, konkret olaraq xalq ifadəsindən məqsəduyğun şəkildə istifadənin təzahürüdür.

Cəfər Cabbarlının leksikonunda hər bir dövrün, şəraitin, zamanın tələbinə uyğun atalar sözü və məsəllər vardır. O, istənilən zaman çox asanlıqla həmin atalar sözləri və məsəllərin uyğun olmasını seçib şeirlərində istifadə etmişdir. Həmin atalar sözləri pyesdə ya olduğu kimi, ya da mənası saxlanılmış, məzmunu dəyişdirilərək ustalıqla işlənmişdir. Məsələn:

Səlim. *Cəhənnəmə ki, mənə bir deyən yoxdur ki, ay axmaq oğlu, sən nə düşüb girmişsən ortaya. Bu məxluq necə, sən də elə, el üçün ağlayan gözsüz qalar* (3, s.168.)

Balaxan (Mirzə Cavada). *Mənə bax, bacı oğlu, sən mənə tanıdırsan, hələ bu gün görüşmüşük. Elə deyil? Dövlət bəy, Novruz bəy tanıyırlar. Bu dünyada... axır ki, yoldaş yoldaşla tən gərək* (3, s.159). Xalqda həmin atalar sözü “Dost dostla tən gərək” formasındadır.

Səlim. *Ay ağa, daha gərək bağışlayasınız, başa düşməzlər. Qul xətasız olmaz, ağa kərəmsiz* (3, s.175).

Aydın - *Hamının ardınca behiştə getməkdənsə, hamının qabağında cəhənnəmə getmək yaxşıdır* (3, s.139).

Dövlət bəy. *Gültəkin, sən nə qədər qorxacaqsan ki! Pulu görürsənmi, şeytana namaz qıldırar* (3, s.148).

Aydın. *Bəli! Zənginlik elə şeydir ki, ağ gözü qara, qara üzü ağ göstərir* (3, s.164).

Cəfər Cabbarlının əsərlərində ən çox işlənən folklor örnəklərindən biri də alqışlardır. O, əsərlərində alqışlardan bədii sözün təsirinin artırılması üçün istifadə edir. “Aydın” pyesində işlənən alqışlar təsadüfi olaraq əsərə gətirilmir. Obrazların əhvali-ruhiyyəsinə və pyesdəki məqama uyğun olaraq alqışlardan bəhrələnilir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Pirqulu. *Allah ömrünüzü artıq eləsin.* (gedir) (3, s.169).

Alqışlar kimi qarğışlar da xalqımız arasında ictimai hadisələrlə bağlıdır. Qarğışlarda xalqın qanlı-qadalı keçmişi, sosial yaşayış tərzini öz əksini tapmışdır. Bir neçə misala müraciət edək: “*Elin-oban yarıməsən*”, “*Soyuna yağı dadansın*”, “*Düşmənin el-obasında başıpapaqlı tapılmasın*”, “*Yağı gələn yollara daş yağsın*”, “*Namərdin tufağı dağılsın*”, “*Yağının yığdığı ellərə qalsın*”, “*Yağının yurdunda canavar ulasın*”, “*Yağının ulusundan vay-şüvən əskik olmasın*”, “*Yağıya allah qənim olsun*”, “*Dava istəyənin damı başına ucsun*”, “*Ruzuya toxunanın balası mələr qalsın*”, “*Çörək kəsənin, çörəyi kəsilsin*” və s. kimi qarğışlar ictimai xarakter daşıyır. Ürəkəğrısı ilə deyilmiş bu kəlamların arxasında nə qədər qanlı-qadalı hadisələrin şahadətnaməsi dayanır (4, s.170-180).

Xalqda “*Gözünə millər çəkilsin*”, “*Gözün ovcuna tökülsün*”, “*Gözünə mil batsın*” (1, s.43) və s. kimi qarğışlar çox geniş yayılmışdır. Bu qarğışlar dildən-dilə keçərək yaşamış, xalq tərəfindən indi də işlədilir. Həmin qarğışların hamısının “gözün kor olmasını, görə bilməməyi” ifadə edir. Xalqda “gözlərin ağarsın”, “gözlərin ağara qalsın” şəklində olan qarğış pyesdə Aydın dilindən səsləndirilir.

Aydın. *Allah göstərməsin, üzərindən ağır bir rüzgar ötməsinə razı olarsam, gözlərim ağarsın* (3, s.139).

Andlar ağız ədəbiyyatının, şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janlarından hesab olunur. Bu insanların müqəddəs hesab etdiyi varlıqlara inamı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. İnsan yerə, göyə, suya, oda, günəşə, aya müqəddəs varlıq kimi baxmağa başladığı zamandan ilk andlar da yaranmağa başlamışdır: “*Gün haqqı*”, “*Torpaq haqqı*”, “*İşıq haqqı*”, “*Su haqqı*” və s. İnsanın təsəvvürünün hüdudları genişləndikcə valideynlər və əziz adamlarla bağlı andlar yaranmışdır: “*Atamın canı üçün*”, “*And alsun anamın canına*”, “*Balamın canına and olsun*” və s. Dini təsəvvürlərin insanların şifahi yaradıcılığında hökmran mövqə tutması ilə əlaqədar andlar da yaranmışdır: “*Allaha and olsun*”, “*Peyğəmbər haqqı*”, “*Əli yolu haqqı*”, “*Məzhəb haqqı*” və s. “Aydın” pyesində də çoxlu sayda andlardan istifadə olunmuşdur. Həmin andların bəzisi Cəfər Cabbarlının yaradıcılığının məhsuludur və şifahi xalq ədəbiyyatındakı andlarla eyniləşir, səsləşir və pyesi daha da zənginləşdirir. Bu andlar müxtəlif obrazların dilindən səsləndirilməklə həm əsəri şifahi xalq ədəbiyyatı, xalq dili ilə yaxınlaşdırır, həm də C.Cabbarlının xalq ədəbiyyatına dərinən bələd olmasını sübut edir.

Gültəkin (*yenidən ağlayaraq*). *Dövlət bəy, səni and verirəm dünyada nəyi əziz tutursansa ona!* (3, s.145).

Dövlət bəy. *Gültəkin can, vallah yalan deyirdim. Dilim dolaşdı. Qara gözlərinə and olsun ki, zarafatca dedim* (3, s.149).

Gültəkin (*çəkilərkə*). *And verirəm sizi bu günahsız göz yaşlarına: toxunmayın mənə* (3, s.157).

Səlim. *Qulam gedib xozeyindən cavab bilməyə ki, bu bahalıqda... Allaha and olsun ki, dünən gecə uşaqlarımın üzünə baxmağa utanmışam* (3, s.168).

El arasında “*gözdən pərdə asmaq*” deyimini çox tez-tez işlədilir. Bu deyim “eyibləri, nöqsanları ört-basdır etmək, gizlətmək, həqiqəti danmaq, aldadıcı, məkrli niyyət güdmək” mənasını verir. “Aydın” pyesində Aydın dilindən Gültəkinə deyilən bu deyim Aydın aldandığını, Gültəkinin ondan nələrisə gizlətdiyi fikrini ifadə etmək üçün işlədilir. Amma həmin deyim xalqda olduğu “gözdən pərdə asmaq” kimi deyil, “*gözlərimdən əsgini asmaq*” formasında işlənir. (Əsgin sözünü köhnə geyimin bir hissəsi, bir parçası deməkdir).

Aydın (*asi bir şiddətlə*). *Oh, mənə aldatmaq, mənim gözlərimdən əsgini asmaq!* (3, s.152).

Verilən bütün nümunələrdən aydın olur ki, Cəfər Cabbarlı xalqa, vətənə bağlı olmaqla yanaşı, xalq ədəbiyyatını da dərinən araşdırmış və mənimsəmişdir. O, bütün əsərlərində xalq ədəbiyyatına çox yaxınlaşmış, folklor nümunələrinə müraciət edərək, onlardan rəngarəng üsullarla istifadə etməyə çalışmışdır. Bütün yaradıcılığı boyu folklorlardan bəhrələnməklə əsərlərinə həm əsl xalqilik ruhu gətirmiş, həm də folklor onun əsərlərini daha da zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Göyçə folkloru. III kitab, tərt. ed. H.İsmayılov, Bakı: “Səda”, 2000, 768 s.
2. Babayev İ.Ə. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: “Maarif”, 1970, 263 s.
3. C.Cabbarlı. Əsərləri. 4 cildə. I cild, tərt. ed. G.Cabbarlı, Bakı: “Yazıçı”, 1983, 238 s.
4. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (II nəşri), tərt. ed. M.Həkimov, Bakı: “Maarif”, 1986, 384 s.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

5. https://az.wikiquote.org/wiki/Azərbaycan_atalar_sözləri
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Atalar_sözü
7. http://www.elyazma.org/wpcontent/uploads/2015/08/Eserleri_II_cild-C.Cabbarli.pdf
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Cəfər_Cabbarlı

JAFFAR JABBARLI'S REPUBLICAN PERIOD ACTIVITY AND FOLKLOR

Summary

Jafar Jabbarli is one of the great personalities of our literature. He used our folklore extensively for his activities, because he was dependent on his homeland. His “Aydin” play is rich with folklore samples. There are plenty of applause, curses, oath, proverbs, sayings, parables, and so on. was used.

Key words: Azerbaijan, Republic, Jafar Jabbarli, folklore, literature, “Aydin” play.

ТВОРЧЕСТВО ДЖАФАРА ДЖАББАРЛЫ В ПОРУ АДР И ФОЛЬКЛОР

Резюме

Джафар Джаббарлы является одним из выдающихся личностей нашей литературы. Он был очень привязан к своей родине и поэтому в своих произведениях широко использовал фольклорные материалы. Его пьеса “Айдын” насыщен фольклорными образцами. В пьесе в большом количестве используется хвала, проклятие, клятва, пословицы, поговорки и другие образцы фольклора.

Ключевые слова: Азербайджан, Демократическая Республика, Джафар Джаббарлы, фольклор, литература, пьеса “Айдын”.

SÜRƏYYA ƏLİZADƏ
*AMEA Folklor İnstitutu,
böyük elmi işçi,
sureyya_ms@mail.ru*

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV VƏ İBN ŞÜHEYDİN YARADICILIĞINDA ŞEYTAN MOTİVİ

Biz hər bir sənətkarın əsərini oxuyub təhlil edəndə folklor ünsürlərinə rast gəlirik. Həmçinin oxuduğumuz əsərlərdə janrından və növündən asılı olmayaraq mifik obrazlara rast gəlirik. Mifik surətlər bu əsərlərdə müxtəlif formalarda yer almışdır. Bu obrazlar mifoloji motivlərin konkret iştirakı və mifik obrazdan bədii vasitə kimi işlənməsi kimi rastımıza çıxır. Bu mifik obrazlardan təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün dünya xalqlarının ədəbiyyatında rast gəlmək olar. Qədim yunan dastanları olan “Odisseyə” və “İlliada”, qədim ingilis dastanı “Beovulf”, kelt dastanı “Kuxulin haqqında dastan”, alman qəhrəmanlıq dastanı “Nibelunqlar haqqında nəğmə”, Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, H.Cavidin “İblis” əsərləri bu qəbildəndir.

Bu məqalədə biz Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” və ərəb-İspan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İbn Şüheydin “Risələtun Təvabi və-z Zəvabi” (“Oxşarlar və pis ruhlar”) əsərlərindəki cin-şeytan motivini araşdıracağıq.

Azərbaycan realist və demokratik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. Ə.Haqverdiyevin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. O, Şuşada 1870-ci ildə bəy ailəsində anadan olmuşdur. Doğma səhərində “realni” (rüşdiyyə) məktəbin altıncı sinfini bitirmişdir. Orta təhsilini Tiflisdə tamamlayan Əbdürrəhim bəy 1891-ci ildə ali təhsil almaq üçün Peterburqa getmişdir. Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil almışdır. Həmçinin Əbdürrəhim bəy azad dinləyici kimi Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsində dil və ədəbiyyata dair mühakirələrə qulaq asmış, müsəlman tarixi və mədəniyyəti ilə maraqlanmışdır (1, 165).

Ə.Haqverdiyev ədəbi fəaliyyətə Şuşa real məktəbində oxuduğu zaman başlamışdır. O, M.F.Axundzadənin təsiri ilə “Hacı Daşdəmir” adlı kiçik bir pyes yazmışdır. Peterburqda təhsil alarkən onun bədii yaradıcılığa həvəsi daha da çoxalır. O, burada olarkən “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” (1892) dramını və “Dağılan tifaq” (1896) faciəsini yazır. 1899-cu ildə Azərbaycana qayıdan Haqverdiyev bir müddət Bakıda yaşayır. O, həm müəllimliklə məşğul olur, məktəblərdə dərs deyir, həm də teatrlarda rejissorluq edirdi. Bu dövrdə bədii yaradıcılığını da davam etdirirdi. O, “Bəxtsiz cavan” (1900) və “Pəri-cadu”(1901) faciələrini yazmaqla milli dramaturgiyanı ideya və poetik-sənətkarlıq baxımından daha da zənginləşdirir (8).

Ə.Haqverdiyevin dramaturgiyasında xüsusi yer tutan əsərlərindən biri də “Pəri-cadu” faciəsidir. O, ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq bu əsərdə mifoloji obrazdan (İblis) istifadə olunmuş, əcinə və cadu kimi mücərrəd məfhumlar şəxsləndirilərək, dramatik əsərin konkret personajına çevrilmişdir. Bilindiyi kimi, Ə.Haqverdiyev tarixi mövzuda da əsər yazmışdır. “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1907) bu qəbildəndir. Azərbaycan dramaturgiyası tarixində faciə janrının təzə formasını - “dramatik salnamə”, “faciə-xronika” formasını yaratmışdır.

1906-cı ildə Ə.Haqverdiyev “Həyat” qəzetində “Ata və oğul”, “Ayın şahidliyi” kimi lirik-psixoloji hekayələrini çap etdirir. Bir müddət sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalında onun “Cəhənnəm Məktubları”, 1910-cu ildə isə “Marallarım” başlığı altında silsilə hekayələri dərc edilir: “Mütrüb dəftəri”, “Şikayət”, “Qiraət”, “Dəcələbad”, “Şəbih”, “Tənqid”, “Acından təbib”, “Bomba” və s. (1, 166).

Məzmun baxımından cəmiyyətdəki naqisliklərə, mənəvi-əxlaqi eybəcərliklərə qarşı çevrilmiş bu hekayələr, eyni zamanda özlərinin yığcamlığı, gözəl üslubu və dilinin aydınlığı, zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı təsvir etdiyi tipləri-kənd yüzbaşılarını, səhər qorodovoylarını, qırmızısaqqal məşədiləri, riyakar kərbəlayiləri, ikiüzlü hacıları, yalançı mühərrirləri, xəbis və xəsis

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

tacirləri, cəhalətpərəst ruhaniləri “maral” adı altında ümumiləşdirərək, incə bir ironiya ilə yazır: “Hər yer mənim marallarım, hacı marallarım, kərbəlayi marallarım, məşədi marallarım, molla, rövşəxan, bəy-xan marallarım. Keçəl marallarım, qotur, bitli marallarım. Başları qapazlı, üzləri tüpürcəkli marallarım”.

Sovet dövründə Ə.Haqqverdiyev bir sıra yeni dram əsərləri (“Qırmızı qarı”, “Padşahın məhəbbəti”, “Vaveyla”, “Köhnə dudman”, “Kamran”, “Yoldaş Koroğlu” və s.) yazmış, “Cəhənnəm məktubları” povestini yenidən işləyərək “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adı ilə çap etdirmişdir (1, 166).

Axundovdan başlayan və sonradan çoxlu sayda dəyərli şəxsiyyətləri özünə cəlb etmişdi. Maarifçi hərəkatında və bu Xalq Cümhuriyyəti dövründə onun maarifçi hərəkatda, savadsızlığa, dini xürafata, toplumun tərəqqisinin önünü kəsən digər zərərli meyillərə qarşı mübarizədə rolu böyük idi.

Onun “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsərinin başlıca tənqid obyektı xürafatdır, din tüccarlarıdır. O, İslamı dərinəndən bilirdi və bu səbəbdən də hədəflərini daha yaxşı tənqid edirdi.

Bir sözlə, “Xortdanın cəhənnəm məktubları” hər mənada Azərbaycanın ən qiymətli əsərlərindən biridir. Bu əsər həm bədii cəhətdən, həm ictimai əhəmiyyət baxımından çox əvəzsizdir.

Məlum olduğu kimi “Xortdanın cəhənnəm məktubları” satirik məzmunlu povestdir. Povestdə dini-mifoloji motivlər yer alır. Haqqverdiyev sonradan əsərə əlavə etdiyi bir neçə söz hissəsində yazır: Cəhənnəmin təsviri, şöbələri və şöbələrinin adları, günahkarlara olan cəzaların növləri – heç birisi xəyali deyil. Hamısı “Tənbihül-qafilin” o qəbil sair cəhətlərdən götürülmüşdür. Bu əsəri yazmaqda məqsəd mövhumatın avam türk xalqlarının başında nə dərəcədə möhkəm bir mövqe tutmasını göstərmək idi.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Ə.Haqqverdiyev dinə qarşı heç vaxt çıxmamışdır. İslamı dərinəndən bilən bir ziyalı kimi həmişə müsəlmançılıq ənənəsinə sadıq qalmışdır. Yazıçı “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda, “Vaveyla”da hacıları, mərsiyəxanları, dindən öz çıxarları üçün istifadə edib “hiyleyi-şəriyyə” ilə məşğul olan ruhaniləri, fazili Dərbəndiləri və s. fırıldaqçı din xadimlərini ifşa etmişdir. Ancaq özlərinin insanlara qarşı həyata keçirdikləri çirkin əməllərinə görə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz ki, guya İslam dini insanları yaradıcı əməkdən, azadlıq və tərəqqi uğrunda mübarizədən yayındırmağa cəhd edir, onları cənnətə yetişmək arzusu ilə yaşayan aciz, cəsarətsiz və səfil bir vəziyyətə salır.

Haqqverdiyev cəhənnəmin şöbələrini “Tənbihül-qafilin”dən istifadə etdiyini qeyd edir. “Tənbihül-qafilin” (qəflətdə olanları tənbeh etmək, ayıltmaq) kitabı Bəhaüddin Məhəmməd İbn İbrahim Tirmizi adlı müəllifin 1869-cu ildə (hicri tarixi ilə 1286-cı il) çap olunmuş əsəridir. Kitab müqəddimə, doqquz bab və xatimədən ibarətdir. “Tənbihül-qafilin” kitabında cəhənnəm 7 təbəqədən ibarət olması göstərilir. Lakin cəhənnəm burada daha qorxunc təsvir olunmuşdur. “Tənbihül-qafilin” farsca nəsr hissəsi, ərəbcə nəzm hissəsindən ibarət olan kiçik həcmli bir əsərdir.

Xortdan obrazını haqqında bir qədər məlumat verək. Xortdan kimdir? “Xortdanın Cəhənnəm məktubları”nda Xortdan müəllifin özünü əvəz edən qəhrəmandır. Çünki əsər onun dili ilə nəql olunur. Xalq düşüncəsinə görə, Xortdan gecələr dirilib qəbirdən çıxan, insanlara pislik edən varlıqdır.

Ə.Haqqverdiyevin niyə məhz Xortdan surətini seçməsi də təsadüfi deyildi. Xortdan surətinin yaradılmasının özündə də o zamankı müsəlman zehniyyətinə, avamlığa, mövhumata dərin kinayəni görmək çətin deyildir. Avam camaat arasında uşaqları xortdanla qorxutmaq, həyatda şər əlamətləri Xortdanın ünvanına yazmaq uzun müddət dəb halında olmuşdur. Yəni avam dindarlar aləmində Xortdan anlayışı qeyri-müəyyən, qorxunc bir məfhum kimi təfəkkürlərdə kök salmışdı. Ə.Haqqverdiyev də camaat içərisindəki bu cəhalət əlamətini Xortdan surətini yaratmaqla lağa qoymuşdu, gülüş hədəfi etmişdi (2, 53).

Yeraltı dünyada olan Xortdanın bədii məndə obrazını yaradan müəllif onun qəbirdən çıxıb insanlar arasında dolanması süjetini əks istiqamətə çevirir. Əsərdə Xortdanın “nagah xəyalıma cəhənnəm düşdü” – deyərək yaşadığı bu dünyadan o biri dünyaya getmək istəyir. Xristofor Kolumb, Magellan, Vasko de-Qamma kimi səyahətçilərin adlarını çəkən müəllif onların səfər etdikləri o biri dünya və ədəbiyyatlarda “yeni dünya” ilə Xortdanın cəhənnəm ilə səyahəti arasındakı fərqi göstərir. Bunu İsgəndəri-Zülqəreynin qaranlıq dünyaya səyahətinə oxşadır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bu əsərdə xortdan o dünyaya gördüklərini qayıdıb danışa bilmək, məlumat gətirmək məqsədi ilə gedir. Ə.Haqqverdiyev bu əsərdə xortdanı cəhənnəmə iksirin təsiri ilə salır.

“İndi, ağa can, o nüsxə budur: Rübhisus – on misqal, 2. Əfeyun – on misqal, 3. Əfrəfyun – beş misqal, 4. Tiryak – dörd misqal, 5. Zəfəran – beş misqal, 6. Aqərqərha1 – beş misqal, 7. Zəncəfil – beş misqal, 8. Filfili-hindi 2 – üç misqal, 9. Əsəl 3 – bəqədri-kifayə. Bu dərmanı on gün istemal edəndən sonra qəbzi-ruh olub, gedib cəhənnəmi səyahət edə bilərsiniz. Bu əczanı alıb gətirərəm və onları həvəngdə döyərək lazım olan duaları oxuyaram. Əlavə lazımdır, bir dənə qara xoruz alınsın. Onu mən burada bağlayacağam və gecə haman xoruz birinci dəfə banladıqda dərmanları həvəngə töküüb döyməyə başlayacağam. Sabah dərmanı özünə götürüb Tiflisə apara bilərsiniz və orada axund Ağ Mollanın təhti-tərbiyəsində istemal etməyə məşğul olarsınız. Tamam on gündən sonra özünüzü başqa bir aləmdə görə bilərsiniz – cəhənnəm aləmində” (3, 47).

Haqqverdiyev cəhənnəmlinin içdiyi sudan danışan zaman yazır: “Bu binəva su istəyən tək bir mələkə əlində bir qab ərimiş qurğuşun gətirib ona içirdi. O saat qarnı və bağırsaqları alışıb, qarnının ətrafından su axmağa başladı (10, 62).

Cəhənnəmdə daim insanlara bu dünyada etdikləri əməllərinin qarşılığında cəzalar verirlər. Ə.Haqqverdiyevin əsərdə Hacıya odlu pulların saydırması, Hacı Mirzə Əhməd ağanın odlu süpürgə ilə cəhənnəmin küçələrini süpürməsi bütün qeyd etdiklərimizə bariz nümunədir. İslamın müqəddəs kitabında da cəhənnəmə düşənlər ah-nalə ilə oradan çıxmaq istəyirlər. Həmçinin Haqqverdiyevin təsvir etdiyi cəhənnəmin sakinləri də cəhənnəmin təsvirinin sonunda imperator II Nikolay həzrətləri, kazaklar, rus soldatları, əsgərləri gələndə cəhənnəmlilərin bəziləri (bəylər, axundlardan başqa) onların gəlməyini istəmirlər. Onları başqa cəhənnəmə getmələrini istəyirlər.

Müqayisə aparacağımız mövzu yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ərəb-İspan ədəbiyyatının görkəmli müəllifi olan İbn Şüheydin “Oxşarlar və pis ruhlar” əsərindəki xortdan-cin mifik obrazlarıdır.

İlk öncə İbn Şüheydin həyat və yaradıcılığına qısa bir nəzər salaq:

Əbu Əmir ibn Şüheyd X-XI əsrin əvvəllərində Əndəlusda yaşayıb yaratmış ən görkəmli nəsr ustalarından biridir. İbn Şüheyd 992 (382)-ci ildə Kordovada anadan olmuşdur (7, 909). O, həmçinin şair kimi də məşhur idi. İbn Şüheyd dünyaya çoxlu alim və ədəbiyyatçılar bəxş edən nüfuzlu qəbilədənndir. Onun atası vəzir olduğundan, sarayda dəbdəbəli həyatda böyümüşdür. Sarayın nağılabənzər abu-havası onun ömürlük yaddaşında həkk olunub. İbn Şüheydin həyatı Əmirilərin hakimiyyətinin devrilməsi ilə kəskin dəyişir. Bu dövrə qədər o artıq mükəmməl təhsil almış və parlaq improvizator kimi məşhurlaşmışdı. İbn Şüheyd həm də şair-məddah olmuşdur. Bu onun özü və ailəsini dolandırmaq üçün yeganə vasitə idi. Əməvilərin qısamüddətli hakimiyyəti zamanı vəzir oldu. Ömrünün son illərini Kordovada keçirir. Uzun müddət yataq xəstəsi olur. 1048-ci ildə vəfat edir.

İbn Şüheydin tam adı Əbu Əmir Əhməd ibn Əbi Mərvan Əbdilməlik ibn Mərvan zil-vizareteyn əl-Ala Əhməd ibn Əbdilməlik ibn Ömər ibn Muhəmməd ibn İsa ibn Şüheyd ibn əl-Vəddah ibn Rəzzah əl-Əşca əl-Kurtubidir (5, 367). İbn Şüheydin adı qaynaqlarda Əbu Əmir ibn Əbdilməlik Şüheyd olaraq qeyd edilir (6, 358). İbn Şüheydin nəsr və nəzm əsərləri zaman içərisində itmiş, yalnız bir qismi dövrümüze gəlib çatmışdır. Onun əlimizə çatan əsərlərindən onun şair və yazıçılığı ilə yanaşı tənqidçi xüsusiyyətə malik olduğunu da görürük.

İbn Həyyan İbn Şüheydin aforizm, lətifə və tənqid kimi bir çox qısa və uzun risalələri olduğunu söyləyir. Lakin bunların çox az qismi günümüze gəlib çatmamışdır. Onun günümüze qədər çatan məşhur əsəri “Risalətü Tavabi və zəvabi”dir. İbn Şüheydin bu əsərindən dövrümüze yalnız bir qismi gəlib çatmışdır. Bu hissələrin də İbn Bəssamın vasitəsilə gəlib çatdığınıdır.

“Təvabi” sözünün mənası insanı sevən və hər getdiyi onu izləyən, təqib edən cin mənasını verən “tabi’a” sözünün cəmidir. “Zəvabi” şeytan və pis ruhlu cin mənasını verən “zəvbə’a” və ya “zabi’a” sözünün cəmidir. Bu əsər ilk dəfə Butrus əl-Bustani tərəfindən çap olunmuşdur. Əsər giriş və dörd hissədən ibarətdir. “Giriş” hissəsi “Zuheyr ibn Numeyrin girişi” adlanır. Bu hissədə İbn Şüheyd dostu Əbu Bəkr ibn Həzmə göndərdiyi məktubda necə təhsil aldığı, çox az göz gəzdirmə ilə başa düşmə damarlarının necə qabardığını deyir (4, 89).

Daha sonra çox sevdiyi bir dostunun öldüyünü, ona mərsiyyə yazarkən tamamlaya bilmədiyini, dilinin tutulduğunu bu anda gözüne Züheyir və Nüheyir adlı bir cinin göründüyünü, onun verdiyi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

ilhamla şeiri tamamladığını qeyd edir. O, cinə dostu olmağını, nə vaxt istəyərsə, onun yanına gələ biləcəyini deyir (5, 490).

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsəri isə belə başlanır:

“Əmma raviyani-əxbər və naqilani asar və tutiyani-şəkkər-şikənü şiringöftar camiülhekayatda kimdən ərz eləsinlər? Bəndədən. Bəndeyi-həqirü fəqir, əqəlli-küllü-bəndəgan müləqqəb be “Xortdan” bir günü kəştiyi-xəyalatda əyləşib dəryayi-təfəkkürdə seyr eləyirdim və dünyanın keçmişini və gələcək işlərini bir-bir xəyalımdan keçirirdim. Nagah xəyalıma cəhənnəm düşdü. Və xəyalımdan qulağıma bir nida gəldi ki: “Ey qafil xortdan, bu nə xabi-qəflətdir ki, uyubsan? İnsan dünyanın cəmi yerlərini, dağlarını, meşələrini, dəryalarını ayaqları altına alıb gəzdi; yer üzündə insan ayağı dəyməmiş bir nöqtə qalmamış. Nə olar sən də onların acığına gedib cəhənnəmi səyahət eləyib, oradan bir xəbər gətirəsən?” Bu sədanı eşitdikdən sonra xəyalım hər yerdən danışdı. Ancaq bir tək cəhənnəm səfəri başımda qərar tutdu... Öz-özümə dedim: məgər mən Xristofor Kolumbdan əskik oğlanam; getdi Amerikanı açdı və ya Magellandan əskigəm ki, dünyanı dörd dəfə dolanıb, nə qədər bilinməz yerlər, cəzirlər tapdı. Doğrudur, yolda vəhşilər onu öldürüb bozbaş bişirdilər. Bu da onun öz taktikasıdır. Bir “ismi-əzəm” oxuyub onların gözlərinə üfürsəydi, hamısının gözləri tutulardı, o da yolu ilə düz çıxıb gərdədi. Kafir olduğundan ismi-əzəmi bilməyirdi. O idi ki, bəlaya uğradı. Və ya Vasqo de-Qamadan, ya Nansendən qalanam və ya İskəndəri-Zülqərneynlə zülmata gedənlərdən aciz oğlanam və ya şeyxi-səyyahdan acizəm ki, illərlə zövrəqnişin olub Hind dəryasını səyahət edib və Avropaya indi də məlum olmayan günbədidəvvarı tapıb, onun divarına mum yapışdırıb kimya duasını götürübüdür. ...Mən bu adamların heç birisindən geri qalan və heç birisindən aciz oğlan deyiləm. Gərək mən də gedib cəhənnəmi səyahət eləyib oradan xəbər gətirəm. Oraya indiyədək milyonlarla adam gediblər. Çoxusu alim və savadlı adamlardır. Amma heç birindən bir xəbər yoxdur. Mən gedərəm də, xəbər gətirərəm də. Bu yerdə məni bir fikir götürdü: zəmani ki, mən diriyəm, necə cəhənnəmə gedə bilərəm? İnsan gərək ölsün ki, cəhənnəmə getsin...” (3, 27).

Əsərin birinci fəslı “Şairlərin cini (oxşarı)” adlanır. Burada cahilliyə dövrü müəlləqə müəlliflərindən İmrul Qeysin, Tarafa ibn Abdın, Qeys ibn Xatim, məşhur “Həmasə” müəlliflərindən Əbu Tammam, Buhturi, məşhur xəməriyə müəllifi Əbu Nüvas, Əbu Təyyibin cinləri ilə görüşür.

İbn Şüheyd cin dostu Züheyir ibn Nüheyrdən onu cinlər ölkəsinə aparmasını istəyir. Onlar birlikdə cinlər ölkəsinə gedirlər. Oraya çatdıqda cin ondan kimləri görmək istədiyini soruşur. İbn Şüheyd sıralamada xətiblərin ilk sıralarda olduğunu, lakin onun şairlərə daha çox üstünlük verdiyini söyləyir.

Bu ziyarətlərdə Züheyir ibn Nüheyir ziyarət etmək istədikləri şairlərin cinini onların şeirlərindən bir parça söyləmək təqdirində çağırır. Gələn cin əvvəl İbn Şüheyddən öz şeirlərini oxumağını istəsə də, o bunu rədd edərək öncəliklə cinin oxumasını istəyir. Cin təmsil etdiyi şairə aid bir və ya bir neçə beyt oxuduqdan sonra İbn Şüheyd özünə aid qəsidə və ya şairlərdən cinin bəyənəcəyi bir parça oxuyur. Cin də ona “Get sənə icazə verdim” dedikdən və ya buna bənzər bir söz söylədikdən sonra söhbət sona yetir. Əsərin ikinci fəslı “Katiblərin cinləri (oxşarları)” adlanır. Bu fəsildə İbn Şüheyd Cahiz və Əbdül Həmid, əl-İflili, məşhur məqamə ustadı Bədi əz-Zaman, Əbi İshaq ibn Həmmam cinləri ilə görüşlərindən bəhs edir.

İbn Şüheyd bu fəsildə yazıçılarla görüşmək istəyir. Birinci hissədə qeyd etdiyi kimi şairlərlə daha çox maraqlanmasaydı, ilk öncə yazıçılarla görüşmək istəyərdi. Onun bu arzusunu yerinə Züheyir ibn Nüheyir onların cinləri ilə görüşmək üçün yola düşür. Çəmənlərdə onlarla görüşür. Üçüncü hissə “Ədəb məclisində cinlərin tənqidi” adlanır. Bu fəsil şeir deyişmələrinə həsr olunub.

Dördüncü fəsil isə “Heyvanların cini” adlanır. Bu fəsil iki hissədən ibarətdir: “Uzunqulaqların dili”, “Qazların ədəbiyyatı”. Bu fəsildə İbn Şüheyd və cini Züheyir ibn Nüheyir cinlərin torpağına gedirlər. Burada onlar cinlərin qatırlarının və uzunqulaqlarının bir iclasına şahid olurlar.

İbn Şüheydin “ət Təvabi və Zəvabi” əsərindəki əsas hədəfi vəzir, ədib, siyasətçi və katiblərdir. Məqsəd onları yaralamaq və onlarla yarışmaq idi. Qərb şərqşünaslarından olan Van Gelder İbn Şüheyd haqqında bu fikri söyləmişdir: “İbn Şüheydin onu tənqid edənləri görməyə gözü yox idi”. O, bu əsəri ilə onu tənqid edənlərə savadını göstərərək özünü müdafiə edirdi. O, həmçinin bu əsərində özündən əvvəlki və müasirlərinin ilham pəriləri ilə görüşərək onlara qarşı üstünlük göstərməkdən də geri qalmamışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Haqverdiyevin isə tənqid hədəfi xürafatdır, din tüccarlarıdır. Burada bir məqamı da qeyd edək Haqverdiyevin dini tənqidi əsla havadan asılı deyil. Aydın görünür ki, o, İslamı dərindən öyrənib, dini mənbələrə yaxşı bələddir, bu da ona hədəflərini daha yaxşı tənqid etmək imkanı verir.

Əsərlərin ikisində də əsas mövzu olaraq o biri dünyaya səyahət yer alır. Cəhənnəmin təsviri Haqverdiyevin bu əsərində çox gözəl təsvir olunub. “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda cəhənnəm sakinləri hacılar, məşədilər, kərbəlayilərdirsə, “Risələti təvabi və-z-Zəvabi” də isə o biri dünyanın sakinləri isə ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin oxşar cinləridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mir Cəlal Paşayev, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1982, 428 s.
2. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild, Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 408 s.
3. Aynurə Paşayeva. Məni nə vədə Şuşaya yetirərsən? (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti haqqında). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 146 s.
4. ابن شهيد الأندلسي التوابع و الزوابع , دار صادر , بيروت , 1996 , 157
5. احمد هيكل . الادب الاندلس من الفتح الي سقوط الخلافة , دار العلوم-جامعة القاهرة , دار المعارف 367-457
6. الأديب , دار الغرب الإسلامي , بيروت -لبنان ياقوت الحموي , معجم الأديباء- إرشاد الأريب إلى معرفة
7. حن الفخوري الجامع تاريخ الادب العربي , الادب القديم , دار الجبل , بيروت-لبنان
8. Azərbaycanlı. Org

THE MOTIFS OF “JINN” AND “VAMPIRE” IN ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV’S AND IBN SHUHEYD’S ACTIVITY

Summary

In the article it is said about the motifs of other world, its inhabitants, vampire and jinn in the works by Abdurrahman bey Hagverdiyev and Ibn Shuheyd who are the well-known writers of Arabic world and Azerbaijan. It is also said about A.Hagverdiyev’s and Ibn Shuheyd’s activity in short. In the article their criticism targets are shown. The vampire and jinn mythical characters are especially investigated.

Key words: vampire, jinn, hell, motif, Hagverdiyev, Ibn Shuheyd

МОТИВ “ШАЙТАНА” (САТАНЫ) В ТВОРЧЕСТВАХ АБДУРРАГИМБЕКА И ИБН ШУХАЙДА

Резюме

В статье исследуются мотивы потустороннего мира, его жителей, оборотни и джинна (черта) в произведениях обеих стран- двух видных представителей арабского мира и Азербайджана. Кратко повествуется как о творчестве А. Хаквердиева, также Ибн Шухейда. Указывается на их цель критики. Особенно исследуются мифические образы хортдана (оборотни) и джина (сатаны).

Ключевые слова: оборотень, ад, мотив, Хаквердиев, ибн Шухайд.

İLHAMƏ QƏSƏBOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
ilhame92@mail.ru*

CÜMHURİYYƏT QURUCULARINDAN H.K.SANILININ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MƏSƏLƏLƏRİ

H.K.Sanılının həyatı. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müəyyən rol oynamış, həyatını maarifə, elmə, xalqın, elinin-obasının abadlığına həsr edən görkəmli ədiblərimizdən biri də represiya qurbanı olmuş Sanıyev Hacı Kərim Kəlbə Hüseyn oğludur. Mənbələrdə Hacı Kərim Sanılının doğum tarixi müxtəlif cür göstərilə də öz dəsti-xətti ilə yazdığı tərcümeyi-halında: (*Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin (MTN) arxivi, H.K.Sanılının istintaq qovluğu, 1924, PR-25606 (1937-ci il) nömrəli qovluğunda saxlanılan pasportunda da doğum tarixi 1876-cı il göstərilmişdir*) “mən 1876-cı ildə Qazax qəzasının Çaylı kəndində doğulmuşam” tarixinin daha düzgün olduğu qənaətdəyik (7). H.K.Sanıyev uşaqlıq illərini doğulduğu doğma kəndi Çaylıda, yazın ilk günlərində Ceyrançölündə, Sanılı yatağında, Kürün sahillərində keçirərdi. Qardaşı Hacı Muradla Hacı Kərim Sanılı Çaylı kəndində özləri üçün yaşayış evləri tikiblər. Hər qardaş üçün iki otaq, nəticədə iki mərtəbəli ev tikdiriblər. Evlər 1914-cü ildə tikilib başa çatıb. H.K.Sanlı Bakıya köçdüyündən, ev böyük qardaşı Hacı Murada qalıb.

1937-ci ildə Hacı Muradın ailəsini həmin evdən çıxarıb, evləri məktəbin öhdəsinə veriblər. 2013-cü ilə qədər həmin evlər Çaylı kənd şəhid Elşən Cəfərov adına 2 saylı tam orta məktəb olaraq istifadə edilmişdir. 2013-cü ildə evlər sökülərək yerində məktəb üçün nəzərdə tutulmuş yeni bina inşa edilib (8, 6).

H.K.Sanlı 1888-ci ildə rus məktəbinə gedir. Dağkəsəməndə ikillik məktəbi yəni ibtidai təhsilini 1893-cü ildə başa vurduqdan sonra Qori müəllimlər seminariyasının aşağı hazırlıq sinfinə daxil olur.

Dəyərli alim, professor Cəlal Qasımovun “Bitməmiş istintaq” kitabında oxuyuruq: “H.K.Sanılının yaradıcılığında qaldırıldığı problemlər və yaddaşa bağlılığı XDİK orqanlarının da diqqətindən yayınmamışdır. XDİK orqanlarının əməkdaşları onu qeyri-leqal əksinqilabi millətçi təşkilatda iştirakına görə Azərbaycan SSR CM 72, 73 maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərdə təqsirli bilərək həbs edilməsi haqqında 3 iyun 1937-ci ildə qərar qəbul etdilər. 513 Nəli orderə əsasən 04 iyun 1937-ci il tarixdə Sanıyev Hacı Kərimin Füzuli küçəsindəki 8\12 nömrəli evində də axtarış aparıldı və o həbs edildi (7). Axtarış zamanı evindən Sanıyev Hacı Kərimə məxsus olan pasport, yazışmalar, on üç dəftərdə olan əlyazma, 3 ədəd cib kitabçası, "Yeni mahnılar" və “Şeytanın əməlləri” kitabçası götürüldü” (3, 65).

04 iyun 1937-ci il tarixdə isə onun üstündə axtarış aparıldı. Axtarış zamanı ondan bir ədəd qurşaq, qalstuk, qeydiyyat kitabçası və müxtəlif yazışmalar tapılıb götürüldü. Kitabçada mütləq etdiyi Bayronun, Kırlovun, Daniel Defonun, Derjavinin əsərləri haqqında fikirlərini qısa şəkildə yazmışdır ki, bu da onun özünün maraq dairəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

H.K.Sanılının dövrü. Həmin dövrdə təqib və həbslərə məruz qalanların böyük əksəriyyəti ziyalılar idi. Belə ziyalılardan biri də tanınmış şair, pedaqoq Hacı Kərim Sanılı olmuşdur. Sanılı 1905-ci ildə fəaliyyətdə olan “Difal və sonra isə Müdafiə” partiyasına daxil olub. Dövrünün baş verən bütün hadisələrində yaxından iştirak edib. Elə ona görə də 1906-cı ildə həbs olunub. Onun həbs edilməsi dövrünün bütün ziyalılarının etirazına səbəb olub. Firudun bəy Köçərli “İrşad” qəzetində 1906-cı il “El üçün ağlayan gözdən olar” adlı məqaləsində bütün Azərbaycan ziyalılarını Sanılının azad olması üçün etiraz səslərini ucaltmağa çağırırdı, bu da onun el içində və ziyalılar arasında nə qədər yüksək nüfuza malik olmasının əsaslı sübutudur. Çox böyük ziyalı səyi nəticəsində H.Kərim həbsdən azad edilib. Lakin o yenə də öz əqidəsindən dönmür, gizli şəkildə də olsa fəaliyyətini davam etdirir. 1907-ci il fevralın 9-da xalq tərəfindən seçilən bir nümayəndə kimi Bakıya gəlir, xalqın maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müvafiq idarələrdə “Xeyriyyə cəmiyyətində” olur, kəndlərin yoxsulluq probleminin aradan qaldırılması üçün əlindən gələni edir. 1910-cu ilin iyununda H.Kərim Qafqaz Təhsil Dairəsi direktorunun icazəsi ilə Sankt-Peterburq Müəllimlər İnstitutunun nəzdində açılmış əl-əməyi kursuna ezam olunur.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Hələ tələbəlik illərində şair rus inqilabçıları Belinski, Çernişevski ilə yaxından tanış olub. O, kursu bitirdikdən sonra böyük cəhdlər göstərsə də dərslər deməyə qoymurlar. 1915-ci ildə Qafqaz seminariyasında müvəqqəti də olsa qrafika incəsənəti müəlliminin köməkçisi təyin olunur. 1917-ci ilin noyabrında C.Ağamalı oğlu, Ə.Qarayev və Ə.Pepinov kimi peşəkar sənətkarlarla yanaşı H.Sanlı da azadlıq hərəkatının fəal üzvləri ilə addımlayır.

1918-ci ildə Sanılı Qazax Qazisinin başçısı olan vaxt Firidun bəy Köçərli onun yanına gəlib Qori seminariyasının yerləşdirilməsi üçün bina istəyir. Sanılı da Məşədi İbrahimdən seminariya üçün otaqlar istəyir. Sanılı parlamentin üzvü olduğu üçün Qazax seminariyasına maddi vəsait ayrılmasından ötrü parlamentin iclasında məsələ qaldırmışdır və buna nail olmuşdur.

Şair 1918-ci ilin iyulunda həbs edilmiş və bu həbsi özünün dediyi kimi onun həyatında bədbəxtliklərlə nəticələnmişdir. Belə ki, həbs zamanı ailə üzvlərinə bildiriblər ki, guya H.K.Sanlıyı asıblar. Bunu eşidən həyat yoldaşı keçirdiyi həyəcan və sarsıntılardan xəstələnərək vəfat etmişdir. O zaman Sanılının böyüyü 8 yaşında olan 5 uşağı var idi. Anasını itirdikdən sonra kiçik yaşlı uşaq da dünyasını dəyişmişdir. Əməllərində cinayət tərkibi olmadığından həmin ilin oktyabrında azad olmuşlar. İctimai-siyasi işlərdə yaxından iştirak edən H.K.Sanlı Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə parlamentin üzvü seçilmiş və Qazax seçki dairəsinin nümayəndəsi kimi onları parlamentdə təmsil etmişdir.

Pedaqoji fəaliyyəti. 1898-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasını bitirən H.K.Sanlı Zəngəzur mahalının Xaçmaz kəndində məktəb müdiri vəzifəsinə təyin edilmiş, 1902-ci ildə Gəncəyə gələrək “Rus-tatar” məktəbi açmış və gənc nəslin təlim-təربiyəsi ilə məşğul olmuşdur. Qız məktəbinin açılması bəzi savadsız adamlar arasında qısqanclıq və narazılıqlara səbəb olsa da o, öz yolundan dönməmiş hətta 1902-ci ildə Gəncə şəhərindəki İmamlı küçəsində ikinci bir türk-müsləman qız məktəbi açmağa nail olmuşdu. Onun açdığı məktəbdə təhsil alanların böyük əksəriyyəti yoxsul və kimsəsiz uşaqlar olur.

H.K.Sanlı sovet dövründə bir sıra məsul və mühüm vəzifələrdə çalışmışdır: “Yeni kənd” jurnalının məsul katibi, Bakı xalq maarif şöbəsinin inspektoru, Azərbaycan Kooperativ məktəbləri birliyində dərslər hissə müdiri, Politexnik İnstitutunda və digər İnstitut və texnikumlarda müəllim (2, 5).

H.K.Sanlı isə yazdığı tərcümeyi-halında belə izah edirdi: “Mən ilk fəaliyyətə 1899-cu ildə Gəncə şəhərində başlamışam” (3, 14).

Sanılı Dağ Kəsəmən 4 illik məktəbinə müdir təyin olunur. Bundan sonra onun ictimai-siyasi fəaliyyəti daha da güclənir, yerli əhalini ətrafına toplamağa başlayır. 1904-cü ildən Qazaxa doğma Çaylıya qayıtmalı olan şair elə o vaxtdan Çaylı Kəsəmən, Poylu, Qıraq Kəsəmən, Dağ Kəsəmən kimi kəndlərdə maarifçilik fəaliyyətini davam etdirir.

1905-ci ildə Qazax qəzasında yeddi binanın tikilməsi haqqında tərtib olunmuş layihəni çar təsdiq edib, ona pul buraxılması barədə sənədə qol çəkib icazə verir. Həmin binanın biri Çaylı kəndinə düşür. Lakin heç kəs öz yerini vermir. Uzaq görücülüyə malik olan qazi Şahnıyar bəy həmin məsələ barədə Sanılı ilə məsləhətləşir. Binanın tikilməsi üçün daha çox maraqlanan Sanılı kəndinin 17 nəfər ağsaqqalını bir yerə yığıb binaya yer verilməsi üçün onlarla məsləhətləşir. Elə bu zaman bir nəfər onun sözünü yarımçıq kəsərək “Bizim binaya veriləsi torpağımız yoxdur” canı çıxsın öz ata-qardaşların versin, deyə cavab verir. Dərhal Sanılının doğma əmisi oğlu Məhəmməd “Ay Hacı Kərim niyə belələrinə ağız açırsan ki, sözün də yerə düşür, mən verdim deyə 1,5 hektar yerindən (torpağından) məktəb üçün ayırır”. Elə həmin ildən o bina tikilir. 1924-cü ildən 1989-cu ilə kimi Şaylı 1 saylı orta məktəb kimi fəaliyyət göstərir. 1989-cu ildə isə məktəb artıq yararsız hala düşdüyündən sökülüb yenisi ilə əvəz edilir.

Gözəl müəllim kimi ad çıxaran H.K.Sanlıya 1913-cü il aprel ayının 10-da xalq məktəbləri müdirininin 1832 sayılı əmrinə əsasən tərifnamə verilir və o, III dərəcəli Stanislav ordeni ilə təltif olunur. Stanislav ordeni almaq üçün H.K.Sanlı 15 manat pul ödəməli idi. Lakin maddi vəziyyəti ağır olduğundan bu məbləği ödəyə bilmir. Beləliklə, 1913-cü ilin aprel ayında Stanislav ordeni ilə təltif olunan Sanılı bu mükafatını həmin ilin dekabr ayında ala bilir.

Əsrin əvvəllərində dövrü mətbuatda kiçik məktub və məqalələrlə çıxış edən Sanılı 1915-1918-ci illərdə daha fəallıq göstərir. O, məktub və məqalələrində Qazax mahalında baş verən hadisələri və xeyriyyəçilik işlərini Azərbaycan ictimaiyyətinə çatdırır və əhalini belə işlərə qoşulmağa səsləyir. Onun Qazaxdan göndərdiyi məktublarından birində göstərilir ki, Tovuz camaatı

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Məşədi Qafar Kərbalayı İbrahim oğlunun vasitəsilə pul toplayaraq poçtla Ələkbər bəy Rəfibəyliyə göndəririlər ki, Qarsda hərbdən zərər çəkənlərə çatdırılsın. Müəllif eyni zamanda bildirir ki, Tovuz camaatı kasıb və aralarında sərvətdaraz olduğundan onların topladıqları pul o qədər də böyük məbləğdə deyildir. Lakin bununla Tovuz camaatı məzlum türk qardaşlarını unutmadıqlarını, eləcə də onlara maddi və mənəvi dayaq olduqlarını bildirirlər (12).

Pedaqoji fəaliyyəti onun həyatında mühüm rol oynamışdır. O, 1922-ci ildə Qazaxda məhkəmə işləyib. Lakin hər tərəfdən ona təzyiqlər olub. Nəhayət, Nəriman Nərimanovla danışıq. Nərimanov ona uşaqları ilə birlikdə Bakıya köçməsinə məsləhət görür. 1922-ci ildən 1924-cü ilədək Yeni türk əlifba komitəsinin açdığı kurslarda dərs deyir. Onun “Böyüklər üçün əlifba kitabı” 1924-cü ildə, “Türk əlifba”sı 1927-ci ildə, “Üçüncü il” isə 1927-ci ildə çap olunur. Xalqın savadlanması üçün həmin dövr bu kitablar böyük əhəmiyyətə malik olub.

1905-ci ildə Sanılı, Bağırov və Qəniyev birlikdə yerli əhali üçün birsinifli məktəblərin tədrisini hazırlayan komissiyada iştirak etmiş və onların hazırladığı tədris planı maarif müdirini razı salmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin tədris proqramı görkəmli yazıçı – publisist Cəlil Məmmədquluzadənin xoşuna gəlməmiş və o, “Tifliski listok” qəzetinin 159-cu sayında “Yeni ibtidai məktəbdə tatar dili” adlı tənqidi məqalə ilə çıxış etmişdir.

Azərbaycanda Sovetləşmənin üç ilində üç dəfə həbs olunmasına baxmayaraq, bir çox ziyalılar kimi H.K.Sanılı da xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində fəaliyyətini dayandırmamış, bədii əsərlərlə yanaşı 20-ci illərin əvvəllərində yaradılan “Yeni Əlifba Komitəsi”nin qarşıya qoyduğu problemlərlə də yaxından məşğul olmuşdur.

Latın qrafikasının əsaslarını dərinləndirən H.K.Sanılı “Böyüklər üçün əlifba kitabı” dərsliyini yazıb “Yeni Əlifba Komitəsi”nin müzakirəsinə verir. Müzakirə zamanı müsbət qarşılanan bu dərslük 1924-cü ildə “Qızıl Şərq” mətbəəsində çap olunur. Bu illərdə Sanılı köhnə əlifbanın dəyişdirilməsindən bəhs edən “Qara Nəbi” pyesini də yazır. “Böyüklər üçün əlifba kitabı”nda Sanılı özünə qədərki dərslüklərin (müəyyən fərqlərin olmasına baxmayaraq) – “Bəsirətül-əfal” (1901), “Yeni məktəb”(1909), “Gülzar” (1912), “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912) və s. mütəəqqi əsərlərindən də istifadə etmişdir.

H.Sanılının yaradıcılığı. Onun haqqında 1970-ci ildə S.Şükürovun ilk “H.K.Sanılının ədəbi və pedaqoji fəaliyyətindən” adlı monoqrafiyası nəşr olunub (10). 1991-ci ildə “Pedaqoji irsimizdən H.K.Sanılı” adlı Ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulan dərslük vəsaiti, X.Fətəlyevin və İ.İsayevin tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Seçilmiş əsərlərindən ibarət kitab 1993-cü ildə Təranə Tofiq qızının və Cəlal Abdullayevin tərtibatı ilə nəşr edildi (2). Daha sonra professor Cəlal Qasımovun “Bitməmiş istintaq” adlı kitabı işıq üzünə görmüşdür (3). 2004-cü ildə Azərbaycan aşiqi kitabı, 2015-ci ildə Könül Məhərrəmovanın “Sanılı dünyası” kitabı nəşr edilmişdir (9). 2017-ci ildə Sərxan Cərcəyev “Bir kəndin represiyaları” adlı kitabda H.Sanılıdan geniş bəhs etmişdir (11).

Sanılı 1918-1919-cü illərdə dövrü mətbuatda bir şair kimi də tanınmağa başlamışdır. O, yazdığı şeirlərində dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrini poetik dillə verməyə çalışmışdır.

H.K.Sanılının şeirləri 1918-ci ildən çap olunmağa başlayıb. Həmin il onun “Yeni şərqilər” adlı ilk kitabı nəşr olunmuşdur. Həmin kitaba 14 şeiri daxildir. Bundan sonra o, “Canavarlar hökuməti” (1918), “Namus davası” (1927), “Novruz Güllərə” (1928), “Turud qaçaqları” (1934) kimi iri həcmli əsərlərin müəllifidir. Çox təəssüflər olsun ki, şairin “Canavarlar hökuməti”, “Solmaz sevgi” adlı əsərlərinin yalnız adlarına arxiv materialları arasında rast gəlmək mümkündür. H.K.Sanılının əlyazma və sənədlərinin bir hissəsi 1966-cı ildə avqustun 18-də ikinci həyat yoldaşı Mahu-Mənzər xanım tərəfindən, qalan hissəsi isə 1971-ci ilin 11 oktyabrında qohumları tərəfindən Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinə təhvil verilmişdir. 2002-ci ildə Sanılı yaradıcılığı ilə əlaqədar arxivdə çalışarkən onun xalqına sanki hesabat şəklində yazmış olduğu bir məqalə diqqətimi çəkdi. 1935-ci ildə aprelin 23-də “Vışka” qəzetində şair bu məsuliyyətdən özünü xalq qarşısında borclu sayaraq “Doğma vətənim üçün çalışacağam” adlı məqalədə yazır:

“3 il mən az iş görməmişəm. Xalq qəhrəmanı ümumi başlığı altında “Turud qaçaqları” adlı poemanı qurtardım. Bu poema 4 hissədən ibarətdir. 1-ci hissə artıq çapdan çıxıb. 2-ci hissəni artıq müsabiqəyə vermişəm”. Poemanın ayrı-ayrı olduğu yerlərə baş çəkirəm. Son illərdə bir çox şeirlər yazmışam, onlardan ən yaxşılardan “Yeni Gəncə”, “Ayrılanda” şeirləridir. “İki qüvvə arasında”

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

adlı böyük həcmli şeirimi də bu yaxınlarda qurtaracağam. Mənim böyük planlarım var. Ürəyimdə böyük arzularım var. Vətənim üçün gözəl günlər haqqında qüvvəm çatdığı qədər çalışacağam.

Şairin “Yeni kənd jurnalında”, “Maarif və mədəniyyət”, “Ədəbiyyat” qəzetində şeirləri nəşr edilmişdir. “Gələcək”, “Keçməzəm”, “Bülbüllər oxusun”, “Oğlum Lətifə”, “Ay”, “Orucluq”, “Kəndli yoldaş”, “Günəş”, “Azərbaycan”, “Məşuqəm”, “Solmaz sevgi”, “El aşıqları”, “Rəssam Əzim Əzimzadəyə”, “Təzə qurtaran müəllimlər”, “Kəndimiz”, “Evdar qadınlar” və s. kimi bir çox çap olunmuş və olunmamış şeirləri ilə tanınır.

“Qadınlar günü” şeirindən də göründüyü kimi “Qadın azadlığı”, qadın hüququnun bərpası qadranın atılması, qadınlarımızın da təhsil almasına çalışmışdır (8, 12-13).

1958-ci ildə “Ədəbiyyat və İncəsənət qəzetində Ə.Ağayevin “Ədəbi irsimizdən” adlı məqaləsində onun uzaqgörən düşüncələrinə elmi baxımdan qiymət verilib. Ə.Ağayev hələ də Sanılının xalqına öz əhəmiyyətindən söz açır və onu hazırlıqlı mədəni və bilikli bir yazıçı kimi qələmə verir. Sanılının əxlaqi keyfiyyətindən bəhrələnmək olar. Sanılının bilik və bacarığının əsas səbəbi onun rus, fransız və fars dillərini mükəmməl bilməsi olur.

H.K.Sanılının bir çox əsərləri dövrünün səbəblərindən müasir dövrümüzdə gəlib çatmamışdır. Müəllifin Azərbaycan şeiri 2002-ci ildə arxivdə çalışarkən diqqətimizdən yayınmadı. Şeir 1919-cu ildə yazılmışdır. Bu şeir əslində Sanılıya, onun dilinə, üslubuna və şair baxımından təbiət vurğunluğuna tam şəkildə yaxın bir şeirdir. Şeir 10 bənddən ibarətdir. Çox axımlı, şirin dilə mənsubdur. Bu şeirdə Azərbaycançılıq, millətçilik və torpaq şirinliyi öz əksini tapır.

*Dağların başı qarlı,
Sinəsi yaşıl ormanlı.
Dərələri şirin narlı,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

Şeir yanlış olaraq Ə.Cavadın seçilmiş əsərlərinə daxil edilib. Əsərin H.Kərim Sanılıya məxsus olduğunu sübut edən “Yeni şərqilər” kitabıdır ki, orada yazılıb. Sima Babayeva Sanılının “Yeni şərqilər” adlı məqaləsində bu barədə geniş şərh verib.

Maarif Teymurun və Aslan Qasımovun da yazılarında “Yeni şərqilər” kitabının titul səhifəsində “Azərbaycan aşıqlarına, “yeni şərqilər” yazını çap edən Azərbaycan Parlamentinin üzvü H.K.Sanlı və birinci çap 1338-ci il Hicri 1919-cu il miladi, elektrik “Novruz mətbəəsi” yazılıb. Bu cür açıqlamalar Azərbaycan şeirinin taleyini həll etmiş olur. H.K.Sanlı folklor nümunələrinə də çox bağlı olub. Əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatının bütün sahələrinə toxunduğunu görürük. “Aran köçü” poemasında orijinal surətlər milli adət-ənənələr, real bir həqiqət kimi əks etdirilir. Bu günkü müasir şeir tələbindən, həmçinin yüksək oxucu mütaliəsi nöqtəyi nəzərindən yanaşdıqda bəzi mısralar solğun görünə bilər, lakin soy kökümüzdə qayıdığımız milli adət-ənənələrimizin, millət bütövlüyü, milli mənlik şüurunun formalaşması məqamında Sanılı əsərlərində o illəri bizə olduğu kimi aşılır. Millətimizin qəhrəmanlıqla dolu keçmişini, ölməz laylalarımızı Şəhriyar kimi tərənnüm edərək, dil yangısını bizə çatdırır.

H.K.Sanlı xalq fədaısidir. “Namus davası”, “Aran köçü”, “Turut qaçaqları” və “Qara Nəbi” pyesində o, orjinal formalar axtararaq özünə ölməzlik gətirmişdir. Onun “Aran köçü”, “Namus davası”, “Turut qaçaqları” və s. əsərlərindən də görünür ki, xalqın adət-ənənələrini, mərasimlərini dərinləndirən bilmiş və yeri gəldikcə əsərlərində istifadə etmişdir. Adları çəkilən əsərlər tarix, dilçilik, folklorşünaslıq, etnoqrafiya baxımından zəngin material verir.

Əsərlərin mövzusu kəndlilərin aran-yaylaq məişəti ilə bağlı həyatından götürülmüşdür. Çoban həyatının bütün incəliklərini, romantikasını, ağrı-acısını, sevinc və nəşələrini gözəl duyan, yalçın qayaları, laləli, nərgizli yamyaşıl dağları, diş göynədən bulaqların zümzüməsini məsum körpəliyindən bir istək, bir dilək, bəlkə də həyatı tələb kimi canında, qanında yaşadan şair bu həyatdan demək olar ki, bənzərsiz lövhələr verir:

*Göyün üzü güzgü tək,
Silinibdir lap qəşəng.
Bir yandan ay doğubdu,
Deyirsən süd yağıbdı.
Dağlar kölgə salıbdı,
Dərələri alıbdı.*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Əsər “Qoyun yuyulma”, “Köç tadarükü”, “Şəfəq qarışanda”, “Qırxın”, “Cıdır”, “Köç sürülüşü” və s. adla verilmiş bədii lövhələrdən ibarətdir. Lakin ayrı-ayrılıqda müstəqil bədii dəyərə malik olan bu kiçik lövhələr vahid bir düzüm xəttində məharətlə birləşdirilmişdir. Cəlal Qasimov yazır ki: “Aran köçü” o zamankı Azərbaycan poeziyasında öz forma və yazılış tərzinə görə yeni idi. Lirik bir tonda, oynaq bir üslubda yazılan, bir-biri ilə daxili məntiqlə cilalanan poetik lövhələr məcmusu, lirik təsvirin poema forması Sanılıdan sonra özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış, şairlərimiz bu formada bir çox əsərlər yaratmışlar. Poemada müsbət el adətlərinin, doğruluq, səmimilik, saflıq hissələrinin tərənnümü, köçərilik həyatının bədii təsviri xüsusilə şairənədir, emosional və düşündürücüdür. Tənqidçi Ə.Nazim “El ədəbiyyatında təbiilik” adlı məqaləsində yazırdı: “...Ədəbiyyatımızda xalqın saf, doğru, məsum, həssas və aşıq qəlbi çırpınır. Xalqın, avam camaatın, bilxassə kəndlilərin ruhu qeyri-təbiilikdən uzaqdır. Onların bütün ruhları mühtiləri kimi təbii və safdır. El ədəbiyyatının ən təbii bir ədəbiyyat olduğunu sübut etməzmi?” (5). Cəlal Qasimov məqaləyə münasibət bildirərək yazır ki: Sanılının “Axşam”, “Sabah”, “Bəzək” şeirləri “Aran köçü”nün ayrı-ayrı parçalarıdır (3,58). Poemada böyüyə ehtiram, kiçiyə qayğı, yoxsula əl tutmaq, zəifə arxa durmaq kimi xalqın cömərdlik və səxavətindən bəhs edən ibrətli lövhələr verilmişdir. “Qırxın” fəslində təsvir edilən kasıblara el köməyi buna misal ola bilər:

*Qoyunsuza damazlıq,
Yetimlərə corablıq,
Dullar üçün çuxalıq,
Kasıblara papaqlıq
Olanlardan alındı,
Hamı yola salındı (2, 9).*

Yaradıcılığının xəlqi ruhu, folklorə yaxınlığı, milli özünəməxsus koloriti, dil sadəliyi, təbiət təsvirlərindəki ustalığı ilə seçilən, kənd, köç, elat həyatını incədən-incəyə bilən H.K.Sanlı poeziya aləminə Füzuli, Vidadi, Vaqif, Zakir kimi sənətkarların yaradıcılığının, xüsusilə aşıq şeirinin təsiri ilə gəlmişdir.

Mətbuatda 1918-ci ildən sonra onun imzasına rast gəlirik. Ədib ədəbiyyata gəldiyi andan üç əsas dayağa arxalanır: folklor, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və mütərəqqi dünya ədəbiyyatı ənənələri. Şeirlərinin dili aşıq şerlərinin dili ilə üst-üstə düşür. Onun lirikası həm ağıla idraka, həm hissələrə təsir edir. Özünün rəvanlığı, forma oynaqlığı ilə oxucunun diqqətini çəkir, adamda xoş ovqat yaradır. Aşıq şeiri ənənələri üzərində köklənən sadə və axıcı misralar bənzərsiz deyim tərzidir.

Prof. B.Çobanzadə “Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü, (Bakı 1930)” kitabında onun xalq poeziyasında ustalılıqla faydalandığını yüksək qiymətləndirərək yazmışdır “Sanılının əsərləri indiyə kimi bəhs etdiyimiz yeni aşıq ədəbiyyatının zirvəsidir”. Onun yaradıcılığı aşıq ədəbiyyatına mövzu surət və rəng vermişdir. Poeziyanın bu əzəli qaynağını şair özü də fəxrlə qeyd edir.

*Söylədiyim Azərbaycan dilidir
Mən dərdiyim vətənimin gülüdür.
Bu çaldığım el sazının telidir
Gərək səsi ürəkləri oynada.*

Şairin “Dağlar”, “Meşələr”, “El aşıqları” və s. kimi şifahi xalq şeiri ruhunda yazdığı şeirləri vardır.

*Köksündən qara-qar yanıqlar
Söyləyir könlündə dərdi qəmi var
Olurmu səninçün yeni bir bahar!
Edirsənmi öz yarınla görüş, ay?*

H.K.Sanlı heç bir təsirlərə qapılmayaraq fars və ərəb kəlmələri ilə dolu olan poeziya dilindən uzaq olmuş Azərbaycan dilinin təmizliyinə, saflığına çalışmış, xalqın canlı dilində yazıb yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Sanılı hər şeydən əvvəl poema ustasıdır. İnqilabdan sonra ilk Azərbaycan tarixi poeması da bu istedadlı şairin adı ilə bağlıdır. Şairin ilk poeması 1924-cü ildə çap olunmuş “Aran köçü”dür.

Azərbaycan xalqının kökündən və xalq həyatının qaynaqlarından gələn keyfiyyətlər, sazda qəhrəmanlıq ruhu, muğamdakı dərin düşüncə, bayatı, qoşma kimi şeir formaları H.K.Sanlı poeziyasında özünün biruzə verir. Şair tərbiyənin başlanğıc nöqtəsini ana laylasında axtırır. Şifahi xalq ədəbiyyatından bizə laylaların, oxşamaların tərbiyəvi əhəmiyyəti məlumdur. Ana laylaları köv-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rək, pak, saf körpə ruhunda hakim olur, daha təsirli məhəbbət ifadəçisi kimi onun canına, qanına, hopur. Elə buna görə də H.K.Sanlıya görə uşağın ilk tərbiyəsi ana laylasından başlayır. “Evdar qadımlar” adlı şeirində də buna misal gətirə bilərik.

*Sizsiniz evlərə qoyan binanı
Bəsləyən, böyüdən körpə Balanı
Dilinizdə gəzən şirin laylanı,
Aşıqlar sazında çala bilməzlər.*

H.K.Sanılının çoban həyatını dərinədən təzahür etməsinə səbəb onun atasının qoyununun, mal-qarası olması olmuşdur. Hər şey onun gözləri önündə cərəyan etmişdir.

Əsərdə Osman Hacı Bəhərçinin çobanıdır. Qəflətən yalquzağın dərədən çıxıb heyvanın birini dağıtması zavallı çobanın döyülməsinə səbəb olur. Hacı Bəhərçin acımasızlıqla körpənin gözünün yaşını töküüb bədənini ala-göy etməyi insanı vahimələndirib psixoloji təsir bağışlayır. Bununla kifayətlənməyən Hacı ona verdiyi arxalığı-papağı, corab-çarığı haram edir və qoyunu ödətdirir:

Zülmə oğul yetişdirib hansısa bir mülkədarın qolunun gücünə qurban verən analar əsər boyunca elə hey ağlayırlar:

*“Kor oldum ağlamaqdan,
Qəm yükü bağlamaqdan.
Çöldə yarpaq qalmadı,
Yaramı bağlamaqdan”.*

Əsərdə anaların dilindən bayatılar çox verilmişdir. “Turut qaçaqları” poemasında da H.K.Sanlı qarının dilindən bir çox bayatılar özünəməxsus, şirin ana dilimizdə qələmə almışdır:

*Bala, bala, ər bala!
İgid bala, nə bala!
Mənim ürəyimə gəlsin
Sənə gələn hər bala!*

Dilimizi qoruyub saxlamaqda olan şifahi xalq ədəbiyyatının demək olar ki, əksər qollarında yaradıcılığın rəng qatmışdır. “Turut qaçaqları” poemasında bayatı və qoşma növlərindən istifadə edərkən surətlərin həyat tərzini dərdini dağlara deyən çobanın dilindən qələmə alaraq yazır:

*Eləmi baxdı kəm
Bağban olam bağ tikəm
Mən fələyə neylədim,
Fələk mənə baxdı kəm.*

Azərbaycan Folklorşünasların böyük hissəsi SMOMPK da fəal iştirak etmişlər. Folklor materiallarının kəndlərdən toplanılmasında onların danılmaz əməyi vardır. Bunlardan biri də H.K.Sanlıdır. Hacı Kərim Sanılı Quş və Aqıl nağılını toplayaraq SMOMPK-da 1899-cu ildə 26-cı buraxılışda, 2-ci şöbə, 34-41 səhifələrdə vermişdir. Onu da qeyd edirəm ki, həmin bölmədə Zaqafqaziya tatar xalq filologiyası başlığı altında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına aid bir sıra əfsanə, rəvayət, dastan, nağıl, lətifə və s. nümunələr verilmişdir. Bunların əksəriyyəti vaxtı ilə Qori müəllimlər seminariyasında oxumuş, indi müxtəlif kəndlərdə dərs deyən müəllimlər yerli əhəldən eşidib qələmə aldıkları bədii parçalardır (6, 125).

Şairin şeirlərində “dil” məsələsi də xüsusi yer tutur. Daim dilinin təmizliyini öz şeirlərində qoruyub saxlamağı bacarıb. Azərbaycan dilinin hər yerdə tanınmasına can ataraq öz sözünü şeirləri ilə ifadə edən şair şeirlərinin birində belə deyir:

*Mən bilirəm eşidəndə bu dili,
Çırpınacaq Azərbaycan bülbülü,
Dindirəcək öz dilində o güli,
Açılacaq şirin söhbət ortada.*

Mahnılar şeirində Hacı Kərim Sanılı bəşəri mövzu olan Vətən sevgisi, dil sevgisi qabarıq şəkildə özünü büruzə verir.

*Gah ərəbin, gah da farsın dilində,
Gah onların, gah da rusun dilində
Danışardı özgə kəsin dilində
Öz dilini yanılmışdı dünyada.*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

*Bundan sonra təzə yollar açılar,
Bu yollara əlvan çiçək saçılar
Özgə şivə, özgə sözdən qaçılar
Daha bir də biz uymarıq hər yada.*

Sanılı Vətənə, xalqa və xalqının dilinə vurğun olmasaydı onun yaradıcılığında başlıca məqsəd “dil”, “söz azadlığı”, “müstəqillik” olmazdı.

Ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” adlı dərslikdə oxuyuruq: “Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması şairin qarşısında geniş üfüqlər açdı. Cəlal Qasimov bu fikirlərdə H.K.Sanılının nəzərdə tutulduğunu bildirir. O, öz fəaliyyətini həm bədii yaradıcılıq istiqamətində, həm də elmi-pedaqoji sahədə uğurla davam etdirmişdir” (1, 19).

Çoxlarının kəndli şairi adlandırdığı H.K.Sanılının şeir dili təbii, aydın və səmimi idi. O, şeirlərində göstərirdi ki, onun nəğmələri el sazından ilham alır. Bizcə onun şeirlərinə hopmuş aydınlıq və səmimiyyət də eldən, onun sazından, yaddaşından, xarakterindən süzülüb gəlirdi:

“Azərbaycan Yer üzündə tayın yoxdur”

*Dağların başı qarlı,
Sinəsi yaşıl ormanlı,
Dərələri şirin narlı,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Səhraların sünbüllüdür,
İl müdam üstü güllüdür,
Baxçaların bülbüllüdür,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Durna gözlü bulaqların,
Cənnət kimi yaylaqların,
Geniş-geniş otaqların,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Ormanında maral böyüyür,
Çöllərində ceyran ürkiür,
Göllərində qazlar üzür,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*İlxında ayğır kişnəşir,
Naxırda buğac güləşir,
Süründə əmlik mələşir,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Qayaların əlvan mərmər,
Belində var qızıl kəmə,ər,
Bir yanında bəhri xəzər
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Səntək odu şölə salır,
Dünya səndən işıq alır,
Verməyəndə xapan qalır
Azərbaycan, azərbaycan.*

*İpək, pambıq, yunun çoxdur,
Arpa, buğda, diyiün çoxdur,
Hər şeyin var nəyin yoxdur?
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Yer üzündə yoxdur tayın,
Gur-gur axar sənin çayın,*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

*Bol veribdir fələk payın,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Laçının var, Tərlanın var,
Çoxlu şirin, Qaplanın var,
Qorxun yoxdur, düşmənin var,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, ali məktəb tələbələri üçün dərslik, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1998
2. C.Abdullayev, T.Tofiqqızı. H.K.Sanılının seçilmiş əsərləri. Bakı Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1993. 260 s.
3. C.Qasımov. Bitməmiş istintaq. Bakı Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1997
4. Ədəbi irsimizdn . K.Sanlı, 29.11.1958
5. Əli Nazim. “El ədəbiyyatında təbiilik”, “Yeni yol” qəzeti, 19 iyun, 1924
6. Ə.Əfəndiyev. Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu, Bakı, Qartal, 1998
7. H.K.Sanılının MTN-nin arxivində qorunub saxlanılan qovluqlardan biri 1922-ci, ikincisi 1924-cü, üçüncüsü isə 1937-ci ilə aiddir. Birinci və ikinci qovluğa eyni nömrə-PR-20888 verilmişdir. Mənbə: Cəlal Qasımovun “Bitməmiş İstintaq” kitabından götürülüb.
8. İ.Qəsəbova “Azərbaycan aşığı” Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2004, 84s
9. K.Məhərrəmov, “Sanılı Dünyası”, Elm və təhsil, Bakı 2015, 108 s
10. S.Şükürov. “Hacı Kərim Sanılının ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti”, Bakı 1970, 58s
11. S.Carçıyev, “Bir kəndin represiyası” Nə min yayım evi, Bakı 2018, 150 s
12. Yeni iqbal qəzeti, 15 iyun 1916, № 61

FOLKLORE PROBLEMS IN H.K.SANILI'S ACTIVITY, WHO WAS ONE OF THE BUILDERS OF DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

In the article it is said about the life, activity and period of H.K.Sanili who was one of the builders of Azerbaijan Democratic Republic. The author has also written about H.K.Sanili's the Gory Teachers' seminary years (graduated in 1898), the position of school director in the village Khachmaz of the Zangazur region, coming to Ganja in 1902 and opening the school “Russia-Tatar” and his activity in the education of young generations. Folklore problems in his activity have been also analyzed. One can also see that in his works he had written in all branches of the oral folk literature. In the poem “Aran kochu” the original images, the national traditions are shown as a real reality. Approaching from the today's modern poem demand, from the point of the high reader reading some hemistiches can be seen pale, but in the formation of our national traditions, the integrity of the nation and national self-respect consciousness Sanili shows those years to us with lucidity of mind. He expresses the past of our nation which is full of heroism, our immortal cradle songs as Shahriyar in his activity.

Key words: Haji Karim Sanili, folklore, Azerbaijan, repression, pedagogy

ВОПРОСЫ ФОЛЬКЛОРА В ТВОРЧЕСТВЕ ГАДЖИ КЕРИМА САНЫЛЫ – ОДНОГО ИЗ ОСНОВОПОЛОЖНИКОВ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В статье было привлечено к исследованию жизнь и творчество Гаджи Керима Санылы – одного из основоположников Азербайджанской Демократической Республики и жертвы репрессии. Автор рассказывает о некоторых моментах жизни поэта – об окончании в 1898-ом году Горийскую учительскую семинарию, о назначении директором школы в деревне Хачмаз Зангезурского края, об открытии им в 1902-ом году в Гяндже “русско-татарской” школы и об его педагогической деятельности. В статье также исследуются вопросы фольклора в творчестве Г.К.Санылы. Мы становимся свидетелями того, что он в своих произведениях затрагивает все области устной народной литературы. В поэме “Равнинное кочевье” он отражает оригинальные образы, национальные традиции и обычаи. В аспекте современных поэтических требований, а также высокой читательской требовательности некоторые строки поэта могут не соответствовать этим требованиям, но в аспекте возвращения к истокам, национального единства, национальных традиций и обычаев, формирования национального мышления произведения Санылы очень дороги и незаменимы. Гаджи Керим Санылы как и другой великий Азербайджанский поэт Шахрияр, воспевая высоким поэтическим языком, доводит до читателей наше прошлое, наполненное героизмом, наши колыбельные, наполненные любовью.

Ключевые слова: Гаджи Керим Санылы, фольклор, Азербайджан, репрессия, педагогика

XATİRƏ HÜSEYNOVA

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Bilik Fondunun İnformasiya
təminatı sektorunun müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
hatirebsu@gmail.com*

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN TƏBLİĞİNDƏ MEDİANIN ROLU

Folklor lap qədim dövrlərdən ulularımızın bizə miras buraxdığı incəsənətin məxsusi və qədim növüdür. F.İ. Buslayev yazırdı ki, insanın beşikdən məzara qədər bütün həyatı folklorun təsiri altında keçir (1, s.44).

Tarixi aspektdən baxarkən, folklor ədəbiyyatın təməlidir və dünya miqyaslı bir çox ədiblər ona obrazların, öz bədii əsərlərinin ideyasının qaynağı kimi yanaşıblar. Tanınmış linqvistiklər folkloru bədii sözün yaranmasında vacib element kimi dəyərləndirirlər. Bundan başqa, folklorun bədii dünyasının uşaq yaşlarından mənimsənilməsi qıraət mədəniyyətinin formalaşmasına da öz dəyərli təsirini göstərir.

Azərbaycan folkloru Azərbaycan türklərinin yüksək mənəvi əxlaqi dəyərlərini, etik və estetik düşüncəsini özündə əks etdirən və ümumtürk ağız ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan yaradıcılıq sahəsidir. Azərbaycan folklorunun yazıya alınmasının ilk mərhələsində “Vedomosti”, “Tiflisskiye vedomosti”, “Novoe obazreniye”, “Kafkazskiy vestnik”, “Kafkaz” qəzetlərində, XIX əsrin yetmişinci illərdən sonra nəşrə başlayan SMOMPK məcmuələrində Qafqaz xalqlarının, Azərbaycan türklərinin şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələri əks olunub.

1875-ci ildən nəşrə başlayan ilk milli mətbu orqan olan “Əkinçi” və sonralar çapa başlayan “Kəşkül” qəzetləri də bu işi layiqincə davam etdiriblər.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir. Mütəxəssislərin də təsdiqlədikləri kimi folklorşünaslığın yaranması şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, sistemləşdirilib nəşr olunması ilə bilavasitə bağlıdır. Bu sahədə F. Köçərlinin özünəməxsus yeri vardır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin kütləvi şəkildə toplanmasının başlıca mərhələsi 1900-1920-ci illərə təsadüf edir. Bu dövrdə Eynəli Sultanovun və Mahmudbəy Mahmudbəyovun şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsindəki fəaliyyətləri folklorşünaslığımızın ilk addımları hesab edilir. Folklorşünaslığın ən böyük problemi folklorla ədəbiyyatın fərqləndirilməsi məsələsidir. Prof. H. İsmayılov bu barədə yazır: “Etnik-millət mədəniyyət sistemində mühüm struktur vahidlərindən birini folklor təşkil edir. Bunu şərtləndirən başlıca səbəb odur ki, folklor yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, dolayısı ilə deyil, birbaşa, bilavasitə onu yaradan mədəni subyektin – etnosun təfəkkürünün etik-estetik təzahürü kimi meydana çıxır” (2, s.5).

Folkloru ədəbiyyatdan ayıran əsas cəhətlər yaradıcılığın qeyri-peşəkarlığı, kütləvililiyi və ənənələrə əsaslanmasıdır.

Folklor yaradıcılığın bir sıra sahələri ilə sıx bağlıdır, məsələn, səhnə yaradıcılığı musiqi folklor nümunələrinin ayrılmaz hissəsidir. Əgər müəllifli ədəbiyyat yazılmış mətn üzərindən qavranılırsa, folklor canlı, koloritli söz vasitəsilə qəbul olunur.

Qədim dövrlərdən dildən-dilə, eldən-elə keçən folklor nümunələrinin yayılmasının, gənc nəsllə tanınmasının və təbliğinin ən səmərəli yollarından biri kütləvi informasiya vasitələridir. Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdə xəbərləmə funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, bir növ nəzarətçi, nizamlayıcı, toplumun rəy və qərarlarına təsir gücünə malik bir mövqedədir. Televiziya artıq çoxdan ən əsas, ən səmərəli və ən kütləvi informasiya vasitəsidir. İnsanlar yuxudan və işdən sonra daha çox vaxtlarını televizor qarşısında keçirir. Son zamanlar internet jurnalistikasının daha geniş yayılmasına və gənclər arasında daha populyar olmasına baxmayaraq, cəmiyyətdə informasiyanın ötürülməsində öz mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır. Televiziyanın auditoriyası nəinki hər hansı bədii əsərin, hətta bütün ənənəvi kütləvi informasiya vasitələrinin auditori-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yasından böyükdür. Televiziyanın bir çox funksional, struktur, estetik ifadə özəllikləri və imkanları məhz onun spesifikasını müəyyənləşdirən təbiəti ilə bağlıdır.

Bu baxımdan televiziyanın formalaşdırdığı ictimai fikir daha önəmli olduğundan, televiziyanın kütlələrə çatım imkanının genişliyindən bu spesifik informasiya vasitəsi folklor nümunələrinin yaşadılması və ötürülməsinə öz töhfəsini verir.

Böyük tənqidçi və pedaqoq V.Q.Belinski uşaqlarda “ədəbi zövqün” formalaşdırılması məsələsinə xüsusi diqqət ayıraraq xalq poeziyasına dair araşdırmalarında yazırdı: “Xalq poeziyasında, yəni folklorlarda elə bir şey var ki, onu ədəbiyyat əvəz edə bilməz” (3, s.168).

Xüsusən uşaq təfəkkürünün formalaşmasında folklorun, xalq nağıllarının böyük rolu vardır. Fəridun bəy Köçərli gənc nəsli düzgün tərbiyə etmək, onda vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbət duyğularını oymaq üçün uşaqları hələ kiçik yaşlarından şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə tanış etməyi ilkin tərbiyə üsullarından sayır və bunu valideynlərə məsləhət görürdü. Heç təsadüfi deyil ki, o çap etdirdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri kitabına bu baxımdan çox mənalı olan “Balalara hədiyyə” adı verib.

Azərbaycanda televiziya yaranandan proqram siyasətində uşaq verilişlərinə zaman ayrılıb. Gənc nəslin tərbiyəsində teleproqramların rolunun əvəzsiz olduğunu nəzərə alsaq, uşaqların folklor nümunələrinin təsiri ilə tərbiyə olunmasının vacibliyini təsdiqləmiş olarıq. İlk televiziya tənqidçilərimizdən olan Yusif Şirvan 1956-cı ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Bakı televiziya verilişləri haqqında” başlıqlı yazıda yazırdı: “Düzdür, hər istirahət günü uşaqlar üçün diafilmlər, multfilmlər, kukla teatrlarının çıxışları verilir. Bu, çox yaxşıdır. Lakin burada azərbaycanca verilişlər azdır” (4).

Həmid Kərimov 1964-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Mavi ekran qarşısında düşüncələr” başlıqlı məqalədə yazırdı ki, 60-cı illərdə televiziyanın uşaq auditoriyasına ünvanladığı “Tonqal”, “Qaranquş”, “Piri babanın nağılları” kimi verilişləri sadalamaq olar. Bu verilişlər nağıllarda olan uşaq qəhrəmanlarının obrazların dili ilə balacalara danışdığı maraqlı əhvalatlar əsasında hazırlanırdı. “Buratino, Huşsuz, Doktor Aybolit və başqa personajlar sanki kitabın səhifələrindən qopub öz qəribə sərgüzəştlərini uşaqlara nəql edirlər. Artıq Doktor Aybolit də, Şaxta baba da, Qar qız da, Zoluşka da uşaqların sevimlisi olmuşlar” (5).

Amma müəllif daha sonra tənqidi qeydlərini bildirir, Azərbaycan xalq nağıllarının personajlarından lazımınca istifadə olunmadığını, eynilik və yeknəsəqlik kimi qüsurları vurğulayır. “Məgər Cırdan, xalq oyunlarındakı Əkil-Bəkil, Kosa-kosa və başqa surətlər mavi ekranda canlandırılı bilməzmi? Nə vaxta kimi biz ağ saçlı Piri babanı əlində nağıl kitabı şəkəli tağ altında uşaqlara nağıl danışan vəziyyətdə görəyik? Məgər Piri babaya televiziya geniş meydan vermək olmazmi? Hələ Ovçu Pirimin iştirakı ilə nə qədər maraqlı uşaq verilişləri təşkil etmək olar. Azərbaycan xalq nağıllarında adı çəkilən uşaq qəhrəmanlarını tanıtmalı və sevdirməliyik. Uşaq verilişlərində Cırdandan, Fatmadan, Tənbəl qardaşdan, Tapdıq çobandan, özü bir qarış, saqqalı yeddi qarışdan, Yalançı pəhləvandan və s. personajlardan cəsarətlə istifadə etmək lazımdır. Bu isə uşaq verilişlərinin canlandırılmasına təsir göstərir” (5).

Artıq televiziya verilişlərinin sonrakı dövründə müəllifin iradlarının nəzərə alındığını görürük. Pedaqoji elmlər doktoru Camal Əhmədov statistik göstəricilərə əsaslanaraq ekran qarşısında əyləşən tamaşaçıların böyük əksəriyyətinin uşaqlar olduğunu yazır. Müəllifin fikrincə, artıq 80-ci illərin sonlarında uşaq verilişlərinin səviyyəsi yüksəlməyə başlayıb. “Mövzu rəngarəngliyi, verilişlərin dinləyiciyə (daha doğrusu, tamaşaçıya - X.H.) daha yaxşı çatması üçün orijinal və əlverişli vasitələrdən istifadə etmək, yüksək sənətkarlıq uğrunda mübarizə və sair son zamanlar uşaq verilişlərində özünü göstərən keyfiyyətlərdəndir” (6).

Təəssüf ki, bu gün də Azərbaycan teleməkanında sözügedən problem qalmaqdadır. Yəni Azərbaycanlı balaca tamaşaçıların televiziya qəhrəmanı ya Maşa, ya Süngər Bob, ya da xarici telekanalların təbliğ etdiyi qəribə məxluqlardır. Halbuki Azərbaycan folkloru balaca tamaşaçılarımızı nağılların dünyasına aparıb maraqlı, böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti olan süjetlərlə tanış edə bilər.

Təbii ki, media folklorından təkə uşaq verilişlərində deyil, öz məqsədləri çərçivəsində - efir dilinin zənginləşdirilməsi və obrazlaşdırılması, canlı danışmaq dilinə yaxın olması üçün daim istifadə edir (buna atalar sözləri, deyimlər, zərb-məsəllərdən istifadəni aid etmək olar). Elə buna qarşılıq olaraq da medianın mədəni borcu folklor nümunələrini qorumaq, təbliğ etmək və aktual-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

lığını daim saxlamaqdır. Bu proses həm media, həm də folklor üçün qarşılıqlı səmərə verə biləcək prosesdir. Bura folklorşünaslığın inkişafı ilə bağlı informasiyaların da yayımlanması daxildir. Lakin bu informasiyalar sadəcə folklor festivallarının, yarışmalarının, müxtəlif sərgilərin keçirilməsi ilə bağlı olmamalı, ənənəvi folklorla elmi və kütləvi baxışı əks etdirməli, ümumi informasiya axınında onun payını artırmalı, folklorşü-naslığın imicini qaldırmalı, əhəmiyyətini və müasirliyini, onun dəyərlər normasını, məna yükünü, obraz və simvollarını auditoriyaya çatdırmalı, bir sözlə, populyarlaşdırılmasında vasitəçi olmalıdır.

Xalqın ruhu həm də onun epik ənənələr toplusu olan eposlarda, folklor irsində və bu işin canlı daşıyıcısı olan mərasim folklorunda yaşayır, milli ənənələr, milli bayramlar xalqın çoxəsrlik yaddaşını özündə qoruması ilə əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan folklorun təkcə uşaqlar arasında yayılması deyil, diferensiallaşmış auditoriyanın bütün kəsimlərinin arasında təbliğinə böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan radiosunda 34 ildən artıq fəaliyyət göstərən “Bulaq” belə milli verilişlərin ilk qaranquşu oldu. Bu radiotoplu ilk dəfə Azərbaycan efirinə şifahi nitqin ən koloritli, milli, etnoqrafik, xalq düşüncə tərzilə cilalanmış nəfəsini gətirdi. Filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Xudiyev yazır: “Respublikanın ən ucqar nöqtələrinə nüfuz edib, etnoqrafik özəlliklərdən, say-seçmə folklor nümunələrindən, xalq düşüncəsini müasir dünyamızın tələbləri baxımından üzə çıxaran bu proqramın tezliklə beynəlxalq poçtu yarandı. Sovet sərhədlərindən quşların belə keçməyə cəsarət etmədiyi bir vaxtda radio dalğaları ilə az qala bütün Şərqi yayımlanan “Bulaq” xaricdəki soydaşlarımızın arzu və istəklərini vahid dil, düşüncə, ortaq Vətən duyğularını ifadə edən məktubları efrdə səsləndirdi. Ulu öndərin göstəriş və məsləhəti əsasında bu işin daha geniş auditoriyası televiziya “Bulaq”ın analoqu “Ozan” folklor toplusu yaradıldı (1981). “Ozan” teletoplu da tezliklə ümumxalq məhəbbəti qazandı. Hər sayına gələn minlərlə tamaşaçı məktubu bu rəğbəti ifadə edirdi. “Ozan”ın da arxivi AMEA-nın Folklor İnstitutu tərəfindən alındı, tədqiq olundu. “Ozan”ın muzeyi bu gün də Folklor İnstitutunun ən dəyərli, zəngin etnoqrafik kolleksiyası kimi nümayiş etdirilir” (7).

Azərbaycan Televiziyasında folklor nümunələrinin xalqa çatdırılması istiqamətində mütəmadi olaraq bir sıra faydalı addımlar atılıb. Onlarla veriliş quruluş verən Ə. Məcidovun ən böyük uğuru – 1981-ci ildə ekranlara çıxan “Ozan” folklor toplusu buna bariz nümunədir. 10 il tamaşaçıların ən sevimli verilişlərindən birinə çevrilən “Ozan” folklor toplusu Azərbaycan Televiziyası tarixində yeni bir səhifə açaraq, təzə bədii-estetik tələmə yaratdı. Milli dəyərlərimizi, aşıq-ozan sənətimizi, adət-ənənəmizi ekranda canlandıran həmin veriliş tamaşaçıları çox maraqla qarşılayırdılar. İftixar Piriyev Azərbaycan Dövlət Televiziyasının Qızıl fondunda qorunan “Ozan” folklor toplusunun aparıcısı olub. Təsədüfi deyil ki, bir qədər sonra “Ozan” Respublika Dövlət Mükafatına təqdim olunub. Bu verilişin ünvanına hər ay minlərlə məktub gəlirdi. Bu, Milli Televiziya tariximizdə unikal bir hadisə idi.

Xalq yaradıcılıq redaksiyasının xətti ilə hazırlanan “Yallı”, “Qala”, “Karvan”, “Buta”, “Qobustan” kimi verilişlərin Türkiyə Cümhuriyyətində populyar proqramlar kimi sevildiyi danılmaz faktdır.

Bu gün Azərbaycan televiziyyalarında yayımlanan səyahət proqramları da folklor nümunələrinin, xalqın qədim adət-ənənələrinin, bölgələrdə yaşanan, bu günədək qorunub saxlanan ritualların geniş kütlələrə çatdırılmasında böyük rol oynayır. “Banu” (Space TV), “Ənənə boxçası” (Xəzər TV), “Çox gəzən bilər” (ATV), “Çöl adamı” (Xəzər TV) kimi proqramlar belə verilişlərə misaldır. Amma Azərbaycan folklorunun təbliğində televiziyyalarımız hələ üzərlərinə düşən öhdəlikləri tam yerinə yetirə bilmir. Bunun üçün folklor biliciləri ilə televiziya mütəxəssislərinin əməkdaşlığı və qarşılıqlı peşəkar mübadilə mühitində işləməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности искусства, Русская народная поэзия. Издание Д.Е.Кожанчикова, 1861, Т. 1, 643 с.)
2. H.İsmayılov. Folklor: aksiom və absurd arasında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XX cild. Bakı: Səda, 2006, s. 5)
3. Белинский В.Г. Общий взгляд на народную поэзию и ее значение. Русская народная поэзия. М., 1974, Т. 2, 168 с.)
4. Şirvan Y. Bakı televiziya verilişləri haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1956, 2 sentyabr

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

5. Kərimov H. Mavi ekran qarşısında düşüncələr. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1964, 11 iyul
6. Əhmədov C. Uşaqlarımız üçün. “Kommunist” qəz., Bakı, 1972, 3 avqust
7. N.Xudiyev Heydər Əliyev və Azərbaycan telerradiosu “Xalq qəzeti” 8 may, 2014

THE ROLE OF MEDIA IN PROMOTING AZERBAIJANI FOLKLORE

Summary

Folklore is a special and ancient form of art that we inherited from our ancestors from ancient times. Mass media play a very important role in the writing and transmission of Azerbaijani folklore to the following generations. This article provides detailed information about media outlets publishing samples of folklore and includes some specific examples. Azerbaijani television and radio regularly informs public about useful steps taken to familiarize society with samples of folklore. The author believes that in order to promote Azerbaijani folklore among the wider audiences, it is necessary to establish cooperation between experts working in the field of folklore and television, as well as to ensure conducive environment for a professional exchange.

Key words: Azerbaijani folklore, television, radio, press, newspaper, children’s programs, media, “Bulaq”, “Ozan”, telemecan, travel programs

РОЛЬ СМИ В ПРОДВИЖЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Резюме

Фольклор – особенный и древний вид искусства, которую мы унаследовали от наших предков с древних времен. Средства массовой информации играют очень важную роль в написании и передаче азербайджанского фольклора другим поколениям. В данной статье представлена обширная информация об органах СМИ, публикующие образцы фольклора, и приводятся конкретные примеры. Азербайджанское телевидение и радио регулярно информирует о полезных шагах, предпринятых для ознакомления общественности образцами фольклора. Автор считает, что для продвижения азербайджанского фольклора среди более широких масс, необходимо наладить сотрудничество между специалистами в области фольклора и телевидения, а также обеспечить их работу в среде профессионального обмена.

Ключевые слова: Азербайджанский фольклор, телевидение, радио, пресс, газета, детские программы, информации, “Bulaq”, “Ozan”, телевещание, туристические программы

KƏMALƏ KƏRİMOVA

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
"Dillər" kafedrasının müdiri,
sadirzadekerimova@mail.ru*

CÜMHURİYYƏT DÖNƏMİNDƏ MƏHƏMMƏD AĞA MÜCTƏHİDZADƏNİN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ FƏALİYYƏTİ

Azərbaycan tarixində, sözünü söyləyən, isimləri böyük hərflə yazılmağa layıq olan bir çox şəxsiyyət var. Bunların arasında babam – Qarabağ ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndəsi, xalq və din adamı, şair Məhəmməd Ağa.

Müctəhidzadənin özünə layıq bir yeri var. Bu yazını mən babam Məhəmməd ağa Mirzə Sədray oğlu Müctəhidzadəyə həsr edirəm.

“Gözüm yolda, gələn yox qəbrim üstə...”

Bilmirəm, bu təsadüfdür, yoxsa alın yazısı. Günün, ayın, ilin belə dəqiqliyi ilə üst-üstə düşməsini necə izah etmək olar? Mən babamı (atamın atasını) görməmişəm. Onun haqqında bizə həmişə atam Təhsin Müctəhidzadə və əmim Hafiz Müctəhidzadə ürək dolusu ilə danışardılar. Ancaq hər il 28 yanvar günü gələndə, mən çox kədərlənirəm. Çünki, məhz bu gün, mənim doğum günümündə, babam vəfat edib. Bu gün bizim ailədə heç vaxt qeyd edilmirdi və edilməyəcək. Atam bunu qəbul etmirdi. Mənə hər zaman deyirdi: “Böyüyəndə, hər şeyi özün başa düşərsən...”

Bu yazıda mən 1918-ci ildə Qarabağın çox görkəmli ziyalısı, şair və din xadimi – Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin xatirələri, Azərbaycan və Fars dillərində yazılmış şeirləri haqqında məlumat verilir.

Babam haqqında çox yazıblar. Onun necə ziyalı bir insan olduğunu yaşlı nəsil yaxşı bilir. Mən də nurani babam Məhəmməd Ağa haqqında atamdan eşitdiklərimi qələmə almağı qərara gəldim.

Babam 1867-ci ildə Məhəmməd (c) Peyğəmbərin doğulduğu gün dünyaya gəldiyi üçün ona bu adı veriblər. Şair, ədəbiyyatşünas, təzkirəçi Mirzə Məhəmməd ağa Mirzə Sədray oğlu Müctəhidzadə 1867-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. İbtidai təhsilini atasından almışdı. Sonra mədrəsədə oxumuşdu. Dövrünün savadlı, hörmətli adamı, müqəddəs nəslin davamçısı kimi ağır və inanılan seyid olub. Bir çox tədqiqatçıların yazdığına görə, Məhəmmədəğa gənc yaşlarından öyrənmək və bilik əldə etmək məqsədilə səfərə çıxmış, İran, İraq və Osmanlı dövlətlərini gəzib dolaşmışdır. Bu səyahətlər onun dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. O, həmçinin Türkiyədə də təhsilini davam etdirmişdir. İran, Türkiyə və İraqda olan Məhəmməd ağa fars, ərəb, türk dillərini mükəmməl bilib. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında fars dili üzrə çalışıb. Onun şairlərimizdən bəhs edən “Riyazül-əşiqin” və “Təzkireyi-Nəvvab” əsərləri xaricdə şöhrət tapıb. O, “Müştəri” təxəllüsü ilə dövrünün məşhur qəsidə yazanlarından olub. Onu böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli ilə dostluq əlaqələri də bağlayıb. Mustafa Kamal Atatürkün məclislərində dəfələrlə iştirak edib. Hər ikisi dostluq edib.

Babam Hüseyin Cavidlə də yaxın olub. Ən çox da Xurşud Banu Natavanın yaratdığı “Məclisi-üns” ədəbi məclisinin üzvü idi. Xurşudbanu Natavan babama deyirdi: “Sən on dörd gecəlik

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

aysan.” O, babama çoxlu şeirlər həsr edib. Babam da ona şeirlər yazıb. Onun şeirləri böyük əsər şəklində xaricdə çap olunub.

Mənim babam çox müqəddəs insan olub. Həmişə çıxılmaz vəziyyətə düşəndə Məhəmməd Ağanın cəddini köməyə çağırıram.

Babam Məhəmməd ağa Üzeyir bəyin məsləhəti ilə işdən çıxandan sonra Ağdama gedib. Ağdam məscidini təmir etdirib, ibadət yerinə, müsəlmanların Allahla təmas yerinə çevirib.

Məhəmməd ağa Müctəhidzadə şair idi. Klassik üslubda şeirlər yazırdı. Lakin Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin yaradıcılığının ən kamil örnəyi “Riyazül-əşiqin” təzkirəsidir.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi XIX əsrin sonlarında Qarabağ ədəbi mühitində yaranmış, lakin əsər 1910-cu ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Təzkirə milli-məhəlli xarakterdədir. Əsasən Qarabağ ədəbi mühitini əhatə edir. XIX əsrdə yaranan bir sıra digər təzkirələr kimi bu əsər də iki hissədə nəzərdə tutulmuşdur. Birinci hissədə təzkirənin yarandığı dövrdə dünyasını dəyişmiş şairlərin yaradıcılığından bəhs olunmuşdur. İkinci hissədə isə əsərin yarandığı dövrdə həyatda olan şairlərin yaradıcılığının təqdimi nəzərdə tutulmuşdur. Müəllif bu əsər üzərində işləməyə gənc yaşlarından başlamış, sevib-seçdiyi şeirləri toplayıb sistemləşdirmiş, müəlliflər haqqında məlumatları dəqiqləşdirmişdir. Əsərlə tanışlıqdan aydın olur ki, Məhəmmədəğa Müctəhidzadə təzkirə üzərində işləyərkən Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış analoji tədqiqatlara dərinlən bələd olmuş, onlardan yeri gəldikcə bəhrələnmişdir. Belə ki, ədib təzkirəyə daxil etdiyi ayrı-ayrı şairlər haqqında elmi qənaətlərini dəqiqləşdirərkən bəzən bir deyil, bir neçə mənbəyə müraciət edir. Bu isə təzkirənin elmi əhəmiyyətini və qaynaq kimi mötəbərliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin İstanbulda nəşr olunan nüsxəsi Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan variantından müəyyən qədər fərqlənmişdir. Təzkirənin əlyazma nüsxəsində müəllifin “Riyazül-əşiqin” rədifli bir şeiri verilmişdir:

Babi-ləfz, aləmi-hikmətdir “Riyazül-əşiqin”,
Məzhəri-asari-qüdrətdir “Riyazül-əşiqin”.
Seyr qılcaq dəf edər qəmgin könüllər qəmlərin,
Afitabi-ərşi-behcətdir “Riyazül-əşiqin”.
Əndəlibani-vətən xoş nəğmələr inşad edir,
Gülsitani-baği-millətdir “Riyazül-əşiqin”.
Müştəriyi-Müctəhidzadə müəllifdir ona,
Müştərilərçün səadətdir “Riyazül-əşiqin”.

“Riyazül-əşiqin” təzkirəsində Qarabağda yaşayıb-yaratmış yetmiş doqquz şairin qısa bioqrafiyası və əsərlərindən nümunələr verilmişdir. “Müctəhidzadə öz təzkirəsini tərtib edərkən Qarabağ şairlərinin yaradıcılığına üstünlük vermiş, əsas diqqətini Qarabağda doğulub böyümüş və yazıb yaratmış şairlərə yönəlmişdir. Bunların arasında başqa bölgələrdə doğulub sonradan Qarabağa köçən şairlər də vardır. Bu isə təzkirə müəllifinin əsas məqsədindən – regional ədəbi mühitdə yazıb-yaradan şairlərin əsərlərini itib-batmaqdan qorumaq və gələcək nəsillərə, eləcə də Azərbaycanın başqa regionlarında yaşayan oxuculara çatdırmaq amalından xəbər verir.

Təzkirəyə daxil edilən şairlərin birinci qisminin adı, soyadı, təxəllüsü və s. Haqqında məlumatlar nisbətən əhatəli təqdim olunmuşdur. Təzkirə müəllifi bir sıra hallarda şairlərin təxəllüsünün ifadə etdiyi mənalarla onun yaradıcılığının məzmununu və bioqrafiyasının bəzi məqamlarını şərh etməyə çalışmışdır. Zakir, Mir Mehdi Xəzani, Nəva, Fəna, Səfa, Valeh, Salar, Şəhid, Aşiq, Zakiri-Sani, Natəvan haqqında verilən məlumatlar məhz bu səpkidədir.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadə ayrı-ayrı şairlər haqqında məlumat verərkən bəzən onların əsərlərini janr baxımından səciyyələndirməyə çalışmışdır. Poetik istedadın şərh və yozumunda janr müxtəlifliyini mühüm poetik üstünlüklərdən biri kimi dəyərləndirən tədqiqatçı bu amilin aparıcı məcaqlarını da şərtləndirməyə üstünlük vermişdir. Tədqiqatçı əsərdə “Şərq poetik janrlarından qəzəl, qəsidə, müxəmməs, rübai, qitə, tərəcibənd, müstəzad, növhə və başqa janrların əks olunması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Şübhəsiz ki, bütün bunlardan müəllifin məqsədi – çağdaş dövrün ədəbi janrları barədə gələcək oxucuda dolğun təsəvvür yaratmaq olmuşdur... Təz-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

kirədə Azərbaycan poeziyasının o dövrü üçün xarakterik olan janrlarının işlədilməsi – bütövlükdə bu təzkirənin ədəbi irsi itirməmək məqsədini qarşıya qoyduğundan xəbər verir”.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsində ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılıq irsi dəyərləndirilərkən demək olar ki, tənqidi mülahizələrə yer verilmir. Tədqiqatçı daha çox təqdim etdiyi sənətkarın ədəbi kimliyini ortaya qoymaq, həmçinin onun yaradıcılıq yolu haqqında təsəvvür yaratmaq məramından çıxış edir.

Məhəmməd ağa Müctəhidzadə şair idi. Klassik üslubda şeirlər yazırdı. Lakin Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin yaradıcılığının ən kamii örnəyi “Riyazül-əşiqin” təzkirəsidir.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi XIX əsrin sonlarında Qarabağ ədəbi mühitində yaranmış, lakin əsər 1910-cu ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Təzkirə milli-məhəlli xarakterdədir. Əsasən Qarabağ ədəbi mühitini əhatə edir. XIX əsrdə yaranan bir sıra digər təzkirələr kimi bu əsər də iki hissədə nəzərdə tutulmuşdur. Birinci hissədə təzkirənin yarandığı dövrdə dünyasını dəyişmiş şairlərin yaradıcılığında bəhs olunmuşdur. İkinci hissədə isə əsərin yarandığı dövrdə həyatda olan şairlərin yaradıcılığının təqdimi nəzərdə tutulmuşdur. Müəllif bu əsər üzərində işləməyə gənc yaşlarından başlamış, sevib-seçdiyi şeirləri toplayıb sistemləşdirmiş, müəlliflər haqqında məlumatları dəqiqləşdirmişdir. Əsərlə tanışlıqdan aydın olur ki, Məhəmmədəğa Müctəhidzadə təzkirə üzərində işləyərkən Şərqi və Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış analogi tədqiqatlara dərinliklərlə bələd olmuş, onlardan yeri gəldikcə bəhrələnmişdir. Belə ki, ədib təzkirəyə daxil etdiyi ayrı-ayrı şairlər haqqında elmi qənaətlərini dəqiqləşdirərkən bəzən bir deyil, bir neçə mənbəyə müraciət edir. Bu isə təzkirənin elmi əhəmiyyətini və qaynaq kimi mötəbərliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin İstanbulda nəşr olunan nüsxəsi Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan variantından müəyyən qədər fərqlənmişdir. Təzkirənin əl-yazma nüsxəsində müəllifin “Riyazül-əşiqin” rədifli bir şeiri verilmişdir:

Babi-ləfz, aləmi-hikmətdir “Riyazül-əşiqin”,
Məzhəri-asari-qüdrətdir “Riyazül-əşiqin”.
Seyr qılcaq dəf edər qəmgin könüllər qəmlərin,
Afitabi-ərşi-behcətdir “Riyazül-əşiqin”.

Əndəlibani-vətən xoş nəğmələr inşad edir,
Gülsitani-baği-millətdir “Riyazül-əşiqin”.
Müştəriyi-Müctəhidzadə müəllifdir ona,
Müştərilərçün səadətdir “Riyazül-əşiqin”.

“Riyazül-əşiqin” təzkirəsində Qarabağda yaşayıb-yaratmış yetmiş doqquz şairin qısa bioqrafiyası və əsərlərindən nümunələr verilmişdir. “Müctəhidzadə öz təzkirəsini tərtib edərkən Qarabağ şairlərinin yaradıcılığına üstünlük vermiş, əsas diqqətini Qarabağda doğulub böyümüş və yazıb yaratmış şairlərə yönəlmişdir. Bunların arasında başqa bölgələrdə doğulub sonradan Qarabağa köçən şairlər də vardır. Bu isə təzkirə müəllifinin əsas məqsədindən – regional ədəbi mühitdə yazıb-yaradan şairlərin əsərlərini itib-batmaqdan qorumaq və gələcək nəsillərə, eləcə də Azərbaycanın başqa regionlarında yaşayan oxuculara çatdırmaq amalından xəbər verir. Təzkirəyə daxil edilən şairlərin birinci qisminin adı, soyadı, təxəllüsü və s. Haqqında məlumatlar nisbətən əhatəli təqdim olunmuşdur. Təzkirə müəllifi bir sıra hallarda şairlərin təxəllüsünün ifadə etdiyi mənalara onun yaradıcılığının məzmununu və bioqrafiyasının bəzi məqamlarını şərh etməyə çalışmışdır. Zakir, Mir Mehdi Xəzani, Nəva, Fəna, Səfa, Valeh, Salar, Şəhid, Aşiq, Zakiri-Sani, Natəvan haqqında verilən məlumatlar məhz bu səpkidədir.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadə ayrı-ayrı şairlər haqqında məlumat verərkən bəzən onların əsərlərini janr baxımından səciyyələndirməyə çalışmışdır. Poetik istedadın şərh və yozumunda janr müxtəlifliyini mühüm poetik üstünlüklərdən biri kimi dəyərləndirən tədqiqatçı bu amilin aparıcı məcaqlarını da şərtləndirməyə üstünlük vermişdir. Tədqiqatçı əsərdə “Şərqi poetik janrlarından qəzəl, qəsidə, müxəmməs, rübai, qitə, tərəcibənd, müstəzad, növhə və başqa janrların əks olunması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Şübhəsiz ki, bütün bunlardan müəllifin məqsədi – çağdaş dövrün ədəbi janrları barədə gələcək oxucuda dolğun təsəvvür yaratmaq olmuşdur... Təz-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

kirədə Azərbaycan poeziyasının o dövrü üçün xarakterik olan janrlarının işlədilməsi – bütövlükdə bu təzkiyənin ədəbi irsi itirməmək məqsədini qarşıya qoyduğundan xəbər verir”.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkiyəsində ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılıq irsi dəyərləndirilərkən demək olar ki, tənqidi mülahizələrə yer verilmir. Tədqiqatçı daha çox təqdim etdiyi sənətkarın ədəbi kimliyini ortaya qoymaq, həmçinin onun yaradıcılıq yolu haqqında təsəvvür yaratmaq məramından çıxış edir.

Məhəmmədəğa Müctəhidzadə 1958-ci il yanvar ayının 28-də 91 yaşında Ağdamda rəhmətə gedib. Qəbri “Qarağacı” qəbiristanlığındadır.

Yaradıcılığı

Ləblərin tək gözəlim, gönçə-yi xəndan olmaz,
Çöhrəy-i alına bənzər gülü reyhan olmaz.

Rastlıda dedim: -Ey gül, sənə varmı həmta,
Dedi: -Bağ içrə olar sərv, xuraman olmaz.

Ey Məsiha-yi zəman, kim görə ecaz-i ləbin,
Xızrvəş talib-i sərçəşmə-yi həyyan olmaz.

Əşq bimanna aləmdə nə lazımdı təbib,
Öylə bir dərdə düşən talib-i dərman olmaz.

Kûy-i dildarə girən dəmdə rəqibə güldüm,
Rövzə-yi Xüld-i bərin mənzili şeytan olmaz.

Bu yanar qəlbin evin yarə dedim, məskən qıl,
Söylədi: Əsl-i cinan daxili teyran olmaz.

Yaxdı pərvanə özün atəşə, yaxdıqca dedi:
Mərd məydan-i şücaətdə hərasan olmaz.

Müştəri, hurivəşin görsə əğər zahid-i xüşk,
Talib-i xüldü bərin hurivü qılman olmaz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Atam – Müctəhidzadə Təhsin Məhəmməd oğlunun və əmim – Müctəhidzadə Hafiz Məhəmməd oğlunun xatirələri.
2. Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı Taclı “MEHEMMED AĞA MÜŞTƏRİ(MÜCTƏHİDZADƏ)” 08 fevral 2014-cü il.
3. https://azertag.az/xeber/Mehemmed_aga_Muctehidzadenin_eserleri_nesre_hazirlanir-1033898
4. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99h%C9%99mm%C9%99d_a%C4%9Fa_M%C3%BCct%C9%99hidzad%C9%99.
5. <http://az.strategiya.az/old/index.php?m=xeber&id=25009>
6. https://apa.az/sosial_xeberler/elyazmalar-institutu-qarabag-edebi-muhitinin-gorkemli-numayendesi-mehemmed-aga-muctehidzadenin-eserlerini-elde-edib.html
7. Karabağ'da işgaldən öncə kaydedilən son Ezan. <https://www.youtube.com/watch?v=UpfxtvflxC8>
8. Prof. Dr. Raqif Şahmar oğlu Kərimov “Məhəmməd Ağa Müctəhidzadənin əsərləri” (2018, hal-hazırda çapdadır).
9. <https://www.facebook.com/ocakliyiz.biz/videos/209592645848697/?fref=mentions&pnref=story>

“THE PERSONALITY AND ACTIVITY OF MOHAMMED AGA MÜCTAHIDZADEH DURING THE REPUBLIC PERIOD”

Summary

The poet, literary critic Mirza Mohammed aga Mirza Sadrioglu Mujtehidzadeh was born in 1867 in Shusha. He received his primary education from his father. Then he studied in the madrasa.

The information about his biography is not so rich. According to the researchers, Mohammed Aga traveled to Iran, Iraq and the Ottoman Empire in order to learn and gain knowledge from a young age. These trips have played an important role in the formation of his worldview. He also continued his education in Turkey.

Key words: Republic Period, Azerbaijan, Garabagh, Genius Mustafa Kemal Atatürk, Our Composer Uzeyir Hajibeyli, Mohammad Aga Müctahidzadeh, his works “Riyazul-Aşigin” and “Tazkireyi-Navvab”.

“ЛИЧНОСТЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУХАММЕДА АГА МУДЖТЕХИДЗАДЕ В ПЕРИОД ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ”

Резюме

Поэт, литературовед, критик, Мирза Мухаммед ага Мирза Садрай оглу Муджтехидзаде родился в 1867 году в городе Шуша. Начальное образование получил от отца. Затем он учился в медресе.

Информация о его биографии не так богата. По словам исследователей, Мухаммед ага совершил поездку в Иран, Ирак и Османскую империю, чтобы учиться с юных лет и получать знания. Эти путешествия сыграли важную роль в формировании его мировоззрения. Он также продолжил свое образование в Турции.

Ключевые слова: период Демократической Республики, Азербайджан, Гарабах, гений Мустафа Кемаль Ататюрк, наш композитор Узеир Гаджибейли, Мухаммед Ага Муджтехидзаде, его произведения “Риязул-Ашигин” и “Тазкирей-Навваб”.

VÜSAL SƏFİYEVƏ
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
vusal-s67@mail.ru*

AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTİNİN BİBLIOQRAFIYA BÜROSUNUN FƏALİYYƏTİNDƏ FOLKLOR MƏSƏLƏLƏRİ

1991-ci ildən etibarən öz müstəqilliyinin və suverenliyinin bərpasına nail olmuş bu günkü Azərbaycan Respublikası uzun illərin fiziki və mənəvi repressiyalarından qurtularaq yenidən öz kökünə, tarixinə, ənənələrinə qayıtmışdır. Bu dövlət müsəlman Şərqində ilk dünyəvi və demokratik dövlət olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisidir.

Gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 aylıq mövcudluğuna baxmayaraq ölkəni dünyanın ən qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevirərək onun tarixi ərazisində zəngin maddi-mədəni irs qoyub getmişdir. Bu irs Azərbaycan Cümhuriyyətinin hələ ilk gündən qəbul etdiyi dövlət dili, rəmzləri (bayrağı, gerbi) və müxtəlif sahələrdə apardığı islahatların nəticəsidir. Bu islahatlardan biri isə Azərbaycan elminin milli sərvət olaraq qorunub günümüzdə ötürülməsidir. Bu baxımdan 1919-cu ildə Bakı Universitetinin yaradılması Azərbaycan elminin inkişafı üçün çox mühüm bir hadisə idi. 1920-22-ci illərdə elmi tədqiqatlar həmin elm ocağında aparılaraq humanitar, tibb və təbiət üzrə elmi cəmiyyət təşkil edilmişdir ki, bu da 1923-cü il noyabrın 2-də ziyalı və alimlər qrupunun təşəbbüsü ilə təsis edilmiş Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti adlandırılmışdır. Cəmiyyətin ilk sədri görkəmli Azərbaycan yazıçısı, ictimai xadim və pedaqoq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev oldu. Cəmiyyətin məqsəd və vəzifələri Azərbaycan və ona yaxın olan ölkələri, xalqları hərtərəfli tədqiq edərək öyrənməkdən, onların elmin müxtəlif sahələrindəki tədqiqat problemlərini həll etməkdən, eləcə də Azərbaycan haqqındakı bilgiləri təbliğ edərək elmi kadrlar yetişdirməkdən və elmin inkişafına hərtərəfli yardım etməkdən, elmi tədqiqatlara konkret istiqamət verməkdən, bu məqsədlə də elmi ekspedisiyalar, disputlar, qurultaylar, konfranslar, iclaslar, ekskursiyalar, kütləvi qiraətlər, xüsusi kurslar, müşavirələr, mühazirələr, informasiya gecələri təşkil edib muzey, kitabxanalar yaradaraq ölkəmizlə bağlı işlərə yardımçı olmaqdan ibarət idi.

Cəmiyyətin yaranması təklifi hələ 1923-cü ilin baharında irəli sürülmüşdü. Bununla əlaqədar olaraq Xalq Maarif Komissarlığının Kollegiyasına xahiş ilə müraciət olunmuşdu. 1923-cü ilin may ayının 5-də kollegiya tərəfindən Cəmiyyətin D.Urusov, A.R.Zifeld və "Kommunist" qəzetinin redaktoru Həbib Cəbiyev tərəfindən tərtib olunmuş Nizamnaməsi təsdiq edildi. Lakin Cəmiyyətin təşəbbüskarlarından biri doktor D.Urusov Azərbaycandan getdiyi üçün cəmiyyət o vaxt fəaliyyətə başlaya bilmədi. Buna baxmayaraq "Bakinskiy raboçiy", "Kommunist" qəzetlərində elm və təcrübə ilə məşğul olan alim və mütəxəssisləri bir yerə yığa bilən "Azərbaycan və ona qonşu olan ölkələri iqtisadi, sosial-tarixi, etnoqrafik, arxeoloji və dilçilik baxımından planlı və müfəssəl şəkildə tədqiq və tətəbbö etmək məqsədi ilə" bir elmi mərkəzin – Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yaranmasına ehtiyac duyulduğu vurğulanırdı və nəhayət, 1923-cü ilin noyabr ayının 2-də Bakıda Maarif evində təsis yığıncağı çağırılaraq Cəmiyyətin nizamnaməsi və strukturu müzakirə edildi. Cəmiyyətin müvəqqəti idarə heyəti seçildi. İdarə heyətinə professor A.N.Samoyloviç sədr seçilmiş, onun müavini A.R.Zifeldt, xəzinədar V.M.Sısoyev, katib V.A.Ryumin, fəxri üzvlər isə: Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarı D.Bünyadzadə, Xalq Komissarları Şurası sədri Q.Musabəyov, Leningrad Universitetinin professoru, şəqrşünas V.V.Bartold, SSRİ EA katibi S.F.Oldenburq, Maddi Mədəniyyət Akademiyasının direktoru N.Y.Marr, Konstantinopol (İstanbul) Universiteti Filologiya fakültəsinin dekanı professor F.Köprülüzadə, Leningrad Universitetinin professoru L.İ.Meşşaninov seçildilər (3, 58-59).

1925-ci ildə bu Cəmiyyət Azərbaycan hökumətinin sərəncamına verilmiş, 1929-cu ildə yenidən təşkil edilərək Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu (DETİ) adlandırılmışdı. İnstitutun təbiət, biologiya, tarix və etnoqrafiya, dilçilik, ədəbiyyat və incəsənət, fəlsəfə, Şərqi və xarici Şərq, dövlət və hüquq bölmələri var idi. Sonralar Cəmiyyətin "Xəbərlər"i nəşr olunmağa başladı. "Xəbərlər" həm rus, həm də Azərbaycan dillərində çıxırdı. Bu illərdə Leningrad, Kazan, Moskva şə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

hərlərində çalışan bir sıra görkəmli sovet şərqşünas və türkoloqları Bakıya daimi işləmək və müvəqqəti mühazirə oxumaq üçün dəvət olunurdu. Bu professorlar Azərbaycanın maddi və mənəvi abidələrinin öyrənilməsində, arxeoloji qazıntıların aparılmasında, dilin ləhcələrinin tədqiqində yaxından iştirak edirdilər. Bu alimlər içərisində A.V.Baqri, P.K.Juze, V.M.Zummer, N.Y.Mar və b. adlarını çəkmək olar. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində toplanmış folklor materialları “Maarif və mədəniyyət”, “Maarif işçisi”, “Dan ulduzu” jurnallarında, “Kommunist”, “Yeni yol” qəzetlərində çap olunurdu.

Bu alimlər içərisində professor Aleksandr Baqrinin (1891-1949) adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Baqri Qafqaz xalqlarının folkloruna dair zəngin bibliografik göstəricilər tərtib etmişdir. Onun Azərbaycan folklorunun toplanmasında, nəşrində, təsnifində, tədqiqində böyük rolu olmuşdur. O, Azərbaycan nağılları, onların motivləri, toplanması, öyrənilməsi barədə bir sıra nəzəri məqalələrlə çıxış etmişdir. Aleksandr Baqri, həmçinin, 1924-1926-cı illərdə 3 buraxılışdan ibarət, 1890-1923-cü illər Azərbaycan folkloruna dair materialları əhatə edən, bu günədək müasir folklorçuların mühüm informasiya mənbəyi hesab edilən “Azərbaycan bibliografiyası üçün materiallar” adlı əsərini yazmışdır. 1930-cu ildə Aleksandr Baqri Qafqaz xalqlarının nağıl və əfsanələrindən ibarət məlumat kitabçası (Qafqaz xalq ədəbiyyatına dair məlumatlar, Bakı, 1926) əlavəsilə üçcildlik “Azərbaycan və ona yaxın ölkələrin folkloru” adlı məcmuəni tərtib edərək nəşr etdirmişdir ki, məcmuənin birinci cildində və ikinci cildinin bir hissəsində Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələri – Qafqaz xalqları və Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrinin nağılları toplanmışdır. 1932-1939-cu illərdə Aleksandr Vasilyeviç Baqri SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan bölməsinin böyük mütəxəssisi, sonra isə SSRİ EA-nın Azərbaycan filialının direktoru vəzifəsində çalışmışdır. 1935-ci ildə alim folklorşünas Hənəfi Zeynallı ilə birgə rus oxucusunu Azərbaycan nağılları ilə tanış etmək məqsədilə rus dilində 79 nağıl, əfsanə və dastandan ibarət olan “Azərbaycan türk nağılları” adlı bir məcmuə nəşr etdirmiş, 1938-ci ildən 1942-ci ilədək isə o, Azərbaycan Dövlət Universitetinin dekanı və rus ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, ATTC-nin 1923-cü il noyabrın 4-də təşkil olunmuş Bibliografiya Bürosunun sədrliyi də Cəmiyyətin bibliografiya komissiyasının sədri kimi məhz A.Baqriyə tapşırılmışdı.

Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti qısa müddət ərzində səmərəli elmi fəaliyyət göstərmiş, respublikada elmin, mədəni-maarif işinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bu Cəmiyyət respublikanın tarixinə, etnoqrafiyasına və iqtisadiyyatına dair materiallar toplayır, tədqiq edir, elmi şəkildə işləyib nəşrə hazırlayır və bu tədqiqatların, nəşrlərin elmi ictimaiyyət arasında geniş təbliği və yayılmasının təşkilini də öz üzərinə götürürdü.

Buna görə də Cəmiyyətin yaradılmasının elə birinci ilində, noyabrın 4-də Bibliografiya Bürosunun, noyabrın 18-də isə kitabxananın təşkil olunması haqqında qərar qəbul edildi.

Bibliografiya Bürosu elmi-tədqiqat işlərində bibliografiya xidmətini genişləndirmək məqsədilə gərgin axtarışlar aparır. Cəmiyyətin Rəyasət heyəti ilk dövrlər tam olmasa da Azərbaycan haqqında olan çap materiallarının əlifba göstəricisinin hazırlanması işinə başlamağı Bibliografiya Bürosuna tövsiyə edir (3, 72-73).

Daha sonra Bibliografiya Bürosu bu sahədə mühüm işlər görür və professor A.Baqrinin başçılığı altında yuxarıda adlarını çəkdiyimiz layihələri həyata keçirir, ölkə haqqında bibliografik arayışlar verir, elmi-tədqiqat işlərinə bibliografik xidməti təşkil edir.

Bibliografiya Bürosunun Azərbaycan haqqında materialın toplanması istiqamətində apardığı gərgin iş nəticəsində tezliklə “Materialı dlya bibliografii Azerbaydjana” adlı bibliografik göstəricinin birinci buraxılışı çapa hazırlandı. 1924-25-ci illərdə göstəricinin daha iki buraxılışı, 1926-cı ildə bu isə üç buraxılışın mövzu göstəricisi nəşr edildi (1, 3).

1925-ci ildə “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”nin kitabxanası ilə Bibliografik Büronun işində təkrarçılıq yarandığı üçün 1925-ci ilin avqustunda Cəmiyyətin kitabxanası ilə Bibliografik Büro birləşdirilərək “Kitabxana-Bibliografiya Bürosu” yaradıldı və Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının baş redaktoru Hənəfi Zeynallı (1896-1938) büronun sədri seçildi (4).

Bu dövrdə ATTC xətti ilə xeyli miqdarda Azərbaycan xalq nağılları toplanmışdı. Bu işdə H.Zeynallı ilə bərabər, bilavasitə A.Baqri, A.Sübhənverdixanov (Divanbəyoğlu), Y.V.Çəmənəminli, H.Əlizadə yaxından iştirak edirdilər.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

1927-ci ildə ATTC xətti ilə Hümmət Əlizadənin “Molla Nəsrəddin İtəfələri”, Salman Mümtazın “El şairləri” (1927-1928, 1935), Hümmət Əlizadənin iki cildlik “Azərbaycan aşıqları” (1929-1936) kitabları, H.Zeynallının “Aşıq Pəri və müasirləri”, “Azərbaycan aşıqları haqqında bir neçə söz”, “Azərbaycan aşıqları” məqalələri, “Azərbaycan el ədəbiyyatı” (1929; 1936) məcmuəsi, Y.V.Çəmənəminlinin “Azərbaycanda Zərdüşt adətləri” adlı əsəri nəşr olunmuşdur. Bundan başqa 1930-cu ildə Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutu tərəfindən A.V.Baqrinin üç cilddən ibarət litoqrafik folklor seriyasından “Folklor Azerbaydjana i prileqayuşix stran” adlı kitabı çap olundu. Həmin kitabın üç cildinin birincisi bütünlüklə, ikinci cildinsə bir hissəsi Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ibarət idi (2, 105; 109-110).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hüseynova, F. AMEA MEK-da bibliografiya fəaliyyətinin təşəkkülü və inkişafı // Elmi əsərlər, B.: MEA MEK, 2004, VI buraxılış, s. 3.
2. Xəlilbəyli, H. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri (1923-1929), B.: Ozan, 1999, 131 s.
3. Rüstəmov A. Azərbaycan SSR-də elmi-sahə kitabxanalarının yaranması və fəaliyyəti (1920-iyun 1941-ci illər), B.: Elm və təhsil, 2014, 208 s.
4. <http://www.mek.az/history.aspx>

FOLKLORE PROBLEMS IN THE ACTIVITY OF THE BIBLIOGRAPHY BUREAU OF THE SOCIETY “AZERBAIJAN TEDGIG VE TETEBBO” (AZERBAIJAN SOCIETY FOR SCIENTIFIC RESEARCH AND STUDIES)

Summary

In the article it is said about the history of Azerbaijan Democratic Republic which was the first worldly and democratic state in the East. Though republic had a very difficult social-political situation during twenty three months there were many reforms in different spheres of Azerbaijan science. In the article it is also said about the role of the development of Azerbaijan folklore of Azerbaijan Society for Scientific Research and Studies which was the predecessor of Azerbaijan National Academy of Sciences with its Bibliography Bureau, the works in that sphere are investigated.

Key words: Azerbaijan, Republic, science, reform, Society, folklore, Bibliography

ВОПРОСЫ ФОЛЬКЛОРА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОГО БЮРО ОБЩЕСТВА “ОБСЛЕДОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА”

Резюме

В статье просматривается историческое прошлое первого светского и демократического государства на мусульманском Востоке – Азербайджанской Демократической Республики. Несмотря на 23-месячный период деятельности Демократической Республики в напряженной и сложной общественно-политической обстановке, были проведены реформы с целью развития азербайджанской науки. В статье, также, исследуется роль в развитии науки Азербайджана, работы проведенные в этой области являющимся предшественником Азербайджанской Национальной Академии Наук Общества Обследования и Изучения Азербайджана с его Библиографическим Бюро.

Ключевые слова: Азербайджан, Демократическая Республика, наука, реформа, Общество, фольклор, библиография

AKİFƏ XƏLİLOVA
*AMEA Folklor İnstitutu,
böyük elmi işçi,
akife_xelilova@mail.ru*

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞININ TARİXİNDƏ AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTİNİN YERİ

1918-ci ilin 28 mayında rəsmən elan edilmiş ilk Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Azərbaycanda elm və təhsil sahəsində ilk uğurlu addımlar atılır. İlk növbədə ölkənin təhsil sistemi və milli-mədəni institutlarının qurulması və bərpası istiqamətində fəaliyyət başlanır. Azərbaycan cümhuriyyətinin siyasi, iqtisadi əsasları ilə yanaşı ictimai-mədəni strukturları da gündəmə gəlir. Ordu yaradılır, çoxpartiyalı parlament fəaliyyət göstərir, dövlət rəməzləri müəyyənləşir, diplomatik əlaqələr qurulur, təhsil və elm sahəsində təməllər qoyulur. Azərbaycan dili “türk dili” adı ilə rəsmi dövlət statusu qazanır, ilk universitet (BDU) açılır. Azərbaycanda elmi fəaliyyət bu universitetlə yeni bir keyfiyyət qazanmış olur. Bu universitet təkcə təhsil ocağı deyil, eyni zamanda ölkənin elmi mərkəzi olur. Çünki universitetin qurulması prosesində buraya başqa ölkələrdən mütəxəssislər, elm adamları dəvət olunmuşdu. Universitetin əcnəbilərdən ibarət əsas elmi kadr potensialı Azərbaycanda da müasir elmi araşdırmalar apara bilən yerli kadrların yetişməsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Azərbaycan cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə mətbuat geniş fəaliyyət göstərir, ölkənin ictimai-mədəni məsələlərini diqqət mərkəzinə gətirirdi. Dövrün mətbuatında təhsillə yanaşı mədəniyyət problemləri də öz əksini tapırdı. Mətbuat səhifələrində ənənəvi mədəniyyət, xalq yaradıcılığı nümunələrinə də münasibət müşahidə olunur. Mətbuatda adət-ənənələrə, bu və ya başqa şəkildə folklor nümunələrinə də nəzər yetirilir. Çünki folklor nümunələri XIX əsrin ikinci yarısından artıq mətbuatda nəşr olunmağa başlayır. XX əsrin əvvəllərində də maarifçilik yönümlü mətbuat səhifələri folklor nümunələrinə yer verməyə davam edir.

Cümhuriyyət dövründə (1918-1920) ayrıca olaraq folkloru öyrənən bir qurum, təşkilat və ya cəmiyyətin olması haqqında əlimizdə məlumat yoxdur. Lakin Cümhuriyyətin süqutundan az sonra Azərbaycanda ilk elmi təşkilat yaradılır. Biz hesab edirik ki, bu təşkilatın yaranması Azərbaycan cümhuriyyəti (1918-1920) ilə bağlıdır. Ən əsası da ona görə ki, bu təşkilatın kadr əsası Cümhuriyyət dövründə və Cümhuriyyətin öndərləri tərəfindən formalaşdırılmışdı. Cümhuriyyət həm təhsilin, həm də elmin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı.

Azərbaycanda elmi mühitin güclənməsi, Bakının türkoloji mərkəzə çevrilməsi meyli müşahidə olunurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) süqut etdikdən sonra Avropa təhsilli və ya Avropa səviyyəli milli ziyalı elitasının bir hissəsi ölkəni tərk edərək mühacirətdə yaşamaq, bir hissəsi isə bolşevik hökumətinin sərt siyasi rejimi şəraitində fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmışdı. “Bu illərdə Leninqrad, Moskva, Qazan şəhərlərində çalışan bir sıra görkəmli şərqşünas və türkoloqları Bakıya daimi işləmək üçün, ya da müəyyən dövr mühazirələr oxumağa dəvət olunmuşdular. Bu professorlar Azərbaycanın maddi və mədəni abidələrinin öyrənilməsində, arxeoloji qazıntıların aparılmasında, dilin, ləhcələrin öyrənilməsində yaxından iştirak edirdilər. Onlar böyük məmnuniyyətlə öz təcrübələrini, biliklərini gənc Azərbaycan mütəxəssislərinə öyrədir, gənc elmi-pedaqoji kadrların yetişdirilməsində əllərindən gələni əsirgəmərdilər. Bu şərqşünaslar içərisində V.Qordlevski, İ.İ.Meşşaninov, A.Samoyloviç, N.Marr, V.M.Sisoyev, A.V.Baqri, Juze, Zummer və başqalarının adını çəkməyə bəzi (9, 63).

Azərbaycanın elmi – mədəni həyatında mühüm xidmətləri olan ilk elmi qurumlardan biri “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti” (ATTC) 1923-cü ilin noyabrın 2-də təsis edilmiş, 7 il bu ad altında fəaliyyət göstərmiş, 1930-cu ildən isə tərkibi dəyişdirilərək Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutuna verilmişdir. Cəmiyyət ziyalı qrupunun təşəbbüsü ilə yaradılmış, öz işinə o dövrün çox nüfuzlu alimlərini cəlb etmişdir. Cəmiyyətin dəvəti ilə akademik V.İ.Qordlevski, akademik İ.İ.Meşşaninov, akademik V.V.Bartold, akademik A.Y.Krımiski, akademik N.Y.Marr, professor A.N.Samoylov, professor N.İ.Juze, professor İsmayıl Hikmət, professor Mehmet Fuad Köprülüzadə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

də, V.P.Zummer, V.M.Sisoyev və b. kimi tanınmış alimlər müəyyən müddət Azərbaycanda olmuş, xalqımızın dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə bağlı maraqlı tədqiqatlar aparmışdılar. (1, 38).

“Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti”nin xətti ilə folklor irsinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti” 1923-cü il noyabrın 2-də təsis edilmişdir. İlk növbədə cəmiyyətin üç əsas şöbəsi işə başlamışdı. Bu şöbələr aşağıdakılardır: tarix və etnoqrafiya, təbiət, iqtisadiyyat. Folklor sahəsində çalışan şəxslərdən cəmiyyətin tərkibində prof. A.Baqri, H.Zrynalı, V.Xulufu, A.Sübhanverdixanov, yazıçılarımızdan C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev və başqaları var idi. Cəmiyyətin tərkibində olan müxtəlif seksiya və komissiyalar az bir müddət içərisində Azərbaycanın rayonlarına ekspedisiyaya gedirlər... Sonralar cəmiyyətin “Xəbərləri” nəşr olunmağa başlayır. Bunlar həm rus, həm də Azərbaycan dilində çıxır (1, 63).

Azərbaycanı öyrənmək, onun zəngin xalq ədəbiyyatını toplamaq, nəşr etmək məqsədilə “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məcmuəsi təşkil edildi... Bu dövrdə Azərbaycan folkloru rus dilinə tərcümə edilir, onun haqqında elmi məqalələr yazılırdı. Bu cəhətdən professor A.V.Baqrinin redaktorluğu ilə nəşr olunan üç cildlik “Folklor Azerbaydjana i prelaquyuxix stran” (1930) kitabı ...xüsusi əhəmiyyətə malik idi (11, 66).

1920-ci illərdən başlayaraq A.Şaiq, R.Əfəndiyev, V.Xulufu, H.Zeynalı, Y.V.Çəmənşəminli, S.Mümtaz, Ə.Abid, A.V.Baqri və H.Əlizadə kimi folklorşünaslar şifahi xalq ədəbiyyatımızı toplamaq və nəşr etdirməklə yanaşı, onun elmi tərəflərinin, nəzəri xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində də xeyli iş görmüşlər. “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti” xətti ilə görülən işlər az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Cəmiyyətin buraxdığı “Xəbərlər”in səhifələrində rus və azərbaycanlı müəlliflərin folklorla bağlı nəzəri məqalələri tez-tez dərc edilirdi (12, 43).

Dəvət olunmuş görkəmli alimlər arasında professor A.V.Baqri (1891-1949) də olmuşdur. Ayrıca olaraq A.V.Baqrinin elmi fəaliyyətini tədqiq etdiyimiz üçün bizə onun da tərkibində olduğu folklor komissiyasının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri məlumdur. 32 yaşında Bakıya gəlmiş alim ömrünün Qalan 26 ilini Bakıda elmi-pedaqoji fəaliyyətə həsr etmişdir. 1924-cü ildən A.V.Baqrinin adına müxtəlif mətbu orqanlarda rast gəlirik. A.Baqrinin ATTC-dəki fəaliyyətindən aydın olur ki, bu təşkilatın fəaliyyətini bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. “Azərbaycan bibliografiyası” adlı məlumat kitabının hazırlanması. Qeyd etməliyik ki, bu bibliografiya çox zəngin məlumat ehtiyatına malikdir. 134 müxtəlif bibliografik göstəricidən istifadə etməklə hazırlanmış material 1924-cü (I və II buraxılışlar) və 1925-ci (III buraxılış) illərdə nəşr olunmuşdur. A.V.Baqri “bibliografiya”da 1820-1923-cü illər arasındakı böyük bir dövrün mətbuatında Azərbaycan haqqında çap olunmuş materialları əks etdirmişdir. Alim bu materialların hazırlanmasına 2 il (1923-1924) vaxt sərf etmişdir. Bizim üçün daha önəmli odur ki, topluda Azərbaycan xalqının folkloruna aid zəngin bibliografik göstəricilər öz əksini tapmışdır. Üç buraxılışda gerçəkləşən bu nəşrdə sistemlilik gözlənilmişdir. “Birinci buraxılışda müəllif əsas bibliografik qaynaqları, coğrafi və səyahətlə bağlı materialları toplamışdır. İkincidə Azərbaycan etnoqrafiyasına, filologiyasına, maarifinə, tarix və arxeologiyasına aid ədəbiyyat vermiş, üçüncü buraxılışda isə Azərbaycan xalq təsərrüfatına aid materialları göstərmişdir” (1, 39). Alimin gördüyü bu işin istər öz dövrü üçün, istərsə də bu gün üçün əhəmiyyəti böyükdür. Onun tərtib etdiyi bibliografik əsərlərdə “inqilaba qədər çap olunmuş folklor əsərlərinin izahlı annotasiyası verilmişdir” (3, 31; 4; 5).

2. ATTC-in xətti ilə alimin göstərdiyi mühüm xidmətlərdən biri də onun tərtib etdiyi “Azərbaycan və onunla həmhüddud ölkələrin folkloru üçcildliyidir” (7).

“A.V.Baqrinin xalq ədəbiyyatına dair xüsusi məcmuəsində Qafqaz xalqları ilə birlikdə Azərbaycan xalqının da bir sıra nağıl və əfsanələri çap olunmuşdur. Buradakı nağıllar L.Q.Lopatinskiyin vaxtı ilə toplamış olduğu materiallar əsasında tərtib edilmişdir. Məcmuənin üç cildinin birincisi bütünlüklə, ikinci cildin bir hissəsi Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ibarətdir. Bütün bunlarla yanaşı A.V.Baqridən Azərbaycan folklorunun bir sıra nümunələrinin tədqiqatçısı kimi də danışmaq lazımdır” (8, 52-53). Şübhəsiz ki, bu nəşrin Azərbaycan folkloruna aid olan hissəsi ayrıca təhlil olunmalı, folklorşünaslıq yönümündən dəyərləndirilməlidir.

3. Alimin fəaliyyətinin bir istiqaməti də onun tədqiqat işidir. Məlumdur ki A.V.Baqri dövrünün elmi nəşrlərində nəzəri məqalələrlə çıxış edib. O, “Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri, el hekayələri, xalq məsəlləri, nağıllar barədə bir sıra məqalələr yazmışdır” (6, 14).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

A.Baqri Azərbaycan folklorunun toplanmasında, tərtibində, təsnifində, tərcüməsində və nəşrinə də fəal iştirak edib. Bununla yanaşı, o həm də Azərbaycan folklorunu elmi şəkildə tədqiq edən məqalələr yazıb. Məqalələri “Xalq müəllimi“, “Maarif işçisi“ və b. Jurnallarda, “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məcmuəsində nəşr olunub (13; 14; 4; 5; 15; 16; 7; 17; 18 və b.). Alimin elmi irsi həm rus dilində, həm də Azərbaycan dilindədir; yəni hər iki dildə elmi əsərləri vardır. 1920-40-cı illərin digər elmi nəşrlərində də A.V.Baqrinin çap olunmuş elmi əsərlərinin mövcudluğu istisna olunmur. Doğrudur, həmin dövrü ümumi şəkildə araşdıran tədqiqatlar mövcuddur. Amma arxiv materiallarının kifayət qədər öyrənilmədiyi də faktır. Qeyd etdiyimiz məsələlər ilk folklor cəmiyyətinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Xəlilbəyli H. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. B., “Ozan”, 1999.
2. Baqri A.V. “Azərbaycan bibliografiyası materialları”. I, II buraxılışlar. B., 1924, III buraxılış, B., 1925.
3. Əliyev Y. Azərbaycan folklorşünaslıq elminin tarixi. (29- cu illər), B., 1999.
4. Narodnaya slovestnost Kafkaza (materialı dlya bibliografiçeskoqo ukazatelya prof. A.V.Baqrya). İzvestiya Vostoçnoqo fakulteta A.Q.U im.V.İ.Lenina. Vostokovedeniye, T.I, B., 1926.
5. Baqri A. V. Materialı po bibliografii Kafkaza (k voprosu o bie jənşini Kafkaza) izvestiya AQU im. V.İ.Lenina. Vostokovedeniye, 1928. T.II. s.1-44.
6. Abbaslı İ. Azərbaycan folklorşünaslığı: təşəkkülü və inkişaf mərhələləri. Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər IX kitab. B. 2000.
7. Baqriy A.V. Folklor Azerbaydjana i prileqayuşix stran. T.I – III, B., 1930.
8. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., “Maarif”, 1992.
9. Babayev İ, Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, B., “Maarif”, 1970.
10. ASE. I c. B., 1976.
11. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B., “Maarif”, 1985.
12. Umudov Q. Folklorşünaslığımızın tarixindən. B., “Təbib”, 1995.
13. Baqri A. V. El hekayələri haqqında. “Xalq müəllimi” jurnalı, 1924, N 1, s.49 -51.
14. Baqri A.V. Xalq məsələləri haqqında “Maarif işçisi”, 1925, N 1, s.54-57.
15. Baqriy A.V. K voprosu ob izuçeniye azerbaydjanskix skazok. İzvestiya Vostoçnoqo otdeleniya AQU.im. S.M.Kirova, T. IV, 1929.
16. Baqri A.V. Süleyman Danişmənd haqqında rəvayət. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”. 1930, N 3, s.29 -32.
17. Baqri A.V. Ədəbiyyat biliyinə başlanğıc. B., 1930.
18. A.V.Baqri. Ədəbiyyatşünaslıq üçün vəsait. B., 1930.

THE FIRST FOLK SOCIETY IN AZERBAIJAN

Summary

The article explores the activities of the first folklore society in Azerbaijan. The role of the Republic of Azerbaijan (1918-1920) in the process of forming a scientific organization is also evaluated. The materials on the activities of the first folklore society are analyzed.

Key words: Azerbaijan, Republic, folklore, society, science, organization

ПЕРВОЕ ФОЛЬКЛОРНОЕ ОБЩЕСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье исследуется деятельность первого фольклорного общества в Азербайджане. Так же оценивается роль Азербайджанской Республики (1918-1920) в процессе формирования научной организации. Анализируются материалы о деятельности первого фольклорного общества.

Ключевые слова: Азербайджан, республика, фольклор, общество, наука, организация

GÜLSÜMXANIM HASILOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
gulsumxanim@rambler.ru*

MİLLİ BAYRAMLAR MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN DAŞIYICISIDIR

Hər bir xalqın özünəməxsus milli bayramları vardır. Azərbaycanlılar minilliklər, əsrlər boyu yazın gəlişini daha təmtəraqlı və rəngarəng formada keçiriblər. Mənəvi mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsi olan milli bayramlarımız xalqımızın həyatında və məişətində mühüm yer tutur. Hər il xalqımızın mənəviyyatından boy verərək cücərən Novruz, əslində unudulmayan, yaşayan, ölməyən milliliyimizin bir nümunəsidir. Novruz bayramı əsrlər boyunca xalqımızın milli birliyini, milli bütövlüyünü və milli dövlətçilik düşüncəsini qorumuş, yaşatmışdır. Bu bayram tarixin ən qədim dövrlərindən bu günə kimi xalqımızın həyatından ayrı düşməmişdir. Novruz bayramı Azərbaycanda həmişə qeyd edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində Rus imperiyasında baş verən inqilablar nəticəsində çar hökumətinin dayaqları laxlayır və o çökür. Bunun davamlı məntiqi olaraq 1918-ci il may ayının 28-də Şimalı Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti (AXC) qurulur. Qısa bir zaman çərçivəsində bütün istiqamətlərdə müəyyən tələpəli tədbirləri həyata keçirməyə başlayan milli hökumət xalqımızın həyatı və məişətində, mənəviyyatında xüsusi yeri olan Novruz bayramının keçirilməsinə də xüsusi önəm verərək, bu məqsədlə müəyyən əməli işləri həyata keçirmişdir. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1919-cu il fevralın 18-də “Bayram münasibətilə müavinət verilməsi barədə” Parlamentə qanun layihəsi təqdim etmiş, bunun nəticəsi olaraq 1919-cu il martın 19-da Parlamentdə Novruz bayramını milli bayram kimi yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin edən hüquqi sənəd imzalanmışdı. Parlament tərəfindən bu istiqamətdə 1919-cu ilin 19 may tarixində “Azərbaycan hökumət təşkilatlarının qulluqçularına Novruz bayramı münasibəti ilə birdəfəlik yardım verilməsi haqqında” digər qanun da qəbul edilmişdir. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq Milli hökumətimiz zəngin dövlət quruculuğu, dünyəvi dövlətçilik ənənələrini formalaşdırmaqla bərabər, eyni zamanda xalqımızın keçmişinin, mədəniyyətinin, mənəvi həyatının ayrılmaz hissəsi olan Novruz bayramını inkişaf etdirmək və yaşatmaq istiqamətində əməli işlər görmüşdür.

Xalqların öz köklərinə, öz əski “mən”inə qayıdışı zamanda, biz də qədim adət və ənənələrimiz, qədim milli bayramlarımız içərisindən yaxşı nə varsa, hamısını arayıb, tapıb xalqımıza qaytarmalıyıq.

Xalqımızın ən qədim bayramlarından olan “Novruz” yazın gəlməsi, təbiətin oyanışı, dirilməsini ifadə etməklə xalq ədəbiyyatında bir sıra rəvayət, əfsanə və mifoloji obrazlarla şərtlənir. Yenilik və dirilmə ritualına uyğun mərasimdə yer alan bir sıra adət-ənənələr, inanclar milli-mədəni dünyagörüşün ən qədim düşüncə və təsəvvürünə bağlı olmaqla etnik özünəməxsusluqla çevrələnir. “Yeniləşmə”, “dirilmə” mənalarında mövsümü bayramların sırasında “Novruz” daha qədim, əski yaradılış-dünyanın nizama salınmasında xaosun kosmosa çevrilməsi mifologemindən qaynaqlanır. Dünyanın “bərpa” olunması mübarizə üzərində aparıldığından xeyir və şərin qarşılaşdırılması və xeyir qüvvələrə insanların daima yardım etməyə çalışdığı nəticədə bir çox mərasim görüşləri, ritualları formalaşdırmışdır.

Sovet dövrü ideologiyası və dini xurafat tarix boyunca Novruzunu məhdudlaşdırmağa, onun milli mənəviyyatdakı yerini kiçiltməyə, yaxud yox etməyə çalışıblar. Hələ İslam dinin ilk gəlişi dövründə bu bayrama təzyiqlər olmuşdur: “Xurafat bu bayramı uzun müddət unudurmağa çalışmış, hətta onu dördüncü xəlifənin hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlamağa cəhd etmişdir. Lakin bunun sonradan qondarıldığı şübhəsizdir. Əvvəla, müsəlman bayramları qəməri təqvimə əsaslandıqları üçün ilbəlil öz yerlərini dəyişdikləri, yəni başqa-başqa vaxtlarda, başqa-başqa fəsillərdə icra edildikləri halda, Novruz sabit bir şəkildə ancaq və ancaq yazın birinci günü qarşılır. Elə buna görə də ruhanilər güzəştə getməyə məcbur olduqdan sonra belə, bu bayramı əsil dini bayramlardan fərqləndirməyə çalışmışlar. Hətta Novruzunu məsxərəyə qoymaq, hörmətdən salmaq, təhqir etmək məqsədi ilə onu “topal bayram”, “şikəst bayram”, yəni hərəkət edə bilməyən bayram adlandıranlar da olmuşdur (2, 107).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Novruzun tarixən və sovet dövründə yaşadığı keşməkeşli taleyi onun milli tərəfləri ilə bağlı olduğunu, daha doğrusu, bu bayramın millilik qaynağı olmasından doğduğunu bildiyimiz üçün onun qorunması, ənənələrinin öyrənilməsini çox vacib hesab edirik. Folklorşünaslıq, o cümlədən mərasimşünaslıq sahəsində ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların fikirləri Azərbaycan folklorşünaslığında mərasimlərlə bağlı tədqiqatları zənginləşdirmiş, həm də xüsusilə Novruz, Xıdır Nəbi kimi milli bayramlarla bağlı ümumi elmi fikrin formalaşmasına ciddi təsir etmişdirlər.

Tədqiqatçı alim Cəlal Qasimov yazır ki, 1920-ci illərin axırı və 30-cu illərin əvvəllərində min illərlə xalqın yaddaşında kök salmış “Novruz” bayramı da din pərdəsi altında yasaq edildi. İllər boyu küçə və meydanlarda böyük ruh yüksəkliyi ilə keçirilən bu milli bayramı xalq artıq gizli olaraq, qapalı şəraitdə, lokal bir məkanda – evində keçirməyə başladı. Bunu bilən dövlət məmurları evlərdə də bu tədbirin keçirilməsini qadağan etdi. Bütün qadağalara, təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, xalq əcdaddan transver edilən bu bayramın unudulmasına imkan vermədi, onu qoruyub saxlaya bildi. Başqa sözlə, nə bolşevik təbliğati, nə də hüquq-mühafizə orqanlarının gördüyü tədbirlərin illərlə gəndə köklənmiş “Novruz”u yaddaşlardan birdəfəlik silə bilmədi, sadəcə bu bayramın məkanı daraldı, küçədən, meydana çıxaraq, evlərə, ürəklərə daxil oldu. Lakin totalitar sovet dönəmində bəzi dərslərdə, eləcə də müxtəlif ədəbiyyatlarda “Novruz”un İslam dini ilə əlaqəsi məsələsinin cürbəcür uydurmaları sübut etmə prosesi də dayanmadı (3, 19-20).

C.Qasimova görə, sovet ideologiyası Novruza qarşı açıq-gizli mübarizəsində müəyyən “uğurlara” nail olsa da, öz məqsədinə tam şəkildə çata bilmədi: “1930-cu illərin sərt qadağaları, zorakı sistem “Novruz”un meydan mərasimlərini müvəqqəti zaman kəsiyində sıradan çıxarsa da, bu milli bayramı bütövlükdə yaddaşdan silə bilmədi. Əslində bu, mümkün də deyildi. Novruz bayramı xalqın qan-gen yaddaşı ilə bağlıdır. Bu bayram tarixən türk etnosunun təşəkkül və formalaşma prosesinin zəruri ünsürü, əsas tərkib materiallarından biri olduğu üçün bir xalq olaraq ümumtürk-oğuz kütləsindən diferensiasiya edən Azərbaycan xalqının etnopsixoloji yaddaşının üzvi elementidir. Başqa sözlə, Novruz qədim Azərbaycan türkünün yaddaşına kənardan gətirilməmiş, etnosun fiziki-psixoloji təcrübəsinin içindən inkişaf edərək mentalitet sisteminin zəruri, ayrılmaz struktur səviyyəsinə çevrilmişdir” (3, 20).

C.Qasimov sovet ideoloqlarının öz mübarizəsində tam qələbə çala bilməmələrinin səbəbləri barəsində düşünmüş və bu qənaətlərə gəlmişdir: “Bolşevik ideoloqları Novruzla mübarizə apararkən, əslində, onun özü ilə yox, onun dekorasiyası, bu bayramın maketi, şəkli, obrazı ilə vuruşurdular. Çünki Novruz etnopsixoloji sistemini (etnogenetik enerjini) təşkil edən funksional hərəkət arxetiplərinin əsil mövcudluq məkanı zahiri adət-ənənə yox, Azərbaycan xalqının daim canlı etnik yaddaşı idi. Bayramı, onun zahiri adət-ənənələrini yaradan və təşkil edən etnik yaddaşdakı funksional sxem idi. Bolşeviklər bayramı küçədən yığışdırsalar da, xalq öz yaddaşındakı sxem əsasında onu gizlədə, “pərdə arxasında” yenidən yaradırdı. Yenidən yaratma, dağılmış sistemi yenidən qurma isə Novruz bayramının funksional semantikasını təşkil edir”(3, 20-21).

C.Qasimovun Novruz bayramı ilə bağlı bu fikirlərini burada məntiqi genişliklə verməyimiz səbəbsiz deyil. Cəlal müəllimin qeyd etdiyi kimi, Novruz bayramını Azərbaycan xalqının milli yaddaşından sıxışdırıb atmaq mümkün olmadı. Bayramın rəsmi şəkildə bərpaşında görkəmli partiya və dövlət xadimi, yazıçı-dramaturq Şıxəli Qurbanovun böyük rolu oldu. O, 1967-ci ildə Novruz bayramını dövlət səviyyəsində qeyd edilməsinin təşkilində əvəzsiz işlər gördü.

Əslində, hər il gələn Novruz bayramı özü ilə milli dəyərləri gətirir. Novruz bayramı hər il milli yaddaşı oyadır, insanlara milli kimliklərini xatırladır. Sovet ideoloqları ona görə də milli yaddaşı oyadan, ayıq saxlayan, itməyə, ölməyə qoymayan bu mərasim maşını yox etməyə çalışırdılar. Onlar bir həqiqəti bilirdilər ki, Novruz yaşadığıca Azərbaycan xalqı öz milli kimliyini daim dərk edəcək. Tədqiqatçılar da bu böyük həqiqəti bilir və öz yazılarında Novruzu milli yaddaş və milli dirçəliş qaynağı kimi təbliğ edirlər.

Qədim tarixə malik olan və el arasında geniş yayılmış milli bayramlardan biri də “Xızır Nəbi” və ya “Xıdır İlyas” adlanan mərasimdir. O, xalqın qışdan, qar-çovğundan, borandan, çillədən çıxıb yaza qovuşmaq eşqilə bağlıdır. Novruz bayramının ekiz qardaşı, onun başlangıcıdır. Xızır-İlyasdan sonra dərhal çərşənbələr gəlir. Novruza hazırlıq başlanır. Xızır-Nəbi hələ qışın tamamilə qurtarmadığı, soyuq çillə günlərini bəzəyən özgə gündür. Azərbaycanın bütün bölgələ-

rində keçirilir. Xızır Nəbi təbiətin oyanması, bitkilərin cücərməsi, suların təmizlənməsi və s. bu kimi təbii proseslərlə müşayiət edilir. Folklor mətnlərində də Xızır Nəbi suyun və yelin hamisi kimi təqdim olunur.

Tədqiqatçılar folklor obrazlarının mifik kökləri barəsində sanballı mülahizələr də söyləmişdirlər. Xızır obrazı daim tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Görkəmli mifşünas alim M.Seyidov bu obrazı geniş şəkildə təhlil etmişdir. O belə hesab etmişdir ki, Xızır yazın gəlməsi mərasimi ilə bağlı mifoloji obrazdır. Başqa sözlə desək, Xızır mövsümlə əlaqədardır (5, 103).

M.Seyidova görə, Xızır (Xıdır) – Xızır – İlyas – Xəzər – Nəbi mərasimində azərbaycanlılar hər şeydən öncə yazın uğurlu gəlməsi üçün istiliyi vəsf edir, onun həsrəti, intizarı ilə yaşayırdılar (5, 104).

Bilirik ki, M.Seyidov öz mifik araşdırmalarında etimologiyalara əsaslanırdı. Alim bu obrazı da eyni üsulla təhlil edərək göstərir ki, bu söz iki hissədən ibarətdir: “Xızır” türkdilli sözdür: “xız” (“xıd”) və “ır” tərkibindən yaranmışdır (5, 106).

M.Seyidovun Xızır obrazının dərin qatlarına enməsi, onun Azərbaycan mərasim mədəniyyəti və düşüncəsindəki yerini araşdırması bu obrazın ümumtürk folklorunda geniş yer tutması ilə də əlaqədardır. Dirilik suyu ilə bağlı olan bu obrazın türk mifik inanclar sistemi ilə bağlılığını, dünyaya yayılmış türk xalqlarını bir inanc körpüsü rolunu oynayır.

Bu cəhətdən türk alimi A.Y.Ocağın bir qeydi diqqəti xüsusi cəlb edir. O yazır ki, islam-türk qaynaqları və ədəbi məhsullarında “Aynül-Həyat”, “Nəhrül-Həyat”, “Abi-Heyvan”, “Abi-Cavidani”, “Abi-Zindəgi”, “Həyat Suyu”, “Həyat Qaynağı”, “Həyat Çeşməsi”, “Bəngi Su” və “Dirilik Suyu”, bəzən də Xızır və İskəndərə aid edilən “Abi-Xızır”, yaxud “Abi-İskəndər” və b. adlarla xatırlanan bu əfsanəvi suyun, əslində, bütün dünya mifologiyalarında mövcud bir anlayış olduğunu söyləmək yanlış olmaz (8, 120).

Göründüyü kimi, Xızır həm də türk və şərq düşüncəsinin mühüm obrazı olan dirilik suyu ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, dirilik suyu, Xızır, İsgəndərlə bağlı xalq arasında əfsanələr çoxdur. Bu cəhətdən Sədnik Paşayevin qeydi səciyyəvidir. O göstərir ki, dahi şairimiz Nizami Gəncəvi dirilik çeşməsinə zülmətdə təsvir edir. İskəndəri Şimal qütübünə aparır. S.Vurğun isə dirilik çeşməsinin Şirvanda olduğunu söyləyir, İskəndəri doğma torpağımıza gətirir. S.Vurğunun “dirilik çeşməsi”ni məhz Şirvanda, “ölməzlər şəhəri”ni Şirvan torpağında axtarması haqqında, Fit dağı ilə bağlı xalq arasında əfsanələr mövcuddur. Bundan əlavə, Şirvan torpağında Diri baba haqqında əfsanələr yaşamaqdadır. Diri baba da Xıdır-Xızır İlyas kimi ölümsüzlüyü Şirvan torpağındakı dirilik çeşməsi sayəsində qazanmışdır (4, 111-112).

M.V.Piotrovski hesab edir ki, Xızır müsəlman rəvayətlərinin personajı, ilk insanlardan biri, əbədi həyat bəxş olunmuş insandır. O, “dörd ölümsüz”dən biridir. Adalarda yaşayır, havada uçur, həmişə yer üzündə səfərdədir, dənizdə üzənlərin hamisidir. Onu dua ilə köməyə çağırmaq olar, müxtəlif bədbəxtliklərin qarşısını alır. Rəngi yaşıldır, suyun bitkilərə verdiyi həyatı təcəssüm etdirir (6, 262).

Onu da qeyd edək ki, adları mətnlərdə gah ayrı, gah da birgə çəkilən Xızır və İlyas obrazları həm də fərqli personajlardır. Azərbaycan dastanlarının I cildində bu ada belə bir izah verilmişdir: “Xızır – yaşillıq, yeni həyat, oyanmış təbiət deməkdir. Beləliklə, Xızır əsl həqiqətdə çox qədim görürlərlə əlaqədar əsatiri surətdir. İlyas və yaxud İlyas isə çox qədim su məbudunun adıdır. Məlum olduğu üzrə, bizdə bu iki əsatiri surət çox zaman birlikdə yad edilir” (1, 383).

Göründüyü kimi, Xızır Azərbaycan və ümumtürk folklorunda, inanclarında çox geniş yayılmış obrazdır.

Xızır Nəbi bayramının nə vaxtdan bəri keçirildiyi tam məlum olmasa da, onun türk xalqları arasında geniş yayıldığına şübhə yoxdur. Xızır Nəbi bayramı yuxarıda dediyimiz kimi Novruz bayramından əvvəl keçirilir. Əslində isə bütün Novruz bayramı ərəfəsi çərşənbələrlə birlikdə Xızır peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. Xızırın yazın gəlişi, dörd ünsür – su, od, torpaq, hava ilə bağlılığına inanan xalq onu o qədər ilahiləşdirmişdir ki, həyatın başlanğıcı kimi götürülən ünsürləri məhs onun adı ilə bağlayır.

Rus alimi V.N.Toporov yazır ki, bayram – arxaik mifopoetik və dini ənənədə müqəddəs sfera ilə xüsusi əlaqəsi olan, bayramdakı bütün iştirakçıların həmin sferaya maksimum dərəcədə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

aidliyini nəzərdə tutan və hansısa institutlaşdırılmış hərəkət kimi qeyd olunan zaman kəsimidir (7, 329).

Göründüyü kimi, V.N.Toporov bayramı “arxaik mifopoetik və dini ənənədə müqəddəs sfera ilə xüsusi əlaqəsi olan” anlayış kimi səciyyələndirir. Hər bir xalqın müqəddəs dəyərləri bir şüur, düşüncə hadisəsi kimi həmin xalqın insanlarını bir-biri ilə birləşdirir. İnsanlar bir-biri ilə tək-cə qohumluq, siyasi, iqtisadi və digər əlaqələrə görə birgə yaşayırlar. Onları birləşdirən müqəddəs dəyərlər var. Milli bayramlar məhz bu müqəddəs dəyərlərin daşıyıcısıdır. Novruz bayramı, Xıdır Nəbi bayramı da hər il keçirilməklə müqəddəs dəyərləri xalqın yaddaşında oyadaraq onu bir, bütöv edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I cild / tərtib edənləri Ə.Axundov, M.H.Təhmasib. Bakı: Çıraq, 2005, 424 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2004, 760 s.
3. Qasimov C. Novruz bayramı milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası kontekstində // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXXI kitab, Bakı: Nurlan, 2009, s. 14-23
4. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1983, 128s.
5. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
6. Ислам. Энциклопедический словарь. Москва: Наука, 1991, 315 с.
7. Топоров В.Н. Праздник / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 329-331
8. Ocak A.Y. İslam-Türk İnançlarında Hızır Yanut Hızır-İlyas Kültü. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985, 229 s.

NATIONAL HOLIDAYS ARE CARRIERS OF MORAL VALUES

Summary

In the article the curious fate of Novruz in the ancient times and in the period of Soviet and the commitment with its national sides are noted. Novruz holiday protects the national unity, national statehood thought of our people for ages. One of the national holidays which has an ancient history and widely spread among the population is “Khizir Nabi” or “Khidir Ilyas”. The holiday of Khizir Nabi deals with leaving behind winter and meeting spring. The twin of Novruz holiday its beginning. After Khizir Nabi the Tuesdays come. Khizir Nabi is an unusual day which decorates cold Chile days. It is accompanied with the awaking of nature, the germination of plants, the purification of water and so on.

Every year the celebrating of national holidays such as Novruz, Khidir Nabi complement the sacred values awaking in the memory of the people.

Key words: Novruz, Khidir Nabi, holiday, national, folklore

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРАЗДНИКИ НОСИТЕЛИ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

В статье указывается на связь национальных сторон праздника Новруз с его исторически сложной судьбой в советское время. Праздник Новруз в течении многих столетий сохранил национальное единство, национальную целостность и идею национальной государственности. Одним из имевших древнюю историю широко распространенных в народе национальных праздников является церемония под названием “Хызыр Наби” или “Хыдыр Ильяс”. Национальный праздник Хызыр Наби, это праздник который связан с желанием народа воссоединиться с весной, выйдя из зимы, снега, метели, бурана, дышла. Брат близнец праздника Новруз, является его началом. После праздника Хызыр Наби наступают вторники. Хызыр Наби, это другой день, когда зима все еще не закончилась и который украшает холодные дни дышла. Он сопровождается с пробуждением природы, проростов растений, очищением воды и другими естественными процессами.

Ежегодное празднование таких национальных праздников как Новруз, как Хыдыр Наби, пробуждая священные ценности в памяти народа, делает его одним целым.

Ключевые слова: Новруз, Хыдыр Наби, праздник, национальный, фольклор

XURAMAN KƏRİMOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
böyük elmi işçi,
kerimova.xuraman@rambler.ru*

**FOLKLOR MƏTNLƏRİNİN TƏRTİBİNƏ YANAŞILMA PRİNSİPLƏRİ
(Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti dövründə)**

Xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti mühüm işlər görmüşdür. 1923-cü il noyabrın 2-də elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti yaradıldı. Bu, respublikanın baş elmi müəssisəsi oldu. Cəmiyyətə Rusiyadan göndərilən şərqşünas A.N.Samoyloviç rəhbərlik etmişdir. Cəmiyyətin nəzdində A.V.Baqri, H.Zeynallı, V.Xulufu, A.Sübhanverdiyev folklor sahəsində fəaliyyət göstərirdilər. S.Ağamalıoğlu, R.Axundov, M.Quliyev, D.Bünyadzadə, Q.Musabəyov, S.M.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov, S.M.Qənizadə, T.Şahbazi, Ə.Haqverdiyev və başqaları cəmiyyətin fəal üzvləri idi və Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində xeyli işlər görmüşlər. Cəmiyyət Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə ekspedisiyalar təşkil etmiş, həmin ərazilərdə mövcud olan qala, abidə, arxeoloji tikintilər haqqında əfsanə və rəvayətləri toplayıb mətbuatda dərc etdirmişdir.

Bu dövrdə toplama işi ilə yanaşı, mətnlərin tərtibinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu, daha çox elmi yanaşma tələb edən bir sahədir. Azərbaycan folkloru mətnlərinin tərtibinə elmi prinsiplərlə yanaşma, ibtidai şəkildə olsa da, artıq SMOMPK toplusundan mövcud idi. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyəti zamanı folklorşünaslığın sürətli inkişafı nəticəsində tərtib sahəsində də keyfiyyət dəyişikliyi nəzərə çarpırdı. Bunu nəşr olunan kitablarda aydın görmək olur. Lakin əvvəlki dövr nəşrlərindən xeyli irəli getsə də, bu kitablarda da bəzi qüsurlu və naqis cəhətlər mövcud idi.

1926-cı ildə A.Şaiq və Ş.Əfəndizadə və M.Hatifin birlikdə topladıqları bayatılar nəşr olunur. “Bayatılar və manilər” adlanan kitabda 650-yə qədər mətn toplanmış, nümunələr əlifba sırası ilə verilmişdir. Əli Nazimin “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında yazdığı “Azərbaycan xalq ədəbiyyatından: bayatılar” adlı məqaləsini Azərbaycan folklorunun tərtib prinsipləri haqqında layiqli elmi əsər hesab etmək olar. O, Ədəbiyyat Cəmiyyətinin bu işinin bu yolda ilk təşəbbüs olmaq şərti ilə təbrikə və təqdирə şayan olduğunu söyləmişdir (6, 46). Tənqidçi həmin nəşrin tərtibi haqqında elmi mülahizələrini söyləməklə yanaşı, nöqsanlarını da göstərmişdir: “Toplanılan bayatıların məhəlli şivələri saxlanılmalı idi. Kitabda məhəlli şivənin gözlənilməli iddia edilirsə də, bu quru bir söz olaraq qalır. Halbuki bunun üçün bayatıların haradan toplanıldığını, kimlərdən və nə vasitə ilə əldə edildiyini, kimin ağızından eşidildiyini göstərmək lazımdır. Bu edilməmiş və bütün şivələr bir-birinə qarışdırılmışdır” (6, 47).

Folklorun tərtibinə aid qeyd etdiyimiz qaydaların mövcud olmasına baxmayaraq, dövrün görkəmli folklorşünaslarının bunlardan lazım olan səviyyədə yararlandıklarını müşahidə etmirik. V.Xulufu, S.Mümtaz, Y.V.Çəmənəminli, H.Zeynallı və başqaları həm folklorun toplanması, həm də nəşrə hazırlanması ilə məşğul olmuşlar. Lakin onların nəşrə hazırladıqları hər kitabda folklor mətnlərinin tərtibinə yanaşma prinsipləri fərqli formada nəzərə çarpır.

Bu dövrdə Azərbaycan tapmacalarının toplanılıb tərtib edilməsi sahəsində ən böyük iş cəmiyyətin fəal üzvlərindən olan V.Xulufunun adı ilə bağlıdır. O, 1928-ci ildə “Tapmacalar” kitabını nəşr etdirmiş, tərtib etdiyi bu kitaba mükəmməl müqəddimə yazmış, izahlar, qeydlər vermişdir. Kitabda verilmiş 726 tapmaca təxminən belə tərtib edilmişdir: mətnlər əlifba sırası ilə düzülmüş, onlarda yerli dil xüsusiyyətləri əsasən gözlənilmişdir. Tapmacaların hər birindən sonra onların toplandığı yer göstərilmiş, ümumi sıraya daxil olmaq şərti ilə variantları da yanında verilmiş, cavabları isə kitabın sonunda sıra nömrəsinə uyğun şəkildə qeyd edilmişdir. Mətnlərin tərtibi haqqında V.Xulufu bunları söyləyir: “Tapmacaların tərtibinə gəldikdə materialların çoxusu təbiətə aid olduğundan ictimai, siyasi və sair qruplara bölməyib, əlifba sırası ilə buraxmağı daha münasib gördük” (9, 9). Müəllif kitabda verdiyi nümunələrin tələffüz xüsusiyyətlərini nəzərə almış, mətnlərin şivə əlamətlərini mühafizə etmişdir.

20-ci illərin folklorşünaslarından olan Salman Mümtaz əsasən lirik növün janrlarının, xüsusən Azərbaycan bayatılarının toplanması, nəşri və araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. O, uzun illər Aşıq

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Abdulla adlı sənətkarın əsərlərini toplamış və nəşr etdirmişdir. S.Mümtaz tərtib etdiyi kitabı ilk nəşrində “Aşıq Abdulla” (1927) adlandırırsa da, ikinci nəşrdə ona “Sarı Aşıq” adını vermişdir. Buna səbəb topladığı şeirlərin Sarı Aşığın olması qənaətinə gəlməsidir. 1935-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Sarı Aşıq və bayatıları” kitabı 123 səhifədən ibarətdir. Kitab mürəbbə və təcnislər, təcnis, bayatılar, təxəllüslü bayatılar, tapmacalar bölmələrindən ibarətdir, mətnlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Təəssüf ki, S.Mümtaz 1926-cı ildə Ə.Nazimin söylədiyi “bayatıların haradan toplanıldığını, kimlərdən və nə vasitə ilə əldə edildiyini, kimin ağzından eşidildiyini göstərmək lazımdır” (6, 47) kimi mühüm elmi qeydindən yararlanmamış, mətnlərin pasport qeydiyyatını aparmamış, söyləyicilər haqqında məlumat verməmişdir. O, kitabdakı bayatıları iki yerə ayırmışdır: Sarı Aşığa məxsus bayatılar və müəllifsiz bayatılar (8). Lakin müəllifsiz bayatıların da Sarı Aşığa məxsus olduğunu qeyd etmişdir.

Çox qərribə görünən odur ki, “Sarı Aşıq və bayatıları” adlanan kitabda mürəbbə və təcnislər, tapmacalar da yer ala bilmişdir. “Mürəbbə – orta əsr şərq ədəbiyyatında şeir şəkillərindən biridir. Dörd misralıq bir neçə (adətən, 5-7) bənddən ibarət əsərdir. Son bənddə müəllifin təxəllüsü olur. Bəndlərin axırıncı misrası nəqərat şəklində təkrar edilir. Mövzu dairəsi çox genişdir. Qafiyə quruluşu: aaaa, bbba, vvva, qqqa və s.” (5, 118). Aşıq şeirində təcnis isə adətən üç bənddən ibarət olur, qafiyə quruluşu absb, dddb, eeeb və s. (5, 176). Yalnız dörd misralı və lirik növdə olması bayatı ilə ümumi əlamət olan bu fərqli nəzm nümunələrinin bayatıların sırasında verilməsi sistemləşdirmə qüsurdur və kitabın elmi səviyyəsini xeyli aşağı salır. Tapmacaların da fərqli janr olduğu nəzərə alınmamış, bayatılar kitabında verilmişdir. S.Mümtaz Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi mövqeyi olan bayatı araşdırmaçısı olmuşdur. Amma tərtibçi-müəllifin bu kitabının sistemləşdirilməsinə hansı mövqedən yanaşması başa düşülmür.

“S.Mümtazın şəxsi arxivindən folklor mətnləri” kitabında belə bir məqam var: yas bayatısının sonuncu misrasında sözün baş hərfi verilmiş, sonra çoxlu nöqtələr qoyularaq növbəti söz yazılmışdır:

Bostan əkili qaldı,
Toxumu səpili qaldı.
Qoyub hara gedirsən
Y..... tökülü qaldı (7, 53).

Belə yazılış forması ilk baxışda oxucunu nöqtələrin yerində vuqar söz olması anlamına gətirir. Bu formanı həm də əvvəlki mənbədən üzvi köçürülərkən oxunması mümkün olmayan söz kimi də başa düşmək olar. Yas mərasimlərində bu gün də fəal şəkildə işlədilən bu bayatıda vulqar sözün işlənmədiyi və *yetim* sözünün buraxıldığı çoxlarına məlum olsa da, bunu bilməyənlər də var. Mətnin tərtibi zamanı buraxılmış sözlə bağlı izahın verilməsi oxucu çaşqınlığının qarşısını ala bilərdi.

Azərbaycan folklorşünaslığı elmində nağılları ilk dəfə Y.V.Çəmənəzəminli təsnif etmişdir. Müəllifin “Nağıllarımızı necə toplamalı” (1928) və “Nağıllarımız barədə bir-iki söz” (1928) məqalələri folklor toplayıcılarının nəzəri cəhətdən təlimatlandırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, toplama işinin xüsusiyyətləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir: “Bu gün Azərbaycan gəncləri arasında xalq həyatına qarşı çox böyük maraq oyanmış, kəndbəkənd gəzilir, ağızdan-ağıza keçən, əsrlər məhsulu olan atalar sözü, bayatılar, nağıllar, aşıq sözləri toplanır. Lakin bir çoxlarının hazırlığı olmadığına görə yığdıqlarında qüsurlar görünür. Xalq şivəsini lazımınca gözlətməyirlər, şəhər təsirinə qapılırlar, çox vaxt ədəbi sözlər qataraq xalq əsərlərinin ahəngini pozurlar” (4). Müəllifin topladığı “Caççı” nağılın da dil və üslub baxımından təbii nitq əlamətləri aşkar görünür. Məsələn:

Qarı da qoyunları apardı çayın qırağına, qabı suya basdı, istədi qoyunlara su versin, gördü qabda su yoxdur. Işıqlanana kimi belə elədi, bir də sübh açıldı, qarı baxdı gördü, badya əvəzinə xəlbir gəlib çıxıb. O saat barmağını dişlədi, dedi:

– *Yəqin bu Caççının işidir* (3, 52).

Nağılın dilində xalq danışığı dilinə xas inversiyaların, leksik vahidlərin (apardı çayın qırağına; *ışığılanana kimi*; *barmağını dişlədi* və s.) olmasına baxmayaraq, yerli şivə xüsusiyyətləri görünür. Halbuki tərtibçi nağılın “qarabağlı ağzından” yazıldığını və yerli şivənin dəyişilmədiyini qeyd edir (3, 50).

Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində folklor komissiyasının sədri Hənəfi Zeynalı xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazıya alınması işinə nəzarət etmiş, toplanılan nümunələrin səsləndiyi tərzdə yazıda əks olunmasına çalışmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Xalq ədəbiyyatının dilində loru sözlər və dialektizmlər üstünlük təşkil edir. Lakin aşağıda görkəmli folklorşünas H.Zeynallıdan verdiyimiz sitat bir daha sübut edir ki, toplayıcılar heç də həmişə mətnin dilinə, yazıya alınma qaydalarına, toplama işi ilə bağlı qoyulan tələblərə lazımınca riayət etməmişlər. O yazır: “Toplayanlar geniş xalq təbəqəsi içərisinə girərək bu materialı olduğu kimi alıb yazmayırlar. Yəni hər yerin özünəməxsus bir şivəsi, bir leksikonu olduğu halda, o məhəllənin leksikonunu, ifadə şəklini, bədii görüşlərini, cümlə quruluşlarını, səslərdəki dəyişmələri tamamilə göstərmək üçün hər bir kəsdən eşidilən bu materialları söyləyən adamın söyləyişini eyni ilə zəbt etməyirlər” (10, 117).

Sovet dövründə folklor kitablarında vulqar sözlərin verilməsinə münasibət birmənalı olmuşdur. Tərkibində vulqar söz olan mətnlər bu dövrə məxsus kitab səhifələrində görünür. Söyləyici ifadə zamanı çıxışında fikrinin ifadəsi üçün lazım gələn sözlərdən istifadə edir, dünyagörüşü, təfəkkür tərz, xarakteri, malik olduğu söz ehtiyatına uyğun şəkildə mətnini təqdim edir. Bu zaman o, bir müəllif kimi loru sözlərdən, vulqarizm, dialektizm, jarqon, varvarizmlərdən istifadə edə bilər, halbuki yazılı ədəbiyyatda müəllif dilində bu qrupdan olan sözlərin işlənməsi yolverilməzdir. Bunların içərisində vulqar sözlər daha ağır “statusa” malikdir. H.Zeynallı sovet dövrünün ilk illərində nəşr etdiyi “Atalar sözü” (1926) kitabının müqəddiməsində vulqarizmlərin yazıda verilməsinə münasibət bildirərək yazır: “Son dərəcə ədəbsizləri buraya yazmadıq. Onu da ayrıca bir kitab halında çap etmək mümkündür. “Ədəbsiz” namı altındakı atalar sözü mənə etibarilə dərin, kinayəcə qayət kəskin və narın olanlardır. Bunlar əksəriyyətlə fiziologiya məsələlərinə və o vəzaifi ifadə edən cihazlara aiddir. Bu da orta dərəcə ziyalılıq nəzərində “ədəbsiz” sanılır (10, 140). H.Zeynallı tərkibində vulqar ifadələr işlənmiş mətnləri nəşr üçün münasib hesab etməmişdir.

1926-cı ildə onun tərtib etdiyi “Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri”, 1928-ci ildə isə “Azərbaycan tapmacaları” kitabları nəşr olunmuşdur. İkinci kitaba yazdığı müqəddimə böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Müəllif burada mətnlərin janr xüsusiyyətlərindən, quruluşundan bəhs etmiş, həm də bəzi tapmacaları digər türk xalqlarında işlənən qarşılıqları ilə müqayisə etmişdir. Kitabda 760 tapmaca verilmişdir. Həmin mətnlər mövzular üzrə qruplaşdırılaraq aşağıdakı başlıqlara bölünmüşdür: insan haqqında, təsərrüfat haqqında, təbiətə dair, heyvanlar haqqında, nəbatat haqqında, yeməyə dair, cəmiyyətə gərəкли yapılar və şeylər və s. Hər başlıq altında bir neçə yarımbaşlıq verilmişdir. Maraqlıdır ki, xalq ədəbiyyatının yazıya alınmasına rəsmi şəkildə nəzarət edən H.Zeynallı özünün topladığı və tərtib etdiyi mətnlərin söyləyiciləri haqqında məlumat verməmişdir. Yalnız bir qeyddə tapmacaları hansı bölgələrdən topladığını söyləmiş və həmin şəxslərə təşəkkür etmişdir (2).

H.Zeynallının sırf nəzəri xarakter daşıyan “Azərbaycan el ədəbiyyatı” (1926), “Xalq ağız ədəbiyyatı” (1928), “Azərbaycan folkloru” (1936) məqalələri Azərbaycanda folklorşünaslıq elminin inkişafına təkan verən əsərlərdir.

Hümbət Əlizadə o dövrün folklorşünasları içərisində ən çox toplama işi ilə məşğul olan şəxslərdən olmuş, şifahi xalq ədəbiyyatının bütün növlərinə aid materiallar toplamışdır. O, topladığı materiallar əsasında 1929-cu ildə “Azərbaycan el ədəbiyyatı” adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Folklorşünas İ.Abbaslı H.Əlizadənin bu kitabı haqqında yazır: “H.Əlizadənin “Azərbaycan el ədəbiyyatı” (nağıllar) kitabında təqdim olunan örnəklər məhəlli (lokal) səciyyə (hamısı eyni ərazidən toplanmışdır) daşsa da, onların üslubu təsdiq edir ki, söyləyicinin – ifadəçinin dili, özgə sözlə deyilsə, xalq dili yerli zəminlə bağlı ləhcə-şivə xüsusiyyətləri, xüsusilə dastançılıq gələniyə əsasən qorunub saxlanmışdır” (1, 6).

Görkəmli alim faktlara üz tutmuş, 1929-cu ildə çıxan kitabla ikinci – 1937-ci il nəşrini müqayisə etmişdir. Məlum olmuşdur ki, “Şahzadə İbrahim”, “Tahir Mirzə” və “Şahzadə Qasım” dastanlarının təkrar nəşrlərində toplayıcı sərbəst şəkildə bu mətnlərə müdaxilə etmiş, onu öz yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək istədiyi şəkildə dəyişdirmişdir. Nəticədə dastanların adının, şeirlərin bəndlərinin sayının, ustadnamə, duvaqqapma mətnlərinin dəyişdirildiyini, bəzi epizodların ixtisar edildiyini, dastan mətninin dili üzərində xeyli əməliyyat aparıldığını, nəşrdəki örnəklərin H.Əlizadə tərəfindən yenidən yazıldığını yəqin etmişdir (1, 6). Haqqında danışılan bu təkrar nəşrlərdə niyə mətnlərdə dəyişikliklər edilmişdir? Kitablarda nəşr olunma tarixlərinə əsasən düşünürük ki, müəyyən zamandan sonra eyni folklor mətninin tərtibinə yanaşmanın dəyişməsinə – mətnlərin saxtalaşdırılmasına dövrün repressiyalarının təsiri olmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bir faktı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, folklorun toplanması və nəşri ilə çox fəal şəkildə məşğul olan H.Əlizadə “Azərbaycan el ədəbiyyatı” (nağıllar) kitabında janrların müəyyənləşdirilməsində (dastanları nağıl kimi təqdim etmişdir) qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Adətən söyləyici dastan söyləyərkən də çox vaxt *sizə bir nağıl söylüyüm; belə nağıl eliyillər ki...* deyər sözə başlayır. Elə həmin səbəbdəndir ki, H.Əlizadənin “Azərbaycan el ədəbiyyatı (nağıllar)” kitabında “Şahzadə İbrahim”, “Tahir Mirzənin nağılı”, “Şahzadə Qasımın nağılı”, “Şahzadə Bəhrəmin nağılı”, “Məlik Məhəmmədin nağılı”, “Moğum şahın nağılı”, “Nəcəfin nağılı” adı altında verilmiş yeddi dastan oxucuya nağıl kimi təqdim edilmişdir. Bu dastanların hamısını H.Əlizadə atası Əli Rəhim oğlunun dilindən 1926-1928-ci illərdə yazıya almışdır. Görünür, söyləyici ifa etdiyi mətni dastan yox, nağıl kimi təqdim etmişdir. Tərtibçi bunun fərqinə varmamış, dastanları da nağıl janrının sırasında vermişdir. Görkəmli folklorşünas İ.Abbaslı bu barədə yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, kitabda dastanlar “nağıl” adı ilə təqdim olunmuşdur ki, bu, toplanmanın adında da özünü göstərir. Burada nağıl adı ilə təqdim olunan dastanlar elə dastan kimi də başa düşülməlidir. Bu cür təqdimat təsadüfi deyil, çünki bu gün də uzun illərdən gələn bu ənənə aşıq mühiti çevrəsində davam etməkdədir” (1, 8).

H.Əlizadənin tərtibçilik fəaliyyətini araşdırarkən bu qənaətə gəlmək olur ki, o, çox bacarıqla toplama işi aparmışdır və tərtib etdiyi mətnlərin dil və üslubu folklorşünaslıq elminin tələbləri səviyyəsindədir. Lakin hazırladığı nəşrlərdə sistemləşdirmə zamanı elmi prinsiplərə ciddi əhəmiyyət verməmişdir.

Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin fəaliyyəti dövründə folklor mətnlərinin tərtibində xalq dilinin təbiiliyinin gözlənilməsinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Amma sistemləşdirmə işində qüsurlar və çatışmazlıqlar daha çox nəzərə çarpır. Pasportlaşdırma, janrların müəyyənləşdirilməsi, mətnlərin adlandırılması, sıralanması, mövzuya görə qruplaşdırmalar, həmçinin tərtibçi qeydi, şərhlər, lüğətlərin hazırlanması və digər elmi yanaşmalar zəif şəkildə müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan el ədəbiyyatı (nağıllar) / Tərtib edən: Əlizadə H. Redaksiya heyəti: Kazımoğlu İmanov M., Abbaslı İ., Xəlilov R. – Bakı: Elm və təhsil, 2013. – 316 s.
2. Azərbaycan tapmacaları. / Tərtib edən: Zeynallı H.; Transliterasiya edənlər: Xəlilov R., Xürrəmçizadə A. – Bakı: Elm və təhsil, 2013. – 102 s.
3. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, III c. – Bakı: Elm, 1977. – 328 s.
4. Çəmənəminli Y.V. Xalq ədəbiyyatının təhlili // İnqilab və mədəniyyət jurnalı. – 1929. – №9
5. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / Tərtib edən: Mirəhmədov Ə. – Bakı: Maarif, 1978. 200 s.
6. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Yazıçı, 1979. – 374 s.
7. Salman Mümtazın şəxsi fondundan folklor mətnləri / Transliterasiya və tərtib edənlər: Xəlilov R., Xürrəmçizadə A. – Bakı: Nurlan, 2013. – 92 s.
8. Sarı Aşıq və bayatıları / Tərtib edən: Mümtaz S. – Bakı: Azərənşər, 1935. – 123 s.
9. Tapmacalar. / Tərtib edən: Xulufu V., Transliterasiya edən: Xəlilov R., tərtib edənlər: Xəlilov R., Xürrəmçizadə A. – Bakı: Nurlan, 2013. – 112 s.
10. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Yazıçı, 1983. – 319 s.

PRINCIPLE OF APPROACH TO COMPILATION OF FOLKLORE TEXTS (DURING THE AZERBAIJAN RESEARCH AND INVESTIGATION ORGANIZATION)

Summary

Azerbaijan Research and Investigation Organization has done a great deal in collection, publication and research of folk literature. During the activity of the society Azerbaijani folklore was rapidly developing. We can see it in the compilation of published books clearly. However, although it differs significantly from the previous periodicals, there are some flaws in the compilation of these books. Several books are involved in the research. The article analyzes the features of compiling of these books. Regional language features of texts, genres identification, grouping and other issues are scientifically investigated in the article.

Key words: folklore, text, speaker, collector, systematization, compiler

**ПРИНЦИПЫ ПОДХОДА ПРИ СОСТАВЛЕНИИ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТОВ
(ВО ВРЕМЕНА ОБЩЕСТВА ОБСЛЕДОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА)**

Резюме

Важную роль при собирании, издательстве и исследовании народной литературы сыграла Общество Обследования и Изучения Азербайджана. Фольклористика Азербайджана во времена деятельности общества быстро развивалась, это можно было проследить по составленным и изданным книгам. Но, в отличии от прежнего издания, которое отличается своим более насыщенным материалом, в дальнейших изданиях при составлении выявились существенные недостатки. В статье представлены книги, которые были использованы при исследовании того периода времени, а также был предоставлен материал об особенностях их составления. В статье рассказывается о текстах, в которых исследуются особенности языка в регионах, определяются жанры, их группировка и др. вопросы отношения составителя к принципам.

Ключевые слова: фольклор, текст, составление, информатор, собиратель, издательство.

TARİYEL QƏNİ

*Azərbaycan Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
qenitariel@mail.ru*

**ŞİRVAN AŞIQ RƏVAYƏTLƏRİ VƏ ONUN POETİK SİSTEMİ
(Cümhuriyyət dövrü və sonrakı dönmə ustad sənətkarlarının yaradıcılığı əsasında)**

Şirvan folklor mühitində ən maraqlı, həm də diqqəti cəlb edəcək məsələlərdən biri aşıq rəvayətlərinin özünəməxsusluq xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Məlum olduğu kimi, bu mühit bütün tərəfləri ilə regionun lokal xüsusiyyətlərini, mühitin zənginlik xarakterini özündə ehtiva edir. Onun mahiyyətində dayananların aydınlaşdırılması, digər janr tipləri ilə yaxınlığı, mövcud mühiti və şəraiti hansı səviyyədə ifadəsi və s. kimi məsələlər ciddi yaddaş arxetiplərini diqqət önünə gətirir. Ona görə də onun bir bütöv kimi təhlili və ayrı-ayrı toplularda gedən nümunələrinin müxtəlif aspektlərdə aydınlaşdırılması folklorun geniş mahiyyətliyinə əsaslanır.

Aşıq rəvayətləri kontekstində təhlil etdiyimiz Şirvan folklor mühiti təkcə aşıq yaradıcılığı ilə bağlı zənginliyi sərgiləmir, həm də digər mətn sistemlərinin də müqayisəsini gərəkli edir. Çünki folklorlarda olanlar elə möhtəşəm fakt bolluğu ilə səciyyələnir ki, burada olan hər hansı bir motiv, hadisə, poetik fiqur bir bütöv olaraq mühitin spesifikasına otura bilər. Mif, əfsanə, nağıl, bayatı, nəğmə, xalq dramları, mərasimlər və s. bu müstəvidə ciddi və lazımı qədər də sistemli yanaşmaları aktuallaşdırır. Burada ən maraqlı məsələlərdən birisi aşıq rəvayətləri kontekstində dastan epos sxemlərinin aydınlaşdırılmasıdır. Çünki aşıq, rəvayətləri, dastan, epos bir yaradıcılıq hadisəsi kimi birbaşa aşıqlarla, ustad sənətkarların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dastanın formalaşması və inkişaf trayektoriyası aşıqdan, aşıq yaradıcılığından kənarında deyildir. Bunların hamısı bir bütöv olaraq rəvayət, dastan, epos müstəvisində aşığa bağlanır. Onu da əlavə edək ki, orada aşığın sənətkar statusunun müəyyənləşməsi özü bir tərəfdir. Yüz illər boyu ustadlar xalqla birlikdə tarixin ən dərin keşməkeşlərindən keçmiş və onun qayğısı ilə qayğılanmış, sevinci, kədəri, bütün olanları ilə birgə yaşamışlar. Miskin Abdal, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Lələ, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh Gülablı, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Varxiyanlı Məhəmməd, Aşıq Hüseyn Şəmkirli, Aşıq Ələsgər, Şair Məmməd Hüseyin, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Əsəd, Növrəs İman, Şair Vəli, Xındı Məmməd, Aşıq Şenlik, Ağacan, Şair Nəbi və s. ustadlarla bağlı söylənən rəvayətlər bu gün öz xarakteri, tərbiyəvi səciyyəsi, tipik məzmunu ilə örnekdir. Bunlar bir tərəfdən folklor hadisəsi olaraq əhəmiyyətlidirsə, digər tərəfdən ustad sənətkarların haqqında olanları aydınlaşdırmaq üçün örnekdir. Folklorşünas M.Həkimov Aşıq Alı ilə bağlı yazılarında vurğulayır ki, “ulu müdriklərimiz demişkən, torpağın müqəddəsliyi, gözəlliyi onun yetirdiyi barında, bərəkətindədir. Barın təamı qüvvətli, yararlı olanda ondan dadıb-tamsınanlar da güclü, qüvvətli, namuslu, qeyrətli, istedadlı və müdrik olurlar. Belə müdriklər, istedadlar o torpağın başını ucaldır, şöhrətini el-obalarda yayır-yaşadır və müqəddəsləşdirirlər” (7, 58). Şirvan aşıq rəvayətləri də mühiti öyrənmək, onun nələrə səciyyələndiyini aydınlaşdırmaq üçün əsaslı mənbədir. Müxtəlif toplularda özünə yer alan bu nümunələr təkcə mühit səviyyəsində vəziyyəti öyrənmək baxımından deyil, həm də bütünlükdə aşıq yaradıcılığı, türk xalqlarının əfsanə, rəvayət, dastan, epos təsəvvürü haqqında dolğun təəssürat yaradır. “Şirvan dastanları və aşıq rəvayətləri” (Bakı, Elm və təhsil, 2012, 538 s.) kitabında yer alan aşıq rəvayətləri öz rəngarəngliyi, mətn informasiyası, mühiti ifadə imkanlarının səciyyəviliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Aşıq Bilal və Naburlu Badam”, “Aşıq Bilal və Şair Qara əhvalatı”, “Mahmud ağa və Aşıq Bilal”, “Aşıq Abbasın son görüşü”, “Aşıq Soltanmurad əhvalatı”, “Aşıq Şirsoltan və Nisə əhvalatı”, “Aşıq Xamış və Həcər əhvalatı”, “Aşıq Şakir və Aşıq Məmmədağa görüşü” və s. kimi rəvayət və əhvalatlar öz xarakteri, tipik səciyyəsi ilə mühiti və ustadların həyatı ilə bağlı maraqlı məqamları özündə əks etdirmək məqsədi daşıyır.

Şirvan folklor mühitinin zənginliyində aşıq yaradıcılığı mühüm, həm də lazımı qədər informasiya bolluğu, etnosun mədəni təsəvvürlərini müxtəlif format və strukturlarda təqdim etmək gücündə olan yaradıcılıq sahəsidir. O.Sarıvəlli “aşiq eldən alar öz nəfəsini” deyirdi və doğrudan da elat könlünə müstəsna yaxınlığı və onun iç dünyasını ifadə baxımından təfərrüatlı sərgiləyən

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

sənətdir. Ustadların el atası olması təsəvvürü aşığın tarix boyu qəlibləşmiş funksiyasını, şamandan, ozandan, varsaqdan, baxşından gələn sənətkar statusunu müəyyənəldir. Dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən olan “Bilqamis”, “Manas”, “Alpamış”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Uralbatır”, “Koblandıbatır”, “Edige”, “Oğuz Kağan”, “Koroğlu” kimi möhtəşəm sənət abidələri məhz qopuzun, sazın simlərindən, ozanın, aşığın aqlının və düşüncəsinin ecazkarlığından qopub formalaşmışdır. Bunun sərhədləri isə xalqın mədəniyyəti, ilkinlikdən buyana olanları, tarixinin ağırlı-acılı, toylu-büsatlı olanları ilə bütövləşir. Ustadlar həmin zənginliyin, bütövlüyün qoruyucusu və həm də daşıyıcısı, sabahlara ötürücüsü funksiyasını yerinə yetirmişdir. Xalqın ruhunun, varlığının qoruyucusu missiyasına yüklənmişlər. Ona görə də aşıq yaradıcılığının müxtəlif problemlər müstəvisində təhlili ən önəmli məsələ kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aşıq rəvayətləri, dastanları ətrafında aparılan müşahidələr məhz dastanlaşmanın spesifikasını, eposa gəlişin mahiyyətin aydınlaşdırmaq üçün lazımı qədər imkanlar verir.

Şirvan aşıq rəvayətlərinin zənginliyində Aşıq Bilal, Aşıq Qurban, Aşıq Oruc, Aşıq Səməndər, Aşıq Xasməmməd, Aşıq Soltan, Aşıq Şakir, Aşıq Abbas, Aşıq Şamil, Aşıq Qurbanxan, Aşıq Xanbala, Aşıq Ağalar, Aşıq Şakir və s. onlarla ustad sənətkar haqqında söylənilən özünün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə maraqlıdır. Məsələn, “Aşıq Bilal və Naburlu Badam” rəvayətinə diqqət yetirək. “Dədə Bilal Şamaxının bir çox kəndlərində, eləcə də söz-sənət ocaqlarından olan Nabur kəndində dəfələrlə məclis qurmuşdur. Bu elin söz sərrafı-el şairləri ilə yanaşı, aşıqları da çox olmuşdur. Həmin insanlar həm də Mirzə Bilalın canbir dostları idi. Bu elin sinədəftərlərindən biri də Badam Müslüm qızı idi... Dostlarından Badamın hazırcavab, gözəl-göyçək xanım olduğunu öyrənmişdi. Aşıq Bilalın sinni əllini də ötsə, o, gözəllik aşıqı idi. Nabur kəndinə toya dəvət alanda sevinir. Sevinir ki, həm Badamı görəcək, həm də onunla deyişəcək. Odur ki, Nabura gələndə məclisə daxil olmazdan əvvəl dostu Aşıq Hümbətlə söhbətləşir. Badam barədə çox mətləbləri soruşur, öyrənir. Sonra Aşıq Hümbətə bildirir ki, Badama çatdırsın ki, Bilal onunla deyişmək istəyir” (8, 491). Göründüyü kimi, bu mətn bizə klassik aşıq yaradıcılığının görkəmli ustadlarından olan Valehlə Zərnigarın, Məsum Əfəndi ilə Diləfruzun, daha qədimlərdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında mövcud Beyrəklə Banuçiçəyin və başqalarının münasibətində olanlara bağlandığını göstərir. Azərbaycan dastançılığının xarakterik xüsusiyyətlərində bu bir tərəf kimi həmişə tədqiqatçıların marağında olmuşdur. Bir növ dastanlaşmanın başlanğıcında bu tip hadisələrin durduğunu söyləmişlər. Məsələn, folklorşünas M.Həkimov dastançı aşıqların fəaliyyətini izah edərkən bu məqamlara xüsusi həssaslıq göstərir və vurğulayır ki, “bircə, dastançı aşıqlar dastan yaradarkən ən çox aşağıdakı üsullardan istifadə etmişlər:

1. Dastançı aşıqların başlarına gəlmiş macəralar əsasında həmin aşıqların özləri tərəfindən yaradılan dastanlar;

2. Dastançı aşıqların özləri tərəfindən bir bədii əsər kimi yaradılan dastanlar. Bu qəbil dastanların bir qisminin əsas qəhrəmanları dastançı aşıqların özləri olur.

3. Dastançı aşıqların məlum əfsanə, nağıl, rəvayət süjetlərindən yaradıcı yolla istifadə edib yaratdıqları dastanlar” (6, 254). Şirvan folklor mühitində olan dastan nümunələri ilə aşıq rəvayətləri arasında aparılan tipoloji təhlillər bunun bir tərəf kimi ənənəyə çevrildiyini və tipik özünəməxsusluqlarla səciyyələndiyini göstərir. Düzdür, müəyyən ustadların həyatı ilə bağlı olan əhvalat, hadisə, hekayət xarakterli epizodlar toplanmış və ayrı-ayrı toplularda özünə yer almışdır. Ancaq folklor mühitinin zənginliyi timsalında bunlar bir hissədir. Aşıq Bilalın yaradıcılığı timsalında gətirdiyimiz bu nümunə təhkiyənin xarakteri etibarilə məhz dastanlaşma yolunda bir hissədir. Onun sonradan digər tipik hadisələrlə işlənməsi və məclislərə yol tapması prosesin hansı səviyyədə gedişindən asılıdır. “Aşıq Bilalla Naburlu Badamın” əhvalatı timsalında olan nümunə eyni zamanda aşıq deyişmələrinin mahiyyətini, dövrün ümumi mənzərəsini, iki istedadlı yaradıcı ətrafında olan söhbətlər timsalında prosesin sonrakı gedişini izləməyə əsas verir. “Beləliklə, iki sənətkarın deyişmələrinin sonunda yaşadıkları zamanın törətdiyi haqsızlığı, etirazlar ifadə olundu... Deyişmə sona çatanda bütün məclis əhli Bilal və Badamı sürəkli alqışlayırlar. Bu tarixi görüş dildən-dilə ötmüş, yaddaşdan-yaddaşa köçmüş və indi də Naburluların yaddaşındadır.

Məclis əhli – ağsaqqallar, söz biliciləri heç kəsə üstünlük verə bilmir. Hər iki sənətkarın bənzərsiz, mələhətli səsi, avazı bir-birindən şirin olduğu kimi, bir-birindən də zil məqamında insanları valeh etmişdir” (8, 493). Məlum olduğu kimi, Aşıq Bilalla bağlı bu gün də xalq arasında

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

çoxlu əhvalatlar danışılır. Çünki bu ustad sənətkar öz istedadı, yaradıcı qabiliyyəti ilə bütünlükdə mühiti təsirində saxlamış, digər mühitlərdə də sazı, sözü ilə tanınıb məşhurlaşmışdır. Həmin tipik hadisələr aşığın sənətkarlığı timsalında yaşarlığın bir faktı kimi xalqın yaddaşında özünə yer almışdır. “Aşıq Bilal və Şair Qara əhvalatı”, “Mahmud ağa və Aşıq Bilal” və s. kimi əhvalat və rəvayətlər bunun bariz nümunəsidir.

Ümumiyyətlə, aşıq rəvayətləri aşıq yaradıcılığının bəzəyi, özünəməxsusluq əlaməti olmaqla avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Burada ustad sənətkarların həyatının, yaradıcılığının müəyyən epizodları, ən təsirli məqamları özünə yer alır. Məsələn, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı haqqında olan rəvayətlər timsalında danışılanlar “Aşıq Ələsgərlə görüş”, “Qara Tanrıverdi”, “Aşıq Hüseynin Tiflis səfəri”, “Qazaxlı Mirzə Səmədlə olan hekayət”, “Aşıq Əsədulla ilə görüş”, “Aşıq Hüseynin Gəncə səfəri” (3) və yaxud da Aşıq Şenliklə bağlı rəvayətlər (“Aşıq Şenliyin İrəvan səfəri”, “Qadir kişinin quşları”, “Aşıq Şenlik və qartal əhvalatı”, “Aşıq Şenlik və rus generalı” və s. (4) bunun tipik nümunəsidir. Öz ümumi spesifikasi, regional xarakteri ilə Şirvan folklor mühiti bu baxımdan daha ciddi zənginliklə səciyyələnir. Onların bir toplum olaraq ustadların yaradıcılığı timsalında toplanıb bir araya gətirilməsi və sistemli təhlillərə cəlb edilməsi təkcə mühit müstəvisində deyil, həm də dastan, epos kontekstində eposa gedən yolu aydınlatmada əsasıdır. Folklorşünas M.Allahmanlı dastan ənənəsini təhlil edərkən bir məqamı xüsusi olaraq vurğulayır və yazır ki, “türk xalqlarında, eləcə də onun bir qövmü olan Azərbaycanımızda da bu ənənənin çoxçalarlı, özünəməxsus spesifikasi var. Xalqın qəhrəmanlıq tarixində bu daha rəngarəng çalarları, spesifikasi ilə müşahidə olunur. Ona “folklor yaratmaq” tendensiyasından baxmaq böyük yanlışlıqdır. Bir növ bu məsələyə bələd olmadan yanaşılan tendensiyadır. Dastanın özü, həm də qəhrəmanlıq dastanlarının yaranması mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Bunun rəvayətdən, nəğmə və şeir nümunələrindən dastanlaşmaya doğru təbii gedişi var” (1, 20). Şirvan dastan mühitini izlədikdə aydınlaşır ki, oradakı ustadların repertuarında yaşayan dastan nümunələrinin hər birisi məhz belə bir inkişaf yolu keçmişdir. Yəni əfsanə, rəvayət, hadisə və nəğmədən başlayan proses təbii axarda dastanlaşmağa üz tutmuşdur. Ancaq onu da əlavə etmək ki, bütün rəvayət, əhvalat və s. hamısı son olaraq dastana çevrilmə ilə də yekunlaşmır.

Dastanlaşma özlüyündə mürəkkəb, həm də təbii axarlı prosesdir. Onun mətn texnologiyasının, struktur sxemlərinin, repertuar səciyyəsinin aydınlaşdırılması, aşıq rəvayətləri timsalında işlənməsi mühüm aktualıq kəsb edir. Çünki bu bir istiqamətdə ustadların yaradıcılığını, həyatının epizodik məqamlarını aydınlaşdırmaq üçün əsas olur. Şirvan aşıq mühitinin ustad sənətkarlarından olan Aşıq Əhməd Rüstəmovun “Aşıq Bilal dastanı”, “Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi dastanı”, “Arif və Qərənfil dastanı”, “Gəlin və qaynana dastanı”, “Canbaxış və Qudyal dastanı”, “Aşıq və falçı” dastanı” və s. (2) hamısı öz mahiyyətində tipik ola biləcək təhkiyəni ehtiva edir. Zəngin folklor mühiti rəvayətdən dastana gedən yolun təfəsilatını müxtəlifliklərlə səciyyələndirir. Onun ümumi məzmunu isə etnosun dastan təfəkkürünə bağlanır. Məsələn, Aşıq Əhmədalinın ustadı Aşıq Abbasla bağlı bir söyləməsində vurğulanır ki, “Aşıq Əhmədalinın ustadı Aşıq Abbas olmuşdu. Onlar eyni zamanda bərk dost idilər. Abbasın övladı olmadığı üçün Əhmədalinı öz övladı hesab edirdi. Əksər halda Əhmədalinı gedərdi... Qızı Zeynəb çox istedadlı idi. Nazpəri onda uşaq idi. Abbas ömrünün axır çağlarında bərk xəstələnmişdi. Xəstəxanaya gedir və həkim ona deyir:

–Aşıq Abbas, göndəriş vərəqi var?

Aşıq Abbas deyir ki, a kişi, neyləyirsən göndəriş vərəqəsini. Qanacağım var.

Həkim deyir:

–Uzan divana, şəfqət bacılarını çağırım. Səni çıxarsınlar palataya, amma onlar gələndə ah-uf elə” (8, 503). Və yaxud da bir başqa aşıq rəvayətinə diqqət yetirək. Bu Aşıq Soltanmuradla bağlı olan əhvalatdır. “Günlərin bir günü səhərin gözəl bir çağında Soltanmurad dağ kəndlərinə toya gedərkən bir meşənin yanından keçəndə görür ki, ildırım vurub koğuş açmış bir yekə palıd ağacı var. Bir az yaxınlaşanda görür ki, palıdın koğuşunda iki nəfər bir-birinə sarmaşığı kimi yapışmış oturlar. Nəse təşviş içindədirlər. Atı sürüb həmin ağaca yaxınlaşıb soruşur:

– Bala, burada bu səhərin sübh çağında nə edirsiniz?

Baxır görür ki, biri oğlandır, biri qızıdır. Oğlan ayağa qalxaraq aşığı görüb cəsarətlənir, deyir:

–Aşıq əmi, mən bu qızı götürüb qaçmışam. Qorxudan bura sığınacaq gətirmişik. Bizi axtarırlar” (8, 504). Göründüyü kimi, bütün bunlar hamısı elat məişətini, onun zəngin mədəniyyət, adət-ənənə çalarlarını, həyat tərzini və aşıqların haqqında olan müxtəlif tipli söyləmələri yaşat-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

maq səciyyəsi daşıyır. Dastanlaşmanın spesifikasını, onun mətn tipi kimi zənginliyini, boy artımını müəyyənləşdirir. Məlum olduğu kimi, “dastan Azərbaycan folklorunun çox yayılmış və irihəcmli janrlarındandır. “Dastan sözü ədəbiyyat tariximizdə hadisə, əhvalat, təsvir, tərif, tərcümeyi-hal, hətta tarix və s. kimi bir neçə mənada işlənmişdir. Məsələn, məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu, boy adlanır. Sonralar ona “hekayət”, “qissə”, “nağıl” və başqa adlar da verilmişdir” (5, 309). Şirvan aşiq mühitinin rəvayət nümunələri də öz mahiyyəti, məzmunu və bütün təfsilatı etibarilə dastan ənənəsinə bağlanır. Mühitin zənginliyinin nümunəsi kimi sistemli yanaşmaları, təfsilatlı təhlilləri zəruri edir.

Şirvan folklor mühitinin zənginliyində aşiq rəvayətləri mühüm bir hissədir. Onun folklor hadisəsi olaraq təhlili bütünlükdə dastançılığa bağlanır və dastan strukturunun məzmununu aydınlaşdırmaq üçün tutarlı mənbədir. Mühitdə dastan ənənəsinin müstəsna rolunu, spesifik məzmununu, etnosu ifadəyə hesablandığını göstərir.

Şirvan aşiq rəvayətləri təkcə region xarakterliliyi ilə deyil, bütünlükdə aşiq yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Aşiq sənətinin geniş mahiyyətliliyini, ustadların həyatının epizodik tərəflərini aydınlaşdırmada əsaslı rol oynayır. Dastan strukturunda nələrlə təmsil olunduğunu faktlaşdırır. Ayrıca bir bütöv kimi dolğun təhlil zərurətini ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Allahmanlı M. Folklorşünaslıq məsələləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 284 s.
2. Aşiq Əhməd Rüstəmov. Şeirlər, qoşmalar, dastanlar. Bakı, Araz, 2015, 304 s.
3. Aşiq Hüseyn Bozalqanlı. Dastanlar, hekayətlər. Bakı, Yazıçı, 1987, 174 s.
4. Çıldırılı Aşiq Şenlik. Qarşılaşmalar, deyişmələr, rəvayətlər. Bakı, Uğur, 2017, 140 s.
5. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992, 477 s.
6. Həkimov M. Aşiq sənətinin poetikası. Bakı, Səda, 2004, 610 s.
7. Xalqımızın deyimləri, duyumları. Bakı, Maarif, 1988, 384 s.
8. “Şirvan dastanları və aşiq rəvayətləri” Bakı, Elm və təhsil, 2012, 538 s.

SHIRVAN ASHUG LEGENDS AND ITS POETIC SYSTEM

(The period of the Republic and the subsequent period on the basis of masters' activities)

Summary

The Shirvan folklore medium is characterized by richness and peculiarities in all contexts. Ashug creativity is one of the most important sources for clarifying the peculiarity of this medium. Its extensive analysis necessitates the study of ashug narrations in a single line. Because these legends are linked to the most exciting moments of life and creativity of masters. It clarifies the content of the path to epic making. The legends, story examples about Ashug Bilal, Ashug Gurban, Ashug Oruj, Ashug Samandar, Ashug Hasmammad, Ashug Sultan, Ashug Shakir, Ashug Abbas, Ashug Shamil, Ashug Gurbanhan, Ashug Khanbala, Ashug Aghalar, Ashug Shakir and tens of masters are the indication of it.

Key words: Shirvan's ashug medium, saga creativity, ashug narrations, master ashugs, legend structure and so on.

ШИРВАНСКИЕ АЩУГСКИЕ ПОВЕСТВОВАНИЯ И ИХ ПОЭТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА

(Период Республики и последующий период на основе творчества мастеров)

Резюме

Ширванская фольклорная среда характеризуется богатством и самобытностью во всех контекстах. Ащугское творчество является одним из важнейших источников для выяснения особенностей этой среды. По этой причине важен обширный анализ ащугских повествований вместе с авторами, так как эти повествования связаны с самыми захватывающими моментами жизни и творчества мастеров и разъясняет содержание пути к созданию эпосов. Такими примерами могут быть повествования и рассказы об Ащуге Билале, Ащуге Гурбане, Ащуге Орудже, Ащуге Самандаре, Ащуге Хасмаммаде, Ащуге Солтане, Ащуге Шакире, Ащуге Аббасе, Ащуге Шамиле, Ащуге Гурбанхане, Ащуге Ханбале, Ащуге Агаларе, Ащуге Шакире и десятки других мастеров.

Ключевые слова: Ширванская ащугская среда, творчество саги, повествование ащугов, мастера ащугского творчества и т.д.

SƏADƏT MUSTAFAYEVA
AMEA Folklor İnstitutu,
böyük elmi işçi,
mustafayevaseadet2@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ FOLKLOR ARAŞDIRMALARI

Giriş. Uzun tarixi yollardan keçmiş xalq öz milliyini formalaşdırır və onda müstəqil bir dövlət yaratmaq arzusu yaranır.

Bu baxımdan Azərbaycan müstəqil yaşamaq hüququ uğrunda cəhdlərini gücləndirir ki, bu da onun ciddi siyasi və milli mənəvi zərbələrə məruz qalmasına səbəb olurdu.

Azərbaycan tarixinin şərəfli və şanlı səhifələrindən birini təşkil edən Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatı özünəməxsus çalarlara malikdir.

M.Hadi, A.Şaiq, S.Mümtaz, İ.Tahir, Ə.Cənnəti, R.Əfəndizadə, Muniri bu yönlərdə örnəklər yaradırdılar. C.Cabbarlı, Ə.Cavad, Umgülsüm, Əli Yusif və başqa şairlər isə bu janrlardan istifadə edirdilər.

Bu dövrdə klassik üslubda, qəzəl janrında yazab-yaradan, siyasətə meyl etməyən maarif, elm, intibah tətəfədarı İbrahim Tahir də istiqlalı alqışlayan seirlər yazırdı. Buna misal olaraq onun “İstiqlal” adlı şeirini göstərə bilərik:

“ Hər tərəf güllər açıb cavabdır istiqlal,
Eyləmiş aləmə ehyə əsər istiqlal.
Bu qədər xəyal həlim sahibiyiz bir sənədə
Düşmədə bizlərə bir kəs nəzər istiqlal” (1, s.83).

Bu şeirdə müəllif istiqlalı hər tərəfə yayılmış güllərə bənzədərək, bir il ərzində bu istiqlalın təsirinin insanlar tərəfindən görüldüyünü qeyd etmişdir.

AXC dönəmində klassik şeir üslubları yeni ruhlu obrazlara çevrilirdi. Ənənəvi forma davam etsə də, klassik şeir formalarında yeni ideyalar formalaşdı.

M.Ə.Rəsulzadə 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində yazdığı məqaləsində yazıçı və şairləri bu ruhda ədəbiyyat yaratmağa səsləyirdi: “Mətbuatın, ədəbiyyatın, millətin qəlbinə milliyyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğu məlumdur... Eyni millətin lisanül-qeybi olan şairlər, ədiblər millətin əməllərini, ülvi niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təlqin ediniz” (1, s.83).

Bu illərdə siyasi həyata qarışmayan klassik Azərbaycan və Şərq poeziyası formalarında nəzirələr, qəzəl, qəsidə, rübai, mərsiyə, mədhiyyə kimi janrlarda yazıb-yaradan (Ə.Cənnəti, İ.Tahir, A.Müniri) şairlərin də əsərləri bədii cəhətdən təsirli, uğurlu elm, maarif və intibah ruhu ilə maraqlı doğurdular.

M.Hadi, A.Şaiq, R.Əfəndizadə, İ.Tahir, S.Mümtaz, Ə.Cənnəti kimi şairlər klassik şeir formalarında yeni ideyanı əks etdirirdilər (1, s.84).

Buna misal olaraq M.Hadinin “Vaxtın səsi və həyatın sözü”, “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə”, “Şühədayi hürriyyətimizin ərvahinə ithaf”, “Məfküreyi-aliyyətimiz”, Salman Mümtazın “Oyan, millət”, S.Mənsurun “Həpsi rəngdir”, “Bakılı” kimi şeir nümunələrini göstərə bilərik.

Bu illərdə siyasi həyata qarışmayan klassik Azərbaycan və Şərq poeziyası formalarında aşığı şeiri üslubu folklorun janr ölçülərinə uyğun olaraq təsvir olunur. Hekayə, rəvayət və lətifələrdə olan bədii hikmət və fəlsəfi məntiq mərkəzində dururdu.

Xalq poeziyasının müxtəlif janr formaları da xalq poeziyasının geniş yayılmış formalarından olan laylalar da beşik başında laylay deyən anaların öz körpələrinin istiqlal ruhunda bayatılar arzusunu görürük.

“Laylay, balam laylay,
Əsgər balam laylay.
Bu vətəncün çiyninə
Tüfəngini alarsan.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Vətən ilə milləti
Oğlum, razı salarsan.

Davaya sən gedəndə
Sallam boynuna Quran.
Xeyir-dua dilərəm
Vətənçün, anan qurban” (1, s.86-87).

Ümumiyyətlə, Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyat klassik əsərlərin milli duyumu və xəlqiliyə əsaslanan dil zənginliyini özündə əks etirirdi. Cümhuriyyət dövrünün bədii sənətkarlığı klassik ədəbiyyatımızda və şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı idi:

“Könül vermə yada sən,
Çeynənirkən vətənin,
Unutma ki, dünyanın
Tən yarısı düşmənin” (1, s.88).

K.Kazımzadənin “Əlvida gözəlim” şeirində də eyni hisslərin, klassik poeziyadan gələn “bivəfa yar” obrazının və sızlayan aşiq surətinin şahidi oluruq:

“Unudarsan bəni sən tezliklə, nazlı sənəm,
Başqaları ilə də həm ülfət edərsən, bilirəm.
Yoxdur aləmdə bu gün bən kimi aludə qəm
Heç deməzsən bu nə halət, nə kədər, sən, bilirəm” (1, s. 103).

A.Şaiq, M.Hadi, Ə.Müznib, Umgülsüm, Ə.Abib (Gültəkin) və ümumiyyətlə, bütün Cümhuriyyət yazarlarının ifadə üslubu və təhkiyə tərzini öz axarını klassik poeziyadan, xalq şeiri üslubundan almış Vaqif və Zakirin poetikliyi əsasında formalaşmışdır.

Yeni fikir və ideyalar klassik şeir formalarında artıq sentimental duyğulara çevrilirdi. Buna misal olaraq M.Hadinin şeirlərini göstərə bilərik.

Klassik və xalq şeiri janrlarında yeni ideyalar 1918-1920-ci illərdə yaranmışdı.

O dövrdə Əlabbas Müznib tərəfindən toplanmış “Molla Nəsrəddin” lətifələrini Cümhuriyyət dövrünün folklor örnəklərini misal göstərə bilərik. Bu kitabda həmçinin Molla Nəsrəddin müxtəlif xalqların nümayəndəsi kimi göstərilir.

Məsələn, Amirovun fikrincə, Molla Nəsrəddin Dağıstanda yaşayıb. A.Zaxorov isə Molla Nəsrəddinin Anadolu türklərinə daha yaxın olduğunu hesab edir (5, s.3).

Bu illərdə Ə.Müznib “Əfqan tarixi”, “Kərbala yangısı”, “Ramazan” kimi din tarixində dini əfsanələrdən alınan romanlar buraxdırdı. M.Axundzadənin “Şahzadə, Əbdül və Rəna xanım”, R.Zəkinin “Zavallı coşuq”, N.Bəsir, İsfəndiyar Ziya, B.Cəbrayılzadə və başqalarının nəsr əsərləri də çıxırdı. Bunların bəziləri Şərq, Avropa və türk ədəbiyyatı süjetlərinə nəzirlər idi. Bunlar ədəbi mühitə o qədər təsir göstərməsə də, onun tam mənzərəsini aydınlaşdırmaq baxımından maraqlı idi (3, s.195).

Nəticə. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönmində folklorşünaslıq məsələlərinə ötrə baxışımız bunu deməyə əsas verir ki, həmin dövr də ümumi Azərbaycan folklorşünaslığı tarixinin ən parlaq səhifələrindən sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hüseynova M.Y. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə poeziya (1918-1920-ci illər). F.ü.f.d. dissertasiyası, B., 2006, 134 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı. “Elm”, 1998, 298 s.
3. Bayramova S. Y.V.Çəmənəmli və Azərbaycan nağılları // Dədə Qorqud jurnalı, 2015, IV, s.84-88.
4. Körpülüzadə F. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər // Ədəbiyyat qəzeti, 2017, 28 yanvar, s.28.
5. Əli-Abbas Müznib. Molla Nəsrəddin lətifələri, Bakı: Azər nəşr, 1837, 135 s.

7FOLKLORE INVESTIGATIONS DURING THE PERIOD OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

On the 28th of May in 2018 the formation of the 100th jubilee of Azerbaijan Democratic Republic was celebrated. This historical day entered the life of Azerbaijan nation as a great and important event. The strained

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

situation influenced to Azerbaijan Democratic Republic both inside and outside of our country. The Democratic Republic acted about twenty three months ensured the recognition of our native language as the state language and the recognition of our borders, it also secured the equal rights of living of all our citizens.

In the article the folklore problems during the Azerbaijan Democratic Republic are investigated. The genres of Azerbaijan folklore are studied.

Key words: Azerbaijan, Democratic, folklore, nation, national, state

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

28-го мая 2018-го года исполнилось 100 лет со дня создания Азербайджанской Демократической Республики. Этот исторический день вошел в жизнь азербайджанского народа как великое и важное событие.

На существовавшую очень короткое время Демократическую Республику, оказала свое влияние сложившаяся как внутри страны, так и за ее пределами напряженная ситуация. Действующая 23 месяца наша Республика, обеспечила объявление родного языка официальным государственным языком, признание границ и равноправное проживание всех наших граждан.

В статье исследуется фольклор в период Азербайджанской Государственной Республики, анализируются жанры азербайджанского устного народного творчества.

Ключевые слова: Азербайджан, Республика, фольклор, народ, национальный, государство

GÜNAY ORUCZADƏ
*AMEA Folklor İnstitutu,
kiçik elmi işçi,
oruczade.gunay@mail.ru*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASI MƏSƏLƏSİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şimali Azərbaycanda yaranmış müstəqil dövlət və Şərqdə ilk parlament respublikası olmuşdur. 1918-ci il may ayının 27-də Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası yaranmış siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün fəvqəladə iclas çağırdı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra Milli Şura yaratmaq qərarına alındı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının sədri vəzifəsinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, İcra Komitəsinin sədri vəzifəsinə isə Fətəli xan Xoyski seçildi (1, 25).

1918-ci il may ayının 28-də Milli Şuranın birinci iclası keçirildi və iclasda Azərbaycanın müstəqil dövlət elan olunması haqqında tarixi qərar qəbul edildi. Bununla da, Azərbaycanın milli dövlətçiliyi bərpa olundu. Bu iclasda yeni demokratik dövlətin yaranması faktını hüquqi cəhətdən təsbit edən “Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Akt” qəbul edildi. AXC elan edildiyi gündən etibarən, mədəniyyətə, incəsənətə, milli-mənəvi dəyərlərə xüsusi önəm verdi.

Xalqın əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Hər bir xalq milli-mənəvi dəyərlər sisteminə malikdir. Bu milli-mənəvi dəyərlər xalqın tarixi, dili, dini, adət-ənənələri, mentaliteti, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və incəsənətidir. Tarix boyu Azərbaycan xalqı da özünün zəngin milli, əxlaqi və mənəvi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr verərək öz adət və ənənələri, yüksək mənəviyyatı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Azərbaycan xalqı yaşatdığı və təbliğ etdiyi milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə dünyanın digər xalqları arasında özünəməxsus yer tutur. Qədim köklərə malik Azərbaycan xalqı bu milli-mənəvi dəyərləri əsrlər boyu, cümlədən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoruyub saxlaya bilmişdir. Xalqın soykökünə bağlı olan adət-ənənələr yaşayaraq əsrimizə, yeni yüzilliyə qədər gəlib çatmışdır. Xalqın toy mərasimləri, bayram adət-ənənələri, mental xüsusiyyətləri və s. kimi milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, onların gələcək nəsillərə çatdırılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

“AXC-nin yaranması ərəfəsində sosial-mədəni sahədə çox ağır vəziyyət mövcud idi. Əgər 1914-cü ildə Azərbaycanda bütün tiplərdən olan 976 məktəb var idisə və bunlarda 73,1 min şagird təhsil alırdısa, 1919-1920-ci təhsil ilində cəmi 643 ibtidai və 23 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi. İbtidai məktəblərdə 48078, orta məktəblərdə isə 9611 şagird oxuyurdu. Belə şəraitdə məktəb sisteminin dağıdılmasını dayandırmaq Azərbaycan Cümhuriyyətinin qarşısında mühüm vəzifə kimi dururdu. Mühüm vəzifələrdən biri maarif sisteminin işini xalqın milli mənafeələrinə xidmət etməyə yönəltmək, onu dövlətçiliyin tələblərinə uyğun şəkildə yenidən qurmaq idi. Buna görə də AXC hökumətinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi oldu” (2, 395).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin mövcud olduğu 23 ay ərzində qəbul etdiyi qərarların böyük əksəriyyəti elmin və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, AXC hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan etdi. Bu sənəd Azərbaycanın Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri ilə iki hissəyə bölünməsindən sonra ana dilinin işlənməsinə dair ilk rəsmi sənəd idi. Sənəddə rus dilinin də dövlət müəssisələrində işlənməsinə icazə verilirdi. Hökumətin 28 avqust tarixli başqa bir qərarında isə deyilirdi ki, bütün ibtidai siniflərdə təhsil icbari olaraq ana dilində aparılmalıdır.

AXC dövründə ədəbiyyat, teatr, musiqi və mədəniyyətin digər sahələrində bir canlanma yarandı. Qədim və zəngin milli-mənəvi dəyərlərə malik Azərbaycan xalqı tarixin bir çox mərhələlərində ciddi siyasi zərbələrə, aşınmalara məruz qalsa da, milli simasını qoruyub saxlaya bilmişdi. Ona görə də Azərbaycan xalqı o dövrdə baş verən ictimai-siyasi proseslər fonunda digər xalqlarla nəinki ayaqlaşmağa, hətta onlardan daha da irəli getməyə çalışdı və buna nail oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“1918-1920-ci illər Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin təbliğatçıları olan dövrü mətbuatının ən yüksək inkişaf mərhələsi olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Azərbaycanda dövrü mətbuatın yaranmasından keçən 43 il ərzində, təxminən, 40 adda qəzet və jurnal çıxmışdırsa, bu rəqəm qeyd edilən iki il içərisində 200-ə yaxın olmuşdur” (3, 202).

Cümhuriyyət dövründə bədii ədəbiyyatın ən geniş yayılmış qolu poeziya idi. Bu illərdə ədəbiyyatda tərənnüm ruhunun güclü olması poeziya örnəklərinin daha geniş yayılmasını təmin edirdi. İstiqlal dövrü poeziyası üçün mövzu və ideya əlvanlığı, sənətkarların ayrı-ayrı məsələlərə fərdi münasibəti bu cəhətdən səciyyəvi idi. Burada milli azadlıq ruhunun tərənnümü olduqca güclü idi. Hələ yüzilliyimizin başlanğıcında ədəbiyyatda kök salan “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” idealının tərənnümü də güclənmişdi.

“M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq kimi romantik şairlər “böyük” ədəbiyyat örnəkləri yaratmaqda davam edirdilər. Onları ən çox insan və onun taleyi, bəşəriyyətin faciələri düşündürürdü. H.Cavid daha əhatəli, fəlsəfi problemlərlə məşğul olurdu - ən çox tarixi mövzulara üz tuturdu. Müharibələrin, qanlı çarpışmaların bəşəriyyətə gətirdiyi sonsuz acılar, insan xislətindəki ziddiyyət onu daha çox düşündürürdü. Azərbaycan romantizminin daha bir nəhəng nümayəndəsi M.Hadi isə gah dövrün fəvqündə dayanır, real Azərbaycan həyatından, milli taledən və gələcəkdən, gah da, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin problemlərindən söz açır” (4, 223).

Poeziyada milli bayrağın vəsfinə həsr olunmuş şeirlər silsilə təşkil edirdi. Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Seyidzadə Bədri, Əbdülxalıq Cənnəti, Əli Şövqi, Davud Ağamirzadə kimi sənətkarlar müstəqillik rəmzi kimi tərənnüm etdikləri üçrəngli bayrağın xalqın qəlb arzularının ifadəsi kimi mənalandırır dılar. İstiqlal dövrü şeirlərində müqəddəs amal kimi sevilib oxşanan bayraq müqəddəs idealların rəmzi olduğu üçün şairlər dəfələrlə onun vəsfinə şeirlər həsr edirdilər. Həmin dövrdə Müsavat partiyası gənclər təşkilatının rəhbəri, Azərbaycan parlamentinin stenoqrafı olan Cəfər Cabbarzadə “Azərbaycan” qəzetində çap olunan “Sevdiyim” və “Azərbaycan bayrağına” adlı iki şeirində milli bayrağı tərənnüm edir, ona sonsuz sevgilərini bildirirdi.

Dövrün poeziyasında belə ruhlu şeirlər ayrıca istiqamət təşkil edirdi. Şairlər müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasını sevinclə qarşılamış, ay-ulduzlu bayrağı oxşayaraq, milli müstəqilliyimizi alqışlamışlar. Yüksək sənətkarlıqla, axıcı lirik bir dillə yazılmış şeirlər yaddaqalan olub, Azərbaycanın milli zülmə, əsarətə dözə-dözə mətinləməsindən ürək dolusu söhbət açılırdı.

Milli nəsr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ictimai-siyasi və milli-mənəvi problemlərin bədii əksi üçün öz imkanlarını səfərbər etməyə çalışırdı. Yaranan bədii nəsr təfəkkürü dövrün hadisələrinin mahiyyətinə nüfuz etməyə cəhd göstərirdi. Həmin əsərlər, əsasən, kiçik hekayələrdən, özü də publisist ruhlu hekayələrdən ibarət idi ki, bunu da dövrün tələbində axtarmaq lazımdır. Belə ki, hadisələrin sürətli və dəyişkən inkişafı zamanı lakoniklik, həm də publisist ruh və operativlik bədii ədəbiyyatdan da tələb olunurdu. Nəsr dövrün bu tələbi ilə hesablaşmaqla yanaşı, mövzu dairəsinin genişliyi qayğısına da qalırdı...

“İctimai milli mənlilik şüurunun təntənəsinin bədii əksini dövrün nəsrində də görürük. Özü də bu nümunələrdə xalq milli ruhunun ifadəsi konkret detal üzərində cəmlənirdi. Bu da İstiqlal məfkurəsinin, azadlıq düşüncəsinin, milli-mənəvi dəyərlərin bu əsərlərdə öz əksini tapması idi (4, 239).

AXC dövründə milli ədəbiyyatımız, o cümlədən dramaturgiyamız inkişafını davam etdirmişdir. Tarixən çox qısa, lakin ictimai, siyasi və mədəni baxımdan zəngin və sürətli olan bu dövrdə dramaturgiyanın inkişafında bir cəhət daha qabarıq şəkildə özünü göstərir: zamanın tələb və ruhuna cavab vermək və müasirlik. Bununla yanaşı, Azərbaycanın gələcək və çağdaş müqəddəratı ilə sıx bağlı olan məsələlər - milli azadlıq hərəkatı, dövlətçilik və müstəqillik məsələləri, istiqlalıyyət arzularını dramaturgiyanın aparıcı mövzularına çevrilir.

Azərbaycanın istiqlalı milli-estetik düşüncənin də inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu dövrdə ədəbi düşüncəni məşğul edən problemlər daha da dərinləşmiş, uğurlu tənqid örnəkləri yaranmışdır. Milli müstəqillik əldə olunması ədəbiyyatın və mədəniyyətin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatlardan birində mədəniyyət tariximizdə 1905-ci ilə qədərki dövr “hazırlıq dövrü”, 1905-ci ildən 1918-ci ilə qədərki dövr “fikir və ideal dövrü”, 1918-20-ci illər isə “istiqlal dövrü-əməl dövrü” kimi səciyyələndirilir (5, 11).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

1919-cu ildə yaranan, demokratik istiqamətli, milli istiqlalı sevincə qarşılayan ədibləri əhatə edən “Yaşıl qələm” birliyinin fəaliyyətində də ədəbi tənqid məsələləri mühüm yer tuturdu. Dövrünün həm də nüfuzlu tənqidçisi olan M.Ə.Rəsulzadənin müxtəlif yazılarında, məruzə və çıxışlarında da “əsl ədəbiyyat xalq mənafeyini müdafiə etməlidir” fikri irəli sürülürdü. “Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbinə millət və istiqlal toxumu saçan bir amil olduğu məlumdur” deyən M.Ə.Rəsulzadə “ədəbiyyat, ümumiyyətlə, xalq ruhilə, xalq fikrilə, ümumiyyətə naminə yaşayır” tezisini müdafiə edir, xəlqiliyi ədəbiyyatın başlıca xüsusiyyəti kimi qiymətləndirirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə teatrın inkişafı üçün xüsusi qərarla Mayılov qardaşları Teatrının binası məcburi surətdə, lakin ədalətli qiymətlə alındı. Teatrın zəngin repertuarı var idi. Milli dramaturqlarla yanaşı, dünya klassiklərinin əsərləri də bu teatrda oynanırdı. Türkiyə qəzetləri yazırdı ki, “Qafqazın zəngin səhnələrində çıxış etməyə alışmış aktyorlar qətiyyənlə Avropanı yamsılamadan, öz milli xəzinələrindən götürülmüş və bizim ruhumuza tamamilə uyğun tamaşalar verirlər” (4, 242).

Xalqın milli mənlilik şüurunun formalaşmasında teatrın rolunu qiymətləndirən Azərbaycan hökuməti Mayılov qardaşları Teatrını Maarif Nazirliyinin tabeliyinə vermişdi. Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları tərəfindən Bakıda teatr truppası yaradılmışdı. Truppada Hüseyn Ərəblinski, Hüseynqulu Sarabski, Abbas Mirzə Şərifzadə, Mirzağa Əliyev kimi böyük sənətkarlar çalışırdılar. Bakıda Hüseyn Ərəblinskinin rəhbərliyi altında Azərbaycan Dövlət Teatrı fəaliyyətə başlamışdı. Teatrda oynanılan əsərlərin çoxu xalqın qəhrəmanlıqla dolu keçmişini, türk dünyasının əzəmətini əks etdirirdi. C.Cabbarlının “Bakı müharibəsi”, “Uduz, yaxud Trablis müharibəsi” kimi tarixi əsərləri tamaşaya qoyulmuşdu.

“Leyli və Məcnun” operası ilə Azərbaycan professional musiqisinin təməlini qoymuş, sonralar bir sıra dəyərli opera və musiqili komediyaların müəllifi olmuş Üzeyir Hacıbəyli həmin illərdə “Dağıstan” və “Azərbaycan” adlı xoreoqrafik əsərlərini, eləcə də “Azərbaycan” marşını bəstələmişdir. Vətənpərvərlik hisslərinin, mütərəqqi ideyaların, milli qürurun təənnümü olan bu marş 1992-ci il 27 may tarixli fərmanla Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni kimi qəbul edildi. Daha bir böyük bəstəkarımız Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl” operası məhz AXC dövründə böyük uğurla tamaşaya qoyuldu (6, 8).

1918-20-ci illərdə Üzeyir Hacıbəylinin “O, olmasın, bu, olsun”, “Arşın mal alan”, Əbdürəhimbəy Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”, Namiq Kamalın “Akif bəy”, yaxud “Namus” əsərləri də teatrlarda oynanılmışdı. Azərbaycanda türk (Azərbaycan) dilində ilk böyük kitabxananın açılması da həmin dövrə təsadüf edir.

Cümhuriyyət dövründə rəssamlıq sahəsində də canlanma var idi. Rəssam Əzim Əzimzadənin karikaturaları öz orijinallığı ilə diqqət çəkirdi. Bəhrüz Kəngərlinin əsərlərində dövrün problemləri əks olunurdu. 1919-cu ildə ilk rəssamlıq studiyası yaradıldı. Studiyanın üzvü Bəhrüz Kəngərli öz tablolarında, əsasən, erməni təcavüzü zamanı yurd-yuvalarından qaçqın düşmüş qadın və uşaqların ağır vəziyyətini təsvir edirdi. O, qaçqınlar mövzusunda aid böyük rəsm qalereyası yaratmışdı.

AXC hökuməti ölkəmizdə muzeylərin yaradılması istiqamətində də mühüm işlər gördü. Mədəniyyətimizin tarixində böyük hadisələrdən biri olan “İstiqlal” muzeyi o dövrün yadigarıdır. Bu mədəniyyət müəssisəsi Azərbaycanın tarix və mədəniyyətini, milli-bədii irsini nümayiş və təbliğ edən ilk dövlət muzeyidir. Muzey 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin işə başlamasının ildönümü münasibətilə onun binasında açılıb və parlamentin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. Muzeyin təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı bütün xərclər Azərbaycan Parlamentinin Rəyasət Heyəti hesabına idi. Burada tariximizi, dinimizi əks etdirən eksponatlar – məişət əşyaları, silahlar və əlyazmalar toplanmışdı.

Azərbaycan xalqının öz istiqlalını əldə etməsi ədəbi mühitdə də böyük canlanmaya səbəb olmuşdu. Şair və yazıçılarımızın yaradıcılığında vətənpərvərlik ruhu güclənir və istiqlal uğrunda mübarizəni özündə əks etdirən əsərlər yaranırdı. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Abdulla Şaiq, Əliabbas Müznib və digər ədiblərimiz öz əsərləri ilə milli ruhun oyanmasına kömək edirdilər.

Bu dövrdə H.Cavidin “Şeyx Sənan”, M.Hadinin “Eşq ilahəsi” əsərləri çap olunmuşdur. C.Cabbarlı Bakının türk qoşunları tərəfindən azad edilməsinə həsr etdiyi “Bakı müharibəsi” pye-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

sini yazmışdı. O, Azərbaycanın istiqlalını “Azərbaycan bayrağı” şeiri ilə alqışlamışdı. C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”, “Kamança” əsərləri də o dövrün məhsullarıdır (6, 8).

AXC Azərbaycan xalqının həyatında tarixi hadisəyə çevrildi. Milli hökumət mövcud olduğu qısa müddət ərzində milli dövlətçiliyin əsaslarını qurmaqla yanaşı, Azərbaycanda mədəni quruculuq – təhsil, milli mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət, sosial-mədəni sahənin inkişafı ilə bağlı xeyli işlər gördü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox şərəfli və mürəkkəb bir yol keçdi. O, tez süqut etsə də, onun kütlələrin şüurunda yaratdığı milli istiqlal ideyaları əbədiyaşar oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi və mənəvi varisi olan Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illərdə toplanmış böyük tarixi təcrübəyə söykənərək, hazırda Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğunu dönmədən həyata keçirir və inkişaf etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Yaqublu N. Azərbaycan milli mücadiləsi və M.Ə.Rəsulzadə. Bakı: Çıraq, 2001, 154 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild, Bakı: Elm, 2008, 693 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti(ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq) Bakı: Qoliot Qkup QSC, 2009, 336 səh.
4. Bayramoğlu A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2003, 276 səh.
5. Yüksel İ. Azərbaycanda fikir heyatı və basım, Ankara: 1989, seh.11
6. Mükərrəmoğlu M. AXC dövründə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, “Xalq qəzeti”, 2018, 15 mart, s. 8.

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND THE NATIONAL-SPIRITUAL VALUES

Summary

The Azerbaijan Democratic Republic founded on the 28th of May in 1918 has been formed by immortalizing the ancient statehood traditions of our nation. Though the Azerbaijan Democratic Republic had lived for only twenty three months, the democratic state construction, economy, culture, education and other branches had achieved great success.

In the article it is said about the contributions made by the Azerbaijan Democratic Republic in the development of education, culture, art and national-moral values. It is emphasized that the activities carried out by Azerbaijan Democratic Republic in economic and cultural spheres are one of the brightest and glorious pages of the history of Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, ADP, national-moral values, education, culture, M.Rasulzade, F.Khoyski

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА И НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ

Резюме

Поддерживая традиции древней государственности нашего народа, 28 мая 1918-го года была образована Азербайджанская Народная Республика. Просуществовав всего 23 месяца, Азербайджанская Народная Республика добилась больших успехов в создании демократического государства, экономики, культуры, образования и других сферах.

В статье подробно говорится о вкладах АНР в развитие просвещения, культуры, искусства и национально-нравственных ценностей. Отмечается, что мероприятия, осуществленные Азербайджанской Народной Республикой в культурно-экономических областях, представляют собой одну из самых ярких и славных страниц в истории Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджанской Народной Республики, АНР, национально-нравственные ценности, образование, культура, М.А.Расулзаде, Ф.Х.Хойский.

II BÖLMƏ

ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏTDƏ MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK İDEYASI

TAHİRƏ MƏMMƏD

*AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
tahire.mammed@yahoo.com*

BƏDİİ İMAJIN FUNKSIONAL MAHİYYƏTİ VƏ MİLLİ KİMLİK PROBLEMI

Tarixən hər bir xalqın istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatında milli mənsubiyyətin daşıyıcıları olan, milli kimliyi ifadə edən ədəbi tiplərin, obrazların yaradılmasına xüsusi önəm verilir. Sənətkar bununla aid olduğu millətin müsbət imajını təqdim edir. Həmin tiplərin yaradılmasında yazıçının qarşıya qoyduğu başlıca məqsəd iki istiqamətdə ümumiləşdirilə bilər: a) müəllifin mənsub olduğu millətlə qürur duyması və yaşadığı hissi millətəşlərində inkişaf etdirməyi planlaşdırması; b) Digər xalqlara öz millətinin müsbət imajını təqdim etmə istəyi. Müəllifin yaradıcılıqda formalaşdırdığı müsbət imaj Potebniyanın bu ideyası ilə yaxından səsləşir: “İmaj eşqin fiziki formada təcəssümüdür”.

Sözsüz ki, yazıçılar, əsasən yaradıcılıqda mənsub olduqları xalqın həyatından bəhs edir və əsərlərində də öz xalqına mənsub obrazlar aparıcı yer tutur. Lakin elə obrazlar var ki, müəllifin onları yaratmaqda əsas məqsədi məhz mənsub olduğu millətin müsbət imajını təqdim etməkdir. Bu araşdırma həmin tip obrazlar üzərində aparılmışdır; qədim dövrdən başlayaraq günümüzədək ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı mərhələlərində milli imajın obrazlarla təqdiminin özünəməxsusluqları müəyyənləşdirilib ümumiləşdirilmişdir. Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Xətai, H.Cavid, Ə.Hüseynzadə, C.Cabbarlı, S.Vurğun, B.Vahabzadə, T.Bayram, A.Aslanov, Y.Səmədoğlu, İ.Hüseynov yaradıcılığından gətirilən nümunələrlə irəli sürülən fikirlər əsaslandırılmışdır.

Milli imajların öyrənilməsi iki baxımdan xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır: 1) müəllifin idealını üzə çıxarıb, onun təlqin və və tərbiyə məqsədinə yardımçı olmaq; 2) yazıçının milli kimliyini təyin etmək. İkinci cəhət xüsusən öz ana dilində yazmayan və milli kimliyi şübhə altına alınan klassik sənətkarlarımızın milli mənsubiyyətinin təsdiqi üçün əhəmiyyətlidir.

İdeoloji basqı və müstəmləkəçilik siyasəti dövründə xalqın etnik mənsubiyyətinin diktə etdiyi hakimiyyətinin olmaması milli imajın dolayılı yolla ifadəsini aktivləşdirir ki, bu da yazıçıdan xüsusi ustalığ tələb edir. Milli kimliyin siyasi təzyiqlər şəraitində tərənnümü və ifadəsi daha çox başqa türk xalqlarının tarixinə və qəhrəmanlarına müraciətlə üzə çıxmasının şahidi oluruq. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvaiyə müraciətlə onun imajını və nüfuzunu formalaşdırmaq, Şeyxi və Şeyx Qalib süjetlərinin intertekstual müstəvidə şairlərimiz tərəfindən yenidən işlənməsi də ümumtürk imicinin formalaşmasına xidmət edir. Qeyd edilən problemə aydınlıq gətirmək məqsədilə məqalədə ümumi mənada türk obrazı ilə bərabər, Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən də XX əsrdən başlayaraq, başqa türk xalqlarının obrazı ilə türk imajının təqdimi məsələsinə də diqqət ayrılmışdır. Bu baxımdan ədəbiyyatımızda Əmir Teymur, Yıldırım Bəyazid, Atatürk, Kazım Qara Bəkir, Nuru Paşa, Ənvər Paşa, Musa Cəlil, Əmətəxan kimi tarixi şəxsiyyətlər və eyni zamanda, yazıçı təəyyülündən qaynaqlanaraq türk imajını canlandıran obrazlar nəzərə alınmışdır.

İmaj formalaşdırmaqda ədəbiyyat və incəsənətin əvəzsiz rolu vardır. Bu məqsədlə əsasən ya müəllifin, ya obrazların (tiplərin) dilindən fikir yönləndirən sözlər söylənir, ya da milləti təmsil edən obrazlar başqaları ilə bir arada təqdim olunur və təmsil etdiyi millət haqda müqayisə prizmasında rəy

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yaradır. Müasir dünyada mədəniyyətlərin qarşılaşdırılması və ya ünsiyyəti istiqamətində imajlardan geniş istifadə olunur. Milli imaj ya həmin millətin təmsilçisi tərəfindən yaradılır və yaxud başqa birinin yaradıcılığında, kənar gözlə təqdim olunur. Dünya xalqlarının ədəbiyyatından türk milli imajının görüntüsünə aid kifayət qədər nümunələr gətirmək olar; bu görüntünün necəliyi gerçək həqiqətlərlə bərabər, eyni zamanda, onu yaradanın subyektiv münasibətindən də qaynaqlanır.

Hər bir xalqın ədəbiyyatında, incəsənətində öz müsbət imajını göstərməsi strateji cəhətdən mühüm və əhəmiyyətli məsələdir.

a) Azərbaycan divan ədəbiyyatında milli imaj və milli kimlik problemi

Qədim zamanlardan başlayaraq böyük klassiklərimiz türk olmağın qürurunu yaşamış və yaradıcılıqlarında türkün milli modelini, imajını formalaşdırmışlar. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında türk özünün qəlb genişliyi, ağılı, qabiliyyəti ilə başqalarından fərqlənmişdir.

Nizaminin yaradıcılığında türk kimliyi problemi ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda müəllifin yaradıcılığında türk imajı yaratmaq məsələsinə də toxunulmuşdur. Şairin türklüyünü şübhə altına almaq istəyənlərlə ardıcıl mübarizə aparan mərhum professor Əliyər Səfərli yazır: “Nizami türk və türkcülük sevgisini şeirə gətirmiş, türk ruhunu aşlamış, divan ədəbiyyatına türk mövzu və surətlərini gətirmiş, ənənəvi süjetləri türklər ilə əlaqələndirmiş, öz xalqına, vətəninə sevgi və sayğı bildirmişdir. Dahi şairin əsərlərində türk - igid, gözəl, ədalətli və qorxmazlıq rəmzinə daşıyır” (1). Şair yaradıcılığında dünyanın tanıdığı və qəbul etdiyi şəxsiyyətlərə böyük yer vermişdir. Əsərlərinin baş qəhrəmanları həm türk (Şirin), həm də fars (Xosrov, Bəhram) yunan (İskəndər), ərəbdir (Leyli, Məcnun). Bütün baş qəhrəmanlara doğru yolu nişan verən, gerçəkləri göstərən obraz türkdür. Maraqlıdır ki, Nizaminin yaradıcılığında böyük tarixi şəxsiyyətlərə yanlışlarını göstərən, onları gerçəklərlə üzləşdirən insanlar ağıllı türk qadınlarıdır: Şirin Xosrovun, Fitnə Bəhramın, Nüşabə İskəndərin... məhz ağıl verəni və yol göstərənidir. Türkün yol göstərməsi, hadisələri doğru qiymətləndirməsi, uzaqgörənliyi onun başqaları ilə müqayisədə üstünlüyünü təmin edir.

Dahi şair gözəlləri başqalarından fərqləndirəndə onu türkə bənzədir (məsələn, “Yeddi gözəl”də hind qızının təsviri), türklüyü gözəllik və mükəmməllik ölçüsü kimi qəbul edir.

Nizami türkün yaradılışdan başqalarından fərqləndiyini vurğulamış, mifoloji ənənənin və qədim oğuznamələrin təsiri ilə hətta “Yeddi gözəl”də onun işıqdan törədiyinə işarə etmişdir. “Yeddi gözəl”də birinci İqlim Padşahının, əlçatmaz gözəl qızı Türkdür:

Dedi: - bir türkəm ki, mənə tay olmaz,
Nazənin bədənəm, adım Türkünaz (12, 142).

Şair öz dili ilə Türkünəzi belə təqdim edir:

O dargözlü dargözlülükdən uzaq idi,
Oradakı sərvlərin hamısı torpaqdan, o isə nurdan idi (11, 138).

Birinci iqlim padşahının qızının yaşadığı sirlili-sehrli məkan, özünün qeyri-adi gözəlliyi və başqalarından nurlu başlanğıcla fərqləndirilməsi qədim ural-altay mifologiyasında əksini tapan dağnisələrin [10] məkanı və üstün fərqliliyi ilə paralellik nümayiş etdirir və çox güman ki, öz arxetip başlanğıcını da oradan alır.

N.Gəncəvidə gördüyümüz bu yanaşma Nəsimi, Xətai və başqa böyük klassiklərimizin yaradıcılığında “türki-pərizad”, “türki-pəri”, “türki-tatar” kimi təqdim olunan obrazlar aşıq edən, doğru yola, haqq yola aparan gözəl qismində başqalarından fərqləndirilir:

Bu nə adətdir, ey Türk-i pəri-zad,
Qəmindən olmadım bir ləhzə azad
... Gəl, ey şirindəhən, eşqin yolunda
Mənəm ol kuhkən biçarə Fərhad.
Nəzər qılğil bu viran könlümə, şah,
Qılır sultan olan viranı abad (7, 32).

Nəsimi üçün türk gözəl, məşuq olmaqla bərabər, həm də hər kəsdən daha qiymətlidir:

Yusifim, Misrim, Əzizim, dövlətim, başım tacı,
Şəkkəri qəndü nəbatım, türkü tatarım mənəm (7, 148).

Şah İsmayıl Xətaiyə görə türk yaradılışdan başqalarından fərqlidir, Tanrı nurunu özündə əks etdirən bir xilqətdir:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Nə insansan, sən ey can kim, cəmalın həqqə məzhərdir,
Qaşınlan qamətin şəkli mənə mehrabü-mənbərdir.
Sən ey Türki- pəri, dilbər, əcayib suni –yəzdansan
Görəndən bərlü rüxsarun sözüüm Allahu əkbərdür (14, 67-68).

Xətayi türkü həm də fateh kimi təqdim edir. “Qopar” rədifli qəzəlinin ilk və son beytlərində nigarının vəsfini verməsinə baxmayaraq ortada şair öz hakimiyyət idealını və “nigar”dan güc alaraq yerinə yetirmək istədiyi proqramını da üzə vurmuş olur:

... Şirvan xələiqi xamu Təbrizə daşına
Mülki-Əcəm sorar ki, qiyamət xaçan qopar?
Yetdükcə tükənir ərəbün kuyi, məskəni
Bağdad içində hər necə kim, türkman qopar... (14,90).

Bu misralarda Xətayi üçün hər şeydən öncə türkün və türklüyün dünyadakı mövqeyinin önəmliliyinin şahidi oluruq.

b) XX əsrin başlanğıcı Azərbaycan ədəbiyyatında türk imajı və milli kimlik problemi

Türk obrazına ikinci fəal müraciət dövrü ədəbiyyatımızda XX əsrin başlanğıcına təsadüf edir. XX əsrin ilk onilliklərində türk dünyasında türkcülüyün bir ideologiya kimi yayılması ədəbiyyata da öz təsirini göstərir. Türklük sevdası, türk obrazının ədalət, doğruluq və dürüstlük simvolu olması yazıçılarımızın təlqin etdikləri əsas, başlıca ideya halına gəlir. Eyni zamanda, Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində və Müharibə illərində Osmanlı və Qafqaz türklərinin qarşılaşdığı problemlər xalq arasında bir qədər çaşqınlıq da yaratmışdı. Bu səbəbdən imaj obrazlar türklüyün genetik kodlarını daşımaqla bərabər, bəzən dövrlə bağlı çaşqınlığı da ifadə edirdilər.

Türk dünyasında geniş yayılan türk-islam ittifaqı və müasirləşmək şüarı bu illərdə bəzən imajın özünə də təsir göstərir və obraz həmin idealın daşıyıcı kodu kimi çıxış edir. Bu model öz ifadəsini Əli bəy Hüseynzadənin 1907-ci ildə “Füyuzat” jurnalının 16, 18 və 20-ci nömrələrində çap olunan “Məcnun və Leylayi-islam” məqaləsində (essesində) tapır (5, 149-163). Məqalə ağılı itirib, dərdinə çarə tapılmadığı üçün ölənlər İslam həkiminin əlyazmaları şəklində təqdim olunur. Sağlığında dəli kimi tanınan həkimin əsil dərdi əlyazmalarında (bir dəlinin yazıları olsa da) üzə çıxır. Onun ağılı başından alıb xəstə salan sağalmaq üçün həkimə müraciət edən gözəl – Leylayi-islamdır. Bu gözəlin başı simvolik mənada Osmanlı, qəlbi ərəb dünyasını, ciyərləri isə İrani göstərir. Onların hamısının bir-biri ilə əlaqəsi itib və özləri də həm quruluşunu dəyişib, həm də funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Gözəlin bu xəstəliyinə dözməyən həkim özü Məcnun olur və ağıl xəstəlikləri xəstəxanasında ömrü sona çatır. Gözəlin, Leylayi-islamın başını Osmanlı kimi verən müəllif bununla Türkün islam aləmində əsas aparıcı, idarəedicilə funksiyaya malik olduğunu göstərmək istəmişdir.

Bu mərhələdə türk imaj-obrazlarının yaradılmasında H.Cavid və C.Cabbarlının yaradıcılığı xüsusilə fərqlənir. Əsrin başlanğıcının mürəkkəb şəraitini nəzərə alaraq türklük davasında türk imajının formalaşması və təbliğinə onların yaradıcılığında önəmli yer ayrılmışdır.

Oğuz, Özdəmir, Uluğ bəy, Topal Teymur, Tuncər, Azər və b. Hüseyn Cavid yaradıcılığında məhz türk imajını təbliğ edən qəhrəmanlardır.

Türkün – Azərin tarixi missiyası və istilalar, Birinci Dünya Müharibəsi, bolşevik inqilabı ilə əlaqədar qarşılaşdığı çətinlikləri qəhrəmanın dili ilə Hüseyn Cavid “Azər” poemasının başlanğıcında belə təqdim edir:

Mən yetişdim atəşlə su
Öpüşdüyü bir ölkədən,
İzliyir kən sevgi yolu
Acı duydum hər kölgədən... (6,149).

Cəfər Cabbarlı türk imajını tarixi əsərlərində, əsasən də “Trablis müharibəsi” (“Ulduz”) (4, 123-157), “Ədimənin fəthi” (4,157-196) və “Od gəlini”(4, 290-357) əsərlərində gerçək şəxsiyyətlərin bədiiləmiş obrazları vasitəsi ilə yaradır. Onun istər qədim tarixdən, ərəb işğalı dövründən götürdüyü Elxan (“Od gəlini”), eləcə də müasir tarixdən aldığı Osmanlı dövlətinin qoruyucuları, fədakar türk igidləri (“Ədimənin fəthi”, “Trablis müharibəsi”) öz cəsarətləri, fədakarlıqları və igidlikləri ilə insanda qürur hissi oyadırlar.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ədəbiyyatında türk imajı, türk kimliyi və türk birliyi idealı Sovet hakimiyyətindən, xüsusən repressiya illərindən sonra türk imajı və onun funksiyası (iş-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

levi) məsələsi ideoloji yasaqlar üzündən ədəbiyyat sahəsindən uzaqlaşdırıldı. Lakin mətnaltı mənada müəyyən göndərmələrlə yazıçılarımız öz istəklərini gerçəkləşdirə bildilər. Bu illərdə türk imajı türk birliyinin yaranmasına ümidə, türk sevgisinə və türklərin siyasi rejim tərəfindən qarşılaşdığı “parçala, hökm sür...” siyasətinin ifşasına xidmət edib.

Bunun üçün şair və yazıçılar ya başqa bir türk şəxsiyyətinə öz sevgilərini bildirmiş və ya simbolik yolla gizli ismarıclar göndərmişlər. Nümunə üçün aşağıdakı örnəkləri təqdim edirik. Səməd Vurğun Musa Cəlilə həsr etdiyi şeirində Türkün, tatarın doğma qardaşının igidliyindən duyduğu qüruru tərənnüm edir:

Mənim şair dostum, şair qardaşım!
Vüqarın böyükdür uca dağ kimi.
Sənin hünərinlə mənim də başım
Ucaldı göylərə bir bayraq kimi...

Neçə sərhəd aşır, el gəzir şeir,
Yurd salır neçə min ürəkdə, canda.
Sənə oğlum deyir, öz balam deyir,
Mənim ana yurdum Azərbaycan da! (13, 223).

Bəxtiyar Vahabzadə türkün igidliyini, dürüstlüyünü, qəhrəmanlığını və qarşılaşdığı çətinlikləri SSRİ üçün döyüşüb qurban gedən, lakin ata-anası öz yurdundan çıxarılan Krım türkü Əmətxana həsr etdiyi şeirində göstərir:

Sənin ana torpağında özünə yox,
Təkcə sənin heykəlinə yer verdilər.
Sənə sənin qan bahanı göstərdilər.

... Dedilər ki, biz sevirik Əmətxanı:

Demədilər: Bu igidi yetişdirən Millət hanı?

... Döşünə cüt ulduz taxıb dedilər ki:

“Öz millətin sənə yaddır.
Atan da biz, anan da biz.
Dedilər ki, sən yaxşısan,
Atan da pis, anan da pis...” (2, 112).

Aslan Aslanov “Lalələr” şeirində (Telman Hacıyevin bəstələdiyi mahnını Rəşid Behbudov ifa etdikdən sonra şeir dillər əzbəri olub) müəyyən çağırışlarla alleqorik üsulla Türk-İslam ordusuna sevgisini bildirir, əsgərlərin vaxtilə qardaşlarını tək qoymayıb, öz canları və qanları bahasına Azərbaycana gəlib döyüşmələrini xəyalından keçirir və bu xilaskar gəlişin həsrətini çəkir:

Yazın əvvəlində, Gəncə çölündə,
Çıxıbdır yenə də dizə lalələr,
Yağışdan islanmış ləçəklərini
Səriblər çəmənə, düzə lalələr...

Xəyalımdan nələr, gəlib nə keçər
Yaz gələr ellərə durnalar köçər
Bulaqlar samavar, ağ daşlar şəkər
Bənzəyir çəməndə közə lalələr...

Meylim üzündəki qara xaldadır,
Hicranın əlacı ilk vüsaldadır
Nə vaxtdır Bakının gözü yoldadır,
Bir qonaq gələsiz bizə lalələr...

Şeirin bu məqsədlə yazılması haqda əldə hər hansı bir sənəd olmasa da, şairin istifadə etdiyi ifadələrlə lalələr türk bayraqlı xilaskar türk əsgəri obrazının yaranmasına yol açır. A.Aslanov bu şeiri yazdığı illərdə Gəncə şəhəri xalqımızın cəlladlarından birinin – Kirovun adını daşıyırdı, Kirovabad idi. Şair isə üsyankar formada Gəncə düzü yazır. Yaşıl çəməndəki köz rəng assosiasiyasında Türk ordusunun qırmızı və yaşıl bayrağını, ondan medallara, epoletlərə yansıyan simbolikanı xatır-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

ladır; xəyaldan söz açması, durnaların köçünün qayıtmasını arzulaması oxucunu uzağa gedənlərin yolunu gözləyənlərin intizarına qoşur. Son bənddəki qara xal, gözü yolda olan Bakının vüsal arzusu (nəzərə alsaq ki, Bakı ilə Gəncənin arası bir o qədər də uzaq deyil və hər ikisində lalələr eyni vaxtda açır), Aslan Aslanovun başqa şeirlərində də laləyə olan müraciətlərdə kod məzmununun müşahidə olunması şeirin məhz yuxarıda söylənən mənada qavranmasının doğru qənaət olmasına əsas verir.

Tofiq Bayram opera müğənnisi Sövda Aydana həsr etdiyi şeirində ilk baxışda türk qızının gözəlliyini vəsf edir. Lakin simvolik yolla türkün bir-birindən uzaq qalmasını qaranlığa bənzədir və o zamanlar yeganə müstəqil türk dövləti olan Türkiyənin bu qaranlığa bir aydınlıq gətirəcəyinə ümid bəsləyir:

Bir cüt qara göz görmüşəm, zülmətdən qara
Qaralığı işıq saçır qaranlıqlara
Bir cüt qara göz görmüşəm, o gözlər nədir,
Bəlkə Qara dənizdən iki qətrədir... (15, 56).

Şeirin davamında şairin ustad müğənnimiz Bülbülü yad etməsi, onu Sövda Aydanla birlikdə səhnədə görmək istəyi assosiativ yolla xəyalımızda gül-bülbül, aşiq-məşuq modelini canlandırır və ürəkdə həsrət yangısı oyadır. Təsədüfi deyil ki, bu şeirə görə Tofiq Bayram Sovet rejiminin ciddi təqiblərinə məruz qalmışdır (9).

Yuxarıdakı misralardan da görüldüyü kimi, türk gözəlinin qara gözlərində Qara dənizi görən şair, o qaralığın müstəqilliyimizi əlimizdən alan Sovet zülmətinə işıq sala biləcəyinə ümidlənir; istər-istəməz yadımıza böyük Əhməd Cavadın Qara dəniz və Türk bayrağını birlikdə rəsmləşdirdiyi “Çırpınırdın, Qara dəniz, baxıb Türkün bayrağına...” misrası düşür.

Məkan imajı və milli kimlik problemi. Qumri, Ə.Hüseynzadə, Z.Marağayi, Ə.Talıbov, Şəhriyar, Səhənd və s.

Postsovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında türk imajı problemi. Postsovet dövründə türk imajını əks etdirən obrazlar bir daha ədəbiyyatın strateji hədəflərində öz fəal yerini tutdu. Perestroika illərində və daha sonra milli oyanışla əlaqədar ədəbiyyatda türklük davası genişləndi və təbii olaraq türk imajı da yaradıcılığın əsas məqsədləri sırasına daxil oldu. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadə, Yusif Səmədoğlu və İsa Hüseynovun yaradıcılığı daha çox diqqət çəkir. Adı çəkilən şair və yazıçılarımız öz yaradıcılıqlarında müasir dünyada türk varlığının üz-üzə qaldığı problemlərlə bərabər daşdıığımız genetik dəyərləri sahiblənməyi təlqin edirlər. Onların yazıçı kimi uğuru ondadır ki, yaratdıqları obrazlar özlərini görünən və görünməyən tərəfləri, genetik kodları ilə təqdim edirlər. Bu isə oxucunu daha çox düşündürməyə, özünü tanımağa vadar edir.

Postsovet ədəbiyyatında Azərbaycan nəsrinin yeni mərhələyə keçidini özündə əks etdirən Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” (16) romanının əsas qəhrəmanlarından biri olan Tatar Temir öz yurdundan uzaqlaşdırılmış bir türkdür. Tatar Temir ona mənsub olan çox şeyi itirsə də, Tanrı ilə, Boz qurdla, ulduzla, işıqla genetik bağlılıqdadır. Yazıçı içib sərxoş olandan-olana tatar mahnisini oxuyub ağlayan bu qəhrəmanın qəribə hallarını təqdim etməklə oxucunu da onun əbədi başlanğıca gedən ruh axarına salmaq, yaddaşı oyatmaq və dağılanları tənzimləmək istəyir. Yusif Səmədoğlunun Tatar Temiri birbaşa çağırışında Əmir Teymurun, geniş mənada isə tatarın, türkün gəzən ruhudur. O özü də hiss etmədən fiziki və ruhi varlığı arasında gediş-gəlişdədir. Əsərin baş qəhrəmanlarının hamısı sonda ölsə də, Temir ölmür, yola çıxır, Baba Kahani – müqəddəs məkanın, əcdad ruhunun qoruyucusunun partladılmaq planlarını heç kəs söyləməsə də onun ruhu duyur. Maddi və ruhi aləmi sonda təlatümlü formada qarışdıran yazıçı oxucusuna, tədqiqatçısına belə bir yozum üçün də yol açır – bəlkə elə yolunu azanları sonda cəzalandıran Baba kaha ilə bərabər həm də oyanan Tatar – Temir – Türk ruhudur?...

İstiqlal şairimiz B.Vahabzadə ulu türk millətinə mənsub olmasını fəxrlə bəyan edir:

Əslimi, nəslimi tanıyıram mən,
Qarışıq deyiləm, özümdən hürkəm.
Sən kimsən, sən nəsen, özün bilərsən,
Mən ilk qaynağımdan türk oğlu türkəm! (3).

İsa Hüseynov magik realist metoddla (yöntəmlə) bütün dünya xalqlarının Türkdən yaranıb, ancaq öz əslindən uzaq düşdüyünü göstərir:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“ÜnƏs idin, cəmi kainatın – on səkkiz min Aləmin sahibi idin, əbədi idin sən, ey ÜnƏs-liyindən – Yaradan Ünlüyündən tərək düşmüş Türkün! “Qrek” – GurAğım da tərəkdir” – Türkdür, “Fars” – EvƏrƏsim də, “Ərəb” – ƏrEvim də, EyOd – “Yəhud”um da, ƏrÜz- “Rus”um da, ƏLMən – “Alman”ım, OdEy ƏlƏsim – “Doyliçim” də, BirOd – “Brit”im, ÜnOdƏlƏsim – “İngilis”im də tərək-dir – Türkdür. OdƏr – AzƏrimin indiki ən yaxın qonşuları “Gürcü”dən, “Hay” – “Erməni”dən, “Ləzgi”dən başlamış, “Yaponiya”nın, “Çin”in, “Hindistan”ın, “Afrika”nın, “Amerika”nın ən qədim sakinlərinə qədər “Yer” üzündə ən kiçik “etnik qrup”lara qədər, hamısı OdƏr ikən tərəkdir – Türkdür...” (8,158).

- Bir millətin həyatda qalması, yaşaması üçün apardığı davada öz dəyərlərini qoruması və tanıtması mühüm şərtidir;
- Özünü tanıtməyin və yaşatmağın əsas yollarından biri də milli imajın qorunması, inkişaf etdirilməsidir;
- Azərbaycan ədəbiyyatının ustad şəxsiyyətləri dünya xalqlarına sevgi və sayqı ilə yanaşmış, lakin birmənalı şəkildə Türkü üstün tutaraq başqalarından fərqləndirmişlər;
- Divan ədəbiyyatında türk simvolik mənada pəri-peykər, Allahın nurunu əks etdirən, ictimai-real məzmununda isə yol göstərən müdrik və dünyaya ədalət yayan fatehdir ;
- XIX əsrin sonu - XX əsrin başlanğıcından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında dünyanın türkü anlamazlıqdan gəlib, onun dəyərlərini yox etmə savaşı üzündən çaşqınlıq içində olan və yol göstərən türk tipləri bir-birindən ayrılır;
- Sovet dövründə Türk milli kimliyi və davası simvolik yolla, gizli ismarıqlarla və ya başqa türk xalqlarına, onun təmsilçiləri nümunəsində elan edilən sevginin ifadəsi ilə çatdırılır;
- Postsovet dönməndə mifopoetik ənənələrin, türk tarixinin və milli-genetik başlanğıcın araşdırılıb müxtəlif üsullarla ədəbiyyata gətirilməsi türk imajının bütövləşməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə dərman, Azərbaycan!”. Əlyar Səfərli...<https://www.gun-az.tv/.../azadliqdir-menemelhesene-derm>
2. Bəxtiyar Vahabzadə. Əsərləri, on iki cildə, VII c. “RLM” nəşriyyatı, Bakı 2008
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Mən Türkəm. Edebi.Net edebi.net/index.../3126-b-xtiyar-vahabzad-m-n-turk-m
4. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri, 4 cildə, ikinci cild. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005
5. Əlibəy Hüseynzadə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. B., Azərnəşr 1996
6. Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, I cild. B., “Lider Nəşriyyatı”, 2005
7. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c. Bakı, Lider, 2004
8. İsa Muğanna. GurÜn. Hədəf nəşriyyatı, Bakı, 2013
9. Lent.az | KULIS – “Tofiq Bayram türk müğənniyə vurulmuşdu ... kulis.lent.az/news/17767
10. Липец Р.С. Образы Батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. Москва. Наука. 1984.
11. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Rüstəm Əliyevindir. Elm nəşriyyatı, Bakı, 1983.
12. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004
13. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, II c., Tərtib edən Aslan Salmanov. Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı 2005
14. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
15. Tofiq Bayram. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2005
16. Yusif Səmədoğlu. Deyilənlər gəldi başa. Hekayələr və romanlar. Tərtib edən Nəmidə Vəkilova. Yeni Nəşrlər Evi, Bakı 1999

FUNCTIONAL ESSENCE OF THE ARTISTIC IMAGE

Summary

The concept “image” is explained in the scientific literature differently. Its psychological function is characterized as a representation, re-created copy of any event in human mind or as an imprint of any idea. As to the literature and fine arts, the image means in these fields of activity presentation of impressions of any event, demonstration of the identity in comparison with other events or thoughts, clarifying of any lines of the said event, obliging it to be in the visual form or format.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

The literary space and the historical choice in the national identity, as well activation of folklore and mythology elements are of functional importance. From this point of view, address to the history and geography of Turan is especially important. The aforementioned method is amongst the specific features of 19 and 20-th Southern Azerbaijani literature. Inspiring and promotion of the national identity by means of national image plays an important role in development of literary-aesthetic features.

In this article the folklore and mythological elements are researched in close connection with other factors in presentation of national image.

Key words: national identity, folklore, Nizami Ganjavi, Turk-Tatar, nation, image, icon.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ИМИДЖА И ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ

Резюме

В научной литературе понятие “имидж” имеет разную трактовку. Его психологическая функция связана с отображением в сознании чего-то конкретного, обновлением когда-то созданного образа, пережитого чувства или мыслей, оставившими глубокий след в человеческой памяти. В литературе и в искусстве же имидж помогает представить кого-либо (что-либо), подчеркнуть своеобразие его особенностей, придать ему более рельефный и запоминающийся вид, сформировать легко запоминающийся образ.

В понятии “национальная самоидентификация” особую функциональную значимость имеет выбор художественного пространства и исторического момента, а также активизация фольклорных и мифологических элементов. С этой точки зрения весьма важно обращение к географии и истории Турана. Вышеуказанные обстоятельства составляют одну из основных специфических особенностей литературы Южного Азербайджана XIX-XX веков. Пристальное внимание к моментам, связанным с конкретным географическим имиджем и национальной самоидентификацией, в значительной степени помогают развитию художественно-эстетических особенностей этой литературы.

В статье анализируются фольклорные и мифологические элементы в формировании национального имиджа, прослеживается их связь с другими факторами. Данный анализ охватывает разные эпохи азербайджанской литературы.

Ключевые слова: национальная самоидентификация, фольклор, Низами Гянджеви, тюрк-татарин, нация, имидж, образ

ADİL ƏSƏDOV

*AMEA Fəlsəfə İnstitutunun şöbə müdiri,
Fəlsəfi Maarifçilik Assosiasiyasının prezidenti,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru,
adil_asadov@mail.ru*

FOLKLOR VƏ MİLLİ KİMLİK: PROBLEM ETNOGENEZİN PERSONALİST KONSEPSİYASI KONTEKSTİNDƏ

İlk öncə onu qeyd etmək istərdim ki, *folklor səs və söz yaradıcılığı* anlamında, başqa cür deyilərsə, *şifahi ədəbiyyat və xalq musiqisi* kontekstində mənalandırıldığı halda, o, milli kimliyin determinantı olmaqdan daha çox, toplumun praktik həyat tərzinin mental əsası kimi çıxış edir. Folklorun ayrılmaz tərkib hissəsi olan laylalar, oxşamalar, nazlamalar və bayatılar, tapmacalar və yarıltmaclar, oyunlar və tamaşalar, əfsanələr, rəvayətlər, dastanlar, nağıllar və lətifələr, ovsunlar və fallar, andlar və dualar, alqışlar və qarğışlar xalqın gündəlik qayğılarını, gündəlik həyatı praktikasına bilavasitə tətbiq olunan dünyagörüşünü dəqiqliyi ilə ifadə edir.

Amma xalqın milli kimlik determinantları folklorlardan bir qədər kənarında, daha konkret deyilərsə, siyasi fəaliyyət sfəsində formalaşır.

Milli kimlik ideyasının fəlsəfi rakursda anlaşılma mexanizmlərindən biri kimi personalist konsepsiyaya əsaslanan etnogenez nəzəriyyəsi çıxış edə bilər və hazırda təqdim olunan məruzə məhz belə bir nəzəriyyəni əsas olaraq qəbul edir. Personalist konsepsiya daxilində ümumiyyətlə hər hansı sosial birlik, o cümlədən hər hansı etnos, hər hansı xalq və ya hər hansı millət güclü iradə sahibinin – şəxsiyyətin tarix meydanına çıxması ilə şərtləndirilir.

Şəxsiyyətin personalizm mövqeyindən anlaşılması isə onun marksizm mövqeyindən anlaşılmasından köklü surətdə fərqlənir. Dünya elmində bir əsrdən artıq bir tarixi olsa da, Azərbaycan elmində təzəcə cücərməkdə olan bu cərəyan şəxsiyyəti substansial bir başlanğıc hesab edir və dünyanı məhz bu başlanğıcdan çıxış edərək izah edir. Personalizm nöqtəyi-nəzərindən, fərd özünü cəmiyyətin bir üzvü kimi, geniş kontekstdə götürüldükdə, dünyanın bir hissəsi kimi tanıdığı halda, şəxsiyyət özünü çoxsaylı adamlardan biri kimi deyil, təkrarolunmaz, unikal bir mahiyyət olaraq qavrayır. Fərd ona verilmiş dünyada yaşayır, şəxsiyyət isə özü öz dünyasını qurur. Fərd zəmanəyə uyğunlaşır, zamanın nəbzini tutur, şəxsiyyət isə zamana məna verir, zamanın necə olacağını müəyyənləşdirir. Fərd - sosial məkanın sakini, şəxsiyyət isə sosial məkanın qurucusudur. Fərd dünyada insanlar üçün artıq yaradılmış yerlərdən birini tutmaq istəyir, şəxsiyyət isə bu yerləri yaradır və bölüşdürür. Bütün bunlar – personalist nəzəriyyənin ümumbəşəri prinsipləridir. Belə bir nəzəriyyənin Azərbaycanda inkişaf etdirilməsi üçün isə artıq çoxdan həm tarixi bir zəmin, həm də tarixi bir ehtiyac yaranmışdır. Bu ehtiyacın varlığı ilk dəfə ötən əsrin sonuncu onilliyinin ortalarında dilə gətirildi. Bu o vaxt idi ki, dağılmaqda olan etnik varlığımız yenidən qurulurdu, artıq, aşkar olaraq, şəxsiyyət zəmini üzərində, Heydər Əliyev şəxsiyyəti zəminində. Bu elə bir vaxt idi ki, “Azərbaycan xalqı” və “azərbaycanlı” anlayışları artıq gerçəklikdən uzaqlaşdırılaraq, tarixin arxivi astanasında idilər. Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının heç bir xalqa, hətta doğma bildiyimiz xalqlara nəsə bir əlavə olmadığını, özlüyündə bir xalq olduğunu, Azərbaycan dilinin heç bir dilə şivə olmadığını, müstəqil bir dil olduğunu birmənalı olaraq vurğuladı və gerçəklikdə də təsdiq etdi. Özünün onillik hakimiyyəti dövründə isə Azərbaycan xalqını sözlün böyük və həqiqi mənasında Azərbaycan milləti etdi. Əgər dövlət öz xalqının iradəsinin ifadəçisidirsə, bu xalq - millətdir. Millət öz iradəsinin bir aləti olaraq dövlətə malikdir. Yox, əgər, əksinə, xalq dövlətin iradəsinin ifadəçisidirsə, bu, sadəcə olaraq xalqdır. Heydər Əliyevin hakimiyyəti ərəfəsində Azərbaycanda elə bir hakimiyyət yox idi ki, xalqı öz iradəsinin icraçısı edə bilsin. Bu, elə bir dövlət də deyil ki, xalq bunda öz iradəsinin ifadəçisini görsün. SSRİ-nin dağılma ərəfəsində və SSRİ dağıldıqdan sonra da xalq, bir qayda olaraq, dövlətin əleyhinə çıxış edirdi, Heydər Əliyev hakimiyyətinə kimi. Çünki, xalq dövləti özü üzərində yad bir qüvvə hesab edirdi. Başqa cür ola da bilməzdi. Çünki, dövlət hələ ki, xalqınkı deyildi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra isə xalq, bir qayda olaraq dövlətin lehinə və müdafiəsinə çıxış etməyə başladı. Çünki,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

dövləti getdikcə daha çox özününkü hesab edirdi. Heydər Əliyev dövləti xalqınkı etdi və bununla da Azərbaycan millətini, əslində, o yaratdı. Xaos, anarxiya, azgınlıq, ədalətsizlik, aclıq içərisində inləyən və boğulan bir kütlədən nizamı olan, iradəsi olan, dövləti olan, firavanlıq yolunda ilk kövrək addımlarını atmağa başlayan bir milləti törətdi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etmə ərəfəsində və müstəqillik əldə etdikdən sonra, dünya birliyinə suveren bir dövlət olaraq inteqrasiya etməyə başladıqdan sonra sosial həyatın demək olar ki, bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Ənənəvi ideologiya bir tarixi yanlışlıq hesab edilərək inkar edildi. Tarixi proses tərəfindən inkar edilən, arxa plana atılan dünyagörüş stereotipləri isə özlərindən sonra ideya vakuumu saxladılar. Bu vakuum gözlənilməli kimi digər dəyər yönümlərinin məzmunu ilə doldurulmağa başladı. Kommunist dünyagörüşünün və ideologiyasının hökmran olduğu cəmiyyətdən düşüncə plüralizmə yol verən cəmiyyətə döndükcə ən müxtəlif təfəkkür mexanizmlərinin dirçəldiyini müşahidə etdik. Dini təfəkkürün və həmçinin turanizm forması almış cəngavər düşüncə tərzinin intibahı diqqəti daha çox cəlb etdi. Qərbin həyat və düşüncə tərzinin təqlidi də cəmiyyətdə geniş yer tutmağa başladı. Sosial həyatın əksər sahələrində - iqtisadiyyatda, idarələnmədə, mənəvi istehsalda, sosial qarşılıqlı təsirin bütün formalarında duyulan əsaslı dəyişikliklər müəyyən mənada düşüncə azadlığı ilə bağlı idi. Amma maraqlıdır ki, siyasi fəlsəfədə belə bir düşüncə azadlığı demək olar ki, müşahidə olunmadı, kommunizm ideali qarşısında heyranlıq və köləlikdən, demokratik ideya qarşısında heyranlığa və köləliyə total bir sıçrayış müşahidə olundu. Bu sıçrayış nəticəsində cəmiyyətin özünüdərk meyarları başqalaşdı, onun tərəfindən bu günə, keçmişə və gələcəyə verilən səciyələr köklü dəyişikliklərə uğradı. Artıq həll olunduğu qəbul edilən bir çox problemlər aktuallıq xarakteri kəsb etdi, aktual hesab edilən digər problemlər isə reallıq statusunu itirərək illuziya formasını aldı. Sosial və siyasi fəaliyyət motivləri demokratizmin mütləqləşdirilməsi zəminində yenidən mənalandırıldı. Lakin öncə, bütövlükdə həm cəmiyyət tərəfindən tam səmimiyyətlə, həm də dövlət hakimiyyəti tərəfindən rəsmən qəbul edilən, demokratizm pərdəsinə bürünən yeni sosial və siyasi fəaliyyət motivləri cəmiyyət həyatına nə mənəvi rahatlıq, nə əmin-amanlıq, nə də firavanlıq gətirmədi. Əksinə cəmiyyət özünü ədalətsizlik, səfalət, aclıq, təhdidlər içərisində hiss etdi. Cəmiyyət bütöv, monolit bir millət olaraq möhkəmlənmədi, əksinə parçalanmağa doğru üz tutdu, zəiflədi və hətta müstəqilliyin itirilmə təhlükəsi də yarandı. Aşkar bir şəkildə hiss olunmağa başladı ki, demokratizmin üstünlüyünün etiraf və bəyan edilməsi nə qədər zəruri olsa da, kifayət deyildir. Cəmiyyətin onu bu təhdidlərdən - ədalətsizlikdən, səfalətdən, aclıqdan, parçalanma və müstəqilliyin itirilmə təhlükəsindən xilas edə biləcək bir qüvvəyə ehtiyacı oldu, cəmiyyət bir ixtiyar sahibini, fəvqəlvüqdrət sahibi olan bir qüvvəni, bir şəxsiyyəti arzuladı. Bu arzu bir tərəfdən cəmiyyətdə dini hissələri gücləndirdi, digər bir tərəfdən isə cəmiyyətin diqqətini onu ədalətsizlikdən, səfalətdən, aclıqdan xilas edə biləcək bir şəxsiyyət kimi Heydər Əliyevə yönəltdi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi və cəmiyyəti sözün həqiqi mənasında aclıqdan və səfalətdən xilas etdi, parçalanma və müstəqilliyin itirilmə təhlükəsini aradan qaldırdı və bütün bunları O, həm də Azərbaycançılıq ideologiyasını irəli sürərək və gerçəkləşdirərək etdi. Azərbaycanın yeni siyasi fəlsəfəsinin əsası o zaman qoyuldu. Hər bir siyasi fəlsəfənin və ya siyasi fəlsəfi doktrinanın həqiqiliyi onun öz tarixi təyinatını nə dərəcədə gerçəkləşdirə bilməsi ilə müəyyənləşir. Məhz elə buna görə də dövlət əslində siyasi fəlsəfənin idraki obyektinə olmaqdan daha çox, onun mücəssiməsi kimi çıxış edir, əlbəttə ki, güclü iradə sahibinin - şəxsiyyətin - tarix meydanına çıxdığı halda.

Personalizm, müəyyən mənada, aristokratik konsepsiyanın cəmiyyət həyatına tətbiqi ilə bağlı bir cərəyandır. Onun ən qısa xarakteristikası isə belədir. Personalizm – şəxsiyyəti substansial bir başlanğıc hesab edən və dünyanı məhz bu başlanğıcdan çıxış edərək izah edən bir nəzəriyyədir. Bizdə, Azərbaycanda isə şəxsiyyətin anlaşılması, hələ ki, ənənəvi marksist sxemə istinad edir. Bu sxem özlüyündə obyektivist xarakterlidir. Əslində isə dünyada və cəmiyyətdə şəxsiyyətin həqiqi rolu obyektivizmin güman etdiyindən qat-qat yüksəkdir. Personalizm şəxsiyyətin həmin bu yüksəkliyindən çıxış edir. Şəxsiyyət fərddən nə ilə fərqlənir? Fərd özünü dünyanın bir hissəsi, cəmiyyətin bir üzvü kimi tanıyır. Şəxsiyyət isə özünü çoxsaylı adamlardan biri kimi deyil, təkrarolunmaz, unikal bir mahiyyət olaraq qavrayır. Heydər Əliyev Azərbaycan etnogenezinə Sovet dövlətlərinin verdiyi töhvəni qoruyub saxladı. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının heç bir xalqa əlavə olmadığını, özlüyündə bir xalq olduğunu, Azərbaycan dilinin

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

heç bir dilə şivə olmadığını, müstəqil bir dil olduğunu birmənalı olaraq vurğulamış və gerçəklikdə də təsdiq etmişdir, özünün onillik hakimiyyəti dövründə isə Azərbaycan xalqını sözün böyük və həqiqi mənasında Azərbaycan milləti etmişdir. Sual yaranır: Bəs, millət və xalq bir-birindən nə ilə və nə qədər fərqlənir? Burada marksist izahın təqdimatına elə bir ehtiyac görmürəm. Yalnız onu xatırlatmaqla kifayətlənirəm ki, marksist izah milləti xalqdan ancaq iqtisadi əlamət əsasında fərqləndirir. Müasir siyasi təfəkkürdə hakim olan bir anlam tərzində də vardır. Bu anlam çərçivəsində millət xalqdan və digər etnik birliklərdən iqtisadi və ya marksizmdə sadalanan digər əlamətlər əsasında deyil, siyasi əlamət əsasında fərqləndirilir. Bu halda millət və dövlət anlayışları əslində eyniləşdirilir. Hətta, dövlət mənasını ifadə etmək üçün millət sözü dövlət sözündən daha münasib hesab edilir. Fikir verilsə, məsələn, amerikalılar öz dövlətlərinə *state* demirlər, *nation* deyirlər. Burada *nation* həm *millət* və həm də *dövlət* mənalарını verir. Mən hadisələrə amerikalı baxışını, ümumiyyətlə Qərblə anlamını mütləqləşdirməkdən nə qədər uzaq olsam da, millətin məhz müasir anlamda, müasir siyasi təfəkkür kontekstində anlaşılmasına üstünlük verirəm, lakin bir əlavə ilə: xalq yalnız o halda millət statusunu kəsb etmiş olur ki, iradəsinin ifadəçisi olan dövlətə malik olmuş olsun.

Elə bu səbəbdən də, düşünürəm ki, Heydər Əliyevi Azərbaycan millətinin sadəcə olaraq bir oğlu kimi deyil, Azərbaycan millətinin əslində atası kimi tanımaq daha doğru və düzgün olardı. Elə buna görədir ki, Heydər Əliyevin məzarı qarşısında baş əyən xalq ata itkisinin doğurduğu hissə bənzər bir yaşantını yaşadı. Heydər Əliyevlə vidalaşma mərasimi Azərbaycan millətinin bir siyasi millət olaraq etnogenezində son nöqtəni qoydu.

Entogenezin personalist konsepsiyası ilə bağlı həmçinin belə bir sual da yarana bilər ki, Azərbaycan milləti əsrlər boyu mövcud olmayıbmi? Qobustandan, Mannadan, Midiyadan üzvi bəri olan mədəniyyət bizimki deyilmi? Təbii ki, bizimdir. Lakin, millət əsrlər boyu davam edən, necə deyirlər, obyektiv bir prosesin nəticəsi olmaqdan daha çox, konkret bir şəxsiyyətdə daşınan hakimiyyət resurslarının təyinatı üzrə istifadəsinin nəticəsidir, cəmiyyəti bir daha yenidən təşkilatlandırma resurslarının reallaşdırılmasının nəticəsidir, siyasi yaradıcılıq potensialının geniş sosial məkanda gerçəkləşdirilməsi ilə ifadə olunan konkret bir tarixi hadisənin nəticəsidir.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, millət anlayışını siyasi kontekstdən nəzərdən keçirən baxışlar əlbəttə ki, indi də və demək olar ki tam hüquqlu öz mövcudluğunu davam etdirməkdədir. Bu baxışların bəzilərinə görə, millət müstəqil olmaya da bilər, söhbət, siyasi və siyasi olmayan millətlərdən gedə bilər. Amma bu baxışlara qarşı sadə, lakin təkzibedilməz əks arqumentlər qoyula bilər. *United Nations* ifadəsinə analitik təfəkkür baxımından diqqət yetirilsə, asanlıqla görmək olar ki, dövləti olmayan xalq millət deyil. Digər bir nümunə: *milliləşdimə* sözü öz mənası və mahiyyəti etibarlı ilə *dövlətinkiləşdirmə* demək deyilmi?

Bununla yanaşı, belə bir sual da meydana çıxa bilər ki, bəs millətin təşəkkülündə digər faktorların, deyək ki, təbiətin, təbii mühitin, təbii amillərin, ümumiyyətlə rolu yoxdurmu? Düşünürəm ki, bu sualın cavabı belədir: Millətin təşəkkülündə təbii amillərin və təbii şəraitin rolu əlbəttə ki vardır və çox böyükdür. Lakin, yeganə də deyildir. Təbii mühitin xüsusiyyətləri və həmçinin də, əsasında kütlənin millət kimi formalaşdığı özünəməxsusluğu, tarixi, qan yaddaşı milli təşəkkül prosesində müəyyənedici olmasa da, hər halda müəyyən qədər və mühüm rol oynayır, lakin, bu prosesin passiv tərəfi olaraq qalır. Təbii mühit və insani kütlə milli etnogenezin əslində feminin başlanğıcıdır. Millətin formalaşdırılmasının maskulin başlanğıcı isə şəxsiyyətdir. Mən bu şəxsiyyətin, Heydər Əliyevin öz sözlərini xatırlatmaq istədim: “Mən şəxsiyyətə pərəstişin əleyhinəyəm, ancaq heç bir cəmiyyət şəxsiyyətsiz yaşaya bilməz”. Heydər Əliyevə məxsus olan bu sözlər həm də şəxsiyyətlik şüurundan doğulan qürur hissini də ifadə edir.

Şəxsiyyət odur ki, kütlə ondan hadisə gözləyir. Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyası əsasında qurduğu dövlət, millət Azərbaycanın tarixində ən görkəmli hadisələrdən oldu.

Etnogenezin personalist konsepsiyası ilə bağlı təbii ki, belə bir qorxu da baş qaldıra bilər ki, əgər millət bir tarixi şəxsiyyətin yaradıcılıq məhsuludursa, onda, bir zaman keçdikdən sonra öz milli varlığını itirə bilər. Təəssüf ki, belə bir qorxu üçün əsas həqiqətən də vardır. Millət şəxsiyyətdən axıb gələn qüdrətlə qüdrətlənir, bu axının zəiflədiyi hallarda isə millət öz qüdrətini və əlbəttə ki, hətta müstəqilliyini, deməli, həm də öz varlığını belə itirə bilər.

Azərbaycan xalqının bütöv və sarsılmaz millət olaraq mövcudluğu və inkişafı bundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

**FOLKLOR AND NATIONAL IDENTITY: THE PROBLEM IN THE CONTEXT
OF PERSONALISTIC CONCEPTION OF ETNOGENESIS**

Summary

In this paper, the author proceeds from the personalistic concept of entogenesis, according to which the entry into the historical arena of any social association, any social community, including any nation, any ethnic group or any people, has a personal basis.

As for folklore, folklore as a special form of folk art, in other words, as a synthesis of oral literature and folk music, rather acts as the mental basis of the people's practical life than a determinant of national identity.

Key words: folklore, national identity, entogenesis, personalist concept

**ФОЛЬКЛОР И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТЕ
ПЕРСОНАЛИСТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ЭТНОГЕНЕЗА**

Резюме

В работе автор исходит из персоналистической концепции этногенеза, согласно которой выход на историческую арену любого социального объединения, любой социальной общности, в том числе любой нации, любого этноса или любого народа имеет личностное основание.

А что касается фольклора, фольклор как особая форма народного творчества, другими словами, как синтез устной литературы и народной музыки скорее действует как ментальная основа практической жизни народа, чем детерминант национальной идентичности.

Ключевые слова: фольклор, национальная идентичность, этногенез, персоналистская концепция

MAHİRƏ QULİYEVA

*AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent,
mahirahamid@mail.ru*

**MİLLİ KİMLİK VƏ MƏNƏVİ ZƏNGİNLİK
(Quranın sözü və nəsihəti əsasında)**

İnsanların ailə və cəmiyyətdə bir-biri ilə davranış və rəftarını tənzimləyən qaydalar əxlaqın əsasını təşkil edir. Bu qaydalar olmadan istər ailə, istərsə də cəmiyyət hərcmərcliyə uğrayar. Ona görə ən qədim zamanlardan əxlaq cəmiyyət və mədəniyyətin əsas qollarından biri kimi təşəkkül tapmışdır. Biz bunun bariz nümunəsini folklor mədəniyyətində, nağıl, dastan, hikmətli ifadələr və atalar sözləri kimi nümunələrdə görürük. Əxlaq təlimi kimi bir çox mədəniyyətlərdə özünə ciddi yer tutmuşdur. Əxlaq təliminin ümumi təsnifatını verməyə çalışsaq aşağıdakı mənzərə alınar:

1. Qədim Şərq mədəniyyəti
2. Yunan və antik mədəniyyət
3. İslam mədəniyyəti
4. Avropa mədəniyyəti (1, 6).

Bu məsələ əxlaq fəlsəfəsinə aid nəzəriyyə kitablarında daha böyük müzakirə obyektinə olub. Misbah Yəzdi Larens Bakkerin kitabına əsaslanaraq “Əxlaq fəlsəfəsində araşdırmalar” kitabında əxlaq fəlsəfəsinə aid nəzəriyyələrin tarixi aspektdə dövrləşməsinə qeyd edərək onun 13 yerə bölündüyünü qeyd edir:

1. Sokratdan öncəki yunan dövrü
2. Antik yunan dövrü
3. Antik yunan dövrünün ardıcılıqları
4. Roma əxlaq fəlsəfəsi
5. İlk orta əsrlər dövrü
6. Sonrakı orta əsrlər dövrü
7. Renesans
8. XVII-XVIII əsrlər
9. XIX əsrdə Britaniya əxlaq fəlsəfəsi
10. XIX əsrdə Avropa kontinental əxlaq fəlsəfəsi
11. XX əsrdə Avropa kontinental əxlaq fəlsəfəsi (I hissə)
12. XX əsrdə Avropa kontinental əxlaq fəlsəfəsi (II hissə)
13. XX əsrdə Anqlosakson əxlaq fəlsəfəsi (İngiltərə və Amerika əxlaq fəlsəfəsi)

Əslində əxlaq xasiyyətlər məcmuəsidir və elmin hər bir sahəsinə şamilidir. Tarix boyu Şərq və Qərbin alim və filosoflarının müzakirə obyektinə olan əxlaq, ümumən Adəm övladının düşüncə tərzini, tərəkürünü səciyyələndirməsinə baxmayaraq, fərqli fikir, yanaşma və cərəyanlarla Şərq-Qərb qarşıdurmasını, onlar arasındakı kəşşən və kəşşməyən məqamları irəli sürmüşdür. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgü və aşağıda qeyd edəcəyimiz alimlərin fikirlərində də özünü göstərir. Bu anlamda bir sıra Avropa alimlərinin əxlaqla bağlı fikirləri ilə tanış olaq:

2. Kunikinə görə: “Kölgə salma, başqa lütfkarlıq istəməyəm səndən” (2, 18).
3. Kirenen: “Yüksək əxlaqa çatmaq və ya “həzz” əxlaqı” (2, 18).
4. Stoa: “Əxlaq fəlsəfəsinin qanun və qaydalarına əsaslanan ağıldır” (2, 18).
5. Avqustin: “Heç ölməyəcəkmisən kimi çalış, sabah öləcəkmisən kimi ibadət et. Tanrıya şükür edilməlidir” (2, 18).
6. Makyavel: “Məqsədə çatmaq üçün hər vasitə qanunidir” (2, 19).
7. Mandaville: “Əxlaq boş anlayışdır, insanların mənfəətinə bağlıdır” (2, 19).
8. Berqon əxlaqı bağlı və açıq olmaqla iki yerə bölür. Bağlı əxlaq fərdin azadlığını nəzərə almayan, açıq əxlaq isə fərdin azadlığını ön planda tutandır (2, 19).
9. Nişe ərdəm qədər ərdəmsizliyin də normal qarşılınması mövqeyini irəli sürür (2, 19).
10. Stivensonun nəzəriyyəsinə əsasən əxlaq həqiqətləri və reallıqları çatdırmaq deyil, dinləyicidə təsir buraxmaqdır. Əsas məqsəd dinləyicinin inancını deyil, mövqeyini dəyişməkdir (2, 36).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

11. Heyerin fikrinə görə əxlaq cümlələri dinləyiciyə emosiya aşılabilir. Onun fikrincə əxlaq cümlələrinin və hökmlərinin əsas funksiyası dinləyiciyə tövsiyə vermək və ona rəftarlarında müəyyən qanunlar aşılamaqdır (2, 36).

12. Klassik alman filosofu Kanta gəlincə, o, bir nizama görə hərəkətin vacibliyini önə çəkir (2, 19).

13. Çin filosofu Konfutsi əxlaqı “heç çata bilməyəcəkmisən, ya da itirəcəkmisən kimi çalış”, kimi qeyd edir (2, 18).

Yunan filosoflarının fikirləri də marağımıza səbəb olduğundan bəzilərini qeyd etməyi lazımlı hesab etdik:

1. Sokrat: “İnsanın əsas məqsədi, onun müdrikliklə ərdəmə çatmasıdır” (2, 18).

2. Əflatun əxlaqı: “Ən yüksək yaxşı”ya çatmaq kimi tərif edir (2, 18).

Aristotelin əxlaqa yanaşma tərzini və şərhini özünəməxsusdur: “Öküz yoxsul adamın köləsidir, yoxsul kölə də əfəndisinin” (2, 18).

Misbah Yəzdi yazır ki, biz o zaman bir əxlaq cümləsi işlətməklə qarşı tərəfə təsir göstərə bilirik ki, öncədən aşağıdakı postulatları qəbul etmiş olaq:

1. Bizim dinləyicimiz buna qədər işlədiyimiz əxlaq cümləsinin verəcəyi istiqamətə yönəlməmişdir.

2. Biz dinləyicimizin də həmin konkret müəyyən mövqeyə malik sahiblənməsini istəyək.

3. Ən azı güman edək ki, bu əxlaq cümləsi dinləyicimizə təsir bağışlayacaq (1, 32).

Əxlaqla bağlı bəzi məqamlar da nəzərimizi cəlb etdi:

1. Bütün əxlaq məfhumları emosional yükə malik deyil.

2. Əxlaq cümlələrinin əsas mahiyyəti emosiyaları və hissləri bildirmək deyil (1, 32).

Gətirdiyimiz nümunələr filosofların əxlaq haqqında fikirlərini müxtəlifliyini bir daha sübuta yetirdi. Bunlardan bir qismi məqbul olsa da, digər bir qismi tamamilə qəbul edilməzdir. Qeyd etdiyimiz bu məsələdə, əsasən, Qərb yanaşması özünü göstərdi. Qərb düşüncə tərzini Şərqlə məhdudlaşdırmaq və ya zəngin Şərqlə özəlliklərini Qərb düşüncə tərzini baxımından təhlil etmək mümkün deyil. Şərq tərəkürü, onun düşüncə tərzini fərqli olduğundan insanları qane edə biləcək ən universal əxlaq vəhy vasitəsilə gələni olmuşdur.

Hər insan doğularkən əxlaq duyğusu ilə doğulur. Bu duyğular onun qədəriylə gəlir. Bir ucu Allahın alın yazısına bağlı olan bu əxlaqın ikinci ucu isə onu düzgün şəkildə həyata keçirən Adəm övladına bağlıdır. Mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, islam donuq əhkam deyil, zamanın tələblərini, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə alan, onlarla hesablaşmağı məharətlə bacaran bir dindir.

Qurani-Kərim əxlaq dair bir çox nəzəri prinsiplər və əməli qaydalar gətirmişdir. İnsanı ən gözəl bir biçimdə yaradaraq ona özündən ruh üfləyən Uca Yaradıcı əxlaqı tamamlamaq üzrə bir peyğəmbər göndərmişdir. O da Qurani-Kərimi əxlaqının əsası etmiş, ümmətin ən xeyirlisinin əxlaqı ən gözəl olduğunu xəbər vermişdir. Zaman və məkan qeydi olmadan insanın bütün həyatını əhatə edən İslam əxlaqı, mərkəzinə insanı yerləşdirərək ətrafındakı hər şeyi əhatəsinə alır (2, 16).

Əxlaq elminin əsas qayəsi, bəzi mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, insanın nəfsinin təmizlənilməsi və pak olması, bu vasitə ilə onun xeyrə və səadətə yetişməsi yollarını göstərməkdir (3, 21).

Əxlaq ölçü deməkdir. Əxlaq Allah-təalanın bizə ən böyük lütfüdür (3, 5).

Dünya tarixi bir mənada peyğəmbərlər tarixidir. Tarix boyunca peyğəmbərlərin göndərilişi səbəbi araşdırıldığında bir təməl səbəb qarşımıza çıxmaqdadır: Tövhid inancından sapma və əxlaq pozluğu... Yalnız əxlaq pozluğu və bu pozluğun cəmiyyətdə həyat tərzini halına gəlməsidir ki, o cəmiyyətə bir peyğəmbər göndərmə səbəbi olmuşdur (2, 16).

Hə.Məhəmmədin (s.ə.s.) insanlığa göndərilişi səbəbini öz ifadəsi ilə qeyd edək: “Mən gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərildim, yəni insanlığın iç arxitekturasını izah etmək naminə”.

...Onun hərəkət əsası və fəaliyyətinin mərkəz nöqtəsi həmişə “əxlaqın kamilləşdirilməsi” olmuşdur (2, 16).

Allah-Təala, dünyanı axirət üçün bir tarla etmiş və dünyaya edilən yaxşı əməllərə qarşılıq olaraq, axirət mükafatını hazırlamışdır. Bəndələr bu səadəti yalnız Allahın əxlaqı ilə əxlaqlanarlarsa, əldə edə bilirlər (2, 23).

Quranda açıq-aşkar insanın əxlaqı onun əməllərinə görə dəyərləndirilir: “Quranda ən qorxulu ayə (lər) budur: “Kim (dünyada) zərrə qədər yaxşı iş görmüşdürsə, onu (onun xeyrini) gör-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

cəkdir (mükafatını alacaqdır). Kim də zərrə qədər pis iş görmüşdürsə, onu (onun zərərinə) görə-cəkdir (cəzasını çəkəcəkdir)” (Zəlzələ: 7-8), (4, 385-386).

Qurani-Kərim insan əxlaqını amiranə tərzdə deyil, tövsiyə üstündə qurur, insan təfəkkürünün öz istəyi və onun oyanışı üzərində, özü də mərhələ-mərhələ, aram-aram, Quranın surə düzəninin məğzinə, onun üslubuna, poetik formalarının yerli-yerində düşündürücü tərzdə, fikirlərə biri digərini tamamlayan aydınlıq gətirməklə tərbiyə edir. Bu anlamda Quranın üslubu özünəməxsus və ecazkar-dır. Bu əxlaqın, İslam əxlaqının tərbiyəsində insan, onun istək və arzusu önəmli amildir. Sözsüz ki, bu əxlaqın kamilləşmə istiqamətində tərbiyələndirilməsində ayələrin nəticəsi kimi özünü göstərən nəsihətlər və məsəllər və bu məsəllərin ədəbiyyata irsəlül-məsəllər şəklində daxili, ən başlıcası isə ayə və surələrin ehtiva etdiyi məzmunudur”.

Əməlin dəyəri əxlaqa və onun dərəcəsinə bağlıdır. Qurani-Kərim insanı özünü dərk etməyə çağırır. Bu anlamda Quranda düşündürücü məsələlərə geniş yer verilir. Bu da insanların ibrət və nəsihətdən nəticə çıxarmalarına, doğru yola istiqamətlənmələrinə yardım edir. ayələrdə tez-tez misal və məsəl sözlərinin işlədilməsi əməli-salehliyin və əxlaqın dərəcəsinin artmasına yardım edir:

1. “Allah insanlar üçün belə misallar çəkir ki, bəlkə, düşünüb ibrət alsınlar” (Həşr: 21).

2. “Rəbbinizin kitabı (Quranda) sizin üçün Onun halal və haram, vaciblər və fəzilətlər (həmçinin), ibrətlər və məsəlləri açıqlamışdır” (4, 392).

3. “Biz bu məsəlləri insanlar üçün çəkirik. Onları yalnız (haqqı) bilənlər anlayırlar” (Ənkəbut: 43).

Əbədi və ədəbi miras olaraq insanlığa doğru yol göstərən, xeyir və fəzilət dərsləri ilə zəngin olan, əbədi həyata gedişi istiqamətləndirən və işıqlandıran, bəşər övladının kamil insan kimi yetişməsinə təmin edən ədalət və insafla münasibət bəsləməyi öyrədən, hidayət, rəhmət, rəhman, qafur, fəzilət və başqa əmsalları ilə (Əsməül-hüsna) insanı kamilləşdirərək əbədi mənzilini qazanmağa kömək edən Qurani-Kərim insan əxlaqının püxtələşməsində sözə böyük önəm verir.

Quran islam mədəniyyətində bəlağət qaynağı kimi dəyərləndirilir və bu anlam Tanrı kəlamına xas olan bənzərsiz, yığcam söz düzümü, son dərəcə geniş və dərin məna tutumu ilə səciyyəlidir. Bir sözlə, sözün - bəlağətli sözün ilkin qaynağı Qurani-Kərimdir. Onun gözəl söz düzümü elə bir yüksək fəhahət və bəlağətə malikdir ki, onun ifadə zərifliyi və söz ahəngi qarşısında hər kəs səcdəyə düşüb: “Bu kitab Allahın göndərdiyi kitabdır”, deyər. Quran kəlamı ecazkar söz sənəti və möcüzə, zəngin fikir, düşüncə və ahəngdar söz toplusundan ibarət tükənməz bir qaynaqdır (5, 31).

“Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabının “Qurani-Kərim söz möcüzəsi kimi” yarım bölməsində sözə verilən dəyər, düşünürəm ki, hər bir kəsin marağına səbəb ola bilər: “Söz düşüncə ilə bağlıdır, daha doğrusu, söz düşüncənin təmsilçisidir. İnsanın fəziləti və əzəməti düşüncəyə verilən dəyərdir. Qurani-Kərimdə Adəm övladlarının ehtiramı onların təfəkkür və düşüncə qabiliyyətinə görədir” (5, 106).

Düşüncə və təfəkkür dil və sözlə bəyan edilir, yəni düşüncə xəzinəsinin açarı sözdür və bəşər sözün yardımı ilə həmin zəngin xəzinədə gizlənən inciləri aşkarlayır, onları başqalarına çatdırır, nəsil-dən-nəslə ötürür. Sözün köməyi ilə bəşər övladları arasında anlaşma, bir-birinin düşüncə təcrübəsindən faydalanma imkanı yaranır.

Sözün bəşər mədəniyyətindəki əhəmiyyətini üç baxımdan dəyərləndirmək mümkündür:

1. İnsanlar arasında ünsiyyət və anlaşma
2. Düşüncə və maarifin daşıyıcısı olmaq
3. Bəşərin əqli-mənəvi yüksəlişini təmin etmək (5, 107).

Bütün bu sadələdiyimiz kamilliyin, kamillik isə yüksək əxlaqın göstəricisidir.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, dünyanın yaranışı belə Allahın bir kəliməsinə, ilahi kəlamına bağlı olmuş və bu kəlam bəşər mədəniyyətinə ölməz poeziya nümunələri bəxş etmiş klassik ədəbiyyatın özülündə öz geniş intişarını tapmışdır.

Məhz ulə bu baxımdandır ki, “kon fəyəkon” Quran kəlamı Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində ayəyə uyğun şəkildə işlədilib:

Ey hər çe rəmidə və aramide

Dər “kon fəyəkon” to afəride (Nizami: L.-M., s.9).

(Ey hərəkət edən və hərəkətsiz nə varsa, Sənin “kon fəyəkon”unda yaranmış) (Fil.-tərc.prof.R.Əliyev, s.17).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Kaf”i- “nun”-un hər nə kim gəldi vücudə zübdəsi,
Sabit oldu kim, ləbindir mühbitü Ruhil-əmin (Nəsimi. İraq divanı, s.183).

Göründüyü kimi “kaf” və “nun” hərflərinin birləşməsindən “kon” ifadəsi əmələ gəlir ki, kainat da Allahın əmri ilə məhz həmin bu sözdən yaranıb: “Bir şeyi (yaratmaq) istədiyi zaman (Allahın) buyurduğu ona ancaq: Ol!- deməkdir. O da dərhal olar” (Yasin; 82).

Bütün bu qeyd etdiklərimizlə bir əsas qayəni, yəni sözün əhəmiyyətini və onun əxlaqın kamilləşməsi və kamil insanın yetişməsində rolunu vurğulamaqdır.

Bəşərin düşüncə, elm və maarif baxımından inkişaf və yüksəlişinə böyük əhəmiyyət verən islam mədəniyyəti qeyd etdiyimiz keyfiyyətlərin əsas daşıyıcısı olan söz sənətinə tələbkarlıqla yanaşmış və heç bir ədəbiyyatda bənzəri olmayan bəlağət təlimini yaratmışdır. Elə məhz bu təlim, sözün ecazkarlığı və nəsihətəməna tutumudur ki, klassik ədəbiyyatın davamlı şəkildə və müxtəlif dövrlərdə əbədiyaşarlığını təmin edir (6, 204-205).

Söz səmavi aləmlə, həm də yer aləmi ilə bağlıdır, yəni söz mənə baxımından göy aləmi, maddi qəlibi ilə maddi dünya ilə əlaqədardır. Söz ağıl və təfəkkürün ifadəçisi, düşüncənin açarıdır. Heç nə söz qədər bəşərin düşüncə və duyğularını, mənəvi aləmini yetərincə ifadə edə bilməz (5, 103).

Hə.Məhəmmədin əsas mövzusu söz və kəlamdır. Bu (Quran Allah dərgahında) çox möhtəşəm olan bir elçinin (Cəbrayılın) gətirdiyi kəlamdır (Təkvir: 19).

Quran bir kəlam olaraq öz söz möcüzəsi ilə insanlığı haqqa çağırır və bu çağırışı yönəldən əvəzolunmaz bir qaynaqdır. Haqqa gediş isə əməlisalehlikdən başlar.

Məqaləni sözün dəyəri üstündə qurmaq başlıca amalıdır.

Ədəbiyyat həyatın güzgüsü, inikası, söz isə bu inikasın təzahürüdür. ədəbiyyatda sözə verilən dəyərin azacıq bir qisminə nəzər salaq. Beləki, XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qətran Təbrizi sözü ruhun ölçüsü adlandırır. Ona görə sözün özünə belə ölçü lazım olduğunu vacib sayır. Qətran Təbriziyə görə hər sözü demək mümkündür, lakin hər sözü başqasına başa salmaq, anlatmaq həmişə mümkün olmur, ona görə də danışarkən sözün ölçüsünü bilmək vacibdir:

Söz ruhun ölçüsüdür, ağıl isə tərəzidir

Ölçü sözə lazımdır, ancaq miqdarı tərəzi təyin edir.

Hər sözü dilə gətirmək mümkündür, lakin

Hər sözü ağla qandırmaq çətin və müşküldür (7, 27).

Dinə, Allaha istinad etməklə yanaşı real həyata da açıq gözlə baxan, hadisələri düzgün şəkildə təhlil edən “Camü-cəm” əsərinin müəllifi Əvhədinin əsərində şairin sözə, dilə və sənətə münasibəti özünü göstərir. O da sözü müqəddəsləşdirir:

“Söz göydən gəlmişdir, yaxşı bil bunu, deyər onun ülviyyətini, saflığını tərənnüm edir”, sözün yüksəkliyini qorumağı məsləhət bilir və deyir:

Mıx kimi torpağa çalma, gəl, onu (7, 47).

Ədəbiyyatda əxlaqın təminatçısı, tərənnümçüsü kimi çıxış edən söz, dini kitablarda “az olub mətləbə dəlalət edən” kimi tərif edilən “kəlam” ifadəsi kimi işlədilir. Əslində kəlam ifadə azlığı məzmun qatının çoxluğu ilə seçilən, danışmaq məqamında ecazkarlığı ilə seçilən elə sözün özüdür, kamil insan təfəkkürünün məhsuludur.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, kəlam dini ədəbiyyata aid edilsə də, bədii ədəbiyyatda öz geniş intişarını tapıb:

Əzəlsüz biəbəd nitqi-məhəbbət,
Kəlam oldi bəyan “ləvla”sı eşqün,
İki aləm bənimçün yarədildü
Bir ikən “zir” ilə “bala”sı eşqin,
Bana nisbət bilinməz məhvü isbat,
Çü “illa”dən oluban “la”sı eşqün (8, 55).

Sözü insan qəlbinin tərcümanı sayan Nizami onun mənə və mahiyyətini, ifadə tərzini insanın psixologiyası, həyata baxışı, insanlara münasibətinə və düşüncənin sağlamlıq dərəcəsinə bağlayır:

Xəstə olur fikri, sözü xəstənin,
Bədən sağlam olsa, saf olar söz də
Süs adam süst olar bədənə, sözdə (7, 37).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

İnsanın iç dünyası, onun əxlaqı söylədiyi sözə, fikrə bağlıdır. Bu fikrin özü də ədəbiyyatda nəzmə gətirilib:

Şeiri oxuyanda bu Nizaminin
Özü də hər sözdə görünər, yəqin (7, 37).

Bəli, şübhəsiz ki, hər sözün arxasından onun müəllifi özünün iç dünyası ilə, bütün bunların sonunda isə kamil insan və ya ona zidd olan insan konsepsiyası öz əksini tapır.

Nizami əxlaqlı insanı az danışan, az dinən, danışarkən az sözlə ağızından dürlər tökən kimi səciyyələndirir:

İnci tək sözlər seç az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.
Az sözün incitək mənası solmaz,
Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz (7, 43).

Söz haqqında deyilənləri, zəngin olmasına baxmayaraq, Nizami ilə bitirmək istərdik, alınmadı. Xaqaninin fikrindən yan keçmək mümkün deyil. Cəmaləddin Mosilinin sözünü nəzərdə tutan şair yazır:

Həmişə çıxsa da dürlər dənizdən,
O dürr dənizləri yaratdı sözdən (7, 29).

Göründüyü kimi, sözün Adəm övladının həyatında önəmi ölçüyə gəlməz. O, həm Adəm övladını yaradan kəlimə, həm də istək və arzularını Ulu Tanrıdan diləyəcəyi sığınacaq yeri, insanı Allahına sığdıran və diləyinə çatdıran “həblül-mətin” kimidir. Sözlə bağlı şairlərin yazdıqlarının təfərrüatına vər-saq, əslində insan həyatında qaydaları ilə intihası olan sözün, onun geniş mənasında intihatsızlığından çıxma bilmərik. Ona görə də söylədiklərimizi İmadəddin Nəsiminin “Söz” rədifli qəzəli ilə tamamlayaq:

Dinləgil bu sözü ki, candır söz,
Aliyü asimanməkandır söz.
Şeşcəhətdən münəzzəh anlavü bax,
Şöyləkim, xaliqi-cahandır söz.
Nazilü münzil anla kim, birdir,
Kəndi kənduyətərcümandır söz.
Tulü ərz iləümqü bulunmaz
Yəni bihəddü binişandır söz.
Bu hədisənəzər qıl, ey aqıl,
Anlayasan ki, bigümandır söz.
Ərşi-rəhman dedi nəbi könülə,
Çünki gördü, könüldəkandır söz.
Dedi ya kafüha, əyzə-bikə,
Çün Əli bildi, müstəandır söz.
Qeyri-məxluqdur, nədemək olur,
Anla kim, imdi rayigandır söz.
Əqli-küll ərşü kürsü, lövhü qələm,
Çar ünsür, nöh asimandır söz.
Zahirü batin, əvvəlü axir,
Aşikaravü həm nihandır söz.
Ey üqulu nəşəb edən isbat,
Qamuya söz de kim, hamandır söz.
Kafü nundan vücuda gəldi cahan,
Əgər anlar isən, əyandır söz.
İsiyi-pak, Adəmə Əhməd,
Mehdiyi-sahibəz-zəmandır söz.
Bu bəyanıdilərsən anlayasan
Kim, necəsi filan-filandır söz.
“Cavidannamə”yi gətirgil ələ,
Ta biləsən ki, nəsnəcandır söz.
Sözəbu izzü cah yetməzmi,
Kaydalar Fəzli-qeybdandır söz.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Aqıl isən sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çü bigirandır söz (9, 9-10).

Nəsimi “Söz” qəzəli ilə bir kəliməyə bağlı olan dünyanın yaranışının şairanə tablosunu yaradır. Beləki, sözün aliliyi, onun cahanın xalığı olaraq göyləri, yeri, onların arasında olanları 6 gündə xəlv edərək ərşi yaratması, sözün özü-özünün tərcümanı olması, ona heç bir şübhənin olmaması, könülün söz mədəni olduğunu görəndə peyğəmbərin könülə “ərşi-rəhman” deməsi, sözün müstəanlığını görəndə Əlinin “kavuha” eyhamül-vəslilə Allaha sığınmasını, sözün qeyri-məxluqat olmasını, xilqətin həyatı üçün önəmli sayılan mürəkkəb, qələm, lövhə müraciəti, dörd ünsür və yeddi təbəqəni incə bir ustalıqla şeirinə gətirir.

Qəzəldə Allahın “Əsməül-hüsne” adı ilə tanınan adlarına da işarə edilir ki, bununla da Nəsimi Hədid surəsinin 3-cü ayəsinin mahiyyətini qəzəlinə gətirmiş olur:

“Əvvəl də, axir də, zahir də, batin də Odur. O, hər şeyi biləndir. ...Allah varlığıyla aşkar mahiyyəti ilə tamamilə gizlidir”.

Qəzəldə eyni zamanda haqqında danışdığımız sözün kafünün olması, cahanın bu sözdən yaranması fikri də əksini tapır. Beytlərin birində insana can verən “Ruhullah” ləqəbli İsa peyğəmbərə, Allahın öyüd və nəsihətlərinin təbliğçisi, sonuncu peyğəmbər, Adəmi-Əhməd adı ilə tanınan nübüvvətin sonuncusu Məhəmməd peyğəmbərə və ən nəhayət Allah-Təalanın iradəsi ilə qeybə çəkilərək öz zühurunu gözləyən imamətin sonuncusu, 12-ci imam Mehdi əl-Müntəzərə işarə edilir (**Mahirə Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-press”, Bakı, 2008**).

Nəsimi beytlərin birində bir növ sözün intihəsizliyini üçün “Filan-filandır sız” ifadəsi işlədir ki, bununla da İbrahim surəsinin 24-cü ayəsinə işarə etmiş olur.

Şair sözün aliliyini “fəzli-qeyb”dən olması ilə də dəyərləndirir.

Nəsimi qəzəlinə Nəsimini də unutmur. Sözün ən gözəl nümunə, necə can olduğunu bilmək üçün Nəsiminin “Cavidannamə”sini də önə çəkir.

Söz insanın təfəkkürünün meyarı olduğu üçün şair qəzəlini aşağıdakı misralarla bitirir:

Aqıl insan, sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çü bigirandır söz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Misbah Yəzdi. Əxlaq fəlsəfəsində araşdırmalar. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2018
2. İslam əxlaqı. Zaqatala. 2008
3. Əhmədəğa Əhmədov. İslam əxlaqı. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1993
4. Hacı İlqar İsmayilzadə. Quran elmləri ensiklopediyası. Müqəddəs Qum şəhəri. Məhəmməd Hadi Məarifət. 18 Zül-hicce 1426 (Qədiri-Xum bayramı) (19/01/2006)
5. Mahirə Quliyeva. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Nafta-press”, Bakı, 2008
6. Mahirə Quliyeva. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. “Elm və təhsil”, Bakı-2016
7. Yusif Seyidov. Saməd Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. XI-XVIII əsrlər. Gənclik, Bakı, 1977
8. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. 2 cildə, c.2, “Azərənşr”, Bakı, 1976
9. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş Əsərləri. 2 cildə, II cild, “Lider” nəşriyyatı, Bakı, 2004

NATIONAL IDENTITY AND MENTALITY (ACCORDING TO THE QUR'ANIC VERSE)

Summary

The rules governing the behavior of people in family and society are the basis of morality. The article deals with the value given by Western and Eastern scholars to morality and the difference between them. The Qur'anic verse emphasizes the importance of the perfection of human beings on the basis of Nasimi's gazel by radif “Speech”.

Keywords: word art, Koran, behaviour, perfect man, gazel

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И МЕНТАЛЬНОСТЬ (СОГЛАСНО КАЛАМА КОРАНА)

Резюме

В основе нравственности лежат правила поведения людей в семье и обществе. В статье упоминается различие между моральными ценностями западных и восточных ученых и разница между ними, подчеркивается важность слова Корана в совершенстве человека на основе газеля Насими “Слово”.

Ключевые слова: слово искусство, Коран, нравственность, совершенный человек, газель

İRİNA KAÇİNSKAYA
Moskva Dövlət Universiteti,
Professor,
kacza@yandex.ru

**РУССКИЕ МОЛОКАНЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ:
АУТЕНТИЧНЫЕ НАДПИСИ ВЫШИВКОЙ НА ПЛАТКАХ**

1. Широкое развитие протестантского движения в России было прервано в 30-е годы XIX века массовой высылкой протестантов на новозавоеванный Кавказ. Русские поселения *молокан* и *духоборов* были расположены широким поясом по территории Грузии, Азербайджана и Армении. Группой ученых из Бакинского государственного университета еще в 70-80-гг. XX века были проведены многочисленные экспедиции в русские села Азербайджана, в результате был составлен “Словарь русских островных говоров Азербайджана” (Баку, 2006, 2-е изд.). В начале Словаря приводится список обследованных деревень, дается обобщенное описание фонетики и грамматики русских говоров. Указываются работы, посвященные островным русским говорам, во многих работах исследуется влияние тюркского языка на местные русские говоры. С тех пор многие русские деревни практически исчезли.

2. Одно из крупнейших русских сел Азербайджана – село Ивановка – расположено высоко в горах, за перевалами, почти в 300 км от Баку, в Исмаиллинском районе. Все население Ивановки свободно владеет разговорным азербайджанским языком, иногда еще и лезгинским. Жители села *молокане*, они не признают многие атрибуты канонического православия: икон, крестов, водного крещения. Считают, что они крещены *Святым Духом*. Хотя в свое время все население принадлежало к молоканству, в настоящее время в селе сосуществуют разные конфессии: молокане, баптисты, пятидесятники и субботники. Конфессиональное разделение не отразилось на языке и культуре жителей.

С 2010-11 гг. филологический факультет Филиала МГУ им. М.В. Ломоносова в г. Баку (руководитель Филиала – академик Национальной академии наук Азербайджана, доктор филологических наук, проф. Наргиз Ариф кызы Пашаева) проводит в Ивановке студенческую практику по фольклору и по русской диалектологии. И фольклористами, и диалектологами накоплен значительный материал. Часть расшифрованных текстов готовится к размещению в Корпусе диалектных текстов Национального корпуса русского языка.

3. В селе Ивановка был обнаружен необычный письменный источник, в котором достаточно ярко проявились особенности местного говора. Это платочки, вышитые “крестиком”, в центре которых расположены симметричные узоры, а по краям в три ряда (реже – в два) тем же крестиком вышиты строки из популярных народных песен. Эти платочки каждая девушка вышивала еще до замужества в количестве 15-20 штук. При сватанье первый платочек невеста дарила жениху в знак согласия на брак, остальные дарились родственникам жениха и подружкам.

Платочек складывался особым образом – так, чтобы хорошо был виден центральный узор, и закалывался посередине красивой брошкой. Часть текста оказывалась заложенной в складки, иногда складки прошивались так, чтобы платочек уже нельзя было развернуть. Читать текст не предполагалось, он выполнял чисто эстетическую функцию. Формальное разделение на слова в тексте отсутствует, но каждое слово, хотя и не всегда, могло быть вышито своим цветом. Надпись на платочке выполнялась по периметру от края к середине.

Композиция надписи была следующая: в начале часто шел зачин *На память*. В конце могла быть подпись вышивальщицы платка (*Нюра*). До подписи мог идти призыв “помнить” или “не забывать” – как правило, из финала народных песен. Строки из песен могли идти подряд, иногда – как отдельные разрозненные фразы. Часто фразы обрываются, иногда на полуслове – как правило, это связано с тем, что надпись по периметру подходит к краю ряда. Хотя в

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

других случаях ничто не мешало вышивальщице даже одну букву от слова “переносить” на другую сторону, под углом 90 градусов.

Приведем несколько примеров аутентичных записей на платочках и их “расшифровок”. Полужирным шрифтом выделены ошибки вышивальщицы: буквы, написание которых не соответствует стандартной орфографии, но отражает произношение.

1) Платок принадлежит Марье Васильевне Прокофьевой, 1934 г.р.:

Аутентичный текст	Расшифровка
<p>низ 1-й ряд</p> <p>1) <i>на памитть паиду сгоре в чистаю полю/</i></p> <p>2) <i>влес зеленый пагулять шумну к/</i></p> <p>3) <i>рикну сваим громким галаском дик/</i></p> <p>4) <i>и звери саберитесь выкамне ра</i></p> <p>средний ряд</p> <p>1) <i>зорвите растерзаити телу белю ма/</i></p> <p>2) <i>ю выньти серцу отнесите друг/</i></p> <p>3) <i>у маему вернаму пусть он вспомни/</i></p> <p>4) <i>ть и пасмотрить что насвети</i></p> <p>верх 3-й ряд</p> <p>1) <i>нет меня ивазми беленкии пла/</i></p> <p>2) <i>точек разганю вполе туман я/</i></p> <p>3) <i>страдала и узнала что влюбови</i></p> <p>4) <i>есть обман дарю тибе пла</i></p>	<p>На память</p> <p>Пойду с горя в чисто поле, в лес зеленый погулять, <...> шумну, крикну своим громким голоском.</p> <p><...></p> <p>дики звери, соберитесь вы ко мне разорвите, растерзайте тело белое моё. Выньте сердце, отнесите другу верному моему пусть он вспомнит и посмотрит, что на свете нет меня. Возьму беленький платочек, разгоню в поле туман, я страдала и узнала, что в любви есть обман. Дарю тебе пла...</p>

2) Платок принадлежит Анне Тимофеевне Алексеевой, в девичестве Жабиной, 1940 г.р.:

Аутентичный текст	Расшифровка
<p>низ 1-й ряд</p> <p>1) <i>напамять люблю я цветы пал/</i></p> <p>2) <i>евые люблю я за ними хадить/</i></p> <p>3) <i>люблю я глаза галубые навер/</i></p> <p>4) <i>на придется забыть агонь гар/</i></p> <p>средний ряд</p> <p>1) <i>ить пылаеть любовь сильнеи/</i></p> <p>2) <i>агна агонь зальеи водою люб/</i></p> <p>3) <i>овь ничем нельзя люблю теб/</i></p> <p>4) <i>е мои дарагои люблю тебя к/</i></p> <p>верх 3-й ряд</p> <p>1) <i>ак <...> воду люблю тебе ка/</i></p> <p>2) <i>к брат сестру люблю тебе я/</i></p> <p>3) <i>слишкям много в глаза ска/</i></p> <p>4) <i>зать я ниماغу зачем нюра</i></p>	<p>На память.</p> <p>Люблю я цветы полевые, люблю я за ними ходить. Люблю я глаза голубые, наверно, придется забыть.</p> <p>Огонь горит, пылает, любовь сильней огня. Огонь зальешь водою, любовь ничем нельзя.</p> <p>Люблю тебя, мой дорогой, люблю тебя, как <нрзб> воду люблю тебя, как брат сестру, люблю тебя я слишком. много в глаза сказать я не могу, зачем. Нюра</p>

3) Платок принадлежит Анне Тимофеевне Алексеевой

Аутентичный текст	Расшифровка
<p>низ 1-й ряд</p> <p>1) <i>на памитть (нету) года без июня нету/</i></p>	<p>На память. (Нету) года без июня,</p>

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

<p>2) мая (без) цветов (нет) любовь без поцелуя/ 3) в поцелуе вся л(юбовь) (ваи)ивала я/ 4) платочик и не знала коу дать пашол м/ средний ряд 1) илаи во салдаты <...> слезы утира/ 2) ть мои <...> летуночик лет/ 3) и мимо крыши передаися мои <...>/ 4) <...> ухажеру <...> вашивала/ верх 3-й ряд 1) я платочик слезы капали на гр/ 2) удь я вздохнула и сказала ты мне/ 3) милай не забудь незабудочка ц/ 4) веточик назабудочка трава не заб/</p>	<p>нету мая (без) цветов, нет любви без поцелуя, в поцелуе вся любовь. Вышивала я платочек и не знала, кому дать. Пошел милый во солдаты <платком> слезы утирать мой <...> летуночек лети мимо крыши, передайтесь, мои ... ухажеру ... Вышивала я платочек, слезы капали на грудь. Я вздохнула и сказала: ты меня, милый, не забудь. Незабудочка цветочек, незабудочка трава, не заб...</p>
---	---

4) Платок принадлежит Михаилу Тимофеевичу Жабину, 1934 г.р. Вышивка в 2 ряда.

Аутентичный текст	Расшифровка
<p>низ 1-й ряд 1) на память нет душистаго таво врем/ 2) я кагда ландыши цветут нет миле/ 3) я таво имя как миленька завуть 4) милаи мои душистай ландыш а/ верх 2-й ряд 1) я розываи цветок вот тебе мила/ 2) и на память белый вышитый пл/ 3) аток вот тебе милаи на память 4) я платочик подарю а платочи/</p>	<p>На память Нет душистей того время, когда ландыши цветут. Нет милее того имя, как миленочка зовут. Милый мой, душистый ландыш, а я розовый цветок, вот тебе, милый, на память белый вышитый платок. Вот тебе, милый, на память я платочек подарю, А платочек...</p>

Итак, аутентичные надписи достаточно хорошо отражают особенности говора села Ивановка:

Фонетические черты: нейтрализацию гласных после твердых согласных в первом предударном слоге (аканье): розываи, агонь, гарить, вадою, дарагои, паиду, пашол, сваим, галаском, ка мне, пасмотрить, разганю, таво, кагда, завуть, во салдаты и во всех остальных слогах: палевые, галубые, подарю, пагулять, саберитесь, маему, вернаму, наверна, слишккам. Есть случаи мены /и/ на [а]: вашивала, милай, душистай, розываи. После мягких согласных: тебе, нимагу, память, на свети, платочик, летуночик, цветочик, растерзаити, выньти; милея. О после шипящего вместо орфографического Е отражает последовательный переход о > е перед твердым согласным: пашол. В области консонантизма отразилось оглушение согласного на конце слова: не забыть.

Черты грамматики. Глагол: мягкий [т'] в 3 л. Глаголов: гарить, пылаеть, вспомнить, пасмотрить, завуть. **Существительное:** отражен распад категории среднего рода, пе-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

реход слов среднего рода из 2-го скл. в 1-е и согласование с адъективами по модели женского рода: пайдү сгоре, выньти сердцу, в чистаю полю, телу бел(у)ю мою. **Прилагательное:** стяженная форма: дики звери. **Местоимение:** в Род.-Вин. пп. форма тебе (вместо тебя): люблю тебе или мне (вместо меня): ты мне милай не забыть. В Род.-Вин. /в/ (а не /г/): таво.

Имеется несколько “описок” – если это слово применимо к вышивке: назабудочка (вместо незабудочка), пропуск буквы: коу (вместо кому), белю (вместо белую), миленька (вместо милёночка). Отсутствие Ъ: вазми, беленкии; отсутствие Ъ во 2 л. глагола после шипящего: зальеш.

Отражены также некоторые особенности синтаксиса.

Аутентичные вышивки на платках дают представление о народных песнях, бытовавших в селе Ивановка, и частично отражают особенности говора. Подробное обследование фонетики и грамматики позволяет предположить связь говора с Ивановка с Рязанскими, Тамбовскими и Воронежскими говорами, т.е. с восточной зоной южнорусского наречия.

RUSSIAN MOLOKANS IN AZERBAIJAN: AUTHENTIC ORNAMENTS IN KERCHIEF

Summary

In the article it is said about the authentic ornament needlework in Russian Molokans' kerchief. The investigation has carried out in the settlement Ivanovka of Ismayilli region. An extra-ordinary source reflecting the local dialect has been found in the settlement Ivanovka. It is the ornament “cross” sewn in the kerchief. There are symmetric stripes in its centre, but in the edge of the kerchief one can see couplets from the popular folk song sewn in three lines with the same cross.

Key words: Azerbaijan, Ivanovka, Russian, Molokan, kerchief, ornament

QALINA VUD

*Çex Respublikası, Charles Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
woodsinaltai@yahoo.com*

LAHIJ LOYALTY

The sociolinguistic field research done through cooperation of ANAS (comm.1) and SIL (comm.2) confirms the multilingual landscape of Azerbaijan. At the same time it also marks rapid Azerbaijanization causing language endangerment. Before Sovietization and up to the domination of the state language (comm.3) the ethnic languages and Azerbaijani were in a state of stable diglossia. This equal relationship was sustainable because the two languages functioned in separate domains. The mother language was typically spoken at home and in the neighborhood; Azerbaijani at school.

With independent Azerbaijan, the language of wider communication, Azerbaijani, became the official language of media and education. Presently Azerbaijani seems to be all permeating. Surprisingly, in spite of the centralizing force of nationalization, the remaining people groups have not yet been completely absorbed. This is one of the intriguing features of Azerbaijan. Three main groups Turkic, Iranian and indigenous Caucasus languages represent the multilingual picture. A key question of minorities is not political independence; the concern is their mother languages standing a chance of survival (comm.4) while competing with titular Azerbaijani.

Western socio-political research of Post-Soviet (comm.5) Central Asia overwhelmingly focused on the establishment of the titular nationhood. They analyzed struggle of national languages against powerful Russian. One of the reasons for omitting of the ethnic languages was that the minorities of Azerbaijan constitute less than 10 % of the whole (9, 107). As the term minority implies, the speakers of former, regional languages are scarce. Today, nevertheless, the compound reality of Azerbaijan still includes their presence forming a little part of the colorful mosaic. Considering that the establishment of Azerbaijani has been accomplished and indigenous languages could vanish within a generation, the minorities should no longer be marginalized by researchers.

Kyle L. Marquardt approached the intricate subject of relating to the minorities through on-land interviews with key politicians. His penetrating article (comm.6) explained the symbolic nature of sociopolitical terminology. The article title included word framing, but the author diplomatically ended up complimenting the government. The goal to maintain diversity is advertised, but the minorities are expected to identify as Azerbaijani citizens. In this way Azerbaijan can benefit both from nationalistic and multicultural image at once. They can mention diversity without being actually engaged in its pursuit (18, 182). The government supports minority languages symbolically, but strongly and practically encourages the dominance of Azerbaijani language. Insiders Jala Garibova and Matanat Asgarova highlight the presidential decree from 1992, granting linguistic diversity, concurrently they justify that the revitalization of Azerbaijani shaped the policies as more nationalistic (7) rather than pluralistic. (24).

The coexistence of contradictions about diversity and unity has an underlying purpose. Wedged between powers like Russia, (comm.9) Turkey (13) and Iran, the small country with valuable oil resources, has to keep balance. The borders with Russia and Iran are seen as volatile and Azerbaijan aims to avoid interethnic unrest. (24,204). Minorities were earlier perceived as a threat to territorial integrity. In 1990 and 1993, the Lezghin and Talish separatist movements aggravated the situation. Therefore cohesiveness, preventing the multiethnic state from breaking apart, became the main goal. The Azerbaijani language draws the diverse groups into a unified nation (comm.12). With the threat of losing their lives through territorial wars, the present loss of their original languages or identities seems a lesser price to pay.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

The government refers to the change the ethnic minorities are undergoing positively as integration. To describe the same process Azerbaijani uses an idiomatic expression of ‘stirring and boiling’. The image of a melting pot reflects the situation more accurately. In the English language integration is represented by a model of a ‘salad bowl’ with different pieces of vegetables still recognizable; a melting pot rather corresponds to assimilation. The salad bowl includes a possibility that there are still some living seeds available to reproduce their own kind. This parallels hidden pockets of native speakers in remote communities, committed to passing their vernacular to the next generation.

The general consensus is that every Azerbaijan citizen speaks Azerbaijani. Presently the minorities for most part communicate fluently in Azerbaijani, but also have their own language, so they are bilingual speakers of Azerbaijan. They could not be labeled the ‘non-speakers of Azerbaijani’(13). The true monolingual speakers, even from remote Caucasus mountain groups Gryz, Chek, Elik, Haput (comm.14) and Khinalug are extremely rare. If they did not participate in Azerbaijani schooling they at least gain passive knowledge of Turkish through watching television. It was through several field trips from 2009 to 2011, visiting villagers on the mountain ranges of Shah Dag, that I met these few remaining monolingual herders.

While some scholars hesitate to address this sensitive issue, the government of Azerbaijan openly promotes a policy of tolerance. Tolerance was a popular term around 2009, but it was reconsidered during the 4th International Humanitarian Forum round table discussion in Baku, 2014. The conference workday was spent pondering the shades of meaning of the word tolerance. It became evident that the implications varied significantly between the participant countries. They polarized on its positive versus negative connotation. While it seemed positive to Azerbaijanis, the Russians saw it negative like a tolerance to drugs. Some Westerners pragmatically suggested aiming beyond passive tolerance to active acceptance. As a result the ambivalent term is being replaced with a more suitable ‘multiculturalism’.

AUL, where I studied as a doctoral student, sent me to Humanitarian Forum to present the case of the Lahij heritage as a future asset. Lahij, as a model of traditional community well represents multicultural richness of the Perso–Turkic cultural complex. The settlement could be promoted as a historical site or cultural landscape because of its architecture, craftsmanship and ethnical values representative of Azerbaijan before globalism. Lahij is a living cultural relict. Though medieval eastern Lahij architecture has gained a status of a historical preserve, the authentic culture coupled with the need for protection, revitalization and sustainability has not been yet fully recognized.

While at the AUL several faculty members strongly recommended to redirect my fieldwork toward Khinalug. The Khinalug village is tucked away on top of the high Shah Dag Mountains above Guba town. My decision to explore Lahij identity was partially based on the fact that all the people groups of Shah Dag have a pastoral life style, whereas Lahij has developed an intricate town craftsmanship mentality. Khinalug herders cherish the myth of being the only descendants of Noah. The government paved a new road to reach the settlement. The Azerbaijani Airlines advertised Khinalug in an attractive article as a destination for rugged adventure. Khinalug gained an unprecedented recognition in Azerbaijan. The decree of the Azerbaijan President from 2007 protects Khinalug with the status of the first “ethno-cultural preserve” (24, 205). The speakers of *Ketish*, the name the Khinalug people gave themselves and their language, even attended seminars on literacy, making their own primers (comm.16).

Parallel to Lahij, Khinalug, situated in the high altitude of the Caucasus Mountains, kept its original language and specific way of life. The minute size of around 2000 speakers is also comparable to Lahij. Their Eastern Caucasus language *Ketish*, (comm.17) however, is apparently unrelated to other indigenous neighboring languages (comm.18). Perhaps that is one reason why it could be perceived as a more secure object of foreign attention than Lahij with its historical connection to ancient Iran. Nevertheless, neither the Khinalug nor the Lahij people, safely nestled high in the mountains, have any notions of moving away from their motherland Azerbaijan.

This is not true for the Mountain Jews, living as a community in Girmizi Gesebe or former Krasnaya Sloboda, across River Gudiyal from Guba. They Mountain Jews leave for other coun-

tries like Russia or America; however, many still own and keep large mansions. Thus drawn by nostalgia some emigrants visit Azerbaijan in the summer. A small diaspora lives in Baku and built a second, even more impressive, synagogue. Though the thriving Jews serve as a longstanding example of Azerbaijani tolerance, they mostly aim at making *aliya*, immigrate to Israel. They speak and print books and in Derbend have a school instruction in Juhuri formerly labeled Tat, which is a southwest Iranian language very similar to the Lahij vernacular.

The Lahij language is a southwest Iranian language (comm.19) coming from Pahlavi-Middle Persian, much older than Farsi and only about 1600 people speak it locally, mostly at home. The Lahij people see themselves as a part of Azerbaijan and have no political ties to contemporary Iran. While celebrating Novruz in 2012 the entire celebration was conducted in Azerbaijani language (25, 82).

The first flyer on tourism emphasizes first that Lahij people are devoted citizens of Azerbaijan. Mostly they prefer not to be labeled with the Tat minority but to be called by the name of their geographical heartland-Lahij. They would prefer their language not to be called Tat, but *Loyishi*, Lahij language, as they are *Loyishihon*. The people of Lahij are loyal to their country and at the same time would like to keep their ancient heart language, which is rapidly disappearing. For the Lahijans there is no inner conflict in being devoted equally to their mother language and to their fatherland.

In October 2015, the director of Lahij tourism, Dadash Aliyev, hosted a round table discussion on multiculturalism in Lahij. The representatives of ANAS, Ministry of Culture and Tourism, Institute of Multiculturalism and others discussed the relevance of Lahij as a remarkable example of multiculturalism. The children's folk ensemble sang in Lahij language and the guest from Ivanovka in Russian. Since then some progress in supporting the living heritage of Lahij was accomplished with Azerbaijan's nomination of the Lahij trade of coppersmith the cultural heritage of UNESCO.

Some initial steps in the direction of preserving diversity have been taken in Azerbaijan. Several Constitutional laws and charter promising to promote minority languages by publishing books and textbooks were signed in the past. (19,77) (19,115); (24,202). As the Azerbaijan policy makers are at a crossroads, the question of marginalized minorities becomes salient. On one hand, through inertia the relict mother languages are likely to disappear. On the other hand, multiculturalism could develop into active pursuit of multilingualism. Frederic Barth suggests that when two groups compete over one niche one will likely displace the other. Or they could work out a mode of functioning in greater interdependence and complementarities. (26, 20) Bilingualism could be accepted as an asset. Perhaps providing some space for the endangered rare languages could even strengthen the loyalty of the indigenous people to the Azerbaijani nation.

COMMENTS

1. ANAS- Azerbaijani National Academy of Sciences
2. For further understanding of the sociolinguistic situation of minorities in Azerbaijan read John Clifton, *Do the Tat and Talysh languages have a future in Azerbaijan*, Baku, SIL, 2009; and John Clifton, J.M. *Studies in Languages of Azerbaijan, Vol.2* St. Petersburg and Baku: North Eurasia Group SIL International and Institute of International Relations Academy of Sciences of Azerbaijan, 2002).
3. For more see Tadeush Swientochowski *Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, 1985; Francine Hirsh *The empire of Nations*, 2005; Sally Cummings *Understanding Central Asia* 2012, Audrey L. Altstadt *The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule*, 1992.
4. A radical approach to counter language endangerment was pioneered by Joshua Fishman. See his *Handbook of Language and Ethnic Identity*, 1999; *Reversing Language Shift*, 1991; *Do Not Leave Your Language Alone*, 2006.
5. For the methods of Sovietization see Francine Hirsh, *The Empire of Nations*, 2005.
6. Fierman, 2009; Cummings, 2012, p.107.
7. Marquardt K.L. "Framing language policy in post-Soviet Azerbaijan: political symbolism and interethnic harmony."

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

8. Marquardt, 2011, p.182.
9. Marquardt, 2011.
10. See Cummings S., 2012.
11. Jala Garibova, Matanat Asgarova *Language Policy and Legislation in Post- Soviet Azerbaijan*, 2009.
12. For more information turn to Swientochowski, 1995,1999 and Cornell, 2011.
13. See Bolukbasi, 2014.
14. Qəribova J. and Əsgərova M. /Garibova and Asgarova M., 2009, p.204.
15. Joshua Fishman, the father of sociolinguistics, discerned that the Azeri language became the symbol of Azerbaijani identity.
16. Marquardt addressed the ethnic groups as “the speaker’s of non-Azerbaijani” Marquardt, 2011, p.188. To avoid an unnecessary confusion my choice was to call the state nation and identity Azerbaijani and the titular language Azeri.
17. Check, Gryz, Elik and Haput are tucked away Shag Dag mountain villages. The French linguist Authier grouped their dialects into one language under a collective name Gryz.
18. Garibova and Asgarova, 2009, p. 205.
19. The literacy seminars were carried out by *Ufuq*, Horizons, a national language development organization started by SIL.
20. Yunus Desheriev during 1950s analyzed Ketish after four summers of field research. He wrote a grammar with 77 letters, but later Ufuq simplified it.
21. Ketish language of the Khinalug village has some lexical overlap with Gryz, Elik, Haput and extinct Budug languages, but they are apparently only linked by proximity.
22. Grunberg, A.L., *O Meste Tatskogo Jazyka Sredi Iranskikh Jazykov* [About a Position of the Tat Language among the Iranian Languages], *Voprosy Jazykoznanija*, no 1. M.,1961.
23. Hüseynova , G. *Lahic Tatlarinin Dili*. [The Language of the Lahij Tat] Baki: Nurlan, 2002.
24. Wood, G. “Novruz in Lahij 2012.” *Elmi Xəbərlər* 2012, no 2. p. 82-89, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, ADU, 2012.
25. Landau and Heinkele, 2001, p.77. ; p.115.; Garibova and Asgarova, 2009, p.202.
26. Frederich Barth, *Boundaries and Nations*, 1998, p.20.

LITERATURE

1. Altstadt, A. L. *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*. Stanford: Hoover Institution Press, 1992.
2. Barth, F. *Ethnic Groups and Boundaries*. Waveland Press, Inc.,1998.
3. Bolukbasi S. *Azerbaijan a Political History*, New York: I.B.Tauris &Co Ltd., 2011.
4. Asgarova M. Garibova J. *Language Policy and Legislation in Post- Soviet Azerbaijan*, 2009.
5. Clifton J. M., *Do the Tat and Talysh languages have a future in Azerbaijan?* Baku: SIL, 2009.
6. Clifton, J.M., *Studies in Languages of Azerbaijan*, Vol.2 St. Petersburg and Baku: North Eurasia Group SIL International and Institute of International Relations Academy of Sciences of Azerbaijan, 2002.
7. Cummings, S.N. *Understanding Central Asia*, Routledge, Oxon, 2012.
8. Cornell , S.E. *Azerbaijan Since Independence*, New York: M.E. Sharpe, 2011.
9. Fierman, W. “Language vitality and paths to revival: contrasting cases of Azerbaijani and Kazakh.” *International Journal of the Sociology of Language*, 2009.
10. Fierman, W. and Garibova J. “Central Asia and Azerbaijan.” In .Fishman J. A. (ed.), *Handbook of language and ethnic identity: Disciplinary and regional perspectives*, Oxford: Oxford University Press, 2010.
11. Fishman J., *Handbook of Language and Ethnic Identity*, 1999;
12. *Reversing Language Shift*, 1991.
13. Fishman, J.A. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical foundations of assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd, 1991.
14. Fishman, J.A. “Nationality-nationalism and nation-nationism.” *Language problems of developing nations*, New York: John Wiley & Sons, Inc, 1968
15. Grunberg, A.L., *O Meste Tatskogo Jazyka Sredi Iranskikh Jazykov* [About a Position of the Tat Language among the Iranian Languages], *Voprosy Jazykoznanija*, no 1. M.,1961.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

16. Hirsh F., *The Empire of Nations*, 2005.
17. Hüseynova, G. *Lahic Tatlarinin Dili*. [The Language of the Lahij Tat] Baki: Nurlan, 2002.
18. Marquardt, K.L. "Framing language policy in post-Soviet Azerbaijan: political symbolism and interethnic harmony." *Central Asian Survey* 30(2). 181-196. <http://dx.doi.org/10.1080/02634937.2011.567067> (accessed 17 May 2014)
19. Landau, J.M. and Kellner-Heinkele, B. *Politics of Language in the ex-Soviet Muslim States*.
20. London: Hurst and Company, 2001.
21. Swientochowski, T. *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
22. Swientochowski, T. and B.C. Collins. *Historical Dictionary of Azerbaijan*. Lanham, Maryland & London: The Scarecrow Press, 1999.
23. Swientochowski, T. *Russia and Azerbaijan A Borderland in Transition*. New York: Colombia University Press, 1995. Swientochowski T., *Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, 1985.
24. Qəribova J. and Əsgərova M., *Language Policy and Legislation in Post Soviet Azerbaijan. Language Policy and Language Planning*, John Benjamin's Publishing Company, 2009.
25. Wood, G. "Novruz in Lahij 2012." *Elmi Xəbərlər* 2012, no 2. p. 82-89, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, ADU, 2012.
26. Frederich Barth, *Boundaries and Nations*, 1998.

ЛЮБОВЬ К ЛАХЫДЖУ

Резюме

Статья посвящена 100-летию Азербайджанской Демократической Республики, затрагивает социолингвистическую мозаику Азербайджана. В статье кратко исследована динамика нынешней ситуации сбалансированного объединения с сохранением некоторого разнообразия. Указывается на подходящую терминологию и ее упорядочению. Становятся в центре внимания некоторые примеры мультикультурализма в сочетании с многоязычием, подчеркивающие особый культурный ландшафт Лахыджа в сочетании с многоязычием и отношение людей с равной лояльностью любви к своему Отечеству.

Ключевые слова: двуязычие, Азербайджан, толерантность, мультикультурализм, живое наследие

RIT HİMEYE

*Estoniya Ədəbiyyat muzeyi,
“Folklorşünaslıq” şöbəsi,
reet@folklore.ee*

RE-EMERGING OF THE INTEREST IN TRADITIONAL CRAFTS AND WORKING SKILLS IN ESTONIA

In the contemporary Western society, with increasing globalisation, urbanisation and secularisation there is a sharpened desire and need among people for “authentic” places, experiences, skills and emotions. Yet the category of the “authentic” is defined variously by different social groups (and even by researchers), e.g. folklorist Regina Bendix talks about contemporary societal mechanisms of creating a market of identifiable authenticities (Bendix 1997: 3). Often the perception of authentic traditions is simply connected with an anachronistic remote past, thus the narratives that build a bridge between certain activities and mystified ancient time periods already seems to validate their authenticity. David Lowenthal (1996) concluded already in the 1990ies that societal reverence towards the past is assuming the function of a new religion although the role of the past in shaping our worldviews and identity is ever-changing. Thus, several authors have viewed cultural identity and memory of the past, to a certain degree, as social constructs and adaptations that can change their emphasis according to the present needs and be anchored to various markers (cf., Hobsbawm 1983). This article gives an overview of the trends in Estonia towards seeking authenticity in traditional craftsmanship and working skills, focusing more closely on the period of 2015-2019. My research is based on interviews and participant observation from the same period. On the example of four case analyses some characteristic elements of the festivals of reviving traditional crafts and working skills are outlined – e.g. the authenticity expectations of visitors and organisers (for example, rootedness of the skills in ancient times), the locations and craft types chosen for the festivals to create a proper atmosphere, the connection between practical hands-on working skills and the world of folklore and beliefs in creating the feeling of cultural and spiritual continuity, belonging and excitement.

After Estonia regained independence in 1991 (after around half a century of Soviet occupation), during about a decade there was a general fascination of Western (often more precisely American) consumerist values and materiality among the population. Yet since the beginning of the 21st century when the overall living standards have reached certain stability, the focus is turned more to interests that are not necessarily material or financially profitable. Among other things, there is an increasing popularity of traditional craftsmanship and working skills, whereby these are often brought together with notions of mythical pagan times, magic beliefs and sustainable worldviews expressed therein (cf., similar tendencies in Bulgaria: Troeva 2018, and Latvia: Carlone 2018). In the recent decade, numerous new products that are advertised as handmade, home- or farm-made, traditional, local and ecological have come to the Estonian market (e.g. craft beers from small or family breweries, local cosmetic products based on ecological natural ingredients). However, an increasing number of interested people not only wants to buy traditionally and locally made products, but also participate in the process of their making, and ever more respective traditional crafts festivals offer a suitable opportunity to realise this enthusiasm. These cultural processes can be viewed on the backdrop of a wider resurgence of the interest in manual work and do-it-yourself craftsmanship as an opportunity to restore individual agency, autonomy, purpose and meaning in work as well as the need of belonging, as described by Endrissat and Noppeney (2019) or in the quest for sustainable lifestyles that traditional working skills seem to offer. However, in the context of traditional crafts festivals the spiritual aspect deserves special attention as part of a certain cultural nostalgia of a former way of life that is perceived as more meaningful and sought for via such festivals.

Background. Actually already after the Soviet occupation in 1944, when the Soviet power forbade the activities of official Christian congregations in Estonia (and other Soviet states), the need to anchor one’s spiritual needs often found an expression in traditional beliefs combined with respective skills as these were a kind of channel that helped to retain a connection with the national

identity from the time of freedom (the Estonian free republic lasted 1918-1940, but there are also romanticised views regarding the pre-13th century when Estonia was considered a free republic). For example, carrying on with customs connected with nature (visits to the traditional sacred sites, using water from healing wells, the half-magical use of “mighty“ plants or herbal sauna whisks) and their revival after Estonia regained independence can be seen as an example of the phenomenon that Clifford Geertz has called “spiritual afterimages“ in the context of religion (cf., Hiiemäe 2017b: 138; Geertz 1968: 114). Additionally, practicing of uninstitutionalised vernacular beliefs and related traditional crafts didn't face political repressions and in most cases the practitioners didn't need to fear persecution by the Soviet authorities. Thus, traditional beliefs provided a kind of counterculture in the time of foreign power and this aspect helped, among other things, to preserve the interest in traditional folk religion and lifestyle.

Around the second half of the 1970s a larger, more active interest in miracle healers, “witches” and „wise people“ began in Estonia (Kõiva 2014: 143ff.). Their main emphasis was on healing, but often they expressed a broader spiritual worldview, often connected with Estonian – at least allegedly – „ancient“ beliefs regarding plants and natural ointments, manual therapy, magic rituals, etc. (cf., Hiiemäe 2017a: 141). Similarly, several neoshamanists claimed that their teachings were based on the ancient pagan Estonian nature worship, but the practices that were propagated in these circles often contained, besides old motifs, also elements from the modern new age beliefs. However, only few topical official organisations were formed after the collapse of the Soviet Union, e.g. the neopaganist Maavalla Koda (House of the Native Land) was registered in 1995 and still acts as a roof institution for adherents of the ancient earth and nature worship. It also organises one of the festivals described below – namely the Premordial Market of the Native Land. Thomas J. Schlereth (1985: 155ff.) points out that objects such as crafts can reflect the beliefs, values, ideas, attitudes, and assumptions of a particular community or society at a given time. Nonetheless, as will become clear in the course of this article, the narratives used for explaining the importance of these crafts and their belief background can be even more relevant in the identity building and nostalgic atmosphere created by the festivals teaching and spreading respective skills.

However, viewing the interest in crafts festivals and idealised past only or mainly as a polarised and escapist opposition to globalised mass production and consumerism – as it is the case by some researchers (see respective discussions in Endrissat, Noppene 2019 and Campbell 2005) – would be again too simplistic. It becomes clear from the interviews that there is also the aspect of playful joy and fun that participants perceive in entering the ambience of these events. Similarly, the artists who use archaic techniques for creating products with an added modern twist (e.g. computer bags or cell phone covers with traditional embroidery or with symbols of traditional protective magic) are often aware that the past that they are creating this way, has actually never existed. Instructors of traditional crafts can wear Viking costumes (resembling the Viking age from 8th to 11th century) as well as romanticist national costumes that became popular in the 19th century. Masseuses offering „ancient“ Estonian massage can use imported exotic aroma oils and clairvoyants who work with ancient rune-symbols may use modern new age books for interpreting them. Thus, various periods in distant past and shortcuts to these periods become accessible and open through play (cf., Reinius 2000: 174, Hiiemäe 2017a: 232) without creating a contradiction or making the projections incompatible as every participant has their own ways of reconstructing authenticity, history and memory.

Festivisation of the events and the choice of their locations. Although recently the majority of Estonians live in urban settings, contemporary public argumentations about Estonian national and cultural identity still often build on the popular stereotype of Estonians being a „forest people“ or a „peasant folk“, living in harmony with the rhythms of nature. Accordingly, festivals of traditional crafts and skills usually take place in rural areas, e.g. in village farmsteads or open air museums. Thus, part of the reason why participants conceive the activities as authentic has to do with their location (cf., a similar observation by Reinius 2000 who describes a Medieval Week festival in Gotland that takes place in the middle of medieval ruins). Somewhat paradoxically, today such sense of rural rootedness can be created only thanks to the age of extreme mobility and wide information sharing – interested people will get information about the events through social media and other channels of instant information sharing and they can arrive from everywhere, often even from other countries.

Several authors, e.g. Troeva (2018) who has observed the „boom“ of festivals of ancient culture in Bulgaria, have talked about the festivalisation of culture (cf., also Bennett, Taylor, Woodward 2014), noticing that many cultural activities connected with the intangible heritage (craftmanship, customs, rituals) are not practiced any more on the grassroot level but only for a limited time in the form of bigger festivals. However, I would like to add that such festivals quite often inspire participants to learn and practice certain crafts and working skills also later, thus becoming a building block in their everyday identity and lifestyle-creation. At the same time, although such participations can often seem playful, they go hand in hand with more serious identity work and negotiations and the desire to create a connection with an imagined past. Hence, such crafts festivals offer a mode of communication where it is possible to embrace the new and hold on to the past, hasten and slow down the identity changes of our times (cf. Reinius 2000: 174).

In the following, few cases of Estonian crafts festivals are described, reaching from one-day events to a whole week long ones. Common denominators of all these festivals are: 1) combining intangible cultural heritage, environmental philosophy and practical traditional skills, accompanied by live music, traditional costumes and (in most cases) domestic animals; 2) eagerness of participants to switch roles and experiment creatively with new skills and activities; 3) taking place outdoors in scenic rural places; 4) having been organised repeatedly which seems to prove that they have found their niche on the Estonian cultural landscape.

Case analysis 1. Primordial Market of Native Land. The event took place in 2016 and 2017 and is also planned for 2019. In 2017, it was described as „the most primordial market of this summer taking place in the heart of the ancient Sakala county“, and many elements of creating a primordial atmosphere were used: during the opening part, one of the organisers drummed on a shaman drum and another spoke verbal charms, a big fire was lit from seven different kinds of wood (which, according to the explanation referring to folklore, has special purifying and magic power), the visitors could hear and see bleating sheep and hammering blacksmiths; live accordion music created additional harmonising background sound. According to the organisers, their aim was to revive traditions and present ancient market customs as authentically as possible, offering the participants an opportunity to re-discover their roots. In 2016 the location was on the yard of the old Raikküla manorhouse and the craftspeople were invited to use „materials with an ancient soul, goods with an archaic spirit“, i.e. offer wooden and stone artefacts, blacksmithery, leather and linen goods, pottery as well as home-made bread, beer, porridge and other traditional food products (e.g a soup made on open fire). The sellers were instructed that even their disposable tableware should be from wood or paper. The participants could take a joyride on a carriage drawn by of a local breed of horses or take a boat trip on haabjas (a traditional canoe dug out from an aspen trunk). Participants were taught several traditional skills: making a music instrument from thatch, learning to find and use healing plants, making copper coins, learning ancient woodwork, weaving, drum-making, sauna magic. Additionally, the 2016 event was dedicated to the 800th anniversary of the day when local peasants managed to scare away invading crusaders from the county Harjumaa, thus a heroic success story supporting national identity and memory was adjoined to the event. Primordial Market is the only of the example cases that changes its location yearly.

Case analysis 2. Rõuge Primordial Day. In 2018, the Rõuge Primordial Day took place second time in Rõuge primordial farmstead that advertises itself with the slogan „A trip to the Iron Age“ and consists of traditional farm buildings. The day was dedicated to traditional crafts and experimental archeology, and respective „Viking-inspired“ activities were organised by „archeologists, craftspeople and other masters“ from Estonia and neighboring countries. In addition to the crafts, Viking-age military skills were presented in the form of military combats using traditional weapons. The 2017 event included excursions to a nearby Viking age stronghold and visits to the farmstead itself for learning about the ancient lifestyle. A concert by a traditional folk music ensemble and joint singing of runo-songs, workshops of Iron Age cookery, blacksmithery, lead techniques (adornments), log building, wool spinning and weaving were offered. There were also lectures given by cultural researchers („Horses in Viking Age“, „The history of iron making in Estonia“). Additionally, preceding the Primordial Day, longer summerschools of ancient building techniques and iron making take place in the same place where participants erect log houses using only hand tools. Visitors of the farmstead can participate in Viking Age adventure plays also in other times.

A similar event is Craft Camp Estonia that is mainly oriented to students but welcomes also other interested participants, offering similar Estonian traditional craft workshops – knitting, dyeing, embroidery, weaving, silverwork, wood-, glass-, bonework, smithery, making a dugout canoe. In 2019, Craft Camp Estonia will take place second time in festival form.

Case analysis 3. The Week of Traditional Skills in Muhu open air museum. The Week of Traditional Skills takes place yearly since 2014 in the picturesque Muhu open air museum on the western coast of the island Muhu. The museum complex and the surrounding village consist of well-preserved typical rural architecture examples. Again, the event offers learning of several characteristic traditional skills. In 2014, participants could learn traditional mowing with a scythe, listen new facts about the history of weaving and participate in a weaving competition. A skilled carpenter taught how to sharpen hand tools. The year 2015 put in parallel to practical skills more focus on the spiritual part. A whole day was devoted to sauna traditions, enabling participants to learn about various types of sauna whisks and to try making whisks themselves as well as to inform themselves about sauna rituals and magic charms. In the evening the theory was put into practice: a sauna was heated and participants could sing sauna songs and practice magic charms while sitting in the sauna. Another day was dedicating to reading the signs of nature. A lecturer explained how to use traditional tools to find water veins, wells and harmful earth radiation spots and to detect a proper place for a living house. During yet another day participants could widen their knowledge regarding traditional garden plants and healing plants. The 2016 festival contained a Mowing Day, a Wool Day with various kinds of woolwork, and a Skirts Day that gave an overview of the history of local traditional skirts, their designs and materials. The 2017 event offered a Day of Rounddances with songs in Muhu dialect; the Skirts Day was replaced with an Apron Day.

Case analysis 4. Buschcraft Festival. Bushcraft festival that took place first time in 2018 and is also planned for 2019 is the only festival that puts itself into a wider context, admitting that it follows the format of similar festivals worldwide. However, the emphasis is here again on the local traditional culture but it is more than others related to survival skills (e.g. teaching first aid and finding food in wilderness, making a hut from handy wild materials). The slogan of the festival goes as: „12000 years in a natural way“, creating a mental connection with the immediate post-ice age period of Estonia. Thus, the festival offers wilderness activities, historical handicraft workshops, a market of traditional products, and lectures about traditional culture and lifestyle. According to the organisers they aim to introduce and promote living in unison with nature and to perpetuate the fleeting wisdom and skills of ancestors. The festival takes place in Raudsilla farmstead that consists of huge tipi-shaped and other traditional wooden houses and saunas, that are situated on the shore of a beautiful natural creek. The program of both years is similar: the participants can try spears, crossbows and slingshots, there are demonstrations of using camping axes, knives and hatchets, making fire without matches and workshops of sharpening knives and axes, meatsmoking, preparing of the meat of game and birds, beerbrewing, water distilling, tar burning, soap making from animal fat, natural ink, papermaking, medicinal herbs, making a shaman drum, etc. As a slightly anachronistic feature a show of Soviet military vehicles is offered. The lecture program contains lectures about ancient Estonian sauna traditions, natural weather signs for foretelling weather, crisis psychology of forest folks, ancient spells and charms of indigenous people. Also there is a lecture about partisan warfare in Estonia and the history of survival training in Estonia. The evening program offers visits to four hot saunas and a concert by a folk music band.

Conclusions. Already in the times of the national awakening of Estonia in the 19th century big public folklore collecting campaigns created a fertile soil for valueing intangible heritage and traditional lifestyle (cd., Jonuks 2012: 284). Yet in the 21st century when many traditional skills and crafts are not any more in daily use, they are valued and revived together with traditional worldviews and beliefs, becoming a significant factor in the quest for national and cultural identity. Festivals that propagate learning traditional skills offer not only opportunities for hands-on learning but also concerts, exhibitions (e.g. of archaeological finds, replica weapons), lectures about old beliefs, traditional foods, thus creating a consistent mythical atmosphere of a „golden“ happy past, notwithstanding the fact that sometimes improvisations and combinations with other cultures and modern skills can be observed. Inclusion of participants in workshops and other activities is one of the main characteristics of the events, enabling them to create a sense of authenticity, continuity and belonging. Hence,

people come for learning ancient skills and for sharing the stories and imaginations that help to build a bridge to the mythical ancestors and their lifestyle. Festivals of traditional crafts enable participants to approach traditions in a dynamic and creative way that is perceived as personally meaningful and relevant to contemporary life.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bendix, Regina (1997). In Search of Authenticity. The Formation of Folklore Studies. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
2. Bennett, Andy; Taylor, Jodie; Woodward, Ian (eds, 2014). The Festivalisation of Culture. Surrey, Burlington: Ashgate.
3. Campbell, Colin (2005). The Craft Consumer: Culture, craft and consumption in a postmodern society. *Journal of Consumer Culture*, Volume 5, Issue 1, 23-42.
4. Carlsons, Anete (2018). Preservation of Traditional Crafts Skills in the Cultural Environment of Modern Latvia. *Balkan and Baltic States in United Europe. Histories, Religions, and Cultures II.* Ed. Ekaterina Anastasova, Svetoslava Toncheva. Paradigma Publishing House, 312-323.
5. Clifford Geertz (1968). *Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia.* Chicago: University of Chicago Press.
6. Endrissat, Nada; Noppeney, Claus (2019). Smells Like Craft Spirit. Hope, Optimism and Sellout in Perfumery. Eds. Emma Bell, Gianluigi Mangia, Scott Taylor, Maria Laura Toraldo. *The Organization of Craft Work: Identities, Meanings, and Materiality.* E-book. New York: Routledge.
7. Hiimäe, Reet (2017a). The Making of a Sacred Place: An Example of Constructing Place Identity in the Contemporary Mentality. In: Ekaterina Anastasova, Mare Kõiva (Ed.). *Balkan and Balticum. Current Studies in the Postsocialist Space (221-237).* Tartu: ELM Scholarly Press.
8. Hiimäe, Reet (2017b). Magic in Soviet and post-Soviet Estonia. In: Alexandra Cotofana, James Nyce (Ed.). *Religion and Magic in Socialist and Post-socialist Contexts.* Ibidem Verlag, 135-160.
9. Hobsbawm, Eric (1983). Introduction: Inventing Traditions. In Hobsbawm, E; Ranger, T. (eds.). *The Invention of Tradition.* Cambridge University Press: Cambridge, 1-14.
10. Jonuks, Tõnno (2012). Rahvuslus ja muinasusund: religioon eestlase loojana. (Nationality and ancient folk religion: religion as creator of the Estonianness). *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (141/142), 269-285.
11. Kõiva, Mare (2014). The Doctor Sent Me to a Folk Healer. Ed. Liisa Vesik. *Through the Ages II. Time, Space, and Eternity. (SATOR 13.)* Tartu: ELM Scholarly Press, 143-158.
12. Lowenthal, David (1996). *Possessed by the Past: the Heritage Crusade and the Spoils of History.* Cambridge: Cambridge University Press.
13. Reinius, Lotten (2000). Medieval Selves and Current Communities: Playing with Identity at an Intersection of Rootedness and Mobility. Ed. Pertti J. Anttonen. *Folklore, Heritage Politics and Ethnic Diversity: A Festschrift for Barbro Klein.* Norsborg: Mångkulturellt Centrum, 158-176.
14. Schlereth, Thomas J. (1985). *Social History Scholarship and Material Culture Research.* Ed. Thomas J. Schlereth. *Material Culture: A Research Guide.* Lawrence, Kansas: University Press of Kansas, 155-195.
15. Troeva, Evgenia (2018). National Genealogy and Festivalisation of the Past. *Balkan and Baltic States in United Europe. Histories, Religions, and Cultures II.* Ed. Ekaterina Anastasova, Svetoslava Toncheva. Paradigma Publishing House, 45-55.

ВОЗРОЖДЕНИЕ ИНТЕРЕСА К ТРАДИЦИОННЫМ ремеслам и РАБОЧИМ НАВЫКАМ В ЭСТОНИИ

Резюме

В этой статье дается обзор тенденций в Эстонии, стремящихся к аутентичности в традиционном мастерстве и рабочих навыках, уделяя более пристальное внимание периоду 2015-2019 гг. Исследование основано на опросах и наблюдениях участников за тот же период. На примере четырех тематических анализов выделены характерные элементы фестивалей возрождения традиционных ремесел и рабочих навыков - например, ожидания подлинности посетителей и организаторов (например, воображаемое укоренение навыков в древние времена), места и типы ремесел, выбранные для фестивалей, чтобы создать надлежащую атмосферу, связь между практическими навыками работы и миром фольклора и убеждения в создании чувства культурной и духовной преемственности, принадлежности и волнения. Автор приходит к выводу, что фестивали традиционных ремесел позволяют участникам динамично и творчески подходить к традициям, которые воспринимаются как лично значимые и актуальные для современной жизни.

Ключевые слова: традиционные ремесла, трудовые навыки, фольклор, фестивали

ANNA ALEKSANDROVNA İVANOVA
*Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
bratynia@rambler.ru*

КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРНОЙ ТРАДИЦИИ И ЕЕ СОХРАНЕНИЯ В ИНОЭТНИЧЕСКОМ ОКРУЖЕНИИ

Предложенная формулировка темы предполагает как минимум два ракурса рассмотрения материала: первый связан с осмыслением роли конфессиональной идентичности в формировании, функционировании и эволюции локальной фольклорной традиции, второй – с уяснением влияния на нее иноэтнического / иноконфессионального / иноязыкового окружения. Картина подобных отношений во многом зависит от характера полиэтничности исследуемой территории:

- с дисперсным и анклавным (или островным) типом расселения конфессиональных и этнических сообществ,
- с их периферийным или изолятным по отношению к метрополии географическим положением,
- с разным градусом толерантности, интеграции и противостояния проживающих на данной территории этносов и конфессий.

Поскольку роль и уровень проявления самоидентификационных установок выше у островных, изолятных, отличающихся низким уровнем толерантности конфессиональных групп, в статье я ограничусь рассмотрением лишь одной конфессии, из тех, с которыми мне довелось поработать лично, и которые максимально соответствует трем указанным признакам. Речь пойдет о постоянных мюльканах, проживающих в селе Ивановка Исмаиллинского р-на Республики Азербайджан, где, начиная с 2010 г., кафедра русского устного народного творчества МГУ регулярно проводит студенческие практики Бакинского филиала МГУ.

Статья будет выстроена как ряд пошаговых взаимоувязанных методологических посылок, проиллюстрированных конкретным полевым материалом.

1.

Поскольку объединение людей в сообщества происходит на основе различных типов общности (территориальной, исторической, языковой, хозяйственной и др.), к изучению культуры локальных конфессий может быть адаптирована теория *культурного ландшафта* (КЛ) (Калуцков 2008). Согласно ей отдельные компоненты КЛ – *природная среда обитания, сообщество людей, хозяйственная деятельность, селитьба* (способ пространственного вписывания социума в природный ландшафт в разномасштабных проекциях – от отдельного дома до группы селений), *язык, культура* (верования, ритуальные практики, фольклор, разнообразные формы народного искусства) – взаимоувязаны и взаимоопределяемы. Роль системообразующего звена, придающего КЛ неповторимость, целостность и устойчивость, играет *сообщество*, поскольку именно оно создает и поддерживает его и разными способами транслирует информацию о нем в пространстве и во времени (рис. 1).

Рис. 1. Предметная модель культурного ландшафта.

Это позволяет охарактеризовать приведенную модель КЛ как антропоцентрически ориентированную. При этом язык и культура являются не только ее компонентами, но и культурными кодами, посредством которых осуществляется информационная трансмиссия (Иванова 2009). Сказанное означает, что все остальные элементы КЛ могут анализироваться как факторы их порождения и эволюции, а также как контексты бытования (рис. 2).

Рис. 2.

О том, что категория КЛ не является исследовательской фикцией, а вполне актуальна и для этнофора, свидетельствует «сценарий» переселения молокан из Тамбовской, Воронежской и Саратовской губерний сначала в южные пределы России, а потом и в Закавказье. Обыкновенно переезжали целыми селениями, увозя с собой домашний скарб и скот. Решаясь на этот шаг, молоканское собрание предварительно отряжало на новые земли ходоков-«разведчиков» с тем, чтобы те отыскали наиболее пригодные в природно-климатическом и прочих отношениях места, позволяющие переселенцам не просто быстро адаптироваться к новым условиям, но вести привычный образ жизни. Показательна, с этой точки зрения, традиция именовать новое место жительства по аналогии со старым (Ново-Ивановка, Новосаратовка).

Изменение природной среды не могло не вызвать определенных подвижек в ряде компонентов КЛ, прежде всего в тех, что обеспечивали материальную сторону бытия конфессиональной общины на новом месте. Так, оказавшись в предгорных и среднегорных районах Азербайджана, молокане были вынуждены перейти от традиционной придомной (выгонной) формы скотоводства, при которой зимой скот находится в стойле, а в летнее время ежедневно пасется вблизи селения и вечером возвращается в хлев, к сезонному длительному выпасу на удаленных пастбищах (зимой на равнинах, летом на высокогорье). Традиция эта была перенята у местного населения и сознательно культивируется на протяжении многих лет как наиболее оптимальная и продуктивная. Более того, для постоянно нанимаемых в качестве опытных пастухов лезгин жители Ивановки сделали исключение, разрешив им с 1948 г. селиться вблизи Ивановки за оврагом: эта часть селения до сих пор неофициально называется *Черным городом*.

Если в отношении материальной сферы молокане допускали заимствование в том случае, если оно шло на пользу и позволяло успешно адаптироваться к новым условиям физического существования, то сфера языка, религии, идеологии и культуры нарочито оберегалась от внешних влияний, поскольку именно в ней главным образом реализовывались этнические и конфессиональные идентификационные установки. От сохранения их в относительной чистоте зависело, растворится ли молоканская община в доминирующей численно иноэтнической и иноконфессиональной среде или сохранит свою самобытность, самостоятельность и самодостаточность.

2.

Поскольку этноинтегрирующая и этнодифференцирующая функции в обществах традиционного типа были закреплены главным образом за сферой языка и культуры, молокане именно в этих сегментах культурного ландшафта создали многочисленные барьеры, сводящие к минимуму возможные контакты с иноэтническим и иноконфессиональным окружением, что препятствовало процессу интерференции:

- сознательно не учили азербайджанский язык, ограничиваясь знанием простейшего набора фраз, необходимых для совершения торговых сделок;
- не разрешали проживать другим этносам в пределах своего поселения;

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

- не приветствовали межэтнические браки: *“Наши никуда не ходили, не ездили, чтобы брать, только своих, тут, в Ивановке. И такая, ну, притча, поговорка была: “Если в Ивановке возьмешь полдурочку, а в другом селе возьмешь полную дурочку”. Вот поэтому, ну, старались выполнить”* (АБФ 2017, № 31 – Жабин М.Т., 1935 г.р.);

- старались без лишней надобности не покидать пределы жизненной ойкумены: *“Раньше мы же никуда не выезжали, только в пределах в своих вот тут районах вокруг и все. Даже в Баку не ездили. Жили здесь, а после стали... вот в связи с техникой, появились машины, самолеты, люди стали ездить по всем местам бывшего Советского Союза, везде. Ну и вот набирают. Кто чего набирает”* (АБФ 2010, № 16 – Ермолов М.В., 1928 г.р.);

- создали высокоразвитое многопрофильное хозяйство, позволяющее им на протяжении многих десятилетий сохранять свою экономическую независимость (до сих пор продукция, произведенная в ивановском колхозе, известна по всему Азербайджану и пользуется неизменным спросом у покупателей: ивановское, значит, качественное).

Но самым сильным барьером для включения *чужого* в сферу *своего* культурного ландшафта стала всепроникающая экспансия религиозных догматов во все сегменты собственной культуры (в том числе традиционно выходящие за границы конфессионального текстового дискурса). Об этом свойстве конфессиональных сообществ С.Е. Никитина пишет так: *“...вероисповедание <...> обладает проникающей способностью накладывать свою печать на все элементы культуры, подчиняя себе и так называемую профанную ее часть. Эта способность создавать защитные барьеры, модифицировать или, наоборот, консервировать самые разные элементы культуры является важнейшим показателем функционирования конфессиональной традиции”* [Никитина 2008: 40].

С наибольшей очевидностью подобная экспансия проявляется в обрядовой сфере. В отличие от мирских православных, народный календарь которых насыщен разнообразными обрядами (в том числе языческими), календарь молокан скуден: в нем присутствуют только двенадцатые праздники, связанные с жизнью Иисуса Христа, поскольку русскими протестантами (каковыми являются молокане с. Ивановки) институт святых отвергается.

Весьма специфичными являются и семейные обряды (в первую очередь свадьба и похороны), включающие в свой состав разнообразные богослужебные практики (благословение, венчание, беседы).

В отличие от старообрядцев, ценящих письменное слово, молокане культивируют устное – звучащее – слово (показательно, что даже дома они читают богослужебные тексты вслух). В прежние времена, когда семьи в основном были трехпоколенными, такая форма обращения с книгой с детства приобщала детей к основам вероучения, о чем нам неоднократно приходилось слышать от старцев и стариц. Неслучайно в иерархии молоканского собрания особым почетом пользуются люди, умело работающие с устным словом (проговоренным или спетым): *беседники, сказатели и певцы*. Именно в таком порядке они рассаживаются в «алтаре» (за столом) относительно лежащей на нем Библии – главной книги, с которой сверяют жизненные ценности и поступки: *“Если написано в Евангелие, все можно делать. <...> Мы же Библию стараемся исполнять”* (АБФ 2017, №№ 5, 8 – Жабин М.Т., 1935 г.р.); *“Мы только верим, что написано в Библии, только что в Библии написано! Ничего остального”* (АБФ 2017, № 49 – Сергеева М.П., 1932 г.р.); *“[Получается, что Вы живете только по Священному Писанию, как в Библии написано?] Да, только лишь, только лишь. <...> В Библии что написано, каждый старается”* (АБФ 2010, № 67 – Воропаев П.Т., 1931 г.р.). Показательно, что во время собрания (= службы) молящиеся неоднократно кланяются в сторону Священного Писания, выказывая ему тем самым особое почтение.

Представление о том, что основы вероучения излагаются в Библии не в прямой, а в иносказательной, метафорической, притчевой форме, стало основанием для развития в фольклорной культуре молокан таких речевых герменевтических жанров, как *толкование, комментарий, наидание, оценка, призыв, запрет, прескрипция, этикетная формула* и др., дающих возможность вариативного прочтения содержания текста: *“(Библия ведь очень сложная книга.) Очень сложная. Еще нет человека, который ее познал бы. (А вообще может быть такой человек, как Вы думаете?) <...> Нет. <...> я Библию, прежде, чем в собранию пойти, два раза ее прочитал от и*

до все до одной странички. Ну, прочитал как литературную книгу, художественную книгу. (А Библию по-другому читать надо?) Понимать по-другому. Потому что в каждом стихе свое значение” (АБФ 2017, №№ 8-9 – Жабин М.Т., 1935 г.р.).

Обычным контекстом озвучивания для перечисленных выше герменевтических речевых жанров стала беседа (либо в составе богослужебной практики в собрании, проходящем в молельном доме, либо дома при чтении и разучивании псалмов). Дар толкования расценивается молоканами не иначе как дар Божий, данный свыше избранным: “*Вот Григорий Иванович – он читает. Он без всяких ошибок и без всяких... Он читает лучше, чем я. Несмотря на то, что я в своей жизни в сто раз больше читал, чем он. Ничего не может сделать человек сам с собой, пока ему не откроет Бог свое знамение*” (ЛАИ 2010, № 2 – Жабин М.Т., 1935 г.р.). Неслучайно наличие подобных беседников в молоканской общине – необходимейшее условие поддержания ядерной зоны конфессионального текстового дискурса.

Суммируя сказанное, перечислю группы жанров, представленные в фольклоре постоянных молокан в тот период, когда их культура сохранялась не в руинированном, фрагментарном, а в целостном состоянии:

- *общефольклорные* жанры (предание, песня, загадка, заговор);
- *конфессиональные* жанры (легенда, притча, духовный стих/песня);
- *речевые* жанры конфессиональной тематики (этикетное приветствие, толкование, назидание, оценка, призыв, запрет, прескрипция, др.).

Представленная жанровая парадигма характерна для периода, который отмечен наличием аутентичных живых носителей традиции и контекстов бытования текстов и сознательным созданием и поддержанием культурных барьеров, защищающих традицию от разрушительного внешнего воздействия.

Важное условие – эти барьеры не должны быть очень жесткими. Чтобы адаптироваться к новым жизненным обстоятельствам, культура должна обладать люфтом на пластичность, в том числе готовностью поддаться разнообразным “влияниям” соседствующих культур: “Противопоставляя себя “другому”, культура по большей части упрощает сама себя, выдвигает вперед знамена с символами и знаками своей индивидуальности, капсулируется в мифах о “национальном характере”, “национальных идеях”, “национальной предназначенности” и т.д. <...> Если граница сохраняется как зона общения – она обычно и зона творчества. <...> Если граница – зона разобщения, она консервирует культуру, омертвляет ее, придает ей жесткие и упрощенные формы. Упрощенные потому, что такие формы культуры позволяют ей легче обороняться. Жесткие потому, что в культуре растет стремление к сохранению за счет стремления к развитию” (Лихачев 1996).

Эту точку зрения разделяет известный русский этнограф С.А.Арутюнов: “...чем больше система “заорганизована”, унифицирована, “оказармлена”, тем жизнестойкость ее ниже. “Монолитное единство” общества, как всякая узкая специализация, является благом лишь до поры до времени. Как только намечается подрыв идеологии, на которой зиждилось это единство, “единство” оборачивается кризисом и потерей ориентаций” (Арутюнов 1993: 48). Неизбежным последствием стратегии, приводящей к утрате культурой адаптивных способностей к перегруппировке и реформатированию жанрового состава, семантики и поэтики, ученый считает ее стагнацию и последующую гибель.

В подобной ситуации на мультикультурных территориях продлить жизнь традиции можно органичной ассимиляцией фрагментов *чужой* культуры и превращением их в элементы *своей*. И здесь важно понимать до каких пределов допустимо идти по этому пути, чтобы в ходе межкультурной коммуникации не утратить исконные пласты собственной культуры.

3.

Именно поэтому одной из первоочередных задач становится разработка таксономической шкалы типов (или сценариев) культурной интерференции. Одна из возможных схем выглядит следующим образом [Иванова 2015] (рис. 3):

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

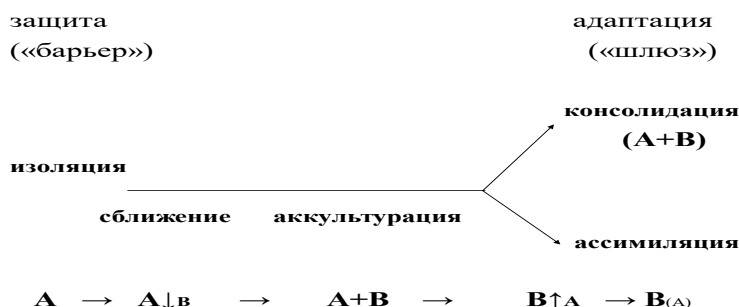

Рис. 3. Таксономическая шкала типов культурной интерференции

где А и В – взаимодействующие *своя* и *чужая* культуры. Возможные модели взаимодействий расположены в порядке нарастания уровня влияния последней по отношению к первой (что передается направлением стрелок и размером кегля), что в перспективе дает возможность рассматривать их по совокупности как эволюционную цепочку развития поликультурных территорий.

“Изоляция” отражает состояние противостояния соседствующих культур, их нацеленность на замкнутость, самодостаточность, сохранение “чистоты”. “Сближение” предполагает включение отдельных компонентов *чужой* культуры в ядро и периферию *своей* без серьезной внутренней перегруппировки последней. Для “Аккультурации” характерно параллельное существование разных этнических и/или конфессиональных доминант в рамках одного культурного пространства. При “Ассимиляции” происходит полная (или почти полная) утрата доминант *своей* (материнской) культурной традиции под воздействием *чужой* (более пассионарной, титульной, престижной). В случае “Консолидации” на основе синтеза двух и более культурных традиций формируется новая, в которой представлены ядерные фрагменты всех взаимодействующих культур.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Арутюнов 1993 — Арутюнов С.А. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение. 1993. № 4. С. 41-56.
2. Иванова 2009 – Иванова А.А. Фольклор как форма репрезентации и интерпретации культурного ландшафта // Культурные ландшафты России и устойчивое развитие. М., 2009. С. 39-45.
3. Иванова 2015 – Иванова А.А. Типология межкультурной интерференции // Этнографическое обозрение. 2015. № 2. С. 14-26.
4. Калуцков 2008 – Калуцков В.Н. Ландшафт в культурной географии. М., 2008.
5. Лихачев 1996 — Лихачев Д.С. Два типа границ между культурами // Очерки по философии художественного творчества. СПб.: Рус.-Балт. Информац. центр, 1996. – URL: http://likhachev.lfond.spb.ru/articl100/class_lit/Ocherky/2_tipa_gran.pdf (дата обращения: 04.03.14).
6. Никитина 2008 — Никитина С.Е. Устные жанры в конфессиональной культуре (старообрядцы в сопоставлении с молоканами и духоборами) // Русские старообрядцы. Язык, культура, история. Сборник статей к XIV съезду славистов. М, 2008. С. 36-64.
7. Ярцева 1990. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М., 1990.

CONFESSIONAL IDENTITY AS A FACTOR OF THE FORMATION OF FOLKLORE TRADITION AND ITS CONSERVATION IN A FOREO-ETHNIC ENVIRONMENT

Summary

An article written on the basis of field materials collected in the Molokan village of Ivanovka, Republic of Azerbaijan, denominational identity is regarded as a factor in the formation of the structure of the folkloric tradition, its adaptiv opportunities and evolution in the situation of an alien ethnic environment and intercultural communication.

Key words: cultural landscape, confessional identity, typology of intercultural communication, local folklore tradition

PŒEMSLAV ADAMÇESKI

*Polşa EA Siyasi Araşdırmalar İnstitutu,
akademik,
adprzem@op.pl*

**О КНИГЕ МАМЕДА ЭМИНА РАСУЛЗАДЕ
AZERBEJDŽAN W WALCE O NIEPODLEGŁOŚĆ
(Азербайджан в борьбе за независимость)**

После восстановления независимости Польши в итоге Первой мировой войны одной из главных задач государственных лидеров было обеспечение ее международной безопасности. Популярная в то время концепция, созданная Юзефом Пилсудским, предполагала, что лучшим решением было бы создание независимых государств, отделяющих Польшу от Советской России, которая считалась самой большой угрозой для ее существования. Она касалась не только прямых соседей независимой Польши, таких как Беларусь или Украина, но и земель, расположенных в других частях России/СССР, в том числе включая и Кавказ. В результате польско-большевистской войны 1919–1921 годов и подписания Рижского договора, реализация проекта создания “защитного кордона” стала нереальной. Однако эта концепция не была полностью отвергнута, о чем свидетельствует приверженность Польши прометеевскому движению, предполагавшему создание национальных государств на территориях, занятых большевиками, чьи власти сотрудничали бы с правительством в Варшаве.

Прометеевские взгляды у Ю.Пилсудского и его сотрудников, чаще всего активистов Польской социалистической партии, появились еще перед Первой мировой войной. Например, Казимеж Келлес-Крауз, ведущий теоретик ПСП, в своих письмах со второй половины XIX века заявлял, что поляки должны поддерживать национальные устремления своих восточных соседей. Довольно широкую гласность получила брошюра “Wspólne jarzmo” (рус. “Общее ярмо”), опубликованная в 1901 году Леоном Василевским, также активистом ПСП и близким сотрудником Ю.Пилсудского. Одной из главных идей автора, выдвинутых в работе, было отделение от России чужих для нее этнических областей. Эти намерения присутствовали и у польских государственных деятелей в межвоенный период. Пожалуй, замысел Ю.Пилсудского был хорошо охарактеризован Владиславом Побугом-Малиновским, близким к нему идеологически. В своей *Najnowszej historii politycznej Polski. 1864–1945* (рус. Новейшей политической истории Польши. 1864–1945 гг.), объясняя политику маршала, в которой громкое эхо имел, по его мнению, лозунг “за вашу свободу и нашу”, он написал: (...) Польша могла бы быть настолько сильнее, насколько была бы слабее Россия. Ее эффективное ослабление не будет достигнуто границей на Березине или даже на Смоленских воротах. Ослабить Россию эффективно и надолго можно было бы только разбив ее как “тюрьму народов”, только отрубив от нее чужие для нее территории на Балтике и Черном море, и тем самым вернуть ее к позиции Москвы в XVI веке. Конечно, Польша в одиночку, собственными силами, не сможет сделать это; для этого нужны воля и вооруженные усилия народов, покоренных Россией. (...) *Польша может и должна играть ведущую роль в этом коллективном строительстве лучшего будущего, может и должна быть великодушным защитником малых, искренним советником менее опытных, моральной и физической поддержкой всех нуждающихся. Под благосклонными и поддерживающими крыльями свободного Белого Орла – на севере и востоке Польши, где столько веков царил московское насилие, угнетение и кнут, солнце в полной свободе должно засиять, и в великолепии этого критического периода истории могут возникнуть и должны возникнуть свободные национальные государства. Польша не хочет и не будет навязывать им свою волю или даже ограничивать их в чем угодно, но можно ожидать, что эти страны – перед лицом только что отторгнутой, но еще угрожающей российской опасности – будут в своих интересах сжиматься и сосредотачиваться около нее, как при естественном покровителе и защитнике.*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Ключевым учреждением, занимающимся пропагандой прометеевских взглядов в польском обществе являлся Восточный институт, образованный в 1926 году. Он был создан как социально-научный институт, призванный поддерживать научные и культурные отношения между Польшей и Востоком. Однако, в намерениях создателей Институт должен был сыграть более важную роль, поскольку за фасадом его деятельности скрывались политические задачи, связывающие его с прометеизмом и политическо-военными концепциями государственных лидеров. Это хорошо иллюстрирует тот факт, что его деятельность подчинялась 2-му отделу Генерального штаба польской армии, который занимался разведкой, контрразведкой и саботажем.

Последствия участия Польши в прометеевском движении были многочисленными. Помимо всего прочего, это привело к тому, что группа офицеров с Кавказа была принята на военную службу. Считалось, что в случае распада Советского Союза и создания на его территории национальных государств они станут важным фактором, связывающим военные отношения между ними и Польшей. Также в рамках прометеевской деятельности польские власти приняли активистов независимости среди нерусских народов и этнических групп, населявших Советский Союз. Среди них был Мамед Эмин Расулзаде.

М.Э.Расулзаде после побега из Советского Союза в Финляндию, отправился в Турцию, где занялся издательской работой и в то же время действовал в эмигрантской среде мусаватистов. Однако со временем его отношения с турецкими властями начали ухудшаться. В последствии, в начале 1930-х годов XX века политик переехал в Варшаву. Контакты с польскими властями он установил уже раньше. Об этом свидетельствует, среди прочего, факт, что М.Э.Расулзаде переписывался с Ю.Пилсудским в отношении приема азербайджанских контрактников на службу в Польскую армию. Он оставался в Польше до 1940 года, потом отправился в Румынию, а затем в Германию.

Во время пребывания в Польше М.Э.Расулзаде женился на Ванде (это была его вторая жена, первая, Умбульбану, осталась в СССР и умерла в 1940 году в Талды-Кургане в Казахской ССР). Порой появляется информация, что она была дочерью Ю. Пилсудского (у него была дочь с таким именем) или его брата Адама (у него также была дочь по имени Ванда). Однако, она не соответствует реальности. В действительности нет подтверждения, что жена азербайджанского активиста была связана каким-то образом с близкой семьей маршала Польши.

В течение нескольких лет пребывания в Варшаве М.Э.Расулзаде принимал активное участие в прометеевском движении и стал членом варшавского клуба “Прометей”. Он продолжил свою партийную деятельность, примером чего может быть факт организации в 1936 году съезда членов Мусавата в Варшаве. Кроме этого, М.Э.Расулзаде занимался издательской деятельностью. Самой известной из его работ, опубликованных в Польше, является *Azerbejdżan w walce o niepodległość* (рус. Азербайджан в борьбе за независимость). Интересно, что эта книга была запрещена в Турции, и сам Мустафа Кемаль Ататюрк принял решение об этом. Стоит отметить, что также четырьмя годами ранее, в 1934 году, власти Турции запретили ввозить в страну газету “İstiklal”, которую М.Э.Расулзаде издавал в Берлине. В связи с тем, что тема работы *Azerbejdżan w walce o niepodległość* была антисоветской, она оказалась в списке 518 книг, изъятых из библиотек в Польше после Второй мировой войны. Естественно, это являлось следствием нахождения Польши в этот период в сфере влияния Советского Союза.

Книга была опубликована Азербайджанским национальным издательством в Варшаве в 1938 году и, вероятно, финансировалась Восточным институтом. Она содержала два эпиграфа. Первый был взят у Ю.Пилсудского: *Być zwyciężonym a nie ulec – to zwycięstwo* (рус. Быть побежденным и не сдаться – это победа). В свою очередь второй является выдержкой из работы ГюльТекина в переводе на польский Януша Кавецкого:

*Krew buntem w moich żyłach płonie,
rodzi mnie Azerbejdżan sławny!
Jam nie sierota bez obrony:
za mną świat cały, w imię Prawdy!
Póki ojczyznę moskal dusi,*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

*zemsta do czynu mnie zażęga.
Przecież tyrania runęć musi
ятиццэ цęвяшчубн – тшуццвдупди!*

*Кровь бунтом горит в моих жилах,
Меня рождает славный Азербайджан!
Я не сирота без защиты
Пока родину душит москаль,
Месть к делу меня подстрекает.
Так как тиранья должна упасть:*

Книга состоит из трех частей. Первая из них озаглавлена Республика “Азербайджана” и состоит из следующих глав: Общая информация, Исторический очерк, Под властью России, Описание истории национальной культуры, Национально-политическое возрождение, Под российско-большевистской оккупацией. Вторая часть называется “Национальное движение в Азербайджане” и в ней рассматриваются такие вопросы, как: Характеристика национального движения, Завоевание национальной республики, Борьба с красным завоевателем, Деятельность эмиграции, Националистический уклон азербайджанских коммунистов, Динамика национального движения, Национальное движение в современную эпоху. Третья часть, озаглавленная “Дополнительные статьи” включают в себя: Польско-азербайджанские отношения, Экономическая структура Азербайджана, Ледовый ад – ГюльТекин (из национально-революционных стихов) – перевод Юзефа Лободовского, и Перечень работ, выпущенных Азербайджанским национальным издательством. Стоит отметить, что книга содержит пятьдесят иллюстраций и 183 страницы. Мы снова будем – независимы!

“*Azerbejdżan w walce o niepodległość*” начинается со слова “От издательства”. В нем объяснено, что публикация стремилась: дать польскому читателю самую истинную и прозрачную картину нашей страны и ее героической борьбы за национальную независимость. При этом подчеркнута, что: Мы уверены, что наша проблема, как часть глобального национально-освободительного движения, и особенно как часть прометеевского движения, встретит лучшее понимание всех польских читателей. Мы будем рады, если наша работа сможет пробудить интерес и понимание в польском читателе к нашим целям и к нашей борьбе.

Вступительное слово к книге писал Станислав Седлецкий, председатель Восточного института. В своем тексте он объяснил вовлечение учреждения в издание книг на польском языке, посвященным истории народов, покоренных Россией, авторы которых являются представителями этих народов. Это было связано с желанием ознакомить польское общество с востоком как таковым, и, таким образом, с его отдельными странами и народами, прежде всего дать голос представителям данных стран и народов. Деятель считал, что таким образом проще и легче всего, наиболее непосредственным путем будет установлен контакт Польши с восточными народами. О самой же книге он писал: Я очень рад, что изданная Азербайджанским национальным издательством книга столь полно представляет нам героическую борьбу Азербайджана за восстановление независимости своей родины. И я рад, тем более, что эта книга, рассказывает об истории еще одного восточного народа, борющегося за свое освобождение, рождена была твердым пером лидера национального движения Азербайджана, идеолога и лидера национальной партии “Мусават”, бывшего маршала Национального собрания (Конституанты) независимого Азербайджана, выдающегося государственного деятеля и патриота Мехмеда Эмина Бея Расулзаде.

С.Седлецкий также подчеркнул важность прометеевского движения для Польши. Ссылаясь на этот вопрос, он обратил внимание, что это не является: реакцией против прогрессивных идей коммунизма, а это прогрессивное и революционное движение по отношению к бессмысленным черным, реакционным силам российского большевизма.

Вступление заканчивается словами: Приветствую новую книгу, как доказательство жизнеспособности и могущества Тюрков Азербайджанцев, членов Кавказской конфедерации. Я также приветствую в нем выдающегося члена великого движения “Прометеизм”, легенда которого ведь связана со священными огнями “Земли огня” – Азербайджана. Пусть

вам, азербайджанцы, священный прометейский огонь среди черной ночи кошмарного рабства и российско-большевистского нигилизма будет указателем, ведущим к выходу из этой тьмы! Пусть тепло огня согреет ваши души, чтобы им удалось отстоять упорно и коварно вырванное у них право на веру в вашего Бога! Пусть его свет просветит вас, чтобы вы смогли ясно понять, как, несмотря на всю мощь большевистской государственной власти, есть глупые и темные мозги ее лидеров, если они предполагают и считают, что нет во вселенной высшего существа, чем человек! И пусть святое пламя прометейского огня согреет и укрепит в вас самое святое чувство единства нации, потому что именно это чувство является настоящим мощным создателем вселенской культуры и человеческой цивилизации, которая является миссией для всех нас, людей на этой земле.

М.Э.Расулзаде начал свою работу со слов “От автора”, где он объяснил цель своей книги. Ее задача состояла в следующем: ознакомить польского читателя с Азербайджаном и его героической борьбой за независимость, борьбой за освобождение народа от пут российско-большевистского империализма. В этой части деятель также занялся методологическими вопросами, в том числе, этимологическими, объясняя происхождение названия Азербайджан, которое, по его словам, означало “землю огня”. Он отметил, что до Первой мировой войны Азербайджаном называлась только северная провинция Персии с главным городом Тебриз. Однако, М.Э.Расулзаде представил свои обоснования для использования термина “Азербайджан” также для восточной части Закавказья. Здесь он прибег как к историческим аргументам, арабским летописям и русской научной литературе XIX века, так и к результатам советских научных экспедиций. Деятель подчеркнул, что, вопреки российской терминологии, закавказские мусульмане никогда не называли себя “татарами”, а считали себя “азербайджанскими тюрками”. В конце этих соображений М.Э.Расулзаде сказал: однако, мы считаем, что лучшим аргументом является факт, что люди, называющие свой язык азербайджанским, свою литературу азербайджанской, которые живут на землях, веками называвшихся Азербайджаном, имеют все основания и право дать образованной ими республике название Азербайджан. Вышеупомянутые факты научного и исторического значения доказывают не только неоспоримое право называть нашу республику азербайджанской, но и в то же время сразу перечеркивают лживую инсинуацию врагов, как будто при присваивании себе этого “искусственного” названия кто-то стремиться к “империалистической” цели: отделению от Ирана Азербайджана, так называемого персидского.

Первая часть книги *Azerbejdżan w walce o niepodległość* названа “Азербайджанская Республика”. Она состоит из пяти подразделов. Первый из них это “Общая информация”. Автор включил в него основную информацию о географическом положении Азербайджана, его демографии и природных ресурсах, а также кратко охарактеризовал сельское хозяйство и промышленность. Кроме того, он представил набросок истории азербайджанской культуры, в которой упомянул, среди прочих, Низами, Чагани и Физули.

Второй подраздел – “Исторический очерк”. М.Э.Расулзаде отметил в нем, что доисторические времена требуют еще научной обработки, однако, известно, что с V века тюркский элемент заселял Азербайджан, особенно во время тюркско-монгольской миграции народов в XIII и XIV веках. При этом он обозначил, что, согласно терминологии автора, хазарские тюрки, как союзники византийских императоров, покоряли Кавказ. Следующий период притока тюркских народов в этот регион мира М.Э.Расулзаде определил на времена арабских завоеваний. Однако, он отметил, что их миграция на Северный Кавказ тогда была остановлена, но усилилась на его южную часть. Причины такого положения дел он видел в том, что халифы полагались на силу тюркских наемников, которые использовались для подавления восстаний на Кавказе. Деятель также описал приток турок-сельджуков, создание государства Хулагуидов, Ак-Коюнлу и Кара-Коюнлу. По мнению М.Э.Расулзаде, это значительно изменило этническую структуру на Кавказе и способствовало ее тюркизации.

По вопросу политической истории восточной части Южного Кавказа М.Э.Расулзаде затронул функционирование Албании, но основное внимание уделил описанию функционирования государства Ширваншахов, история которого, по мнению автора, была “наи-

важнейшей частью азербайджанской истории”. Он также описал турецко-персидские войны XVI века и упомянул о первых российских попытках захватить восточный Кавказ, предпринятых Петром I. Этот подраздел деятель завершил представлением присоединения этого региона к России, которое состоялось в первой половине XIX века.

Третий подраздел озаглавлен “Под властью России” и посвящен ситуации, сложившейся на Кавказе в XIX веке. Автор сосредоточился в нем на упразднении ханств и местных властей, что выражалось прежде всего в ссылке членов ханских семей в северную часть России. По мнению М.Э.Расулзаде, российские власти, помимо изменений в области вооруженных сил, не принесли ничего нового и особенного для Азербайджана. Он даже заявил, что: в экономической культуре русские в Азербайджане столкнулись с более высокими формами сельского хозяйства, о которых у них даже не было представления. Автор добавил, что власть хана была более справедливой, чем российская администрация и судебная власть. Он ссылаясь при этом, среди прочего, на мнение армянских купцов из Карабаха, которые должны были писать царю, о том, что Мехти Кули-хан их более уважал, чем российские чиновники. М.Э.Расулзаде отметил, что русское беззаконие продолжалось до конца XIX века. Для обоснования своей точки зрения он опирался на рапорты российского контроля в регионе, которые указывали на злоупотребление и небрежность местной администрации.

Некоторые параграфы автор посвятил дискриминации мусульман в России. В этом контексте он подчеркнул, что в городских советах в Закавказье был введен ценз не только собственности, но и национальный. В Баку и Гяндже, где тюркское мусульманское население было подавляющим большинством, число мусульманских членов Городской Думы не могло быть больше, чем общее число членов других национальностей. Другими примерами дискриминации, по мнению М.Э.Расулзаде, были запрет мусульманам поступать в некоторые высшие научные учреждения или лишение их права владеть землей в Туркестане.

Четвертый подраздел озаглавлен “Описание истории национальной культуры”. М.Э.Расулзаде начал обсуждение азербайджанской культуры с представления литературы. При этом он заявил: азербайджанский диалект тюркского языка, появившийся в орбите мощных политических процессов, наблюдателем за которыми стал Кавказ, еще до XV века достиг высшей литературной формы и стал независимым, как от западной – османской, так и восточной – чагатайской тюркской литературы. Несмотря на отличительность языка и стиля, произведения азербайджанских классиков имели большой успех в тюркском мире. В этом контексте он представил Физули, Насими, Хасан-оглу и Хабиби. Автор отметил, что поэты Азербайджана не писали произведения на родном языке, потому что их литературным языком был персидский. Следует отметить, что в этой части работы М.Э.Расулзаде посвятил наибольшее внимание произведениям Физули. Кроме этого в нескольких параграфах он представил народные песни и шиитскую религиозную поэзию. В то же время автор подчеркивает: у феодального Азербайджана не было такой народной литературы, которая соответствовала бы современным поэтам и требованиям по форме и содержанию. Одновременно он признал, что в создании рационально-реалистичной школы в нашей литературе сыграли российские власти, в какой-то мере, ту же роль, что в Финляндии (в этом случае автор имел в виду постепенное вытеснение в литературе и искусстве в Финляндии шведского языка и замена его на финский – П. А.). Чтобы разбить персидское влияние в провинциях, только что оторванных от Персии, российские наместники на Кавказе поддержали азербайджанскую интеллигенцию в развитии национальной культуры и письма. В этом контексте он упомянул публикацию во время губернаторства Михаила Воронцова на Кавказе работ Мирзы Фатали, который, по мнению автора, стал для современной литературы тем, чем был Физули для классической.

М.Э.Расулзаде не пропустил научные труды (он упомянул, например, историю восточного Закавказья Аббаса-Кули Бакиханова) и журналистику (например, он представил деятельность Хасан-бек Зардаби через призму издаваемой им газеты “Экинчи”). Автор указал, что революция 1905 года в России была исторической датой в жизни тюркских народов, потому что она инициировала большой подъем и быстрое национально-социальное развитие Азербайджана. Он заявил, что в начале XX века на литературу влияли в первую

очередь, национальный романтизм и, в какой-то мере, популярные идеи соседней Турции, связанные с рождением национального движения. В конце этой части книги М.Э.Расулзаде кратко представил читателям деятельность азербайджанского театра.

Пятый подраздел носит название “Национально-политическое возрождение”. М.Э.Расулзаде начал его с представления экономического развития Баку в XIX веке, которое привело к формированию отечественного промышленно-коммерческого слоя и условий создания и становления современной интеллигенции. Довольно много места автор посвятил представлению пантюркская идеологии и азербайджанской националистической идеологии. К этой теме относилось описание деятельности “Мусавата” и его постулатов с 1917 года, о том, чтобы ввести федеральную систему в России и в то же время автономию для нерусских народов. Затем М.Э.Расулзаде перешел к представлению деятельности Закавказского сейма и провозглашению независимой Демократической Республики Азербайджана.

Самым большим является последний подраздел в этой части книги – “Под российско-большевистской оккупацией”, в котором автор представил оккупацию Азербайджана Красной Армией. Он описал в нем, в частности, переговоры между Георгием Чичериным и Фатали-Ханом Хойским о признании Азербайджана и его участия в действиях против армии Антона Деникина. М.Э.Расулзаде протестовал против версии, распространенной большевистскими активистами о том, что Красная Армия взяла Баку в результате телеграфной просьбы азербайджанского Революционного комитета. В качестве доказательства он процитировал, среди прочего, воспоминания одного из большевистских командиров бронетранспортеров, который первым прибыл на станцию в Баку, а воспоминания которого были опубликованы в 1920-х годах XX века в газете “Бакинский рабочий” (из них следует, что оккупация Азербайджана была запланирована еще до получения телеграммы). Затем М.Э.Расулзаде перешел к описанию советизации Азербайджана – упомянул о ликвидации национальной армии, преследованиях членов бывшего правительства и парламента, активистов “Мусавата” и сторонников Турции, а также травле интеллигенции и представителей буржуазии.

М.Э.Расулзаде много места посвятил отношениям между Российской Советской Социалистической Федеративной Республикой и Азербайджанской Советской Республикой, пытаясь показать поверхностность независимости последней. Он проанализировал при этом пять договоров, которые были подписаны между ними и касались: экономических вопросов, внешней торговли, финансов, снабжения и почтово-телеграфных вопросов. В дальнейшей части автор упомянул об изменениях, возникших в результате создания Федеративного Союза Закавказских Советских Социалистических Республик, а затем последующих советских конституций. Он также представил политическую ситуацию в Азербайджане. Здесь М.Э.Расулзаде сосредоточился на демонстрации поверхностности национальных правительств в Азербайджане. По его мнению, для сохранения видимости в Совете Комиссаров правительственное большинство обычно принадлежало тюркским коммунистам, а его председателем был тюрк-азербайджанец. Однако он отметил, что на самом деле власть не принадлежала Совету Комиссаров, а коммунистической партии, в которой тюрки были слабо представлены – в Азербайджанской коммунистической партии их было 30%, а русских – 60% (по состоянию на 1926 год). Он подчеркнул, что число тюрков, действующих среди коммунистов, было незначительным, а Бакинский комитет Российской коммунистической партии состоял в первом периоде из трех армян, двух россиян и одного грузина. По мнению М.Э.Расулзаде, по своему содержанию большевистская “независимость” — это не что иное, как собственно рабство, мы лучше всего убедимся в этом на примере экономического гнета, которому подвергаются в России советизированные колонии. Затем автор перешел к представлению использования экономики Азербайджана, которая, со слов автора, была организована и рационализирована не в соответствии с потребностями и требованиями страны, а в соответствии с намерением и интересами России. Эту часть работы М.Э.Расулзаде закончил отрывком, посвященным русификации.

Вторая часть книги озаглавлена “Национальное движение в Азербайджане”. Она состоит из семи подразделов. Первый из них – “Характеристика национального движе-

ния”. М.Э.Расулзаде отметил, что национальное движение в Азербайджане исходит из своих собственных идеологических источников, но сочетает в себе национально-освободительные идеалы востока с культурно-демократическими идеалами запада. Он добавил, что кавказский Азербайджан не имеет никакого отношения к России с точки зрения религии или культуры и был завоеван ею только оружием – в то время как среди жителей Азербайджана всегда были популярны панисламские идеи и пантюркизм. М.Э.Расулзаде большое значение для пробуждения национального самосознания приписывал творчеству Мирзы Фатали Ахундзаде, который, по его словам, первым проповедовал либеральные идеи эпохи Просвещения, поглощенные им под влиянием Европы. Автор подчеркнул, что идеи деятеля продвигал в своей газете “Экинчи” Гасан-бек Зардаби, который заявил, что Азербайджан должен вкушать плоды современной цивилизации и поддаться влиянию европейской культуры, иначе он станет жертвой вечного угнетателя.

М.Э.Раульзаде писал, что после революции 1905 года столкнулись два течения в Азербайджане. Старшее поколение, дворяне и аристократы следовали за российскими либералами, а молодые, в основном националисты, приблизились к радикалам и революционерам. По словам автора, особенными в жизни мусульман России были два съезда – первый в 1905 году в Нижнем Новгороде, второй – в 1917 году в Москве. Особое внимание он уделил московскому съезду, когда должен был раскрыться азербайджанский национализм, сосредоточенный в партии “Мусават”. По мнению М.Э.Расулзаде, “мусаватизм” как выражение национальной идеологии направлен был на модернизацию традиций исламизма и тюркизма, социальную программу в национальном смысле и отделение Азербайджана и всего Кавказа от России.

Второй раздел озаглавлен “Достижения национальной республики”. Среди них, в первую очередь, автором упоминалась организация армии властями Демократической Республики Азербайджана, что было трудной задачей, потому что в царской России мусульмане не подчинялись основной военной службе. М.Э.Расулзаде заявил, что ее боевой базой являлась так называемая “дикая дивизия”, состоявшая из добровольцев. Проблема заключалась в нехватке офицеров. Несмотря на это, удалось создать тридцатитысячную армию. Среди ее успехов автор считал разоружение русских переселенцев, отказавшихся признать азербайджанскую власть, и подавление армянского восстания в Карабахе. Вторым из названных успехов было создание государственного аппарата и организация начального обучения и национального образования. При обсуждении вопроса о функционировании парламента, М.Э.Расулзаде заметил, что все заседающие в нем группы, несмотря на идеологические разногласия, по теме независимости были солидарны, что особенно усиливалось в ходе дискуссий по вопросам внешней политики и обороны. Он также выделил важность аграрной реформы, в результате которой была проведена национализация большей части земли, и государство представляло безземельным пахотную землю в рамках определенных норм. При представлении внешней политики деятель подчеркнул стремление азербайджанского правительства объединить кавказские республики в конфедерацию.

Третий подраздел “Борьба с красной заразой”. М.Э.Расулзаде описал оккупацию Азербайджанской Демократической Республики Красной Армией. Он приписал большую вину в этом вопросе турецким эмигрантам, проживающим в Азербайджане, которые, по его мнению, были подстрекателями его “советизации”. Деятель также отметил, что большевики подталкивали армян в Карабахе, где разразилось восстание, к которому направлялись подавляющие силы азербайджанской армии. По мнению М.Э.Расулзаде, большевики всячески пытались замаскировать очевидное насилие, которое совершили по отношению к молодой республике. Одним из них, например, была инсценировка восстания бакинских рабочих, якобы призывающих к помощи. Они также пропагандировали, что идут с подмогой для кемалистской Турции и не хотят оккупировать Азербайджан. В то же время большевики проводили его “советизацию”. Далее М.Э.Расулзаде описал восстание в Гяндже и других местах против Красной Армии.

Автор также представил действия национальных политиков, которые ушли в подполье и сформировали “Комитет независимости Азербайджана”, управляемый партией

“Мусават”. Затем он описал слежку и репрессии большевиков против членов этой партии. М.Э.Расулзаде отметил, что в 1929-1931 годах Азербайджан охватила формальная война, которую связал с массовыми антибольшевистскими выступлениями, оценивая, что число восставших составляло до 10 000 человек. Кроме этого, он представил репрессии, которые произошли после этих событий.

Следующий подраздел М.Э.Расулзаде посвятил деятельности азербайджанской эмиграции, которая, по его оценкам, составляла около 10 тысяч человек. Она сосредоточилась главным образом в двух городах – Стамбуле и Париже. Автор в этой части характеризовал азербайджанские журналы, издаваемые в изгнании, в том числе и опубликованный им двухнедельник “Yeni Kafkasya”. М.Э.Расулзаде много места посвятил борьбе советских властей с азербайджанской эмиграцией. В этом контексте он привел партийное давление на Георгия Чичерина, наркома иностранных дел, чтобы потребовать от правительства дружественной Турции запретить печать “мусаватистами” антисоветских изданий на турецкой территории, а также не предоставлять убежище активистам азербайджанской национальной эмиграции. М.Э.Расулзаде написал, что с концом 1931 года советская дипломатия победила, и все национальные журналы, выпускаемые в Турции, были закрыты решением правительства этой страны. Однако автор заметил, что азербайджанская эмиграция не прекратила издательскую деятельность, а перенесла ее в Берлин. В конце этой части он кратко описал организацию “Прометей”, в которую также были вовлечены азербайджанцы.

Пятый подраздел озаглавлен “Националистическое отклонение азербайджанских коммунистов”. Он посвящается представлению, по терминологии автора, “национального элемента” среди азербайджанских коммунистов. В нем М.Э.Расулзаде описал, в частности, деятельность Эюба Ханбудагова, в 1920-х годах Генерального секретаря Азербайджанской коммунистической партии, возглавлявшего азербайджанскую оппозицию, требующую ослабления зависимости Азербайджана от властей в Москве. Кроме этого, деятель представил читателю большевистские репрессии против людей, обвиняемых в “националистических уклонах”. По словам автора, азербайджанская оппозиция была хорошо видна, особенно в борьбе за форму образования, в которой она хотела как можно больше ввести тюркский язык. Следует отметить, что этот подраздел в значительной степени основан на анализе советской прессы, выполненным М.Э.Расулзаде.

Шестой подраздел озаглавлен “Динамика национального движения”. В нем М.Э.Расулзаде констатировал, что, несмотря на старания большевиков ввести “пролетарское содержание” в культуру, в нем много проявлений “национального содержания”. Причинами такого поворота событий он видел, среди прочего, в том, что в начале 1930-х годов XX века уровень читающих людей в Азербайджане достиг 50%. Значительно увеличилось при этом количество тюркских детей, охваченных школьной системой. Важной причиной для автора был факт, что официальным языком обучения во всех школах являлся тюркский, а исключение делалось только для школ национальных меньшинств, хотя и там этот язык был обязательным предметом, а также университетов, где лекции проводились на русском языке. По мнению М.Э.Расулзаде: в области литературы и национального театра среди потока агитационного материала есть также значимые произведения, которые представляют собой положительную ценность для азербайджанской культуры. Репертуар азербайджанской сцены был обогащен. Почти все классические произведения европейских народов переведены на азербайджанский язык. Опубликовано много материалов об истории и азербайджанской литературе. Было собрано и опубликовано много фольклорных материалов, а также классиков азербайджанской литературы. Автор также отметил, что, хотя советская журналистика и агитационная литература проникнуты коммунистическим духом, то гораздо меньше было его в научной и художественной литературе. В этом подразделе М.Э.Расулзаде выделил несколько абзацев на основании своего тезиса о том, что общее несчастье при советской тирании объединило народы на Кавказе. Он использовал здесь пример Нахичевани, где перед приходом большевиков турки сражались против армян, а затем были случаи, когда они вместе выступили против коммунистов. Деятель подчеркнул, что у него есть информация, что армянские беглецы спасались от репрессий у тюрков, в то время как турки у армян,

опираясь, в свою очередь, на советскую прессу (“Бакинский рабочий”), автор заявил, что случилось, когда тюркским повстанческим отделом командовал армянский священник, а армянскими отделениями - тюркские командиры. М.Э.Расулзаде кроме этого, показал примеры сотрудничества между азербайджанскими, грузинскими и армянскими коммунистами против “шовинизма и централистских тенденций российских коммунистов”.

Последний подраздел второй части книги озаглавлен “Национальное движение в нынешнюю эпоху”. М.Э.Расулзаде начал его с описания чисток второй половины 30-х годов XX века, которые проходили в Советском Союзе. По понятным причинам он сосредоточился в этом случае на Азербайджане. В значительной степени автор опирался на статьи из советской прессы, в которых сообщалось о борьбе с “врагами социализма”, “троцкистами”, “националистами” и другими. Он подчеркнул, что Внимательный читатель, наверное, заметил из содержания этого эскиза, что имена известных сторонников русофильского коммунизма из группы местных активистов, о которых мы уже вспомнили в предыдущих главах – в настоящее время включены в рубрику самых заклятых врагов коммунизма, Советского Союза и мировой революции. М.Э.Расулзаде высказал мнение, что в значительной степени чистки были вызваны стремлениями партийных властей постепенно русифицировать все многоязычные культуры Советского Союза. По этой причине, по словам деятеля, была проведена конституционная реформа, в результате которой Закавказская Федеративная Республика была разделена на три республики.

В третьей, последней части книги были собраны дополнительные статьи. Первая из них касается польско-азербайджанских отношений. М.Э.Расулзаде упоминает в ней о пребывании в Варшаве Аббаса-Кули Бакиханова, а также поэта, Мирзы Касима, который так хорошо выучил польский язык, что создавал на этом языке поэзию. С другой стороны, он упомянул поляков, которых встречал в Баку в юности, в том числе доктора и своего учителя физики и математики. В свой черед, автор подчеркнул экономические связи с царской эпохой – братья Рыльские занимались нефтяной промышленностью в Баку, а фирма братьев Ассадульхеевых поставляла нефть в Варшаву. М.Э.Расулзаде также описал деятельность поляков в Баку в 1917 году и во время существования Демократической Республики Азербайджана. В этом контексте он отметил адвоката Вансовича, представителя поляков, который был членом первого азербайджанского парламента и поддерживал деятельность партии “Мусават”, генерала Мацея (Матвея) Сулькевича, сполонизированного татарина, который в конце 1918 года стал начальником штаба азербайджанской армии и других поляков, и сполонизированных татар, которые действовали в структурах Демократической Республики Азербайджана: Ольгерда Кричинского – заместителя министра юстиции, Леона Кричинского – директора правительственного бюро, Ю. Хурамовича – директора канцелярии Министерства иностранных дел, Константина Сулькевича, заместителя указанной канцелярии, Мухранского – заместителя директора канцелярии Министерства контроля, Александра Полтожицкого – начальника одного из департаментов в Министерстве промышленности и торговли и многих других должностных лиц государственной администрации. М.Э.Расулзаде подчеркнул роль поляков в азербайджанской армии, прежде всего, полковника Евгениуша Дунин-Марцинкевича, который организовал, а затем командовал артиллерией, отличающейся в битвах с большевиками. Еще автор отметил присутствие азербайджанцев в рядах польской армии (они входили в состав Татарского уланского полка) во время польско-большевистской войны в 1919–1921 годах.

Вторая статья в этой части книги озаглавлена “Экономическая структура Азербайджана”. М.Э.Расулзаде представил в ней основную информацию о территории, населении, промышленности, сельском хозяйстве, торговле и транспорте, а также проанализировал важность Азербайджана для экономики всего Кавказа.

Далее в книге следует стихотворение Гюль-Текина Ледяной ад посвященное азербайджанским ссыльным, переведенное Юзефом Лободовским.

Книга “*Azerbejdżan w walce o niepodległość*” заканчивается перечнем работ, опубликованных Азербайджанским национальным издательством. В нем 27 позиций, большинство из них, согласно терминологии, используемой издательством, были на тюркском языке. Пять из них под авторством М.Э.Расулзаде, изданные в Стамбуле в 1922–1928 годах, “Азер-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

байджанская Республика”, ее создание и современная ситуация, “Сиявуш” нашего времени, Идея независимости и молодежи, Политическая ситуация в России, Поражение революционного социализма и будущее демократии. Две коллективные работы под редакцией М.Э.Расулзаде “Национальная проблема и большевизм, опубликованная в Стамбуле в 1928 году, а вторая с таким же названием, но в персидской языковой версии” выпущенная два года спустя. Книга под авторством М.Э.Расулзаде Азербайджанская литература в нынешнюю эпоху. Один раз издана в Берлине по-туркски в 1936 году и опубликованная в Париже в том же году на русском языке. Работа на русском языке М.Э.Расулзаде “Пантуранизм и кавказская проблема”. (Ответ на памфлет Зареванда “О пантуранизме”), опубликованная в Варшаве в 1930 году. Три книги М.Б.Мехмедзаде опубликованные соответственно в 1925, 1926 и 1938 годах: “Национальная клятва Азербайджана”, “Армяне и Персия” и “Азербайджанское национальное движение – история партии “Мусават”. Первые две были опубликованы в Стамбуле, а в третьей не обозначено место выпуска. Два сборника стихотворений. Один из них озаглавлен О независимости и опубликован в 1928 году, а второй, “Пути к освобождению”, опубликованный в 1933 году. Обе публикации увидели свет в Стамбуле. Три книги Мир Якуба “Нефть в международной политике”, опубликованная в Стамбуле в 1928 году, “Проблемы Кавказа, изданная на французском языке в Париже в 1933 году, а также” Международные ситуации и национальные проблемы в России, опубликованная на русском языке в Париже в 1934 году. Работа Х. Мунха на немецком языке “Азербайджанская Республика была” опубликована в Берлине в 1930 году. Почтовая открытка Азербайджанский почтовый греб, изданная в Стамбуле в 1929 году. Серия из пяти почтовых открыток с портретами азербайджанских писателей, изданная в 1933 году в Стамбуле. Две карты Азербайджана, опубликованные в Стамбуле в 1935 и 1936 годах (одна в виде почтовой открытки).

ABOUT THE MAMEDA EMIN RASULZADE BOOK AZERBEJDŽAN W WALCE ABOUT NIEPODLEGŁOŚĆ (RUS. AZERBAIJAN IN THE STRUGGLE FOR INDEPENDENCE)

Summary

In the article it is said about the book by Mammad Amin Rasulzadeh “Azerbajdžan w walce o niepodległość”, which was published in Warsaw in 1938. Background of the Promethean movement and Poland's foreign policy in the interwar period are also mentioned in the investigation.

Key words: book, Mammad Amin Rasulzadeh, foreign, period, Democratic

ORUC ƏLİYEV

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
orucsohraboglu@gmail.com*

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA DÖVLƏTÇİLİKLƏ BAĞLI GÖRÜŞLƏR

Qədimdən əkinçilik və maldarlığın yayılması sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin, ticarətin, yaşayış məskənlərinin, bütövlükdə maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafına gətirib çıxarmış və bu proses tayfa birliklərinin, ilk dövlətlərin yaranması müstəvisində, onunla paralel və ya bir-birini tamamlayan mərhələlərlə baş vermişdir. Yəni, ilk tayfa birləşmələrindən müasir dövlətlərə qədər müxtəlif tarixi-coğrafi reallıqların, fərqli etno-mədəni mühitlərin yaratdığı bu dövlət siyasi təşkilatı bu və ya digər səviyyədə folklorla, mifologiya ilə sıx bağlı olmuşdur.

Dövlətçilik ənənələrinin folklorlarda axtarılması təsadüfi deyildir. “Dövlətçilik ənənəsi qədim olduğundan xalq yaradıcılığında, xalq düşüncə və davranışında, ictimai-siyasi əxlaqda sabit mənəvi dəyərlər yaranmış, müxtəlif folklor janrlarında ifadə olunmuşdur. Folklor bir tərəfdən dövlətçiliyin mənəvi əsaslarını möhkəmləndirməyə xidmət etmiş, onu müxtəlif obraz, süjet və motivlərdə xalq yaddaşına köçürmüş, digər tərəfdən onun fəlsəfəsini və estetikasını hazırlamışdır” (13, 3).

Nağıllarda uğur və xoşbəxtlik arxasınca yollanan qəhrəman dost və düşmən qüvvələrlə (insanlarla, müxtəlif varlıqlarla) yol yoldaşı olur, üz-üzə gəlir. Yaxşı insan, qəhrəman olmaq istəyi ilə mübarizəyə qoşulan, yola düzələn, qılınc oynadan, fəndgirlik edən qəhrəman fərqli vaxtlarda, mərhələlərdə insanlarla yanaşı müxtəlif varlıqlarla (əjdaha, Simurq quşu, sehrli at, qızıl balıq və s.) bir arada olur. Bu hal nağılların mifik tərəfini, seyrini, rəngini artırsa da qəhrəman sonda real dünyaya qayıdır, mifiklikdən uzaqlaşaraq həyatının davamını real müstəvidə davam etdirir. Elə bir nağıl yoxdur ki, mifik varlıqların dəstəyini alan, yaxud onlara qarşı mübarizə aparan qəhrəman nağılın sonunda sehrli dünyada qalsın. Yaxud qəhrəmana kömək etmək üçün cildini dəyişən varlıq sonradan sehrli dünyaya qayıdır. Yəni nağıllar insanın (nağılçının) alt şüurunun əks-sədası olsa da burada hadisələr müəyyən bir cəmiyyətdə baş verir. Qəhrəman padşah, vəzir, vəkil, sərkərdə, qoşun, pəhləvan, cəllad, qazi, əkinçi, çoban, tacir, dərviş və b. ilə üzləşir. Yaxud nağılın qəhrəmanı sadələşdirilənlərimizdən hər biri ola bilər. Epik janrın ən kütləvi forması olan nağıllar müəyyən mənada yarandığı dövrün reallıqlarını, xüsusi ilə nağıl danışan müdrikin, nağılçının həmin reallıqlara, cəmiyyətə münasibətini əks etdirir. Nağıllar mahiyyətindən irəli gələn mifikliklə, nağılçının improvizasiyası ilə sıx bağlı olduğundan bir çox hallarda burada əksini tapan dövlətçiliklə bağlı mərasim, adət və ənənələrin izlərini tam olaraq qeydə almaq, yaxud bu mərasim və adətin konkret hansı dövrə aid olduğunu dəqiqləşdirmək mümkün olmur. Lakin nağıllara tarixi mənbələr, eləcə də dastanlarla müqayisəli şəkildə baxdıqda daha aydın təsəvvür yaranır.

Nağıllarla müqayisədə türk xalqlarının dastanlarında dövlət və dövlətçiliklə bağlı mərasimlər, ənənələr, adətlər sistemli şəkildə əksini tapmışdır. Türk xalqlarına məxsus qəhrəmanlıq dastanlarında, eləcə də bir çox məhəbbət dastanlarında türkün etnogenezi, mənəvi dünyası, etnoqrafiyası ilə yanaşı, siyasi idarəçiliyi əksini tapmışdır. Qədim dövr və orta əsrlər dastanlarında siyasi ideyalar, dövlətçiliklə bağlı adət-ənənələr miflərdən, ilkin inanclardan ayrılmasa da, dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsini əks etdirə bilər. Türk nağıl və dastanları bu xalqların ortaq etnogenezini, ortaq dil, ortaq maddi və mənəvi dünyasını təsdiqləməklə yanaşı, ortaq dövlətçilik ənənələrinin mövcudluğunu sübuta yetirir.

Orta əsrlərə aid yazılı mənbələr isə türk nağıl və dastanlarında əksini tapan dövlətçilik mərasimlərinin, adət və ənənələrinin real əsaslarını bir daha ortaya qoyur. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğə-türk” (XI əsr), Yusif Balasağunlunun “Qutadqu bilik” (XI əsr), Seyid Əhməd Yasəvinin “Divani-hikmət” (XII əsr), Əmir Teymurun “Vəsiyyətnamə” (XIV əsr), Fəzlullah Rəşidəddinin “Came ət-təvarix” (“Oğuznamə”, XIV əsr), Əlişir Nəvainin “Müqayisətül-lüğəteyn” (XV əsr), Zəvirəddin Məhəmməd Baburun “Baburnamə” (XVI əsr), Əbdülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərakimə” (XVII əsr) və s. başqa əsərlərdə türk dövlətçiliyinin tarixi, dövlətçilik adət-ənənələri təsvir edilmişdir. Dövlətə, dövlətçiliyə, hökmdara münasibətdə demək olar ki, oxşar mövqe ortaya qoyulmuşdur. Adları sadalanan

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

əsərlərdə dövlətçiliklə bağlı ənənələrə, adət və mərasimlərə yanaşma xronoloji baxımdan müxtəlif dövrlərdə ortaya çıxsada da mahiyyətcə bir-birindən fərqlənmir, ümumtürk dövlətçilik təcrübəsi kimi özünü göstərir. Məsələn, Nəsrəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində yazır ki, ölkə başçısı olmaq istəyənin aşağıdakı xüsusiyyətləri olmalıdır: 1) atalıq, hamıya mehribanlıq, 2) alicənablıq, 3) mətinlik, 4) tam əzm, kişilik və ya şahlıq əzmi, 5) səbirli olmaq, 6) sərvəti olmaq, 7) sadıq və əməlisaleh köməkçiləri olmaq. Burada N.Tusi bildirir ki, hökmdarlar mal toplamağa aludə olsalar, onların əvvəlki təbiətləri dəyişər, zəhmətsevərlik əldən gedər və dövlət inkişafdan qalıb dağıla bilər (16, 225). “Dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin birinci şərti odur ki, xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılsın”. Ədalət isə xalqın dörd müxtəlif təbəqəsi – qələm əhli, qılınc əhli, müəmmilə əhli (tacir, vergiyığan və sənətkarlar), 4) ziraət əhli (əkinçi və heyvandarlar) arasında uyğunluq yaratmaqla əldə edilə bilər (16, 228-229). Bu fikirlər digər türk mütəfəkkirlərinin əsərlərində də demək olar ki, təkrarlanır. Göründüyü kimi, orta əsr türk mütəfəkkirlərinin ideyaları türk xalqlarının dövlətçilik ənənələrini əks etdirməklə yanaşı, dövlətçiliyin nəzəri və təcrübi əsaslarını yaratmışdır.

Nağıllarda dövlət, hakimiyyət, hökmdara münasibət, hökmdar seçilməsi və ya təyin olunması, hökmdarın vəzir, vəkil, eləcə də xalqla məsləhətləşmələri, qurultay (toy), hökmdar-şahzadə münasibətləri, dövlətin idarə olunması, məclislər, pay bölgüsü, vergi yığılması, müharibə aparılması, xərac alınması və s. məsələlər əksini tapır.

Qədim türk dövlət ənənəsində hakimiyyət millət və tanrı anlayışları ilə sıx bağlıdır, bu ənənəyə uyğun hakimiyyət hüququ və hakimiyyət səlahiyyəti (kut) hökmdarlara Tanrı tərəfindən verilir. Türk xalqlarının dövlətçilik ənənəsinə görə, hökmdarın (xan, xaqan, şah, padşah), dövlətin əsas vəzifəsi xalqı idarəsiz (hökumətsiz) qoymamaq, tayfaları, boyları bir yerə toplamaq, dövləti, törəni bir düzənə qoymaq, aqları doyurub, fəqirləri geyindirmək, minmək üçün at, əkin əkmək üçün qoşqu qüvvəsi paylamaq, dövlətə, xəzinəyə, millətə qızıl, gümüş və başqa qiymətli əşyalar qazandırmaq, xalqı məskunlaşdırmaq, asayışı və güvənliyi təmin etmək, insanlara iş və çalışma imkanı vermək və s. kimi sıralana bilər. İdarəetmənin yaxşı işləməsi, qanun və qaydalar çərçivəsində olması dövlət idarəçilərinin ləyaqət, əhliyyət sahibi, dürüst, sirr saxlamağı bilməsi, etibarlı olması, dövlətin və millətin mənafətinin ön planda tutmasına bağlıdır.

Türk nağıllarının və dastanlarının tədqiqi göstərir ki, “dövlət” sözünün indiki anlamda, yəni, hökmdarı, qərarverən orqanları, qərarları həyata keçirən məmurları, ordusu olan bir idarəetmə sisteminə şamil edilməsi tədricən baş vermişdir.

Orta əsr yazılı mənbələrin dilində “bəxt, tale, uğur” mənalarında işlənmiş “dövlət” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinə eyni mənaları ifadə edən daha qədim türk mənşəli “saqınc//sağınc” sözünü əvəz etməklə düşmüşdür (11, 23). Dastanda “Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz” (14, 5), “Dövlətli oğul qopsa, ocağının közidir. Oğul daxı neyləsün baba ölüb mal qalmasa, Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa...” (14, 20), “Ata adın yüridəndə dövlətli oğul yeg!” (14, 20), “Dövlətiniz payəndə olsun, xanım, hey! (14, 20), “Sağlıq ilə sağıncın, dövlətin Haq artırsun!” (14, 36) kimi ifadələr oğuzların dünyagörüşünün xəbərçisidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında təkrarlanan “dövlət” sözünün, “saqınc//sağınc” sözündən başqa da sinonimi olmuşdur.

İnsan zəkasının kəşf etdiyi siyasi təşkilat olan dövlət mədəniyyətin, cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Türk xalqlarının tarixən Avroasiyanın müxtəlif bölgələrində güclü, uzun müddət mövcud olmuş dövlətlər qurmasının əsas səbəblərindən biri güclü, mühafizəkar adət-ənənələrə söykənən cəmiyyət quruluşuna malik olmasıdır. Qədim türk cəmiyyətlərində özünü göstərən birlik və həmrəylik ilk növbədə patriarxallıq ilə sıx bağlı idi.

Qədim türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri hökmdarı yüksək tutmuş, ağıla əsaslanan dövlət-hökmdar anlayışları vəhdətdə, bütöv şəkildə qəbul edilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Qədim türk inanclarına görə, dünya dörd qatdan ibarətdir. Tanrı əvvəlcə göyü, sonra yeri, daha sonra yerin üstündə insanları yaratmış, insanları idarə etmək üçün hökmdarı onların rəhbərliyinə qoymuşdur. “Oğuz xan” dastanına görə, Oğuz xan səmavi bir qaynaqdan gəlib, özü kimi göydən işıq içində gələn bir qızla evlənmişdir. Buna görə də taxt Oğuz xana və onun soyuna aiddir, buradan da hakimiyyətin tanrı dəstəkli, tanrının nəzarətində olması təsəvvürü yaranmışdır.

Türk düşüncəsində hökmdarın uğurlar qazanması, dövlət yaratması, dövlətini möhkəmləndirməsi, genişləndirməsi, ədalətli hökmranlıq etməsi Tanrının, Allahın adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Qədim türk ənənəsinə görə, padşahlar ilahi qaynaqlı hakimiyyətə sahib olmuşlar. Səlcuqlu sultanları kimi, Teymuri, Səfəvi, Osmanlı, Baburşah padşahları dövlətin sahibi deyil, dövlətin başı, rəhbəridirlər, bütün torpaqlar isə onları fəth etmiş qazilərin malıdır. Qədim türk ənənəsinə görə dövlət xanədanın ortaqlıq malı idi, hökmdar kişi övladlar arasından seçilirdi. Yəni Tanrı kimi istəyirsə, onu taxta keçirirdi. Padşah öldükdən sonra xanədanın hər bir kişi üzvü taxt üçün mücadilə apara bilərdi, lakin məğlubiyyət çox hallarda ölümə bitirdi.

Nağıllarda xalqın hökmdara münasibəti özünü aydın göstərir. Maraqlıdır ki, dastanlarda olduğu kimi, Azərbaycan nağıllarının əksəriyyətində padşah obrazı vardır. Bu padşah obrazı sehri, əlçatmaz deyil, əksər hallarda nağılların bütün süjet xətti boyu iştirak edir, bəzən də epizodik şəkildə görünür. Bu sehri, rəngli nağıllar dünyasında əksər hallarda bir sıra qəhrəmanlar kimi, padşahların adı olmur. Sadəcə olaraq “padşah”, “pacçah”, “şah”, “sultan” deyilir. Orta əsrlərdə Səfəvi hökmdarları üçün adətən “şah” adı işlədilsə də, rəsmi yazılarda “sultan”, “bahadır”, “xaqan” adları da tez-tez əksini tapırdı.

Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində göstərilir ki, sağ qol-Boz oqlar hakimiyyəti, sol qol Üç oqlara tabe olanları təmsil etmiş, hakimiyyət həmişə Oğuz xaqanın böyük oğlu Gün xanın birinci övladı Qayının nəslinə, yəni qayı tayfasına çatmışdır. Vəzir Qorqudun zamanında hakimiyyət müvəqqəti olaraq Üç oqlara keçir. İnal xan öldüyü üçün onun körpə oğlu Tuman xana Bayandır Denkerin oğlu Erki naib-regent (atabəy) təyin olunur. Tuman xan böyüyənə qədər Erki xan padşahlıq edir. 32 il dövləti idarə edən naib Erki xan Qayı xanın nəslindən olan Tuman xana təhvil verəndə: “Padşahlıq taxtı bunun üçün Ulu Tanrı tərəfindən seçilənlərə və onların nəslindən olanlara layiqdir. Bu bir həqiqətdir ki, bu kökdən gələnlər əsla yanılmazlar, amma mən yanıla bilərəm” – deyir (9, 47).

Türk xalqlarının tarixində xeyli oxşar faktlara rast gəlmək mümkündür. Bu bir tərəfdən hökmdarlığın tanrıdan gəlməsi inancı ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, oturuşmuş dövlətçilik ənənələrinin, eləcə də dövlətin yaranmasında, yaşamasında mühüm rol oynayan tayfa başçıların, bəylərin, tanınmış şəxslərin rəyinin idarəetmədə mühüm əhəmiyyət daşması ilə bağlı idi.

“Padşahlığın Tanrıdan gəlməsi” ilə yanaşı, “ədalətli hökmdar” ideyası həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda əksini tapmışdır. Əgər bunu bir-birinə təsir müstəvisində sıralasaq, əksər ideyalar kimi, hökmdara münasibət məsələsinin öncə şifahi xalq yaradıcılığından yazılı ədəbiyyata keçdiyini ehtimal etmək mümkündür. Nizami Gəncəvidə, eləcə də bir sıra orta əsr mütəfəkkirlərinin əsərlərindəki “ədalətli şah” ideyası dövrünün şifahi xalq yaradıcılığından bəhrələnmişdi və sonrakı dövrdə müəyyən mənada siyasi-ideoloji status qazanmışdır.

Sovet dövründə aktual olan nağıllarda “sinfi düşmən”, “sinfi antoqonizm, “istismarçı ilə aparılan mübarizə” və s. axtarılsa da siyasi ideologiyadan kənar şəkildə nağıllardakı padşah-xalq, hakimiyyət-xalq münasibətlərində baxdıqda başqa bir mənzərə ortaya çıxır: özünü kü və yadelli hökmdar. Nağıllarımızda Şərq xalqlarının nağıllarından bəhrələnən qatların olduğunu nəzərə almaqla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, nağılçı üçün qəhrəman, ədalətli, bütün çətinliklərə sinə gərən, mübarizələrdən qalib çıxan, sadə insanlardan fərqlənməyən, onlarla qohumluq əlaqələrinə girən və s. hökmdar obrazı yaratmaq daha ürəyəyatan iş, arzu olmuşdur. Çox ehtimal ki, belə nağıllar Azərbaycan ədəbiyyatında “ədalətli şah” ideyasının kök salmasına, zənginləşməsinə, cilalanmasına gətirib çıxarmışdır. Nağılçı “özünü kü və yadelli hökmdar” müstəvisində də ədaləti yadellidən ummamışdır, çünki işğalçıdan ədalət gözləmək sadəlövhlükdür.

Qədim türklərdə “hökmdar-tanrı bağlılığı” yüksək tutulsa da, “ədalətli hökmdar ideyasına” inam güclüdür. Əslində türk dünyagörüşündə, folklorunda bu iki məsələ bir-birindən ayrı qəbul edilmir. “Tanrının-Allahın qoyduğu ədalətli qayda-qanuna söykənən hökmdar” obrazı dastanlarda, nağıllarda və s. şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində önə çıxır. Türk dövlət düşüncəsində hakimiyyətin tanrıdan gəlməsi, ilk dövlətlərin yaranmasında ata kultunun, ağsaqqallığın mühüm rol oynamasına baxmayaraq gənəşik, məsləhətləşmə, toy, qurultay ənənəsi mövcud olmuşdur. Nağıllarda da bu ənənə özünü göstərir.

Dastan qəhrəmanlarından fərqli olaraq, nağıl qəhrəmanları, o cümlədən hökmdarlar daha çox xəyalidir, daha doğrusu, baş verənlərin hansı hökmdara aid olduğunu, hökmdarın prototipini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Zaman və məkanı saniyələr içində ötüb keçən nağılların süjet xətləri, eləcə də padşahlarla bağlı süjetlərin tarixiliyi haqqında iddialar irəli sürmək olar. Hətta ayrı-ayrı dövrlərdə hakimiyyətdə olmuş hökmdarlar nağıl qəhrəmanına çevrilsə də bu obrazların daha çox ümu-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

miləşmiş xarakter daşdığı xüsusi vurğulamaq lazımdır. Fikrimizcə, nağıllarda hər bir hökmdarın başına gələ biləcək “hadisələr” xeyli sonrakı dövrlərdə şəxsləndirilmiş, bəzən konkret padşahın adı çəkilmişdir. “Nağıl dili yüyürək olar” və ya “Nağıllarda vaxt tez başa gələr” formulu ilə zaman və məkanı sürətlə qət edən nağılçı sanki söylədiklərini daha təsirli, yaddaqalan etmək üçün nağılını müəyyən məşhur padşahın adı ilə bağlamış, sanki dinləyici nağıl aləmindən real aləmə gətirilmişdir.

“Biri vardı, biri yoxdu, bir padşah vardı”, “Şam şəhərində bir padşah varmış” formulu ilə başlanan nağıllarda, eləcə də məhəbbət dastanlarında padşahların özləri qəhrəmanlardır, bir çox hallarda isə müsbət qəhrəmanlardır. Yaxud padşah obrazı ağla-xəyala sığmayan işlər görəndə nağıl qəhrəmanlarının dəstəkçisi olur, qəhrəmanı sınaqdan çıxarır. Bir sıra hallarda padşah mənfi qəhrəmana çevrilir. Xüsusi ilə məhəbbət və ailə-əxlaq dastanlarında qəhrəmanın sevdiyi qızı ələ keçirmək istəyən padşah, dərdinə “pay alan deyil, pay verən dərviş”in əlac etdiyi padşah, vəzir-vəkillə məsləhətləşən padşah və s. obrazlar əksini tapır.

Nağıl və dastanlarda hökmdarın dövləti idarəsi, xarici təcavüzə qarşı mübarizə ilə bağlı qərarların qəbulu zamanı, çətin zamanlarda, eləcə də şəxsi işlərində əhaliyə, vəzir-vəkilə, dərvişə, hətta rəmmala-falçıya müraciət etməsi, onların məsləhətlərini alması barədə çoxsaylı faktlar əksini tapır. Nağıllarda həm divan, həm də qurultay (toy) miqyaslı məsləhətləşmələrdən söhbət gəlir, hökmdarın verdiyi qərarlara vəzir-vəkilin mövqeyi ciddi şəkildə təsir göstərir, ümumi qərarların qəbulunda xalqın rəyi əsas olur. Nağıl və dastanlarda hökmdara ciddi təsir göstərən vəzirlik institutu geniş şəkildə əksini tapır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında deyilir: “Qorqud ata Oğuz qövminin müşkilini həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqud ataya danışmayınca işləməzlər. Hər nə ki buyursa, qəbul edərlər, sözün tutub tamam edərlər” (14, 25). Tarixi mənbələrdə Oğuz dövlətinin ən müdrik vəzirlərindən biri kimi bəhs olunan Dədə Qorqud adı ilə bağlı bu “Kitab”da Oğuz elinin bilicisi, “vilayət issi”, “qayıbdən dürlü xəbər söyləyən” ağsaqqal kimi səciyyələndirilərək təqdim edilir (12, 20).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da müdrik ağsaqqal, ozan Dədə Qorqud ilə yanaşı, başqa bir vəzir haqqında da məlumat verilir: “Qazılıq Qoca deyərlər, bir kişi var idi. Bayındır xanın vəziri idi... Qazılıq Qoca iş görmüş, iş yarar adam idi” (14, 119).

“Şəms-Qəmər” nağılında oğlu olmayan padşah vəzirin məsləhəti ilə xəzinəsinin ağzını açır, pul-paltar, yemək paylayır, dua edir, dərvişin verdiyi almanı yeyir, Qəmər adlı oğlu olur (6, 5). “Qaraqaş”ın nağılında padşah dəfələrlə vəzirlə məsləhətləşir (4, 5-20). “Zəmanənin hökmü” nağılında yuxu görəndə padşah car çəkdirir, yuxusunu yozan Əlmərdanın məsləhəti ilə çətinliklərdən qurtulur (4, 21-26). “Dərzinin şagirdi” nağılında dərzisi şagirdi padşaha məsləhətlər verir (4, 261-264).

Nağıllarda məsləhətlərin məzmunu, mahiyyəti də bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Maraqlıdır ki, vəzirin məsləhətləri bəzən müsbət, bəzən mənfi olsa da, rəml atan falçının məsləhətləri adətən mənfi olur. Məsələn, “Simanın nağılı”nda olduğu kimi bəzən də padşah rəmmaldan məsləhət alır, rəmmal ona təzə anadan olan uşaqların öldürülməsini məsləhət bilir (5, 21-48). “Əmiraslanın nağılı”nda padşah xəyanətlə öldürülür, onun arvadı, palanduzun qızı qaçır, övladı olur, adını Əmiraslan qoyurlar. Əmiraslan uzun sürən mübarizədən sonra atasının qisasını alır, onun yerinə keçmiş padşahı, Qəmər vəziri öldürür, “camaat sevinir ki, padşahlarını oğlu gəldi çıxdı, Əmiraslanı eylədilər padşah” (5, 268).

Nağıllarda hökmdarla məsləhətləşmələr sadəcə dillə təqdim olunur. “İlyasın nağılı”nda bağban oğlu İlyas uşaq olarkən yaşadığı şəhərə hücum zamanı əsir götürülür, qul edilərək satılır, bir tacirin yanında işləyir. “Atı, daş-qaşı, adamı” yaxşı tanıyan İlyas özünün bacarığı, qabiliyyəti ilə uğur qazanır. Padşah İlyasın bütün xasiyyətlərinə fərəhlənir, İlyası evləndirir, qırx gün, qırx gecə toy edir: “...öz tacımı başından götürüb İlyasın başına qoydu, dedi: – Padşahlığa sən yararsan. Sənin biliyin mənimkindən çoxdu. Bundan sonra bu şəhərin padşahı İlyas oldu (5, 138-145). Bu misalda olduğu kimi, ağıllı, tədbirli, sadəcə bir insanın iyerarxik sistemdə yüksəlməsi folklorunda, nağıl və dastanlarda çoxsaylı süjet xətləri ilə əksini tapır.

“Novruz” dastanında vəzirin məsləhəti ilə padşah qonağı – Novruzu öldürmək fikrindən əl çəkir, el töhmətindən çəkinir (1, 182). İlk baxışdan, sevgililərin bir-birinə qovuşması önə çıxsa da, vəzirlərin məsləhətinin idarəçilikdə nəzərə alınması dövlətçilik ənənəsinin mühüm gələnlərindən biridir.

Türk dövlətçilik tarixində cəmiyyətin kasıb zümərəsinə mənsub olan bacarıqlı adamların, əsasən gənclərin dövlət işlərində irəli çəkilməsi mümkün, hətta hakimiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlanılan, təşviq edilən hal idi. Bu sistem cəmiyyətin aşağıdan yuxarı və əksinə daim hərəkətdə olmasına

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

kömək edir, idarəetmə sisteminin bacarıqsız əyanların əlində vasitəyə çevrilməsinin qarşısını alır, dövlətlə xalq arasında canlı əlaqə, etimad yaranırdı. “Bu artıq indiki dövr üçün də meritokraniyanın, yəni cəmiyyətin bütün təbəqələrinə mənsub insanların öz qabiliyyətlərinə görə hakimiyyətə yüksəlməsinə imkan verən mütərəqqi siyasi ideologiyanın ən yaxşı örnəyi sayıla bilər (10, 34).

Azərbaycanın şifahi xalq yaradıcılığında padşahla müxtəlif peşə sahiblərinin, əkinçinin, dərzinin və s. söhbəti əksini tapır. Bunun ən gözəl nümunələrindən biri aşağıdakıdır: “Padşah gəzinti vaxtı suda gön yuyan kişi ilə rastlaşır, ondan soruşur:

– İkidəsən, üçdə?

– Üçdə.

– Bəs niyə altını on ikiyə vura bilmirsən?

– Otuz iki qoymur.

– Bir qaz göndərsəm didə bilərsənmi?

– Əcəb didərəm...

Saraya qayıdan kimi padşah baş vəziri çağırır soruşur:

– Açıqla görək, mən o kişiye nə dedim; o nə cavab verdi?

Vəzir ha fikirləşir, cavab tapmır. Padşah deyir:

– Üç günə kimi cavab tapmasan vəzirlikdən qovulacaqsan.

Vəzir gedib gön yuyanı tapır, ona bir kisə qızıl verib danışıqın mənasını xəbər alır.

Kişi ondan bütün var-dövlətini istəyir, yoxsa sirri açmayacağını bildirir. Vəzir razılaşır.

Kişi belə bir izahat verir:

– Padşahın “İkidəsən, yoxsa üçdə?” sorğusunun açıqlanması belədir ki, “iki ayağınla gəzirsən, yoxsa hasa ilə?” Mən ona dedim ki, “üçlə”, yəni “hasa ilə”. Hökmdar sonrakı sorğusuyla maa qandırmaq istəyirdi ki, “Altı ay işləyib on iki ay dolana bilirsənmi?” Dedim: “32 qoymur”, yəni “yeməkdən artmır”. “Bir qaz göndərsəm didə bilərsənmi?” sorğusuna cavab verdim ki, “əcəb didərəm”. Vəzir, o qaz sənsən, şah səni üstümə göndərdi ki, mən də tutub didim” (3, 85-86).

“Ata vəsiyyəti” nağlında padşah üç qardaşın ağına heyran qalır: “Padşah bilikli qardaşlara sarayda qalması təklif edir. Böyük qardaşa vəzirlik, ortancıla vəkillik, kiçiyə qazılıq tapşırmaq istəyir. Qardaşlar ona minnətdarlıqlarını bildirir, salamatlaşıb səyahətlərini davam etdirirlər (3, 138).

“Sənəm Cadu” nağlında deyilir: “Keçmiş vaxtlarda bir padşah olur. Padşah şah oğlu şah Abbasdı. Şah oğlu şah Abbas çox ədalətli şah deyillər. Şah oğlu şah Abbasın vəzir Allahverdi xan adında da bir vəziri olub. Şah oğlu şah Abbas bir gün şəhərdə qadağan saati elan eləyir. Deyir ki, gecə heç yerdə işıq yanmamalıdır. Özü də dəriş libasında, vəziri ilə həmişə çıxıb şəhəri gəzərmiş. Görüm, qanuna əməl eləyirlər, ya eləmirələr (15, 125).

Nağıllarda yeni hökmdarın seçilməsi də məsləhətlə olur: “Bir gün paçcah mərhum oldu. Yığışdılar ağsaqqallar, qarasaqqallar paçcah kimi tikək, kimi tikmiyək, dedilər Məhəmməd sövdəgəri yerində paçcah tikək. Məhəmməd sövdəgəri gətirdib cıqqanı qoydular başına, çıxartdılar taxta” (5, 254). Padşah oğulları arasında ən layiqlisi taxt-taca layiq görülür, yaxud hakimiyyət başına keçmək oğullar arasında bir növ növbələşdirilir və burada da məsləhətləşmə, gənəşik özünü göstərir. “Məlik Məhəmməd” nağlında hakimiyyət məsələsi əvvəlcədən müəyyənləşmişdir: “Biri var imiş, biri yox imiş, bir padişahın üç oğlu var imiş. Böyük oğlunun adı Məlik Cəmsid, ortancıl oğlunun adı Məlik Əhməd, kiçik oğlunun adı Məlik Məhəmməd. Bu padişah öləndə oğlanlarını yanına çağırır, onlara belə bir vəsiyyət edir: – Mən öləndən sora Məlik Cəmsid, ondan sora Məlik Əhməd və ondan sora Məlik Məhəmməd padişah olsun... Məlik Cəmsid qoşun əhlinə söyləyir ki, mən bu maralın dalınca gedəcəyəm, üç gün məni bayırda gözləyin. Bu müddətdə gəlməsəm, onda gedib Məlik Əhmədi özünüzə padişah edərsiniz... Məlik Əhməd də qardaşı kimi vəsiyyət edib maralın dalınca qaçıb gözdən qeyb olur. Qoşun əhli üç gün gözləyib şəhərə qayıdır, camaat yığılıb Məlik Məhəmmədi özlərinə padşah edirlər...Məlik Məhəmməd qoşun əhlinə qardaşları kimi vəsiyyət edib deyir: Üç günə kimi qayıtmasam, məsləhət gördüyünüzü özünüzə padşah edin. Bu sözləri deyib maralın dalınca at salır. Camaat üç gün gözləyib şəhərə qayıdır (4, 115-116). Nağıllarda əksər hallarda bu məsləhətləşmənin harada keçirildiyi dəqiq şəkildə göstərilməsə də ehtimal ki, divan, məclis və ya qurultay kimi “kəngəş”, yəni gənəşmə-məsləhətləşmə baş tutur, müvafiq qərar qəbul olunurdu.

Sufiliyin, hürufiliyin orta əsr cəmiyyətində əksi dərvişlərin obrazında nağıl və dastanlarda ortaya çıxır. “Dərviş təmiz qəlbə malik maddi meyl və həvəslərdən uzaq, nəfsani ehtirasların zülmətin-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

dən xilas olmuş, mənəvi-əxlaqi cəhətdən pak Haqq aşıqları, saf etiqadlı müridlərdir. Daha çox səyyarı həyat keçirən, miskin yaşayış tərzinə malik bu həqiqət aşıqları zahiri ibadətləri yox, batini etiqadı üstün tuturlar” (8, 18).

Azərbaycanın nağıl və dastanlarında əksini tapan dərviş obrazının orta əsrlərdə baş verən ictimai-siyasi, dini-ideoloji proseslərlə əlaqəsi xüsusi vurğulanmalıdır. Hökmdar-dərviş münasibətləri, hökmdarın dərvişdən məsləhət alması, ona yol göstərilməsi özü də bir növ məsləhətləşmə, müdrik sözün dinlənilməsidir və bu dövlətçiliyin mənəvi əsasları sayıla bilər.

Dastanlarda “pəy verən dərviş” Cəlal padşahın yuxusunu yozur, ona qızı Qəndabı Novruza verməyi məsləhət bilir, vəzir-vəkilin də məsləhəti ilə padşah dərvişin dediyini edir (1, 186). “Yuxu” nağılında zalım hökmdar taxt-tacını, arvadını, iki oğlunu itirir, yolda bir pirani qoca ilə rastlaşır, başına gələnləri danışır. Pirani qoca deyir: “Ey padşah, sən rəiyyətinə zülm elədiyinə görə işin dolaşığa düşüb. Əhd elə ki, bu dəfə padşah olsan heç kimə zülm eləməyəcəksən, həm də fağır-füqəranın, kasıb-kusubun, əlsiz-ayaqsızların qarnını doyuracaqsan”. Padşah qocanın dediyi kimi sidq ürəynən əhd edir, başqa ölkədə də olsa “dövlət quşu” uçurdulanda yenidən onun başına qonur, Padşah bu səfər taxta çıxandan sonra öz əhdini yerinə yetirir, harda kasıb-kusub varsa ona qızıldan-gümüşdən verib yola salır (7, 152-153).

Nağıl və dastanlarda əksini tapan dərviş obrazı orta əsrlərin dini-siyasi prosesləri ilə sıx bağlı olmaqla, hökmdarların məsləhətçisi, eləcə də hökmdarların cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsinə öyrənmək vasitəsi funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Nağıllarda vəzir-vəkil, dağa, əmir, şeyx, sərkərdələrlə yanaşı, geniş xalq kütləsi, daha doğrusu, “ağsaqqal-qarasaqqallar”la məsləhətləşmə, gənəşik, qurultay anlamına gələn “dövlət quşu uçurdulması” mərasimi əksini tapır. Hökmdar seçmək üçün “dövlət quşu” uçurtma zamanı ağsaqqal-qarasaqqal öz mövqeyini ortaya qoyur: “Quşu bir də uçurdular. Quş yenə gəlib Lalanın başına qondu, yenə istədilər Lalanı paçcah tikməsinlər, ağsaqqal, qarasaqqal töküldülər. Dedilər: – Canım, qərib olanda nə olar? Bəlkə paçcah oğludur ki, quş onun başına qonur. Çox götür-qoydan sora Lala padşah oldu. O, camaatla yaxşı rəftar eləyirdi” (4, 170).

“Ax-vax” nağılında da eyni vəziyyətlə qarşılaşırıq: “Baxdı ki, başına bir quş qonub, onu tuturlar. Camaat quşu apardı. Demə, bu şəhərin padşahı ölüb, indi dövlət quşu uçurdular. Quşu ikinci dəfə uçurdular, yenə də gəlib qondu bunun başına. Yenə quşu apardılar. Səlimi də şəhərdən çıxardıb qovdular ki, çıxsın getsin. Quşu yenə uçurdular. Yenə quş yolda qondu bunun başına. Daha gördülər ayrı adamın başına qonmur, götürüb bunu padşah elədilər. Səlim oldu padşah” (5, 190).

Nağıl və dastanlarımızda əksini tapan “dövlət quşu” anlayışı tayfa birləşmələrinin, yəni ilkin dövlətlərin yaranması dövründə mifoloji donundan tədricən uzaqlaşmış, əcdad-ağsaqqal kultu olaraq dövlətçilik elementinə çevrilmişdir. Lakin bu dövlətçilik elementinin mahiyyətində ciddi dəyişiklik baş vermişdir. Padşah seçilməsində hökmdar nəslindən olanların haqqı tanınmaqla yanaşı, nağıllarda onlar çətin sınaqlardan çıxarılır, uğurlar qazanır, ədalətli, zəhmətkeş, xalqın taleyini düşünən, tədbirli olur, sanki bundan sonra hökmdar olmağa haqq qazanır.

“İrvahım” dastanında “dövlət quşu” üç dəfə Züلال padşahın oğlu Aslanın başına qonur, dastançı “Allahın əmri ilə quşun Aslanın başına qonduğunu” deyir, vəzir-vəkil buna mane olmağa çalışsa da “ağıllı kişilər deyirlər ki, yəqin belə olmalıdı”, Aslanın yolçu deyil, padşah oğlu olmasına görə, “ağsaqqal-qarasaqqal yığışib Aslanı şah qoyurlar” (2, 91). “Səlim şah” dastanında isə vəzirin xəyanəti ilə üzleşən Səlim şah “Fələk şahinimi əlimdən aldı, Üzü döndü, məni taxtımdan saldı” deyir. Bu dastanda da “dövlət quşu” başqa ölkəyə gedən Səlim şahın başına qonur, onu padşah seçirlər, Səlim şah yoxsullara əl tutur, yetimxanalar açdırır, ədalətli hökmdar olur (2, 228).

M.H.Təhmasib “dövlət quşu”nun iki əsas xüsusiyyətini göstərir: “Bu quşun kölgəsi bəxtiyarlıq və səadət rəmzidir. Onun kölgəsi kimin başı üzərinə düşsə, o, dünyada mütləq ən bəxtiyar adam olur. Bunun nəticəsi olaraq bu quşun ikinci xüsusiyyəti meydana gəlmişdir. O, kimin başına qonarsa, həmin adam padşah, yəni dövlət başçısı olur” (17, 15).

“Dövlət quşu” hər adamın başına qonmur, bunun üçün nağılın müsbət qəhrəmanı olmaq lazımdır. Xalqın, nağılçının sevgisini, rəğbətini qazanmayan şəxsin başına “dövlət quşu” heç zaman qona bilməz. Bu sevgini qazanan hər bir nağıl qəhrəmanının başına “dövlət quşu” qonur, o, camaatın gözü qarşısında, meydana yığışan əhalinin, ağsaqqalların dəstəyi ilə, məsləhətləşmə ilə padşah seçilir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Tarixi mənbələrlə yanaşı, nağıl və dastanlarda əks olunduğu kimi, dövlətçilik tarixindəki gələ-nəklər, mərasimlər, qaydalar bəzən unudulsa da, xalqın dövlətçilik dünyagörüşündə yaşamış, nəsildən-nəslə keçmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, I cild. Bakı: Lider, 2005
2. Azərbaycan dastanları. Beş cildə, III cild. Bakı: Lider, 2005
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVIII kitab, III cild, Şəki folkloru, Bakı: Nurlan, 2008
4. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
5. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
6. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
7. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
8. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2007
9. Fəzlullah R. Oğuznamə. Bakı: Azər nəşr, 1992
10. Feyziyev C. Türk Dövlətləri Birliyi: Qlobal inteqrasiyanın Avrasiya modeli, Bakı: Şərq-Qərb, 2013
11. Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991
12. Hacıyev A. "Dədə Qorqud kitabı"nın şərhli oxunuşu (müqəddimə üzrə). "Dədə Qorqud" elmi-ədəbi toplu. IV cild, Bakı: Nurlan, 2011
13. Xəlil A. Folklor və dövlətçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2014
14. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004
15. Naxçıvan folkloru antologiyası, II cild, 2011
16. Nəsirəddin T. Əxlaqi Nasiri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
17. Təhmasib M.H. Məqalələr. Bakı: Elm, 2005

THE VIEWS DEALING WITH THE STATEHOOD IN AZERBAIJANI TALES

Summary

In the article it is talked about the reflection of the problems dealing with the statehood in tales. It is noted that as the tales are deeply closed with the myth, the improvisation of the teller it is difficult to note or to determine to which period the traces of ritual, traditions dealing with the statehood in most cases. But a clear idea emerges if we look through to the tales as the historical sources or comparatively with the eposes.

In tales it is talked about the election of the king, the consultations of the king with the vizier, also with people, the ruling of the state, starting war, the collection of the tax and so on. In the election of the king together with the recognizing the right of those who are from the royal family they are hardly tested, after this they are allowed to be king. According to the logic of the tale "the bird of state" can't perch to those who can't earn the love of the people. "The bird of state" perch to the hero who earn this love, sympathy, he can be elected the king with the help, consultations of the people, elders who gathered the square in front of the crowd.

Key words: tale, authority, statehood rituals, fair king, king-prince relations, vizier, consultation, the electing of the king, "the bird of state"

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ГОСУДАРСТВЕННОСТЬЮ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ

Резюме

В статье рассматривается тема, связанная с государственностью в азербайджанских сказках. Указывается, что, принимая во внимание сущность сказок, импровизацию сказителя, здесь часто становится не возможным установить следы обрядов, обычаев и традиций, так же их соотношение к определенной эпохе. Но при рассмотрении сказок с призывы исторических источников и в сравнении с дастанами создается относительно определенное представление.

Избрание властелина, его общение с визирами-вакилами и народом, взаимоотношение властелин-принц, управление государством, принципы ве-дение войны, сбор налога и т.д. являются теми вопросами, о которых по-вествуются в сказках. При избрании падишаха, на ряду с признанием прав будущих кандидатов на царский трон им приходится пройти определенные испытания и только после этого они признаются достойными быть влас-телином. Согласно логики, азербайджанских сказках "довлет гушу", то есть "птица власти", никогда не сядет на голову тому, кто не завоевал любовь и уважение народа. Эта птица может сесть только на голову того героя, кто за-воевал любовь и уважение народа и он, перед глазами всего народа, по совету населения и аксакалов избирается падишахом.

Ключевые слова: сказка, власть, обряды государственности, справедливый шах, отношения властелина – принца, везир-вакил, совещание, избрание падишаха, "птица власти".

RAMAZAN QAFARLI

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
ramazanqafar@yandex.ru*

SƏDAQƏT QAFARLI

*AMEA Folklor İnstitutu,
böyük laborant,
sadaqatqafar@yandex.ru*

CÜMHURİYYƏT ÇAĞI ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA ARXETİP SİMVOLLARININ İŞLƏNMƏ ÇEVİRƏSİ VƏ SEMANTİK STRUKTURU

Azərbaycan-türk xalqının milli istiqlal əldə etməsində, müstəqilliyə, azadlığa qovuşmasında, “böyük şəxsiyyətlərimiz olan M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, N.Yusifbəyli, H.Ağayev və digər insanların xidmətləri inkar edilməzdir. 1918-ci ilin 28 mayında Azərbaycan istiqlalı elan edilməsinin böyük məna və əhəmiyyəti oldu”. Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu, Şərqdə ilk yeni demokratik dövlətin memarı, Qafqaz türklərinin böyük öndəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı ki, “O tarixdən əvvəl bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən millət olaraq dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudluğu ilə meydana atılmışdı” (5, 5). Təsadüfi deyil ki, dünyanın bir çox aparıcı tarixçiləri həmin hadisəyə yüksək qiymət vermişlər. ABŞ tədqiqatçısı, professor T.Svyatoçovski deyirdi ki, “İndiyə qədər coğrafi bölgənin adı olan Azərbaycan artıq iki milyonluq bir dövlətin adı idi. Tatarlar, transqafqaziya müsəlmanları və Qafqaziya türkləri kimi dəyişik adlarla anılan xalq artıq rəsmən azərbaycanlı olmuşdu”. Alman alimi professor Berd Fon Menden də Azərbaycan istiqlalını yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Bu tarix bilavasitə onunla bağlı olan zümrə xaricindəkiləri əlaqədar edən böyük bir günün tarixidir. Çünki bu sadə Qafqaziyadakı milli dövlətçiliyin inkişafı üçün mühüm bir təməl daşı olmaqla qalmayıb, eyni zamanda, Rusiya imperatorluğunda başlayan siyasi hadisələrin seyrində mülkiyyət prinsipinin hakim rol oynamağa başladığı bir günün tarixidir” (5, 6).

Xalq Cümhuriyyətinin ömrü az olsa da, bütün sahələrdə, o cümlədən ədəbiyyat, poeziyada da olduqca maraqlı dəyişikliklər edilmişdir. Bədii söz ustalarının bəzi poetik irsinin arxetipik simvolların prizmasından tədqiqi onu göstərir ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Almaz İldırım, Səməd Mənsur kimi sənətkarlar xalqı müstəmləkəçiliyin buxovlarından həmişəlik qurtarmağa, yeni cəmiyyətdə azad yaşamağa çağırmaqla yanaşı zamanın mərhumiyyətlərini, ikiüzlülüyü, satqınlığı, inkişafa, yeniliyə mane olan vasitələri aşkarlayıb aradan qaldırmağa çalışmışlar.

Arxetipik simvol nədir? İnsanlar ilk əvvəl dünyanı simvollarla dərk etmişlər. Mifik görüşlərdəki dolaylılıq və məcazilik metaforik düşüncə tərzinin inkişafına şərait yaratmış, totemizm, animizm, magiya, fetişizm, kultçuluq mərhələlərində təbiətdəki varlıqlar çevrilmə, cildini dəyişib başqa hala düşmə (metamorfoza), şəxsləndirilmə, canlandırılma (alleqoriya) şəklində qavranılmışdır. Yaranışların mahiyyətini, məkan, zaman, keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinin ardıcılığını, vəhdətini anlamağa doğru gedilən uzun, yorucu yolda baxışların müxtəlifliyinin nəticəsi olaraq onların dildə ifadəsi də fərqli formalarda təzahür etmişdir. Bu gün hamıya sadə hadisə, cisim təsiri bağışlayan elə hallar, varlıqlar və əşyalar var ki, əvvəllər bütün möcüzəli, sakral, metaforik təsəvvürlərin mayasını təşkil etmiş, başqa sözlə, fəvqəltəbiiyin fəvqündə durmuşdur. *Əksər xalqlarda eyni və oxşar anlamlarda götürülən söz, ifadə və cümlələr məhz bəşər oğlunun keçdiyi analoji həyat tərzində formalaşdığından işarəli dilin növlərindən – simvolların biri kimi təsdiqlənmişdir.* Beləliklə, fikrin ümumiləşməsində, geniş məzmunun daraldılıb bir sözün məna tutumunda yerləşdirilməsində, bədiilik üsullarının meydana gəlməsində simvollar xüsusi rol oynamışdır.

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, simvolların beşinci sinfi arxetipikdir (14, 44). Elə rəmzləşmiş ifadələr var ki, böyük insan kütləsi (çox hallarda bütün bəşəriyyət) üçün oxşar anlamlarda başa düşülür. Müxtəlif zamanlarda yaransa da, ayrı-ayrı dillərdə tamamilə başqa cür

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

səslənsə də, bir-birindən çox uzaq məkanlarda yaşayan əksər xalqların milli mədəniyyətlərində eyni məna yükünü daşıyır və müxtəlif dünyagörüşlərinin formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. İlk çağlarda miflərlə yozulan və magikliklə əlaqələndirilən bir çox varlıqlar, eləcə də hallar inkişafın sonrakı mərhələsində özündə ibtidai görüş formalarının əlamətlərini yaşatmaqda davam etmiş, gerçək anlamı ilə yanaşı rəmzi mənalar da daşımışdır. Onlar bəşər oğlunun kortəbii şüurunun içərisindən keçdiyindən – eyni həyat şəraitində, eyni psixi səviyyədə yaşayan bütün xalqların düşüncəsində bir-birinə uyğun şəkildə başa düşülmüşdür. Arxetipik simvolların geniş şərhini amerikalı tədqiqatçı F.Uilrayt vermişdir. O, “Metafora və gerçəklik” əsərində müqayisələrdən yaranan metaforik düşüncə tərzinin əlamətlərindən bəhs açmış, fikirdə dolayılığın əməlgəlmə üsullarını göstərmiş və simvolların ibtidai növlərini müəyyənləşdirib sistemini yaratmışdır. Onun irəli sürdüyü qənaətlərdə dil faktoru səslənmədəki oxşarlıqla xarakterizə edilmir, şüurun oyanması dövründə və ibtidai təfəkkür tərzinin kortəbii mərhələsində meydana gələn üçün daşdığı məna tutumunun universallığını dünyanın əksər xalqlarında eyni hal kimi qoruyub saxlamaqla arxetipik simvola çevrilir. Deməli, mifik düşüncədə fikir məlumatları adi şəkildə də işarələrlə, dolayılıqla və hamının anladığı metoforik ifadələrlə çatdırılır. İnsan düşüncələrini nitqində əks etdirəndə ağına gətirmir ki, simvoldan faydalanır, yoxsa faydalanmır, sadəcə olaraq hissələrini cilovlayıb düşüncələrini oxşarlıqlar üzərində cəmləşdirir; yeri gələndə ya şərti rəmzlərə üz tutur, ya da elə danışmağa çalışır ki, daha çox gərginlik yaratsın. F.Uilrayt bu mənada yazırdı ki, “Delfiyalı kahinin dili ilə danışan Tanrı, - Heraklitin təbirincə, - nə məlumat çatdırır, nə də gizlədir, o, ancaq işarə verir” (15, 208). Deməli, simvollar həm də ictimai-siyasi münasibətlərdə insan qruplarının mövqeyini bildirən vasitədir, bədii yaradıcılıqda isə obrazlı dili formalaşdıran üslubi fəhrlərdən biridir. Onların yaranmasında ayrı-ayrı fərdlər iştirak edirlər. Çox hallarda hamı tərəfindən başa düşülməsi üçün xüsusi izahata ehtiyac duyulur. Doğrudur, bəzi simvollar illər keçdikcə geniş yayılaraq bütün xalqın tez-tez üz tutduğu, hətta canlı danışığında fikrini daha səlis ifadə etdiyi əsas amilə, vasitəyə çevrilir. Məsələn, ilk dəfə M.Qorkinin hekayəsi vasitəsi ilə həyata vəsiqə qazanan “Fırtına quşu” neçə illik təbliğatın nəticəsində əksəriyyət tərəfindən azadlığın carçısı kimi anılırdı. Sovet hakimiyyətinin yer üzündən silinməsi nəticəsində “Fırtına quşu”nun sinvollaşdırılması hadisəsi ancaq tarixin faktoru tək xatırlanır. Lakin arxetipik simvollar lap başlanğıcdan bütün icma üzvlərinin inancı şəklinə meydana gəlir, daha doğrusu, mifoloji əlamətlərlə yığıldığından yarandığı çağlardan başlayaraq tarixin bütün mərhələlərində öz universallığını qoruyub saxayır. Bu səbəbdən də çoxsaylı arxetipik simvollar – **alt-üst, yuxarı-aşağı, şimal-cənub, göy-yer (ata göy - ana torpaq), xeyir-şər, işıq-zülmət, qan, çevrə (təkər), qılınç, qalxan, ox-yay, od, ocaq, su, torpaq, hava, bayraq, tamğac, sakral rəqəmlər** və s. bərədəki qənaətlər Yer kürəsinin dili, dini əqidəsi, inkişaf səviyyəsi bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən millətlərinin inanclarında üst-üstə düşür. Maraqlıdır ki, əksər məqamlarda insan toplumlarını nə tarixi-mədəni əlaqələr, nə qan qohumluğu, nə də dil birliyi bir-birinə bağlamışdır, lakin aralarındakı hədsiz məsafə, zaman, əqidə, dil ayrılıqlarına baxmayaraq onların arxetipik simvollarla əlaqədar gəldikləri qənaətlər bir-birini təkrarlamışdır. Sual doğur: heç bir rabitə ilə yolları kəşşmədiyi halda hansı səbəbdən dünya xalqlarının çoxu eyni şəkildə düşünmüş və oxşar yaradıcılıq hadisələri ilə rastlaşmışlar? Arxetipik simvolların bəzilərinin yaranmasına təkən verən amilləri müəyyənləşdirib üzə çıxarmaqla oxşarlığın səbəblərini aydınlaşdırmaq mümkündür. Məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaradıcısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə həsr etdiyi “Bayraq” şeirinə diqqət yetirək:

Torpağım üstünə kölgələr salan
Mənim **varlığımın** xılası - bayraq.
Zəfərdən doğulmuş

Göytürkdən qalan
Qurdbaşlı bayrağın balası bayraq.

Üçrəngli bayrağın kölgəsində mən
Qaraca torpağı vətən görmüşəm.
Zəfər güllərini dövri-qədimdən

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bayraq işığında bitən görmüşəm.
Bayraq mənlidir, bayraq kimliyim,
Bayraq-öz yurduma öz hakimliyim!

Şeirdə şair torpaq (yer-göy), üst (aşağı-yuxarı), var (varlıq-yoxluq), qara torpaq (yeraltı dünya), yurd (çadır, yuva, ocaq) kimi arxetipik simvolları istifadə edərək böyük bir epoxanın metaforik modelini yaratmışdır.

Xatırladaq ki, M.Ə.Rəsulzadənin “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” məşhur şüarında iştirak edən 7 sözdən ikisi: “yüksələn”, “enməz” kəlmələri də arxetipik simvoldur. Böyük öndər metaforik nitqin yardımı ilə aforizmə çevrilən fikir irəli sürmüşdür.

M.Ə.Rəsulzadənin şairlik qabiliyyəti də olmuşdur. Onun poetik irsini, həyat və yaradıcılığını mükəmməl şəkildə araşdıran tarix elmləri doktoru N.Yaqublu “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası” əsərində böyük öndərin gənclik illərində yazdığı bir neçə şeiri təqdim etmişdir. Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin bu şeirlərində arxetipik simvolları geniş istifadə edilir. Belə ki, 22 yaşında yazdığı “Qara pul” şeirində pulun mahiyyəti, cəmiyyətdə oynadığı mühüm roldan danışılır. Simvolik olaraq 22 misradan ibarət olan (yaşının hər ilinə bir misra düşür) əsər aşağıdakı kimi başlayır:

Ey olan hökmü-rəvan, hakimə hörmət, qara pul!
Vey qılan piri cavan, bikəsə izzət, qara pul!
Sən deyilsənmi açan cənnəti-əla qapısın?!
Sən deyilsənmi verən naridə (cəhənnəmdə) zəhmət, qara pul?! (7)

Burada qarşılıqlı qara (ağ), cavan (qoca), cənnət (cəhənnəm) kimi arxetipik simvolların semantikasi vasitəsi ilə dolğun fikir formalaşdırılır.

“Həsbi-hal (söhbət, ürəyini boşaltma)” şeirini “Məhəmməd Əmin” imzası ilə nəşr etdirmişdir. Əsərin əvvəlində qeyd edilir ki: “Şəxsimə aid bir bədbəxtliklə qara fikirlər edib düşündüyüm zaman sakitləşmək, dərdi azaltmaq məqsədi ilə bu şeiri yazdım”. Şeir yeddi bənddən ibarətdir. Bir bəndi nəzərdən keçirək:

Qaranlıqdır bana dünya,
Bütün dünyavü mafihə
(*dünya və onun içindəkiləri nəzərdə tutur*),
Diyorlar cümləsi guya:
Çəkil bir yanə, sakitləş!
Təhəmmül, səbr mümkündürmü?!
Həyatə cəbr mümkündürmü?!
Zəvali-qəhr mümkündürmü?!
Çəkil bir yanə, sakitləş! (8)

Şeirdə qaranlıq (ışiq) və dünya (ikili aləm) arxetipik simvolları vasitəsi ilə mürəkkəb həyat şəraitində səbr etməyin, dözümlülüyün vacibliyi vurğulanır.

Yeddi bənddən (altı misralıq bənd), 63 misradan ibarət olan “Təsəvvürati-əhraranə” (“Azadlıq təsəvvürləri”) şeirində də M.Ə.Rəsulzadə bir sıra simvollarla dünyadakı haqsızlığa, cəmiyyətdə həqiqətin olmadığına, zülmün çoxluğuna etirazını bildirir. Şeir bu misralarla başlayır:

Görünce ixtilafı bən cahanda,
Həqiqət yox təsəvi (*bərabərlik*) bu zamanda.
Bütün ərbbabi-zümü kəhkəşanda,
Fəqiri daima iczə fəqanda,

Olub aludeyi vəhmi təfəkkür,
Bu yolda eylərəm bir çox təsəvvür (9).

Ədəbiyyatımızda şair, pedaqoq, içtimai-siyasi xadim, publisist, jurnalist, tərcüməçi kimi tanınan Əhməd Cavadın da bir sıra əsərləri, xüsusilə də Azərbaycanın dövlət himni, “Çırpınırdın Qara dəniz”, (yaxud “Yol ver türkün bayrağına”), “Göy göl” və digər şeirləri arxetipik simvollarla zəngindir.

Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü **can** verməyə cümlə hazırız!

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Səndən ötrü **qan** tökməyə cümlə qadirik!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə **can qurban** oldu!
Sinən hər bə **meydan** oldu!
Hüququndan keçən əsgər!
Hərə bir qəhrəman oldu!
Sən olasan **gülüstan**,
Sənə hər an **can** qurban!
Sənə min bir məhəbbət,
Sinəmdə tutmuş məkan!
Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını **yüksəltməyə**,
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

Göründüyü kimi, Əhməd Cavad “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeirində (himnimizdə) qan (arxetipik simvol kimi o biri dünyaya keçidi mənalandırır), can (ruh), sinə meydan, yüksəlt (yuxarı) kimi arxetik simvollardan istifadə edərək Vətənin müqəddəsliyini, bölünməzliyini təənnüm edir. Şairin “Çırpınırdın Qara dəniz”, (yaxud “Yol ver türkün bayrağına”) əsərində isə ayaq (baş), dost eli (düşmən məskəni), mənəvi yol, yel, söz, çarpar sinə, sağ, sol, gəlib-gedən və başqa arxetiplərə rast gəlirik:

Çırpınırdı Qara dəniz,
Baxıb Türkün bayrağına!
“Ah!...” deyərdim, heç ölməzdim
Düşə bilsəm ayağına.

Ayrı düşmüş dost elindən
İlər var ki, çarpar sinən!..
Vəfalıdır gəldi, gedən,
Yol ver Türkün bayrağına!

İncilər tök, gəl yoluna,
Sırmalar səp sağ, soluna!
Fırtınalar dursun yana,
Salam Türkün bayrağına!

Dost elindən əsən yellər,
Bana şeir, salam söylər.
Olsun turan bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!!!

Bəkir Nəbiyev haqlı olaraq yazırdı ki, “Şairin yaradıcılığının hələ ilk mərhələsində özünü göstərən dilin sadəliyi, axıcılığı, ahəngdarlığı bilavasitə folklordan süzülüb gələn vacib keyfiyyətlər idi” (3,15).

“O mənimdir əzəldən” şeirində işlənən arxetipik simvollarla Almaz İldırımın keçirdiyi ictimai sarsıntıları müəyyənləşdirmək mümkündür.

Əsmə, ey sabah yeli, böylə müxalif əsmə,
Tellərini pozduğun o sevdalı yar mənim.
Söz verdim gələcəyəm, gəl də, yolumu kəsmə,
O göy dəniz, yaşıl dağ, o güllü diyar mənim.

Yel əslində əski çağlarda can, ruh, yaşarlıq-ölüm anlamını verirdi. Şair sabah yelinə üz tutaraq bildirirdi ki, əks tərəfə əsməklə təkcə onun sevgilisinin tellərini deyil, o istiqamətdə yaşayan in-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

sanların da həyatını təhlükə altına atırsan. Çünki bütün dünyanı (şeydə göy dəniz, yaşıl dağ, o güllü diyar simvolik kəlmələri ilə ifadə olunub) dağıtmaq gücündəcəm.

Könlüm alov saçarkən vulkan kimi dərindən,
Nə qorxum bir yolsuzun, imansızın birindən.
Bir ah çəksəm, çalxanar, dağlar qopar yerindən,
Tarixlərdən ün almış bir şöhrətim var mənim.

Alov və dağ arxetepik simvolları ilə şair bildirir ki, ətrafındakı yolsuzlardan, imansızlardan artıq qorxmur. Ona görə ki, onun sinəsindəki alov püskürüb dağı yerindən qoparmağa qadirdir.

Kim keçər dünyaları məst edən o gözəldən?
Mən onun öz yarıyam, o mənimdir əzəldən,
Yolunda döyüşürəm, vaz keçməm bu əməldən,
Ya o mənim olacaq, ya qanlı məzar mənim (1, 11).

“Qan” arxetepik simvolu ilə Almaz Yıldırım da o biri dünyaya aparən keçid yoluna işarə edir. Əslində “qan” arxetepik simvolu paradoksal təbiətə malikdir və adilikdən çox gərginlik, narahatlıq, qorxu, fəlakət anlamını ifadə edir. “Onun tam semantik spektri həm xeyir, həm də şər əlaqələnmə elementləri daşıyır” (14, 99). Birinci aydın, anlaşılıqlı olduğu halda, ikinci tamamilə qapalı, gizli formada nəzərə çarpır. Ona görə də şərlə əlaqələnmədə dəhşəti, uğursuzluğu, ölümü əks etdirir. Məlumdur ki, “qan”ın mənasındakı həm pis, mənfə, həm də yaxşı, müsbət tərəfin mənbəyi həyatdan alınır və ikinci hal sözün ümumi tutumunda soy qüdrəti, fiziki güc və nəsilən nəslə keçən titulları bildirir. Təsadüfi deyil ki, əski çağlarda insanlar qırmızı rəngli əşyaları sehirlə güc mənbəyi kimi götürürdülər. Ancaq qan çox vaxt bəlalərin mənbəyinin işarəsi kimi anılmış və ona tabu tətbiq edilmişdir. Başqa sözlə, qandaşyıcı orqanlara ehtiyatla, ehtiram və hörmətlə yanaşmaq tələbi qoyulurdu. Xüsusi rituallardan başqa, digər hallarda qanı bədəndən çıxartmaq qəti qadağan idi. Məsələn, əski çağlarda əksər xalqlarda belə bir adət vardı: iki yaxın tayfa, yaxud iki dost və məsləkdaş qanlarını qarışdırırdılar. “Qan qarışdırma” ritualında başçılar və ayrı-ayrı şəxslər hamının gözü qabağında damarlarını kəsib qollarını çarpazlaşdırmaqla qanlarını qarışdırır və qardaşlaşmaları barədə and içirdilər. Təbii məntiqə görə, həmin andan sonra andın hansı tərəfdənsə, pozulması hadisəsi baş versəydi, həyatla ödəşmək məsələsi gündəmə çıxırdı. Çünki qanlarını qarışdırırlar məhz hər iki soyun əmin-amanlığı keşiyində durmaq üçün and içmişdilər. “Qanı qarışdırılan” tayfalar arasında qarşıdurma yarandığı halda, ilk növbədə, səbəbkər, yaxud başçı iki toplum önündə həyatla vidalaşır – öz qanı ilə ödəşirdi. Çünki andı pozmaq öz qanını ləkələmək demək idi. Sonralar bu, “qan düşmənçiliyi” formasında ayrı-ayrı nəsillər arasında əsrlər boyu davam etdirilmişdir.

Müharibələrdə, vuruşlarda qantökmək həmişə ölümə nəticələndiyindən qanın özü də ölüm simvollaşdırırdı. Qanın ölüm rəmzi şəklində götürülməsi ilə bağlı ən əski məlumat Tomirisin adına yazılmışdır. Herodotun “Tarix” kitabında göstərilir ki, nəhayət, massagetlər üstünlük qazandılar. Demək olar ki, bütün fars qoşunu döyüş meydanında qırıldı, Kir özü də həlak oldu. O, tam 29 il padşahlıq etmişdi. Tomiris isə çaxır tuluğunu insan qanı ilə doldurub adamlarına əmr etdi ki, ölən farsların arasından Kirin cənazəsini axtarsınlar. Kiri tapan kimi hökmdar qadın göstəriş verdi: onun başını kəsib tuluğa soxun. Sonra meyiti alçaldaraq belə deyir: “Sağ qalıb səni yensəm də, hiyləylə oğlumu ələ keçirib məni məhv etmişən. Ona görə hədələdiyim kimi indi səni qanla doyuzdururam” (13, 93-94). Qələbə çalmasına baxmayaraq Tomiris o səbəbdən özünü məhv olunmuş sayırdı ki, oğlu əsirlikdə öz əlləri ilə qanını töküüb hökmdar nəslinə son qoymuş, massagetlərin sabahını əllərindən almışdı. Fars padşahının meyitinə hörmətsizlik edilməsi bu qəzəbdən gələn emosional tədbir idi. Çünki Tomiris əvvəlki hadisələrdə qan tökməkdən uzaq qaçan tədbirli hökmdar kimi nəzərə çatdırılmışdı.

“Qanla doyuzdurmaq” adəti əski çağlarda təkə ölülərlə bağlı icra olunmurdu. Eləcə də qana susamış padşahlar döyüşdə məğlub edilərkən qarşılıqlı qan dolu qab qoyulur və ondan son damlasınadək içilməsi tələb edilirdi.

Almaz Yıldırım 1931-ci ildə Aşqabadda yazdığı “Yaralı olmasaydı” şeirində işlətdiyi arxetepik simvollarla metoforik məna kəsb edən maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Kim ovçu niyyətiylə gəzərdi bu dağları
Sinəsində can alan maralı olmasaydı?

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Kim şair həsrətiylə süzərdi bu dağları,
İçindən qəlbi qırıq, yaralı olmasaydı.

Of... Duman çökdü yenə bu könül dağlarına,
Kim gətirmiş adımı solğun dodaqlarına?
Kim düşərdi həyatın görünməz ahlara,
Bu könül o könlüdən aralı olmasaydı?

Kim məni saldı bilməm dayanılmaz bu dərdə,
Nərdə mənim öz yuvam, öz elim, günüm nərdə?
Anam məni doğurub yaşatmasaydı orda,
Ya içimdəki bülbül oralı olmasaydı... (2, 21).

Şairin “Dağlar” şeiri də simvolik ifadələrlə zəngindir.
Öpərkən alından füsunlu bir yaz,
Axıyor döşündən sellər, a dağlar!
Yaşıl, zümrüd gözlü yamaclarında
Açılır lalələr, güllər, a dağlar!..

Tarixdə namının silinməz şanı,
Kərvanlar boynunun qızıl mərcanı,
Sində kəsərlər ellər qurbanı,
Keçirərkən ağır illər, a dağlar!..

Torpağın cəvahir, daşların alması,
Çamlıqlar geyinmiş ipəkdən libası,
Bəzən bilməm neçin saxlayırsan yas,
Quzğundan əsərkən yellər, a dağlar?..

Çəkilməş qəlbinə əskidən min dağ,
Titrəyir eşqini anan hər dodaq,
Yayılr şikəstə səsləri dağ-dağ,
Nə söylər bu qərrib dillər, a dağlar?..

Zirvəndə oynayan ruzgarlar acı,
İllərlə görünməz başının tacı,
Anlat ki, dərdinin nədir ilacı,
Nədir bu dumandan tüllər, a dağlar?

Boynunda qızlardan rəngin bir dəstə,
Lalələr dağılmış yolların üstə,
Sən gəl bu ölkədən min qurban istə
Səndən əsirgəməz yollar, a dağlar!.. (3, 45).

“Lövhi-məkatib” şeirində M.Hadi “ənvari-şəmsi-sübhi-vəhdət” və “gülşən saray” simvol-
ları ilə bilik ocağının portretini yaradır.

Məkatib ciltvəgahi-tələti-fəyyazi-qüdrətdir,
Məkatib pərtovi-ənvari-şəmsi-sübhi-vəhdətdir
Məkatib bir behişt-i-ədəndir rizvani-mənayə,
Məkatib bir ədibi-tərcümani-sirri-xilqətdir.
...Məkatib baniyi-gülşənsərayi-dinü dünyadır,
Məkatib rəşhəpaşi-feyzü sərvistani-millətdir.

Cəmiyyətin tərəqqisində anaların, qadınların rolunu yüksək qiymətləndirən M.Hadi əsərdə ruh,
şəmsi-səhabi-əzəli, dil və s. simvolik ifadələrdən məharətlə istifadə edir:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Nə zaman kəsbi-ülum etsə nisa,
Cismi-millət tapacaq onda şəfa.
Elmlə ruha müdavat olunur,
Elmlə kəsbi-füyuzat olunur.
Elmdir şəmsi-səhabi-əzəli,
Elm tənvir edər afaqi-dili.

Cəmiyyətlərin bir-birindən tamamilə seçilən, ayrılan cəhətləri var, ancaq bütün insanların dünyabaxışı formaları, düşüncə üsulları, təfəkkür tərzü, gördüklərinə, hadisələrə (təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən) reaksiyası və təsir dairəsi oxşardır, eləcə də onlar eyni fiziki və əsas psixi quruluşa malikdirlər. Məhz bəşər övladları arasındakı təbii yaxınlığın nəticəsidir ki, şüurun məhsulu olan simvollarla bənzərlik nəzərə çarpır. **Aşağı – yuxarı (Göy – Yer, baş – ayaq, dağ – dərə)** arxetipik simvolların anlamına görə, “insanların hamısı fiziki cazibə qüvvəsinə məillidirlər, ona görə də yuxarıya doğru addımlamaq, aşağıya getməkdən daha çətindir. Bu, yüksəyə qalxma ilə uğur qazanma ideyaları arasında təbii assosiasiya (yəni şüurda ayrı-ayrı təsəvvürlər arasında əlaqə) yaratmışdır” (15, 98). Həmçinin digər müxtəlif obrazlarla assosiasiyalardan yüksəklik – yüksəlmək, dağ – vüqar, ucalmaq, zirvəyə çatmaq - üstünlük qazanmaq, birincilik əldə etmək, yuxarıda oturmaq – hakimiyyətdə başqalarından fərqləndiyini nümayiş etdirmək ideyaları meydana atılmışdır.

Hər kəs nailiyyətlərdən danışanda heç vaxt “pillələrlə aşağı enir” demir, “yuxarı qalxır” kəlmələrini işlədir. Eləcə də yarışlarda uduzan tərəflə bağlı söyləyirlər ki, “onun üzərində qələbə çaldı”. Təbiidir ki, rəqibin altına düşən – aşağıda qalan üstünlükdən danışa bilməz. Dildə belə bir fikir də işlədilir: “Hökmdarın nəzəri həmişə rəiyyətinin üstündədir”, yaxud el alqışlarında vurğulan ki: “Atanızın kölgəsi həmişə başınızın üstündə olsun!” Birinci fikirdə “üst-yuxarı” iqtidarlığı, ikincidə “böyüklüyü” mənalandırır. Göründüyü kimi, arxetipik simvol adı danışığa da sirayət etmişdir.

“Yuxarı” ideyasının çoxsaylı assosiasiyalarının nəticəsində yaranan obrazlar: yüksəkdə uçan quşlar, havaya atılan oxlar, dağlar, ulduzlar, göydələn ağaclar, sıldırım daş qayalar və nəhəng qalalar başqa mənalarla yanaşı (digər anlamları tamamilə fərqli olsa da) dəyəri, arzunu, məqsədə çatma predmetini, başqa sözlə, uğuru bildirir.

“Aşağı” sözünün kontekstində isə sadalananların əksi özünə yer alır. Xarakterik hal budur ki, “baş ucalığı” şərəfi, mənliyi, ləyaqəti ifadə etdiyi kimi, “ayaqlar altına enmək” namərdliyi, şərəfsizliyi mənalandırır. “Kimlərinə qarşısında başı aşağı” olmamaq, “həyatın dibinə düşməmək” üçün özümüzü gözü tox, nəfsi yüksək göstəririk. Təsədüfi deyil ki, “aşağı”lıq Azərbaycan türklərində kişiliyə yaraşmayan hərəkət sayılır. Orxon-Yenisey abidələrində Yuxarı müqəddəs Göy tanrı, aşağı isə bəşər övladının məskəni - yurd yeri anlamında işlənir: “Yuxarıda Göy tanrı, aşağıda qonur torpaq yarandıqda, ikisi arasında insan oğlu doğulmuş” (12, 139). Beləliklə, Səməd Mənsurun “yuxarı-aşağı”ı, ac (tox), dünya assosiasiyası ilə formaşan şeirində ictimai haqsızlıq, bərabərsizlik tənqid olunur.

Taxta oldu, donuk başdan endi aşağı taclar,
Varlı ol yenə varlı, aclar yenə ol aclar.
Bilməm niyə bu dünya dövlətliyə maildir!?
Varlı bütün hər işdə məqsədinə naildir.
Qurmuş fəqarə dövlət! Amma özü saildir.

Taxta oldu, dönük başdan endi aşağı taclar,
Varlı yenə ol varlı, aclar yenə ol aclar.
Neft işləri saldı bir çoxlarını səhmanə,
Qoydu nə qədər pulları istərsə cibişdanə.
Nə baxmadı yoldaşa, nə əhdə, nə peymanə,
Yoldaşı qoyub həsrət lap bircə kusok nanə,
Varlı ol yenə varlı, aclar yenə ol aclar.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Səməd Mənsurun “İki aşığın deyişməsi” əsərində Sovet idarələri, xüsusən, o dövrdə qədarlığı ilə ad çıxarmış xüsusi xidmət orqanı, xalq arasında qısaldılmış adıyla – ÇEKA deyə tanınan təşkilat və onun rəhbər işçiləri də simvolik ifadələrlə tənqid olunur:

O nədir ki, surətləri soldurur?
O nədir ki, çibişdanı doldurur?
O nədir ki, toyuqları güldürür?
Buna cavab verən aşıq var olsun!

Cavan aşıq isə belə cavab verir:

O ÇEKA-dır surətləri soldurur,
O rüşvətdir cibişdanı doldurur,
Tərifdir toyuqları güdürür,
Söz soran aşığa Allah yar olsun!

Qoca aşıq yenə sorurdu:

O kimdir ki, alov yağar gözündən?
O kimdir ki, məna çıxır sözündən?
O kimdir ki, qorxar özü-özündən?
Buna cavab verən aşıq var olsun!

Cavab isə cavan aşıq tərəfindən gəlirdi:

Mirzoyandır alov yağar gözündən,
Mirbəşirdir, məna çıxır sözündən,
Qəzənfərdir qorxar özü-özündən
Söz soran aşığa Allah yar olsun! (11, 21).

Dünyada “**alov, od, işıq**” (**günəş, ocaq**) qədər geniş işlənən ikinci arxetipik simvola təsadüf olunmur – müəyyən zehni, ruhi və mənəvi keyfiyyətləri dildə ifadə edəndə həmişə yardıma çatır. Hətta müasir xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin danışığında onlarla sözə, ifadəyə, frazeoloji vahidə rast gəlirik ki, “ışıq” metaforik, mifopoetik obrazından törəmişdir: işıq üzü görmək (çap edilmək), aydın danışmaq, aydınlaşmaq, işıq saçmaq (gözəlləşmək), parlaq olmaq, parıldamaq, göz qamaşdırmaq, qızarmaq, gözün nuru, alovlanmaq, yanmaq, yanıb-yaxılmaq, alovlanmaq, ocaq qalamaq (ailə qurmaq) və s. Təsadüfi deyil ki, təsəvvürdə canlandırılan bütün müqəddəs varlıqlar işıqla, nurla əlaqələndirilir. İlahi aləmin sakinləri həmişə işıq vasitəsi ilə yerə enirlər. Və işığın ilk ağıla gələn funksiyası xilaskarlığıdır. Qaranlıqda şəhər ruhların çevrəsində qalan ulu əcdad yalnız havanın işıqlaşması ilə onlardan yaxa qurtarmağı bacarmışdır. Türkün hamisi Boz Qurd və ilk ana-qadın (Oğuzun birinci arvadı – Gün xanın, Ay xanın və Uldux xanın anası) göydən şüa vasitəsi ilə yerə enmişdir.

İşığın üç əsas əlaməti zəka və qəlblə analoji uyğunluq təsiri bağışlayır və simvollaşır: birincisi, işıq təbii olaraq insanların görmə imkanlarını artırır. Zəka gözün nurudur. İkincisi, bütün varlıqların zahiri görünüşünü, rənglərini olduğu şəkildə göstərir. İşıqsız Dünya dərkolunmaz və təbiətin əlvanlığı, müxtəlifliyi bilinməzdi. Üçüncüsü, işıq fəaliyyəti asanlaşdırır. Zülmətdə gözəndən itən bütün detalların konturları dan yeri söküləndə aydınlaşır. Gecə hər şeyi yoxlaşdırır, cüzi işığın düşməsi isə əvvəl yaxın, əlçatan əşyaları, sonra işıqlanma çoxaldıqca uzaq dağları, göy üzünü göz önündə canlandırır. Alimlər qənaətə gəlirlər ki, bu məqamları dərk edən ulu əcdad işığın fiziki dünyadakı ilkin funksiyasını – forma və məkan sərhədlərinin gerçək görünüşünü üzə çıxarmasını adi müqayisə yolu ilə, çox yüngül və təbii metaforik addım atmaqla aqlın, təfəkkürün fəaliyyətinə şamil etmiş və onunla ideyaların, zehni konfigurasiyaların meydana gəlməsi arasında paralellər tapmışdır. Belə bir fikir də var ki, mifik zamanda işıq heç də təkə gözə görünmə üçün xüsusi mahiyyətə və əhəmiyyətə malik hal deyildi, həm də istilik mənbəyi sayılırdı (məşəl, şam kəşf ediləndə bu, belə olmuşdur). Əlbəttə, bu gün müasir məişət cihazlarının köməyi ilə işığın aydınlaşdırma və isitmə funksiyaları bir-birindən tamamilə təcrid edilmişdir. Ona görə də qədim çağlarda bu iki əlamətin sıx təbii bağlılığını unutmaq üzrəyik. Halbuki, isitmək və işıqlanmaq o dərəcədə bir-birinə pərçimlənmiş hadisə idi ki, onları eyni mahiyyətin iki aspekti şəklində götürmək aqla belə gəlmirdi. Buna görə də ulu əcdad hər ikisini eyni hadisə tək qəbul edirdi. Hətta qışın soyuğunda insan bədəni gündüzlər işıqlı, aydın havada günəşin istisini azacıq duyur-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

du. Və zehni aydınlaşmanı, dərki simvollaşdırdığı çağlar işığın odla əlaqələnmək ənənəsi də formalaşdı.

Səməd Mənsurun “Bacoğlunun dayıya ərizəsi” (1925-ci ildə yazılmışdır) və “Dayının bacoğluya cavabı” şeirləri kəskinliyi ilə seçilir və şairin cəsarətini nümayiş etdirir. Şair metaforik ifadələrin köməyi ilə Azərbaycana rəhbərlik edən şəxsləri bacoğlu kimi təqdim edərək ələ salır və bu şəxsin vətənin bütün sərvətlərini vəzifə xatirinə Rusiyaya verməyə hazır olduğunu bildirir. Dayı adlandırdığı Rusiyanın dilindən isə bacoğlu hədələnilir, Azərbaycanın maddi və mənəvi sərvətlərini almaqla kifayətlənmədiyini bildirilir:

Əbləh oğlu, səni qoydum ora hüşyar olasan,
Tutasan göz qabağın, bir uça divar olasan.
Arxada mən işimi sazlayın, əncama salım,
Azəri türklərin qafil edib damə salım.

“Yuva” simvolik ifadəsi ilə şair sonda dayının - yəni Rusiya rəhbərlərinin qəddarlığını üzə çıxardır:

Sözümə baxmasan onda çəkərəm Moskvaya!
Səni də bənd edərəm adı görünməz yuvaya (11, 46).

Səməd Mənsurun uzaqgörənliklə dedikləri 1937-ci ildə reallaşır. Sovetlərə sədaqət nümayiş etdirib vətənin sərvətlərini yuxarıya - Rusiyaya göndərən aşağının “rəhbərləri” də həbs edilərək güllələnir və ya Sibir həbsxanalarında məhv edilir.

Dini inamlarda da “yuxarı” Yaradıcının məskənidir, “aşağı” isə onun yaratdıqlarının yerləşdiyi yerdir. Aşağıdakı bolluğun, bərəkətin, xeyirin, haqqın təminatçısı da yuxarıdır. Lakin aşağıda Yaradıcının iradəsindən kənar qüvvələr də fəaliyyət göstərir və insanlar şərin artıb çoxalmasına şərait yaratdıqda yuxarının qəzəbinə səbəb olurlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəflə bağlı kontrastlar da özünü biruzə verir. Yuxarı uğurlara yol açmaqla yanaşı, fəlakətlərin də törədicisidir. Eləcə də aşağı insanın nüfuzuna xələl gətirməkdən başqa, digər əks funksiyanın daşıyıcısıdır. Doğrudur, dilin frazeoloji inkişafında bu cəhət az iz qoysa da, mifopoetik yaradıcılıqda böyük rol oynamışdır. Belə ki, səxavətli Yer üzünü “aşağı”da yerləşir. Anaların anası torpaq bütün canlıları qida ilə təmin edir. “Yuxarı-aşağı”nın daxili ziddiyyətləri və bir-biri arasındakı kontrast konkretləşəndə uyğun olaraq göy-yer kimi ümumiləşdirilir və iki qlobal mifik obraza çevrilir, mifik dünya modelinin ən mühüm elementlərinin yerini tutur.

Beləliklə, şeirin struktur təhlilini aparanda mifoloji amillərin hətta müasir poeziyanın ən sirli cəhətlərinin, görünməyən tərəflərinin əlaqələndiricisi rolunu yerinə yetirdiyini görürük. Poetik fiqurların dünyanın quruluşuna uyğun verilməsi bir tərəfdən ənənədən gəlir, digər tərəfdən “arxetiplər” təliminə uyğun olaraq Səməd Mənsurun həyatda çətinliklərlə qarşılaşıb psixoloji hallar keçirməsindən doğur. “Yuxarı-aşağı” modelinin cəmiyyətdəki əksliklərə şamil edilməsindən danışanda M.Lotman bildirir ki, “yuxarı” həmisi “uzaq”, “aşağı” isə “yaxın” anlayışlarına sinonimdir. Ona görə də hər bir hərəkət son nəticədə ya aşağı, ya da yuxarı istiqamətlənir. Hərəkətin təşkili də bu səbəbdən yalnız bir şaquli oxla şərtlənir” (16, 257). Qısa təhlildən görürük ki, bədii əsərlərinin poetik strukturu bütünlüklə ilkin təsəvvürlərdən, xalq inanclarından qidalanan Cümhuriyyət çağının şairlərinin yaradıcılığının mifoloji modellərə uyğunluğu ilk baxışda təəccüb doğursa da, əslində əsas mənəvi sərvət sayılan ölçülü-biçimli poeziyanın ilhamdan – dünyanı idarə edən qüvvədən, kənar enerjidən doğduğunu sübuta yetirir. Çünki şeir adi informasiyanın ruhun dərin qatlarından keçirilməsi, xəyali dünyalarda obrazlaşması və kodlarla, işarələrlə, simvollarla əksidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Almaz İldırım. Boğulmayan bir səs. Avroasiya press, Bakı, 2017.
2. Almaz İldırım. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004.
3. Bəkir Nəbiyev. “Əhməd Cavad”. Bakı: Proqres, 2012.
4. Nəsiman Yaqublu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı, 2013.
5. Nəsiman Yaqublu. Cümhuriyyət qurucuları, Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018.
6. Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 464.
7. Rəsulzadə M.Ə. “Qara pul”. “İrşad” qəzeti, sayı 8, 16 fevral 1906-cı il.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

8. Rəsulzadə M.Ə. “Həsbi-hal (söhbət, ürəyini boşaltma)”. “Füyuzat” jurnalı, sayı 30, 12 oktyabr 1907-ci il.
9. Rəsulzadə M.Ə. “Təsəvvürati-əhraranə” (“Azadlıq təsəvvürləri”). Füyuzat” jurnalı, sayı 32, 24 oktyabr, 1907-ci il.
10. Şanlı vətənin qəhrəman övladı Əhməd Cavad” metodik vəsait/ tərt.ed. A.Əliyeva; red. S.Məlikzadə; ix. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası.- Bakı, 2017.
11. Səməd Mənsur. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
12. Şükürov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993.
13. Геродот. История в девяти томах. (Классики исторической мысли). Перевод Г.А. Стратановского. – М., Ладомир, ООО Фирма “Издательство АСТ”, 1999.
14. Теория метафоры. Сборник. Пер. с англ., фр., нем., исп., польс. яз. – М., Прогресс, 1990.
15. Уилрайт Ф. Метафора и реальность. В кн. “Теория метафоры”. – М., “Прогресс”, 1990.
16. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста.– Л., Издательства “Прос-вещение”. Ленинградское отделение, 1972.

THE USING CIRCLE AND SEMANTICS STRUCTURE OF ARCHETYPE SYMBOLS IN THE CREATIVITY OF REPUBLICAN AGE POETS

Summary

In the article according to the ancient mythological views of great fathers of Azerbaijani turks the formation factors of some archetype symbols (up-down, sky-ground, mountain, blood, light, fire, the Sun, land, soil) are looked through. It is also noted that at the next stage of development the archetype symbol became the culture factor, metaphorical thinking factor in the creativity of Republican poets such as M.A.Rasulzadeh, Ahmad Javad, Mahammad Hadi, Almaz Yildirim and Samad Mansur.

Key words: archetype, symbol, poetry, semantics, model, up-down, sky-ground, mountain, blood, fire, the Sun, star, land, soil

КРУГ ОБРАБОТКИ АРХЕТИПИЧЕСКИХ СИМВОЛОВ В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЭТОВ ЭПОХИ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В статье рассматриваются факторы возникновения в первобытные времена и развитие на последующем этапе некоторых архетипических символов (вверх-вниз, небо-земля, гора, кровь, свет, огонь, Солнце, Родина, Земля и т.д.), выявленных на основе древних мифологических взглядов предков азербайджанских тюрков, точнее превращение их в фактор культуры, метафорическое мышление в творчестве поэтов эпохи Демократической Республики: М.Э.Расулзаде, Ахмеда Джавада, Мухаммеда Хади, Алмаса Илдырыма и Самеда Мансура.

Ключевые слова: архетип, символ, поэзия, семантика, модель, вверх-вниз, небо-земля, гора, кровь, свет, огонь, Солнце, звезда, Родина, Земля

İSLAM SADIQ

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
islamsadiq1953@yahoo.com*

DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏTİN DÖVLƏT ATRİBUTLARI ŞUMER QAYNAQLARINDA

Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət atributları 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının dövründə qəbul edilmişdir. Deməli, onları Azərbaycan Demokratik Respublikasını quranların yaradıcı təxəyyülləri ortaya qoymuşdur. Bəri başdan demək olar ki, bu atributlar təsadüfən seçilməmişdir. Onların hər birinin öz anlamı var. Bu atributlara üçrəngli bayrağımız, gerbimiz və himnimiz aiddir. Bayrağımız üç rəngdən-mavi, qırmızı və yaşıl, səkkizguşəli ulduzdan və ay-paradan, gerbimiz isə səkkizguşəli ulduzdan ibarətdir.

Öncədən deyim ki, səkkizguşəli ulduza Bakıda XVIII-XIX yüzilliklərdə tikilmiş binaların memarlıq elementlərində çox rast gəlinir. Həmin binaların çoxu bu gün də durur. Xalçalarımızın isə, demək olar ki, harada toxunmasından asılı olmayaraq, əksəriyyətində səkkizguşəli ulduzlar var. Azərbaycanda hazırlanmış qədim qılınc və xəncərlərin dəstəyinin və qınının, müxtəlif məişət qablarının (mis qazan, mis sərnic, mis ləyən, mis sini və s.), bəzək əşyalarının, parçaların, tikmələrin və süvenirlərin naxışlanmasında da səkkizguşəli ulduzlardan istifadə edilmişdir. Xalçalarımız isə səkkizguşəli ulduzlarla daha zəngindir. XX yüzilliyin lap əvvəllərində Şirvanda toxunmuş aşağıdakı xalçada dörd də nə səkkizguşəli ulduz aydın görünür (1-ci şəkil). Deməli, səkkizguşəli ulduzun tarixi çox qədimdir.

1. XX əsr, Şirvanda toxunulmuş səkkizguşəli xalça

Səkkizguşəli ulduz Şumer tanrılarından Günəş tanrısı Utunun (Utu ut/od deməkdir, türk sözüdür) əkiztayı bacısı, sevgi, məhəbbət Tanrısı, anaların və uşaqların qoruyucusu İnannanın rəmzidir (2-ci şəkil). Onların hər biri təklidə bir dördguşəli ulduzdur. İki dördguşəli ulduzu üst-üstə qoyub birini 45 dərəcə sürüşdürdükdə səkkizguşəli ulduz alınır. Bu səkkizguşəli ulduzun ilkin mənası əkiz taylarını bildirir. Ancaq sonralar bu ulduzun məna tutumu genişlənmiş, Utunun timsalında odu, işığı, istini, İnannanın timsalında sevgini, məhəbbəti, uşaq doğumunu, artımı, çoxalmanı bildirmişdir. İki dördguşəli ulduzun üst-üstə qoyulması (qadın-kişi, ər-arvad) sevgini, məhəbbəti, birinin digərinə nisbətən 45 dərəcə sürüşdürülməsi nəticəsində onların səkkizguşəli ulduza çevrilməsi bu evliliyin, sevgi və məhəbbətin bəhrəsi olan uşaq doğumunu, artımı ifadə edir. Deməli, Azərbaycan bayrağındakı və gerbindəki səkkizguşəli ulduz həm dörd həyat ünsüründən biri olan odun, işığın, istinin (Günəş tanrısı Utunun), həm də həyatın, ailənin mənəvi bütövlüyünü, möhkəmliyini yaradan sevginin, məhəbbətin, uşaq doğumunun (sevgi, məhəbbət tanrısı İnannanın) rəmzidir. İnanna Venera planetini təmsil edir (1, s.30). Venera planetlərin arasında yeganə qadındır və rəmzi də səkkizguşəli ulduzdur. Göründüyü kimi, səkkizguşəli ulduzun tarixi çox qədim olub Şumer tanrıları panteonu ilə birbaşa bağlıdır, ilkin rəmzi mənalarnı da qoruyub saxlamışdır.

2. Tanrı İnannanın rəmzi olan səkkizguşəli ulduz

Bəs səkkizguşəli ulduzun yanındakı aypara nədir? Onun da bir mənası varmı?! Aypara və səkkizguşəli ulduzun bir yerdə olması təsadüfdürmü?

Şumer tanrılar panteonu ilə tanışlıq göstərir ki, burada heç bir təsadüf yoxdur. Aypara və səkkizguşəli ulduzun seçilməsi möhkəm etnogenetik yaddaşın bəhrəsi olub çox önəmli məna və məzmunu, elmi dəyərə malikdir.

Şumer miflərinə görə, Günəş Tanrısı Utu və onun əkiz bacısı İnanna Ay tanrısı Nannarın uşaqlarıdır. Bəzi hallarda yanlış olaraq Günəş tanrısını qadın kimi təsəvvür edirlər. Nannar atadır. Utu onun oğlu, İnanna qızıdır. Sevgi, məhəbbət tanrısının qadın olması da təsadüfi deyil.

Bayrağımızdakı aypara Ay tanrısı Nannarın rəmzidir (1, s.30). O, bir ata kimi uşaqlarını qoruyur, onların himayəsini çəkir. Bu üçlük bir sacayağıdır. Həm də sacayağı Şumer panteonunda ikinci tanrılar üçlüyünü yaratmışdır. Üç sayının qutsallığı da məhz Şumer tanrılar panteonu ilə bağlıdır. İlk üçlüyə An və oğlanları Enlil, Enki daxildir. Birinci və ikinci üçlüklər, Anın qızı Ninqursaqa da daxil olmaqla, Şumer panteonunda tanrılar yeddiliyini təşkil etmişdir. Onlar yeddi böyük tanrı sayılmışlar (2, s.96,127).

Burada bir faktı da xatırlatmaq yerinə düşər ki, türklər Günəşdən öncə Ay Tanrısına tapınımışlar. Sonrakı dövrlərdə Aya tapınma Günəşə tapınmayla əvəzlənmişdir. Ola bilər ki, bu tapınma vəərəsəliklə atadan oğula Nannardan (Aydan) Utuya (Günəşə) keçmişdir (3, s.43, 44, 51).

Bayrağımızdakı rənglər də təsadüfən seçilməmişdir. Onlardan hər birinin öz mənası var. Çağdaş yozuma görə, bu rənglərdən mavi – müasirliyi, dünyəviliyi, qırmızı – türklüyü, yaşıl – islamçılığı bildirir. Bu rənglərin məna tutumlarını Şumer qaynaqlarına söykənib açıqladıqda yuxarıda mavi (müasirlik, dünyəvilik) və qırmızı (türklük) rənglərlə bağlı verilmiş yozumlar özünü doğrultsa da, yaşıl rəngin islamçılığı bildirdiyi haqqında deyilən fikir məntiqə uyğun gəlmir. Təbii ki, Şumer dövründən danışdıqda islamdan söhbət gedə bilməz. Buradakı məntiqsizlik də məhz onunla bağlıdır.

Həmin rənglərin seçilməndə çağdaş düşüncə və təfəkkürlə yanaşı, qan yaddaşının da böyük rol oynadığı həqiqətdir.

Mavi rəng Göyün bir çaları olub. Səmanın – göyün və suyun rəngidir. Göy sözü qədim çağlarda rəngi yox, göyün adını bildirib. Göy sözünün özü də göydən, səmadan xeyli cavandır. Göy, səma ilk vaxtlarda ab adlanmışdır. Şumer dilində də göyə ab deyilmişdir. Ab sözü göyün, səmanın adını, sonra rəngini bildirmişdir və hazırda dilimizdə abı rənginin adında yaşayır.

Ab göydən, səmadan öncə Tanrı adı olmuşdur. Şumerə qədərki panteonun baş Tanrısının adı Abdır. Ab ilk Tanrı kimi göy Tanrısı hesab edilmişdir. Göy sözü onun adından yaranmışdır. Araşdırmalar bu panteonun Xəzər dənizinin yaxınlığında yarandığını göstərir. Çox böyük inamla demək olar ki, bu yer indiki Qobustandır. Əksər əlifbalarda a və b hərflərinin birinci, ikinci sırada gəlməsi də Tanrı Abın adıyla bağlıdır. Abdan sonralar Aba, ada və Abba şəkillərində ata, baba sözləri yaranmışdır.

Dünya yarandıqda ilk dəfə Göydən Yerə Absu dənizi endirilmişdir. Absu – göysu deməkdir. Burada göy sözü rəng yox, göyü, səmanı bildirir. Absu sözünün açıqlaması göy dənizi, səma dənizidir. Bu dənizin Xəzər dənizi olduğu artıq öz təsdiqini tapmışdır. Bunu ilk dəfə alman alimi Erix Seren söyləmişdir.

Göy tanrı inamı bir çox türk xalqlarının mifik yaddaşında indi də saxlanılmışdır. Məsələn, Altay türklərinin miflərində Tanrı “göy saqqallı qoca” kimi təsvir edilir. Burada göy sözü rəng bildirmir. Saqqalın göy rəngdə olması ağılabatan deyil. “Göy saqqallı qoca” Göy tanrısının neçə min illərin yaddaş cığırlarında azacıq da olsa dəyişərək gəlib günümüzə çatmış obrazıdır. Məşhur türk alimi B.Ögəl yuxarıdakı bilgiylə bağlı “göy” sözünün bugünkü türkcədə yalnız rəng bildirdiyini söyləmişdir. Halbuki Azərbaycan türkcəsində göy rəngdən başqa həm də səma deməkdir. Özü də bu söz ikin-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

ci mənada daha çox işlənir. “Göyün yeddi qatı”, “göy üzü”, “göydən zənbillə düşmək”, “göyün altı” ifadələrinin alt qatlarında tanrıçılığın mifik görüşlərini duymaq çətin deyil.

Ab sözünü farslar su mənasında işlətdikdən sonra türklər onu göy sözüylə əvəzləmişlər. Göytanrı, göytürklər məhz ab sözünün yerinə işlənmişdir. Buna əsaslanıb demək olar ki, göytürklər məhz Göytanrının – Abın törəmələridir.

İndi belə demək olar ki, bayrağımızdakı göy (mavi) rəng tanrı Abın adıyla bağlı olub dörd həyat ünsüründən havanın və suyun rəmzidir. Qədim insanların düşüncəsində hava və göy, səma eyni anlayışlar olmuşdur, çünki başlanğıcda yalnız su varıydı və ondan da hava yaranmışdı. Bu fikri suyun kimyəvi tərkibi də təsdiqləyir. Su havadan-oksigenə və hidrogenə əmələ gəlmişdir.

Qırmızı rəng günəşin - odun, istinin, işığın rəmzidir ki, bu da dörd həyat ünsüründən biridir. Əvvəldə deyildiyi kimi, səkkizguşəli ulduz Günəş tanrısı Utunun və onun əkiz bacısı İnannanın rəmzidir. Bayrağımızdakı qırmızı rəng də həyat üçün çox böyük əhəmiyyəti olan odu, istini, işığı – Günəşi ifadə edir. Günəşsiz həyat mövcud ola bilməz. Dünyanı işıqlandıran, yerdəki canlı həyatın mövcudluğunu təmin edən Günəşdir.

Burada bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Günəş göyün ortasında, planetlərin arasında, Günəş sisteminin mərkəzində dayanmışdır. Azərbaycan bayrağında qırmızı rəngin ortaya salınmasının da təsadüf olmadığı buradan aydın görünür.

Bayrağımızdakı üçüncü rəng yaşıldır. O, dörd həyat ünsüründən biri olan torpağın rəmzidir. Buradakı yaşıllıq bitki örtüyünə işarədir. Bitki örtüyü birbaşa torpaqla bağlı olub hava, su və odun, istinin məhsuludur. Yaşıl rəng əslində həyat deməkdir. Harada yaşıllıq varsa, orada həyat var. Ona görə çağdaş təsəvvürdə yaşıl rəng həyatın rəmzinə çevrilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının bayrağında üç rəng dörd həyat ünsürünün ifadəsidir. Onlardan hər hansı birinin yoxluğu həyatın məhvi deməkdir. Ona görə də bu rənglər çox böyük ağılla, elmi cəhətdən doğru seçilmişdir.

Canlı həyatın mayasını təşkil edən sevgi, məhəbbət, uşaq doğumu da səkkizguşəli ulduzla aynılıqda öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Deməli, Azərbaycan bayrağı çox mükəmməl bir sənət əsəri olub, canlı həyatın bütün rəmzlərini özündə təcəssüm etdirir. Bundan başqa, Azərbaycanın dövlət rəmzləri Şumer-türk etnogenetik bağlılığını danmağın mümkünsüzlüyünü də aydın şəkildə göstərir. Bu atributların hər bir elementinin məhz Şumerlə bağlılığı o deməkdir ki, xalqın qan yaddaşı ulu əcdadlarımızın yaratdıqları maddi və mənəvi mədəniyyət irsini heç vaxt unutmamış, onu nəsil-dən-nəslə ötürərək günümüzdə qədər yaşatmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İslam Sadıq. Şumer ədəbiyyatı. “Azərənəşr”. Bakı. 2013. 180 s.
2. İslam Sadıq. Şumerdə izim var. “Azərənəşr”. Bakı. 2008. 396 s.
3. İslam Sadıq. Şumer və türk folklorunda Günəş kultu. “Türkologiya. Bakı. 2012. Sayı 2. s. 43-58

NATIONAL ATTRIBUTES OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN SUMERIAN SOURCES

Summary

National attributes of Azerbaijan Democratic Republic were decided in 1918. Three-coloured flag and emblem consisting of eight-pointed star were thought by clever men and there is not needing to speak about any coincidence. Every element of this attributes has its own meaning. In this article each meaning of the same elements were cleared up on the basis of Sumerian sources.

Key words: Azerbaijan, national, attribute, three-coloured flag, eight-pointed star.

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ АТРИБУТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ШУМЕРСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Резюме

Государственные атрибуты Азербайджанской Демократической Республики были приняты в 1918 году. Трехцветный флаг и герб из восьмиконечной звезды думали умные люди и нельзя здесь говорить о какой-нибудь случайности. Каждый элемент этих атрибутов имеет свое конкретное значение. В данной статье значение каждого из этих элементов открывается на основе шумерских источников.

Ключевые слова: Азербайджан, государство, атрибут, трехцветный флаг, герб, восьмиконечная звезда

ƏFZƏLƏDDİN ƏSGƏR

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent,
efzeleddinesger@gmail.com*

“MANAS” DASTANINDA ETNİK VƏ MİLLİ ŞÜUR

Məlum olduğu kimi, *türk* etnonimi VI əsrin ortalarında meydana gəlmiş, *Göytürk* və ya sadəcə *türk* adı ilə tarixə düşmüş xalqa məxsusdur və onların qurduğu dövlət də öz adını həmin xalqdan almışdır. Göytürk dövləti Koreyadan Qara dənizin şimalına qədər uzanan torpaqlarda hakim olan böyük dövlətlərdən biridir. Göytürk dövlətinin süqutundan sonra (VIII əsrin əvvəlləri) onun hakimiyyəti altında olan türk və monqol xalqlarının əksəriyyəti *türk* adlanmağa başlayır və ətraf etnik aləm də onları bu adla tanıyır (2, 347). XIII əsrin əvvəllərində monqolların siyasi səhnəyə çıxması ilə bağlı olaraq *türk* sözünün semantik sahəsi daralır və qohum dildə danışan xalqları ifadə etməyə başlayır, yəni məlum dil qrupuna daxil olan xalqların ümummilli adına çevrilir. Qırğızların məşhur “Manas” dastanı göstərir ki, bu, tamamilə xalq düşüncəsinə çevrilmiş və hazırda qırğız, qazax, uyğur, özbək, tatar və b. bu kimi türksoylu xalqlar özlərini *türk* adı ilə tanıtmışlar. Beləliklə, bu ad onlarda etnik kimliyin ifadəsi olmuşdur.

Problemə toxunmadan öncə qeyd etmək istərdik ki, dastan epik düşüncənin məhsulu olan ən iri folklor janrıdır. Buraya hər hansı ziyalı auditoriyasına məxsus olan fikrin, ideyanın düşməsi mümkün deyil. Ziyalı auditoriyasına məxsus olan fikir dastana düşsə belə, burada donuq şəkil alacaq. Beləliklə, yad auditoriyaya məxsus olan fikrin dastanın epik sistemində müəyyən rol oynaması istisna olunur. Ona görə də dastanın epik sistemində nə varsa, onların hamısı təmiz xalq düşüncəsinə məxsusdur. Bu baxımdan dastanda etnik şüurun öyrənilməsi bütövlükdə xalqın etnik şüurunun öyrənilməsinə bərabərdir.

Qeyd edək ki, bir çox dastanlardan fərqli olaraq “Manas”da xalqın milli azadlıq mübarizəsi əks olunur. Dastanda etnik və milli şüurun bütün atributlarının əks olunması da elə bununla bağlıdır.

Manas kalmıqlarla ilk toqquşmadan sonra azadlıq mübarizəsinə qalxan bütün qəhrəmanlar kimi, özlərinin kimliyi ilə maraqlanır və bu münasibətlə atası Jakıpa müraciət edir. Jakıp oğluna özlərini aşağıdakı şəkildə tanıdır:

Oo, balam, uruqun kırqız-türk-dep, -
Ökmöt kılqan bababız,
Kıtaydın jurtun sürüp-dep, -
Ayrılanbız el-jurttan,
Ar kaysıbiz, ar jerde
Akim bolup jürüp-dep, -
Con atan atı Noqoy-dep, -
Noqoy kaydan onoy-den, -
Karatıp turqan Kaşkardı,
Kara-Şaarqa jetkence,
Kan atan Noqoy başkardı (3, 91).

(Oy balam, - dedi –uruğun qırğız-türk
Dövlət quran babamız
Kitayın yurdun dağıtdı.
Ayrıldıq biz el-yurddan.
(O vaxt ki) hər birimiz, hər yerə
Hakim olub yürüdük.
Ulu atan adı Noqoydu,
Noqoy kimdən əskik idi.
Fəth etdiyi Kaşğardı,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Qara Şara yetincə
Xan atan Noqoy hakimdi).

Göründüyü kimi, Jakıp öncə özlərinin etnik kimliyini oğluna söyləyir və “uruqun kırqız-türk” deyir. Bu ifadə “türkün qırğız uruğundanıq” anlamına gəlir. Burada *türk* adı ümummillî isim, *qırğız* adı isə uruq, yəni tayfa kimi təqdim olunur, ardınca qırğızların əcdadı Noqoyun adı çəkilir və onun hakim olduğu torpaqlardan söz açılır. Manas düşməyə qarşı mübarizə apararkən qırğızların əcdadı Noqoyun qızıl bayrağını, tuğunu qaldırır:

Noqoydan kalqan kızıl tuu,
Jakıpta kalqan mına bu,
Obolotup aştadı,
Toydu Jakıp baştadı (3, 214).

(Noqoydan qalan qızıl bayraq,
Jakıpa qalan, budur!
Onu yüksəyə qaldırdılar,
Jakıp şənliyi başladı).

Yuxarıda verdiyimiz parçadan da göründüyü kimi, dastan qırğızları türklərin bir tayfası sayır və onu *uruq* sözü ilə ifadə edir. Bununla yanaşı, dastanda qırğız birliyi həm də *el* sözü ilə ifadə olunur və “kırqız eli” ifadəsi dastanda geniş şəkildə işlənir. Dastanda Jakıpa dilindən deyilir.

Qədim türkcədə “müstəqil siyasi birlik” anlamında işlənən *el* sözü “Manas” dastanında qırğız tayfalarını və ya qırğız xalqını ifadə edir. Ancaq *uruq* sözü, ehtimal ki, qeyri-qırğız türklərə münasibətdə ortaya çıxır və qırğızlar türklərin bir uruğu kimi təqdim olunur. Qırğızların *uruq* kimi təqdim olunması heç də təsadüfi deyil. Çünki kalmıqlara, kitaylara və başqalarına qarşı mübarizədə Jakıp və oğlu Manas başqa türk uruqlarının birliyinə ehtiyac hiss edir, onları bu mübarizədə iştirak etməyə çağırır və bu münasibətlə məşvərət məclisləri keçirir. Bu məclislərdə iştirak edənlər özlərinin uruq adları ilə təqdim olunur:

Kıpcaktardan Bayjiqit,
Kırqızlardan Eleman,
Anjiyandık Kurtka cal,
Arqından Karakojo bar,
Noyquttardan Akbalta,
Noqoylordon Eşteq bar,
Türk uulunan Abdılta,
Özübekten Damulda... (3, 66).

(Kıpcaklardan Bayjiqit,
Qırğızlardan Eleman,
Andijandan Kurtka cal,
Arqından Karakojo var,
Noyqutlardan Akbalta,
Noqoylardan Eşteq var.
Türk oğlundan Abdılta,
Özübekten Damulda...)

Dastanda qırğızların ən yaxın qohumu qazaxlar və kataqanlar hesab olunur. Özbəklərin yaxınlığına isə işarə olunur:

Kazak, kırqız, kataqan –
Baarımız bir atadan.
Atamızdın sözü bar,
Özübeğin özü bar (3, 66).

(Qazax, qırğız, kataqan
Gəlirik bir atadan.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Atamızın sözü var,
Özübək də burda var).

Böyük mərasimlərdə iştirak edən və savaş zamanı dəvət edilən, kömək umulan tayfalar öz-bək, qazax, alçın, abak, qıpçaq, noyqut, kataqan, fərğanəli, əndicanlı, totu, lokuş, urşun, nayman, tabak və arqınlardan ibarətdir. “Manas” bu tayfaların təəssübkeşidir. Dastan bu tayfaların hamısını bir yerdə “türk uulu” (“türk oğulları”) və ya “qara türk” (“çoxsaylı türk”) adlandırır. Dastan qəhrəmanları özlərinin tayfa adlarını qeyd edəndən sonra milli mənsubiyyətlərini də bildirməyi lazım bilirlər:

Kırqız, kazak-türk uulu
Kalbayt deymin aman-soo (3, 207)
(Qırğız, qazax-türk övladlarına
Düşünürəm ki, aman olmayacaq).

Bir çox hallarda tayfa mənsubiyyəti məlum olan qəhrəmanı tayfa adı ilə deyil, milli adı ilə təqdim edirlər:

Türktən kelqen el bar-deyt,
Oşol eldin içində
Atı Jakıp er bar – deyt.
Kanday eken balası-
Al Jakıptın Manası?
Buzuk bolso bilqin-dep (3, 130).

(Türk soyundan gələn bir xalq var.
O xalqın içində Jakıp adında igid var.
Onun oğlu Manas da özü kimidir.
Öyrənin, görün o fitnəkərdirmə - deyip).

Bundan başqa dastan təhkiyəsinə “Atı Jakıp türk” (Yaqub adlı türk) ifadəsi də keçir (3, 121). Başqa sözlə, qəhrəman tayfa mənsubiyyəti ilə deyil, milli mənsubiyyəti ilə təqdim olunur. Müşahidə etmək çətin deyil ki, dastanda “türk” adı ümumiləşdirici mənə daşıyır. Belə ki, ayrı-ayrı tayfaların adlarını sadalamaqdansa, dastan tez-tez ümumiləşdirici “türk”, “türk uulu” (türk oğulları), “türk baldarı” (türk balaları) ifadələrindən yararlanır. Aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

Oşo gezde Nezkara
On toquzda jaşı eken.
Tübü kıtaj manqübe,
Türk uuluna kas eken, (3, 163).

(Bu vaxt Nezkaranın 19 yaşı var idi.
Kıtayların manqübe tirəsindən idi.
Türk oğullarına düşmən idi).

Göründüyü kimi, mətndə söhbət Nezkaranın hansısa bir türk tayfasına düşmən münasibətindən deyil, türk övladına olan düşmən münasibətindən gedir. Başqa sözlə, dava milli səciyyə daşıyaraq kıtay-türk səviyyəsinə yüksəlir. O da həqiqətdir ki, “türk” adı daha çox xalqlararası münasibətdə aktivləşməyə başlayır.

Manasın adqoyma mərasimində güləş zamanı türklərdən olan igidlər kıtaylardan və kalmıqlardan olan igidlərə qələbə çalır. Bu zaman qəzəblənmiş kıtay bahadırı Künes meydana çıxaraq deyir:

“Türk tukumu bolqonun,
Kel beri!” – dep, çıkırıp (3, 63).
(Türk toxumundan olan,
Çıxsın qabağıma).

Qazax bahadırı Aydarkan meydana çıxıb deyir:

“Kıtaydan bolson sen – dedi, -
Kılım türktən men – dedi, -
Kızıtalak kapırım,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Kıyın bolson, kel!”– dedi (3, 63).

(Əgər sən kıtaydansa,
Mən də türkdənəm,
Ey şərəfsiz, sən elə igidsənsə, gəl).

Buna bənzər epizodlara dastanda sıx-sıx rast gəlinir.

Dastanda *türk* adı təkcə qohum dildə danışan tayfaların ümumiləşdirici milli adı deyil. Bu adın məna yükü epik dünyanın sakinlərinə tam şəkildə aydındır. Belə ki, dastanda *türk* adı şəxsləndirilərək qohum dildə danışan tayfaların əcdadı hesab olunur. Jakıp deyir:

Ar jaqı kırqız elibiz,
Araluu Altay, jeribiz
Atam türk, aylım az (3, 171).

(Mənim əcdadlarım kırqız elindəndir,
Geniş Altay vətənimizdir.
Atam Türk, aulum azdır).

Jakıp “atam Türk” deməklə onun ulu əcdad olduğunu bildirir. Yaxud da əsir götürülən uyğurlar belə deyirlər:

Uyğurdan bolot üçübüz,
Türkten bolot түбүбүз (3, 129).

(Biz uyğurlardanıq,
Türk soyundan gəlirik).

Bu baxımdan dastan mətnində geniş şəkildə işlənən “keneri türk baldarı” (çoxsaylı türk balaları), “türk uulu” (türk oğulları) ifadəsinin məna çaları aydınlaşır. Deməli, bu tayfaların qohumluq şüuru ulu əcdad olan “Türk ata” mifinə söykənir. Jakıpın sözü gedən tayfaları sözün hərfi mənasında özünün qohumu hesab etməsi də “Türk ata” mifinə bağlıdır.

Dastanda bu münasibət təkcə qohumluq səviyyəsində qalmır. Bu tayfalar istər yaxşı, istərsə də pis gündə bir yerdə olurlar. Jakıpın keçirdiyi böyük mərasimlərdə bu tayfalar iştirak edir. Jakıp yaman günündə onları yadına salıb yardım istəyir. Kalmıqlar hücum edən zaman “çoxsaylı türk balaları”nın evlərində yatacaqlarının mümkünsüzlüyünü bildirir (3, 100-101). Ona görə də Jakıpın bir çağırışına bu tayfaların hamısı “həyəcanlanır” və saysız-hesabsız ordu ilə Jakıpa yardıma tələsirlər. Dastanda deyilir:

Kazak, kırqız, kara türk
Sapırılıp kalıptır:
Külüktü minip tıdanıp,
Küröökö kiyip çıdanıp (3, 101).

(Qazaxlar, qırğızlar, çoxsaylı türklər, -
Möhkəm həyəcanlandılar.
Köklən (atlara) mindilər.
Zireh geyib hazırlandılar).

Yuxarıda verdiyimiz şeir parçasından da görüldüyü kimi, dastanda “türk” adlı bir tayfanın da adı çəkilir. Bu tayfa bu günə qədər Özbəkistanda öz adı ilə yaşayır. Araşdırıcıların fikrinə görə, bu tayfa Göytürk dövlətini quran tayfanın qalığıdır (1, 3-22). Deyildiyi kimi, “türk” adını qohum dildə danışan tayfaların ümumi etnik adına çevirən məhz bu tayfanın əcdadları olmuşlar (2, 347). Sözü gedən bu tayfa da başqa tayfalarla birgə Jakıpın və Manasın tədbirlərində iştirak edirlər.

Son dərəcə maraqlıdır ki, düşmən sıralarında olan türklər çətin vəziyyətdə qaldıqda “türk” adının altında özlərinə sığınacaq axtarırlar. Savaş zamanı kalmıqlar və kıtaylar məğlub olurlar. Onların tərəfində olan sartlar öz əcdadlarının Türk olduğunu deyərək Manasdan aman diləyirlər (3,125). Əsir götürülən uyğurlar da oxşar şəkildə hərəkət edirlər (3,129).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Beləliklə, türksoylu tayfaların hamısı Jakıpın qarşısında qohumluq məsuliyyəti daşdıqlarını dərk edir və ona yardım etməyə hər an hazır olduqlarını bildirirlər. Bu milli birlik və bərabərliyin gətirdiyi böyüklük duyğusu türk milləti üçün dövlət ideyasını qaçılmaz bir zərurətə çevirir:

Arbıttı Jakıp jumuştı:

“Öküm bolboy önükpöyt,
Özüncə bul jurt jönükpöyt.
Başçısı bolboy marıbayt,
Baş alaman jarıbayt.
Kanı bolso, kol bolboyt.
Jaraktuu kişi zar bolboyt.
Jayıt bolboy, mal bolboyt,
Jabılsa kıtay jan kolboyt...
Teqereqin baarı joo,
Tepseşe duşman jan koyboyt...” (3, 208-209).

(Jakıp xalqı qayğılandırır:
Dövlət olmasa, işlər düzəlməyəcək,
Xalq öz-özünə irəli gedə bilməz.
Başçısı olmayanın ağ günü olmaz.
Qarışılıq olmasa, bərəkət olmaz.
Xanı olsa, kor olmaz.
Yaraqlı insan zar olmaz.
Otlaq olmasa, mal olmaz,
Kıtay gəlsə, can olmaz...
Hər yanımız düşməndi,
Tapdasa düşmən can olmaz...)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Этнографическая группа “тюрк” в составе узбеков – С Э, 1960, №1.
2. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи цивилизации. Москва, “Экопрос” 1993.
3. Манас. 1том. Москва, Наука, 1984.

THE ETHNIC AND NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE EPIC OF “MANAS”

Summary

In the epic of “Manas” of Kyrgyz people the ethnonym of Turk is used as a general name of relative peoples. But Kyrgyzs, Kazaks, Uzbeks ets. are expressed in (urug) tribal terms. In the epic the ethnonym of Turk is coordinated with the ancestor named Turkish father. That’s why the ethnic kinship is understood in the form of blood relations. The people who fought against the enemy consider helping one another as their blood debt.

Key words: Kyrgyz, “Manas”, terminology, ancestor, epic

ЭТНИЧЕСКОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Резюме

В эпосе “Манас” киргизского народа тюркский этноним употребляется как общее имя родственных народов. А киргизы, казахи, узбеки и др. обозначаются термином уруг (племя). Этноним тюрк в эпосе связывается с предком по имени Тюрк ата. И по этой причине этническое родство воспринимается в виде кровного родства. Эти народы, ведущие совместную борьбу против врага воспринимают помощь, оказываемую друг другу кровным долгом.

Ключевые слова: Киргизы, “Манас”, термин, предок, эпос

MAYIL ƏSGƏROV
*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
mayil62@yandex.ru*

AZƏRBAYCANIN MİLLİ SİYASƏTİ VƏ FOLKLOR

Bəzi Qərb və Rusiya sosioloqlarının da qeyd etdiyi kimi, müasir dövrümüzdə əksər Qərb dövlətləri multikulturalizmi “gələcəyi və perspektivi olmayan bir siyasət” elan etmişdir (bax: 9). Azərbaycan Respublikası sanki dünyanın yol verdiyi bu siyasi səhvi düzəltməyə çalışmış və ölkə Prezidenti səviyyəsində 2016-cı ili Azərbaycanda multikulturalizm ili elan etmişdir. Hal-hazırda “Azərbaycan multikulturalizmi modeli” sırf Azərbaycana məxsus olan milli brendlərdən biri kimi çoxsaylı Qərb və Şərqi ölkələrinin universitetlərində, elm və tədris müəssisələrində tədris və şərh olunur.

Son dövrlərdə bütün xristian dünyası islamofobiyanın təsiri altındadır. İŞİD-in Yaxın və Orta Şərqi savaşa sürüklədiyi bir zamanda islam qorxusu hissi bütün dünyada daha böyük vüsət almışdır (bax: 10). Dünyanın bu yanlışını da düzəltməyə çalışan Azərbaycan 2017-ci ili “İslam həmrəyliyi və tolerantlığı ili” elan eləmiş və həmin ildə “İslam oyunları”na ev sahibliyi etmişdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında aparılan milli siyasət, yəni həm dil, həm də dini məsələlərlə bağlı dövlət siyasəti bir tərəfdən ölkə realitələrini, Respublika ərazisində yaşayan xalqların və etnik qrupların milli maraqlarını nəzərə alır, digər tərəfdən də, bir ölkə siyasəti çərçivələrini aşaraq millət, din və dil məsələləri baxımından dünya siyasətində yol verilən səhv və xətalərin düzəldilməsi istiqamətində bir mesaj mahiyyəti daşıyır.

AMEA “Sosiolinqvistik və dil siyasəti şöbəsi” müntəzəm şəkildə ölkədə mövcud olan dil situasiyasını araşdırır və milli siyasətlə bağlı təkliflər verir. Bu məqsədlə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına elmi ezamiyyətlər təşkil edilir, müxtəlif görüşlər, sorğular keçirilir, yoxlama-monitinqlər aparılır.

Həmin görüş və yoxlamaların məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) dövlətin milli siyasətinin prioritet istiqamətləri haqqında yerlərdə ümumi məlumat verilir;
- 2) ölkədə aparılan milli siyasətinin icra vəziyyəti müəyyən olunur;
- 3) milli siyasətin icrası ilə bağlı mövcud olan və ya yaranması ehtimal edilən problemlərin aradan qaldırılması yolları izah edilir;
- 4) real situasiya nəzərə almaqla milli siyasətlə bağlı təkliflər verilir.

2017-ci ilin iyun ayında “Sosiolinqvistik və dil siyasəti şöbəsi”nin əməkdaşları: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Mayıl Əsgərov, filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Gülsüm Hüseynova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülrux Həsənova müxtəlif xalqların və etnik qrupların yaşadığı **İsmayilli, Qəbələ və Oğuz** rayonlarında elmi ezamiyyətdə olmuşlar.

İsmayilli rayonunda rayon icra hakimiyyətinin başçısı, iqtisad elmləri doktoru, professor Mirdaməd Sadıqov cənabları ilə, icra hakimiyyətinin ictimai, siyasi və humanitar məsələlər şöbəsinin müdiri Sevil Əhmədova və şöbə əməkdaşları ilə, İsmayilli rayon Təhsil şöbəsinin müdiri Respublikanın Əməkdar müəllimi Rasim Orucov və şöbənin digər əməkdaşları ilə, “İsmayilli xəbərləri” adlı rayon qəzetinin təsisçisi və baş redaktoru Şahməmməd Soltanov ilə, İvanovka kənd orta məktəbinin direktoru Uryupin Mixail Nikolayeviç və həmin məktəbin müəllim heyəti ilə, Lahic orta məktəbinin direktoru Respublikanın əməkdar müəllimi Haqverdili Hikmət və həmin məktəbin müəllim heyəti ilə, Hacıhətəmli kənd orta məktəbinin direktoru Şahin Kərimov və həmin məktəbin müəllim heyəti ilə, Mollaisaqlı kənd orta məktəbinin rəhbərliyi və müəllim heyəti ilə görüşlər keçirilmişdir.

Buna bənzər görüşlər **Qəbələ** və **Oğuz** rayonlarında da keçirilmişdir.

Keçirilən görüşlər zamanı Azərbaycan Dövlətinin milli siyasətinin prioritet istiqamətləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Dövlətinin milli siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, elm, təhsil və dil haqqında Azərbaycan Respublikası qanunlarına, Azərbaycan-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

can Respublikası Prezidentinin Sərəncamlarına əsaslanır, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları və müvafiq nazirliklərin təlimatları ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili Azərbaycan dilidir. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, eləcə də, vətəndaşlığı olmadan Azərbaycanda daimi yaşayan hər kəs rəsmi dövlət dilini bilməlidir.

Azərbaycanda yaşayan və milliyyətcə azərbaycanlı olmayan bütün xalqların və etnik qrupların öz ana dilində danışmaq, yazmaq və oxumaq, öz dinlərinə istədikləri şəkildə etiqad etmək hüququ vardır. Amma bu hüquq onları rəsmi dövlət dilini bilmək və digər dinlər hörmətlə yaşamaq məsuliyyətindən azad etmir.

İsmayılı, Qəbələ və Oğuz rayonlarında keçirilən görüşlər zamanı Azərbaycan Dövlətinin milli siyasətinin icrası ilə bağlı mövcud olan və ya yaranması ehtimal edilən problemlərin aradan qaldırılması yolları izah və şərh edilmişdir.

Qeyd edilmişdir ki, ölkədə aparılan milli siyasətə uyğun olaraq Azərbaycan dövlət dilinin, respublikada yaşayan milli azlıqların, xalqların və etnik qrupların dilinin və folklorunun orta məktəblərdə tədrisi bir zəruriyyətdir.

Real şərait və müvafiq kontingentin olmasına baxmayaraq, bu dillərdən hər hansı birinin tədris edilməməsi və ya lazımi şəkildə öyrədilməməsi ölkədə aparılan milli siyasətə ziddir. Belə bir problem sırası ilə orta məktəb rəhbərliyi, müvafiq təhsil şöbəsi və ya aidiyyəti üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həll edilməlidir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası dövlətinin seçmiş olduğu və tətbiq etdiyi milli siyasət modeli ölkədə mövcud olan real situasiyaya uyğundur və eyni zamanda, dünyanın ən demokratik milli siyasət modellərinə inteqrasiya imkanına və potensialına malikdir.

Hər hansı bir səbəbdən istənilən bir dövlətin milli siyasətinin yerlərdə icra edilməməsi və ya yanlış icrası milli zəmində narazılıqların, iğtişaşların yaranmasına səbəb ola bilər. Belə ki, istənilən dövlətin tətbiq etdiyi milli siyasət modelinin tərkibində ölkədaxili və xarici faktorlar zəminində yarana biləcək narazılıqları ilk andan etibarən neytrallaşdırmağa yönələn xüsusi tənzimləyici elementlər mövcuddur. Milli siyasətin icra edilməməsi və ya yanlış icrası milli mühiti bu tənzimləyici elementlərdən məhrum edir və bununla da narazılıqların və hətta iğtişaşların baş verməsinə zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikası da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Ölkə daxilində mövcud olan milli rəngarənglik, dil və dinlərin çoxluğu, eyni zamanda, bundan manipulyasiya vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışan daxili və xarici qüvvələrin varlığı Azərbaycan Dövlətini milli siyasət baxımından daim ayıq-sayıq olmağa sövq edir və milli siyasətin yerlərdə icra vəziyyətini nəzarətdə saxlamağı ən aktual məsələlərdən birinə çevirir.

Ölkədə aparılan dil siyasətinin İsmayılı, Qəbələ və Oğuz rayonlarında icra vəziyyətini müəyyən etmək məqsədi ilə Azərbaycan dilinin, eləcə də, bu rayonlarda kompakt şəkildə yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların dilinin, folklorunun müxtəlif tədris müəssisələrində tədrisi potensialı araşdırılmış, bu dillərin şagird və tələbələr tərəfindən mənimsənilmə səviyyəsi yoxlamalar yolu ilə qiymətləndirilmişdir.

Bu rayonlarda yaşayan bəzi milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların dilinin və folklorunun tədrisi qənaətbəxş deyil. Qeyd edilən problemin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır ki, həmin səbəblərin ən başda gələnləri sırası ilə bunlardır:

- 1) Birincisi, bəzi dillərdə dərs vəsaiti yoxdur və qısa vaxt ərzində onların hazırlanması, yazılması mümkün deyil (məsələn, İsmayılı rayonunun Hacıhətəmli, Mollaisaqlı kəndlərində kompakt şəkildə yaşayan həpirlərin dilində heç bir dərslik və ya dərs vəsaiti yoxdur, onların əlifbası və hətta 29-dan böyük say sistemi belə mövcud deyil);
- 2) İkinci səbəb odur ki, dili tədris edəcək kadr yoxdur və qısa müddət ərzində onların yetişdirilməsi imkanı mövcud deyil (məsələn, qız və xınalıq dilləri o qədər spesifik dillərdir ki, başqa ixtisas sahiblərini bu ixtisasa yönəltmək və ya dünyanın hansısa bir yerində bu ixtisas üzrə təhsil almasını təmin etmək mümkün deyil);
- 3) Üçüncü səbəb odur ki, bəzi valideynlər öz dillərini “perspektivsiz hesab edir”, yaşadıkları “kənddən kənardə bu dilin heç bir işə yaramadığını” düşünür və övladlarının “bu dili öyrənməyə sərf edəcəyi vaxtı başqa bir şeyə sərf etməsini daha məqsədyönlü” sayır (məsələn, İs-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

mayıllı rayonu Mollaisaqlı kəndi, Qəbələ rayonu Soltannuxa kəndi, Oğuz rayonu Böyük Söyüdlü kəndi və s.).

İsmayılı rayonu Lahıc kənd orta məktəbində tat dilinin və folklorunun tədris edilməməsi isə, çox qərībədir. Belə ki, bu məktəbdə kifayət qədər kadr potensialı mövcuddur və tat dili fonetik, leksik, qrammatik baxımdan elmi monoqrafiyalar səviyyəsində hərtərəfli tədqiq olunduğu kimi bu xalqın folkloru da müxtəlif yönərdən tədqiq edilmişdir. Bizcə, həmin dilin və folklorun bu məktəbdə tədris edilməsi məqsədəuyğundur və buna heç nə mane olmur.

İsmayılı, Qəbələ və Oğuz rayonlarında kompakt şəkildə yaşayan xalqların və etnik qrupların yaşadıkları ərazidə yerləşən məktəblərdə dillərinin və folklorunun tədris olunması Azərbaycan Dövlətinin milli siyasətinin icrası baxımından zəruridir. Bu məqsədlə həmin dillərdə həm dərslilər hazırlamaq, həm də müvafiq kadr ehtiyacının ödənilməsi istiqamətində tədbirlər görmək vacibdir.

İsmayılı, Qəbələ və Oğuz rayonları ərazisindəki kənd, qəsəbə, küçə, meydan, park, idarə, müəssisə, ictimai işə, istehsal və ticarət obyektlərinin adının, eləcə də reklam və elan lövhələrindəki yazıların dilinin Azərbaycan Dövlətinin milli siyasətinin tələblərinə uyğun olub-olmaması yoxlamalar yolu ilə müəyyən edilmişdir.

Araşdırmaya cəlb olunan rayonların ərazisindəki kənd, qəsəbə, küçə, meydan, park adları, eləcə də, rəsmi idarə, müəssisə adları kifayət qədər qənaətbəxşdir və Azərbaycan Dövlətinin milli siyasətinin və dil siyasətinin tələblərinə demək olar ki, uyğundur. Bununla belə, bu rayonlara aid olan bəzi kəndlərin adları o qədər uğurlu deyil. Məsələn, İsmayılı rayonuna aid olan **Qırmızı Oktyabr, Qıçatan, Çərmədil** kəndlərinin adları, Qəbələ rayonuna aid olan **Dandix və Tövlə** kəndlərinin, eləcə də Oğuz rayonuna aid olan **Filfilli** kəndinin adı o qədər də uğurlu deyil. Məlum olduğu kimi, son dövrlərdə insanlara verilən xüsusi adların və soyadların belə müəyyən norma və qaydalara, eləcə də, Azərbaycan dili qaydalarına və mentalitetinə uyğunlaşdırılması gündəmə gəlmişdir. Belə olan bir halda, o qədər də yaxşı səslənməyən və o qədər xoş olmayan mənalı ifadə edən bu kənd adlarına da tənqidi yanaşmaq, bəlkə də, daha düzgün olardı.

İsmayılı, Qəbələ və Oğuz rayonları ərazisində istehsal edilən və bütün növlərdən olan çap məhsullarının, kütləvi informasiya vasitələrinin, internet resurslarının dilinin Azərbaycan Dövlətinin milli siyasətinin və dil siyasətinin tələblərinə uyğun olub-olmaması yoxlamalar yolu ilə müəyyən edilmişdir.

İsmayılı, Qəbələ və Oğuz rayonlarında nəşr edilən “İsmayılı xəbərləri”, “Qəbələ” və “Oğuz yurdu” qəzetlərində, bəzi orfoqrafiya və üslub xətaları istisna olmaqla, Azərbaycan dilinin norma və qaydalarına demək olar ki, əməl edilir. Bu qəzetlərdən hər birinin, əsas etibarilə, bir nəfərin, yəni baş redaktorun əməyi sayəsində nəşr olunduğunu nəzərə almaqla, həmin orfoqrafiya və üslub xətalalarına göz yummaq da olardı. Amma həmin rayonlarda müvafiq olaraq 84, 94 və 43 mindən artıq əhali yaşayır və bu rayonlarda həmin qəzetlərin heç bir rəqibi yoxdur. Bizcə, bu qədər potensial oxucu kontingentinin mövcud olduğu bir məkanda qəzetin tirajını da, gəlirini də, işçi sayını da artırmaq mümkündür.

Bu qəzetlərin milli siyasətə uyğun gəlməyən əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, onların səhifələrində rayonda yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların milli mərasim və bayramlarına kifayət qədər yer ayrılmır, onların dilində folklor nümunələrinə, şeirlərə və digər yazılara yer verilmir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 23 may 2012-ci il
2. Əsgərov M.B. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2011, 308 s.
3. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı 2015, 192 s.
4. İsmayılı rayon icra hakimiyyətinin rəsmi saytı: <http://ismayilli-ih.gov.az/>
5. Qəbələ rayon icra hakimiyyətinin rəsmi saytı: <http://qebele-ih.gov.az/>
6. Oğuz rayon icra hakimiyyətinin rəsmi saytı: <http://oguz-ih.gov.az/>

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanlılar#Dil>
8. <http://modern.az/az/news/15550/#gsc.tab=0>
9. <https://cyberleninka.ru/article/v/krah-multikulturalizma-v-evrope>
10. <https://golosislama.com/news.php?id=29259>

NATIONAL POLICY OF AZERBAIJAN AND FOLKLORE (BY DISTRICTS OF ISMAYILLI, GABALA AND OGUZ)

Summary

The national policy implemented by the state of Azerbaijan promotes the development of languages and the study of folklore of all peoples who live on the territory of the republic. Ensuring the implementation of state national policy is the main task of all state structures operating in Azerbaijan. The implementation of the national policy in Ismayilli, Gabala and Oguz regions of the Republic of Azerbaijan is generally acceptable.

Key words: politics, national minority, ethnic group, state policy, folklore, language

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА И ФОЛЬКЛОР (ПО РАЙОНАМ ИСМАЙЛЛЫ, ГАБАЛА И ОГУЗ)

Резюме

Национальная политика, осуществляемая государством Азербайджана, способствует развитию языков и изучению фольклора всех народов, которые проживают на территории республике. Обеспечение выполнения государственной национальной политики является основной задачей всех действующих в Азербайджане государственных структур. Реализация национальной политики в Исмаиллинском, Габалинском и Огузском районах Азербайджанской Республики в основном приемлема.

Ключевые слова: политика, национальное меньшинство, этническая группа, государственная политика, фольклор, язык

SEYFƏDDİN RZASOY

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
seyfeddin_rzasoy@mail.ru*

OĞUZ DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏSİNDƏ ƏCDAD PARADİQMASI

“Əcdad kultu” humanitar-antropoloji tədqiqatlarda işlənən kateqoriya kimi əcdad ruhlarına inamı və pərəstişi (tapınmanı) əhatə edən termindir. “Əcdad” ərəb mənşəli söz kimi “ata-babaları” bildirir. Dilimizdə bu sözün yenə də ərəb mənşəli “cədd”, yəni “baba” sinonimi də var. Seyidlərə aid olan “Cəddim sənə kömək olsun”, yaxud “Cəddim sənə qənim olsun” kimi dualarda onlar birbaşa öz peyğəmbər babalarını – Məhəmməd salavatullahı (s.a.a.s.) nəzərdə tuturlar. Türkiyə sahəsi tədqiqatlarında eyni mənada “atalar kultu” termini işlədilir.

“Əcdad kultu” termini iki mühüm anlayışdan təşkil olunur: əcdad və kult.

Burada “əcdad” nəsl, kökü bildiren obyekt, “kult” isə həmin obyekt ətrafında qurulan pərəstiş sistemini əhatə edir.

Bu sistemin də öz növbəsində bir-biri ilə bağlı iki tərəfi, yaxud səviyyəsi var: inanc və mərasim.

İnanc tərəfi əcdad kultunun mifoloji şüurda, yəni dünya modelindəki səviyyəsini, mərasim tərəfi isə etnokosmik davranış səviyyəsini bildirir. Başqa sözlə, əcdad ruhuna inanıldığı kimi, onun ətrafında kult sistemi qurulur. Bu kult sistemi əcdad ruhuna inancı və gerçək həyatdakı insanların əcdadlarla əlaqəsini təmin edən ritual rejimini (yəni mərasimi) nəzərdə tutur. İnsan belə hesab edir ki, ölmüş valideynin ruhu o biri dünyaya adlayaraq yaşamını davam etdirir. Ömrü boyu öz valideyninin qayğı və sevgisi ilə əhatə olunan insan onun valideyn(lər)i o biri dünyada olarkən də bu sevgi və qayğıdan yararlanmaq istəyir. Bu isə xüsusi rituallar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Beləliklə, əcdad kultu birbaşa ritual sistemi ilə bağlıdır.

Əcdad kultu ritual sistem kimi üç ünsürdən təşkil olunur:

1. Öləndən sonra öz yaşamını o biri dünyada sürdürən əcdad;
2. Əcdadın bu dünyada yaşayan və ona ehtiyacı olan törəmələri, nəsl;
3. dünyadakı əcdadla bu dünyadakı törəmələr arasında əlaqə-ünsiyyəti həyata keçirən mediator.

Statuslarına görə: əcdad – ölü, onun nəsl – diri, mediator – ikili statusa malikdir: yəni o həm ölü, həm də diri ola bilir. Mediatoru oğuzlar qam adlandırırdılar. Türk xalqlarında yerinə görə bu obrazın adları fərqlidir. Azərbaycan tədqiqatlarında, əsasən, qam-şaman terminindən istifadə olunur.

Əcdad kultunun subyektivi olan əcdadlar üç paradıqmada təzahür edir:

1. İnsan paradıqması;
2. Heyvan paradıqması;
3. Təbiət obyektləri paradıqması.

Gerçək həyatda insanın törədiciyi, əcdadı insan olsa da, mifoloji düşüncədə ilk əcdadlar daha çox heyvan, yaxud müxtəlif təbiət obyektləri şəklində təsəvvür olunmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Təpəgözün “Sən kimsən?” sualına cavab verən Basat üç valideyninin adını çəkir: Qaba Ağac, Qağan Aslan və Aruz.

Təpəgöz soruşur:

Qalarda-qoparda yigit, yerin nə yerdir?

Qarannu dün içində yol azsan, umun nədir?

Qaba ələm götürən xanın uz kim

Qırış günü ögdin?

Ağ saqallu baban adı nədir?

Alp ərən ərđən adın yasurmaq eyb olur,

Adın nədir, yigit, deyil mana! – dedi.

Basat cavab verir:

Qalarda-qoparda yerim Günortac!
Qarannu dün içrə yol azsam, umum Allah!
Qaba aləm götürən xanımız – Bayındır xan!
Qırıq günü ögdin dəpən alpımız Salur oğlu Qazan!
Anam adın sorar olsan, – Qaba Ağac!
Atam adın deirsən, – Qağan Aslan!
Mənim adım sorarsan, – Aruz oğlu Basatdır, – dedi (4, 102).

Heç şübhəsiz ki, Basatla bir evdə böyüyən, onun “süd qardaşı” [məndə: “əmdi qardaş” (4, 102) olan Təpəgöz Basatın real həyatdakı atasının Aruz olduğunu bildirdi. Bu halda Təpəgöz onun soy-kökü, əcdadı, etnokosmik kimliyi ilə maraqlanır. Yəni Basatın gücü qarşısında təslim olan Təpəgöz ona qalib gələn qəhrəmanın hansı sakral qaynaqlardan güc aldığını bilmək istəyir. Bu sakral qaynaqlar, heç şübhəsiz ki, hami kult sistemidir. Genetik baxımdan Qonur Qoca Sarı Çoban xətti ilə Oğuzun “bir parçası”, “üzvi elementi” olan Təpəgöz ana xətti ilə fəvqəl gücə – Pəri qızına bağlıdır. Məhz Pəri qızı onun bədənini tilsimləyərək, Təpəgözü ox batmaz, qılınckəsməz varlığa çevirmişdir. Bu baxımdan, Təpəgözün anası olan Pəri qızı onun həm də qoruyucusu, hamisidir. Məhz belə sakral qoruyucuya və fəvqəl gücə malik olduğu üçün Oğuzda heç bir qüvvə onun qarşısında duruş gətirə bilmir. Təpəgözün qarşısında yalnız özü kimi fəvqəl gücə qaynağına malik olan qəhrəman duruş gətirə bilərdi. Basatla döyüşdə məğlub olan Təpəgöz anlayır ki, onun süd qardaşı olan Aruz oğlu Basat da öz fəvqəladə qüvvəsini sakral ruhlardan – hami əcdadlardan alır. Onların arasındakı dialoqdan aydın olir ki, Basatın hami əcdadlarından biri heyvan, o birisi ağacdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazan özünün **dörd heyvan əcdadının** adını çəkir: qaplan, aslan, qurd, sunqur quşu. Demək, Basat kimi Salur Qazanın da heyvan əcdadları (hami ruhları) var.

Eləcə də “Parasarin Bayburd hasarından pırlayıb uçan” Beyrək də öz kosmogenetik zənciri etibarilə bir tərəfdən bürüyə, o biri tərəfdən quşa bağlanır. Oğuzların 24-lük sistemində hər bir tayfanın onqonu var. Onqon quş şəklində təsəvvür olunurdu. Bu cəhətdən Beyrəyin Parasarin Bayburd hasarından quş kimi pırlayıb uçması onun quş ipostası ilə bağlıdır.

Beyrəyin quş ipostası “Kitabi-Dədə Qorqud”da təkrarlanan struktur semantemi kimi daşlaşır: “Parasarin Bayburd hasarından pırlayıb uçan... Beyrək” (4, 77 və s.). Zooipostas üçüncü boyda bəzircanların əsirlikdə olan Beyrəyə ayıtmalarında “Parasarin Bayburd hasarından uça görgil” – şəklində eyni semantik strukturda qəliblənmişdir (4, 59).

Qeyd edək ki, Kamil Hüseynoğlu Beyrəyin quş ipostasını Çin və Göytürk qaynaqları əsasında bərpa etmişdir. Alim diqqəti belə bir fakta cəlb etmişdir ki, əski çinlilər Bayat oğuzlarının yurduna Baysi demişlər. “Bayrık” adının çin dilində berkut – qartal mənasında olmasını da təhlilə cəlb edən müəllif göstərir ki, Bamsı Beyrəyin öz adı, çox güman ki, ilkin variantda “Baysi Bayrık” (Baysı qartalı) olmuşdur (3, 25).

Burada Bayat oğuzlarına çinlilərin “Baysi” deməsi diqqəti xüsusi cəlb edir. Bu, o deməkdir ki, Çin etnokosmik düşüncəsində “Oğuz” semantemi “Baysi” adı ilə işarələnib. Bu da öz növbəsində “Baysi Bayrık” adında “Oğuz qartalı” paradiqmasını bərpa etməyə imkan verir: Baysi Bayrık // Baysi qartalı // Oğuz qartalı.

Bamsı Beyrəyin içoğuz tayfasından olmasını, eləcə də 24 oğuz tayfasının hər birinin quş onqonu – əcdadı olmasını yada salsaq, Beyrəyin quş zoomodeli asanlıqla bəra olunur.

Bəzi tədqiqatçıları kult sisteminə daxil olan əcdadların çoxluğu “narahat edir”. Belə hesab edirlər ki, bir insanın bir ata-anası olduğu kimi, kult əcdadlar da iki olmalıdır: bir ata, bir ana. Lakin bu, mifoloji gerçəkliyə bizim malik olduğumuz tarixi şüur modelindən yanaşmadır. Mifoloji şüur modeli isə tamamilə fərqli quruluşa malikdir. **Oğuz mifologiyasında genetik zəncir erkək ünsürlərdən təşkil olunur.** “Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazanın dörd erkək heyvan əcdadı var:

Qazan bəg burada bir dəxi soylamış, aydır:
Ağ qayanın qaplanının **erkəgində** bir köküm var...
Aq sazın aslanında bir köküm var...
Əzvay qurd ənügi **erkəgində** bir köküm var...
Ağ sunqur quşu **erkəgində** bir köküm var... (4, 118-119).
Bu parçanın təhlilindən aşağıdakılar aydın olur:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

1. Qazanın dörd kökü – heyvan əcdadı var: qaplan, aslan, qurd, quş.
2. Qazan öz aslan əcdadına görə Basatla bir paradıqmada, quş əcdadına görə Beyrəklə bir paradıqmada durur.
3. Qazanın bu totem əcdadlarının hamısı erkəkdir. Əcdad xəttini təşkil edən ünsürlərin hamısı erkək elementlərdən təşkil olunur.

Bu sonuncu maddə Basatın mifoloji ata-anası məsələsi ilə ziddiyyət təşkil edir: onun mifoloji anası – Qaba Ağac, mifoloji atası – Qağan aslandır.

Lakin bildirməliyəm ki, Basatın mifoloji atası, doğrudan da, Qağan Aslandır. Lakin mifoloji ana məsələsi tədqiqatçıların uydurmasıdır. Belə ki, mətnin Drezden nüsxəsinin əlyazmasında Basat hər iki halda “atam” “أْتَم” “ deyir. Lakin mətni nəşr edən tədqiqatçılar belə hesab etmişlər ki, bunların hər ikisi “ata” ola bilməz: biri hökmən “ana” olmalıdır. Beləliklə, Basatın mifoloji əcdadlarının “cinsi” üzərində mübahisə yaranmış və bu məsələ Azərbaycan və Türkiyə alimlərini iki “cəbhəyə” ayırmışdır. O.Ş.Gökyay və M.Erginin **ağacı – ata, aslanı – ana**, H.Araslı, F.Zeynalov və S.Əlizadə isə əksinə, **ağacı – ana, aslanı – ata** kimi götürmüşlər. Qeyd edək ki, Azərbaycan alimlərinin mövqeyi V.V.Bartoldun fikirləri ilə eynidir (5, 29).

Sonradan bu mübahisəyə bir çox alimlər qoşulub, Basatın mifoloji valideynlərinin “cinsin tapmağa” çalışsalar da, onların hansının “kişi”, hansının “qadın” olması hələ də qəti şəkildə müəyyənləşdirilməyib.

Mərhum Qorqudşünas Əzizxan Tanrıverdi yazır: “Fikrimizcə, Drezden nüsxəsinin 232-ci səhifəsində ardıcıl işlənmiş cümlələrdə eynilə təkrar olunan yazılış şəklinin (أْتَم) birinci cümlədə (ardıcıl verilmiş cümlələrdəki sıra nəzərdə tutulur) “atam”, ikinci cümlədə “anam” (O.Ş.Gökyay, M.Ergin), yaxud əksinə, birinci cümlədə “anam”, ikinci cümlədə “atam” (H.Araslı, Zeynalov-Əlizadə) şəklində transkripsiyasını məqbul hesab etmək olmaz. Çünki Drezden nüsxəsindəki hər iki yazılış şəkli məhz “atam” kimi oxunur. Dəqiq desək, hər iki yazılış şəklində ikinci hərfin (ت) olması açıq-aydın görünür...” (5, 35).

Əlbəttə, mifoloji yaradılışda “ana” ünsürü də iştirak edir. Bütün ana ünsürləri Yer Ana arxetipinin paradıqmasını təşkil edir. Lakin oğuzlarda mifoloji şəcərə, Qazanın da öz mifoloji əcdadlarını sadaladığı zaman erkək olduqlarını mütləq şəkildə vurğuladığı kimi, kişi xətti ilə götürülür. Ona görə də, Basat öz mifoloji kimliyini Tapəgözə tanıtdırarkən oğuz ənənəsinə uyğun olaraq öz totem ata-babalarının adlarını sadalayır.

Qeyd edək ki, **mifologiyada qeyri-insani əcdadlar totem əcdadlar adlanır**. Füzuli Bayatın totemizmlə bağlı tərifinə müraciət edək. O yazır: “Totemçilik haqqında yazılan sistemli və sistemsiz, fantastik və ya gerçək bütün əsərlərdən çıxarılan nəticəyə görə, insanla quş, heyvan, bitki arasında qohumluq əlaqəsi olduğu inamına dayanan düşüncə və davranış sistemində totemizm deyilir” (2, 99).

Göründüyü kimi, Basat və Qazan da özlərinin quş, heyvan, bitki qohumlarından bəhs edirlər ki, elmi klassifikasiyada bunlar totem əcdadlar, totem qohum-əqrabalar adlanır.

Diqqəti cəlb edən və bəzi tədqiqatçılarda anlaşılmaqlıq yaradan Qazanın totem əcdadlarının (totem qohum-əqrabasının) çoxluğuudur. Bəzi dostlarımız belə hesab edirlər ki, “bu, əşyanın təbiətinə ziddir” (2, 108). Başqa sözlə, necə ola bilər ki, Qazanın biri quş, üçü heyvan olmaqla 4, Basatın isə biri ağac, biri aslan, biri də quş olmaqla 3 əcdadı var?!

Əvvəlcə ondan danışaq ki, Qazanın quş totem əcdadı olduğu kimi, Basatın da quş totem mənsubiyyəti var. Burada, sadəcə, onu nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir oğuz bəyi 24-lük sistemi ilə hökmən bir quş onqonuna bağlanır. Bu o deməkdir ki, Basatın tayfa mənsubiyyətini araşdırmaqla onun da quş onqonunu asanlıqla bərpa etmək olar.

İkincisi, əcdadların çoxluğu tədqiqatçıları çaşdırmamalıdır. Yada salaq ki, türk-müsəlman aləmində hər bir insan özünün 7 babasını adları ilə tanımalıdır. Necə deyirlər: özümüzə 7 baba “rəva gördüyümüz” halda, Qazana 4, Basata 3 totem babanı “çox görürük”.

Bəlkə, ehtimal edək ki, oğuz etnokosmik ənənəsində totem qohumların 7 rəqəmində olduğu kimi müəyyən numerativ vahidlə ölçülən sayı var.

Bəs onu necə bərpa etmək olar?

Çox sadə üsulla.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Totemlər fərdin mənsubiyyətinin vizual işarələridir. Hər bir fərdin dünya modelində mənsub olduğu səviyyə, o cümlədən başqa səviyyələrlə əlaqələri totemlər vasitəsilə işarələnir. Totemlərin özləri, sayları, hansı heyvanları, bitkiləri, quşları təmsil etmələri həmin fərdin oğuz cəmiyyətindəki yerini, rolunu, vəzifəsini, statusunu, təsir dairəsini, əlaqələr sistemini işarələyir. Ona görə də, əsas məsələ dünya modelini, onun səviyyələrini, həmin səviyyələri təşkil edən elementləri bərpa etməkdir. Bu iş həyata keçirildikdə totemlərlə bağlı istənilən məlumatın sxemi və ötürülmə kodu bizə çox asanlıqla məlum olacaq.

Basatın onqon (quş) əcdadının da olduğunu nəzərə alsaq, bu halda onun totem qohumlarının sayı 3-ə qalxır. Lakin o, yenə də öz totem qohumlarının sayına görə Qazana “çata bilmir”. Qazan bütün hallarda öz totem əcdadlarının sayı baxımından əksər oğuz bəylərindən fərqli hadisə olaraq qalır. Hətta Qazanın totem qohumlarının sayını 5-ə də çatdırmaq olar. Mifoloji dünya modelinin strukturuna əsaslanarsaq, Basatın ağac mənsubiyyəti olduğu kimi, Qazanın da ağac mənsubiyyətinin olmasını ehtimal etmək olar. Bu cəhətdən Qazan fərqli hadisədir.

Bəs bu fərq nə ilə bağlıdır?

Bu fərq Qazanın bir çox başqalarında olmayan sosial-siyasi statusu ilə bağlıdır. O, eposda iki statusda təqdim olunur:

Birincisi, Qazanın İç Oğuzun başçısı statusu. Bu halda o, özünün sakral kökləri baxımından fraternal əcdad paradigmasına daxildir. KDQ-də fraternal əcdad paradigmasını təmsil edən iki obraz var: bozoqların (Dış Oğuzun) başçısı Alp Aruz və ucoqların (İç Oğuzun) başçısı Salur Qazan.

İkincisi, Qazanın hər iki oğuzun, yəni Qalın Oğuzun başçısı statusu. Bu halda o, Oğuz xan və Bayındır xanla bir paradigmatik sıranı təşkil edir.

Beləliklə, Qazan əcdad kultu baxımından iki paradigmaya daxildir: fraternal əcdad paradigması və ümumi icma əcdadı paradigması.

Burada Y.M.Meletinskiyinin məşhur bir fikri yerinə düşür. O yazır: “İlk əcdadlar qəbilə və tayfaların ilk valideyni hesab olunur, onlar qəbilə icmasını bir sosial qrup kimi modelləşdirirlər” (6, 638).

Demək, Salur Qazan fraternal əcdad paradigmasında Ucoq tirəsini, ümumi icma əcdadı paradigmasında bütün Oğuz icmasını modelləşdirir. Burada modelləşdirmə o deməkdir ki, Qazan icma üçün xarakterik olan sakral əlamətləri, etnokosmik atributları, totem işarələrini və s. özündə cəmləşdirir.

Mifologiyada hər bir şeyin şəkli var: konkret şəkli olmayan heç nə yoxdur. Qazana da onun zahiri görkəmi baxımından yanaşdıqda o, bir tərəfi ilə qaplan, bir tərəfi ilə aslan, bir tərəfi ilə qurd, başqa tərəfi ilə sunqur quşudur. Yənidörd heyvanın şəkil əlamətlərini özündə cəmləşdirir. Beləliklə, yuxarıdakı soylamanın təhlili nəticəsində **Qazanın müxtəlif heyvanların şəkillərindən ibarət konsentrativ-mozaiik obrazı meydana çıxır:** o, özünün mifoloji şəklinə görə əcdad heyvanların əlamətlərindən ibarət mozaik obrazdır.

Lakin Qazanın bu mozaikliyi təsadüfidirmi?

Əlbəttə – yox.

Bu mozaiklik oğuz etnokosmik düşüncəsi baxımından tamamilə qanunauyğundur və oğuz mifologiyası üçün səciyyəvi obrazlaşdırma üsuludur.

Qazan statuslarına görə kimdir?

Həm İç Oğuzun, həm də Qalın Oğuzun başçısıdır.

Bu halda onun mifik obrazını kimlə müqayisə etmək olar və lazımdır?

Əlbəttə ki, oğuzların ulu əcdadı Oğuz kağanla.

İndi Oğuz kağanın “Oğuznamə”nin uyğur versiyasındakı şəklini xatırlayaq. “Oğuznamə”sində təzəcə anadan olmuş Oğuz belə təsvir olunur:

Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri yaradı, bir oğlu oldu.

Bu oğlanın üzü göy idi.

Ağzı atəş kimi qırmızı, gözləri ala,

saçları, qaşları qara idi.

Gözəllikdə mələklərdən də gözəl idi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bu oğlan anasının döşündən ağız südünü əmdi.

Bundan sonra bir də əmmədi,
çiy ət, aş istədi, şərab istədi, dil açdı.

Qırx gündən sonra böyüdü, yüyürdü, oynadı.

Onun ayağı **öküz** ayağına, beli **qurd** belinə,

kürəyi **samur** kürəyinə,

köksü **ayı** köksünə bənzəyirdi.

Bədəninin hər yeri **sıx tüklə** örtülmüşdü (1, 124).

İndi görək, “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında “gözəllikdə mələklərdən də gözəl” bir varlıq kimi təqdim etdiyi Oğuz zahiri görkəmi etibarilə kimdir: ayağı – öküz ayağına, beli – qurd belinə, kürəyi – samur kürəyinə, köksü – ayı köksünə bənzəyir, bədəni də – heyvan kimi tüklə örtülüdür. **Beləliklə, Oğuz kağan öz zahiri görkəmi etibarilə eynilə Qazan kimi 4 heyvanın şəkil əlamətlərindən ibarət konsentrasiiv-mozaik obrazdır.** Oğuz kağan Oğuz elini simvollaşdıran əcdad olaraq oğuz etnokosmik işarələrini, totem atributlarını özündə cəmləşdirdiyi kimi, Qazan da fraternal əcdad modeli olaraq arxetip planda ucoqların etnokosmik işarələrini, totem atributlarını özündə cəmləşdirən obrazdır.

Beləliklə, Oğuz kosmoloji dünya modelinin 24-lük sistemində hər bir ünsür semiotik vahid, işarədir. Sakral və profan dəyərləri öz içərisinə alan bu sistemin sakral səviyyəsinin ən mühüm işarələrini totem əcdadlar təşkil edir. Bu baxımdan, əcdadlar “panteonu” (əcdadlar kultu) oğuz mifoloji düşüncəsinin, yəni dünya modelinin mühüm və zəruri səviyyəsidir. Dünya modelinin qatları, bu qatları təşkil edən elementlər paradigmatik və sintaqmatik tellərlə bir-birinə bağlıdır. Bu cəhətdən oğuzların həyatının bütün sahələri, o cümlədən dövlətçilik sahəsi əcdad kultu ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, “əcdad” və “dövlət” semantemləri oğuz etnokosmik düşüncəsinin bütün tarixi boyunca hətta bir-birinin sinonimi kimi işlənmişdir. Yəni oğuzlara görə:

Əcdad – dövlət, dövlət də – elə əcdaddır.

Əcdad olmasa – dövlət də olmaz.

Dövlətin varlığı – elə əcdadın varlığı deməkdir.

Məsələn, orta əsrlər türk hökmdarlarının haqqında yazılmış kitablardakı “Oğuznamə” şəcərələri faktını yada salaq. Həmin tarix kitablarında konkret bir hökmdarın nəsil şəcərəsi ulu əcdad Oğuz kağanla başlanır və həmin hökmdara qədər davam edir. Şəcərənin başlanğıcında ilk əcdad Oğuz xan, sonunda həmin hökmdar durur. Tarixçidən də tələb olunurdu ki, Oğuz xandan konkret hökmdara qədər gələn nəsil şəcərəsi heç bir yerdə qırılmasın.

Bu, nə məqsədlə edilirdi?

Məqsəd həmin hökmdarın hakimiyyətini legitimləşdirmək, ona hüquqi əsas vermək, qanuni don geyindirmək idi.

Bəs bu hüququn, legitimliyin əsasını nə təşkil edirdi?

Əlbəttə ki, əcdad kultu. Nəsil şəcərəsi ulu əcdad Oğuz kağana gedib çıxmayan bir insan dövlətin başında dura bilməzdi. Bir insanın dövlət qurması üçün onun ilk əcdada bağlanması, başqa sözlə, Oğuz kağandan başlanan dövlət kultu sistemində aid olması lazım idi. Bu işdə əvəzsiz sima tarixçilər idi. Məhz tarixçilər hökmdarın əcdad kultu sistemindəki yerini müəyyənləşdirirdi. Bütün bunları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, **əcdad kultu elə dövlət kultu deməkdir.** Oğuz tarixində dövlətçilik ənənəsinin əsasında Oğuz əcdad kultu durur. Oğuz dövlətçilik ənənəsi Əcdad Oğuz xanla başlanır və onunla da davam edir. Oğuz siyasi məkanında hakimiyyətə gəlmək istəyən hər bir şəxs özünün Oğuzdan olduğunu, sözün həqiqi mənasında “Oğuz” olduğunu təsdiq etməli idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
2. Bayat F. Folklor haqqında yazılar (nəzəri məsələlər). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 224 s.
3. Hüseynoğlu K. Qədim Turan: mifdən tarixə doğru. Bakı: MBM, 2006, 120 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Tanrıverdi Ə. Dədə sözü işığında. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 232 s.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

6. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М.Мелетинский. Москва: Советская энциклопедия, 1990, с. 634-640

ANCESTOR CULT AND OGHUZ STATEHOOD TRADITION

Summary

In oghuz cosmologic world model's 24th system each element is semiotic mark, sign. The sacral level of this system forms the most important signs totem ancestors, which keeps sacral and profane values in itself. In this regard ancestors "pantheon" is an important and necessary level of mythological world model. The layers of world model, and the elements that arrange these layers are connected to each other with paradigmatic and syntagmatic ties. In this respect, each area of oghuz life, including statehood area is connected directly with ancestor cult. So that, "ancestor" and "state" semantics had been used as a metaphoric synonym of all oghuz ethnocosmic thought history too.

Key words: ancestor, cult, statehood, tradition, oghuz, totem, phraternal ancestor, folklore, epos, saga

КУЛЬТ ПРЕДКОВ И ОГУЗСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ТРАДИЦИЯ

Резюме

Каждый элемент в огузской мифологической модели мира является семиотической единицей, знаком. Тотемные предки составляют самый важный ярус в этой системе, в которой охватываются все сакральные и профанные ценности. Следовательно, "пантеон" предков важный и необходимый уровень мифологической модели мира. Разные уровни и составляющие этих уровней связаны между собой парадигматическими и синтагматическими узлами. Все области жизни огузов, в том числе и область государственности, напрямую связаны с культом предков. Семантемы "предок" и "государство" даже были метафорическими синонимами в протяжении всей истории огузского этнокосмического мышления.

Ключевые слова: предок, культ, государственность, традиция, огуз, тотем, фратриальный предок, фольклор, эпос, дастан

FÜZULİ QURBANOV

*AMEA Fəlsəfə İnstitutu,
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor,
fqurbanov2005@rambler.ru*

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN İDEYASI: FƏLSƏFƏ VƏ FOLKLORUN İŞİĞINDA

Hər bir etnosun tarixi təkamülündə ideyanın həlledici rolu vardır. Fərdlərin bir toplumda birləşməsi və yaşaması özlüyündə mürəkkəb prosesdir və xüsusi struktura malikdir. İdeya bu mürəkkəb quruluşda aparıcı rol oynayan faktordur. Burada əsas məsələlərdən biri ideyanın fərdi səviyyə ilə kollektiv realıq arasında hansı funksiyaları yerinə yetirməsidir. Çünki fəlsəfi, sosioloji və elmi təsəvvürlərə görə, istənilən cəmiyyətin təkamül xarakteristikası fərdi ilə kollektivin arasındakı nisbətdən asılıdır. Təsadüfi deyil ki, fəlsəfə və sosiologiyanın tarixi boyu fərd-kollektiv münasibətləri əsas problemlərdən hesab olunub. Bu bağlıqda ideya məhz fərdlərin vahid bir orqanizmdə birləşə bilməsinə imkan yaradan parametrlər kimi maraqlıdır.

İdeyalar fərqli funksiyalar yerinə yetirə bilirlər. Onlar camaatdan cəmiyyət yaratdıqları kimi, cəmiyyəti təkrar camaatlara (sosioloji terminlə desək, “sosial seqmentlərə”) parçalaya bilərlər. Yəni ideya özlüyündə kommunikasiya deyil, o, konkret zaman-məkan çərçivəsində, konkret toplum müstəvisində funksionallaşır və bu mənada reaktuallaşır. Onda ideyanı kommunikasiya kontekstinə daxil edən və ona konkret məzmun verən sosial-mədəni, mənəvi-əxlaqi mexanizmlər mövcud olmalıdırlar. Eyni zamanda, həmin mexanizmlər tarixi mərhələnin və mədəniyyətin növünün məzmunundan asılı olaraq bir-birindən fərqlənə bilərlər. Mədəniyyətin tarixi növləri ilə kommunikasiya vasitələri (və deməli, kommunikasiya mexanizmləri və kanalları) arasında fəlsəfi-sosioloji tədqiqatı kanadalı filosof və sosioloq Marşall Makluyen aparıb (bax: 1).

M.Makluyenlə yanaşı, digər Qərb alimləri (məsələn, N.Luman (2)) hesab edirlər ki, cəmiyyətin necəliyi və mədəni növü kommunikasiya üsulları ilə müəyyən olunur. Q.Beytson da A.Əşbinin fikirləri üzərində düşünərək vurğulayıb ki, hər bir toplumun müəyyən “əsəb sərhədi” vardır ki, onun aşılması cəmiyyəti tolerantlıq müstəvisindən çıxarır. Müəyyən parametrlərin ifrat dəyişməsi (artması və ya çoxalması) toplumu sistem olaraq “gərginləşdirir” və həmin parametrlərə görə, sistem “öz mütəhərrikiyini itirir” (3, s.229). Bizim fikrimizcə, sistemin (bu anda cəmiyyətin) “əsəb sərhədi”ni keçməsi və ya keçməməsində, toplumun öz funksional “çevikliyi” saxlayıb-saxlamamasında başlıca rol ideya oynayır. İdeya bu mənada kommunikativ müstəvidə funksionallaşır və mütəmadi olaraq reaktuallaşır. Bu tezis fəlsəfi əsaslandırılması geniş yanaşma tələb edir ki, bu məqalədə qarşıya qoyduğumuz məqsədin sərhədlərini aşır (lakin gərginlik yaratmır).

Ona görə də həmin tezis hipoteza kimi qəbul edib, onun işığında “Müstəqil Azərbaycan” ideyasına nəzər salmağa çalışsaq. Bu məsələni bir az da məhdudlaşdıraraq “Müstəqil Azərbaycan” ideyasına fəlsəfi idrak sahəsi ilə folklorun idrak sahəsinin kəsişmə “zonası”nda işıq salaq. Tarixi zaman müstəvisini isə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən bu yana intervalında götürək. İlk baxışdan problem qondarma görünə bilər. Ancaq yuxarıda vurğulanan ümumi fəlsəfi məqamları nəzərə alaraq, fənlərarası metodoloji məkanda çalışsaq, tamamilə fərqli mənzərə alınar. Bu kontekstdə bizim yanaşmanın 2 özəlliyini vurğulamağa ehtiyac görürük.

Birincisi, cəmiyyət bizim üçün özünü daim yaradan, mürəkkəb və qeyri-xətti sistemdir. İkincisi, mənalar (o cümlədən, ideyalar) informasiya axınının (yəni kommunikasiya kanalının) “sərhəd zonasında” yaranır. Birinci özəllik bütövlükdə cəmiyyətdəki müxtəlif təbiətli proseslərə vahid kontekstdə baxmağa imkan verir. İkinci özəllik isə ideyanın kommunikativ funksionallığının xarakterini fəlsəfi anlamaq şansı verir.

Bəs niyə məhz fəlsəfə ilə folklorun idraki kəsişmə sahəsində problem aktualdır? Məqalənin bütövlükdə məzmunu bu suala ideya kontekstində cavabdan ibarətdir. Konkret olaraq, “Müstəqil Azərbaycan” ideyasının tarixilik, mənəvilik, ruhanilik və dövlətçilik aspektlərində xarakterinin dərk edilməsi, fəlsəfi (rəsonallıq nümunəsi kimi) və folklor (təhtəşüür nümunəsi kimi) təfəkkürlərinin qarşılaşdıqları idraki məkanda mümkün ola bilməsi fikri irəli sürülür. Lakin burada bir para-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

doks vardır. Fəlsəfi təfəkkür dəyişkənliyi, fərqliliyi, transformasiyaları “sevir”, folklor isə sabitliyi, dəyişməzliyi (K.Q.Yunqun “arxetip” anlayışlarını xatırlayaq), ənənəni, praktiki faydalılığı “sevir” və bu mənada “təmkinli” və “ağırdır” (amma obrazları oynaq ola bilər). Fəlsəfə fərdi yaradıcılıq sahəsidirsə, folklor kollektiv yaradıcılığa daha çox aiddir. Fəlsəfə fərqləndirir, folklor isə eyniləşdirir. Geniş bucaq altında bu iki təfəkkür üsuluna baxsaq, onların bir-birini tamamladığını görürük. Fəlsəfə folklorlardan qidalanır, ideya yaradır və onun vasitəsi ilə təkrar folklorlara təsir edir. Bununla onlar ideya kommunikasiyasında iştirak edirlər. Fəlsəfi ideyalar folklor təsəvvürlərini dəyişə bilməsələr də, toplumun ümumi təfəkkür dinamikasında edə biləcəyi dəyişiklik vasitəsi ilə cəmiyyətin ruhani və mənəvi məkanında transformasiyalar yaradır ki, bu da folklor təfəkkürünə təsirsiz ötürmüşür. Bu məsələnin də fəlsəfi tədqiqata ciddi ehtiyacı vardır. Çünki toplumun həyat tərzinin ümumi xarakteristikası ilə onun sosial özünütəşkil mexanizminin və üsulunun müəyyənlişməsində fəlsəfə ilə folklorun qarşılaşması əhəmiyyət kəsb edir.

Bu düşüncələrin işığında “Müstəqil Azərbaycan” ideyasının XX əsrin əvvəllərində konkret dövlətçilik formasında əyaniləşməsi təsadüfi görünür. Hələ XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanın şimal hissəsinin Avropa və Rusiya fəlsəfi-elmi mühitinə çıxışı imkanları meydana gəlmişdi. Bu imkandan Azərbaycan maarifçiliyi formalaşdı. Maarifçiliyinə də müstəqil dövlət yaranmasında oynadığı rolun fəlsəfi dərki hələ tam deyil (çox təəssüf). Ancaq baxdığımız kontekstdə “Müstəqil Azərbaycan” ideyasının təkcə ziyalı dairəsində deyil, kütlə şüurunda aktuallaşmasında Maarifçiliyin rolu danılmazdır. Bu məqam bəri başdan müstəqil Azərbaycan ideyasının məzmununa konkret şəkil verdi. Onun parlaq ifadələrindən biri M.Məhəmmədzaadənin aşağıdakı fikirlərində öz əksini tapmaqdadır. Böyük Azərbaycan fikir sahibi yazırdı: “...Bəşər cəmiyyətlərindəki təkamül və inkişaf qanunlarına tamamilə uyğun bulunan bir mübarizə ilə məşğuluz. Bu mübarizə, bu millətin hər nə bahasına olursa olsun hür yaşamaq əzmində olduğuna bir dəlildir...” (4, s.23). Deməli, “Müstəqil Azərbaycan” ideyasının mənəvi qaynağı bütövlükdə bəşər cəmiyyətlərdəki təkamül və inkişaf qanunlarıdır. Bu səbəbdən də, həmin ideya çox təbiidir! Onun başlıca məqsədi də məlumdur – bu millətin hər nə bahasına olursun azad yaşaması! Bu iki aspekti fikrən bir məntiqi sapa düzəndə maraqlı tezis alınır – “Müstəqil Azərbaycan” ideyası bütün dünya təcrübəsini dərinədən öyrənmək əsasında milli maraqları təmin etmək üçün formalaşdırılmış Böyük İdeyadır! Mirzəbala Məhəmmədzaadə fikirlərinə davam edərək bu ideyanın konkret rəmzinin mövcud olduğunu göstərir. O, 28 Maydır! Zira, “bu tarix Azərbaycan türklərinin qəlbində unudulmaz bir istiqlal və hürriyyət xatirəsi”dir (4, s. 23). Burada folklor təfəkkürünə qısa bir keçid etmək olar. Folkloru müəyyən mənada etnosun (toplumun da) “qəlb”ində dəyişməz qalan və ya yaddaşdan silinməyən, unudulmayan (arxetip də demək olar) xatirələr haqqında təhtəşüurla (intuisiya, fəhm, mif) şüuru (rasionalın, məntiqin, abstraktın, nəzəri konstruksiyanın) bir-birinə “bağlayan” rəmlər sistemi (bəlkə, şəbəkəsi və ya toplusu?) kimi təsəvvür etmək olar. Sualı belə qoya bilərik: “Müstəqil Azərbaycan” ideyası və onun qəblərdəki rəmzi 28 May azərbaycanlıların mental məkanına nüfuz edə bilibmi? Yəni bu ideya folklor nümunələri kimi, təhtəşüurda əbədi yerini tutubmu? Bu suala Azərbaycan folklorunu fəlsəfi-nəzəri dinamikada dərk etmədən cavab tapmaq imkansızdır! Həmin sahə məhz folklorla fəlsəfənin qarşılaşdığı sərhəd zonası, yeni mənalar yaranan məkandır!

Problemin bu aspekti “Müstəqil Azərbaycan” ideyasının müstəqil dövlətçilik kontekstində aldığı məzmununda daha qabarıq ifadə olunub. M.B.Məhəmmədzaadə “Azərbaycan dövləti” adlı məqaləsində yazır: “Xalq hakimiyyətinin yalnız Cümhuriyyət (Respublika) şəklində ifadə olunması, dövlətinin mütləq Cümhuriyyət, həm də həqiqi Xalq Cümhuriyyəti olacağını qeyd etməsi, o cəmiyyətin ictimai, siyasi və mədəni səviyyəsini sübut edir” (5). Bəli, “Müstəqil Azərbaycan” ideyasının konkret dövlət obrazı da var – o, yalnız və yalnız Cümhuriyyətdir (Respublika)! Professor Rafail Əhmədli M.Məhəmmədzaadənin bu tezisində fəlsəfi nəzər salaraq, vurğulayır: “Bu cumhuriyyətin “xalqın səsi, haqqın səsidir” fəlsəfəsinə sadıq qalaraq ruh və hikmətini millətdən, onun daha çoxunu təşkil edən zəhmətkeş xalq kütləsindən alan, seçki yaşı tamam olmuş millətin bütün sinif və zümrələrinin, qadın və qızlarının qeyd-şərtsiz, sərbəst şəkildə iştirakı ilə demokratik şəkildə seçilmiş bir parlamenti və hökuməti var idi” (6, s.197). Buradan əhəmiyyətli bir qənaət əldə edilir – “Müstəqil Azərbaycan” ideyasına görə, Azərbaycanda dövləti millət yaradır! Dövlətçiliyin tarixi təkamülü göstərir ki, bu məmləkətdə hər zaman dövlətçiliklə mənəviyyət, ədalət, əxlaq iç-içə olub. Bu, ənənədir. Onun formalaşmasında, şübhəsiz folklorun müstəsna rolu vardır. Çünki folklor xalqın həyat “fəlsəfəsi”dir,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

onun təhtəlşüurunun dəyişməz kodlarıdır. Bu mənada folklor həm də etnosun mövcudluğunun sərhədlərini müəyyən edən ruhani, mənəvi-əxlaqi markerdir.

Bu qısa müqayisələr aydınlaşdırır ki, “Müstəqil Azərbaycan” ideyasının üç aspekti – rəmzilik, mənəvilik və dövlətçilik ölçüləri fəlsəfə ilə folklorun kəsişmə sahəsində yaranan mənaların işığında tam dərk edilə bilər. Bu sahə hələ dərinliyinə qədər nə fəlsəfə, nə də folklor müstəvisində araşdırılmayıb. Bu məqalə də yalnız problemin qoyuluşu baxımından əhəmiyyət daşıya bilər (əgər əhəmiyyəti varsa). Lakin fəlsəfə ilə folklorun idraki sahələrinin kəsişmə zonasından baxanda “Müstəqil Azərbaycan” ideyasının rəmz və “kod” olaraq üç rəng çalarını vəhdətdə görə birlik – Mavi, Qırmızı və Yaşıl Hilalda birləşir!

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего / Пер. с англ. И.О.Тюриной. 3-е изд. М.: Академический Проект, 2015, 443 с.
2. Луман Н.Л. Общество как социальная система. Пер. с нем./ А.Антоновский. М: Издательство “Логос”, 2004, 232 с.
3. Бейтсон Г. Шаги в направлении экологии разума: Избранные статьи по теории эволюции и эпистемологии. / Предисл. Д.Я.Федотова. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: КомКнига, 2005, 248 с.
4. “Azeri Türk” dərgisi, № 16, İstanbul 1928.
5. Mirzə Bala. Azərbaycan devləti, “Odlu Yurd”, yıl:3, sayı 3(28), 28 mayıs, 1931.
6. Əhmədli R.A. M.B.Məmmədzadənin ictimai-siyasi görüşləri. Bakı, “Ozan”, 2017, 448 s.
7. Гурбанов Физули Магомед оглы, д.ф.н., Институт Философии НАНА, заведующий отдела

THE IDEA OF “INDEPENDENT AZERBAIJAN”: IN THE LIGHT OF PHILOSOPHY AND FOLKLORE

Summary

In the article, the idea of “Independent Azerbaijan” is considered in the plane of interaction between philosophy and folklore. The problem is analyzed in three aspects - meaningful, symbolic, and the tradition of statehood. It is shown that the idea of “Independent Azerbaijan” has specific historical roots and meets the modern criteria for ensuring the independence of Azerbaijan. The author pays special attention to research, one of the ideologists of the Azerbaijani People's Republic, which was established in 1918, but with the advent of Soviet power was overthrown in 1920.

Keywords: idea, independence, Azerbaijan, republic, philosophy, folklore, statehood, tradition, archetype

ИДЕЯ “НЕЗАВИСИМЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН”: В СВЕТЕ ФИЛОСОФИИ И ФОЛЬКЛОРА

Резюме

В статье идея “Независимый Азербайджан” рассматривается в плоскости взаимодействия философии и фольклора. Проблема анализируется в трех аспектах – содержательный, символический и традиция государственности. Показывается, что идея “Независимый Азербайджан” имеет конкретные исторические корни и соответствует современным критериям обеспечения независимости Азербайджана. Автор уделяет особое внимание, на исследование, одного из идеологов Азербайджанской Народной Республики, которая была создана в 1918-м году, но с приходом советской власти было свергнута в 1920-м году.

Ключевые слова: идея, независимость, Азербайджан, республика, философия, фольклор, государственность, традиция, архетип

AĞAVERDİ XƏLİL

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
aqaverdi@yandex.ru*

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN (1918-1920) İSTİQLAL KONSEPTİ

Azərbaycan dili dünyanın qədim və zəngin dillərindən biridir. Bu dil Azərbaycanla yanaşı dünyanın bir çox ölkələrində yaşayan əlli milyonluq xalqın dilidir. Bu 50 milyonluq xalqın qədim və zəngin dövlətçilik ənənəsinin davamı olaraq müasir dövrə gətirib çıxara bildikləri Azərbaycan Respublikası əhalisinin əksəri azərbaycan türkləridir. Azərbaycan xalqının bütün tarixi boyu ünsiyyət qurduğu dilin adı da türk dilidir. Qədim və orta əsrlərə aid qaynaqlarda bizim xalqımızın dilinin türk dili adlandırıldığı məlumdur. Bununla yanaşı Azərbaycan dilinin oğuzca, türkmənca olaraq adlandırıldığı da məlumdur. Amma Azərbaycan dili özünün şanlı tarixi boyunca, əsasən, türk dili olaraq tanınıb.

Azərbaycan dili orta əsrlər dövründə ərəb və fars dilləri ilə yaxından təmasda olub və lüğət tərkibini xeyli dərəcədə bu dillərdən alınmalarla zənginləşdirib. XIX əsrdən başlayaraq rus dili ilə və rus dili vasitəsilə Avropa dilləri ilə əlaqələnilib, lüğət ehtiyatlarını artırıb.

İstiqlal məfkurəsi XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan dilinə yeni anlayışlarla daxil olmağa başlayır. Cümhuriyyət dövründə bu proses daha da sürətlənir və lüğətin tərkibində istiqlal terminologiyası müəyyənləşir.

Azərbaycan istiqlal düşüncəsinin dildə ifadə olunmasında milli mətbuatın mühüm rolu olur. Həsən bəy Zərdabi ilə başlanan milli mətbuat Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Əlimərdan bəy Topçubaşev, Üzeyir Hacıbəyov, Ceyhun Hacıbəyli, Mehdi bəy Hacınski, Məmməd Əmin Rəsulzadə və b. yazıları ilə dili milli düşüncə anlayışları ilə zənginləşdirir.

Cümhuriyyətin öndərlərinin bir çoxu bir neçə dil bilirdi, Avropa ölkələrində təhsil almışdı. Belə mükəmməl təhsil və intellektual ehtiyat milli azadlıq düşüncəsinin milli ifadə imkanlarını da xeyli genişləndirmiş oldu. Bir sıra sözlərin qərb və ya şərq mənşəli olması istiqlal terminologiyasının və lüğətinin coğrafi hüdudlarını və məkan münasibətlərini müəyyənləşdirir. Azərbaycan Şərqlə Qərbin arasında təmasın və ünsiyyətin ən uyğun bir ölkəsi kimi hürriyyətin və istiqlalın inteqrasiyasında da önəmli bir yerə və rola malik olur. Orta əsrlərin mütərəqqi fikir axınları Şərqdən Qərbə axın edərkən Azərbaycandan keçdiyi kimi milli azadlıq, demokratik dövlət quruculuğu kimi önəmli ideyaları daşıyan anlayışlar da Qərb və Şərq terminologiyasına qarışaraq Qərbdən Şərqə Azərbaycandan qayıdır. Əhməd Cavadın bir şeiri bu prosesi aydın şəkildə əks etdirir:

Türküstan yelləri öpüb alınını,
Söyləyir dərini sana bayrağım.
Üçrəngli rəsmi Quzğun dənizdən
Ərməğan yolla sən yara bayrağım.

Azərbaycan dili cümhuriyyət dövrünə maarifçilik hərəkatının əldə etdiyi nailiyyətlərlə - milli mədəniyyət, milli düşüncə, milli mətbuat və milli teatr anlayışları və lüğəti ilə daxil olur.

“Milli dildə, ümumxalq ədəbi dilinin formalaşmasına xidmətdə də Nəsimidən və Xətəidən, Füzulidən və Vaqifdən sonra ən böyük işi Axundzadə görür. Nəinki radikal-inqilabi və azadxah-demokratik ideyaları, hətta “inqilab”, “parlaman” sözlərinin öznü də bizim ədəbi fikrə Axundzadə gətirir” (2,17).

Seyid Əzim Şirvani dil və təhsil məsələsində önəmli xidmətlər göstərmiş, məktəb açmış, dərslik yazmış və dili təbliğ etmişdir.

“Gətirmək tazə üsluba gərəkdir köhnə dünyanı,
Gərək tazə üsul ilə açılsın bütün məktəblər! (2,40).

Müstəmləkə şəraitində ikidillilik probleminin zəruriliyi, rus dilini öyrənməyin vacibliyi də Şirvani tərəfindən dilə gətirilir:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur” (2,42).

Şirvani ilə başlanan “Üsuli-cədid” hərəkatı tədrisi yeniləşdirmək, dünyəvi elmləri tədrisə daxil etmək, ana dilini qrammatik qaydalarla öyrənmək məsələlərini özündə birləşdirirdi. Bu hərəkata həm idarə edən yad müstəmləkəçilər, həm də yerli mühafizəkar mövhumatçılar mane olurdu.

Orta əsrlər dövrü dini təmayüllü mədrəsələrdən fərqli olaraq yeni tədris təkcə ərəb və fars dillərini deyil, eyni zamanda ana dilini də tarixi qaynaqları, abidələri və qrammatikası ilə birlikdə öyrədirdi.

Xalqın tarixinə və mədəniyyətinə, onun istiqlal şüurunun taleyinə artan maraqla məktəb hərəkatının bağlılığı bir də onda idi ki, bu məktəblərdə milli dil, onun tarixi, qrammatikası və abidələri öyrənilməyə başlayır. Ana dilli dərslik üçün bədii ədəbiyyata ehtiyac maarifçi uşaq nəsrinin, şeirinin və dramaturgiyasının sürətli yüksəlişinə stimül olur” (2, 46).

“Əkinçi” ilə başlanan milli mətbuat “Ziya”, “Ziyati-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi qəzetlərlə birlikdə ana dilini maarifçi anlayışlarla zənginləşdirərək cümhuriyyət dövrünə yeni keyfiyyətdə daxil olur. Dünyada baş verən hadisələrin sürəti milli intibahın sürətini ötüb keçdiyi üçün milli ictimai düşüncə yalnız mətbuatın başında birləşmiş qabaqcıl ziyalı qruplarının simasında, fəaliyyətində və dilində öz əksini tapırdı. Kütlə hələ nə azadlığa, nə də azadlıq düşüncəsinin ifadə etdiyi hürriyət terminologiyasına aşına deyildi. Belə bir şəraitdə “milli dil, mənsə, məişət, maarif və məktəb problemləri və müzakirələri” mətbuatın əsas mövzusu olur (2, 47).

XX yüzilin əvvəli Azərbaycan ədəbi dili iki mətbuat orqanı və iki fikir cərəyanı əsasında iki böyük üsluba ayrılır. Bunlardan biri Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən və ətrafına satirik yazarlar toplayan və xalqın lətifə qəhrəmanı “Molla Nəsrəddin”in adını daşıyan jurnalın realist üslubu, digəri isə Əli bəy Hüseynzadənin başçılığı ilə çıxan və ətrafında millətçi yazarları birləşdirən “Füyuzat” jurnalının romantik üslubu idi. Burada məsələ, əlbəttə ki, təkcə üslub məsələsi deyildi, burada ideya, fikir, dünyada və ölkədə baş verən hadisələrə münasibət məsələsi də önəmli yer tuturdu. “Molla Nəsrəddin”çilər daha çox sosial problemləri qaldırırdılar, “Füyuzat”çılar isə daha çox milli intibaha çalışırdılar. Türk birliyi, turançılıq, islam dəyərlərinin təbliği kimi məsələlər “Füyuzat”çılar tərəfindən fəal şəkildə təbliğ olunurdu. Əli bəyin başçılığı ilə Azərbaycanda başlanan bu hərəkat milli intibah və milli istiqlal üçün əlverişli zəmin hazırlanmasında olduqca önəmli rol oynamışdır. Hər iki ideya və üslub realist və romantik yönümlü olmaqla bərabər vahid milli maarifçilik hərəkatında birləşirdi.

Cümhuriyyətin hürriyət terminologiyası və lüğəti milli hərəkatın öndərləri – M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, Ü.Hacıbəyli, N.Nərimanov, H.Yusifbəyli, Ə.Hüseynzadə, C.Hacıbəyli və onların digər məsləkdaşları tərəfindən ictimai dövriyyəyə daxil edilir. Cümhuriyyət özünün bədii dildə və ədəbi ünsiyyətdə ifadəsini M.Hadi, A.Şaiq, H.Sanlı, S.S.Axundov, R.Əfəndizadə, M.T.Sidqi, S.M.Qənizadə, A.Divanbəyoglu, Ö.Faiq, S.Mümtaz, E.Sultan, H.Minasazov, N.Vəzirov, Y.Vəzir və C.Cabbarlı kimi yazarların əsərlərində tapır.

İsmayıl bəy Qasıralının “Dildə, dində, əqidədə birlik”, Əli bəy Hüseynzadənin “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyaları türk dilinin miqyasını, ünsiyyət sahəsini genişləndirməyi nəzərdə tuturdu.

Cümhuriyyət şeiri vətəni, dövləti və onun rəmzlərini bədii dildə canlandırır, şanlı vətən obrazı, vətən metaforası ilə dildə vətənin mənəvi mənasını yaradır, bədii mövqeyini müəyyənləşdirir. Ə.Cavadın “Azərbaycan”, C.Cabbarlının “Azərbaycan bayrağına”, A.Şaiqin “Ah, vətən”, Ə.Müznibin “Azərbaycan”, Ə.Yusifin “Azərbaycanlıya”, Ə.Şövqinin “Vətənim” və başqa şeirlərdə vətən, bayraq, torpaq fiziki anlayışın üzərinə yüksəlir və dərin mənəvi mənası ilə millətin könül dünyasını təsirləndirərək onu bir bayraq altında ən nikbin milli duyğularla birləşməyə səsləyir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə siyasi terminlər başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla, ideoloq Mirzəbala Məmmədzadə, parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşov, parlamentin sədr müavini Ə.Ağaoğlu, Cümhuriyyətin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin redaktorları C.Hacıbəyli və Ü.Hacıbəyli tərəfindən ünsiyyətə və milli lüğətə daxil edilir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlətin bütün rəmzlərini – bayrağını, gerbini, himnini xalqın keçdiyi tarixi-mədəni ənənə əsasında müəyyənləşdirdi. Azərbaycan dövlətçilik tarixində ilk par-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

lamentli respublika olan Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduğu ilk günlərdə dövlət dili haqqında qərar vermişdir. Qərar mətni belədir:

“Dövlət dili haqqında. Dövləti lisan türkçə qəbul edilərək, müvəqqəti hökumət müəssisələrində rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında Hökumət 27 iyun 1918-də qərar verdi:

Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dövair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin” (1, 93).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət dili haqqında qərar iyunun 27-də, milli bayraq haqqında qərar isə ondan altı ay sonra noyabrın 9-da verilmişdi. Bu da Cümhuriyyət dövlətinin ana dilinə verdiyi önəm və dəyəri göstərməkdədir.

Cümhuriyyətin dil haqqında verdiyi qərarla türk dilinin, yəni xalqın ana dilinin dövlət dili elan edilməsi Azərbaycan dövlətçilik tarixində dillə bağlı verilmiş ilk rəsmi qərardır (2, 122).

Azərbaycan dilinin işlənmə sahəsinin Səfəvilər zamanında genişləndiyi, xüsusilə, Şah İsmayıl Xətəinin bu dilə verdiyi önəm məlumdur. Səfəvilər zamanında türk dili ilə yanaşı Azərbaycan rəsmi dairələrində ərəb və fars dilləri də işlənmiş və ana dili rəsmi dövlət dili kimi tam hüquqa malik olmamışdır (1, 167).

XIX əsrdə Azərbaycan müstəmləkə şəraitində yaşamağa məcbur olsa da, Azərbaycan dili üslubi baxımdan ədəbiyyatın və mətbuatın dilində inkişaf edir. İdarəetmə yad rejimin əlində olsa da, yerli idarəçilik üçün yerli xalqın dilindən də istifadə etmək zərurəti meydana gəlirdi. Bu səbəbdən də Azərbaycan dilində bir sıra rəsmi sənədlər yazılırdı və bunlar da öz növbəsində dilin rəsmi-əməli üslubunun şəkillənməsinə şərait yaradırdı. Lakin nə XIX əsrdə, nə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət statusu yox idi. Çünki belə bir dövlət mövcud deyildi. Xanlıqlara parçalanma dövrünün ardından Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilmiş Şimali Azərbaycan XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq yad idarə altına düşür və rus dilli mühitlə inteqrasiya olunur. Azərbaycan dilinə bir sıra Avropa sözləri də rus dili vasitəsilə və rus deyilişi ilə daxil olur.

XX əsrin əvvəlləri Rusiyada baş verən inqilablar imperiyanın zəifləməsinə səbəb olur və millətlərin öz müqəddaratını müəyyənləşdirə bilməsi üçün əlverişli şərait yaranır. Azərbaycanın qabaqcıl milli ziyalıları başda M.Ə.Rəsulzadə olmaqla bu situasiyanı doğru dəyərləndirərək Azərbaycan Cümhuriyyətini müstəqil dövlət kimi elan etmiş və dövlət quruculuğu sahəsində önəmli addımlar atmışdır. Belə önəmli addımlardan biri də ana dilinin rəsmi dövlət dili elan edilməsi və onun rəsmi hökumət qərarı ilə təsdiqlənməsidir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili kimi işlədilməsi dövlətçilik tariximizə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1918-ci ilin 27 iyununda verdiyi qərarı ilə daxil olur. A.Axundovun Cümhuriyyət dövründə dil quruculuğu ilə bağlı araşdırmasında da türk dilinin rəsmi dövlət dili kimi qəbul edildiyi qərarın tarixi dəqiq müəyyənləşdirilib (2).

Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin türk dilinin rəsmi dövlət dili elan edildiyi 27 iyun 1918-ci il qərarından sonra dil məsələsinin parlamentdə müzakirəyə çıxarılmadığı araşdırmalarda da təsdiqlənməkdədir. Parlament dil məsələsinə bir də Universitet açılması məsələsi gündəliyə gələrkən 1919-cu ilin 21 avqust iclasında toxunur. Çünki yeni açılacaq universitetin əsas məsələlərindən biri orada tədrisin kimlər tərəfindən və hansı dildə aparılması məsələsi idi. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elmi və pedaqoji kadr problemi də var idi. Oxumuş adamlar, universitet təhsili olan insanlar məhdud sayda idi. Bu səbəbdən də universiteti kadr potensialı ilə təmin etmək problemi vardı. Ölkə xaricindən dəvət edilməsi nəzərdə tutulan kadrlar Azərbaycan dilini bilmədiyini üçün təhsilin ana dilində aparılması da bir problemə çevrilir. Bu məsələ yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixdə keçirilən parlament iclasında geniş müzakirəyə çıxarılır.

Parlamentdə aparılan müzakirələrdən aydın olur ki, dil məsələsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin ana dilində danışan mütəxəssislərin yetərli olmaması səbəbindən digər dilin də tədrisdə istifadəsinə icazə verilmişdir. Abdulla bəy Əfəndizadə parlamentdə çıxışında türk dilinin tədrisdə əsas dil olaraq işlənməsini təklif edir: “İndiki darülfünunu yetişdirən müəllimlər gərək türk dilinə aşına olsunlar. Ona görə də lazımdır ki, darülfünuna elə müəllimlər dəvət edək ki, türk dilini yaxşı bilsin. Hər şöbədə, necə ki, qeyd olunubdur, türk dili məcburi olsun” (3).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Parlamentin digər üzvü Yusif Əhmədov qeyd edir ki, “biz istərdik ki, hər bir təsisat ki, yapırız, onu öz dilimizdə yapa idik. Lazımdır ki, hər bir millət çalışıb yoldaşa elmdə bərabər olsun. Güman ediyorum ki, hər bir təsisat öz dilimizdə ola (3, 12).

Dil məsələsi ilə bağlı müzakirədə M.Ə. Rəsulzadə qeyd edir ki, “ülum və fənun bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Biz bu beynəlmiləl elmi hər bir millətin ağzından eşitdiyimiz kimi, rus professorları ağzından öyrənə bilərik” (3, 19).

Universitetdə hansı dildən istifadə olunması məsələsinə münasibətdə M.Ə.Rəsulzadə deyir: “Vəqtilə bu darülfünun get-gedə milliləşəcək. Bununla bərabər, orada türk dili ümumi surətdə məcburi olaraq keçiriləcək və öyrəniləcək. Rus və ya əcnəbi bir lisanda təhsil etdiyi bir elmi öz dilində ifadə edə biləcək. Halbuki xaricə gedən tələbəmiz üçün bu mümkün deyil. Onlar öz lisan və mühtilərindən məcburiyyətində olduqları halda darülfünumuz tələbələri isə təhsil etdikləri elmlərlə bərabər, xalq arasında olacaqlar ki, bunun da bizə bir çox faydası dəgəcəyi təbiidir” (3, 9).

Parlamentdə dil məsələsinin müzakirəsi zamanı fikir ayrılığının olmadığını materiallardan müşahidə edirik. Sosialist fraksiyasından olan Əli Heydər Qarayev də, Səməd Ağa Ağamalı oğlu da türk dilinin təbliğata və tədrisə cəlb olunmasının vacibliyini qeyd etmişdir. Əlimizdə olan materiallar bu görüşləri təsdiq etməkdədir. Müzakirələrdən belə anlaşılır ki, universitetdə ana dilində təhsil əsas götürülür, lakin ilk mərhələdə mütəxəssis çatışmazlığı səbəbindən rus dilində tədrisə yer verilir. Bunun müvəqqəti xarakter daşdığı da ayrıca olaraq qeyd edilir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamenti fəaliyyət göstərdiyi müddətdə (7 dekabr 1918-dən, 27 aprel 1920-dək) 140-a yaxın iclas keçirmiş, 300-dən çox qanun qəbul etmişdir. Bu materiallar üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin parlament üslubu və siyasi nitq mədəniyyəti formalaşmışdır. Qeyd edək ki, parlamentin özünün rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi olaraq göstərilmişdir. Parlament müzakirələri də ana dilində aparılmışdır. Parlamentə olan yazılı müraciətlər də ana dilində edilmişdir. Rəsmi dövlət dilində olmayan sənədlərə isə parlamentin sədr müavini Həsən bəy belə bir qeyd yazırmış: “Ərizə türkcə olmadığı üçün əncamsız qalır” (4, 61).

Parlament üzvlərinin çıxışları XX əsrin əvvəllərində işlənən Azərbaycan dilidir. Bu dildə həmin dövr üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər öz əksini tapır. Burada hələ bir sıra ərəb və fars sözləri işlənir, bəzi izafət tərkibləri müşahidə olunur. Müasir dildə bunların bir çoxu arxaikləşmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dilində həmin dövrdə aktiv işlənən alınma sözlərdən (məbus, yum, müftəxor, bahirə, təriq, pək, səmimani, zühur və s.), izafət tərkiblərindən (məclisi-məbusan, inqilabi-kəbir, həqiqəti-bahirə, həqqi-hürriyyət, məclisi-müəssisan və s.) istifadə olunmuşdur.

Cümhuriyyət dövrünün Azərbaycan dili morfoloji normaları Türkiyə türkcəsinin normalarına uyğun bir şəkildə özünü göstərir. Feilin indiki zaman şəkilçiləri, birinci şəxs əvəzlilikləri, əmr şəklinin birinci şəxs sonluğu, ismin təsirlik hal şəkilçisi və başqa bu kimi xüsusiyyətlər Türkiyə türkcəsinə uyğun şəkildə işlədilmişdir.

Parlament deputatlarının dilində müasir Türkiyə türkcəsinə xas olan söz ifadələr, o cümlədən, müraciət formaları işlənmişdir. Əfəni, möhtərəm, həzrət və s. kimi sözlərin sıx işlənməsi siyasi etika və etiket leksikasının da müəyyənləşdiyini göstərməkdədir.

Azərbaycan dilinin qrammatik prinsipləri aspektindən baxdığımız zaman Cümhuriyyət dövrü dilində fonetik səviyyədə sait və samitə əvəzlənmələri müşahidə olunur. Burada ə/e əvəzlənməsi, samitlərdə isə n/m, m/b əvəzlənmələri diqqəti çəkir. Bütövlükdə dövrün Azərbaycan dili Türkiyə türkcəsinə yaxınlaşma yönümü ilə səciyyələnir.

Dövrün Azərbaycan dilinə Osmanlıcanın təsiri də aydın şəkildə müşahidə olunur. Dilin leksik səviyyəsində diqqəti daha çox paralelizmlər çəkir. Bu dövrdə dilin lüğət tərkibi alınmalarla zənginləşir, siyasi və hüquqi terminlər dilə daxil olur. Məbus, məvad, vükəla, rəisi-vükəla, məclisi-məbusan, ədəbi-mərkəziyyət, istiqlal və s. kimi onlarla söz Cümhuriyyət dövrünün dilində işlənmiş və müasir dilə münasibətdə arxaikləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s.93.
2. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), Bakı, Elm, 1998.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

3. Azərbaycan Respublikası NS yanında OPMDA, f. 893, siyahı 1, iş 133.
4. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, s. 61.
5. Cahagirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları, Bakı, 1989.
6. Rəsulzadə M. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990.
7. "Azərbaycan" qəzeti, 18 iyul, 1919.
8. Адрес календарь, Азербайджанская Республика за 1920 год, Баку, 1920.

THE CONCEPT OF FREEDOM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN (1918-1920)

Summary

In the article it is said about the language formation in the period of Azerbaijan Republic. The language formation is studied in the context of national enlightenment movement. The process of the importance of the new conceptions and expanding the vocabulary content of the idea of independence is investigated from the beginning of the 20th century. Acceptance of the Turkish language as the official state language in the period of Republic, increasing the role of the native language in the education and press, the development inclinations of the literary language and styles have been analyzed.

Key words: Azerbaijan, Republic, Turkic, state, language, enlightenment

КОНЦЕПТ СВОБОДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1918-1920)

Резюме

В статье говорится о концепте свободы на языке и в мышлении в период первой Азербайджанской Республики. Формирование языка изучается в контексте национального просветительского движения. Процесс важности новых концепций и расширения словарного запаса идеи независимости исследуется с начала 20-го века. Так же анализируется вопросы принятия турецкого языка в качестве официального государственного языка в период первой Республики, повышение роли родного языка в образовании и прессе, развития склонностей к литературному языку и стилям.

Ключевые слова: Азербайджан, Республика, тюркское, государство, язык, просвещение

CAVANŞİR YUSİFLİ

*AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
jyusifli@mail.ru*

AZƏRBAYCAN İSTİQLAL SAVAŞININ İDEOLOQU VƏ ONUN “AZƏRBAYCANDA YENİLƏSMƏ HƏRƏKATI” ƏSƏRİ

Konkret, bəlkə də vazkeçilməz bir missiyanı yerinə yetirmək üçün dünyaya gələn insanlar bəzən unudulmalıdır ki, onların min bir əzab-əziyyətə tab gətirib icra etdikləri çox əhəmiyyətli işlər “yerrisin”, daşdıqları mənəni daha geniş kontekst və “ərazidə” gerçəkləşdirə bilsinlər. Həmin şəxsiyyətlərin unudulmağından giley və təlaşla danışan insanlar qəlblərinin dərinliklərində şübhəsiz ki, bu həqiqəti – unudulmağın millətə, milli ideologiya və prinsiplərə xidmət etdiyini sezir və hiss edirlər, ancaq bu sezmə anıdan keçir, sızılıya çevrilir, yenə də bu insanın layiq olmadığı halda illərlə, bəzən on illər boyunca unudulmasından şikayətlər səslənir. Ancaq həqiqət, həqiqi olan, həm də millət üçün dəyəri olan nəsnelər bir gün gəlib yerini tutur. Və bu hadisədə heç bir gecikmə qeydə alınmır. Burada əsas amil missiyanın gerçəkləşməsinin gecikməməsidir. Əks təqdirdə böyük bir işin, dəyək ki, milli azadlıq və istiqlal savaşının tərkibində çox mühüm şeylər çatışmaz və bu, gələcəyin inşasında qəliz problemlərin yaranmasına meydan açar bilər. Bu missiyanı daşıyan, onu istənilən zorunluğa baxmadan icra edən şəxslər şübhəsiz ki, amal, ideal uğrunda canlarını bir göz qırpmadan fəda etmiş şəhidlərdir. Böyük şəxsiyyət Hüseyn Baykarının bütün kitabları izah təriqli “ön söz”lərlə açılır. Bu girişdən öncə isə müəllif qeydi gəlir: “BU ƏSƏRİMİ ADLARI MƏLUM OLAN VƏ OLMAYAN, BİR HİSSƏSİ YOLDAŞLARIM OLAN AZƏRBAYCAN AZADLIQ MÜBARİZƏSİNİN ƏZİZ ŞƏHİDLƏRİNƏ HƏSR EDİRƏM !...” (H.Baykara. *Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Kitab Klubu. 2017*).

1904-cü ildə Şuşada anadan olmuş Qara Hüseynbəyli (Hüseyn Baykara) Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində oxuyarkən tələbələr qarşısında Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə edən çıxışlarına görə izləndiyini hiss etmiş, əvvəlcə İrana, ordansa Türkiyəyə keçmiş, Ankara Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş və bundan sonra (Türkiyə həyatı nəzərdə tutulur) həyatının hər bir anını doğma yurdu Azərbaycanı qətrə-qətrə öyrənməyə, əsarət altında olan yurdunda sovetlər tərəfindən icad edilən dürlü-dürlü saxta ideyaların gerçək olmadığını göstərmək üçün həqiqətləri yazmağa həsr etmişdi.

Hüseyn Baykarının ilk monoqrafik əsərindən sonuncu tezisində, məqaləsinə qədər bütün yazılarını oxusaq bir cəhətin dominant təşkil etdiyinin şahidi olarıq: o, Azərbaycanda milli istiqlal savaşının tarixini yazmış, ideyaların milli ideologiya bazasında tədriclə necə formalaşması prosesini izləmiş, bu savaşda təkamülün morfologiyasını açıq-aydın şəkildə və analitik yöndə izah etməyə çalışmışdır. Bu sahədə onun xidmətləri əvəzsizdir, başqa heç bir ictimai-siyasi xadim onun qədər ardıcıl şəkildə ideoloji baxışları zamanın və dövrün, o dövrlərdə baş verən qlobal hadisələrin süzgəcindən keçirib təhlil edə bilməmişdir. Bu əvəzsiz xidmətin əhəmiyyəti bir neçə cəhətlə izah edilə bilər: 1) H.Baykara sadəcə tarix, xronologiya yazmırdı, o, ideyaların tarixini yazır, onlar arasındakı keçidlərin məntiqini araşdırırdı; 2) H.Baykara Azərbaycanşünaslıq sahəsində mövcud olan boşluqları doldurur, mövcud və getdikcə daha böyük ərazini zəbt edən yanlışlıqları aradan qaldırırdı və 3) H.Baykara o dövr üçün Azərbaycanın yaxın tarixində baş verən hadisələrin əsl mahiyyətini, həmin dövrdə meydana çıxmış şəxsiyyətlərin gördükləri işin siyasi-ideoloji və mədəni mahiyyətini tam fərqli müstəvidə açmağa çalışırdı. O, bir tərəfdən istiqlal mücadiləsinin bütün təməl prinsiplərini, onun iqtisadi, siyasi və mədəni köklərini bir-biri ilə sıx əlaqədə öyrənir, təhlillər aparır, digər tərəfdən isə bu əsasda əldə edilən nəticələrin rəsmi, artıq oturuşmuş qənaətlərə qarşı ziddiyyət təşkil etdiyini, mübarizənin bitmədiyini, əksinə istiqlal ideyasının özülünün daha da möhkəmlənməsinə xidmət etdiyinin sübutuna çevrilirdi.

Bu mənada Hüseyn Baykarının “Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatı (XIX əsr)” adlı ilk əsərinin (1966) böyük əhəmiyyəti var. Əvvəla, belə bir ştrixi qeyd etmək zəruridir: bir araşdırıcı və alim kimi Hüseyn Baykarının təfəkküründə hadisələrə ən müxtəlif bucaqlardan baxmaq özəlliyi var. Onun yanaşmasının analitikliyini şərtləndirən bu ştrix eyni zamanda konkret məsələ və ya problemin köklərinin “uzandıqı” məsafəni də aydın fonda göstərə bilirdi. Müəllifin məsələyə yanaşma prinsipi janrın da sərhədlərinin genişlənməsinə, janryaradıcı komponentlərin yenilənməsinə və orijinal mənalara kəsb etməsinə səbəb olurdu. Diqqət edin: “*Azərbaycanın oyanışı, yenilənməsi və şəxsiyyətləri haqqında oçerki yazmağa başlayarkən məni ən çox düşündürən məsələ Çar Rusiyasının*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

işğalından əvvəl xanlıqlar dövründə Azərbaycanın mədəni, siyasi və iqtisadi vəziyyətinin nə qədər inkişaf etmiş olması idi. Buna görə də kitabda ən çox bu mövzuya yer verdim. Bəzi zümrələr belə hesab edirlər ki, Azərbaycanın hal-hazırkı mədəniyyəti, incəsənəti rusların əsəridir”

Müəllifin incə müşahidə nəticəsində tutduğu bu cəhət zamanla daha da dolğunlaşır, çünki H.Baykara istənilən hadisəni qlobal müstəvidə nəzərdən keçirməyə hazırlığı olan bir mütəxəssis idi. Baxın: *“Halbuki, ruslar Azərbaycanı işğal etdikləri dövrdə nəinki bugünkü Qərb düşüncəsində, hətta o dövrün Qərb düşüncəsinə görə də mədəni millət hesab edilmirdilər. I Pyotrün hakimiyyətindən sonra Rusiyada yalnız hərbi sahədə qarışma özünü göstərirdi. Şərqdə qazandıqları qələbələri də məhz buna borcludurlar. Rusiyada quldarlıq 1861-ci ildə II Aleksandrın fərmanı ilə ləğv edilmişdi. Öz vətəndaşları ilə qul kimi davranan rejim necə mədəni ola bilər, ya da necə mədəni hesab oluna bilər? Xüsusilə də Çar Rusiyası rejimi dözülməz despotik və zülmkar rejim idi. Bu səbəbdən də Avropa ilə müqayisə ediləcək heç bir tərəfi yox idi. Qədim köklərə sahib barbar slavyanların adətlərini rus qiyamı ilə XX əsrə gətirən rusların mədəniyyətlərinin səviyyələri hətta bu gün də münaqişə mövzudur...”*

Müəllif nəzərdən keçirdiyi zaman kəsimini bu geniş həcmli monoqrafik oçerkində tarixi metod əsasında öyrənir, bu hadisələri oxuculara dərinlərdən gələn kökləri ilə birlikdə təqdim edir, nəticədə isə oxucunun bildikləri ilə, ona sovet rejimində sıyrılan ideyalarla bu kitabın əsaslı və mükəmməl analiz əsasında təlqin etdiyi ideyalar arasında çox sözlü, çox ifadəli oppozisiya yaranıb-formalaşır. Məqsəd təkcə Azərbaycan torpaqlarını işğal edən işğalçını tənqid etməkdən, onun bu işğala don geyindirən saxta və ziyanlı fikirlərini alt-üst etməkdən ibarət olmayıb, həm də XX əsrin əvvəllərində inşa edilən milli dövlətin yaranmasını şərtləndirən amilləri bütün detalları ilə göstərməkdən ibarətdir.

Bütün bu deyilənlər, xüsusən *“Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatı”* kitabının hiss etdirdiyi mətnaltı gerçəklər Hüseyn Baykaranın alim və ictimai xadim kimi şəxsiyyətini səciyyələndirən özəllikləri də nişan verir. Onun hiss-həyəcan dolu mətnləri bütün struktur boyu analitik təfəkkürün diktəsi ilə idarə olunur. Bayaq qeyd etdiyimiz kimi, bütün bu cəhətlər oçerk janrına bir yenilik gətirir, onu təsvirçilikdən çıxarıb ən müxtəlif analitik və fikir istiqamətlərinə qoşur. Bu mətnlərdə onun vaxtilə, deyək ki, 1927-ci ildə Universitetdə tələbələr qarşısında etdiyi çıxışların alovu ilə bərabər böyük və nadir zəkası mütləq iştirak edirdi. O, təpədən dırnağa qədər azərbaycançı idi, öyrənib əxz etdiyi hər bir bilgi, informasiya, elmi baxış və incələmələri həmin eşqin mənbəyinə - doğma yurdun müstəqillik savaşına çox asanlıqla yönəldə bilirdi. Hüseyn Baykara adı bizim nəzərimizdə dünyanın bütün sərgilərini dolaşmış yad mədəniyyətlərin daşıyıcılarını heyvətləndirən xalça butasına assosiasiya edilir. Xalça butası çox gözəldir, çünki ən gözəl hiss və duyğuların ifadəsidir, belə olduğu üçün də insan qəlbinin bütün künc-bucaqlarını işıqlandıran bir əsərdir; xalça butası həm də insan zəkasının ən mükəmməl məhsuludur, o qədər orijinal və millidir ki, yad mədəniyyətlərin daşıyıcıları buna baxıb ancaq heyvətlənə bilərlər, onu təkrar edə bilməzlər!

Hüseyn Baykara adı çəkilən əsərində XIX əsr (Axundzadə əsrini!) bütün cəhətləri ilə nəzərdən keçirir və hər şeydən əvvəl həmin böyük zaman çərəyini müxtəlif fraqmentlərə bölməklə. XIX əsrin birinci və ikinci yarısı onun tərəfindən ayrı-ayrı və fərqli kateqoriyalar kontekstində təhlil edilir. Birini *“oyanış”*, digərini *“yenilənmə”* kimi səciyyələndirməklə iqtisadi göstəricilərdən tutmuş, qaçaqçılıq hərəkatı, xalqın folkloru, onun mədəni dəyərlərini yaradan şəxsiyyətlərinin yaradıcılıqlarını, ən əsası isə XX əsrin əvvəllərində yaranan milli dövlətçilik idealına göstərdikləri xidmətləri təhlil süzgecindən keçirir. Bu həqiqəti müəllifin özü daha əsaslı şəkildə ifadə edir: *“28 may 1918-ci ildə elan edilən Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsi heç də təsadüfi bir əsər deyil və ya hər hansı bir şəxsin əsəri də deyil. Bu böyük tarixi hadisənin səbəbləri bu oçerkdə də izah etməyə çalışdığımız kimi Azərbaycan tarixindəki ən əsas hadisələrə əsaslanır. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanın istiqlal hərəkatı tarixin problemi olmuşdur. Hal-hazırda da bu problem qalmaqdadır. Bu məsələni yenə də tarix həll edəcək”*.

Təqdim edilən əsərin birinci fəslində (*“Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda vəziyyət”*) müəllif Rus çarlığının Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə başladığı dövrdə iki hadisəni xatırlayır və bu önəmli hadisələrdən çıxış edərək, bilxassə A.A.Kasparinin *“Fəth edilən Qafqaz”* əsərinə istinad edərək mövcud siyasi durumu təhlil edir. İstinad edilən müəllifin də təsdiqlədiyi kimi, 1796-cı ildə baş vermiş basqın nəticəsində *“rusların qalib olduqları halda məğluba çevrilmələri sonralar fransızlıqların Rusiyadan qaçmasına oxşayır.”* Dirəniş, tarix boyunca qazandığın dəyərləri qorumaq əzmi general Zubovun ordusunun ağır itkilər verməsinə səbəb olmuşdu. İkinci ha-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

disə isə 1804-cü ildə rusların Gəncə xanlığını işğal etməsi ilə bağlıdır. “...*Hücum edən qüvvə olaraq ruslar da böyük itkilər vermişdilər. Ən əsas üç generallarını da məhz bu yürüşlərdə itirmişdilər. General Sisianov Bakıda, Kotlyerevski Lənkəranda, Gulyakov isə Zaqatalada öldürülmüşdü. Və nəhayət, 1828-ci ildə İran və Rusiya arasında imzalanan Türkmənçay sülh müqaviləsi...*”.

Müəllif baş verən dəhşətli və global hadisələrin fonunda onların hansı niyyətlərə xidmət etdiyini elə rus siyasətçi və traixçilərinin öz məxəzlərinə dayanaraq izah edir. “...*Azərbaycanın dünya var olduqca yaşayacaq əfsənəvi qəhrəmanı Cavad xan verdiyi sözün üstündə durdu. Sisianov Gəncə qalası divarları üstündə onu ölü tapdı. Beləliklə də Kasparinin dediyi kimi, İran və Hindistana gedən yollar ruslar üçün açılmış oldu. Kaspari deyirdi ki, Gəncə işğal olunmayınca bu mümkün olmayacaqdı.*”

Müəllifin üslubunun bütün əsərlərindən görünən, ancaq birinci olduğu üçün bu geniş həcmli oçerkdə daha önəmli şəkildə nəzərə çarpan bir xüsusiyyəti nəzərə çarpdırmaq lazımdır; belə ki, müəllif müxtəlif hadisələri, faktları, onlar arasındakı əlaqələri şərh edərkən həmin dövrün və milli şüurun səciyyəsinə parlaq şəkildə əks etdirən ricətlər edir, daha önəmlisi isə bunu Azərbaycana kənar baxışla izah etməyə çalışır. Kənar baxış bu əsəri oxuyan oxucunun bütün hiss və həyəcanlarını “görməyə” qabildir. Gəncənin işğalından bəhs edərkən bu qanlı hadisənin xalqın duyğu və həyəcanlarından keçib bədiiləşmiş nümunələrindən də vaz keçmir, əksinə hadisələrin bütün dramatizminin bədii lövhələrdə necə əks edildiyini son dərəcə lakonik tərzdə təqdim edir. Başqa bir nümunə. Müəllifin şəhadətinə görə, XIX əsrin ortalarında Bəhailik təriqətinə mənsub Qəzvin qadısının qızı Tahirə Gürretüley Nəsrəddin şahın əmri ilə diri-diri yandırılır. Ona nəsihət edilir: Məzhəbini tərk et, şah səni bağışlar. Azərbaycanlı şairənin cavabı gecikmir:

*Mən deməyəm kim sən səməndər ol da ya pərvanə ol,
Çünki yanmaq niyyətimdir, dönmə gəl mərdanə ol...*

Yaxud: “... *Rəhmətlik general İsmayıl Berkok “Tarixdə Qafqaz” adlı əsərində qafqazlıların sosial-psixoloji xarakterinə misal kimi Lermantovun “Mitsiri” poeməsindən bir hissəni türk dilinə tərcümə edərək göstərmişdir. “Mitsiri” poeməsində Qafqaz dağlıları ilə ruslar arasında gedən döyüşlərdə 5-6 yaşlarında əsir götürülən bir uşağın keşiş kimi yetişməsi üçün Gürcüstanda yerləşən “Mitsiri” monastrına verilməsindən bəhs olunur.*” Poemadan məlum olduğu kimi, bu uşaq vaxt gəlir dörd divar arasında sıxılmağa başlayır və dağları, qayaları yerindən oynadan fırtınalı bir gündə monastrdan qaçır. Meşədə kaftar ilə qarşılaşır və onunla boğuşmağa başlayır. Kaftarı boğub öldürməyi bacarsa da özü də ölümcül vəziyyətdə yaralanır. “...*Meşədə ölümlə qarşı-qarşı dayanan bu kiçik uşağı tapırlar və monastra geri gətirirlər. Lermantov ölüm ayağında olan bu uşağı danışdırmağa başlayır. “Mən bu monastrda olduğum müddətdə vətənim, vətənimin gözəlliklərini, millətim, millətimin məğrur, mübariz simasını düşünmüşəm. Bu düşüncə məni yandırır yaxan bir alov kimi idi. Bu düşüncə məni insanın ruhunu boğan, dualarla dolu havasız monastrdan mübarizəli və möcüzəli həyata çağırırdı. Göz yaşları töküüb, dərd çəkməkdənsə vətənim olan tanımadığım o müqəddəs torpaqları öpməyə and içdim.*”

Rus işğalından sonra Azərbaycanda şərait təbii ki, büsbütün dəyişir və bu kardinal dəyişmələrə paralel şəkildə qaçaqçılıq hərəkatı alovlanır. İqtisadi cəhətdən iki sistemin qarşı-qarşıya gəlməsi, kapitalizmin ilk rüşeymlərinin görünməsi və Azərbaycanda az sayda olsa da kapitalist müəssisələrinin yaranması onu öz məhvərindən ayırır, hansı məqamlardasa işğalçı siyasətin güddüyü hədəflər xalqın xeyrinə işləyirdi. Yəni, kimsə, hansı siyasi doktrinanın gücünə olursa-olsun başqa bir xalqı diz çökdürüb ona hər şeyi qəbul etdirmək gücünə malik deyildir. Bir tərəfdən boğulan, ağzı qapanan mənəbə digər tərəfdə bütün gücü ilə püskürə bilər. Müəllif bütün bu ziqzaqlı, qəliz tarixi şəraitin gətirdiyi ziddiyyətləri o dövrdə mədəni vəziyyətlə yanaşı, paralel müstəvidə araşdırır və yuxarıda təsbit edilən cəhət – gücün, enerjinin boğulduğu anda başqa bir müstəvidə əyaniləşməsi ideyası öz təsdiqini tapır. Müəllif Azərbaycan mədəniyyətinin o dövrdə inkişafının bütün parametrlərini dolğun şəkildə verə bilmək üçün həm həmin dövrün mədəni simasını yaradan şəxsiyyətlərin bioqrafiyasını, həm də ən səciyyəvi əsərlərini təhlil edir. Vaqif, Vidadi, Mirzə Kazım bəy, Zərdabi, Zakir, Bakıxanov, Axundzadə və başqa şəxsiyyətləri məhz XIX əsrin yenilənmə kontekstində araşdırmaqla əsas ideyasını (xalq öz kökündən aldığı enerjini, çınqını nə olur-olsun özünəməxsus tərzdə müxtəlif dövrlərdə əyaniləşdirir və yoluna işğalçılıq kimi maneələr çıxdıqda belə bu təməl niyyətini daha böyük istək və ehtirasla ifadə edir) təsbit etməyə çalışır. Hüseyin Baykaranın bir alim kimi tarixi hadisələrə baxışında bir mühüm amili nəzərə çarpdırmaq həm də Azərbaycan mühacirəşünaslığı üçün önəmlidir. O, adı

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

çəkilən şəxsiyyət və mədəni hadisələri xalqın taleyi, daşdıqları missiya, bu missiyanın əyaniləşən qənaətlərinin tarixin və mədəniyyətin sonrakı inkişafında hansı cəhətlərlə qovuşub millətin azadlıq ideyalarının püxtələşməsinə stimül verdiyini bir tam şəkildə götürür. Hüseyn Baykara bütün mövcud faktları diqqətdə saxlamaqla, onlardan hansısa birini unutmamaqla əslində ideyaların inkişaf stixiyasını təhlil edir. Hansı dövrdəsə, deyək ki, XVIII əsrdə, yaxud XIX əsrin birinci yarısında hansısa ədəbi şəxsiyyətin deyək ki, “millət” və bu qəbildən olan sözləri işlədib-ışlətməməsi şərt deyil, əsas olan ümmətdən millətə inkişaf yolunda bu şəxsiyyətlərin xlaqın dilində nələr yaratması, dünya elmi və mədəni irsi ilə hansı kontekstdə səsleşib-səsləşməməsidir. Çünki ana dilində yazılan hər bir bədii əsər, bu dilin sərhədləri daxilində reallaşan hər bir mədəni hadisə o xalqı yaşadan, həyatını fırtınalardan keçirən böyük bir enerji mənbəyidir. Bu mənada Hüseyn Baykara haqlı olaraq məhz Qasım bəy Zakiri Azərbaycanın oyanış dövrünün ilk şairi adlandırır və onu İtalyan intibahı dövrünün nadir şəxsiyyəti – Petrarka ilə müqayisə edir. Diqqət edin: “...Zakir dövrünün şairləri arasında “Vətən” kəliməsini ən çox işlədən Azərbaycan şairidir. Buna görə də İtalyanın intibah dövrü şairi Petrarkadan heç bir fərqi yoxdu. Onu Azərbaycanın oyanış dövrü şairi adlandırmağımızın səbəblərindən biri də məhz budur. O, vətəni Azərbaycanı digər ölkələrdən üstün tutmuş və sevmişdir. Şeirələrindən birində Azərbaycanın Hicaz, Nişapur və İraqdan üstün olduğunu qeyd edir:

*Axtarmaq ilə mövsümü güllər ələ düşməz... “Azərbaycanı”
“Hicaz”, “Nişapura” onu eyləmə həmtay, Həm mülkü “İraqa.”*

Kitabın ən mühüm fəsillərindən biri XIX əsrin ikinci yarsına həsr edilən bölümdür. Bu zaman çərəyinə aid etdiyi “yenilənmə” anlayışı yazıda “intibah” və “islahat” sözləri ilə əvəz edilir. Burada Axundzadə və Zərdabi haqqında deyilən fikirlər, səsləndirilən ideyalar bu dövr və şəxsiyyətlər haqqında sovet dövründə aparılan tədqiqatlardan həm fərqlənir, həm də müəyyən məqamlarda səsleşir. Axundzadənin fəaliyyəti və irsinin bu şəkildə araşdırılması onun məsələsini dəqiq nişan verir. “Bu böyük şəxsiyyətin səyləri Azərbaycan sərhədlərini aşdığı üçün o şərq intibahçısı hesab oluna bilər.” Baykaranın bu fikrini incələsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, M.F.Axundzadə yaradıcılığı eyni zamanda həm Qərb, həm də Şərq kontekstində öyrənilməlidir. Onu təkcə Qərb ədəbiyyatının janrı və formalarını milli ədəbiyyata gətirən şəxs kimi səciyyələndirmək kifayət deyil, Axundzadə öz yaradıcılığı və fəaliyyətində ən fərqli təfəkkür tiplərini birləşdirmiş, nəticədə Azərbaycan türkcəsində bu dilin bütün tarixini əhatələyən, yığdığı bütün enerjini ifadə edən əsərlər yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. H.Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Kitab Klubu. 2017.

IDEOLOGIST OF STATE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN AND HIS WORK “RENAISSANCE MOVEMENT IN AZERBAIJAN”

Summary

The book of Huseyn Baykara “Movement of renaissance in Azerbaijan” (19-th century) deals with the analysis the economic, political and cultural state of Azerbaijan in the 1st and the 2nd half of the 19-th century, i.e. before and after occupation of Azerbaijan by Russia. The questions put by the author in connection with overall state of Azerbaijan during the aforementioned period are answered and explained comprehensively while narration and at this time, he analyzes the achievements in the fields of culture as expressions of renaissance of the country. In this book, the various works by Vagif, Vidadi, Zakir, Bakikhanov, Zardabi and Akhundzade are researched in detailed form being common with or opposite to the time.

Key words: Huseyn Baykara, Azerbaijan, retewal movement, literature, republic, literary text

ИДЕОЛОГ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕГО РАБОТА “ДВИЖЕНИЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ”

Резюме

В книге Гусейна Байкары “Движение Возрождения в Азербайджане” (19-й век) рассматривается анализ экономического, политического и культурного состояния Азербайджана в 1-й и 2-й половине 19-го века, то есть до и после оккупации Азербайджана Россией. Вопросы, заданные автором в связи с общим состоянием Азербайджана в течение вышеупомянутого периода, объясняются, и в это время автор анализирует достижения в области культуры как выражения возрождения страны. В этой книге различные работы Вагифа, Видади, Закира, Бакиханова, Зардаби и Ахундзаде исследуются надлежащим образом, являясь общим или противоположным времени.

Ключевые слова: Гусейн Байкара, Азербайджан, движение возрождения, литература, республика, литературный текст

ELÇİN ABBASOV

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
elcinabbasov@yandex.ru*

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT SİMVOLLARI: ƏNƏNƏVİ MƏDƏNİ-TARİXİ TƏZAHÜRLƏRDƏN MİLLİ KİMLİK FAKTORUNA

Giriş. Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan dövlət simvolları milli vəhdət və identiklik faktoru kimi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli dövlətçilik ideyalarının, ardınca da milli dövlətin yaranması milli kimlik və milli identiklik simvollarına müraciəti aktuallaşdırdı. Bu hal yeni sərhədlərdə yenidən bərpa olunmuş milli dövlətimizdə azərbaycanlı kimliyini müəyyənləşdirən tarixi və arxetipik simvolların tapılmasını və ya bərbasını zəruri etdi. Təbii ki, belə durumlarda bir qayda olaraq, əsasən, ümumxalq simvolları (rəsmi dövlət simvolikası ilə yanaşı, ölkənin böyük tarixi şəxsiyyətləri, mühüm tarixi hadisələri, həmin cəmiyyətə xas mədəniyyət və məişət simvolları və d.) millətin vəhdəti və identikliyi faktoruna çevrilir. Azərbaycan Cümhuriyyəti dönməində əcdad adı və etnonim olaraq Türk, makrotoponim olaraq Azərbaycan milli kimliyin əsas müəyyənləşdirici elementlərindən idi.

Milli dövlətçilik tarixinin ən anlamlı simvolları olan – bayraq, gerb və himn milli identiklikdə xüsusi rol oynayır. Azərbaycan gerbində od (ölkənin müqəddəsliyini), sünbül (vətən torpağının bərəkətliliyi), palıd (ölkənin gücünü), ağ səkkizguşəli günəş (sülhsevərliyi, xoşbəxtliyi və həyatı) təcəssüm etdirir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi mərkəzində ərəbcə “Allah” kəlməsi yazılmış səkkizguşəli ulduz təsvirli orta əsr Azərbaycan qalxanı modelində yaradılmışdır. Azərbaycan bayrağının mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlarında isə etnik, mədəni və dini mənsubluq ifadə olunmuşdu.

Qədim türklərdə bayraq. İnsanların etnik, coğrafi, siyasi və ya ideoloji vəhdətinin ifadəsi olan bayraq, eyni zamanda qarşıya qoyulan məqsəd üçün təşkilatlanmanın da simvoludur. Moyun Cür yazılı abidəsində göytürklər, digər xalq və tayfalardan fərqli olaraq “üç tuğlu türk xalqı” adlanır. Bu göytürklərin özlərini “xaqana sahib xalq” – *kağanlık budun* adlandırması ilə eyni mahiyyətlidir və onların xaqanlığa – dövlətə sahib olduqlarına işarədir. Hakimiyyətə yiyələnmək taxt-tacla yanaşı, xanlıq bayrağına sahiblənməni tələb edirdi. Fəzlullah Rəşidəddin “Tarix”ində deyilir ki, Qara Arslan xanın ölüm xəbəri yayıldığında “xəciblər” xəzinəni, xan təbilini, kosunu və bayrağını mənimsədilər (Rəşidəddin 1992: 54).

Daha əski çağlarda bayraq, daha doğrusu onun ilkin formaları sakral qüvvələrin (totemin, tanrının) simgəsi yox, “bir parçası” və ya təzahür forması idi. Bu baxımdan qədim türklərin xaqan soyunun bayrağının qurd başı formasında olması və ya tuğa, bayraq ağaçına, nizəyə magik qüvvəyə malik sakral heyvan tükünün və ya quyruğunun bərkidilməsi izah olunandır.

Hökmdarın, xaqanlıq bayrağının qədim türklərdə “tuğ” adlandırıldığı məlumdur. Bir sıra alimlər, o cümlədən Mərkəzi Asiya xalqlarının orta əsrlər hərbi-siyasi mədəniyyətində bayrağın semantikasını öyrənən S.V.Dmitriev türklər və monqollarda tuğun yalnız bayraq şəklində anlaşılmasını düzgün hesab etmir və məsələn, dəbilgəyə sancılan tükü nümunə göstərir. Həqiqətən, indi Azərbaycan dilində “dəbilgə” şəklində işlənən sözün əski forması “tuğulğa” bu baxımdan maraqlı faktdır. Bura “tuğra/tuğraq” – hökdar möhürünü də əlavə etmək olar. Görünür, tuğ dedikdə, ilk əvvəllər sakral heyvan tükünün (və ya quyruğunun) bərkidildiyi və ya təsvirinin əks olunduğu ali hakimiyyət nişanı olan predmetlər nəzərdə tutulurdu. Mahmud Kaşğarlı da qeyd edir ki, “Tuğ kös və davuldur, xaqanın önündə çalınır. Bundan başqa, xan tuğ vurdu, xan davulu vurdu (deməkdir). Tuğ ələm, yəni sancaqdır” (Kaşğarlı 1992: 127).

Alimlərə görə, təkcə başlıqdan ibarət standartlar ən qədim bayraq forması hesab edilir (Okladnikov 1951: 148, Dmitriev 2001: 5). Osmanlılar dönməində “tuğ” mənasında “buncuk” daha aktiv işlədilmişdir: baş hissəsinə at quyruğu və ya bir əlçim at tükü (qotaz) bərkidilmiş nizə buncuk adlanırdı. Düşünmək olar ki, bu nizələrə buncuk adı verilməsi baş hissədə tükülərin bərkidildiyi yerin iri muncuq formasında olmasından qaynaqlanırdı. Osmanlı dönməində buncukların baş hissəsi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

– ucu yumru formada olurdu. Paşaların dövlət idarəçiliyində tutduğu yerə uyğun olaraq bir, iki, üç qotazlı buncukları olurdu. Sultan buncukunda – tuğunda 7 qotaz vardı.

Qaraxanlı dövlətinin (840-1212) al bayraqlarında xaqanlara xas olan “doqquz tuğ” təsvir edildiyi göstərilir. Çingiz xanın bayrağı da 9 tuğlu idi. XVII əsr monqol yazılı abidəsi “Altan Tobçi”də Çingiz xanın bayrağına işarə vurularaq “kəhər atın yalından sənin tuğun” deyilir.

Rəşidəddin “Tarix”inə və digər tarixi əsərlərdəki miniatür və qravürlərə baxsaq, deyə bilərik ki, Elxanlıların, elcə də digər orta əsr türk-monqol dövlətlərinin döyüş bayrağı – tuğu bir tərəfi nizəyə bərkidilmiş, ona əks tərəfinə isə bir uzun və ya iki-üç nisbətən qısa üçkünc parça tikilmiş dördkünc lövhə şəklində idi. Nizənin lövhədən yuxarı hissəsinə bir topa tük – “quyruq”, ucuna isə üzü yuxarı aypara bənd edilirdi. Adətən qırmızı rəngdə olan lövhədə müxtəlif təsvirlər və ya naxışlar olurdu.

Qədim türklərdə, monqollarda, bəzi Tibet tayfalarında tuğ, buncuk (əsas hərbi buncuku) savaşa ruhunun, savaş dühasının yaşayış yeri sayılırdı. Bu səbəbdən tuğa qurbanlar verilir. Tuğ açmaq – savaş bayrağı qaldırmaq türk və monqollarda xüsusi törən idi. Zəhirəddin Babur 1501-1502-ci ildə Orta Asiyada cərəyan edən hadisələri təsvir edərkən yazırdı: “Bir neçə gündən sonra (Sultan Əhməd) Tənbəl Ura-Təpəyə gəldi. Bu xəbəri alınca (Sultan Mahmud) xan Daşkənddən qoşun yəritdi. Beşkənd ilə Sam-Sirək arasında sağ və sol səflərini nizamlayıb, parad keçirdi. Moğol adəti üzrə tuğ açdılar. Xan atdan endi. Bir moğol doqquz tuğu xanın önündə sancıb, bir öküzün qabaq ayaq sümüyünə uzun bir ağ bez bağlayaraq əlində tutdu və üç parça uzun bezi üç tuğun quyruğundan az aşağı bağlayıb tuğ dirəyinin altından keçirdi. Bir bezin ucuna xan, bir tuğa bağlanan bezin ucuna mən, bir bezin ucuna da [xanın oğlu] Sultan Məhəmməd Xanikə basdı. O moğol öküzün bez bağlanan qabaq ayaq sümüyünü əlinə alıb moğolca nəsə dedi və tuğa baxıb işarə verdi. Xan və ətrafdakılar hamısı tuğa qırmızı səpməyə başladılar. Bütün nəfirlər və davullar eyni anda birdən çaldı, səfdə düzülən əsgərlər hamısı birdən savaş nərəsi çəkildilər. Bunu üç dəfə təkrar elədilər, sonra atlarına minib nərə çəkə-çəkə düşərgənin ətrafında çəpdilər (Baburnamə 2011: 117).

Gerb və bayraqlarda solyar və astroloji simvollar. Azərbaycan tarixində dövlət və ya hakimiyyət atributikası kimi astral simvollara ilk olaraq Lulubuma hökmdarı Anubanininin Padir dağındakı e.ə. III minilliyə (e.ə. XXII əsrə) aid stellasında rast gəlirik: tam şumer-akkad üslubunda hazırlanmış stellada Venera ulduzu altında ilahə İştər əli bağlı, boynuna kəndir keçirilmiş məğlub düşmənləri Anubaniniyə təslim edir.

Azərbaycanın cənub hüdudlarına yaxın Mərlikətpə arxeoloji tapıntıları (e.ə. X - e.ə. IX əsrlər) üzərində çoxguşəli ulduzla yanaşı, svastika işarələri Günəşin simvolu kimi çıxış edir.

Asiya hunlarının dövlət simvolları arasında, sonrakı dövr türk-monqol dövlətlərinin və ya sülalələrinin bayraqlarında Ay, ulduz və Günəş təsvirlərinə rast gəlirik. Günəş Osmanlı və Səfəvi imperiyalarının (sonra Əfşarlar, Qacarlar və Pəhləvilər Səfəvi gerbini saxlamışlar) gerbində əks olunub. Səvəfilərin bayrağında da qızılı Günəş təsvir olunmuşdu. Əksər Azərbaycan xanlıqlarının bayraqlarında səkkizguşəli ulduz və aypara təsvirləri yer alırdı.

Günəş Özbəkistanın və Qırğız Respublikasının dövlət gerbində, Qazaxıstan və Qırğızıstan Respublikalarının dövlət bayrağında təsvir olunub. Bunlardan başqa Günəş təsviri Moldovanın Qaqauz muxtariyyət gerbində, Rusiya Federasiyasında Tatarıstan, Saxa (Yakutiya) və Tuva Respublikalarının gerblərində də yer alır. Azərbaycan Respublikasının gerbinin mərkəzindəki səkkizguşəli ulduz da Günəşi simgələyir. Səkkizguşəli ulduz Türkmənistanın gerbində “Oğuz xanın ulduzu” kimi yer alır.

Səkkizguşəli ulduz həm də harmoniya, kosmos və dünyanın simgəsi kimi universal mənə kəsb edir. İslam simvolikasındakı səkkizguşəli ulduz - Rub-əl-hizb bəzilərinə görə cənnətin simgəsidir. A.Qurbanov Azərbaycan xalça ornamentlərinin semantikasını incələyərək yazır: “Digər yozuma əsasən isə, səkkizguşəli həndəsi fiqur əməli-saleh müsəlmanın Cənnətdə üzünə açılacaq səkkiz qapını – Dari-cəlal, Dari-qərar, Dari-salam, Cənnətül huld, Cənnətül meva, Cənnətül adn, Cənnətül firdevs, Cənnətü naim ifadə edir. Beləliklə, islam incəsənətində “Rüb əl-hizb” və ya “Qüds ulduzu” adlandırılan rəmz polietnik mənşəli olsa da, daha çox dini mahiyyət daşıyır və əsasən müsəlmanların müqəddəs kitabı, islam təsəvvürləri ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycanın unikal şəbəkə sənətində geniş yayılmış həmin işarə - Rüb əl-hizblərin birliyi, əslində, “Qurani-Kərim” kitabını simvolizə edir” (Qurbanov 2016: 127).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Tarixən və müasir dövrdə bir çox türk dövlətlərinin bayraqlarında aypara təsvirləri geniş yer almışdır. Buxara əmirliyinin bayrağında aypara və əl formalı ələm təsvir edilmişdi.

Osmanlı bayraqlarında aypara təsvir edilməsi bəzi türk alimlərinə görə Orxan Qazi dövründən başlayır və Sultan Məhəmməd Fateh dövründən yaşıl bayraqların üzərində artıq üç aypara təsviri yer alır. “Sultan III Səlim (1789–1807) zamanına qədər Osmanlı dövlətində əksəriyyətində ulduz təsviri olmayan və daha çox da yaşıl və ağ rəngdə olan bayraqlardan istifadə olunmuşdur. Bayraq və sancaqlara xüsusi bir önəm verən, yenilikçi və sənətkar bir dövlət adamı olan III Səlim qırmızı rəngli bayraqların səkkizgüşəli Zöhrə ulduzunu ayparanın yanına əlavə edərək bundan sonra davamlı olaraq belə şəkildə istifadəsini əmr etmişdir” (Soysal 2010: 224).

Qədim və orta əsrlərdə Yaxın Şərqi astroloji simvolikasında Günəşin simgəsi kimi aslan təsviri yer tutmuşdu. Qədim Yaxın Şərqdə bir çox tanrılar və ilahələr (Günəş tanrısı, Qələbə tanrısı və b.) şirin üzərində dayanmış təsvir olunurdular. Əhəmənilər Yaxın Şərqdə hakim olduqda bu dini ikonografiya ənənələri iranlılara da sirayət etmişdi. Bəzən Məzdanın simvollarından biri kimi verilir. Bununla yanaşı, demək lazımdır ki, bu yöndə tədqiqatlarda Əhəmənilər, eləcə də Ərşaqilər və Sasanilər imperiyasında şir obrazının heraldikada yeri çox şişirdilmişdir.

Aslan və ya barsla bağlı oxşar mifoloji təsəvvürlər türk xalqlarında da vardı. “Manas” epusunda bars Manasın totemi kimi görünür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “Kağan aslan” xan soyunun simvoludur. Altayda aşkarlanmış bir Türkün xaqan kurqanının ortasındakı 22 metrlik dəhlizin divarında da nəhəng mifik bars təsvir olunub (Abbasov 2016: 248). Səlcuqlu və Qızıl Orda pulları üzərində doğan Günəş fonunda addımlayan aslan təsvirləri geniş yer alıb. Amma bu pullar üzərindəki təsvirlər, çox güman ki, astroloji mənə kəsb edirdi. Bununla belə, hesab olunur ki, astrologiyaya aid kitablarda rastlanan və Günəşi Şir bürcündə göstərən təsvir məhz XII əsrdən (Səlcuqlu dönməmindən) artıq sultan hakimiyyətinin bir simgəsi kimi mənə daşımağa başlayır. Təxminən, 1140-cı ildə, Sultan Səncər ibn Məlikşahın hakimiyyəti dövründə yazılmış “Məcməl-ət-təvarix vəl-qisəs”də türklərin nəsil-nəcabəti ilə bağlı hissədə deyilir ki, Yafəsin yeddi oğlundan biri olan “Türk bütün məşriqi gəzdi, nəhayət, xoşuna gələn bir yer tapdı. O yerin adı Səkkukdur... Yaxınlıqdakı dağın döşü bol otlu olub, içməli suları vardı. Türk Allaha şükr edib orada yerləşdi... Ağac və otlardan evlər tikməyi əmr etdi... Belə oxumuşam ki, Xudavəndin əmri ilə Türk oranı özünə məskən seçəndə onun tale saatı (bürcü) Əsəd oldu...” (Məcməl-ət-təvarix 2005: 182).

Bəzi alimlərə görə, ən azından Səlcuqlular dönməmindən oğuzlarda aslan Günəşlə identifikasiya edilmişdir.

Mirəli Seyidovun araşdırmasında Qağan aslanın (və ya Ağ qayanın qaplanının) Günəşlə əlaqəli obraz olmasına işarə olunur: “Bir daha boya (KDQ-də “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” – E.A.) müraciət edək. “Dədə Qorqud” boylarında Basat mifoloji ələmlə sıx bağlı obrazdır. Onun mifik (Qaba ağac, Qağan aslan) və real ata-anası (Aruz qoca) vardır. Yüksək silkə mənsub olan igid, Təpəgözə özünün adı adam olmadığını bildirmək üçün oturub-durduğu yerin Günortac olduğu ilə öyünür... Başqa sözlə, xaqanın oturduğu yerdəndir və Günəşlə bağlıdır” (Seyidov 1990: 421). Əsərinin başqa yerində alim yenə “Qağan aslan Günəşdir” deyər yazmışdır (Seyidov 1990: 372).

Böyük Moğollar və Səfəvilər sülaləsi dövründə “şiri-xurşid” şahlığın – dövlətin simvolu kimi pulların, bayraqların və tikililərin üzərində daha yaygın şəkildə görülməyə başlayır. Böyük moğolların Günəş təsvirli xüsusi padşahlıq bayrağı vardı. Səfəvilər Yaxın Şərqi qədim mədəniyyətlərində hakimiyyət, güc və qələbə simvolu kimi keçən, orta əsrlərdə qonşularından Xarəzmin və Şirvanşahların embleminə çevrilən aslan obrazına yeni mənə verdilər və doğan günəş fonunda əlində sivri qılıc tutmuş aslanı öz imperiyalarının gerbinə çevirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qızılbaşların ilk dövrdə bayraqlarında təkə Günəş təsvir olunurdu, şir təsviri oraya çox sonralar əlavə edilmişdir. “Şah İsmayıl Səfəvi hələ hakimiyyətə keçməmişdən qabaq Ağqoyunlu dövlət quruluşunun əsasında yeni dövlət aparatının özülünü yaratmışdı. Əbdü bəy Şirazinin “Təkmilətül-əxbar”, Sədrəddin Soltan İbrahim Əl-Əminlinin “Futuhatışah” əsərində 1500-cü ildə Salman bəy Zülqədər xəzinədar, Piri bəy Əfşarın təvaçı, Xəlil bəy Əfşarın möhürçü, Sarı Şeyxin fərraşxana dağçası, Hüseyin bəy Əfşarın süfrəçibəşi, Xadim bəyin xəlifət əl-xulafa və Əmir Zəkəriyyənin Təbrizin divan vəziri təyin olunduğu göstərilmişdir. Hətta ortasında günəş şəkli çəkilmiş və uclarında Qurandan ayələr yazılmış dövlət bayrağı da təsis olunmuşdu” (Bayramov 1988: 106).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Şiri-xurşid” sonralar İrana hakim olan şah sülalələri – Əfşarlar, Qacarlar, Pəhləvilər dönməmində də dövlət gerbi kimi saxlanmışdı. Onun ayrı-ayrı variantları Şəki, Qarabağ, İrəvan və başqa xanlıqlarının gerbini təşkil edirdi.

Nəticə. Beləliklə, biz görürük ki, ənənəvi rəmzlərimiz, əjdadlarımızın dövlət və hakimiyyət atributları Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə dövlətimizin, milli azadlıq ideyamızın simvolları kimi bərpa edilib Azərbaycanlı kimliyinin faktoruna çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov 2016 – E.Abbasov. Qədim türklərin dəfn mərasimləri xalq inancları kontekstində / Folklor və dövlətçilik düşüncəsi, I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 233-268.
2. Baburnamə. Çevirən, ön sözü, qeydlərin və izahların müəllifi R.Əskər. Bakı: BXQR, 2011.
3. Bayramov 1988 – Z.H.Bayramov. Səfəvilər dövləti sistemində Azərbaycanda yerli və şəhər idarəçiliyinin qaynaqlarda öyrənilməsi təcrübəsindən / Azərbaycan üzrə qaynaqların öyrənilməsi təcrübəsindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1988, s.106-116.
4. Dmitriev 2001 – С.В.Дмитриев. Знаменный комплекс в военно-политической культуре средневековых кочевников Центральной Азии // Para Bellum, № 14, 2001.
5. Kaşğarlı 1992 – Kaşğarlı M. Divanü Luğat-it-Türk. I c., Ankara: 1992.
6. Qurbanov 2016 – A.Qurbanov. Rəmzlər nədən danışır // “Azərbaycan xalçaları”, cild 6, № 18, 2016, s. 122-144.
7. Məcməul-ət-təvarix 2005 – M.Hacıyev. Orta əsrlərin maraqlı bir mənbəyi haqqında. Türklərin nəsil-nəcabəti haqqında // Azərbaycan jur., N: 10, 2005, s.182-184.
8. Okladnikov 1951 – А.П.Окладников. Конь и знамя на Ленских писаницах // Тюркологический сборник. Т. I. М-Л.: 1951, с. 143-154.
9. Rəşidəddin 1992 – Rəşidəddin F. Oğuznamə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi R.M.Şükürovanındır. Bakı: Azərbaycan Dövlət N-PB, 1992, 72 s.
10. Seyidov 1990 – M.Seyidov. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990.
11. Soysal 2010 – Soysal Mahmut Enes. Tarihsele süreçte bayrak ve sancaklarımız (our flag during the historical process) // A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü dergisi (taed) 42, Erzurum: 2010, s.209-239.

AZERBAIJAN STATE SYMBOLS: FROM THE TRADITIONAL CULTURAL-HISTORICAL MANIFESTATIONS TO THE NATIONAL IDENTITY FACTOR

Summary

At the beginning of the 20th century the formation of national statehood ideas then the national state in Azerbaijan updated the attitude to the national identity and national identity symbols. The most significant symbols of the national statehood history — flag, gerb and anthem play an important role in national identity. In this article the semantics of the description on the Azerbaijan state symbols — national flag and gerb in the traditional culture, also their meanings in the context of state, authority and army are studied.

Key words: national identity, traditional culture, symbols of the national statehood, flag.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ СИМВОЛЫ: ОТ ТРАДИЦИОННЫХ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОЯВЛЕНИЙ ДО НАЦИОНАЛЬНОГО ФАКТОРА ИДЕНТИЧНОСТИ

Резюме

В начале 20-го века формирование национальных идей государственности, а затем национальное государство в Азербайджане обновило отношение к национальной идентичности и национальным символам идентичности. Наиболее значимые символы истории национальной государственности - флаг, герб и гимн играют важную роль в национальной идентичности. В этой статье изучается семантика описания азербайджанских государственных символов – национального флага и герба в традиционной культуре, а также их значения в контексте государства, власти и армии.

Ключевые слова: национальная идентичность, традиционная культура, символы национальной государственности, флаг

SƏRXAN XAVƏRİ

*AMEA Rəyasət Heyəti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
sarxan.xaveri@mail.ru*

MİLLİ KİMLİYİN FORMALAŞMASINDA FOLKLOR RESURSLARININ FUNKSIONAL SEMANTİKASI

Şerti olaraq “mental kosmos” adlandırıla bilən xalqın milli özünüdərkində daim təkrarlanan, müxtəlif kombinasiyalarda ritmləşən elə dəyişməz struktur unuversumlar, etnik davranışın elə qəlib strukturları vardır ki, milli kimliyin formalaşması üçün o strukturlar geniş tədqiq olunmalıdır. Və həmin qəlib-modellər heç bir digər təsisatda olmadığı kimi yalnız xalqın folklorunda qorunub saxlanılmışdır.

Məlumdur ki, əski mədəniyyətlərdə hər hansı bir ideyanın kütləvi olaraq aşılmasında, ictimai rəyin formalaşmasında kollektiv yaddaşa əsaslanan folklor yeganə sosial təsisat olmuşdur. Bu günün özündə belə folklor funksional imkanlarını reallaşdırma effektivliyinə görə qeyri-adi bir intensivliyə və miqyaslılığa malikdir. Folklorun funksionallıq imkanları ilk növbədə onunla şərtlənir ki, o yazı mədəniyyətindən fərqli olaraq özünü kollektiv yaddaşın hazır qəlibləri əsasında reallaşdırır, buna görə də informativ siqnalların göndərilməsi ilə sosial integrativ sahənin yaranmasına daha çevik nail olur. Bu mənada kollektiv yaddaş mexanizmlərinə əsaslanan folklor, onun müvafiq janrları bütün digər xüsusiyyətlərlə yanaşı, xalqın milli kimliyinin həm yaranma və formalaşma arealı, həm də yaranmış təcrübənin qorunduğu fonddur. Buna görə də Azərbaycan folklor nümunələri, xüsusən epik folklor mətnləri xalqımızın milli kimliyini də özündə mükəmməl şəkildə ehtiva edir.

Lakin nə folklorşünaslığın özü, nə tarix, fəlsəfə, arxeologiya, etnoqrafiya ayrılıqda götürülən elm sahəsi kimi həmin milli kimlik modellərini mükəmməl müəyyənləşdirmək qüdrətinə malik deyil. Milli kimliyin etnik-milli dəyərlər hesabına gücləndirilməsi, həmçinin Azərbaycanın milli kimlik şüurunun bu modellər hesabına gücləndirilməsi məhz multidissiplinar və kulturoloji olaraq araşdırılma tələb edir.

Bu baxımdan müasir mərhələdə folklorun milli kimliyin formalaşmasında yeri və rolunun araşdırılması müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, Azərbaycan milli kimliyinin formalaşmasında folklor resurslarının rolunun semantik analizi iki aspektdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

Birinci aspekt, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın toplum olaraq müasir mürəkkəb sosial-mədəni, siyasi və geosiyasi şərtlər daxilində optimal və perspektivli ideoloji sistem yaratmaq zərurəti ilə əlaqəlidir.

Tarixi təcrübə sübut edir ki, milli kimliyin dərk millətin özünüdərk aktı olaraq etnik-milli tərəqqinin intibahını şərtləndirir. Bu mənada son illərdə müxtəlif səviyyələrdə dövlətçilik təfəkkürünə dönüş, milli ideoloji axtarışlar hər şeydən əvvəl milli intibah axtarışlarından xəbər verir. Sivil xalqların tarixində milli ideyanın konseptuallaşması, ideologiyanın yaranması bir tərəfdən milli-mənəvi yüksəlişin zirvə məramı, intibah yekunudursa, digər tərəfdən növbəti yeni sosial tərəqqinin etibarlı və möhtəşəm təməlidir.

İkinci aspekt Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsinin qloballaşma prosesinin sürətlənməsi dövrünə təsadüf etməsi ilə bağlıdır. Hazırda hər bir xalqın öz milli identikliyinə qoruması, kənar dəyərlərin milli-mənəvi dəyərləri sıxışdırmasına yol verilməməsi əsas vəzifələrdən biri kimi qəbul edilir.

Bu iki aspektin bir-biri ilə sıx bağlılığı müstəvisində “folklor və milli kimlik” probleminin öyrənilməsi, milli ideologiyanın formalaşmasında folklorun rolu məsələsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Normativləşmiş kulturoloji yanaşmaya görə, etnik mədəniyyət özündə etnik yaşama, əsasən əmək və məişət sferalarına aid olan əvvəlki nəsillərin ənənələrini daşıyır. Onun spesifik xüsusiyyətləri folklorlarda ənənəvi mətbəx və geyim mədəniyyətində, peşə və sənət sahələrində, xalq təbabətində və s. özünü göstərir. Əksər hallarda bu mədəniyyət şifahi xarakter daşıyır, sonra tədricən yazılı mədəniyyətə çevrilir. Etnik mədəniyyətin müəyyənlik keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

də təbii mühütlə şərtlənir. Onda xalqın əsrlərdən bəri toplanmış həyat təcrübəsi, mifoloji görüşləri, inanc sistemi və təbii şərtlər daxilində formalaşmış təsərrüfat həyatı əks olunur. Konservatizm, varislik və ənənəvilik etnik mədəniyyətin əsas əlamətləridir. Müasir günümüzdə etnik mədəniyyətin bir sıra detalları bəzi xalqları xarakterizə edən emblem və simvollara çevrilmişdir. Məsələn, müasir qloballaşma şəraitində belə samovar rusların, damalı şalvar şotlandların, kələmli sosiska almanların, spagetti italyanların “etnik yarlığı”, “milli emblemi” funksiyasını daşıyır. Deməli folklor hər bir xalqın milli kimliyinin əsas göstəricisidir.

Azərbaycan milli mədəniyyətinin müntəzəm olaraq folklorla müraciəti mədəniyyətin öz daxilində gedən milli kimliyi mühafizə, özünüqoruma, immun sisteminin gücləndirilməsi, milli identikliyin mühafizəsi kimi amillərin təsiri ilə baş vermişdir. Bu proses bu gün də milli mədəniyyətimizdə olduqca aydın bir şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Həm də bir məsələni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, müxtəlif tarixi mərhələlərdə milli mədəniyyətin etnik mədəniyyətə müraciətində həmin tarixi şəraitin ortaya qoyduğu zərurətə uyğun olaraq fərqli yanaşmalar özünü göstərir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində ümummillə faciə səviyyəsində dərk olunan milli süstlük və cəhalət, sosial-ictimai və mənəvi-əxlaqi neqativləri xalqın özünün anladığı dildə tənqid etmək, son nəticədə ümummillə oyanışa nail olmaq zərurəti milli mədəniyyətin nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadənin timsalında etnik mədəniyyətin tiristerik obrazı Molla Nəsrəddinə müraciəti zərurətə çevirmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai şüurunda “Molla Nəsrəddin” fenomeni milli mədəniyyətin etnik mədəniyyət potensialını yeni şəraitdə aktivləşdirmək baxımından olduqca maraqlı faktdır. Və yaxud ötən əsrin altmışıncı illərində etnik-millə oyanış, milli azadlıq hərəkatı ideyaları milli mədəniyyətin növbəti görkəmli nümayəndəsi yazıçı Anarın yaradıcılığı timsalında qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”u ictimai-mədəni səviyyədə fokuslaşdırmışdır. Milli və etnik mədəniyyətlər arasında münasibətlərə aid bu tipli nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür.

Bu kontekstə ötən əsrin ortalarından elmi və ictimai fikirdə “folklor və milli kimlik” mövzusunun aktuallaşması sırf elmi sifariş olmaqla yanaşı, həm də milli-ictimai sifarişdir. Hazırda isə bu istiqamətdəki tədqiqatlar qloballaşma şəraitində öz dövlət müstəqilliyinin kövrək addımlarını atan bir xalqın ziyalılarının, milli mədəniyyət daşıyıcılarının etnik mədəniyyət potensialı hesabına müstəqil dövlətçiliyə elmi-ideoloji dəstək aktıdır.

Sosial özünütəşkil modeli kimi tarix səhnəsində dövlətin meydana gəlməsi hər şeydən əvvəl onu yaradan etnosun malik olduğu mükəmməl dövlətçilik təfəkküründən qaynaqlanır. Bu yolun başlanğıcı öz start məqamını həmişə və hər bir şeydə olduğu kimi, yenə də məhz İdeyadan – xalqın milli kimlik təfəkküründən götürür. Deməli “folklor və milli kimlik” probleminin ümummədəniyyət kontekstində dəyərləndirilməsi ilk növbədə bu problemə kollektiv düşüncə anlayışı kontekstində baxışı zəruri edir. Xalq düüncəsinin əsas müəyyənlik keyfiyyəti ilə bağlı xüsusiyyətlər onun kollektiv reallığa aid olması, etnik səviyyədə universallığıdır. Xalq düşüncəsi daim dinamikada olan, lakin buna baxmayaraq arxetiplərlə bağlı obraz, süjet və motivləri metaforik qaydada qoruyan, zamanın axınında onların sabitliyini təmin edən, kollektiv səviyyədə universallığını təsdiqləyən bir anlayışdır. Kollektiv yaddaş milli kimliyin yaranmasında və formalaşmasında ona görə mühüm rol oynayır ki, o toplumun ayrı-ayrı fərdlərinin vahid sosial-siyasi struktur daxilində eyni məqsədə doğru hərəkat etməsi, müəyyən bir ideya ətrafında birləşməsi üçün mənəvi universallaşmanı təmin edir. Başqa sözlə ifadə etsək, kollektiv yaddaşın eyni mexanizmləri əsasında düşünən toplumun eyni düşüncə modelləri ilə düşünən sosisum çevrilməsidir. Əski cəmiyyətlərdə folklorun həyata keçirdiyi bu missiyanı müasir mərhələdə dövlət ideologiyası yerinə yetirir.

Kollektiv yaddaşın dövlətin idarə olunmasında belə mühüm rolu Karl Qustav Yunqun “kollektiv qeyri-şüri” anlayışı ilə üst-üstə düşür. K.Q. Yunqa görə, qeyri-şürinin fərdi səviyyəsindən başqa şəxsi təcrübəyə əsaslanmayan digər bir mühüm səviyyəsi də vardır. O, həmin səviyyəni irsi olana aid edir. Məhz bu daha dərin səviyyə kollektiv qeyri-şüridir. K.Q. Yunq yazır: “Mən “kollektiv” sözünü ona görə seçdim ki, bu, fərdi qeyri-şüri deyil. Yəni o, fərdi psixikanın əksinə olaraq hər yerdə və bütün fərdlərdə cum grano salis (“bir damcı” dəyişikliklərlə) fəaliyyətin eyni üsulları və elementlərinə malikdir. Başqa sözlə, bütün insanlarda o, özünə identikdir və bunun sayəsində hər bir fərddə mövcud olan fəvqəlfərdi təbiətin psixi əsasını təşkil edir” (1, s. 249).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Folklor kollektiv yaddaşa əsaslandığı kimi, həmçinin kollektiv qeyri-şüuriyə də əsaslanır. İstər ayrılıqda götürülən hər hansısa bir xalqın folkloru, istərsə də dünyanın müxtəlif xalqlarının etnik mədəniyyətinin müqayisəsi kontekstində heyrətamiz dərəcədə obraz, süjet və motiv analogiyalarını, folklorlarda müşahidə edilən universallıq fenomenini anlamaq üçün Yunqun “kollektiv qeyri-şüuri” anlayışı olduqca dəqiq bir açar vermiş olur. Bu baxımdan son dövrlər Azərbaycan folklorşünaslığında bu istiqamətdə müşahidə olunan araşdırma tendensiyalarını da alqışlamaq lazımdır. Bizi isə bu araşdırma kontekstində folklorun əsaslandığı “kollektiv yaddaş” və “kollektiv qeyri-şüuri”nin dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasındakı rolu daha çox maraqlandırır. Yunqun misal gətirdiyimiz mülahizəsindən aydın olur ki, insan psixikasının dərinliklərində müşahidə olunan “kollektiv qeyri-şüuri” yalnız dövlətin yaranmasında, formalaşmasında deyil, digər sosial təsisatların inkişafında da mühüm rol oynayır.

Folklorun ən mühüm müəyyənlik keyfiyyəti onun şifahi ənənə olması, yaxud da şifahi ənənədə olmasıdır. Milli kimliyin ən mühüm göstəricisi olan dövlət quruculuğu və idarəçiliyi ilə bağlı vərdişlərin, biliklərin, dəyərlərin məcmusunu özündə ifadə edən siyasi mədəniyyət ənənəsi – dövlətçilik əsasən şifahi ənənədir, yaxud şifahi ənənədədir. Məsələn, qədim türklərdə dövlət idarəçiliyi ənənələrini özündə əks etdirən “törə”, daha sonralar “yasa” nəsil-dən-nəsilə şifahi ənənə vasitəsilə ötürülmüşdür. Bu barədə Abdülqadir İnan yazır: “Əski türklərdə qanun mənasına gələn yasa (yasaq) termini moğol istilasından sonra islam tarix və etnoqrafiya ədəbiyyatına girmiş və çox yayılmış termindir. Göy türklər, xaqanlılar və səlcuqluların qanun və nizamı ifadə edən törü-türə termininin yerini tutmuşdur. “Yasa” mənşəyi baxımından, şübhəsiz ki, türk sözüdür....Yasa əski türk xaqanlıqlarında qüvvədə olan və şifahi olaraq nəsil-dən nəsilə keçən “törü” və qaydalardan başqa bir şey olmamışdır” (2, s.222).

Deməli, etnosun əldə etdiyi təcrübəyə əsaslanan bütün digər biliklər, vərdişlər kimi dövlətçiliklə bağlı bilik və təcrübə də bu mənada folklor adlanan universumdan kənarında deyildir, onun semantik strukturuna daxildir.

Folklor və milli kimlik münasibətlərinin mürəkkəb qatbaqat strukturu məhz buradan irəli gəlir.

Milli filoloji və folklorşünaslıq elmimizdə “Folklor və milli kimlik” problemi daha çox folklor nümunələrində dövlətçiliklə bağlı sujetlərin, obrazların, motivlərin, hətta rəmz və simvolların təhlilə cəlb edilməsi kimi başa düşülmüşdür. Nümunələri qarşına qoyub oradakı dövlətçiliklə bağlı əlamətlərin seçilməsi və tarixdən salınan işıqda təhlil edilməsi kimi başa düşülür. Olduqca zəruri olan bu istiqamət problemin yalnız bir aspektidir. Çünki etnosun bütün digər sahələrlə bağlı təcrübələri kimi, milli kimlik təcrübəsi də folklorlarda qorunub saxlanılır. Buna görə də istənilən xalqın folkloru həmin xalqın tarixi etnoqrafik detalları, tarixən mənsub olduğu dövlətlərin simvol və atributları ilə zəngindir. Amma məsələyə digər bir aspektdən də yanaşmaq mümkündür. Folklor həm də kimliyi yaradan sosial-mədəni təsisatdır. Yəni milli kimliyin, həmçinin milli dövlətçiliyin mühüm şərtlərindən olan sosial strukturlaşmanın akkumilyasiyası elə folklor hesabına baş verir. Milli kimliklə bağlı ənənələr onun akkumilyativ enerjisi, cəmiyyətin təşkilinə funksional təsiri hesabına yaranır, məhz onda sabitləşən potensiya toplanaraq təcrübəyə çevrilir. Təcrübə yenidən reallaşaraq daha ali mərhələdə milli dövlətin yaranmasında iştirak edir. Yəni folklor milli kimlik ənənələrini yaradır, yaratdıqlarını özünə yığır, yıxdığı hesabına yenidən yaradır. Əgər biz folklorlardan yalnız yaddaş bankı kimi bəhs edib onda konservasiya olunmuş hazır təcrübənin izlənilməsi və təhlili ilə məşğul olsaq, onda milli kimliyin formalaşmasında folklorun mühüm funksionallıq keyfiyyəti tədqiqatdan kənarında qalmış olacaq.

Folklorun milli kimliyin formalaşmasında iştirakı daha çox mədəni universalilər hesabına baş verir. Daha doğrusu, folklor, etnik mədəniyyət, mədəni universalilər vasitəsilə cəmiyyətin dövlət daxilində təmərküzləşməsi üçün ilkin reseptləri təqdim edir. Milli kimliyin mühüm amillərindən olan solumun strukturlaşması əvvəlcə folklorun təqdim etdiyi mədəni universalilər hesabına mikrosəviyyədə reallaşır, sonradan tədricən ayrı-ayrı mədəni universalilər hesabına strukturlaşan mikrostrukturlar birləşərək nisbətən daha iri sosial strukturları yaradır. Daha sonra dövlət həmin sosial strukturları ən iri makrostruktur olan dövlət daxilində birləşdirir. Sosial mikrostrukturların vahid bir sosial sistem daxilində düzülüşündə mifoloji görüşlər də mühüm rol oynayır. Bizim qənaətimizə görə, arxetip əsası ilə “müdrük qoca”ya dayanan əcdad kultu mədəni uni-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

versalilər hesabına strukturlaşan mədəni universaliləri vahid sistem daxilində təmərküzləşdirən konsentrasiiv nüvə funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, türk xalqlarında dövlətin rəhbəri, hökmdar, əslində, əcdad kultunun transformasiyasıdır. Hökmdar dövlətin bütün varlığının təminatçısıdır. Sistemin varlığını təmin edən “enerji” məhz şaxələnərək ondan yayılır. Hökmdarda olan bu güc, əslində onun dövlət təsisatları sistemində malik olduğu hərbi-inzibati gücdən daha çox, uzun əsrlər ərzində xalqın mifik təfəkküründə toplaşmış mifik enerjinin gücüdür.

Elmi müşahidələr onu göstərir ki, indiyə qədər folklor və milli kimlik anlayışına üç baxışı fərqləndirmək mümkündür.

1. Mifoloji rakurs. Folklorda milli kimlik məsələsi daha çox qədim türk ritual-mifoloji düşüncəsinə əsaslanır. Türk düşüncəsində ritual-mifoloji simvolun belə mühüm rol oynaması onun arxetiplə bağlı olmasından irəli gəlir. Yunqa görə, arxetiplər tarixin istənilən mərhələsində insanın şüuraltında onun həyat tərzini ifadə edən obrazlardır. Bu obrazlar təkrar-təkrar həyat situasiyalarında insana yaranışın qaynağını və mövcud olmanın fundamental qaydalarını xatırladır. Bu obrazlar, insan ruhunun çoxəsrlik cəhdləri sayəsində fikirlərin dünyanı nizamlayan əhatəli sistemini yaradırlar (1, s.254). İnsan övladı bu qaydalardan uzaqlaşanda ümitsizlik və faciələr burulğanına düşür. Nümunə gətirdiyimiz qədim türk dastanında Qutlu Qaya arxetiplə bağlı simvoldur.

Qədim türk dastanları içərisində dövlətçilik ideyalarının mifik planda sistemli olaraq əks olunduğu nümunələrdən biri də “Oğuz Kağan” dastanıdır.

Burada oğuzların əcdadı olan Oğuz Kağan yarı yer, yarı göy sakini olaraq təsvir edilmişdir. Oğuz Kağan cahan dövləti qurur, sosial nizam yaradır, qurduğu dövləti övladları arasında bölür.

Bu dastanda mifoloji şüurla tarixi şüurun iç-içə mövcudluğu türk dövlətçilik ənənələrinin arxetip mifoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca maraqlıdır. Görkəmli mifoloq alim Seyfəddin Rzasoy bu barədə yazır: “...oğuz mifində “ilk insan”, “ilk zaman”, “ilk məkan” sakral elementlərdir. Onların sakrallığı funksiya planında “etalon” “örnek” olmaları ilə üzə çıxır. Kosmoloji çağ oğuz türkünün düşüncəsində mövcud olan “ilk insan”(Oğuz), onun “ilk dünyası”(Oğuz məkanı, Oğuz eli) törətdiyi “ilk hadisələr” (Qara xanı, yaxud Kıatı öldürməsi), bu hadisələrin cərəyan etdiyi ilk vaxtı nəzərdə tutan “ilk zaman” onun həyatının sakral etalonları, hərəkət peresentləri, yaşayış, davranış örnəkləridirlər. Bu anlamda kosmoloji çağ oğuz türkü öz gündəlik həyatını sakral Oğuzun həyatının adi səviyyədə təkrarı kimi qavrayır, təsəvvür edirdi. Beləliklə, ilkin oğuzların həyatı sakral Oğuz Kağanın həyatının təkrarı kimi təşkil olunurdu və təkrarlanma ritmik idi. Oğuz eposu “tarixi” çağda da oğuz insanının həyatının təşkil olunmasının belə bir sakral nümunəsi rolunu oynayır (3, s. 69).

Göründüyü kimi, bir sıra folklor nümunələrində, xüsusən dastanlarda dövlətçilik ideyaları mifoloji planda geniş əksini tapmışdır ki, bu istiqamətdə Azərbaycan folklorşünaslığında kifayət qədər geniş təhlil aparılmışdır.

2. Tarixi rakurs. Bu tendensiya həm folklorşünaslar, həm də tarixçilər arasında kifayət qədər geniş yayılmışdır. Məsələn, görkəmli alim Nizami Cəfərov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tarixilik barədə yazır: “Müşahidələr göstərir ki, “Kitab”da Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətli olan ən azı aşağıdakı hadisələr, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi proseslər əks olunur:

- “gəlmə” oğuzlarla “yerli” qıpçaqların, qeyri-türk mənşəli etnosların, xalqların münasibətləri;
- “iç” oğuzlarla “dış” oğuzların münasibətləri;
- Azərbaycan xalqının təşəkkülü;
- İslam dininin qəbulu, dini-etnik münasibətlər;
- Azərbaycan cəmiyyətinin etnoqrafik, ictimai-siyasi təşkili;
- Azərbaycanın etnik-mədəni, müəyyən mənada isə siyasi hüduqlarının müəyyənləşməsi;
- Anadoluya türk-oğuz yürüşlərinin güclənməsi;
- Türkiyə türklüyünün formalaşması və s.” (4, s. 11).

Nizami Cəfərovun “Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətli hadisələr” hesab etdiyi bu istiqamətlər əslində oğuzların milli dövlətçilik tarixinin dastan mətnində əks olunan real təzahürləridir. Tarix üçün əhəmiyyətli olan bu epik təzahürlər hamısı Azərbaycan dövlətçiliyinin böyük bir zaman kəsimində, təxminən erkən orta əsrlərdən XV-XVI əsrlərə qədərki bir dövrdə real tarixi mənzərəsini əks etdirir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Türk folklor janrları içərisində tarixi dövlətçilik təfəkkürünün təzahür etdiyi əsas janr epos və dastanlardır. Abdulqadir İnan bu barədə yazır: “Məlumdur ki, hər millətin tarixi milli dastan və əfsanələrlə başlar. Böyük dövlətlər quran xaqanların və onlara yardım edən milli tanrıların mənşəyinə dair söylənən, ayinlərdə oxunan dua və ilahilər, qəhrəmanların sərgüzəştlərini tərənnüm edən epopeyalar, nağıllar, xalq fəlsəfəsindən ibarət olan atalar sözü, bu gün bizim üçün mənasız kimi görünən xurafat yalnız bir millətin deyil, bütün bəşəriyyətin təfəkkür tarixini və onun müxtəlif təkamül səhifələrini öyrənmək üçün çox qiymətli materiallar təqdim edir” (5. s.191).

Görkəmli folklorşünas alim Füzuli Bayat da dastan yaradıcılığı ilə milli dövlətçilik tarixinin birbaşa bağlı olduğu fikrini irəli sürür: “Dastan milli şüurun, milli birliyin, vətən olma, dövlət qurma ideyasının yarandığı zamanlardan etibarən formalaşmağa başlayır” (6, s.243).

İslamdan əvvəlki dövrlərə aid edilən, müəyyən fraqmentləri ilə günümüzdə gəlib çıxan qədim türk dastanlarında dövlətçilik tarixi baxımdan olduqca aydın bir şəkildə əks olunmuşdur. Folklorşünaslıqda normativləşmiş qənaətə görə, fraqmentlər əsasında müəyyənləşdirilən qədim türk dastanları “Alp ər Tonqa”, “Şu”, “Hun”, “Gök Türk”, “Oğuz Kağan”, “Kök”, “Uyğur” dastanlarıdır. Bu dastanların demək olar ki, istisnasız olaraq hamısında qədim türk dövlətçiliyinin tarixi, bu və ya digər aspekti əks olunmuşdur.

Azərbaycan filoloji fikrinin patriarxı Yaşar Qarayev yazırdı: “Etnosun tibbi eksperti – məhz onun həqiqi elmi tarixidir. Məhz bu tarixdən gərək biz öyrənək, bilək ki, əcdadın gücü və zəifliyi nədə olub, hansı allahlara dua, hansı iblislərə və şeytana lənət oxuyub? Tanrı və tale barədə, torpaq və Vətən, azadlıq, əsarət və ölüm barədə o nə düşünüb və bütün bunların naminə hansı qurbana, hansı bahadırlığa hazır olmağı bizə də vəsiyyət edib. Tarixlərdən tələb olunmuş fəvqəlməqsədlər ancaq belə miqyaslarda olmalıdır” (7, s.67).

Folklor nümunələri, xüsusən dastanlarımız məhz Yaşar Qarayevin bəhs etdiyi “əcdadın gücü və zəifliyi, Vətən, azadlıq, ölüm, bahadırlıq və s.” barədə tarixi informasiya ilə zəngindir.

3. Sosial-mədəni rakurs. Azərbaycan folklorşünaslığında müxtəlif folklor nümunələri, xüsusən də oğuz türklərinin universal ensiklopedik informasiya bankı hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” yuxarıda qeyd olunan rakurslardan kifayət qədər tədqiq edilmişdir.

Türk dövlətçiliyinin özündə çoxsaylı parametrlər üzrə əks olunduğu mötəşəm abidələrimizdən biri, bəlkə də birincisi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur. Oğuznamələr silsiləsinə daxil olan bu abidə Azərbaycan xalqının milli kimlik sənədi olaraq milli dövlətçiliyin, demək olar ki, bütün atributlarını özündə əks etdirir. Yaşar Qarayev oğuznamələrdə əks olunan bu milli kimlik sənədini dəyərləndirərək yazır: “Ümumiyyətlə oğuznamələrdə törə təfəkkürü, dastan şüuru, türk dövlətçilik və hüquq təlimləri (etnik “mən”in və psixologiyanın kodları və arxetipləri), bütün bunların təşəkkül, intibah və böhran məqamları geniş əksini tapmışdır” (8, s.12).

Folklorşünas Ağaverdi Xəlil “Kitabi-Dədə Qorqud”da dövlətçiliyi xarakterizə edərək yazır ki, Kitabda folklor simvolikasının aktiv işarələmə sistemi altında əski oğuz demokratik dövləti görünür. Bu dövlətdə hər şey öz yerindədir. Kitabda qorunan mətnlərə sivil bir cəmiyyət modeli işarələnib. Oğuzlar heç kimə təcavüz etmir, yalnız təcavüzə məruz qalanda savaş başlanır və düşmən darmadağan edilir. Oğuz cəmiyyətində Tanrı nizamına uyğun olaraq yüksək səviyyəli haqq ədaləti hökm sürür; haqq ədaləti pozan isə layiq olduğu cəzayı alır. Burada dövlətçilik mədəniyyəti, əxlaqı, sədaqəti və başqa davranış qaydaları çağdaş cəmiyyət üçün çox gözəl nümunədir. Qazan xanın əmiri-axuru Qaraca Çoban dövlətin əsas ərzaq ehtiyatını təşkil edən qoyun-quzunu düşməndən mərdliklə qoruyur, döyüşdə qardaşlarını itirir, dövlətçiliyə sədaqətini itirmir”.

Dədə Qorqudun söylədiyi öyüd-nəsihətlər (söyləmələr) qədim oğuz müdrüklüyündən qaynaqlanır. Ata sözü Tanrı sözü ilə, peyğəmbər kəlamı ilə birləşir və bərabər statusda dövlətçilik ideyalarını haqq-ədalət hökmü kimi ən həssas estetik ifadə formalarından istifadə dilinin, fikrin və sənətin qovuşuğunda – Folklorlarda təqdir edir: “Ata malından nə fayda, başda dövlət olmasa”. Doğrudur, bu deyimdə “dövlət – həm də ağıl mənasındadır”. Amma ağılın özünün dövlətlə birləşməsi və bir leksemdə iki semantemin işarələnməsi faktı əslində fərd üçün həm ağılın, həm də dövlətin vacibliyini, fərdin timsalında cəmiyyəti və onun siyasi institutu kimi dövləti nəzərdə tutur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

1. Юнг К.Г. Божественный ребенок: Аналитическая психология и воспитание. Сб., М.: “Олимп”; ООО “Издательство АСТ-ЛТД”, 1997, 400 с.
2. İnan A. Yasa, Töre-Türe ve Şariat// Abdulqadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. 2 Baskı, II cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998. 4.
3. Seyfəddin Rzasoy. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, Nurlan, 2008, 188 s.
4. Nizami Cəfərov. “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslama keçidin poetkası. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, Elm nəşriyyatı, 1999, 60 s.
5. İnan A. Epeye ve Hurafe Motivlerinin Tarixi Bakımından Önemi/Abdulkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. 3 Baskı, I cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
6. Füzuli Bayat. Folklor Dərsləri, Bakı, Elm və təhsil, 2012, 424 s.
7. Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX-XX yüzillər. Bakı, Elm, 2002, 740 s.
8. Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev. Xalq məənviyyatının güzüsü. Bakı, ELm, 1999, 32 s.

FUNCTIONAL SEMANTICS FOLKLORSKH RUSSUROV FOR FORMEROVANIAN NATIONAL IDENTITY

Summary

In the article it is said about the problem of folklore and national identity from a functional point of view. The article considers that folklore plays a very important role in the formation of national identity. The national identity of each nation is reflected in its folklore. The functionality of folklore in this process is primarily due to the fact that it differs from the culture of writing on the basis of collective memory and therefore, it creates a national integrative sphere faster by sending information signals. In this sense folklore based on the mechanisms of the collective memory, along with all the other features of its respective genres, is the basis of both the creation and formation of the national identity of people and the basis of established experience.

Folklore unites the ancient mythological views of people, their religious beliefs, the historical path of development, their desires and desires in a single textual context. As folklore patterns are a product of collective memory, this collective memory maintains national identity, moving it through its internal structure in the “loosening language effect” during the period of dioxin development, as the self-organizing system, through various factors in the absence of a written culture.

Key words: folklore, national identity, national culture, ethnic culture, statehood, folklore, traditional culture, national identity, mentality

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА ФОЛЬКЛОРСКИХ РЕСУРСОВ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Резюме

В статье рассматривается проблема фольклора и национальной идентичности с функциональной точки зрения. В статье рассматривается, что фольклор играет очень важную роль в формировании национальной идентичности. Национальная идентичность каждой нации отражается в ее фольклоре. Функциональность фольклора в этом процессе, в первую очередь, обусловлена тем, что он отличается от культуры письма на основе коллективной памяти и, следовательно, быстрее создает национальную интегративную сферу, отправляя информационные сигналы.

В этом смысле фольклор, основанный на механизмах коллективной памяти, наряду со всеми другими особенностями его соответствующих жанров, является основой как создания, так и формирования национальной идентичности людей и основы сложившегося опыта.

Фольклор объединяет древние мифологические взгляды людей, их религиозные убеждения, их исторический путь развития, их желания и желания в едином текстовом контексте. Поскольку фольклорные узоры являются продуктом коллективной памяти, эта коллективная память поддерживает национальную идентичность, перемещая ее через свою внутреннюю структуру в “ослабляющем языковом эффекте” в период диоксинового развития, как самоорганизующейся системы, посредством воздействия различных факторов в отсутствие письменной культуры.

Ключевые слова: фольклор, национальная идентичность, национальная культура, этническая культура, государственность, традиционная культура, национальная идентичность, менталитет

VIDADI QAFAROV

*AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu,
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
vidadi-qafarov@rambler.ru*

**AZƏRBAYCAN TEATRININ MİLLİ KİMLİK PROBLEMI
(XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəlləri)**

Dünya teatr tarixi göstərir ki, milli teatr anlayışı diffuz səciyyə daşıyır. Məsələn, teatrşünaslıq çevrəsində heç kəs, böyük mənada, Yunanıstan milli teatrı, yaxud İtaliya, İngiltərə, Fransa, Almaniya və s. milli teatrı kəlməsini işlətmir. Çünki bu ölkələrin teatrlarını biri-birindən ciddi şəkildə fərqləndirən heç bir milli keyfiyyət yoxdur. Peşəkar teatr yaranışından özünü dünyəvi, bəşəri dəyərlərə söykənən təzahür kimi görükdür. Hətta dini teatrda, dini tamaşalarda belə, istər Şərqdə olsun, istər Qərbdə, məxsusi milli əlamətlərə rast gəlmirik.

Düzdür, demək olar ki, bütün xalqların ənənəvi, milli, xalq, meydan teatrları var. Amma bu, bəzi ölkələr (əsasən də Şərq ölkələri – Çin, Yaponiya və s.) istisna olmaqla lokal xarakter daşıyır. Və bu gün bütün dünya teatr dedikdə Avropa teatr modelini nəzərdə tutur. Lakin, ölkələrlə bağlı milli teatr kəlməsi işlədilməsə də Yunan teatrı, Fransız teatrı, Alman teatrı və s. söz birləşmələri teatrşünaslıqda qəbul olunmuş təyinlərdir və onların hər biri özünəməxsus poetika keyfiyyətlərinə malikdir. Bəs Azərbaycan teatrı bu mənada hansı keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır, onun milli kimliyini hansı poetika xüsusiyyətləri təyin edir?

Azərbaycanda yazılı dramaturgiya 1850-ci ildə, XIX əsrin tən ortasında, pərdəli (Avropa tipli) teatr isə XIX əsrin 2-ci yarısında – 1873-cü ildə yarandı. Bu dövrdə, əgər qəbul olunduğu kimi dünyada (Antik yunan teatırında) ilk teatr tamaşasının e.ə. 534-cü ildə (Fespid tərəfindən) oynanıldığını götürsək Dünya teatr tarixinin artıq 2500 ilə yaxın yaşı var idi. Və həmin dövrdə artıq “Dünya teatr poetikası sinkretik (bitişik, parçalanmaz) xarakter daşıyırdı. Mədəniyyətlər arası mübadilənin nəticəsində o, öz struktur qurumunda antik (yunan faciəsi), orta çağ (misteriya, liturgiya, mirakl, fars), intibah (italyan del-arte, ingilis Şekspir teatrları), Maarifçilik (fransız klassizmi və romantizmi) teatr poetikalarını sintez etmişdi” (7, 25).

Deməli, XIX əsrin ikinci yarısında Dünya teatr prosesi artıq bir çox mərhələlərdən keçmiş, formalaşmış təsnifatı olan zəngin janr tarixinə malik idi. Bu isə Azərbaycan pərdəli teatrı və yazılı dramaturgiyasının yaranışı üçün geniş seçim imkanı yaradırdı. Həmin seçim qarşısında həm Azərbaycan dramaturgiyası, həm də teatrı komediya janrını seçdi: 1850-ci ildə milli yazılı dramaturgiyamızın ilk nümunəsi – Mirzə Fətəli Axundzadənin mütəfəkkir qələmindən çıxan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”, 1873-cü ildə milli pərdəli teatrimızın ilk tamaşası – “Sərgüzəşti-vəzirixani-Lənkəran” komediyası meydana gəldi.

“Kafqaz” qəzetinin 25 mart (aprel) 1873-cü il tarixli sayında dərc etdiyi “10 martda (Novruz bayramı günündə, yəni yeni ildə) həvəskar müsəlmanlar tərəfindən Bakı “Cəmiyyət” yığıncağının salonunda tatar (Azərbaycan – V.Q.) dilində teatr tamaşası qoyulmuşdur. Müsəlman aləmində ilk dəfə olaraq teatr tamaşası – M.F.Axundovun “Sərgüzəşti-vəzirixani-Lənkəran” adlı orijinal komediyası oynanılmışdır” (3, 23) məlumatı ilə Azərbaycanda pərdəli teatrın yaranması xəbərini bütün aləmə car çəkdi.

Azərbaycan pərdəli teatrı özünün ilk tamaşası üçün niyə məhz komediya janrını seçdi? Sözsüz ki, bunun bir çox səbəbləri var idi. İlk səbəb o idi ki, milli pərdəli teatrimız həyata gözünü faciə janrı ilə açan Dünya teatr prosesinin tərkib hissəsi kimi, bu prosesin dialektik, məntiqi davamı və nəticəsi kimi başqa cür edə də bilməzdi, necə ki, etmədi-dünyaya gülə-gülə komediya janrı ilə gəldi.

Ümumiyyətlə, məlumdur ki, “bir çayda iki dəfə çimmək mümkün deyil”. Bunu tarix də dəfələrlə sübut edib. Məsələn, “Roma teatrının çiçəklənmə dövrü çox çəkmədi. Onun sonuncu parlaq səhifəsi Roma səhnəsində yunan faciəsini yenidən diriltmək arzusu ilə yaşayan Oktavian-Avqustun

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

imperatorluğu dövründəki teatr idi. Lakin onun çalışmaları bir nəticə vermədi. İmperatorun varisləri dövründə teatr əyləncəli xarakter daşımağa başladı” (10).

Milli teatrımızın komediya janrını seçməsinin başqa bir səbəbi onda idi ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi məkan etibarını ilə Şərqlə Qərbin qovuşağında yerləşən, öz tipi etibarını ilə Şərqli olan Azərbaycan xalqı üçün dominant bədii üslub epik üslubdur. Böyük Mirzə Fətəlinin yazılı dramaturgiyamızın əsasını qoyan ilk əsərinin janrını “təmsili-qüsseyi vaqiə”, pərdəli teatrımızı açan əsərinin janrını “təmsili-güzarisi əcib”, pyeslərini toplayıb çap etdirdiyi kitabını “Təmsilat” adlandırdığını nəzərə alsaq və xatırlatsaq ki, hər iki əsər (elə digər əsərləri də) hekayət, hər iki pyesin janrı təmsil sözü ilə başlayır, onda bu əsərlərin də epik üsluba söykəndiyini sübut etməyə ehtiyac qalmaz. Janr isə üslubdan törəyir. Başqa sözlə janr təkin (yəni, pyesin, tamaşanın) ümumi-də (yəni, üslubda) özünü ifadə formasıdır.

Bu mənada, Azərbaycan pərdəli teatrının öz tarixinin, milli teatr mədəniyyətinin içindən ana xətt kimi keçən komediya janrını seçməsi təbii və qanunauyğun idi. Çünki, dramaturji struktur baxımından komediya faciəyə nisbətən epik üsluba daha doğmadır. Faciədə hüznü, qəmginliyə, özünəqapanmağa meyli var, komediyada karnavallığa, şənəlməyə; faciədə hadisələrin inkişafı ümumidən təkcə doğru gedir, komediyada təkdən ümumiyyə doğru.

Azərbaycan teatrının janr başlanğıcından danışarkən sözsüz ki, M.F.Axundzadə faktorunu da unutmamaq olmaz. Necə ki, bir çox tədqiqatçılar bunun səbəbini Axundzadənin dünyagörüşü ilə bağlayırlar. Ədəbiyyatşünas H.İsrafilovun fikrincə “Axundovun yalnız komediya janrına üstünlük verməsi hər şeydən əvvəl onun dünyagörüşü və sənətin həyatla əlaqəsinə münasibəti ilə bağlı idi. O, əsasında və məğzində tənqid və satira olan bədii janrlara “insanların əxlaqını yaxşılaşdırdığı, oxucu və qulaq asanları ibrətləndirdiyi” üçün daha çox üstünlük verirdi” (5, 18). Tamamilə düzdür. Lakin çox vacib olan bir məsələni də unutmamaq olmaz ki, bütün şəxsiyyətlər kimi Mirzə Fətəli Axundzadə də zəmanəsinin və xalqının oğlu idi. Və onun dünya görüşü də boş yerdən yaranmamışdı, bunun çoxlu amilləri vardı. Başqa sözlə, Axundzadənin komediya janrını seçməsi yalnız onun dünyagörüşündən doğmurdu, çünki dünyagörüşü səbəb deyildi, nəticə idi. Səbəb isə onun dünyagörüşünü formalaşdıran zaman və yaşadığı cəmiyyət idi.

Azərbaycan teatrının komediya başlanğıcının konkret dövrdən irəli gələn tarixi-ictimai səbəblərindən biri də həmin dövrdə şəbeh tamaşalarının Azərbaycan ərazisində geniş yayılması idi. Bir məqamı xatırlayaq ki, M.F.Axundzadə dini mövhumatı tənqid edən “Kəmalüddövlə məktubları” traktatını milli yazılı dramaturgiyamızın əsasını qoyan məşhur komediyalarından az qala 10 il sonra qələmə almışdı (yəni ki, yalnız onda yazmışdı). Lakin öz həmməzhəblərini yaxşı tanıyan Mirzə Fətəli Axundzadə çar məmuru kimi toxunulmaz olmasına baxmayaraq yenə də ehtiyatlanmış və əsərin nəşrinə yazmışdı: “...sizdən xahiş edirəm ki, istər orijinalda, istərsə də tərcümələrin hər hansında olursa-olsun, mənim adıma çəkməyəsiz, çünki, mən hal-hazırda öz savadsızlığı üzündən, onun faydası üçün çalışdığımı başa düşməyən xalqımın qəzəb və ədavət hissini özümə qarşı çevirmək istəmirəm” (1, II c., 313).

Göründüyü kimi böyük maarifçi-demokratın ehtiyatlanmağı səbəbsiz deyildi: Axundzadə o dövrdə yaşayırdı ki, həmin dövrdə azərbaycanlı tamaşaçı üçün, yəni azərbaycanlı müsəlmanlar üçün şəbeh tamaşalarından başqa, Kərbala müsibətindən başqa, ondan böyük faciə yox idi və hələ ki, ola da bilməzdi. Elə bu mənada da istər yazılı dramaturgiya, istərsə də pərdəli teatr Azərbaycan xalqının ictimai-mədəni həyatına, ictimai düşüncə tərzinə faciə ilə deyil, yalnız gülə-gülə, güldürə-güldürə, komediya ilə daxil ola bilərdi. Necə ki, daxil də oldu.

M.F.Axundzadə 1850-1855-ci illər ərzində qələmə aldığı altı pyesi ilə Azərbaycan yazılı dramaturgiyasının, pərdəli teatrının binasını qoymaqla yanaşı, onun inkişafının ideya-məzmun istiqamətlərini, nəzəri əsaslarını, janr-üslub-poetika xüsusiyyətlərini, bütövlükdə estetik prinsiplərini müəyyənləşdirir. Bütün obyektiv və subyektiv səbəblərdən çıxış edərək ədib ən optimal yol seçir: adaptasiya yolunu tutur. Həm də bir məsələyə diqqəti cərkək ki, bu, Şərqlin Qərbə deyil, Qərbin Şərqə adaptasiyası kimi baş verir. Təsadüfi deyil ki, dramaturq fransız Müsyö Jordanı – Qərbin təmsilçisini Azərbaycana gətirir, Şahbaz bəy isə Parisə gedə bilmir – bir Şərqli olaraq metafizik dairədən çıxma bilmir. Müəllif həm də bunu yalnız məzmun planında, fabula hadisəsi ki-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

mi təqdim etmir. Dramaturq üçün bu, konseptual səciyyə daşıyır, eyni zamanda onun ideya – estetik prinsiplərindən irəli gəlir, janr-poetika xüsusiyyətlərinin daşıyıcısına çevrilir.

Sözün gedən komediyanın bütün ideya-süjet xətti göstərir ki, “maarifçi Axundovu “hansı sınıfdən gələn” yox, “hansı dünyadan gələn” “adam” probolemi maraqlandırır və o, dünyanın bu tayına” və “o tayına” hələ sınıflar bölgüsünə əsasən təsnifat vermir” (6, 101). Maraqlıdır ki, dramaturqun adlarını əsərin başlığına çıxardığı Müsyö Jordanla Dərviş Məstəli şahın hər ikisi “xaricidir” - kənardan gəlmədir. Biri Fransadan gəlib, o biri İrandan. Və “Parisdən gələn Müsyö ilə İrandan gələn dərviş Qarabağdakı “qamışlıqda” görüşür (qiyabi! Əsərdə onlar bilavasitə rastlaşmır)” (6, 101).

Bu isə komediyanın konflikt əsasına diffuz (yaygın) səciyyə verir, münaqişənin təsəvvür planında olmasının, dramatik konfliktin yoxluğunun göstəricisinə çevrilir. Burada, Axundzadənin təklif etdiyi süjet-sturuktur quruluşunda Şərq teatr poetikası, milli meydan teatr poetikası önə çıxır: hadisələrin, süjetin inkişaf xəttini komplementar (biri-birini tamamlayan) komik situasiyalar, xalq-meydan teatrına xas olan qurama, qrotesk konflikt (“Molla İbrahimxəlil kimyagərin nüxululardan meymunu yada salmamaq tələbi; “Müsyö Jordan”da Dərvişin əməli ilə Fransa inqilabının üst-üstə düşməsi, “Xırs quldurbasan”da Tarıverdinin meşədə təlimçi Fokla, onun ayısı və meymunu ilə qarşılaşması, Hacı Qaranın tuğlularla görüşü və yarım abbası söhbəti; Lənkəran xanının vəzirinin başına badya salınması və s.) şərtləndirir.

Həmin səbəbdən biz “M.F.Axundov pyesləriylə teatr prosesimizə kauzal konflikt anlayışı daxil oldu və uzun bir müddət ekzistensial konflikt teatr poetikasından uzaqlaşdı” (4, 97) fikrinin ikinci hissəsi ilə razılaşa bilmirik. Çünki, Axundzadə də “Aristotel poetikasının özülü olan zaman-məkan vəhdətini yaradıcı metodologiyasının əsası kimi” (4, 95) götürərək kauzal konflikti qəbul etməklə heç də ekzistensial konflikti inkar etmədi. Əksinə, yazılı dramaturgiyamızın banisi milli şifahi dramaturgiyamızın və xalq meydan teatrımızın ənənələrindən bəhrələnərək ekzistensial konfliktin tədbiq imkanlarını genişləndirdi.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, xalq-meydan məzhəkələrimizdə olduğu kimi, Mirzə Fətəli Axundzadə komediyalarında da konflikt əsasən təsəvvür planındadır, yəni, birbaşa deyil, barışmaz qüvvələrin münaqişəsindən doğmur, konkret şəxslərin arasında baş vermir. O daha çox ideya konflikti kimi ortaya çıxır. Bəzi hallarda qapanmış mövcud dairədən, düşülmüş vəziyyətdən çıxmaq iddiasından (“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah”da Şahbaz bəy, “Hacı Qara”da Heydər bəy kimi), bəzən də anlaşılmazlıqdan (“Xırs quldurbasan”), nadanlıqdan (“Molla İbrahim Xəlil kimyagər”) yaranır. “Konflikti” yaradan ikinci tərəf isə dairədən kənarda, həm də konfliktə səbəbkar olduğundan xəbərsiz qalır. Eyni zamanda onun kimliyi də mücərrəd (məsələn-Paris) olur.

M.F.Axundzadənin bəhrələndiyi Molyer, Qoqol komediyalarının əsas qəhrəmanları mənfəi obrazlar olduğu halda, onun pyeslərində bəzi istisnalara çıxmaqla “mənfəi” qəhrəmanlar demək olar ki, yoxdur. Mirzə Fətəlinin personajları onun doğma xalqının nümayəndələridir. O, heç də Hegel kimi elə düşünmür ki, “Gülüş ancaq anlaq təzahürüdür, adamların bu cür kontrastı başa düşmələrinin və özlərini ondan yüksəkdə dərk etmələrinin əlamətidir” (9, 367) Axundzadə öz qəhrəmanlarına yuxarıdan aşağı baxmır, onları sevir, onların halına acıyır, ürəyi yanır. Bu sevgi və yanğı isə dramaturqun əsərlərində qabarıq hiss olunur.

Lakin biz görkəmli ədəbiyyatşünas Ə.Sultanlının o fikri ilə razılaşa bilmirik ki, “M.F.Axundovun dramaturgiyasında xarakterlərin çoxu inkişafda verilir” (8, 125-126). Fikrimizcə Axundzadə obrazlarının əksəriyyəti statik, əsər boyu inkişaf etməyən surətlərdir. Necə ki, “Molla İbrahim Xəlil kimyagər”də obrazlar birinci səhnəyə necə gəlirlərsə sona qədər də belə qalırlar - nə həyat tərzlərində, nə də dünya görüşlərində inkişafa doğru heç nə baş vermir. Bu, “Müsyö Jordan”da da belədir, “Lənkəran xanının vəziri”ndə də.

Amma personajların belə statikliyi onların heç də qüsurluuna çevrilir. Bu, Axundzadə dramaturgiyasının Şərq teatrı poetikasından qaynaqlanan janr-üslub xüsusiyyəti kimi ortaya qoyulur. Zaman-məkan bağlılığından doğan, cəmiyyətin durğunluğundan irəli gələn obrazların statikliyi komik situasiya yaradır. Axı A.Arto demişkən “Qərb psixoloji teatrının əksinə olaraq metafiz-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

zik təmayüllü Şərq teatrında formalar özlərinin bütün mümkün planlarda məna və əhəmiyyətlərini özlərində daşıyırlar, yaxud, başqa sözlə, onların doğurduğu vibrasiyalar birözlü olmayıb eyni vaxtda ruhun bütün planlarına aid olur” (2, 86).

M.F.Axundzadə qəhrəmanlarının xarakter olmalarına gəldikdə isə biz burada daha çox professor M.Əlizadənin fikrini qəbul edirik. Belə ki, “M.F.Axundov poetikasının personajları məhz personifikasiya olunmuş mənəvi-psixoloji kateqoriyalar olduğundan biz onları “xarakterik tiplər” adlandırırıq: sırf, xalis tip olmaq üçün onlara mane olan canlılıqdır, dolğun xarakter səviyyəsinə yüksəkliyi əngəlləyən isə “müəllif iradəsinə” bağlılıqlarıdır “ (4, 99).

Ümumiyyətlə, vurğulamaq yerinə düşər ki, Azərbaycan milli “teatr poetikası xarakterlə o qədər də maraqlanmırdı. Tamaşaçı teatrdan ilk növbədə onu maraqlandıran sarsıdıcı süjet tələb edirdi. Bu günədək geniş tamaşaçı kütləsinin diqqətini çoxəsrlik sınaqlardan çıxmış süjetlər özünə çəkir” (7, 34). Bu, milli teatrimızın bütün inkişafı boyu, bəzi yayınmaları çıxmaq şərti ilə, az qala qırmızı xətt kimi onun içindən keçir. Azərbaycan tamaşaçısı xarakterdən çox tipi-onların arasından çıxmış, onun “tanıdığı” personajı sevir. Yəqin buna görə də dramaturgiyamızda baş qəhrəmanların əksəriyyəti xarakter deyil, tiplərdir.

M.F.Axundzadənin xalis kauzal konfliktli yeganə əsəri isə dramaturqun sonuncu pyesi – 1855-ci ildə qələmə aldığı “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”dir. Əsər komediya adlandırılsa da konflikti komik deyil, dramatik qurulub, hadisələrin inkişaf xətti dramatik məcrada baş verir. Dramaturqun digər komediyalarından fərqli olaraq kəskin qütbləşməyə malik olan bu pyesdə qarşı tərəflər biri-birlərini tanıyır və açıq-aşkar mübarizə aparırlar. Bu pyesi həm də Mirzə Fətəlinin Şərq teatr poetikasından ən uzaq, Qərb dramına, Aristotel poetikasına ən yaxın dramı da adlandırmaq olar. Burada artıq, demək olar ki, Avropa dramının Şərq teatrına adaptasiyası faktı yoxdur. Bu əsər öz poetika xüsusiyyətləri, süjet-struktur quruluşu baxımından xalis Avropa dramıdır.

“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” pyesində Qərb teatr poetikasına uyğun olaraq konflikt retrospektivdir, başqa sözlə, münaqişə əsər başlamazdan əvvəl baş verib: Qardaşı öləndən sonra qalan altmış min tümən pul yeganə varisi Səkinəyə çatsa da qardaşının kəbinsiz arvadı Zeynəb də varislik iddiası qaldırıb. Əziz bəyi sevən Səkinə xanımı bibisi Zibəyde ondan xəbərsiz tacir Ağə Həsənə verib. Lakin nədənsə konfliktin Səkinə xanım-Ağə Həsən xətti əsərdə yarımçıq kəsilir, sonadək davam etdirilmir. Və bu xəttin nə üçün verilməsinin, sonra da yarımçıq saxlanılmasının məqsədi aydın olmur. Halbuki, bu xətt sonadək aparılsa idi münaqişəni daha da kəskinləşdirmiş olardı. Tamaşanın finalında - məhkəmə səhnəsində tərəflərdən birinin - məhkəmənin qərarı üçün çox narahat və maraqlı olan, əsərin əvvəlində öz mübarizliyi ilə seçilən Səkinənin iştirak etməməsinin də səbəbi məlum deyil.

Ümumiyyətlə, pyesdəki surətlərin səviyyəsi də dramaturqun əvvəlki əsərlərindəki personajlarla müqayisədə zəifdir. Pyesdə ən bitkin obraz kimi “mənfi” qüvvələrin təmsilçisi olan Ağə Mərdan alınmışdır ki, bu da “mənfi” və “müsbət” qüvvələrin arasındakı tarazlığı pozur və finalda baş verən xeyirin şər üzərində qələbəsini zəiflətməmiş olur.

“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” pyesinin konfliktli isə artıq qeyd etdiyimiz kimi komik deyil, dramatikdir. Əsərin finalında hadisələrin inkişaf xətti ilə nəticə arasındakı ziddiyyət, qarışıqlıq da elə buradan – real vəziyyətlə dramaturqun istəyi arasındakı ziddiyətdən doğur. Və qanunauyğun olaraq hətta “xoşbəxt” final da pyesi komediya etmir. Bu mənada, bizim fikrimizcə M.F.Axundzadənin “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” pyesi indiyədək elmi ədəbiyyatın qəbul etdiyi kimi heç də komediya deyil, sadəcə dram janrında yazılmış bir əsərdir. Deməli, öz komediyaları ilə milli yazılı dramaturgiyamızın bünövrəsini qoyan Mirzə Fətəli Axundzadə “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” pyesi ilə eyni zamanda Azərbaycanda dram janrının da əsasını qoymuşdur.

M.F.Axundzadənin “köynəyindən çıxan” Azərbaycan teatri və dramaturgiyası sonrakı mərhələdə də öz milli teatr poetikasına sadıqlığını davam etdirir, kənar təsirlərə qarşı immunitetini qoruyub saxlayır. Bu səbəbdən də Azərbaycan teatrinin konseptual şəkildə qərbəşməsi prosesi XX əsrin ikinci onilliyindən, xüsusən də 1920-ci ildən – məlum ictimai-siyasi hadisələrdən sonra – ölkəmizə rus rejissorları ordusu gəldikdən, teatrlarımız nəzəri, ideoloji və praktiki cəhət-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

dən onların təsiri və diqtəsi altına keçdikdən sonra başlayır. Onadək isə Azərbaycan teatrı özünü milli köklərə bağlı, Şərq teatr estetikasına sadıq bir teatr kimi nümayiş etdirir.

Maraqlıdır ki, Üzeyir Hacıbəyliyə qədər bütün dramaturqlarımız öz pyeslərini pərdələrə deyil, məclislərə bölürlər. Eyni zamanda, komediya janrında yazılan bütün pyeslər klassiklərimiz tərəfindən məzhəkə (məsələn: məzhəkə 4 məclisdə) kimi təqdim olunurlar. Bu baxımdan, professor Ə.Sultanlının məşhur “Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən” əsərində demək olar ki, bütün tədqiqat boyu komediya yerinə məzhəkə sözünü bir termin kimi işlətməsi diqqəti cəlb edir.

Bundan əlavə, həmin dövr məzhəkələrimizin janr-struktur quruluşunda qrotesk obrazlılıq, qrotesk konflikt əsasən öz mövqeyini qoruyub saxlayır. Dilimizə tərcümə edilən bir çox məzhəkələr o dərəcədə milliləşdirilir, milli teatr estetikasına uyğunlaşdırılır ki, orijinal əsər təsiri bağışlayır. Nəticədə, təbdil Azərbaycan teatrı və dramaturgiyasında az qala yeni janra çevrilir.

Həmin illərdə N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, S.M.Qənizadə, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli və s. dramaturqlarımız öz yaradıcılıqlarında komediya janrına üstünlük verirlər. Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonuncu rübündə və XX əsrin ilk onilliyində bədii yaradıcılıqda dramaturgiya, teatr və dramaturgiyada isə komediya janrı dominantlıq təşkil edir. M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib”indən (1857-ci il), C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894-cü il) povestlərinə qədərki dövrdə qələmə alınmış yeganə nəsr nümunəsi N.B.Vəzirovun “Ağçı” (1875-ci il) hekayəsi olur.

Komediya marağın üstünlük təşkil etməsi həmin dövrdə tamaşaya qoyulmaq üçün edilən ilk tərcümə və təbdillərdə də özünü göstərir. 1891-ci ildə C.Ünsizadə A.S.Puşkinin “Boris Qodunov” tarixi faciəsini, 1892-ci ildə H.B.Vəzirov V.Şekspirin “Otello” faciəsini tərcümə et-sələr də əsərlər səhnə üzü görmür. Əvəzində isə S.M.Qənizadənin Dyaçenkodan tərcümə etdiyi “Qurban üçün qurban” komediyası 1892-ci ildə, L.N.Tolstoydan tərcümə etdiyi “Birinci şərabçı” komediyası 1894-cü ildə, N.Nərimanovun N.Qoqoldan tərcümə etdiyi “Müfəttiş” komediyası 1896-cı ildə ilk tərcümə əsərləri kimi tamaşaya qoyulur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində istər dramaturgiyada, istərsə də teatr truppalarının repertuarında komediya dominant rol oynasa da bütövlükdə, cəmiyyətdə teatra marağın artması və tamaşaların intensivləşməsi, başqa sözlə ictimai-sosial tələbatın yüksəlməsi digər janrların da yaranmasına rəvac verir və onu sürətləndirir. Bunun nəticəsi idi ki, artıq 1912-1913-cü illərdə demək olar ki, Qərb teatrında mövcud olan bütün janrlar ən azı formal cəhətdən Azərbaycanda yaranır və təşəkkül tapır. Azərbaycan səhnəsində komediya ilə yanaşı faciə, dram, eləcə də melo-dram, fars, vodevil, simvolik dram, tarixi faciə, tarixi xronika, allegorik dram, mənzum dram, xəyalat, tragikomediya tamaşalarının oynanılması və nəhayət muğam operası və musiqili komediyanın meydana gəlməsi – musiqili teatrın yaranması milli teatr sənətimizi yeni inkişaf mərhələsinə qaldırır, Azərbaycan teatrının milli kimliyini şərtləndirən amilə çevrilirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundov M.F. Əsərləri 3 cildə, Bakı: Elm, 1987-1988, I c. 1987, 320 s., II c. – 1988, 388 s., III c. – 1988, 388 s.
2. Arto Antonen. Şərq teatrı və Qərb teatrı. //Cahan. Bakı, 1997, № 2, s.84-86.
3. Cəfərov C.H. Azərbaycan teatrı. Bakı: Azərənşr, 1974, 315 s.
4. Əlizadə M.Ə. Teatr: seyr və sehr... Bakı: Elm, 1998, 252 s.
5. İsrəfilov H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri (1980-1920-ci illər). Bakı. 1988. 288 s.
6. Qarayev Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 256 s.
7. Rəhimli İ.Ə. Azərbaycan Milli Teatrının poetikası: Sənəts. dok. diss. avtoref. Bakı: 1996, 64 s.
8. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərənşr, 1964, 304 s.
9. Гегель. Сочинение. XIV т. Москва: Издательство Искусства, 1958, 392 с.
10. Туркестанова О. История западно - европейского театра. Выпуск I. Москва: Издательство Искусство, 1983, 16 с.

**NATIONAL IDENTITY PROBLEM OF AZERBAIJANI THEATRE
(THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)**

Summary

In the article investigated national identity problem of Azerbaijani theatre. For this purpose the author during the formation period draws on the path to research the national drama (1850) and scenic (European) theater (1873). The author drawing a particular attention to M.F.Akhundzadeh's creative work is looking for answer to this question why was born of Azerbaijani drama and theatre with the genre of comedy. In this article analyzed the theme of individual works, ideas, genre and etc. the founder of our dramaturgy and being determined conditional factors the national identification of the Azerbaijani theatre.

Key words: Azerbaijan, national, scenic theater, drama, M.F.Akhundzade, genre, comedy.

**ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ТЕАТРА
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА - НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Резюме

В статье исследуется проблема национальной идентичности Азербайджанского театра. С этой целью автор исследует путь, пройденный театром в эпоху становления национальной драматургии (1850) и театра Европейского типа (1873). Задавшись вопросом, почему Азербайджанская драматургия и театр появились на свет жанром комедии, автор ищет ответы, концентрируя особое внимание на творчестве М.Ф.Ахундзаде. В статье анализируются тема, идея, жанр и другие поэтические особенности отдельных произведений основателя нашей драматургии, определяются факторы, обуславливающие национальную идентичность азербайджанского театра.

Ключевые слова: Азербайджан, национальный, занавесный театр, драматургия, М.Ф.Ахундзаде, жанр, комедия.

NİZAMİ MURADOĞLU

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
nizamimurad@gmail.com*

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA İSTİQLAL İDEYASININ İNİKASI

Azərbaycan dövlətinin yenidən müstəqillik qazanmasını 27-ci ilidir. Məlum olduğu kimi 1918-ci ilin may ayının 28-də şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət – Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti qurulmuşdu. Lakin çox keçmədi ki XI Qızıl Ordu Azərbaycana hücum edib 1920-ci ilin aprel ayında 23 aylıq müstəqil dövləti yıxıb yerində Sovet Respublikası qurdu. Bu minvalla Azərbaycan xalqı 70 il sovet əsarətində yaşadı. Nəhayət, 1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında “Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nın qəbul edilməsi ilə xalqımız uzun illərdən bəri həsrətində olduğu azadlığına yenidən qovuşdu. Uzun zaman içərisində azadlıq uğrunda aparılan mübarizənin uğurla nəticələnməsi poeziyada öz əksini tapdı.

Şair Əjdər Olun “İstiqlal” şeiri məhz qazanılmış istiqlalın tərənnümünə həsr edilmişdi. Şeir bu dövrdə yaranan poeziya nümunələri içərisində örnək olaraq xalqımızın öz dövlət müstəqilliyi yolunda apardığı mübarizəni, bu yolda tökülmüş qanları, milli arzu və istəklərimizi əks etdirən mükəmməl nümunədir:

*Deyirəm həm yaxına, həm uzağa, həm özümə,
Vermərəm əldən onu, diqqət elə son sözümə.
Amma ortağ edərəm Zənganım, Təbrizimə,
Adlasın qoy Arazı sürgün olan İstiqlal!
Dayağım, Ərkim olan, görküm olan İstiqlal!
Vurnuxur düşmənimiz, lal kimidi, kar kimidi,
Seçmir üç rəngini də bayrağımın kor kimidi.
Şanlıdır keçmişimiz 20 Yanvar kimidi.
Ey Şəhid oğlu Şəhid, ey dirimiz İstiqlal!
Qəhrəmanlıq işimiz, iksirimiz İstiqlal! (4, 38).*

Şeir ümumilikdə bütöv Azərbaycan ideyasını təbliğ edən və bu yolda mübariz əhval-ruhiyə aşılayan, yüksək pafoslu poetik nümunədir. Burada Azərbaycanın tarixi şəhərləri Təbriz və Zənganın, Ərk qalasının, 20 Yanvar faciəsinin adları çəkilir. Bu adların hər birinin alt qatındakı məna mübarizələrlə dolu bir tarixdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Elxanilərin hakimiyyəti dövründə tikilən (1338-1345) Ərk qalası Təbrizdə Səttar xanın, Bağır xanın və digər mücahidlərin sığındıqları qaladır. Məhz xalqımızın uzun mübarizələrdən sonra müəyyən qədər bərpa edə bildiyi dövlət müstəqilliyi məşrutə inqilabından, 20 Yanvar faciəsindən keçir. Bu istiqlalın qazanılmasında bütün mücahidlərin bu və ya digər dərəcədə haqqı vardır.

Təbii ki, respublikamızın azad və hürr olmaq yolunda canlarını fəda edən övladlarının adları şərəf salnaməsinə qızıl hərflərlə həkk edilmiş, insanların yaddaşına köçmüş, onlar haqqında şeirlər, nəğmələr yazılmış və bu gün də yazılmaqdadır. Mübarizə, İstiqlal itkisiz başa gəlmir. Hər bir vətəndaşın, hər bir əsgərin itkisi göz yaş, kədər gətirir, dilimizdə ağıya, bayatıya dönür:

*İlin mübarək oğul,
Aydın mübarək oğul.
Şəhidliyin mübarək,
Toyun mübarək oğul (3).*

Şəhidliyin təməlinə Vətən sevgisi, Elinə, Yurduna sahib çıxmaq amalı və Dədə-babalarımızın mərdlik, mübarizlik aşılayan nəsihətləri, Analarımızın, Gəlinlərimizin, Qızlarımızın qeyrəti və şərəfi, Ustadlarımızın gəncliyə tövsiyələri əsas yer tutur. Şəhidlik müasir Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzusu olaraq 1990-cı ilin yanvar faciəsinin acı nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Məlum olduğu kimi 1990-cı ilin yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə mənfur sovet ordusunun böyük bir hissəsi azadlıq mübarizələrinin, əliyalin dinc Bakı sakinlərinin üzərinə hücum edərək Azərbaycanın haqq səsinə batırmağa çalışdı. O gecə Azərbaycan xalqı tarixdə ən ağır

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

günlərindən birini yaşadı. Yanvar faciəsində 137 nəfər öldürüldü, 700-ə yaxın insan yaralandı, 800-də çox adam qanunsuz olaraq həbs edildi. Adamlar xüsusi amansızlıqla öldürülmüşdür. Belə ki, Y.Meyeroviçə 21, D.Xanməmmədova 10-dan çox, R.Rüstəmov 23 güllə vurmuşdular.

Xəstəxanalar, “təcili yardım” maşınları atəşə tutulmuş həkimlər öldürülmüşdür. Həlak olanların arasında yetkinlik yaşına çatmayanlar, qadınlar, qocalar, şikəstlər də var idi. 20 Yanvar faciəsində həlak olan insanlar öz ölümləri ilə əbədiyyət qazandılar. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan poeziyasında şəhidlik müqəddəs bir amal uğrunda həyata keçirilən missiya kimi baş mövzuya çevrildi. bu mövzuda yazılan əsərləri iki yerə ayırmaq olar:

1. 20 Yanvar faciəsi ilə bağlı yazılan əsərlər
2. Qarabağ savaşı ilə bağlı yazılan əsərlər

Müasirlərindən fərqli olaraq Məmməd Araz poeziyası öz cəsarəti ilə meydana atıldı. Fiziki cəhətdən zəif, ruhən sağlam və güclü olan şair göz yaşlarının içində soydaşlarını dəyanətli, mərd, mübariz, qürurlu olmağa səslədi:

*Bu torpağın son qurbanı mən olsam,
Öz odumda yanıb külə tən olsam,
Eldən ötən güllələrə dən olsam,
Ata millət, oğul deyib ağlama,
Ağlamağın yeri deyil, ağlama! (1, 591).*

Şəhidlərin hünəri bir şərəf, qeyrət mücəssəməsinə çevrilərək yeni nəsillərə şərəf salnaməsi kimi əvəzsiz irs qoyubdur. And yerimiz olan Şəhidlər xiyabanı bu gün Azərbaycan xalqının qürur yeri, güvənc məbədidir. Torpağa dəfn edilən şəhidlərin cismidir, onların əziz xatirəsi könüllərdə yaşayır. 20 Yanvar gecəsində Şəhidlik zirvəsinə gedənləri Nüsrət Kəsəmənli belə xarakterizə edirdi:

*Bakı qanlı paltarını geyirdi.
Qanlı köynəyinə bürünənlər
Şəhidlik zirvəsinə gəldirdi (2, 27).*

Xalq şairi Xəlil Rza “Oğluma sözü” şeirində nəsihətamiz sözləri ilə oğlu Təbrizi gəncliyin ilk çağlarından mübarizələrə hazırlayırdı. Şair düşünürdü ki, nə vaxtsa ikiyə bölünmüş Azərbaycan birləşsə, o zaman Xəlil Rza ölmüş olsa, belə yenidən dirilib dünyaya gələr:

*Anan – Tomris, dədən – Qorqud, baban – Sabir, özün kimsən,
Dərə içrə qalan dağlı, düşün: endin hara hardan?
Vətən – şanim, Xəzər – qanım, Araz – canım, burax, yanım,
Bu yanğında, bu məşəllə işıqlansın, sökülsün dan (6, 366).*

Azərbaycan poeziyasının mücahid şairi Xəlil Rza Ulutürk azadlığın və türkçülüyn ən fəal təbliğçilərindən biri idi. Şairin şeirlərində türkün şanlı tarixinə işıq tutulur, milli mənlüyimiz millətə xatırladılır, mübarizə çağırışları eşidilirdi. Xəli Rzanın 1988-ci ildə milli azadlıq hərəkatı ilə başlayan mücahidliyi Respublikanın hər yerində görünürdü. 20 Yanvar hadisələrini dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışan şair “Qanlı cəllad Mixail Sergeyeviç Qorbaçova” şeiri ilə Qorbaçovu və mənfur imperiyanı ifşa edirdi. 26 yanvar 1990-cı ildə guya milli ədavəti qızıqdırdığına görə həbs edilib həmin ilin 4 oktyabrına qədər zindanda saxlanıldı.

Şair həbs edilib Lefortova zindanına salınsa da, şeirləri ilə azadlıq uğrunda mübarizəsini davam etdirirdi. Zindanda “Ağ çələngli Azərbaycan” şeirini yazdı. Şeirdə bir əfsanədən söhbət açılır. Qədim zamanlarda bir cavanı həbs edib zindana salırlar. Cavana edam cəzası kəsilir. Edamdan bir gün qabaq son arzusunu soruşurlar. Cavan anasını görmək istədiyini deyir. Ananı oğlu ilə görüşdürürlər. Ana oğlunun edam ediləcəyini bilsə də, ona ümid verir. Deyir ki, sabah kral edamdan öncə onu qəbuluna çağırırdı. Ana kraldan oğlunun əvf olunmasını xahiş edəcəkdir. Səni edama aparanda baxarsan, əgər mən ağ geyinmiş olsam, bil ki, kral səni son anda bağışlayacaqdır:

*Edam günü ağ geyinsəm, gəlib dursam ağ eyvanda,
Bil ki sənə zaval yoxdu, ölüm yoxdu bu cahanda.
Boğazına sabunlanmış kəndir - ilgək salınsa da,
İnan tilsim qırılacaq əvvəl-axır, lap son anda (5, 215).*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Ananın bu sözlərindən sonra oğlanın gözlərində ümid işığı yanır. Edam günü ətrafa göz gəzdirib anasını ağ paltarda ağ eyvanda görür. Daha gözlərinə dar ağacı, fərraşlar görünür. Qorxu hissini unudaraq ölümə gedir. Ölümə məhkum edilmiş cavanla özü arasında müqayisə aparan şair düşünür ki, bəlkə o da, sabah edama məhkum ediləcəkdir. Lap elə olsa da, şairin qorxusu yoxdur. Azadlıq uğrunda mübarizələrdə çəkdiyi cəfaları gülə-gülə qarşılayır, özünü ölümə gülə-gülə gedən cavana bənzədir:

*Bu əfsanə, bu həqiqət görün harda düşdü yada?
Moskvada, alatoran, kəmnəfəs bir kamerada.
Həmən cavan mən özüməm, amma heyif anam yoxdur,
Doğma xalqım, anam sənsən, atam sənsən bu dünyada* (5, 215).

Vətəni, milləti Xəlil Rza Ulutürk üçün hər şeydən önəmli idi. Vətən-xalq vəhdəti şairin poeziyasının nüvəsini təşkil edirdi. Şair xalqın azadlığı yolunda canından keçməyə hazır idi. O məğrur idi, igid idi, qəhrəman idi. İnanırdı ki, vətən yolunda, xalq yolunda həlak olanlar ölmürlər, onlar əbədilik qazanırlar. Cahangirlər dünyasında vətənimizin qürurunun qırılmasını istəmirdi, üç rəngli bayrağını həmişə səmalarda dalğalanan, Anamız Azərbaycanı isə həmişə ağ geyimdə, ağ çələngdə görmək istəyirdi:

*Mən onsuz da əbədiyəm, cahangirlər gəldi-gedər.
Bir gün edam meydanında başım getsə, verərsəm can,
Sən yadların qarşısında heç bir zaman qara geymə,
Ey Ağ donlu Anam mənim, ağ çələngli Azərbaycan!* (5, 215).

Lefertova həbsxanasında yatarkən şairi qınayanlar da tapılırdı. Onu qınayırdılar ki, nə üçün qaçıb gizlənmədi. Qaçsaydı həbsə düşməzdi. Yaşlı vaxtında həbsxananın kəşif iyi verən kameralarında soyuq və rütubətli beton üzərində əzab çəkməzdi. Amma şair azadlıq uğrunda mübarizə yolunu seçəndə bütün bunları düşünmüşdü. O, vətəni, millətini azad və hürr görmək istəyirdi:

*Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram.
Qolumdakı zəngirləri qıram gərək! Qıram, qıram!
Azadlığı istəmirəm bir həb kimi, dərman kimi,
İstəyirəm səma kimi, Günəş kimi, Cahan kimi!
Çəkil, çəkil, ey qəsbkar! Mən bu yurdun gur səsiyəm.
Gərək deyil sısqa bulaq, mən ümmünlər təşnəsiyəm!* (7).

Şair özünü Dədə Qorqudun, Xanlar xanı Bayandır xanın, Qazan xanın, Beyrəyin varisi hesab edirdi. Məhz buna görə də KDQ-də verilən şeir parçalarında olan ahəngdarlıq, şirinlik, bənzətmələri öz poeziyasına gətirirdi.

Məhz bu kimi səbəblərdəndir ki, Xəlil Rza şeirlərinin mənəvi və poetik ruhu soykökə qayıdış, tarixə, xalq ədəbiyyatına yaradıcı münasibətin poetik təzahürü kimi dəyərləndirilir. Şairin “Yox mən qaça bilməzdim” şeirində “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gələn poetik ruha nümunədə diqqət verək:

*Qarşı yatan şiş dağları
Səndən sonra mən neylərəm?
Yaylayarsam, qəbrim olsun.
Soyuq-soyuq bulaqları
Səndən sonra mən neylərəm?
İçərsəm, zəhərim olsun!
Tövlə-tövlə köhlənləri
Səndən sonra mən neylərəm?
Minərsəm tabutum olsun!
Sonuncu sükutum olsun!* (5, 188).

Göründüyü kimi istiqlal düşüncəsi poeziyamızda önəmli yer almaqdadır. Bunun bir səbəbi mövzunun aktuallığı ilə bağlı olmasıdır da, digər səbəbi xalqımızın uzun illərdən bəri azadlıq arzuları ilə əlaqəlidir. Min illərlə dövlətçilik tarixi olan Azərbaycanda müstəqil hökumət qurulması, xalqımızın öz istək və arzularını doğma dilində ifadə etməsi, milli institutların yaradılması dünya dövlətləri ilə bir sırada dayanan Azərbaycanın hər bir övladının qürurverici hissi və şərəfidir. Biz burada bir neçə şairin əsərlərindən nümunələr göstərdik, lakin qeyd etməyi lazım bilirik

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

ki, belə nümunələr kifayət qədərdir. Ümid edirik ki, bu mövzu gələcəkdə daha həcmli yazıların meydana çıxmasına səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

2. Araz Məmməd, seçilmiş əsərləri, Bakı, 2010, 656 s.
3. Kəsəmənli Nüsret, s/ə Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 256 səh.
4. Naxçıvan Folklor Qayanaqlarından
4. 4.Ulutürk X. R. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 248 s.
5. 5 Ulutürk Xəlil Rza, Uzun sürən gənclik, Azərneşr, 1993, 437 s.)
6. Ol Əjdər, Yaşa, Bakı, 2011, s.38)
7. İnternet resursları:
8. 7.www. Ulutürk Xəlil Rza

THE REFLECTION OF THE IDEA OF INDEPENDENCE IN MODERN AZERBAIJAN POETRY

Summary

Azerbaijan Democratic Republic again became independent 27 years ago. Our people celebrate centennial of our state with great pleasure as a follower of the Azerbaijan Democratic Republic. The independence wishes of our people also reflected in the activities of our poets. The poems about independence take an important place in our modern poetry that written in years that fighting for a peace and democracy.

In the article the place of the idea of independence in our poetry have been elucidated by giving samples of the poems that reflected independence wishes of our modern poets.

Key words: Azerbaijan, state, independence, poet, poem, people, freedom, idea.

ОТРАЖЕНИЕ ИДЕИ НЕЗАВИСИМОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

Азербайджанское государство 27 назад вновь приобрело свою независимость. Наш народ с большим энтузиазмом отмечает 100 летний юбилей нашего государства, как преемника Азербайджанской Демократической Республики. Мечты нашего народа о независимости находят свое отражение в творчестве наших поэтов. Стихи о независимости, написанные в годы борьбы за независимость и в последующие периоды занимают важное место в нашей современной поэзии.

В докладе приводятся примеры из стихов наших современных поэтов, отражающих их чувства свободы и разъясняется место идеи независимости в нашей поэзии.

Ключевые слова: Азербайджан, государство, независимость, поэт, стихотворение, народ, свобода, идея

RAUF HƏSƏNOV

*Azərbaycan Respublikası
Prezidenti yanında Bilik Fondu,
Beynəlxalq layihələr sektorunun müdiri,
raufarifzade@yahoo.com*

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ KİMLİYİN FORMALAŞMASI VƏ FOLKLOR

Folklor araşdırmalarının bir elm sahəsi kimi meydana gəldiyi XIX əsrdən bu yana milli kimlik və folklor arasında qarşılıqlı əlaqə bu sahəni araşdıran elm adamlarının diqqətini cəlb etmişdir. Bəzi alimlərə görə, əslində folklorun ortaya çıxışı milli kimlik axtarışlarının nəticəsidir. İmperiyaların yerini millətə dayalı unitar dövlətlərin əvəz etməsi folklor və milli kimlik araşdırmaları proseslərini sürətləndirmişdir.

Tanınmış şotland ədəbiyyatçısı Ceyms Makfersonun öncüllük etdiyi “Ossian” (Oysin) təlimi çərçivəsində yayımlanan xalq şeiri nümunələrinin “milli ruh”u ehtiva etdiyini irəli sürən Tomas Persi, əslində folklor araşdırmaları ilə mədəni və milli kimlik arasındakı əlaqəni quran ilk araşdırmacılardan biri kimi qəbul olunur (1).

Almaniyada Herder və Qrimm qardaşları, Finlandiyada Elias Lönnrot xalq mədəniyyəti ilə millətlərin kimlikləri arasındakı əlaqələri ortaya çıxara bilmək üçün, başqa bir ifadə ilə milli kimliklərin sərhədlərini müəyyən etmək üçün folklor sahəsində araşdırmalar etmişlər (2).

Amerikanın Berkli Universitetinin folklorşünas alimi olmuş Alan Dundes kimlik və folklor qavramaları arasında incə bir bağ olduğunu bildirmişdir (3). O, qeyd edir ki, sosial qrupların və ya toplumların ortaq xüsusiyyətləri vardır. Onların kimlik dəyərlərini aşkara çıxaran bu ortaq xüsusiyyətlərə folklor işıq tutur. Məsələn, bir sosial qrupun həyat təzi, yemək-içməyi, geyim və danışq təzləri, qısacası, adətləri və başqa mental xüsusiyyətləri onları digər qruplardan ayırır. Bu ayırıcı xüsusiyyətlər folklor araşdırmalarının sahəsinə aiddir.

Hər bir etnosun, xalqın taleyi onun milli yaddaşa nə dərəcədə bağlılığından asılıdır. Bu mənada folklor xalqın yaddaşındadır. Xalqın varlığı söz və sənət kodları ilə onun yaddaşına ötürülür.

Xalqın yaddaşı dediyimiz folklor nümunələrini, adət-ənənələrini araşdırmaq, qorumaq, təbliğ etmək və gələcək nəsillərə ötürmək çətin bir missiyadır. Buna baxmayaraq, tarixdə elə insanlar var ki, onlar özlərini bu yolda fədai etmişdir.

Milli kimlik, milli dövlətçilik tariximizdə böyük işlər görən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi M.Ə.Rəsulzadə bir çox strateji sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatımıza, onun şah damarı olan və kimlik yaddaşımızın kodlarını özündə daşıyan folklorumuza sahib çıxmış, gələcək nəsillərə qiymətli nəsihətlərini vermişdir.

Azərbaycan folkloru qədim maddi-mədəniyyət nümunələrinə sahib olmasına baxmayaraq, həmin mədəni dəyərlərin ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb etməsinə görə dəyərləndirilir.

M.Ə.Rəsulzadə milli kimlik və istiqlal ideyasının kütlələr arasında daha geniş yayılması və daha güclü sirayətedicilik qazanması zərurətini yaxşı bildiyi üçün 1919-cu ildə yazırdı: “Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbinə milliyyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğu məlumdur...Ey millətin lisanül-qeybi olan şairlər, ədiblər, millətin əməllərini, ülvi niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təlqin ediniz” (4).

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində ictimai həyatda baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq folklor ana dili, milli dil, xalq dili məsələləri ilə sıx bağlı idi. Şifahi xalq ədəbiyyatı ana dilinin, sadə xalq dilinin əsas mənbəyi hesab edilirdi. Bu dövrdə ana dilindən söhbət düşəndə xalqımızın qabaqcıl övladları ilk növbədə folklorun dilini-ana laylasının dilini irəli atırdılar. Bunu biz yazıçılarımızla yanaşı, Cümhuriyyət dövrü maarifçilərinin, siyasi xadimlərinin bədii əsərlərində və məqalələrində çox aydın şəkildə görürük.

M.Ə.Rəsulzadə siyasi fəaliyyətinin gur olmasına baxmayaraq, özü də tez-tez qəzetlərdə məqalələr dərc etdirir, publisist kimi fəaliyyət göstərirdi. Onun ideoloji yaradıcılığı azərbaycançılıq ideyalarının formalaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi M.Ə.Rəsulzadənin sonralar qələmə aldığı “Çağdaş Azərbaycan tarixi” əsərini təhlil edərkən, şahidi oluruq ki, “mədəniyyətin ruslaşdırılması”ndan danışıarkən o, ən önəmli bir məsələyə toxunur. Dil məsələsinin izahını verən mütəfəkkir qeyd edir ki, bolşevizmin ideali çoxdilli mədəniyyətlərin ruslaşdırılmasıdır və bolşevizm dili bir millətin müxtəlif təbəqə və siniflərini birləşdirən bir ünsiyyət vasitəsi deyil, sadəcə sinfi mübarizənin silahı sayırdı.

Azərbaycan xalqının görkəmli nümayəndəsi, milli kimlik ideologiyasının təbliğatçısı M.Ə.Rəsulzadə əsərlərində, məqalələrində çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Onun bədii irsini diqqətlə təhlil etdikdə kommunist ideyalarının xalqımızın mənəviyyatına, dilinə, adət-ənənəsinə vurduğu ziyan göz önündə canlanır.

Azərbaycan xalqını dini ehkamlardan uzaqlaşdırmaq məqsədilə təbliğata başlayan bolşevizm o zaman xalqımızın qəhrəmanlarından biri olan Babəkin adından istifadə etməyə başladı.

M.Ə.Rəsulzadə sovet hökumətinin ikiüzlü siyasətini kəskin tənqid edir, tarixən digər millətlərin yaratdıqları əsərlərin “yeni milli siyasət”ə uyğun təhlilinin aparılmasına etiraz edirdi: “Azərbaycan’ın, onunla bərabər türk dünyasının orta q dastanı olan Dədə Qorqud hekayələri və tənsevərliyin, xalq qəhrəmanlığının, vəfa və fədakarlığın bir şah əsəri kimi deyil, islami cahilliyi yayan bir geri qalmışlıq əsəri kimi qələmə verilirdi o dövrlərdə”. Məhz türk xalqlarının mənəvi sərvətlərinə düşmən münasibətin nəticəsində ötən əsrin ortalarında xalqımızın tarixinin, dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, dövlətçilik ənənələrini sovet hökumətinin olmadığı daha qədim zamanlara daşıyan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qadağan olmasına M.Ə.Rəsulzadə qələmi ilə etiraz etmiş “Dədə Qorqud dastanları”, “Dədə Qorqud oğuznamələri” məqaləsində bu hadisənin sovet ideoloji sisteminin narahatlığından doğduğunu göstərmişdir.

Azərbaycan xalqının tarixində 1918-20-ci illər çox ziddiyyətli dövrlərdən biridir. Bu illərdə ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələrlə əlaqədar şifahi xalq ədəbiyyatına olan maraq da güclənmişdi. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan folklorşünaslığında dövrün hadisələri ilə bağlı olaraq bir sıra özünəməxsus yeni keyfiyyətlər meydana çıxırdı. Bu da ondan ibarətdir ki, folklor yalnız yazılı ədəbiyyatla deyil, o zamanın pedaqoji fikirləri ilə də sıx bağlı idi.

Folklor yazıçı və şairlərlə birlikdə həm də ideoloji fikir nümayəndələri yaxından maraq göstərirdilər. Yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin əksəriyyəti folklorlardan öz pedaqoji fikirlərini yaymaq üçün bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Xalq Cümhuriyyəti dövrünün görkəmli şəxslərinin ədəbi-pedaqoji fəaliyyətinə diqqət etsək görərik ki, onların hamısının tərbiyəvi xarakter daşıyan əsər və məqalələrinin əsasında məhz xalqdan seçilib götürülən folklor materialı durmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <http://www.exclassics.com/ossian/ossian.pdf>
2. Royal J. Schmidt, "Cultural Nationalism in Herder," *Journal of the History of Ideas* 17(3) (June 1956), pp. 407–417.
3. http://www.academia.edu/3163590/Folk_ideas_as_units_of_worldview (Dundes, Alan (1972). - "Folk Ideas as Units of Worldview".)
4. <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2018/aprel/585268.htm>
5. http://anl.az/down/meqale/525/525_dekabr2009/98810.htm
6. <http://www.tedqiqler.com/>

CONCEPT OF NATIONAL IDENTITY: CREATION OF THE NATIONAL IDENTITY AND FOLKLORE IN THE PERIOD OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

Evermore, the concept of how folklore relates to national identity has been of central concern to researchers.

A nation is a social community united by language, culture, history, territory, peculiarities of economic life and the general socio-political system.

National identity is one of the components of a person's identity, which is associated with a sense of belonging to a particular ethnic group or nation. Identity combines the characterizing features of one individual or nation. These features separate it from others and ensure their distinction.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

This article reflects the main methods of folklore research, their influence on the formation of national identity in the period of the Azerbaijan Democratic Republic.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, folklore, culture, national identity, nation

ПОНЯТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ФОЛЬКЛОРА В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Нация – социальная общность, объединяемая языком, культурой, историей, территорией, особенностями экономической жизни и общим социально-политическим строем.

Национальная идентичность — одна из составляющих идентичности человека, связанная с ощущаемой им принадлежностью к определённому этносу или нации. Идентичность, объединяет характеризующее в себе черты одного индивида или нации. Эти особенности, отделяют его от других и обеспечивают их различие.

В этой статье нашли отражение основные методы фольклорного исследования, их влияние на формирование национальной идентичности в период Азербайджанской Демократической Республики.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, фольклор, культура, национальная идентичность, нация.

QALIB SAYILOV
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
qalibsayilov@mail.ru*

DÖVLƏT ƏNƏNƏSİNDƏ İSLAM ƏXLAQI PRİNSİPLƏRİ

Tarixin bəzi dövrlərində “Dövlət” kəlməsi, Dövlət anlayışı “zəfər, güc, hökmranlıq” sözlərinin sinonimi kimi anlaşılmış, daha sonra hakimiyyətə dəstək verən siyasi avtoritar və idarəetmə anlamına gəlmiş, nəhayət, bu gün işlədilən mənasına yetişmişdir.

Hər bir cəmiyyət özünün tarixi və sosial şərtlərinə uyğun bir siyasi iqtidar modelini ortaya qoymuşdur. Bu mənada dövlət təşkilatlanmasını İslam tarixi içərisindəki qısaca belə şərtləndirərək xarakterizə edək. Tanınmış İslam dövlətləri tarixçisi İbn Hişam “Əs-Sirə” əsərində İslam siyasi əxlaqını çoxtəsbibli formada şərh edərək yazır: “Hz.Mühəmməd Mədinəyə hicrət etdikdən sonra oradakı müsəlman və qeyri-müsəlman topluları üçün konstitusiyon bir sənəd hazırlayaraq dinin qəbul etdiyi siyasi idarəçiliyin əsasını qoymuş və bu istiqamətdə Mədinə xalqını öz siyasi avtoriteti ətrafında toplanmışdır” (İbn Hişam. Əs-Sirə. Qahirə: 1955. Çevirəni Mühəmməd Hamidullah, İstanbul, 1980).

Mədinə vəsiqəsi kimi tanınan bu dönmə və Rəşidi Xilafətinin zamanı idarəetmədə və dövlət yönətimində ən ideal model və örnək kimi tarixə dönmüşdür. Əməvilər və Abbasilər dönməsində isə dövlətin müəssisələşməsi, şəraitə uyğunlaşması, örf və adətlərə uyma istiqamətində yönəldilməsi bəlli olur. İslam dövlət modeli qurulduqdan sonra ilk dəfə Əməvilər və Abbasilər dönməsində siyasi iqtidara qarşı üsyan və dirənişlər başlamışdır.

Fərəbidən başlayaraq İslam mütəfəkkirləri mədəni-kültür tarixi baxımından dəyərləndirilən siyasi-fəlsəfi konsept ortaya qoymuş, siyasəti dar çərçivədə müəyyən hüquqları və sosial birliyi qoruyan, bəzi cavabdehlikləri maddi cəhətdən mühafizə etməklə kifayətlənməmiş, bununla yanaşı cəmiyyətdəki hər zümərənin mənəvi inkişafını təmin edən nizamı ifadə etmişlər.

Dövlət və İslam anlayışını dəyərləndirmək üçün bu mövzuda yazılmış bütün əsərləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Lakin bunu bir məqalədə təsvir etməyin mümkünsüzlüyünü nəzərə alaraq bu sahədə iki böyük alimin iki böyük əsərini təhlilə cəlb etdik. Bunlar Maverdinin “Əhkamus-Sultaniyyə” və Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərləridir. Hər iki müəllif dövlətin varlığını, dövlət-cəmiyyət əlaqələrini geniş şərh edir. İslam dövlət düşüncəsini ən parlaq əks etdirən “Əl-Əhkamus-Sultaniyyə” əsərinin tam adı “Əl-Əhkamus-Sultaniyyə vəl-vilayətü-diniyyə”dir. İndi bəzi sapı özümüzədən olan və düşmən dəyirmanına su tökən, soyunu bəyənəməyən “balta”lar İslamın geriçi bir din olduğunu iddia edərək cahilliklərini nümayiş etdirirlər. Onların mötəbər saydıqları Claude Cahen, İslam hüquq ədəbiyyatının “müstəsna bir tərkibi”, Henri Loustun “İslam” dövlət hüququna dair əsərlərin mükəmməl bir örnəyi” olaraq qeyd etmişlər. Carra de Vaks da “İslam elmini” dünya elminin inciləri kimi tərənnüm etmişdir. Əsər Avropa və dünyada dövlət hüququnu təsbit edən, sanbalına görə Almaniyada Maksimilian Engu tərəfindən XVII əsrin əvvəllərindən müxtəlif dillərdə nəşr olunmuşdur.

İslam dövlət hüququndan bəhs edən ikinci məşhur əsər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nizamülmülkün “Siyasətnamə”sidir. Bu əsər sultan üçün məsləhət kimi yazılsa da, sonradan mədəni quruculuq və təsisatların tarixini əks etdirməklə yanaşı, dövlətin idarə olunmasında iştirak edənlər üçün zəngin məlumatlar ehtiva edən bir əsər olmuşdur.

Səlcuqlu sultanı Məlik şah ölümündən bir il öncə elm adamlarını toplamış, onlardan ölkəsinin durumu və öncəki sultanların fəaliyyətlərini, həmçinin özünün atdığı ilmələrin bəyan olunması haqqında düşüncələrini istəmişdir. Nizamülmülk də “Siyasətnamə” əsərini qələmə almışdır. Müəllif əsərdə yalnız nəsihətlər verməklə kifayətlənməmiş, baş verən hadisələri nəql etməklə Böyük Səlcuqlu Dövlətinin təşkilini hərbi, siyasi, maliyyə və hüquqi yapısını, qüsurlu tərəflərini, nöqsanları aradan götürmək üçün lazımi tədbirləri, iqtidar-cəmiyyət əlaqələrinin yaxşı təması və xalqın durumu ilə əlaqəli bilgilər vermişdir.

Təhlillərdən aydın görünür ki, vaxtilə İslam ədalət prinsiplərini öyrənib dəyərləndirən xalqı dünyası İslamın təməl prinsiplərini əxz etmiş, özlərinin dövlət sxemini bu ideyalar üzərində

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

qurmuşlar. İslamı öyrənərək müsəlmanların zəif nöqtələrini tapıb həmin təsbit üzərində İslama qarşı yeni düşüncələrini ortaya qoydular. Belə ki özləri özlərinə qarşı İslamda göstərilən ədalət prinsiplərini işlək mexanizm halına gətirdilər. Müslüman toplumlarına isə “din dövlətin düşmənidir” şüarını təlqin etdilər. Ateist Marksist-Leninçi fəlsəfə “din triyəkdir” deyərək toplumları dindən uzaqlaşdırmağa nail oldular. Burada din deyildikdə haqq olan din - İslam nəzərdə tutulurdu. O biri dinlər zəif öz məhvindən çıxmış, yəni səmavi mənasını itirmişdir. İncil və Tövrət – Musa (ə) və İsa (ə) gətirdiyi kitablar gerçək anlamından çıxarılaraq öz düşüncələrinə uyğun “redaktə” etmişlər.

Bu kimi təsirlər bizim də dövlətçiliyimizdən yan keçməmişdir. Azərbaycan da laik bir dövlət, yəni dünyəvi dövlət kimi tanınmışdır. Əslində dünyəvi dövlət termini düzgün deyildir. Əgər dövlət bu dünyadadırsa, deməli, bu dünya kurallarına uyğundur. Axirətdə zəif dövlət yoxdur. Bunlar sadəcə müsəlmanları öz dinindən təcrid etmək məqsədindən başqa bir şey deyildir. XVI əsrə kimi müasir Azərbaycan ərazisində olan dövlətlərdə din Dövlətin əsas sütunu idi. Örnək kimi “Şirvanşahlar” dövlətini göstərə bilərik. İslamın Azərbaycana, Qafqaza dəvətindən sonra yeddi yüz il hökmran olmuş dinastiya İslam qanunları ilə idarə olunmuş və dünya dövlətləri sırasında möhtəşəm məqama sahib olmuşdur. 1828-ci il işğalından sonra vətənimiz ikiyə bölünmüş, yarısı İran, yarısı da rus işğalında dini etiqadını da dəyişməyə məcbur olunmuşur. Təxminən, yüz ilə qədər vətənimiz xanlıqlara bölünərək, parçalanıb didilmişdir. Parçalanmış, didilmiş millətin inancları da “didilmiş” vəziyyətə düşmüşdür.

Dünyada bir islamafobiya formalaşdıran sionist-ateistlər əslində öz məqsədlərini reallaşdırmağa siyasi-strateji cizgilərlə hərəkət etmişlər. Guya demokratiya və insan haqlarının müdafiəsinə uyğun təşkilatlar qurmuşlar, əslində batilin haqq ilə qarşılaşması prosesini tənzimləyərək hər şeyi öz xeyirlərinə inkişaf etdirmişlər. Əvvəlcə sistemi qurmuş, daha sonra həmin sistemə alternativlər qoyaraq idarə etməyə nail olmuşlar. Bir neçə nümunə gətirərək fikrimizi daha ətraflı təsbit edək. XX əsr Azərbaycan bir çox inqilabi devrimlərin arenasına çevrildi. 70 il Sovet İmperiyası bu cəmiyyəti hər sahədə olduğu kimi, dini, etiqadi baxışlarında da işğala məruz qoydu. 1920-ci ildən etibarən bütün şəriət məhkəmələri, vəqflər dini mədrəsələr ləğv edildi. 1913-cü il statistikasına görə məscidlərin sayı 300-ə endirildi. Onlar bildirilər ki, dinsiz cəmiyyəti idarə etmək daha asandır. 1930-40-cı illərdə artıq təkə Azərbaycan deyil, bütün SSRİ-də məscidlərin 85%-i bağlanmış, klub, teatr, anbar və s. kimi istifadəyə verilmişdir. Lakin II Dünya müharibəsi başladıqda mənfur imperiya yenidən müsəlmanlara qismən dini azadlıq verməyə başladı. Çünki imperiya müsəlman üsyanından qorxuya düşmüşdü. Buna baxmayaraq, SSRİ adlanan coğrafiyada əhalinin islami bilgiləri zəifləmişdi. O zamandan başlayaraq imperiya dini qurumlara öz adamlarını təyin etməyə başladı. Bu da onlara dini cəmiyyətləri asanlıqla idarə etmə fürsəti verirdi. 1960-1970-ci illərdə isə dini ikili standartlarla yönəltməyə başladı. Daxildə dinin müəyyən çərçivələrdə yaşamını sərgiləyən rejim xarici siyasətilə müsəlman ölkələrində və Yaxın Şərqdə sosialist propaqandasını məhz bu vasitələrlə gerçəkləşdirmək məqsədi güdürdü. Ona görə də müsəlman ölkələrə və Yaxın Şərq dövlətlərinə səfirləri və konsulları “müsəlman”lardan təyin edirdi. Və nəhayət, 1980-ci illərin iqtisadi-siyasi böhranı SSRİ-ni çökdürdü, nəticədə və sözdə 15 respublika müstəqillik qazandı.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra da dünyəvi dövlət olaraq konstitusiyada təsbit olmuşdur.

1995-ci ildə qəbul olunan sonuncu konstitusiyada Azərbaycan Respublikasında din-dövlət münasibətləri aşağıdakı kimi təsdiq olunmuşdur:

- a. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Qanuna görə bütün dini inanclar bərabərdir;
- b. İnsan şərəfini alçaldan dinlərin və dini hərəkətlərin yayılması, təbliğatı qadağandır;
- c. Dövlətin təhsil sistemi dünyəvidir.

Yəni Azərbaycanda din dövlətin siyasətinə müdaxilə edə bilməz. Ancaq insanlara etiqad azadlığı da verilmişdir. Buna baxmayaraq, ən mükəmməl əxlaq, etiqad və ədalət İslamda birləşmişdir. Dövlət bu prinsiplərlə idarə olunursa, deməli, İslam kanonları hakim fikrin rüşeymlərini interpretasiya edir. İslam dini marksist-leninçi ateist fəlsəfədə qeyd olunduğu “tiryək” deyil, əksinə, xaş-xaşiliyin, cəhalət və xurafatdan çıxış yolunu Quranın hökmü ilə elmdə və təhsildə olduğunu göstərdi. Dünyanın bütün xalqlarının şüarına çevrilən “elm aydınlığa, cəhalət qaranlığına sürükləyir” sloqanının əsa-

sı İslamdan alınmışdır. Mühəddis Kəbir ibn Qeys Hz. Mühəmməddən bir hədisi təfsir edərkən nə qədər böyük bir mənanın ortaya çıxdığının şahidi oluruq. “Elm axtarışı ilə yola çıxanı Allah (c.c.) cənnətə gedən yollardan birinə salır, mələklər axtarışında olanı razı salmaq üçün qanadlarını onun üzərinə gədir. Alim üçün göydə olanlar da, yerdəkilər də, suyun dibindəki balıqlar da bağışlanma diləyirlər. Alimin abiddən üstünlüyü bədirləndiyi gecədə ayın digər ulduzlardan üstünlüyü kimidir. Həqiqətən alimlər peyğəmbərlərin varisləridir. Həqiqətən peyğəmbərlər nə bir dinar, nə bir dirhəm vəərəsə qoyarlar, onlar elm miras qoyurlar. Kim onu götürsə o, zəngin bir pay götürmüş olur” (Əbu Davud Süleyman əl-Əşəs. Sünən Əbi Davud, I cild, İstanbul, 1992). Bu kəlamların, bircə, xüsusi və geniş şərhə ehtiyacı yoxdur. Bu hədisdən İslamı xurafat və tiryək adlandıranların niyyəti bəlli olur. İslama qaranlıq niyyətlə baxanlar özləri zülmət bayquşlarıdır. İslam xurafat yox, bəşərə düzgün yol göstərən bir rol-modeldir. Əgər düşünsək ki, dövləti idarə etmək üçün elm lazımdır, o zaman islami bilgilərə yiyələnmək və islami ədalətə söykənmək gərəkdir. Ailənin də, Dövlətin də idarə olunmasında ən üstün model əxlaqdır. Abır-həya olmayan ailələr dağıldığı kimi, əxlaq normalarıyla idarə olunmayan Dövlət də puç olub gedər. Hz. Mühəmməd bir hədisdə bunları az sözlə geniş spektrdə izah edir: “Su buz əritdiyi kimi, gözəl əxlaq da günahları əridib yox edir. Sirkə balı korladığı kimi, pis əxlaq da əməli korlar” (Əhməd ibn Həhbəl. Musnəd. İstanbul: 1980).

İslamda bəyənilməyən və rədd edilən əməllərdən biri də ədalətsizlikdir. İstər ailədə, istər cəmiyyətdə və istərsə də dövlət idarəçiliyində İslam dini ədalətsizliyi rədd edir. İslam ədalət prinsiplərini təbliğ və təşviq edir. Hz. Peyğəmbər s.a.s. hədisində ədalətli dövlətə qarşı çıxmamağı tövsiyə edir. “Ədalətsizliklə əmr olunmayan şeyə qulaq asmaq və tabe olmaq bir haqdır, əgər haqsızlıqla əmr olunubsa, nə qulaq asmaq, nə də tabe olmaq olar” (Səhih Müslüm. Bakı: 2012). İslam əxlaqında sosial problemlərlə yanaşı, siyasi müstəvidə də ciddi maarifləndirmə ehtiva olunur. İslama görə məmur qarşısında əsas vəzifə haqqa-ədalətə çağırış, bürokrat-cəmiyyət münasibətləri isə dözümlülük prinsiplərinə söykənməlidir. Göründüyü kimi, İslam əxlaqında hər iki tərəf əxlaqa dəvət olunur. Nə məmura asi olmaq, nə də ki, rəiyyəti alçaltmaq olmaz. Başqa bir hədisdə məmurlar rəiyyətdə zülm etməməyə, onların haqqını tapdalamamağa, xəsis olmamağa dəvət edir: “Zülm etməkdən qorxun, həqiqətən zülm qiyamət gününün zülmətlərindəndir. Xəsislikdən çəkinin, həqiqətən, xəsislik sizdən əvvəlkiləri həlak etdi...” (Səhih Buxari, Bakı: 2012). Zubeyrin r.a. rəvayət etdiyi bir hədisdə isə dövləti idarə etmə əxlaqından uzaqlaşanlara daha ciddi xəbərdarlıq edilir: “Həqiqətən, Allah bu dünyada insanlara əzab verənlərə əzab verəcək” (Əl-Buxari Əbu Abdullah Mühəmməd ibn Əbil Həsən, Səhihül-Buxari, İstanbul: 1981).

İbn Abbas rəvayət edir ki, Hz. Mühəmməd səhabələrindən Muaz ibn Cəbəli Yəməne vali göndərərkən ona ciddi tapşırıraq deyir: “Məzlumun bəduasından qorx, çünki o dua ilə Allah arasında heç bir əngəl yoxdur” (Səhih-Buxari. Bakı-2012).

İslam dövlətçilik ənənəsinə görə mühüm şərtlərdən sabitliyi qorumaq üçün məmurlardan adil olmaları ilə yanaşı, hökm və əmrlərində də ədalətli olmaları vacibdir. Dövlət idarəetmə əxlaqına uyğun olaraq Hz. Əlinin dövlətçilik ənənəsindəki 13 qaydanı xatırlatmaqda fayda görürük:

1. Xalqa qarşı içində daima sevgi və nəzakət duyğuları bəsləyin.
2. Müslüman oldu-olmadı hər bir kəslə ədalətli davranın; müslümanlar qardaşlarınızı, müslüm olmayanlar da sizin kimi insanlardır.
3. Tərəf tutmayın, bəzi isanlara himayəçilik (qohumbazlıq, yerlibazlıq) etməyin. Bu cür davranışlar sizi zülmə çəkdir.
4. Məmurlarınızı seçərkən zülmkarlara xidmət etmədiklərinə, dövlətə qarşı günahlarda, məzlumlara qarşı zümlərdə ittiham olunmalarına diqqət yetirin.
5. Doğru, dürüst, ədəb-ərkanlı kişiləri seçin və qorxmadan, çəkinmədən acı gerçəkləri söyləyə bilənləri seçin.
6. Haqsız qazanc ardınca və əxlaqsızlıqlara düşməmələri üçün məmurlarınıza yetərinca maaş verin.
7. Məmurlarınızın hərəkətlərini davamlı olaraq nəzarətdə saxlayın. Bunun üçün güvəndiyiniz kişilərin məşvərət-məsləhətlərinə açıq olun.
8. Xalqın güvəncini qazanan və onların yaxşı olmalarını istədiyinizə onları inandırın. Et-diyiniz əməllərlə insanları minnət altına salmayın.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

9. Heç bir zaman vədinizdən və sözünüzdən dönməyin. Gücünüz çatmayan işlərə vəd verməyin.

10. Kəndlilərə və tacirlərə qarşı diqqətli olun. Onlara önəm verin. Fəqət ebtikarlıq (möhtəkirlilik) etmələrinə, qara bazar açmalarına, mal yığımalarına izn verməyin.

11. Əkinçiliklə məşğul olanlar dövlətin sərvət qaynağıdır. Onları məsuliyyətlə qoruyun.

12. Qəzəbini boğ, özünə sahib ol, dilini saxla, hirsli ikən cəza verməkdən çəkin, cəzanı təxirə sal. Əsəblərin soyusun ki, müsbət qərarlar verə biləsən.

13. Etdiyinizi gözə soxmayın.

Budur İslam əxlaqı və İslamın cəmiyyətə verdiyi dəyər. Bu gün “demokratiyanın beşiyi” adlanan hegemoniya islami əxlaqa qarşı güc nümayiş etdirir. Mən sözümlü Türkiyənin dövlət başçısı R.T.Ərdoğanın sözləriylə yekunlaşdırıram: “Ümitsiz olmayın, Allahın rəhmətindən ümidinizi kəsməyin. Müslümanlar əsla çarəsiz deyildir, gücsüz deyildir, iman varsa hər zaman imkan da olacaqdır. İnanç, səbr, əzm və mücadilə olduğu halda, ram edəməyəcəyimiz heç bir əngəl qalmayacaq”.

Biz də deyək İnşəə Allah!

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qurani-Kərim (tərcümə, Bakı: 1998)
2. İbni Hisam. Əs-Sirə. Qahirə: 1955
3. Mavərdi. Ehkamus-Sultaniyyə. Ankara: 1990
4. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: 1995
5. Arif Yunusov. Azərbaycanda İslam. Bakı: 1999
6. Buggernin. Sovetlerde İslam. İstanbul: 1985
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 1995
8. Əbu Davud Süleyman əl-Əşəş. Sünən Əbu-Davud. I cild. İstanbul: 1992
9. Əhməd ibn Hənbəl. Musnəd. İstanbul: 1980
10. Səhih-Müslim. Bakı: 2012
11. Əl-Buxari, Əbu Abdullah Mühəmməd ibn Əbil Həsən. Səhihül-Buxari. İstanbul: 1981
12. TC. Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
13. Məmmədhəsən Qəmbərli. Əsərləri. Bakı: 2008

ISLAMIC LEGAL PRINCIPLES IN STATE LAW

Summary

The article emphasizes the importance of the role of Islamic moral and ethical principles in managing the state. At the same time it is noted that these principles are one of the important conditions in the Islamic tradition. Samples from the works of Islamic scholars and thinkers confirm the importance of these principles.

Key words: Islam, statehood, morality, justice, civil servant, Muslim

ИСЛАМСКИЕ ПРАВОВЫЕ ПРИНЦИПЫ В ГОСУДАРСТВЕННОМ ПРАВЕ

Резюме

В статье подчеркивается важность роли принципов морали и справедливости Ислама в управлении государством. А также отмечается, что эти принципы являются важными условиями в исламской государственной традиции. Примеры, приведенные из произведений исламских ученых и мыслителей, утверждают важность этих принципов.

Ключевые слова: Ислам, государственность, мораль, справедливость, чиновник, мусульманин

ATİF İSLAMZADƏ
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
atif.islamzade@mail.ru*

**M.Ə.RƏSULZADƏNİN “ƏSRİMİZİN SƏYAVUŞU” ƏSƏRİNDƏ
MİLLİ DÖVLƏT İDEYASI VƏ FOLKLOR**

“Azərbaycan xalq cümhuriyyəti” ideyasının ideoloqu, qurucusu və dövlət xadimi, eyni zamanda milli simvola çevrilmiş M.Ə.Rəsulzadə demək olar ki, bütün əsərlərində milli dövlət ideyasını əsas götürmüş, bu dövlətin necə qurulması şərtlərini də nəzəri-tətbiqi baxımdan diqqətə çatdırmışdır. Onun bu istiqamətdə yazdığı çox qiymətli əsərlərindən biri də təbii ki, “Əsrimizin Siyavuşu” əsəridir. M.Ə.Rəsulzadə bu əsəri Lahıcda olanda qələmə almışdır. Yüksək elmi təfəkkür daşıyan görkəmli ideoloq bu əsərdə elmi-nəzəri sistem tətbiq etmiş, folklor motivləri, bu motivlərin yazılı ədəbiyyata keçidi və yaşadığı dövrün siyasi mənzərəsi arasında ciddi bağlantı qurmuşdur. Məlumdur ki, Səyavuş obrazı fars şairi Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərində təsvir olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, hekayət və əfsanə fiqurası baxımından dəqiqdir ki, bu əsərdəki bir çox hekayətlər xalq ağızından alınıb yazılı ədəbiyyatın qiymətli nümunəsinə çevrilmişdir. Əgər nəzərə alınsa ki, divan ədəbiyyatının bir çox əsərləri folklor motivlərindən qaynaqlanır, bu spesifikamı daha da yaxşı anlamaq olar. Bu baxımdan Firdovsi “Şahnamədə” hələ əsəri ilk yazıb, ancaq tamamlaya bilməyən şair Dəqiqi haqqında yazarkən bu beytləri söyləmişdir:

Kitabdan bu dastanları bir zaman,
Seçib, sevdi söz qədrini anlayan.
Ağıllı, bilikli adamlar ki, var,
Bu dastanların aşiqi oldular (1, 21).

Görkəmli sənətkar N.Gəncəvinin bütün əsərləri necə folklordan qaynaqlanmışsa (2;3;4;5;6), Firdovsi də eyni şəkildə “Şahnamə”də folklordan istifadə etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə məhz Siyavuş obrazını əsas götürməklə çox mühüm mülahizə irəli sürmüşdür. O, bu hekayətin xalqdan götürülməsini, xalq danışığı əsasında qələmə almaqla milli dövlət ideyasını folklor əsasında göstərmişdir. M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, “Xalq deyiminə görə “Şahnamə”də təsvir olunan hadisə bu şəkildədir: “Xalq arasında məşhur olanı belədir ki, Kəyanilərdən Keykavusun oğlu Siyavuş ögey anası Súdabənin eşqi və atası Keykavusun vəfasızlığından bezar olub Turana qaçdı. Turan xaqanı Əfrasiyab tərəfindən səmimi qəbul gördü. Xaqanın qızı Firəngizlə evləndi. Nəhayət, Əfrasiyabın qəzəbinə gəlib başı kəsildi. Haqsız tökülən bu qan üçün İranla Turan bir-birinə qarışdı və əsrlər uzununu qan axdı” (7, 9).

Göründüyü kimi M.Ə.Rəsulzadə qeyd etmişdir ki, bu əhvalat və yaxud hekayə məhz xalq arasında yayılmış, şifahi nitqdə cilalanmış bir folklor örnəyidir. Tarixdən alınmış müəyyən bilgiler öncə xalq dilində dastana dönmüş, daha sonra Ə.Firdovsi bu dastanı qələmə almışdır. Elə bu hekayətə “dastan” deyilməsi də hadisənin folklor ilə birbaşa bağlılığını göstərir. Çünki dastan folklor janrı olmaqla bərabər, folklorda dastana nağıl, yaxud hekayət deyilməsi ənənəvi haldır (8, 33; 9, 42;).

M.Ə.Rəsulzadə bu folklor motivindən, yazılı ədəbiyyat örnəyindən istifadə edərək bu əsərdə milli dövlət ideyalarını irəli sürmüşdür. Elə buna görə də əsər məhz “Əsrimizin Səyavuşu” adlanır.

M.Ə.Rəsulzadə öncə göstərir ki, bu hekayət xalqdan alınmışdır. Bu baxımdan folklor motividir. Təbiidir ki, burada tarixi şəxslərin də adı keçir. Ancaq bu bir növ Nizami əsərlərinin spesifikasını xatırladır. Yəni buradakı tarixi şəxsiyyətlərlə müəllif kombinasiyası olaraq mövzu xatirinə ədəbi priyom kimi uydurulmuş şəxslərin münasibəti zəminində nəzm yolu ilə nəqli ədəbi üsula üstünlük verilir. Əlbəttə, bu da, ən az halda, tarixi rəvayətlərin folklordan alınmış yazılı ədəbiyyatda istifadə olunmasını göstərir. Daha sonra görkəmli mütəfəkkir bu hadisənin qısa məzmununun mövcud siyasi proseslərlə analogiyasını aparır. Bu da onu göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə müxtəlik keçidlər əsasında öz ideoloji baxışlarını, milli-siyasi dünyagörüşünü təqdim etməyi çox

ustalıqla bacarır. Xüsusilə, böyük şəxsiyyət yaxşı başa düşür ki, kütləvi-ictimai auditoriyaya fikir və mülahizə, hətta müddəa ünvanlamaq üçün ən effektiv yol bədii-ədəbi üsuldur. Çünki bədii əsərlər xalq yaddaşını, folklor və etnografiyanı, bir sözlə xalq mədəniyyətini özündə ciddi şəkildə qoruyub saxlayır. Elə bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadə milli dövlət ideyasını yazılı ədəbiyyatın əsasını təşkil edən folklor əsasında izah etməyə çalışır. O, söz-söz, cümlə-cümlə folklor qavramlarını bu əsərində diqqətə çatdırır. Tədqiqatçı batır sözü ilə yola çıxaraq bu sözün türkcə, farsca və rusca şəkillərini təqdim edir. O, yazır ki, “Bu qarışıq mifologiyanın bəzən türklərdə batır, ruslarda boqatır, farslarda bahador sözünün bənzərliyi kimi, bir qisim qəhrəmanlarda bənzərliyi və ya ortaqlığı olur” (7, 19).

Aydındır ki, M.Ə.Rəsulzadə burada mifoloji obrazlara diqqət çəkməklə xüsusilə türk qəhrəmanlıq dastanlarının əsas obrazlarından biri olan Ural Batır və bu kimi qəhrəman obrazlarının farslara və ruslara təsirindən də söz açmaqla folklor spesifikası əsasında türk mədəniyyətinin arxaik etolonlarına da diqqət çəkir. Məlumdur ki, türk eposlarından gələn Batır sözü çox qədim və ilkin düşüncəyə, mifoloji davranışlara daha yaxındır (10, 25-41).

M.Ə.Rəsulzadə bu gün bütün dünya folklorşünaslığının diqqətlə öyrəndiyi mifologiyadan əsər boyunca bəhs edir ki, biz yeri gəldikcə ardıcılıqla bu kontekstlərə diqqət çəkməyə çalışacağıq. Mütəfəkkir Səyavuşun iftiraya uğradıqdan sonra məhz oddan keçirilmə mərasimindən də bəhs edir. O, qeyd edir ki, “əski İranda əfsanələrin rəvayətinə görə, suçluları müqəddəs oddan keçirmək adəti varmış (7, 20).

Ancaq onu da qeyd edək ki, bu inanc mərasim folklorunun qiymətli nümunəsi olmaqla bərabər eyni zamanda Vahid inanc sisteminə, teoloji dünyagörüşünə aiddir. Əslində adət deyil, dini qissədən folklorla keçib motivasiya olunan İbrahim peyğəmbərlə Yusif peyğəmbər qissələrinin kontaminasiyasıdır. Belə ki, İbrahim Əleyhissəlam oddan keçirilir və Allahu-Təalanın izni və mərhəməti ilə odda yanmır. Yusif Əleyhissəlam isə eyni şəkildə Səyavuş kimi Züleyxanın ona aşiq olması və iftira etməsi ilə zindana düşür (11, 214- 218, 310-316).

Məhz bu qissələrin burləşməsi, çulğalaşması nəticəsində meydana çıxan rəvayətlər müxtəlif motivlərə çevrilib xalq mədəniyyətinə, eyni zamanda adət-ənənələrə qarışb yeni formalarda üzə çıxır. Məhz M.Ə.Rəsulzadə bu dinamikanı yaxşı bildiyi üçün yazır ki, “Bir-birləri ilə münasibətləri əskidə qurulmuş, hələ İran ilə Turan kimi bir biri ilə əsrlərcə çəkilmiş, bu səbəblərin mifoloji fonu və əfsanələri çox qarışmışdır” (7, 19).

Daha sonra isə Rəsulzadə bu millətlərin bir mədəniyyətdən - İslam mədəniyyətindən keçdiyini qeyd etməyi vacib sayır. Çünki o, yaxşı bilir ki, bir çox süjet, mövzu və motivlər islamda dünya yaranandan qeyd olunan məzmunadan irəli gəlir və folklor qiraətində müxtəlif şəkillərə düşür. O, yazır ki, “İslamlıq bu millətlər arasında müştərək bir mədəniyyət vücuda gətirmişdir (7, 28).

Burada gördüyümüz kimi tədqiqatçı mifoloji mətnlərə, əfsanələrə xüsusilə diqqət çəkir və bu örnəklərin qarışıqlığını qeyd etməklə yenə də folklor spesifikasından irəli gələn modelləri proyeksiyalandırır.

M.Ə.Rəsulzadə bu əsərində Səyavuşun İranla bağlılığının “Şahnamə”də necə təsvir olunmasına nəzər yetirərkən xalq ədəbiyyatına məxsus şəkildə tarixi əfsanələri diqqətdə saxlayır. Hətta bu əfsanəni qeyd edərkən bunu “Firdovci belə nağıl edir” peredikatı ilə diqqətə çatdırır (7, 19).

Məhəmməd Əmin bəy eyni zamanda burada nağıl kontaminasiyası qurur və nağıl içində nağıl və yaxud hekayət danışır. O, göstərir ki, Pəhləvanlar Siyavuşun anasını Keykavusa gətirərkən o da uşaqlara ceviz bölən qoca kimi gözəl qızı özünə götürməklə onların arasındakı mübahisəni həll edir. O, daha sonra folklorlarda geniş yayılmış bu örnəyi də diqqətə çatdırır (7, 19, 20).

Əlbəttə, Rəsulzadə burada Krilovdan örnək verir, ancaq məhz Krilovun xalqdan bəhrələnrək bu örnəyi qələmə aldığına “hekayət” adlandırmaqla folklor spesifikasına uyğunluğunu işarələmiş olur (7, 19).

Tədqiqatçı “Şahnamə”də təsvir olunan İran-Turan müharibələrini məhz “İran-Turan əfsanələri” adlandıranda da xalq ədəbiyyatının ən işlək janrlarından olan əfsanə janrına ayrıca diqqət göstərdiyini nümayiş etdirməklə, yenə də folklor prizmasına əsas olaraq nəzər yetirir (7, 19). Halbuki o, əsər boyu “İran-Turan müharibələri” ifadəsini də işlədir və bu hadisənin tarixi hadisə olduğuna nəzər salır (7, 18-22).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

M.Ə.Rəsulzadə hətta “Ağ dev” nağılına işarə vurmaqla kontekst daxilində folklor mətnlərindən bəhrələndiyinə açıq-aşkar diqqət çəkir (7, 22).

O, eyni zamanda Siyavuş obrazını bir rəmz, simvol adlandırmaqla bərabər onu “mifoloji tip” adlandırır ki, bu da tədqiqatçının nə qədər folklor və mifologiyaya həssaslıqla yanaşmasını aydın göstərir (7, 18, 26).

Bu əsərdə ən maraqlı baxış tərzini ondadır ki, əsər siyasi əsər olmaqla bərabər M.Ə.Rəsulzadə bütün həyatın mifoloji-əsatiri obrazlarda canlanmasını qeyd edərək yazır ki, “Bütün həyat ayrı-ayrı qəhrəmanların xəyal olmuş şəxslərində, mifoloji (əsatiri) simalarında canlanır (7, 27).

M.Ə.Rəsulzadə milli mənşəyimizin türklüyünü təsdiq edən faktlarla bərabər mənşəyimizi müəyyənləşdirmək üçün yenə də xalq ədəbiyyatına söykənir. Çünki o, yaxşı başa düşür ki, ölkənin əsas çoxluğunu təşkil edən xalqın mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün elə xalqın özünə söykənmək lazımdır. Milli mənşəyimizi bəlli etmək üçün bu dildə yaranan folklor örnəkləri tarixi mənbələrdən də üstündür. Çünki bu elə bu millətin özünü göstərir. Ona görə bu sahəyə xalq ədəbiyyatı deyilir. O, bu kontekstdə yazır ki, “İndiki Azərbaycandan ibarət olan bura əhalisinin türkmü, yoxsa, farsmı olması çox zaman münaqişəli olub, insanlarına, xalq ədəbiyyatına, aşığı dastanları ilə çoban türkülərinə, ənənə və adətlərinə baxanlar türk, rəsmi yazılarına baxanlar da fars demişlər (7, 29).

M.Ə.Rəsulzadənin burada xalq ədəbiyyatının, folklorun məhz bizim türklüyümüzü təsdiq etdiyini göstərməsi birmənalıdır. Divan ədəbiyyatına, farsdilli nümunələrə görə bəzilərinin bu milləti farslarla bağlamasına isə mütəfəkkir şəxsiyyət eyni əsərə, eyni kontekstdə aydın cavab verir. O, çox məşhur divan ədəbiyyatı nümayəndələrini də türk adlandırmaqla öz qəti mövqeyini ortaya qoyur: “Azərbaycan, İran-Turan çəkişməsinin bilavasitə bu cəhətlərinə əks-səda yeri olmuşdur. Burada Nizami, Xaqani, Fələki kimi hərarətli, farsca şeir yazan azərbaycanlı türk şairləri yetişdiyi kimi, əsərlərini türkcə yazan Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi türk şairləri də çıxmışdır” (7, 29).

Rəsulzadə hətta yarı farsca, yarı türkcə yazan A.Bakıxanovu da, türkcə yazan Həsən bəy Məlikovu (Zərdabi) da misal çəkir, aşıqların xalis türk dilində “Aşığı Qərib”, “Koroğlu” və “Əsli və Kərəm” dastanlarını yana-yaxıla söylədiyini də bəyan edir (7, 30).

Göründüyü kimi milli mənşəyimizi folklor sərhədləri əsasında dəqiqləşdirən mütəfəkkir eyni zamanda fars və türk dilində yazan klassiklərin də türk olduğunu meydana qoyur. Burada o, milli mənşəyimizi təsadüfi olaraq irəli sürmür. Milli dövlət ideyasının əsaslarını aydın biçimdə göstərir. Eyni zamanda bu ərazidə yaşayan başqa azsaylı xalqlara da hörmətlə yanaşır. Ancaq ölkənin əsas xalqının türk olduğunu göstərməklə dövləti təsisatların türk təməli üzərində qurulmasını ifadə edir. O, Turan və türklük mücadiləsinin gedəcəyini və bu birliyin müasir dövrdə bir qədər dəyişib çağdaş turançılıq ideyasına dönəcəyini də çox uzaqgörənliklə “Əsrimizün Səyavuşu”nda göstərir. Türklüyün ilkin törəyiş dastanları, Ergenekon, Börteçine (Boz qurd) (12, 19) və s. bu kimi məsələlərdən bəhs edən tədqiqatçı (7, 33). Türk xalqlarının həmişə genetik-bioloji və milli-mənəvi funksiyada qurtuluş istəyinin mövcudluğundan xəbər verir. Eyni zamanda inanır ki, bir gün milli dövlət ideyası baş tutacaqdır.

M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizün Səyavuşu” əsərini yazarkən nə üçün məhz “Şahnamə”dəki Siyavuş obrazının mifoloji və əfsanəvi surətini əsas götürmüşdür? Bunu tədqiqatçı bu şəkildə izah edir: “Fəqət İran “İliada”sının bu həzin dastanını mifologiyadakı rümuza sezərək oxuyanda görünür ki, Siyavuş həqiqətdən çox şərə qarışmış bir rəmz tarixidir. Bu bir simvoldur (7, 18).

Demək böyük mütəfəkkir Səyavuş obrazından, əslində, öz milli dövlət ideyasının əsaslarını izah etmək üçün istifadə edir. Qədim “Şahnamə” ilə öz müasir dövrü üçün çox böyük ustalıqla rəbitə qura bilən, analitik bağlantı yaradan Rəsulzadə hətta gələcəyi də bu rəmz, bu simvol əsasında proqnozlaşdırır. Öncə mifologiya, folklor xəzinəsindən istifadə edərək “Şahnamə”dəki Səyavuşu diqqətə çatdırır. Onun özünün iranlı, anasının turanlı olduğunu göstərir. Daha sonra Turana qaçan Səyavuş İranla Turanı birləşdirmək istəyir. Rəsulzadə açıq-aşkar göstərir ki, Səyavuş “Şahnamə”nin digər məşhur obrazı olan Söhrab kimi də deyil. O, hakimiyyət hərisliyindən uzaq, sevgi dolu bir qəhrəmandır. O, İran ilə Turanı (Türk məkanlarını) zor gücünə deyil, sevgi və barış içində bir ittifaqda birləşdirmək istəyir. Ancaq məkrli qüvvələr həmişə olduğu kimi buna əngəl olur. Əfrasiyabın qardaşı Gərsivəz bu cinayətdə xüsusi olaraq iştirak edir. Nəticədə doğma dayısı tərəfindən edam olunur. Bununla da İran və Turan arasında qanlı müharibələr başlayır (7).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

İran-Turan mövzusu xalq ədəbiyyatının və yazılı ədəbiyyatın geniş motivi olmuşdur. Bu motiv maraqlıdır ki, tarixi mənbələrdən daha çox ədəbi əsərlərdə folklor motivi olaraq iştirak edir. Azacıq düşünsək, xatırlayacağıq ki, xalq ədəbiyyatına, folklorla söykənən böyük N.Gəncəvi də “Xosrov və Şirin” əsərində eyni motivdən istifadə etmişdir. Xosrov iranlı, Şirin turanlıdır. Təsadüfi deyil ki, Şirinin böyük bacısı Məhin Banu da özlərini Səyavuşun dayısı həmin Əfrasiyabın nəslindən hesab etməklə Şirinin turanlı olduğunu elan edir. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində Məhin Banu Şirinə öyüd verərkən Xosrov Pərviz haqqında deyir:

Əgər o aydırsa, biz günəşik,
O Keyxosrovdursa, biz də Əfrasiyabıq

(filoloji tərcümə H.Məmmədşadənindir) (3).

R.Rzanın bədii tərcüməsində isə bu şəkildə səslənir:

Əgər o aydırsa biz aftabıq,
O Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq (13).

M.Ə.Rəsulzadə məhz bu motivdən istifadə edərək Xalq Cümhuriyyətinin yığılmasında Azərbaycana arxa duran Türkiyənin müxtəlif iftiralar və yalanlarla aldadılmasını göstərir. Azərbaycanın Siyavuş taleyini siyasi arenada təkrar yaşamasına səbəb olmasını bədii dildə yüksək səviyyədə əsaslandırır. O, yazır ki, “Gərsivəzlər Türkiyədəki Turançıları inandırdılar ki, Azərbaycanın fikri ayrısıdır. İngiltərə, Fransa və Amerika ilə əlaqəsi var. Yanına gizli elçilər gəlir. Turan düşməni ermənilərlə barışır. İran ilə sıxışıb birləşir. Əcəm siyasəti yeridilir (7, 42).

Göründüyü kimi milli dövlət dağıdılır. Ancaq milli dövlət ideyası dağıdıla bilməz. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” (7, 52).

M.Ə.Rəsulzadənin milli dövlət ideyasının davam edəcəyini, Azərbaycanın qurtuluş tapacağını, Türkiyənin və türklüyün Azərbaycanın yanında olacağını adına uyğun əminliklə bəyan etməsi bu gün onun nə qədər böyük millət sevdalı qiymətli şəxsiyyət olduğundan xəbər verir. Sadəcə inanmaq olmur ki, 1920-ci ildə bu qədər uzaqgörənliklə yüz il sonra gedəcək siyasi-ictimai proseslərdən xəbər vermək olar.

Rəsulzadə göstərir ki, İslam birliyi mümkün olmayacaq. Yəni bütün müsəlmanların bir dövlətdə birləşməsi artıq mümkün olmayacaq. Ancaq İslam ittifaqı mümkün olacaq! Bundan ötrü çalışmaq və mücadilə etmək lazımdır. Bu gün məhz Məhəmməd Əmin bəyin dediyi kimi İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı mövcuddur ki, 1969-cu ildə yaradılmış, artıq 60-dan çox dövləti öz ətrafında birləşdirir. M.Ə.Rəsulzadə bu böyük qurumun yaradılmasını kiçik bir Lahic kəndində, təqib, təzyiq və həbs ehtimalı içərisində yazdığı əsərdə nə az, nə çox, düz 49 il qabaqlamışdır. Məhz İranın və Turanın belə bir birlikdə mövcud olacağını böyük mütəfəkkir bu şəkildə əsaslandırır: “Türklük, ərəblik, farslıq müştərək bir mədəniyyət küməsi meydana gətirmişdir. İslamlıq bu millətlər arasında müştərək bir mədəniyyət vücud gətirmişdir” (7, 28).

M.Ə.Rəsulzadə bu əsərində eyni ilə göstərir ki, Türk birliyi, Turan formasını dəyişib müasir dövrdə başqa şəkildə mövcud olacaq! Yəni bir dövlətdə türk dövləti ərazisi olmayacaq. Ancaq müstəqil türk dövlətləri meydana çıxacaq. Bu dövlətlər vahid bir Türk federasiyasında birləşəcək. Məhz bu da Çağdaş Turan olacaq! “Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birər Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür oluna bilər. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır” (7, 33).

Beləliklə, Milli dövlət qurucusu, milli öndər, Şərqdə ilk respublikanın yaradıcısı və böyük mütəfəkkir M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Siyavuşu” əsərində milli dövlət ideyasını əsas etibarilə folklor əsasında təcəssüm etdirib, çox böyük ustalıqla ictimai-kütləvi auditoriyanın diqqətinə çatdırmışdır. İnanırıq ki, əsərdəki bütün ideya və ideallar bir gün gerçəkləşəcək, bütün dövlət təsisatları mütəfəkkirin göstərdiyi kimi qurulacaqdır. Bizim inamımız həm də ondan irəli gəlir ki, M.Ə.Rəsulzadənin bu əsərindəki müəyyən idealların bir qismi olduğu kimi reallaşmışdır. Bu gün dünyada gedən siyasi-ictimai proseslər M.Ə.Rəsulzadənin Z.Gökalpa istinadən verdiyi monoton ahəngdar şüar kimi gerçəkləşəcəkdir:

Rusiya dağılıb viran olacaq,
Türkiyə böyüyüb Turan olacaq! (7, 33).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Firdovsi Ə. Şahnamə / Bakı, Yazıçı, 1986.
2. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi / Filoloji tərcümə, izah və lüğət R.Əliyevindir. Bakı: Elm, 1981.
3. G.Nizami Xosrov və Şirin / filoloji tərcümə, izah və qeydlər H.Məmmədşadənindir. Bakı: Elm, 1981.
4. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun / filoloji tərcümə, izah və qeydlər M.Əlizadəninidir. Bakı: Elm, 1981.
5. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə Əliyev R. Bakı: Elm, 1983.
6. Gəncəvi N. İskəndərnamə (Şərəfnamə) / Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlərin müəllifi Q.Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1983.
7. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. B.; Gənclik, 1991.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI kitab. Şirvan folkloru. Toplayıcı: S.Qəniyev. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, S.Qəniyev. Bakı: Səda, 2005.
9. Əliyev O. Şirvan folklor xəritəsində nağıl janrının yeri (Şamaxı ərazisinin materialları əsasında) // "Dədə Qorqud" jur., № 1, Bakı: Nurlan, 2008, s.39-44
10. Hüseynova N. Qədim türk qəhrəmanlıq dastanlarının tipologiyası (Ural Batır əsasında). Bakı: 2009.
11. Bünyamin A. Peyqamberlər tarixi. İstanbul, Çağaloğlu, 1987.
12. Oğuznamələr / İşləyib çapa hazırlayanlar: K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.
13. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin / Tərcümə edən R.Rza, Bakı: Yazıçı, 1983

THE NATIONAL STATE IDEA AND FOLKLORE IN THE WORK "SIYAVUSH OF OUR CENTURY" BY MAHAMMAD AMIN RASULZADE

Summary

The national leader, the first creator of the republic in the East for the first time and the great thinker M.A.Rasulzade had based the national state idea in his work "Siyavush of our century". But it is interesting that the thinker had created that work on the plot Siyavush which was the most ideal character in the work "Shahname" by A.Firdovsi and had called Azerbaijan as "Siyavush of the century". Carrying out the parallels he imitated Azerbaijan's destiny to Siyavush's fate. The author had tried to show the national state idea with the help of mythology, folklore and genres of folk literature.

Key words: the national state, mythology, folklore, "Shahname", Islam union, Turkish federation

НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИДЕЯ И ФОЛЬКЛОР В ПРОИЗВЕДЕНИИ М.А.РАСУЛЗАДЕ "СИЯВУШ НАШЕГО ВЕКА"

Резюме

Основоположник национального государства, национальный лидер, основатель первой Республики на Востоке и великий мыслитель М.А.Расулзаде обосновал в произведении "Сиявуш нашего века" идею национального государства. Однако интересно то, что мыслитель построил это произведение на основе произведения А.Фирдовси "Шахнаме", и назвал Азербайджан "Сиявушом нашего века". Он сравнил судьбу Азербайджана с судьбой Сиявуша. Идею национального государства исследователь обратил на внимание в основном с мифологией, фольклором и жанрами народной литературы.

Ключевые слова: национальное государство, мифология, фольклор, "Шахнаме", Исламский союз, Тюркская Федерация.

MƏTANƏT YAQUBQIZI

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
matanatyaqubqizi@rambler.ru*

FOLKLOR MİLLİ DÜŞÜNCƏ SİSTEMİ KİMİ

Tarixən torpaqlarımız yadellilər tərəfindən daima hücumlara məruz qalmışdır. Baş verən bu proseslər xalqımızın həyatında nəinki dərin iz buraxmış, bu hadisələr nəticəsində xalqımızın soykökü və tarixi amansızcasına saxtalaşdırılmış, mövcud olan milli-mənəvi sərvətlərimiz yetərinəcə qoruna bilməmişdir. Odur ki, bu gün hər bir azərbaycanlı öz vətəninə, millətinə, dövlətinə sahib çıxmalıdır. Buna görə də milli düşüncə sistemini, milli yaddaşı bərpa etmək və qorumaq lazımdır.

Əsrlər boyu insanlar tərəfindən yaradılmış və nəsildən-nəslə ötürülərək bu günümüzədək gəlib çatan maddi və mənəvi dəyərlər sistemi olan mədəniyyət sivilizasiyaların və etnosların tarixi yaddaşdır. Xalqın tarixi onun milli düşüncə sistemində, adət-ənənələrində, folklorunda saxlanmaqdadır. Folklorlarda xalqın düşüncə və davranış tərzini, ayrı-ayrı dövrlərdə baş verən hadisələrə münasibəti öz əksini bariz şəkildə tapır.

Folklorumuz bizim milli mənəvi dəyərlərimizdir. Folklorun da məqsədi tarixi yaddaşı bərpa etməkdir. Hər bir millətin yaşaması üçün onun milli adət-ənənəsi, mədəni irsinin yaşaması vacibdir. Bu adət-ənənələrimiz bizim yaşayan keçmişimizdir. İnkişaf üçün də tez-tez geriyyə - öz keçmişimizə baxmaq lazımdır.

Harada yaşamasından və hansı dildə danışmasından asılı olmayaraq hər bir insan rast gəldiyi gerçəkliklərlə bağlı eyni hissələri yaşayır və həmin gerçəkliklərə analogi münasibət göstərir. Məlumdur ki, qədim dövrün insanların daxili dünyası, xarakteri, maraqları, tələbatı orta əsrlərin və müasir dövrün adamlarından fərqli olmuşdur. Adət-ənənə, tarixi və mədəni nailiyyətlər nəsildən-nəslə keçərək eyni millətə, xalqa, coğrafi məkana məxsus insanlarda əsrlər boyu davam edən oxşar xarakterli, dünyagörüşlü, uyğun psixoloji tipli şəxsiyyətlər də formalaşdırmışdır. Azərbaycan Respublikası dövləti multikultural mühitin varlığını qəbul edir, bütün istiqamətlərdə demokratik siyasət aparır və müasir azərbaycançılıq ideyasının əsasını bu təfəkkür tərzini təşkil edir. Azərbaycançılıq mədəniyyət, qardaşlıq, xeyirxahlıq, sevgidir. Azərbaycançılıq Vətən uğrunda mübarizədir. Nəhayət, azərbaycançılıq insanlıq, ədalət, sevgi, birlik və bərabərliyi yenidən meydana çıxarmaqdır.

Akademik M.Kazımoğlu azərbaycançılıq düşüncəsinin öz mayasını folklorlardan aldığını xüsusi olaraq vurğulamışdır (Bax: Muxtar Kazımoğlu İmanov 2017, 7)

Prof. Ramazan Qafarlı bu ideyaların hansı mənbələrdən qaynaqlandığını aşağıdakı kimi göstərir. R.Qafarlı qeyd edir ki, azərbaycançılıq ideyaları çox əski çağların mədəniyyət və incəsənət materiallarının içərisində ərimişdir:

- 1) Xalqın əski mifoloji düşüncəsində;
- 2) Ritual və inanclarında;
- 3) İlk ədəbi-tarixi yazılı abidələrdə;
- 4) Dini təsəvvürlərdə və müqəddəs kitablarda;
- 5) Arxeoloji qazıntıların yekunlarında;
- 6) Yurdumuzun qədim tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyasına aid yunan, ərəb, İran, hind və Çin mənbələrindəki məlumatlarda;
- 7) Nağıl, dastan, əfsanə və başqa folklor qaynaqlarında;
- 8) Yazıya alınmış qəhrəmanlıq eposlarında;
- 9) Klassik ədəbi irsdə, qədim dövr şair, filosof və mütəfəkkirlərin əsərlərində;
- 10) Azərbaycan xalqının mədəniyyətini tədqiq edən Avropa və Asiya alimlərinin tədqiqatlarında;
- 11) XIX-XX əsr rus və Azərbaycan mətbuatında;
- 12) Azərbaycan folklorşünaslarının araşdırma və toplularında (Ramazan Qafarov 2017, 41).

Məhz buna görə də bu qaynaqlardan yetərinəcə bəhrələnmək, əski çağla müasir dövrün mənəvi dəyərlərini müqayisə etmək, ələmək, nəyin “qazanılmış olduğunu” aşkara çıxarmaq, lazımlı gəldikdə artıq hesab olunanı “söküb atmağa” ehtiyac duyulur.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Milli yaddaşın, milli ideyaların bərpa olunması üçün ilk milli demokratik dövlət olan Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranmışdır. Böyük ideoloq və dövlət mütəfəkkiri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulmuşdu. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycançılıq milli ideya kimi formalaşmağa başlamış və bu da özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağında tapmışdır. Azərbaycanın atributları yaradıldı. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın atributları olan bayraq, himn, gerb dövlətimizin istiqlal rəmzini ifadə edir və müstəqilliyimizin rəmzidir.

Ölkəmizin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi aradan qaldırdı.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunanda bu zaman ilk səs verən Şimal bölgəsindən Zaqatala oldu. Zaqatalanın Gürcüstana, yaxud da Dağıstana tabe edilməsi xəbərini yaydılar. Elə bu xəbəri eşidən Zaqatala dairəsinin Milli Şurası məktub yazaraq Azərbaycanın tərkibində qalmaq istədiklərini bildirdilər. Zaqatala milli istiqlaliyyət uğrunda doğma Azərbaycanla bir sırada olmuşdur. Zaqatalalılar Cümhuriyyəti canları, qanları bahasına var-qüvvələri ilə qoruyurdular. Bu tarixi hadisələr Şəki-Zaqatala bölgəsində bayatılara, mahnı-dastanlara çevrilib insanların yaddaşlarında daşlaşmışdır:

Dağlar qarala qaldı,
Otu sarala qaldı.
Abdilmecidin dağı
Yenə marala qaldı.

Şuayın var qara at,
Qoçaqlığı qoydu mat.
Ölənən höcət çəkir
Təzə gələn hökumat.

Honzoqorda duman var,
Bu halımı duyan var.
Yarım mənə dağ qoyub
Təkcə sənə güman var.

Bu yolu izləyirəm,
Tüfəngi düzləyirəm.
İtirmişəm yarımı
Yolunu gözləyirəm və s.

Mahnı-dastanlar “Car vuruşu haqqında dastan”da Car-Balakəndə Rus işğalına qarşı qaldırılan üsyanla bağlı vuruşlardan biri təsvir olunur. “Xoçberin mahnısı”nda təsvir olunan Xoçber obrazı xalq qəhrəmanıdır. “Tsevexanların dastanı”nda düşmənlərə qarşı mübarizədən bəhs olunur.

Bütün bu örnəklər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü əks etdirən xalq yaradıcılığı nümunələridir. Bu nümunələrdən də görünür ki, bu dövr necə gərgin bir dövr olub. Buna baxmayaraq, insanlar hakimiyyəti qorumaq üçün əzmkarlıqla mübarizə aparıblar.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən bu ilin məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ildönümü elan olunması sərəncamının verilməsi tariximizə, ənənələrimizə, milli kimliyimizə diqqətin bariz nümunəsi olduğunun göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əli Süleymanov 2011, Əli Süleymanov. Babaların hikmət xəzinəsi. Milli azlıqların folkloru (Şəki-Balakən bölgəsi üzrə), Bakı, “Apostroff” MMC, 2011
2. Mətanət Yaşubqızı 2016, Azərbaycan folklorunda qloballaşma və milli özünəqayıdış. Azərbaycan folkloru Avropa sivilizasiyası kontekstində mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, “Nurlan”, 2011

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

FOLKLOR IS A NATIONAL FUTURE SYSTEM

Summary

The Azerbaijani People's Republic, which was established in Azerbaijan, gave equal rights to all citizens of the country. The People's Republic has eliminated racial, national and religious inequalities. At that time in the northern part of Azerbaijan there were strong interventions from the external side. The peoples and ethnic groups living in this region have always stood on a par with Azerbaijanis. These events are reflected in the folklore of peoples and ethnic groups living in the North of Azerbaijan.

People throughout the centuries have created a system of material and moral values. These values have reached the present day. The history of the people is stored in the national system of thinking, traditions and folklore. Folklore is a historical memory of civilizations and ethnos. One of the main functions of folklore is to preserve historical memory and restore it if necessary.

Key words: national memory, culture, Azerbaijanism, People's Republic, national identity

ФОЛЬКЛОР - НАЦИОНАЛЬНАЯ БУДУЩАЯ СИСТЕМА

Резюме

Азербайджанская Народная Республика, которая была создана в Азербайджане, дала равные права всем гражданам страны. Народная республика ликвидировала расовое, национальное и религиозное неравенство. В то время в северной части Азербайджана наблюдались сильные вмешательства со стороны. Народы и этнические группы, живущие в этом регионе, всегда были на одном уровне с азербайджанцами. Эти события отражены в фольклоре народов и этнических групп, проживающих на севере Азербайджана.

Люди на протяжении веков создали систему материальных и моральных ценностей. Эти ценности дошли до наших дней. История народа хранится в национальной системе мышления, традиций и фольклора. Фольклор – историческая память о цивилизациях и этносе. Одной из основных функций фольклора является сохранение исторической памяти и ее восстановление при необходимости.

Ключевые слова: национальная память, культура, азербайджанство, Народная Республика, национальная идентичность

GÜLNAR OSMANOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
gulnar.osmanova05@gmail.com*

ƏHMƏD CAVAD YARADICILIĞINDA MİLLİ DÖVLƏT İDEYASI

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri, mütəfəkkir şəxsləri, siyasi xadimləri yurdumuzun müstəqilliyi, xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Rusiya imperiyasının dağılması Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq üçün şərait yaratdı və 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edildi. Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması əsrlərdən bəri azadlıq, bərabərlik arzuları ilə yaşayan şair və yazıçılarımızda da böyük ruh yüksəkliyi yaratdı və onların yaradıcılığına güclü təsir göstərdi.

“Azərbaycan Cümhuriyyəti” deyəndə yada hamıdan əvvəl Əhməd Cavad düşür. Ə.Cavad Türk birliyi ideyasının başında duranlardan biri idi. O, Türk xalqının dərdlərinə şərik çıxmış, sevinclərinə də sevinmişdir. 1912-ci ildə Çar Rusiyasının Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Balkan yarımadası ətrafında müharibəyə başlaması türk-müsəlman dünyasında ciddi narahatlığa səbəb olmuşdu. Bakıdan, Gəncəbasardan, Qarabağdan, Şirvandan, Qubadan, bir sözlə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən vətənpərvər insanlar Qafqaz könüllüləri tərkibində Türkiyəyə – düşmənlə savaşa yollanırdı, bir qismi də cəbhədəki könüllülərə və döyüş gedən ərəzilərdəki əlillərə, imkanlılara müxtəlif yardımlar edirdi. Əhməd Cavad da Balkan müharibələri başladığı zaman könüllü olaraq İstanbula getmiş və Trakya cəbhəsində Türk əsgərləri ilə çiyin-çiyinə düşməne qarşı mübarizə aparmışdı.

1915-ci ildə Türkiyənin Anadolu torpaqlarının şərq hissəsini işğal edən çar ordusunun əsgərləri Qars və Ərzurum əhalisini kütləvi qırğına məruz qoyurdu. Çar ordusuna arxalanan ermənilər türk-müsəlman kəndlərinə hücum edərək dinc əhalini qılıncdan keçirirdi. Bu zaman Azərbaycan türklərinin taleyi üçün narahatlıq keçirən Əhməd Cavad ikinci dəfə Türkiyəyə dönür, əsas dayanacaq yeri Batum olmaqla, burada xeyriyyə işləri ilə məşğul olmağa başlayır. O, olduğu yerlərdə “Cəmiyyəti-Xeyriyyə” vasitəsilə yaralılara, əsir düşənlərə, yetim uşaqlara, kimsəsizlərə həm maddi, həm də mənəvi yardım göstərmişdi.

Şair “Bismillah” adlı şeirini I Dünya müharibəsinin axırlarında Qafqaz cəbhəsində Türk ordusu müvəffəqiyyət qazandığı zaman yazmışdır. Bakının Yasamal dağındakı səngərlərdə türk əsgərlərlə birlikdə düşmənlə vuruşan şair belə deyir:

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdü irəli əsgər, Bismillah.
O, Xan sarayında çiçəkli bir qız,
Bəkliyor bizləri zəfər, Bismillah.
Ey hərbin taleyi, bizə yol ver, yol.
Sən ey coşan dəniz, gəl Türkə ram ol,
Sən ey sağa, sola qılınc vuran qol,
Qollarına qüvvət gəlir, Bismillah (Cavad, 2005: 137).

“Türk ordusuna” şeirini isə şair Bakını azad edən şanlı Türk ordusuna həsr edir:

Ey şanlı ölkənin Şanlı Ordusu,
Unutmam Qafqaza girdiyin günü.
Gələrkən qovmağa Turandan Rusu
Ayağımı Qara dəniz öpdümü? (Cavad, 2005: 143).

Ə.Cavadın yaradıcılığının ən parlaq və məhsuldar dövrü Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması və inkişafı dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Əhməd Cavadın həyatında müstəsna rol oynamışdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarix səhnəsinə qədəm qoymasını ürəkdən alqışlayan, onun mövcudluğuna, dövlət rəmzlərinə, milli ordusuna alovlu şeir-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

lər yazan və bu siyasi hərəkətdə fəal iştirak edən 26 yaşlı Əhməd Cavadın həyatının ən xoşbəxt anları məhz Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrü ilə bağlıdır.

Şair 1918-ci ilin oktyabrında Hacıkənddə olarkən “Röyasını görmüşdüm” adlı şeir yazaraq qəlbinin sevincini əks etdirmişdir:

Mən rüyada nazlı yarı,
Tellərini hörmüşdüm.
Bu sevincli zamanların,
Röyasını görmüşdüm (Cavad, 2005: 131).

Göründüyü kimi, o, yeni quruluşu öz sevgilisi ilə müqayisə edərək, xalq yaradıcılığı nümunələrində – nağıllarda, dastanlarda olduğu kimi onu ilk dəfə yuxusunda gördüyünü, sanki ona buta verildiyini yazır.

Ə.Cavad Cümhuriyyət illərində daha böyük bir ilhamla, həvəslə yazıb yaratmışdır. Onun azad Azərbaycanı, milli bayrağımızı tərənnüm edən şeirlərinin çoxu 1919-cu ildə nəşr olunmuş “Dalğa” kitabında toplanmışdır. Qeyd edək ki, Ə.Cavad Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Türkiyə arasında ilk əlaqə yaradanlardan biri olub, 1918-ci ildə Bakıya gələn türk ordusunu salamlayaraq. Onun şərifinə “Türk ordusuna”, “Bismillah” şeirlərini yazıb.

“Dalğa” adlı şeirlər kitabında şairin Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağına həsr olunmuş şeirləri də yer alır. “Vətən bir fidandır, enməz bayrağı!” deyən şair “Marş”, “Yarandın”, “Al bayrağa”, “Azərbaycan bayrağı”, “Elin bayrağı”, “Çırpınırdın Qara dəniz” şeirlərində bayrağı müxtəlif cəhətlərdən vəsf etmişdir. Tədqiqatçı Əli Saləddin Ə.Cavadın bayrağı tərənnüm etməsi barədə belə yazır: “Şair sanki yeni təşkil olunmuş Respublikasının taleyinin ancaq və ancaq, bu bayraqdan asılı olduğunu düşünmüşdür. Bəlkə də buna görədir ki, dönə-dönə bayrağa müraciət etmiş, qəlbinin, ruhunun ən dəruni sözləri ilə onu oxşamışdır” (Saləddin, 1992: 95).

Bu zaman azadlıq bayrağını tərənnüm edən şairin “Azərbaycan bayrağına” şeirinin bu gün də milli qürurumuz olan, milli dövlətçiliyimizin atributlarından biri kimi öyülən bayrağımıza hörmət və ehtiramdan yoxurulmuş misraları yada düşür:

Türküstan yelləri öpüb alınını,
Söylüyor dərđini sana, bayrağım!
Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən,
Ərmağan yollasın yara, bayrağım! (Cavad, 2005: 127).

Ə.Cavad özü yazır ki, onun bu şeiri ingilislərin Bakıya gəlişindən sonra birinci dəfə Bakıya gətirdiyi vaxt – 10 aprel 1919-cu il tarixində parlament binası üzərində dalğalanan milli bayrağa söylənilmişdir. Şair bu kimi şeirlərində azadlıq və istiqlaliyyət ideallarımızı tərənnüm etmiş, bayrağı xalqın milli iftixarı və qüruru kimi mənalandırmışdır.

Şairin bayrağı vəsf edən şeirlərindən biri də “Elin bayrağı” şeiridir.

Sən çıx bu minbərdən doğrunu söylə,
Yalvarma kimsəyə Tanrıdan başqa!
Küskünsə taleyin, sən ona küsmə,
Dinlə qədir səsin, çalış-çabala!
Bu bəxtsiz millətin daddığı acı,
Çalış əlac olsun, diriltsin onu!
Düşmənin başındakı o zəfər tacı,
Görsün ki, ər qəmin deyildir sonu!
Qüruru cahandan, nuru haqdan al
Hidayət etməyə yol azanları!
Gəlməsin yardımsız qəlbinə həlal,
Yardım: münavələr... sübh əzanları!
Təmiz al alınıdakı tozu, torpağı,
Haqq üçün açdığın əllərinlə sil!

Qalxıb, bir də enməz elin bayrağı,
O sənin, o mənim əlimdədir, bil! (Cavad, 2005: 129-130).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bu şeir haqqında müəyyən fikirlər mövcuddur. Ə.Cavadın “Seçilmiş əsərləri”ni tərtib edən tədqiqatçı Əli Saləddin qeyd kimi yazır: “16 nəşrinin 1919-cu il şuranın iclası münasibəti ilə Azərbaycanın fəvqəladə nüsxəsi üçün yazılan variantda aşağıdakı kimi misralar var:

1. Qalxıb, bir də enməz elin bayrağı,
Soldurmamaq sənin əlindədir, bil.
2. Vətən bir fidandır: yaşıl bayrağı,
Soldurmamaq sənin əlindədir, bil!
3. Vətən bir fidandır, vəsmil bayrağı,
Endirməmək sənin əlindədir, bil!

“Elin bayrağı” şeiri 1918-ci ildə ilk dəfə Gəncədə ADC elan olunduğu, üçrəngli bayraq qaldırıldığı zaman söylənilmişdir. Sonra şair onu təkmilləşdirib “Dalgə” kitabında çap etdirmişdir. Buna görə də biz ilk variantı çap edirik, sonrakı düzəlişləri şeirin sonunda veririk”.

Ə.Cavadın 1919-cu ildə qələmə aldığı “Al bayrağa” şeiri də son dərəcə diqqət cəlb edir:

Gül rəngində bir yaprağın
Ortasında bir hilal!
Ey Al Bayraq, sənin rəngin
Söylə neyçün böylə al?!
Yol üstündə dərddli nənə
Görür səni ağlamaz?!
Sən öylə bir şeirsən ki,
Sevməyənlər anlamaz! (Cavad, 2005: 130).

Tədqiqatçı Sərvət Qurcan sözləri ilə desək, “Əhməd Cavadın şeirlərində coşğunu bir vətən sevgisi, millət sevgisi, dil sevgisi gözə çarpmaqdadır. Onun şeirlərini oxuduğumuz zaman Türk millətinə, Türk bayrağına, Türk ordusuna duyduğu dərin və tükənməz sevginin ürəklərimizə dolub-daşdığını hiss edirik” (Qurcan, 1996: 58).

Yaradıcılığının ana xətti türkçülük, dil, din həmrəyliyi olan, xalqımızın müstəqillik ideallarına bütün həyatı boyu sadıq qalan Ə.Cavadın milli azadlıq və istiqlal uğrunda mübarizə motivləri ilə zəngin yaradıcılığı həmişə aktual olmuş və bundan sonra aktual olacaqdır. Odur ki, qəlbi hər zaman vətən, millət eşqi ilə döyünən bu böyük şairə həsr etdiyimiz məqaləni elə şairin 1922-ci ildə yazdığı “Yeni Türk əlifbaçılara” (Cavad, 2005: 224) şeirindən gətirdiyimiz misraları ilə bitirmək istəyirik:

Mən bir aşiqəm ki, bu çaldığım saz,
Dumanlı dağlara səs salacaqdır.
Anladığım dildə inləyən avaz
Elin xatirində çox qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti. (1998). Bakı: Elm.
2. Baykara, H. (1996). Azərbaycanın milli şairi Əhməd Cavad istiqlal mübarizəsində: Əhməd Cavad (məqalələr, xatirələr). Bakı: Elm, (s. 38-47).
3. Əhməd, C. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb.
4. Əhməd, C. (məqalələr, xatirələr). (1996). Bakı: Elm.
5. Qurcan, S. (1996). Əhməd Cavad: Əhməd Cavad (məqalələr, xatirələr). Bakı: Elm, (s. 48-59).
6. Saləddin, Ə. (1992). Əhməd Cavad. Bakı: Gənclik.

IDEA OF NATIONAL STATE IN THE AHMED JAVAD’S ACTIVITY

Summary

In the article, Ahmed Javad's literary activity of the period of the Democratic Republic is investigated and his activities of this period are lighted. In his poems “To Turkish Army”, “To Martyrs”, “To the flag of Azerbaijan”, “National flag”, “Istanbul”, “Baku says” and others are praised for national freedom in the country, and respect and reverence for those who sacrificed their lives in this way. In these poems, the national struggle for the independence of the people and

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

national feelings are experiencing. The poet praises our ideals of liberty and independence, which implies that the flag is the national pride of the people.

Key words: Azerbaijan Republic, national liberation, independence poet, A.Javad, patriotic poems

ИДЕЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ АХМЕД ДЖАВАДА

Резюме

В статье привлекается к исследованию творчество Ахмеда Джавада непосредственно в эпоху Демократической Республики и освещается его деятельность в этот период. “Тюрк ордусуна” (Тюркской армии), “Шехидляр” (Шехидам, мученикам), “Азырбайчан байрагына” (Азербайджанскому флагу), “Элин байрагы” (Флаг народа), “Истанбул” (Стамбул), “Багы дейир ки” (Баку говорит, что) и в других стихотворениях выражавшего тонкие чувства, великие мысли несколькими словами поэта воспеваются борьба за национальное освобождение в стране, проявляется почтение и уважение принесшим свою жизнь в жертву на этом пути. В этих стихотворениях живет борьба народа за обретение независимости, национальные чувства. Поэт воспевает наши идеалы свободы и независимости, интерпретирует флаг как национальную гордость и достояние народа.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, национальное освобождение, поэт свободы, А.Джавад, патриотические стихи

MARAL YAQUBOVA

*AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
yaqubova.maral@mail.ru*

NƏSRDƏ MİLLİ KİMLİYİN TƏZAHÜR FORMALARI

Millətlərin yaşam tərzini, mədəniyyətinə, dilinə, düşüncəsinə görə şəkillənir. Dilin düşüncənin tək bir formasını ifadə etmə məcburiyyətində qaldığı zaman, siyasi-ideoloji diktətmə şəraitində deyim öz rəngarəngliyini itirir. Eyni zamanda, süni üsullarla tətbiq olunan vahid və sabit düşüncə tərzini yaddaşın özünün də itməsinə səbəb olur: milli quruluş, milli mahiyyət inkar olunur. Lakin hər bir xalqın, millətin özünəməxsus iqlimi var. Dil, mədəniyyət, ədəbiyyat bu iqlimi çoxçeşidli, rəngarəng, dəyişik şəkillərdə ifadə etmək vasitəsidir. Bir millətin həyatında baş verənləri, əsas hadisələri qalın cizgilələrlə qeyd edən tarixin ümumiliyində və bir qədər rəsmiliyində təfərrüatlara yol verilmir. Milli təfəkkürün ən incə məqamları, kölgədə qalan duyğuları və düşüncələri ədəbiyyat, ümumiyyətlə bədii sənətdə əks oluna bilir. Bəzən bədii sənət gerçək tarixdir, deyəndə bu nəzərdə tutulur. Bir millətin gerçək kimliyini, həyata baxış və dəyərlərini ədəbiyyat kimi düşüncə sənətləri bütün işarəvi mahiyyətinə rəğmən daha dəqiq göstərir. İstər fərdi, istərsə də kütləvi yaddaşa müraciət və ondan ədəbiyyatda istifadənin milli coğrafi koordinatlarda, münbit zaman və məkanda baş tutması ilə müqayisədə hərbi-siyasi qarşıdurma şəraitində baş verməsi daha mürəkkəb mənəvi-psixoloji proses kimi xarakterizə olunmalıdır. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixi-mənəvi gerçəkliyində ciddi dəyişmələrə səbəb olan kifayət qədər hadisələr baş vermişdi. Bu hadisələrdən ikisi insan yaddaşında, şüur və şüursuzluğunda keçmişlə indinin qarşıdurmasına səbəb olması aspektindən maraqlıdır: Müstəqilliyin bərpası və Qarabağ Müharibəsi. Əsrin əvvəllərində yarımçıq qalmış müstəqilliyin bərpası ilə yeni mühitin insan şüurundakı korelyatları ilə əvvəlki dövrün – müstəqillik öncəsinin artıq keçmiş mahiyyəti ilə yaddaş strukturuna oturmuş görüntüləri arasındakı dialoq bədii təfəkkürə yansımaya bilməzdi. İndi yazıçı-oxucu fərqi varmıdan iki zaman müstəvisi var: tarixi-siyasi hadisələrin təhrif olunduğu sovet dönəmi və bu təhriflərin düzəldilməsi üçün geninə-boluna imkanların olduğu müstəqillik dönəmi. Birincinin ikincinin müstəvisində yeni dəyərlərlə təzə mahiyyət qazanması bədii ədəbiyyatda da tendensiya halını alır. Bu prosesin müstəqilliyin xronoloji bərpasından öncə başlamışdır. 1980-ci illər bədii nəsrinin bugünkü prizmadan dəyərləndirilməsində ilkin mərhələ həmin tarixi kəsiyin sonradan baş vermiş müstəqilliyin ərəfəsi olmasını təsdiq etməklə başlanılır. Təbii ki, gerçək müstəqillik o zaman mümkündür ki, insan mənən, ruhən “azad” olsun, “azadlıq” onun düşüncəsində, siyasi-mədəni şüurunda yetişsin. Azərbaycan insanının “müstəqilləşməsi” hadisəsinə ən tutarlı şahidliyi funksiyasında isə həmin mərhələnin bədii-estetik düşüncəsi, söz sənətkarlığı çıxış edirdi. Bu məqamda nəsrin rolu isə xüsusi idi və bu nəsrin aparıcı, əlamətdar, yeni cəhəti onun milli yaddaşın oyanması prosesinin ifadə vasitəsinə çevrilməsi idi. “..“keçmişsizlik”, qırılan, məhv olan kök və soy, qan və gen yaddaşı (antiyaddaş!), milli-etnik düşüncədə və idrakda boşluq son bir əsrdə özünü əcaib bir fenomen – bolşevik-mankurd vakuumu şəklində göstərdi” (9, 7). Söhbət müasir insanın uzunmüddətli qadağalardan sonra öz tarixinə qayıdışından, içində yığılıb qalmış olanların bədiiləşdirilməsindən, Azərbaycanlı və onun tarixdə yeri kontekstində düşünməkdən gedir. “Mahmud və Məryəm”, “Ağ dəvə” (Elçin), “Köç” (M.Süleymanlı), “Fətəli fəthi” (Ç.Hüseynov), “Qət günü” (Y.Səmədoğlu) və s. bu tipdə olan romanlarda Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərinin təsviri, tarixi konsepsiyaların əks olunması onları “tarixi roman” adlandırmağa istiqamətləndirsə, şərhçilər özləri də yekdil nəticə əldə edə bilmirdilər. Bu tip romanları janrın ənənəvi üsul və maneralarına qeyri-müvafiq gəlməsi nəticə etibarilə “..tarixi faktlara, mənbə və məxəzədəki məlumatlara çox da aludə olmayan, lakin dövrü, mühiti məhz tarixi mənbələrdə və kitablarda göstəriləndiyi şəkildə canlandıran müəlliflər bu əsərlərdə psixologizmə daha çox diqqət yetirmişlər.” fikrini formalaşdırırdı (3, 284). Əslində bu tip nəsr nümunələrində əsas meyar düşüncədə, şüurda, hətta təhtəl-şüurda “tarixi” olanla “müasir” olanın qarşılaşdırılması prinsipidir, müasirliyi dərkin retrospektiv təzahür formasıdır. İnsan şüurunda keçmiş yönəlik xatirələrin, bilgilərin, fantastik xəyalların (yuxuların) gələcəyə qarşı planların, hərətlərin heç bir zaman ardıcılığına riayət etmədən eyni anda birlikdə mövcud olmaları, bu materialı mənə çevirmək istəyən müəllifi məcbur olaraq quraşdırma çözümləri və forma seçməyə yönəldir. Doğ-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rudur ki, müəllifin bədii mətnə ötürmək istədiyi istənilən informasiya mətnin sərhədlərində başqalaşır, bədii dünya gerçəkliyinin qanunauyğunluğuna tabe olur. İlk funksiyasını itirə bilər. Ötən əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq, milli yaddaşın bərpası ilə bağlı informasiyalarla yüklənmiş bədii mətnlər bu məlumatı fərqli üsul və üslublarla anlatmağa başladılar. “Qətl günü” əsərinin müəllifinin bir milli topluma məxsusluğu mətnin ideya-estetik planında görünəndir, (ayrı-ayrı dövrlərin qarşılıqlı əlaqəsində) amma mətn strukturunda yerləşdirilməsi, “materiala” dönüşməsi fərqlidir. “Qətl günü” əsərinin bədii təhkiyəsinə retrospeksiyanın gerçəkləşməsi təhkiyəçi və personajların şüursuzluq və ya təhtəşüür vəziyyətində baş verir. Reallıqla, mədəniyyətlə, təbiət və cəmiyyətlə əlaqəsini itirmiş modernist təhkiyəçiyə xas tənha və xəyali azadlığı, onun öz fantaziyaları, xatirələri, subyektiv assosiasiya və mücərrəd konstruksiyaları ilə qapalı məkanda qalması prosesinin eynilə xəstə ziyalı da yaşayır. Oxuduğu əlyazma (Sədi əfəndinin romanı), rayonda yaşayan qohumu feldşer Mahmudun və digər yaxınları ilə nə vaxtsa etdiyi, indiki zamanda (təhkiyənin zamanında) “özünüküləşdirdiyi” söhbətləri, yuxuları, Kirlikirlə bağlı şizofrenik-aqustik konstruksiyaları keçmişin ayrı-ayrı müstəvilərində nəql olunur ki, bütün bunlar modern estetikanın nəzərə çarpan əlamətləridir. Retrospektiv düşüncənin təhtəşüür xarakter daşmasını romanda təsdiqləyən amillərdən biri də, sanki romanın üzərinə çökmüş kimi görənən ağır araq qoxusu, tiryək tüstüsü və yuxu həblərinin tez-tez personajlar tərəfindən sakitləşdirici vasitə kimi istifadə edilməsidir. Hadisələrlə birbaşa əlaqəsi olan və olmayan personajların bəzilərinin “ələcsiz xəstəlikləri”, şizofrenik əhval-ruhiyyəsi (ziyalının xəstəliyi, Qasımın üfləməliyi, Səlimə xanımın ruhi xəstəliyi, Çolaq Qulam, xəstə ziyalı və Sədi əfəndinin Kirlikirlə söhbəti və s.) subyektin zamanın irəliyəyən xəttindən yayınmasına, və keçmişə istiqamətlənməsinə zəmin yaradır. Bu romanda təhkiyə şizofrenik – psixi xəstəlik keçirən insanın mental aləminin və düşüncələrinin çəkilmiş şəklidir. Bu ayrı-ayrı söyləmlər birləşəndə mətn özü bütövləşərək böyük bir tarixi yaddaşın anladan obraza çevrilir. Belə təhkiyələr müəyyən gərgin dövrlərdən - siyasi çətin vəziyyətlərdən sonra yazılmış bir qədər sənədlilik-faktlılıq və dokumental ölçüləri artıq olan əsərlərdə gerçəkləşir. 90-cı illərdən sonra yazılan ilk əsərlərdə belə, o paralel zaman müstəviləri arasında get-gəlmələrlə müşahidə edilən əsərləri misal göstərmək olar. İsmayıl Şıxlının “Ölən dünyam” (1995) romanının “Müəllifdən” adlı giriş sözündə o özü yazırdı: "Mən “Dəli Kür” romanını yazdıqdan sonra Azərbaycanda 20-ci illərdə baş verən inqilab tariximizdən yazmaq qərarına gəldim, müəyyən materiallar topladım, hətta əsərin adını da oxuculara çatdırdım. “Qanlı təpə” adlanacaq bu əsər 20-ci illərin mürəkkəb və ziddiyyətli həyatını əhatə etməli idi”. Siyasi qadağalar şəraitində həqiqəti deyə bilməyəcəyindən əmin olan yazıçı bu fikrini təxirə salır. Bir qədər sonra 80-90-cı illərdə milli özünüdərkən cəmiyyət həyatına nüfuzu, milli müstəqilliyin əldə edilməsi onu düşündürən konkret tarixi mərhələ və onun problemləri ilə bağlı öz sözünü demək üçün yazıçının qarşısında yeni imkanlar açır: “... Mən yeni roman üzərində işləməyi qərara aldım. Əsərin ruhu və məzmunu tamam yeni oldu, əsərin adı da dəyişdi. Mən romanımı “Ölən dünyam” adlandırdım”. Romanda paralel süjet xətlərini, sadə olmayan kompozisiya sistemindəki hadisələrin bir mətnə mövcudluğunu təmin edən müəllifin özündən doğan ideya, məqsəddir. (tarixi gerçəkliyin yenidən işıqlandırılması, müəllif özü də sənədlərə, xatirə kitablarına, hər b tarixinə müraciət etdikdən sonra bu əsəri yazdığını vurğulayır). Romanda bədii təhkiyənin mərkəzində 20-ci illərin hadisələri durur. Roman qəhrəmanları ilə ilk tanışlıqlar ailə-məişət hadisələri çərçivəsində baş verir.

Alqazaxlılar nəslindən olan Həsənağa ov zamanı bilmədən Çıraqlılar nəslindən olan dostu, qardaşının qayını, yaxınlarda toy olacaq Ələddini öldürür. Hadisə hər iki tərəfin çox ciddi narahatlığına səbəb olur. Hər iki tərəfi narahat edən həm də odur ki, bu iki nəsil arasında vaxtı ilə düşmənçilik olub. Alqazaxlıları isə qorxudan budur ki, Çıraqlılar işin əslini öyrənməsələr, düşmənçilik yenidən qızırsa bilər.

Romanda Güllü arvadın da, Ömər koxanın da həyatı üç mərhələdə izlənilir: I. Çar hökuməti dövründə; II. Sovet hökumətinin ilk illərində; III. Sınıf mübarizənin kəskinləşdiyi və gərginləşdiyi illərdə - 20-ci illərin sonu və 30-cu illərdə. Əsas süjet xətti qəhrəmanların həyatının son illərini əhatə edən ikinci və üçüncü mərhələ ilə bağlıdır. Onların sovet hökumətinə qədərki həyat yollarını bütövlükdə bədii təhkiyənin obyektinə çevir-məyən müəllif retrospeksiya ilə istifadə etməklə, yeri gəldikcə personajların həyatının əvvəlki mərhələsini, Güllü arvad və Ömər koxanın keçmişlə bağlı xatirələrində fraqmentlərlə canlandırır. Müəllifi xarakterlərin fərdi taleyi deyil, dəyişən, bir-birini əvəz edən zamanların səcyyəsi maraqlandırır. Romanda retrospeksiya yolu ilə bir

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

zamandan başqa zamana sıyrıqlar və hadisələrin başqa zaman düzümündə açılışı təsvir olunan dövrün insanlarına zamanın dəyişən diskurslarının təsirini göstərir.

Yazıçı Vidadi Babanlının avtobioqrafik romanı “Mənim gizlinlərim” də təhrif olunmuş gerçəkliklərdən bəhs edir. Roman müəllifin iş otağının diqqətçəkən divarında asılmış 4-5 yaşlarında, sarışın, nədənsə küskün bir oğlan uşağının şəklinin təsviri ilə başlayır. Bu şəkil oxucunu keçmişdə olub-bitmiş hadisələrin nəql olunması prosesinə daxil etmək üçün adicə bir vasitədir.

Qarabağ müharibəsinin bədii sənət müstəvisinə daxil olması qaçınılmaz idi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində “Qarabağ romanı” kimi janr hadisəsinin yaranması da bununla bağlı idi. Son onilliklər ərzində milli ədəbiyyatımızda yaradılmış əsərlərin mühüm bir hissəsi bu mövzuya həsr olunmuşdur. Çünki, Qarabağ müharibəsi, onunla bağlı reallıqlar və miflər, mövcud stereotiplərlə əlaqədar mülahizələr milli-ideoloji təfəkkürdə öz həllini gözləyən əsas problemlərdən biridir.

Bir anlayış, bir qavram kimi müharibənin strukturunda üç zamanlılıq var: müharibədən əvvəlki, müharibədən sonrakı, müharibə zamanı. Müharibədən sonrakı dövrlərdə müharibəni yaşayanların retrospektiv düşüncələrinin ikiləşməsində müharibədən əvvəlki dönmə və müharibə zamanına qarşı duyğuların, introspektiv məkanın tərkətmələrin ikili mahiyyətindən irəli gəlir. Müharibələr insanların yaşam bütövlüyünü təhlükədə hiss etdikləri, insan həyatında dərin izləri olan yaşantılardır. Sahib olduqlarını itirmə qorxusu, adət etdiyi həyat nizamının pozulması, gələcəyə qarşı qeyri-müəyyən duyğuların yaşanması insan və toplumları müharibənin nə dərəcədə təsir etdiyini göstərir. Müharibənin toplumda yaratdığı ümumi ab-havada müharibəni kənardan seyr edənlər, müharibəyə şahid olanlar və müharibədə döyüşənlər bir-birindən fərqlənir, aldıkları fiziki və mənəvi zərbələr, travmalar eyni olmur. V.Babanlının “Ana intiqamı” povesti (1997) sırf müharibə mövzusunda həsr olunub. Povestdə yeganə oğlunu cəbhəyə göndərən ana çox keçmir ki, onun tabutunu qarşılamaya məcbur olur. Oğlunu dəfn etdikdən sonra mütləq silaha sarılıb cəbhəyə, oğlunun intiqamını almağa yollanacağını qərarlaşdırır və belə də edir. Döyüşlərin lap ön sırasına gedən ana erməni əsgərləri ilə az qala əlbəyaxa mövqedə dayanır. Avtomatın tətbiyini çəkərək ağacın arxasında durub gözləyir. Ona tərəf gələn erməni əsgərinə atəş açma bilmir ki, bilmir. Onun analıq hissi hər şeyi üstələyir. Fikirləşir ki, erməni olsa da, onun da yolunu gözləyən ana var, onu da cəbhəyə ana yola salıb. İnsan ömrünə qıymaq, onu məhv etmək yol-verilməzdir. Azərbaycanlı ana erməni əsgərini vurmur, lakin erməni əsgəri ananı vurmağa çəkinmir.

Fiziki yaralar zamanın gedişində yoxa çıxsa da, sağalsa da, müharibələrin insan psixologiyasında yaratdığı sarsıntılar uzun müddət, həyat boyunca davam edir və mütləq bir gün hər hansı şəkildə ortaya çıxır. Narahatçılıq, inamsızlıq, qorxu, çarəsizlik, ümitsizlik, yaşamın öz ləzzətini itirməsi və bütün stress pozğunluqları müharibəni yaşamış insanların sonrakı həyatında ifrat duyğusallığa, öz yaddaşına yüklənməyə, baş vermiş hadisəni yenidən yaşamış kimi davranışlara səbəb olur. Sabir Əhmədli “Ömür urası” romanında yazır: “Kişi Cəbrayılın işğal edildiyi günü belə xatırlayırdı. Zaman keçdikcə gün, ay, hətta il unudulur, beyində bircə o ilişib qalırdı: onun doğulub boya-başa çatdığı yurd ermənilərin əlindədir. Bu nağıl, uydurma deyil, acı həqiqət, gerçəkdir....Yeddi il keçmişdi. Günə çevir bu yeddi ili, gör neçə gecə-gündüz eləyir. Onun hər anı ürək ağrısı, ah-uflla doluydu” (7, 11-12). Müharibədə iştirak etməyənlərin belə müharibədə dolayı yolla itirdikləri mütləq vardır, bu itki yaddaşın strukturunda müharibə ilə əlaqədarlığını qoruyur. Müharibələrdən sonrakı zamanlarda bütün mənəvi və fiziki dünyanın itkiləri arxa fon şəklində insanlığı izləməkdə davam edir. Müharibədən əvvəlki dövrlərə qalşı nostalji hisslər oyanmasına səbəb olur. Nostalgiya (notos – evə dönüş, algia-özləm, həsrət) bir xətti zamanın dondurmaq, keçmiş və onun bütönlüyünü yenidən yad etmək, sehirle gerçəyin bir-birindən hələ tamamilə ayrılmadığı çağlara dönmək həsrəti ilə ortaya çıxar. Yaşamın bugünü, dünəni və gələcəyi arasındakı get-gəllərdən törəyən nostalgiyadan təsirlənən əsərlərin bir çoxu böyük dəyişikliklərin baş verdiyi gərgin dövrlərlə daha sıx bağlıdır. Əvvəlcə insanların fiziki xəstəliyinin adı olan nostalgiya sonralar ekzistensial metaforaya dönüşür. İtirilmiş doğma evə, uşaqlıq illərinə, itirilmiş milli folklorlara qarşı həsrət, xiffət hissi yaşamaq romantiklərə xas bir xüsusiyyət idi. Ayrı-ayrı xalqların tarixində baş verən çevrilişlər özlüyündə kəskin qopmaları və periodik təkrarları ifadə edir. Bu qopmalar yeni başlanğıcları şərtləndirdiyi qədər, nostalji, geridə qalanların xiffətlə yad edilməsini özülə bərabər gətirir. Nostalji duyğular insanın fərdi yaddaşı ilə kollektiv yaddaşı arasında get-gəlmələr yaşaması ilə üzə çıxır. Müharibə nəticəsində doğma yurdu-sakral məkanı tərk etmələrin sonucu kimi sonrakı dövrlərdə onlara virtual qayıdışları labüdləşdirir. Bu cür qayıdışların realizə olunduğu bədii mətnlərdə müəllif ideyasından doğan məqsəd mətnin janr struktu-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

runda nə qədər öz ilkinə yadlaşsa da, bədii qanunauyğunluğa tabe olsa da, ideyanın özünün işarəvilik funksiyasında aşkarlanan çoxanlamlılığın oxucu mövqeyində qararlaşmasına rəğmən, müəllif duyulandır, varlığını sezdirəndir. Qarabağ müharibəsi, qaçqın psixologiyasının təsvirinə yaradıcılığında ön plana keçirən Aqil Abbasın “Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz”, “Dolu” kimi əsərlərində müharibə dövründə müxtəlif xarakterli insanlar arasındakı gərgin psixoloji durumlar, müharibənin bütün gerçəklikləri ilə bədii mətnin ideya-məfkurəvi xəttini təşkil edir. Aqil Abbasın “Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz” əsərində qaçqınlıq həyatından, qaçqın psixologiyasından, qaçqının Şuşaya qayıtmaq arzusundan və onun reallaşmasından bəhs olunur. Əsərdə hadisələr üç zaman kəsiyində təsvir olunur: Məllimin Şuşadan qaçdığı və arvadını düşmən əlində qoyduğu zaman, prezidentin qarşısında çıxış etdiyi zaman və Ağcabədi çadır şəhərciyində yuxudan ayılıb Şuşaya getmək qərarını verdiyi zaman. Öz doğma torpaqlarından qaçarkən, məcburiyyət qarşısında arvadını düşmən əlində qoyması, çadırdə yaşadığı müddətdə daima arvadı qarşısında xəcalət çəkməsi, yurd həsrəti və torpaqdan qaçışda öz günahının nə olduğunu düşünməsi qəhrəman psixologiyasını formalaşdıran məqamlardır. Hər gününü çadır şəhərciyində açan, ilk gördüyü Şuşanın dağları olan məllimin ilk düşündüyü fikir “kişiliyini itirdiyi günün xəcaləti” ilə bağlı idi. “Nəçə il idi o günün xəcalətindən, arvadını meşədə - qarın, şaxtanın içində düşmən əlində qoyduğu günün xəcalətindən kişiliyini itirmişdi. Gərək qaçmayaydı, sonadək vuruşaydı və ölüb qalaydı Malibəydidə. Getdikcə daha çox hiss eləyirdi ki, can o qədər də şirin deyilmiş. Candan da şirin şeylər varmış, sadəcə olaraq qanmayıb onları”(1, 28). Çadırdə ölmək qorxusu, müəllimi Şuşaya getməsinə səbəb olur. Şuşaya gedir və erməni Aşotdan qisas almaq məqsədilə ilə əlindəki “limonka”-nı partladır və özü də ölür, amma Aşot ölmür. “Əgər məllim sağ qalsaydı və Aşotun sağ qaldığını bilsəydi, Allahın heç olmazsa onun bu arzusunu gözündə qoymasına dözməzdi və ürəyi partlardı. Amma Allah Aşota yazığı gəldiyinə görə onu sağ saxlamamışdı. Allah Aşotu öldürmək xoşbəxtliyini Məllimin hazırda səngərdə yatan oğluna saxlamışdı. Məllimin səngərdə yatan oğlu Aşotu düz Stepanakertin ortasında asacaqdı. O gün uzaqda deyil” (1, 29).

Aqil Abbas “Dolu” romanının əsas tematik səviyyəsində Qarabağın işğalı və bununla əlaqəli hadisələr təsvir olunur. Hadisələrin dolu ilə başlanması və qurtarması süjet xəttinin quruluşunun daxili qanunauyğunluqlarından irəli gəlir: “...Gecə yarıdan bir az keçmişdi. Çox bürküydü və belə bir bürküyə adət eləməmiş şəhər bərk tıncıxırdı. Bir yarpaq belə qımıldamırdı. Ancaq meh yarada bilən çinarlar da çırpınıb-çırpınıb süst düşmüşdülər. Qəflətən bu buludsuz, bu aydın, bürküdən ulduzları da yorulub day sayrışmayan göylər necə şaqqıldadı və şəhəri Dolu necə vurdusa, şəhər dik atıldı...” Aqil Abbasın bu romanında da düşmən tərəfindən hücum, müharibə başlanğıcı “dolu” yağdırılması ilə simvolizə olunur və dolu gecə yarısı baş verir: “Dolu şəhəri qəfil it kimi həmişə gecədən bir az keçmiş, yuxunun ən şirin yerində tuturdu. Gecənin qaranlığından, Dolunun insanların beynini bir dolu kimi döyüb ruhunu əzən şaqqıltısından çəşmiş adamlar fırtınanın sahilə atdığı balıqlara oxşayırdılar”. Əsərin başlanğıcında yağan dolunun simvolik yükü mətnin sonunda dəyişir, gələcəklə bağlı, nikbin sonluğun baş verəcəyinə inam kimi səslənir. “... Qəflətən minlərlə at ağız-ağıza verib necə kişnədisə və göylər necə şaqqıldadısa çöllər diksindi, ağaclar diksindi, çaylar diksindi, dağlar diksindi. Şimşəklər göy üzünü parça-parça elədilər. Və göy üzündən də yuxarıdan necə bir Dolu başladısa... camaat dik atıldı və sevinclə özünü atdı bayıra...” (2). Sanki təbiətin hadisəsi olan dolunun yağması vasitəsi ilə ermənilərin ayağı altında tapdalanmış torpaqlarımız yuyulur, təmizlənir, saflaşır. Bu romanda hadisələrin zaman düzümü komandirin həbsə qədərki və həbsdən sonrakı həyatında (başqa zaman qatlarına çıxıntılarla bərabər) baş verən hadisələrin müəyyən təşkili şəklində qurulur. Müharibənin dəhşət saçan ab-havasının olduqca təbii və dəqiq rənglərlə təsviri, Dünyanın ən Varlı şəhərində baş verənlər, daha əvvəlki hadisələrlə bağlı xatirələrin verilməsindən sonra, daha doğrusu müharibədə atəşkəslik elan edildikdən sonrakı dövərdə, Komandirin on illik həbsxana həyatını bitirməsi nəql olunur.

Müəllif ideyasından (ən bəsit səviyyədə istəyindən doğan) Qarabağ mövzusunun bədii strukturda ifadəsində yaddaş əsas faktora çevrilirsə, bu retropektiv düşüncənin tematikaya keçməsidir. Və ya sovet rejiminin çöküş ərafəsində, totalitar rejimin yumşalmaları çərçivəsində kənar qalmış milli yaddaşın üzə çıxması zamanı yaddaşın dərin qatlarına retrospektiv müraciətlər və onların hal-hazırkı, indiki məqamda ifadəsi zamanı öz kontekstini oxucu ilə paylaşsa da müəllif daha aparıcıdır.

Siyasi müstəqilliyin əldə edilməsi prosesinin xronoloji təsdiqi (1991) sosial, iqtisadi, intellektual, mədəni, psixoloji həyatın bütün sahələrində olduğu kimi ədəbi prosesin özündə də dəyişikliklərlə müşayiət olundu. Uzun müddət qapalı mədəniyyət prinsipləri çərçivəsində yaranan

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

bədii-estetik düşüncənin dünya fəlsəfi, estetik, sosial, psixoloji, eyni zamanda filoloji standartları ilə tanışlığı başlandı. Bədii düşüncə tanış olduğu dünya kulturoloji kontinuumuna daxil olur, hazır qəlibləri, prinsip və meyarları mənimsəməyə çalışır, başqa tərəfdən mövcud dəyərlərin yeni biçimdə təqdimatına can atır. Lakin ədəbiyyatımızın ümumi gedişatını, istiqamətinin müəyyənələnməsini dünya fəlsəfi-estetik düşüncəsinə birbaşa inteqrasiya, hazır qəliblərin və baş vermiş mədəni hadisələrin birbaşa təkrarı müəyyənləşdirmir. Düzdür, bugün dünyamiqyaslı ədəbiyyat düşüncəsindən ayrıca mövcud olmaq mümkün deyil. Ən azından internet buna icazə verməz. Amma dəyərlərin, qədim tarixi ənənələrin, ədəbi-bədii düşüncənin tarixiliyini qorumaq, uzun müddət “sovet məhrumiyətlərinin” qurbanı olmuş ədəbiyyatımızı əvvəlki çoxqatlılığına, Şərq poetik strukturunun mürəkkəb, çoxmənalı, istənilən interpretasiyaya açıq mahiyyətinə qovuşdurmaq çağdaş nəsrin əsas vəzifələrindən biri olaraq qalır. Müstəqillik dövrü nəsrini özündən əvvəlki nəsrin ümumi məğzindən fərqləndirən ən əsas əlamətin, hələ yeni nəsr mərhələsində başlanğıcı qoyulmuş ənənənin – milli özünüdərkə, milli Mənin tarixi kimliyinin təsdiqinə, etnik şüurun oyanışına yönəlmiş tendensiyanın bugün də davam etdiyini görürük. Müstəqilliyin ilk illərində keçid dövrünün sosial-psixoloji, mədəni-mənəvi böhranları içində yaşayan, müharibə kimi ağır və dəhşətli bir hadisənin içində özünü axtaran Azərbaycanlı obrazı bizimlə bərabər yaşamını sürdürməkdədir.

Məmməd Orucun “Atəşkəs yallısı” (2014) povestinin ilk cümləsi belə başlayır: “İnqilab küçəsi ilə Azadlıq prospektinin kəsişdiyi yerdə qarşısını kəsib üzünə gülümsəyən çal saçlı, şıq geyinmiş kişini nəhayət ki, tanıya bildi”. Müəllif ilk cümlə ilə, mətdaxilindəki hadisələrin başlanğıc məkanının vizual effektini yaratmaqdan ziyadə, yaddaşı oyatmağa çalışır. İnqilab və Azadlıq. Bütöv mətn boyunca, oxucu bu ikilinin ilk yaratdığı ovqatın təsirində mətni oxumağa istər-istəməz məhkum olur. Müstəqilliyə qədər və müstəqillikdən sonra özlərini daimi iki müstəvidə hiss edən insan xarakterlərinin dəyişkənliyi, keçid dövrünün sosial və mənəvi problemləri, müharibənin fonunda ənənəvi meşşan-ziyalı qarşılıqlı əsərin ümumi məğzini təşkil edir. Yazıçı-Eyvəzخان paradoksu mətn boyunca oxucunu düşündürür. Keçid dövrünün ağır yükünü çiyinlərində vicdanla daşımağa çalışan, məntiqini və qürurunu qoruyub saxlamağa çalışan ziyalı Azərbaycanlı ilə bu dövrün boşluqlarından sui-istifadə etməyi bacaran, maddi rifahı üçün bütün insani xislətlərindən imtina etmiş cılızlaşmış Azərbaycanlı obrazı qarşılaşdırılır. Bu dövrün problemidir, həqiqətidir, mövcud diskursun doğurduğu mətndir. Povestın sonunda, altında yazılma tarixi göstərilir: 1994 may-2014 may. Müəllif qatı realistdir, heç bir boya və rəngdən istifadə etmədən, ara-sıra xatırlanan uşaqlıq xatirələrini nəzərə almasaq, son 20 ilin gerçəkliklərini oxucunun üzünə çırpır. Müəllifin əsərini “Atəşkəs yallısı” adlandırması, çox güman ki, yallı rəqsinin strukturu və vizual görüntüsü ilə bağlıdır. Yallı rəqsində ritmik hərəkətlərin təkrar və ardıcıl davamlılığı ilə müharibənin ağırlı fonunda, “dondurulmuş zaman” səciyyəsi daşıyan atəşkəs rejiminin yaratdığı problemlərin bitib-tükənmədiyini ifadə etməyə çalışan müəllifin sərlöhvə seçimi uğurludur.

Qərib Mehdiinin “Humanist” povestində oxucu yenə də keçid dövrünün problemlərinin əks olunduğu bir mətnlə üz-üzə qalır. Dağılmış SSRİ-nin xarabalıqları və müstəqillik, sovet dialoq zonasında genetik kodları deformasiya olunmuş Niyazoviçlər, baş verənlərin ictimai-siyasi mahiyyətinə varmayan, günlük məişət qayğılarının, yoxsulluq və acınacaqlı həyat tərzinin bir damcı da olsa düzəlməsi uğrunda, ailəsi ilə birlikdə cəmiyyətin qurbanı olmuş Qurban kişilər. “Humanist”, Aliməmməd Niyazoviç və Qurban kişi ikilisinin təzadlı kimliyinin süjeti yönləndirməsi ilə səciyyələndir, hadisələrin axarı oxucunu həmin paradoksların yaratdığı müstəvidə düşündürür. Səbəbləri sovet ideoloji mühitində formalaşmış, nəticələri özünü müstəqillik dövründə bürüzə verən bu problemlərdən qurtuluşun çözümlərini düşünən, cəmiyyət fərdləri arasında qarşılıqlı mənafehinə varan, həmin dövrü yaşamış nəsillərin şüur və təhtəşüurunda hələ də varlığını sürdürən sovet qalıntılarını ən incə ayrıntılarına qədər, ən əsası bütün bunları bir oyun havasında (müsair oxucunun əyləncəyə olan açlığını və Azərbaycanlı olaraq mənəvi yorğunluğumuzu nəzərə alırıq!) təqdim edən bədii mətnlər yazılır. Həm “Atəşkəs yallısı”, həm “Humanist”, hər ikisi oxucusunu acı gerçəklə üz-üzə qoymaqla kifayətlənir. Son iyirimi ilin, xalq olaraq, kütlə olaraq yaşadığı bu problemlərin ədəbiyyata sadəcə güzgü effekti ilə gəlməsi nə qədər qənaətbəxşdir? Oxucu oxudu, özünü xatırladı, yan-yörəsini yad etdi, bir daha üz-üzə qaldı? Nəticə? Hər iki mətn qapandı. Müəllifdə başladı, müəllifdə bitdi. Müəlliflər belə mövzulara daha həssas yanaşmalı, güzgü ilə göstərməkdən ziyadə, təhtəşüurun boşluqlarından və daim oyuna açıq yuvacıqlarından istifadə etməyi bacarmalıdılar. Bu gün gerçəklik, həqiqət və doğruluq anlayışlarının özünün belə məhkəməyə çəkildiyi bir zamanda güzgü effekti yorucu təsir bağışlayır..

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Millilik və bədiilik mətn daxilində tarazlığını necə qoruyur? Müəllif mövqeyinin və mətn yaddaşının millilik nöqtəyi-nəzərindən vəhdəti necə pozulur? Millilik müasir ədəbiyyatın məsuliyyəti, yoxsa mahiyyətidir?

Gülxani Pənahın Xocalıda ermənilərə əsir düşmüş rəssam qızın erməni adıyla Parisdə sərgisinin açılmasına ünvanlanmış “Tanrının Unutduğu xocalılar” (2014) əsəri mövzu ideyası baxımından maraqlıdır. Rəssam qız Səfanın erməni toplumu içində yaşam mücadiləsi, öz milli kimliyini qorumaq cəhdləri, ermənilərin adı məişət səviyyəsində müharibəyə, Azərbaycanlılara olan münasibətinin bədiiliyin ən incə ayrıntıları ilə poetik məzmun qazanması Qarabağ mövzusunun tələblərinə daxildir əslində. Müəllif bunun öhdəsindən gələ bilirsə, nə gözəl. Həmişə Azərbaycan mühitində oturub, qarşı tərəfi sorğulamağın əksinə, bu dəfə azərbaycanlı öz mühitindən kənardadır. Ermənistan və Avropa mühtlərinə Azərbaycanlı qalmaq mücadiləsidir. Pövestdə hadisələr gündəlik şəklində təqdim olunur. Məlumdur, gündəlik, insanın ən səmimi və mərhəm hissələrinin bədi təcəssümü üçün uğurlu seçimdir. Gündəlik insanın özünün özünə etirafıdır. Gündəlik səmimi olmalıdır. Gündəliyi bədi priyom kimi seçən müəllif bütün imkanlarını toplayıb neytral qalmağı bacarmalıdır, yaratdığı təhkiyəçisinə inanmalıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, bu mövzulara həsr olunmuş ədəbi nümunələrdə milli kimlik bədii kimliyi daim sıxışdırır. Milli kimlik qabarıqdır, sərt, ötkəmdir, özünü təsdiqə ehtiyacı var. Çünki, milli kimlik olaraq yaralarımız var. Bu yaraların hal-ovqatımıza əks olunan mənəvi-psixoloji gərginliyi olduğu kimi, bütün dramatikliyi, gərginliyi, əzalarımıza işləyən ən dəhşətli ağrıları bədii sözün inanılmaz gücünə sığdırıla bilsək?! Məsələn bu əsərdə, rəssam qızın psixologiyası bədii vasitə ilə açılmasında rəsm sənətinin özündən yararlanmaq istəyi çox gözəldir, amma baş tutmur. Müəllif həmin qızın çəkdiyi rəsm əsərləri ilə oxucunun dialoqunu qurmalı, bütün ötürmək istədiyi informasiyanı şərhçi kimi deyil də, dramatikliyi və gərginliyi ilə bədii mətnin strukturunda, çoxmənalılıqla, bədi-estetik duyumun üstünlüyü ilə təqdim etməliydi. Milli kimliyin ağır basaraq hadisələrə ifrat müdaxiləsi inandırıcılığı öldürür. Oxucusunu bütün uydurmalara inandırmağı bacaran ədəbiyyat əsl ədəbiyyatdır. Virtual gerçəkliyi kəşf etmiş, gerçəkliyin simulyativ olduğuna yönəlik düşüncəyə sahib oxucu üçün artıq “həyat həqiqətlərinin olduğu kimi təsviri” bəsit və maraqsız səciyyə daşıyır. Qarabağ müharibəsi, yaşadığımız gerçəklikdir. Bu gerçəkliyin doğruluğuna inanırıqsa, niyə bu qədər bir-birimizi israrla inandırmağa çalışmaqda davam edirik, problem məhz burdadır. Gülxani Pənahın “Dağlar qızı” pövestində Azərbaycanlı qaçqın, iki uşaq anası Sevinc ilə İngiltərənin lord ailəsini təmsil edən Roberd Riçardson arasında sevgi münasibətlərindən bəhs olunur. Bir insanın öz sevgisi yolunda dini, mənəvi kimliyindən, dilindən imtina etməsi ağır və ruhən sarsıntılı bir proses olmalıdır. Əsərdə qaçqın psixologiyası, övladları ilə yalnız qalan qadının həyat mücadiləsi çox zəif təsvir edilib. Üstəlik Avropalı insanın hadisələrə münasibətində ifrat müəllif mövqeyi var. Müəllif xəyalpərvərliyin bütün sərhədlərini dağıdaraq, “mükəmməl avropalı” obrazı yaradır. Bu avropalının bütün dəyər və istəklərindən asanlıqla imtina etməsi o qədər inandırıcı deyil. Pövestin sərlöhvəsindəki pafosluluq əsər boyu davam edir. Müəllif “mükəmməl” qadın obrazı cızmaqda israrlı davranır. Oxucu milli kimliyin bədi təcəssümü yersiz müdaxiləsinin bir daha şahidi olur.

Çin yazıçısı Mo Yana görə yazıçının milliyyəti olur, amma ədəbiyyatın sərhədi yoxdur. Milliliyin bir estetik kateqoriya kimi bədi təfəkkürdə kodlaşması müəllif özünəməxsusluğunun və sənətkar fərdiyyətinin, eyni zamanda xalq ruhunun özündən qidalanmaqla baş tutur. Kök və mənşə, tarix və yaddaş, mental və əxlaqi dəyərlər, dil və din müxtəlif qatlarla mətnə iştirak edə bilirsə, millilik koloriti yaranırsa, deməli, incəsənətin bənzərsizliyi təmin edilmiş olur. Müstəqillik dövrü nəsrini özündən əvvəlki nəsrin ümumi məğzindən fərqləndirən ən əsas əlamət, hələ yeni nəsr mərhələsində başlanğıcı qoyulmuş ənənənin – milli özünüdərkə, milli Mənin tarixi kimliyinin təsdiqinə, etnik şüurun oyanışına yönəlmiş tendensiyanın özünün ən pik nöqtəsinə çatması idi. Ziya Göybalpa görə, “... millət nə irqə, nə qövmə, nə coğrafiyaya, nə siyasətə, nə də iradəyə bağlı bir topluluq deyildir. Millət dil, din, əxlaq və bütün gözəl sənətlər – estetika baxımından ortaq olan, yəni eyni tərbiyəni görmüş fərdlərdən ibarət bir topluluqdur. Türk kəndlisi ona “dili dilimə uyğun, dini-dinimə uyğun” - deyərək tərif verir. Doğrudan da, hər bir adam qanları eyni olan insanlardan daha çox dildə və dində ortaq olduğu insanlar ilə birgə yaşamaq istəyir. Çünki insanlığımız bədənimizdə deyil, ruhumuzdadır” (8, 38). Keçid dövrünün sosial-psixoloji, mədəni-mənəvi böhranları içində yaşamasına, müharibə kimi ağır və dəhşətli bir hadisənin içində olmasına rəğmən Azərbaycan insanı öz kimliyini, tarixi statusunu, eyni zamanda dünyadakı yerini təsbit etməyə səy göstərirdi. Poetik deyim, bədii söz bu məqamda

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

uzun müddət susmuş daxili səslərin, fərd və toplumun mənəvi dünyasının “gizlinlərinin” aşkarlanmasında ən yaxın vasitəçi funksiyasında çıxış edir. 1980-ci illərdən sonra Azərbaycan bədii nəsrində müşahidə olunan əlamətlərdən biri də, III şəxs təkində olan təhkiyəçilərin (onları təmsil edən O) birinci şəxs təkində olan təhkiyəçilərlə (bizi təmsil edən MƏN), səssiz-səssiz içindən danışan xarakterlərlə - personaj-təhkiyəçilərlə əvəzlənməsidir. Daxili nitq, daxili təhlil, daxili monoloq və dialoq, şüur axını tipli təhkiyələrin dövrüyyəyə sürətlə daxil olmasını məhz milli Mənin və şüurun oyanışı ilə bağlamaq lazımdır. Onu da qeyd etməliyəm ki, poetik düşüncədə milli Mənin özünü cəmiyyətdə təsdiq etmə, tarixdə təhrif olunmuş yerini bərpa etmə və sonrakı taleyini müəyyənləşdirmə cəhdləri və səyləri nəticəsində bu poetik qəhrəmanın zamanı da eninə-geninə böyüyür: keçmiş və gələcək indiki zamanın müstəvisinə yerləşdirilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbas Aqil. Çadırda Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz. Bakı: Şuşa, 2001, 255 s.
2. Abbas Aqil.Dolu. www.lit.az/?Hekay%26%23601%3B%2C...roman...Abbas%2FDolu
3. Axundlu Yavuz. Azərbaycan roman tarixi : mərhələlər, problemlər (1930-2000), Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı , 2005, 550 s.
4. Anthony D.Smith. Milli kimlik. İletişim yayınları, 1994, 291 s.
5. Babanlı Vidadi. Ana intiqamı : Povest - Bakı : Gənclik, 1996. - 96 s.
6. Babanlı Vidadi. Mənim gizlinlərim. Avtobiografik roman. Azərbaycan jurnalı, 2002 N5 s.85-146
7. Əhmədli S. Ömür urası, “Azərbaycan” jurnalı, N5, 2002, səh.10-59
8. Göyalp Ziya. Türkçülüyn Əsasları. Bakı, Xəzər Universiteti» nəşriyyatı, 2010. 208 səh.
9. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1995, 712 s.
10. Qərib Mehdi. “Humanist” Azərbaycan. - 2014. - № 2. - S. 97-118.
11. Oruc Məmməd. “Atəşkəs yallısı” Azərbaycan. - 2014. - № 8. - S.82-105.
12. Pənah, Gülxani. Tanrının unudduğu Xocalılar. Bakı : UniPrint, 2014. - 142 s
13. Səmədoğlu Yusif. Qətl günü. Roman. B., Yazıçı, 1987
14. Şıxlı İsmayıl. Ölən dünyam. Roman. Bakı, 1995.

NATIONAL IDENTITY AND MANIFESTATION FORMS IN LITERARY PROSE

Summary

Literature is the means of self-determination of the national identity, as well as the source forming the national identity. As it is known that artistic cognition which is a special form of cognition is a manifestation form of the thinking system compatible with the combined model of consciousness and subconscious. The literature, unlike science and philosophy, necessarily brings out the points which these fields of science discard them in ideological environment. As it were, the literary work can reveal the points overtly and being completely unaware that the author wants to hide. That is a natural process. In the context of texts selected from the contemporary Azerbaijani prose, studying the paths to the archeological and genetic memory of literature creates condition to find out manifestation forms of national identity as well.

Key words: national identity, prose, author, national memory, manifestation

НАЦИОНАЛЬНАЯ САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ И ФОРМЫ ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В ПРОЗЕ

Резюме

Литература является средством национального самоутверждения, а также источником, формирующим национальную самоидентификацию. Как известно, художественное мышление (т.е. особая форма мышления) представляет собой систему, базирующуюся на смешении сознательного и подсознательного. В своем отношении к фактам художественная литература, в отличие от науки и философии, вынуждена отражать идеологические моменты. Создается впечатление, что литературное произведение способно в свободной форме выявлять даже нюансы, скрывающиеся сознанием автора, и этот факт носит естественный характер. Избранные тексты из азербайджанской прозы позволяют проследить нити, связывающие литературу с ее археологическими и генетическими корнями, а также найти формы проявления национальной самоидентификации.

Ключевые слова: национальная самоидентификация, проза, автор, национальная память, проявление.

MEHPARƏ RZAYEVA
AMEA Folklor İnstitutu,
doktorant

OĞUZ ALQIŞLARINDA DÖVLƏTÇİLİK İDEYALARI

Erkən orta əsrlər Azərbaycan dövlətçilik tarixinin ən mühüm mərhələsini Oğuz dövlətçilik ənənələri təşkil edir. Bu ənənələr haqqında xeyli qiymətli məlumatlar tarixi mənbələrlə yanaşı, müxtəlif variantları ümumilikdə “Oğuznamə” adlanan dastanda qorunmuşdur.

Prof. Füzulu Bayat yazır ki, oğuznamələr mətnin tipi baxımından iki yerə ayrılır:

1. Tarixi-xronoloji oğuznamələr;
2. Ədəbi oğuznamələr (2, 255-257).

Tarixi-xronoloji oğuznamələr dedikdə, əsasən, orta əsrlər tarixçilərinin yazdığı tarix əsərlərinin əvvəlində ulu əcdad Oğuz kağan haqqında verilmiş dastanvari tarixlər nəzərdə tutulur. Bunlardan XIV əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sini, XV əsr tarixçisi Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” əsərini, yenə də XV əsr tarixçisi Həsən Mahmud oğlu Bayatının “Cami-Cəm ayin” əsərini, XVII əsr tarixçisi Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəi-Tərakimə” əsərinin əvvəlində verilmiş “Oğuznamə”ni və s. qeyd etmək olar. Ədəbi oğuznamələrə gəldikdə bunlar, əsasən, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsini, “Oğuznamə”nin uyğur versiyasını o cümlədən Oğuz atalar sözlərini, Oğuznamə dastanından gəlib çıkmış müxtəlif şeir parçalarını, o cümlədən yazılı ədəbiyyatda Oğuznamə ideya və motivləri ilə bağlı əsərləri əhatə edir (bax.: 3; 4; 9; 10; 1; 11; 12; 14; 15; 16; 5; 7; 17; 18; 19; 20; 13 və s.). “Oğuznamə” dastanının bütün variantlarının qəhrəmanı ulu əcdad Oğuz kağandır. Fəlsəfə doktoru Aynir Fərəcova yazır ki, qəhrəman-cəmiyyət münasibətləri Oğuz kağan haqqındakı “Oğuznamə”də özünü üç əsas səviyyədə göstərir:

- 1) Qəhrəman cəmiyyətin ilk əcdadıdır;
- 2) Qəhrəman cəmiyyətin mədəni qurucusudur;
- 3) Qəhrəman cəmiyyətin qoruyucusu, xilaskarıdır.

Oğuz kağan bir qəhrəman kimi həm ilk əcdad, həm mədəni qəhrəman, həm də xilaskardır. Belə ki, bütün oğuzlar Oğuzdan törəyir: bu, onun ilk əcdad funksiyasıdır. O, daha sonra yaratdığı (törətdiyi) cəmiyyəti nizama salır: bu, onun mədəni quruculuq funksiyasıdır. Oğuz kağan törətdiyi və qurduğu cəmiyyəti daim təhlükələrdən qoruyur: bu da onun xilaskarlıq (qoruyuculuq) funksiyasıdır (6, 137). Onun igidliyi, el-obaya münasibəti “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanları da daxil olmaqla bütün oğuzlar üçün nümunədir. “Dədə Qorqud” dastanının öz igidliyi, alplığı ilə seçilən istənilən oğuz qəhrəmanının obrazı öz başlanğıcını Oğuz kağan obrazından götürür (6, 6).

Oğuz kağan ilk əcdad kimi həm də Oğuz dövlətinin qurucusudur: Oğuz dövlətçilik ənənələri bütünlüklə Oğuz kağana bağlıdır. Bunu “Oğuznamə” dastanından müxtəlif qaynaqlarda bizə gəlib çıkmış şeirlər də təsdiq edir.

Professor Füzulu Bayat həmin şeirlər haqqında yazır: “Oğuznamə şeirlərində Dədə Qorqud, Oğuz kağan, Bayındır, Qazan və başqa Oğuz qəhrəmanları öyülür, hələ dastanlaşmamış qəhrəmanlıq səhnələri təqdim edilir (2, 256).

Öymək – tərənnüm etmək, tərif etmək, alqışlamaq mənasındadır. Həmin şeir parçalarına diqqət etdiyimizdə bu öyülərin **alqış-dualar** olduğunu görürük.

Mətnə diqqət edək:

Gün doğuşu gen yerdən qopan Oğuz,
Gümiş köklü, ban evli, bargahlu Oğuz,
Arı suya yayxandıqda abdestlü Oğuz,
Alın yerə qoyduqda namazlu [Oğuz],
Bir tanrıyı bilüb arı din sərvəri
Məhəmmədün Nəbi dildə yadlu Oğuz.

Ala xalı, örün döşəklü Oğuz,
Qəbzəsi altunlu, gərdəklü Oğuz,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Qızları qiymətli, yigitləri mürüvvətli,
Qocaları təətlü, hörmətli Oğuz.

Köküslüçə qara dağları yaylalu Oğuz.
Quyıtımda dağ salların qışlaqlu [Oğuz].
Qanlı kafir ellərindən xərac alan Oğuz,
Xərac verməyəni qıran Oğuz.
Köküslüçə görklü yaylaları ağ ayılda belün sürən Oğuz.

Evin, barqın oda uran [Oğuz].
Ağca qoyun yəxnilü Oğuz.
Aşağı uzun al çərdigi mintlü Oğuz.
Çadır çanqılı uzun ulu bəylər yığnağı dövlətli Oğuz.

Bayındır xan şilənlü Oğuz.
Ulaş Salur Qazan bəylərbəylü Oğuz.
Əmir Süleyman uğurlu Oğuz.
Dədə Qorqut biliklü Oğuz.
Ucın... Daş Oğuz bəylərbəylü Oğuz.
Yarıcun Allah olsun...
Yalavacun Məhəmməd olsun (10, 53-54).

Bu mətn parçası poetik struktur etibarilə iki tip şeirdən təşkil olunmuşdur:

Birincisi, Oğuz xana ünvanlanmış xitab-öyğülər;

İkincisi, alqış-dualar.

Təbii ki, bunları bir-birindən ayırmaq olmaz. Dua verən (alqış edən) Oğuz kağana ünvanladığı xitab-çağırışlarda onu əvvəlcə tərənnüm edir, daha sonra həmin tərənnüm-öyğüləri dua-alqışla tamamlayır. Bu cəhətdən biz belə hesab edirik ki, bütün bu tərənnüm, tərif, öyğülərin hamısı birlikdə Oğuz elinin başçısı Oğuz kağanı alqışlama-dualama mərasimində oxunan dua-alqış şeirininin tərkib hissələridir. Edilən alqış və öyğülər Oğuz kağanın ömrünü uzatmaq, hakimiyyətini əvbədiləşdirmək məqsədini güdür və bu mənada həmin alqış, tərənnüm və öyğülərin hamısı ən sadə mənasında duadır.

Oğuz kağan Oğuz elinin ilk əcdadı və Oğuz dövlətinin qurucusu olduğu üçün ona edilən alqış-dualar dövlətçilik ənənələri ilə bağlıdır. Şeiri nəzərdən keçirdikdə Oğuz elinin siyasi-inzibati quruluşu, idarəçilik sistemi və s. haqqında məlumatlar əldə etmək olur. Nümunə verdiyimiz şeir parçasından Oğuz dövlətçilik ənənələri ilə bağlı bu məlumatları əldə etmək olur:

1. Oğuz kağan haqqında şeir parçasında Oğuzun hakimiyyətinin Günəşin doğması obrazı ilə əlaqələndirilməsi Oğuzun kağanın özünün Günəşi, işığı, həyatı, bir sözlə, kosmosu təmsil etməsini göstərir.

2. Oğuz kağan bir dövlət başçısı, hökdar kimi uca banı olan saraya malikdir.

3. O, bir mömin müsəlman kimi pak su ilə dəstəmaz alır və namaz qılır.

4. Oğuz xan Tanrıya ibadət edir. Burada İslam dini ilə oğuzların qədim tanrıçılıq görüşlərinin bir-birinə qovuşduğunu qeyd etməliyik. Oğuz tək Tanrıya ibadət edir və Həmin Tanrının peyğəmbəri Məhəmməd salavatullahdır.

5. Oğuz dövlətinin simvolu olan sarayda böyük xalı-xalçalar, dəstəyi qızıldan olan gərdəklər var.

6. Nümunə verdiyimiz şeir parçasında üç tip Oğuz insanı fərqləndirilir: qızlar, igidlər və qocalar:

qızlar – qiymətli;

igidləri – mürüvvətli;

qocalar – təətlü və hörmətlidir.

Qızların “qiymətli” adlandırılması onların namuslu, iffətli, həm də igid, ailəyə, elə, obaya, vətənə sədaqətli olmasını ifadə edir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

İgidləri “mürüvvətli” adlandırılması onların igid, qoçaq, insafli, mərhəmətli olduqlarını ifadə edir.

Qocaların “taətli” olması onların dövlətə və onun hökmdarına sədaqətli olan, dövlətçilik ənənələrinə itaət edən hörmətli insanlar olduqlarını ifadə edir.

7. Oğuz kağanın böyük dağları olan yaylaqları və geniş qışlaqları var.
8. Oğuz kağan qüdrətli hökmdar, imperiya qurmuş xaqandır. Kafir dövlətləri ona xərac verir.
9. Oğuz kağanın saysız heyvan sürüləri köksü gözəl yaylaqlarda otlayır.
10. Oğuz kağan evində, sarayında ağ qoyun ətindən qonaqlıqlar verir.
11. Onun uzun iclas çadırında dövlətin böyük bəylərinin məclisi keçirilir və burada dövləti əhəmiyyət daşıyan məsələlər həll edilir.
12. Şeir parçasında Bayındır xan Oğuz kağanın məclis/şölən başçısı adlandırılır.
13. Ulaş oğlu Salur Qazan Oğuz kağanın bəylərbəyisidir.
14. Əmir Süleyman Oğuz kağanın “uğurlusu”, yəni uğur gətirənidir.
15. Dədə Qorqud Oğuz kağanın bilcisidir.
16. Oğuz dövlət ərkanı, yəni rəhbərliyi İç Oğuz və Daş Oğuz bəylərindən təşkil olunmuşdur.
17. Şeir sonundakı “Yarıcun (yəni köməkçi) Allah olsun”, “Yalavacun (yəni peyğəmbərin) Məhəmməd olsun” alqışları Oğuz dövlətinin ideoloji əsaslarının İslam ideologiyasına transformasiya olunduğunu ortaya qoyur.

Əlbəttə, “Oğuznamə” ilə bağlı gəlib çatmış alqış-şeyrlərdə dövlətçilik ənənələri təkcə bu deyilənlərlə məhdudlaşmır. Belə hesab edirik ki, həmin mətnlərin Oğuz dövlətçilik ənənələri baxımından geniş tədqiqinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
2. Bayat F. “Oğuznamə(lər)” oçerki / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 255-274
3. Əbubəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz və şərhlərin müəllifi R.Şükhrova. Bakı: Elm, 1998, 336 s.
4. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, 2002, 146 s.
5. Əndəlib. Oğuznamə. Azərbaycan türkcəsinə çevirən, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi İ.Osmanlı. Bakı: Ulu, 2010, 76 s.
6. Fərəcova A.A. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət problemi / Fil. üz. fəl. dok. ...dissertasiya. Bakı, 2017, 153 s.
7. Həsən Mahmud oğlu Bayatı. Cami-Cəm ayin. Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran, nəşrə hazırlayan, ön sözün və göstəricilərin müəllifi İ.Osmanlı. Bakı: Mütərcim, 2011, 68 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
9. Mənzum Oğuznamə. Qədim turkcədən çevirən və ön sözün müəllifi İ.M.Osmanlı. Bakı: Ulu, 2005, 84 s.
10. Oğuznamələr. İşləyib çapa hazırlayanlar: K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 94 s.
11. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifi R.M.Şükürovanındır. Bakı: Azərbaycan Dövlət N-PB, 1992, 72 s.
12. Rəşidəddin. Oğuznamə. Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, 2003, 108 s.
13. Oğuzname (Kazan Nüshası). İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım. Yayına hazırlayanlar Prof.Dr. Necati Demir, Yrd.Doç.Dr. Özkan Aydoğdu. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015, 590 s.
14. Toğan Z.V. Oğuz dastanı. Reşidəddin Oğuznamesi, tərcümə və təhlili. İstanbul: 1972
15. Abulqazi. Şejerei terakime. Aşqabat: 1992, 74 s.
16. Bekmiradov A. Andalıp xem Oquznamaçılıq dəbi. Aşqabat: İlim, 1987
17. Salar Baba. Oquz ve övlad ve etba ve bakı-ye etrak tarixi. Aşqabat: Türkmenistan, 1992, 95-119

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

18. Бухари Хафиз-и Таныш. Шараф-намайи шахи (Книга шахской славы). Пер. с персидс., введ., прим. и указатели М.А.Салахетдиновой. Часть 1. Москва: Наука, 1983, 543 с.
19. Рашид-ад-Дин Ф. Сборник летописей. Т. 1-3, М.-Ленинград: АН СССР, 1946-1960, 903 с.
20. Рашид ад-Дин Ф. Огузнаме. Перевод с персидс., комм., прим. и указатели Р.М.Шукуровой. Баку: ЭЛМ, 1987, 127 с.

THE STATEHOOD IDEAS IN OGHUZ CHEERS

Summary

The Oghuz statehood traditions are the most important stage in the history of Middle Ages Azerbaijani statehood. Significant and valuable information about these traditions is preserved along with historical sources in the epic of "Oghuzname". The hero of all versions of the epic "Oghuzname" is the great ancestor Oghuz kagan. He is a hero, first ancestor, cultural hero and savior. He is praised as a state leader in the poetries of "Oghuzname"

Key words: folklore, Oghuz kagan, Oghuzname, state, national idea, first ancestor

ИДЕИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ТРАДИЦИИ В ОГУЗСКИХ МОЛИТВАХ

Резюме

Самый важный этап истории ранней средневековой азербайджанской истории составляют огузские традиции государственности. Значительно ценные сведения об этих традициях наряду с историческими источниками, сохранены в эпосе под названием "Огузнамэ". Героем всех вариантов эпоса "Огузнамэ" является великий предок Огуз Каган. Он – герой, первичный предок, культурный герой и спаситель. В стихах с "Огузнамэ" он восхваляется как глава Государства.

Ключевые слова: фольклор, Огуз Каган, Огузнамэ, государство, национальная идея, первичный предок

SEVİNC QASIMOVA
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

CÜMHURİYYƏT VƏ AZƏRBAYCAN SSR DÖVRÜNDƏ NOVRUZ BAYRAMINA FƏRQLİ İDEOLOJİ YANAŞMALAR

XX əsrin əvvəllərində rus imperiyasında baş verən dalbadal inqilablar nəticəsində çar hökuməti çökür və Şimali Azərbaycanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) qurulur. Bu, milli dövlət, Şərqdə ilk demokratik respublika idi. Parlamentli respublika olan AXC milli ənənələrin qorunmasına və yaşadılmasına böyük əhəmiyyət verir, bunu milli ideologiyanın əsası, milli dövlətin yaşamasının, mövcudluğunun əsas qaynağı hesab edirdi. AXC hökuməti Novruz bayramına da milli bayram kimi böyük əhəmiyyət vermişdir. Bunu AXC dövründə Novruz bayramının yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin edən hüquqi sənəd də sübut edir.

“Novruz bayramı münasibətilə hökumət məmurlarına müavinəti-nəqdiyyə verilməsi haqqında qanun” adlanan bu sənəd AXC parlamenti tərəfindən 1919-cu ilin martın 19-da qəbul edilmişdir. AXC hökuməti Novruz bayramının keçirilməsinə xüsusi önəm verərək, bu məqsədlə 1919-cu il fevralın 18-də bayram münasibətilə müavinət verilməsi barədə Parlamenta qanun layihəsi təqdim etmişdir. Qanun layihəsi Parlamentin 17 mart tarixli iclasında müzakirə olunmuş, müzakirədə Əhməd bəy Pepinov, Ağa Aşurov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mustafa Vəkilov çıxış etmişlər. Layihə səs çoxluğu ilə qəbul olunmuşdur. Qanuna əsasən hökumət məmurları əmək haqqına görə üç kateqoriyaya bölünərək, onlara məvaciblərinin 40-70 %-i qədər müavinət verilməsi qərara alınmışdır. Hakimiyyətin 1919-cu il 19 mart tarixli qərarı ilə nazirlər, onların müavinləri və hökumətin işlər idarələri rəislərinin mart ayı üçün maaşı iki dəfə artırılmışdır (1, 143).

Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi iki il (23 ay) yaşamağa müvəffəq olmuş, 1920-ci ilin aprel ayının 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmuşdur. Bəşər tarixinin ən qanlı ideologiyalarından və bu ideologiyası əsasında qurulmuş dövlətlərindən biri olan sovetlər dövründə Novruza münasibət zaman-zaman fərqli olmuş, daim pisləşən xətlə getmişdir. Çünki Novruz bir milli bayram idi, Azərbaycan xalqını vahid milli ideologiya, o cümlədən milli dövlətçilik fəlsəfəsi ətrafında birləşdirirdi. Çar hökumətini xalqlar həbsxanası adlandıran rus bolşevikləri, əslində, sovet-sosialist ideyaları əsasında rus imperiyasını yeni donda – sovet hakimiyyəti şəklində yenidən bərpa etdilər. Bu zaman Novruz bayramı kimi milliliyi yaşadan, dağılmağa qoymayan bayramlar bolşeviklər-rus ideoloqları tərəfindən nifrətlə kənara itələnməmiş, hər cür repressiyalara uğradılmış, o cümlədən qanlı təqiblərə məruz qoyulmuşdur.

Novruz bayramını milli-mənəvi dəyərlərin sovet dövrü repressiyası kontekstində tədqiq etmiş Cəlal Qasimov göstərir ki, Novruz bayramı 1920-ci illərin əvvəllərində dövlət tərəfindən milli bayram kimi qeyd edilirdi. Hətta Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan İnkilab Komitəsi “1921-ci il martın 22-dək yol verilmiş fərariliyə görə əsgərlərə və hərbi qulluqçulara qarşı qaldırılmış işlərin xətm edilməsi haqqında” dekret qəbul etmişdi. Həmin dekretə göstərilirdi ki, müsəlmanların Novruz bayramı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan İnkilab Komitəsi cari il (1921-ci il nəzərdə tutulur – C.Q) martın 22-dək fərarilik etdiklərinə görə həbs edilib cəza çəkmə yerlərində saxlanılan bütün əsgərlərin və hərbi qulluqçuların istintaqı dayandırılсын və onlar təxirə salınmadan azad edilərək öz hərbi hissələrinə göndərilsin” (2, 14).

“Göründüyü kimi, XX yüzilliyin 20-ci illərinin əvvəllərində bir milli bayram kimi “Novruz” xilaskarlıq missiyası yerinə yetirir, hətta həbsdə olanlar onun sayəsində azadlığa buraxılırdı. Lakin 1920-ci illərin sonundan etibarən o, özü tədricən sıxışdırılmağa və yasaqlanmağa başlayır. 30-cu illərdən başlayaraq “Novruz”a qarşı təhdidlər yeni vüsət alır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əbrəqunis rayon partiya komitəsinin katibi Murtuz Hüseyn oğlu Süleymanovu həm də ona görə partiya sıralarından azad edib həbs etmişdilər ki, o, “1936-cı ildə “Novruz” bayramında axır çərşənbə günü bütün dini fanatiklər öz doğma övladlarının məzarını ziyarət etdiyi bir vaxtda,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

məhz axır çərşənbə günü o, mərhum qızının qəbrini təmir etdirmişdir”. Novruzun yasaqlandığı dövrdə partiya işçisinin belə bir addımının güllələnmə ilə nəticələncəyi isə aydındır” (2, 14-15).

Qeyd edək ki, Novruz bayramına qarşı sovet-bolşevik ideoloqlarının bütöv tarixləri boyunca apardığı mübarizə öz bəhrəsini vermədi. Bu bayramı Azərbaycan xalqının ailə-məişətindən, milli yaddaşından sıxışdırıb atmaq mümkün olmadı. Mirzə İbrahimov yazır ki, iyirminci illərin axırlarında Sovet Azərbaycanında ifrat solçuluq təsirləri nəticəsində Novruz bayramına dini damğa basılmış və o, demək olar ki, rəsmən qadağan olunmuşdu. Buna baxmayaraq, o vaxtdan bu günə kimi xalq onu evlərdə bayram etmiş, çərşənbələri, bayram günlərini, səməni, şəkərbura, paxlava, noğul-badam, bəzəkli xonçalar, rənglənmiş-boyanmış yumurtalarla keçirmişdir (3, 49).

C.Qasımovun qeyd etdiyi kimi, 1920-ci illərin axırı və 30-cu illərin əvvəllərində min illərlə xalqın yaddaşında kök salmış “Novruz” bayramı da din pərdəsi altında yasaq edilsə də, illər boyu küçə və meydanlarda böyük ruh yüksəkliyi ilə keçirilən bu milli bayramı xalq artıq gizli olaraq, qapalı şəraitdə, lokal bir məkanda – evində keçirməyə başladı. Bunu bilən dövlət məmurları evlərdə də bu tədbirin keçirilməsini qadağan etdi. Bütün qadağalara, təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, xalq əcdaddan transfer edilən bu bayramın unudulmasına imkan vermədi, onu qoruyub saxlaya bildi. Başqa sözlə, nə bolşevik təbliğatı, nə də hüquq-mühafizə orqanlarının gördüyü tədbirlərin illərlə gəndə köklənmiş “Novruz”u yaddaşlardan birdəfəlik silə bilmədi, sadəcə, bu bayramın məkanı daraldı, küçədən, meydandan çıxaraq, evlərə, ürəklərə daxil oldu (2, 19-20).

Bəs qanlı repressiya üsulları ilə işləyən, milli düşüncənin ən xırda təzahürlərinə görə insanları divara söykəyib küllələyn sovet-bolşevik ideologiyasının Novruz bayramı ilə mübarizədə, əslində, məğlub olmasının səbəbi nə idi?

Səbəb Novruz bayramının Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin, o cümlədən milli dövlətçilik düşüncəsinin ən dərin qatları ilə bağlı olması idi. Bunlar elə dərin qatlar, elə dərin köklər idi ki, bolşeviklər heç vaxt o dərinliklərə gedib çıxıb bilməzdilər. C.Qasımov elə bu dərinlikləri, məhz bu kökləri göz önünə gətirərək yazır ki, 1930-cu illərin sərt qadağaları, zorakı sistem “Novruz”un meydan mərasimlərini müvəqqəti zaman kəsiyində sıradan çıxarsa da, bu milli bayramı bütövlükdə yaddaşdan silə bilmədi. Əslində bu, mümkün də deyildi. Novruz bayramı xalqın qan-gen yaddaşı ilə bağlıdır. Bu bayram tarixən türk etnosunun təşəkkül və formalaşma prosesinin zəruri ünsürü, əsas tərkib materiallarından biri olduğu üçün bir xalq olaraq ümumtürk-oğuz kütləsindən diferensiasiya edən Azərbaycan xalqının etnopsixoloji yaddaşının üzvi elementidir. Başqa sözlə, Novruz qədim Azərbaycan türkünün yaddaşına kənardan gətirilməmiş, etnosun fiziki-psixoloji təcrübəsinin içindən inkişaf edərək mentalitet sisteminin zəruri, ayrılmaz struktur səviyyəsinə çevrilmişdir. Bu cəhətdən bolşevik ideoloqları nəyi unudur, yaxud nəyi bilmirdilər:

–Novruz, sadəcə olaraq, bir bayram yox, Azərbaycan xalqının ritual-mifoloji yaddaşının funksional formulu, mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan türk etnosunun gerçəkliyə münasibətinin etnopsixoloji mexanizmidir...

–Novruz bayramı əski türkün məkan-zaman haqqında bütün görüşlərinin yaddaş modeli və bu modelin funksional sistemidir...

–Yaddaş hərəkətə gəlməklə etnosu yaşadır: etnos yaddaş formulları əsasında funksionallaşır – mövcudluğunu qoruyur və inkişaf etdirir...

–Etnosun fiziki-mənəvi təcrübəsinin bütün aksioloji dəyərləri ilkin kökdən başlayıb, bütün dövrlər (siyasi, ideoloji, dini epoxalar) boyunca Novruza konsentrasiya olunmaqla onu akkumulyasiya mənbəyinə – etnoenergetik sistemə çevirir...

–Vaxtaşırı (ritmik olaraq) Novruz bayramını keçirən etnos qapalı-dövrəvi ritmlə ondan keçməklə hər dəfə özünü etnoenergetik arxetiplərlə təchiz edir... (2, 20-21).

1953-cü ildə sovet qanlı ölüm aparatının başçısı İ.V.Stalinin vəfat etməsi, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının yeni kitabı N.Xruşşovun Stalinin SSRİ-də yaratdığı şəxsiyyətə pərəstiş və qanlı repressiya siyasətini dayandırması ölkənin siyasi həyatında müəyyən yumşalmalara səbəb oldu. Bu proses yasaq olunmuş xalq adət-ənənələrinin müəyyən şəkildə bərpasına, o cümlədən xalq tərəfindən, əslində, heç bir zaman unudulmayan Novruz bayramının da rəsmi şəkildə bərpasına, müvəqqəti də olsa, öz təsirini göstərdi. Bu işdə görkəmli partiya və dövlət

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

katibi, yazıçı-dramaturq, ictimai xadim Şıxəli Qurbanovun (1925-1967) böyük rolu oldu. “Şıxəli Qurbanov Azərbaycan KP MK-nın katibi olarkən (1966-1967) onu düşündürən ən vacib məsələlərdən biri və ən başlıcası unudulmuş, yaxud sovet rejiminin yasaq etdiyi adət-ənənələrimiz, mərasim-bayramlarımız olmuşdur. Rejimin hegemonluğuna, milli şüurun kütləşdirilməsi siyasətinə baymayaraq, Ş.Qurbanov 1967-ci ildə Novruz bayramının ümumxalq bayramı olmaqla dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış edir və öz ideyasını həyata keçirmək yolunda hər cür çətinliklərə qarşı mübarizədən geri çəkilmir. Düşünülmüş şəkildə tərtib olunmuş Novruz bayramı şənlikləri Azərbaycanın bütün bölgələrində, xüsusən Bakı şəhərində ümumxalq şənliyi səviyyəsinə qaldırıldı. Möhtəşəm Qız qalasının ətrafı Novruz bayramının qeyd olunma mərkəzinə çevrildi. Axın-axın insanların toplaşdığı Qız qalası qarşısında xalq oyun-tamaşaları böyük rəğbət hissi ilə qarşılandı. Həmin ilin (1967) Novruz bayramına Azərbaycan mətbuatı da xüsusi səhifələr ayırdı. O vaxt yalnız yeganə olan Azərbaycan Dövlət Televiziyası və Radiosu verilişlərini bilavasitə Novruz bayramına həsr etdi. Vertolyotlardan “Yaz – Novruz bayramınız mübarək!” yazılmış vərəqələr Bakının küçə-meydanlarına səpələndi. Ağ paltarlı Bahar qızı keçdiyi yerlərdə hamı tərəfindən gül-çiçəklə qarşılandı. Dənizkənarı bulvarda, şəhər meydanlarında bayram yarmarkaları təşkil olundu. Bakı şəhəri əhalisi Şıx çimərliyində Novruz bayramı – ağacəkmə bayramı iməcliyi keçirdi. Azərbaycana – Şıxəli Qurbanovun adına Novruz bayramını belə təntənəli keçirilməsi münasibəti ilə Özbəkistandan, Qırğızıstandan, hətta uzaq İraqdan təbrik teleqramları gəlirdi... Təbii olaraq, sonrakı illərdə sovet rejimi Novruz bayramının, eləcə də digər xalq ayin, mərasimlərinin qarşısına öz keçilməz siperini çəkdi. Bununla belə, Şıxəli Qurbanovun təşəbbüsü, milli cəsarəti ilə 1967-ci ildə böyük təntənə ilə qeyd olunmuş Novruz bayramı ürəklərdə kövrək iz qoydu” (1, 128).

1967-ci ildə Azərbaycanda keçirilmiş Novruz bayramı sovet rəhbərlərini, rus- kommunist ideoloqlarını və türkün qanlı düşməni erməniləri qorxuya saldı. Çünki rəsmi sovet bayramlarından fərqli olaraq, Novruz bayramı insanların düşüncəsində milli birlik, milli dövlətçilik, milli kimlik haqqında ideyaları oyadır və coşdururdu. Azad Nəbiyev yazır ki, 1967-ci ildə Novruz bayramının “bahar bayramı” adı altında təntənəli şəkildə qeyd olunması o vaxt SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri işləyən A.Mikoyanın və onun əlaltılarının böyük qəzəbinə səbəb oldu. Erməni separatçıların liderləri Levon Şaumyan, Mariyetta Şaginyan, Sero Xanzadyan və onlarla başqalarının imzası ilə Kremlə məktublar axını başladı. Bu məktublarda Sovet rəhbərlərinə Azərbaycanda dini bayramın bərpa edilməsi və bu ad altında geniş antisovet kompaniya aparılması barədə böhtanlar başlıca yer tutur, Azərbaycan rəhbərliyinin cəzalandırılması tələb edilirdi. Doğrudur, bayramın qadağası ilə bağlı Moskva rəsmi sənəd imzalamadı. Ancaq Novruzun adının çəkilməsi yenidən yasaqlandı, bu barədə təbliğat və tədqiqat işləri üzərinə yenidən ciddi senzura nəzarəti qoyuldu. Azərbaycanda Novruzun bayram edilməsi yenidən qapandı (4, 75-76).

Təbii ki, nə Azərbaycan xalqı, nə onun milli ziyalıları, nə də partiya-dövlət orqanlarında çalışan milli düşüncəli kommunistlər öz milli bayramını unutmadı. Novruz bayramının üzərindən ideoloji yasağın götürülməsinə cəhdlər davam etdi. Keçmiş SSRİ-də 80-ci illərin ortalarından “Yenidənqurma və aşkarlıq” şüarı altında iqtisadi və mənəvi baxımdan aşınmaqda, çökməkdə olan sovet-rus imperiyasının xilas edilməsi proseslərinin başlanması ölkədə müəyyən qədər nəfəs genişliyi yaratdı. Bundan istifadə edən Azərbaycan kommunistləri Novruz bayramının bərpasını rəsmiləşdirdilər. Mirzə İbrahimov yazır ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1988-ci ilin noyabr ayında bu bayram üzərindən qadağan damğasını silib atmasını xalq böyük sevinc və ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı” (3, 49).

Azad Nəbiyev yazır: “Ancaq bu qərar kağız üzərində qaldı. Novruzun yenə ümumxalq bayramı kimi dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi baş tutmadı. Bir toplu nəşr edilməklə, bir neçə məqalə yazılmaqla iş bitmiş hesab edildi. 1990-cı ildəki Qanlı Yanvar hadisələri zamanı hökumət “matəm günlərində bayram keçirmək olmaz” deyərək Novruzun üzərinə yeni yasaqlar qoydu. Ancaq mart günlərində akademik Fuad Qasımlı Dövlət Televiziyasında: “Xalqı yasda saxlamaq olmaz, Novruz xalqı daha sıx birləşdirir”, – deyərək bayram nəşrləri üzərinə qoyulmuş qadağaları ləğv etməyə çağırırdı, ilk dəfə olaraq televiziya efirində “İlaxır çərşənbələr” barədə silsilə verilişlərdə çıxış edib, xalqı öz milli dəyərlərini qoruyub saxlamağa çağırırdı” (4, 76).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Beləliklə, Şimali Azərbaycanın öz müstəqilliyinə qovuşması ilə Novruz bayramı da mili əsarətdən xilas oldu. Əslində, Novruz milli müstəqilliyin bayramına çevrildi və bu işdə görkəmli dövlət xadimi, milli öndər Heydər Əliyevin çox böyük rolu oldu.

Novruz bayramının milli-mənəvi dəyər kimi xalqımızın həyatında yerini çox gözəl bilən Heydər Əliyev ümumiyyətlə milli-mənəvi dəyərlərə böyük əhəmiyyət verirdi. “O dəfələrlə qeyd etmişdir ki, xalq öz mədəniyyətinə, milli mənəvi dəyərlərinə görə tanınır: “Milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında, fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq qola bilməz” (1, 71).

Bəkir Nəbiyev yazır ki, 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ulu öndər Heydər Əliyevin tarixi sərəncamından sonra Novruz ölkədə ümummilli bayram kimi dövlət səviyyəsində qeyd edilməyə başladı. Bu isə bayramın nüfuz çevrəsini daha da genişləndirdi, özünəqayıdışı gücləndirdi, xalqımızın milli birliyinin möhkəmlənməsinə, vətən, torpaq, sülh və dostluq uğrunda səfərbər olmasına öz dəyərli töhfəsini verdi. Bütün bunlar isə bayramın beynəlxalq aləmdə şöhrətlənməsinə və dünya xalqları içərisində sürətlə yayılmasına öz müsbət təsirini göstərdi (5, 11).

“Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin hər il Bakıda İçərişəhərin qoşa qapısı qarşısında, küçə və meydanlarda keçirilən Novruz şənliklərində iştirak etməsi, şənliyə gələnlərdən hər biri ilə səmimi görüşməsi əlamətdar hadisəyə çevrilirdi. Öz çıxışlarında o, Novruz bayramının müstəqil və suveren Azərbaycan dövlətinin rəsmi bayramları sırasına daxil olduğunu, doğma xalqımızın ən qədim mərasimlərini, adət-ənənələrini özündə yaşadan bu bayramın milli təfəkkürümüzün ayrılmaz hissəsinə çevrildiyini yüksək qiymətləndirirdi” (1, 71).

Ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik kursunu böyük müvəffəqiyyətlə davam etdirən İlham Əliyev də Novruz bayramının milli dövlətçilik ənənələri ilə bağlılığına həmişə böyük əhəmiyyət vermişdir. Belə ki, “Azərbaycan xalq adət-ənənələrinin, mərasim və bayramlarının yaşadılması, milli ruhda zənginləşdirilməsi, onların, xüsusən gənc nəslin təlim-təربiyəsində mühüm rol oynaması kimi vacib məsələlər də həmişə İlham Əliyevin diqqətindədir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın milli Novruz bayramı şənliklərində iştirak etməsi, xalqla bir olması müstəqil Azərbaycan Respublikası insanların birliyindən, sevincli günlərindən, parlaq sabahından soraq verir” (1, 79).

Novruz bayramı insanların təkcə sevindiği, şadlandığı, yazı – yeni ili qarşıladığı şənlik deyildir. O, minilliklər, əsrlər boyunca xalqımızın milli birliyini, milli bütövlüyünü və milli dövlətçilik düşüncəsini qorumuş, yaşatmışdır. Novruzun Müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğuna verdiyi töhfələr bunu bir daha sübut etməkdədir. Bu bayram xalqımızın adını, mədəniyyətini bütün dünyada tanıtdırmaqda və ona böyük şöhrət gətirməkdədir. Novruz bayramının 2009-cu ilin 30 sentyabrında YUNESKO-nun dünya xalqlarının qorunan qeyri-maddi mədəni irisi siyahısına daxil edilməsi Azərbaycan dövlətinin bütün dünyada böyük uğuru oldu. Bu işdə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın çox böyük rolu olmuşdur. Novruz bayramının Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin inkişafında ən böyük rolu Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin 64-cü sessiyasında martın 21-nin bütün dünyada “Beynəlxalq Novruz günü” elan edilməsidir. Burada ən əlamətdar cəhət ondan ibarətdir ki, dünyanın bir çox ölkələrində üç yüz miyondan çox insanın Novruz bayramını qeyd etməsinə baxmayaraq, BMT-də qəbul olunmuş bu qərar məhz Azərbaycan dövlətinin təşəbbüsü ilə baş tutmuşdur. Ə.Paşayeva yazır ki, 21 martın “Beynəlxalq Novruz günü” elan edilməsi hadisəsi Azərbaycan Respublikasının təşəbbüsü ilə baş vermiş və Azərbaycan dövlətinin bütün xalqlarla həmrəylik dostluq və anlaşma şəraitində yaşamaq istəyini bir daha nümayiş etdirmişdir. 18 illik üzvlük dövründə Azərbaycan BMT- də böyük nüfuz qazanmış, onu özünün milli-mənəvi dəyərlərini dünyada yaymaq üçün mühüm bir tribunaya çevirmişdir. Bu isə bilavasitə ölkəmizdə mədəni dəyərlərin qorunub saxlanması və bərpaasına ardıcıl göstərilən dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsidir (6, 13).

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının ən əziz milli bayramı olan Novruzun milli varlığımızın əsası olan milli dövlətçilik ənənələrimizin inkişafına həmişə xidmət etmiş və bundan sonra da əbədi ideoloji dəyər kimi öz tarixi missiyasını yerinə yetirərək, milli varlığımızın inkişafına daim öz töhfəsini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Novruz Bayramı Ensiklopediyası. Tərtib edənlər: Bəhlul Abdulla, Tofiq Babayev. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 208 s.
2. Qasimov C. Novruz bayramı milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası kontekstində. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXXI kitab. Bakı: Nurlan, 2009, s. 14-23
3. İbrahimov M. Novruza layiqli hədiyyə / Azərbaycanda Novruz (toplu). Toplayanı, nəşrə hazırlayanı və elmi redaktoru Azad Nəbiyev. Bakı: Çıraq, 2012, s. 48-50
4. Nəbiyev A. Novruz sülh, dostluq və humanizm bayramıdır / Azərbaycanda Novruz (toplu). Toplayanı, nəşrə hazırlayanı və elmi redaktoru Azad Nəbiyev. Bakı: Çıraq, 2012, s. 72-80
5. Nəbiyev B. Novruz bayramınız mübarək / Azərbaycanda Novruz (toplu). Toplayanı, nəşrə hazırlayanı və elmi redaktoru Azad Nəbiyev. Bakı: Çıraq, 2012, s. 10-12
6. Paşayeva Ə. Novruz dünyanı bəzəyir / Azərbaycanda Novruz (toplu). Toplayanı, nəşrə hazırlayanı və elmi redaktoru Azad Nəbiyev. Bakı: Çıraq, 2012, s. 13-15

DIFFERENT IDEOLOGICAL APPROACHES TO THE NOVRUZ HOLIDAY IN AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC AND IN AZERBAIJAN SSR

Summary

The history of Novruz holiday was always connected with the national traditions of Azerbaijan. In myths and legends the connection of this holiday with Azerbaijan land is showed. According to the sources of the middle ages Novruz holiday improved its connection with national traditions in the following centuries even more. Till XX c. in Azerbaijan this holiday was celebrated with great intention. In XVIII-XIX c Azerbaijan was occupied by Russia and royalty didn't celebrate this holiday. As a result of revolutions which took place in the beginning of XX c the royalty collapsed and the Azerbaijan Democratic Republic was established in Northern Azerbaijan. The government paid a great attention to the celebration of this holiday and considered it one of the sources of national ideology. During USSR the celebration of this holiday was forbidden. At the end of the XX c Northern Azerbaijan regained its independence and Novruz holiday was freed from the national oppression. It became the greatest achievement of Azerbaijan people when Novruz holiday was included into the list of the holidays of world peoples by UNESCO on the 30th of September, 2009. The greatest role of this holiday in the development of governing traditions of Azerbaijan is of its being declared at the 64th sessions of UNO as "International Novruz Day".

Key words: Novruz, holiday, folklore, ceremony, nationalism, government, tradition.

РАЗЛИЧНЫЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРАЗДНИКУ НОВРУЗ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКЕ И В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Резюме

История праздника Новруз всегда была тесно связано с национальными обычаями Азербайджана. В мифах и легендах показывается его принадлежность к азербайджанской земле. Согласно источникам средних веков, в последующие века праздник Новруз еще больше усилил свою связь с национальными традициями. До XX века в Азербайджане этот праздник отмечали с большим торжеством. В XVIII-XIX веках, когда Азербайджан был в составе России, царская власть не отмечала этот праздник на государственном уровне. Но несмотря на это, народ продолжал отмечать свой праздник. В результате революций, произошедших в начале 20 века, царская власть распалась. В Северном Азербайджане была основана Азербайджанская Демократическая Республика. Празднику Новруз уделялось большое внимание, и он считался одним из национальных источников. В период СССР праздник Новруз запрещалось проводить. В конце XX в. Северный Азербайджан вернул свою независимость, и праздник Новруз был освобожден от национальной агрессии. Это стало большим достижением Азербайджана, когда 30 сентября 2009 года ЮНЕСКО включил праздник Новруз в список праздников народов мира. Великая роль этого праздника в развитии государственных традиций Азербайджана является его провозглашение как "Международный День Новруза" 21 марта во всем мире на 64-ой сессии ООН.

Ключевые слова: Новруз, праздник, фольклор, национальность, государственность, традиция

SƏFA QARAYEV
*AMEA Rəyasət Heyəti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
safaqara@mail.ru*

FOLKLORUN SOSIAL-PSIXOLOJİ KONTEKSTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ STEREOTİPLƏRİN ROLU

İlk olaraq diqqətə çatdıraq ki, stereotip sözü yunan dilində “stereos” – möhkəm, “tyros” - iz deməkdir. Əvvəllər kitab çapı, tipografiya sahəsində işlədilən bu terminin “Sosial stereotip” formasında işlənilməsi amerikalı sosioloq Valter Lipmanın adı ilə bağlıdır. O, 1922-ci ildə “İctimai fikir” əsərində bu termini “düşüncəmizdəki rəsmlər” mənasında işlətməmişdir. “Lipman “düşüncəmizdəki rəsmlər” yanaşması ilə bizim müəyyənleşmiş, az və ya çox dərəcədə sabit olan dünyagörüşümüzü nəzərdə tuturdu. Stereotip qavramı ilə insanlara aid və onların hökm verməsində mühüm təsirə malik olan sabitleşmiş fikirlər, ideologiyalar və gözləntilər açıqlanmaqdadır” (5, 128). U.Ouashoff qrupun stereotipinin mahiyyətini belə izah edir: “Bir stereotip müəyyən bir toplumun və ya fərdlərin üzvü olduqları qrupun qənaətlərinin təzahürüdür. Stereotip səbəbsiz bəsidleşdirilən və ümumiləşdirici şəkildə emosional dəyərləndirməyə əsaslanmaqla bir sinifi müəyyən xüsusiyyət və davranış tərzləri ilə xarakterizə edən mühakimənin məntiqi şəkildir” (5, 133). Həmçinin “V.Lipmana görə, stereotiplər mədəniyyətlə determinasiya olunan, nizamlanan “dünya təsviridir”, onun köməyi ilə mürəkkəb sosial obyektlərin qavranılması üçün göstərdiyimiz səylərə qənaət edir və dəyərlərimizi, mövqeyimizi, hüququmuzu müdafiə edirik. Başqa sözlə ifadə etsək, stereotiplər sosial informasiya axınında insanı istiqamətləndirir və ona özünü qiymətləndirməsində yardım edir. Stereotiplər sadə, ümumiləşmiş, bəzən də təhrif olunmuş şəkildə olduğu üçün o qədər də etibarlı deyildir” (4).

Müasir Amerika folklorşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Simon J.Broonerə virtual ünsiyyət zamanı stereotip və folklor münasibəti ilə bağlı ünvanladığımız suala o belə bir açıqlama gətirdi: “Stereotiplər folklorlarda təhqirlər, hekayələr, obrazlar və s. formada təcəssüm oluna bilirlər amma tədqiqatçı analiz nəticəsində folklor faktının əsasında hansı stereotiplərin dayandığını müəyyənleşdirə bilər. Deyə bilərik ki, müəyyən stereotipik ayama və obrazlar folklorik ola bilərlər çünki, onlar təkrarlanırlar. Stereotiplər folklorun janrı deyil, onlar tədqiqatçı tərəfindən müəyyən olunurlar”. Bu məntiqə sosial-psixoloji düşüncə kimi stereotiplər etnosun kollektiv xarakterli folklor mətnləri ilə yanaşı, həmin etnosun nümayəndəsi tərəfindən yazılan əsərdə də ortaya çıxma bilər. Və yaxud bir etnosun başqa bir etnos haqqında mənfə stereotip münasibəti təhqiredici folklor nümunələri ilə yanaşı, müəyyən sosial qrupa aid olan şəxsin fərdi yaradıcılığında da öz əksini tapa bilər. Bəzən də stereotiplər fərdi davranışın stimullaşdırıcı mənbəyi kimi ortaya çıxır. Yəni fərd aid olduğu sosial mədəni mühitin stereotiplərinin təsiri ilə başqa qrupa təhqiramiz folklor vasitəsi ilə münasibət bildirməklə yanaşı, digər qrupun fərdinə qarşı fiziki xəsarət belə yetirə bilər. Bir sözlə, stereotiplər qrupun mövqe və yanaşma müəyyənleşdirici sosial-psixoloji fonudur. Stereotiplər sosial münasibətlərin cərəyan etdiyi çox fərqli kanallar və davranışlar vasitəsi ilə özünü aktuallaşdırma bilər ki, onlardan ən mühüm əhəmiyyət daşıyanlarından biri də folklorlardır. Məlumdur ki, “biz özümüz, ailəmiz və digər qruplar haqqında fikirlərimizi ailə və həmyaşd qrupların folkloru vasitəsi ilə öyrənirik”(1, 399). Yəni stereotiplər folklorlarda təcəssüm olunmaqla yanaşı, həm də folklor vasitəsi ilə davamlılıq, aktuallıq və gələcək nəsillərə ötürülmə imkanı əldə edir. Amma bununla yanaşı, folklor stereotiplərin davam etdirilməsi və ötürülməsinin yeganə yolu deyildir. Mətbuat, film, reklamlar, fərdi yaradıcılıq nümunələri və s.-də stereotiplərin aktuallaşdırıcı faktoru və yeni nəsillə ötürülmə vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

Çox zaman stereotip və milli xarakter məfhumlarını eyni mənalı anlayış kimi istifadə edilir lakin bu anlayışlar fərqli psixoloji nüanslardır və bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Folklor vasitəsi ilə qrupun, xalqın stereotipinin, milli psixologiyasının öyrənilməsi üçün nəzəri platformanı aydın təsəvvür etmək üçün Alan Dundesin “Həyat toyuq tarına bənzəyir: folklorla german milli xarakterinin öyrənilməsi” adlı kitabındakı bir çox nəzəri tezislərə diqqət yetirmək istərdik.

Çoxtərəfli spesifikaya malik olan məşhur tədqiqatda folklorşünaslar üçün maraqlı kəsb edəcək aşağıdakı problemlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir: “Regional müxtəlifliyə malik olan mədəni mədə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rialların müqayisəsində Von Sydounun ekotip konseptindən əlverişli istifadə edilmə potensialı; Uzun zaman kəsimində milli xarakterlərin stabilliyi problemi; Stereotiplər, milli xarakter və etnik ləkələmələr (ayamalar-S.Q) arasındakı əlaqələr; Milli xarakterlərin müəyyənlişməsində xalq metaforalarının (elit sənət təsvirlərindəki ehtiyatlı yanaşmaların əksinə olaraq) əvəz edilməz rolu; Qrup folklorunun həmin qrupun xarakterini təcəssüm etdiməsi məsələsi” (2, 107).

Müəllif ilk olaraq, belə bir sual ətrafında fikir mübadiləsi aparır: hər hansısa bir qrupun folkloru bu qrupun özünəməxsus xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirirmi? Bu suala cavab axtarışı kontekstində ilk olaraq J.G.Herder fikirlərini diqqət mərkəzinə gətirən A.Dundes bildirir ki, Herder görə, insanların ruhu onların nəğmələrində ifadə olunmuşdur. Ondan sonra gələn çoxsaylı alimlər bu iddianı dəstəkləmişlər. Milli xarakterlərə çoxsaylı əsərlərin həsr edilməsinə baxmayaraq, folklor insanları özünü təsvirinə imkan yaradan vasitə kimi baxılmasını təsdiqləyən çox az yanaşma tapmaq mümkündür. Bu istiqamətdəki tədqiqatların çətinliyindən danışan müəllif göstərir ki, folklor materiallarının çoxu yalnız bir folklor qrupu ilə məhdud deyildir. Yəni müxtəlif qrupların paylaşıqları çoxsaylı ortaq folklor nümunələri mövcuddur. Odur ki, sübut etmək çox çətinidir ki, hər hansısa bir qrupun folkloru özünəxasdır və spesifik olaraq həmin qrupa məxsusdur. İkincisi, bu halda müəyyən qrupun folklorunun həmin qrupun spesifik cizgiləri üçün açar olmasını sübut etmək də çətinləşir (3, 1). Daha sonra folklorun ekotip və milli cizgilər arasında əlaqəsindən danışan müəllif bildirir ki, ilkin olaraq bu tiplərin özünü müəyyənləşdirmək çətinidir. Xatırladaq ki, ekotip termini Von Sydow botanika elmindən götürmüşdür. Bitkilərin xüsusi mühitlərə adaptasiyası ilə yaranan genetik müxtəlifliyini ifadə edir. Folklorlarda bu termin nağıl, mahnı və digər folklor janrlarının coğrafi yaxud mədəni faktorlarla əlaqədar olaraq şərtlənməsini və lokal spesifikasını ehtiva edir. Ekotiplər kənd, şəhər, regional və milli səviyyələrdə ola bilər (3, 2). Hətta ekotiplər müəyyənlişsə və aşkarlansa, yenə də folklorşünaslar qarşısında onların aid olduğu qrupun psixoloji olaraq fərdi cizgilərini təcəssüm etdirməsini şərh etmək kimi problem qalmaqda davam edir (3, 2). Yəni müəyyən qrupun folklorunun onun özünəməxsus fərdi cizgilərini təcəssüm etdirməsini sübut etmək heç də məhz həmin qrupa xas olan spesifik folklorun müəyyənlişməsi ilə mümkün olmur.

Bununla yanaşı, müəllif folklor faktlarının aid olduğu sosial qrupun özünəməxsus psixologiyası ilə əlaqələrinin müəyyənlişdirilməsində antropoloq və folklorşünasların yanaşmasındakı fərqlər də diqqət yetirir. Bildirir ki, antropoloqlar sahədən topladıqları bütün folklor faktlarını həmin cəmiyyətin özünəməxsus reallığı hesab edir və onları həmin mədəni dəyərlər kontekstində açıqlayırlar. Fərqli sosial-mədəni qruplardakı oxşar folklor faktlarının müqayisəsinə bir o qədər diqqət yetirmirlər. Müəllif bildirir ki, hər hansısa bir nağıl mətninə yüzlərlə amerikalı hindular arasında rast gəlmək mümkündür. O zaman iddia etmək mümkündür ki, bu həmin cəmiyyətə aid olan Tsmshian yaxud Kvvakitul xarakterini təcəssüm etdirir? Tədqiqatdan aydın olur ki, müqayisəli metod mədəni cəhətdən qohum olan ekotiplərin müəyyənlişməsinə çox tənqidi yanaşır. Yəni eyni bir qrupa aid olan ayrı-ayrı tayfa, xalq və s.-də ekotip elementlərini tapmaq çətinidir. Alan Dundes bildirir ki, antropoloqlar folklor faktlarını həmin xalqın özünə məxsus hesab edib, başqa xalqlarla olan oxşar cizgiləri kənara qoyduqları kimi, folklorşünaslar da ayrı-ayrı oxşar nağıl və adətləri biri-birləri ilə geniş şəkildə müqayisə edir, amma müvafiq folklor faktlarının ayrı-ayrı milli mühitlərdə qazandığı spesifik keyfiyyətlərə diqqət yetirmirlər. Həmçinin o bildirir ki, ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə müəyyən nağıl tiplərinin subtiplərini (müəyyən nağıl tiplərinin ayrı-ayrı yerlərdə spesifik çalardə ortaya çıxması) aşkarlamaq mümkün olsa da, onun səciyyəvi cizgilərini yalnız bir mədəni kontekstlə əlaqələndirmək çətin işdir. “Odur ki, milli xarakterin araşdırılması üçün ekotiplər konsepti ayrı-ayrı nağıl tiplərinin subtiplərdən daha səmərəli ola bilər” (3, 3). Yəni spesifik olaraq müəyyən qrup üçün xarakterik olan folklor materialları onların özünəməxsus xarakterinin öyrənilməsi üçün daha böyük imkanlar açır.

Alan Dundes tədqiqatında bildirir ki, milli xarakterin mövcudluğu məsələsinə yanaşmalar da bir mənalı deyildir. Suallar daha çox bu istiqamətdə olmuşdur ki, “görəsən milli xarakter deyilən bir xüsusiyyət mövcuddur, yoxsa o insanların uydurmasından ibarət olan bir anlayışdır?”. Aydın olur ki, Avropa folklorşünaslığında da bu anlayış barədə konkret yanaşmalar az olmuşdur. Avropalılarda milli xarakter ideyası faşist Almaniyasının folklor faktlarından öz rassist və ideoloji baxışlarını ifadə etmələri üçün istifadə etmələri ilə assosiasiya olunmuşdur. Milli xarakter ideyasının faşist Almaniyasının təbliğatı ilə assosiasiya olunması nəticəsində bu istiqamətdəki tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirilməmişdir. Bu yanamanın intellektual olaraq qəbul edilməz bir gerçəklik olduğunu

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

bildirən Alan Dundes vurğulayır ki, bu konseptdən sui-istifadə onun ciddi planda analizinə mane olmamalıdır.

Avropada “milli xarakter”ə həsr edilən çoxsaylı yanaşmaları analiz etməyə lüzum görməyən müəllif bu anlayışın təbiəti barədə yazır: “Demək kifayətdir ki, mən milli xarakterin təbiəti etibarlı ilə bioloji yaxud irqi məsələ olmasına inanmıram. Onu coğrafi xüsusiyyətlər və iqlim də şərtləndirmir. İnsanların milli (yaxud etnik) xarakteri onların sənət, musiqi, ədəbiyyat, mətbəx, tibb və başqa bu kimi proyeksiya materiallarında ifadə olunur. Cizgilər və mövzular proeksiya materiallarında empirik olaraq müşahidə edilə bilər... Müvafiq olaraq, biz insanların folklorunu yalnız mümkün xarakterik cizgilər barədə məlumatlara giriş əldə etmək üçün araşdırırıq. Bu cizgilər pozitiv və yaxud neqativ kimi dəyərləndirilə bilər. Səciyyəvi cizgilərin dəyərləndirilməsi nisbi işdir. Əlaçlıq təqdirəlayiq hadisə kimi qəbul edildiyi halda, simiclik pis bir davranış kimi qəbul edilə bilər. Amma eyni şəxsi xüsusiyyətlər hər iki durumu da özündə ehtiva edə bilər. Əgər hər hansısa bir insanın fərdi cizgilərinin aid olduğu insanlar qrupu varsa, o zaman müvafiq olaraq bu cizgilər mədəni təzahürün geniş müxtəlifliyində də təcəssüm oluna bilər. Biz bu cizgiləri xalq deyimlərində, atalar sözləri, tapmaca, lətifə, oyun və xalq nəğmələri kimi çox genişmiqyaslı folkloristik janrlarda aşkarlaya bilərik” (3, 4). Müəllifin bu yanaşması bizim üçün bir çox baxımdan əhəmiyyətlidir. Göründüyü kimi, müəllif milli xarakterlərə bioloji, coğrafi və irqi hadisə kimi yanaşılmasını məqbul hesab etmir. O, milli xarakteri müəyyən bir toplumun empirik olaraq müşahidə edilə bilən xüsusiyyətləri hesab edir. Yəni qrup müəyyən orta keyfiyyəti, dəyərləri, dünyagörüşünü bölüşür ki, bu cəhət həmin qrupun özünəməxsus xarakterini də müəyyənləşdirir. Qrupun aparıcı konsept və yanaşmaları onun hər bir fərdinin xarakterlərində də bu və ya digər şəkildə müşahidə oluna bilər. Qrupun özünəməxsus xarakterik cizgiləri isə onun çoxçeşidli proeksiya materiallarında, xüsusən folklorunda təcəssüm olunur. Amma folklor faktlarının arxasında dayanan xarakteri görmək üçün materialların sadəcə müşahidə edilməsi kifayət deyil. Folklorik təzahürün mahiyyəti onu doğuran xarakterin mahiyyəti ilə simmetrik olmaya da bilər. Odur ki, qrupun folklor faktlarını proeksiya olunan gerçəklik kimi qəbul edib ondan proeksiya edən stimuluverici dünyagörüşünü, komplekslərini və s. xüsusiyyətlərini bərpa etməklə qrup xarakterini (və ya milli, özünəməxsus psixologiyasını) öyrənməyə nail ola bilərik.

Beləliklə, Alan Dundes müəyyən etnik qrupun ekotip xarakterli folklorunu və stereotiplərini milli psixologiyanın müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri mənbə hesab edir. Müəllif onu da bildirir ki, milli psixologiyanın müəyyənləşməsi üçün kollektiv-kütləvi mədəniyyət elitar mədəni nümunələrdən daha geniş məlumat verir. Bununla belə müəllif german cəmiyyətindəki stereotiplərin müəyyənləşməsində kütləvi mədəni faktlarla yanaşı, ayrı-ayrı şəxslərin məşhur bədii əsərlərinə də istinad edir. Buradan da aydın olur ki, toplumun stereotipləri bu və ya digər şəkildə insan yaradıcılığının fərqli səviyyələrində təcəssüm oluna bilər. Bu da özlüyündə milli psixologiyanın müəyyənləşdirilməsi üçün qiymətli material verir.

Stereotiplər aid olduğu qrup psixologiyası barədə məlumat verməklə yanaşı, həm də həmin qrupun hansı psixoloji xarakterə sahib insanların aparıcı mövqeyi əsasında qurulduğunu diqqət mərkəzinə gətirir. Yuxarıda diqqət çatdırdığımız kimi, Alan Dundes müəyyən sosisumu eyni xarakterli paylaşan toplum kimi deyil, bir-birindən fərqli cizgilərə malik qruplar əsasında formalaşan psixososial cəmiyyət kimi anlayır. Anlaşılan odur ki, müəyyən faktorların təsiri ilə (toplumda hər hansı bir xarakterik cizgi daşıyıcılarının say etibarlı ilə çoxluq təşkil etməsi və yaxud müəyyən xarakterik dəstəkləyən siyasi-ideoloji birləşmənin meydana çıxması) çoxsaylı xarakterlərdən biri cəmiyyətdə daha aparıcı mövqə qazanır. Qrupun psixoloji keyfiyyətinin monolit olmaması kollektivin ətrafa qarşı müəyyən psixoloji münasibətinin bəzən həmin toplumun müəyyən alt qrupları və fərdləri tərəfindən qəbul edilməməsi ilə özünü büruzə verə bilər. Bununla yanaşı, hər hansısa bir psixoloji xarakterin cəmiyyət baxımından çoxluğu və ya hansısa başqa bir səbəbdən üstünlüyü əsasında toplumun özünəməxsus xarakteri yaranır ki, bu da toplumun ətrafa baxışında ciddi rol oynayır.

Təqdim olunan yanaşmalardan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, milli psixologiyanın aşkarlanmasında folklor və stereotiplərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin folklor və digər yaradıcılıq materialları əsasında müəyyənləşdirilən stereotiplər qrupun psixoloji özünəməxsusluğu hesab edilə bilməz. Stereotiplər özləri qrup psixologiyasının proeksiya olunduğu gerçəklik kimi, şərh edildikdən sonra qrup psixologiyasını (milli psixologiyayı) aşkarlamaq mümkün ola bilər. Həmçinin o da aydın olur ki, müxtəlif səviyyələrdə özünü büruzə verən ekoti-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

pərin müəyyənləşdirilərək təhlil edilməsi qrup psixologiyasının öyrənilməsi istiqamətində daha böyük imkanlar yarada bilər.

Sonda onu deyək ki, sosio-kulturoloji kontekstdə yanaşanda stereotiplər folklorun, folklor da stereotiplərin öyrənilməsi üçün unikal imkan yaradır. Stereotiplər toplumsal münasibət səviyyəsidir və onun daxili mahiyyətinin sadə müşahidə yolu ilə öyrənilməsi çətin, bəzi hallarda isə mümkün-süzdür. Lakin müəyyən qrupun, kollektivin düşüncə və yanaşmalarının metaforik və variantlı ifası üçün geniş imkanlar açan folklorun təhlili stereotiplərin impulsiv mənşəyinin öyrənilməsinə geniş imkanlar açır (7, 175). Digər tərəfdən də folklor faktlarının davamlılığının və daxili mahiyyətinin formalaşmasında stereotiplərin müstəsna rolu vardır. Odur ki, folklor faktlarının dərinədən dərk olunması üçün stereotiplərin öyrənilməsi çox vacibdir. Folkloru qrupun stereotiplər müstəvisində öyrənilməsi müasir sosial-antropoloji yanaşmanın əsas istiqamətlərindən biridir və düşünürük ki, bizim folklorşünaslığımızda da bu istiqamətdəki tədqiqatların genişləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bynum Joyce C. Folklore and international stereotypes. *ETC: A Review of General Semantics* Vol. 47, No. 4 (Winter 1990-91), p. 399-402
2. Dolby-Stahl, Sandra K. Review of Alan Dundes, *Life is Like a Chicken Coop Ladder: A Portrait of German Culture Through Folklore*. 1984 *Folklore Forum* 17 (1):p 106-108
3. Dundes Alan. *Life Is Like a Chicken Coop Ladder. A Portrait of German Culture Through Folklore*. New York: Wayne State University Press, 1989. 174 p
4. Etnik stereotiplər. https://az.wikipedia.org/wiki/Etnik_stereotip
5. İmançer, Dilek. Sosial Psixoloji Açıdan Stereotip Kavramının Dil ve Metin Analizinde Kullanımı. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi* 3 (2004): p 128-142
6. Röhrich Lutz. *Introduction. Storytelling in contemporary societies, Germany*: Gunter Narr Verlag Tübingen 1990, p. 9-13
7. Alan Dundes. *Interpreting Folklore*. Indiana: Indiana University Press. 1980, p 304

THE ROLE OF STEREOTYPES IN LEARNING THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONTEXT IN FOLKLORE

Summary

In order to investigate the definite group's psychology profoundly, there is an exceptional importance of the same group stereotypes. Stereotypes have a decisive role in determining the negative and positive relationships among the socio-groups. As the women have stereotypes about men and the men have the stereotypes about women in the society, the masters of different professions also have stereotypes about one another. In addition to other stereotypes, the ethnic stereotypes play a significant role in the formation of folklore in the society. It means the stereotypes are one of the main features of the society which is defined as "folk" and "group" in folklore-study. Sharing a single stereotype of the group brings the teller and the listener (including sharing and accepting on the Internet) to the definite emotional articulation that it acts as a serious criterion for the actualization of folklore.

Key words: stereotype, profession stereotype, national folklore, folk conception, social-psychological context

РОЛЬ СТЕРЕОТИПОВ В ИЗУЧЕНИИ СОЦИАЛЬНО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КОНТЕКСТА В ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Стереотипы обладают исключительной ролью в глубоком изучении психологии определенной группы. Стереотипы также обладают решающей ролью в определении положительных и отрицательных отношений между группами социума. Также как существуют стереотипы женщин по отношению к мужчинам и наоборот, также есть стереотипы представителей разных профессий по отношению друг к другу. Вместе с иными стереотипами, этнические стереотипы играют решающую роль в формировании фольклора в обществе. То есть стереотипы являются одним из основных особенностей показывающих своеобразие социума, определенного в фольклористике как "народ" и "группа". Разделение группой единого стереотипа, объединяет сказителя и слушателя (а также того, кто поделился и принял информацию в интернете) в определенном эмоциональном ключе, а это в свою очередь, выступает в качестве критерия актуализации фольклора.

Ключевые слова: стереотипы, профессиональные стереотипы, национальный фольклор, понятие фольк (folk), социально-психологический контекст

HİKMƏT QULİYEV

*AMEA Rəyasət Heyəti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
quliyevh@mail.ru*

VİRTUAL SOSIAL QRUPLARIN FOLKLORİK KİMLİYİ KONTEKSTİNDƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏSİNƏ BAXIŞ

Məlumdur ki, folklor onu yaradan xalqın, etnosun dünyagörüşünü, gerçəkliyi qavrama və ifadə etmə spesifikasını, özü və digərləri barədə münasibətini, onu təşkil edən fərd və qrupların maraqlarını, dəyişən sosial şərtlər və ideologiyalar axarında cari və strateji hədəflərini özündə əks etdirən dinamik və pragmatik sistemdir. Bu mənada folklor müəyyən bir etnosun, onu təşkil edən ən müxtəlif qrupların özü və başqaları, eyni zamanda başqalarının onun barədə düşüncələrini də təcəssüm etdirmək imkanına malikdir. Başqa şəkildə desək, xalq (xalq deyər-kən Alan Dundesin “ən azı bir ortaq faktora malik olan, müəyyən bir folklor nümunəsi, adət və ya ənənəni özününkü hesab edən, etnik, dini, linqvistik və s. faktorlar əsasında birləşən qrup və ya qruplar” yanaşma modeli nəzərdə tutulur – Dundes 1998: 139-153) həm özü-özü haqqında, həm də ətrafdakıların onun haqda nə düşündüyünü təsəvvür edən və əsaslandırılan özünüifadə etmə və özünüqoruma mexanizminə malikdir. Məsələyə bu məntiq aspektindən yanaşdıqda məlum olur ki, müəyyən fərdlərin və ya qrupların kollektiv maraq və rəyləri əsasında meydana çıxan folklor nümunələri ən müxtəlif düşüncə və baxışları özündə əks etdirir. Odur ki, etnosun özü və başqaları, eyni zamanda başqalarının onun barədə (nə və ya necə) düşüncələri haqda münasibəti ifadə edən folklorik faktlardan milli kimliyin təhlili və şərhində geniş istifadə etmək mümkündür. Çünki xalqın özü və özləri barədə stereotipləşmiş münasibəti, əsasən, folklor faktlarında əks olunmuşdur. Bu münasibət və rəylər müəyyən stereotiplər formalaşdırır ki (yaxud stereotiplər müəyyən münasibət və rəylər doğurur ki), komik və ya ironik reaksiya daxilində həmin əlamətləri açıq-aydın görmək olur. Xüsusilə də, lətifə janrında bir qrupun digər qrup və yaxud bir etnosun digər bir etnos barədə (daha çox dominant etnosun etnik azlıq haqda) formalaşmış münasibəti öz əksini tapır. A.Dundesin lətifələr barədə düşüncələrindən aydın olur ki, lətifə dominant etnosun azlıqda qalan və ya gəlmə hesab olunan etnosa qarşı münasibətinin ifadəsi üçün əlahiddə imkanlara malikdir. Alim nümunə olaraq almanların yahudi və türklərə qarşı ironiya ilə ifadə olunan aqressiv münasibətini xüsusi vurğulayır (Дандес 2003: 178-188). Təbii ki, komiklik və ya ironiklikdən asılı olmayaraq, folklor vasitəsilə ifadə olunan münasibətdə müəyyən stereotipləri müşahidə etmək mümkündür. Lakin həmin stereotiplərə əsasən hər hansı bir xalq, yaxud sosial qrup barədə müsbət və ya mənfi xarakteristika müəyyənləşdirmək bir qədər mürəkkəb məsələdir. Əvvəla, ona görə ki, bir etnosun digər bir etnos barədə təsəvvürləri tendensiyalı xarakter daşıyır. İkincisi, qarşılıqlı təmas və ya toqquşma zəminində meydana çıxan münasibət bütün hallarda qisas, suçlama, şəh atma kimi özünümüdafiə mexanizmləri əsasında ortaya çıxan davranışları və düşüncələri ifadə edir. Burada bir qrupun digər bir qrup, bir etnosun başqa bir etnos barədə reallığa, gerçəkliyə əsaslanmayan, qarşısındakından daha çox özünün təsəvvürlərini ifadə edən münasibəti aktuallaşmış olur. A.Dundesin “proyektiv inversiya” adlandırdığı bu mexanizmə görə, bir qrup digər qrupu özünün ona etmək istədiyi hərəkət və ya davranışla suçlayır. Alim müasir Amerika əfsanələrindən birini nümunə gətirərək qeyd edir ki, əfsanəyə görə “qaradərili gənclər ictimai hamamda ağ oğlanı (ağdərili nəzərdə tutulur – H.Q.) axdalayıblar” (Dundes 2007: 282). Alim yazır ki, bu əfsanədə super-fallik gücə malik qaradərili kişi barədə stereotipləşmiş düşüncədə ağın metamorflaşmış qorxusu dayanır (Dundes 2007: 282). Yəni ağ qaranın super-fallik gücündən qorxduğu üçün qaranın onu axtaladığını deyir. Qaranı axdalamaq arzusu ağ oğlanın axdalanması kimi proyektiv şəkildə təsvir olunur. Müəllifin yanaşmasından aydın olur ki, folklorlarda stereotip kimi populyarlaşan müəyyən baxış və ya münasibət proyektiv inversiya mexanizmi əsasında meydana çıxmışdır. Folklorik reaksiya kimi ortaya çıxan belə stereotiplərin mənalılarının aşkarlanmasında, heç şübhəsiz ki, Alan Dundesin təklif etdiyi “proyektiv inversiya” modelinin geniş perspektivləri mövcuddur. Beləliklə, buradan aydın olur ki, bir qrupun digər

qrup, bir etnosun başqa bir etnos, bir peşə sahiblərinin başqa bir peşə sahibləri barədə olan təsəvvürlərini əks etdirən folklor faktlarından sosial qrupların folklorik kimliyini araşdırmaq mümkündür.

Təbii ki, sosial planda qruplararası, etnoslararası, fərdlərarası münasibətlərdə yaranan və onu yaradanların maraq və arzularını birbaşa deyil, metaforik-simvolik şəkildə ifadə edən, eləcə də özünüqoruma və əsaslandırma mexanizmləri əsasında ortaya çıxan folklor faktlarından **milli kimliyin** müəyyənləşdirilməsi kifayət qədər mürəkkəb məsələdir və özünə münasibətdə metodoloji yanaşma tələb edir. Çünki milli kimlik məsələsi, əslində, sosial qrupların folklorik kimliyinə əsaslanır. Bu problem birbaşa olaraq, folklor istilahının kəsb etdiyi mənaya olan münasibətin zamanla dəyişməsindən qaynaqlanan məsələdir.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, folklorşünaslığın intellektual inkişaf tarixinin ilkin dövrləri folklorə yanaşmada ideallaşdırma, kultlaşdırma, romantik və retro duyğuların ortaya çıxması ilə müşahidə olunmuşdur. Folklorun mahiyyət etibarilə xalqla bağlı olması, onun “xalq biliyi”, “xalq məntiqi”, “xalq yaddaşı” və s. kimi mənalandırılması romantik, millətçi, populist və s. baxışların yaranmasına səbəb olmuşdur. İlkin dövrlərdə daha çox “təkamülçü antropoloqların” diqqətində olan folklor əsrarəngiz keçmişin antikvarı, qalığı kimi qəbul olunmuş, onun bu günlə, gələcəklə olan əlaqəsi barədə “düşünülməmişdir”. Folklorun aktiv sosial proseslərdən kənarlaşdırılaraq, yalnız keçmişlə bağlanması, “keçmişdən gələn səslər” kimi xarakterizə olunması ona münasibətdə retro duyğuların sərgilənməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxışa görə, folklor keçmişin eksponatı, minilliklərin sorağı, ideal dəyərlərin əks olunduğu xalq xəzinəsidir. Folklorə antikvariat, eksponat kimi baxılması, onun ideallaşdırılmasına, kultlaşdırılmasına gətirib çıxardı ki, bu folklorlarda yalnız müsbət ideya və çağırışların, qüsursuz qəhrəmanların axtarışını gücləndirdi.

Millətçi-populist tendensiya tərəfdarlarının daha çox diqqət mərkəzində olan milli kimlik məsələsi folklorə yanaşmada da bir sıra yanlışlıqların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Folklorə xalqın keçmişi, bədii-estetik dəyərə malik olan və söz vasitəsilə ifadə olunan anlayış kimi yanaşan filoloji folklorşünaslıqda özünə daha geniş imkanlar əldə edən millətçi tendensiya tərəfdarları “milli kimlik”, “etnik milli dəyərlər”, “milli-mənəvi sərvətlər” adı altında müəyyən çağırışlar edirlər. Bu isə hər hansı bir obyektə, konkret halda desək, xalq yaradıcılığına yanaşmada rəşional məntiqi prinsiplərdən uzaqlaşmaqla emosional çağırışlara, populist təmayüllərə meyillənməyə gətirib çıxarmışdır. Təbii ki, bu tipli yanaşmalar təkcə folklorşünaslıqda deyil, humanitar və ictimai elmlərin əksəriyyətində – tarixşünaslıqda, arxeologiyada, etnoqrafiyada, ədəbiyyatşünaslıqda və s. özünə yer tapa bilmişdir. Obyekt xalq və onun yaratdığı gerçəklik (maddi və ya mənəvi) olduğu üçün belə tədqiqatlarda millətçiliyə, etnik-milli kimliyin qabardılmasına, xüsusilə də emosional şəkildə özünü başqalarından üstün tutmaqla fərqləndirməyə - “bizdə bu ola bilər, bu ola bilməz!”, “bu, bizim xalqa yaraşmaz!” kimi heç bir elmi-məntiqi opponentiyyə immuniteti olmayan baxışlara rast gəlinir. Dədə Qorqud, Koroğlu, Molla Nəsrəddin və s. kimi folklor obrazlarına münasibətdə tətbiq edilən belə yanaşma onları dərindən öyrənməkdən daha çox, daha möhkəm qorumaq, dolayısı yolla, əsl mahiyyətindən uzaqlaşdırmağa, gizlətməyə xidmət edir. Millətçi yanaşmanın nəticəsində Dədə Qorqud, Koroğlu və Molla Nəsrəddin obrazlarının hər birinin davranış və hərəkətlərində müşahidə olunan triksterik tendensiyanın, zahirən müdriklik və qəhrəmanlıqla uyğun gəlməyən əlamətlərin aşkarlanması uzun müddət kənar qalmış (məsələ ilə bağlı bax: Quliyev 2016), onlar daha çox xalqımızın müdrik ağsaqqalı, güclü qəhrəmanı, iti zəkalı mütəfəkkiri kimi epitet və mübaliğələrlə “süslənmişlər”. P.N.Boratavın dünyanın müxtəlif kitabxana, muzey və arxivlərində saxlanan Molla Nəsrəddin lətifələri əlyazmalarını bir araya gətirməklə nəşr etdirdiyi kitab (Boratav 2014) millətçi folklorşünasların böyük təzyiqi və sərt reaksiyasına baxmayaraq (hətta birinci nəşri kitab mağazalarından yığılaqla) bu gün elmi dövriyyədə özünə geniş yer qazana bilmişdir. Molla Nəsrəddinin bütöv mahiyyətini, onun triksterik təbiətini – müdriklik və axmaqlıq, ağıllıqlıq və səfehlik, əxlaqlılıq və əxlaqlızlıq, dürüstlük və yalançılıq və s. kimi dinamik sosial davranış semantikasını anlamaq və müəyyənləşdirməkdə həmin nəşrin çox böyük rolu olmuşdur. Molla Nəsrəddinlə bağlı bu mətnlər ortaya çıxdıqdan sonra mənəzərə tamamilə dəyişdi. Gerçəkliyin komik və ironik planda dərki, gülüşün sosial konsept və normalar üzərində qurulmaqla kompleks və çatışmazlıqlar

əsasında aktuallaşması və s. kimi ideyalar Molla Nəsrəddin obrazına tətbiq olunmaqla maraqlı nəticə və qənaətlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu.

Yaxud Azərbaycan, eləcə də türk folklorunda “Edip” kompleksinin, incest münasibətinin mövcud olmaması barədə həm elmi məqalə və kitablarda, həm də çıxışlarda rast gəlinən millətçi bir tezisi də xatırlamaq yerinə düşər. Universal psixoloji kompleks kimi, “Edip” kompleksinin məhz türklərdə, eləcə də Azərbaycan folklorunda rast gəlinməməsi fikri, əslində, rəasional tezisdən daha çox, təəssübkeş millətçi çağırışına bənzəyir. Ata, ana, oğul üçbucağına əsaslanan ibtidai ailə modelinin mövcudluğu, cinsi istək və maraqların gerçəkliyi, qısqanma, qoruma və s. kimi bioloji instinktlərə malik şüurlu insan varlığının reallığı şəraitində “Edip” kompleksi yoxdur demək, müəyyən bir toplumu təbii-normal insani və psixoloji şərtlərdən məhrum etmək deməkdir. Folklorşünas S.Qarayev “Edip” kompleksi barədə yazır: “Edip” kompleksi Edip süjetini də öz içinə alan, yuxulardan şüurlu yaradıcılıq aktlarına qədər insan fəaliyyətinin bütün sahələrində özünü büruzə verə bilən psixoloji hadisədir. Bu kompleksin əsasında da ata-ana-övlad münasibətlərinin psixoloji konteksti dayanır. Bu mənada psixoloji hadisənin adlandırılmasında istifadə olunan “Edip kompleksi” onun terminoloji metaforası kimi anlaşılmalıdır. Bu kompleks psixoloji yaşantılarda (nevroz və digər psixoloji pozuntusu olan şəxslərdə), insanın qeyri-şüari fəaliyyətlərində (yuxular, qarabasmalar), insanın inkişafının müəyyən mərhələsində (3-5 yaşlar), yaradıcılıq aktları və s.-də özünü büruzə verən psixoloji prosesdir” (Qarayev 2016: 363). Göründüyü kimi, müəllif “Edip” kompleksini psixoloji hadisə kimi şərh edir və onun yaradıcılıq aktlarında rast gəlinən psixoloji proses olduğunu vurğulayır.

Bütün bu qeyd olunanları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, *folklor*da milli kimlik məsələsi millətçi tendensiya və təəssübkeşlik çağırışları kontekstində deyil, “folk” anlayışında ifadə olunan ortaq maraq və istəyə, kollektiv reaksiya və şərikli davranışa əsaslanan ayrı-ayrı qrupların folklorik kimliyi aspektindən təhlil olunmalıdır. Çünki ən azı iki fərdin iştirakı, onların ortaq ünsiyyət və marağı, özlərininki hesab etdikləri kollektiv adət, ənənə, davranış və biliyi vardırsa, deməli, həmin qrupun (məsələn, qəssabların, müəllimlərin, alimlərin, proqramistlərin və s.) xarakterindən, “kimlik” və spesifikasiyasından danışmaq olar. Düşünürük ki, müəyyən bir davranış şəklini, adət və ənənəni universallaşdırmaqla, bütöv bir xalqa, millətə aid etmək, onu milli-mənəvi dəyər hesab etmək, əlbəttə ki, yanlış qənaətlərə gətirib çıxara bilər. Çünki “folk” və “lore”-dan təşkil olunmuş folklor anlayışı – yəni xalq biliyi, xalq aradıcılığı, xalq məntiqi, bütövlükdə bir toplumu, xalqı, milləti ifadə etməkdən daha çox, “folk”-un tərkibindəki “lore” vasitəsilə - yəni ümumi mənada desək, “bilik” əsasında təmərküzləşən, ortaq maraq və reaksiya əsasında qurulan qrupların xarakterini, dünyagörüşünü təcəssüm etdirir. Ayrı-ayrı qruplar məhz ortaq “lore”-lər “biliklər” əsasında birləşirlər və özlərinin “folklore”-lərini yaradırlar. Başqa şəkildə desək, kommunikasiya və təmas əsasında fərd qrupa daxil olur, ortaq informasiya – bilik mühiti yaranır, qrup marağı və istəkləri üzərində qarşılıqlı razılaşma və saziş “imzalanır” ki, bu da spesifik davranış və leksikonunun formalaşmasına gətirib çıxarır. Deməli, kommunikasiya təmas mühitini, təmas mühiti qruplaşmanı, ortaq maraq və strategiyanı, ortaq maraqlar qarşılıqlı razılıq və spesifik mənalara (söz və davranışlar barədə), bütün bunlar isə folklorik kimliyi inşa edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ortaq maraq və arzulara əsasən təşkil olunan folklor qruplarının mövcudluğu, dayanıqlığı və ya sabitliyi çox sürüşkəndir. Belə demək mümkündürsə, folklor qrupları arasında sərhədlər çox dinamikdir. Qrup üzvünü qrupa bağlayan istənilən səbəb cari situasiya və faktorların təsiri ilə dəyişə bilər və yaxud fərd özünün dünyagörüşü, peşəsi, hobbisi, maraq və istəkləri baxımından eyni zamanda bir neçə xalq qrupunun üzvü ola bilər. Məsələn, hər hansı bir şəxs öz ailə mühiti tərkibində bir, iş kollektivi daxilində bir neçə, dünyagörüşü – dini baxışları kontekstində başqa, hobbisi daxilində isə tamamilə ayrı bir xalq qrupunun üzvü ola bilər. Odur ki, sosial qrupların milli kimliyindən danışmaqdan daha çox, folklorik kimliyindən – spesifikasiyasından danışmaq daha doğrudur. Fikrimizi Alan Dundesin “Xalq kimdir” məqaləsində xalq qrupları barədə irəli sürdüyü konseptual yanaşması ilə davam etdirmək istərdik. Alim yazır ki, “... xalqın millət və ailədən başqa bir sıra formaları mövcuddur. Coğrafi-mədəni bölgülər əsasında meydana çıxmış bölgə, əyalət, şəhər və kənd xalq qruplarını təşkil edə bilər. Bundan daha əyani olanı etnik, irqi, dini yaxud peşə xalq qruplarıdır. Hər bir etnik qrupun, hər bir peşə qrupunun özünün folkloru vardır. Beyzbol oyunçuları, kömür mədənciləri, kovboylar, balıqçılar, odunçular və dəmiryolçuların özünəməxsus arqosu, əfsanələri, qrup daxilində danışılan lətifələri vardır. On illər boyu aparılan

sahə çalışmaları bu qrupların özlərinə məxsus folkloru olduğunu qəti şəkildə göstərmişdir. Üstəlik, yeni qruplar ortaya çıxdıqca yeni folklor yaranır. Beləcə biz su qayıqçılarının, motosikletçilərin və kompyuter proqramçılarının folklorunun formalaşdığını və var olduğunu görürük” (Dundes 1198: 144). Göründüyü kimi, ən müxtəlif sosial qrupların özünəməxsus folkloru mövcuddur ki, bu da onları ayrı-ayrı folklor qrupları kimi araşdırılmasını zəruri edir. Bu yanaşmadan həm də o aydın olur ki, **folklorşünas təhlili üçün gərəkli olan məqam sosial qrupları differensiallaşdırən faktorlardır. İstər etnik, istər dini, istər irqi, istərsə də peşə baxımından fərqlənən sosial qruplar özünün folklorik kimliyi əsasında təşkil olunurlar.** Həmin qrupların xarakterini, özünəməxsusluğunu təmin edən əsas faktor onların yaratdıqları folklordur. Tərsinə çevirsək, folklor nümunələrində əks olunan düşüncələr, davranışlar və leksikon, müdafiə olunan maraq və ifadə olunan arzular onu yaradan, aktuallaşdırən və ötürən folklor qrupu haqqında təsəvvür yaradır. Yəni burada əsas məqam “bilik”lə bağlıdır. Xüsusilə də virtual sosial mühitdə sürətlə dəyişən və yenilənən cari dinamiklər kontekstində folklorik faktların təhlili bizə “lore” üzərində təmərküzləşməyi diqtə edir. Çünki sosial medianın sürətli və nəhəng informasiya seli kontekstində ən müxtəlif situasiya və hadisələrə münasibət kimi ortaya çıxan folklorik faktlar özündə təcəssüm etdirdiyi reaksiya baxımından diqqəti cəlb edir. Folklorik faktlardakı mövqe, maraq və hədəf onu yaradan folklor qrupunun kimliyini, strategiya və hədəfini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Virtual sosial qrupların folklorik kimliyi kontekstində məsələyə baxış.

Qeyd etdiyimiz kimi, hər hansı bir mətn, fakt müəyyən bir peşə sahiblərinin ortaq peşə fəaliyyəti zəminində meydana çıxan maraqlarının ifadəsi və təcəssümü kimi onu doğuran qrupun spesifikasını əks etdirir. Həmin mətni təhlil etməklə onun hansı qrupun arzu və istəyi əsasında ortaya çıxdığını, həmin arzu və istəyi müəyyənləşdirməklə cari planda ortaqlığı təmin edən faktorunu aşkarlamaq, eləcə də faktın aktuallaşma situasiyasını izləməklə (virtual sosial şəbəkələr bu prosesi daha dəqiq identifikasiya və qeydə alma imkanına malikdir) onun hansı hədəfə və strategiyaya yönəldiyini, xidmət etdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür. Cari planda götürülən fakt ortaqlığı və şərikliyi təmin etməklə bərabər, situativ maraq və strategiyayı da ifadə edir. Bu isə o deməkdir ki, ortaqlığa və şərikliyə səbəb olan faktor dəyişərsə, buna müvafiq olaraq maraq və arzu dəyişər, performativ (cari) strategiya və hədəf dəyişərsə həm “folk”-un, həm də “lore”-nin mahiyyəti dəyişə bilər. Tutaq ki, “Koroğlu” eposunun mahiyyətini ifadə edən qəhrəmanlıq məzmunu, obraz tipologiyası, tarixi-sosial gerçəklikdən qaynaqlanan mahiyyət, təkrar-təkrar ifa olunmaqla ənənəviləşən baxışlar və s. kimi zahirən sabit faktorlar sosial kontekstin dəyişməsi, fəlsəfi və ideoloji konseptin yenilənməsi, cari maraq və emosiyaların təmini zəminində yenidən doğulur. Onu doğuran “folk”-un mahiyyəti “lore”-nin məzmununda təcəssüm olunur. Nümunəyə baxaq:

**Bir gün Koroğlu dəlilərini yanına
yığıb deyir ki, mənə birdə Koroğlu
deməyin, ümumiyyətlə ata
zarafatını kruqdan yığışdırın**

f

Şəkil 1.

Nümunədən göründüyü kimi, Koroğlu obrazına münasibət ənənəvi xarakter daşıyır. Ənənədə qəhrəmanlıq, igidlik, mərdlik kimi təyinlərlə xarakterizə olunan bu obraz, müasir dövrdə virtual-kommunikativ mühit daxilində yeni spesifikasiya qazanmışdır. Sosial şərtlərin dəyişdiyi, qəhrəmanlıq, igidlik tipologiyasının yeni məzmun kəsb etdiyi, humanitar, bəşəri dəyərlərin təbliğ olunduğu İnternet mühitində yeni fəlsəfi ideya və ideologiyaya müvafiq folklor faktları ortaya çıxmaqdadır. İronik planda ortaya çıxan bu tipli faktlar daha çox gülüş və zarafat xarakteri daşıyır. Lakin yaranan folklorik fakt virtual sosial mühitdə müəyyən bir faktor və maraq əsasında meydana çıxan qrupun münasibəti kimi maraqlıdır və tədqiqat üçün kifayət qədər əhəmiyyət daşıyır.

Yaxud İnternet mühitində Molla Nəsrəddin obrazı ilə bağlı meydana çıxan folklorik fakta nəzər yetirək.

Şəkil 2.

Molla Nəsrəddin obrazının yaddaşdakı zahiri əlamətləri ilə təqdim olunan bu faktda (şəkilli yazıda) Molla Nəsrəddinin “molla” tipologiyası özünü göstərir. Lakin burada aktuallaşdırılan əsas fikir konkret situasiya ilə bağlıdır. Futbolçuların oyun zamanı biri-birini aldatması davranışı, “aldatma” leksemi insani münasibətlər kontekstinə gətirilərək komik planda təqdim olunur. Mollanın cavabından isə mətnin yarandığı konteksti, ifadə olunan marağı, bu marağın arxasında dayanan virtual sosial qrupu təsvir etmək mümkün olur. Belə ki, bu folklorik nümunənin konkret olaraq hansı faktla (tarixi fakt mənasında) əlaqələndirilməsindən asılı olmayaraq, burada kontekst bizim – yəni yerli futbolçularımızın qeyri-peşəkarlığının ələ salınması, ironik şəkildə dilə gətirilməsidir. Qarşılaşdırılan, müqayisə olunan tərəflərin “bizim” və “xristian” kimi təqdim olunması burada ifadə olunan marağdan xəbər verir. Bu folklorik nümunəni yaradan, başqa sözlə, buradakı sosial sifarişin sahibi – futbol azarkeşlərindən təşkil olunan folklor qrupudur. Bizim futbolçuların xristianlarla müqayisə kontekstində müsəlman kimi təsvir olunması və onların aldatmağı günah hesab etməsi, başqa sözlə, futbolçu üçün ən vacib davranış olan aldatmağı bacarmaması, yəni qeyri-peşəkarlığı ənənədəki Molla Nəsrəddin üslubu – ironik dillə tənqid olunur. Buradakı folklorik modelin unikallığı məhz futbol oyunu üçün xarakterik olan davranışın – “aldatma”-nın dini kontekstdə mənalandırılması (müsəlman-xristian; yerli-xarici) və buraya adının önündə “molla” epiteti olan (yəni dini subyekt statusu daşıyan) obrazın – Molla Nəsrəddinin daxil edilməsidir. İnternet folkloru nümunəsi kimi meydana çıxan bu fakt bütün texnoloji parametrləri ilə bərabər, semantik mahiyyəti – ifadə etdiyi məzmunu, verdiyi mesajı, təcəssüm etdirdiyi sosial marağı ilə kifayət qədər xarakterikdir: ənənədəki Molla Nəsrəddin modeli cari sosial şərt və maraqlar kontekstində yeni nəsillər folklor faktlarının yaranmasında iştirak edir.

“Sosial təzyiqdən qaynaqlanan avtosenzuranın anonim xarakterli virtual ünsiyyət platformalarında özünü göstərməməsi” (Gülüm 2018: 132) Molla Nəsrəddin, Dədə Qorqud, Koroğlu tipli obrazlara münasibətdə yeni reallığın ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, virtual mühit özünün təbiəti və xarakteri baxımından yeni sosial qrupların, onlara məxsus folklorik faktların yaranmasına geniş imkanlar açmışdır.

Heç şübhəsiz ki, moda, dəb, populyar trendlər, memlər İnternetdə – virtual kommunikasiya mühitində sürətli şəkildə yayılma imkanına malikdir. Təbii olaraq, bu proses qlobal şəbəkəyə qoşulan milli mühitlərə ciddi təsir etməkdədir. Daha doğrusu, milli folklor obrazları və yaxud düşüncə modelləri (müdrilik, komiklik, dəlilik və s. kimi) yeni trend və tendensiyalara (müvəqqəti, ötəri situasiya və adlara) transformasiya olunur. Bu proses sadəcə olaraq müəyyən bir ənənənin müasir proseslər kontekstində aktuallaşması, yeni mühitə köçürülməsi şəklində getmir. İnternet mühitinin təbiətindən, açıq informasiya dünyasının fəlsəfi və ideoloji mahiyyətindən irəli gələn spesifikaya müvafiq olaraq baş verir. Beləliklə, virtual sosial qrupların folklorik kimliyinin təhlili onu göstərir ki, milli kimlik məsələsinə yanaşmada sosial qrupların təşkil olunmasında mühüm rol oynayan faktorlara diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Boratav P.N. (2014) Nasreddin Hoca. İstanbul: Isık yayınları, 446 s.*
2. *Dundes A. (2007) The Meaning of Folklore: the analytical Essays of Alan Dundes. Edited and introduced by Simon J. Bronner. Utah State University Press. 443 p.*

3. Dundes, Alan (1998). "Halk kimdir?". Çeviren: Metin Ekici. Milli Folklor Dergisi. Sayı 37, s. 139-153
4. Дандес А. (2003) Анекдоты Освенцима. Дандес А. Фольклор: семиотика и/или психоанализ : Сб. ст. / Алан Дандес Пер. с англ.; Сост. А.С. Архипова. — М. : Вост. лит., 279 с., с., 178-188
5. Güllüm, Erol (2018). Dijital iletişim teknolojileri aracılı bir folklorik deneyim alanı olarak sanal ortam. Milli folklor 119, s. 127-139
6. Qarayev S. (2016) "Koroğlu" dastanında ata-oğul konfliktinin psixoanalitik semantikasi (Edip kompleksi kontekstində). Folklorun funksional strukturu: multidissiplinar kontekst. Bakı: Elm və təhsil, 496 s., s. 361-484.
7. Quliyev H (2016) Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradıqmalar. Bakı: Elm və təhsil, 216 s.
8. Şəkil.1 <https://www.facebook.com/yazarxeyallarim/photos/a.746006555515233/8457291488-76306/?type=3&theater> .Paylaşılma tarixi: 23 iyul 2016
9. Şəkil.2 <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1628527303913454&set=gm.104494649-5689992&type=3&theater&ifg=1>

A VIEW TO THE NATIONAL IDENTITY PROBLEM IN THE CONTEXT OF FOLKLORIC IDENTITY OF VIRTUAL SOCIAL GROUPS

Summary

In the article it is said about the national identity in the context of folklore identity of virtual social groups. It is noted that there were different views such as a romantic nationalist, as well as populist views to the problem "national identity" in folklore-study and other humanitarian and social sciences. This process which is called "investigation" of more ethnic-national values, has led to a series of misconceptions, including the trendy explanation of the "ourselves" and "others" in folklore and the emergence of scientific stereotypes.

In the investigation the problem of national identity is analyzed in the context of the position, social order and interests of different social groups. Explanations and comments have been carried out on the Internet folklore, which is the manifestation of the most diverse philosophical and ideological concepts, outlook and opinions and the construction of a new "identity". The idea of investigation the folklore identity of virtual social groups based on the current situation and attitudes and views on the events, positions and interests is given. It is noted that the images, which are the embodiment of the traditional folk culture with the influence of the Internet are "re-designed" in virtual social media and the new folklore images and motifs are being appeared. But it makes necessary to look at the problem "national identity" from the aspect of folklore identity in contemporary virtual social conditions.

Key words: the national identity, the folkloric identity, virtual social group, Internet folklore, the social condition, the social order

ВЗГЛЯД НА ВОПРОС О НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ФОЛЬКЛОРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ВИРТУАЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ГРУПП

Резюме

В статье вопрос о национальной идентичности был рассмотрен в контексте фольклорной идентичности виртуальных социальных групп. Было показано, что в фольклористике, а также в других областях гуманитарно-общественных наук, существовали романтическо-национальные, или же популистские взгляды на вопрос "национальной идентичности". Этот процесс, который проходил под названием "исследование" этнических и национальных ценностей, привел к ряду неправильных суждений, в том числе, к тенденциозным интерпретациям отношений "мы" и "другие", существовавших в фольклоре, к появлению научных стереотипов. В исследовании вопрос о национальной идентичности был рассмотрен в контексте положения, социального порядка и интересов отдельных социальных групп.

Объяснения были даны на основе Интернет-фольклоре, который является проявлением самых разных философских и идеологических концепций, мировоззрений и взглядов и проявления формирования новой "идентичности". Была предложена идея исследования фольклорной идентичности виртуальных социальных групп на основе отношений, позиций и интересов к сложившейся ситуации и событиям. Было отмечено, что образы, являющиеся воплощением традиционной народной культуры, под влиянием Интернета, вновь подверглись "дизайну" в виртуальной социальной среде и были созданы новые фольклорные образы и мотивы. Это делает актуальным взгляд на проблему "национальной идентичности" в современных виртуальных социальных условиях, в аспекте фольклорной идентичности.

Ключевые слова: национальная идентичность, фольклорная идентичность, виртуальная среда, виртуальная социальная группа, интернет-фольклор, социальные условия.

SƏRVƏR ŞİRİNOV

*AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə Əlaqələr və Elmin Populyarlaşdırılması
İdarəsinin İctimaiyyətlə Əlaqələr şöbəsinin baş mütəxəssisi,
server.shirinov@mail.ru*

SAMİRƏ QULİYEVA

*AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə Əlaqələr və Elmin Populyarlaşdırılması
İdarəsinin İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin baş mütəxəssisi,
samiraguliyeva1@gmail.com*

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜYÜN, CÜMHURİYYƏTÇİLİYİN TƏRƏNNÜMÜ

Azərbaycan ədəbiyyatında “səma şairi”, həmçinin gözəllik və sevgi şairi kimi məşhur olan Hüseyn Cavidin yaradıcılığında türkçülüyün, cümhuriyyətçiliyin, islamçılığın tərənnümü xüsusi yer tutur. O, Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ədəbi birliyi olan “Yaşıl qələmlər” dərnəyinin üzvü olmuş, ədəbiyyat sahəsində fəallıq göstərərək öz dəyərli əsərləri ilə şöhrət qazanmağa başlamışdır. “İblis”, “Uçurum” kimi məşhur pyeslərini, bir sıra gözəl şeirlərini Cümhuriyyət dövründə yazmışdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda ilk yaradıcılıq təşkilatları, cəmiyyətləri məhz Xalq Cümhuriyyəti dövründə meydana gəlmişdir. Bu təşkilatların adı Cümhuriyyətin siyasi ideoloji məramına, məqsədinə uyğun idi. Bu dövrdə ədəbiyyatın başlıca mövzuları olan türkçülük, milli dövlətçilik, islamçılıq Hüseyn Cavidin də əsərlərində öz əksini tapırdı. Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Seyid Hüseyn, Üzeyir Hacıbəyli, Abdulla Şaiq və s. vətənpərvər gənc yazıçı və şairlərlə birlikdə Hüseyn Cavid də həmin dövrün ideyalarını tərənnüm edir, Azərbaycanın milli varlığının təsdiqi uğrunda mübarizə aparırdı. Hətta sovet dövründə də bu ideyalar Hüseyn Cavidin əsərlərinin əsas xəttini təşkil edirdi. Buna görə də onu “pantürkist”, “panislamist” adlandıraraq tənqid edir, ona qarşı ciddi təzyiqlər göstərirdilər. Əsərlərinə ədəbi məhkəmələr qurulurdu.

Lakin bütün bunlar Cavid əfəndini öz idealından, məslək və əqidəsindən, öz sənət üslubundan döndərə bilmirdi. Türklərin əzəmət və qüdrəti ilə fəxr edən, bu əzəmət və qüdrətin daha da yüksəlməsini arzulayan şair “İblis” faciəsində Vasifin dili ilə deyir:

Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət (2, s.27).

Vətənpərvər, millətpərəst şair olan Hüseyn Cavid türklərin, həmçinin Azərbaycan türklərinin uğursuzluqlarını, fəlakətlərini, faciələrini öz şəxsi faciəsi kimi yaşayır, bu hadisələrlə bağlı qiymətli əsərlər yazırdı. Böyük şairin şah əsəri olan “İblis” əsəri məhz buna misal ola bilər. Şairin yaxın dostu Abdulla Şaiq yazır ki, 1918-ci ilin mart hadisəsindən sonra Cavid yazıçı və münəqqid Hüseyn Sadıq ilə bərabər bizə gəlmişdi. Cavidin bətbənizi ağarmışdı.

Məlumdur ki, 1918-ci ilin martında erməni daşnaqları Bakıda və ətraf ərazilərdə azərbaycanlıları kütləvi şəkildə qırmış, dəhşətli faciələr törətmişdilər. “İblis” əsərinin yazılmasına səbəb məhz 1918-ci ilin faciəvi mart hadisələri olmuşdur. Bu məşhur pyesin sonu İblisin dərin, məzmunlu-mənalı monoloqu ilə bitir. Həmin monoloqda müəllif müharibələrin, didişmələrin səbəblərini göstərmişdir. İblis üzünü insanlara tutub deyir:

İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlərə bais.

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis! (2, s.104).

Azərbaycanlılara qarşı həmişə xain düşmən mövqedə olan ermənilərin Bakıda, Qarabağda və digər ərazilərdə törətdikləri milli qırğın hərəkəti məhz şər qüvvələrin, İblisin dəhşətli, qəddar əməlləri ilə eyniyyət təşkil edir. Əsərdən çıxan nəticə budur: nə qədər ki yer üzündə iblis xislətli, iblis düşüncəli insanlar var, fəlakətlər, faciələr də davam edəcək. Bu müdrik fikir müasir dövrdə də nə qədər aktual səslənir! Əsərin başqa bir yerində Hüseyn Cavid öz qəhrəmanı Arifin dili ilə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

bildirir ki, bəşəriyyət, təəssüf ki, bir-biri ilə döyüşmək, vuruşmaq, müharibə etmək, bir-birini məhv etmək kimi sərsəmlikdən əl çəkə bilmir! Bu, millətlərin, insanların ən böyük bəlasıdır!

Hüseyn Cavidin 1919-cu ildə qələmə aldığı “Uçurum” pyesinin də mövzusunun türkçülük təşkil edir. Türkiyə həyatından götürülmüş bu əsərdə süni avropalaşmanın eybəcərlikləri əks olunmuşdur. Milli mədəniyyətdən uzaqlaşmaq, yad təsirlərə düşmək bir bəla kimi şairi ciddi narahat etmişdir. Cavidin bütün əsərləri kimi “Uçurum” əsəri də öz müasirliyini, ideya-məzmun əhəmiyyətini bu gün də hifz etməkdədir.

Hüseyn Cavid türk dünyasının tarixi şəxsiyyətləri ilə bərabər adi türk insanını da rəğbət və məhəbbətlə, qürur və fərəhlə tərənnüm edirdi. Bu cəhətdən onun Qara dəniz sahilində gördüyü 80 yaşlı qocaya həsr etdiyi şeiri çox maraqlı və təsirlidir. Məğrur türk qocasını ulu bir dağa bənzədən şair dolğun portret yaradır:

Bu keşakeşdə möhtəşəm, məğrur
Qoca, səksən yaşında bir sima
Uca bir dağ möhnətilə vüqar,
Qoca bir türk namazı edib əda
Vird oxur, Həqqə eylər ərzi-niyaz,
Bəlkə dağ sarslar, o, sarsılmaz (1, s.57).

Bu şeirdə türkçülüklə islamçılığın tərənnümü birləşmişdir. Belə ki, şair 80 yaşlı türkün həm zahiri görkəmi – sağlamlığı ilə, həm də onun mənəviyyəti ilə – namaz qılması və Allaha dua etməsi ilə qürur duyur, fərəh hissi keçirir. Sonralar – sovet dövründə yazdığı “Peyğəmbər” dramında şair insanın müqəddəslik zirvəsinə yüksəlməsini göstərmişdir.

İnsanları, xalqları, millətləri azad və xoşbəxt görmək istəyən Hüseyn Cavidin ideyali məhz müstəqil, suveren, demokratik dövlət quruluşu idi. Humanist şair əsərlərində ağır, çətin həyat tərzini, azadlıq düşüncələrini qabarıq şəkildə əks etdirir, insanların məhkumluğunu, əsarət və hüquqsuzluğunu, zülm altında əzab-əziyyət çəkməsini ürək ağrısı ilə qələmə alırdı.

Kəssə hər kim tökülən qan izini
Qurtaran dahi odur yer üzünü (2, s.246).

“Peyğəmbər” əsərində deyilən bu məşhur misralar dövlət quruculuğu və dövlətlər arası münasibətlər baxımından Hüseyn Cavidin müdrik məramını, məslək və əqidəsini parlaq şəkildə ifadə etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbəri Məmməd Əmin Rəsulzadə Hüseyn Cavidə “Zamanın ruhlara hökm edən sənətkarı” adlandırmışdır. Məmməd Əmin Rəsulzadənin Hüseyn Cavidə verdiyi bu yüksək qiymət şairin məhz milli məfkurəyə, milli dövlətçilik quruluşuna rəğbətlə yanaşması ilə, həmçinin ümumbəşəri humanist idealları ilə parlaq bədii sənətkarlıq məziyyətləri ilə əlaqədar idi. Axı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də öz fəaliyyəti dövründə milli mənafe naminə ciddi tədbirlər görür, həmçinin ölkəmizdə yaşayan digər millətlərin nümayəndələrinin hüquqlarına, az saylı xalqların inkişafına hörmətlə yanaşır, demokratik prinsipləri əməli işdə həyata keçirirdi. Öz xalqını və digər xalqları azad, firavan, xoşbəxt görmək həm Hüseyn Cavidin, həm də Xalq Cümhuriyyətinin nəcib məqsəd və amalı ilə bağlı idi.

Məlumdur ki, ədəbiyyatda mətnaltı mənə deyilən bir cəhət var. Söz sənətkarları öz əsərlərində açıq deyə bilmədikləri fikirlərini məhz sətirləti şəkildə ifadə etmişlər. Hüseyn Cavidin də əsərləri bu cəhətdən xarakterikdir. Şairin sovet dövründə – 1926-1928-ci illərdə yazdığı “Azər” poemasında mətnaltı mənəyə misal ola biləcək maraqlı mühüm bir hissə var. Poemanın “İsyan” bölməsində olan həmin hissəni ixtisarla veririk:

Bu gün gəncliyə baksan,
Bir sel kimi hər an
Sağlam yeni məfkurələr izlər
Onlar qoşacaq, çarpışacaqlar
Bir çox uçurumlar aşacaqlar
Onlardakı qüdrət və məharət
Er gec verecek xalqa səadət.
Onlar güləcək, güldürəcəklər
Bizdən daha xoş gün görəcəklər (1, s.239).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Sovet rejimini qəbul etməyən Hüseyn Cavidin bu misraları, heç şübhəsiz, suveren, azad Azərbaycanın yenə də gələcəyinə, müstəqilliyin bərpa olunacağına şairin inamını ifadə edirdi. Fərəhlə demək olar ki, bu müqəddəs inam doğrulmuş, Azərbaycan XX əsrin sonlarında yenidən öz dövlət müstəqilliyinə qovuşmuşdur. Yuxarıdakı şeirdən indi aydın olur ki, şair məhz bugünkü Azərbaycanı nəzərdə tutmuşdur. Bu isə dahi sənətkarın uzaqgörənliyinin heyrətamiz əlaməti idi. Öz xalqının “yeni məfkurələr izləyərək”, “çarpişıb vuruşaraq”, “bir çox uçurumlar aşaraq”, nəhayət səadətə qovuşacağını şair necə də dəqiq və müdrikcəsinə əks etdirmişdir.

Məsəl var deyərlər: hörmət və məhəbbət qarşılıqlı olur. Öz xalqını, ölkəsini, dövlətini dərin məhəbbətlə sevən sənətkar xalqımız və dövlətimiz tərəfindən də həmişə əziz tutulmuş, qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra Hüseyn Cavidə xüsusi qayğı və diqqət göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə ədəbin beş cildlik əsərləri nəşr olunmuş, xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün mühüm tədbirlər görülmüşdür. Bütün bunlar o deməkdir ki, Hüseyn Cavid ölməzdir, bu gün də bizimlədir. Çox sevdiyi Azərbaycan xalqının milli quruculuq işlərində öz əsərləri ilə yenə fəal iştirak edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, V cild. I cild, “Lider nəşriyyatı”, Bakı-2005.
2. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, V cild. III cild, “Lider nəşriyyatı”, Bakı-2005.

SINGING OF TURKISH, REPUBLIC IN HUSEYN JAVID`S CREATIVITY

Summary

The article tells about the work of Huseyn Javid during the period of ADR.

Javid's creativity corresponded to the political and ideological goals of the Republic. The main topics of literature: Turkishism, national statehood and Islamism is reflected in his works. Ahmed Javad, Jafar Jabbarli, Seyid Huseyn, Uzeyir Hajibeyli, Abdulla Shaig, Huseyn Javid along with patriotic young writers and poets, sings the ideas of that era. Even during the Soviet era these ideas were the main line of Huseyn Javid's works. Therefore, he was criticized by calling it “panturkist”, “panislamist” and showing serious pressure on him.

The article also speaks of “Iblis” (The Devil), “Uchurum” (The Cliff “Azer” which the writer has written in those years.

Huseyn Javid dreamed of seeing his own and other peoples free, rich, happy. This was also the noble goal and idea of the People's Republic, which is emphasized in the study. The article also speaks of a figurative sense in the works of Javid.

Key words: Huseyn Javid, creativity, republican period, turkism, “Iblis” (The Devil), “Uchurum” (The Cliff) tragedy, “Azer” poem, poetry

ВОСПЕВАНИЕ ТЮРКИЗМА И РЕСПУБЛИКИ В ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Резюме

В статье повествуется о творчестве Гусейна Джавида в период существования АDR. Творчество Джавида соответствовало политическим и идеологическим целям Республики. В творчестве классика нашли свое отражение все основные темы, которые существовали в литературе того времени – тюркизм, национальная государственность, мусульманство. Вместе с Ахмедом Джавадом, Джафаром Джаббарлы, Сеидом Гусейном, Узеиром Гаджибейли, Абдуллой Шаигом и прочими патриотично настроенными молодыми писателями и поэтами Гусейн Джавид воспевал идеи того периода, боролся за становление национальной государственности в Азербайджане. Даже в советский период эти идеи составляли основную линию произведений Гусейна Джавида. Поэтому его критиковали и называли “пантюркистом” и “панисламистом”, оказывали на него серьезное давление, организовывали литературные суды, на которых разбирались произведения классика.

В статье также говорится о произведениях “Демон” (“Иблис”), “Пропась” (“Учурум”) и “Азер”, которые были созданы в те годы. Наряду с прочими историческими личностями тюркского мира, Гусейн Джавид с большой симпатией и любовью, гордостью и удовольствием воспевал простых людей. Эта тема также затронута в статье.

Гусейн Джавид мечтал видеть свой и прочие народы свободными, богатыми, счастливыми. В этом также заключались благородная цель и идея Народной Республики, что особо подчеркивается в исследовании. В статье также говорится о переносном смысле в произведениях Джавида.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, творчество, период республики, тюркизм, пьеса “Демон” (“Иблис”), трагедия “Пропась” (“Учурум”), поэма “Азер”, поэзия.

DADAŞ ƏLİYEV

*AMEA Folklor İnstitutunun doktorantı,
lahij.tourizm@mail.ru*

M.Ə.RƏSULZADƏNİN “ƏSRİMİZİN SƏYAVUŞU” ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASI

Şərqdə ilk demokratik respublikanın qurulmasında müstəsna xidmətləri olmuş və adi bir bez parçasını heç zaman enməyəcək bir bayrağa çevirməklə Şərqdə ilk cümhuriyyət qurmuş M.Rəsulzadə xalqımızın çoxəsrlik tarixində yetişmiş böyük şəxsiyyətlərdən biridir.

XX əsrin əvvəllərində dünyanın ən böyük imperiyası sayılan Rusiya imperiyasında baş vermiş sosialist inqilabından sonra onun tərkibindəki Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdi və islam Şərfinin ilk cümhuriyyəti oldu. Onun yaranması xalqımızın əsrlərlə qəlbində bəslədiyi ən müqəddəs arzu olsa da, yalnız XX əsrin əvvəllərində mümkün oldu. Xalq Cümhuriyyəti elan edilən gündən Azərbaycanda mühüm siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Qısa müddətdə bir sıra iqtisadi islahatlar aparıldı, siyasi təsisatlar, o cümlədən parlament yaradıldı, dövlətin icra orqanları formalaşdırıldı, ordu quruculuğu baş tutdu, təhsil sahəsində ən mühüm addımlardan biri atıldı. Məsələn, bu dövrdə Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağı - Bakı Dövlət Universiteti təsis edildi, yüzə yaxın gənc Avropanın nüfuzlu ali məktəblərinə oxumağa göndərildi. İlk Cümhuriyyətimiz bir dövlət kimi öz atributlarını: gerb, bayraq, himn, konstitusiya, valyuta və s. qəbul etdi. Az müddətdə bu qədər iş görmüş AXC-nin bütün fəaliyyəti çox mürəkkəb beynəlxalq-siyasi şəraitdə baş verirdi. Bir tərəfdən Azərbaycana xarici ölkələrdən güclü təzyiq, digər tərəfdən ölkə daxilində erməni millətçilərinin törətdikləri qırğınlar və hökumətin içərisindəki çəkişmələr gənc respublikanın fəaliyyətinin məhdudlaşmasına və getdikcə ölkə daxilində siyasi qüvvələrin nisbətini ruspərəst qüvvələrin xeyrinə dəyişməsinə gətirib çıxardı. Vəziyyəti çətinləşdirən mühüm səbəblərdən biri də Sovet Rusiyasından Qızıl Ordu hissələrinin Azərbaycana soxulması oldu. Təbii ki, belə mürəkkəb hərbi-siyasi böhranlı bir vəziyyətdə hakimiyyətdən getməyə məcbur olan milli vətənpərvər qüvvələr hakimiyyəti müəyyən şərtlərlə ruspərəst qüvvələrə təhvil verməyə məcbur oldular. Beləliklə, müsəlman Şərfində ilk dəfə istiqlal bayrağını qaldırmış cümhuriyyət cəmisi 23 ay fəaliyyət göstərdikdən sonra süqut etdi. Cümhuriyyətin süqutu əsl vətənpərvərlərin qəlbindəki milli azadlıq duyğularını əskiltmədi, əksinə onlarda mütləq nə vaxtsa Azad Azərbaycanın qurulacağına inamı gücləndirdi. Cümhuriyyətin böyük qurucusu M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək 1918-ci ildə qaldırılmış istiqlal bayrağı, “bir daha enmədi”. Xalqımız XX əsrin 90-cı illərində müstəqilliyini bərpa etməklə bunu bir daha sübut etdi.

Uzun illər xalqımızın qəlbində azadlıq məşəlinin sönməməsini şərtləndirən mühüm səbəblərdən biri də bu idi ki, o dövrün böyük siyasi xadimləri harada yaşamalarından asılı olmayaraq, milli istiqlal ideyasına sədaqətlərini və azadlıq duyğularını yazdıqları əsərlərdə coşqun bir ürək yangısı ilə əks etdirməklə məşğul idilər. Belə meydana gəlmiş əsərlərdən biri də AXC-nin süqutundan keçən ilk aylarda Lahic qəsəbəsində yaşamış M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı “Əsrimizin Səyavuşu” oldu.

Əsərin yazılma məqsədini müəllif ön sözdə belə izah edir: “Əsrimizin Səyavuşu” müəyyən bir məqsədlə, vətənimizin, ictimai fikrimizin və inanışımızın düşmənlərinə qarşı xüsusi bir düşmənçilik yaratmaq məqsədiylə, əvvəlcədən düşünülmüş bir əsər deyildir”. Yenə orada müəllif “Əsrimizin Səyavuşu” əsərinin meydana gəlmə şəraitini geniş şəkildə təsvir edir: Bolşevik istilasından təxminən bir ay sonra bir neçə nəfər yoldaşla Gürcüstana keçmək məqsədilə yola çıxmış M.Ə.Rəsulzadə yolda baş vermiş müəyyən hadisə və təsadüflər nəticəsində Şamaxı qəzasının Lahic qəsəbəsinə gəlməyə məcbur olur. O, burada müəyyən bir müddət bolşevik təqibindən yaxa qurtarmaq məqsədi ilə bir neçə evdə qalır. Kiçik bir kitabxanası olan evlərin birində Firdovsinin “Şahnamə”sinə rast gəlir və buradakı “Səyavuş” dastanını əvvəlcə özü, sonra isə yanındakı yoldaşına oxuyur. Bununla əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Arkadaş, tariximizin Səyavuşunu dinlədin. İndi sənə Əsrimizin Səyavuşunu yazacağam”.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Əsəri yazmağa başlayan M.Ə.Rəsulzadə təhlükəsizlik səbəbindən yaşadığı evi dəyişməli olur və “Lahıc dağlarının ən möhtəşəmi olan Nihala baxan gözəl mənzərəsi”, “Girdiman çayının gecə ay işığında oxşayıcı axıntısına” səmt dayanmış və “yad gözündən uzaq bağçası” olan evi bu gözəl əsərin yazılması üçün ideal şərait hesab edir. “Əsrimizin Səyavuşu” təxminən bir həftə müddətində yazılır. Lakin yerli hökumət orqanları tərəfindən M.Ə.Rəsulzadənin Lahıca olduğu müəyyən edildiyinə görə o, Lahıcı tərk etməyə məcbur olur və özünün yazdığı kimi “...dağlıq sahədən enib ovalığa gəlmişdik...qaralama halında olan “Səyavuş”un üzünü köçürtdüm. Təmizə çıxarılan nüsxəni qonağı olduğumuz kəndliyə verib, qaralamasını özümlə götürdüm....Kəndli, xəbərdarlıq etdiyimə görə kağızımı almadan kitabı kimsəyə verməyəcəyini anlatmışdı”. Amma M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu” meydana gəlməsində “Lahıcdakı kitabxana sahibi, bizi bir ata kimi bəsləyən o sevimli bəxtiyar və nəhayət, ölüm təhlükəsinə qarşı əmanəti şahid kimi göstərən o mərd kəndlilərə borclu” olduğunu və təhlükəsizlik amili ilə əlaqələndirərək adlarını çəkmədən onlara öz təşəkkürünü bildirir.

3 ildən sonra İstanbula gəlmiş M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Əsrimizin Səyavuşu bir çox müşkülət və macəralara məruz qaldıqdan sonra bolşevik çəpərini yararaq İstanbula qədər gəlmiş, yazarının özünə aid üzüntüsünü yox etmişdir”. Müəllif, əsərin itəcəyi ilə bağlı üzüntü hiss etdiyi məqamlarda ona yeni “Əsrimizin Səyavuşu”nu yazmağı təklif edənlərə belə cavab vermişdi: “1920-ci ildə Lahıca qaçaq bir həyat yaşayan Əli Əhmədovun əsəri ilə 1923-cü ildə İstanbulda yaşayan M.Ə.Rəsulzadənin əsəri arasındakı fərq aşkar ola gərək”.

Əsər bədii-publisistik səpkidə yazılmışdır. Türk şairi Tofiq Fikrətin məşhur “Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol, Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol!” misralarının epiqraf kimi seçildiyi “Əsrimizin Səyavuşu” əsəri “Azərbaycan istiqlalı yolunda can verən şəhidlərin ruhuna ithaf” edilmişdir.

Əsərin ilk səhifələrində müəllif “Səyavuşun qısaca əhvalı”nı nəql edir. Belə məlum olur ki, İran şahı Keykavusun oğlu Səyavuş ögey anası Sədabənin ehtiraslı eşqindən və ona atılan iftirdən qurtulsa da, atası tərəfindən Turana, hər bə sərkərdə kimi göndərilir. Uğurlu döyüşlərdən və İranın işğal olunmuş əraziləri düşmənlərdən təmizləndikdən sonra Turan hökmdarı Əfrasiyabın barışıq təklifini qəbul edən Səyavuş atasının qəzəbinə tuş gəlir. O bunu görərək Əfrasiyabın tərəfinə keçir. Turan hökmdarı Siyavuşa öz qızını verməklə ordusunu gücləndirməyə çalışır. Daim İranla Turan arasında sülh tərəfdarı olan və boş yerə qanın axılmasına qarşı çıxan Siyavuş Turanın gözəl bir bölgəsində “Səyavuş gərd” adlı bir saray tikir. Gərsivəz adlı hiyləgər bir şəxs Səyavuşla Əfrasiyab arasına düşmənçilik toxumu səpir. Nəticədə Əfrasiyab “Səyavuş gərd” üzərinə hücum çəkir və qızı Firəngizin yalvarışlarına əhəmiyyət vermədən Siyavuşu edam etdirir.

Tarixin Səyavuşunu Firdovsinin təsvir etdiyi kimi təqdim edən M.Ə.Rəsulzadə damarlarında iki millətin qanı axan Söhrabı, Makedoniyalı İsgəndəri və Siyavuşu niyyətlərinin oxşarlığı baxımından bir araya gətirir, lakin Söhrabla İsgəndərin məqsədlərinə zor və düşmənçiliklə, Siyavuşun isə barışıq və ittifaqla çatmaq istəyini bildirir. Burada müəllif həmin məsələnin siyasi tərəfini göstərməyə çalışır. O, iki qüvvəni fərqləndirir: “bir qüvvə insanları bir arada toplayıb bir mərkəzə tabe tutaraq, fərdi cəmiyyətə məhkum edən bir şəkildə istibdad, mərkəziyyət... adını alır” Hürriyyət adlanan digər qüvvə isə “Şəxsiyyəti hər şeyin üstündə görərək, fərdi, cəmiyyətin əsarətindən qurtarıcı bir şəkildə özünüidarə, digər şəkildə də istiqlal... adını alır”. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, “Nə mərkəziyyət, nə də özünüidarə, nə cəmiyyətçilik, nə də fərdiyyətçilik –bəlkə ikisi arasında bir şey: Federasyon, ittifaq (2, 8).

Əfrasiyab və Keykavusu mərkəzi birlikdən qaçıran qüvvələr kimi səciyyələndirən müəllif Səyavuşu “İrənin İrana, Turanın Turana vermək şərtiylə orta yol tutmuş Federasyonçu, federalist bir birlikçi...” (2, 8) adlandırır. Onu barışın simvolu adlandıran M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Səyavuş “Turan qanlı Əfrasiyab və İran qanlı Keykavusun”, İranda Rüstəm və Turanda Piran kimi pəhləvanların “üstün cəhətlərini özündə topladığı üçün, yaxşı bir niyyətin (yəni ittifaqın) daşıyıcısı, hərbin deyil, barışığın geri dönməz qəhrəmanıdır”.

Əsərin “Əfsanədən həqiqətə” fəslində pəhləvanlıq dövründən demokratiyaya qədər gəlib çıxmış cəmiyyətin tarixi qısaca şərh edildikdən sonra müəllif belə yazır: “Əski zaman qəhrəmanları üzərində qanın gördüyü işi, indiki millətlər üzərində mədəniyyətlərlə ideologiyalar gör-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

məkdədir”. Deməli, “dili, dini, əxlaqı, adəti, tarixi və ənənəsi bir olan xalq milli bir mədəniyyət yaradır... Bəzən iki ayrı soydan olan mədəniyyətlər o qədər sıxı olur ki, ...iki mədəniyyətdən bir mədəniyyət, iki millətdən bir millət nümunəsi meydana gəlir” (2, 10). Buna misal olaraq türk, ərəb və fars millətlərinin ortaq İslam Şərq mədəniyyəti, Avropa xalqlarının isə ortaq xristian mədəniyyətini yaratdıqlarını göstərmək olar. Müəllif millət anlayışına belə aydınlıq gətirir: “...millət, bugünkü məfhumuyla bir qan və irq təsirindən ziyadə müştərək bir birlikdən ibarətdir” (2, 10). Həmin fəsildə Əsrin Səyavuşu necə olmalıdır sualına cavab M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, belədir: “O, İran-Turan mədəniyyətlərinin, mifologiyalarının qarışmasına... məruz qalsın”. Bunun ardınca M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın fars və türk dillərindəki yazılı və şifahi ədəbiyyat haqqında verdiyi icmal səciyyəli məlumatlar fərqli mədəniyyətlərdən əsrlərlə ortaq bir mədəniyyət yaratmış türk boylarının varlığını və Səyavuşun yaradılışını isbat edir (2).

“Azərbaycan Turanda” fəslində M.Ə.Rəsulzadə azərbaycanlıların uzun əsrlər İranın tabeliyində olduqlarını və mədəniyyətlərində fars mədəniyyətinin güclü təsirini göstərməklə XIX əsrdə baş vermiş siyasi hadisələri belə qələmə alır: “Qəzavü –qədər tarixi türklərdən də, farslardan da üz çevirdi. Türk hilalının parlacağı üfüqlərə şimal buludları gəldi: İran aslanı gəzən dağlara Moskva qartalı qondu. Şimali Azərbaycan rus idarəsinə keçdi”(2,11). Amma bununla bərabər, M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, “Rus istilasının bir xeyri oldu ki, azərbaycanlılar özlərini ictimai bir vücut, xüsusi mədəniyyət toxumlarını daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar” (2, 11).

Daha sonra müəllif Əsrimizin Səyavuşu adlandırdığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini məhv etməyə çalışan yabançı qüvvələrin irticasını dəf etmək üçün Türkiyəyə mü-raciətin vacibliyini qeyd edir və Azərbaycanın mədəni həyatında da Türkiyənin ədəbi və siyasi fikir adamlarının təsiri ilə formalaşmış H.Cavid, M.Hadi və Ə.Cavadı xüsusi olaraq fərqləndirirdi. Bədii publisistikanın gözəl nümunəsi sayıla biləcək bu əsərdə M.Rəsulzadə bunu olduqca ifadəli bir şəkildə əks etdirir: “Azərbaycan məfkurəsi Türk millətpərvərliyinin məfkurəsi ilə izdivac etdi. Yeni Azərbaycan özünü “İsmətli Südəbən”nin qucağından “İffətli Firəngiz”in vüsal hələminə ataraq dadlı-dadlı yaşadı” (2, 12). Fəslin sonunda isə sonrakı zamanlarda Rusiya imperiyasının dağılacağı və Azərbaycanın da yarana biləcək böyük Turanın mühüm bir halqası olacağı fikrini bir daha vurğulayır. Həqiqətən, XX əsrin sonlarında imperiya süqut etdi və Azərbaycan yenidən müstəqillik qazandı.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsərində qədim və müasir Səyavuşları müqayisə edərkən hər cəhətdən Səyavuşu özümüzünkiləşdirir. Bu zaman ilk diqqəti ərazi məsələsinə yönəldir. Firdovsi əsərində ən yaxşı ərazinin Səyavuşa verildiyini göstərir.(2,13) Müəllif də, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” fəslinin əvvəlində Azərbaycanı “Turan torpağının gözəl bir parçası “(2,15) kimi təqdim edərək onun təbii gözəlliklərinin bütün panoramını verir. Azərbaycanın təbiətinin əsrarəngizliyi və rəngərəngliyi ilə bərabər onun yeraltı sərvətlərindən olan neftini və dəmirini qeyd edir, habelə keyfiyyətli qida məhsullarından danışır, bu xalqın türklər arasında ilk dramaturq, ilk bəstəkar, ilk qəzet yaradıcısı, ilk əlifba islahatçısı və ən nəhayət, ilk cümhuriyyət qurucusu yetirdiyini fəxrə bəyan edir. Yeni qurulmuş Azərbaycan Cümhuriyyəti xalqa hər sahədə azadlıq verdi, millət məclisini təşkil etdi və bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyini əsas götürdü. Cümhuriyyət daxilində müəyyən sahələrdə anarxiyanın olmasına baxmayaraq, Səməd bəy Mehmandarovun rəhbərliyi ilə “Çox çətinliklər və əngəllər içində bir ildə yoxdan 25000-ə qədər çeşidli bir silaha sahib piyada, süvari, topçu, lağımçı, çaxmaqlı tufəngçi, mühəndis hissələrindən” (2, 16) ibarət bir ordu meydana gəldi. Dağıdılmış nəqliyyat infrastrukturuna bərpa olunmağa başlamışdı. Ölkə daxilində sabitlik yaranmış, əhali üçün əmin-amanlıq təmin edilmişdi. Mədəni inkişaf sahəsində də əhəmiyyətli işlər görülmüşdü: insanların savadlanması üçün yeni məktəblər, gecə kursları, gənclərin ali təhsili üçün isə Bakı Universiteti açılmışdı, bundan əlavə xeyli Azərbaycan gəncinin xarici ölkələrə təhsil əmaq üçün göndərilməsi təmin edildi.

Versal Sülh Konfransı Azərbaycan Cümhuriyyətini bir ölkə kimi təsdiq etdi, bu hadisə münasibətilə “İstanbul böyük təntənələr etdi, mitinqlər keçirdi ... O üç rəngli köksü hilallı gənc bayrağa arzular diləyərək dedi ki, “Tanrı sənə qara gün göstərməsin” (2, 17).

“Cümhuriyyətin bəxtsizliyi” başlandı, düşmənlər hər tərəfdən baş qaldırdı, “Birisini əlində Denikin silah örtüsü, digəri isə Leninin qanlı pərdəsi ilə Azərbaycanın ağ gününü qara, mavi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

səmasını qanlı etmək istəyirdilər” (2, 17). Ölkə daxilində də kommunist ideologiyası ilə silahlanmış daxili satqınlar (onları M.Ə.Rəsulzadə Gərsivəzlər adlandırır) bu prosesi sürətləndirirdilər. Xaricdən müdaxilə və daxilindəki satqınlıq Əsrimizin Siyavuşunu təslim olmağa sürükləyirdi. Amma o zamanın azadlıq mücahidləri təkidlə bildirirdilər ki, “... gözəl Siyavuşumuzu aldanmış Əfrasiyabın qəzəbinə, xain Gərsivəzlərin hiyləsinə, xəbis yaradılışlı Gərvlərin xəncərinə təslim etməyə!” (2, 20). Bütün bu çağırışlara baxmayaraq, məclisin əksəriyyəti tarixin gedişatına təslim oldu, Siyavuşun öldürülməsinə razı oldu”.

“Qatil kimdir?” fəslə bütövlükdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin məhvinə səbəb olan bolşevizmin hiylələrinin üstünün açılmasına həsr olunmuşdur. Nəticədə Azərbaycan Cümhuriyyəti süqut etdi və ölkənin illərlə topladığı sərvət Moskvaya daşındı, bolşeviklərə inananlar da aldanırlar.

Əsərin son fəslə “Haqsız qan yerdə qalmaz” adlanır. Müəllif Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutunu tarixi ədalətsizlik və bəxtsizlik adlandırmaqla bərabər, o, “Azərbaycan türklərinin ağına girən fikir və qəlbinə yerləşmiş istiqlal hissini öldürməyə “heç kəsin gücünün çatmayacağına” inandığını da burada ifadə edir. M.Ə.Rəsulzadə tarixi əfsanələrdə İrani amansız Zöhhakın əlindən üsyan vasitəsilə xilas etmiş Firidunu və “Ergenekon tilsimində iki yüz il dəmir dağların arxasında qalmış, lakin yenə azad olmuş türkləri xatırlayaraq “Əsrimizin Siyavuşu ölmüşsə də, onun doğurduğu istiqlal fikri ölməmişdir” (2, 23) ifadəsini xüsusi vurğulayır.

Əsərin bədii-publisistik məziyyətləri haqqında çoxlu məqalələr yazılıb, amma onlara bir sıra məqamları da əlavə etmək yerinə düşərdi: müəllif bütün əsər boyu Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sinin obrazlarından öz siyasi ideyalarının ifadəsi üçün istifadə edir, yeni yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyətini Səyavuş, Cümhuriyyətin qurucusu və yorulmaz müdafiəçisini Firəngiz, onun məhvinə çalışan qüvvələri Əfrasiyab, Gərsivəz və Gərv adlandırır və bəzən sətiraltı mənə daşıyan fikirlərini bu rəmzlər vasitəsilə çatdırır. Azərbaycanın azad gələcəyini arzulayan M.Ə.Rəsulzadə inanır ki, Azərbaycan dəmirçi Gavənin qaldıracağı bayrağa və bir gün aşkar çıxacaq Firidun gəncliyinin yenilməz əzminə söykənərək bolşevizm Zöhhakından qurtulacaq və xalq illərlə qəlbində bəslədiyi azadlığına qovuşacaq.

Əsərin digər məziyyətlərindən biri də odur ki, burada tarixi həqiqətlər icmal şəklində araşdırılır, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qısa müddətdə əldə etdiyi nailiyyətlər sadalanır, ölkənin təbii rəngarəngliyi və sərvətlərinin zənginliyindən danışılır və Azərbaycanın hər bir sahədə inkişafı üçün imkanlara malik olduğu göstərilir.

Müəllif əsərinin adına Səyavuş adını gətirməklə, fikrimizcə, iki məqsəd güdürdü: 1) Səyavuşun həm fars, həm də türk kökənli olmasından istifadə etməklə Azərbaycanda fars və türk təsirinin güclü olduğunu göstərmək, 2) Onun gördüyü işləri və tarixi prosesləri müqayisəyə çəkməklə keçmişlə bu gün arasında əlaqəni göstərmək. Bu anlamda biz əsərdə iki Səyavuş görürük. Biri tarixin ən qədim səhifələrində əsl türk kimi ad qoymuş cəngavər Səyavuş, digəri isə Şərqdə ad qoyan, bütün azərbaycanlıları təmsil edən müasir Səyavuş (1)

Bədii-siyasi publisistikanın olduqca gözəl nümunəsi sayıla biləcək “Əsrimizin Səyavuşu” Azərbaycan Cümhuriyyətinin vida nəğməsi kimi səslənsə də, həm də onu müəllif gələcəyə bir çağırış olaraq düşünmüş və bugünkü Azərbaycanın əldə etdiklərini bir uzaqgörənliklə burada əvvəlcədən söyləmişdir. Bu gün Azərbaycanın hər bir guşəsində bir zamanlar onun “ bir daha enməz” adlandırdığı üçrəngli Azərbaycan bayraqları dalğalanır.

Əsərin sonunda müəllifin bir neçə müraciəti var. Əvvəlcə o azərbaycanlılara müraciət edərək onların xilas gününün “Azərbaycan bayrağının təkrar açıldığı, təkrar dalğalandığı gün” olacağını böyük inam hissi ilə bildirir və gəncliyə üzünü tutaraq deyir:

... ey gələcək nəsil, ey gənclik! Ey əsrimizin Siyavuşunun byümiş oğlu!”

Səndən əvvəlki nəsil yoqdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı. Onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki:

Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!

Əlbəttə ki, sən onun bu ümidini qırmaq, bu gün parlament binası üzərindən Azərbaycan türklərinin yanıqlı türkülərinə mövzu olmuş, ürəklərinə enmiş bu bayrağı təkrar o bina üzərinə dikəcək.... Ya şəhid, ya qazi olacaqsan (2, 24).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Müəllifin əsər boyu diqqətində saxladığı əsas məsələ gələcək nəslin azərbaycançılıq ruhunda böyüməsi və yaşaması idi. Müsavat partiyasının qurucusu olan M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Turançılıq məfkurəsi...sosiologiyada “Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək” kimi üç ayaqlı bir şüar ortaya atmışdı. İstanbul yurduqları bu şüarları nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan Turançılıarı bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın prinsipi elan etdilər. “Əsrimizin Səyavuşu” əsərinin mühüm məziyyətlərindən biri, bəlkə də, ən mühümü odur ki, XX əsrin əvvəllərində əvvəlcə nəzəri formada təqdim edilən azərbaycançılıq ideyası bugünkü Azərbaycanın istər siyasi, istər mədəni həyatında aparıcı ideyadır. Üçrəngli və üçmənalı bayrağımız, incəsənətimizdə təbliğ olunan ictimai baxışlar, ölkə daxilində tükçülüyə sədaqət, milli-mənəvi və dini dəyərlərimizə hörmət, bəşəri sivilizasiya nailiyyətlərinə verilən dəyər bunu sübut edir. Əsər həm də ona görə dəyərli hesab edilməlidir ki, o, 1918-20-ci illərdə mövcud olmuş cümhuriyyətin-Əsrimizin Səyavuşunun böyümüş oğullarına müraciətlə bitir və onlara tövsiyə edir ki, azərbaycançılıq təməli üzərində qurulmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasının ideallarına sadıq olsunlar və lazım gəlsə, bu yolda şəhid, yaxud qazi olmağa hazır olsunlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Pirəliyeva Elnurə “Əsrimizin Siyavuşu” əsərində Azərbaycan obrazı
<http://etatist.com/kese-yazarlari/60156-srimizin-siyavuu-srind-azrbaycan-obraz.html>
2. Məmməd Əmin Rəsulzadə P 51 Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. B.; Gənlik, 1991. 112 səh.

THE IDEA OF AZERBAIJANISM IN THE WORK “SIYAVUSH OF OUR CENTURY” BY M.E. RASULZADE

Summary

The article describes the reasons for and the terms of writing the work “Siyavush of our century”, made parallels between Siyavush, who is one of the heroes of the poem by A. Firdousi “Shahname” and the young Azerbaijan Democratic Republic, and compared to similar features. Each section is further investigated and the historical past of Azerbaijan, the stage of the Democratic Republic and the author’s statements about the future of Azerbaijan are analyzed in general terms. At the end of the article it is noted that “Siyavush of our century” is one of the best examples of political journalism, are indicated the best sides and its place in the history of political thought.

Key words: ADR, “Siyavush of our century”, Azerbaijanism

ИДЕЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ “СИЯВУШ НАШЕГО ВЕКА” М.Э.РАСУЛЗАДЕ

Резюме

В статье рассказано о причинах и условиях написания произведения “Сиявуш нашего века”, проведены параллели между Сиявушем, являющемся одним из героев поэмы А.Фирдоуси “Шахнаме” и молодой Азербайджанской Демократической Республики и сравнивая указано на похожие черты. Дальше исследован каждый раздел и в общих чертах анализированы историческое прошлое Азербайджана, этап Демократической Республики и высказывания автора о будущем Азербайджана. В конце статьи отмечено, что “Сиявуш нашего века” является одним из лучших образцов художественно-политической публицистики, указаны на лучшие стороны и его место в истории политической мысли .

Ключевые слова: АДР, “Сиявуш нашего века”, азербайджанство

AYNURƏ SƏFƏROVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
aynura.safarova1@gmail.com*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ ŞEİRİNDƏ “QIZIL ALMA” MOTİVİ

“Qızıl alma” Türk cahən hakimiyyətinin simvolu kimi. Əslində “Qızıl alma” ifadəsi lap əski zamanlardan Türklər üçün cahən hakimiyyətinin simvolu olmuşdur. Hələ Osmanlı zamanında “türklər hədəf kimi seçdikləri, əldə etmək istədikləri məkanı “Qızıl alma” adlandırmışlar. Eyni zamanda “Qızıl alma” bütün türkləri vahid dövlət şəklində birləşdirmə fikrinin də simvolu olmuşdur” (3, 503). “Qızıl alma” motivi Türklərdə çox əski inanclara və törəyə dayanır. Yenisey abidələrinə görə, Barluk suyu boyunca yaşayan oğuzları hər zaman qərbə doğru aparan güc “Qızıl alma” olmuşdur. Bu baxımdan, “Qızıl alma” çox güclü bir fəth idealının simvolu imiş. Məsələn, Ergenekon dastanında “Qızıl alma” Ergenekondan çıxma və itirilmiş əski yurda yenidən sahib olma idealıdır. Fəth olunması hədəf seçilən ölkələri ələ keçirmək üçün məqsədə çevrilən bir simvoldur (3, 504). Deyilənlərə görə, Türklər hara gedərlərsə getsinlər, əldə etmək istədikləri zəfərə “Qızıl alma” adını vermişlər (3, 504).

Osmanlılardan öncə də var olan, ancaq Osmanlılar zamanında daha da inkişaf etdirilən bir hədəfdir Qızıl almanı ələ keçirmək... “Qızıl alma”nın – arzulanan bir istək və gerçək hədəf halına gəlişi daha çox Osmanlılar zamanında özünü göstərir. Türk insanının şüuraltında əfsanəvi bir şəkildə yaşayan bu idealın Osmanlılar zamanında yazılı qaynaqlara da köçürüldüyü məlumdur. Həmin dövrdəki anlayışlara görə, “Qızıl alma” dəyişilməz və tək bir idealı simvolizə edirmiş. Osmanlı padşahları dünya hakimiyyətini əldə etmək üçün ilk mərhələdə İstanbulun fəthini hədəf bilmişlər. Bu düşüncə xalq və əsgərlər arasında Qızıl alma adlı əfsanə kimi yayılmış, beləliklə, “Qızıl alma” İstanbulla sahib olmanın simvoluna çevrilmişdir (3, 504).

Prof.dr. Osman Turanın yazdığına görə, “Ayasofyanın önündəki sütunun üzərində at üstündə dayanan Justinianusun heykəlinin bir əlində Qızıl bir kürə varmış. Bu kürə “Türk Qızıl alma”sı və Türk cahən hakimiyyətinin hədəfi imiş. XIII əsr İslam coğrafiyaçılarına görə, heykəlin sağ əli havada olub xalqı İstanbulla dəvət edən bir mənə əxz edirmiş. Sol əlindəki qızıl kürə isə düşmənin şəhəri istila etməsini əngəlləmək anlamı daşıyan bir tilsimi ifadə edirmiş... Beləliklə, Bizansın davamı üçün uğurlu bir tilsim sayılan kürə, Türklərin Qızıl alması olub ona sahib olmağı arzulamış və İstanbulu fəth etməklə Türk cahən hakimiyyəti məfkurəsinin simvoluna çevrilmişdir” (4, 38-39). Osman Turan, Evliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsərinə istinadən yazır: “İstanbulun fəthindən sonra Türk cahən hakimiyyətinin simvolu olan Qızıl alma oradan Romaya, St.Pierrin qübbəsinə, yəni katolik dünyasının mərkəzinə intikal edir. Lakin Osmanlılar Qanuni Sultan Süleymanın dövründə Xaçlı yürüşlərinin qaynağı olan Roma papalığına hakim ola bilmək üçün qarşılıqlarına çıxan Alman imperatorluğuna və Beç (Vyana) şəhərini işğal etməyin zəruri olduğunu anladılar və bu səbəbdən Fatih Sultan Mehmet tərəfindən təşəbbüs edilən İtaliyanın fəthi təxirə salındı. Bu kərə Beç şəhəri Türklərin Qızıl alması oldu... Qanuni Sultan Süleyman Beç şəhərini 1529-cu ildə mühasirəyə aldı. Lakin qış gəldiyi üçün mühasirəni buraxıb geri çəkildi. Bu cahəngir padşah qışlaqları ziyarət edər, əskərlərin şərbətini içər və onların bədəsini qızılla doldurub hədiyyə edər. Əskərlərdən ayrılarkən “Qızıl almada görüşərik” cümləsilə onları oxşardı” (4, 39-40). O.Turanın yazdığına görə, yeniçerilər arasında “Qızıl alma” əfsanəsi o zaman çox yaygın imiş. “Destiye kurşun atar; keçeye kılıç çalar; Kızıl elmayadək gideriz” fikri onların təlim, ideal və fədakarlıqlarını ifadə edirmiş” (4, 40).

Folklorda qızıl alma. Qızıl alma mövzusunda bəhs edərkən folklor mətnlərində almanın mahiyyətindən söhbət açmaq lazımdır. Bəzi nağıllarda evlənəcəyi oğlanı alma vasitəsilə işarə edən padşah qızlarının əlində rastladığımız alma, digər nağıllarda dərvişlərin sonsuz qarı və qocaya yedirərək övlad sahibi olmasına vəsilə olur. Möcüzəli, qeyri-adi, sehri almanı yeyən sonsuz qadınlar övlad sahibi ola bilir. Bəzən möcüzəli almanı yeyən qəhrəman uzunömürlü,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

həmişə cavan, bəzən də ölümsüz olur. Demək olar ki, bütün nağılların sonunda “göydən üç alma düşdü” formul qəlibinə rast gəlinir. Bayatılarda da alma ilə bağlı fikirlərə rastlanır.

Ağ alma, gözəl alma,
Payızdan əzəl alma...

Və ya

Qubanın ağ alması,
Yeməyə var alması...

Almanı atdım xarala,
Qaldı sarala-sarala...

Ümumtürk folklorunda alma ağacının meyvəsini yeməklə hamilə qalmaq süjeti daha geniş yayılmışdır. Xüsusən də bu süjet nağıl və dastanlarda tez-tez qarşımıza çıxan təsvirlərdəndir. Tomsonun motiv indeks kataloqunda ilk insanın almadan doğulması (A1253.1), alma yeməklə hamilə qalma (T511.1), insanın alma ağacına dönməsi (D215), sehirlı almanın məhsuldarlığı yaratması (1347.1), almanın sevgi yaratması (1355.7) və bu kimi motivlərə (10, 10) folklor örnəklərində kifayət qədər rast gəlinir. “Məlikməmməd” nağılında alma ağacının cavanlıq simvolu kimi təqdim edilməsi onun magik qüvvəyə, sehirlı gücə malik olmasını şərtləndirir. Alma ağacı bir gündə çiçəkləyir, o biri gündə çiçəyini tökülmüş, üçüncü gündə də bar vermiş. Bu almanı hər kəs yesəymiş, 15 yaşında cavan oğlan olarmış. Burada sehirlı almanı yeyən adamın əbədi yaşama arzusu gerçəkləşir, həmin almanı yeyən adam ölümsüzləşir. “Bişibitdən nağılı”nda isə Bişibitdən adlı nağıl qəhrəmanı qocalıb yaşlanmış ata və anasının gəncləşməsini arzulayır. Bu arzusunu dərvişə deyəndə dərviş ona yeraltı dünyadakı öküzün belindən qızıl almanı gətirib yaşlı atasına yedirərsə, onların cavanlaşacağını vəd edir. Sonra Bişibitdən qızıl almanı yeraltı dünyadan gətirir, valideynlərinə yedirir, çox yaşlanmış qarı ilə qoca gəncləşir (1, 270). “Şah İsmayıl Səfəvi” dastanının Təbriz variantında da qızıl alma övlad sahibi olmaq məqsədilə istifadə olunur. Sultan Heydər xanımı görür ki, həyat yoldaşının üzü gülmür, qəm dəryasına qərqləşib. Səbəbini soruşanda özündən sonra taxt-taca sahib olacaq övladı doğulmasını arzuladığını deyir. Dərviş Sultana qızıl alma verir, iki yerə böl, yarisini xanımın, yarisini özünə ye, qabıqlarını da Qeysərağa ver deyərək tapşırır. Qızıl almanı yedikdən doqquz ay sonra Sultan Heydər bir oğlu dünyaya gəlir, Qeysərağın da bir balası doğulur. Sultan Heydər oğlunun 15 yaşı tamam olduqdan sonra dərviş gəlib şahzadənin adını İsmayıl, atasının adını Qəmər qoyur. Şah İsmayılın adı-sanı, şan-şöhrəti bütün dünyaya yayılır (2, 49).

Görüldüyü kimi, sehirlı alma və ya qızıl alma mövzusu müxtəlif folklor mətnlərində ayrı-ayrı formalarda qarşımıza çıxır. Bu isə bir daha təsdiqləyir ki, Türk insanının təfəkküründə alma ilə bağlı inanclar, sehirlı almanın magik qüvvəsinin insan həyatına təsiri, almanın insan həyatında özünəməxsus yer tutduğunu göstərir.

Qızıl alma mövzusu yazılı ədəbiyyatda. Qızıl alma mövzusu həm klassik ədəbiyyatda, həm də XX əsr yazılı ədəbiyyatında geniş işlənmişdir. F.Özdemirin yazdığına görə, Osmanlı dövlətinin zəifləməsindən, yeniçeriliyin aradan qaldırılmasından sonra unudulan Qızıl alma ideali XX əsrin əvvəllərindən etibarən inkişaf etməyə başlayan Türkçülük, Turançılıq milli məfkurəsi ilə təkrar gündəmə gəlmiş, Türkçülüyn təbliğini yayanlar üçün motivedici bir güc olmuşdur (3, 505). 1913-cü ildə Ziya Gökalpın “Kızılelma” poeması, Ömer Seyfettin “Kızılelma neresi?”, Yehya Kemalın beytləri (6, 202), 1919-cu ildə Abdulla Şaiqin “Arazdan Turana” şeirləri Qızıl alma ideyası ilə bağlıdır. Z.Gökalpın “Kızılelma” əsəri 1913-cü ildə “Türk Yurdu” dərgisində nəşr edilmişdir. Əsər ideoloji mövzuda yazılmaqla yanaşı, həm də burada cərəyan edən hadisələr bir məhəbbət nağılına xatırladır. Hadisələr Bakıda baş verir. Ay Xanım Bakıda varlı bir ailənin övladıdır. Parisdə təhsil alan Ay Xanımın arzu və idealları böyükdür. O, mükəmməl təhsil alaraq Bakıya dönmək, xalqına xidmət etmək, məktəblər açmaq, Turan adlı dövlətin övladlarına müasir elm və bilikləri öyrətmək arzusundadır. Ay Xanım əslən İstanbuldan olan Turqut adlı rəssamı sevir. Onlar “Bu yol Qızıl almaya gedir” tablosunu gördükdən sonra Qızıl alma haqqında ətraflı öyrənmək istəyirlər. Sadəttin Molla onlara “Qızıl alma” haqqında bilgi verir:

Qızıl alma yoxmu? Şübhəsiz vardır,
Fəqət onun səmti başqa diyardır...

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Zəmini məfkurə, səması xəyal

Bir gün gerçək, fəqət indilik masal.....

Böyük ideallarla yaşayan Ay Xanım bu nağılı gerçəkləşdirmək uğrunda çalışır. Turan adlı dövlətin xəyaldan həqiqətə çevrilməsi üçün elmin, təhsilin önəmini dərk edir və bunun üçün mücadilə edir (7). “Qızıl alma” əsəri ilə Z.Gökalp bütün Türk millətinə qurtuluşun, səadətin yeganə yolunu “Qızıl alma”da birləşməyin – güclü, vahid Turan dövlətinin qurulmasında olduğunu göstərmək istəyir.

Abdulla Şaiqin də eyni ideala, eyni məfkurəyə sahib olduğu kimsəyə sirr deyil. Şairin “Arazdan Turana”, “Türk ədəmi-mərkəziyyət. Müsavata ifhaf” marşı, “Vətənin yanıq səsi”, “İki mücahid”, “Sən o idin”, “Yeni ay doğarkən”, “Həyat sevməkdir” şeirlərində millətçilik, türkçülük, turançılıq ideyaları əks olunur. A.Şaiqin Cümhuriyyətə həsr etdiyi şeirləri mövzu və ideya baxımından mükəmməl sənət əsərləridir. Onun şeirlərini təhlil edən Ə.Saraclı bu barədə yazır: “Milli müstəqillik, istiqlal uğrunda çalışan qüvvələrə ümumxalq yardımını lazım idi. Vətən milləti köməyə çağırırdı. Belə bir vaxtda A.Şaiq “Vətənin yanıq səsi” şeiri ilə çıxış etdi... Şeir həcmə o qədər böyük olmasa da, öz siqləti, bədii dəyəri ilə poema təsiri bağışlayır. Şair vətənin yanıqlı səsi ilə şanlı Altayları, Elxan ordusunu, onların doqquz tağlı bayrağını, dillərində altın türküsü Günəşə, Şərquə doğru yürüməsini göstərir” (5, 94).

A.Şaiqin ən gözəl, ən sanballı şeirlərindən biri “Türk ədəmi mərkəziyyət. Müsavat”a həsr etdiyi marşdır. Türkçülük, Turançılıq, millətçilik mövzusunda yazılan bu şeir şairin vətəndaş mövqeyini aşkar nümayiş etdirir:

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə Ərgənəkon ocağı.
Haydı yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım.
Marş iləri, iləridə cənnət kimi çəmən var,
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar.

A.Şaiqin türkçülük, millətçilik mövzusunda yazdığı şeirlərindəki ruhunu Ziya Gökalpın, Məmməd Əmin Yurdaqulun vətənpərvərlik duyğuları ilə müqayisə edən A.Kəngərli şairi və həmin dövrü belə dəyərləndirirdi: Həmin illərdə “Turançılıq ideyaları özünün ən parlaq dövrünü yaşayırdı, o dərəcədə ki, milli sazların mahnıları, milli ninnilər (layla) belə Turan çağırırdı” (8, 195). Bu mənada şairin “Arazdan Turana” şeiri mükəmməldir. Burada Turançılıq ideyaları obrazlı və poetik şəkildə ifadə olunmuşdur. Şeirdə Qızıl alma vahid, bölünməz, böyük Turanın simvolu kimi təqdim edilir. Bingölün ətəklərindən axıb Turanı, İrani dolaşaraq hayqırıb gələn Araz Kürə xitab edir. Yüz milyonluq Turanın – “Qızıl alma bağı”nın üstünü qara buludlar aldığı, cənnət ölkəsinə sehirlə divlər girdiyini, dünya gözəli vətənin dizləri üzərində yad başların görüldüyünü yazır, Kürdən, Quzğun dənizindən kömək istəyir. Xain əllərin Turanın qoynuna girib köksünü yaraladığını deyir. Kür Araza “gəl, qardaşım, gedəlim, dərdimizi anamıza açalım, əski türkün yoluna ildırımlar saçalım” deyir... (9). Bu şeir 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin orqanı olan “Qurtuluş” jurnalında çap edilmişdir.

Oh qardaşım, dinlə bəni bir zaman
İztirablar içində çarpışır şimdi Turan
Girmiş sehirlə divlər qızıl alma bağına,
Qara quzğun ötmüş soluna və sağına.
Derlər dünya gözəlinin dizində yad başlar var,
Süzgün, yaygın gözündə qan köpürən yaşlar var...

Şeir sonu nikbin əhval-ruhiyyə ilə bitir. Sehirlə divlər, qara buludlar Turanın başı üzərindən dağılır. “Qızıl alma bağı” – Turan yenə gözəlləşir.

Qızıl alma bağında gəzər dünya gözəli,
Gülər coşğun sevinclə Türkün əlində əli...

Şeir optimist düşüncə ilə bitməsi həmin dövrdə müstəqil, azad Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcud olması, çiçəklənməsi ilə əlaqəli idi. Təəssüf ki, bir neçə ay keçəcək, o gözəl diyar yadların işğalı altında qalacaqdı...

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bu gün bizim üçün “Qızıl alma” Qarabağdır – Şuşadır, Göyçədir, Təbrizdir... Cümhuriyyət illərində yaşayıb yaradan Ziya Gökalpın, Əlibay Hüseynzadənin, Abdulla Şaiqin, Hüseyn Cavidin və digər eyni məfkurə sahiblərinin düşündüyü kimi, “Qızıl alma bağı” – böyük TURANdır...

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı. VIII cild. Nağıllar. Bakı, 2008
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı. XXII cild. Dastanlar. Bakı, 2011
3. Özdemir Fatih. Kızıl elmayı arayan üç yazar: Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Ragıp Şevki Yeşim. Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/5 Fall 2008
4. Turan Osman. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları. Cilt: 1-2. İstanbul, 1993
5. Saraçlı Ə. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində. Bakı, 2007
6. Yasin Şen. Klasik Türk Şiirinde Kızılalma. Journal of Turkish Language and Literature Volume: 3, Issue 4, Autumn 2017 (197-218)
7. www.siiirparki.com Kızılalma. Gökalp Ziya
8. Əliyeva (Kəngərli) A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı, 2002
9. Şaiq Abdulla. Seçilmiş əsərləri. III cildə. II cild. Bakı, 2005
10. Məmmədova X. Möcüzəli doğuluş motivində ağac kultu/ Türk Kültür coğrafiyasında eğitim ve sosyal bilimler simpozyumu. 27-30 haziran. Bakü-Azerbaycan. Kongre özet kitabı. I baskı. Haziran, 2018, Ankara

“GOLDEN APPLE” IN THE POEMS OF THE REPUBLIC PERIOD

Summary

At the beginning of the 20th century - the Republics period poets used expression “golden apple”, known as the symbol of the Turkic Jahan government in their creative work. The phrase “golden apple” meaning the desire to establish a great Turan state, realization of Turan ideology, “getting to the idea – the desire to occupy any space. In poems “From Araz to Turan” of Abdullah Shaig's, we can better understand the symbolic Golden Apple idea. A.Shaig shows that this symbol is associated with the unification of all Turkic peoples under the single state – the desire to establish Turan.

Key words: Republic, Turan ideology, Abdulla Shaig, Golden apple

РЕСПУБЛИКАНСКИЙ ПЕРИОД В СТИХОТВОРЕНИИ “ЗОЛОТОГО ЯБЛОКА”

Резюме

Выражение, известное как “Золотого яблока”, являющееся символом тюркизма, государства Тюркский Каганат (Джаханат) можно встретить и в творчестве поэтов периода республики в начале XX века. Использование понятия “Золотого яблока”, его приобретение связано с желанием реализации Туранской идеологии, со стремлением создания великого Туранского государства символически отмечает любую желаемую идею в качестве мишени. Анализируя стихи Абдуллы Шаика “из Араза в Туран” более глубоко можно понять идею символического “Золотого яблока”. А.Шаик показывает, что эта комбинация символов связана с желанием создания единого государства всех тюркских народов государства Туран.

Ключевые слова: Республика, Туранская идеология, Абдулла Шаик, Золотое яблоко.

TAHİR NƏSİB

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
tahiroruclu@gmail.com*

URAL-ALTAY XALQLARININ EPİK YARADICILIĞINDA QƏHRƏMANLARIN MİLLİ-MƏNƏVİ KAMİLLİK MƏSƏLƏSİ

Ural-altay xalqlarının epik yaradıcılığına aid qəhrəmanlıq dastanlarının genetik, tipoloji müqayisələri nəticəsində aydın olur ki, dastanlarda əksini tapan bir sıra mühüm cəhətlərdən - qədim dünyabaxışları, inanclar, şamançılıq mifologiyası, poetika, tarixilik və s. onlar ortaq xüsusiyyətlərə malikdirlər. Həmin uyğunluqlar sırasına dastan qəhrəmanlarına xas olan müsbət keyfiyyətlər də daxildir. Bir qayda olaraq dastanlarda (uligerlər) qəhrəmanlar mənəvi cəhətdən saf olurlar. Onlar xalqın xilaskarı - insanlar arasında qayda-qanunu qorumaq üçün Göy (Tanrı) tərəfindən göndərilmiş hakimdirlər. Qəhrəmanlar bütöv bir xalqın bacara bilmədiyi işi təkbaşına həll edirlər. Onlar məcazi mənada qaranlıqda yol açan işıqdırlar. Xalq tanrıdan sonra ancaq onlara inanır, güvənir, sityayış edir. Qeyd olunan və s. keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər qəhrəmanları dastanlarda mənəvi, milli cəhətdən kamil surətlər halına gətirir və xalqın gələcək tarixində bu cür şəxsiyyətlərin yetişməsi üçün funksional əhəmiyyət daşıyır.

Həmin mədəni, mənəvi-ruh inkişafı necə davam edir? Qəhrəmanlıq dastanlarının yaranması qısa şəkildə əsaslandırılırsa, xalq ya öz ideallarına uyğun olaraq qəhrəman - ona bağlı dastan yaradır, ya da tarixinin hər hansı bir dövründə müsbət cəhətdən əhəmiyyət daşımış gerçək şəxsiyyəti, hadisəni tərənnüm edib dastana çevirir. Bütün hallarda riyazi qanun kimi tarazılıqlı hal – xalq-dastan, qəhrəman, əks tərəfdən dastanın xalqı mənəvi cəhətdən tərbiyələndirməsi (dastan – xalq) sabit qalır. Yəni xalq kamil qəhrəman yetişdirib dastan yazmaqla gələcəkdə özünün hərtərəfli inkişaf etməsinə təsir edəcək əsasları, qanunları yaradır.

Ümumiyyətlə, tipoloji olaraq bütün dünya xalqlarının, o cümlədən ural-altayların epik yaradıcılığında qəhrəmanlar kamillik cəhətdən iki əsas ana xəttə - müdrik ağıla, fiziki bacarığa görə qiymətləndirilir. Eyni zamanda, türk, monqol xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında mifoloji düşüncə dövründən qaynaqlanan təsəvvürlər nəticəsində yaranmış kamillik anlayışına görə qəhrəmanların malik olduqları bir-sıra vacib köməkçi keyfiyyətlər də vardır. Buna səbəb qədim ural-altaylarda mifoloji görüşlərlə ictimai-mədəni həyatın bir-birinə sıx bağlı olmasıdır. Həmin cəhətə görə Qeser, eləcə də başqa qəhrəmanlar nağıllarda, əfsanələrdə olduğu kimi şamançılıq mifologiyasından gələn qeyri-adi sehirli bacarıqlara sahibdirlər. “Qeser”in bütün mətnlərində qəhrəmanmaq-kahin, sehrkar, ovsunçu xüsusiyyətli yaradılıb. Onun kahinlik fəaliyyəti sehirli nağıllardakı motivləri təkrarlayır. Qeser dönərgəlik edib qoca kişiyyə, kiçik daya, kirli uşağa, yırtıcı şahinə, ceyran qovalayan canavara və s. varlıqlara çevrilə bilir (4, 111). Eyni çevrilmələrə Köqüdey-Merqen də baş vurur (5, 363-371). Qeyd edilməlidir ki, hər hansı bir xalqın mənəvi-ruh dünyasının tarixi inkişaf mərhələlərinə görə onlarda kamillik anlayışı fərqli səviyyələrdə qavranılmışdır. Başqa sözlə, mifoloji düşüncə dövrünün, orta əsrlərin insanların təsəvvürlərində həmin qavrayış tamamilə başqa ölçülərlə hesablanırdı. Müasir dövrün tələbləri ilə müqayisədə isə kəskin dərəcədə uyğunsuzluqlar mövcuddur. Qeserin malik olduğu həmin qeyri-adi xüsusiyyətlər dastanın yaranmağa başladığı dövrün mənəvi-ruh halına görə onun kamilliyini göstərirdi. Orta əsrlər ənənəvi (klassik) dastançılıq dövründə qəhrəmanların fəaliyyətləri artıq gerçək həyata uyğunlaşdırılaraq təbii keyfiyyətlərdə yaradılırdı. Müasir dövrün baxışı ilə qeyri-adi görünən həmin xüsusiyyətlər qədim qəhrəmanların toxunulmaz “əxlaq kodekslər”ini (qanunlarını), kamillik dərəcəsinə təşkil edirdi.

İ.V.Puxovun qeyd ediyi kimi, “altay (türk) dastanlarında qəhrəmanlar qorxmazdırlar, ədalətli dirlər, ümumi iş üçün özlərini qurban verməyə hazırdırlar, bacarıqlıdırlar. Hər bir dastanda onlar mütləq xeyirxah əməllər yəinə yetirirlər. Öz ata-analarını, tayfalarının üzvlərini, əsirliyə qovulmuş insanları xilas edirlər. Başqa tayfanın təhqir olunmuş qəhrəmanlarını, onların adamlarını müdafiə edirlər. Nəhayət, özlərinin nişanlılarını, onların valideynlərini və b. Qoruyurlar” (5, 38).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Monqol, türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında bahadrlar rəqibləri ilə qarşılaşdıqda onların iç üzünü açırlar, günahlarını göstərib müdrkcəsinə tərbiyə etməyə çalışırlar. Düşmənlə razılaşmayanda, dikbaşlıq edəndə qəhrəmanlar məcburiyyət qarşısında fiziki güc tədbiq edirlər. Bu cəhət özünü genetik-tipoloji xüsusiyyət kimi göstərir.

Qədim ural-altaylarda xüsusi toxunulmaz, pozulmaz döyüş qanunları var idi, bunlardan kənara çıxmaq igidliyə, cəsurluğa yaraşmayan hal kimi sayılırdı.

Qeser öz xalqına əzab verən əzəli düşməni Qaldan manqusu cəzalandırmaq, tərbiyələndirmək üçün onun kiçik oğlu Noqon-Şar manqusu tutub gizlədir. Oğlunu axtaran manqusun günahlarını sadalayıb, and sözü alandan sonra onu azad edir. Lakin mənfur manqus köhnə əməllərini yenə təkrarlamağa başladığıda onu məhv edir (7, 251-257).

Koroğlu da rəqibi ilə döyüş zaman, düşməni yerə düşdükdə silah işlətmirdi, arxadan zərbə vurmağı igidliyə yaraşmayan bağışlanmaz böyük günah sayırdı.

Dastan mətnlərində, eyni zamanda, Qeserin sehrli, ovsunlu sözlərinə də böyük əhəmiyyət verilir. Düşmənləri ilə döyüşlərdə o, xüsusi hazırlıqla öz oxlarını, qılıncını sehrli, ovsunlu sözlərlə yollayır, vurur (4,112), (1,163). Eyni döyüş hazırlığından sehdən, ovsundan onun düşmənləri də istifadə edirlər. Vuruşdan əvvəl hər iki rəqib bir-birlərinin mənfə xüsusiyyətlərini deyərək qarşdakına psixi təsir edir, hərbə-zorba gəlirlər. “Dədə-Qorqud” “Qeser”ə nisbətən “cavan” dastan olduğu üçün orta q şamançılıq mifologiyası artıq zəifləmiş haldadır. Ona qılınc qaldıran Dəli Qarcara Dədə Qorqud “əlin qurusun” dedikdə qolu dayanır. “Koroğlu” dastanında da qəhrəman ilk dəfə Dəli Həsənlə, Giziroğlu Mustafa ilə, Ərəb Reyhanla və s. qarşılaşdıqda bir-birilərinə sözlə hədə-qorxu gəlirlər sonra silahlardan növbə ilə istifadə edirlər, ən sonda əlbəyaxa olurlar.

Maraqlıdır ki, həmin keyfiyyətlər türk imperiyalarının bütün qurucularına da xas olmuşdur. Mete xan, Atilla, Çingiz xan, Əmir Teymur, Şah İsmayıl, Mehmed Fateh, Atatürk və s. həmişə rəqib tərəfi türklərə, tərəfdarlarına qarşı göstərdikləri günahlarına görə xəbərdarlıq edirdilər, ağılları başlarına gəlsin deyər düşünmələrinə vaxt verirdilər. Deyilənlərə məhəl qoyulmuyanda, şərtlər qəbul olmayanda düşmənləri amansızcasına cəzalandırırdılar. Bu halın özü də həm türksoylularda ənənənin qədimliyini, həm də uzunömürlüyünü göstərir. Bu cəhətdən XIX əsrdə Qərbi Türkistanda xalq-azadlıq hərəkatının başçısı olmuş Sırım Datovla yerli xan arasında baş vermiş mübahisə nəticəsində ikincinin öyüd-nəsihət və hədə-qorxu nəticəsində geri çəkilməsi ənənənin canlı qalmasına işarə edir (6, 233).

Qeyd edildiyi kimi, qədim ural-altaylarda dastan ruh halıyla gerçək həyat arasında sıx bağlılıq olmuşdur. Həmin əlaqəni İ.V.Puxov düzgün sezmişdir: “Qəhrəman surətində ideal epik xüsusiyyətlərlə yanaşı gerçək insani cizgilər də görmək olar. Bahadır əməksevər təsvir olunur. O əla ovçudur (həmişə sərrast atır), yaxşı çobandır, ailədə ataya, oğula hörmət edir. Qəhrəmanı sadə xalqın nümayəndəsi kimi vermək, onu zalım, ədalətsiz xanlara qarşı qoymaq cəhdi dastanlarda açıq görünür. Dastanların çoxunda qəhrəmanın özü “xan”dır, ancaq həmin vəziyyətdə o ədalətli, duz-çörəkli, öz xalqına kömək edən surət kimi təsvir olunur. Bununla yanaşı, qəhrəman öz düşmənlərinə qarşı amansızdır, hətta sərtidir. Qəzəbli halında o düşmənlərinin yurdlarını, vər-dövlətlərini dağıdır, onların özlərini isə əzab-əziyyətlə öldürə bilər” (5, 39). Tədqiqatçını belə düşünməyə vadar edən səbəb artıq qədim şamançılıq mifologiyasının yüzillər ərzində tədricən zəifləməsi və dastan ruh halının gerçək həyatı dəyərlərə keçməsi ilə əlaqəlidir.

İ.V.Puxov sonra öz fikirlərinə davam edir: “Altay epik yaradıcılığında qəhrəmanların mənfəət güdmə məqsədləri yoxdur. Heç bir dastanda onların var-dövlət üçün savaşa getmələrindən danışılır. Ancaq düşmənlərə qalib gəldikdən sonra onların mal-qarasını, insanlarını, əşyalarını aparırlar. Bu vəziyyətə altay dastanlarında qalib gələnlərin mükafatlandırılması kimi baxılır. Məğlub olmuş düşmənlərin var-dövlətindən etiraz etmə hallarına təsadüfən rastlanır və sonrakı dövrün qoşulmalarıdır. Lakin ədalətli qəhrəmanlar düşmənlərin tamamilə yad ölkələrə basqınları zaman qarət etdikləri var-dövləti mənimsəmir, əsil sahiblərinə qaytarırlar, əsirləri azadlığa burxırlar...” (5, 39). Qısa olaraq nəticələndirilsə, ural-altay xalqlarının epik yaradıcılığında qəhrəmanlara xas olan kamillik anlayışı həm şamançılıq mifologiyasından, həm də gerçək həyatdan gələn ən yüksək ideallarla qavranılıb qiymətləndirilirdi. Bu isə öz növbəsində davranış normalarına, qaydalarına hoparaq ənənəni formalaşdırırdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Абай Гесер – Хубун. Эпопея (Ехирит булагатский вариант). Часть I. Типография Министерства культуры. Бур. АССР.
2. Cəmşidov Ş. “Kitabi – Dədə Qorqud”. Bakı, “Elm”, 1999,
3. Koroğlu. Bakı, “Gənclik”, 1975,
4. Героический эпос о Гэсэре. Иркутск. Издат. Гос. Университета. 1969.
5. Маадай-Кара. Алтайский героический эпос. М., Главная редакция восточной литературы, издательства “Наука”, 1973.
6. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. “Azərbaycan Ensiklopediyası”. N.P.B. Bakı, 1998.
7. Неклюдов С.Ю. Монгольские сказания о Гесере. Новые записи. Москва. Наука. 1982.

NATIONAL AND MORAL MATURITY OF THE HEROES IN THE EPIC CREATIVITY OF THE URAL-ALTAI PEOPLES

Summary

Thoughts and beliefs, mythological views, social and political life of every nation over thousands of years are synthesized in a compact way in epic creativity. At the same time, material and spiritual relations between the same origin or the foreign peoples are gaining its own ground in historical and natural stream, in generalized content and in hierarchical plane. According to the highlighted aspects, it would be appropriate to consider epic creativity, especially heroic eposes, as works of folklore, which reflect the national and moral characteristics of that nation. It is evident that the people who create the epic combine the highest ideals around the name of their favorite heroes. From here it can be concluded that the concept of national and moral maturity of the people reflected in epic creativity is directly embodied in the heroes of the epos. Compared with other nations, heroic epics in the Mongols and Turkish people are of greater importance. “Dede Gorgud”, “Geser”, “Alpamish”, “Maaday-Gara”, “Koroglu” and other saga texts were taken as a subject of research to substantiate the forward-looking statements.

Key words: Ural-Altai peoples, Mongols, Turkish people, epic creativity, mature hero, material and moral maturity, epos

О ВОПРОСЕ ДУХОВНОЙ РАЗВИТИИ, НАРОДНОСТИ ГЕРОЕВ В ЭПИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ УРАЛО-АЛТАЙСКИХ НАРОДОВ

Резюме

В эпическом творчестве каждого народа конкретизируется, кодируется, синтезируется и сохраняется оттенки древних мировоззрений, различных верований, тысячелетней общественно-политической жизни. Наряду с этим, в эпике отражаются духовно-нравственные, конкретно национальные особенности, мечта, чаяния народа, его отношение к действительности. В этом аспекте данный вопрос еще шире и глубже раскрывается в героических сказаниях, в особенности вокруг главных героев. В сравнении с другими народами эпические сказания в духовной жизни монголов и тюрков имеют большое значение. Идеализированные ценности народа воплощаются в героическх сказаниях и вокруг любимых героев, по-этому они одновременно являются символами, мерами в отношении к духовной жизни, народности создателей. В статье данный вопрос раскрывается в примере сказаний “Гесер”, “Деде-Коргуд”, “Маадай-Кара”, “Алпамыш”, “Керогли” и т.д..

Ключевые слова: урало-алтайцы, монголы, тюрки, эпическое творчество, идеальный герой, материально-духовный, сказание

HİKMƏT HAQVERDİLİ

*İsmayilli rayonu Lahıc qəsəbə
tam orta məktəbinin direktoru,
Əməkdar müəllim,
hikmet1952@mail.ru*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ TƏHSİL

Bu yaxınlarda biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyini böyük təntənə ilə qeyd etdik.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2018-ci il “Cümhuriyyət ili” elən edilmişdir. Bu cənab Prezidentin Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə verdiliyi qiymətin təzahürüdür.

23 il yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən bu qısa bir sıra tale yüklü məsələlər həll olunub. Qadınlara seçki hüququnun verilməsi ilə qadın-kişi bərabərliyinin təmin olunması, milli ordu quruculuğu, milli bankın yaradılması, demokratikləşmə, azad seçkilər, Azərbaycanın bütövlüyünün təmin olunması, milli valyutanın buraxılması, iqtisadi islahatların aparılması, dövlətçilik atributlarının qəbul edilməsi və digər sahələrdə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilib. Müsəlman şərqində ilk parlament də Azərbaycan Cümhuriyyəti zamanında yaranıb.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin elmin, onun intellektual dəyərlərinin milli sərvət kimi qəbul edilməsində də böyük xidmətləri olmuşdur. Məhz bu dövrdə 1919-cu ildə Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universiteti yaradılmışdır ki, bu təhsil ocağının xalqımızın maariflənməsində, elmimizin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Universitetin elmi kadrlara olan tələbatını milli kadrlar vasitəsilə ödəmək üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti bütün maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, 100 nəfər yüksək biliyi olan gənci Avropanın nüfuzlu alt təhsil ocaqlarına oxumağa göndərir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti elmin və təhsilin inkişafına köməklik göstərmək üçün milli burjuaziyanın imkanlarından istifadə edirdi. H.Z.Tağıyevin Azərbaycan xalqının maariflənməsində rolu böyükdür. Xaricə təhsil almağa göndərilmiş adamların xərclərinin böyük hissəsini o verirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində çoxlu xalq məktəbləri açıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətində maarif sahəsində qarşıda çox böyük və çətin vəzifələr dururdu. Yeni məktəblər, müəllim kursları açıldı. Təhsil sahəsində ölkəni mümkün qədər qısa müddətdə lazımı səviyyəyə qaldırmaq üçün bütün qüvvələr səfərbərliyə alınmışdı.

Bu dövrdə dərslilər çatışmırdı, müəllim kadrları yox dərəcəsində idi. Vəziyyətdən başlıca çıxış yolu Türkiyədən müəllim kadrları dəvət etmək və dərslər vəsaitləri gətirmək, habelə qısamüddətli kurslarda Azərbaycan dilini bilən savadlı şəxslərdən müəllim kadrları hazırlamaq idi. Bu məqsədlə Xalq Maarif Nazirliyi xüsusi komissiya yaratmışdı. Həmin komissiyanın fəaliyyətinə o dövrün görkəmli pedaqoqları Hüseyn Cavid, mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq, Camo Cəbrayılbəyli, Səməd bəy Acalov, Fərhad Tağızadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və başqaları cəlb edilmişdilər.

1918-ci ildə Parlamentin qərarı ilə Türkiyədən dərslər kitabları almaq məqsədilə xalq maarifi Nazirliyinə bir milyon manat vəsait ayrılmışdı. Bakı Dövlət Universiteti ilə yanaşı Əkinçilik İnstitutu və Dövlət Konservatoriyası da təsis edildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə təhsil sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sonralar Azərbaycanda xalq maarifinin təşkili və inkişafına mühüm kömək göstərdi.

Azərbaycanın bölgələri də yaddan çıxmırdı. Bölgələrdə də yeni məktəblər yaradılır və istedadlı gənclərin Bakıda təhsil almalarına şərait yaradılırdı. Bölgələrdə olan imkanlı adamların gücündən istifadə edilirdi. Onların bəziləri məktəblər tikir, savadlı gənclərin Bakıda və xarici dövlətlərdə təhsil almalarına maddi yardımlarını göstərirdilər.

Azərbaycanın qədim kəndlərindən olan Lahıcdə ziyalılıq nisbətən yüksək idi. Burada evlərin bəzilərində şəxsi kitabxanalar mövcud idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sovet dövlətinin XI Qızıl Ordu hissələrinin köməyi ilə devrildən

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

sonra, Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Lahid ziyalılarının köməyi ilə bir xeyli müddət Lahidə gizlənməmişdi. M.Ə.Rəsulzadə qaldığı evlərin birində Firdovsinin “Şahnamə” kitabını tapır. M.Ə.Rəsulzadə bu kitabın təsiri altında elə həmin evdəcə məşhur “Əsrimizin Səyavuşu” əsərini yazmışdı.

Lahidə məşhur milyonçularının maliyyə dəstəyi ilə bir neçə adam xaricə təhsil almağa göndərilmişdi. Məsələn, Rəsul Rəhimli adlı bir şəxs Almaniyanın Drezden şəhərindəki Texniki Universitetə təhsil almağa göndərilmişdi. Həmin şəxs təhsilini başa vurduqdan sonra Azərbaycana qayıtmış və uzun müddət mühəndislik fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Ümumiyyətlə Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə təhsilə strateji sahə kimi böyük diqqət yetirilirdi.

Müasir Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Elə bunun nəticəsidir ki, bu dövətdə də təhsilin inkişafına dövlət qayğısı böyükdür və bu gün Azərbaycan dünyanın ən qabaqcıl dövlətləri sırasında durur. Bu gün məktəblərimizin demək olar ki, hamısı yenidən tikilmiş, məktəblərin maddi-texniki bazası, kadrlarla təminatı çox inkişaf etmişdir. Ali və orta ixtisas məktəblərinin səviyyəsi çox yüksəlmişdir. Artıq bir çox xarici dövlətlərdə Azərbaycana təhsil almağa gələnlərin sayı artmışdır.

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND EDUCATION

Summary

The article describes the activities carried out in education during the Azerbaijan Democratic Republic. There are such beginnings as the opening of the Baku University, the departure of Azerbaijani youth to study abroad, the beginning of work in the regions of the people, the delivery of textbooks and other issues. It also raised the issue of a high level of intelligence at that time in the village of Lahid, Ismayilli district, where the author himself lives.

Key words: education, Azerbaijan Democratic Republic, reforms

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА И ОБРАЗОВАНИЕ

Резюме

В статье рассказывается о проведенных мероприятиях в образовании во время Азербайджанской Демократической Республики. Здесь отмечены такие начинания, как открытие Бакинского Университета, отправлении азербайджанской молодежи на учёбу за границей, начало работы в регионах народных школ, доставка учебных пособий и др. вопросы. В ней также затронут вопрос о высоком уровне интеллигентности в то время в поселке Лахыдж Исмаиллинского района, где сам автор живёт.

Ключевые слова: образование, Азербайджанская Демократическая Республика, реформы

İLDIRIM MƏNSİMOV

*İsmayilli rayonu Mollaisaqlı kənd
tam orta məktəbinin müəllimi,
mushviqmamedov72@mail.ru*

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ

XX əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta Şərqdə yaradılmış ilk demokratik dövlət qurumu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) olmuşdur. Şimali Azərbaycan torpaqlarının böyük bir ərazisinin sərhədləri daxilində yaradılan ilk müsəlman dövlətinin doğum günü 28 may 1918-ci ildir. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin altı maddədən ibarət İstiqlal bəyannaməsinin bir maddəsi belə idi - Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində millətindən, dinindən, ictimai vəziyyəti və cinsiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına tam və siyasi hüquqlar verir. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti onun ərazisində yaşayan bütün xalqların sərbəst inkişafına şərait yaradaraq Azərbaycanda İslam dininin modernləşdirilməsinin və dini maarifçiliyin geniş vüsət almasına şərait yaratmışdır. Savadlı ruhanilərin böyük hissəsi maarifçilik ideyalarına tərəfdar çıxaraq xurafat və cəhalət təbliğ edən dini ayin və mərasimlərə qarşı çıxaraq elmə söykənmiş dinə və Quran ayələrini, Hz.Peyğəmbərin hədislərini müasir həyat şəraitinə uyğunlaşdırılaraq şərh edilməsinə tərəfdar çıxmışlar. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti liderləri heç vaxt beynəlmilətçilik əleyhinə olmamışlar, onlar kosmopolitizmi tənqid edərək millətlərin birləşib yaxınlaşmalarını, dostluq və əminamanlıq şəraitində yaşamalarını təbliğ etmişlər. M.Ə.Rəsulzadə bildirirdi ki, Karl Marks ilə Lassal əmələ firqəsinin bəyannaməsinə yazdıqları zaman bu bəyannamənin başına “Cümlə cahan füqərayi-kasibəsi toplaşın!” deyə yazmışlardı. Lakin bu şüar heç vaxt işə keçməyəcək, arzu olaraq qalacaq. Çünki dünyanın bütün millətləri birləşməyincə füqərayi kasibə birləşə bilməz. Ona görə də lazımdır ki, əvvəlcə dünyanın bütün millətlərini birliyə çağırırsan, sonra isə füqərayi kasibənin birləşməsinə tələb edəsən. M.Ə.Rəsulzadə həm də millətlərin birgə yaşamasını üçün din birliyini zəruri sayır və islam xalqlarının hamısını “müsəlman milləti” kimi xarakterizə edir. Hələ 1891-ci ildə M.Şahtaxtinski “Kaspi” qəzetində dərc etdirdiyi bir məqalədə Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırılması qeyd edirdi. Daha sonra bu suala özü cavab verərək bildirirdi ki, yaxşı olar ki “azərbaycanlı” və dilləri də “Azərbaycan dili” adlandırılınsın. Çünki çar üsuli idarəsinə və ermənilərə xalqın “tatar” və “müsəlman” adlandırılması daha sərfəli idi. Bolşeviklər də “Azərbaycan” sözündən qorxmuş və milli mənəvi şüurun formalaşması beynəlmilətçiliyi üstələyəcəyindən ehtiyat etmişlər. “Azərbaycan ideyası”-nın tarixi kökləri qədimdir. Amma onu ilk dəfə olaraq siyasi və ictimai həyat sahəsinə çıxaran M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Ümumiyyətlə, ictimai inkişafın bir sıra məsələlərində islamçılarla türkçülər bir nöqtədə birləşirdilər. “Türk yurdu” jurnalı “bütün türklərin islamın mühüm ünsürü” olduğunu bildirirdi. Z.B.Göyaly millətə tərif verərək yazırdı ki, “millət – ümumi dili, dini, əxlaq, mədəniyyəti, və yaxud eyni dərəcədə aldığı tərbiyənin məcmusuna deyilir. Deməli, türkçülər millətin mövcudluq şərtlərindən biri kimi dini də mühüm amil sayırlar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lideri M.Ə.Rəsulzadə İ.V. Stalinin “Bu qısa müddətdə xalqa nə verdiniz?” sualına cavab olaraq bildirmişdir ki, “Çox şey verə bilmədik, amma milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq, azca da olsa istiqlal dadızdırı bildik”. Azərbaycan milləti türk etnosu zəmini üzərində yaranmış olsa da, min illərlə onunla qaynayıb-qarıxmış digər etnoslarla birlikdə keçirdikləri uzun tarixi inkişaf yolu zəmini üzərində formalaşmış bugünkü millət halına gəlib çıxmışdır. Məhz təməli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini dövründə qoyulan və Ulu Öndər Heydər Əliyevin inkişaf etdirdiyi, hazırda cənab Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu daxili və xarici siyasətin nəticəsidir ki, müasir dünyamızda Azərbaycan milli-mənəvi və dini dəyərləri qoruyan, multikulturalizm və tolerantlığın tətbiqi və təbliğinə görə dünya ölkələri içərisində ən qabaqcıl ölkələrindən birinə çevrilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə min illərlə birlikdə yaşayıb-yaratmış, qaynayıb-qarıxmış türk, tatar, tat, ləzgi, talış və s. həmçinin islam dini mənsublarını məzhəb fərqi yaratmadan bir adla – Azərbaycanlı adı ilə adlandırmağı lazım bilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə kiçik və zəif olan xalqı

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

parçalamaq deyil, yumruq kimi birləşdirmək tərəfdarı idi. O, çox uzaqgörənliklə, bunu hər şeydən əvvəl millətin və respublikanın mənafeyi üçün tələb edirdi. Hələ 20 il əvvəl Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev deyirdi ki, “Azərbaycan deyəndə onun sərvətini, gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Bütün bunlarla yanaşı, ən başlıca sərvətlərdən biri, bəlkə də ən başlıca sərvəti bu torpaqlarda yaşayan müxtəlif xalqlardan olan müxtəlif dinlərə qulluq edən adamlardır”. Bu gün Azərbaycan dövlətini öz milli-mənəvi və dini dəyərlərinə, mədəniyyətinə, xalqına, tarixinə böyük dəyər verir. Məhz bunun nəticəsi kimi cənab Prezident İlham Əliyev 2018-ci ili ölkəmizdə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edərək bunu bir daha sübut etdi.

RELATIONS BETWEEN STATE AND RELIGION IN THE PERIOD OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

The article notes the provision of full political rights to all citizens in the Declaration of Independence of the Azerbaijan Democratic Republic, and specific examples show the focus on religious issues as one of the important directions of the country's cultural development.

Key words: Declaration of Independence, state and religion

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И РЕЛИГИЕЙ В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В статье отмечается предоставление полных политических прав всем гражданам в Декларации независимости Азербайджанской Демократической Республики, а на конкретных примерах показано, что религиозные вопросы являются одним из важных направлений культурного развития страны.

Ключевые слова: декларация независимости, государство и религия

ÜLKƏR ƏLƏKBƏROVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
ulker.elekberova@bk.ru*

TÜRK-MONQOL XALQLARININ ÖTÜKƏN VƏ SÜLDƏ İNANCI

Türk və monqol xalqlarının inanclarına görə Ötükən xaqana ilahi nemət və şəfqət (kut) hesab edilən hakimiyyət verirdi. Bu, Ötükən kutu, yəni *il Ötükən quti* idi. Yazılı mənbələrdən məlumdur ki, türklərdə birinci xaqanlıq dövründə xaqanın mərkəzi qərargahı Qobinin cənub tərəfində (çincə “*ölkənin himayədar ruhu*” və ya “*torpağın allahı*” anlamına gələn) Bodın- İnlı dağ silsiləsində yerləşmişdir. Türklərin ikinci xaqanlıq dövründə belə himayədarı Ötükən idi. O, Xanqaydakı geniş dağlıq ərazi və bəzi Sayan dağlıqları daxil olmaqla, Selenqinin yuxarı axarından Yeniseyin yuxarılarına-dək müasir Tuvanın şimal-şərqi rayonlarını əhatə edirdi (1, 283). *Udağan* dağ silsiləsinin müqəddəs sayılması da buradan irəli gəlirdi. “Abay Qeser Xubun” dastanının Exirit-bulaqat variantında doğma yer, vətən anlamında *Üteq, Utuq* ifadələri işlənir (2, 184; 217). Uyğurların əfsanələşmiş **Kutluq dağının** ölkənin qüdrət və rifahının rəmzi olması da ötükən kutu inancı ilə bağlıdır.

Orxon ərazisində bu hökumətin siyasi mərkəzi və xaqan qərargahı yerləşirdi. Ötükən, adətən, *yış* (meşə, tayqa) və *yer* (torpaq) sözü ilə birləşdirilir. Orxon abidələrində Yer-su ilə Ötükən, Altay xalqlarının təsəvvüründə isə Yer-Su ilə Altay eyni anlamda işlədilir. Qədim türk yazılı abidələrində müqəddəs torpaq, hakimiyyətin ilahi himayədarı kimi şəərəflə anılır. Gültəkin abidəsində “*Türk xaqanı Ötükən yış olursar ilte bun yok*”, yəni “Türk xaqanı Ötükən meşəsində olursa, ölkədə möhnət olmaz” – deyilir. Ötükən dünyanın dörd bir tərəfini birləşdirən müqəddəs mərkəz idi. İnanca görə, xaqan müqəddəs mərkəzdə olsa, hər şey qaydasında olacaqdı.

Qədim türk runik və uyğur yazılı abidələrində kut, nəinki həyat gücünü, ruhu, xoşbəxtliyi, ilahi neməti və hakim şəxslərin titulu bildirdi. Basmılların və uyğur yüksək iqtidar titullarında **İdiq kut-** ilahi nemət ideyası öz əksini tapmışdır. Titulun daşıyıcısı öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün ilahi şəərəfə malik olduğunu bu titul vasitəsilə göstərirdi (1, 285).

Ötükənin qadın ilahi hesab edilməsi onun Umayla bağlılığından irəli gəlir. Şamanlığın güclü olduğu dövrlərdə Ötükən (*İ/Etügen*, yakut mətnlərində *Yüzyügen*) **Mifoloji Ananın** yerini tutmuşdur. Mifoloji ananın simvolu beşik, vətən, torpaq- bu üçlü simvol **Umay** və Ötükən anlayışları ilə bağlı olduğundan Mifoloji Ananın törəməsi hesab olunur. Yakutlar Ütügən və ya Yütyügen adını mifoloji təsəvvürlərində yeraltı dünyaya vermişlər (3,44). N.A.Alekseev Sibirdə yaşayan türk xalqlarının şaman inancından bəhs edərkən, yakutların aşağı dünyanı yerin altında, oradakı ağac və otları isə dəmirdən təsəvvür etmələri, bu yeri **Ketit Ütügen** və ya **Yeden tüqeqe** adlandırdıqları barədə məlumat verir (18). Mənbələrdə Ötükən sözü qadının cinsi orqanı anlamında da işlənir (4, 9). Bu da onun qadın mənşəli olması ilə, Umayla bağlılığını göstərir. Sibirdə şamanlığı öyrənən S.Şaşkov qeyd edir ki, monqollar torpaq ilahəsini Etuqen ana adlandırır və ona kumis, süd, çay qurbanları verir, məhsuldarlıq üçün dua edirdilər. Bir buryat əfsanəsində Bolxon dağına ova çıxan üç qardaşdan, böyük qardaş Madayın yerin altına, qoca torpaq ananın mağarasına enməsindən və ona təzim göstərərək, dualar edərək qızıl-gümüşlə dolu mücrüdən özünə və qardaşlarına pay götürməsindən bəhs edilir. Buryat əfsanəsində qardaşlar sonda Madayı yeraltından çıxarmırlar. Maday qoca torpaq ananın köməkliyi ilə xilas olur. Belə ki, onun halsız üstünə düşdüyü daş hərəkət edərək mağaradan çıxış yoluna gedir. Tunqusların inancına görə, Etuqen ilahəsi torpağın xəzinəsinin sahibi hesab edilirdi (19, 20-21).

Qədim türk mərkəzi hakimiyyətinin süqutu ilə xaqanlara və onlara kut verən Ötükənə də inanc itir. Umaya isə türk xalqlarının inanclarında körpələrin himayədarı kimi yaşayır.

Umay və kut - İnsan həyatının ana bətnindəki dövründən onun səma ilahəsi Umayla əlaqəsi yaranır. İnsanın dünyaya gəlişinin, həyatının ilk əlaməti nəfəs-tın sayılır. İnsanın tını üzülənə, yəni nəfəsi kəsilənə qədər aylı-günlü yer üzündə yaşaması mərhələsi başlayır. Uşaq dil açıb danışana qədər onun səma ilə əlaqəsinin daha çox olduğu düşünülür. Bu dövr ərzində o, adı qədim türk yazılı abidələrində çəkilən Umay ananın qorumasında, nəzarəti altında olur. Körpə yuxuda

Umayla söhbət edir, Umay onunla oynayanda yuxuda gülür, gedəndə ağlayır. Uşaq ətrafdakı insanlarla sərbəst danışmağa başlayanda isə Umayla əlaqəsi kəsilir. Şimali altaylılarda və başat teleutlarında, saqaylar, kaçınlar, beltilərdə uşaq böyüyüb dil açıb danışana qədər onun *kutunu umay adlandırırdılar*. Bu əvəzlənmə uşağın kutunu oğurlamaq istəyən bəd ruhları çaşdırmaq, uşağın kutunu onlardan qorumaq məqsədi daşıyırdı. Uşağın kutu yer üzünə enəndə o, zəif və köməksiz olur. Ona görə, Umay ana səmadan onu ana bətnindən başlayaraq, qorumaq üçün enir. Yoxsa, bəd ruhlər uşağı tələf edər (artıqan bala). Kumandinlilər inanırdılar ki, qadın hamilə olanda Umay onun bətninə uşaqla birlikdə yerləşir və ana bətnində uşağı özünə çəkən bəd ruhlərlə (azalarla) mübarizə apararaq, uşağın doğulmasına köməklik edir. Ağır və uzun çəkən doğuşları belə izah edirdilər. Umay göbək bağı da kəsməyə köməklik edir. Umay nəinki, körpəni qoruyur, hətta onun üzünü yuyur, kipriklərini darayır, körpəni əyləndirir, onunla oynayırdı. Körpə yuxuda olanda onu güldürürdü. Azərbaycanda indi də körpə yuxuda güləndə onu mələklər güldürür deyirlər. Katuni çayının sağ sahillərində yaşayan altaylılarda və Dağlıq Altay teleutlarında uşağın altı ayı tamam olanda qam çağırırdılar ki, *Umay-ene* şərəfinə qanlıq etsin. Mərəsimdə bir buzovu qurban kəsərək Umaydan körpəni qorumasını və qayğısına qalmasını diləyirdilər. Körpənin beşiyinə isə Umayın körpəyə hücum etməyə cəhd edən bəd ruhləri öldürdüyü silahını simvolizə edən kiçik ox və yay modeli asırdılar. Sonra bu (talisman, amulet) həmayilə süd və çay çiləyirdilər. Bu ritual *Balanı Umay ana kastarın çaçılıqı* adlanırdı və Umay ananın qaşlarını çatması uşağın xeyrinə hesab edilirdi. Uşağın Umayın qoruması altında olması o, *paskan bala* olana qədər, yəni 5-6 yaşına çatana qədər davam edirdi. Uşaq *paskan bala* olub, Umay-ene ilə əlaqəsi kəsiləndə, yeni dövrə qədəm qoyduğu zaman Şimali teleutlarda valideynin istəyi ilə Ülgənə və ya körpəyə kut göndərən digər ilahilərin şərəfinə qurban kəsilir, şaman qanlıq edirdi. Bu zamandan etibarən uşağın kutu umay adlanmırdı. Bu inanclar təkcə Altay-sayan xalqları üçün deyil, həm də Sibir xalqlarına da şamil edilir. Buryatlarda belə bir inanc qorunub saxlanır ki, körpələri Zayaşi ilahisi verir. O, 5 yaşa qədər körpələri qoruyub qayğısına qalırdı, çimizdirir, əyləndirirdi. Böyüklərə körpə uşaqların paltarlarını kəsmək, murdarlamaq, körpəni söymək, danlamaq olmazdı. Evenklər (oraçenlər) belə hesab edirdilər ki, uşağın ruhu o, sərbəst danışandan sonra formalaşır (5, 38). Uşaqla birlikdə onun bədənini ilə sıx əlaqədə olan kutu da böyüyürdü. İnsan öləndə onun kutu bədənini tərk edib Tanrıya qayıdırdı. Şimali teleutlar və şorlar da ehtimal edirdilər ki, insan öləndə kutu onu göndərən ilahiyyə qayıdır. Digər fikrə görə, yeraltı dünyaya – ölümlər dünyasına gedir.

Əski türk yazılı abidələrində dörd dəfə adı çəkilən, Altay tanrılarının hamısının anası, uşaqların və heyvan balalarının qoruyucusu olaraq bilinən, bu gün də qırğızlarda eyni şəkildə qəbul edilən ana tanrı Umayla plasenta sözü eyni mənani daşıyır. M.Kaşğarlı da qeyd etmişdir ki, Umaya tapınılan zaman bir körpə doğulmaqdadır (6, 138). Qədim zamanlarda plasenta ilə bağlı mərəsimlər türk-moңqol xalqları arasında geniş yayılmışdır. İslamın qəbulundan yüz illər keçsə belə Ön Asiyada bunlara rastlanılır. Bunlar plasenta ilə ruh arasındakı əlaqəni göstərir. Yakutlarda ata ilə dostlarının yeni doğulan körpənin ruhunu qorumaq məqsədi ilə ruhun içində olduğunu düşündükləri plasentanı yemələri inancı olmuşdur (6, 139).

Buryatca *Umay xeeli* ana bətni, *toonto* isə plasenta deməkdir (2, 217). Buryatlarda yeni doğulmuş uşağın ciftinin, yəni sonunun basdırılması mərəsimi zamanı üç qara daşı torpaqda qazılmış çuxura qoyub deyirdilər: “*xara şulun boto xanxinaji ba, xürə şulun boto xanxinaji ba!*”- “qara daş kimi cingildəyərək, qara daş kimi uğulda dur!” və ya “*xür şuluunhaa xündə, xara şuluunhaa xatuu yabaaray!*”- “qəhvəyi daşdan ağır, qara daşdan möhkəm ol!”. Bununla demək istəyirlər ki, yeni doğulmuş uşağın ruhu bəd ruhlərə qarşı daş kimi möhkəm və sərt olsun. Bu mərəsim zamanı basdırılan ciftin yanına müxtəlif əşyalar, həmçinin, daşlar da qoyulurdu. Boxon və Alar buryatlarının inancına görə, bəd ruhlər saçdan və daşdan qorxurdular. Onlar uşağın ruhunu yeyə bilmək üçün bu maneələri keçə bilmirdilər. Dairə buryatca *xürəə* sakral qorunan ərazinin simvoludur. Doğum mərəsimində mərkəzində cift yerləşən sakral ərazidir (7, 82). Sibir şamanlığında mərəsimləri öyrənmiş E.S.Novik sonun torpağa basdırılmasını Ayusit ilahəsinin əmanətinin geri qaytarılması və onunla əlaqə yaradılmasının yeni doğumlara səbəb olacağı ilə izah edir (20, 168).

Kut embryo, rüşeym, döl mənasını verib, insan həyatının və gücünün başlanğıcıdır. Kutun ilk mənası *xoşbəxtlik*dir. Qədim türk Gültikin abidəsi üzərindəki runik yazıda deyilir: “*Tenqri*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yarlıkadununq üçün, özüm kutum bar üçün, kağan olurtım ". Kut Tanrıdan gəlir və Tanrıya qayır. Bu söz Y.Balasaqunlunun "Kutadqu-bilik"- "Xoşbəxtliyə aparən bilik" əsərinin adında saxlanmış, bu söz Anadolu türkcəsində bu gün də *kutsal, kutlamaq, kutlu* sözlərində qorunmuşdur. Əksər orta əsr lüğətlərində kut sözünün ilk mənası düzgün olaraq *xoşbəxtlik* işləndiyi halda K.Yudaxin "Qırğız-rus" lüğətində *kut* sözünü tərcümə edərək, bu izahları verir:

1. Çadırın açıqlığından düşən jəlatinə bənzər bir maddə
2. Həyati güc, zəhin, ruh
3. Şans
4. Sürüləri qoruyan dua həmayil, ya da nəzərlik.

Müəllif kut sözünün əsas mənası olan *xoşbəxtlik* sözünün əvəzinə səhvən *şans* sözünü işlədir ki, bu, əski türk yazılı abidələrində də *ülüğ* kimi işlənmiş, tale mənasını verir (6, 34).

"İrk-Bitik" adlı türk əl yazısında bir mətndə belə deyilir: "*Bir adam sürünərək yola çıxdı və Tengri ilə qarşılaşdı. Kut üçün yalvardı, yaxardı, Tengri də ona kut verdi və belə dedi: "otlağında gənc, sağlam heyvanlar olsun, ömrün (kəliməsi kəlməsinə: kəndi özi) uzun olsun"* (6, 39). M.Kaşğarlı "Divani lüğət-it türki" əsərində qeyd edir: "*Əgər Tanrı, əsirinə, kut və böyük xoşbəxtlik verirsə, o zaman, onun işləri hər gün yolunda gedər. Ulu Tanrı, onu yaxşılıqlara, qayğıya boğdu, onun sayəsində, kut və böyük xoşbəxtlik bir bulud kimi yüksəldi*" (6,42). Kutun gəldiyi kimi uçub getdiyi söylənilir və ruhun bir alov kimi olması, eynən bir atəş kimi söndüyü təxmin edilir. Monqol dil ailəsində *su, sü* sözü kut sözünün əvəzinə çox istifadə edilən sözdür. Tunqusca və monqolca kut sözü *kuvi, kovi* şəklində işlənir. Çingiz xanın sənədlərində, Monqol imperatorluğu dövrünün dövlət fərmanlarında *həyat gücü, uzun ömrün dayağı* mənasında kut sözünə rast gəlinir (6, 43-52). Kut tatarca *kot*, xakasca isə *hut* şəklində işlənir (8, 143).

Müasir telenqitlərdə və teleslərdə kut sözü ruh adı kimi artıq işlənir. Onu monqolca sünə, yaxud türkcə yula sözü əvəz edib. Lakin şaman dualarında bu söz yaşamaqdadır. Qəfil qorxu zamanı "*kut çıktı və ya kut çılqın pardı*" ifadələrində bu söz qorunub saxlanmışdır. Müasir tatarlar indi də qorxu zamanı "*kotım tabanqa töşte*", yəni "kutum dabanıma düşdü" və ya "*kotım oçtı*", yəni "kutum uçdu" deyirlər.

Şamanlığa inanan teleutların təsəvvürünə görə, insan kutunun yaratıcısı şamanın dördüncü qatında yerləşən yaratıcı ana- *Anam Yayıcı Ülgəndir*. Onun göndərdiyi kut ana bətnində qızıl qurd şəklində olur. Sonra inkişaf edərək insan rüseyimi halını alır (17). N.A.Baskakov da eyni fikri qeyd edərək yazır ki, kut qeyri-maddi *tyın* maddi təəcəssümüdür və Anam-Yayıcı (*djajucy*) tərəfindən ana bətninə qızıl qurd şəklində yerləşdirilir (10, 109).

Altaylıların və teleutların inancına görə, "*Kijininq, maldinq kudi üstüqude bolor*", yəni insanın və mal-qaranın kutunu yuxarıda – IX səma qatında olan Ülgən və onun oğlanları verir. Orada budaqlarından kutlar asılmış müqəddəs qayın ağacı var. Ev heyvanlarını artırmaq və ya uşaq istəyənlər üçün qamliq edən şaman Ülgənin icazəsi ilə qayın ağacından kut üfürür və onlar yer üzünə ulduz kimi səpələnirlər. İnsanlara axan ulduzu xatırladırlar. Dağlıq altay teleutlarında uşağı olmayan ailəyə şamanın qamliq etməsi od başında baş verirdi. Odun sağ tərəfində yurdun, alaçıqın sahibəsi, sol tərəfində isə sahibi əyləşirdi. Alaçıqın torpaq döşəməsinə, ocağın başına ağcaqayın budağı batırırdılar. Yarpaqlı budağa ağ lent-*yalama* bağlayırdılar. Bu lentin ucu çadırın bacasından çölə çıxırdı. Ocağın yanındakı ağcaqayının altına isə yəhərin altındakı keçə tərlək döşənirdi. Ağcaqayının budaqlarına isə kut üçün tozağacı qabığından kiçik beşik (*kabay*) asırdılar. Kut göydən enib keçənin üstünə "odun sahibinə"- "*ot eezi*" düşür, sonra şaman simvolik şəkildə onu beşiyə qoyurdu. Qamliq zamanı uşağı olmayan kişilərdən bəzisi uşağın kutu ora düşsün deyə, gizlicə papaqlarını içi açıq qoyurmuşlar (5, 31).

Şor kökənli saqaylar mal-qara və məhsul üçün kutu (pala, mal, anq, tamak) müqəddəs dağların sahibindən, tuvalılar isə öz yerlərinin sahibindən alırdılar. Kut həmişə hansısa ilahi tərəfindən göndərilirdi. Əgər şaman mal-qaranın artımı üçün qamliq edirsə, alaçıqdakı ağcaqayın budağını at və ya qoç peyninə sancırdılar. Buynuzlu heyvanlar üçün qutu yeraltı məkanın ilahilərindən və ya ruhlarından istəyirdilər. Sadalanan faktlar göstərir ki, Altay-sayan xalqlarında insan kutu yüksək dərəcəli ilahi tərəfindən verilirdi və həyat gücünün doğuşdan ilk başlanğıcı kimi materializə edilmiş şəkildə göndərilirdi. Kutun göndərilməsində od ilahisi də iştirak edirdi. Kutun od vasitəsilə alınmasına inanc yakutlarda da geniş yayılmışdır. Bu inanc doğulacaq uşaqların

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

kut və surlarına zərər verməmək üçün ocaqdakı kömürlərin dağılmaması qadağasında əks olunmuşdur. Qırğızlarda bu inanc hələ də yaşamaqdadır. İnsan öldükdən sonra kutun ilahiyə qayıtması inancı teleutlar arasında geniş yayılıb. İnsan öldükdən sonra onun bədənini tərk edən kut ölülər məkanına- “*paşqa yer*”ə gedir. Deyilənlərdən məlum olur ki, kut insanın embrionu kimi çıxış edir. Kut haqda təsəvvürlər birmənalı deyildir. Bəziləri onun qadının bətnində yaranmasını tük və ya qırmızı qurd şəklində ehtimal edir, bəziləri isə düşünürdülər ki, o qadının bətnində ocağın kənarında oturanda əmələ gəlir. Ev heyvanlarının qutu isə ali ilahilərdən rüşeym şəklində istənilirdi. Bitkilərin kutuna isə münasibət fərqli idi. İnanca görə, otun və sünbüllərin kutu yerdə olurdu- “*ölöning kudu yerde bol*” və yerli meşə, çay, göl, hövzə, dağ mənşəli idi. Məhsul verməyən torpaq üçün “*Yer kudun pardı*”-yerin kutu getdi deyirdilər. Qırğızlar ehtimal edirdilər ki, uşaqlar və heyvanlar üçün kut qadın ilahəsi Umay tərəfindən od ilahisi (*ot ana*) vasitəsilə verilir. (Qadın uşaq ayını keçirdiyi əsnada çadırın tavanındakı duman dəliyindən içəri girərək doğulacaq körpəyə can verən *günəş işığı* şəklində ruh monqol və buryatların inanclarında *Sus* adlanırdı. *Sus* monqol və buryatların inanclarında *günəşin, gün süalarının və odun sakral substansiyasını* bildirir). Kut alağının bacasından bir parça qara-qırmızı rəngli həlməşik kütlə şəklində düşür. Əgər o, insan şəklində olarsa, uşaq kutu, heyvan şəklindəsə, mal-qara kutu hesab edilirdi. Qırğızlar qurquşundan kut adlandırdıqları heykəlciklər düzəldirdilər. Onu pambığa bürüyüb kisəyə qoyurdular və evin böyük qızının sandığına qoyub nəsilbənəsil ötürürdülər. Tuvalılarda *uruq kudu* hamiləliyin normal keçməsinə təmin edir. Bu həyatı güc uşağı orta dünyada saxlayır. Kukla formalı *uşaq ereni* uşağın kutunun və ya onu himayə edən Umayın simvoludur (5, 41).

Altaylılar uşağı olmayan adama *kudu yok kiji* deyirlər. *Kudu yok kiji* ya Ülgənə, ya da yerdə yaşayan ruhlara *Ada-kiji və Yökana* uşaq kutu üçün müraciət edirdi. Bu halda evdə adam başı çoxalsın deyə (*yi tolo baş uçun*) qanlı qurban kəsirdilər. Bu qurbandan sonra uşaq doğularsa, onun doğulması ilahinin rəhmi ilə izah edilirdi. Bu uşaq *ada kijdən yayalğan, jö adazınan yayalğan, öröqi bayanadan yayalğan*, yəni Adəmdən yaranmış, *jö-xeyirxah* ruhlardan yaranmış, *bayana*-ali ruhdan yaranmış hesab edilirdi. Teleutların inancına görə, uşaqlara kut verən ilahi onların bədənində nişan-mən (ləkə,xal) qoyur və ya onlara qıvrım, buruq saçlar verirdi. Ülgəndən və ya yer ruhlarından kutu alınan uşağa beş yaşına çatanda yenidən qanlı qurban kəsilir, ona uzun ömür istənilirdi. Kut ana bətnindən insanla birlikdə yaşayıb böyüyürdü. Bu vaxt o, insanı həyatda saxlayan xüsusi güc qazanırdı. Teleutlara görə, onun dəyəri at başı böyüklükdə qızılla, qoç başı böyüklükdə gümüşlə ölçülürdü: *At bajınca altın kut, Koi bajınca kymış kut* (9, 256). Kut insandan ayrılan, insan bədənindən kənardə yaşaya bilən və yenidən insana qayıda bilən insanın ruhu kimi başa düşülürdü. İnsandan başqa heyvanın (*maldın kudu*) və bitkilərin də kutu var. Heyvanların kutu rüşeym kimi yer üzünə üç qat səmada yaşayan ikinci dərəcəli Ülgən-Ərmən xan tərəfindən göndərilirdi. Ailə başçısı öldükdə özü ilə mal-qaranın kutunu da o dünyaya apara bilərdi. Onda mal-qara boğulurdu: “*Maldın kudın alıp parğan, mal öl yat*”. Bitkilərin kutu da rüşeym kimi qəbul edilirdi. O, *ıyıklar* - çay, göl, hövzə ruhları tərəfindən verilirdi. Yazda ıyıqlara qurban verilirdi. Onlardan taxılı, otu siçanlardan, zərərverici böcəklərdən qorumağı diləyirdilər. Əgər yayda yaxşı ot məhsulu olurdusa, onda teleutlar deyirdilər ki, *ıyık ölön çoptun kudın bərdi*- ıyık ota kut göndərdi (9, 258).

Altay xalqlarının şaman inanclarında 6 növ ruhdan biri kimi kut göstərilir. İnsan qorxanda deyirlər: “*Kudu çilip pardı*”- Ruhu sıçradı çıxdı. “*Kiji kudup pardı*”- İnsan yox oldu. “*Er kudup pardı*”- Torpaq məhsuldarlığını itirdi.

Altay türklərinin kut inancından fərqli olaraq, yakutların kut inancı 3 mərhələlidir. V.F.Troşçanskiyin verdiyi məlumata görə, yakutlar uşağın doğumunda *Buor-kutun* torpaqdan, *Salğın kutun* havadan gəldiyinə, *İye-kutun* isə körpəyə anadan keçdiyinə inanmışlar. Yakutların inancına görə, kut insana Ayı Toyon tərəfindən verilir. Kut insanın qarnı ilə əlaqədardır. Ölümündən sonra *abaasıl*ar kutu yeyərlər, ancaq inanca görə, bir neçə gündən sonra kut bədəninin yanında yenidən canlanır və o biri dünyaya köçər. O halda o biri dünyaya gedən yalnız kutdur (11).

Yakutlarda həm də kutun insana müasir tanrılar panteonunun ilk tanrısı Art Toyon Ağa tərəfindən verildiyinə inanılmaqdadır. V.Radlovun dediyinə görə, Altay tatarları böyük tanrı Bay Ülgənin atalarının tələbi ilə yeni doğulmuş körpəyə veriləcək həyat gücünü Süd ağ göldə axtarması üçün bir elçi göndərməsinə inanırlar. Yeni doğulmuş körpəyə həyatın simvolu olan, ona hə-

yat gücü verən süd kutu ifadə edir. Bu inanc Volqa çuvaşları kimi müxtəlif türk xalqlarında hələ də mövcuddur. Bir qohum öldüyündə xoşbəxtliyin evdən uzaqlaşmaması üçün evdə süd paylanır və süd dolu bir qab evdə bir yerə gizlədilir (6, 41). Teleutlar inanırdılar ki, mərhumun arxasınca bir ailə üzvü ölərsə, bu ölənin adamın onların da kutunu özü ilə götürüb aparmasına işarədir.

Kaçınlar və saqaylarda xut, yəni kut yalnız canlı insanın ruhu hesab edilir. İnsan öləndə kut onun gözlərindən çıxır. Əksər araşdırıcıların yakutlarda insanın üç ruhu olduğunu deməsinə baxmayaraq, onların hər birinin adına kut sözü daxildir. Yakutlarda kut haqda təsəvvürlər yas mərasimləri ilə bağlıdır. Bu mərasimlərdən biri *Kut araarı* –Kutun ayrılması adlanır və ölünün özü ilə yaxınlarının ruhunu aparması inancına dayanır. Ölünün özü ilə başqa birisinin kutunu aparıb-aparmadığını öyrənmək, əgər aparıbsa, onu geri qaytarmaq üçün kumandinlər kimi yakutlar da şamanı dəvət edirdilər. Şimali yakutların yerinə yetirdiyi digər mərasim isə *Kut süüdüyüte* –ölənin ruhunun ölülər dünyasına yola salınması adlanır. Bu mərasim dəfndən sonra yerinə yetirilirdi. Şaman qamliq zamanı ölənin kutunu öz bədənində yeridib, onun adından nədən öldüyünü və nə istədiyini deyir. Qamliq ölənin ruhunun ölülər dünyasına yola salınması ilə bitir (11). Yakutlarda şaman da qamliq zamanı ilahi ilə öz kutu vasitəsilə danışır. Göründüyü kimi, yakutlarda kut haqda təsəvvürlər müxtəlifdir. Yakutlarda şamanın qamliq zamanı oxuduğu ritual nəğməsi *kuturar* adlanır və sözün kökündə kut durur. Müasir tuvalılara gəlicə, onlarda kut sözü ruh mənasında yalnız lüğətlərdə rastlanır.

Dolqanlarda şamanlığı öyrənən A.A.Popovun məlumatına görə, onlarda da kut ruha deyilir. Şaman doğulanların ruhu onların köməkçi ruhlarının qorumasında olur və *tuuruu* xüsusi ağacda cəmləşdirilərək qorunur. Xəstələnmiş uşağın kutunu şaman tozağacı qabığından hazırlanmış qutuya qoyur ki, getməsin. Bu təsəvvür altaylıların və teleutların kut haqda təsəvvürlərini (şamanın qamliq zamanı tutub öz davuluna saldığı və müqəddəs ağcaqayının yarpaqları altında gizlədib qorumasını) xatırladır. Ketlərdə kut sözü yalnız şamanın ruhunu (ilahi tərəfindən verilən şaman vergisi mənasında da işlənir) ifadə edir. Adi insanın ruhu isə *ulvey* adlanır. Kut sözü ketlərdə yalnız şamanlıqla bağlı termin kimi işlənib, sakral gücləri bildirir. *Ulveysə* insanın ruhu olub, çıxanda və geri qayıtmayanda insan ya xəstələnir, ya da ölür (12, 45). Kazım xantlarında kut *is* adlanır. *İs* də kut kimi insan qorxanda bədənindən hansısa həşərat şəklində çıxır, bəd ruhların əlinə keçərsə, insan xəstələnib ölə bilər, yalnız şaman qamliq etdikdən sonra *is* bədənə geri qaytarıla bilər (13).

SÜLDƏ - Monqollarda Çingiz xanın ruhu *Suu jali*, yəni xanədanın ən yüksək yerindəki qoruyucu ruhudur. Çingiz xanın qoruyucu ruhu bayraqdadır və xalqa zəfər qazandırır. Bayraqla əlaqəli süldə adlandırılan tapınışın ən geniş yayıldığı dönm Çingiz xan dönmüdür (6, 192). Xalq arasında həm də Çingiz xanın ruhunun böyük alov şəklində onları qoruduğuna inam mövcud olmuşdur (6, 168). “Abay Qeser Xubun” dastanının Exirit-bulaqat variantında **hülde** sözü hərbi ruh və təbiət qüvvələrinə hakimlik, qeyri-adi güc anlamlarında işlənir (2, 180; 218).

Türk-monqol geneoloji əfsanələrində və şaman mətnlərində rast gəlinən yerlə göyü birləşdirən qızıl saplar haqqında təsəvvürlər sus haqda təsəvvürlərlə birləşir. Monqol və buryatların inanclarında *günəşin, gün şüalarının və odun sakral substansiyasını* **s/jüldə** sözü bildirir. “Ağac adam” buryat sehri nağılında insanı yaratmış dördüncü usta “*hüldə ami uruulaşa hun*”- “*süldə verən insan*” taxta fiqura ruh- *ami* üfürərək ona can verir. Belə çıxır ki, *süldə ami-süldə ruh* deməkdi. “Qeser” monqol dastanının buryat variantında Qeserin anası Naran Qoxonun təpəsindən doğulması belə təsvir edilir: “*Oroyhoon neqe hayn süldə deqdeed qarşana*”. *Hayn süldə* çıxır, günəşə və aya yüksəlir. Sonra Qeser doğulur. Qeser həm də “*naran xəxey*” – günəş işığı adlanır. “Altan-Şaqay” buryat uliqlərində “*möhtəşəm sünə-sus səmaya çatdı*” deyilir. Buryat uliqlərində tez-tez rastlanan sus sapı, yəni qızıl sap günəşi bildirir. Sapın səmaya çatması süldənin başla əlaqədar olduğunu göstərir. Od öz mənşəyini, ilahi gücünü günəşdən alır. Bu şaman mətnlərindən susun uşaqların doğulması və maldarlığın artımına təsir mexanizmi aydınlaşır. *Sus qızıl sapla* müqəddəs qayın ağacına enir, ordan da alaçıqda həmişə ocağın yanında, odun qoruması altında olan beşiyə enir. Qamın uşaq ayını keçirdiyi əsnada çadırın tavanındakı duman dəliyindən içəri girərək doğulacaq körpəyə can verən *günəş işığı* şəklindəki sus qamliq zamanı *qızıl sap* obrazında çıxış edir. Teleut və altay dastanlarında bahadırın ruhunu bağlayaraq, səmaya yüksələn nur saçan görünüşlü saplar bununla izah oluna bilər. “Altın Mizə” altay nağılında səmadakı Kудay ilahidən Maral adlı qoca ilə Kandıqçı qarısı “*bala suzu*” istəyirlər. Kundu xanın *ruhu günəşin gözündə* olur (14,67). Palçıqdan olan insan modelinə doqquz ay gün şüaları dö-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yəndən sonra canlanır. Beləliklə, mağarada türklərin atası Ay atam yaranır. O həmin mağarada selin nəticəsində eyni şəkildə əmələ gələn qadınla evlənir və qırx uşaqları olur. Bu əfsanə Çingiz xanın anası, monqolların əcdadı Alan-Qoonu xatırladır. O, gün şüalarından uşağa qalib Çingiz xanı dünyaya gətirir. “Tapdıq” adlı Azərbaycan nağlında Tapdıq göydən işığın içində enir və günəşlə bağlıdır. “Qara xan oğlu Almanbet” dastanında Alman-bet qızıl incə ruhunun cənnətə getməsini arzulayır. Qızıl incə ruh tərtəmiz şaman təsəvvürüdür (15, 310).

Altay və Şor türklərinin inancına görə, şamanlar insanın ruhunun onu yaradan ilahi ilə bağlı olduğunu inanırdılar. İnsanın səmaya yüksələn ruhunun-sapın qırılması insanın ölməsi demək idi. Bunu Şor folklor nümunəsində görmək olar: *“Ariq tını ak jibek polup künçulep sustalıp tiqirqe sıqara tartıntır”*, yəni bahadırın təmiz ruhu günəş kimi parlayır və ağ sap kimi səmaya dartılır (5,381). İnsan ruhunun onu yaradan ilahi ilə bağlılığı *“Çayanın mözük polzun”* alqışında bariz əksini tapmışdır. İnanca görə, ruhun yaradıcısı səmanın nə qədər yüksək qatında olursa, o insanın nailiyyətləri də o qədər yüksək olur. Bu alqışın mənası “yaradıcın yüksəkdə olsun”, “yəni yüksək nailiyyətlərin olsun” deməkdir (5,381). Anisimov A.F. evenklərin (tunqusların) ruh haqda təsəvvürlərindən danışarkən *Main* – insanın xoşbəxtliyi, uğuru və taleyi hesab edilən ruhun *insanın başından səmadakı ilahiyə ucalan ip* kimi təsəvvür edildiyini, bu ilahinin “amaka”, “şeveki”, “main” adlandırıldığını qeyd edir. Main-insanın ruhunun sahibi, həyatı və xoşbəxtliyi mənasını daşıyır. Evenklərin təsəvvürünə görə, şamanlar qanlıq zamanı gözə görünməz iplərlə insanın həyat ipini kəsən ilahinin yanına özünün mifoloji heyvanına (balıq quyruqlu, buynuzlu maralına) minərək gedir və kəsilən həyat ipinin uclarını bir-birinə düyünləyir ki, insan ölməsin. Dolqanlarda insanın ən üst ruhu səmada yaşayır, yer üzündə insanın başından səmaya görünməz ip yüksəlir. Bu ip vasitəsilə insanın yüksək ruhu insanın daxilində yerləşən və onun həyatının mənbəyini təşkil edən orta ruhla birləşir. İnsanın ölümü yüksək ruhun səmaya yüksələn gözəgörünməz ipin qırılması nəticəsində baş verir (21, 114).

Nqanasan şamanlarının dediyinə görə Batutu- yuxarı dünyadan enən, dünyanın yaradıcısı ilə insanı bağlayan saplardır. Hər bir insana onun yaradıcısı Nlta-nuodan saplar enir. Şaman sapların möhkəmliyini yoxlayır. Əgər saplar möhkəmdirsə, onda şaman qanlıq edib xəstəni sağalda bilər. Xəstə ağırlaşdıqca həmin saplar get-gedə nazilib üzülür (12, 24).

Beləliklə, altay şaman mətnlərindən göründüyü kimi, sus və kut bir-birinin qarşılığı olaraq əvəzlənir. Susun rüşeym kimi mənası şamanın Karşitə qanlıq zamanı söylənən növbəti şaman duasında da əks olunub: *“Artan çıxkan kün sus alışkan, ənqip çıxkan ai sus alışkan”* – *“Sən səhər günəşindən sus aldın, sən axşam ayından sus aldın”* (9, 79).

Mətnlərdən belə görünür ki, sus sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə suzi şəklini alır. Burada ayrı-ayrılıqda iki sözdən bəhs etmək yanlış olardı. Eyni hal şamanın Karşitə (Ülgənin oğluna) qanlıq etməsində də görünür. Şaman vasitəçi ruhdan diləyir ki, *“Pala suzin barzın, mal kudın yayazın”*. Göründüyü kimi, sus və kut birlikdə işlənir. Digər şaman mətnlərində isə sus yula ilə birlikdə işlənir:

*“Çulaqan bala suzi- Bələnmiş uşağın suzi,
Çurkurağan mal suzi- Səs-küylü mal suzi,
Bay kayınqa yərəlqən- Müqəddəs qayın ağacına düşsünlər deyə,
Altın jbek kıykan tuşin- Qızıl sapla ensinlər,
Ak kabajga yaykalzın- Tozağacından olan beşikdə yellənmək üçün
Ak yalkına kut kuysın- Kutu qorumaq üçün təmiz od,
Ak Yıyıkka kurçalzın- Müqəddəs Yıyıkın qoruması üçün
Torko jibak tolqolup- İpək sapla ensinlər deyə,
Tos kabajga yayqalıp- Tozağacından olan beşikdə yırğalansın deyə,
Ak yalkına kurçalzın- Təmiz od qorusun deyə,
Ak Yıyıkka kut-yulazı kurçalzın- Müqəddəs Yıyık kut-yula qorusun deyə”* (9, 100).

Sus haqda daha dəqiq təsəvvürə malik olmaq üçün A.V.Anoxinin Katuni hövzəsindən qeydə aldığı şaman mətnlərinə diqqət edək: Qanlıq zamanı şamanların ilahilərə və ruhlara müraciətində sus sözünə çox rast gəlinir. Ülgənə açıq rəngli madyanın qurban kəsilməsi mərasimində qurban kəsən kəndin sahibi, onun qohumları və qonaqları Ülgənə minnətdarlıq edir və yenə bütün xalqa mal-qara (*maldınq suzu*), uşaq (*kijininq suzu*), ovda uğur (*multıktınq suzu*), süd, yumurta və otun bol olması, bolluq və əmin-əmanlıq diləyirdilər (9). Buradan da görünür ki, sus sözü kut sözü ilə

eyni semantik mənada işlənir. Həm də eyni altay xalqlarında mənaca bir-birini əvəz edir. Bir şaman mətnində şamanın ilahiyə müraciətində belə deyilir: “Əgər beşik üçün kut versən onu qucaqlayıb tutarıq. Əgər şaltraka sus versən onu çingildədən, tutarıq”. (Bu nümunədə işlənən şaltrak içində dağ keçisinin sümükləri, vəhşi quş dırnaqları qoyulmuş qoyunun topuq sümüyü formasında olub, uşağın beşiyinə asılan və beşik yellənəndə cingildəyən amulet, qoruyucu həmayildir) (5, 11).

Nə J.P.Ru, nə A.V.Anoxin teleutlarda, nə də N.A.Baskakov altay xalqlarının ruh inancından danışarkən onu ruhlar siyahısına aid etmir. Təkcə V.Verbiçki Altay xalqlarının şaman inanclarında 6 növ ruhdan biri kimi qeyd edir. O, *süzi* sözünün *suzıp*-su doldurmaq felindən əmələ gəldiyini qeyd edir. *Süzi* heyvana və insana məxsus ruhdur. Altaylılar *maldınq suzın üzütter alıp pardı*-ölülər heyvanların ruhu və ya artımını alıb götürdülər, *Kijininq suzi yuryup yat*- ölən adamın ruhu gəzər deyirlər. “*Kuru-mes anın suuzın*”(teleutca *süzın*, kalmıkca *sünəzin, tüləzin, kudın*) *al partur*” (16). Nümunələrdən belə aydın olur ki, *suzı*-ölən insanın ruhudur. Verbiçki buna heç bir aydınlıq gətirmir. Əksinə, onun *suzı* sözünü ev heyvanlarının məhsuldarlığı mənasında qəbul etməsi həqiqətə uyğundur. L.P.Potapovun Mərkəzi Altaydan atçılığın inkişaf etdiyi Kenqi hövzəsindən qeydə aldığı bir əfsanədə deyilir ki, qırğız əsirliyindən arqımakla, yəni əla cins atla qaçan bir altaylı oğlan ata minnətdarlıq olaraq, onu bir çayır-çəməndə azad edir. Arqımak otun üstü ilə çaparaq, heyvanlar üçün *sus* qoyur. Bu əfsanədən çıxış edərək *susu* məhsuldarlıq, maldarlığın artımı mayası kimi qəbul etmək olar. Qırğızların inancına görə, məhsuldarlığı susu onlara arqımak verib (5, 61).

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk və monqol xalqlarında doğma yer, vətən, dövlət anlayışları ruh inancından qaynaqlanır. Vətənin və dövlətin müqəddəs hesab edilməsi sadalanan inanclardan irəli gəlir. Dövlətin atributlarının (bayrağın) müqəddəs sayılması da ruh inancından törəyir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных. Тюркологический сборник. 1972. 18.
2. Абай Гэсэр Хубун. Эхирит-Булагатский вариант. Часть 1. Улан-Уде. 1961.
3. F.Bayat. Türk mitolojik sistemi. Cild 2, 2 basım, 2007, Ötükən.
4. Кулаковский А.Е. Материалы для изучения верований якутов. Записки Якутского Географического Общества. Якутск. Типография. 1923 г. Книжка I.
5. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., Изд. “Наука”. 1991.
6. J.P.Roux. Eskiçağ ve ortaçağda Altay türklerinde ölüm. İstanbul, Kabaçlı Yayınevi, 1999.
7. Хангалов М.Н. Собранные сочинение. Улан-Уде. 1960. Т.1
8. F.Bayat. Ana hatları ilə türk şamanlığı. Ötükən, İstanbul, 2013
9. А.В.Анохин. Душа и ее свойства по представлению телеутов. Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.8.Л.,1929.
10. Н.А.Баскаков. Душа в древних верованиях тюрков Алтая (термины, их значение и этимология). Советская этнография. 1973.№ 5.
11. Трошанский В.Ф. Эволюция черной веры (шаманство) у якутов. Казан. УЗКУ. 1904. Кн.4.
12. Попов А.А. Душа и смерть по воззрениям нганасанов. / Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (вторая половина XX начало XX в.) Изд. “Наука”, Ленинград. Отдел. Ленинград. 1976.
13. Волдина Т.В. Представления о перевоплощении душ в традиционной культуре Казымских хантов (проблемы записи и интерпретаций сакральных сведений). Этнографические обозрение. 2010. № 3.
14. Никифоров Н. Я. Анносский сборник. Собрание сказок алтайцев. Горно-Алтайск, Ак-Чечек.1995.
15. Ögəl B. Türk mifologiyası. Ic. II nəşr. B., “M.B.M”, 2006.
16. В.И.Вербицкий. Алтайские инородцы. М., Наука, 1983.
17. А.В.Анохин. Материалы по шаманству у алтайцев. Сборник Музея антропологии и этнографии.Т.4. Л., 1924.
18. Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск. Наука. Сибирское Отделение. 1992.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

19. Шашков С. Исследования и материалы шаманство в Сибири. Записки Русского Географического Общества. 2 книжка, 1864.

20. Новик Е.С. Обряд и фольклор в Сибирском шаманизме. М., Изд. Вост-Лит. Ран.2004.

21. Анисимов А.Ф. Представления эвенков о душе и проблема происхождения анимизма. Религия эвенков в историко-генетическом изучении и проблемы происхождения первобытных верований. М., Л:Изд-во АН СССР. 1958.

THE BELIEF'S OF OTUKEN AND SULDE IN TURKISH- MONQOLIAN PEOPLES

Summary

Goddess of fertility Umai as a universal female deity of Altai turk's acted as mistress of the mountains, patroness of hunters, wild animals, children and motherhood.

Otuken which was considered a female deity, gave kut – sacred grace to kagan, whose power was seen as divine grase. It was kut Otuken (il Ötükən quti).

Key words: mythology, goddess, female deity, Otuken, sacred grace.

ПОВЕРЬЯ В СЮЛДЕ И ОТУКАНА У ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ

Резюме

Богиня плодородия Умай как универсальное женское алтайских тюрок выступала в роли хозяйки гор, покровительницы охотников, диких зверей, детей и материнства.

Отукен, который считался женским божеством, давал кут - священную благодать кагану, власть которого рассматривалась как божественная милость. Это был кут Отукана (il Ötükən quti).

Ключевые слова: мифология, женское божество, Отукан, божественная милость.

AFAQ MUSTAFAYEVA
*AMEA Folklor İnstitutu,
hüquqşünas,
afanimrahman@gmail.com*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QEYRİ-MADDİ İRSİN QORUNMASININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Ölkəmiz qədim tarixə malik maddi və qeyri-maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin bir diyardır. Onun böyük tarixi, mədəni və mənəvi əhəmiyyət daşıyan bu sərvətləri zaman-zaman ayrı-ayrı fərdlər və bütövlükdə toplum şəklində yaradılaraq özündə xalqımızın istedadını, dünyagörüşünü, elmi biliklərini, estetik zövqünü, adət-ənənələrini, inanclarını və digər mənəvi dəyərlərini əks etdirən milli kimliyimizin ifadə və özünü təsdiq forması kimi təzahür etmişdir. Bu mədəniyyət nümunələri xalqımızın milli mədəni irsini təşkil edir və bu irsin qorunması həm bizim hər birimizin, həm də dövlətimizin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən olmaqdadır.

Milli mədəni irsin tərkib hissəsi olan qeyri-maddi mədəni irsin qorunması müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mədəni müxtəliflik məhz qeyri-maddi mədəni irsdə daha parlaq ifadə olunur. Çünki məhz onda xalqların çoxəsrlik qədim ənənələri öz əksini tapmışdır (12). Bundan başqa, maddi mədəni irsdən fərqli olaraq, qeyri-maddi mədəni irs daha dinamik xarakter daşıyır və onun qorunması bugünkü nəsillər arasındakı həyatiliyinin və gələcək nəsillər arasındakı mövcudluğunun təmin edilməsi deməkdir (13).

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə qeyri-maddi mədəni irsin qorunması həm beynəlxalq, həm də milli qanunvericilik səviyyəsində həyata keçirilir. İlk növbədə qeyri-maddi mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə qorunması barədə qısaca məlumat verək.

Qeyri-maddi mədəni irsin beynəlxalq hüquqi qorunmasını tənzimləyən əsas sənəd Birləşmiş Millətlər Təşkilatının elm, təhsil və mədəniyyət üzrə ixtisaslaşdırılmış təşkilatı olan YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” 2003-cü il 17 oktyabr tarixli Konvensiyasıdır (bundan sonra - Konvensiya). Ölkəmiz bu Konvensiyanı Azərbaycan Respublikasının 2 oktyabr 2006-cı il tarixli 134-IIIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq etmişdir. Qanunun icrası məqsədi (“YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Konvensiyası üzrə səlahiyyətli orqanların təyin edilməsi barədə”) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 mart 2007-ci il tarixli 2031 nömrəli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Müəllif Hüquqları Agentliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası öz səlahiyyətləri daxilində Konvensiyanın 13-cü maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə səlahiyyətli orqanlar təyin edilmişlər (11) ki, onların fəaliyyəti barədə sonra məlumat verəcəyik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiya ilk dəfə “qeyri-maddi mədəni irs”ə anlayış verərək onun qorunması üsullarını müəyyən etmiş və Konvensiyanın iştirakçı dövlətləri qarşısında qorunma istiqamətində konkret vəzifələr müəyyən etmişdir. Belə ki, Konvensiya 2-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə görə, “qeyri-maddi mədəni irs” icmalar, qruplar və bəzi hallarda ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən onların mədəni irsinin bir hissəsi kimi qəbul edilən təcrübələri, təqdimatları, ifadələri, bilik və bacarıqları, eləcə də bunlarla bağlı alətləri, əşyaları, maddi mədəniyyət abidələrini və mədəni məkanları bildirir (10).

Bu maddənin 2-ci hissəsində “qeyri-maddi mədəni irs”ə aşağıdakılar aid edilmişdir:

- qeyri-maddi mədəni irsin daşıyıcısı kimi dil də daxil olmaqla, şifahi ənənələr və ifadələr;
- ifaçılıq sənətləri;
- sosial təcrübələr, mərasimlər, bayram tədbirləri;
- təbiətə və kainata aid bilik və təcrübələr;
- ənənəvi sənətkarlığa aid bilik və təcrübələr.

Bundan başqa, Konvensiyada onun qəbul edilməsinin əsas məqsədi və tənzimləmə predmeti olan qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasına da anlayış verilib. Belə ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, “qoruma” identifikasiya, sənədləşdirilmə, tədqiqat, saxlanma,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

mühafizə, yardım edilmə, yaxşılaşdırma, xüsusilə də rəsmi və qeyri-rəsmi təhsil vasitəsilə nəsildən-nəsilə ötürülmə daxil olmaqla, qeyri-maddi mədəni irsin yaşamaq qabiliyyətinə təminat verilməsi, eləcə də bu cür irsin müxtəlif aspektlərinin dirçəldilməsi məqsədi güdən tədbirləri bildirir (10).

Bu tədbirlərdən çıxış edərək Konvensiyanın 13-cü maddəsi İştirakçı Dövlətlər tərəfindən digər qoruma tədbirlərinin də həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, Konvensiya 13-cü maddəsində müəyyən edildiyi kimi, öz ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasını, inkişaf etdirilməsini və onun rolunun yüksəldilməsini təmin etmək məqsədilə hər bir iştirakçı Dövlət aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməlidir:

- cəmiyyətdə qeyri-maddi mədəni irsin rolunun yüksəldilməsinə yönəldilən ümumi siyasətin qəbul edilməsi və bu irsin qorunmasının planlaşdırma proqramlarına daxil edilməsi;
- öz ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üçün bir və ya bir neçə səlahiyyətli orqanın təyin edilməsi və yaxud yaradılması;
- qeyri-maddi mədəni irsin, xüsusilə də təhlükədə olan qeyri-maddi mədəni irsin səmərəli şəkildə qorunması məqsədilə elmi, texniki və sənətsünaslıq tədqiqatlarına, həmçinin elmi tədqiqat metodologiyalarının işlənilib hazırlanmasına yardım göstərilməsi;
- məqsədi aşağıdakılardan ibarət olan müvafiq hüquqi, texniki, inzibati və maliyyə tədbirlərinin qəbul edilməsi:
- qeyri-maddi mədəni irsin idarə olunması, habelə bu irsin təqdimi və ifadə edilməsi üçün nəzərdə tutulan forumlar və məkanlar vasitəsilə onun sonrakı nəsillərə ötürülməsi sahəsində kadrların hazırlığı üzrə müəssisələrin yaradılmasına və ya möhkəmləndirilməsinə yardım göstərilməsi;
- qeyri-maddi mədəni irsin bu və ya digər aspektlərinə yol tapılmasını müəyyən edən qəbul olunmuş təcrübəyə riayət edərək bu irsdən faydalanmanın təmin edilməsi;
- qeyri-maddi mədəni irsin sənədləşdirilməsi ilə məşğul olan təsisatların yaradılması və onlardan istifadənin asanlaşdırılması (10).

Burada Konvensiyanın 12-ci maddəsini xüsuslə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bu maddədə qoruma məqsədilə eyniləşdirmənin təmin edilməsi üçün hər bir İştirakçı Dövlətin üzərinə, özünün mövcud vəziyyəti nəzərə alınmaqla, öz ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin bir və ya bir neçə siyahısını tərtib etmək və belə siyahıların müntəzəm olaraq yeniləşdirmək öhdəliyi qoyulmuşdur (10).

Və nəhayət Konvensiya ilk dəfə qeyri-maddi irsin beynəlxalq hüquqi qorunmasında mühüm tədbir olan qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasının iki qoruma siyahısını: 1) bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Repräsentativ Siyahısı; və 2) təcili qorunmaya ehtiyacı olan qeyri-maddi mədəni irsin siyahısı müəyyən etdi. Bu irslər müvafiq iştirakçı dövlətlərin xahişi ilə həmin Siyahılara daxil edilir (10).

Beləliklə, deyə bilərik ki, 2003-cü il Konvensiyası qeyri-maddi mədəniyyət irsinin qorunması sahəsində münasibətləri tənzimləyir.

Qeyri-maddi irs nümunələrinin qorunması sahəsində digər beynəlxalq sənəd “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” 2003-cü il 17 oktyabr tarixli Konvensiyasının da üzvü olduqları MDB-yə üzv dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyasının 29 mayabr 2013-cü il tarixli 39-17 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Model Qanunudur. Bu Qanun qeyri-maddi mədəni irs obyektlərinə anlayış verərək onların qorunması, istifadəsi, yayılması və dövlət mühafizəsi sahəsində münasibətləri tənzimləyir. Qanun MDB dövlətlərinin milli qanunvericiliyində analoji qanunun qəbul edilməsində rəhbər sənəd kimi çıxış edir.

İndi isə qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq normalara uyğun olaraq milli qanunvericiliyimizdə hüquqi tənzimlənməsi vəziyyətinə nəzər salaq.

Əvvəldə qeyd etdiyim kimi, ölkəmizdə bu sahədə yetərli də olmasa formalaşdırılmış qanunvericilik bazası vardır. Belə ki, qeyri-maddi mədəni irs mədəniyyət hadisəsi olduğu üçün onun qorunması da mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətini müəyyən edən və bu sahədə münasibətləri tənzimləyən mədəniyyət qanunvericiliyi sistemində daxil olan və özündə qeyri-maddi mədəni irslə bağlı müddəaları əks edən normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Burada ilk öncə ölkəmizin həm qanunvericilik sisteminin, həm də qanunvericilik bazasının əsası olan Azərbaycan

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Respublikasının Konstitusiyasını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, ölkə Konstitusiyasının 16-cı maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir ki, Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur. Bundan başqa, Konstitusiyanın 40-cı maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir: Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumağıdır. 77-ci maddə isə tarix və mədəniyyət abidələrini qorumağın hər bir şəxsin borcu olduğunu imperativ qaydada bir daha özündə möhkəmləndirir (1). Göründüyü kimi, Konstitusiyamız həm dövlətimizin, həm də ölkəmizdə olan və yaşayan hər bir kəsin digər dəyərlərlə yanaşı maddi və mənəvi irsin qorunması üzrə konstitusion vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Həmçinin ölkəmizdə qeyri-maddi mədəni irsin qorunması “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2012-ci il tarixli 506-IVQ nömrəli Qanunu (“Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 6 fevral 1998-ci il tarixli 430-IQ nömrəli Qanunu), “Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 may 2003-cü il tarixli 460-IIQ nömrəli Qanunu, “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 14 fevral tarixli 273 nömrəli Sərəncamı, “Azərbaycan Respublikasında mədəni irs nümunələrinin qorunması, bərpası və istifadəsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 iyul 2015-ci il tarixli 266 nömrəli Qərarı, “Milli mədəni irs obyektlərinin sahiblərinə həmin obyektlərin mühafizəsini təmin etmək məqsədi ilə verilən Təminatlar”ın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2016-cı il tarixli 28 nömrəli Qərarı və digər müvafiq normativ hüquqi aktlar vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin təəssüflər olsun ki, bu siyahıda qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasının əsaslarını, mexanizmini və digər məsələlərini tənzimləyəcək əsas sahəvi qanunun – “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun olmadığını görürük.

Onu da qeyd etməliyik ki, ölkəmizin qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasının qanunvericilik bazasının formalaşması 2013-cü ildən sonraya təsadüf edir. Belə ki, “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2012-ci il tarixli 506-IVQ nömrəli Qanunu qəbul edilənədək “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 6 fevral 1998-ci il tarixli 430-IQ nömrəli Qanunu qüvvədə idi və bu qanun onu əvəz edən yeni qanundan fərqli olaraq özündə qeyri-maddi mədəni irslə bağlı heç bir norma nəzərdə tutmamışdı. Bu dövrdə yalnız “Folklor nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 may 2003-cü il tarixli 460-IIQ Qanunu qəbul edilmişdi ki, bu Qanun da qeyri-maddi mədəni irsin növlərindən biri və Azərbaycanın mədəni irsinin tərkib hissəsi olan milli folklor nümunələrinin əqli mülkiyyətin xüsusi növü kimi hüquqi qorunması, istifadəsi və müdafiəsinin təminatı ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir (4). Bu qanunla bağlı qısaca qeyd edim ki, onun folklor nümunələri kimi müəyyən etdiyi bir çox mədəniyyət sərvətləri qeyri-maddi mədəni irsin digər formalarına aid olan yaradıcılıq nümunələridir ki, qarşıda bu barədə ətraflı məlumat verəcəyik.

Beləliklə, ölkəmizdə qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasını tənzimləyən əsas normativ hüquqi akt “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2012-ci il tarixli 506-IVQ nömrəli Qanundur (bundan – sonra Qanun). Həmin Qanunun preambulasında deyilir ki, bu Qanun Azərbaycan Respublikasında dövlət mədəniyyət siyasətinin məqsəd və prinsiplərini, mədəniyyət fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, mədəniyyət sahəsində hüquqi, təşkilati, iqtisadi və sosial təminatları müəyyən edir, mədəni sərvətlərin yaradılması, toplanması, tədqiqi, təbliği və qorunması sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir (9). Qanun bir sıra mədəniyyət proseslərinə anlayışlar vermişdir ki, bunlardan biri də “qeyri-maddi mədəni irs” anlayışıdır. Belə ki, Qanunun 1.0.11-ci maddəsinə əsasən, qeyri-maddi mədəni irs dedikdə şəxslərin, qrupların və cəmiyyətin özünün mədəni irs nümunələri kimi qəbul etdikləri ənənələr, təsvir və ifadə formaları, bilik və bacarıqlar, onların yaradılmasında istifadə olunan alətlər, əşyalar, artefaktlar və mədəniyyət məkanları nəzərdə tutulur. Konvensiyanın verdiyi anlayışla müqayisə etdikdə, bu anlayışların eynilik təşkil etdiyi məlum olur (9).

Qeyd etmək lazımdır ki, Qanunun 20.1.2-ci maddəsində maddi və qeyri-maddi mədəni irsin qorunması, təbliği və təşviqini Qanunun 18-ci maddəsində göstərilən mədəniyyət fəaliyyətinin subyektləri - dövlət orqanları, fiziki, o cümlədən yaradıcı şəxslər, hüquqi şəxslər, həmçinin

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

mədəniyyət müəssisələri və qeyri-hökumət təşkilatlarının mədəniyyət sahəsində fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir (9).

Qanunun “Qeyri-maddi mədəni irs” adlı 36-cı maddəsində qeyri-maddi mədəni irslə bağlı vəzifələr və qeyri-maddi mədəni irsin tərkib elementləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, bu maddədə Azərbaycan Respublikasında qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət tərəfindən qorunması təsbit edilərək (maddə 36.1), bu qorunmanın eyniləşdirmə, sistemləşdirmə, saxlanma, mühafizə, yaxşılaşdırma, nəsil-dən-nəslə ötürülmə, mədəni irsin müxtəlif aspektlərinin bərpası istiqamətində keçirilən fəaliyyətlərdən ibarət olduğu göstərilmişdir (9).

Göründüyü kimi, Qanun qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət tərəfindən qorunmasının təmin edilməsi üçün konkret fəaliyyət formalarını müəyyən etmişdir. Burada yenə də Konvensiya ilə müqayisə aparmaq yerinə düşərdi. Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, “qoruma” identifikasiya, yəni eyniləşdirmə, sənədləşdirilmə, tədqiqat, saxlanma, mühafizə, yardım edilmə, yaxşılaşdırma, xüsusilə də rəsmi və qeyri-rəsmi təhsil vasitəsilə nəsil-dən-nəslə ötürülmə daxil olmaqla, qeyri-maddi mədəni irsin yaşamaq qabiliyyətinə təminat verilməsi, eləcə də bu cür irsin müxtəlif aspektlərinin dirçəldilməsi məqsədi güdən tədbirləri bildirir (9). Göründüyü kimi, Konvensiyada nəzərdə tutulan sənədləşdirmə və tədqiqat fəaliyyəti Qanunda öz əksini tapmamışdır. Həmçinin Qanunda nəzərdə tutulan sistemləşdirmə fəaliyyəti də Konvensiyada təsbit edilməmişdir. Nəzərə alsaq ki, Konvensiyanın sözügedən normasındakı “eləcə də bu cür irsin müxtəlif aspektlərinin dirçəldilməsi məqsədi güdən tədbirləri bildirir” və Qanundakı “mədəni irsin müxtəlif aspektlərinin bərpası istiqamətində keçirilən fəaliyyətlər” ifadələri qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasında digər zəruri fəaliyyətləri də əhatə edir, “Mədəniyyət haqqında” Qanunun qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə fəaliyyət növləri ilə bağlı müddəalarının Konvensiyaya uyğun olduğunu söyləmək olar. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148 maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu üçün Konvensiya ölkəmizdə birbaşa qüvvəyə malikdir. Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə görə isə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir (1). Bu baxımdan “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun qeyri-maddi irsin qorunması sahəsində təsbit edilmiş müddəaları ilə Konvensiya arasında ziddiyyət yarandıqda Konvensiyanın müddəaları tətbiq edilməlidir.

Bundan başqa, “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 36.3-cü maddəsində göstərilir ki, qeyri-maddi mədəni irsin müəyyən edilməsi, sistemləşdirilməsi və təsviqi məqsədlə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, yəni Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən mədəniyyət sahəsində dövlət reyestri sisteminə daxil olan qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestri aparılır (9). Bu fəaliyyət “Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 iyun 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi haqqında Əsasnamə”nin 3.1.31-ci yarımbəndində də təsbit edilmişdir. Belə ki, qeyd edilən maddədə qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrini aparmaq Mədəniyyət Nazirliyinin vəzifələri sırasındadır (2). Burada bir məsələnin diqqətə çatdırılmasını vacib hesab edirəm. Belə ki, “Mədəniyyət və turizm sahəsində dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 aprel 2018-ci il tarixli 4 nömrəli Sərəncamı ilə yenidən təşkil edilərək fəaliyyətinə xitam verilmiş Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi fəaliyyətdə olduğu dövrdə onun tərəfindən qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrini aparması yalnız “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 18 aprel tarixli 393 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi haqqında Əsasnamə”də dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 2015-ci il tarixli 598 nömrəli Fərmanı ilə bu nazirliyin əsasnaməsində edilmiş dəyişikliklərdən sonra mümkün olmuşdur. Yəni “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2012-ci il tarixli 506-IVQ nömrəli Qanunu

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

qəbul edildikdən 3 il, Konvensiyanın təsdiq edilməsindən 7 il sonra. Burada əlavə şərhə ehtiyac qalmır.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi dövlətin mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsində hüquqi varisi olduğu Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi kimi ölkəmizdə qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin yalnız dövlət reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyəti həyata keçirir ki, bunun da məqsədi bu mədəniyyət sərvətlərinin müəyyən edilməsi, sistemləşdirilməsi və təşviqidir. Göründüyü kimi, reyestrin aparılması fəaliyyətinə qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin müəyyən edilməsi, sistemləşdirilməsi və təşviqi üzrə fəaliyyətlər daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada sistemləşdirmə həm də qorunma üzrə fəaliyyətin növlərindən biridir. Hesab edirik, sistemləşdirmə ilə yanaşı qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin müəyyən edilməsi, təşviqi və reyestrinin aparılması qorunmanın tərkib elementləri olan müstəqil fəaliyyət növləri kimi müəyyən edilməlidir. Reyestrin aparılması üzrə fəaliyyət isə qeyri-maddi mədəni irs nümunələri barədə məlumatları özündə əks etdirən qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qeydiyyatına alınması yolu ilə adlı siyahının tərtib edilməsini nəzərdə tutmalıdır. Eyni zamanda, qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması üzrə dövlətin vəzifələri onun mədəniyyət sahəsində siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olan Mədəniyyət Nazirliyinin səlahiyyətlərinə aid edilməlidir.

Qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin reyestrinin aparılması ilə bağlı onu da qeyd etməliyəm ki, Mədəniyyət Nazirliyinin bu fəaliyyəti haqqında demək olar ki, cəmiyyət məlumatsızdır. Bundan başqa, məsələ öyrənilərkən Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazasında Mədəniyyət Nazirliyinin qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyətini tənzimləyən hər hansı bir normativ hüquqi akt da müəyyən edilməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qeyri-maddi irsə daxil olan mədəni irs nümunələrinin təsnifatını apararaq, onları üç qrupa bölür: diyarşünaslıq, folklor və sənətkarlıq. Belə ki, Qanunun 36.4-cü maddəsinə əsasən qeyri-maddi mədəni irsin özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

- diyarşünaslıq (adət və ənənələr, bayram və mərasimlər, tarixi rəmz nümunələri və sairələr);
- folklor (ifaçılıq, musiqi və rəqslər, şifahi yaradıcılıq, oyun və tamaşalar);
- sənətkarlıq (tətbiqi sənət, ənənəvi dekorativ sənət, milli təsviri yaradıcılıq) (9).

“Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qeyri-maddi mədəni irsin qorunması sahəsində münasibətləri tənzimlədiyi müddəaları təhlil edərək belə nəticəyə gəlinir ki, qanun yalnız bu mədəni irs nümunələrinin anlayışını verərək onların təsnifatını və qorunmasının təmin edilməsi üzrə fəaliyyət növlərini müəyyən etmiş, bu mədəniyyət sərvətlərinin aşkarlanması, sistemləşdirilməsi və təşviqi məqsədi ilə onların dövlət reyestrinin aparılması, monitorinqinin keçirilməsi ilə bağlı ümumi normaları təsbit etmişdir. Fikrimizcə, ölkəmizdə maddi mədəni irsi təşkil edən tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması ayrıca qanunla tənzimləndiyi kimi, qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin də qorunması, istifadəsi, yayılması və dövlət mühafizəsi sahəsində konkret hüquqi tənzimləmə mexanizmini müəyyənləşdirən müvafiq qanunun qəbul edilməsi zəruridir.

Ölkəmizdə qeyri-maddi irsin qorunması sahəsində əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirən digər qanunvericilik aktı “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 14 fevral tarixli 273 nömrəli Sərəncamıdır. Adından da bəlli olduğu kimi, bu Sərəncamla ölkə başçısı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası təsdiq edilmişdir. Konsepsiyanın 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası” Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafının, daxili və xarici təhdidlərdən (saxtakarlıq, mənimsəmə, təhriflər, tarix və mədəniyyət abidələrinin məqsədli şəkildə məhvi və s.) qorunmasının və dünya mədəniyyətinə uğurlu inteqrasiyasının əsas istiqamətlərini, mədəniyyət hüquqlarının təminatı formalarını müəyyən edir (3).

Konsepsiya mədəni sərvətlərin, o cümlədən maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin, Azərbaycanın xarici dövlətlərdə milli mədəni irsinin, beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq qorunması, bərpası, təbliği və təşviqi istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilmə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

sini nəzərdə tutur (3). Eyni zamanda, Konsepsiyanın əsas məqsədinin Azərbaycan xalqının bütövlüyünün qorunması şərti ilə, mədəniyyət siyasətinin təminat mexanizmlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması, mədəni irsin qorunması, yaradıcılığın dəstəklənməsi və inkişafının təmin olunmasından ibarət olduğu bildirilir (3).

Və nəhayət, bu sənədin 3.1-ci bəndində ... qeyri-maddi mədəni irsin əsas sahələri olan folklor, sənətkarlıq və diyarşünaslığın dəstəklənməsi istiqamətində aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilir:

– Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni həyat təcrübəsinin və diyarşünaslığın inkişafı məqsədi ilə xalq adət və ənənələrinin təbliği, milli bayram və mərasimlərin qorunub saxlanması, tarixi rəmz və ənənəvi biliklərin rekonstruksiyası;

– milli musiqi və rəqslərin təşviqi;

– şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin qorunması, xalq oyun və tamaşalarının bərpası;

– xalq sənətkarlığının dirçəldilməsi məqsədi ilə xalq tətbiqi sənətinin inkişaf etdirilməsi, ənənəvi dekorativ sənətin qorunması, təsviri incəsənətin canlandırılması;

– mövcud ştat vahidləri dairəsində şəhər (rayon) mədəniyyət evləri və klublarının əsasında şəhər (rayon) mədəniyyət mərkəzləri və onların diyarşünaslıq, folklor və sənətkarlıq filiallarının yaradılması, həmçinin mədəniyyət əhəmiyyətli parkların müasir əsaslarla təşkil edilməsi, sənətkarlıq emalatxanalarının təşkili, onların turist marşrutlarına salınması (3).

Göründüyü kimi, Konsepsiyada da “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda olduğu kimi, qeyri-maddi mədəni irsin üç növünü müəyyən edərək onun qorunması sahəsində konkret vəzifələri təsbit etmişdir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, “Folklor nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 may 2003-cü il tarixli 460-IIQ Qanunu ölkəmizdə qeyri-maddi mədəni irsin qorunması sahəsində qəbul edilmiş əsas normativ hüquqi akt olub və olaraq qalmaqdadır. Belə ki, bu qanun hələ YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” 2003-cü il 17 oktyabr tarixli Konvensiyasının qəbul edilməsindən əvvəl qanunvericilik sistemimizə daxil edilmişdir. Vaxtında qəbul edilmiş bu qanunun əhəmiyyəti danılmazdır və uzun müddətdir ki, ölkəmizdə qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin hüquqi qorunmasını tənzimləməkdədir. Ona görə folklor nümunələri yox, qeyri-maddi mədəni irs nümunələrini deyirik ki, bu qanunda təsbit edilmiş folklor nümunələrinin təsnifatı demək olar qeyri-maddi irsin bütün sahələrini əhatə edir. Bu da həm “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda, həm də “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası”nda qeyri-maddi irsin verilmiş təsnifatı ilə müqayisədən bəlli olur. Belə ki, bu hüquqi aktlarda qeyri-maddi irsin tərkib hissəsi və yeni termin olaraq verilmiş diyarşünaslığa aid olan adət və ənənələr, tarixi rəmz nümunələri və sirlər istisna olmaqla, folklor digər bütün yaradıcılıq sahələrini özündə ehtiva edirdi. Lakin adıçəkilən sonuncu qanunvericilik aktlarında folklor nümunələrinin tərkib elementləri azaldıqları ifadəlilik, musiqi və rəqslər, şifahi yaradıcılıq, oyun və tamaşalar kimi yaradıcılıq sahələri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Göründüyü kimi, “Folklor nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun folklor verdiyi anlayışla “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun verdiyi anlayış arasında ziddiyyət mövcuddur. Hesab edirik ki, qeyri-maddi irsin qorunmasının normativ hüquqi tənzimlənməsində mövcud olan bu vəziyyət folklor nümunələrinin də hüquqi qorunması əhatə edəcək “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsini zəruri edir.

Qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunmasını tənzimləyən digər qanunvericilik aktı “Azərbaycan Respublikasında mədəni irs nümunələrinin qorunması, bərpası və istifadəsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 iyul 2015-ci il tarixli 266 nömrəli Qərarıdır. Bu Qərarla təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında mədəni irs nümunələrinin qorunması, bərpası və istifadəsi Qaydası”nın 1.2-ci bəndində göstərilir ki, milli mədəni irsə muzey, incəsənət, audiovizual (o cümlədən kino), teatr, kitabxana, əlyazma, arxiv, folklor, arxeologiya, etnoqrafiya, memarlıq, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri və tarix-mədəniyyət qoruqları aiddir [4]. Mədəni irs nümunələri maddi (daşınmaz və daşınar) və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinə bölünür. Qeyd etməliyik ki, bu bəndin birinci cümləsində verilən tərif hüquqi tənzimləmə qaydalarına uyğun olaraq “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 32.1-ci maddəsi ilə eynidir. Fikir versək, görürük ki, bu müddədə mədəni irs

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

nümunələri sırasında qeyri-maddi mədəni irsə aid olan folklor və dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri də qeyd edilmişdir. Lakin Qanunun 36.4-cü maddəsində verilən qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin təsnifatına baxsaq, görürük ki, burada folklorla yanaşı, diyarşünaslıq və sənətkarlıq sahələri üzrə qeyri-maddi mədəni irs nümunələri də verilmişdir. Bundan başqa, tərifdə dekorativ-tətbiqi sənət müstəqil yaradıcılıq sahəsi kimi verilsə də, Qanunda sənətkarlıq sahəsinin tərkibində, tətbiqi sənət və ənənəvi dekorativ sənət kimi verilmişdir. Bu baxımdan hesab edirik ki, həm Qanunun 32.1-ci maddəsi, həm də Qaydanın 1.2-ci bəndi Qanunun 36.4-cü maddəsinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Bundan başqa, Qaydanın 6.2-ci bəndində qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması sahəsində fəaliyyət növləri də müəyyən edilmişdir. Bu fəaliyyətlər də Qanunda olduğu kimi özündə eyniləşdirmə, sistemləşdirmə, saxlanma, mühafizə, yaxşılaşdırma, nəsilən-nəslə ötürülmə daxil olmaqla, mədəni irsin müxtəlif aspektlərinin bərpası istiqamətində keçirilən fəaliyyətləri əhatə edir (4). Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrinin aparılması barədə müddəa Qanuna uyğun olaraq bu Qaydanın 6.3-cü bəndində təsbit edilmişdir (4). Lakin qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında mədəni irs nümunələrinin qorunması, bərpası və istifadəsi Qaydasının qeyri-maddi irs nümunələrinin qorunması ilə bağlı müddəaları “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun eyni məzmunlu müddəalarını təkrar edərək bu sahədə konkretləşdirmə aparmamışdır. Bu da öz növbəsində milli qanunvericiliyimizdə qeyri-maddi irs nümunələrinin qorunması sahəsində boşluğun olmasına gətirib çıxarmışdır.

İndi isə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Konvensiyası üzrə səlahiyyətli orqanların fəaliyyətindən danışaq. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 mart 2007-ci il tarixli 2031 nömrəli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Müəllif Hüquqları Agentliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası öz səlahiyyətləri daxilində Konvensiyasının 13-cü maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə səlahiyyətli orqanlar təyin edilmişlər. Yuxarıda Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin qeyri-maddi mədəni irsin qorunması sahəsində fəaliyyətindən danışarkən bu Nazirliyin qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrinin aparılması üzrə səlahiyyətləri həyata keçirdiyi qeyd edilmişdir.

Ölkəmizin ərazisində qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə digər səlahiyyətli orqan olan və “Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2016-cı il tarixli 1125 nömrəli Fərmanı ilə yenidən təşkil edilərək publik hüquq şəxs formasında yaradılan Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyinin bu səlahiyyətləri onun Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 6 sentyabr tarixli 1593 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Nizamnaməsinin 2.2.7-ci və 3.1.11-ci yarımbəndlərində təsbit edilmişdir. Belə ki, Nizamnaməsinin 2.2.7-ci yarımbəndinə əsasən, Agentlik əqli mülkiyyət hüquqları obyektlərinin, o cümlədən Azərbaycan xalqına məxsus olan folklor nümunələrinin (ənənəvi mədəni nümunələrin), ənənəvi biliklərin və digər qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin hüquqi qorunmasının təmin edilməsi, onların mənimsənilməsinin və onlardan istifadə ilə bağlı hüquqların pozulmasının qarşısının alınması və bununla bağlı müvafiq tədbirlər görülməsini həyata keçirir. Nizamnaməsinin 3.1.11-ci yarımbəndinə görə isə folklor nümunələrinin (ənənəvi mədəni nümunələr), ənənəvi biliklərin və digər qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin Azərbaycan xalqına məxsus olması barədə kitablar, broşürlər nəşr edir, müxtəlif təbliğat vasitələri hazırlayır, beynəlxalq konfranslar, seminarlar, dəyirmi masalar təşkil edir (6).

Burada qeyd etmək lazımdır ki, yenidən təşkil edilənədək qüvvədə olan və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 30 avqust tarixli 287 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyi haqqında Əsasnamə”əyə əsasən Agentliyin qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması üzrə fəaliyyəti yalnız folklor nümunələrinə münasibətdə həyata keçirilirdi.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 6 aprel tarixli 135 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyinin tabeliyində olan Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Təminatı Mərkəzinin Nizamnaməsinin 3.1.10-cu yarımbəndinə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

bəndində Mərkəz tərəfindən ...Azərbaycan xalqına məxsus olan folklor nümunələri (ənənəvi mədəni nümunələr), ənənəvi biliklər və digər qeyri-maddi mədəni irs nümunələri.. barədə elektron məlumat bazalarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur (7).

Və nəhayət ölkəmizin ərazisində qeyri-maddi mədəni irsin qorunması sahəsində digər səlahiyyətli orqan olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının bu sahədəki səlahiyyətləri ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 11 dekabr tarixli 386 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsinin 3.0.8-ci yarımbəndində müəyyən edilmişdir ki, Akademiya Azərbaycan mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin qorunmasına yönəlmiş elmi tədqiqatları təşkil edir və həyata keçirir (5). Göründüyü kimi, qeyd edilən norma ümumi xarakter daşıyır və nizamnamədə qeyri-maddi mədəni irsin qorunması ilə bağlı Akademiyanın konkret vəzifələri müəyyən edilməmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Akademiyanın bu vəzifələri Akademiyanın Folklor İnstitutu tərəfindən həyata keçirir. Nizamnaməsinə uyğun olaraq İnstitut qeyri-maddi mədəni irsə aid olan folklor nümunələrinin toplanması, tədqiqi və təbliğini həyata keçirir. Bununla yanaşı, hesab edirik ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsinə ümumiyyətlə mədəni irsin qorunması sahəsində konkret fəaliyyətlə bağlı müddəalar əlavə edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Beləliklə, qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasının ölkəmizdə hüquqi tənzimlənməsi vəziyyətinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə milli qanunvericilikdə apardığımız araşdırma ilə belə nəticəyə gəlirik ki, respublikamız YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” 2003-cü il 17 oktyabr tarixli Konvensiyasını 2006-cı ildə təsdiq etməsinə baxmayaraq, bu Konvensiyanın milli qanunvericiliyimizə implementasiyasını, yəni qanunvericiliyimizin onun müddəalarına uyğunlaşdırılmasını və ölkəmizdə qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması sahəsində hüquqi tənzimlənməni tam və qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Bu baxımdan hesab edirik ki, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret addımlar atılmalı və ilk növbədə “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilməlidir ki, məhz bu qanun vasitəsi ilə Azərbaycanda qeyri-maddi mədəni irsin siyahısını hazırlanıb, onların qorunma altına alınması, mühafizəsi və dünyaya çatdırılması istiqamətində konkret hüquqi mexanizm müəyyən edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Qanun nəşriyyatı, 2016-cı il, 72 s.
2. “Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 iyun 2018-ci il tarixli Fərmanı (<http://e-qanun.az/framework/39127>).
3. “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 14 fevral tarixli 273 nömrəli Sərəncamı (<http://e-qanun.az/framework/27056>).
4. “Azərbaycan Respublikasında mədəni irs nümunələrinin qorunması, bərpası və istifadəsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 iyul 2015-ci il tarixli 266 nömrəli Qərarı (<http://e-qanun.az/framework/30401>).
5. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsi”nin təsdiqi və “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 4 yanvar tarixli 837 nömrəli Fərmanının ləğvi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 11 dekabr tarixli 386 nömrəli Fərmanı (<http://e-qanun.az/framework/28882>).
6. “Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 sentyabr 2017-ci il tarixli 1593 nömrəli fərmanı (<http://e-qanun.az/framework/36427>).
7. “Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyinin tabeliyində olan Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Təminatı Mərkəzinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 6 aprel tarixli 135 nömrəli Qərarı (<http://e-qanun.az/framework/38509>).
8. “Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 may 2003-cü il tarixli 460-IIQ nömrəli Qanunu (<http://e-qanun.az/framework/2195>).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

9. “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2012-ci il tarixli 506-IVQ nömrəli Qanunu (<http://e-qanun.az/framework/25303>).
10. YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 2 oktyabr 2006-cı il tarixli 134–IIIQ nömrəli qanunu (<http://e-qanun.az/framework/12418>).
11. “YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Konvensiyası üzrə səlahiyyətli orqanların təyin edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 mart 2007-ci il tarixli 2031 nömrəli sərəncamı (<http://e-qanun.az/framework/13036>).
12. Кирюшина, Ю.В. Нематериальное культурное наследие – актуальное понятие современности // Ю.В. Кирюшина // Философия, социология и культурология. Алтай. 2011. № 1. С. 244-247.
13. <http://mgs.org.ru/2015/09/охрана-нематериального-культурного/>.

LEGAL REGULATION OF PROTECTION OF NON-PROFITABLE CULTURAL HERITAGE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

Our homeland is a country with an ancient history. Here are examples of the wealth of material, non-material culture of our people. The features of these moral values of our people are reflected in the worldview of our ancestors, their aesthetic pleasure, traditions, their beliefs and other moral values. The protection of the non-material cultural heritage, as a component of the national cultural heritage, is of particular importance. This cultural heritage consists of art of performing, ceremonies, festive events, traditional craftsmanship and etc. The main document regulating the protection of the intangible cultural heritage is the Convention on the Safeguarding of the non-material Cultural Heritage of UNESCO on 17 October 2003. Our country has a formed legislative base in this sphere.

Key words: law, constitution, UNESCO, Azerbaijan Republic, charter, ANAS

ЮРИДИЧЕСКОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАЩИТЫ НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ В РЕСПУБЛИКЕ АЗЕРБАЙДЖАН

Резюме

Наша родина – страна, обладающая древней историей. Здесь приведены образцы богатства материальной, нематериальной культуры нашего народа. Особенности этих моральных ценностей нашего народа отражаются в мировоззрении наших предков, их эстетическое удовольствие, традиции, их убеждения и другие моральные ценности. Охрана нематериального культурного наследия, как компонента национального культурного наследия, имеет особое значение. Это культурное наследие состоит из искусства исполнения, церемоний, праздничных мероприятий, традиционного мастерства и т.д. Основным документом, регулирующим охрану нематериального культурного наследия, является Конвенция “об охране нематериального культурного наследия” от ЮНЕСКО от 17 октября 2003 года. Наша страна обладает сформировавшейся законодательной базой в этой сфере.

Ключевые слова: закон, конституции, ЮНЕСКО, Азербайджанская Республика, чартер, НАНА

PƏRVİZ MƏHƏRRƏMOV

*İsmayillı Dövlət Humanitar və Texnologiya kolleci,
müəllim,
antanta_90@list.ru*

MİLLİ DÖVLƏTÇİLİKDƏ VARISLIK: YENİ ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ

Əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyə malik Azərbaycan Respublikası özünün zəngin təbii sərvətləri ilə məşhurdur. Bu sərvətlər içərisində neft əsas yer tutur. Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri Heydər Əliyevin müdriklik və uzaqgörənliklə, dərin inam və qətiyyətlə, məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi qlobal, genişmiqyaslı və çoxşaxəli iqtisadi siyasət nəticəsində bu gün neft onun əsl sahibi olan Azərbaycan xalqına xidmət edərək ölkəmizin siyasi müstəqilliyinin, iqtisadi tərəqqisinin, insanlarımızın rifahının təmin edilməsinə yönəldilmişdir (1).

Azərbaycan neft sənayesi özünün 150 illik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Əlbəttə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi neft sənayesi ilə bağlı da Cümhuriyyət dövründə mühüm addımlar atıldı. Belə ki, neft sənayesi ağır vəziyyətdən çıxarıldı, dağıdılmış Bakı-Batum neft kəməri bərpa olundu. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də neft sənayesi iqtisadiyyatın əsas sahəsi sayılırdı, çünki bu zaman neft dünyanın ən önəmli hərəkətverici qüvvəsi idi. Lakin Azərbaycan xalqı yalnız XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra bu sərvətlərdən tam bəhrələnmək imkanı qazanmışdır. Bu imkanı reallığa çevirən isə Heydər Əliyev dühasıdır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin ən əsas istiqamətlərindən biri dövlətin neft strategiyasıdır. Bu uğurlu və Azərbaycanı qabağa apara biləcək “Yeni neft strategiyası”nın müəllifi Ümummilliyə lider Heydər Əliyevdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə ilk dəfə Xəzərdə resurslarından istifadə etmək imkanı qazanmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri ilə Azərbaycan öz neftini dünyaya ixrac edib. Çətin siyasi və iqtisadi şəraitdə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın iqtisadi inkişafının təməlini qoymuşdur. Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri Heydər Əliyev nefti ölkənin uzunmüddətli iqtisadi inkişaf amillərindən birinə çevirən “Əsrin müqaviləsi”nin 20 sentyabr 1994-cü ildə imzalanmasına nail olmuşdur. Bu saziş Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” (AÇG) yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında saziş idi və dünyanın 8 ölkəsinin 13 məşhur neft şirkəti ilə imzalanmışdır (2). Uzun illərdən sonra ilk dəfə olaraq Qərb kapitalının Xəzərin enerji ehtiyatlarının çıxarılması məqsədilə regiona gəlişinə yol açan bu saziş Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması, ölkənin gələcək iqtisadi inkişafı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası baxımından da fəvqəladə əhəmiyyətə malik olmuşdur.

İmzalandığı zaman 2024-cü ilə qədər 30 illik dövrü əhatə etməsi nəzərdə tutulan “Əsrin müqaviləsi”nin hazırkı dövrə qədər icrası nəticəsində qeyd olunan neft yataqlarına 33 milyard dollar həcmində investisiya qoyulmuş, 436 milyon ton (təxminən 3,2 milyard barel) neft hasil edilmiş və 3 milyard barel neft dünya bazarına çıxarılmaqla, ölkəmiz 125 milyard dollardan çox birbaşa mənfəət əldə etmişdir. Bununla yanaşı, sazişin icra olunduğu 24 il ərzində qeyd olunan neft yataqlarından 30 milyard m³ səmt qazı da hasil edilmişdir ki, bunun da hamısı əvəzsiz olaraq Azərbaycan hökumətinin sərəncamına verilmişdir. 24 il ərzində sazişin Azərbaycan iqtisadiyyatına verdiyi qeyd olunan birbaşa töhfələrlə yanaşı, dolaylı müsbət töhfələri də böyük olmuşdur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, məhz bu sazişin imzalanması ilə Azərbaycanda ictimai-siyasi və iqtisadi sabitlik əldə olunmuş və iqtisadiyyatın digər sektorlarına da daxili və xarici investisiyaların yolu açılmışdır. Bunlar artıq tarixdir və tarixi uğurdur (4).

Bütün qeyd edilənlərin fonunda 14 sentyabr 2017-ci il Heydər Əliyev Mərkəzində Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı baxımından növbəti mühüm hadisə baş vermişdir. Belə ki, Azərbaycan hökuməti və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) BP, Chevron, INPEX, Statoil, ExxonMobil, TP, ITOCHU və ONGC Videsh şirkətləri ilə “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının dərinisulu hissəsinin (AÇG) birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında dəyiş-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

dirilmiş və yenidən işlənmiş sazişi imzalamışdır. Sazişi prezident İlham Əliyevin və bir qrup yüksək səviyyəli xarici hökumət və dövlət rəsmilərinin iştirak etdiyi tədbirdə Azərbaycan hökuməti adından SOCAR-ın prezidenti Rövnaq Abdullayev və tərəfdaş şirkətlərin nümayəndələri tərəfindən imzalanıb. Faktiki olaraq “Əsrin müqaviləsi”nin 2050-ci ilə qədər uzadılması anlamına gələn bu sazişdə BP 30,37%, AzACG (SOCAR) 25,00%, Chevron 9,57%, INPEX 9,31%, Statoil 7,27%, ExxonMobil 6,79%, TP 5,73%, ITOCHU 3,65%, ONGC Videsh Limited (OVL) isə 2,31% paya sahib olmuşdur. BP-nin operatorluğunun əvvəlki kimi davam edəcəyi sazişdə SOCAR-ın payı 11,65%-dən 25%-ə yüksəlmişdir. Saziş çərçivəsində 32 il ərzində qeyd olunan neft yataqlarına 40 milyard dollardan artıq investisiyanın qoyulması, beynəlxalq tərəfdaş şirkətlər tərəfindən Azərbaycan Dövlət Neft Fonduna 3,6 milyard dollar məbləğində bonusun ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda sazişdə mənfəət neftindən Azərbaycana çatacaq pay da 75% səviyyəsində müəyyən edilmişdir. İlk hesablamalara görə, növbəti 32 il ərzində bu yataqlardan 500 milyon tondan çox neftin çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur (5).

Qeyd olunan rəqəmlərdən görüldüyü kimi, adı çəkilən neft yataqları bundan sonra ən azı 32 il Azərbaycan iqtisadiyyatına təxminən əvvəlki səviyyədə müsbət töhfələrini verməkdə davam edəcəkdir ki, bu da ölkəmizin gələcək iqtisadi inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan haqlı olaraq, yeni saziş “Yeni əsrin müqaviləsi” adlandırılır. Ümumiyyətlə, hesab edirik ki, “Əsrin müqaviləsi”nin qeyd edilən şərtlərlə 2050-ci ilə qədər uzadılması Azərbaycan üçün aşağıdakı konkret üstünlükləri yaradacaqdır:

Bu ilk növbədə Azərbaycan üçün qarşıdakı illər ərzində ictimai-siyasi və iqtisadi sabitliyin təminat altına alınması deməkdir. Belə ki, dünyada baş verən ictimai-siyasi təlatümlər fonunda dünyanın nüfuzlu ölkələrinin geoiqtisadi və geosiyasi maraqlarını uzlaşdırmağa imkan verən bu saziş, ölkəmizin gələcək müstəqil və sabit inkişafı baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Qarşıdakı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına 40 milyard dollarlıq investisiyanın yatırılması multipikativ effekti də nəzərə alındıqda iqtisadi artım və iqtisadi rifah üzərində böyük müsbət təsir yaradacaqdır. Bu saziş eyni zamanda qarşıdakı illərdə Azərbaycana böyük məbləğdə “neft dollarları”nın daxil olmasına şərait yaradacaqdır ki, bu da tədiyyə balansının cari hesabında kəsr yaranma ehtimalını ortadan qaldıraraq, makroiqtisadi sabitliyin davamlılığını təmin edəcəkdir (3). Sazişin 2050-ci ilə qədər uzadılması, eyni zamanda qeyri-neft sektoruna maraq göstərən xarici investorların da Azərbaycana istiqamətlənən yatırımlarının artmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu isə həm də ölkədə məşğulluq yönümlü iqtisadi artıma müsbət təsir edəcəkdir.

Saziş çərçivəsində Azərbaycan dövləti 3,6 milyard dollarlıq bonus və mənfəət neftindən 75% pay əldə edəcəkdir ki, bu da qarşıdakı illərdə dövlətin maliyyə imkanlarının daha da genişlənməsinə, başqa sözlə, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edəcək irimiqyaslı layihələrin maliyyələşdirilməsinə imkan verəcəkdir. Layihənin 2050-ci ilə qədər uzanması Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Supsa neft kəmərlərinin istifadə müddətini, eləcə də dəmir yolu neft daşımalarının davamlılığını təmin edəcəkdir.

Saziş qarşıdakı illərdə SOCAR-ın maliyyə dayanıqlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, sazişdə SOCAR-ın payı 11,65%-dən 25%-ə yüksəldilmişdir. Eləcə də sazişin icrası SOCAR-ın nəzarət etdiyi iri podrat və subpodrat işləri görən müəssisələrin də gəlirlərini artıracaqdır. Nəhayət belə rentabelli layihədə böyük pay ilə iştirak etməsi SOCAR-ın beynəlxalq maliyyə bazarlarındakı mövqelərini və etibarını da gücləndirəcəkdir. Beləliklə, yaxın illərdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan “Şahdəniz-2”, TANAP və TAP kimi iri qaz layihələri ilə yanaşı, “Əsrin müqaviləsi”nin də 2050-ci ilə qədər uzadılması onu deməyə əsas verir ki, karbohidrogen resursları hələ uzun müddət Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafına təkan verən amillər sırasında olacaqdır. Bu isə Azərbaycan iqtisadiyyatının cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən strateji yol xəritələrində müəyyən edilən inkişaf hədəflərinə daha sürətlə çatmasına imkan verəcəkdir (6).

“Yeni əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm hadisələrdən biridir. O, faktiki olaraq dövlət quruculuğunun yeni mərhələyə qədəm qoymasını ifadə edən faktorlar sırasındadır. Bu prosesin geosiyasi aspektdə çox vacib cəhəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan müstəqil dövlət quruculuğunu beynəlxalq aləmdə nüfuzunu sürətlə yüksəltməklə inkişaf etdirir. Artıq ölkənin etibarlı tərəfdaş obrazı formalaşmışdır. Bu prosesin əsasını Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən “neft strateji-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yası” qoyub. Hazırda onu Prezident İlham Əliyev böyük uğurla inkişaf etdirməkdədir. “Yeni əsrin müqaviləsi” məhz bu zəhmətin bəhrəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. www.anl.az
2. www.oilru.com
3. www.president.az
4. www.unec.edu.az/yeni-əsrin-müqavilesi-dayanıqlı-iqtisadi-inkışafın-təminatıdır
5. www.socar.az

NEW CENTURY CONTRACT: ANOTHER HIGH IN THE AZERBAIJAN OIL INDUSTRY

Summary

Signing of new contract of century lays the foundation of new stage of Azerbaijan’s oil strategy. New contract of century brings our country a number of political advantages. First, Azerbaijan is becoming a more important player by increasing its role in Europe’s energy security. This also creates great opportunities for Azerbaijan that realizes an independent policy to provide and protect its interests internationally. This is the beginning of a new era in contemporary Azerbaijan’s history, additional guarantee for political and economic security of the country, new investment, improvement of new workplaces and social welfare.

Key words: Azerbaijan Oil Industry, New Century Contract, oil strategy

“ДОГОВОРА НОВОГО ВЕКА” : ОЧЕРЕДНАЯ ВЕРШИНА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НЕФТЯНОЙ ИНДУСТРИИ

Резюме

Подписывание “Договора нового века” составляет основу новой эпохи нефтяной стратегии Азербайджана. “Договор нового века” приносит немало политических преимуществ стране. Во – первых, увеличивая свою роль в энергетической безопасности Европы, Азербайджан превращается в важного игрока. Оно в то же время открывает огромные возможности в защите интересов Азербайджана на международной арене. Это означает в современной истории Азербайджана начало новой эры, гарантия политической и экономической безопасности страны, новые инвестиционные вложения, новые рабочие места и социальное обеспечение.

Ключевые слова: Азербайджанская нефтяная индустрия, Контракт нового века, нефтяной стратегии

III BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN MÜHACİR FOLKLORŞÜNASLIĞI

ALMAZ HƏSƏNQIZI

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent,
gunsel_gunsel@yahoo.co.uk*

TÜRK VƏ DÜNYA FOLKLORU ƏLAQƏLƏRİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ (Mühacirət elmi-nəzəri araşdırmaları kontekstində)

Mühacirətdəki ziyalılar dünya xalqlarının inkişaf tarixini izləyərək Azərbaycanın keçmiş və müasir dövrü ilə müqayisəsi zamanı bir həqiqəti – millətlərin birliyinin, qururunun qorunması üçün xalq ədəbiyyatının toplanması, təbliğinin vacibliyini dərk edir, folklorla xüsusi diqqətlə yanaşırdılar. Belə ki, M.B.Məmməd zadə “Millətlərin oyanmasında dastanlar” məqaləsində M.B.Məmməd zadənin 6 aprel 1928-ci ildə Azəri Türk Gənclər Birliyindəki eyniadlı məruzəsi öz aktuallığını qoruduğu üçün 52 il sonra – 1970-ci ildə Ankarada “Azərbaycan” dərgisində çap edilmişdir) Avropada hələ XIX yüzildə milli intibah dövrünü yaşayan almanların inkişaf yolunu nəzərdən keçirərək çox maraqlı nəticəyə gəlmişdir: “Öz milli şəxsiyyətlərinə təmas etdikləri zaman almanlar məfkurələrini, əfsanəvi dastanların ehtiva etdiyi milli məhsullar ətrafında qurdular. O zaman Almaniyada iki cərəyan müşahidə olunurdu: biri, Azərbaycanın rus müstəmləkəçiliyindən və rus mədəniyyətindən ruh almaq istəyənləri kimi, özlərini Fransa inqilabının təsirinə qapdirmış, doğrudan doğruya Qərbdən, Fransadan və fransız mədəniyyətindən məlhəm arayırdı. Digəri isə tarixin ən uzaq və qaranlıq dövrlərindəki ictimai yaşayışı və milli müəssisələrə aramaqla məşğul idi. İştə, alman millətinin birləşdirici müştərək ruhunu alman millətini oyandırıcı və yüksəldici daxili atəşini bu insanlar buldular. On doqquzuncu yüzilin millətpərəverləri həmişə bu tərzdə düşündülər. Hər yerdə milliyyət fikri, tarixi mənşələri, həyatı və ictimai müəssisələri tədqiq etmək vasitəsiylə inkişaf etmiş oldu” (14, 11).

Beləliklə, bütün açıqfikirli ziyalılar kimi, M.B.Məmməd zadə də xalq yaradıcılığının milli şüurun oyanışı, millətlərin azadlığı, birliyi üçün əvəzsiz rolu olduğunu düşünür və rus köləliyində yaşayan Azərbaycanın da əsarətdən qurtarma yolunda folklorla vacib şərtlərdən biri kimi baxırdı. Bunu təkcə M.B.Məmməd zadənin məqaləsinin adına (“Millətlərin oyanmasında dastanlar”) diqqət yetirməklə də müəyyənləşdirmək mümkündür.

Bir neçə il sonra, yəni 1936-cı ilin 31 may -1 iyun tarixində M.B.Məmməd zadə Polşanın paytaxtı Varşavada rus əsarətindəki millətlərinin yaratdığı Prometey təşkilatının qurultayında məruzə ilə çıxış etmiş, burada müstəmləkə xalqlarının kulturləri ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür: “Millətlərin oyanış, yüksəliş və düşüş tarixləri göstərir ki, milli xüsusiyyətlərini və milli kulturlərini qoruyub yaşatmağa müvəffəq olan hər millət, gec-tez milli bir dövlət qurmağa namizəddir. Milli xüsusiyyətlərini və milli kulturlərini itirmiş olan millətlər, milli mənliklərini və ilham alacaq milli qaynaqlarını da itirmişlər deməkdir. Bu kimi millətlərin gələcəyi yoxdur. Onlara ölmüş nəzərlə baxmaq lazımdır” (13, 572).

Buradan da aydın olur ki, M.B.Məmməd zadə və onun mühacir yoldaşları xalqın mənəvi sərvətlərinin onu hər zaman yaşadacaq və mübarizəyə qaldıracaq vacib bir vasitə olmasına inanırdılar. Sovet sosialist sisteminin də bu həqiqəti dərk etdiyi üçün xalqların milli sərvətlərini unudurmaq, soy-kökündən ayırmaq cəhdini nəzərdə tutan M.B.Məmməd zadə yazırdı: “Fin millətinə, finliyin oyanışında böyük rol oynamış “Kalevala” kimi dastani əsərlər verən Karelya və İngerya və onlarla birlikdə Komi kimi fin ölkələrində ... haqsızlıqlardan başqa məcburi sürgün-

lər, süni aclıqlar və rus mühacirəti yapmaq surətilə bu millətləri aradan qaldırmağa çalışırlar” (13, 573).

Beləliklə, M.B.Məmməd zadə soy-kökü etibarı ilə finlərlə qardaş olan, lakin sovet əsarətində yaşamağa məcbur olan millətlərin qarşılaşdığı haqsızlıqları sadalamaqla yanaşı, onların milli mədəniyyətlərindən uzaqlaşdırılmasının da əleyhinə qəti mövqeyini ifadə etmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, mühacirətdə yaşayan ziyalıların türk milli mədəniyyətinə divan tutan sovet siyasətinin iç üzünü açmaq üçün üz tutduqları əsas vasitələrdən biri folklor idi. Yaşadıqları əcnəbi məmləkətlərin tarixilə yanaşı kultürünü öyrənir, türk milli mədəniyyətinin əzəmətini aşkara çıxarmaq üçün onlarla müqayisələr aparırdılar.

İran və türk folklor əlaqələri. Mühacirətdə dünya folkloru ilə əlaqəli müqayisə apararlardan biri Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu idi. Bakıda işıq üzü görən “Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü” adlı monoqrafiyanın müəllifinə Səlim Rəfiq kəskin etiraz kimi 1939-cu ildə İstanbulda “Professor dr. Çobanzadəyə cavab” kitabını nəşr etdirmişdir ki, burada bütün mühacirlərin siyasi baxışları ümumilikdə təsvirini tapmışdır. İlk növbədə alman, fransız, ingilis, ispan və digər dünya xalqlarının ədəbiyyatına müxtəlif dövrlərdə olan təsirlər haqqında təhlillər aparən müəllif sözü gedən monoqrafiyada əksini tapan: “Türklərin yalnız əski ədəbiyyatı sadəcə İran ədəbiyyatını təqliddən ibarət qalmışdır”, – mülahizəsini qəzəblə rədd etməkdədir və onu yazan müəllifə bu fikrin yanlış olduğunun sübutunun xalq ədəbiyyatında axtarmaq lazım gəldiyini bildirməkdədir: “Ötədən bəri zənginliylə məşhur olan Azərbaycan ədəbiyyatı və şeirləri ilə xalq arasında tanınan və sevilən ozanlar, hətta İran kultürü ilə çox məşhur olan sahələrdə belə yerləşdikdən sonra ədəbi ənənələrini mühafizə etmişdirlər” (17,9).

“Professor dr. Çobanzadəyə cavab” kitabında S.Rəfiq ozan sənətinin Azərbaycan ərazisində çox yayıldığını və onun heç bir təsirə uymayaraq, xalqı öz şirin dilində oxşadığını, hətta başqa millətlərin nümayəndələrinin bu cazibəyə düşərək türkcə şeirlər yazdığını bildirməkdədir: “Hətta İran kultürünün çox qüvvətli təsiri altında qalan yüzlərlə yerlərdə belə türk ənənələrini yaşadan və klassik ədəbiyyata rəqabət edənlər sırf bu ozanlar olmuşlar. Yenə bu ədəbiyyat gürcü və erməni xalq ədəbiyyatı üzərində müəssir olmuş, hətta bilxassə ermənilərdən türkcə yazan şairlər yetişmişdir” (17, 10).

Bundan başqa, S.Rəfiq aşiq yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata da böyük təsirini nəzərdə tutaraq, tutarlı arqumentlərlə fikrinin doğruluğunu sübut etməyə çalışmışdır: “İştə bu qüvvətli kultürün islami İran mədəniyyətinə qarşı göstərdiyi müqavimət nəticəsində yeni təşəkkül edən ədəbiyyatda – ki, siz ona “Əcəm pozması” deyirsiniz, xalq ədəbiyyatının təsiri barizdir. O qədər ki, əcəm şeirini təqlidən yazanlar da xalq ədəbiyyatı təsirindən qurtula bilməmiş, aşıqlar kimi heca vəznilə qoşmalar, dastanlar yazmışdirlər” (17, 9-10).

Xatırladaq ki, türk folklorunun İran ədəbiyyatına təsirilə bağlı mühacirətdə zaman-zaman müəyyən fikirlər söylənmişdir. İngiltərədə yaşamaq zorunda qalan şair Həmid Nitqi “Türklüyün ərən ozanı Dədə Qorqud” adlı məqaləsində fars və dünya mədəniyyətinin böyük abidəsi “Şahnamə” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”u müqayisə etmiş, eposu türklərin milli kimliyini qoruyan “dirilik suyu”na bənzətmişdir: “Tariximizin dərinliklərinə enmək üçün, kimliyimizin fərqiində olmağımız üçün nəfis bir üslubu öyrənməyimiz üçün, özümüz olaraq qalmağımız üçün bir içim “dirilik suyu” böyük qənimətdir. Firdövsə İran mədəniyyətini dirçəltmək üçün təxminən üç yüz il “Dədə Qorqud”dan sonra İranın (xüsusən farsların) əldə qalan mənzumələrindən xatirələr yazacaq və toplamına “Şahnamə” deyiləcək... “Şahnamə” farslar üçün nədirsə, “Dədə Qorqud kitabı” da türklər üçün eyni və daha artıq dəyərlidir (16).

Qeyd edək ki, “Şahnamə” ilə bağlı mühacirətdə xeyli tədqiqatlar vardır. M.Ə.Rəsulzadə araşdırmalar apararkən “Şahnamə” ilə bağlı müəyyən mülahizələr söyləmiş, hətta əsərlərindən birini “Əsrimizin Siyavuşu” adlandırmışdır ki, burada türk və fars kultür əlaqələrindən də bəhs etmişdir.

Prof. Ə.Cəfəroğlu “İranla Turanın paylaşa bilmədiyi Şirini” məqaləsində Göytürklər zamanında Türkünstanın “Turan” kimi tanındığı dövr olduğunu sonrakı iqtidar zamanında iki ənənənin təsirinin daha da güclənməsi nəticəsində “iki ayrı dilli, gələnkli, kultürlü ayrı cəmiyyətlərin ortaqlaşaraq sürdükləri həyatın məhsulu” olan “Şahnamə”nin ortaya çıxdığını söyləməkdədir: “İran-Turan mücadilələrinə aid hekayətlərdəki turanlı qəhrəmanlar da tamamilə türk qəhrəmanlarından sa-

yılmışdırlar. Hələ Qaraxanlı türk dövlətinin kültür həyatı və bilxassə dastan ədəbiyyatı növü üzərində ağır basan İran təsiri istər-istəməz bu dövlətə aid olmayan İran mənşəli bir çox rəvayət və tarixi gələnlərin türk Qaraxanlılar hesabına keçirilməsinə asanlıqla yol açmışdır” (7, 59-60).

Beləliklə, İran və türk xalq ədəbiyyatının bir-birinə qarşılıqlı təsirlə bağlı mülahizələr mühacirətdəki tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

Türk folklorunun Avropa xalqlarının kültürünə təsiri. Türk mədəniyyətinin Avropa xalqlarından çox-çox illər öncə böyük bir inışaf yaşadığını Ə.Cəfəroğlu araşdırmalarında dəfələrlə bəhs etmişdir. Belə ki, 532-ci ildə qurulan və çinlilərin mənbələrdə “tyukyu” adlandırdıqları Göytürk dövlətinin zamanı yaranan “Gül tiqin”, “Bilgə kağan”, “Tonyukuk” abidələrini incələyərkən Əhməd bəy həmin dövrdə xalqa müraciət etmə kimi bir ənənənin mövcudluğu ehtimalını irəli sürmüşdür. Alimin qənaətinə görə, Göytürk dövlətində oxuma, yazma bilən insanların mövcud olması bu abidələrin yaranması ilə nəticələnmişdir: “Yoxsa belə bir oxuyub yazan kütlə olmasa idi, nə abidələri yazan türk yazıcılarına, nə də siyasi bəyənəmə yayınlamağa ehtiyac olurdu. Xüsusən də, abidələr həm dövrünün, həm də gələcək türk nəsillərini xitab etdiyini nəzərə almaq kimi çox önəmli bir özəlliyə sahib olmuşdur. Demək ki, abidələr türk tarixinə və istiqlal savaşına rəhbərlik etmək vəzifəsini də üzərinə almışdır. Bunu birbaşa yazıların üslubu ilə olduqca işlənmiş bir ədəbi dilin istifadəsində və mövcudluğunda görmək mümkündür. Bu dili məhdud bir çevrə və mühitə aid etmək çox xətalı olardı. Belə ki, ilk iki kitabənin yazarı Yuluğ Tiqinlə üçüncü kitabənin yazarı İxtiyar və yaşlanmış millət xadimi Tonyukuk nə qədər oxuyub yazanlardan üstün olursa olsun, yaratdıqları yazılı əsərlərində, şübhəsiz, həm öz dövrlərinin, həm də gələcək türk nəsillərinin öz tarixlərini oxuyub anlaması gərəkdəyi nöqtədən hərəkət etmişlər”(8, 110).

Təxminən 745-ci ildə Göytürklərin mirası üzərində qurulan, paytaxtı Ordubalıq olan və böyük bir ərazini əhatə edən Uyğur dövlətinin türk dil və kültür həyatının, həmçinin dünya mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, onlar “sözün həqiqi mənasında qonşu dövlətləri qısqandıracaq qədər tərəqqi etmiş hüquqi bir dövlət yaratmışlar. Dövlət nizam və intizamını müəyyənləşdirən qanunlar qəbul etmişlər. Xarici ölkə və məmləkətlərə səfirlər göndərmişlər”(8, 151).

Uzun zamandan bəri mübahisə mövzusu olan Şərq və Qərb arasındakı mədəni əlaqələrə Əhməd Cəfəroğlu “Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri” adlı tədqiqatında aydınlıq gətirmişdir: “Türk millətinə xas köçərlik mədəniyyətilə yaşayan türklər, şübhəsiz ki, yaşadıkları sahənin durğunluğu və təmasda olduqları Avropa qövmlərinə təsir etməkdən geri qalmamışlar. Şərq özünün aşılacağı təsir müqabilində Qərbdən, demək olar ki, heç bir şey almamışdır. Biz bu gün Avropa millətlərinin folkloru ilə türk folkloru arasında bir müqayisə aparsaq, türkün hansı Avropa qövmü üzərində təsiri olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmərik. Çünki tarixi mühacirətlərdə axın daima Şərqdən Qərbə olmuşdur (4, 22).

Məlumdur ki, Qərbdə Şərq kültürünə maraq hər zaman böyük olmuşdur. 1891-ci ildə Londonda Şərqsünasların IX konqresi keçirilir və Ə.Ağaoğlu orada nümayəndə kimi dəvət olunur. Həmin konqresdə Ə.Ağaoğlu “Şiə dinində məzdəki inancları” adlı məruzə oxumuş və buna görə İran şahının xüsusi hədiyyəsinə layiq görülmüşdür. Konqreslə bağlı yazdığı məqaləsində Ağaoğlu göstərir ki, burada Şərq folklorunu öyrənmək məqsədilə yekdilliklə bir komissiya yaradıldı (2, 16).

Ə.Cəfəroğlu M.F.Köprülü kimi almanların “Nibelunq nəğmələri”nin əsas qəhrəmanının Hun hökmdarı Atilla olduğunu bildirmiş, türk şeirinin və qopuzunun müxtəlif xalqların kültürünə təsirləndən bəhs etmişdir: “Hələ xalq şeirlərini və zəfərlərini təənnüm edən qopuzun Hun türkləri dövründən macarlar, çexlər, polyaklar, litvalılar, almanlar, ruslar, ukraynalılar, finlər, Afrikada yaşayan yerli əhali və nəhayət, bütün Balkan millətləri tərəfindən mənimsənilməsi və istifadəsi iddia edilən təsiri bütün vəsflərilə göstərməkdədir” (4, 23)

Türk mədəniyyətinin Avropa, o cümlədən rus kültürünə təsirlə bağlı Azərbaycanın mühacir ziyalıları xeyli araşdırma aparmışlar. Əhməd bəy Ağaoğlu 1917-ci ildə İstanbul Universitetində rus dili və ədəbiyyatı dərsi üçün yazdığı “Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri” adlı kitabında əski zamanlardan ibtidai türk milli mədəniyyətinin dünya xalqlarının folklor yaradıcılığına ciddi təsirlə bağlı yazır: “Ağızdan ağıza söylənən və nəhayət yazı ilə təsbit edilən bu əsərlər bu qədər uzun bir məsafəni keçərkən təbiətilə bir çox təsirə məruz qalmışlar. Bizcə, qeyd olunmalıdır ki, almanların saqaları üzərinə Hun əfsanələri nə qədər dərin bir təsir etmişsə, tatar əfsanələri

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

də rus bılinaları üzərində o dərəcədə təsir etmişdir. Hətta rus dastanlarındakı qəhrəmanlara “baqatır” – “bahadır” adının verilməsi bu təsirin nə qədər əsaslı olduğunu isbat edir” (1, 149).

Ağaoğlu bəzi rus alimlərinin də bu təsiri etiraf etdiklərini bildirməkdədir: “Stasov, Potanın və Müller kimi rus ziyalıları da bütün rus dastanlarının tatarlardan iqtibas olduğunu iddia eləmişlər (1, 149).

Xatırladaq ki, XII əsrdə bir rus şairi tərəfindən yazıya alınan və tam şəkildə əldə olmasa da, günümüze gəlib çatan “İqor polku haqqında dastan”da qıpçaq rus savaqları haqqında bilgi almaq mümkündür. Əhməd Cəfəroğlu “Türk dili tarixi” əsərində həmin dövrün mənzərəsini təsvir etmək baxımından bu dastanın çox qiymətli bir mənbə olmasına diqqət çəkmişdir: “Bu savaqların sonu rusların məğlubiyyətilə sonuclanmış və rus knyazlığı ağır bir fəlakətə uğramışdır. Dastanın vətənsəvər şairi bu çox ağır durum qarşısında məğlubiyyətlərinin səbəbkarı olan qıpçaqlara qarşı dərin bir kin bəsləməkdədir. Qəzəbli və qayğılı anlarda şair heç bir şeydən çəkinmədən qıpçaqlara qarşı ağır söyüşlər işlətməkdən özünü saxlaya bilmir.

Əski dövr türk və rus mücadilələrinin canlı xatirələrini yaşadan bu dastan rus millətinin ümitsizliyi qarşısında: “Bayraqlarımızı endirin, qılınclarımızı qımına qoyun, babalarımızdan qalan şərəfin artıq sonu gəlmişdir”, deməklə dövrü gözəl bir şəkildə canlandırmaqdadır” (8, 160).

Dastan qıpçaqların hər b sənəti, mədəniyyəti, geyimləri, adət-ənənələrinin öyrənilməsi, həmçinin bu türk boyunun rus kultürünə, dilinə, müxtəlif sənət sahələrinə ciddi təsirini araşdırmaq baxımından da əvəzsizdir. Əhməd Cəfəroğlu yazır: “...XII əsr rus vaqiyənamələri (letopisləri) qıpçaq əsilzadələri ilə rus knyazları arasında əqrəbəliq bağlarının qurulduğunu yazmaqdadırlar. Doğrudan da bir neçə rus prinsinin qıpçaq prinseslərilə evlənməsi tarixi bir gerçəkdir. Buna görə qıpçaq düşməçiliyinə baxmayaraq rus vaqiyənaməsində qıpçaq ədəbi tonu yerləşməyə müvəffəq olmuşdur. Təsir yalnız ədəbi sənətlərə məxsus olaraq qalmamış, rus savaş kultürü və mədəni sənəti sahəsində də güclü olmuşdur. Qıpçaq hakimiyyəti altına girən digər millətlər üzərində folklor və musiqi sahəsində daha geniş qıpçaq təsiri vardır” (8, 160).

“Sovetlər Birliyi türkoloji araşdırmalarında rus kultür üstünlüyü davası” adlı məqaləsində Ə.Cəfəroğlu “İqor polku haqqında dastan” və onun sosialist ideoloqları tərəfindən yanlış təbliğilə bağlı geniş araşdırma aparmış, 1971-ci ildə Münhendə Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutunun orqanı olan “Dərgi”də nəşr etdirmişdir (6).

Türk xalqlarının möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”u Ə.Cəfəroğlu dünya xalqlarının yaratdığı böyük sənət əsərləri – fransızların “Roland şerqisi”, almanların “Nibelunqlar nəğməsi”, rusların “İqor polku haqqında dastan”ı və s. ilə müqayisə etmişdir (5, 5).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, türk milli kultürü əski zamanlardan başlayaraq dünya xalqlarının mədəni həyatında dərin izlər buraxmışdır. Bu həm folklor, həm də xalq musiqi sənətini araşdırarkən aydın görünməkdədir.

Göytürklərin yaratdığı “Orxon-Yenisey” abidələri, uyğur mətnləri, Mahmud Kaşğarlının “Divani lüğət-it türk” əsərində verilən folklor nümunələri elə bir kamil səviyyədədir ki, onların çox qədim bir kultürü olan xalq tərəfindən yarandığı şübhə doğurmur. Xüsusilə, qədim uyğur mədəniyyətini nəzərdən keçirdikdə heyret etməyə bilmirsən. Avropalılardan çox-çox əvvəl kağızla, kitabasma ilə tanış olan, əlifbası, yazı mədəniyyəti, miniatür, heykəltəraşlıq sahəsində özünəməxsus ənənələri olan uyğur türkləri barədə macar alimi professor Laszlo Rasonyi “Tarixdə türklər” əsərində yazır: “1878-ci ildə Regel səfəri heyəti ilk öncə Taklamakan çölündəki xaraba şəhərlər üzərinə diqqəti çəkdi. 1890-cı ildə isə Bover adlı ingilis zabiti Kuça xarabalarından meydana çıxan və IV yüzildən qalan əlyazmalarını satın aldı. Bir az sonra bütün dünyanın diqqəti buraya çevrildi. Hedinin coğrafi araşdırmaları üzündən ruslardan Kozlo-Rovorovski, Oldenburq, ingilislərdən Aurel Stein (1900–1901, 1906–1908, 1913–1916), yaponlardan Otanif, fransızlardan Pelliot (1906–1909) və almanlardan Grünvedel (1902–1903, 1905–1907), V.Le Coq (1904–1906, 1913–1914) heyəti səfərləri muzeyləri dolduran əsərlər gətirdilər. Berlindəki “Museum for Völkerkunde”nin freskləri, yazıları, heykəlləri bu cümlədəndir. Bu əsərlər və digər qaynaqlar yardımı ilə bu gün uyğur kultürünü təsvir edəcək durumdayıq” (12, 108-109).

Bütün türk toplumları sənətə, musiqiyə böyük önəm vermişlər. Əski türk dastanlarında və səyyahların yazdığı yol xatirələrində bunu görmək mümkündür. Məsələn, türk alimi Şinasi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Təkinin “Uyğurlarda musiqi” məqaləsində göstərilmişdir ki, 981-ci ildə uyğur elinə gələn Çin elçisi Vang Yan Teni musiqi ilə qarşılamışlar (18, 77).

Bundan əlavə, tapılan əski bir miniatürə görə, türklərdə çox qədim zamanlardan hətta orkestrin mövcudluğu müəyyən edilmişdir. Musiqi alətlərinin, xüsusən qopuzun yayılma arealı araşdırılarkən çox maraqlı nəticələr meydana çıxır. Belə ki, “... əsli etibarlı ilə tam bir türk milli musiqi aləti olan qopuz bir çox türk qövmləri arasında uzun zamandan bəri öz izini qeyb etdiyi halda, əksinə olaraq, daha dünən deyə biləcəyimiz yaxın bir zamana qədər əcnəbi qövmlər arasında keçmişdəki varlığını mühafizə etmiş və bununla da qalmayaraq, onun müşayiətilə söylənən və oxunan hər növ türkü və şərqi ədəbiyyatı törətmişdir” (3, 411).

Buradan məlum olur ki, qopuzun tarixini, yayılma arealını öyrənməklə həm də bu alətlə ifa olunmaq üçün yaranan bədii mətnlərin dünya mədəniyyətə təsirini müəyyənləşdirmək mümkün olacaqdır. Qopuz dini ayinlərin icrası müddətində əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Çex qopuzu haqqında Əhməd Cəfəroğlunun verdiyi bilgilərdən aydın olur ki, bu alətdən xristian qövmlər öz dinlərini yaymaq məqsədilə faydalanmışlar: “...XIII əsrin sonları XIV əsrin başlanğıcında köçürülən Velisləri incilinin bir miniatüründə xristian bir qadının əlində bugünkü rum qopuzundan fərqli bir musiqi aləti vardır... Eyni həmin qopuzun təsvirinə 1312-ci ilə aid digər qədim bir Çex miniatüründə təsadüf esirik. Bir fərqlə ki, sonuncuda qopuzu əlində tutan bir mələkdir” (3, 414).

“Dədə Qorqud” dastanlarından fəvqəladə gücə malik qopuzun həm əyləncə, həm də ibadət zamanı əvəzsiz rolu olduğunu professor Məhərrəm Qasımlı da bildirməkdədir: “Qopuzun ruhlar dünyası, ilahi aləmlə bağlılığı yerinə yetirdiyi tarixi vəzifələrdən də görünür. O, hər şeydən əvvəl, qam-baxşı və ozanın mərasim içərisində istifadə etdiyi alətdir. Bu səbəblə əski çağlarda da qopuz və onun musiqisinə əyləncədən daha çox ibadət vasitəsi kimi baxılmışdır” (10, 44).

Qeyd etməliyik ki, M.Qasımlı “Ozan-aşıq sənəti” monoqrafiyasında qopuzun erməni və gürcü mədəniyyətinə təsirindən də bəhs etmişdir: “Qədim çağlarda və orta yüzilliklərdə qeyri-rəsmi şəkildə bütövlükdə Şərq aləmində, eləcə də Şərqi təsir dairəsinə yaxın olan bölgələrdə ərəb dili elm, fars dili yazılı ədəbiyyat (daha çox poeziya), türk dilli isə ümumfolklor dil statusunda çıxış etdiyindən “qopuzçu”nun “qusan”, “qosan (mqosan)”, “kobzar” adları altında erməni, gürcü, Ukrayna və digər qonşu xalqların mənəvi-mədəni mühitində nüfuz sahibi olması təbii sayılmalıdır” (10, 58).

Müxtəlif məmləkətlərə “... Osmanlı idarəsi altında bulunması bir çox türk adət və ənənəsilə bərabər türk musiqi və xalq ədəbiyyatının nə kimi təsirlər buraxdığını” (3, 425) aydınlaşdırdığı tədqiqatının sonunda Ə.Cəfəroğlunun dünya ictimaiyyətinə ünvanladığı fikirlərinin isə şərhə ehtiyacı yoxdur: “Türkün yaradıcı qüvvət və qabiliyyətini görmək istəyirsinizmi, dönün bir az da keçmişinizə baxın. Orada siz türkü hamınızın arasında öz mənəvi varlığı ilə yaşamaqda görün və türksüz mədəniyyət olmayacağına qane olursuz. Misalını istərsiniz, işlə sizə: Qopuz ...” (3, 426).

Nəticə. Türk milli mədəniyyətinin, dilinin və ədəbiyyatının yaranma zamanının çox əski dövrlərə bağlanması artıq dünya alimləri tərəfindən etiraf olunan bir gerçəkdir. Lakin bu gerçəyi isbatlamaq türklər üçün çox çətin başa gəlmişdir. Belə ki, türk milli mədəniyyətinin təsirini inkar etmək istəyənlər az olmamışdır ki, bu da təbii olaraq ciddi etirazlarla qarşılanmışdır. Belə ki, hələ XIX əsrdə Fransada “türklərin milli bir dastanı olmadığı” fikrini söyləyən Lotenau adlı alimə professor M.F.Köprülü “Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabında qəti etiraz edərək yazır: “...Slavyanların və finlərin, germanların, fransızların ədəbiyyatındakı dastan (epique) motivlərinin ilk nümunələri türk-monqollara aiddir. Mərkəzi Asiya qövmlərinin vücuda gətirdikləri dastanı xalq ədəbiyyatının ilkin əsasını qurmaq rolu bu cəhətdən Atillanın hunlarına aiddir. Həqiqətdə də, Atillanın və hunların orta çağdakı dastanı ədəbiyyata təsiri o qədər böyükdür ki, alman ədəbiyyatının bəzi tarixçiləri onu german dastanındakı Aqamemnona bənzətməkdədirlər... Güney doğu Avropa millətlərinin – serblərin, yunanların və s. bu kimi məhsulları üzərində də yenə türklərin böyük təsiri olmuşdur” (11, 64-65).

Türk folkloru ilə bağlı bəzi yanlış təsəvvürlərin yaranmasının bir çox səbəbləri vardır. Ə.Cəfəroğlu heyranı olduğu Mahmud Kaşğarlıdan danışarkən, türklərin tarixi və dilinin onların mənəvi dünyasını tam mənası ilə dərk edə bilməyəcək başqa millətlər, o cümlədən avropalılar tərəfindən dəqiqliyi ilə öyrənilməsinin qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq, “Divani lüğət-it-türk”ün müəllifinin türk olmasının əsərin dəyərini qat-qat yüksəltdiyinə ayrıca diqqət yetirmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Professor T.Hacıyev isə Murad Acinin “Qıpçaq çölünün yovşanı” əsərinə həsr etdiyi “Qıpçaq çölü haqqında elmi ballada” məqaləsində qənaətlərini belə yekunlaşdırmışdır: “Qıpçaq çölünün yovşanı” əsəri bizə deyir ki, hər türk xalqının tarixini öz oğlu yazmalıdır. Düz deyir. Türk xalqlarının və milli dövlətlərinin dünyaya təqdim olunan, dünya ensiklopediyalarına salınan tarixini yadlar – özgələr yazıblar – öz xalqlarının və dövlətlərinin mənafeyi baxımından təsvir ediblər. Türk xalqlarının tarixi bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilib; ona görə də ümumi kökə gedən yol həmişə qaranlıq qalıb” (9).

Beləliklə, aydın olur ki, türk tarixinin yadlar yox, öz qanından olan araşdırıcılar öyrənməlidir, çünki bu mədəniyyəti onlar daha çox anlaya bilirlər. Təbii ki, bu da hər zaman mümkün olur. Uzun əsrlər böyük ərazilərdə hakimiyyətdə olmalarına baxmayaraq, türklərin ədəbiyyatı və ya dili ilə bağlı məlumatları bir sıra hallarda yalnız digər xalqların yazılı mənbələrinə əsasən aydınlaşdırmaq mümkün olur. Belə ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji qurultayda akademik V.V.Bartold türk xalqlarının tarixini, dilini araşdıran alimlərlə bağlı demişdir: “Tarixi həyatı boyu, bəzi istisnalar olmaqla türklər öz dillərində tarixi ədəbiyyat yarada bilməyiblər. Köçəri türk tayfalarının ədəbiyyatı bizə, əlbəttə, daha çox onların mədəni qonşularının məlumatlarından bəllidir, lakin hətta türklərin istila etdikləri ölkələrdə oturaq həyata keçdikləri və türk sülalələrinin hakimiyyəti altında mədəni dövlətlər yaratdığı yerlərdə də məğlub edilənlərin mədəniyyətinin təsiri o qədər güclü idi ki, ədəbiyyatın, xüsusilə də nəsrin dili türk dili yox, onların dili olurdu... Türk xalqlarının tarixini öyrənmək üçün türkoloq olmaq kifayət deyil. Hansı dövrlə maraqlandığından asılı olaraq çinşünas, ərəbşünas və ya iranşünas da olmaq lazımdır” (15, 31).

Buradan belə bir nəticəyə gəlik ki, türk mədəniyyətinin araşdırıcısı həm də bir çox xalqların tarixi inkişafını dərinlən izləməlidir. Bir məqam əsla təkzib edilə bilməz ki, sürətlə dəyişən dünya kultüründə türk mədəniyyətinin, folklorunun özünəməxsus yeri vardır, onun dərinlən araşdırılması isə hələ də aktual olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağaoğlu Əhməd. Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyəsi, “Azərbaycan”, Bakı: 1989 №1, s.146-160
2. Ağaoğlu Əhməd Şərqsünasların konqresində, “Mədəniyyət dünyası”, XI buraxılış, Bakı: ADMİU, 2006, s. 7-18
3. Caferoğlu Ahmet. Cihan edebiyatında türk kobuzu, “Ülkü”, İstanbul: VIII, 45, 1936, 48, 1937
4. Caferoğlu Ahmet. Folklorumuzda milli hayat ve dil bakiyeleri, C.H.P, Konferanslar serisi, Kitap 16, İstanbul: 1940, s. 21-36
5. Caferoğlu Ahmet. Azərbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları, Ankara: Yeni Cezaevi matbaası, 1953
6. Caferoğlu Ahmet. Sovyetler Birliğı türkolojisi araştırmalarındaki Rus kültür üstünlüğü davası, Dergü, Münih: 1971, sayı 66, s. 22-34
7. Caferoğlu Ahmet. İranla Turanın paylaşılarmayan Şirini, “Şarkiyat Mecmuası”, İstanbul: 1972, VII, s.59-68
8. Caferoğlu Ahmet. Türk dili tarihi, İstanbul: Enderun kitab evi, 2000
9. Hacıyev Tofiq. Qıpçaq çölü haqqında ballada, “Ədəbiyyat qəzeti”, 12 avqust 2005
10. Qasımlı Məhərrəm. Ozan-aşıq sənəti, Bakı: Uğur, 2007
11. Köprülü Mehmet Fuat. Türk edebiyatı tarihi, İstanbul: Ötüken: 1986
12. Laszlo Rasonyi. Tarihte türklük(II baskı), Ankara: türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988
13. Mehmetzade Mirza Bala. Sovyet Azərbaycanda türk dilinin ruslaşdırma ve imha siyaseti hakkında, “Kurtuluş”, Berlin: 1936, yıl 3, haziran, sayı 20, s.572-576
14. Mehmetzade Mirza Bala. Milletlerin uyanmasında destanlar, “Azerbaycan”, Ankara: 1970, yıl 18, sayı 191-196, s.10-12
15. Nerimanoğlu Kamil Vəli. Ağakışiyev Əliheydər. 1926-cı il Birinci Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliyoqrafi ve foto sənədlər), Bakı: 2006
16. Nitqi Həmid. Türklüyün ərən ozanı Dədə Qorqud, “Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı: 11 aprel 2003
17. Refik Selim. Professör Dr. Çobanzadəyə cevap, İstanbul: Bürhanettin basımevi, 1939
18. Tekin Şinasi.Vang Yen Tenin seyahatnamesinde anlattıkları. Hayat. Tarih,1968

**THE ACTUAL PROBLEMS OF THE CONNECTIONS BETWEEN
THE TURKIC AND WORLD FOLKLORE
(IN THE CONTEXT OF EMIGRATORY SCIENTIFIC-THEORETICAL INVESTIGATIONS)**

Summary

From the times immemorial the Turkic national culture had made grate contributions to the world culture. The traces of the Turkic folklore and music are evidently observed both in the European and the Eastern culture. Expression of Huns and their brave ruler Atilla in the German-Scandinavian epos, the traces of the ancient Uigur culture in the world culture, appropriation of gopuz in any way by Hungarians, Czechs, Poles, Lithuanians, Germans, Russians, Ukrainians, Finishes, African aborigines and at last, all Balkan countries, accession of the spirit of Gipchags in the famous Russian epos "Tale of the Igor's regiment" as well as the impact of the Azerbaijani ashyg art on the Georgian and Armenian literature and other factors certify rectitude of this thought.

It is noticeable that in many cases the emigrating intellectuals in own investigations connected to the world culture compared it with the Turkic folklore and music. Marzabala Mammad-zadeh, Mahammad Amin Rasulzade, Ahmed-bek Aga-oglu, Ahmad Jafar-oglu, Salim Rafiq Rafiq-oglu, Hamid Nitgi, Iren-khanum Melikoff, Kha-ver Aslan, etc. have significant investigations in this topic.

The impact of the ancient Turkic culture on the world one will be attracted to analysis in the report in the context of investigations implemented in emigration.

Key words: world, folklore, Turkic, emigration, culture, nation, impact, connection.

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СВЯЗЕЙ ТЮРКСКОГО И МИРОВОГО ФОЛЬКЛОРА
(В КОНТЕКСТЕ ЭМИГРАЦИОННЫХ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ)**

Резюме

Испокон веков тюркская национальная культура вносила неимоверные вклады в мировую культуру. Следы тюркского фольклора и музыки отчётливо прослеживаются как в европейской, так и восточной культуре. Отражение в германо-скандинавском эпосе гуннов и образа их доблестного правителя Атиллы, следы древней уйгурской культуры в мировой культуре, присвоение гопуза в том или ином виде венграми, чехами, поляками, литовцами, немцами, русскими, украинцами, финнами, африканскими аборигенами и наконец, всеми балканскими странами, воцарение духа кыпчаков в известном русском эпосе "Слово о полку Игореве", а также влияние азербайджанского ашугского искусства на грузинскую и армянскую литературу и прочие факторы подтверждают правоту этой мысли.

Необходимо отметить, что представители интеллигенции, находящиеся в эмиграции, во многих случаях в своих исследованиях, связанных с мировой культурой, сравнивали её с тюркским фольклором и музыкой. На эту тему проводили исследования Мирзабала Мамедзаде, Магомед Амин Расулзаде, Ахмед-бек Ага-оглы, Ахмед Джафар-оглы, Салим Рафиq Рафиq-оглы, Гамид Нитги, Ирен-ханум Меликофф, Хавер Аслан и др.

В докладе, в частности, к анализу будет привлечено влияние древней тюркской культуры на мировую культуру в контексте исследований, проведённых в эмиграции.

Ключевые слова: мировой, фольклор, тюркский, эмиграция, культура, народ, влияние, связь.

VAQİF SULTANLI

*Bakı Dövlət Universiteti,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
vagif_sultanli@yahoo.com*

CÜMHURİYYƏT MƏFKURƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI

Böyük çətinliklər və fədakarlıqlar bahasına qurulan, Şərqi-İslam dünyasında ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Cümhuriyyəti böyük tarixi-siyasi əhəmiyyətə malikdir. Çünki Cümhuriyyət Azərbaycan türklərinin var oluşunu, millət olma əzmini ortaya qoymuş, siyasi gələcəyinin təməl prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Cümhuriyyətin – dövrün mürəkkəb siyasi şərtləri, xarici və daxili düşmənlərin müqaviməti şəraitində hansı şərtlər fonunda yarandığını Məhəmməd Əmin bəyin o zaman söylədiyi bir fikir daha sərrast ifadə edir: “Ah! Azərbaycan! Biz sənə haqqını tələb etmək deyil, yalnız sənə adını soyləmək üçün necə məruzələrə rast gəldik, nə qədər töhmətlərə məruz qaldıq”.

Azərbaycan Cümhuriyyəti təsadüfi hadisələrin yekunu kimi meydana gəlməmiş, ciddi sosial-siyasi və kultoloji təməl üzərində qurulmuşdur. Böyük mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” əsərində Fransa inqilabının arxasında güclü fransız ədəbiyyatının dayandığını, dünyanı sarsıdan rus bolşevik inqilabının isə XIX əsr rus ədəbiyyatının ədalət çağırışlarından qaynaqlandığını yazır (1, 108). Azərbaycan Cümhuriyyətinə də bu prizmadan yanaşılarsa, eyni qənaətə gəlmək olar. Çünki onun arxasında tarixin heç bir dönməndə rast gəlinməyən nəhəng bir kultür potensialı vardı: F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, M.Hadi, H.Cavid, S.Hüseyn, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, Ə.Cavad, C.Cabbarlı və başqaları. Qısa bir zaman kəsimində yetişmiş bu qüdrətli yazarlar nəslə olmasaydı, Cümhuriyyət məfkurəsi yaranmaz, təkamül etməz, əsla qələbə çalmazdı. Məhz bu mütəfəkkirlərin ciddi fəaliyyəti və yaradıcılığı sayəsində mədəniyyətin sadəcə əyləcə deyil, bütün böyük dəyişikliklərin təməlinə duran vasitə olduğu aşkara çıxarıldı.

Nə yazıqlar ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ömrü uzun sürmədi. Ölkə yenidən daha ağır şərtlər altında rus sovet müstəmləkəsinə çevrildi, böyük zəhmətlər və fədakarlıqlar bahasına Cümhuriyyəti quranlar isə ağır repressiyalara – təqiblərə, təhdidlərə, ölümə, sürgünə və mühacirətə məruz qaldılar.

Görkəmli siyasi xadim Adilxan Ziyadxan 1919-cu ildə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin itirilmə biləcəyindən duyduğu həyəcanı ifadə edərək yazırdı: “Hamıya məlumdur ki, xudanəkərdə, bizim istiqlaliyyət çırağımız sönmə, o bayraq cırıldıqdan sonra biz azərbaycanlıların dünyada yaşamağımızın əsla mənası yoxdur” (8, 8). Ancaq başqa bir həqiqət olmasaydı, bəlkə də bu ömrü yaşamağına dəyməzdi: “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz”. Məhəmməd Əmin bəyin söylədiyi bu həqiqət nəminə hər cür məhrumiyyətlərə dözmək olardı. Və bütün məhrumiyyətlərə rəğmənlən Azərbaycan türklərinin ruhunda çağlayan bayraq və istiqlal sevgisi Sovetlər Birliyinin dağılması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasına gətirib çıxardı.

Bəlli olduğu kimi, Cümhuriyyət dövrü, bu dövrün ədəbi-kulturoloji irsi bütün sonrakı dövrlərin ədəbiyyatına, mədəniyyətinə təsirsiz qalmamışdır. Sovet siyasi rejimi dönməndə bədii ədəbiyyatda Cümhuriyyətin qara boyalarla təqdiminə baxmayaraq cümhuriyyətçilik məfkurəsi yaşamışdır.

Onu da qeyd etmək ki, Cümhuriyyət ədəbiyyatının yalnız konkret zaman hədudlarında yaranmış əsərlər fonunda, sadəcə filoloji müstəvidə dəyərləndirilməsi doğru deyil. Bu baxımdan yanaşılarsa, iyirmi üç aylıq bir dönmə çərçivəsində yaranmış şeir, nəsr, dram əsərlərindən, habelə ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarından bəhs olunacaqdır. Əlbəttə, qısa bir dövr ərzində böyük ədəbiyyatın yaranması mümkün deyildir. Bu mənada Cümhuriyyət ədəbiyyatı dövrün özü ilə əlaqə və münasibətdə təhlil olunmalı, bu ədəbiyyatın sosial-siyasi yükü, məfkurəvi təməli qabardılmalıdır.

Cümhuriyyəti quranlar sonralar mühacirətin qurucusuna çevrildilər. Ona görə də cümhuriyyətçilik məfkurəsi Azərbaycan mühacirətinin əsas ideoloji xəttini təşkil etməkdədir. Mühaci-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rətin təşkilatlanmasında, istiqlal hərəkatının yürüdülməsində, ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji fəaliyyət sferasında bu amil mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan mühacirəti dövrün ağır siyasi şərtlərinə baxmayaraq bir an olsun belə cümhuriyyətçilik məfkurəsindən vaz keçməmişdir.

Bütövlükdə iyirminci yüzil Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı əsas etibarilə dörd mühüm mərhələdən keçmişdir. Bunu şərti olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1) 1909–1920-ci illər (Stolipin irticasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədərki dövr);

2) 1920–1941-ci illər (Cümhuriyyətin süqutundan II Dünya savaşına qədərki dövr);

3) 1941–1991-ci illər (II Dünya savaşından Azərbaycanın istiqlaliyyətinə qədərki dövr);

4) 1991-ci ildən sonrakı dövr (Azərbaycanın istiqlaliyyəti dövrü). (5, 9-15).

Qeyd edək ki, mühacirət ədəbiyyatının tarixi dövrləşdirilərkən başlıca olaraq Azərbaycanın Quzeyi əsas götürülmüşdür. Bəlli olduğu kimi, İran-fars rejiminin əsarətində olan Azərbaycanın Güneyində repressiya siyasətinin ağırlığına baxmayaraq sərhədlər bağlanmamış, mühacir axınına Sovetlər Birliyindəki kimi sərbəst qadağalar qoyulmamışdır. Belə ki, XX yüzildə davamlı olaraq Azərbaycanın Güneyindən dünyanın müxtəlif ölkələrinə miqrasiya axını baş vermişdir ki, onların sıralarında ədəbi şəxsiyyətlər də mühüm yer tutmaqdadır.

Mühacirətin ilk mərhələsi ötən əsrin əvvəllərində keçmiş Çar Rusiyasında Birinci rus inqilabının (1905-1907) məğlubluğu ilə əlaqədar azadlıq mübarizəsinin təqib olunması nəticəsində başlamışdır. Bu təqiblər nəticəsində 1908-1910-cü illərdə Azərbaycanı tərk edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884–1955), Əli bəy Hüseynzadə (1864–1940), Əhməd bəy Ağaoğlu (1869–1939) və başqaları Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ilk mərhələsini formalaşdırmış, onun bir sıra dəyərli nümunələrini yaratmışlar. Bu mərhələ XX yüzildə mühacirət ədəbiyyatının təməlini qoymuş, onun ideya-məfkurə istiqamətinin formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ilk mərhələsi onu təmsil edən şəxsiyyətlərin siyasi motivlərlə təqibə məruz qalması nəticəsində gerçəkləşmişdir. Onun təmsilçilərinin yaradıcılığı ədəbi-kulturoloji və ictimai-siyasi məzmunlu əsərlərlə müşayiət olunmaqdadır. Əsasən Osmanlı İmperiyasına olan mühacirət sistemli şəkildə fəaliyyət göstərməyə də, XX yüzil siyasi mühacirətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Mühacirətin daha böyük olan və kütləvi xarakter daşıyan ikinci mərhələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) süqutu ilə başlamışdır. Təxminən 1920-1941-ci illəri əhatə edən bu mərhələdə Azərbaycanın siyasi xadimləri ilə yanaşı, onlarla vətənpərvər ziyalı, alim, yazıçı ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bunların içərisində Mirzə Bala Məmmədzadə, Almas Yıldırım, Əbdülvahab Yurdsevər, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Kərim Odər, Əhməd Cəfəroğlu, Abbasqulu Kazımzadə, Məhəmmədəli Rəsuloğlu, Hüseyn Baykara, Mehmet Sadıq Aran, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Ümmülbanu (Banin) və başqaları kimi görkəmli şəxsiyyətlər vardır.

Əvvəlkindən fərqli olaraq bu mərhələnin təmsilçiləri vahid təşkilatda – 1924-cü ildə Məhəmməd Əmin bəyin İstanbulda əsasını qoyduğu Azərbaycan Milli Mərkəzində birləşmişlər. Mərkəzin yaradıcıları Azərbaycan davasını yalnız siyasi çərçivədə deyil, həmçinin mədəni-kulturoloji aspektdə dərk etdikləri üçün milli mədəniyyət və ədəbiyyatın təbliğinə mühüm yer ayırdılar.

Bəlli olduğu kimi, Azərbaycan mühacirətinin təşkilatlanmasında M.Ə.Rəsulzadənin mühüm xidmətləri olmuşdur. M.B.Məmmədzadənin doğru qeyd elədiyi kimi, Məhəmməd Əmin bəyin gəlişinə qədər Azərbaycan mühacirəti “başsız, imkansız, pərişan bir şəkildəydi”. Məhz onun ciddi, səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Türkiyəyə və Avropanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş Azərbaycan mühacirəti birləşmiş və məqsədyönlü fəaliyyət göstərə bilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bu dövrdə sistemli şəkildə nəşrinə və təbliğinə 1922-ci ilin sonundan dərc olunmağa başlayan mühacirət mətbuatı böyük təsir göstərmişdir. 1922–1931-ci illərdə İstanbulda nəşr olunan “Yeni Qafqazya”, “Azəri-türk”, “Odlu yurd” jurnalları, “Bildiriş” qəzeti özünün səhifələrində Azərbaycan mühacirətinin ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji yazılarına ardıcıl şəkildə yer ayırırdı. 1932–1934 və 1954-cü illərdə professor Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr olunan “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisi isə mühacirətin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı tədqiqatlarına mühüm diqqət yetirmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Türkiyəni tərək edərək Polşaya sığınmağa məcbur olan Azərbaycan mühacirəti Berlində 1932–1934-cü illərdə nəşr etdirdikləri “İstiqlal” qəzeti və 1934–1939-cu illərdə çıxan “Qurtuluş” dərgisi səhifələrində, yeri gəldikcə, mühacirət ədəbiyyatı nümunələrinə yer ayırmışlar. Bu dövrü təmsil edən qələm sahiblərinin kitabları Türkiyədə və Avropanın müxtəlif ölkələrində nəşr olunaraq yayılmışdır.

Bu mərhələdə Azərbaycan mühacirətinin təşkilatlanması istiqamətində atılan addımlar mətbuatın formalaşması ilə müşayiət olunduğu kimi, ədəbiyyatın inkişafına da təsirsiz qalmamışdır. Ədəbiyyatın janrları içərisində şeir, nəsr, ədəbi tənqid və publisistika daha çox diqqəti cəkməkdədir.

M.Ə.Rəsulzadənin 1923-cü ildə İstanbulda “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Əsrimizin Səyavuşu” kitabları nəşr olunmuşdur. Ciddi ümumiləşdirmələrlə müşayiət olunan “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsəri elə həmin ildə Türkiyənin İzmir şəhərində keçirilən “Kitab bayramı”nda Atatürk mükafatına layiq görülmüşdür (6, 75). Qeyd edək ki, Əli bəy Hüseynzadə “Azərbaycan cümhuriyyəti” əsərinə “Bir mütləq” adlı ön söz yazmışdır. Həmin yazıda “Siz Azərbaycanın ən böhranlı zamanlarında fəal bir mücahid sifətilə çalışdınız”- deyərək M.Ə.Rəsulzadənin siyasi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Əli bəy əsər haqqında da müsbət fikirlər söyləyir: “...Əsəriniz hadisəti vəlev vahidül-canib bir zavıyeyi-rüiyətdən görüyor fərz edilsə belə, mətbuatımızda pək qiymətli bir hadisə olacaqdır. Çünki mövzuu, vəziyyəti-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi ilə aləmsümül bir əhəmiyyəti haiz olan Bakının, Azərbaycanın və dolayısıyla bütün türklüyün müqəddəs və müəzzəz istiqlalı, istiqbalı məsələlərinə təmas ediyor” (4, 2).

M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə çap olunmuş “Azərbaycan Cümhuriyyəti” (1923) əsəri münasibətilə İ.V.Stalinin Azərbaycan KP rəhbərlərinə göndərdiyi, diqqət mərkəzindən kənar qalan, indiyədək ciddi elmi tədqiqata cəlb olunmamış bu məktuba diqqət yetirilməsinə ehtiyac vardır:

“Rəsulzadənin mürtəcə broşürası münasibətilə yoldaş Musabəyova, Mirzəyana, Axundova, Kirova və Oraxelaşviliyə məsləhətim:

Rəsulzadənin əleyhinə cavab broşürasının ümumi ruhu hücum xarakterli olmalı, heç bir halda özünü təmizə çıxarmaya və müdafiə olunmağa yol verilməməlidir. Əksinə, aşağıdakılara görə günahlandırılaraq ona hücum olunmalıdır:

1. Dönüklükdə (O əvvəlcə bolşevik idi);
2. Türkiyə xalqının mənafeyinə xəyanətdə (O və onun partiyası müsavətlilər – Türkiyə xalqına köməyə gedən Qızıl Ordunun Azərbaycana daxil olmasının əleyhinə çıxırdı);
3. Azərbaycan xalqının mənafeyinə xəyanətdə (O və onun partiyası Azərbaycan kəndlilərinin bəylərin zülmündən tam azad olunması əleyhinə çıxırdı);
4. Şərqi xalqlarının mənafeyinə xəyanətdə (O və onun partiyası Şərqi azadlıq hərəkatının dayağı və bayraqdarı olan sovet respublikasının proletariati əleyhinə, müstəmləkə və asılı ölkələrin qəddar düşməni İngiltərə qarşısında quyruq bulayırdılar);
5. Müsavat ağalığı dövründə erməni-tatar qırğınının təşkilində (buradaca onu Azərbaycanın Purişkeviçi adlandırmalı);
6. Şamxor talanının təşkilində (buradaca onu Azərbaycanın talançısı adlandırmalı).

Birbaşa demək lazımdır ki, Rəsulzadə “Müsavətdən sonra xalq mədəniyyəti tənəzzülə uğrayıb” – qənaətilə Azərbaycan proletariati və intelligensiyasına yalan söyləyir (faktlar və rəqəmlər gətirməli, müqayisəli taktika seçməli).

Birbaşa göstərmək lazımdır ki, Rəsulzadə geridə qalmış, cahil, orta əsr utopistidir; o, sadəcə bir faktı başa düşmür ki, dünya sovet respublikaları və imperialist dövlətləri kimi iki əsas cəbhəyə bölünmüşdür. Məzlum xalqlar ya o, ya da bu cəbhədə dayanmalıdır: ya sovet respublikalarının tərəfində imperialistlərə qarşı, ya da imperializmin tərəfində sovet respublikalarına qarşı. Kim ki, üçüncü mövqə tutmağa can atır, o ya imperializmin xeyrinə yalan ifadələrlə mövcud olmayan və həyata keçirilməsi mümkün olmayan bu mövqə ilə məzlum xalqlara olan xəyanətini pərdələyir, ya da yalançı kimyəgərdir, cahil və fanatik dindardır, xırda və avantürist millətçidir. Yalnız iliyinəcən idiot olanlar təsdiq edə bilirlər ki, burjuva Rusiyası dövründə Türkiyə, İran, Azərbaycan və başqa ölkələr azad olmuşdur. Yalnız iliyinəcən idiot olanlar unuda bilirlər ki, burjuva Rusiyası yalnız İngiltərə və digər imperialist dövlətləri ilə ittifaqda Türkiyə və İranın torpaqları hesabına genişlənmişdi (və genişlənmək idi) və s. və i.a.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Düşünürəm ki, əgər bütün bu (və bu tipli) tezislərdən broşüranın tərtibində istifadə edilərsə, o tamamilə qənaətbəxş olacaqdır.

Səmimiyyətlə İ.Stalin. 16 sentyabr 1923” (9).

Şübhəsiz ki, M.Ə.Rəsulzadənin və Müsavat partiyasının timsalında Azərbaycan Cümhuriyyətinin ünvanına söylənən böhtanların üzərində xüsusi dayanmağa ehtiyac yoxdur. Çünki bu barədə ayrı-ayrı tədqiqatlarda kifayət qədər danışılmışdır. “Məktubla bağlı diqqəti cəlb edən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, o sadəcə M.Ə.Rəsulzadə əleyhinə bir broşüranın deyil, ümumiyyətlə ötən əsrin iyirmi-otuzuncu və daha sonrakı onilliklərində sovet tarixşünaslığında milli lider, Müsavat partiyası və Azərbaycan Cümhuriyyəti əleyhinə yazılan cild-cild cızmaqaraların “ideya qaynağı” olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev, Ə.Nazim, T.Hüseynov, M.Quliyev, R.Axundov, S.M.Əfəndiyev və başqa nümayəndələrinin, habelə Azərbaycana göndərilmiş rus emissarlarının (A.Rayevski, Y.Rathauzer, A.Steklov, S.T.Arkomed, M.E.Sef və b.) əsərləri bu fikri söyləməyə tam əsas verir. İ.V.Stalinin məktubu adları çəkilən və çəkilməyən müəlliflərin əsərlərinin nə üçün bir-birinə bu qədər bənzədiyini aşkara çıxarır” (6, 23).

1924-cü ildə İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin “İstiqlal məfkurəsi və gənclik”, “Rusiyada siyasi vəziyyət”, 1928-ci ildə isə “Milliyyət və bolşevizm”, “Qafqaz türkləri” əsərləri çap olunmuşdur. Məqalələr toplusundan ibarət olan “Milliyyət və bolşevizm” əsəri iki il sonra - 1930-cu ildə fars dilində də nəşr edilmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının üçüncü mərhələsi İkinci Dünya savaşı nəticəsində yaranmış və əsas etibarilə 1941-1945-ci illərdə davam edən müharibə zamanı əsir düşən, yaxud sovet imperiyasının zülmündən yaxasını qurtarmaq üçün bilərəkdən əsirlik həyatını seçən siyasi-intellektual potensialı əhatə etməkdədir. Azərbaycan mühacirətinin üçüncü mərhələsini təmsil edən şəxsiyyətlər İ.V.Stalinin yaratmış olduğu totalitar rejimə - Sovetlər Birliyinə qarşı sərt müxalifətdə olmuşlar. Bu mühacir nəsli artıq yarım əsrə yaxın bir dövrdə formalaşmış olan ədəbiyyatın özülü və sütunları üzərində yüksəlmiş, onun ideya məfkurəsini mənimsəmiş, ənənələrini davam etdirmişdir. Ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında qələm çalmış olan Süleyman Təkinər, Abay Dağlı, Fətəlibəyli Düdənginski, Alazan Baycan, Teymur Atəşli, Məzahir Daşqın, Məhəmməd Kəngərli, Məcid Musazadə və başqaları cahən savaşı mühacirətini təmsil etməkdədir.

Azərbaycan mühacirətinin üçüncü mərhələsini təmsil edən ədəbi şəxsiyyətlər mühacirətin əvvəlki nəslinin formalaşdırmış olduğu siyasi-ideoloji və ədəbi-kulturoloji özül üzərində inkişaf etmiş, onların yolunu davam etdirmişlər.

Həmçinin mühacirət ədəbiyyatının üçüncü mərhələsi üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri əvvəlki dövr mühacirətini təmsil edənlərin övladlarının da ədəbi yaradıcılıq dünyasına qədəm qoyması ilə səciyyəvidir. Belə ki, bu dövrdə Səməd Ağaoğlu, Sürəyya Ağaoğlu, Araz Elmas kimi sənətkarlar ədəbi yaradıcılığa başlamışlar ki, onların ədəbi-bədii irsi mühacirət ədəbiyyatına yeni bir nəfəs gətirmişdir.

Bu mərhələ həmçinin Vətənevərlik və Cümhuriyyətçilik məfkurəsi işığında formalaşmış olan Azərbaycan legion ədəbiyyatının yaranması ilə səciyyəvidir. Legionçular müharibə həyatının acı, kədərli mənzərələrini, istiqlal arzularını, qürbət ağrılarını, Vətən həsrətini, habelə eşq və məhəbbət duyğularını ifadə etmişlər. Lakin digər mövzularla müqayisədə Vətən dərdinin əksər şeir və nəsr nümunələrində aparıcı mövqe tutduğunu poetik nümunələrin yalnız məzmunları deyil, sadəcə adları-sərlövhələri də aşkarca büruzə verməkdədir. Belə ki, “Vətən qəhrəmanlarına” (Daşqın), “Vətən” (N.Xaspolad), “Gül, Azərbaycan” (Ə.Camal), “Vətən sənini...” (M.Əliş), “Vətən”, “Mən vətənin-vətən mənim” (Əsəd Eldost), “Ana vətən” (Q.Şirvan), “Ey vətən” (Miskin), “Vətən uğrunda” (Musqanlı Məhəmmədəli), “Ey vətən” (Legionçu Nəbi), “Doğulduğum yerin türküsü” (R.Ümid), “Vətən” (Legionçu Sürgün), “Vətən marşı” (Legionçu Səyyar), “Çəkil vətənimdən” (S.Təkin), “Vətən sərgisi”, “Vətən üçün” (Şahzadə), “Vətən” (Legionçu Ucağağlı), “Xəzər” (Leg. Vulkan) “Azərbaycan adlı bir ölkə var” (Şuşalı) və başqa şeir və nəsr nümunələri bu qənaətə gəlməyə əsas verir (3).

Legion ədəbiyyatının diqqətlə izlənməsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, İkinci dünya müharibəsi illərində alman həbs düşərgələrində əsirlik və məhkumluq həyatı yaşayan soydaşlarımız ideya-məzmun və bədii-estetik baxımdan bir sıra dəyərli, kamil sənət nümunələri yaratmış və bununla da iyirminci yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini zənginləşdirmişlər.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Mühacirət ədəbiyyatının çağdaş mərhələsi ötən əsrin sonlarında keçmiş Sovetlər Birliyində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, yenidənqurma, aşkarlıq və s. kimi siyasi proseslər fonunda dəmir pərdənin tədricən aradan götürülməsi, Quzey Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi, azad, demokratik dünya ilə əlaqə və rabitə zərurətindən yaranmışdır. Bu illərdə mühacirətin yeni bir dalğasının yaranmasını şərtləndirən amillər bir tərəfdən Quzeydə itirilmiş dövlətçiliyin bərpa olunması ilə bağlıdır (1991-ci ilin oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının yaranması), digər tərəfdən Güneydə – İran adlanan ölkədə yaşayan Azərbaycan türkünün İslam rejiminin tətbiqi və təzyiqlərinə məruz qalması, milli hüquqlarının tapdanmasından qaynaqlanmaqdadır.

Azərbaycan mühacirətinin sonuncu dalğası özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir. Lakin mühacirətin son mərhələsi əvvəlkilərdən fərqli olaraq oturmadığı (həmçinin bitmədiyi) üçün onun haqqında sistemli tədqiqatlar aparılmamış, ciddi fikir və mülahizələr söylənilməmiş, nəticədə sabit, yekdil rəy formalaşmamışdır. Bu mərhələ haqqında yazılan məhdud sayda tədqiqatlar da isə mövcud problemə və bütövlükdə mühacirətşünaslığa bələdsizlikdən qaynaqlanan birtərəflilik, məlumatsızlıq, subyektivlik özünü göstərməkdədir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının çağdaş mərhələsinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən cəhətlərdən biri onun daha çox Güneydəki ədəbi potensiala söykənməsidir. Bunun isə ciddi sosial-siyasi səbəbləri vardır. Belə ki, uzun müddət Quzeydə dəmir pərdənin mövcud olması dünya ilə əlaqə və rabitənin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır, lakin rejimin bütün məhrumiyətlərinə və məhdudiyətlərinə baxmayaraq dünyaya çıxış imkanlarının aradan qaldırılmaması Güney əsilli mühacirətin formalaşmasının qarşısını ala bilməmişdir. Bu gün Güneydən olan mühacirətin sayca üstünlük təşkil etməsinin bir səbəbi burdan qaynaqlanırsa, digər səbəbi isə bütövlükdə Azərbaycanın dördüncü hissəsinin həmin ərazini əhatə etməsi ilə bağlıdır. Lakin bəlli olduğu kimi, Azərbaycanın Quzeyinin yenidən istiqlalıyyət əldə etməsindən sonra bu nisbət müəyyən dərəcədə dəyişmişdir. Belə ki, son illərdə Azərbaycanın Quzeyindən xeyli sayda insan mühacirət həyatı seçməyə məcbur olmuşdur ki, bunların müəyyən bir qismini ədəbi şəxsiyyətlər təşkil etməkdədir.

Mühacirətin ötən əsrin əvvəlki mərhələlərindəki fəaliyyətini izləyərkən istər siyasi, istərsə də ədəbi-kulturoloji müstəvidə Bütöv Azərbaycançılıq məfkurəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yer tutduğunu söyləmək çətinidir. Lakin onun son mərhələsinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən əsas amillərdən biri burada Vətənin hər iki parçasının siyasi-kulturoloji potensialının birgə iştirakı, istiqlalçılıq, vətənpəşilik, cümhuriyyəçilik dünyagörüşü zəminində Bütöv Azərbaycan məfkurəsinin formalaşması cəhdi ilə bağlıdır. Bu, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən və mühacirətin keyfiyyət yeniləşməsinə göstərən siyasi-kulturoloji amildir.

Azərbaycanın Quzeyinin istiqlalıyyət əldə etməsindən sonra soydaşlarımızın məskunlaşdığı ayrı-ayrı ölkələrdə təşkilatlanma işləri sürətlənmiş, yeni-yeni mərkəz, ocaq və cəmiyyətlər meydana gəlmişdir. Məhz bu təşkilatlanma nəticəsində Azərbaycan diasporunun güclənməsi milli kultür mərkəzlərinin yaranması prosesini sürətləndirmiş, bu isə özlüyündə mühacirət ədəbiyyatının inkişafı və yeni mərhələyə qədəm qoyması üçün ciddi zəmin hazırlamışdır.

Çağdaş mərhələni səciyyələndirən digər mühüm bir fərq isə mühacirət ədəbiyyatını təmsil edən şəxsiyyətlərin əvvəlki illərlə müqayisədə Vətənlə əlaqələrinin daha sərbəst şəkildə gerçəkləşməsidir.

Mühacirətin son mərhələsi həmçinin milli mətbuatın canlanması ilə şərtlənir. Əgər əvvəlki illərdə mühacirət mətbuatı əsas etibarilə Türkiyə və Avropa ölkələrini əhatə edirdisə, hazırda Amerika Birləşmiş Ştatlarından tutmuş Yaponiyaya qədər dünyanın bir çox ölkələrində mühacirət mətbuatı dərc olunmaqdadır. Son dövəmdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji həyatının canlandırılmasında Amerika Birləşmiş Ştatlarında nəşr olunan “Dirilik” (Vaşinqton), “Azərbaycan” (Los-Anceles), “International Azerbaijan” (Los-Anceles), “Caspian crossroads”, “Reform” (Vaşinqton), “Babylon-Azerbaijan” (Sietl), “Dünya azərbaycanlıları” (Sterling), Kanadada çıxan “Qurtuluş” (Toronto), “Azəri” (Ontario) və başqa qəzet və dərgilər mühüm fəaliyyət göstərməkdədir.

Azərbaycanın istiqlalıyyət əldə etməsi ərəfəsində Türkiyədə Azərbaycan mühacirətinin mətbu fəaliyyəti daha da canlanmış, bir-birinin ardınca “Azərbaycan türkləri” (İstanbul), “Xəzər” (İstanbul), “Gənc aydın” (Ankara) və başqa qəzet və jurnalların nəşrinə başlanılmışdır. 1952-ci ildən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Ankarada nəşr olunan “Azərbay-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

can” dərgisi fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Bu gün Avropa ölkələrində bir çox mətbuat orqanları nəşr olunmaqdadır. Bunların içərisində “Ana dili”, “Bayquş”, “Azərbaycanın səsi”, “Azər”, “Ulus”, “Carçı”, “Savalan”, “Azərbaycan”, “Yol”, “Leyli”, “Atropat”, “Neue Brücke” (Almaniya), “Ulduz”, “Birlik”, “Araz”, “Səhənd”, “Durna”, “Tribun”, “Azərbaycan”, “Çağdaş Azərbaycan” (İsveç), “Dədə Qorqud” (İspaniya), “Odlar ölkəsi”, “Aydınlıq”, “Kaspian”, “Salam”, “Ana yurdum” (Böyük Britaniya), “Xudafərin” (Polşa), “Azerbaijan–benelux news” (Holandiya) və başqa qəzet və dərgilər mühüm yer tutmaqdadır (7).

Sovet imperiyasının çöküşündən sonra MDB məkanında çoxlu sayda yeni mətbuat orqanları fəaliyyətə başlamışdır. Bunların içərisində “Vostoçnyy ekspress”, “Azerbaydjan XXI veka”, “Azərros” (Moskva, Rusiya), “Qolos Azerbaydjana”, “Azərbaycan-media”, “Panorama Azerbaydjana”, “Savalan”, “Bizim qəzet”, “Türk dünyası”, “Ziya”, “Azərbaycan”, “Yurd”, “İnam”, “Millət qəzeti” (Yaroslavl, Rusiya), “Birlik” (Xantı-Mansiysk, Rusiya), “Ozan” (Çelyabinsk, Rusiya), “Exo Azerbaydjana” (Kiyev, Ukrayna), “Savalan” (Dnepropetrovsk, Ukrayna), “Millət” (Simferopol, Ukrayna), “Araz” (Kişinyov, Moldova), “Ocaq” (Tallin, Estoniya) və başqa qəzet və dərgilər əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Bu mətbuat orqanlarının bir qisminin yalnız bir və yaxud bir neçə sayı çıxmış, digər qismi isə nisbətən uzun ömürlü olmuşdur. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq adı çəkilən mətbuat orqanlarının səhifələrində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı ilə yanaşı, onun elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru haqqında dəyərli yazılar yer almışdır.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, Azərbaycan mühacirətinin son illərdə nəşr etdiyi mətbuat orqanlarının səhifələrində ədəbi-kulturoloji səpkili araşdırmalara, klassik və müasir ədəbiyyatımızla bağlı tədqiqatlara əhəmiyyətli dərəcədə yer verilmiş, həmçinin burada çeşidli bədii yazılar öz əksini tapmışdır. Mühacirət mətbuatı səhifələrində dərc olunan elmi-nəzəri və ədəbi-bədii materialların bir qismini Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə işıq üzü görən müvafiq örnəklər təşkil etməkdədir. Azərbaycanda çap olunmuş, müəyyən mənada aktualıq kəsb edən yazıların mühacirət mətbuatı səhifələrində təkrar nəşr edilməsi mövcud ənənədən qaynaqlanır. Burada çap olunmaq üçün seçilən materialın aktuallığı ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatını və mədəniyyətini dünyaya çıxarmaq məramının olduğuna da diqqət yetirilməlidir. Bundan əlavə, həmin mətbuatın səhifələrində bilavasitə mühacirətdə yaranmış elmi-kulturoloji, nəzəri-tənqidi və bədii materiallara da geniş yer verilmişdir ki, bu, bilavasitə mühacirət ədəbiyyatı faktıdır və onun öyrənilməsinə ciddi ehtiyac duyulmaqdadır.

Elmin, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq elektron nəşrlərin yaranması və güclənməsi mühacirət ədəbiyyatının nəşri və yayılmasında əvvəlki dövrlərdə müşahidə olunan maneələri aradan qaldırmış, həmçinin Vətənlə qürbətəin sərhədlərini aradan götürmüşdür.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsindən bəhs olunarkən onu təmsil edən bir çox ədəbi şəxsiyyətlərin uzun illik bir qürbət həyatı yaşadığını, fəqət bu şəxsiyyətlərin ədəbi-kulturoloji fəaliyyətlərinin çağdaş dönmədə genişləndiyini qeyd etməyə ehtiyac vardır. Çünki mühacirətin fəaliyyətində Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü ilə başlanan və get-gedə güclənməkdə olan siyasi fəallığın eyni şəkildə ədəbi-kulturoloji arenada da baş verdiyini müşahidə etmək mümkündür.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsinin də ədəbi-kulturoloji və ictimai-siyasi müstəvidə dəyərləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Çünki mühacirətin mühüm bir qismini siyasi şəxsiyyətlər təşkil etdiyi (və onların yaradıcılığında siyasi mövzuların kifayət qədər yer tutduğu), yazılan ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji tədqiqatların siyasi maraqlara yönəlik təqdim edildiyi göz qabağındadır. Bu isə mövcud bədii və elmi-nəzəri örnəklərdə ədəbi-siyasi aspektlərin qovuşuğu, vəhdəti, bir-birini tamamlaması şəklində təzahür etməkdədir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının son mərhələsi özünün yaygınlığı və çoxməkanlılığı ilə də diqqəti çəkməkdədir. Belə ki, əgər əvvəlki mərhələlərdə mühacirətin fəaliyyəti başlıca olaraq Türkiyə, Fransa, Almaniya, Polşa kimi bir neçə ölkə ilə məhdudlaşdırsa, son mərhələdə planetimizin əksər mədəni dövlətlərində bu ədəbiyyatın yarandığı aydın şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının çağdaş durumunu səciyyələndirirəkən onun digər türk xalqlarının mühacirət ədəbiyyatı ilə əlaqə və bağlılığına da diqqət yetirilməsinə ehtiyac duyulmaqdadır. Son illərdə bu əlaqələr gücləndiyindən qürbətdə türk dünyasının vahid kültür məkanının yaranması daha intensiv səciyyə daşımaqdadır. Xüsusilə, siyasi-kulturoloji səciyyə daşı-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yan bu proses şübhəsiz ki, ədəbi düşüncədən də yan keçməmiş və qürbətdə yaranan ədəbiyyatın məzmununa, xarakterinə, ruhuna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Mühacirətdə yaşayan Azərbaycan ədəbi şəxsiyyətlərinin yaradıcılığında türkçülük amilinin güclənməsi, həmçinin bir çox köçmən türk ədiblərinin Azərbaycan ünvanlı yazıları bu təsirdən qaynaqlanmaqdadır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının sonuncu mərhələsini səciyyələndirən digər mühüm və fərqləndirici cəhət bir zamanlar vahid ədəbi məkan hesab olunan keçmiş sovet regionunun bu gün mühacirətin məskunlaşdığı məkana inteqrasiya olmasıdır. Başqa sözlə, Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi sovet imperiyası dövrünün təbii miqrasiyasını birbaşa mühacirətin ədəbi potensialına çevirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağaoğlu Əhməd. Üç mədəniyyət, Bakı: "Mütərcim" nəşriyyatı, 2006, 160 s.
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti: tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müstəvidə, Bakı: Nurlar, 2018, 344 s.
3. Cəfəri Məmməd. Azərbaycan legion ədəbiyyatı, Bakı, "Qapp-poliqraf" nəşriyyatı, 2005, 371 s.
4. Rezulzadə Mehmet Emin. Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti), İstanbul, Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Derneği Yayınları, 1990, 205 s.
5. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı: Şirvanəşr, 1998
6. Sultanlı Vaqif. İstiqlal sevgisi, Bakı: Elm və təhsil, 2014, 252 s.
7. Tahirli Abid. Azərbaycan mühacirət mətbuatı (Məlumat-soraq kitabı), Bakı: "Çinar-çap" nəşriyyatı, 2007, 181 s.
8. Ziyadxanov Adilxan. Azərbaycan, Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1993, 176 s.
9. Письмо товарища Сталина по поводу реакционной брошюры Мамед Эмин Расулзаде, SPİHMDA, fond 456, siy. 14, sax.vah.96 a

DEMOCRATIC THOUGHT AND THE AZERBAIJANI EMIGRATION LITERATURE

Summary

Existence of the ideas of liberty and independence state system in the Azerbaijani emigration literature of 20th century as an advanced direction is in the center of attention in the article. Hereby the emigration literature is presented in the context of various stages and specific features of each stage are characterized. Besides, the centralizing function of the democratic thought is stipulated basing upon the literal-cultologic heritage established at emigration.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, emigration literature, thought of liberty.

ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЭМИГРАЦИОННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Резюме

В статье в центре внимания находится существование идей независимости и независимой государственности в азербайджанской эмиграционной литературе XX века как ведущее направление. Здесь эмиграционная литература представлена в контексте различных этапов, и характеризованы своеобразные свойства каждого этапа. Также, обусловлена централизующая функция демократического мышления в основе литературно-культурологического наследия, созданного в эмиграции.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, эмиграционная литература, мышление о независимости

SEYFƏDDİN QƏNİYEV

*AMEA Folklor İnstitutu,
AYB Şamaxı bölməsinin sədri,
filologiya elmlər doktoru, professor,
beytussefa.davamcilari2019@gmail.com*

**REPRESSİYA OLUNMUŞ SƏNƏT VƏ SƏNƏTKARLARIMIZ:
ƏNGƏXARANLI AŞIQ XƏLİL VƏ AŞIQ SƏDRƏDDİN**

1918-ci ildə erməni daşnakları Şamaxıda, onun bir çox kəndləri və obalarında dəhşətli qırğınlar törətmişlər. Həmin kəndlərdən biri də Əngəxaran kəndi olmuşdur. Təhqiqat komissiyasının apardığı araşdırmalardan, dindirmə protokollarından bəlli olur ki, erməni cəlladları bu qədim kəndi başdan-başa yandırmış, yüzlərlə əhalini qətlə yetirmişlər... ARDA-da f.1061.s.1.iş 100.v.117-118-də Əngəxaran kənd sakinləri; Ağacan Mehdi oğlu, Fərzalı Gəray oğlu, Babaverdi Əhməd oğlu, Səday Adıgözəl oğlu, Molla Həməzə Əhməd Əfəndi oğlu və başqalarının imzaladıqları şahidlik protokolunda qətlə yetirilmiş 144 nəfər insanın adı ayrı-ayrılıqda qeyd olunmuş və bütövlükdə 169 nəfər insanın qətlə yetirildiyi bu kənddə olan 186 evin 180-nin və məscidinin yandırıldığı göstərilir. Ümumiyyətlə, kəndə dəymiş ziyanın 4.969.200 manat olduğu aydınca göstərilmişdir.

Şamaxı qəzası aşıq mühiti kimi də məşhurdur. Ümumiyyətlə, Əngəxaran kəndi öz aşıqları ilə məşhur olmuşdur – Aşıq Hacı (XIX əsr), Aşıq Nuriddin (1860-1927), Aşıq İslam (XIX əsr), Aşıq İbrahim (1840-1920), Aşıq Xəlil (XIX əsr-1918), Aşıq Daşdəmir (1868-1928), Aşıq Sədrəddin (XIX əsr-1918) və başqaları. Bu sənətkarlardan iki nəfəri – Aşıq Xəlil və Aşıq Sədrəddin həmyerliləri ilə birlikdə bu faciədə qətlə yetirilmişdir. Həmin sənətkarlar barədə az da olsa ötən əsrin 80-90-cı illərində yaşlı insanlardan müəyyən məlumatlar və şeirlərindən nümunələr əldə etmişik...

Aşıq Xəlil (XIX əsr – 1918). Aşıq Xəlilin haqqında ətraflı məlumatı əsasən, Aşıq Baratın (1816-1994) və kəndin qocaman ziyalısı, dostum, həmkarım Rüstəmov Əliağa müəllimdən eşitmiş və aşığın iki qoşmasını və bir deyişməsini qələmə almışam. Ustad Şirvan aşıqlarının və uzaq qohumlarının dediklərinə görə, o, zil səsli sənətkar olmuşdur. Şirvanın klassik saz havaları və dastanlarının kamil bilicisi və ifaçısı imiş. Aşıq şeirinin demək olar ki, bütün şəkillərində qələmini sınamışdır. Əsərlərindən əldə etdiyimiz nümunələr bunu bir daha təsdiq edir. Müasiri, həmyerlisi Aşıq İbrahimplə deyişməsi onun hazırcavablıqından xəbər verdiyi kimi, regional ənənəyə bələdçiliyini də təsdiqləyir. Ustad sənətkar 1918-ci ildə kəndlərində erməni cəlladlarının törətdiyi faciənin qurbanı olmuşdur. Vaxtilə topladığımız şeirlərindən bir neçəsini oxuculara ilk dəfə təqdim edirik. İnanıram ki, bu şeirlər yeniliyi ilə oxucuların diqqətini cəlb edəcək.

OLAR

Əyər heç baxmasan şeytan sözüne,
Heç vaxt peşmançılıq düşməz izinə.
Dari cənnət açıq olar üzünə,
Nicat qapıları taybatay olar.

Hər kim ki, pırana dönüb baş əyməz,
Onun insanlığı guruşa dəyməz,
Yüz çalışsa, həyatda xoş gün görməz,
Bir şagird ki, ustadına lay olar.

Halalın kamalı başdan əksilməz,
Bədəsil boy atıb, mənzilə yetməz,
Zay toxum torpaqda məhsul bitirməz,
Zinadan törəyən övlad zay olar.

Qənaət gözəldir, bacarsan əyər,
O da bir qazancıdır, öyməyə dəyər.
Onu bacarmasan dərya tükənər,
İstəsən gəlirin axar çay olar.

Atanın, ananın qədrini bilsən,
Yerində ağlayıb, yerində gülsən,
Haqqın dərgahına hər an baş əysən,
Xoşbəxtlik Xudadan sənə pay olar.

Aşıq Xəlil, çox öyünmə, qəmin kəm,
Əzəldən möcüzə yaranır aləm,
Kimi kef çəkər, kimi udar qəm,
Kimi bəd əmələndən urusvay olar.

DEYİŞMƏ

Aşıq İbrahim:

Səndən xəbər alım, ay aşıq Xəlil?
Allı-güllü yaylaqların necədir?
Laləli-nərgizli tər ormanların,
Başı qarlı şiş dağların necədir?

Aşıq Xəlil:

Gəl sənə söyləyim, Aşıq İbrahim,
Bir cənnətdir, yaylaqlarım gözəldir.
“Taxta” yaylağında hava udmuşam,
Can sağlamdır hal-əhvalım gözəldir.

Aşıq İbrahim:

Şair gördüm Minə adlı qızını,
Əqlini, təbini, xoş avazını,
Kim kökləyib onun könül sazını?
Sənə qarşı övladların necədir?

Aşıq Xəlil:

Kimi qurdalasan bizim Şirvanda,
Atmaca, gülməcə, eyham var onda.
Özün şahidsən ki, Əngəxaranda,
Çox razıyam, balalarım gözəldir.

Aşıq İbrahim:

Bizim yerlər – üzü Zaratdan bəri,
Bir yan Baba dağdı, elim, köçəri,
Sıra ilə yad et hər qonşu kəndi,
Söylə mənə bulaqların necədir?

Aşıq Xəlil:

Bilmək istəsən ki, tapım çarəmi,
Gəl seyr elə Çuxuryurdu, Məlhəmi,
Nəfəs al qayıtsın cavanlıq dəmi,
Sir-sehrdir, bulaqlarım gözəldir.

Aşıq Sədrəddin (XIX əsr – 1918). Aşıq Sədrəddin İlyas oğlu XIX əsrin ortalarında Şamaxının Əngəxaran kəndində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından aşıq sənətinə böyük meyli olmuşdur. Uşağının sənətə həvəsini görən İlyas kişi günlərin bir günü onu qohumu və dostu Aşıq İbrahimin yanına aparır:

Ustad, sən bu balaca qohumun da deyəsən aşıq olacaq. Bir bunu yoxla... Həmin vaxtdan Sədrəddin Aşıq İbrahimə şagird durur, onunla məclislərə ayaq açır. Nəhayət, Aşıq İbrahim ona halallıq verib məclislərə sərbəst getməsinə məsləhət bilir. Beləliklə, Aşıq Sədrəddin Şirvan mahalında tanınır, bəyənilir, məclislər yola verir və yaradıcı sənətkar kimi sevilir. Şirvanın ustad aşıqları – Aşıq Barat, Aşıq Şamil, Aşıq Pirməmməd, Aşıq Ağalar, Aşıq Bəylərin yaddaşından onun şeirlərinin bir qismini əldə etmişik. Vaxtilə tərtib etdiyimiz “Şirvan aşıqları” toplularında həmin şeirlərdən nümunələri artıq oxuculara çatdırmışıq.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Ustad sənətkar 1918-ci ildə erməni daşnaklarının onun doğulduğu kənddə törətdiyi faciədə həlak olmuşdur. Mənbələr təsdiqləyir ki, ermənilərin Əngəxaran kəndində qətlə yetirdiyi 144 şəhidin cərgəsində Aşıq Sədrəddin də olmuşdur. İndi də aşığın yaddaşlardan əldə etdiyim və “Şirvan aşıqları” toplusunda ilk dəfə çap etdirdiyim on şeirindən bir neçəsini burada təqdim edirəm.

DƏYİŞƏR

Gəl uyma bəzəyə, mala, dövlətə,
Çoxaldıqca xişmi-halın dəyişər.
Var-dövlət artdıqca ar kasadlaşar,
Kobudlaşar, hər əhvalın dəyişər.

Demirəm, ac dolan sən bilə-bilə,
Hərdən yön ver gəl, xeyir əmələ,
Əl tut, kömək elə şilə, əlilə,
Əskik olar, qeyri-qalın dəyişər.

Sərdə qorxun olsun “yazı yazandan”,
Günah etsən, mərhum edər azandan.
Qəfil külək əsər, qəhri-qəzadan,
Varın əldən çıxar, yolun dəyişər.

Sədrəddinəm, mən sözümə ağayam,
Sanmaginən bələkdəyəm, çağayam,
Nəsihət bəhriyəm, sözün sağıyam,
Eşitməsən, nur-kamalın dəyişər.

GÖRƏ BİLMƏZSƏN

Müxənnətin, dilbilməzin, naqısın,
Axtarma vəfasın görə bilməzsən.
Nə kölgə düşəcək qanqal, qamışdan,
Sığınma, səfasın görə bilməzsən.

O qədər ürüyüb müxənnət, yağı,
Sovulub, boş qalıb mərdlərin bağı,
Kəsilib bu əldən köçün ayağı,
Durnasın, sonasın görə bilməzsən.

Sədrəddini bəndə salıb qəm yükü,
Nə qədər çoxalıb hiyləgər, tülkü,
Ləkələyir mərdi, dağdır mülkü,
Onun kök-əsasın görə bilməzsən.

NEYLİRƏM

Adam var salamı yalandan verir,
Belə saxta söz-söhbəti neylirəm?
Mərd gördüm yolunda başından keçər,
Dildə yalan məhəbbəti neylirəm?

İstərəm insanda bütövlük ola,
Eli saya sala, düşə düz yola,
Məclisdə gəda var küt, başa bəla,
Ürək sıxan bu həyatı neylirəm?

Namərdlikmiş bu fələyin busatı,
Qara gündür Sədrəddinin həyatı,
Çərənci arvadı, yaltağ övladı,
Bu yazını, bu qisməti neylirəm?

YOXDUR

Mən öz ceyranımın hax səyyadıyam,
Özgə ağuşunda marağım yoxdur.
Dərd əhliyəm, qəmlər sərgəştəsiyəm,
Günüm-güzaranım, növrağım yoxdur.

Bəzən şeytan çıxır gözəl sənəm də,
Bunun təqsiri yox, məndə, nə səndə,
Müxənnət nadandan, yanan sinəmdə,
Necə deməyim ki, yüz dağım yoxdur.

Sədrəddin, nifrətim var şərə, nə sə,
Nə deyim duyğusuz, qayğısız kəsə,
Qeyli-qal yığnağı olan məclisə,
O yığnağa gedən ayağım yoxdur.

NƏ VAR Kİ...

Xoş gündə xəlq edib səni yaradan,
Hər insana candan gözəl nə var ki...
Seçilirsən yüz gözəlin içindən,
Aşiqə canandan gözəl, nə var ki...

Mənə can deyirsən, titrəyir canım,
Cəsəddə durulur, atlanır qanım,
Sənsən qibləgahım, dinim, imanım,
Canına olmağa qurban nə var ki...

Bəyənmişəm o nurlu kamalını,
Bir də ağ üzündə qoşa xalımı,
Xudam xub yaradıb xoş camalımı,
Sədrəddinə bundan gözəl nə var ki...

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ə.Cəfərzadə, S.Qəniyev. "Şamaxı". Bakı, 1994.
2. S.Qəniyev. Şirvan aşığı. Bakı, 1995.
3. S.Qəniyev. Şirvan aşığı. Bakı, 1997.
4. S.Qəniyev. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, 2003.

TWO OF THE SHAMAKHI GENOCIDE MARTYRS OF 1918- ANGARAKHANLI ASHUG KHALIL AND ASHUG SADRADDIN

Summary

In the article it is talked about the murdering of Ashug Khalil and Ashug Sadraddin during Shamakhi genocide in 1918. It is known that Armenian Dashnaks committed massacres in Shamakhi and surrounding villages. The creativity of Ashug Khalil and Ashug Sadraddin is looked through on the basis of materials collecting from old people in the 80-90 years of last century.

Key words: Shamakhi, genocide, Armenian Dashnaks, Ashug Khalil, Ashug Sadraddin

ДВОЕ ИЗ ЖЕРТВ ШЕМАХИНСКОГО ГЕНОЦИДА 1918-ГО ГОДА – АШЫГ ХАЛИЛ ЭНГЕХАРАНСКИЙ И АШЫГ СЕДРЕДДИН

Резюме

В статье говорится об убитых во время геноцида Шемахи 1918-го года Ашыг Халил и Ашыг Седреддине. Выясняется, что армянские дашнаки совершали массовые кровопролития в Шамахи и окрестных селах. На основе информации, полученных из пожилых людей в 80-90-х годов прошлого века привлекается внимание на творчество Ашыга халила и Ашыга Седреддина.

Ключевые слова: Шемахи, геноцид, армянские дашнаки, Ашыг Халил, Ашыг Седреддин

AYNUR İBRAHİMOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
ibrahimova_a@mail.ru*

**ÜMMÜLBANU ƏSƏDULLAYEVANIN (BANIN)
“QAFQAZ GÜNLƏRİ” ROMANINDA FOLKLOR MƏSƏLƏLƏRİ**

Mühacirat ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri Ümmülbanu Əsədullayevadır. O, Azərbaycan milyonçuları Şəmsi Əsədullayevin və Musa Nağıyevin nəvəsidir. ADC qurucularından olan Mirzə Əsədullayevin qızıdır. 1905-ci ilin yanvar ayında Bakıda anadan olub. Doğulmağı ilə də anasını itirən Ümmülbanu sonradan tərcümeyi-halında həmin dövrü belə xatırlayır. “Mən doğma anamı tanımırdım. 1905-ci ildə inqilabi gərginliyi aradan qaldırmaq istəyən hakimiyyət Qafqazı millətlərarası qarşıdurmaya təhrik etdi. Azərbaycanlıları, erməniləri, rusları, kürdləri, iranlıları üz-üzə qoydular. Anamı qəddarlıqdan və aqlasığmaz talanlardan qorumaq, eyni zamanda, doğmaq üçün atam doğma Bakıdan uzaqda yerləşən bir kəndə göndərir. Doğuş çox ağır keçir, yaxınlıqda həkim olmadığından, anam həyatla vidalaşır, mən isə sağ qalırım” (7, 5).

Anasının ölümündən sonra kiçik qızcıqaza anasının şərəfinə Ümmülbanu adını verirlər. Ümmülbanu dünyaya gəlişinin ağrı-acısını belə xatırlayır. “Mən qalmaqallı bir ilin qış günündə belə qəribə, ekzotik varlı bir ailədə doğulmuşam. Həmin il tarixin unudulmaz, dəhşətli dövrlərindən idi... Heç kəs inanmaz ki, mən də o vaxtkı qırğında iştirak etmişəm, əslinə varsan, elə elədi ki var, mən dünyaya gələndə anamı öldürmüşəm” (7, 6).

Ümmülbanu özünü bu qırğının iştirakçısı sayaraq, üzünü belə görmədiyi anasının ölümündə özünü günahkar sayır. Beləcə, ana məhəbbəti və qayğısından məhrum, çiyinlərində ağır ailə dramının yüküylə yaşamağa başlayır. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqutundan və ölkənin Sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra 1924-cü ildə Ümmülbanu və ailəsi Türkiyəyə, oradan da Fransaya mühacirət edir. Ümmülbanu taleyin və tarixin hökmü ilə həyatının 19 ilini Azərbaycanda, 70 ildən çox hissəsini isə Fransada yaşamalı olur. Maniken və mağaza satıcılığından yazıçılığa qədər çox çətin, çox keşməkeşli və çox məhsuldar həyat yolu keçir.

Ədəbi fəaliyyətə Banin təxəllüsü ilə 1943 cü ildə Nami romanı ilə başlayır. O, bu əsərini uşaqlıq dövrü, yaşadığı vətəni Azərbaycan, inqilabdan əvvəlki Bakı haqqında yazır və bu əsər nədənsə uğur qazanmır. Banin isə ruhdan düşmür və yazmaqda davam edir. 1945-ci ildə “Qafqaz günləri” romanını onun ardınca isə “Paris günləri” avtobioqrafik əsərini yazır. Baninin Fransız oxucusuna on bir kitabı məlumdur. Alman, fransız, ingilis, rus dillərini mükəmməl bilən Banin eyni zamanda tərcüməçiliklə də məşğul olur. “Qafqaz günləri” ona ilk böyük uğurunu qazandırır. Kitab işıq üzü gördükdən sonra Andre Marlo, İvan Bunin, Nikos Kazaçakis, Anri Monterlen, Ernest Yungen kimi qərb yazıçılarında Baninə maraq və rəğbət yaranır.

“Qafqaz günləri” avtobioqrafik romanı Azərbaycan tarixinin ziddiyyətlərlə dolu 1900-1920 illərini əhatə edir. “Qafqaz günləri” romanı müəllifin Bakıda keçən uşaqlıq və gənclik illərindən, özünün gördüyü, şahid olduğu və iştirak etdiyi hadisələrdən bəhs edir. Həyat yeniliyi və mərasim dəyişikliyi orijinal şəkildə Banin yaradıcılığında təsvir olunur mədəniyyət hadisələrinin müqayisəli paraleli oxucuda böyük maraq yaradırdı. Kitabda oxucu, Baninin ailəsi ilə bağlı xatirələri ilə yanaşı, dövrün mədəni-siyasi hadisələri ilə tanış olur, 1917-ci il inqilabı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması, erməni-müsəlman qırğını, Qızıl Ordunun işğalı ilə müstəqilliyin süqutunun acı şahidinə çevrilir. Roman son dərəcə səmimi və anlaşılacaq dildə yazılıb, heyrat doğuran etiraflarla doludur. Banin Şərqi mentalitetini Avropa oxucusuna maraqlı çalarlarilə çatdırı bilir və bununla da sevirdi. “Doğrusu, körpəliyim çox yaxşı keçib: dörd bacıdan ən kiçiyi olduğumdan, hamı mənə xüsusi qayğı ilə yanaşır, mən də bundan istifadə etməyi bacarırdım. Amma gördüyüm qayğılar içərisində ən böyüyü məni müqəddəs bir insanın (bunu ürəkdən deyirəm), əslən Baltik dənizi sahilindən olan bir alman qadının boya-başa çatdırmasıydı. O, mənim dayəm, anam, həyatımın keşikçisiydi (7, 6). Göründüyü kimi ataları Mirzə Əsədullayev anasız qalan qızlarına yüksək təlim – tərbiyə vermək üçün onları Fröyleyn Annanın ağ əllərinə təhvil verir.” Fröyleyn Anna əsl şimal xanımı idi, dərisi dümağ,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

saçı ipək kimi sıgallıydı... Biz dörd bacı isə qaraşın, qarasaç, qol-qıçı tüklü qarmaq burun, qalınqaş şərq uşaqlarıydıq” (7, 7). Ümmülbanunun uşaqlıq illərinin az qala bütün xoş anları əslən Baltik dənizi sahilindən olan, alman dayə Fröyleyn Anna ilə bağlayır. “O, mənim gözümdə ən gözəl qadın idi. Səhərlər ağzımı açıb vurğunluqla uzun, sıgallı, sarışın saçlarını daramasına tamaşa edirdim; ağ dərisi səhərin işığında gözümlə qamaşdırırdı, mavi gözləri isə mehribanlıqla mənə baxırdı. Onda özümü xəşbəxt sanırdım” (7, 11).

Fröyleyn Anna, fanatik müsəlman ailəsində, şərq görkəmini qorumuş bir şəhərdə yaşasa da ətrafında məxsusi bir mühit yaradır və tədricən tanınmış müsəlman ailəsinin Şərqli qızlarının dünyagörüşlərini, həyata baxışlarını, zövq və maraqlarını dəyişirdi. Ümmülbanu Milad bayramı səhəri gözünü açır və əlaqaranlıqda göz qamaşdırıcı, ətirli küknar ağacını görür. “Fröyleyn Annanın xəlvəti alıb bizə yedirdiyi Frankfurt kolbasası kimi bu ağac da dünyamızı dəyişmək üçün alınmışdı. Bəlkə də islam tarixində birinci dəfə idi ki, müsəlman uşaqlarının otağında bəzəkli yolka qoyulmuşdu... Ümmülbanu və 3 bacısı dayələri ilə böyük həvəslə Alman Qadınları Cəmiyyətinə gedir, mərasimlərə qatılır, mahnılar oxuyur. Maraqlı burasıdır ki, biz, dörd müsəlman qızı həmin dini mahnıları həvəslə oxuyurduq. Belə bir həyat yeniliyi və mərasim dəyişikliyi bizi valeh edirdi (7, 10-11).

Baninin Annaya vurğunluqla günü-gündən böyüyürdü və böyüdükcə dəyişirdi. “Fröyleyn Anna irsi əlamətlərimizi heçə endirib özünün təmiz sentimental alman qızı ruhunu qəlbimizə köçürməyə çalışırdı” (7, 10).

“Qafqaz günləri” romanında qərb və şərq mentalitetinin sintezi Avropa oxucusunda çox böyük maraq doğururdu. “Qafqaz günləri” əsərinin Qərb oxucusu üçün maraqlı tərəflərindən biri, milli koloritin qorunması, adət-ənənələrin və Şərq mədəniyyətinin tarixi hadisələr fonunda çatdırılmasıdır.

“Dini mərasimlər, məsələn Novruz, ya da Ramazan ayının son günü rəsmi və kütləvi bayramlar idi. Mənim belə bayramlardan xoşum gəlirdi. Çünki həmin günlər şənələnirdim. Martın 21 də qeyd olunan Novruz (həmin gün baharın ilk gününə təsadüf edir) uşaqların varlanma bayramı idi. Bütün günü evdən-evə qaçır, qonum-qonşunu təbrik edirdik. Əvvəlcə bizi şirniyyata qonaq edirdilər, çoxlu dadlı paylar alırdıq. Masaların üstü müxtəlif şirniyyat və ləziz yeməklərlə dolu olurdu. Hər masanı bəzəyən bayram xonçası ilə ailənin mədəni səviyyəsini təyin etmək mümkündür. Sadə evlərin süfrəsində ancaq yerli şirniyyat, mer-meyvə və bişmiş yumurta olurdu. Mədəni ailələrin süfrəsində isə rus mətbəxindən gəlmə hər cür yemək tapılırdı, üstü bəzəkli yumurtalar pasxa bayramını xatırladırdı. Soyutma hind toyuğu isə yalnız dadlı yemək deyil , həm də mədəniyyət əlaməti sayılırdı. Moskvadan gətirilmiş şokoladlar isə Rusiyanın ab-havasını paylayırdı. Oruculuq bayramı isə tamam başqa bayram idi. Bu bayram mənim uşaqlıq illərimdə həmişə isti yay günlərinə düşür, hər il bayram günləri dəyişirdi və biz onu kənd evində qeyd edirdik. Bütün günü sudan və yeməkdən məhrum oluruq ... Ürəyimdə bir arzu tutur və güman edirdim ki, dinə xidmətimə görə Allah arzumu yerinə yetirəcək. Elə ki, göydə iki ulduz göründü, camaat süfrəyə darışırdı... Oruculuq ayı başa çatanda qoyun kəsir, həyətdə ocaq qurub, əvvəlcə ıçalatı qovururdular. Beləliklə bizim kef məclisimiz başlayırdı (7, 13-14).

Həyat yeniliyi və mərasim dəyişikliyi orijinal şəkildə Banin yaradıcılığında təsvir olunur, mədəniyyət hadisələrinin müqayisəli paraleli oxucuda böyük maraq yaradırdı. Müəllif romanda matəm mərasimlərini “Məhərrəmlik”, “680 ci ilin Kərbəla faciəsini” özünəməxsus təsvir edir.

“İmam Hüseyin qətl günü isə matəm sayılırdı! Elə buna görə də qadınlar qara paltar geyinir, matəm münasibəti ilə bər-bəzək taxmırdılar. Otaq adamlarla dolur. Döşəkçələr qırçınlı tumanların altında yoxa çıxırdı. Molla xanım taxta əyləşib Quran, ya da mərsiyə oxumağa başlayanda səs-küy kəsilirdi. Çox keçməmiş molla Quranı kənara qoyub Azərbaycan dilində İmam Hüseyin faciəsinin təfəsilatını danışdırdı” (7, 14).

Banin xalq ruhundan boy atır, xalq ruhuna köklənir, bu ruhun ifadəçisinə çevrilir.

“Allahın xeyir-duasını qazanmış bu kəndi mən lap çox sevirdim...Mən buraya gələn kimi çox şeylərə baş çəkirdim, çox görüşlər keçirirdim. Təkcə heyvancıqazlarla deyil, bitkilərlə də, daşlarla da görüşürdüm (7, 22).

Banin böyük yaradıcılığında zəngin folklorumuzun izini yaşadır, təbiət lövhələrindən dövrün hadisələrinin əsas səciyyəsinə canlandırmaq üçün ustalıqla yararlanır. Banin öz obrazının, xarakterinin, iç dünyasının açılmasında müvəffəq olur.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Bağdakı kiçik qovaqlardan başqa bütün qovaqlar mənim qardaşlarımdı. Ən qoca qovaqlardan birini özümə baba sanırdım. Əcdadımın belə əzəmətli olması fikri gizli idi. O, özünün qovaq dilində xoş sözlər deyir, yarpaqlarının xışiltısı ilə məni ovundurur, ona öz fikirlərim haqda danışanda isə bütün yarpaqlarını silkələyib diqqətlə qulaq asırdı. Onun mənə rəğbəti, nə sözlə, nə də hərəkətlə bürüzə verilməsə də insan rəğbətindən dözümlü idi. (7, 23).

Romanda Ümmülbanu böyük nəslinin faciəsini heç bir şey artırıb-əskilmədən, olduğu kimi göstərməyə çalışır. “Qafqaz günləri” romanı keşməkeşli tariximizin, mədəniyyətimizin aynasıdır.

“İvan Buninin Ümmülbanu ilə son dueli 1970-ci ildə İsraildə “Время и мы” (“Zaman və biz”) jurnalında dərc olunur. Təəssüf ki, mətn azərbaycan dilli oxucuya tanış deyil. Ümmülbanu həmin məqalədə məhz Dünya vətəndaşı olduğunu bir daha sərgiləyir. Çünki bu onun həyat kredo su idi, həyat fəlsəfəsi idi. Buna baxmayaraq ömrünün sonuna qədər, Rus şovinizmi ilə barışa bilmir. Böyük yazar İvan Bunini məhz şovinizmə görə qınayır. “Bütün qeyri-ruslar sizin üçün cansıxıcıdır. Bəli, bəli, bütün Avropa, bütün dünya sizin üçün cansıxıcıdır. Fransızca danışmaq sizə işgəncə verir. Siz bu ölkədə dördü bir əsrdir ki, yaşayırsınız, amma imkan yaxud vaxt tapıb bu dili öyrənməmişiniz. Fransızlar rus olmadıqlarına görə sizi qıcıqlandırır; siz Fransanı müqəddəs ananız – Rusiya olmadığına görə məzəmmət edirsiniz. Siz təhtəlsüz halda onları sizin mühacirliyiniz üçün qınayır və taledən bütün gileylərinizi onlara yönləndirirsiniz. Bu spesifik mühacirlik dünyagörüşləridir. Günlərin bir günü ruslar Paris küçələrində “Rədd olsun fransızlar, yaxud “Fransa ruslar üçündür” şüarı ilə çıxış etsələr təəccüb etməzdim” (10).

İvan Buninin “Mənim üçün ən acınacaqlısı sizin kimi rus qadınının əcnəbiyə çevrilməsini izləməkdir” çıxışı Banini hiddətləndirir. “Məni rus adlandırmağınızı sizə qadağan edirəm. Eşidirsiniz, qadağan edirəm! Bəli siz mənim vətənim koloniyaya çevirdiniz, lakin biz sizin dahi Lermantovun kinayədən uzaq qeyd etdiyi bu “dostluq süngüsünün” kölgəsi ilə heç də barışmamışıq. Əgər siz mənim nənəmin “rus xristian itlərini” görəndə necə tüpürməyinin şahidi olsaydınız onda bizim sizə olan dinc hislərimizi yaxşı başa düşərdiniz. Mənim nə ailəm, nə əcdadlarım, nə dinim, nə də xalqım rus olmamışlar” (10).

Körpəliyindən öz şərqli görkəminə və şərqli cizgilərinə görə özünü sevməyən Ümmülbanunu, illər sonra, Nobel mükafatçısı, yazıçı, İvan Bunin onu, şərqin ecazkar gözəlini sevcək, ona “qara gözlüm”, “cənnət baxçasının qara qızılgülü”, “Şamaxı Şahzadəsi” deyə xitab edəcəkdə.

Banin hər zaman həqiqəti deyir və həqiqəti yazır. “Время и мы” (“Zaman və biz”) jurnalında İvan Buninin ona ünvanladığı məktubu çap etdirərək, Buninin Banin yaradıcılığında nə qədər böyük rol oynadığını və onun fikirlərinə böyük hörmətlə yanaşdığını da ictimaiyyətə çatdırır.

Əziz Banin !

Qara qızılgülüm!

Sonunda Rusca yazmağı öyrənin!

“Qafqaz günləri” romanınızın 305-ci səhifəsində yer almış böyük bir səhfin yeni nəşrdə mütləq ləğv edilməsini xatırlatmağı unutmuşdum: heç bir rus heç zaman və heç yerdə belə bir ifadəni işlədə bilməz. “Mən bu qədəhi Müqəddəs Kilsənin şərəfinə qaldırıram” ifadəsi müsəlmanın “Allahın şərəfinə içək!” kimi səslənir. Sizə baş əyib əlinizi öpürəm. Sizə münasibdirsə, sizinlə bir daha görüşməyə çox şad olardım.

Sizin itaətkar bəndəniz İvan Bunin. 1946.

Təbii Banin, İvan Buninin haqlı iradə ilə razılışır. Həmin hissəni romandan çıxarır. Biz romanı oxuyarkən həmin fikrə təsadüf etmirik.

Ömrünün sonuna kimi, geriye Vətənə qayıda bilməyən Ümmülbanu, Vətən sevgisini hər zaman hər yerdə nümayiş etdirir. Banin Dünya vətəndaşıdır. O, nə yazırsa Dünya üçün, insanlıq üçün yazır. Banin Qarabağ hadisələrini Fransa mətbuatında xarici ictimaiyyətə çatdıran ilk fransızdilli Azərbaycan yazıçısı idi. Banin hər zaman azərbaycanlı olduğunu fəxrle vurğulamış, öz doğma vətəni ilə bağlı hadisələrə biganə yanaşmamışdır. Parisdə “Azərbaycan evi” assosiasiyasını yaratmış, Fransanın kütləvi informasiya vasitələrində, Fransanın bir nömrəli “Le Monde” qəzetində dəfələrlə, tarixi faktlara söykənən, özünün də canlı şahidi olduğu erməni işğalı ilə bağlı məqalələrini çap etdirmişdir. Qarabağ hadisələri ilə bağlı xalqın haqq səsinə Dünyaya çatdırmışdır. O, düşüncələrinin dərinliyində belə Azərbaycan üçün düşünürdü.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Baninin özünün də dediyi kimi, Azərbaycan onun üçün “itmiş xəyallar ölkəsi idi, orda uşaqlığı qalmışdı, uşaqlığının dumanlı xatirələri itmişdi”. Birdəfəlik itmişdi. Amma həm də həmişə ağrı və ümidlə birlikdə bəslənib qorunmuşdu. Banin 1992-ci il oktyabrın 29-da Fransada əbədiyyətə qovuşdu. Bədənini və orqanlarını elmi məqsəd üçün bağışladı. Azərbaycan üçün Banin, Banin üçün Azərbaycan əlçatmaza qovuşdu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abutalıbova Nigar. Azərbaycan- Fransa mədəni əlaqələri.-“Qobustan” incəsənət toplusu, № 3 (75), 1987.
2. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı. Qismət, 2005.
3. Abutalıbova Nigar, Quliyev Qorxmaz. İztirab etüdü. “Azərbaycan” jur., № 12, 1987.
4. Anar. Fransa görüşləri. “Bakı” qəzeti, 9 yanvar 1985-ci il.
5. Azərbaycan tarixi. Beşinci cild (1900-27 aprel 1920), Bakı, Elm, 2001.
6. Banin (Ümmülbanu). Qafqaz günləri. Bakı, Yazıçı, 1992 (Fransız dilindən tərcümə edəni və ön sözün müəllifi Hamlet Qocayev).
7. Banin. Qafqaz günləri. Bakı, “Qafqaz”, 2006 (Fransız dilindən tərcümə edəni və ön sözün müəllifi Hamlet Qoca).
8. İsmayılov Rauf. Dostluq telləri (Fransa- Azərbaycan ədəbi əlaqələri). Bakı, 1982.
9. Üm-əl-Banin. İvan Buninin son höcəti (Sənədli povest). “Azərbaycan” jur. № 12, 1987 (rus dilindən çevirən M. Sərvər).
10. https://vtorayaliteratura.com/pdf/vremya_i_my_040_1979.pdf

THE FOLKLORE PROBLEMS IN THE NOVEL OF “CAUCASIAN DAYS” OF UMBULBANU ASADULLAYEVA (BANIN)

Summary

Umbulbanu Asadullayeva with the pseudonym Banin is the first French speaking Azerbaijan writer who delivers Garabag events to the foreign community in France media. Banin is a citizen of the world. The creativity of Banin who writes for world and humanity extends from the spirit of the people, based on to the spirit of the people, becomes the expression of the soul. Banin delivers Eastern mentality to European reader with interesting forms, writes with very sincere and amazement confessions.

The autobiographical novel of “Caucasian days” which is full of contradictions of Azerbaijani history deals with the author’s childhood and youth in Baku and it is about what he saw, witnessed and participated in. In the novel the reader gets acquainted not only with the memories dealing with the family of Banin, but also with the cultural and political events of the time. The reader becomes the witness of the 1917 revolution, the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, the Armenian-Muslim massacre and the collapse of independence with the occupation of the Golden Army.

Key words: Banin, Caucasian days, folklore, ceremony.

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ВОПРОСЫ В РОМАНЕ “КАВКАЗСКИЕ ДНИ” УМБУЛЬБАНИ АСАДУЛЛАЕВОЙ (БАНИН)

Резюме

Умбульбани Асадуллаева, имеющая псевдоним Банин, является первой французоязычной писательницей, которая довела до общественности карабахские события во французской печати. Банин является гражданкой мира. Творчество Банин, которое пишется для мира и человечества, берет свое начало из народного духа, подстраивается под народное мышление, превращается в выразителя этого духа. Банин передает восточный менталитет европейскому читателю всеми оттенками, пишет в высшей степени искренними и полными восторга признаниями.

В полной противоречиями азербайджанской истории, автобиографическом романе “Кавказские дни”, рассказывается о детстве и юности автора, проведенных в Баку, и об увиденных событиях, свидетельницей и участницей которых она являлась. Читатель, наравне с воспоминаниями, связанными семьей Банин, в романе также знакомится с культурно-политическими событиями того времени, становится свидетелем революции 1917 года, установлением Азербайджанской Демократической Республики, армяно-мусульманской войны, крушения независимости из-за оккупации Красной Армией.

Ключевые слова: Банин, Кавказские дни, фольклор, обряд

ABİD TAHİRLİ

*AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
habidtahirli@gmail.com*

CEYHUN HACIBƏYLİ İRSİNDƏ FOLKLOR MOTİVLƏRİ

“Ceyhun Hacıbəyli və folklor” mövzusunda bəhs edərkən, fikrimizcə, problemə bir neçə aspektdən (Ceyhun Hacıbəyli – folklor toplayıcısı, folklor tədqiqatçısı, folklor nümunələrindən yaradıcı şəkildə, yerli-yerində istifadə edən yazıçı kimi) yanaşmaqla daha sanballı, daha dolğun və doğru elmi-nəzəri nəticələr əldə etmək olar.

Folklor toplayıcısı və tədqiqatçısı kimi Ceyhun Hacıbəylinin fəaliyyəti ilə əlaqədar dərc olunmuş materiallar artıq sahə mütəxəssisləri arasında müəyyən fikir formalaşdırmışdır. Şübhəsiz ki, bu rəyin ərsəyə gəlməsində fəlsəfə doktoru Bayram Ağayevin böyük xidmətləri olmuşdur. Bildiyiniz kimi o, Ceyhun Hacıbəylinin hələ mühacirətdən xeyli əvvəl topladığı, yazmağa başladığı və 1934-cü ildə Parisdə fransız dilində nəşr olunan “Asiya” jurnalında dərc etdirdiyi “Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” adlı əsərini dilimizə çevirərək 1999-cu ildə kitab şəklində “Ozan” nəşriyyatında buraxdırmışdır. Bu sətirlərin müəllifi Ceyhun bəyin folklorla bağlı araşdırmaları haqqında vaxtı ilə mətbuatda məqalələrlə çıxış etmişdir. (C. Hacıbəyli folklor tədqiqatçısı kimi. “525-ci qəzet”, 3 fevral 1999; “Dədə Qorqud”, elmi-ədəbi toplusu, № 4, 2004. AMEA Folklor İnstitutu).

Yuxarıda deyildiyi kimi, C. Hacıbəylinin “Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” adlı əsəri haqqında müəyyən mülahizələr söylənilmişdir və inanırıq ki, bundan sonra da Ceyhun bəyin folklor toplayıcısı və tədqiqatçısı kimi fəaliyyəti barədə daha geniş bəhs ediləcəkdir. Biz bu dəfə Ceyhun Hacıbəylinin istər mühacirətqədərki və istərsə də, mühacirət dövrü bədii və publisistik yaradıcılığında rast gəlinən folklor nümunələrindən və ümumiyyətlə, onun irsindəki folklor motivlərindən söz açmaq istərdik.

Azərbaycan, rus və fransız dillərində yazan Ceyhun Hacıbəyli hər üç dildə qələmə aldığı yazılarda Azərbaycan folklor xəzinəsindən gen-bol istifadə etmişdir. Əcnəbi dildəki əsərlərində müəllif folklor nümunələrindən ya hərfi, ya bədii tərcümə yolu, ya da olduğu kimi verməklə bəhrələnməmişdir. Azərbaycan Maarifçilik hərəkatının, maarifçi-realist nəsrimizin tanınmış nümayəndəsi Ceyhun bəyin ilk yaradıcılıq sınaqlarından hekayə, felyeton və məqalələrində folklorlardan məharətlə istifadə etməsi təsadüfi deyil. O, ətalət, cəhalət, mövhumat içində çapalayan, boğulan cəmiyyəti maarifləndirmək, insanların həyat və təfəkkür tərzini dəyişmək, onları biganəliyə, laqeydliyə, mütəliyə, könləliyə, zülmə, ədalətsizliyə son qoymaq, elmə, maarifə, mədəni tərəqqiyə səsləmək üçün əsərlərində xalqın özünün əsrlər boyu yaratdığı milli-mənəvi sərəvətdən şifahi ədəbi nümunələrdən istifadəyə üstünlük verirdi. Ceyhun bəy əmin idi ki, canlı, obrazlı, lakonik, didaktik, ibrətamiz deyimlər daha təsirli, həm də milli düşüncə tərzinə doğmadır.

Ceyhun Hacıbəyli Şərq folklor nümunələrinin – əfsanə, rəvayət və nağıllarının mütərəqqi ideyasından yaradıcılıqla istifadə edərək yeni, yerli mühitə uyğun, aktual mövzularda hekayələr qələmə alırdı. Bu baxımdan onun “Barışmaz ata” (“Kaspi” qəzeti, 1912-ci il 22 aprel, № 91), “Nümunəvi sübut” (“Kaspi” qəzeti, 1912-ci il 11 may, № 105), “Müdrək hakim” (“Kaspi” qəzeti, 1912. 3 may. № 100) və digər hekayə, felyetonları diqqəti çəkir.

“Barışmaz ata” kəskin süjetlidir. Hekayə həyəcənsiz oxunmur. Hadisələr gah aramla, gah da ildırım sürətilə cərəyan edir. Əsərin əvvəlində C. Hacıbəyli göstərir ki, Amrul-As Abu Nisar tayfasının çox şöhrətli kişilərindəndir. Onun zəngin var-dövləti, saysız-hesabsız dəvələri, gen-bol həyatı dillər əzbərdir. Amma çoxu bütün bunlara görə yox, onun xanım-xatın həyat yoldaşı Zeynəbə görə Amrul-Asa paxıllıq edir, ona həsəd aparırdı. Ərəb gecəsi Zeynəbin üzünün nuru ilə işıqlanırdı. Zeynəb bazara çıxanda adamlar onu günəş əvəzi qarşılayırdılar. Onun gözləri alışıb-yanırdı. O, güləndə adamlar özlərini itirirdi. Zeynəbin zümrüd dişləri, parlaq gözləri çoxunun qəlbini fəth etmişdi.

Bir gün Amrul-As Zeynəbin ona xəyanət etdiyini görür, dəhşətə gəlir. “Bundan sonra yasağa dəyməz” – deyib intihar etmək istəyir. Körpə qızı Fatimənin ona uzanan əlləri və göz

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yaşları özünəqəsdin qarşısını alır. Lakin Amrul-As sakitləşmir, rahatlıq tapmır. Elə həmin gecə namusunun, duyğularının təhqir edildiyi yerdən, öz tayfasından əbədi ayrılmaq qərarına gəlir. Qızı Fatimə ilə yola düşür. Dəvə karvanı bir çaya yaxınlaşır. Çayı keçmək və yolu davam etmək lazımdır. Bir köşək şıltaqlıq edir, sahibinin hədə və oxşamalarına baxmayaraq, çaya düşmürdü. “Vaxt keçir, ərəb həyacanlanırdı”. Bu zaman Fatimə atasını səsleyir və deyir: “– Ata, bax, o kənardakı dəvəni görürsən? Onu çaya sal, keçsə, balaca da keçəcək”. Təəccüblənmiş ərəb qızının dediyi kimi hərəkət edir. Onun arxasınca da köşək suya düşür və çayı keçir.

Ata üzünü qızına tutur:

“– Ağıllı qızım, bu sənin ağılına hardan gəldi?

Ata, bu dəvə onun anasıdır, axı” – deyər qızçıqaz cavab verdi.

Ərəbin üzünü duman bürüdü, gözlərində şimşək çaxdı:

“Ana, ana... Elə isə sən də məhv ol ki, ananın yolu ilə getməyəsən.

Fatimənin al qanı gümüşü qumun üstünə töküldü”.

Mövzusu qədim ərəb əfsanəsindən götürülən bu hekayədə Ceyhun bəy övlad tərbiyəsində, ailənin möhkəmliyində qadının rolunu göstərməyə çalışmışdır. Elə bədii əsərlər var ki, müəllif bu və ya başqa obraza öz məhəbbətini gizlətmir. Elə əsərlər də var ki, müəllif qəhrəmanlara münasibətini açıq bildirməsə də, ayrı-ayrı epizod, dialoq, yaxud təsvirlərdən müəllifin obrazlara qarşı mövqeyini oxucu duyur. Bəzən də müəllif hadisə və obrazları yalnız oxucuya təqdim etməklə kifayətlənir. “Barışmaz ata” belə bədii nümunələrdəndir. Oxucunun bir tərəfdən kəskin süjetli hekayədəki hadisələr, digər tərəfdən müəllifin mövqeyi düşündürür: Görəsən, müəllif barışmaz atanın – Amrul-Asın hərəkətini təqdir, yaxud tənqid edir? Obrazların dialoq və hərəkətlərində “müəllifin görünməməsi” bir tərəfdən, oxucunu daha dərinə düşünməyə vadar edərsə, digər tərəfdən bu hekayənin bədii dəyərini azaltmır.

Başqa bir xalq yaradıcılığı nümunəsi əsasında yazılmış “Müdrək hakim” hekayəsi kompozisiya, mövzu və ideya baxımından çox maraqlıdır. Burada xeyrin şərlə, doğrunun böhtanla, həqiqətin yalanla mübarizəsi müxtəlif obrazlar vasitəsilə əks etdirilmişdir. Xəlifə Harun Əl-Rəşid tacir paltarında atı ilə Bağdada qayıdanda ona bir axsaq kişi rast düşür. Axsaq xəlifəyə yalvarır ki, şikəstəm, yazığın gəlsin, məni də atın təkində şəhərə apar. Xəlifə etiraz etmir. Atlılar şəhərə çatanda Harun Əl-Rəşid axsağa müraciət edir ki, mənzilə yetişdik, düşə bilərsən. Axsaq xəlifəyə deyir ki, mən yox, sən düşməlisən. Axı, at mənimdir. Xəlifə təəccüblənir, axsaqın hay-küyü onu çaşdırır. Axsaq getdikcə toplaşan adamlara üz tutur: “Ay camaat, mən şikəstəm, heç piyada gəzə bilmirəm. Atımla Bağdaddan gəlirdim. Bu tacir mənə yalvardı ki, yorğunam, məni də şəhərə kimi götür. Mən də onu atın təkinə aldım. İndi mənə deyir ki, atdan düş, at mənimdir”. Vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini görən Harun Əl-Rəşid təklif edir ki, hakimə müraciət edək. Onlar hakimə üz tuturlar. Hakim xəlifə ilə axsağa qulaq asıb yem verməmək şərti ilə atı tövləyə bağlamağı, mübahisə edənləri isə sabah gəlməyi tapşırır.

Ertəsi gün hakim qərarını elan edir. Bəlli olur ki, at tacirindir. Heç demə, hakim gecə ikən özünü axsaqlığa vurub tövləyə girmiş, ac at bu gəlişə heç bir reaksiya verməmişdi. Hakim tacir libasında tövləyə daxil olanda isə at hərəkətə gəlmiş, kişnəmiş, yem istəmişdir. “Deməli, at tacirindir” – hakim bu qənaətə gəlmişdir. Harun Əl-Rəşid hakimin fərasətinə, müdrəkliyinə, qabiliyyətinə, güclü məntiqinə, ədalətinə heyran qalır və onu şeyxülislam təyin edir.

Hekayənin süjeti sadə, həcmi kiçik olsa da, müəllif oxucunu zəngin və ibrətəməli hadisələrlə tanış etməyə müvəffəq olmuşdur. Xalq yaradıcılığından qaynaqlanan kəskin dialoqlar, kontrastlar, obrazların dinamizmi, güclü məntiq hekayənin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Hekayədə təqdim olunan axsaqın C.Hacıbəyli əslində mənəvi şikəstliyini daha çox qabartmışdır. Onun yalançı hay-küyü, böhtanı, həyasızlığı bu surətə qarşı bir nifrət hissi oyadır. Şərq, Azərbaycan şifahi ədəbi nümunələrində hakim-qazı obrazı adətən kütbeyin, ədalətsiz və rüşvətxor təsvir edilir. C.Hacıbəyli isə bu ənənə ilə getməmiş, müdrək hakim obrazını yaratmışdır. O, dərhal nəticə çıxarmır, məsələlərə ağılla, təmkinlə, ehtiyatla yanaşır, nəticədə güclü məntiqə söykənən müdrək qərar verir. Hekayənin əhəmiyyəti böyükdür... O, oxucuda ağılın, ədalətin, həqiqətin gec-tez tənənəsinə inam yaradır, adamları yalandan, fırıldaqdan uzaqlaşmağa səsleyir.

“Nümunəvi sübut” hekayəsinin mövzusu da populyar Şərq əfsanələrindən götürülmüşdür. Müəllif əsərin əvvəlində göstərir ki, bütün Bağdad əhlini bir dərviş ağılı ilə heyratə gətirmişdir,

heyran etmişdir. Heç bir alim, molla onunla mübahisəyə tab gətirmir. Xəlifə Harun Əl-Rəşid yaxın məsləhətçisi Cəfərlə dərvişi sınamaq qərarına gəlir. Cəfər görüşə ciddi hazırlaşır. Xəlifə və məsləhətçisi libaslarını dəyişib dərvişin görüşünə yola düşürlər. Cəfər əvvəlcədən hazırladığı üç sualla dərvişə müraciət edir: “Deyirlər, Allahın əli hər yerə çatır. Bu necə olur? Hər şey Allahdan asılıdırsa, onun iradəsi ilə baş verirsə, insan öz pis əməli üçün günahkardır mı? Şeytan oddan törənib-sə, oddan niyə qorxur?” Cəfərin sualları bitər-bitməz dərviş yerdən bir ovuc torpaq götürüb onun başına çırpır. Ara qarışır, hay-küy düşür. Günahkarı tapmaq, cəzalandırmaq üçün hakimın yanına gedirlər.

Hakim şikayətçini dinləyəndən sonra üzünü dərvişə tutur. Dərviş halını pozmadan deyir ki, mən hərəkətimlə onun suallarına cavab vermişəm. O məndən Allahın hansı an, harada olduğunu soruşdu. Mən onun başına vurdum. Orada ağrı əmələ gəldi. Ayağına vursaydım, həmin an ağrı orada olacaqdı. O soruşur ki, hər şeyi Allah idarə etdiyi təqdirdə pis əməllərinə görə insan günahkardır mı? İndi o mənə desin görək, mən günahkaram mı? O soruşur ki, şeytan oddan törənib-sə, oddan niyə qorxur? Mən onu torpaqla, onun əmələ gəlmiş maddə ilə vurdum. İndi o desin görək, o qorxdı, yoxsa yox?

Xəlifə dərviş haqqında eşitdiklərini öz gözü ilə görür və onu mükafatlandırır. Göründüyü kimi, hekayədə toxunulan mövzu, təsvir edilən hadisələr sadə olsa da, dərin ideya-bədii dəyəri var: Ağılın təntənəsi! Dərviş obrazı folklordan süzülərək yazıçı tənqidiyyatının sayəsində yeni keyfiyyətlər əxz edir, yaddaqalan, ibrətamiz yeni qəhrəmana çevrilir. Verilən sualların ağırlığı, çətinliyi dərvişi qorxutmur, o məntiqin gücünə söykənərək əsaslandırılmış cavab verir. Müəllif bu hekayə ilə ağılın qüdrətinə, qələbəsinə inandığını bədii yolla bir daha oxucusuna çatdırır, onu da inandırır.

“Doğru cavab” felyetonunda da (“Proqress”, №5) Ceyhun bəy məharətlə mövcud hökumətin yararsızlığını, xalqı aldatdığını göstərir və bu zaman daha çox şifahi bədii nümunələr üçün xarakterik olan və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin üslubunu xatırladan piyomdan istifadə edir. Ac xalq hökumətdən çörək tələb edir. Hökumət isə xalqın tələbindən yayınmaq üçün şərt təklif edir: əgər xalq bilsə ki, xalqın bu tələbi üçün hansı cavab hazırlanır, o zaman çörək veriləcək, yox bilməsə, çörək olmayacaq! Xalq isə bu şərtə belə cavab verir: Hökumət belə cavab gözləyir ki, biz ondan heç nə istəməyək. Nağıllarımızı xatırladan “Tamamilə qənaətbəxşdir” (“Proqress” № 5) felyetonunda hökumət nümayəndələrinin hiyləgərliyindən, xalqı aldatmaqla baş dolandırmalarından bəhs edilir. Müxtəlif fəlakətlərdən zərər çəkən xalq dövlət xəzinəsinə iki xahişlə müraciət edir: Müəyyən miqdarda kömək etmək və həmin məbləği ödəmək üçün bir il möhlət vermək. Xalqın bu tələbinə xəzinənin nümayəndəsi cavab verir ki, sizin birinci istəyinizə, ikinci xahişinizə əməl edirəm. Birinci xahişlə başqasına müraciət edin.

“Bu, elə özüdür” (Proqrees, № 5) felyetonunda müəllif mövqeyini bir qədər də sərtləşdirir, bu dəfə tənqid hədəfi daha yuxarı dairəyə – vəzirə tuşlanır. Xalq üsyanını yatırmaq üçün vəzir cürbəcür tədbirlərə əl atır, üsyançıları asır, sürgün edir. Lakin üsyan daha da alovlanır. Vəzir bir dəfə yuxuda uzun saqqallı bir şeytan görür, fikirləşir ki, xalq yoldan çıxaran yaqın, elə budur. Şeytanın saqqalını əlinə keçirib qışqırır: “Ah, sən lənətə gəlmiş şeytan! Heç bu saqqalından utanırsan, bəlkə bu saqqal sənə Allah adamlarını yoldan çıxarmağa, suyu bulandırmağa lazımdır?”. Vəzir qəfil yuxudan ayılır və öz saqqalından möhkəm yapışdığını görür. C.Hacıbəyli çox yığcam şəkildə, ustalıqla xalqın vəziyyətini, üsyanın səbəbini göstərir və ona bais dövlət rəhbərlərini öz dili ilə ifşa edir. Bu hekayədə də müəllifin xalq arasında müxtəlif hadisələrlə bağlı gəzən lətifələrdən ustalıqla bəhrələndiyi açıq-aşkardır.

Yazıcının mühacirətdə qələmə aldığı bədii və publisistik əsərlərində – “Mindiyimiz səfinə”, “Toy”, “Baş tutmayan ziyarət”, “Səhər”, “Məmmədqulunun səyahəti”, “Müəzzinin lənəti”, “Stalinin öpüşü və ya staxanovçu Fatimə”, “Nejdanovun işi”, “Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür”, “Batum təəssüratı”, “İlk Azərbaycan operası necə yarandı” və s. kimi hekayə və xatirələrində Ceyhun Hacıbəyli şifahi bədii nümunələrdən – atalar sözü, məsəllər, alqış, qarğışlardan bəca ilə istifadə etmişdir. Nasirin bədii obraz kimi baş və sevimli qəhrəmanı Hacı Kərimdir. Onun Hacı Kərimlə bağlı 8 hekayəsi – “Hacı Kərimin səhəri”, “Zəruri şər”, “Hacı Kərim iş başında”, “Hacı Kərim qonaqlıqda”, “Hacı Kərimin məhəbbəti”, “Hacı Kərimin səfərə hazırlığı”, “Hacı Kərim toyda”, “Hacı Kərim hamamda” adlı əsərləri mühacirətə qədərki dövr yaradıcılığının məhsuludur. Mühacirətdən sonra da Ceyhun bəy bu mövzuya müraciət etmiş, yuxarıda adları çə-

kilən hekayələrdən bəzilərini fransız dilinə çevirmiş, “Baş tutmayan ziyarət” adlı daha bir hekayə də qələmə almışdır. İstisnasız olaraq bütün hekayələr folklor nümunələri, motivləri ilə zəngindir.

Alqış və qarğışlarla dolu səhnələrin olduğu “Hacı Kərim iş başında” hekayəsi qəhrəmanın hiyləgər, fırıldaqçı, mənəviyyatca kasıb, eyni zamanda zirək, çevik, ayıq olduğunu göstərir. O, dükanə parça almağa gələn müştəriləri əliboş yola salmamaq üçün dəridən-qabıqdan çıxır, hər cür dona girir, hər şərəfzizliyə əl atır: ən əvvəl kənddən gələn utancaq, çəkinçən müştərilərə onların imtina edəcəklərini bildiyi halda, təkidlə çay, sonra hətta kabab təklif edir; bu yolla “tələyə düşməyən ovuna” atam sizə qurban”, “anam sizə qurban”, deyə “şirin” dilini işə salır; parçanın baha satıldığını fikirləşməsinlər deyə, and-aman içməyə başlayır: “Sizdən ən yaxın adamlarım kimi bir qəpik də artıq almaram. Yalan deyirəmsə, müqəddəs məscid məni vursun! Yalan deyirəmsə, Yezidəm”. Bunlar da kara gəlməyəndə müştərinə tərifləməyə başlayır, ona indiki təbirlə desək, komplimentlər yağdırır: “Maşallah, maşallah, necə yaraşılısan, bəd nəzərdən uzaq! Qızım olsaydı, sənə verməsəydim, it oğluyam!” Hacı Kərim yalan söyləmək ustasıdır. Övladları hələ uşaq olsa da, onları səriştəli tacir kimi öyməkdən utanmır, usanmır: “O, parçanı kəndlilərə göstərdi: – Möcüzə maldır, baxın, toxunun! Dünən oğlum Firənistandan gətirib. Hamısını satmışam, qalan elə budur. Dünyanın harasına getsəniz, belə mal tapmazsınız, tapsanız, atama lənət!”. Ceyhun Hacıbəylinin qəhrəmanı nəinki kəndliləri, az qalır oxucunu da dediklərinə inandırır.

Hacı Kərimin bazarda təsviri həm gülüş, həm nifrət, təəccüb, həm də acı təəssüf doğurur. O, öz həmkəndlilərinə parçanı sırımaq üçün and-aman edir, “ata-babasını qəbirdən çıxarır”, özündən ixtiyarsız o qədər həvəslə, həyəcanla, ehtirasla müştərilərə dil-ağız edir ki, axırda tənqə-nəfəs olur, bununla belə istəyinə də çatır.

“Baş tutmayan ziyarət” hekayəsindəki Əbdül Kərim hələ “Hacı” titulu əldə etməyib və “Bəlkə, sən qiymətdə aldadırsan” – sualı ilə ona müraciət edən müştəriyə əzəmətli səsle “Müqəddəs Kəbə belimi qırsın, əgər mən sizə insafsız qiymət deyirəmsə”, yaxud “Əgər yalan deyirəmsə, ziyarət etdiyim müqəddəs Məkkə məni yerimdəcə ıldırımla vursun”, deyə bilmirdi. İndi Əbdül Kərim ən yaxşı halda yazıq görkəmlə hər kəsin işlətdiyi bayağı, duzsuz, təsirsiz andlardan istifadə edirdi: “Yalan deyirəmsə, uşaqlarım ölsün”, “Meyidini görüm, səni qəbrə qoyum, əgər...”. Bəzən belə ikibaşlı və çox mənalı ifadələr nəinki müştərinin ürəyincə olmur, onu cəlb etmir, əksinə Əbdül Kərimi çıxılmaz vəziyyətə salır: “Elə öz meyidini gör. Özünü qəbirə qoy” – deyə uzaqlaşan alıcı yaxınlıqdakı Məşədi Qasım və ya Kərbəlayi Əhmədin dükanına tərəf gedirlər”. Hacı Kərimin baş qəhrəman olduğu digər hekayələrdə də müəllif öz duyğu və düşüncələrini oxucuya daha canlı, obrazlı, təsirli çatdırmaq üçün folklor nümunələrindən yerli-yerində və bacarıqla istifadə etmişdir.

Gənlik illərindən ədəbiyyata, folklorla, musiqiyə böyük maraq göstərən Ceyhun Hacıbəylinin bu mövzularda fransız dilində qələmə aldığı “Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür” adlı məmuarında da toxunması təbiidir. Atası və əmisi haqqında xatirələrini yada salan Ceyhun Hacıbəyli yazır: “Mən və qardaşlarım heykəltəraşlıq sənətinin, rəssamlığın, mahnı və musiqini kənddən irsən aldığımızı bilmirəm”. Əmisinin dostu, paltar mağazasının sahibi Mirzə Cəfəri isə belə xarakterizə edir: “...ancaq o şair və xüsusilə həcv yazan bir adam kimi tanınırdı. Onun qələminin kəskinliyi hamı tərəfdən etiraf olunardı”. Məmuarist yazır ki, Şuşanın təbiəti, iqlimi, gözəlliyi burada yaşayanların poetik, şairanə qəlbinə nüfuz etməyə çox imkan yaradırdı. Ceyhun Hacıbəyli yas mərasimlərində qadınların bədahətən söylədikləri ağıları, bayatıları, laylaları heyranlıqla yada salır, onlardan yerli-yerində sitatlar gətirir. Ceyhun bəy bu qəbildən olan mərasimlərə hazırlığı, onun gedişini, ona verilən tələbləri məharətlə təsvir edir: “Hər bir mərhum üçün doxsan yaşlı ağıçı qadınlar müfəssəl, uyğun sözlər tapırlar. Eşitmişdim, o vaxtlar bu uğursuz ağıçı arvadlar, “işsizliyi” az və çox müddət ərzində ixtisar etməyi bacarır, hər bir yeri bayraqlarla bəzəmək, yaxud şeytana pəriş tikmək də, pişiklərə dəyişək (paltar) geyindirmək də əllərindən gəlir. Mərasim iştirakçılarda dərin, kədərli duyğular yaratmalıdır... Bax, məhz buna görədir ki, əgər hər hansı bir peşə, sənət həmişə fəaliyyətdədirsə və əgər belə nümunəvi mərasimlər keçirilirsə, onda bu qəmgin sənətkarlar özləri aşağıdakı kimi bir mahnı oxumağa borcludur və bunu yerinə yetirməlidirlər:

Gənim dənizdə batdı,
Məhsulumu tufan apardı.
Arzularını görə biləcəksənmi, - ah tale!
Mənimkilər kimi nakam getdilər.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Yaxud yenə:

Ey insanlar, mənim dərdimi eşidin,
Dərdim dərmansızdır, əlacı yoxdur.

Nə qədər ki, əkdüyün güllərin məhsulunu başqaları dəririlər...

Mən ancaq dərd dərirəm.
Və daha sonra sonra belə bir şey:
O gəldi - haradan? - Bilmirəm
Qəlbləri kədərləndirən bu adam...
Səmada bulud yox idi
Bu yağış haradandır?

Və yaxud:

Xəstəyəm, öz dərdimi çəkirəm
Ağır azara tutulmuşam
Kaş qəm karvanı yola hazır olaydı
Yavaş-yavaş sürünürəm...

Və şəxsi bədbəxtlik üçün:

Bu səfeh etiqad edərək otlayır
Boynunu yana əy-əy
Əlini aşağı salarsanmı, ey qəddar ovçu?!
Sən onu vurduğun an!

Folklor bilicisi göstərir ki, ağılar şəraitə uyğun olaraq seçilir. Mərasim mahnılarını söyləyənlər təkcə ağıcı qadınlar deyildirlər. Bizim bütün qadınlar belə bədahətə yiyələnəli, onun hər bir incəliklərini yaşamağı bilməli və bunların oxşar həddini-hüdudunu matəm mərasimi ilə üz-üzə dayanıb mənimsəməlidirlər. Belə yerdə təqlidi sözlər kifayət etmir. Böyük cəhd etmək lazımdır ki, bu işin içindən lazımınca çıxmağı bacarasan.

Müəllif şahidi olduğu bir hadisəni söyləməklə də ağıcı qadınların qeyri-adi bacarığa sahib olduğu fikrini əsaslandırır. O, nəql edir ki, bir dəfə bir-biri ilə qonşu olan müsəlman və erməni qəbiristanlığında məni təsirləndirən hadisə ilə rastlaşdım. Bir neçə erməni qadını və qızı yeni basdırılmış adamlarının qəbri üstündə ağlaşırdılar. Yoldan keçən müsəlman qadını da matəm içində olan erməni ailəsinə yanaşır. Bircə an sonra bizi sarsıdan ağılardan birinin ətrafa hakim kəsildiyini eşitdik: bədii, gözəl ağılardan biri idi. Mərhumun yaşını, hətta hansı cinsdən olduğunu, nədən öldüyünü belə bilməyən müsəlman qadının oxşama sözləri, eləcə də qəddar taleyin ünvanına yağdırdığı lənət və qarğışlar erməni qadınlarının ağlaşını ikiqat artırdı və onlar müsəlman qadını bu mərasimə göndərdiyinə görə Allaha təşəkkür edirdilər...

Memuarda məhərrəmlik mərasimlərinin, xüsusi ilə Aşuranın keçirilməsi bütün təfərrüatı və təfəsilatı ilə təsvir edilir. Gənc yaşlarında gördüyü, iştirakçısı olduğu mərasimləri Ceyhun bəy o qədər təbii, inandırıcı təqdim edir ki, səhnələr sanki oxucunun gözləri qarşısında, cərəyan edir, canlanır. Memuarda əvvəlcə Aşuranın tarixi haqqında qısaca məlumat verən müəllif yazır ki, “o ayın, daha dəqiq, Məhərrəm ayının 10-da Mesopotomiyada Kərbəlanın düz “ortasında”, Fərat çayının sahillərində Peyğəmbərin nəvəsi və Əlinin oğlu İmam Hüseyn, 72 nəfər yaxınları ilə birlikdə, onların arasında onun özünün iki oğlu, əmioğlusu və nəvəsi də vardı – hamısı faciəli surətdə məhv oldular, çürüyüb getdilər”. Faciənin dini, siyasi səbəblərini elmi baxımdan izah edən C.Hacıbəyli daha sonra doğma Şuşa şəhərində bu hadisənin tragik-tamaşa formasında qeyd olunduğunu göstərir: “Məhərrəm ayının lap başlanğıcından etibarən nağaranın küt, ağır səsini hamı eşidər və onunla eyni ahənglə qulaqbatırıcı “Heydər!, Səftər!” sözləri ardıcıl olaraq, ara vermədən ucadan səslənərdi. Bütün bu deyilənlər məhəllələrin cavanları arasında və məhəllə məscidində icra olunardı, bu balaca şəhərdə isə 17 məhəllə vardı... bu məhəllələr biri-birinin ardınca cərgə ilə düzülüşdülər və hamının da əlində uzun çoban dəyənəkləri, dəyənəklərin də ucunda dəhşətli dəmir kürəciklər bağlanıb bərkidilmişdi. Hər bir məscidin qarşısında dairəvi şəkildə, ictimaiyyətin gözü qarşısında tamaşa (əslində bu faciəli mərəkə idi) nümayiş etdirilirdi”. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ceyhun bəy Aşura fəlakətinin “səhnələşdirilmiş” variantını öz gözləri ilə görmüş, bu ürəkdağlayan tamaşaların şahidi və iştirakçısı olmuşdur: “Aşura ərəfəsində (fəlakətli tarixin onuncu günü) mən gedib “ox aparənlərin”, bayraqdarların “necə bəzənməsinə” baxırdım: düşmən oxları tərəfindən müxtəlif yerlərindən deşik-deşik edilən qurbanları xatır-

layaraq çağırırdılar. İmam sülaləsindən olanların bədən üzvləri rəzə, bıçaq, xəncər və bəzən isə mahımla kəsilib (qopardılıb) ətrafa atılmışdı. Mən bu qurbanların öz əməllərinə görə necə soyuqqanlıqla dözdüklərinə diqqətlə tamaşa edirdim. Bu zaman bütün bunları səhnələşdirib tamaşaya qoyanların dərilərinə əllərindəki bizi batırırdılar. Camaat onlara təfsilatı ilə insana ruh verən mahnılar oxuyurdular... İçkinin köməyi ilə yox, haşa buradan! Bir müddət gecə oyaq qalaraq yenidən hərəkətə gələn ələmdarlar (bayraqdarlar) sabahısı günü yenidən “ağ köynək əməliyyatına başlayırdılar”. Bağırtilar, fəryadlar, mahnılar, hönkürtülər, hıçqırıqlar, matəm musiqisi, at kişnəməsi, sinələrə, kürəklərə millərlə vurulan ağır yumruq zərbələrinin səsi, ağılar, dil deyib ağlayanlar, bir-birini tez-tez əvəz edən təsirli səhnələr, bir sözlə Aşuranın son dərəcə həyəcanlandırıcı mənzərəsi C.Hacıbəyli qələmində uğurlu əksini tapmışdır. Memuarist səhnələrin inandırıcı, təsirli hazırlandığını xüsusi vurğulayır və örnəklərlə əsaslandırır: “Arabir həqiqi epizodik səhnələr tamaşaçının qarşısında cərəyan edir, göstərilir: burada iki nəfər qandallanmış oğlan uşağı çox çətinliklə yeriyir, susuzluqlarını yatırtmaq üçün onlara mane olan cəlladlar tərəfindən qamçı zərbələri ilə döyülən Müslümün uşaqlarını təmsil edirlər. Burada zirehli geyimdə olan süvarilər arasında döyüşlər gedir; digər tərəfdən imamın və onun yaxınlarının çadırına od vurub yandırılar - bütün bunlar haray-qışqırıq içində baş verir”. Mərsiyəxanların, rozəxanların söyləmələri mərasimi daha da qızıqdır, insanları təlatümə gətirirdi. Müəllifin Aşura mərasiminin qeyd olunmasına əsərdə geniş – 10 səhifədən çox yer ayırması onun milli, dini dəyərlərə, adət-ənənələrə qırılmaz tellərlə bağlı olduğuna dəlalət edir, eyni zamanda əsrlərdən şifahi sözlə nəsilərdən nəsilərə ötürülən, qorunan və zənginləşdirilən xalq yaradıcılıq nümunələrini yaşatmaq istəyindən, sevgisindən qaynaqlanır.

Memuarda Ceyhun Hacıbəyli doğma Vətəninə adamların tez-tez “yağlı” sözlərlə, işarələrlə, eyhamlarla, məcazlarla, qondarma ibarələrlə danışdığını və həmin ifadələrin yerində, səciyyəvi və gözəl olduğunu qeyd edir: “...bir təşəbbüs həyata keçməyəndə deyərlər: Dəvə oynayan da qar yağar; Razılıq əlaməti belə bildirilir: Kor nə istər, iki göz, biri əyri, biri düz; Uzaq qohumluq əlamətinə, yaxud, iki nəfər arasındakı yaxınlığa, məhərrəmliyə etiraz etmək üçün söz atarlar: Arazı keçəndə bunlar arxalarını bir-birinə sürüblər; Birinin arzusunun əlçatmazlığına “Ac toyuq yatıb yuxuda darı görər” – deyər kinayə edərlər; Məğrurluğu, yaxud lovğalığı ifadə etmək üçün belə deyərlər: Mən bəylərlə plov yemirəm ki, bıqlarım yağa batar; Vəcdansız və qəddar adam üçün bu cümləni işlədərlər: “O, öz anasının döşünü kəsər”; Hiyləgər və bicin ünvanına “O, səni çaya susuz aparar, susuz da gətirər” – deyərlər; Lal-dinməzə, qaraqabağa, adama yovuşmayana: “Bunun buynuzu qarnındadı”; Ədəbsiz və utanmaza “Onun üzü sağrısından qırmızıdır”; Zəif, aciz adamı ifadə etmək üçün “O, təmizə çıxmaq üçün gözündən də xahiş edər”; Qeyri-ciddi, əsassız danışan barədə “O, sözünü elə deyir ki, bişmiş toyuğun da gülməyi gəlir” – deyərlər”. Bir tamaşa salonunda anlaşılmaqlıqdan inciyib teatrı tərək edən hərbiçilərdən bəhs edərkən C.Hacıbəyli mövcud mənzərəni oxucuya çatdırmaq üçün yenə atalar sözlünə üz tutur: “Bax, belə yerdə bizim xalq deyimimizi işlətmək yerinə düşər: “Ayı meşədən küsüb, meşənin sə xəbəri yoxdur”.

C.Hacıbəyli əsərdə bədii, obrazlı, ifadə vasitələrindən, xalq danışığı üslubundan gen-bol, yerli yerində və məharətlə istifadə edir: “Biz bir neçə “palıd kimi” adam qızılqul kolluğuna düşürük”; “Bol arpa götürəcəyimizə inandığımız tarlada əlaq otları ağalıq edir. Təbiətdən gələn bu təhlükə dalğası hər yeri basmış, süpürüb alt-üst etmişdi”; “Onun yorğun və həyəcanlı sifəti yaşlı bir adamın müsibətlərini xatırladır”; “Bu bəlanın, bu qədər dərd-qəmin hansı ifadələrlə yazılacağını özüm-özümdən soruşuram... gərək dəryalar mürəkkəb, qamışlar qələm olsun!”; “Gözlərim qanlı göz yaşları axıdır”, “Bütün dünya mənim şikayətlərimdən xəbərdardır, bədbəxt taleyimə heç vaxt ayılmayacaqdır” – kimi cümlələr bir tərəfdən müəllifin fikrini tam və düzgün çatdırmağa xidmət edərsə, digər tərəfdən də əsəri oxunaqlı, canlı edir.

C.Hacıbəyli “yanaqları çuxurlanmış, ariq bədəni”, “həmişə xırıldayan” Xanlıq Kərimi də unutmadığını, onun qolunun, ya da çiyinin üstünə qoyduğu qızılquşla mütəmadi ova çıxdığını, quşu ovun üstünə buraxdığı zaman bacardığı qədər hay-küylə ona ürək-dirək verdiyini, ruhlandırdığını da yaxşı xatırlayır: “Onun ovun dalınca göndərdiyi quşun arxasınca “atam”, “anam”, “qoçum”, “mənim quzum” dediyini bəzən indi də eşidirəm, “Sənin gözlərinə dönüm”, “Dədəm sənə qurban”, “Sənin m...ni yeyim” kimi məni valeh edən cümlələri indi də qulaqlarımdadır”.

Ceyhun Hacıbəyli memuarda Qarabağın, onun mədəniyyət beşiyi Şuşanın və ətrafının füsunkar təbiətini məhəbbətlə vəsf edir. O, Şuşa yaxınlığında yerləşən Daşaltı barədə bəhs edərkən

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

göstərir ki, “bir xalq mahnısında bu yerin vəhşi, gözəl mənzərəsi təriflənib göyə qaldırılır”. Daşaltının əsrarəngiz gözəlliyi haqqında danışandan sonra müəllif bu kənddə baş verən, sonralar rəvayət şəklində bütün Qarabağda dillərdə dolayan hadisəni oxuculara nəql edir. Məlum olur ki, Daşaltında yaşayan Çatı adlı bir erməninin hər iki qızı pis yola düşmək qərarına gəlmişlər. Bütün şəhərdə onlar bu peşəni açıq-aşkar, hamının gözü qarşısında həyata keçirən yeganə adamlar idilər. Qınaq və təhdidlərdən sonra bacılardan biri tövbə edir və özünü dəyişməyə məcbur olur, yerli kilsənin başçısının köməyi ilə o qız qohumlarının birisinə ərə verilir. Məşhur “Çatı qızları”nın fəaliyyəti xatirələrdə yaşayan mahnıda belə canlanır:

Gedək Daşaltıda gözək,
Ördəklərtək göllərində üzək.
Mən Çatıyam, dərd-qəmlərim məni üzür.
Cəngavərlər atlarını yəhərləyirlər,
Mənsə piyadayam...
Çatının qızı atına mindi
Ölürəm, kimə şikayət edim?
Ölürəm, şikayət edəcəyim adam sənə...

Memuarda inqilabdan əvvəlki Bakı həyatı, xüsusi ilə qoçuların şəhərdəki fəaliyyəti, əhali arasındakı nüfuzu haqqında xeyli məlumat verilir. Ceyhun bəy qoçulardan Ağa Kərimi, Teymur bəyi, Kərbəlayi Abdullanı yaxşı xatırladığını yazır, qoçular arasındakı münasibətlərdən və onların əməllərindən geniş bəhs edir. Qoçu Teymur barədə yazır ki, heç kəs gənc qoçunun qızgınlığına müqavimət göstərə bilmirdi. Onun adının çəkilməsi bütün qoçuların arasında çaxnaşma yaradırdı. Təvəzökarlıq və sadəliyi onun zəif olması demək deyildi, o, öyünməyi və həmçinin nəyisə öz yoldaşlarının – çıxırdaşlarının boynuna qoymağı açıqca xoşlayır, sevir və onların igidliklərini qısqanırdı. Qoçunun xarakterindəki bir cəhət də Ceyhun bəyin diqqətini çəkmişdir: “O, “Koroğlu” dastanından götürülən “Koroğlu” sözünü təkrarlamayı xoşlayar və deyirdi: “Çox cavab oğlanlar atalarının gözlərini çıxartmışlar ki, onlara Koroğlu desinlər, ancaq onlara “Kor kişinin oğlu” deyəcəklər”. Müəllifin dastana və ümumiyyətlə, şifahi xalq yaradıcılığına vurğunluğu hər cümləsinə hopmuşdur: “Bu kəlamın-hikmətin (aforizmin) duzunu dadmaq üçün xatırlamaq lazımdır ki, Koroğlu cəsur, igid və ədalətli əfsanəvi bir xalq qəhrəmanının adıdır - yaxud, ayaqmasıdır” (5, 242).

Memuarın lap əvvəlində Ceyhun bəy ailələrində ənənəyə çevrilmiş yuxu yozmaları onların nəsillərində qədim zamanlardan qalma adətlə izah edir, yazır ki, həyatımızı az qala yuxularımıza uyğun qururduq. Səyahət, toy, nişan ərəfəsində, alqı-satqıda, yaxud işə götürmək, işdən azad etmək zamanı anamız yuxuları yozaraq atama, bizə yol göstərirdi. “Bizim ən qorxulu xəyallarımızın elementləri bunlar idi: od, alov, toy, dişin düşməsi və s. bununla yanaşı su, at, səfillik, gecə vaxtı təsis edilmiş nişanlar uğurlu işlərin əlaməti sayılırdı”. Həyatının Şuşa dövrünü xatırlayan C.Hacıbəyli evlərinə yaxın meşədəki heyvanların toyuq-cücəyə qənim kəsildiyini, odur ki, fürsət düşən kimi onları ovladıqlarını yazır. Növbəti dəfə hədəf porsuq olur: “Göz qabağındakı bu səhnə kədərli idi və mən atamın çox pərt olduğunu, tutulduğunu gördüm. Vəhşi heyvanın cəsədini evə qədər sürüdüük. Analarının döşünü hələ də soran balaları görəndə hamını heyrət götürdü, hamıdan betər, pis vəziyyətdə anam idi. O, artıq atamın törətdiyi əməlin qarşısında tir-tir əsirdi, çünki bizim məlum xalq məsəlində deyilirdi: “Bir yuvanı dağıdan öz yuvasının da dağılmasını görür”. Ceyhun bəy öz ailə faciəsini də nəzərdə tutaraq yazırdı: “Həqiqətən, xalq deyimində yarılmayıb, hər şeyi düz deyibdir..”.

Maraqlı və diqqətçəkicidir ki, Ceyhun Hacıbəylinin siyasi publisistikasında da folklorə xas ruh hakimdir: kinayə, istehza, məsəllər, qanadlı ifadələr, atmacalar mətni ağırlaşmaqdan qoruyur, eyni zamanda müəllif istəyini oxucuya daha canlı, daha təsirli formada çatdırır. Bir nümunə gətirməklə kifayətlənəcəyik. Ceyhun bəyin qələmə aldığı və Parisdə nəşr olunan “Revue de deux Mondes” (yanvar, 1934) irihəcmli “SSRİ-də ziyalılar” adlı məqaləsində rejimin elm, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət xadimlərini kölə vəziyyətinə salmasından, senzuranın yaradıcı insanlara qarşı amansız münasibətindən bəhs olunur. Məqalə son dərəcə ciddi və siyasi bir mövzuya həsr edilsə də, C.Hacıbəyli burada da özünəxas üsluba sadıqdır. Məqalənin xüsusi ilə “Kölə vəziyyətində olan ədəbiyyat” və “Senzura necə işləyir” adlı hissələri xalq ədəbi nümunələri üçün xarak-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

terik olan lövhələrlə zəngindir. Müəllif rejimin dəhşətli iş metodunu göstərmək üçün yazır: “Bu il bolşevik rəhbərlər belə bir qənaətə gəlirlər ki, rus xalqı qəmgin görsənir: o artıq gülmür. Etiraf edək ki, bunun üçün əsas var idi. O saat təbliğat və təşviqatın mərkəzi orqanı “Agitprop” yazıçılarına, qəzetlərə və nəşriyyatlara bir şüar göndərdi: “kütləvi gülüş təşkil etmək lazımdır”! Çətinlik də elə buradan başlandı. Sovet Rusiyasında gülüş “ideologiyaya” uyğun olmalı idi; burjuva və kapitalisti güldürən bir şey proletarda təbessüm belə oyada bilməzdi”. Publisist daha sonra Sovet Yazıçılar İttifaqının baş katibi Kirpotinin “yeni gülüşlə” əlaqəli tam ciddiyyətlə bəyan etdiyi cümlələri sitat gətirir: “Bəli, satira bizə mübarizə üsulu kimi lazımdır. Lakin bizə elə satira lazımdır ki, SSRİ-də zəhmətkeşi güldürsün, Parisdə və ya Romada isə dişləri qıcırıtsın... Proletar kimi gülməyi bacarmayan, heç səsini çıxarmasa yaxşıdır”. Müəllif ədəbiyyata, sənətə sinfi, partiyalı münasibətin, marksizm-leninizm ideologiyasının mahiyyətini məharətlə açır və ədəbiyyatın milli, ənənəvi dəyərlərdən məhrum edildiyini də vurğulayır. Yazır ki, bolşeviklərin gözündə yaxşı görünmək üçün ədəbiyyat özünəməxsus olmaqdan əl çəkməli idi: poeziya, lirika, psixologiya, keçmişin düzgün canlandırılması, adət və ənənələrin təsviri, bunlar hamısı burjuaziyanın qalıqlarından başqa bir şey deyil.

Proletar yazıçı sinfi mübarizə, sosializm quruculuğu, beşillik plan, zavod və kolxozların həyatı barədə yazılarla kifayətlənməli idi. Şair öz ilhamını yalnız zavodların tüstülənməsində və mühərriklərin obrazlı təsvirlərlə, maraqlı faktlarla, eyni zamanda dövrünün səsinə axtarmalıdır. Ceyhun Hacıbəyli məqalənin sonunu dildən-dilə gizli gəzən məşhur lətifəsi ilə bitirir: “Boyunduruq altında beli bükülmüş yazıq zəhmətkeş sovet ziyalıları bir növ qisas almaq üçün 1931-ci ilin iyun ayının 23-də Moskvada Sənaye İşçilərinin Konfransında Stalinin çıxışında irəli sürdüyü, sənaye müəssisələrinin inkişafı üçün zəruri olan və sovet zəhmətkeşlərinin “İncili” hesab olunan məşhur “altı şərtə” oxşar, ironiyalı “altı tövsiyənin” mətnini öz aralarında yaymışdılar:

–Özünü düşünməkdən qoru;

–Bunu bacarmırsansa, düşündüyünü ifadə etməkdən çəkin;

–Əgər fikrini artıq ifadə etmişənsə, onu kağız üzərinə köçürməkdən özünü saxla;

–Əgər fikrini yazılı ifadə etmişənsə, onu çap etdirməkdən əl çək;

–Fikrini artıq çap etdirmişənsə, yazdıqlarının yayılmasının qarşısını al.

–Əgər onları artıq yaymırsansa, onda günahlarını etiraf edən məktubu tərtib etməyə başla!” (3, 90).

Ceyhun Hacıbəyilinin yaradıcılığında və fəaliyyətində folklor nümunələri, izləri və elementləri ilə bağlı qeydlərimizi yekunlaşdıraq, bu qənaətə gəlirik ki, yazıçı-publisist:

–həm mühairətəqədərki dövrdə maarifçilik missiyası ilə qələmə sarılanda, həm də mühacirət dövründə istiqlal mücahidi kimi sovet rejimi və kommunist ideologiyasına qarşı mübarizə aparanda bədii və publisistik əsərlərində şifahi ədəbi nümunələrdən məharətlə bəhrələnmiş, bunun sayəsində ideya və istəklərini, milli duyğu və düşüncələrini daha canlı, daha obrazlı, daha təsirli çatdırmağa müvəffəq olmuşdur;

–tükənməyən sevgi və qayğı ilə folklor nümunələrini toplamaqla, tədqiq və təbliğ etməklə Azərbaycan mədəni irsinin qorunmasına və tanınmasına böyük töhfə vermişdir;

–bu gün də aktuallığını itirməyən irsi ilə, eyni zamanda folklor toplayıcısı və folklorşünas kimi də tariximizdə qalmaq haqqını qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Гаджибеков Джейхун. Гаджи Керим (Этюды из жизни закавказских мусульман). Сост. А.Таирли. Баку, Азернешр. 1995, 36 səh.

2. Hacıbəyli Ceyhun. Avropa məktubları. “Həqiqət” qəzeti №1, 25 dekabr 1909, №2, 26 dekabr, №3, 28 dekabr 1909.

3. Hacıbəyli Ceyhun. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006, “Elm” nəşriyyatı, 98 səh., tərcümə edən, tərtibçi və ön sözün müəllifi Mirzəbala Əmrahov, redaktor, f.e. n. Bayram Ağayev.

4. Hacıbəyli Ceyhun. Bir il xəyallarda...və bütöv bir ömür. Ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, redaktor Nərgiz Cabbarlı, Bakı, 2016,255 səh.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

5. Hacıbəyli Ceyhun. Bir il xeyallarda...və bütöv bir ömür. Layihənin rəhbəri və ideya müəllifi Xalq yazıçısı, Elçin, fransız dilindən tərcümə edən Mirzəbala Əmrəhov, redaktoru və ön sözün müəllifi Abid Tahirli, elmi məsləhətçi Nikpur Cabbarlı. Bakı, "Təhsil", 2017, 262 səh.

6. Hacıbəyli Ceyhun. Seçilmiş əsərləri. Redaktor akademik İsa Həbibbəyli, məsul redaktor filologiya elmləri doktoru Nikpur Cabbarlı, tərtib edən, ön sözün və qeydlərin müəllifi fəlsəfə doktoru Abid Tahirli Bakı, "Elm", 2017, 368 səh.

7. Ceyhun Hacıbəyli. Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı). Tərtib və tərcümə edən: Bayram Ağayev. Bakı, "Ozan", redaktoru prof. Məhərrəm Qasımlı, 1999, 48 səh.

8. Abid Tahirli. "Kaspi" dalğası: dini-mənəvi dəyərlər və Ceyhun Hacıbəyli. "Dövlət və din" toplusu, №1, yanvar-fevral 2012.

9. Abid Tahirli. Ceyhun Hacıbəyli. Portret- oçerk. "Ulduz" jurnalı, noyabr 2016.

10. Abid Tahirli. Ceyhun Hacıbəylinin bədi yaradıcılığı. AMEA Xəbərlər. Humanitar elmlər №2, 2016.

THE PROBLEMS OF FOLKLORE MOTIVES OF CREATIVITY OF JEYHUN HAJIBEYLI

Summary

The life and creativity of writer-publicist, translator, publisher, editor, folklore critic, sovietologist, diplomat, fighter for independence of Azerbaijan, one of the active members and founders of emigration, one of the prominent figures of the Azerbaijan Democratic Republic who left a bright mark in our literary-cultural and socio-political history with its multifaceted and self-sacrificing activities in his Motherland and emigration- Jeyhun Hajibeyli (1891 - Shusha, 1962 - Paris) had been discriminated for obvious reasons in the Soviet era and kept out of researches for decades.

In the article, the problems of folklore motives of creativity of Jeyhun Hajibeyli are carefully studied and assessed in the literary and publicistic heritage of the writer.

Key words: Azerbaijan People's Republic, Jeyhun Hajibeyli, emigration literature, folklore.

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВА ДЖЕЙХУНА ГАДЖИБЕЙЛИ

Резюме

Жизнь и творчество Джейхуна Гаджибейли (1891 - Шуша, 1962 - Париж), писателя-публициста, переводчика, издателя, редактора, фольклориста, советолога, борца за независимость Азербайджана, одного из организаторов и активных членов эмиграции Азербайджанской Демократической Республики, оставившего яркий след в нашей литературно-культурной и социально-политической истории своей многогранной и самоотверженной деятельностью на Родине и в эмиграции, в советское время десятилетиями подвергались предвзятому отношению по понятным причинам и оставались за пределами исследований.

В статье проблемы фольклорных мотивов творчества Джейхуна Гаджибейли тщательно изучены и оценены в литературно-публицистическом наследии писателя.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, эмиграционная литература, Джейхун Гаджибейли, фольклор.

ATƏŞ ƏHMƏDLİ

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
atesehmedli@gmail.com*

ƏDƏBİ İRSİMİZ VƏ ƏBƏDİYAŞAR MÜHACİRLƏRİMİZ
(M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan mədəniyyət ənənələri” məruzəsi əsasında)

Ön söz əvəzi. *“Zəfər onun üç rəngli istiqlal bayrağının, Milli Azərbaycan Türk Demokratik Mədəniyyətinindir” – sözləri Türk və İslam dünyasında ilk dəfə qurulmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasının prezidenti Məhmət Emin Rəsulzadəyə məxsusdur.*

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ziyalılarının “Türkləşək, İslamlaşaq, Müasirləşək” ideyası ilə fəaliyyət göstərərək Vətənimizin I rus işğalı zamanı milli qurtuluş ideyasını təbliğ edən nəslinə daxildir. Azərbaycan xalqı bu ziyalılardan rəhbərliyi altında çox qısa bir zamanda (1918-1920) olsa da azadlıq nə olduğunu görmüş, özünün mədəniyyət və tərəqqisinin yollarını müəyyənləşdirmişdir. Ancaq Vətənimizin II rus-bolşevik istilasından Azərbaycan xalqının özü müəyyən etdiyi demokratik inkişaf yollarını bağlayaraq, M.F.Axundovun sözləri ilə desək, “...Onlar rus xalqı ilə qaynayıb-qarışacaq və dini etiqaddan doğan fanatizm və müridizm onların arasından məhv olub gedəcəkdir...” kimi tərəqqi yolu təyin etdilər. Azərbaycanda S.M.Kirov tərəfindən başlanan, M.C.Bağirovun ən yüksək nöqtəyə çatdırdığı və bu yaxınlara qədər davam edən bolşevik terroru Azərbaycan xalqının əlindən onun azadlıqsevər ziyalılarını aldı. Bu ziyalılardan bir qismi mühacirətdə ölümdən yaxa qurtararaq vətəndən uzaqlarda olsa da, öz xalqının azadlığı uğrunda apardıqları mübarizəni davam etdirmişlər. Qorxaq, itaətkar ziyalı nəslinin ixtiyarına buraxılmış xalqımız öz milli şüurunun inkişafında çox geri qalmış və respublikada hal-hazırda baş verən hadisələr də bunu göstərir. Belə ki, “Qarabağ problemi” deyilən iftiranın təsiri altında ayağa qalxmış xalq hərəkəti milli şüurun səviyyəsi ilə uyğun gəlmir.

Milli şüurun keyfiyyəti ziyalı şüurundan asılıdır. İndiki zamanda bizim ziyalılardan əqidəsiz hissəsi bürokratik aparatın xidmətində qul kimi dayanaraq, onun, xalqın mənafeyinə zidd olan ideyalarını təbliğ edirlər. Ziyalılardan əsas hissəsi isə gözləmə mövqeyindədir və gələcəyə, daha doğrusu, baş verə biləcək demokratik dəyişikliklərə bir qədər inamsızdırlar. Hal-hazırda Azərbaycan ziyalılarının ancaq kiçik bir qismi milli qurtuluş ideyasının arxasınca gedərək (Milli müqavimət cəbhəsində birləşərək) Xalq hərəkətinə qoşulmuşlar. Xalq hərəkətində “Qarabağ bizimdir” şüarını milli şüarlar və ideyalar əvəz edir. Müstəqil, o taylı, bu taylı Azərbaycan ideyası xalqımızın hərəkətində əsas yer tutmağa başlayıb. Belə bir çətin zamanda təklənmiş respublika, təklənmiş millət üçün onun ziyalılarının gözləmə mövqeyində durması xalq üçün ən ağır xəyanətdir.

Professional jurnalist və yazıçıların görəcəyi işləri indi başqa ixtisas sahibləri görürlər. Əlbəttə ki, bu, yazı və tərcümələrin keyfiyyətinə öz təsirini göstərir. Mən də, bu və ya digər yazıları geniş xalq kütlələrinə çatdırmağı vacib bilərəm ki bu işə qoşulmuşam.

Oxucular mənə bəzi çatışmazlıqlarla günahlandırmasınlar. Yəqin ki, məmləkətimizdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, milli qurtuluş ideyası Azərbaycan ziyalılarının daha sağlam ruhda yetişməsinə təmin edəcək və biz bu yazıları professional qələm sahiblərinin tərcüməsindən öyrənəcəyik.

Pərviz

*Bu sətirlərin müəllifi ilə tanış deyildim. Ancaq haqlı mövqedə olduğunu qəbul edirdim. Zaman o zaman idi ki, artıq **20 yanvar** baş vermişdi və **1990-cı il** həyatımıza “qanlı-qadali” yaşantıları, “barıt qoxulu” və müdhiş, təlatümlü əlamətləri ilə daxil olmuşdu. Cəmiyyətə süstlük çökmüş, zümrələrdə ümitsizlik hökm sürürdü. Belə bir şəraitdə nə edəcəyini, hardan başlanğıc götürəcəyini bilmirdin?! Düzdür, yenidən toparlanma üçün ara-sıra cəhdlər olurdu, lakin şəhərdə fəvqəladə vəziyyət olduğu üçün hələ ki, mütəşəkkil davranmaq olmurdu. Hansı hərbi rütbə daşdığını unutmmuşam, amma yaxşı yadımdadır ki, Bakıya olduqca qəddar bir zabiti (bəlkə də polkovniki) komendant təyin eləmişdilər. O da yadımdadır ki, soyadı Dubinyak olduğundan əhali arasında “Dubinka” ləqəbi ilə “məşhurlaşmışdı” (Hər bir nəsnəyə mahiyyətinə görə ayama verməyi xalq daha yaxşı bilir). Hətta, şəhərdə gərginliyin*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

artacağından “narahat” olan Moskva çox keçmədi ki, “əhalinin könlünü bir az ovutmaq üçün” onu, yarı azərbaycanlı, yarı rus bir zabıtlə (Valeri Bünyadovla) əvəzlədi. Qeyd üçün deyim ki, bu şəxs Azərbaycanın görkəmli akademiki və indiyədək qətlinin səbəbləri bizə bəlli olmayan Ziya Bünyadovun oğlu idi. Bax, belə bir şəraitdə yaşamaq və çalışmaq məcburiyyətində qalmışdı insanlarımız! Şübhəsiz, nədənsə, hardansa başlamaq lazım idi, yoxsa, ümitsizlik daha da dərinləşə bilərdi insanlarımızda! Və sözü o yerə gətirirəm ki, yuxarıda məramını təqdim etdiyim şəxs məhz bu şəraitdə toparlanmağımızı, mənsub olduğumuz mövqeyimizi hər hansı şəkildə ortaya qoymaqla fəaliyyətə keçməmizi umaraq, bizlərdən (özləklə də cəmiyyətə təsir edə biləcək ziyalılarımızdan) təvəqqe edirdi.

Məsələ burasındadır ki, M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi irsi ilə ilk tanışlığım da, elə bu şəxsin vasitəsi ilə oldu. Düzdür, hələ o zaman siyasi xadimin siyasi fəaliyyəti haqqında bildiklərim var idisə də, ədəbi fəaliyyəti ilə bağlı elə bir məqamla qarşılaşmamışdım. Yerində ikən deyim ki, sonralar Lahılda olarkən oranın məlumatlı adamlarından belə bir xatirə də eşitdim ki (nə dərəcədə səhih olduğunu deyə bilmərəm), Rəsulzadə ədəbi fəaliyyətinə birmənalı olaraq Lahılda başlayıb. Hətta, onlar yazının mövzusu və Lahıcın harasında yazılması ilə bağlı dəlil də gətirdilər. Demə, bu, Azərbaycan ictimaiyyətinə 90-cı illərdə tanıtılacaq “Əsrimizin Səyovuşu” əsəri imiş. Heç şübhəsiz, Məhəmməd Əmin özünə qarşı olan təqiblərdən yayınmaq üçün Lahılda bir neçə evdə qalmalı olub. Buna baxmayaraq, onun bu əsəri konkret olaraq hansı evdə (hətta hansı zirzəmidə) yazdığını Lahılda israrla deyənlər var. **Xatırlamalara davam üçün qayıdram öncə açıqladığım məqamın üzərinə.** Bəli, məsələ ona dayanaqlı idi ki, hələ 90-cı ilə qədər (88-dən etibarən) xalq hərəkatında fəal iştirakı və öz mövqeyi ilə seçilən bir neçə gəncə ünsiyyətim var idi. Ona görə gənc deyirəm ki, bir-iki yaş da olsa, onlardan böyük idim. Belə çılğın oğlanlardan biri (Fəlsəfə institutunda çalışan bu gəncin kimliyini sonra açıqlayacam) yanvar hadisələrinin hələ tam səngimədiyi vaxtlarında iş yerimə gəldi. Bir yazı haqda mülahizələrini bölüşdü və sonra da onu çap edib yaymaq istəyində olduğunu mənə bildirdi. Söhbət Rəsulzadənin haqqında bəhs edəcəyimiz yazısından gedirdi. Yazının girişində kiçik bir açıqlama da verilmişdi və ön söz əvəzi qismində (yazarı da göstərməklə) artıq onu sizlərə təqdim etmişik. Düzü, o zaman nəşriyyatda çalışdığım üçün tanışımın yazını məhz mənə ünvanlamasını təbii saydım. Amma durum elə idi ki, həmin dövrdə başqa müəssisələrlə müqayisədə “rejim” Akademiyaya bir “misqal” da artıq “göz yetirirdi” (çalışdığım müəssisə Elmlər Akademiyasının tabeliyində idi). Bəlli idi ki, ölkədə informasiya ixrac edən idarə və təşkilatlar “rejimə” daha təhlükəli görünürdü. Vəziyyət mürəkkəb idi, amma işin çəmi tapılmalıydı. Həm də düşündüm ki, elə “qanlı yanvar” günlərində, eləcə də ilk dəfə yazının azərbaycan cəmiyyətinə tanıtılmasının yeri var. Surətçixarma (kserekopiya) yerində yaxından tanıdığım bir yoldaş çalışırdı. “İçəri Şəhər”də qonşu idik. Tam əmin olmasam da, götür-qoy elədim ki, mənə güvənib boynuna götürər. Həm də mövcud şəraitdə sürətli və texniki imkanlarının münasibliyi müqabilində bu işi orada başa gətirmək olardı. Əslində o vaxtlar Bakının tək-tük idarə və müəssisələrində surətçixarma aparatı tətbiq olunmuşdu ki, onlardan da biri akademiyanın sərəncamında idi. İndi, görün, bu bir aparat nə qədər insana xidmət edirdi?! Onunçün də akademiya tək-tük işçi tapırdı ki, bu şəxsi tanımasın. Ruhu şad olsun, Seyran Hüseynovun! Əvvəl bir qədər tərəddüd elədi, sonra razılaşdı. Yaşı qırxı ötmüşdü, şübhəsiz, onun da biləcəkləri, çəkinəcəkləri var idi özünə görə. Deyirdi ki, tanımadığı “rəsmi” adamlar (hətta, “özümüzünkü”lərdən də) gün ərzində işinə “baş çəkir”, onu “yoluxmağa” gəlirlər. Amma sözü bütöv insan idi, işi boynuna götürdü, başa da gətirdi. Mətnin hazırlanması ilə bağlı prosesi isə belə xatırlayıram. Yunus Oğuz (kimliyini öncə açıqlamadığım tanış) dedi ki, yüngülvari rəssam işinə ehtiyacımız olacaq. İnstitutumuzda bir nəfər var, gərək onu bu işə qoşaq. Nə isə, rəssam gəldi, 5-6 yaş məndən kiçik olardı. O da məlum oldu ki, adı Heydərdir. Soyadını bildikdə, bu, ona olan marağımı bir az da artırdı. Sən demə, xalqımızın filosof oğlu, görkəmli ziyalımız (sovet dövründə “özünü intihar” etmiş şəxs kimi bizə tanıtılmış) Heydər Hüseynovun nəvəsi imiş bu cavan oğlan. Səmimiyyətimi açıq etiraf etdim və dedim ki, halal olsun, babanın yolunu davam etdirirsən! Əslində o, hər iki istiqamət üzrə babasının yolunu gedirdi. Birincisi, fəlsəfə ilə məşğul idi. İkincisi, o da vurnuxurdu ki, bacardığı bir işlə hərəkata dəstək olsun.

Beləliklə, tərtibat işi də başa gəldi və yazı çap olundu. Deyək ki, avtoreferat şəkildə. Heç həcmi də avtoreferatdan seçilmirdi. İndi bir məsələ qalırdı, necə və haralarda təşviq olunmalı?! Nə yaxşı ki, bu haqda öncədən tədbir görmüşük. Mətləb bu idi ki, o dönmə hərəkatda iştirak edən ən fəal ziyalı təbəqə Universitetdə çalışırdı (nəzərə ala ki, həmin dönmə cəmi bir universitetimiz var idi). Universitet akademiya yaxın ərazidə yerləşdiyindən həm də bu müəssisələr bir-biri ilə ruhən

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yaxınlaşmışdı. Orada çalışan bir ziyalı tanışım var idi və bu ərafələrdə tez-tez “biz tərəfə yolu düşürdü”. Hələ yazı ilə bağlı məsələdən hali olduğu məqamlarda onun çapına və öz işlədiyi müəssisədə təşviq olunmasına köməklik göstərəcəyini bizə vəd etmişdi (Şəksiz, tələbələr arasında yayımı nəzərdə tuturdu. Etiraf etməliyəm ki, o dövrdə universitetin tələbələri də hərəkətin önündə gedirdi. Hətta onlar indi “Dirçəliş” kimi yaddaşlarımızda qalmış tarixi gündə nümayişçilərin qarşısını saxlamaq üçün rus əsgərlərinin “qurduğu kardonu” yarıb keçdilər, sonra da Lenin meydanına doluşdular. Və bundan sonra həmin meydan “Azadlıq” adlandı. Düzdür, qələbənin böyüyü, kiçiyi olur, amma düşünürəm ki, bu “ilk həmlə” olduğu üçün “əsl” qələbə idi). İşimizə sınıtı gətirən məsələlərdən biri də (bəlkə də birincisi) maliyyə ilə bağlı olanı idi. Təkcə bu iş üçün deyil, bir sıra təbliğat işlərinin də (məsələn, istənilən materialı hazırlamaq, sonra da onu çoxaltmaq və s.) başa gəlməsi maliyyə qaynağı tələb edirdi. Vədinə xilaf çıxmıdı, necə demişdi, elə də etdi. Fikrət Əlizadə qismində tanıdığım bu ziyalı insan 2000 nüsxənin pulunu şəxsən ödədi və üstəlik bizə də narahat olmamağı tövsiyə etdi. (Hərçənd, Fikrət müəllim demişdi ki, kimlərsə ona bu işdə dəstək olacaq, amma sonralar bildik ki, o, bu işə görə heç bir təşkilatdan və ya şəxsdən maliyyə dəstəyi almayıb. Maraqlıdır, özünə qayğılısan, amma qayğı üstünə qayğı çəkməyə hazırsan. Bax, əsl ziyalı kimi mövcud olma budur! Düşünürəm ki, həm də bu, mükəmməl örnəkdir!)

Yerdə qaldı 500 nüsxə, onu da Yunus Oğuzla gözəyarı bölüşdük və sonra da cəmiyyətlərlə paylaşdıq. Yaxşı yadımdadır, Fikrət müəllim bizə ayrıca vurğulamışdı ki, bülletenləri yayarkən ehtiyatlı olun, nəbadə, əskərlərin “əlinə keçə”! Mədəniyyətimizə aid olsa da, yazıda ruslardan da “söhbət” gedir! Hər halda, Fikrət müəllimlə aralıqda yaş fərqi var idi və bir böyük kimi onun tövsiyələrini nəzərə almağa çalışırdıq.

Düzü, o vaxt yayım işlərinə başım qarışdığı üçün bülleteni istənilən səviyyədə oxuya bilməmişdim. Sonradan onu incələdikcə müəllimin nəyə işarə vurduğunu yəqinliklə anladım. Məsələn, yazının bir yerində belə məqamla qarşılaşdım: Nizami, Qafqazın bütün ehtiyac və qayğılarını dərinədən duymuş, Bərdəni istila edən və onun əfsanəvi kraliçası Nüşabəni əsir aparən rusları görməyə gözü yoxdur. İdealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndəri, şair Qafqaz uğrunda hər bə, “bütün Yaxın Şərqi qorxudan təhlükəni” dəf etməyə və yer üzünü rus “xəbislərindən” təmizləməyə sövq edir. O, bütün təhəssüsləri ilə bir Türk, bir Azərbaycanlıdır. Rus vəhşətini:

Bunlar, demiş, şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, xamlar;
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və hünhar,
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar;
Adamlıq gözləməz bir kimsə Rusdan,
Ki, bənzər insana yalnız baxışdan!” –

beytləri ilə ifadə edər.

Maraqlı yanaşmadır, həm də taktiki gedişdir. Heç şübhəsiz, Rəsulzadə ədəbi fəaliyyətə siyasətdən gəlmişdi və onun üçün də qayəsini birbaşa yox, dolayısı ilə çatdırmağa burada üstünlük vermişdir. Hətta, Türkiyədə yaşamasına rəğmən, o, belə bir üsuldan istifadə etmişdir. Mətləb aydındır, o, Azərbaycanı, soydaşlarını düşünərək, onları təhlükəyə məruz qoymamaq xatirinə qayəsini bu tərzdə sərgiləmişdir (Həmin an Azərbaycanda “sovetin kəsə-kəs dövrü” idi). Bütün bunlar öz yerində, o, Velikorus millətçiliyini köklü-köməcli ifşa etməyi də bir vətəndaşlıq qayəsi hesab etmişdir. Əlbəttə, belə məqam yazıda nominal həddə deyil, diqqətlə izlədikdə bir neçə yerdə bu tip “yanaşma”ya “tuş gəlmək” olur. Qalanlarını oxucuların “aramasına” həvalə edirik.

Yazının ən maraqlı cəhətlərindən biri də bu idi ki, Rəsulzadə ədəbiyyata siyasətdən gəlsə də, ədəbi prosesə mükəmməl bələd olan və bu prosesi fəhmlə izləyən bir mütəxəssis qismində burada özünü təqdim edə bilir. Özəlliklə, aparılan təhlillər yerindədir və hər bir məsələ barəsində müfəssəl fikir söylənilir. Olduqca yığcam yanaşmaların özündə belə sərrast ümumiləşmələr vardır. Bu anlamda yazıdan bir nümunə də təqdim edək:

İrəlində özündən ayrıca bəhs edəcəyimiz XIV yüz il şairi Nəsimi Azərbaycanda doğan hürufi təriqətinin ideoloqu və dahisi idi. Özünü Hələbdə edam etdilər. Dərisini diri-diri soydular.

Fəqət:

“Canını tərklə eylə kim, bu yolda canan bulasan,
Hər il can verdi bu yolda, buldu ol cananeyi”

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

beytinin canfəda şairi bu cəhənnəm əzabına bir ah demədən qatlandı və ölümü olaqanüstü bir yekdilliklə qarşılandı. Buna bənzər bir hadisəylə XIX yüzilin ortalarında da rastlaşırıq. Dini bir hərəkata intisar edən qəhrəman bir qadın vardır. Adı Qürrətüləyndir. Güzəlliyi ilə bərabər, biliyi ilə də məşhur olan bu qadın Qəzvin kadısının qızı, azərbaycanlı bir Türkdür. Tehrandə Nəsrəddin şahın əmrilə onu diri-diri yandırdılar. Ona “dinini tərək et, şah səni bağışlayar” dedilər. Fəqət o:

“Mən dəməm kim, sən Səməndər ol da, ya pərvanə ol,
Çünki yanmaq niyətidir, dönmə dur, mərdanə ol!” –

beytin söyləyərək yandı.

Bu iki tablo Azərbaycan xarakterinin nə qədər atəşli və nə qədər sabatlı və fədakar olduğunu göstərir. Tarixin türlü çağlarında biz, bu xarakterin başqa türlü verimlərini də izləmək imkanındayıq.

Yazıdan da görüldüyü kimi, Rəsulzadə öz təhlillərini təkcə klassik ədəbiyyat əsnasında aparmamış, xaiq ədəbiyyatının (folklorun) ayrı-ayrı sahələri üzrə də bu üsuldən istifadə etmiş və bu təhlillərdən faydalı qənaətlər ala bilmişdir. Şübhəsiz, yazımızda Rəsulzadənin ədəbi prosesə olan münasibətini təfsilatı ilə incələmək əsas qayəmiz deyil və təqdirəlayiqdir ki, müəllif özü bu işi müəyyən mənada yerinə yetirib. Sadəcə, istəyimiz yazının əhəmiyyətindən, gələcək tədqiqatlar üçün perspektivli görünən tərəflərindən, bu xüsusda bizə bəlli olub, lakin kiməsə bəlli olmayan təfərrüatları üzərindən məsələləri şərh etməkdir. Açıqlamalarımızdan sonra isə müəllifin sözü gedən yazısını butövlükdə və 90-cı ildə yayımladığımız mətn variantında sizlərə təqdim edəcəyik (Lakin üzərində çox cüzi redaktə işləri apardığımızı da etiraf etməliyik). Əlbəttə, bu ilk rəsmi təqdimat deyil və bizdən öncə bu tipli təqdimat Azərbaycanda iki dəfə həyata keçirilib (Nəzərə alınmalıdır ki, həmin il biz onu qeri-rəsmi qaydada yayımlamışdıq). İlk olaraq bu xeyirxah missiyanı 1994-cü ildə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu üzərinə götürüb. M.Ə.Rəsulzadənin “Bolşeviklərin Şərq siyasəti” kitabında yer alan bu yazının nəşrə hazırlanması və tərtib məsələləri f.ü.e.doktoru Asif Rüstəmli tərəfindən yerinə yetirilib (1). Müqayisədən bəlli olur ki, bizim təqdim edəcəyimiz səpkidəkindən fərqli olaraq, tərtibçi bu mətn üzərində müəyyən düzəlişlər aparıb. Məsələn, Osmanlı ləhcəsində bizim üçün anlaşılmaz olan bir sıra söz və ifadələr azərbaycancaya çevrilib. Şübhəsiz, bu düzəlişlər yazının ana məzmununa heç bir xələl gətirməyib, əksinə, onu daha oxunaqı edib. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, tərtibçi mətnə nəzərə çarpacaq dərəcədə ixtisarlar da aparıb. Odur ki, məruzəni əhatə etməsi zəminində həmin mətn təqdim edəcəyimiz mətnlə müqayisədə (həm həcm, həm də mətn daxili rəbitənin gözlənilməsi halında) dolğun təsir bağışlamır.

İkinci belə bir addım t.ü.f.doktoru Nəsiman Yaqublu tərəfindən atılıb. Müəllif 2013-cü ildə “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası” adı altında hazırladığı kitaba həmin yazıdan cüzi fraqmentlər daxil etmiş və yazının Türkiyədə çap olunmuş variantının titul səhifələrinin foto surətini də burada sərgiləmişdir (2,157). Qeyd üçün deyək ki, fraqmentlər A.Rüstəmliyə tərtib etdiyi ““Bolşeviklərin Şərq siyasəti” kitabından götürülmüşdür.

Epiloq əvəzi. Heç şübhəsiz, illər ötcək, fəqət inanıram ki, qədrşünas ziyalılarımız yenidən və daha ehtiyacılı hissiyatla bu yazıya müraciət edəcəklər. Necə ki, 28 ildən sonra bir araşdırmaçı qismində bu ehtiyaca möhtaclıq içində baş qaldırdı. Bu illər ərzində hər dəfə kitab rəfində yerləşdirdiyim kitabları götür-qoy edəndə, bu yazı “gözümə dəyirdi” və hardansa düşüncəmə təlqin olunurdu ki, bu yazının çap olunmasını nə vaxtsa gündəmə gətirəcəm. Görünür yanılmamışdım və elə də oldu. 2018-ci il dövlət səviyyəsində ölkəmizdə Xalq Cümhuriyyəti ili elan olundu. Deyim ki, riyazi mifologiya ilə məşğul olmamışam, amma rəqəmlərin mistik vasitə qismində insanların və xalqların tale məsələlərinə hansısa əsasda “müdaxiləsi”nin ehtimalı haqda danışılanları eşitmişəm. Təsadüfdür, ya nədir, bilmirəm, amma bunun 28 ildən sonra baş verməsi özlüyündə yerinə düşmüşdü. Və düşünürəm ki, düşərli rəqəmdir, ilk müstəqilliyimizin elan olunmasının da 28 rəqəmi ilə ilişkəsi var. Amma neyləmək olar ki, həyat dual (ikili) dialektika fəlsəfəsinə dayanaqlanmaqla davam etməkdədir. Xeyir-şər, ağ-qara, yaxşı-pis və sair və ilaxır, yəni 28 may-28 aprel! Görəsən, bu hal da qanunauyğunluğa dayanır, yoxsa, burda da bir təsadüf hökmü var?! Keçmiş olsun və Tanrıdan istəyim odur ki, bizi bir daha belə təsadüflə qarşılaşdırmasın! Amin!

Hər bir işin başlanğıcı olduğu kimi sonu da var, deyirlər. Gəldik çatdıq sonuna. Və təəssüf ki, elə bir cihaz tanımıram, müəyyənləşdirsin görək, bizim yerinə yetirdiyimiz bu kiçik missiya o dövrdə neçə qəlbi ruhlandırdı, neçə gənci aydın düşüncəyə yönləndirdi? Hər görülən işin,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

zəhmətin sonda bir bəhrəsi olur, belə də deyirlər. Hər halda, 90-cı illərdə Rəsulzadə irsinə bələd olanlar “barmaq” hesablanırdısa, indi bu haqda düşünənlərin sayını hesablamaq elə də sadə görünür. Ümidvaram ki, bu ümmanın içində o dövrdə yayımladığımız yazıdan ruhlananlar da var. Bu illərdə bu ruhla qidalandığım üçün indi də mənə naməlum qalmış o insana minnətdaram. Sadəcə, adının Pərviz olduğu mənə məlum idi. Və indi də o qənaətdəyəm ki, yenidən müstəqilliyə can atdığımız o dövərdə o, bizim yeni ideyalarla silahlanmış, yeni mücadilələrə hazır dayanmış aydınlarımızdan idi!

Haşiyə: Yunus Oğuz hazırda ədəbi prosesə qatılıb, tarixi mövzuda romanlar yazır, həm də televiziya da çalışır. Bilmirəm, bu bizim qüsurumuzdur, ya nədir, Heydər Hüseynovla o olaylardan sonra görüşməmişdik, amma güman edirdim ki, hələ də “dədə, baba yolu” ilə gedir. Həqiqətən yanılamamışdım, gümanım özünü doğrultdu. Öyrəndim ki, bu yaxınlarda Fəlsəfə İnstitutuna qayıdıb, yenidən filosof kimi çalışmalarına başlayıb. Arada qalan illər “kimə nə verib”, “kimdən nə alıb”, indi bu, mənim üçün elə də önəmli görünmürdü. Önəmli o idi ki, azı 25 ildən sonra onunla görüşürdüm... Və olub-bitənləri ona xatırlatmağa çalışırdım... Amma elə ki kitabçanı gördü, o an “yaddaşı təzələndi”, öz əl işini tanıdı. İçərisində “böyük amallar daşınan,” özü isə kiçik kitabçanın üz səhifəsini o tərtib etmişdi. Kiçikliyinə baxmayın, “yaddaşı təzələməsinə” baxın! Deməli, yaddaşın “bərpa” üçün nə qədər zamanın arxada qalması “meyar” deyilməmiş! Fikrət Əlizadə əvvəlki təzə müəllimlik peşəsinə davam etməkdədir, həm də şahmata böyük həvəsi olduğu üçün bu “hikmət oyunu”nu “gələcəyimizi quracaq gəncliyimizə” aşılamaqla məşğuldur. Birmənalıdır ki, Gələcək hikmət sahibi olanlarıdır! İşiniz avand, yolunuz nurlu olsun!

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan kultür dərnəyi”nin təşəbbüsü ilə 28 may 1949-cu ildə Ankara Xalqevi binasında keçirilən konfransdakı məruzəsi (Məruzə “Azərbaycan kultür gələnləri” adı altında konfransa təqdim olunmuşdur)

Əziz yurddaşlar, sayın arkadaşlar!

Söhbətimiz “Azərbaycan mədəniyyət ənənələri”dir. Bilirəm, məruzə çox genişdir. Buraya sözün əsl mənasıyla sadə mədəniyyət deyil, iqtisadiyyat, ictimaiyyət və siyasət kimi maddiyat da daxildir. İstənilən nəticəyə tam vərə bilmək üçün bütün bu sahələrə təmas etmək əlbəttə, lazımdır. Fəqət, biz bu konfransda mədəniyyətin sadə dini, fikri, hissi, ədəbi və bədii səhifələrini qeyd etməklə iktifa etsək, onu da təbii olaraq, ümumi xətlərlə və müəyyən bir dövrə qədər xülasə etməyə çalışacağıq. Təqdir edirsiniz ki, bu konuyu bütün məzəməsiylə elə-belə anlada bilmək üçün bir deyil, bir neçə konfransa ehtiyac vardır; bilavasitə Azərbaycan mədəniyyətinə aid materiallar daha kafi dərəcədə işlənməmiş və bir sistem halına qonmamışdır. Bu iş, şübhəsiz, “Azərbaycan Kultür Dərnəyi”nin başlıca qayəsini təşkil etməlidir. Vaxtınızı alsa bu qonuşma, bu yoldakı çalışmalara olsun bir istiqamət verə bilirsə nə mutlu!...

Bayanlar, bəylər!

Bu mədəniyyətlər üç böyük amilin qarşılıqlı təsirlərindən doğurlar: Coğrafi amil – vətən, etnoqrafik amil – millət və mədəni amil – mədəniyyət.

Kultür dərnəklərini anlatmaq üçün, Azərbaycanın bu baxımdan bulunduğu durumunu, bir quş baxışı ilə, öncə bir gözdən keçirəlim.

Azərbaycan tutduğu mövqei etibarilə, Yaxın Şərqi önəmli bir sahəsidir. Bir tərəfdən Kəpi dənizinə, o biri tərəfdən də Böyük və Kiçik Qafqaz dağları ilə Savalan ətəklərinə dayanan bu sahə Kür, Araz və Kizil Özən kimi böyük nehirələrin bərkətli hövzələrini təşkil edən ovaları içinə alır. Məşhur qışlaq və yaylaqları ilə həyatı hər dürlü imkanlara malik bulunan burası ekonomik birlik ərz edən coğrafi bir bütündür.

Böyük mühacirət yolları üzərində, istilalara uğrayan və siyasi böyük qüvvələrin quruluş və savaşı meydanı olan Azərbaycanın tarixi daimi bir mübarizə içində keçmiş, siyasi müqəddarət da hərdəm yenilənən istilalara qarşı vuruşma və sovunmada təyin olunmuşdur.

Bundan 3 min il əvvəl, Midiya Yaxın Şərqi ən böyük dövlətlərindən biri idi. Güney Azərbaycanda qurulan bu dövlət əski Şərqi Asur, Babil və Hars kimi böyük dövlətləri halında idi. Sonra Kəytaş İranın əlinə keçən bu yerlər daha sonra böyük İskəndərin idarəsində Makedoniyalıların, sonra da selevkilərin sülalələrinin nüfuz və idarəsinə tabe olmuşdur. Keyanilər sülaləsinin tarixi gələnlərini dirildən sonrakı səsənilər də Azərbaycanı uzun zaman öz hakimiyyəti altına

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

almışlardı: fəqət bu iki İran sülaləsi arasında, burada 400 illik bir müddət farslar höküm sürmüşdürlər ki, Firdovsi məşhur “Şahnamə”sində bu dövrü çöküş dövrü deyən təsvir etmiş və onu İran tarixindən saymamışdır.

Böyük İskəndərin Şərqdə qurduğu imperiya daxilində Güney Azərbaycanı Atropaten adındakı bir sərdarın idarəsində, müstəqil bir dövlət təşkil etmiş və Azərbaycan bugünkü adını da o zamandan bəri almışdır. Quzey Azərbaycana gəlincə buaradakı siyasi təşkil uzun zaman özlərini qorumuş və Yaxın Şərqdəki böyük qüvvətlərə qarşı varlıqlarını isbat etmişlərdir. Bunlar arasında Albaniya adlı federativ dövlət bilavasitə ota imperatorluğuna qarşı müharibələri ilə tarix səhifələrində qeyd olunmuşdur.

Albaniya uzun zaman bir tərəfdən Roma, digər tərəfdən də farslar arasında münaqişələrdə olmuş, sonra da bu münaqişələri sasanilərlə və Bizanslar ilə almış, daha sonra özlərini ayaqdan salan bu iki rəqibə qarşı üstün gələn ərəblər davanı öz lehlərinə həll etmişdilər.

Ərəb fəthinə qədər müxtəlif mədəniyyət və dinlərin qarşılıqlı mübarizə və rəqabəti səhnəsi olan Azərbaycan nə qövmiyyət, nə də din baxımından vahid bir mənərə ərz etməmişdir. Keyan və Səsanı İran dövləti daxilində olması bura əhalisinin, sözün məlum mənasında, İranlı olduqlarını ifadə etməz. Bir kərə Midiyalıların, qismən ari olsalar da, tamamilə İranlı olduqları məlum deyildir: bilavasitə əski şərq tədqiqatçılarından bəziləri “Quran Midiyası”ndan bəhs edirlər. Sonra Asur-Babil mədəniyyətinə təqadüm edən Şumerlərin Turanlı olduqları məlumdur. Quzey Azərbaycanındakı Albanların Turani olduqlarını isbat edənlər də mövcuddur. Sonra gərək, Keyanilər, gərəkse Sasanilər zamanında Azərbaycana zaman-zaman Türk ünsürlərinin bir axın halında gəldikləri məlumdur. Turanlı Farslar zamanında da burası zaman-zaman Türkistan çöllərindən gələn yardımçı qüvvətləri qəbul etmişdir. İskitlər, hunlar, göktürklər zamanında gələn Turani ünsürlərdən bir çoxu buralarda qalmışdır. Xəzər türkləri bəzən müstəqil, bəzən də gah sasanilərin, gah bizansların müttəfiqləri sifətinə buralara enmiş və uzun zaman buralarda koloniyalar qurmuşlar.

Belə ki, VII və VIII yüzilliklərdə göstərilən bütün müqavimətləri yendikdən sonra, buralara hakim olan müsəlman ərəblər zamanında Azərbaycan qövmiyyət baxımından saf vahid bir kütlə halında deyildi. Əskidən bəri Qurani və irani qəbilələrin türlü növü və cinslərinə malik olan bu yerlərə bir də ərəb cinsi daxil oldu. Din baxımından da bu sıralarda Azərbaycan bir birliyə malik deyildi. Ərəblərdən əvvəl, İranın başqa vilayətlərinə nisbətə burası geri bir məmləkətdi. Nə ümumi bir dili, nə də müştərək bir dini yoxdu.

Uzun zaman Azərbaycan türlü dinlərin dartışmalarına meydan olmuşdur. Burada İranın məzdəxizmi, Bizansın xristianlığı və nəhayət ərəb müsəlmanlığı çarpılmışlar. Atəşpərəstlərin məşhur atəşkədələri Azərbaycanda idi; məzdək peyğəmbəri Zərdüştün özü Muğanda doğulmuşdur. Sasanilər bu dini hökumət zoruna Qafqazda yaymışdılar. İskəndərin varisləri selevkilər helen mədəniyyətini buralara yaymışlar. Partlar da bu mədəniyyətə yaxşı gözlə baxmışlardı. Daha VI yüz ilə qədər Aran, yəni Albaniyada xristianlıq çarıydı. Mehranilər sülaləsi zamanında (628-705) Albaniyanın özünəməxsus patriarxı və katalikosu, kilsə dini ədəbiyyatı və özünəməxsus yazısı vardı. Fəqət, bu mədəniyyət əsası bir tərəfdən sasanilər, bir tərəfdən də xəzərlərin zərbələrinə uğradı. Güney Azərbaycanda isə atəşpərəstlik daha üstün idi. Sonralar (IX yüzilliyin başlanğıcında) islamiyyət əleyhinə mübarizə edən yerli Babəklikmi bir qədər müvəffəqiyyətləri vardı: fəqət o da ümumi tərəfindən tamamilə qəbul edilməmişdi. Saydığımız bu dinlərdən heç birinin məmləkətə mütləq bir əhəmiyyəti yox idi. Yalnız ərəblər zamanındadır ki, Azərbaycan din və mədəniyyət birliyi qazandı.

Din və mədəniyyət birliyini müsəlmanlığın yerləşməsi ilə qazanan Azərbaycanın etnik birliyi və bugünkü şəkli ilə qələbəlik bir Türk məmləkəti halına gəlmiş, sonralar tamamlanmış və bu gəlişin ən sürətli seyri X yüzildən başlayaraq XIX yüz il arasında zühura gələn böyük hadisələr – Oğuz Səlcuk türklərinin axını, sonra da monqol istilaları nəticəsində yaranmışdır. Etnoqraflarca, qövlin inqilab dövrü deyən anılan bu illərdə, bilavasitə XIII və XIX yüzillərdə Azərbaycanın etnik çöhrəsi tamamilə türkləşmiş və o tarixdən bu günə qədər məmləkətin müqəddəratında türklüyünü azaldan deyil, bunu getdikcə çoxaldan amillər rol oynamışdır.

Belə ki, din ünsürü baxımından VIII yüzildən başlayaraq islam mədəniyyətinə girən Azərbaycan, etnik ünsür baxımından da XIII yüzildən etibarən tamamilə Türk cəmiyyətinə daxil olmuşdur.

Ərəblərin idarəsində mümtaz vilayətlər, yarımüstəqil imarətlər və nəhayət, müstəqil feodalıqlar halında idarə olunan Azərbaycan böyük Türk sülalələri zamanında da bu sülalələrin

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

başlıca idarə mərkəzlərini təşkil etmiş və ya bunların çoxusu üzərinə, özünəməxsus müstəqil vilayətlər, Atabəyliklər və Xanlıqlar şəklində yaşamışlar. Hələ Quzey Azərbaycandakı Şirvanşahlar min ildən artıq bir zamanda istiqlaliyyətlərini mühafizə etmişlərdir.

Siyasi istilalar meydanında, Turlu mədəniyyətlərin çarpışdığı bir sahədə yerləşən Azərbaycan həyatının şiddətli mübarizələr içində keçdiyini qeyd etdik. Bu şərtlər altında Azərbaycan topluluğu özündə qüvvətli xarakter sahibi mübarizəçi insanlar yetişdirmişdir. Bu iddianın siyasi mübarizə ilə əsgərliyə aid dəlillərindən yana, sırf mədəni tarixi səviyyəsindən doğrulan olaylarını bilərkən diqqətəlayiq misallarla qarşılaşırıq. Bütün türk dastanları qəhrəmanlıq və fədakarlıq misalları ilə doludur. Sonra buradakı dini və fəlsəfi hərəkatların olaqanüstü tiplər verdiyinə şahidik. Bu xüsusda tam və təfsilata girmədən bir iki misal verməklə Azərbaycan ülkücülüğünün mətanət və sərdənqəcdiliyinə işarət etmək istərim. İrəlidə özündən ayrıca bəhs edəcəyimiz XIV yüz il şairi Nəsimi Azərbaycanda doğan hürufi təriqətinin ideoloqu və dahisi idi. Özünü Hələbdə edam etdilər. Dərisini diri-diri soydular.

Fəqət:

“Canımı tərklə eylə kim, bu yolda canan bulasan,
Hər il can verdi bu yolda, buldu ol cananeyi” –

beytinin canfədə şairi bu cəhənnəm əzabına bir ah demədən qatlandı və ölümü olaqanüstü bir yekdilliklə qarşılandı. Buna bənzər bir hadisəyə XIX yüzilin ortalarında da rastlaşırıq. Dini bir hərəkatə intisar edən qəhrəman bir qadın vardır. Adı Qürrətüləyndir. Gözəlliyi ilə bərabər, biliyi ilə də məşhur olan bu qadın Qəzvin kadısının qızı, azərbaycanlı bir Türkdür. Tehrandə Nəsrəddin şahın əmrilə onu diri-diri yandırdılar. Ona “dinini tərklə et, şah səni bağışlayar” dedilər. Fəqət o:

“Mən dəmə kim, sən Səməndər ol da, ya pərvanə ol,
Çünki yanmaq niyyətidir, dönmə dur, mərdanə ol!” –

beytin söyləyərək yandı.

Bu iki tablo Azərbaycan xarakterinin nə qədər atəşli və nə qədər sabatlı və fədakar olduğunu göstərir. Tarixin türlü çağlarında biz, bu xarakterin başqa türlü verimlərini də izləmək imkanındayıq.

Tarixi coğrafi şərtlərə görə Azərbaycan Şərq İslam Mədəniyyəti cəmiyyətinə daxildir. Burada o, sadə bir obyekt olmaqla qalmaz; müsəlman mədəniyyətinin bütün sahələrində onun oynadığı subyektiv rol da böyükdür. Azərbaycan alimləri ilə müfəssirlərinin adları ərəb müəllifləri tərəfindən qeyd olunmuşdur. Müqəddəsliyə görə Azərbaycanlılar Hambəli məzhəbinə mənsubdurlar və məzhəb təsəbündən uzaqdırlar. İbn Hokələ görə münəvvər (ziyalı) Azərbaycanlılar sxolastik elmlərdən uzaq qalır, daha ziyadə təbiblik sahəsində gözə çarpan adamlar yetişdirirlər. Səlcuqlar zamanında və daha sonra İlxanilər dövründə azərbaycanlı alimlərin İslam elmlərinin hər sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. Məxsus surətdə təşkil olunmuş bir akademiya tərəfindən böyük Türk-Monqol və ümumi cahan tarixi yazılmışdır. İlk dəniz xəritəsindən biri Təbrizdə, Arqun Xan zamanında cızılmışdır.

XIII yüzildə Çenevizlilər tərəfindən çəkilən coğrafiya xəritəsi İlxanilərin sarayında, Marağa rəsədxanasında çalışan şərq alimlərinə dəlalətdir. Marağa rəsədxanasının əsərləri qərb məmləkətlərinə də əks etmişdir. “İlxan nüsxabəntliyi” adlı təbibliyə aid əsər çin dilindən tərcümə edilmişdir. İlxani vəzir Rəşidəddinin fəlsəfi əsəri Bizansın baş şəhəri İstanbulda rumcaya çevrilmişdir.

Ərəb və Fars alimlərinin sırasına keçmiş məşhur azərbaycanlıların adlarını burada tamamilə vermək imkanında deyilik. Yalnız irəli sürülən ideyanı işıqlandırmaq üçün bunlardan bir qismini zikretməklə iktifa edəcəyik:

Təbrizli Xətib ərəb filoloqları arasında görkəmli bir yer tutmaqdadır. Klassik ərəb ədəbiyyatına aid əsərləri ilə məşhurdur. X yüzildə yaşamışdır. Məşhur Əbül-ülə Əl Mərrinin şagirdidir. Tərcümeyi-halına aid məlumatda dilinin “Azərbaycanca” olduğu qeyd olunmuşdur. Əsərləri avropalılara məlumdur.

Əbülhəsən Bəhmənyar. XI yüzilin əvvəllərində yaşamış bu adam ilk öyrətmən deyə məşhur olan müsəlman filosofu Əbu Əli Sinanın şagirdi və onun məktəbini davam etdirən bir filosofdur. Əsərləri Avropa dillərinə də tərcümə edilmişdir.

Fəridəddin. XII yüzildə yaşamış Şirvanlı bir münəccimdir. 30 illik çətin bir çalışmanın məhsulu olaraq özündən sonrakı nəsillərə məşhur bir zeyc (astronomik traktat) qoymuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Əbdürrəşid. XIV yüzilə aid Bakılı bir coğrafiyaçıdır; bizə “Təlhis-ül-əsər fi Əcayi-bül ək-tər” adında bir əsər qoymuşdur ki, avropalı yazarlar tərəfindən sıx-sıx istifadə olunmaqdadır.

Əbdülqədir. Marağalıdır; XIV yüzil kompozitorudur, musiqi haqqında yazdığı məşhur əsərlərilə tanınmışdır. Avropada da bəllidir.

Memarlıq, nəqqaşlıq və xəttatlıq alanlarındakı Azərbaycanlı ustaları Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan və Bakıda qalan bədii, yüksək dəyərli tarixi abidələr və onların qalıqları ilə tanımaq mümkündür. Təbrizdəki Göy Məscid (XIII yüzil) memarı gözəllik baxımından bütün uzmanlar tərəfindən qeyd olunan bir dəyər və şöhrətə malikdir. Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsi dillərdə söylənir. Azərbaycan Atabəyləri tərəfindən tikdirilən Naxçıvanda Məminəxatun türbəsi (XII yüzil) yüksək dəyərli bir abidədir. Şirvanşahlar zamanından qalma (XIV yüzil) Bakıdakı binalar bilavasitə önəmlidir. Bu binaların gözəl bir albomunu yaradan Azərbaycanlı iki gənc memar bunların topuna “Bakı Akropolu” adını vermişlərdi. Başda məşhur “Divanxana” binası olmaq üzrə “Bakı Akropolu” bütün İslam dünyasında müstəsna bir gözəlliyə malikdir. Daha XIV yüzil Avropa səyyahlarının heyrətini cəlb edən “Divanxana” üçün Alman şairi Götenin məşhur bir təbirilə “daşa dönmüş musiqi” demişlərdir.

XIV yüzil şairi Ərdəbilli Arif bizə Şirvanda memarlıq abidələrinin mənşəyini təsvirini vermişdir. Bu təsvirə görə gözlərimizin önündə çiçəklənmiş bağçalara çevrilmiş, gözəl statülərindən sular fısqıran bir Şah parkı dikilməkdədir. Düşünmək olur ki, ortaçağ dövründə bizim bir növü “Azərbaycan Versalımız” varmış (Versalın Parisin yaxınında əski fransız krallarının yaşadığı, gözəlliyi və fiokiyələri ilə məşhur bir saray olduğu məlumdur).

Xəttatlığa gəlincə, Azərbaycanlı ustalar təkcə Təbrizdə deyil, Herat ilə Hindistanın bina və saraylarını da süsləmişlərdir. Akradakı böyük Əkbərin sarayını bəzəyən sənətkarlar arasında azərbaycanlılar da vardır. Çaldıranda Şah İsmayıl qələbə çaldıqdan sonra, Sultan Səlim Azərbaycandan İstanbula 3000 qədər sənətkar götürmüşdür. Bursada gözəl çinilərilə məşhur olan Yaşıl Cami Təbrizli ustalar tərəfindən yapılmışdır (tikilmişdir).

Azərbaycanlılar Yaxın Şərqdəki nəqqaşlıq sənətinin irəliləməsində böyük rol oynamışlar. Qərbdə Şərqi Rafaeli adı ilə məşhur minyatürçüsü Kəmaləddin Behzad Təbrizli Seyid Əhməd şagirdidir. Bu Seyid Əhməd İlxanlı Əbu Səidin sarayında çalışan məşhur Azərbaycan rəssamlarının sırasına daxildir. Teymurilərdən Hüseyin Beykiranın zamanında Herata gəlmiş və Teymurilər dövrü minyatürçülüğü yaradanlardan biri olmuşdur. Gözəl minyaturları ilə əsil əlyazmaları, bilavasitə böyük Nizaminin “Xəmsə”sini süsləyən Azərbaycanlı Ağamirzə də bu məktəbə mənsubdur. Nəqqaşlıq, rəssamlıq və xəttatlıq sənətlərinin türlü etaplarında məşhur olan Azərbaycanlıları burada bir-bir söyləmək imkan xaricindədir; qısa qeyd edim ki, “İlxanilər zamanında, öncə Çinlilərlə Uyurların əlində olan bu iş sonra tamamilə Azərbaycanlılara keçmişdir. Şah İsmayıl (Xətai) zamanında Səfəvi sarayının yanında məşhur Təbriz məktəbi təsis olunmuşdur. Böyük rəssam Behzad Heratdan buraya dönərək, bu məktəbə başçılıq etmişdir. Behzad bu dövrdə bilavasitə böyük Azərbaycan şairi Nizaminin əsərlərini süsləməklə məşğul olmuşdur.

Bədii sənət Azərbaycandakı əl işlərində daha görülməkdədir. Məsələn, Azərbaycan xalıları bütün dünyaya məlumdur. Bu gözəl xalçalardan biri XV yüzil Hollandiya rəssamı Hans Memlinqin çəkdiyi “Uşağı ilə Məryəm” tablosunda təsvir olunmuşdur; sənətkar Məryəmin ayağı altına Azərbaycan xalçalarından birini sərmışdir.

Müərrəd biliklərlə incəsənət sahələrindən keçərək mənəvi ruh və fəlsəfi düşüncə sahəsinə gəlincə də Azərbaycanın özünəməxsus mühüm bir mövkiyə olduğunu görürük. Müsəlman fəlsəfəsində Sufizmin müəyyən bir yeri olduğunu bilirik. Sufizmin ən böyük şairi Cəlaləddin Ruminin sevimli mürşüdü Şəms Təbrizlidir. Sufizmin klassik sirlərini anladan “Gülşəniraz” əsərinin sahibi Mahmud Şəbüstəri də Azərbaycanlıdır. Yuxarıda adı keçən məşhur sufi hərəkatı hürufiliyin banisi Şeyx Fəzlullah Nəimi də buralıdır.

İrənin məşhur moralist şairi Sədi öz “Büstan”ında Baba Kuhi adında bir şeyxin sözlərini iqtibas edir. Bu baba, sufi əqidələrinin ilk formullarını verən bir adamdır. Bakıda doğulmuşdur. Sədi eyni zamanda söhbətlərindən feyz aldığı Təbrizli Şeyx Hümamdan da qədirşnas bir dillə bəhs etmişdir.

Ədəbiyyata gəlincə Azərbaycan daha böyük bir önəmədir. Azərbaycanın ümumi Türk ədəbiyyatındakı iştirakını bəllietmədən öncə, tarixi xronoloji sıra ilə Farsca yazılan İrəni ədəbiyyatındakı rolu üzərində bir az duraq. Bunu qeyd etməyi də unutmamalıyam ki, X yüzillikdən

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

XIII yüzilə qədər Yaxın Şərqi bütün məmləkətlərində ümumi idarə və ədəbiyyat dili Farsca idi; Fars olmayan müəlliflər belə, əsərlərini bu dildə yazırdılar.

Səlcuqlar dövründə hökumət və səltənət Türklərdə ikən, İran mədəniyyətinin yenidən doğuşu Fars dili və ədəbiyyatının doğuşu şəklində gəlirdi. Klassik İran ədəbiyyatı 1000 ildən bəri İranda hökumət sürən türk sülalələrinin himayəsini görərək parladi. Azərbaycan Atabəylərindən Eldənizlilər ilə Şirvanşahlar da XII yüzildə bu ədəbiyyata qarşı göstərdikləri yüksək himayə ilə məşhurdurlar. Başda Nizami olmaqla, Azərbaycan İran ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbülula və başqaları kimi bir sıra böyük şairlər vermişdir.

Gəncəli Nizami, məşhur alman şairi Götenin özləri ilə boy ölçüşməyə cəsarət etmədiyi yeddi İran şairlərindən biridir. Firdovsidən sonra yeni İran ədəbiyyatının ən böyük ustadı olub. Şərqi romantik eposunu yazan Nizami dünya ədəbiyyatının incilərini yaradan şəxsiyyətlər arasında müstəsna bir yer tutur. O, aləmşumul bir üvvət olmaqla bərabər, hər böyük sənətkar kimi, öz mühiti ilə səmimi bağlarla bağlıdır. O, Firdovsi tipində bir fars millətçiliyinə uymamışdır, yazıları və təfəkkürü etibarilə bir türkdür. O, bütün yaxşılıqları, qüvvət və dəyərləri daima Türk məcaz və istiarəsi ilə qələmə almışdır. Ədalətli dövlət ideali onun nəzərində Türk dövlətidir. Qəhrəmanı olan ixtiyar bir qadın, polisın zülmünə uğramış, Sultan Səncərə şikayət edir və deyir ki:

Türklərin çün yüksəkdi dövlətləri,
Ədalətlə süsləndi həp irəli;
Madam ki, sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil, çapulçu bir hindusan!”.

Nizami, Qafqazın bütün ehtiyac və qayğılarını dərinlən duymuş, Bərdəni istila edən və onun əfsanəvi kraliçası Nüşabəni əsir aparan rusları görməyə gözü yoxdur. İdealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndəri, şair Qafqaz uğrunda hər bə, “bütün Yaxın Şərqi qorxudan təhlükəni” dəf etməyə və yer üzünü rus “xəbislərindən” təmizləməyə sövq edir. O, bütün təhəssüsləri ilə bir Türk, bir Azərbaycanlıdır. Rus vəhşətini:

Bunlar, demiş, şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, xamlar;
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və hünhar,
Cömərdlikdən aciz, qancıl və qəddar;
Adamlıq gözləməz bir kimsə Rusdan,
Ki, bənzər insana yalnız baxışdan!” –

beytləri ilə ifadə edir.

Nizami ilə bərabər Şirvan sarayının baş şairi Xəqani də Azərbaycanın farsca yazan şairlərindəndir. Canikoff onun yaradıcılığını qüvvətli fransız şairi Viktor Hüqo ilə müqayisə edib. Şirvan şahı Axistanın ruslar üzərində çaldığı zəfər (XII yüzil) onun parlaq bir qəsidəsində təsbit olunmuşdur. Onun da dili farscadır, fəqət türkcə sözləri olan beytləri vardır. Bunlardan birisini misal üçün burada qeyd edək:

Ki şəh Toqani cüd ki mən bəhri etməni,
Pişəş zəban be göydəki sən səp dər avərəm!

Klassik Türk ləhcələri arasında Azərbaycanın xüsusi bir yerə malik olduğu da qeydə dəyər. Aşıq adını daşıyan səyyar xalq xanəndələri tərəfindən “Koroğlu”, “Şah İsmayıl”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib” və başqa bu kimi dastanların “saz” çalğıları ilə bərabər söylənişlərində Azərbaycana məxsus bir gözəllik vardır. Məlik Məhəmməd növündən pəhlivanlara aid məsəllər Azərbaycan xalqı arasında çox sevilir. Bu dastanlar ilə məsəllərdəki qonu isə; zəifləri qorumaq, başqasına yardımda bulunmaq, nəfsini fəda etmək, sevgiliyə qarşı vəfalı olmaq, dostluğa sadıq qalmaq, qardaşlığa səbat göstərmək və qoçaqlığa, qorxu bilməmək kimi özgəgüdər anlayışlardır. Azərbaycan xalq mahnılarından ibarət olan “bayatılar” üslublarındakı siyasət, fikirlərindəki mənə və hisslərindəki incəliklərlə ayrılırlar. İldırım, məşələ, “kişnəyən ata”, yağmurda “ağlayan buluda” bənzər. Bunların ikisi də, “dağ ətəyində ölən igid” üçün təəssüf duyarlar.

Bu dağlar, yüçə dağlar,
Bu qarlı, sulu dağlar;
Burada bir igid ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar!

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Klassik Azəri Türk ədəbiyyatının ilk nümunələri bizə daha çox XIII yüzildən məlumdur. Bu hərəkət getdikcə tərəqqi edir. Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular dövründə irəliləyir, ən parlaq dövrünü isə XIX yüzilin sonları ilə XVI yüzilin əvvəllərində bünur. İllərdən bəri ətrafındakı xalq kütlələri üzərində bütün Türk ellərindəki dədələr kimi, dərin nüfuz və təsir sahibi olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi ocağından zühur edən Şah İsmayıl şiə dövlətini qurmaq üzrə hərəkətə keçir. Avropalılara görə xalis bir İran sülaləsi sayılan Səfəvi dövlətinin bu müəssisi isə həqiqətdə bir Türk sufisi və Azərbaycanlı bir şairdir. İstinad etdiyi qüvvət də tamamilə Türk qüvvəti idi. Bu məzhəb, Türkmən qəbilələri bu qüvvətin kökünü təşkil edirdi. Onun sadə bir Türkcə ilə yazılan ilahiləri, rəsmi hüdudların çox irəliləməsində belə, Türk topluluqlarının ruhları üzərində müəssir olurdu. Şah İsmayılın sarayı Azəri Türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi. Bu sərəya Həbibini kimi şairlər mənsubdur. Şeirdə “Xətai” təxəllüsü ilə tanınan İsmayıl xalqının başa düşəcəyi sadə bir dillə belə yazırdı:

İstəmişəm bir dolu olmuşam seyik,
Düşmüşəm dağlara, olmuşam gezik.
Sənə deyirəm, sənə sürməli keyik,
Qaçma məndən, qaçma, ovçu degiləm!

Səfəvi sarayının rəsmi dili də Türkcə idi. Qonşu dövlətlərə göndərdiyi notalar da türkcə yazılırdı. Səfəvi İranının Osmanlılara göndərdiyi notalar türkcə ikən, Osmanlı sarayının Səfəvilərə yazdıqları notalar farsca idi.

Rəsmi Türk dövlətlərində misalı yox ikən, ətrafındakı Türk dilli şairlər Şah İsmayıl ilə “Türki tacdar” deyər xitab edirdilər. Tufeyli adında hürufi bir şairin ona yazdığı xitabədən bir parça:

Qovsalar eldən, ulusdan qövsi ilə qardaşlar,
Dostlar düşmən olubən tin atarsa daşlar;
Həqq bilir, budur sözüm, əgər yüz gedərsə başlar,
Qılmazam vallahi Türki tacdarın tərkinini.

Bu dövrdəki şairlər yalnız “Tacı Türkcə” deyil, onun da xitab etdiyi əsl Türk kütləsinə bəşərilər xitab edə bilmək üçün türkcə yazırdılar. İdarələrini yürütmək üçün içindən yetişdikləri mühitin zövqünə uyaraq, onun ağıl və vicdanına qolay bir yol tuta bilmək üçün özüylə türkcə danışırdılar. Sonralar İran ideologiyası deyər bilinən şiəlik bu xüsusda özlərinə mane olmurdu. Bilavasitə bu, onların türkcülüyünü gərəkli edirdi. Türk ədəbiyyatının parlaq günəşi Füzuli bu dövrün böyük sənətkarıdır. Sadə Azərbaycan deyil, bütün Türk mədəniyyətinin bu böyük işıldağı məşhur “Bəngü-badə”-sini Şah İsmayıl ilə ithaf etmişdir. Füzuli türkcülüyünün tarix bəlqəsi “divan” dibaçəsi ilə “Leyli və Məcnun” müqəddəməsindən məlumunuz olsun, görən “Rumlu dostlarının” tovsiiyyəsi üzərinə, “Leyli və Məcnun” hekayəsini gözəl bir türkcə ibda edən şairin həsbihalını bilirik:

Ol səbəbdən farsli ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazim türk ləfzilə ikən dirivar olur.
Məndə tofət olsa bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olcaq tükandan bərqi gül nəhar olur –

deyən şairin çətini qolaylaşdırdığı məlumdur. Fəqət, Füzuli Türkcülüyünün ən böyük bəlqəsi geniş Türk məktəbi təbəqələrinə, bilavasitə qərb türklərinə, bu günə qədər adətən qapalı qalmışdır. Ona görünən diqqət və önəm verilməmişdir. Bu xüsusda bir az məlumat versək bunu mövzu xaricində saymazsınız deyər umaram.

Şiə ədəbiyyatında “Məktəl” deyilən ədəbi bir şəkil vardır. Burada məşhur Kərbəla faciəsi, Peyğəmbərin nəvəsi İmam Hüseyin və onun tərəfdarlarının qətl edildikləri dini bir hissə və həyəcanla təsvir olunur və Kərbəla şəhidlərinə aqlanır. Əskidən “Rövzətüş-şüheyda” deyər farsca bir “məktəl” məşhurdur. Füzuli buna Sənudərsi “Hədiqət üs-Süeda” adında Türkcə bir məktəl yazmışdır. Əsasında mənsur olan bu kitabın müqəddəməsində şair bu əsəri nə üçün yazdığını bizə anladır. Füzuli deyir ki, (şivəsini bugünkü danışıq dilimizə bir az yaxınlaşdıraraq nəql edirəm):

“Bu zamana qədər bütün məclis və məhfəllərdə Kərbəla faciəsi ilə orada şəhid düşənlərin başlarına gələnələr farsca və ərəbcə anladıldığından ərəblərin əsrəfi ilə əcəmlərinə əkabiri ansaq bunlardan faydalanaraq, türklərin əzizəsi (yəni böyükləri) ki, “dünya tərkiyi ilə insan növünün ən böyük cüzüdürlər (eynən: cüzü azəm-i tərkiyi aləm və sinf-i növü bəni adəm), kitabların fəzlə bir yarpağı kimi, bu məclislər sırasından dişarda və həqiqətlərin dərkindən məhrum qalırdılar. Bunun üçün Əli Eba (yəni peyğəmbər ailəsi) matəminin intizası, zəbani hal ilə “mən həqisərə” cənişdi və

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yaxamdan tutaraq dedi ki, “ey Kərbəla Şahinin (yəni İmam Hüseynin) süfrəsindən bəslənən Füzuli, nə olur bir tərz icad edəsən və Türkcə bir məktəl (Məktəli-türki) yazasın, tək Türkcə dilli fəsihlər daha onu dinləyərək faydalansınlar və bu xüsusda artıq Ərəbcə ilə Əcəmcəyə möhtac olmasınlar”.

Türklərin ehtiyacda buraxmamaq qayğısı ilə qələmə sarılan şair “Hədiqət-üs-Süadə”yi yazmağa başlamış və aşağıdakı qitə ilə Tanrıdan özünə bacarıq diləmişdir:

“Ey feyZRəsani-Ərəbi, Türkü, Əcəm
Qıldın Ərəbi əfsahi-əhli-aləm;
Etdin füsəhayi-Əcəmi, İysa-dəm,
Ben Türk zəbandan iltifat eyləmə kəm!”

Bu dövr şairlərindən Nişati daha eyni qonudakı “Şəhadətnamə”sini eyni motivlə yazmışdır. Türk böyükləri ilə fəsihlərinə xitab edən, Füzuliyə müqabil, Nişati bu əsərini qabilə və amirət adamlarını nəzərə alaraq yazmışdır: bunu “Şəhadətnamə”nin müqəddəməsindəki bu sətirlərdən öyrəndim:

“Bəndə-i həqasər...Nişati, bu kitabı (yəni Rövzə-üs-Şühedayi) fars dilindən türkcəyə döndərdim (yəni çevirdim) ki, cəmi Türk oymaqlarının müstaidləri mundan (bundan) fayda götürsünlər”.

Məzhəb ilə təriqətin burada ədəbi türkcülüyə səiq olduğunu görürük. Kütlə ilə fikir təmasına gəlmək ehtiyacından ədəbiyyat məhəlliləşir, başqa təbirlə, milliləşir.

Məqsəddən uzaqlaşmıyalım: Atəşli hürufi Nəsimi ilə Şərqi ən böyük liriki Füzuli yalnız Azərbaycan deyil, türkcə oxuyan bütün dünyanı həyəcanlandırırlar. Şərqi yaxşı bilən avropalılar Füzulinin lirizminə heyrandırlar. İngilis oryantalistlərdən Türk ədəbiyyatının tarixçisi mister Kibbə görə, duyularının səmimiliyi ilə ifadələrindəki şairanə şəkil baxımından, bütün şərqdə Füzulinin ikinci bir tayı yoxdur. “Leyla ilə Məcnun” ədəbiyyatçı A.Krımskiye görə “Yaradıcılığının incisidir”. Ustad M.F.Köprülünün təqdirincə ən böyük Türk şairi sayıla biləcək müstəsna bir şəxsiyyətdir. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX yüzilin əvvəlinə qədər Füzulinin tamamilə təsiri altında qalmışdır. Onun külliyyatı indi də hər Azərbaycanlının masası üstündə duran bir kitabdır. Şairin ayrı-ayrı beytləri birer aforizm halında xalq ağzında dolaşır.

XVII və XVIII yüzillərdə Azərbaycanın həyatı qarışıqlıqlar içərisində keçir, məmləkətdə siyasi istiqrar yoxdur. Hər tərəfdə dərəbəylik və zorbalıq hakimdir. Bunun üçün də mədəni həyatı böhran keçirir, ədəbi fəaliyyət durur. Yuxarıda qısaca qeyd etdiyimiz xalq dastanları bu dövrlərdə rəvani götürmüş və geniş xalq arasında yayılmışdır. Koroğlunun xalq qəhrəmanlığını oxşayan şeirləri də bu dövrün məhsulu və ifadəsidir. Bu şərtlər daxilində bədii ədəbiyyat tam sönməyir, Şərqi Qafqazda təşəkkül edən xanlıqlarda Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl bir janrı vücudə gəlir, ağır da olsa, bu ədəbi varlıq irəliləyir. Bu janrın milli dəyəri yalnız bizim günlərimizdə tədqiq olunmağa başlayır. Heca vəznə ilə yazılan bu janrın ən böyük nümayəndəsi Qarabağ xanının talesiz vəziri, XVIII yüzil şairi Molla Pənah Vaqifdir. Vaqifin həyatı olan şeirləri şəkil etibarlı ilə sadə və səlisdir. Onun yaradıcılığı ilə xalq ədəbiyyatının səmimi dastan janrı və dili arasında çox böyük yaxınlıq vardır. Təbii insan sevgisini Vaqif çox böyük bir qüdrət və məharətlə təsvir etmişdir. Vaqifin ilim və fəzlinə qiymət verən çağdaşları onun üçün “hər oxuyan Molla Pənah olmaz” demişlərdir: klassik ədəbiyyat tənqidçilərindən bir qismi də Vaqifi XVIII yüzil Türk ədəbiyyatının ən parlaq bir müəssisi olaraq qəbul edirlər. Şairin tarixi şəxsiyyəti son zamanlarda şöhrət qazanan Səməd Vurğunun “Vaqif” adındakı mənzum dramına mövzu olmuşdur.

XIX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi müqəddəratında radikal dəyişikliklər baş verir. Çarlıq Qafqaza enmiş olur. Bu hal Azərbaycana yeni imkanlar gətirir. Azərbaycan cəmiyyəti Rusiyanın əyri aynasından olsa da Qafqaza əks edən XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləri ilə təmas gəlir. Həyatın əski qurumu ciddi bir tənqiddə uğrayır və mövcud dünya görüşünə aid fikir və əqidələr başdan-ayağa təftiş edilməyə başlayır. Bu şərtlər altında Azərbaycanda Avropa tərzində yeni bir ədəbiyyat yaradılır. Bu məktəbin ən böyük ustadı isə Mirzə Fətəli Axundzadədir. Onun simasında biz Azərbaycan rasiyonalist ədəbiyyatın böyük banisinə maliklik. Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müsəlman dünyasının bu ilk dramaturquna Avropalı tənqidçilər Şərqi Molyeri, ruslar da Qoqolu deyirlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın özündən alınmışdır. Burada ortaçağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi, gələnlərin yıxıcılığı, qara cəhalətin mövhumatla və təəssüblə bəqdaş olması canlı surətdə təsvir və amansız tənqid olunur. Mirzənin bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınladıcı fikirlə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

riylə canlanmaqdadır. Mirzənin komediyaları Avropanın üç böyük dilinə tərcümə edildiyi kimi, rusca ilə farscaya da çevrilmişdir.

Mirzə Fətəli eyni zamanda böyük bir reformatordur. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi fikrini ilk dəfə o meydana atmışdır. Bu məqsədlə o, İstanbula səyahət etmiş, İrana da müraciət etmişdir.

Mirzə Fətəlinin istedadlı varisləri onun başladığı böyük işi bacarıqla davam etdirmişlər. Ondan sonra Azərbaycanın ikinci dram yazanı Nəcəf bəy Vəzirlidir. Onun “Müsibəti-Fəxrəddin” adlı dramı məşhurdur. Bu dramda N.Vəzirli Avropa mədəniyyətinə təmas etmiş bir Azərbaycanlı gəncinin öz yurdundakı ortaçağ şərtləri içində düşdüyü təzadın faciəsi anladılır. Sonra Azərbaycan dramının ən olqun əsərlərini bizə Əbdülrahim bəy Haqverdili verir. Nöqsansız ədəbi bir Azərbaycan yazılan “Dağılan tifaq” pyesi qüvvətli, orijinal və əxlaqi bir əsərdir. Məişəti təsvir edən bir çox əsərlərdən başqa Əbdülrahimbəyin tarixi dramları da vardır.

Mirzə Fətəli məktəbinin bu iki böyük davamçılarından başqa bir sıra dramaturqlar da vardır ki, bunların ayrı-ayrı xarakteristikalarını verməyə vaxt imkan vermir. Fəqət bu qədər qeyd edəlim ki, 1905-ə qədər sürən bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı yalnız Mirzə Fətəli məktəbinin təsiri altında irəliləyir. Teatrın, şeirin, hekayənin və qəzetçiliyin bu dövrdə yeganə məqsədi xalqa ümumi insan fikrinin irəliləməsinə ayaq uydurmaq gərəyini anlatmaq olmuşdur. Məqsədə yetmək yollarını göstərməkdə tam da aydın olmayan bu dövr ədəbiyyatı mövcud durumu tənqid etmək xüsusunda qüvvətli, kəskin və parlaqdır. Bu tənqid “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin istedadlı müdiri Cəlil Məmmədquluzadənin vaxtilə ortalığı vəlvələyə vermiş “Ölülər” pyesi Azərbaycan tənqidçi ədəbiyyatının şah əsəridir. Burada yazıçı özünəməxsus sərt bir ifadə ilə ortaçağ dövrünün bütün yalan, cəhalət, roya və əksikliklərini açıb ortaya tökür. Avam xalqın cəhalətini öz xəsis mənfəətləri, hiss və şəhvətləri üçün qollanan geri qalmış mollalarla, şeyx adını daşıyan şarlatanların hərəkətlərini ifşa edir.

Azərbaycan qəzetçiliyinin binası da bu dövrdə atılmışdır. Daha sonra 1875-də Mirzə Fətəlinin izi ilə gedənlərdən, Zərdablı Həsən bəy tərəfindən Rusiya müsəlmanları arasında ilk dəfə olaraq Bakıda “Əkinçi” adında bir qəzetə təsis olunmuşdur. Bu qəzetə senzür şərtləri üzündən çox qısa ömürlü olmuşsa da, milli hərəkət tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Bu qəzetədə adını çəkdiyimiz Nəcəf bəylə bərabər, şair Seyid Əzim Şirvani də iştirak edirdi. Şirvani şəkil etibarilə hər nə qədər klassik Füzuli məktəbini izləyirdisə də, mühtəva baxımından çox kərə çağdaş fikirlər bəyan edirdi.

“Əkinçi” müdirinin “yaşamaq qovğasında məğlub olmaq istəmirlərsə, qonşulardan və mädəni millətlərdən geri qalmamalıdırlar” deyərək “müsəlmanlara” verdiyi tövsiyəni şair oğluna yazdığı vəsiyyətdə şəkildə ifadə edirdi.

1905 İnkilab dövrü Azərbaycan üçün yeni şərtlər yaradırdı. Bu şərtlər sayəsində Azərbaycan cəmiyyəti yeni gəlişmələrə imkan tapırdı: inkilab nəticəsində əldə edilən nisbi hüriyyət sayəsində məmləkətdəki milli-ictimai qüvvələr sürətlə irəliləyirdi. Burjuazianın öndə gedən qismi mədəni-ictimai işlərlə məşğul olur: maarif və xeyirsevənlər dərnəkləri qurulurdu. Bu dərnəklərin əlində mümcə sərmayələr vardı; bunlar başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev və Murtuza Muxtarov kimi tüccar və sənaye adamları olmaq üzrə, Azərbaycanlı zənginlər tərəfindən verilən paralardan ibarətdir. Bakıda xüsusi şəxslərin parası ilə tikilmiş ümumi binalar vardır. Tağıyev dram teatrı; Birinci müsəlman qadın seminariyasının binası; Müsəlman cəmiyyəti xeyriyyəsinə məxsus “İsmailliyə” sarayı; Müsəlman erkək çocuqlarına məxsus “Səadət” məktəbi binası bu kimilərindəndir. Bunlardan başqa bir çox camilər, məscidlər və xeyir müəssisələri də inşa edilmişdir. Bakıda Cəmiyyəti Xeyriyyə, Nəşri Maarif Cəmiyyəti və digər maarif və dram cəmiyyəti, Gəncədə də Mədrəsəyi Ruhaniyyə ilə dram Cəmiyyəti fəaliyyətdə idilər. Xüsusi şəxslər və ictimai müəssisələr tərəfindən verilən ianələrlə Rusiyaya və Avropanın ali məktəblərinə tələbələr göndərilirdi. Ümumi konqreslər çağırılırdı, bu konqreslərə mədəni, milli tərbiyə və milli birlik məsələləri qoyulurdu. Bunlardan birində, daha vaxtilə Nadir şahın ortaya qoyduğu, müvəffəq olmadığı şiə-sünni ixtilafınının meydandan qaldırılması müzakirə edilmiş və müsbət bir nəticəyə varılmışdır.

Bu dövrdə ədəbiyyat, teatr, musiqi, mətbuat və s. sahəsində böyük irəliləmələr qeyd olunur. Hərəkət artıq müəyyən əməli bir yola girir: millətin siyasi oyanışı hiss olunur: türlü siyasi qruplar və bir dərəcə qədər siyasi konspirasiya həyatı vücuda gəlir. 1905-də təsis olunan

“Həyat”, “İrşad” kimi gündəlik qəzetlər və digər dərgilər yeni dövrün aləmdarlığını göstərirdilər. Bu dövrün ən ötgün qəzetçisi mərhum Ağaoğlu Əhməd bəydir.

İstedadlı şairlər və mühərrirlər arasında bir az əvvəl qeyd etdiyimiz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində “Hop-hop” təxəllüsü ilə yazan mizançı Sabirin ulduzu parladı. Bu şairin “Hop-hopnamə” ünvanı altında nəşr olunan şeirləri qısa bir zaman içində hər Azərbaycanlının sevə-sevə oxuduğu bir kitab halına gəlir. Onu sadə şeirlərdə, burjuaziyanın zəngin evlərində, kiçik əsnaf və alış-verişçilərinin ailələrində və işçi məskənlərində deyil, mədəni həyatdan uzaqda qalan izbələrdə belə oxuyurlar. Füzulidən sonra Sabir Azərbaycanın ümumi tərəfindən mənimsənmiş ikinci şairidir. Sadə bir dil, oynaq bir üslub və dərin bir mənaya malik olan Sabirin satirası çağındakı bütün nöqsanları amansız surətdə qamçılıyır. Gənc Azərbaycan nəslinin irəliyə yüyürüşünə yol vermək istəməyən zamanı keçmiş feodalizm qalıqlarının heç biri onun ölümcül istehzalarından qurtarmırlar. Fəqət, Sabirin bu gülüşündə yurdunu candan sevən yurddaş şairin gözyaşları görünür. Sabir yaratdığı ictimai mizah (yumor), növü ilə Türk ədəbiyyatında orijinal bir varlıqdır.

Sabirlə bərabər “Firdövsî İlhamat” şairi Məhəmməd Hadi Şirvani meydana atılır. Bu romantik şairin hürriyyətə olan vurğunluğu onun ən böyük ilham qaynağıdır. O, insanın yaradıcı düşüncəsini boğan gələnlərə candan üsyan edər; o aqlın hər türlü səfsədə qayıtlarından azadliyini mütləq surətdə tələb edər. Üzü aşıq, çarşabsız müsəlman qadını onun gözündə qurtulan bütün Şərqi simvoludur.

Məhəmməd Hadi ilə bərabər Bakıda mərhum Əli bəy Hüseynzadənin idarəsi altında çıxan ictimai, ədəbi və siyasi ağır başlı “Füyuzat” məcmuəsi ətrafında başqa şairlər də toplaşmışdılar. “Füyuzat” xalqçı və realist “Molla Nəsrəddin” məktəbinə müqabil, Azərbaycanın idealist və romantik məktəbinin fikirlərinə tərçüman olurdu. Tam o zamankı bir İstanbul işvəsi ilə yazıldığı üçün fikirləri geniş kütlə arasında “Molla Nəsrəddin” fikirləri ilə rəqabət edəcək bir halda deyildi. Buna müqabil, onun milli düşünən Azərbaycan ziyalıları üzərində buraxdığı təsir böyükdür. Türkiyə-Azərbaycan mədəni münasibətlərindəki rolu fəvqəladə idi. Türkiyə tənzimat ədəbiyyatının örnəkləri ilə Azərbaycanı o danışırdı.

Bu dövr əsnasında (1905-1917) Azərbaycan teatr sənətkarlığında da müvəffəqiyyətlər qeyd olunur. Azərbaycan repertuarı həyatı və vətəni yeni əsərlərlə zənginləşir. Avropa dramının klassik əsərləri tərçümə olur. Namiq Kamalın “Vətən”i ilə Şəmsəddin Saminin “Bəsa”sı Azərbaycan səhnəsindən düşmür. Qüdrətli professional artistlərdən mürəkkəb dram qrupları qurulur. Azərbaycan səhnəsinin ən böyük müvəffəqiyyəti Azərbaycan operasının doğuşudur. 1907-ci ildə Hacıbəyli Üzeyir Füzulinin ölməz əsəri “Leyla və Məcnun”u bəstələyərək səhnəyə çıxarmaq nəsim oldu. Təcrübənin görünməmiş müvəffəqiyyətlə nəticələnməsindən ürəklənən müəllif çalışmalarına davam edir. Üzeyir və onu təqlid edən başqaları tərəfindən bir sıra yeni musiqili əsərlər yazılır. Eyni Üzeyir bəyin “Arşın mal alan” opereti çox müvəffəqiyyətlə taclanır. Qısa bir zaman keçmədən “Arşın mal alan” bütün Qafqaz dillərinə çevrilir. O, Bakı, Tiflis və İrəvan səhnələrində eyni müvəffəqiyyətlə təkrarlınırdı. İran, Türkiyə, Türkistan və Balkan səhnələrindəki təmsilləri də məlumdur. Üzeyir məktəbinin təsis etdiyi Azərbaycan operası bundan bir az əvvəl rəhmətə gedən banisinin gözü önündə, bütün dünyaya əks edəcək dərəcədə operalar, operetlər, simfoniyalar, baletlər malik olmuşdur. Klassik yazılardan “Leyla Məcnun”la işə başlayan kompozitor sənət məratibini (yaradıcılığını) böyük xalq dastanı “Koroğlu” operası ilə tamamlamışdır.

Sırası gəlmişkən bunu da qeyd edəlim ki, Avropa təsiri altında yaranan yeni mədəniyyət əsərlərindən biz keçmiş Azərbaycan ənənələrinin yeniləndiyinə şahid oluruq. Dram, komediya və tərçümədən ziyadə həqiqi həyat yazılarına və xalq ənənələrinə önəm verir; ifadədəki dil sadəliyi xalq dastanlarındakı üslubu andırır; əsriləşən musiqi yaradıcılığı XVI və XVII yüzillərdən bəri Azəri xalqı içində yaşayan yazılar və motivlər üzərində işlənir; vaxtilə saz şairləri tərəfindən obalarda, oymaqlarda oxunan dastanlar opera səhnəsinin birer yazısını təşkil edir. İmtə “Aşiq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Xurşudbanu və Şah Abbas”, “Leyla və Məcnun”, “Şah İsmayıl” və “Koroğlu” operaları. Bunlar vaxtilə birer məsnəvi və ya dastanlardır, indi kompozitorlar tərəfindən səhnəyə uydurulmuş, verimli aktyorlarla aktrissalar və gözəl səslə xanəndələrin himmətilə Avropada birer əsər şəklində təmsil olunurlar.

Bu dövr Azərbaycanında nəşr olunan qəzetlərə sözüün müəyyən mənası ilə anlaşılacağı şəkildə sırf siyasi həyata ayrılmış birer orqan deyildilər. Bu qəzetlər eyni zamanda mədəni həyatın bütün

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

səhifələrini də idarə və əks etdirirlərdi. 1918-ci ilə qədər Azərbaycan cəmiyyət və mətbuatı üzərində təsir yapan ədəbiyyata əkslərini edən tarixi amil Rusiya ilə bərabər qonşu Türkiyə ilə İranda cərəyan edən məşrutiyət və hüriyyət hərəkatlarıdır. Azərbaycan mühiti bu hərəkatlardan ilham alaraq, milli qurtuluş fikirləri ilə canlanırdı. Bu canlanma hərəkatı başda, daha ziyadə, dini-siyasi fikirlərin təsirindən bulunurdu; o dərəcədə ki, Türk dili, Türk qəzetəsi və Türk teatru deyiləcəyi yerdə Müsəlman dili, qəzetəsi və teatrında danışılırdı. Fəqət milli oyanış cərəyanı getdikcə təbbi məcrasını tapır, milli bütün müəssisələr kimi, basım da milli-mədəni motivlərinə keçir. Türkiyədəki məşrutiyət hərəkatı üzərinə gələnən milliyətçilik və türkçülük cərəyanı Azərbaycanda əks olunurdu və nəticədə türk milli şüuru xalqın bütün təbəqələrini bürüyürdü. Balkan hərbinin zühuru isə bu ruh halətini bilavasitə qabardırdı. O biri tərəfdən Rusiya çarlığının İran məşrutiyət hərəkatı üzərində icra etdiyi zalım jandarmın rolu ümumiyyənin həyəcanını daha da gücləndirir. Bu həyəcana tərcüman olan şair Müznib “Yəbiəl-İvan” dediyi rus hökumətinə yazdığı bir həcviyyəyə görə Sibirə sürülür. Və buradan ancaq qaçmaqla xilas olur. O həcviyyədə imperatorluğun cəzaya uğrayacağını yazmışdır.

Belə həyəcanlı durumda Azərbaycan birinci dünya müharibəsi dövrünə girirdi. 1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetəsi nəşr olunur. “Türkləşmək, İslamlaşmaq, müasirləşmək” üçüzlü başlığı altında dərc edən bu orqan Azərbaycan Türkçülərinin fikirlərini yayan bir orqandı. Bu qəzetə artıq milli və mədəni müəssisələrindəki “Müsəlman” sifəti yerinə “Türk” sifətini təbliğ edirdi. Qəzetənin bu cəsarəti əskəri senzurun ehtirazına səbəb olmuşdur. “Açıq söz” qəzetəsi, sadə öndə gedən ziyalıları ətrafında birləşdirməklə qalmamış, eyni zamanda zamanın ruhlara hökm edən iki şairini də öz mühərrirləri arasında almışdı. Bunlardan biri “Qoşma” və “Dalğa” şairi Əhməd Cavad, digəri də “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “İblis”, “Siyavuş” və sairə kimi mənzum və “Topal Teymur” kimi mənsur dramlar yazan Hüseyin Caviddi. Əhməd Cavad daha ziyadə heca vəznə ilə lirik parçalar yazır və bu lirizminə eyni zamanda milli və siyasi bir həyəcan qatırdı. Məsələn Azərbaycanlı qardaşın yardımına getmiş Anadolulu Məhmətciyin məzarını bu beytlərlə oxşayırdı:

Qalx, qalx sarmaşılıq məzar altından,
Gəlmiş ziyarətə qızlar, gəlinlər;
Ey karvan keçidi, yollar üstündə,
Hər gələn yolçuya yol soran əskər!

Sonradan bir ədib və dramaturq olaraq şöhrət qazanan Cəfər Cabbarlı da ilk məqalələrini bu qəzetədə dərc etmişdi. Bu dövrdəki Azərbaycan cəmiyyətinin birinci dünya müharibəsinin sonuna bağlanmış ümidləri vardı. Bu ümidlərə “Açıq söz” qəzetəsinin ilk nüsxəsində çıxan baş məqaləsi bu surətlə tərcüman olurdu.

“Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə, böyük bir həqiqəti, əsrimizin milliyyət əsri olduğunu isbat etdi”.

“Dünyanın xəritəsi qərribə dəyişəcək” deyə heyrətlə qarışıq bir cümlə indi bir çox ağızlarından eşidilməkdədir. Dünya xəritəsinin olacağı yeni şəkilə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər heç şübhə yoxdur ki, nüzuh və rusuh peyda etmiş milliyyət məfkurələrinin nə böyük təsiri var və olacaqdır.

“Özünü lüzumunca bilib və istiqbal üçün müəyyən bir ideal (məfkurə) bəsləyən millət şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət təşkil edir. Şübhəsiz ki, sözün tam mənasında deyiləcək qədər topların hakim olduğu hər b meydanlarında təsirsiz qalmayan bu qüvvət yaşıl mahudlu barışqı masası üzərində də əsaslıca bir təsir yapacaq.

“Hər hansı qalib tərəf az çox sürüncü bir dinclik vücudə gətirmək istərsə, əsrin vicdanları üzərində ən çox təsir icra edən qüvvəti milliyyət məfkurəsini ehmal etməz! Bunun belə olacağı ara bir gələcək sülhü haqqında söz söyləyən Avropa mütəfəkkirlərincə də təsdiq olunmaqdadır. Barışanlara mənsub siyasilərcə milliyyət riayət etmİYƏCƏK, millətlərin hökmünü gözləməyƏCƏK bir sülh müqaviləsi çox çəkməz, yırtılar və sürüncü bir dinclik təmin etməz.

“Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksər əfradınca müşəhhas bir qayeyi əmələ malik olan millətlər, dövlətlər arasındakı münasibətdə əhəmiyyət qazandıqları kimi, dövlətlərin daxili siyasətləri üzərinə də böyük təsirlər icra edəcəklərdir. Bu surətlə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və əməllər ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi amala hədəf olacaq o işıqlı ulduza sahib olmalıdırlar: çünki müttəhim bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərdə yeni əsaslar üzərinə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və belə bir silahdan məhrum qalan cəmiyyətlər kimsəyə söz eşitdirməyəcəklər!” (2. “Açıq söz”, 1915, №1).

Bu ana fikri biz Hüseyin Cavidin bu beytlərində görürük:

“Qoşarak nura səhli et pamal!
Həp sənindir, şərəf, ümid, iqbal.
Şaşırb durma böylə... bir aydın,
İdeal arxasınca qoş, çırpın!
Səni qurtarsa qurtarar birlik:
Çünki birlikdədir fəqət dirilik!”

Şair İbrahim Tahir isə artıq milli istiqlaldan açıqca danışıaraq,

“Yeganə novbəyi amal istiqlal millətdir!” deyir.

Azərbaycan topluluğu belə bir ruh və həyəcanla birinci dünya müharibəsinə girir. Daha 1911-ci ildə təşkil və 1917-ci ildə təkmil olunub, milli proqramla çalışan siyasi bir partiyanın (Milli Azərbaycan “Musavat” Xalq Partiyası) başçılığı ilə Azərbaycan Türklüyü müstəqil dövlət qurmağa doğru addımlar atır. Nəhayət, hərbin sonlarında Rusiya imperatorluğu məğlub olur və bu fürsətdən istifadə edərək, bundan 31 il əvvəl bugünkü bir misli, 28 May 1918-ci ildə, Azərbaycan Şurayı Millisi Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını bütün cahana elan etdi.

Bayanlar, Bəylər.

28 May 1918-ci il Azərbaycanın ən böyük bir günüdür. Bu gündə Türk və Müsəlman cəmiyyətləri içində şərq və qərb mədəniyyətlərinin qarşılaşdığı coğrafi bir sahədə yerləşən Azərbaycan mədəniyyəti tarixi seyrinin önəmli bir mərhələsinə varmışdır. Yüz il əvvəl Rusiya çarlığının idarəsinə ayrı-ayrı xanlıqlar şəklində keçən Azərbaycan, indi yekparə bir mədəniyyət varlığı və millət birliyi halında yenidən dünyaya doğurdu: seçdiyi hökumət şəklilə o, deyil sadə Azərbaycan, bütün Türk və İslam dünyasında bir yenilik göstərirdi: Cümhuriyyət qururdu. Beynəlmiləl demokratiya prinsiplərinə əsaslanaraq qurulan bu Cümhuriyyət – mavi, qırmızı, yaşıl – üç rəngli bayrağı ilə Azərbaycan mədəniyyət ənənələrinin bir xülasəsinə rəmzləndirirdi. Mavi rəng Türklüyün, yaşıl rəng İslamlığın, qırmızı rəng də Çağdaşlığın əlamətidir. Vaxtilə “Füyuzat” məcmuəsinin fəzil mühərriri “Türk xanlı, İslam iqmallı və firəng qiyafətli olalım” demişdi: sonra Türkcülüyün böyük filosofu Ziya Göyalt bu üçz imdeyi daha yaxşı üslubda demiş və eyni şüar, dediyimiz kimi, sonra “Açıq söz” qəzetəsinin başlığı altında bulunmuşdur.

Bütün Qafqaz ilə bərabər Azərbaycan Cümhuriyyəti də bolşevizmin dəmir pərdəsi arxasına alındıqdan sonra məmləkətin siyasi coğrafiyası kimi, mənəvi-mədəni mühiti də dəyişmişdir; burada rol oynayan tarixi mədəniyyət amilləri normal seyrələrindən qalmış, rus kommunizmi ilə totalitarizminin böyük əngəlləri ilə qarşılaşmışlardır. İndi orada rəsmən hakim olan mədəniyyət ideali “Böyük rus milləti ilə birləşmək” idealıdır; fəqət 28 May 1918 tarixində milli və mədəni vəhəsini almış, istiqlal dövründə gediləcək mədəni yolunu tapan Azərbaycan, bu istila basqını altında həqiqi yolundan çıxmış, var qüvvətilə varlıq mübarizəsinə davam etmiş və edir.

Bunu isbat etmək üçün 31 ildən bəri bolşevik rejimi altında bulunan Azərbaycandakı milli mədəniyyət olaylarını gözdən keçirmək gərəkdir ki, bu qonuya ayrıca bir konfrans ayırmaq istər. İndilik bu qədər qeyd edəlim ki, 31 ildən bəri orada Türk, Müsəlman və Qərb mədəniyyət dünyasının bildiyi mədəniyyət dəyər və idealları ilə kommunist dəyər və fikirləri arasında amansız bir mübarizə vardır. Bu mübarizə indiki halda bütün dünya ölçüsündə gedən müntəzəm mübarizənin bir parçasıdır.

Bu günlərdə türkcə qəzetlərdə əks edən bir fikri bəlkə də çoxunuz görmüşsünüzdür. Sovetlərdə indi müdhiş bir Rus-bolşevik şovinizmi zühur etmişdir. Rus mədəniyyət ölçülərini mütləq surətdə qəbul etməyənlər, buna müqabil millətlər arası mədəniyyət dəyərlərini qiymətləndirənlər kosmopolitizm ilə ittiham olunur və yaxası NKVD-nin əlinə verilir. Dünən pasionalist (millətçi) deyə təqib olunanlar bu gün kosmopolit deyə cəzalandırılırlar. Sovet qəzetlərində nəql olunan məlumata görə Rusiyanın özündə ədəbiyyat, elm, sənət və musiqi sahələrinə mənsub bir çox insanlar bu kosmopolitizm ilə günahlandırılaraq vəzifələrindən atılmış və meydandan götürülmüşlər. Eyni müdhiş dalğa Azərbaycana da sirayət etmiş, 24 mart 1949 tarixli “İzvestiya” qəzetəsi Sovet musiqisinin formalizm ilə modernizmə meyl etməsini istəyənlərə hücum edir; sonra da Ozolevets adında birisini “Azərbaycan kompozitorlarını ruslaşmaq və bu sürətlə qeyb olub ortadan getməmək üçün rus musiqi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

mədəniyyətinin ənənələrini təqib etməməyə” təşviq etdiyi üçün xırpalayı və özünü (onu) “utanmaz füzul” deyə təhqir edir. Eyni zamanda 16 mart 1949 tarixli “Литературная газета” adları çəkilən bir sıra Azərbaycanlı ədib və mühərrirlərin hələ “Füyuzat” məcmuəsi ənənələrinə bağlanıb türkçülük və müsəlmançılıq yaparaq, Avropa romantizmindən mülhəm olduqları şiddətlə tənqid olunur.

Bayanlar, bəylər!

Demək mübarizə davam edir və tariximizdən qüvvət alan mədəniyyət ənənələri bütün zorluqlar və güclüklərə rəğmən, hala canlılıq göstərir. Müzəffər olacaqları şübhəsizdir. Çünki getdikləri yol təbiidir, çünki bu mədəni dünyanın keçdiyi mədəniyyət və tərəqqi yoludur.

Zəfər onun, üç rəngli istiqlal bayrağının, Milli Azərbaycan Türk Demokratik Mədəniyyətininindir!

Yaddaş üçün: M.Ə.Rəsulzadə 27 noyabr, 1949-cu ildə yenidən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə “Xalqevi binası”nda keçirilən konfransa qatılmış və “Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı” mövzusunda məruzə etmişdir. Konfransda vurğuladığı kimi, bu onun 28 may, 1949-cu ildəki çıxışının davamı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti, Bakı., Sabah, 1994, Tərtibçi Asif Rüstəmli, N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan mədəniyyət ənənələri, səh, 46-62.

2. Nəsiman Yaqublü. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası, Bakı, 2013.
<http://anl.az/el/Kitab/2015/Azf-276310.pdf>

OUR LITERARY HERITAGE AND IMMORTAL EMIGRANTS (ON THE BASE OF THE REPORT “AZERBAIJAN CULTURAL TRADITIONS” BY M.A.RASULZADE)

Summary

In the article it is said about the report “Azerbaijan cultural traditions” by M.E. Rasulzade at a conference held on May 28, 1918 on the initiative of the “Circle of Azerbaijan Culture” in the building of the People’s House of Ankara. Further it is said about the situation in which this report was published and promoted about the comparison of its options known to us in Azerbaijan. As a result, it justifies which mission this report performs in the local situation.

Keywords: Democratic Republic, independence, culture, tradition, modern

НАШЕ ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ И ВЕЧНО ЖИВУЩИЕ НАШИ ЭМИГРАНТЫ (НА ОСНОВЕ ДОКЛАДА М.Э.РАСУЛЗАДЕ “КУЛЬТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА”)

В статье рассказывается о докладе “Культурные традиции Азербайджана” М.Э.Расулзаде на конференции проведенной 28 мая 1918-го года по инициативе «Кружка Азербайджанской культуры», в здании Народного Дома Анкары. Далее говорится о том в какой ситуации был опубликован и пропагандирован этот доклад, о вопросах сравнения его известных нам вариантов в Азербайджане. В итоге обобщается то, какую миссию выполняет этот доклад в местной ситуации.

Ключевые слова: Демократическая Республика, независимость, культура, традиция, современный

MAHİR QƏRİBOV
*İTV-nin aparıcısı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
mahir_garibov@yahoo.com*

AZƏRBAYCANIN MÜHACİR ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ İRS VƏ FOLKLOR MƏSƏLƏLƏRİ

Xalqımızın qədim tarixi, zəngin mədəniyyətindən qaynaqlanan milli irs və mənəvi dəyərlərimiz bütün dünyadakı soydaşlarımızı birləşdirən ümumi dəyərlər sistemidir. Yetmiş illik sovet müstəmləkəçiliyi dövründə siyasi ideyaları bədii obrazlara çevirən ədəbiyyatımızın, xüsusilə mühacirət ədəbiyyatımızın rolu əvəzsiz dərəcədə olmuşdur. Belə ki, məlum səbəblərdən milli məfkurəyə sadıq qala bilməyən sovet dövrü ədəbiyyatımızdan fərqli olaraq, mühacirət ədəbiyyatımız bütövlüklə azərbaycançılıq ideologiyasına söykənir, onun dəyərlərini poetik tərənnümün, epik təsvirin, dramatik dərkin, ədəbi-tənqidi baxışların predmetinə çevirir. Bolşevik rejiminə qarşı barışmaz mücadilə yürüdən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı eyni zamanda Vətən həsrətini, qürbət həyatının ağır-acılarını da ifadə edirdi. Mühacirət ədəbiyyatındakı nostalgiyanın folklorumuzda və klassik ədəbiyyatımızda ifadəsini tapan nostalji hisslərlə müqayisədə daha dərin mənəvi-psixoloji kökləri var idi. Bu, ilk növbədə Azərbaycanın itirilmiş istiqlaliyyətinin, müvəqqəti olaraq endirilmiş üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağının nostalgiyası idi.

Azərbaycan istiqlalı mövzusunun qürbət eldə məharətlə qələmə alınmış, M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi: “Azərbaycan istiqlal qayəsini mənimsəmiş, vətənin müstəqbel istiqlalına iman etmiş və kəndi xüsusi həyat və səadətini millət və məmləkətin həyat və səadəti şərti ilə təsəvvür edə bilmək idealizminə ermiş bir gənc azərbaycanlı sadə mühəndis, sadə hüquqçu, sadə memar, sadə iqtisadçı, tarixçi və sairə olmaqla iktifa edəmiz. O, eyni zamanda vətənçi bir mühəndis, milliyətçi bir hüquqçu, istiqlalçı bir iqtisadçı, tarixçi və sairə olmaq vəzifəsi ilə mükəlləfdir” (1:82). Nəzərə alsaq ki, mühacirlərin böyük əksəriyyəti sadəcə şair, yazıçı, dramaturq, tənqidçi kimi yox, həm də istiqlalçı, vətənçi ədəbiyyat xadimi nümunəsində söz ustası idi, məhz bu cəhət Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının formalaşmasını, “Azərbaycan davası”nın çox mühüm tərkib hissəsinə çevrilməsini şərtləndirmişdi.

Onu da qeyd edək ki, rus və Avropa dillərində yazan mühacirlər Azərbaycan və türk dillərinə də mükəmməl surətdə bələd idilər. Rus və fransız dillərində yazan C.Hacıbəyli, alman dilində yazan H.Münşi və Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan və türk dillərində də mükəmməl yazırdılar. Lakin hansı dildə yaranmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı heç bir zaman yarandığı ölkənin ictimai-siyasi və ədəbi- mədəni mühitində əriməmiş, özünün müstəqilliyini qoruyub saxlamış, daim milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq qalmış, kosmopolitizmə meyil etməmişdir.

XX əsr mühacirət ədəbiyyatımız “Azərbaycan davası”nın mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tərənnüm edəndə də, ümumilikdə türk birliyi ideyasını təbliğ edəndə də onun əsas hədəfi Azərbaycan istiqlalı olmuşdur. Bununla belə, mühacirət ədəbiyyatımızda, o cümlədən mühacirət nəsrimizdə milli istiqlal mücadiləsinin bilavasitə bədii tədqiqatın predmetinə çevirərək, onun müxtəlif dövrlərini, yaddaqalan məqamlarını epik lövhələrdə canlandıran əsərlər az deyildir. Bu əsərlərin müəllifləri, istiqlal mücadiləsinin bilavasitə fəal iştirakçısı olmuş M.B.Məhəmmədzadə, Ə.B.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, N.Şeyxzamanlı və s. kimi tanınmış şəxsiyyətlərdir. Bu müəlliflərin həm də istiqlal hərəkatımızın tarixi ilə bağlı dəyərli araşdırmaları və əsərləri vardır.

Ayrıılığın çəkilməz izzətini içərisində ömür sürən bu insanlar təkcə xalq ədəbiyyatı nümunələrini tədqiq, nəşr və təbliğlə məşğul olmamış, eyni zamanda, həm vətəndə, həm də qürbətdə folklorla bağlı müxtəlif səpkili məqalələr yayınlamışlar.

Mirzə Bala Məhəmmədzadənin istiqlal mücadiləsinin ağır anlarını əks etdirən “Vətən qaldı!..” hekayəsi Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında kiçik janrın ən parlaq nümunəsi sayılmağa layiqdir. Bu hekayədə Mirzə Bala “mənfur istilanın müdhiş dalğası ilə atıldığı” Rəşt şəhərində mühacir həyatı yaşadığı ilk aylarda baş verən bir hadisəni – məktəb yoldaşı Rəşidlə qəhvəxanala-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rın birindəki təsadüfi görüşünü təsvir edir. Sevinc və həyəcandan gözləri yaşarmış Rəşid təbii olaraq Vətəndəki hadisələr barədə Mirzə Balanı sorğu-suala tutur və ürəkparçalayan xəbərlər eşidir:

- Şimdi söylə bakalım, vətəndə nə var? Kimlər sağdır, kimlər ölmüş?
- Ölənlər ölmüş, qalan qalmışdır, dedim.
- General Səlimov sağmıdır?
- Öldürdülər...
- Ah...qatillər! ... Pəki, general İbrahim Ağa?
- Onu da...
- Qaytabaşı?
- Onu da öldürdülər...
- General Həşim bəy nəyədə?
- Onu da qətl etdilər...
- General Tlehas?
- Onu da...
- Süleyman paşa?
- Onu da... Onu da...

Bir az susdu... Dərin-dərin nəfəs alıyordu... Sonra yenə müraciət etdi:

- Nəşib bəy nəyədə?
 - Bəlli deyil...
 - Həsən bəy, Fətəli xan?..
 - Öldürmüşlər. O qızdı:
 - Həp öldürmüşlər... Nə var öldürmüşlər... O halda kim qaldı!!.
- Üzünə baxdım. Sıtmadan solmuş yanaqlarında göz yaşları vardı.
- Sağ qalan, dedim. Çoxdur...
 - Bütün rəisləri məhv etmişlər, bir kimsə ki qalmamış!..
 - Xeyir, qalmışdır...
 - Kim?..
 - Onları yetiştirən Millət... Milləti yaşadan Vətən!..

Mirzə Bala hekayəni simvolik bir sonluqla bitirir. Rəşidlə söhbətləri bu yerə yetincə: “Dışarda yenə günəş çıxmışdı. Bulud keçmiş, yağmur bitmiş, ətraf yenə aydınlanmış, bahara dönmüşdü”. Kiçik bir epizodu bədii ümumiləşdirmə gücüylə Azərbaycan istiqlalı ideyası ilə müvəffəqiyyətlə əlaqələndirən müəllif arkadaşları Rəşidin dili ilə belə bir inamını ifadə edir ki, “... İstila bu bulud kimi keçicidir. Madam ki, vətən qalmışdır, İstiqlal ümidi də qalmışdır!” (2:15).

Nağı Keykurunun (Şeyxzamanlının) “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” milli hərəkatın 1905-1920-ci illər arası, yəni I rus inqilabının başlanmasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər olan dönəminin ən mühüm hadisələrinin bədii-sənədli əksidir. İlk dəfə 1964-cü ildə İstanbulda nəşr edilən bu əsərin 1998-ci ildə Ankarada ikinci nəşri gerçəkləşdirilmişdir (3:121).

Əsərin ilk fəsillərində müəllif “Difai” partiyasının yaranması və fəaliyyətinə dair olduqca maraqlı hadisələri nəql edir, çarizmin devrilməsindən sonrakı dövrdə Azərbaycanda milliyətçi qüvvələrin fəallaşmasını, hər bi yardım göstərilməsi üçün Osmanlı hökuməti nümayəndələri ilə aparılan danışıqların bəzi diqqətəlayiq məqamlarını işıqlandırır. “Xatirələr”in Cümhuriyyət dövrünü, Milli Təhlükəsizlik Təşkilatının daxili və xarici düşmənlərlə, təxribatçılarla mübarizəsini əks etdirən səhifələri də maraqla oxunur. Müəllif maraqlı, bir sıra hallarda işə gərgin, dramatik hadisələrin təsviri fonunda Ələkbər bəy Rəfibəyli, Nəşib bəy Yusifbəyli, Səməd bəy Mehmandarlı, Əliəğa Şıxlinski kimi görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin yaddaqalan bədii-sənədli obrazlarını yaratmağa müvəffəq olur ki, bu da memuar janrının tələbləri baxımından təqdirəlayiqdir.

Bəzi məqamlarda hadisələrin təsviri zamanı xronoloji ardıcılığın əsassız olaraq pozulmasına, süjet xəttində ara-sıra nəzərə çarpan dağınıqlığa, fəsillərin sərlövhələrindəki təkrarlara baxmayaraq, N.Keykurunun (Şeyxzamanlının) sözügedən xatirələri Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin şanlı tarixini yaşadan əsər kimi qiymətlidir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Mühacirət ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd Ağaoğlunun 1930-cu ildə nəşr olunan “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri bədii sözün gücü ilə açıq cəmiyyətə dair baxışların təbliğinə həsr olunan dəyərli bir nümunədir. Bu əsər bədii-fəlsəfi traktat üslubunda olmaqla insan hüquqlarına, vətəndaş azadlıqlarına söykənən dövlət quruluşuna və açıq cəmiyyətə dair fəlsəfi-sosioloji düşüncələri bədii şəkildə inikas etdirir (5:136).

Hürriyyəti haqlı olaraq bir kültür məsələsi kimi səciyyələndirən Ə.Ağaoğlunun qənaətinə, uzun müddət istibdad altında əzilmiş mühtəllərin hürriyyətlə aşılması heç də asan bir iş deyildir. Çünki istibdadın hökm sürdüyü yer insanın ruh və qəlbidir. İstibdad öz taxtını məhz burada qurur, tacını burada taxır. Bəzən insanlar zahiri əlamətlərə görə istibdadı yıxılmış zənn etsələr də, həqiqətdə onun hər tərəfdə və hər kəsdə yaşadığını görürük. Məsələn, ağızları köpük dolusu hürriyyətdən danışanlar qonşularının hürriyyətinə qarşı dözümsüz olurlar. Çünki istibdadın taxtı qırılmamış, ruhlardan, könüllərdən sökülüb atılmamışdır (4:7). Müəllifin fikrincə, istibdadın ruh və qəlblərdən silinməsi üçün ilk növbədə yalan, riyakarlıq və məddahlıq yasaq edilməlidir. Çünki bunlar zəiflərin, zəllillərin, qorxaqların işidir, ruhun miskinliyinin əlamətidir. Halbuki hürri ola bilmək üçün insan qüvvətli, cəsur, əzmkar olmalıdır. Cəmiyyətdə yalanın aradan qalxması bir tərbiyə məsələsidir ki, ailədən və məktəbdən başlar, cəməatlə bitir. Ailə və məktəb uşaqların ilk ruhi təməllərini atarlar. Uşaq ana və atasını, müəllimini təqlid edən bir məxluqdur.

Mürəkkəb və keşməkeşli həyat yolu keçmiş olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də son dərəcə zəngin bir irs qoyub getmişdir. Həyatının erkən çağlarından xalqın azadlığı uğrunda mübarizə meydanına atılması ədibin yaradıcılığına siyasi çalar və məzmun gətirmiş və o, ədəbiyyatın hansı janrına müraciət edirsə etsin, bundan uzaqlaşma bilməmişdir.

Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin ideoloji və aparıcı şəxsiyyəti kimi M.Ə.Rəsulzadə milli dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etmiş, xalqı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu qlobal, tarixi hərəkətin başında durmuş və gələcək nəsillərə böyük bir siyasi məktəb təcrübəsi qoyub getmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra mühacirətə getməyə məcbur olan mütəfəkkir siyasi və ədəbi fəaliyyətini Türkiyə və Avropanın müxtəlif ölkələrində davam etdirmişdir. Beləliklə, o, bir tərəfdən dünyaya səpələnmiş Azərbaycan mühacirətinin vahid siyasi təşkilatda birləşməsinə nail olmuş, qarşı tərəfdən öz xalqının tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə bağlı müxtəlif səpkili tədqiqatların yazılması və nəşri ilə vətəndə başlamış olduğu istiqlal mücadiləsini yeni bir məcraya yönəltmişdir (8:7).

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılıq irsinin araşdırılması da onu göstərir ki, istər vətəndə, istərsə də mühacirətdə onun fəaliyyətində ictimai-siyasi və ədəbi-kulturoloji məqamlar qaynayıb-qarıxmış, biri digərini tamamlamışdır. M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslıq irsinin öyrənilməsi dövrün ədəbi mənzərəsinin bütövlüyünü təmin etmək, milli mədəniyyətə münasibətdə birtərəfliliyə son qoymaq baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdən əlavə, ədibin yazılarında həllini tapan problemlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bunların içərisində müəllifin ədəbiyyat tarixi konsepsiyası, ədəbi-mədəni irsin milli məfkurə işığında araşdırılması, ədəbiyyat və siyasət, sənətkar və cəmiyyət problemlərilə bağlı mövqeyini və s. misal göstərmək olar.

1923-cü ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə İstanbulda “Yeni Qafqazıya” jurnalı nəşrə başlamış, 1928-ci ildə isə onun İstanbulda “İnqilabçı Sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi”, “Millət və Bolşevizm”, “Qafqasya türkləri” “Azərbaycan respublikasının keçmişi, təşəkkülü və indiki vəziyyəti”, “Əsrimizin səyavuşu”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” kitabları çap edilmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu əsərlərdə gələcək nəsillərə üz tutub deyirdi.

“Ey gələcək nəsil, ey gənclik! Ey əsrimizin Siyavuşunun böyümüş oğlu! Sənin öhdəndə böyük bir vəzifə var. Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı. Onu min müşkülə ucaldaraq dedi ki: “Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!” (7:52).

Həmin ildə M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə “Azəri türkü” (1928-1931), sonra isə “Odlu yurd” (1929-1930) jurnalları və həftəlik “Bildiriş” (1929-1931) qəzeti nəşr edilir. M.B.Məmmədzadə Məhəmməd Əminin mətbuatdakı çıxışları barədə yazırdı: “Çünki o, mətbuatın nə kimi bir qüvvə olduğunu yüksək qiymətləndirirdi... Mətbuat aydınlaşdırma ilə birlikdə fikirləri və beyinləri bir ideal ətrafında birləşdirmək, tərbiyə və sövq etmək qüdrətinə də malikdir” (9:10).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

1922-ci ildə əvvəl Avropaya, sonra isə Türkiyəyə gələn M.Ə.Rəsulzadə 1923-cü il 23 sentyabrda “Yeni Qafqazya” adlı dərgi nəşr etdirməyə başladı, beləliklə, mühacirət mətbuatının əsası qoyuldu və onun məramı, məqsədi belə bildirilirdi: “Yeni Qafqaziya” bilxassə rus imperatorluğuna qarşı mücadilə edir. O, çarizmi olduğu qədər bolşevizmi də türk dünyası üçün ziyanlı və Qafqaza düşmən görür” (8:172)

Mühacirətdə mətbuatın nəşri çox böyük bir hadisə idi və Azərbaycan ziyalıları artıq vətəndən uzaqlarda da onun hüriyyət davasını, istiqlal mübarizəsinin davamı üçün bir vasitə əldə etmişdilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, “Yeni Qafqaziya” yalnız azərbaycanlıların deyil, bütün rus əsiri türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə idi. “Daxildə və xaricdə böyük və dərin təsirlər yapan və Sovet hökumətinin rəsmi protestoya icbar edən” bu dərginin səhifələrində folklorla bağlı materiallara yer ayrılır, hətta öz siyasi baxışlarının daha aydın ifadəsi məqsədilə xalq ədəbiyyatı örnəklərindən istifadə olunurdu. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, dərginin ilk, daha doğrusu, proqram məqaləsində siyasi vəziyyətin şərh zamanı qədim yunan əsətinə müraciət edilmiş və o, “Atəş çalan Prometey” (Odu oğurlayan Prometey) adlandırılmışdır. Müəllif odu Allahlardan oğurlayaraq insanlara gətirən və bunun müqabilində Zevs tərəfindən əzablara məhkum olunan Prometeydən istifadə edərək, öz istiqlal savaşının elə dəqiq ifadəsini vermişdi ki, dərhal sovet Azərbaycanında ciddi müqavimətlə qarşılanmışdı. (9:173).

Mühacirət həyatının ağır şərtləri daxilində mübarizə aparmaq, maddi imkansızlıq, yurdsuzluq kimi çətinliklər içərisində yaşamaq və nəhayət kənar ölkə daxilində siyasi mücadiləyə uyğunlaşmaq çox çətin idi. Digər tərəfdən buraya nəhəng bir imperiya maşını – Sovetlər Birliyi də təsir edirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq nəşr olunan jurnal və qəzetlərdə o, türklərə məqbul olan bir ideal cəmiyyət yaratmaq; türklərin bir-birilərini tanımalarına xidmət etmək; Osmanlı türkləri arasında türk milli ruhunun inkişafına və qüvvətlənməsinə kömək etmək; dövlətlərarası siyasətdə əsas fikri, türk aləminin mənafeyinin müdafiəsinə yönəlməkdən ibarət idi. M.Ə.Rəsulzadə “Milli dirilik” məqaləsində ümmət və millət məfhumlarının eyniləşdirilməsinin yanlış olduğunu “ümmət” kəlməsinin sırf dini məzmun kəsb etdiyini, millət məfhumunun isə “dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənə-tarixiyyə və nəhayət, etiqadi-diniyyə birliklərinin məcmusundan ibarət olduğunu” göstərirdi (8:17).

M.Ə.Rəsulzadə ictimai-siyasi xadim olmaqla yanaşı həm də görkəmli ədəbiyyatşünas idi. 1930-cu ildə onun Parisdə fransız dilində “Azərbaycan və istiqlaliyyəti”, daha sonra isə rus dilində “Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm” kitabları çap olunur. 1933-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin Berlində nəşr edilən “Azərbaycan respublikası haqqında bəzi qeydlər” adlı kitabı da böyük maraq doğurur. “Doğuda Xəzər dənizi, quzey Qafqaziya, Bakıda Gürcüstan ilə Ermənistan və güneydə İran ilə sərhəddir. Başlı qarlı dağlarla, bəzi yerlərində okean səthindən aşağıda yerləşən burası türlü bitkilərlə, heyvanlar baxımından çox çeşidli bir mənzərəyə malikdir” qeydləri ilə o, Azərbaycanın coğrafi xəritəsini verməklə yanaşı təbiəti, flora və faunası eyni zamanda tarix, mədəniyyət, ədəbiyyat, adət və ənənələri ilə bağlı çox dəyərli məlumatları Avropa insanına çatdırı bilir.

M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatın böyük təsir və təbliğ gücünə malik olduğunu bilir, onun yalnız ayrı-ayrı fərdlərin mənəvi-əxlaqi simasının formalaşdırılmasındakı müstəsna rolunu deyil, həmçinin millətin millət kimi formalaşmasındakı əhəmiyyətini görür və qiymətləndirirdi. O, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” əsərində Litva, latış, eston, fin kimi Baltik sahil ölkələri xalqlarının istiqlal mübarizəsində ədəbiyyatın və onun bir qolu olan folklorun rolunu xüsusi qeyd edirdi (8: 9). Ədəbiyyatın xəlqiliyi məsələsi də ədəbiyyat və siyasət probleminin mühüm tərəflərindən biridir. Bu məsələyə də özünün münasibətini bildirən Məhəmməd Əmin bəy ədəbiyyatın xalq arasında geniş yayılmasını, onun kütlələrə təsiri və nüfuzunu vacib sayırdı. “Yüz illik əsarət dərsi ilə iki illik hüriyyət qovğası bizi özümüzə tanıtdı. Birlik və istiqlaliyyətimizin işarəsi olaraq əlimizdə türklüyümüzü, müsəlmançılığımızı və çağdaş bir xalq olduğumuzu göstərən üç rəngli istiqlal bayrağı vardı” (8: 144).

Onun 1936-cı ildə Berlində alman dilində “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsi, 1938-ci ildə “Azərbaycan problemi”, 1939-cu ildə isə Varşavada “Azərbaycanın hüriyyət savaşı” kitabları polyak dilində nəşr olunmuşdur. Bu məqalə və kitablarda o yazırdı: “Gedəcəyimiz yol əski zaman şairlərinin iftixar etdikləri kimi “Rəhi-narəbdə” (getməyən yol) deyildir. Əksinə, bu yol çox müşkül

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

və tikanlı olmaqla bərabər, gedilmiş şanlı bir yoldur. Bu haqq yolu və millət yoludur. Bir yol ki, müasir şərq hal-hazırda o yolla salih olmuşdur. Bir yol ki, sabit Rusiya imperatorluğu daxilində yaşayan məhkum millətlər, dəxi o yola girmişlərdir. Bir yol ki, milliyyət hədəfi istiqaldır!”

İkinci dünya müharibəsi illərində Almaniyada yaradılan Azərbaycan legionerlərində “İrtibat Heyəti”nin - Ferbindunqştabın hərbi, mülki və diplomatik şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Hərbi şöbəyə Ə.Düdənginski, mülki işə F.Əmircan, diplomatik sahəyə isə A.Atamalibəyov rəhbərlik edirdi. Birinci iki şöbənin müxtəlif bölmələri vardı. Hərbi şöbədə hərbi əsirlərlə bağlı məsələlərə Rəhim Babayev, legion məsələlərinə polkovnik İsrafilbəy İsrailov, xüsusi hissələrə İslam Əliyev baxırdı. Mülki şöbədə azərbaycanlı fəhlələr məsələsi bölməsinə Səbzəli Məmmədov, azərbaycanlı mütəxəssislər bölməsinə Cümşüd Məmmədov, radioveriliş bölməsinə Ənvər Qaziyev rəhbərlik edirdi. Diplomatik şöbə isə Xarici İşlər Nazirliyi ilə müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi və azərbaycanlıların işlədiyi müxtəlif alman müəssisələrindəki problemləri həll etmək istiqamətində fəaliyyət göstərirdi (12: 4). Həmçinin, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı ilə Milli Azərbaycan Komitəsi yaradılmışdı. Rəsulzadə bu münasibətlə yazırdı:

“1943-cü ildir. İkinci Cahan hərbi əsnasında Alman Xariciyyə Nazirliyindən fon Şulenburgin dəvəti üzərinə Berlində idim. Milli Azərbaycan Komitəsi təşəkkül etmişdi; bu komitə Milli Azərbaycan davasının əsaslarını alman məqamlarına qəbul etdirmək üzrə fəaliyyətə keçmişdi”.

M.Ə. Rəsulzadənin Almaniyada soydaşlarımızla görüşü zamanı ümumi kultüroloji, ədəbiyyat və siyasət məsələlərindən bəhs edilir; klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrinə, ədəbiyyatımızın müxtəlif problemlərinə, folklorumuza, Güney Azərbaycan ədəbiyyatı və mühacirət ədəbiyyatına aid məsələlərə toxunurdu. Onun çıxışlarının eyni zamanda məqalələrinin mühüm bir hissəsini sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında milli kökdən uzaqlaşma meyillərinin, ruslaşdırma siyasətinin tənqidi təşkil edirdi. “Ədəbiyyatın xəlqiliyi məsələsi də ədəbiyyat və siyasət probleminin mühüm tərəflərindən biridir”. Bu məsələyə özünün münasibətini bildirən M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatın xalq arasında geniş yayılmasını, onun kütlələrə təsirini və nüfuzunu vacib amillərdən biri hesab edirdi. Bu haqda isə müəllif 1949-cu ildə Ankarada nəşr olunan “Azərbaycan kultür gələnləri” əsərində geniş bəhs edirdi.

“Klassik türk ləhcələri arasında Azərbaycanın xüsusi bir yerə malik olduğu da qeyd dəyər. Aşıq adını daşıyan səyyar xalq xanəndələri tərəfindən “Koroğlu”, “Şah İsmayıl”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib” və başqa bu kimi dastanların “saz” çalğıları ilə bərabər söylənilməsində Azərbaycana məxsus bir gözəllik vardır. Məlik Məhəmməd növündən pəhlivanlara aid məsəllər Azərbaycan xalqı arasında çox sevilir. Bu dastanlar və məsəllərdəki qonu isə; zəifləri qorumaq, başqasına yardımda bulunmaq, nəfsini fəda etmək, sevgiliyə qarşı vəfalı olmaq, dostluğa sadıq qalmaq, qardaşlığı səbat göstərmək və qoçaqlığa, qorxu bilməmək kimi özgəgüdərlər anlamalardır. Azərbaycan xalq mahnılarından ibarət olan “bayatılar” üslublarındakı siyasət, fikirlərindəki mənə və hisslərindəki incəliklərlə ayrılırlar. İldırım, məşalə, “kişnəyən ata”, yağmurda “ağlayan buluda” bənzər. Bunların ikisi də “Dağ ətəyində ölən igid” üçün təəssüf duyarlar.

Bu dağlar, yücə dağlar,
Başı qar- sulu dağlar;
Burada bir igid ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar!

Əsərdə həmçinin böyük mütəfəkkir alim, dramaturq M.F.Axundov yaradıcılığından, satirik jurnalistikamızın şah əsəri sayılan “Molla Nəsrəddin” jurnalından və onun əməkdaşlarından da söhbət açaraq onların fikirlərini bir daha təsdiq edir. “Teatrın, şerin, hekayənin və qəzetəçiliyin bu dövrdə yeganə məqsədi xalqa ümumi insan fikrinin irəliləməsinə ayaq uydurmaq gərəyini anlatmaq olmuşdur... Bu dövr ədəbiyyatı mövcud durumu tənqid etmək xüsusuda qüvvətli, kəskin və parlaqdır. Bu tənqid “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin istedadlı naşiri Cəlil Məmmədquluzadənin vaxtilə ortalığı vəlvələyə salan “Ölülər” pyesi Azərbaycan tənqidçi ədəbiyyatının şah əsəridir” (11:18). Müəllif bu əsərində Azərbaycan satirik şer məktəbinin yaradıcısı olan M.Ə.Sabirin milli oyanışımızdakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirir, eyni zamanda romantik şair M.Hadinin yaradıcılığına da öz münasibətini bildirir.

Mühacirət mətbuatı içərisində Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə 1932-1934-cü illərdə 36, 1954-cü ildə isə bir sayı nəşr edilən “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisinin fəaliyyəti də təqdi-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rəlayıqdır. Redaktor dərginin hansı zərurətdən doğduğunu şərh edərkən, onun məhz Azərbaycanı bütün yönləri ilə tanımaq, xalqımızın elmi və mədəni irsinin təbliği məqsədindən yarandığını elə birinci sayında ciddi arqumentlərlə dilə gətirmişdir: “Elmi münasibətin millətlər arasında gündən-günə sıxlaşması və bu vəsilə ilə daha fazla tanıya bilməsi əvvəlcə böyük millətlərin mövzusu daxilində qalan yurdumuzun artıq müstəqilən tədqiqinin bir zərurət olaraq tələb etməkdədir. Kəndi kəndisini bizzat tədqiq etməyən millətlər başqa millətlərin etnoqrafi tədqiqi mövzusunda başqa bir şey olmamışdır. Halbuki Azərbaycan bu ibtidai dövrəsini artıq üzərindən atmış və qapısını da elmi kapitülasionlara qapamışdır” (13:3).

Bu dərgidə Azərbaycanın mədəni irsi, dilçilik, etnoqrafiya, folklor və tarixi ilə bağlı məqalələr yayımlanmışdır. Xalqı azadlığa, hüriyyətə səsləyən müəllif bütün cidd-cəhdlərə rəğmən, sovet təbliğatına, onun müxtəlif üsullarla insanları susmağa məcbur etməsinə baxmayaraq, xalqın azadlıq sevgisinin, istiqlal arzusunun əbədi yaşadığını, bunun sübutunun isə məhz yaratdığı əsərlər olduğunu və onların senzura təzyiqləri ucbatından çox vaxt şifahi şəkildə yaşadığını diqqətə çatdırmışdır. “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin də xalqımızın milli mənəvi sərvətlərinin təbliği və yayılması sahəsində xidmətləri çox böyükdür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. M.Ə. Rəsulzadə. “Milli Təsanüd”, Ankara 1978
2. Mirza Bala. “Vatan kaldı!” Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, Ankara, 1952
3. Keykurun Naki. “Azərbaycan İstiklâl Mücadelesi Hatıraları”, Ankara, 1998
4. Ağaoğlu Ahmet. “Serbest Fırka Hatıraları”, İstanbul, 1969
5. Ağaoğlu Ahmet. “Serbest İnsanlar Ülkesinde”, İstanbul, 1931
6. M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan Kültür Gələnləri”, Ankara, 1949
7. M.Ə. Rəsulzadə. “Əsrimizin səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi” Bakı 1991
8. Resulzade Mehmet Emin. “İstiklal mefkuresi ve Gençlik”, İstanbul, Amedi matbaası, 1925.
9. Mehmetzade Mirza Bala. “Azərbaycan Mühacirlik Matbuatının Otuz Yıllığı (1923-1953)” “Birleşik Kafkasya”, Münih, 1953
10. Mehmetzade Mirza Bala. “Milli Azərbaycan Hareketi”, Ankara, 1991
11. V. Sultanlı, “İstiqlal sevgisi”, Bakı, 2014
12. Cəfərli M. “Böşevizm və faşizm arasında.” Azadlıq qəzeti, Bakı, 2000
13. “Azərbaycan Yurt Bilgisi”, Dergi, İstanbul 1932

THE PROBLEMS OF NATIONAL HERITAGE AND FOLKLORE IN AZERBAIJAN IMMIGRATION LITERATURE

Summary

In Azerbaijan immigration folklore the national heritage and the samples dealing with folklore have been widely presented in works that transform national independence as a subject of literary research and portrey its various aspects, memorable moments on epic poems. In this article it is talked about the national history, cultural heritage and folklore samples in Azerbaijan immigration literature.

Key words: immigration folklore, national heritage, folklore, national history, Azerbaijan

“НАЦИОНАЛЬНОЕ СОБЫТИЕ И ФOLKЛОРНЫЕ ВОПРОСЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭМИГРАНТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ”

Резюме

В азербайджанской эмигрантской литературе широко представлены образцы в работах, связанных с национальным наследием и фольклором, которые непосредственно превращая национальную борьбу за независимость на предмет литературного исследования, изображают различные его отрасли, памятные моменты в эпических картинках. В данной статье рассматриваются примеры национальной истории, культурного наследия и фольклора в азербайджанской литературе.

Ключевые слова: иммиграционный фольклор, национальное наследие, фольклор, национальная история, Азербайджан

SÖNMƏZ ABBASLI

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
sonmezabbasli@gmail.com*

CEYHUN BƏY HACIBƏYLİ VƏ QARABAĞ FOLKLORU

Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının Şərqi və Qərbi ölkələrində yayılmasının öyrənilməsinə maraqlı son illərdə daha da artmışdır. Bu işə diqqət xüsusən XIX yüzilliyin əvvəllərində başlayaraq geniş vüsət almış, sahə ilə bağlı müvafiq tədqiqatların meydana çıxması üçün zəmin yaratmışdır.

“Koroğlu” eposunun polyak əsilli şair-tərcüməçi, şərqşünas Aleksandr Xodzko tərəfindən Londonda ingilis dilində nəşri (1842-ci il), ayrı-ayrı ünlü simalar tərəfindən dastanın alman, fransız, macar dillərindəki nəşrlərini də Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının tərkib hissəsi kimi dəyərləndirmək mümkündür. “Koroğlu” eposu da Avropada mühacirət həyatı keçirmiş və mənəvi irsimizin tərkib hissəsi kimi qəbul edilmişdir.

Danılmaz faktdır ki, bizim ziyalıların önəmli bir dəstəsi bəzi ictimai-siyasi amillər ucbatından Avropanın qabaqcıl ölkələrində təhsil almaqla yanaşı, həm də qürbət həyatı keçirmişlər. Belə bir həyat tərzini yaşamaq Ceyhun bəy Hacıbəylinin talehinə də nəsis olmuşdur.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyat tariximizdə elə simalar var ki, onlar barədə öləri bəhs etmək qeyri-mümkündür. Həm yazıçı, publisist, salnaməçi, həm jurnalist, redaktor, eləcə də tərcüməçi kimi tanınan C.Hacıbəyli bu qəbildən olan parlaq simalardandır. Mir Möhsün Nəvvab, Xurşidbanu Natəvan, Molla Pənah Vaqif, Y.V.Çəmənəminli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Firudin bəy Köçərli, Üzeyir bəy Hacıbəyov kimi dahilər yetişdirmiş Azərbaycanın əzəli-əbədi torpaqlarından olan Qarabağdan Ceyhun bəy Hacıbəyli kimi bir ziyalının üzə çıxması heç də təəccüblü deyil. Üstəlik, burada ailə faktorunun da böyük rolu var. Fakt göz qabağındadır: Zülfüqar Hacıbəyov, Üzeyir Hacıbəyov və Ceyhun Hacıbəyli. Üç qardaş və üç istedad sahibi. Təbii ki, Üzeyir Hacıbəyov miqyasında olmasa da Zülfüqar Hacıbəyov və Ceyhun bəy Hacıbəyli də öz zamanlarında elə işlər görmüşdülər ki, onları daim xatırladacaq bu zəngin irs nəticədə müasir dövrdə gəlib çıxmış, əbədi yaddaşlara həkk etmişdir.

Ceyhun bəy Hacıbəyli (1891-1962) Şuşada anadan olmuş, ilk təhsilini elə orada almış, daha sonra Bakıya gəlmiş və şəhərdəki “Rus-Tatar” məktəbini bitirmişdir. Bakı həm də onun həyatında bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Belə ki, məşhur milyonçu Murtuza Muxtarov onun istedadını duyaraq ona maddi dəstək göstərmiş, C.Hacıbəyli də bu dəstəyi doğrultmuş və uğurla imtahan verərək təhsilini Sankt-Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində, bir qədər sonra isə Parisin Sarbon Universitetində siyasi biliklər fakültəsində davam etdirmişdir. Ceyhun bəy Hacıbəyli 1919-cu ildə Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin tərkibində Versal Sülh Konqresinin iştirakçısı olmuş və müşavir təyin olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınması məqsədi ilə təşkil olunmuş bu konqres əslində nailiyyət əldə edə bilmişdir. Artıq Antanta Azərbaycan Respublikasının istiqlaliyyətini tanımışdı. Təbii ki, bu addım Sovet Rusiyasının böyük etirazına və qəzəbinə səbəb olmuş, bolşeviklərin işğalından sonra məlum səbəblər üzündən Ceyhun bəy Vətəninə dönə bilməmişdir. O, Parisdə 43 ilə yaxın mühacir həyatı keçirmişdir.

Qürbət həyatı onu bir gün də belə yaradıcılıqdan ayırmamış, əksinə ona doğru yönəlmişdir. Bu müddət ərzində C.Hacıbəyli Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası, folkloru, ədəbiyyatı, dilinə və musiqisinə dair araşdırmaların müəllifi olmaqla yanaşı, bədii yaradıcılıqdan da uzaq qalmamışdır. Povestləri, hekayələri, felyetonları işıq üzə görmüşdür. Onun həm ictimai-siyasi, həm ədəbi-publisistik fəaliyyəti araşdırıcıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Ş.Qurbanov, V.Quliyev, Ş.Vəliyev, B.Ağayev, M.Qasımlı, A.Tahirli, V.Sultanlı, N.Muradəliyeva, M.Teymur, N.Allahverdiyeva, F.Hicran (Vəliyeva), A.Həsənzadə, F.Xəlilzadə və digərləri onun cazibəsindən kənarda qala bilməmişdilər.

C.Hacıbəylinin bir özəlliyi də ondadır ki, o, doğulduğu Şuşaya – Qarabağın iç dünyasına, folkloruna ruhən bağlı bir insan idi. Qarabağın təkrarsız, zəngin və əsrarəngiz folkloru onu özünə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

cəlb etmişdi. O, məzuniyyətlərini, tətillərini doğma yurdunda qarış-qarış, oba-oba gəzərək folklor materialı toplamaqla keçirmişdir.

Onun folklorla dair yalnız bir əsəri məlumdur: cəmi 48 səhifədən və 33 bölmədən ibarət olan “Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsəri. Əsər məşhur türkoloq V.Radlovun planlaşdırdığı “Türk-tatar dialektlərinin kolleksiyası” adlı xüsusi nəşr üçün yazılmışdır. Lakin kitabın materialları hələ inqilabdan xeyli əvvəl yığılmışdır. “Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsəri C.Hacıbəylinin yaradıcılığında xüsusi elmi dəyər kəsb etmiş, 1933-cü ildə Parisdə “Asiya jurnalı”nda çap olunmuşdur. Əslində, C.Hacıbəyli bu əsəri rus dilində yazmış, parisli oxuculara Qarabağın mənəvi dünyasını göstərmək üçün onu yenidən işləmiş və fransız dilinə tərcümə etmişdir. Məhz, C.Hacıbəylinin sayəsində fransız oxucusu Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Qarabağla yaxından tanış olmaq imkanı əldə etmişdir. Bizim isə bu kitabla tanış olmaq imkanımız əsərin fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsini və nəşrə hazırlanmasını öz üzərinə götürmüş, tədqiqatçı B.Ağayev və kitabın elmi redaktoru fil.ü.e.d. prof. M.Qasımlının səyi nəticəsində mümkün olmuşdur. Yalnız 1994-cü ildə, 61 ildən sonra Azərbaycan oxucusu “Ozan” nəşriyyatında çapdan çıxmış bu əsərlə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etmişdir. Ümumiyyətlə, C.Hacıbəylinin irsi ilə tanışlıqda böyük zəhməti olan bir şəxs də var. 1990-cı ildə diplomat Ramiz Abutalıbov şəxsi təşəbbüs göstərərək, C.Hacıbəylinin 150 kiloluq, 20 qovluqdan, 500 sənəddən ibarət arxivini Bakıya gətirməyə nail olmuş və onu təmənnəsiz olaraq Respublika Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinə təqdim etmişdir.

“Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsərində Qarabağdan toplanmış folklorun bir çox janrlarına dair örnəklər və bəzən də onlara verilən şərhələr, izahlar yer alır. Qarabağın bayatı dünyası, alqışı-qarğışı, andı, oxşaması, laylası, zarafatı, məzəli deyimi maraqlı nümunələrlə təqdim olunur. Ceyhun bəy Hacıbəylinin Avropa oxucularına təqdim etdiyi, geniş planda əsərində özünə yer almış çoxsaylı folklor örnəkləri və dialekt sözlər həqiqətən də Qarabağ folklorunun ötən əsrin əvvəllərindəki abu-havasını bizə təqdim edən əvəzsiz bir məxəzdir.

C.Hacıbəyli özü də bu əsərin dəyərini duyaraq “Sözünü”ndə yazırdı: “Oxucu bu tədqiqatla lap kiçik yaşlarından azəri dilində danışan bir adamın türk folkloruna töhfəsini görəcək” (1, 6).

Və yaxud da müəllif əsərin “Giriş” hissəsində Qarabağ dialektinin səslənməsinə görə zəngin, formasına görə cazibədarlığını qeyd edərək yazırdı ki, “Azərbaycan üçün Qarabağ dialekti, Fransa üçün Cənub dialekti, daha doğrusu tələffüzü kimidir. Bu kiçik ölkədə tələffüz bir rayondan başqasına keçdikcə dəyişir” (1, 7).

Ceyhun bəy Hacıbəyli bu əsərində Qarabağın dialektini olduğu kimi saxlamışdır. Folklor toplanmasının ən vacib şərtlərindən biri də bu idi. Təqdim olunan nümunələr də Qarabağın şirin, xoşagəlməz dialektində təqdim olunmuşdur ki, bu da toplanmış folklor nümunələrinin olduğu kimi, orijinallığı və yazıldığı kimi çap olunması baxımından seçilirdi.

Əsərdə müəllifin özü tərəfindən toplanmış 30 tapmaca yer almışdır. Əsərdə verilən bəzi tapmacalara C.Hacıbəyli bəzən özünün şərhələrini verir. Məsələn, açması Quran olan bir tapmaca nümunəsinə diqqət yetirək:

“Tatı taddöördüm
Əcəb sufatdöördüm
İyirmi dördıldızı
Bir ayın altdöördüm” (Quran) (1, 9).

Müəllif bu tapmacaya şərh verərək qeyd edir ki, “birinci iki misranın tapmacanın obyektinə əlaqəsi yoxdur, onlar giriş və qafiyəyə xidmət edirlər” (1, 9). Və yaxud oxlov haqqında olan “Uzun qız ob əzər” (oxlov) nümunəsi haqqında qeyd verir: “Haqqında danışdığımız oxlov uzun və nazik olur. Kəndlilər gündəlik həyatda onu bir-birindən istifadə üçün götürürlər” (1, 9).

Qeyd olunan əsərdə müəllif yanılmaqlara da yer ayırır və onlar “alliterasiya” başlığı altında təqdim olunur. Müəllif bu janrın Qarabağ əhalisi arasında geniş yayıldığını, həm çaşdırıcı, həm zarafat məqsədilə işləndiyini vurğulayır və ən əsası, cümlənin cəld təkrar edilməsini vacib şərt sayır (1, 10).

Əsərin “Qafiyəli xalq deyimləri” bölməsində həm yeni evlənmələri tənbeh etmək məqsədi daşıyan deyimlər, həm cavan qızlarla bağlı xalq deyimləri, eləcə də müxtəlif mövzulu deyimlər təqdim olunur:

“Qaladan gəldim assız
Bir alma kəsdim dassız

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Kafir oğlu imansız
Nejə atarsan mənsiz” (1, 13).

nümunəsində müəllif “qala” sözünün hansı anlamda işləndiyini qeyd edir və məlum olur ki, istehkam, möhkəmləndirilmiş yer mənasını verən “qala” sözü burada Xanlar dövründə Qala olmuş Şuşa şəhərini ehtiva edir (1, 13).

O dövrün Şuşa cəmiyyətinin bəzi bəyləri, bəy xanımları, işvəli xanımları, eləcə də keçəllər barəsində el arasında bir çox xalq məzhəkələri dolaşırdı ki, C.Hacıbəyli məlum əsərində bu örnəkləri də tədqiqatə cəlb etməkdən çəkinmir. Məsələn:

“Hasan bəyin arvadı
Göydə uçan durnadı” (1, 14).

və yaxud

“Hüseyn bəyin arvadı
Yoluxmuşca qarğadı” (1, 14).

eləcə də yerli bəylərdən Həsən bəy haqqında xalq arasında dolaşan:

“Həsən bəyin nəyi var?
Göyə çıxan atı var.
Həsən bəyin nəyi var?
Göy muncuxlu iti var” (1, 14).

kimi nümunələr əsəri daha da oxunaqlı edir.

Müəllifin ağı seçimi, bayatı seçimi də maraqlıdır. Ağı nümunələrinin birində C.Hacıbəyli Kərbələdə baş verən hadisələrlə, İmam Hüseynin vəziyyətilə öz mühacir vəziyyətini müqayisə edir:

“Kalbalam vay, qalam vay,
Kalbalada qalam vay
Çəkilibdi kərpici
Alınıfdı qalam vay” (1, 20).

Qarabağda bayatılar hələ əski çağlardan folklor janrları içərisində ən işlək janr olmuşdur. Molla Vəli Vidadinin XVIII əsrdə qələmə aldığı:

“Küllü-Qarabağın abi-həyatı,
Nərmü-nazik bayatıdır bayatı.

misraları Qarabağ folklor çevrəsində bayatının tutduğu yeri öz-özlüyündə müəyyənləşdirir. Üstəlik, Sarı Aşıq və Lələ kimi məşhur bayatı ustalarının da Qarabağdan çıxması bizə imkan verir ki, Qarabağı bayatının “beşiyi” adlandıraraq.

Bu baxımdan Qarabağın folklor xəritəsində, elat dünyasında, məişətində özünə yer edən bayatılar saysız-hesabsızdır.

Ceyhun bəy Hacıbəyli də illər uzununu köksündə gəzdirdiyi dərdi, nisgili bayatılarla oxuculara çatdırmaqla rahatlıq tapır, bayatı onun karına gəlir:

“Qarabağda talan var,
Zilfin üzə salan var
Mən burda çox əyləndim
Gözü yolda qalan var” (1, 33).

Onun bayatılarla bağlı fikirləri maraqlı doğurur: “Musiqi baxımından bunlar çöllü, köçəri mahnıları olub, sonluqlarını müğənni səsinin ən yüksək zirvəsi ilə oxuyur. Bayatılar açıq havada, xüsusilə gecələr oxunur” (1, 32).

Müəllifin özü tərəfindən toplanmış Qarabağın regional lətifələrinə bu əsərdə xüsusi yer ayrılmışdır. Ərazi ilə bağlı dialekt sözlərin, o sıradan da folklor örnəklərinin regional səciyyə daşıdıqları barədə söz açan C.Hacıbəyli yazırdı: “Əgər hər hansı bir qarabağlının bəzi sözləri tələffüz etmək tərzini bir bakılıda gülüş doğurursa, bu sonuncunun da ləhcəsi birincidə qəhqəhə doğura bilər” (1, 7). Əksər folklor örnəklərində, o cümlədən də lətifələrdə qorunan regional özəlliklər həqiqətən də C.Hacıbəylinin vurğuladığı kimi bu materialların mətnindən aparıcı bir xətt kimi keçir. Qeyd olunan kitabın “Yerli şəxslər haqqında məzəli və ya baməzə lətifələr” bölməsinə daxil edilən lətifə örnəkləri Əbdürrəhim bəy, Murtuza bəy, Mayor Səfi bəy, Murtuza bəyin oğlu Hüseyn bəy, Mustafa bəy Behbudov kimi Şuşanın tanınmış ziyalı və bəylər və başqalarının başlarına gələn əhvalatlar əsasında formalaşmış gülüş doğuran lakonik lətifələrdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bölgədə satira-yumor yaradıcıları kimi tanınmış bu tarixi şəxsiyyətlər hər şeydən öncə, iki funksiyanı yerinə yetirmişlər: həm düzüb-qoşduqları gülməcələrin mahir söyləyicisi — ifaçısı kimi çıxış etmiş, həm də öz repertuarlarında sələfləri tərəfindən yaradılmış satirik örnəklərin daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərmişlər.

C.Hacıbəylinin doğulduğu Şuşa başda olmaqla, bütövlükdə Qarabağ mahalı spesifik gülüş mədəniyyəti ilə seçilən regionlardan sayılmışdır. Araşdırmalardan belə bir qənaət doğur ki, "...Sağlam və mənalı gülüş müsbət bir hadisə kimi ta qədimdən Qarabağ əhalisinin həyatına, məişətinə daxil olmuş, ənənə halında davam edərək kamilləşmişdir. Qarabağ adamları bir sıra mərhumiyyətlərə dözüb tab gətirdikləri kimi, ürəkdən gülməyi, şadlanmağı, zəmanənin mənfiliklərinə tənqidi nəzərlə baxmağı da bacarmışlar. Xalqdan gələn folklor əlvanlığı, məzmun dolğunluğu və ifadə tərzii müdrik, hazır-cavab şəxsiyyətlərin yaradıcılığına xüsusi tərəvət və rəvnəq vermişdir" (2, 5).

Ceyhun bəy Hacıbəylinin bizə təqdim etdiyi lətifələrdən də məlum olduğu kimi Qarabağın tanınmış yumor ustalarının hər birinin xarakterinə, peşəsinə, davranışına, ictimai-siyasi durumuna görə ayamaları olmuş, ilk növbədə bu ayamalar və onların məna çalarları gülüş doğurmuş, söylənilən lətifələrin formalaşması və deyim tərzində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lotu oğlu Lotu Qulu, Xarrat Qulu, Şərbaf Kazım, Səfi bəy, Alı Yüzbaşı, Xudu bəy, Abdal Qasım, Kəlbə Şirin, Əbdürrəhim bəy, Kefli Cabbar və b. öz ləqəbləri ilə seçilən gülməcə yaradıcıları kimi yaşadıkları tarixi kəsimin tanınan nümayəndələrindən sayılmışlar. Ayama-təxəllüslərdən biri — "lotu" anlamını şərh etməyə çalışan C.Hacıbəyli yazırdı: "Lotu sözünün Azərbaycan dilində ədəbaz, aşna, hiyləgər, incə, müğənni və s. kimi mənaları var" (1, 14).

C.Hacıbəylinin Şuşa ziyalı kimi təqdim etdiyi lətifələrdən biri Əbdürrəhim bəyin adı ilə bağlıdır. Lətifədə deyilir ki, bir gün o xəstələnir, oğlunu həkim dalınca göndərib tapşır ki, ona denən "...dədəmin başı qarpıza dönüf, dili xiyara, burnu badımcana". Oğlundan soruşur ki, dediklərim yadımda qaldımı? Behbud cavab verir ki, "bəli" deyəcəyəm ki, "dədəm bostan oluf" (1, 20).

C.Hacıbəyli bu mənalı gülüş doğuran və Əbdürrəhim bəyin adı ilə bağlı dolaşan lətifənin qəhrəmanı və onun prototipi barədə məlumat vermir. Lakin araşdırmalardan bəlli olur ki, 1860-1922-ci illərdə yaşamış Əbdürrəhim bəy Qarabağda məşhur olan Vəzirovlar nəslindəndir və şirin lətifələr, ibrətamiz gülüşlər müəllifi kimi tanınır. Tarixi faktlara söykənərək deyə bilərik ki, Əbdürrəhim bəy 1877-1878-ci illər Rus-Osmanlı müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur. Onun adı ilə bağlı dolaşan lətifələrin bir qismi rus dilinə məxsus sözlərin düzgün anlaşılmasından doğmuşdur. Əbdürrəhim bəy iştirakçısı olduğu lətifələrinin birində deyir: "Mən heç rusun "prişol"u ilə "priyexal"ının mənasını anlamıram". Qardaşı bu sualın cavabında bildirir ki, "prişol" ayaqla getmək, "priyexal" isə eşşəklə, atla, araba ilə gəlməyə deyirlər. Elə bu zaman Əbdürrəhim bəyin gözü eşşəklə gələn bir kəndliyə sataşır. Onun ayaqları uzun olduğundan eşşəyin üstündən uzanıb yerlə sürünürmüş. Bu vəziyyəti qardaşına göstərən Əbdürrəhim bəy deyir: İndi buna mən "prişol" deyim, yoxsa "priyexal".

Əbdürrəhim bəyin Murtuza bəylə münasibətlərindən doğan digər bir lətifədə birincinin gördüyü yuxunun yozumu ilə Murtuza bəy gülüş hədəfinə çevrilmişdir. C.Hacıbəylinin təqdim etdiyi özgə bir lətifədə isə, əksinə Murtuza bəyin gördüyü yuxunun məğzində satirik planda təqdim olunmuş Əbdürrəhim bəy ironiya hədəfinə çevrilmişdir.

C.Hacıbəyli Mayor Səfi bəyin adı ilə bağlı gülməcələri ayrı-ayrı epizodik planda danışılmış olsalar da vahid bir mətn daxilində vermişdir. Birinci epizodda deyilir ki, Səfi bəynən Alı Yüzbaşı sözləşirlər hərəsi bir ağ yalan danışsın.

Alı Yüzbaşı deyir ki, həyətlərinə çoxlu qar yağmış. Keçiləri həmin qar təpəsinin üzərinə qalxıb ulduzun üstünə çıxıbmiş. Bu sözün cavabında Səfi bəy Varşava davasında bir dəfə gəzməyə çıxanda ağzına eni-uzunu olmayan bir uzun şey girdiyini görür. Sən demə bu başı görünməyən bir ilan imiş. Alı Yüzbaşı təklif edir ki, Səfi bəy ilanı bir az gödəltsin. Lətifənin gülüş doğuran əsas məğzi isə bu cümlə ilə tamamlanır. Səfi bəy tərəf müqabilinin sualını cavablandıraraq deyir: "...Sən keçini bir az ildızdan yendir, mən də ilanı gödəldim".

Eyni tərkibə daxil edilmiş özgə bir epizodik xarakter daşıyan gülməcədə oğlu Əsgər bəyin hüzur məclisinə gələn, lakin bu ailədən heç kimi tanımayan bir qadına Səfi bəy deyir: Səfi bəy tanıyırsan? Deyir yox, qadan alım.

— Oğlumu tanıyırdın? — yox, — külfətini tanıyırdın? — yox, deyir. Bu cavabın müqabilində Səfi bəy bildirir ki, "... bəs a köpək qızı, tanımadığın yerə niyə gedirsən?".

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Yaxud, Səfi bəyin adı ilə bağlı olan özgə bir lətifə süjetində söhbət Səfi bəyin qızına elçi gələn qoca bir qadından gedir. Qadını və oğlunu bəyənməyən Səfi bəy “yox” cavabını qapıdakı itin iştirakı ilə verir. Qoy qapıda olan “ağsaqqalımla” məsləhətləşim deyən, Səfi bəy iti açıb qadının üstünə buraxır. Qarı canını itin əlindən güclə qurtara bilir.

C.Hacıbəyli Murtuza bəyin oğlu Hüseyn bəyin ermənilərlə bağlı başına gələn macəralarını satirik boyalarla ümumiləşdirmişdir. Lətifənin iştirakçısı kimi verilmiş ermənilərin xarakteri, psixologiyası gərəyincə aşkarlanıb gülüş hədəfinə çevrilmişdir.

Barəsində gülməcələr dolaşan özgə bir Şuşa sakini Mustafa bəy Behbudovla bağlı lətifə də maraqlı süjet xəttinə malik olub satirik gülüş doğuran əlamətlərinə görə seçilir. Lətifədə deyilir ki, Mustafa bəyə bir baqqal pul borclu imiş. Şaxtalı bir qış günü Mustafa bəy görür ki, baqqal bazara paltosuz çıxıb. Baqqalı bu vəziyyətdə görüb onu tənbeh edən Mustafa bəyə camaat nə üçün belə hərəkət etdiyini soruşduqda o, belə deyir: “...rəhmətliyin uşaxları bilirsiniz ki, bu adam mana pul borş-ludu. Soyux dəydi, sətəlcəm oldu, öldü, onda mən pulumu kimdən alasıyam?”

C.Hacıbəyli Qarabağın gündəlik məişət həyatı ilə bağlı ən kiçik məqamları da gözdən qaçırmır. İtə müraciətdə 15, ata müraciətdə 8 cür adlandırmanı da təqdim edir (1, 23-24). Məlum olur ki, o dövrdə itə alabaş, qarabaş, bozdar, topuş, xallı, pələng, qapar, axdar, ata isə Şahmar, Yelmar, Çafqın, Toxmax, meymun, ceyran və s. kimi müraciət formaları olmuşdur. Adı çəkilən heyvanlara qarğış nümunələri də C.Hacıbəylinin diqqətindən yayınmır. Aydın olur ki, qarabağlılar itə qarğış edəndə “Sənə quduz dəysin”, ata qəzəblənəndə isə “Sənə çər dəysin” deyirlər. Əslində, bütün bunlar çoxlarının fikir vermədiyi kiçik detallar idi. Lakin müəllif bunları həvəslə toplayıb tədqiqatə cəlb etmişdir.

Eyni zamanda Qarabağda ataya-anaya, ailə üzvlərinə, qohumlara müraciətlər də diqqətdən kənarda qalmır. Bundan başqa, qarabağlılar arasında işlək olan müəyyən müraciət formaları da şərhələrlə təqdim olunur. Məlum olur ki, aşağı təbəqəli adamlara “əşi”, adını çəkmək istəmədikdə və öz narazılıqlarını bildirdikdə “filankəs” və yaxud mübahisələrdə, günahlandırmalarda “babam” kimi ifadələr elat arasında işlənmişdir.

Əsərdə C.Hacıbəylinin bəzi dini mətnlərin təhrifi ilə də bağlı şərhləri yer alır. Oxuculara “Cibini kəsir ha” ifadəsini təqdim edən müəllif onun azəri türkcəsində “O sənün cibini kəsir” anlamını verdiyini qeyd etməklə yanaşı, bu cümləyə Quranda “Yasin surəsi”ndə rast gəldiyini və “Cibinnən kəsilə” ifadəsinin təhrif olunmuş variantı olduğunu bildirir (1, 27).

1900-1915-ci illərdə Qarabağda C.Hacıbəylinin özünün də dediyi kimi “dəbdə olan ifadələr” var idi ki, müəllif bunlara da əsərində yer ayırır və şərh edir. Sual şəklində verilən “Gəlillər?” ifadəsi ilə bağlı yazılır: “Bu ifadə ilə qaçan atlı və ya piyadaya müraciət edirlər. Əksər hallarda bu zarafat pis qarşılanır və müraciət olunan öz nüfuzunu müdafiə etmək üçün qızgın və ətraflı cavab qaytarır” (1, 30).

Eləcə də, müəllif pis rəftarı ilə fərqlənən adamlar haqqında “Daşa çək!” ifadəsinin işləndiyini vurğulayır. Müəllif qeyd edir ki, “Obri başın çöyür!” ifadəsi də elə bu anlamda işlədilir (1, 30).

Qarabağ xalq musiqisinin tərkib hissələrindən olan Qarabağ şikəstələri də Ceyhun bəy Hacıbəylinin toplusunda özünə yer alır. Şikəstələrlə bağlı müəllifin fikirləri də maraq doğurur. Müəllif yazır: “Qarabağda və ümumiyyətlə, Azərbaycanda bu ad altında müəyyən olmuş, lakin müxtəlif rayonlarda dəyişən bir motivlə ahəstə və qəmginliklə zildən oxunan dördlülər başa düşülür. Ən məşhurları Qarabağ şikəstələridir” (1, 31).

Əsərdə təqdim olunan bir şikəstə mətninə diqqət yetirək:

Budu jəlir gözəllərin karvanı
Oleydim nazdı yarın sarvanı
Dedim ay qız gəl sürək bu dövranı
Gedər o gözəllik sana da qalmaz (1, 31).

Gözəlliyi vəsf edən bu mahnı mətnində aşıqın yoldan keçən gözəllər karvanında sevdiyi yara sarvanlıq etməsi diləyi ifadə olunur və gözəlliyin fani olduğu önə çəkilir. Ümumiyyətlə, Qarabağ şikəstələrində sevgi əsas motivlərdəndir.

Əsərdə xeyir və şər təsəvvürlərlə bağlı yaranan alqışlar və qarğışlar da hər biri ayrıca bir bölmə daxilində təqdim olunur. “Qulluğunda varam”, “İltifatın artıq olsun” (1, 37) və s. kimi alqış mətnləri qarabağlıların xoş diləklərini ifadə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, C.Hacıbəyli qarğışları, özünün dediyi kimi “pis niyyətli arzular”ı da yaddan çıxarmır və bir neçə nümunə ilə kifayətlənir. “Səni yörüm ba-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

lam ik”yözdən olasan” ifadəsi ilə bağlı müəllif yazır ki, “Məhrumiyyət arzusu “göz”lə ifadə olunmuşdur, “balam” sözü qarğışın təsir gücünü xüsusi qeyd etmək üçün işlənir” (1, 37).

Yaxud da “Əndamına piltələr düzülün” nümunəsinin izahından məlum olur ki, bu ifadədə bədənin çoxlu ləkələr və yaralarla örtülməsi nəzərdə tutulur.

“Səni görüm ciyərin yansın” qarğışı ilə bağlı C.Hacıbəylinin qeydlərindən məlum olur ki, “ciyər” sözü tez-tez məcazi mənada işlənir və ürək, ruh mənasını verir. Bir adamın cəsarətinin dərəcəsini bildirdikdə deyirlər: çox ciyər adamdır. (fransız dilində böyük mədəsi var deyildiyi kimi). Bu halda qarğış uşağın ölməsini nəzərdə tutur. “Yandırmaq” feli isə kədər bildirmək üçün işlənir. Məsələn: bəzi hallarda deyirlər: “Sənin sözün məni yaman yandırdı” (1, 38).

Eyni zamanda uşaqlara müraciətdə söylənən “çor, zəhrimar, qara yara” və s. Qarğışlar da topluda öz əksini tapır.

Xalq arasında geniş yayılsa da digər folklor toplularında yer almayan “hədə-qorxu”lara bu əsərdə ayrıca bir bölmə ayrılır. C.Hacıbəyli bu qəbil ifadələri də yaddan çıxarmır. “Adamını tanı”, “Həddini bil”, “Qorx məndən” və s. (1, 40).

Qeyd edək ki, “Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsərinin əlimizə çatan Azərbaycan nəşrində 3-cü bölmə öz əksini tapmamışdır. Çox güman ki, bu tərcümə və ya nəşrə hazırlanma zamanı unudulmuşdur. Əlimizdə dəqiq məlumat olmadığından bu haqda konkret fikir söyləmək çətindir.

Ceyhun bəy Hacıbəylinin sözü gedən əsərində diqqətçəkici bir məsələ də var ki, bu əsərin adı ilə bağlıdır: “Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)”. C.Hacıbəylinin bəlkə də o dövrdə fərqi varmadığı və mötərizə daxilində verilmiş “Qafqaz Azərbaycanı” ifadəsi bu gün uğrunda mübarizə gedən bir torpağın – Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu mənfur düşmənlərimizə, eləcə də dünyaya sübut etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ceyhun bəy Hacıbəyli. Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı), Bakı, “Ozan”, 1999
2. Məmmədov Bəylər. Qarabağın bəmərə adamları (Ədəbi portretlər, lətifələr), Bakı, Yazıçı, 1992

JEYHUN BEY HAJİBEYLİ AND GARABAG FOLKLORE

Summary

In the article the special attention is paid to the history of literary and artistic activity of Azerbaijan intellectuals who spent immigration life in the leading countries of the continent. The role of Jeyhun bey Hajibeyli (who lived in France) in the study of Garabag folklore and dialect is appreciated.

The work of “The dialect and folklore of Garabag (Caucasus Azerbaijan)” by Jeyhun bey Hajibeyli was published in 1933, in French, in Paris, in the journal of “Asia” and it was published in a native language in Baku in 1999. Here the special attention is paid to the work of J.Hajibeyli in the publication of Garabag regional jokes, bayaties (quatrains), riddles, tongue-twisters, etc.

Key words: regional folklore, immigration, joke, bayati (quatrain), riddle, tongue-twister, dialect word and expressions

ДЖЕЙХУН БЕК ГАДЖИБЕЙЛИ И КАРАБАХСКИЙ ФОЛЬКЛОР

Резюме

В статье исследуется история литературно-художественной деятельности азербайджанских интеллигентов, проводящих эмиграционную жизнь в передовых странах континента, и в особенности оценивается роль Джейхун бека Гаджибейли, проживающего во Франции в изучении и пропаганде Карабахского фольклора и диалекта в этой стране.

Работа “Карабахских диалект и фольклор (Кавказский Азербайджан)” Джейхун бека Гаджибейли была опубликована в 1933 году на французском языке в Париже, в журнале “Азия”, а в Баку была издана в 1999 году на родном языке. В статье особое внимание уделено труду Дж.Гаджибейли в издании Карабахских региональных анекдотов, баяты, загадок, скороговорок и т.

Ключевые слова: эмиграция, фольклористика, региональный фольклор, анекдот, баяты, загадка, скороговорка, диалектные слова и выражения

ŞAKİR ALBALIYEV

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
albalievshakir@gmail.com*

FOLKLORUMUZDA NİSGİL MOTİVLƏRİ

“Füyuzat” jurnalında (N-2 (100), 2018) Loğman adlı müəllifin “Əsillik məqamı” adlı fəlsəfi düşüncələrində yer almış bir cümləni yazıma açar salıram: “Bəlkə də ilk göz yaşları qəhrəmanlıq bitirmək üçün yağıb”.

Kifayət qədər zəngin olan folklorumuzun müxtəlif janrlarında nisgil motivləri ilə genəbol rastlaşırıq. Bəs bu nisgil, kədər özündə hansı ovqatı əks etdirir, - deyə soruşsaq, müxtəlif prizmadan – folklor janrının təbiətindəki çoxvariantlılığa rəğmən də cürbəcür cavablar ala bilərik. Sadəcə olaraq folklor mətnlərinin məzmununda ehtiva olunan mənəvi dünyanın ritmini, ahəngini tutmaq gərəkdir; sözün, ifadənin deyilmə məqamını, işlənmə dərəcəsini psixoloji əlvanlıqla dərk etmək gərəkdir. Kədər, nisgil ovqatı isə təbii ki, insanda cismən göz yaşları axıdır. Daha doğrusu, göz yaşları insanın cismani və mənəvi ağrı-acılarının ifadəsidir, bu ağrı-acılı yaşantılar isə sözlü-hərəkəti mətnə çevrilməklə folklor örnəklərimizdə nisgil elementlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Bulağın başı ilən,
Dibinin daşı ilən.
Sana bir toy dutaram
Gözümün yaşları ilən.

“Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti”nin 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi “Bayatılar və manilər” toplusunda - Abdulla Şaiq, Şəfiqə Əfəndizadə və Mirzə Məhəmməd Axundzadə tərəfindən təqdim edilmiş beş yüzə yaxın bayatı içərisində kədər məzmunu üstündə qurulan bu cür nümunələrin sayı “n” qədərdir. Bayatının ilk iki misrası bayatının əsas fikir yükünü üstünə götürən növbəti misralara giriş səciyyəsi daşıyır. Bayatılardakı ilk misraları çox vaxt 3-cü, 4-cü misralarda ifadə olunan əsas mənəyə sadəcə qafiyə tutmaq naminə deyilmiş misralar kimi dəyərləndirirlər. Lakin bu ilk misralar elə də primitiv mənada düşünüləməlidir. Çünki bu misralar bayatını həm səslənişcə (forma baxımından) – qafiyə naminə şərtləndirir, həm də məzmun yükünə xidmət baxımından dolğunlaşdırır. Deyərdim ki, bayatılardakı ilk misralara “başdansovdu münasibət” (özünü də “elmi” baxımdan) müasir dövrdə yazılı ədəbiyyatımızda şeir yazmağın “asan” yolunu “arayanların” da boş söz yığımından ibarət olan “bayatıları”nın yazılı nümunələrimizin sıralarına ayaq açmasına gətirib çıxarmışdır. Halbuki hər bir bayatının fikir yükü ən kiçik həcmli folklor janrı hesab olunan Atalar sözüümüzün və ən iri həcmli folklor janrı olan dastanlarımızın məzmununda daşınan nəhəng fikirlər ümmanı ilə müqayisəyə gələndir. Bir sözlə, bayatıların ilk iki misrası sadəcə qafiyəyə deyil, əsas məzmun yükünə doğru da hesablanmış giriş – müqəddimə funksiyasını yerinə yetirir. Elə yuxarıdakı bayatını təhlilə çəkməklə dediyimizi əsaslandırma bilərik.

“Bulağın başı”, “Dibinin daşı” və “Gözümün yaşları” - hər üçü həm qafiyə olub, səslənişcə bir-birlərini formal baxımdan tamamladığı kimi, məzmun etibarilə də bir-birlərini bağlayırlar. İndi fikrimizi açıqlayaq. “Bulağın başı” ifadəsi ilə əsas fikrin ifadəsi olan son misradakı “gözümün yaşları” arasında nə kimi məzmun bağlantısı ola bilər? Yaxud da “bulağın dibinin daşı” ilə də eləcə hansı fikir bağlılığı var? Burada “bulağın başı” – təbiət amili ilə insan faktoru (göz yaşları) arasında metaforik rabitə yaradılıb. Bulağın başından (gözündən) axan su ilə insanın gözündən axan su (göz yaşları) bir-birinə təşbeh edilmişdir. Bəs “bulağın dibinin daşının” buraya nə dəxli var? Bulağın dibindəki daşlar bəlkə bir vaxtlar hansısa namərd əlilə bulağın gözünü tutmaq üçün bulağa tuşlanmış daşlar olub? Bulağın dibinin daşı bulağın başını (bulağın gözündən axan suyu, öz lal duruşları ilə əbədilik müşayiət etdikləri kimi, insanın gözünün yaşını da fələyin gözəgörünməz əli ilə insanın qəlbinə-könlünə tuşlanan (və dəyən) daşlar müşayiət edib həmişə. İnsan niyə ağlayır, göz yaşları tökür? Fələk, qəzavü-qədər başına daş yağdıranda, könlünü daşlayıb-yaralayanda insan nagüman-naəlac qalıb kədərli-nisgilli əhval-ruhiyyəsini göz yaşları axıtmaqla əks etdirir. Bax “bulağın başı” da, “dibinin daşı” da insanın “gözünün yaşları”nda bu sayaq metaforik olaraq gəlib

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“birləşir”. Axı bayatı poeziya örnəyidir və poeziya da metaforik ünsürlərdən təşkil olunur. İndi gördünüz mü bayatının ilk misraları son misralar üçün sadəcə qafiyə xatirinə yox, həm də məzmun naminə deyilmiş “ekspozisiyadır”.

İndi də gələk bayatının ifadə elədiyi əsas fikrin üstünə:

Sana bir toy tutaram
gözümün yaşı ilən.

Burada “toy tutmaq” ifadəsi “divan tutmaq” (bu mətndə isə birbaşa “vay tutmaq”) mənasını daşıyır. Cavan ölənə toyla – zurna-balabanla götürmək (dəfn etmək) adəti olub. Bu, mərhumun nakam getdiyini tündləşdirmək məqsədinə xidmət edir. Yəni sənin toyunda çalınacaq-əşidiləcək musiqi sədaları vayında (dəfnində) qismət oldu; bu, kədərin, baş vermiş müsibətin dəhşətli ağrı-acısının nümayişidir.

Bəs bayatıda deyilən “gözün yaşı ilə toy tutmaq” ifadəsindəki “toy tutmaq” ifadəsini məcazi mənasından çıxarıb həqiqi qavramında qəbul etsək, hansı fəlsəfi hikmətlə üzləşərik? Bəxtiyar Vahabzadənin “Fələk səni güldürəndə gülməsən, hünərin var ağladanda gül görüm” fikrinə rəğmən bildirim ki, fələk xalqımızı ağladanda da gülməyi bacarıb. Elə bu məqamda yazımın əvvəlində açar-cümlə kimi gətirdiyim cümləni bir daha xatırladıram: “Bəlkə də ilk göz yaşları qəhrəmanlıq bitirmək üçün yağıb”. Bəli, göz yaşları hər hansı bir faciəni insanın görüb qavramasından sonra axmağa başlayır. İnsan faciəni duymasa, ürəyi yanmasa gözündən yaş da çıxmaz. Bunu M.Müfqi: “Gözdən yaş çıxarmı ürək yanmazsa” şəklində ifadə edirdi. Çünki belə hallar olub ki, bəzən ən əzizini qəfildən itirən adam şoka düşür, nə baş verdiyini anlamır və ya anlamağa iqtidarı çatmır, keyləşib qalır və belə olduqda gözündən yaş da çıxmır. Deməli, belə situasiyalar bir daha ona dəlalət edir ki, faciəni anlamağın təbii-bioloji ifadəsi insan orqanizmində göz yaşı axıtmaqla-ağlamaqla nəticələnir. Bu, həm də göz yaşının insanın hər hansı hadisəyə qıcıq verməsi anlamına gəlir. Fələkəti, zülmü dərk etmək və ona bioloji baxımdan reaksiya göstərmək ağlamaq-göz yaşı axıtmaq faktorunda gerçəkləşir. Bu baxımdan folklorumuzdakı nisgil motivinin (və onun təbii ifadəçisi olan ağlamağın, göz yaşı tökməyin) daxili mayasındakı gizli mahiyyət üzə çıxır. Xalq dərk etdiyi faciəni ağlamaq-göz yaşı axıtmaq fonunda yaşayır. Ağlamaq varsa, axıdılan göz yaşının cövhərində həm də bir daxili qəzəb, haqsızlığa (faciəyə) qarşı üsyan, etiraz motivi də var. Deməli, onda “göz yaşlarının qəhrəmanlıq bitirmək üçün yağdığı (axıdıldığı)” kəlamı özünü bu fəlsəfi aspektdən təsdiqə yetirir. Nisgil motivinin sadəcə dərdi-qəmi dilə gətirmədiyini, həm də insandakı qəhrəmanlıq coşqusunu dilə gətirdiyi bu məqamda məlum olur. “Sana bir bir toy tutaram gözümün yaşınan” deyən müdrik xalqımızın istəyinin nədən ibarət olduğu da bu prizmadan baxdıqda aydın görünür: yəni xalq göz yaşıyla qəzəb atını minib, üsyankar bir ruhla mübarizə meydanına atılır, qisasını alıb öz xoş sabahına - xoşbəxt gələcəyinə qovuşar, qələbənin toyunu-bayramını eləyər. Bu məqamda göz yaşından (ağlamaqdan) gülməyə-toya, bayrama keçid edə bilməyin (mifoloji dillə desək, kaosdan kosmosa keçməyin) fəlsəfəsi öz konturlarını – sərhədlərini aydınlığı ilə açıb göstərir. Əlbəttə, nəzərə alsaq ki, gətirilən nümunə bayatı janrı olmaqla folklor hadisəsidir və ümumxalq ruhunun ifadəsini göstərir, onda burdakı kədər-nisgilin fərdi çevrədən çıxıb, ümumxalq mahiyyəti kəsb etdiyinin fərqi varar. Bir də ki, 1925-ci ildə yaradılmış “Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti” üzvləri tərəfindən toplanan bu nümunənin AXC-nin mövcud olduğu dövrlərdə qələmə alındığını nəzərimizə gətirsək, bəlkə də, xalq bununla öz istiqlalına bir daha təzədən qayıdıb qovuşacağına inamını ifadə etmişdir. Bu fikri mənə həmin bayatı ilə demək olar ki, ard-arda verilmiş aşağıdakı nümunədə ifadə olunan nisgilin məzmunu təlqin elədi:

Bir ev tikdim yalan oldu,
Ömrümə talan oldu.
Nə çubuğumun dibi bərkidi,
Nə keçəmi salan oldu.

Bu mani (mahnı) nümunəsində bir tərəkəmə - elat tayfasının məişət-dolanış, gün-güzəran tərzini əks etdirən etnoqrafik tablo yaradılmış və bu mənərənin fonunda nisgil notları ifadəsini tapmışdır. Məlumdur ki, aran-yaylaq gedən tərəkəmə əhli yay mövsümü ərzində yaylamaq üçün özünə çadırdan alaçıq qurur. Comalaq adlanan bu çadır-evin hündərinə çubuqlar sancılır, dibi bərkidilir, üstünə yağışdan-gündən qorunmaq və gecələmək üçün çadır çəkilir. İçərisinə isə üstündə oturmaq, rahatlanıb-dincəlməkdən ötrü döşəmə kimi keçə adlanan örtük salınır. Məhz

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

bu manidə bir tərəkəmənin dilindən düşdüyü müsibətli halı ərz olunur. “Bir ev tikdim yalan oldu” - əvvəla, bu evin çadır (comalaq) ev olduğu 3-cü və 4-cü misralarda həmin evin çubuqlarının dibinin bərkidilməməsindən, içərisinə keçənin salınmamasından dolayı edilən ah-nalədən bəlli olur. İkincisi, burada tikilən evin məcazi anlam daşdığı ikinci misranı məzmunundan birbaşa agah olunur: “Ömrümə talan oldu”. Yəni “tikilən evin yalan olması” fikrinin metaforik yorumu insan “ömrünün talan olunması” münasibətində açılır. Çox ehtimal ki, ərgənlik yaşına yetişmiş gəncin, ya ailə qurub yarımayan övladın vaxtsız itkisindən doğan kədərini izharıdır bu. Yaxud da həyatdan, ailə qurmaqdan yarımayan birisinin özünün özünə elegiyasıdır bu nisgil notları! Bütün bu ağrı-acılar isə bir tərəkəmə köçünün sahibinin timsalında – onun özünə qurduğu comalaq evin timsalında metaforik əksini tapmışdır.

Yenə də düşünsək ki, bu mani (mahnı) bir folklor hadisəsidir və üstəgəl, 1925-ci ildə AXC-nin süquta uğradığı yaxın illərdə şifahi repertuardan toplanılmışdır, onda buradakı kədərini obyektinin daha geniş, iri bir miqyası əhatə elədiyini yəqinləşdirmək olar. Belə ki, burada “bir evin” timsalında nəinki bir kənd, qəsəbə, şəhər götürmək olar, buradakı “bir ev” bir ölkə mənasında anlaşıla bilər. Bu halda o ölkə milli müstəqillik əldə etmiş AXC dövlətinə münəccər oluna bilər. Belə olduqda “bir ev tikdim yalan oldu” ifadəsi bir azad, müstəqil respublika qurmağı işarələyir, lakin onun ömrünün cəmi-cümlətanı 23 ay çəkdiyi və rus imperiyasının işğalı nəticəsində sanki bu istiqlalımızın yalan olduğu kədərəngiz duyğu ilə izhar olunur. Bu gənc müstəqil dövlətimizin “çubuğunun dibi bərkiməmiş”, firavan yaşayışımız naminə “keçəmiş yerə salınmamış-döşənməmiş” imperialist Rusiya “ömrümüzü (gənc müstəqil dövlətimizi) talan etdi” – müstəqilliyimizi (azad yaşadığımız evimizi) əlimizdən aldı, - deyə kədər motivləri metaforik ülgürlərlə bəyan olunur. Bəli, bu bayatıda vurğulanan “bir ev tikdim yalan oldu” nisgili bir qurulu evin timsalında Şərqdə ilk demokratik respublika kimi qurulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa və şəərəfli taleyini ümumxalq kədəri şəklində ümumiləşdirir.

Beləcə, folklorumuzda metaforik ünsürlərlə ifadə olunan nisgil motivləri özünü müxtəlif mənə vahidlərində təzahür etdirir.

“Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət”in 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “El aşıqları” toplusunda (tərtibçi Vəli Xilufu) Mirzə Hidayət (Hidayət bəy) adlı bir müəllifin – aşığın bu şeirində isə Gəncə ilə bağlı nisgil dolu misraları isə inqilab yuvası-azadlıq beşiyimizin rəmzi kimi tanınan Gəncənin viran qalmasından doğan kədərini inikasındır:

Zaman saldı məni görüncə bəlayə bu gün,
Dözənmirəm bu bəlaya eylə yaradan məbəd.
Salıb əcəb məni gəncə nalayə bu gün,
Qurtar məni Gəncə viran qalan buradan məbəd.

Bu dərd mənimlə Gəncədə olandı,
Qəm əlindən başıma Gəncə dolandı.
Canım qaçıb dərdədən gəncə dolandı,
Gəlib tapıb yenə haradan mədəd.

Deyib-danışanda bir gülməz üzüm,
Kimsəyə gər xoş gəlməz sözüüm.
Dərmansız dərdə uğrayıb görməz gözüüm,
Götür dərmansız dərdi aradan, mədəd.

Göründüyü kimi, burada bir el şairimizin dilindən AXC-nin süquta uğraması faciəsinə acıyıb, “Qurtar məni Gəncə viran qalan buradan, mədəd” deyə ümumxalq istəyini ifadə edir ki, bu da milli dövlət ideyası məsələsinin el şairinin dilindən səsləndirilməsidir.

Folklorşünas Tacir Səmininin topladığı “Tırnqılar”a yazdığı ön sözdə Vəkil İsgəndərov göstərir ki, “Tırnqılarda kövrəklik, qəm, dərd, yurd həsrəti motivləri çox güclüdür”. Həmin nümunələrdən birinə diqqət yetirək:

Sınor, səni görüm Allah dağıtsın,
Dərələrə xeyir-dua oxutsun.
Seli-suyu düz üstündən axıtsın,
Yol açılsın, o tay-bu tay olmasın.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Sınor, sənin görüm yansın dirəyin,
O tikanlı məftillərdir gərəyin.
Urus kimi yoxdu qanın-iliyin,
Yol açılınsın, o tay-bu tay olmayaq.

Sınor, sənin bəndin-bərən yox olsun,
Ayrılığın qatılığı yuxalsın.
Qovuşmağa ümid yeri çoxalsın,
Yol açılınsın, o tay-bu tay olmayaq.

Qeyd edək ki, buradakı “Sınor” ifadəsi müasir türk dilində sərhəd mənası verən “sınır” sözünün dialektdəki tələffüz şəklidir. Göründüyü kimi, burada “Sınır” (sərhəd) ifadəsi şəxsləndirilməklə, ona müraciət üslubunda vətənimizin iki bölünməsi (“o tay-bu tay olmaq”) faciəsi nisgilli bir əhvalla izhar olunur və iki qardaşı bir-birindən eləyən sərhəd dirəklərinin aradan götürülməsi arzulanır: “Yol açılınsın, o tay-bu tay olmayaq”. Bu da bir daha folklorumuzun tırnqı adlanan bu nümunəsində xalqımızın milli dövlət ideyası yönündəki arzusunu ifadə edir. Yeri gəlmişkən, onu da diqqətdən qaçırmayaq ki, ADR-in qurulması yolunda elan olunmuş “Azərbaycan muxtariyyəti” məsələsini əngəlləmək istəyən qüvvələr “o tay-bu tay olmamaq” arzusuna İranın daxili işlərinə qarışmaq donu geyindirirdilər. Tarix elmləri namizədi, dosent Firdovsiyyə Əhmədovanın ““Böyük inqilab” Azərbaycana nə verdi?” məqaləsində bu həssas məsələyə toxunaraq yazırdı: “Muxtariyyəti əngəlləyən səbəblərdən biri kimi bolşeviklər də sərvaxt idilər. Qarşিদurma getdikcə kəskinləşirdi. “Azərbaycan muxtariyyəti”nə qənim kəsilən qüvvələrdən bir qismi bu ideyanın İran Azərbaycanına şamil olunduğunu, İranın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirirdi. Onlar “Azərbaycan muxtariyyəti”nə İran Azərbaycanının ilhaqı kimi baxırdılar. Məsələyə geniş aydınlıq gətirən M.Rəsulzadə Azərbaycanın hər iki hissəsinin vahid mənşəyinə toxunmuş və siyasi müqayisə aparmışdır. 1917-ci ilin dekabrın sonu üçün Rəsulzadənin mövqeyi belə idi: “Bu gün Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs olunursa, həmən İrəvan, Gəncə, Bakı quberniyaları ilə sair Zaqafqaziya uyezd və mahallarından bəhs olunuyor deməkdir”.

...“Azərbaycan muxtariyyəti” hərəkəti Azərbaycanın dövlət istiqlaliyyətinə qovuşmaq üçün bir mərhələ idi. 1917-ci ilin yazından 1918-ci ilin yazınadək Azərbaycan milli hərəkəti on illərə bərabər inkişaf yolu keçdi və başlıca məqsədinə nail oldu. Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi, müsəlman Şərqiində ilk respublikanı qurdu. XX yüzilin sonlarında Azərbaycan xalqı yenidən dövlət müstəqilliyini bərpa etdi”.

Bəli, xalqımız öz tarixinin bədii əks-sədasını özünün yaratmış olduğu folklor örnəklərində də əks etdirir. Milli dövlətçilik ideyası da xalqın tarixi şüurunda nə qədər dərəcədə ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edirsə, o qədər dərəcədə də xalqın bədii təfəkküründə rezonans doğurur, müxtəlif janrlı folklor nümunələrimizdə özünün poetik ifadəsini tapırdı.

THE MOTIFS OF LANGUOR IN OUR FOLKLORE

Summary

For the first time in the article it is investigated that optimistic notes are hidden inside the motif of languor. It is shown that if there is tears, there is sadness there. If sadness is felt deeply, so that feeling may turn out to be tears. Tears are expressed in the form of the languorous notes in literature and folklore. The languorous feeling appeals to the person to stand up like a mobilizing sense, to fight, and to be free from languor.

Key words: folklore, languor, motif, republic, people, tear

МОТИВ ПЕЧАЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

В статье впервые рассматриваются оптимистические ноты, скрытые в мотиве печали. Автор показывает, что если есть слезы, то значит там существует печаль. Если печаль глубокая, то она отражается слезами. А слезы в фольклоре и литературе выражаются печальными нотами. А чувство печали, в свою очередь, призывают человека к борьбе, протесту против этой печали.

Ключевые слова: фольклор, печаль, мотив, республика, народ, слезы

LƏMAN VAQİFQIZI-SÜLEYMANOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
lemansuleymanova@rambler.ru*

AZƏRBAYCAN MÜHACİR ƏDƏBİYYATINDA BAYATI

Qürbətdə yaşamağa məcbur olan ziyalılarımız yalnız bayatı mətnlərini deyil, folklorun bir sıra janrlarını toplayıb çap etdirməklə yanaşı, araşdırmalar da aparmışlar. Həmin toplanmaların, təsvirlərin və araşdırmaların müasir dövrümüzdə çəkisi daha da artmışdır. Çünki o zamankı folklor məclisləri, o dövrün söyləyiciləri bu gün artıq yoxdur və həmin materiallar zamanında toplanmasaydı, bu gün Azərbaycan folklorunun zamanında toplanmadığı üçün itirdiyi mətnlərin siyahısına bu mətnlər də əlavə olunacaqdı. Digər tərəfdən onlar yalnız folklor janrlarını toplayıb nəşr etdirməklə kifayətlənməmiş, dünya folklorşünaslığında son dövrlərdə yaygınlaşmağa başlamış mətnlərin konteksti məsələsinə də fikir vermiş, bir sıra hallarda topladıqları mətnlərin konteksti haqqında da məlumat vermişlər.

Mühacirət folklorşünaslığında bayatı məsələsinin öyrənilməsi bir neçə məsələnin öyrənilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. İlk növbədə mühacirətdə yaşayan folklorçuların toplayıb çap etdirdikləri bayatların tərtibi prinsiplərinin öyrənilməsi maraq doğurur. Bayatların toplanıb çap olunması prinsipləri dövrünə və yerinə görə bir qədər fərqlidir. Yəni sovet dövründə bu janrın toplanıb çap olunması qaydaları ilə, mühacirət folklorşünaslarının prinsipləri, eləcə də müstəqillik dövründəki prinsiplərdə fərqlər görünür.

Bu mövzu araşdırılan zaman Sovet Azərbaycanında toplanıb nəşr olunmuş saxta bayatları üzə çıxarmaq bir az da asanlaşır. Çünki mühacirətdə yaşayan folklorşünaslarımızın toplayıb çap etdirdikləri bayatların arasında saxta bayatlar, başqa sözlə desək, sovet ideologiyasını özündə əks etdirən bayatlar yoxdur.

Digər bir tərəfdən də mühacirətdə yaşayan folklorçuların bəziləri bayatları çap etdirərkən xarici dillərə tərcümə etmişlər. Sonralar onların yaradıcılıqları öyrənilən zaman həmin bayatlar yenidən Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. Bu zaman iki prinsiplə üzləşirik. Tərcüməçi bayatı ya hərfi tərcümə etmiş, ya da mənasına əsasən folklorumuzda olan bayatılardan birini onun yerinə qoymuşdur. Hər iki qayda maraq doğurur.

Mühacirətdə yaşayan ziyalılarımızdan Əhməd Cəfəroğlunun və Ceyhun Hacıbəylinin digər folklor janrları ilə yanaşı, bayatları da toplayıb nəşr etdirdikləri, eləcə də araşdırmalar apardıqları haqqında məlumatımız vardır. Öz ömrünü türkçülük ideyaları əsasında qurmuş, mübariz ruhlu şairimiz Almas Yıldırım da bayatlarla bağlı kitab nəşr etdiribmiş, amma təəssüf ki, həmin kitabla bağlı heç bir bilgi yoxdur. Bu barədə akademik Bəkir Nəbiyev yazır: “Feyzi Ağüzüm şəhadət verir ki, Almas Yıldırımın Türkiyədə bayatılardan ibarət “Azərbaycan maniləri” adlı kitab da nəşr etdirmişdir. Təəssüf ki, həmin kitab əlimə keçmədi” (Boğulmayan bir səs, s.42). Bəkir Nəbiyev Feyzi Ağüzümü Almas Yıldırımın bioqrafiyasını ən dolğun yazan bir araşdırmaçı kimi qiymətləndirir və Azərbaycanda şairin tərcümeyi-halı barədə məlumat verən hər bir tədqiqatçının istisnasız olaraq həmin qaynaqdan bəhrələndiyini xüsusi vurğulayır (Boğulmayan bir səs, s.29).

Şairin “Boğulmayan bir səs” adlı kitabının “Axşamlar, ay axşamlar...” adlı bölməsində şairin topladığı qeyd olunan 202 bayatı çap olunmuşdur (Boğulmayan bir səs, səh.357-390). Bu bayatlar ilk baxışda əlifba sırası ilə verilmiş kimi görünür. Yəni bütün ilk kəlməsi *a* hərfi ilə verilən bayatlar, *ə* hərfi ilə başlayan bayatlar ard-arda düzülmüşdür və s. Bu baxımdan yanaşsaq, sıra pozulmayıb. Amma bəzi hallarda ilk kəlmənin baş hərflərinə əsasən əlifba sırasının pozulduğunu görürük, məsələn, ilk sözü *a* hərfi ilə başlayan mətnlərdən sonra *b* hərfi ilə başlayanlar deyil, *ə* hərfi ilə başlayan bayatlar verilib. Bayatların əksəriyyəti Azərbaycan türkcəsində verilsə də, bəzi kəlmələrin Türkiyə türkcəsində verildiyini görürük. Aşağıdakı bayatıda işlənmiş dörd *axşamlar* kəlməsindən üçü bizim türkcədə, biri isə Türkiyə türkcəsində yazılıb:

Axşamlar, ay axşamlar,
Şamlar yanar akşamlar,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Evli evinə gedər,
Qərrib harda axşamlar? (Boğulmayan bir səs, s.357).
Aşiqin gözü qandır,
Dərdbilməzə söz qandır,
Kəbə yapmak bir evdir,
Könül yıxmaq yüz qandır (Boğulmayan bir səs, s.360).

Yaxud:

Əzizim, oyan dağlar,
Al-qana boyan dağlar,
Bu yan zülmət içində
Necədir o yan dağlar? (Boğulmayan bir səs, s.373).

Bayatı mətnlərində durğu işarələrinin düzgün işlədilməməsi halları ilə qarşılaşırıq.

Bayatların bir qisminin mövzusu vətən həsrətidir, bir qismi qarğış bayatılar, bir qismi də zərbi-məsəl tipli bayatılardır. Demək olar ki, əksəriyyəti bizə tanış bayatılar, ya da onların variantlarıdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Ə.Cəfəroğlunun Azərbaycan folklorunun toplanmasında və tədqiqində xüsusi yeri vardır. O, 1932-1934 və 1954-cü illərdə nəşr etdirdiyi "Azərbaycanın yurd bilgisi" adlı dərgisinin redaktoru olmuşdur (Murat Küçük, s.1). "XVI əsr Azəri saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas" (Həsənqızı Almaz, s.72), "Tərəkmə ağzılı hüdudboyu saz şairlərimizdən Qurbani və şeirləri", "Hüdudboyu saz şairlərimizdən Dədə Qasım", "Hüdudboyu saz şairlərimizdən Bağdad xanım" (Həsənqızı Almaz, s.73) və s. kimi məqalələrin müəllifi olan Ə.Cəfəroğlu eyni zamanda bayatılara da xüsusi həssaslıqla yanaşmış, bu janrın araşdırılmasına böyük önəm vermişdir. Fuad Hüseynzadə yazır: "1929-cu il mayın 15-də Ə.Cəfəroğlu Breslau Universitetində məşhur şərqşünas Fridrix Gizenin rəhbərliyi altında yazdığı "Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili" mövzusunda dissertasiyanı uğurla müdafiə edib filologiya doktoru elmi dərəcəsi alır. Yarım il sonra onun bu əsəri ayrıca kitabça şəklində Berlində nəşr olunur" (Fuad Hüseynzadə). "Bundan əlavə, Azərbaycan bayatılarını toplayaraq 1928-ci ildə Fransada "Asiya jum alf"nda ("Journal Asiaticque") "Tatar xalq şərqləri" ("Chansons populaire Tatares") adı ilə nəşr etdirən Xanım Çatskaya haqqında Ə.Cəfəroğlunun resenziyası 1932-ci ildə "Azərbaycan yurd bilgisi"ndə (94) nəşr edilmişdir" (Həsənqızı Almaz, s.4).

"Azəri türk həyatında batil etiqadlar" adlı məqaləsində Əhməd Cəfəroğlu Azərbaycan folklorunda mövcud olan bir sıra inanclardan, o cümlədən də ölümlə bağlı inanclardan danışır və yas mərasimlərində ağı və ağının söylənməsi qaydalarından az da olsa, bəhs edir (Azəri türk həyatında batil etiqadlar, s.55-60).

Bu mövzudan danışarkən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Ceyhun Hacıbəylinin toplayıb nəşr etdirdiyi bayatılardan xüsusi danışmaq lazım gəlir. Çünki Ceyhun Hacıbəylinin toplayıb nəşr etdirdiyi bayatılar əlimizə fransız dilində gəlib çatıb. Bu bayatılar müxtəlif vaxtlarda Bayram Ağayev və Mirzəbala Əmrahov tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuşdur. Mirzəbala Əmrahov tərcümələrində hərfi tərcüməyə üstünlük vermişdir:

O gəldi - haradan? - Bilmirəm
Qəlbləri kədərləndirən bu adam...
Səmada bulud yox idi
Bu yağış haradandır?

Bu bayatı bütün Azərbaycanda, eləcə də Qarabağda məşhurdur:

Gələn haradan gəldi?
Göydən, qaradan gəldi.
Göydə bulud yoxudu,
Bu sel haradan gəldi?

(Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VI kitab, s.335).

Ey insanlar, mənim dərdimi eşidin,
Dərdim dərmansızdır, əlacı yoxdur.
Nə qədər ki, əkdiiyin güllərin məhsulunu başqaları dərirlər...
Mən ancaq dərd dərirəm.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bu bayatını biz qarabağlılardan aşağıdakı şəkildə toplamışdıq:

Aşx deyər, vay dərdim,
Vay dərmanım, vay dərdim.
Xax gül əhdi, gül dərdi,
Mən gül əhdim, vay dərdim

(Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VI kitab, s.350).

Bayram Ağayevin tərcümələrinə baxdığımız zaman tərcüməçinin bayatıları hərfi tərcümə etmədiyini, fransız dilində verilmiş bayatıların mənasına baxıb yerlərinə Azərbaycanda mövcud olan bayatıları qoyduğunu görürük. Məsələn:

Ələnfidi ələklər,
Çırmanfı ağ biləklər.
Gedin düşmana deyın,
Hasil oldu diləklər (Qarabağın dialekt və folkloru, s.268).

Bu bayatını biz qarabağlı söyləyicilərdən azacıq fərqlə qeydə almışdıq:

Ələhlər, ay ələhlər,
Çirməli bağ biləhlər.
Gedin düşmana deyın,
Hasil oldu diləhlər

(Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VI kitab, s.358).

Gəldi, haradan gəldi,
Könlü qaradan gəldi.
Göydə bulut yoxudu,

Bu sel haradan gəldi (Qarabağın dialekt və folkloru, s.268).

Mühacirət ədəbiyyatının daha bir nümayəndəsi Mirzadə Mustafa Fəxrəddindir. Onun “Azəri aşıqlarından Sarı Aşiq” adlı məqaləsində Sarı Aşığın adından, Mir Nigari divanında ondan bəhs olunmasından, sevgilisindən qısaca bəhs edərək onun bir neçə bayatısını yazının sonuna əlavə etmişdir (Azəri aşıqlarından Sarı Aşiq, s.184-187).

Cümhuriyyətimizin 100 illik yubleyinin qeyd olunduğu bu günlərdə azadlıq aşıqlarının, həm qələmlə, həm də silahla döyüşən istiqlal savaşıçılarının (1918-ci ildə milli hökumətin dövətilə Azərbaycana gəlmiş Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusuna könüllü yazılanlardan biri də Əhməd Cəfəroğlu idi. O, orduda topçu onbaşısı vəzifəsini almış, bir sıra mühüm döyüşlərdə, o cümlədən Bakının azad olunmasında iştirak etmişdi (Fuad Hüseynzadə) mədəni irsinin daha dərinədən öyrənilməsi mühüm vəzifələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Yıldırım. Boğulmayan bir səs. “Avrasiya press”. Bakı, 2007
2. Almaz Həsəncızı. Aşiq yaradıcılığı mühacirət folklorşünaslığında. Bakı, Azərənəşr, 2011
3. Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 2017
4. Ceyhun Hacıbəyli. Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)\Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 2017, səh.256-297
5. Əhməd Cəfəroğlu. Azəri türk həyatında batil etiqadlar\ Mühacirətdə folklor araşdırmaları. I kitab. Tərtib edən, Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıranı, ön söz və şərhlərin müəllifi: fil.ü.e.d. Almaz Həsəncızı. Bakı, Elm və təhsil, 2015, səh. 53-69
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Toplayıb tərtib edən: Ləman Vaqifqızı (Süleymanova). Bakı, “Zərdabi LTD”MMC, 2013
7. Fuad Hüseynzadə. Azərbaycandan “beyin axını”nın qaranquşlarından biri. Paritet.-2012.-17-19mart. s.12. <http://www.anl.az/down/meqale/paritet/2012/mart/240533.htm>
8. Mirzə Mustafa Fəxrəddin. Azəri aşıqlarından Sarı Aşiq\ Mühacirətdə folklor araşdırmaları. I kitab. Tərtib edən, Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıranı, ön söz və şərhlərin müəllifi: fil.ü.e.d. Almaz Həsəncızı. Bakı, Elm və təhsil, 2015, səh.184-187
9. Murat Küçük. Azərbaycan yurt bilgisi (1932-1934).
10. http://www.tdk.gov.tr/images/1998_06_25_Kucuk.pdf

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

11. Mühacirətdə folklor araşdırmaları. I kitab. Tərtib edəni, Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıranı, ön söz və şərhlərin müəllifi: fil.ü.e.d. Almaz Həsənzadə. Bakı, Elm və təhsil, 2015

BAYATI İN OVERSEAS FOLKLORE

Summary

The intellectuals who lived in the overseas life were collecting Azerbaijani folklore. In their opinion, to do this work is always the idea of the freedom of the Azerbaijani people alive. These intellectuals also collected and published folklore texts. They gave information about problem - context of the texts, as well as gave information about context of texts which they collected. Some of them, with other folklore texts, also collected and printed bayaties and conducted some studies. Investigating the issue of bayaties in the folklore studies of overseas is remarkable in terms of studying several issues. First of all, it is of interest to study the principles of compilation of the bay'ats, which collect and print the folklore who live in exile. When this topic is examined, it is easier to expose the fake texts that were collected and published in the Soviet Azerbaijan. On the other hand, some of these folklorists have printed bayaties and translated them foreign languages. Later, when these problem was studied, those bayatis were translated into Azerbaijani again. Each of these issues is of interest.

Key words: bayati, overseas folklore, Ahmed Jafaroglu, Jeyhun Hajibeyli, Almas Yildirim

БАЯТЫ В ИММИГРАЦИОННОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКЕ

Резюме

Наша интеллигенция, проживающая свою жизнь в иммиграции, своим долгом считали собирать и исследовать азербайджанский фольклор. По их мнению, это дело, позволяет им сохранить всегда живым идею свободы Азербайджанского народа. Эта же интеллигенция не довольствовалась только изданием собранных фольклорных жанров, но и обращает внимание к проблеме избавления из текстов контекста в мировой фольклористике последнего периода, в некоторых случаях дают информацию о контексте собранных текстов. Некоторые из них наряду с фольклорными текстами собирали и издавали баяты, проводили так же некоторые исследования. В иммиграционной фольклористике изучение проблемы баяты примечательно тем, что тут рассматриваются несколько проблем. В первую очередь это принцип, по которому фольклористы в иммиграции собирали, составляли и издавали баяты, что вызывает интерес. Это тема при исследовании выявляет фальшивые баяты, которые были собраны и изданы в советском Азербайджане. А с другой стороны некоторые фольклористы живущие в иммиграции, во время изданий баяты делали перевод на иностранные языки. Позже, изучая их творчество, эти же баяты были переведены на Азербайджанский язык. Каждый из этих вопросов представляет интерес.

Ключевые слова: баяты, иммиграционная фольклористика, Ахмед Джафар оглу, Джейхун Гаджибейли, Алмас Ильдырым

NÜBAR HƏKİMOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
nubarhakimova@mail.ru*

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ VƏ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİ

*Bizim bütün məqsəd və amalımız – Azərbaycanımızdır
Yusif Vəzir Çəmənəminli, 1919-cu il*

Sözümüzə görkəmli Azərbaycan ziyalısı, yazıçısı, dövlət adamı, folklorşünası Yusif Vəzir Çəmənəminliyə aid olan bu epigrafla başlamağımız heç də təsadüfi deyildir. Özünün də dediği kimi, “bütün məqsədi və amalı” Azərbaycan olan bir dühanın öz vətəninə keşməkeşli tarixində iz qoyması, fikrimizcə, çox məntiqli və qanunauyğun bir haldır. Həmin izə Azərbaycanın nəinki istiqlal tarixində, həmçinin ədəbiyyat tarixində, hətta folklorşünaslıq tarixində də rast gəlməyimiz də bu qanunauyğunluğun daha bir göstəricisidir.

Yusif Vəzir Çəmənəmininin həyatı və ədəbi irsi, ilk növbədə, professor Tofiq Hüseynoğlu, daha sonra digər alimlər tərəfindən geniş tədqiq edildiyi üçün və hörmətli auditoriyamıza bəlli olduğu üçün sözümüzü uzatmayaraq onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki fəaliyyətinə nəzər salmaq istəyirik. Prof. T.Hüseynoğlunun yazdığı kimi, “Y.V.Çəmənəminli Azərbaycan Respublikasının yaradılmasında, onun daxili və xarici siyasətinin hazırlanmasında “əziz yoldaşımız və böyük mürşidimiz” adlandırdığı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə birlikdə çalışmış, istiqlaliyyətin möhkəmləndirilməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür” (1, 9).

Yusif Vəzir Çəmənəminli və istiqlal mücadiləsi. Yusif Vəzir hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılmamışdan öncə Cümhuriyyətə gedən yolda öz izini buraxmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, hələ 1917-ci ildə yazıçı Kiyevdə olarkən onun Bakıda “Azərbaycan müxtariyyəti” kitabı çapdan çıxır. Bu kitabla ədibin müstəqil Azərbaycanla bağlı fikirləri ictimaiyyətə çatdırılır. Özünün də qeyd etdiyi kimi, “od tutub yanaraq” yazdığı müraciətində o, hələ 1917-ci ildə azərbaycanlıları “Müsavat” partiyası ətrafında birləşməyə çağırır, çünki “milli himmətdən savayı özgəsi milləti bu dəhşətli zamanda müdafiə eliyə bilməz”: “Ey ziyalılar! Qafqaziyanın böyük və bərəkətli bir qismi biz Azərbaycan türklərinindir. Burada toprağın və mülkün çoxu bizim, dövlət bizim, onda yaşayan millətin çoxu bizim, danışılan dil bizim, ruhumuzu bəsləyən musiqi və ədəbiyyat bizim... Pəs Allahın o gözəl nemətindən niyə üz döndərirsiniz? Cürət edin, iş görünüz! “Müsavat” şöbələrini hər şəhər və kəndlərə yayınız! Durmaq zamanı deyil; bir az səbr eləsəniz, gözəl ölkəmiz fut olub əldən gedər!” (2, 209).

Bundan əlavə, o çağırış etməklə qalmır, onun Kiyevdəki fəaliyyətlərindən biri “Müsavat” partiyasının Ukrayna-Kiyev şöbəsinin yaradılmasından ibarət olur. Kiyevdə Yusif Vəzirin bu istiqamətdə fəaliyyəti barədə mənbələrdə deyilir ki, “1917-ci ilin əvvəllərində Kiyevdə siyasi fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Koloniyası Rəyasət Heyətinin 1919-cu il sentyabrın 21-də ADR Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məlumatda bildirilirdi ki, Ukrayna Mərkəzi Radası günlərində “Müsavat” partiyasının Kiyev komitəsinin sədri Yusif bəy Vəzirovun başçılığı altında buradakı Azərbaycan Koloniyası komitə ətrafında birləşərək Ukraynanın siyasi həyatının bütün sahələrində fəal iştirak edirdi. İmperiya zülmündən cana doymuş millətləri birləşdirməyə çalışan Ukrayna milli hərəkat rəhbərləri “Xalqlar qurultayı” çağırmaq qərarına gəlirlər. Bu münasibətlə “Xalqlar şurası” yaradılır. Şura iki həftədən bir “Svobodniy soyuz” adlı jurnal buraxır. Y.V.Çəmənəminli üç nəfər yoldaşı ilə birlikdə Azərbaycan nümayəndəliyini təmsil edir və jurnalda Azərbaycanı tanımaq məqsədilə məqalələr çap etdirir” (1, 9).

Yusif Vəzir özü “Kiyevdə Müsavat şöbəsi” adlı məqaləsində bu şöbənin yaranma məramı və fəaliyyəti barədə dolğun məlumat verərək orada qəbul edilmiş qərarları maddə-maddə göstərirdi: “1) Türk ədəmi-mərkəziyyət fikrinin tərəfdarı olub türklərin müttəhed olmalarını nəzərə alaraq “Müsavat” firqəsinə ilhaq oluruq... 4) Azərbaycan sərhədini türk dili işlənən dairələrdə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

görməli. Bu dairə təqribə Dərbənddən tutmuş Xəzər dənizinin cənubunadəkdir. 5) Səy eyləməli ki, ədəmi-mərkəziyyət fikri İran Azərbaycanında, Türküstanda, Başqırdıstanda, Qırğızıstanda və qeyri türklər içində də nəşr olunsun. 6) Azərbaycanda yaşayan erməni, gürcü, yəhudi, rus və qeyri millətlər ilə hüquqda müsəvi olmalıdırlar və s.” (3, 239).

Yusif Vəzir Çəmənəmimli və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti. Bütün yuxarıda qeyd olunanlar ədibin Cümhuriyyətin elanından əvvəl gördüyü işlərdir. Nəhayət, 1918-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edir. Bəllidir ki, hər bir millətin qurduğu dövlətçiliyinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün beynəlxalq səhnədə mövqe və maraqlarını formalaşdıraraq müəyyən diplomatik siyasət yeritməyə başlayır. “Diplomatiya, xarici siyasət vasitəsi kimi, millətin istiqlalıyyətinin bərpa edilməsi, beynəlxalq ictimaiyyətin bərabər hüquqlu üzvü kimi tanınması və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi zamanı daha böyük, fəvqəladə əhəmiyyətə malik olur” (4, 4). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də bu cəhətdən istisna deyildir. Cəmi 1 il 11 ay siyasəti səhnədə parlayan AXC yarandığı gündən öz xarici siyasətini yeritməyə başlamış, xarici dövlətlərlə münasibətlər qurmağa səy göstərmiş, Azərbaycanı beynəlxalq arenaya çıxarmaqla onun müstəqilliyinin tanınması yolunda əhəmiyyətli işlər görmüşdür.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatlarından olan Yusif Vəzirin nəvəsi filologiya üzrə elmlər doktoru Leyla Orxan qızı Vəzirova öz xatirələrində babasının diplomatik fəaliyyəti barəsində bunları deyir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk baş naziri Fətəli Xan Xoyski babamın qeyri-adi diplomatik keyfiyyətlərini, kritik vəziyyətlərdə düzgün istiqamət vermək qabiliyyətini qiymətləndirərək, 14 yanvar 1919-cu ildə Yusif Vəziri Azərbaycan Respublikasının Krım hökuməti yanında nümayəndəsi təyin edir. Yusif Vəzir Simferopolda Milli Krım Hökumətinin Ədliyyə Direktorluğunda əvvəlcə məsləhətçi, sonra isə direktor vəzifəsinə təyin olunur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi 15 aprel 1919-cu ildə Yusif Vəzir Çəmənəmiminli Azərbaycan Respublikasının Ukraynada, Polşada və Krımda diplomatik nümayəndəsi təyin edib.

Yusif Vəzir Simferopolda olduğu vaxt Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ukraynada fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri təyin edilir. O, Ukraynaya ilk səfir təyin olunduğu zaman cəmi 32 yaş var idi...” (5)

İndi isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yeritdiyi xarici siyasətdə Yusif Vəzir Çəmənəmiminlinin mövqeyinə və bu xarici siyasətdə fəaliyyətinə tarixi mənbələr və arxiv sənədləri vasitəsilə işıq salağ. Professor Cəmil Həsənli “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti” kitabında bu xüsusda yazır: “Nazirlər Şurası 1918-ci ilin oktyabr ayının 23-də Krım hökumətində diplomatik nümayəndəlik yaratmaq haqqında qərar qəbul etdi. Qərara əsasən xarici işlər nazirinə tapşırıldı ki, Krım hökuməti yanında diplomatik nümayəndəlik açsın (502). Bu barədə noyabr ayının əvvəllərində Krım diyar hökumətinin baş naziri Məmməd bəy (Süleyman bəy) Sulkeviç Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskiyə məktubla müraciət etmişdi. Orada göstərilirdi ki, bu yaxınlarda Kiyevdə olarkən Azərbaycanın Ukraynadakı diplomatik nümayəndəsi Krım hökuməti nümayəndələri ilə görüşmüş və Azərbaycanla Krım arasında qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasının mümkünlüyünü müzakirə etmişlər. General M.Sulkeviç öz məktubunda Azərbaycanın Xəzər sahili ölkə olduğunu qeyd etsə də, lakin Qara dənizdə böyük marağının olduğunu bildirirdi (503). Bu müraciəti nəzərə alaraq noyabr ayının 1-də hökumətin qərarı ilə Ukraynaya diplomatik nümayəndə təyin olunan Mir Yusif Vəzirov az sonra Krımda da Azərbaycan Respublikasını təmsil etməyə başladı” (4, 137) və ya eyni kitabın 210-cu səhifəsində oxuyuruq: “M.Y.Cəfərov 1919-cu ilin aprel ayının 14-də xarici işlər naziri vəzifəsinə başladıqdan sonra həm nazirliyin mərkəzi aparatında, həm də xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərdə bir sıra dəyişikliklər etdi. Aprel ayının 15-də xarici işlər nazirliyi üzrə verilmiş 2 sayılı əmrə nazirliyin şəxsi heyəti və diplomatik missiyaların başçıları öz yerlərinə təsdiq edildilər. Yeni əmrə əsasən, Mir Yusif Vəzirov Ukrayna, Polşa və Krımda, Mahmud bəy Əfəndiyev Batumda, Məmməd Xan Təkinski Ermənistanda, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Dağlılar İttifaqında, Cəfər bəy Rüstəmov Kuban hökumətində, Əkbər ağa Sadıxov Aşqabadda öz diplomatik fəaliyyətlərini davam etdirməli idilər” (4, 210).

Ukraynada diplomatik fəaliyyətlə yanaşı hələ istiqaldan öncə gördüyü işləri də davam etdirir. Belə ki, 1919-cu ilin iyul ayının 27-də Kiyevdə parlament binasında iclas keçirilir. Həmin

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

iclası giriş sözü ilə Məmməd Əmin Rəsulzadə açır və o zaman artıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ukraynadakı səfiri olan Yusif Vəzir Çəmənəzəminli bu iclasda nitq söyləyir. Onun bu çıxışı “Əsərləri”nin üçcildliyinə salındığı üçün bu çıxışla tanışlıq zamanı məlum oldu ki, burada Yusif Vəzir Ukraynada milli azadlıq hərəkatının tarixinə toxunur, Krım məsələsinə xüsusi diqqət yetirir və yazır ki, “Kımlılar bizim qan qardaşlarımızdır. Onların səadəti bizim səadətimiz, fəlakəti bizim fəlakətimizdir; biz hər xüsusda kımlı qardaşlarımızı hür və sərbəst görmək istəyirik” (6, 247).

Bu məqalədəki maraqlı məqamlardan biri də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin giriş sözündə Yusif Vəzir Çəmənəzəminlini “vətənidən uzaq olmaqla bərabər vətən mənafeyi uğrunda çalışmaqdan yorulmaq bilməyən Vəzirov” (6, 244) adlandırması və onun “axır zamanlarda İstanbula gedəcəyi” barədə məlumat verməsidir. Demək, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli yaxın zamanlarda öz diplomatik fəaliyyətini davam etdirmək üçün İstanbula getməyə hazırlanmış. Onun İstanbula nə zaman təyin edildiyini isə prof. C.Həsənli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatları barədə ensiklopedik məlumat verən zaman qeyd edir: “Vəzirov (Çəmənəzəminli) Yusif Vəzir Mirbaba oğlu - 1918-ci ildən Ukrayna, Polşa və Kırmıda Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəsi, 1919-cu ilin dekabr ayının 24-dən isə İstanbulda diplomatik nümayəndəliyin başçısı vəzifəsində işləmişdir” (4, 434). Bu elə bir zamanda baş verir ki, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdən təcrid edilməməsi üçün gənc Cümhuriyyət bacardığını etmiş, Gürcüstanla (səlahiyyətli nümayəndə F.Vəkilov), Ermənistanla (səlahiyyətli nümayəndə Ə.Haqqverdiyev), İranla (diplomatik nümayəndə A.Ziyadxanov), Türkiyə ilə (səlahiyyətli nümayəndə Y.V.Çəmənəzəminli) rəsmi diplomatik əlaqələr yaratmışdır. Azərbaycanın Batum konsulluğuna isə M.Əfəndiyev, Türküstandakı siyasi nümayəndəliyinə A.Sadiqov başçılıq etmişdir.

Yusif Vəzirin diplomatik fəaliyyətini davam etdirdiyi “İstanbul - o vaxtlar dünya siyasəti üçün ən strateji şəhərlərdən biri sayılırdı, Avropada müttəfiq qüvvələr burada toplanır, dünyanın bütün aparıcı mətbuat orqanları İstanbulda təmsil olunurdu”. Yusif Vəzir də bunu mütləq şəkildə qeyd edirdi və yazırdı ki, “... Aləm İstanbuldadır: siyasi işlərin ucu, əfkəri-ümumiyyənin gözü... hamısı burada... İstanbulda yapılan gurultular Parisə çatıb təsirsiz ötürmüş” (7, 258). Ədibin 1919-cu ildə işiq üzü görmüş “Xarici siyasətimiz” başlıqlı yazısında yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Yusif Vəzirin yeridilməsi gərəkən xarici siyasət haqqında fikirləri ilə yanaşı, İstanbul haqqında, İstanbulda konsulluğun açılmasının vacibliyi haqqında əsaslandırılmış fikirləri “İstanbul səfəri” başlığı ilə ayrıca təqdim edilir. Yusif Vəzir burada konsulluq açılmasını əvvəla ona görə vacib sayır ki, yuxarıda göstəriləyi kimi, aləm, yəni bütün xarici dövlətlərin nümayəndələri İstanbuldadır, digər tərəfdən isə “İstanbulun başqa cəhətlərdən də bizə əhəmiyyəti böyükdür, bu gün İstanbul Bakı mədənləri məhsulları üçün yeganə bir xarici bazardır. Bundan əvvəl Bakı nefti şimala gedərdi. Şimal indi bağlı olduğu üçün nefti bir ayrı nöqtəyə daşmalıdır. İstanbuldan başqa əlverişli bir yer yoxdur. Lakin İstanbul bazarını qazanmaq üçün orada ticarət vəkilləri bulundurmalıdır ki, bazarın ovzaini tez-tez Bakıya xəbər versin. Azərbaycan tüccarı birinci dəfə İstanbula neft gətirdilər, zərər gördülər. Səbəb budur ki, məhəlli rumlar toplanıb, sindikat yaptılar və Bakı neftinin qiymətini saldılar. Halbuki, İstanbulda səfərimiz, konsulumuz olsa, məhəlli Azərbaycan tüccarlarından təşkilat yapıb, rum sindikatının qabağına çıxıb bilərdi” (7, 259).

Yusif Vəzirin İstanbuldakı diplomatik fəaliyyətinin ayrıntıları prof. C.Həsənli tərəfindən belə təqdim edilir: “Türkiyəyə diplomatik nümayəndə təyin edilmiş Yusif Vəzirov İstanbulda fəaliyyətə başlamış və xarici işlər naziri tərəfindən qəbul edilmişdi. Türkiyəyə gəlmiş Azərbaycan nümayəndəsi Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə yazırdı ki, “Türkiyə dəhşətli dərəcədə ağır vəziyyətdədir. Burada bir çox siyasi dairələr Azərbaycanın güclənməsinə böyük ümid bəsləyir və bildirirlər ki, Türkiyədə azadlıq hərəkatına Azərbaycan böyük təsir göstərə bilər” (4; 8).

Təəssüf ki, Yusif Vəzirin diplomatik fəaliyyətinin ömrü də AXC-nin ömrü qədər qısa olmuş, ədib 1919-cu ildə İstanbulda səfirlikdən istefa vermiş, amma İstanbulda qalaraq bədii və elmi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

Bir də ona görə təəssüf edirik ki, Yusif Vəzirin yuxarıda qeyd etdiyimiz Kiyev dövrü fəaliyyəti, AXC-nin İstanbulda konsulu kimi fəaliyyəti onun gələcək müqəddəratını təyin etmiş və prof. Cəlal Qasımovun dediyi kimi, sovetlər ona bu “səhvlər”i bağışlamamışdılar (9, 176). Təsə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

düfi deyil ki, “yazığının istintaqını yekunlaşdırın müstəntiq belə qərara gəlir ki Y.B.Vəzirov aşğıdaki əməllərə görə ifşa olunur:

1919-cu ildə istanbulda Müsavat hökumətinin konsulu vəzifəsində işləyərkən ingilis-fransız və Türkiyə təşkilatları ilə əlaqədə olmuşdur” (9, 183).

Yusif Vəzir Çəmənəminli və folklor. Bu cür zəngin siyasi və diplomatik fəaliyyətə malik Yusif Vəzir Çəmənəminli Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanların müəllifi kimi tanınmış, eyni zamanda folklorun mahir bilicisi olmuşdur. Onun bu fəaliyyəti də tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamış, K.Məmmədov, B.Abdulla, P.Əfəndiyev və başqa alimlər onun elmi və ədəbi yaradıcılığının bu istiqamətini öz tədqiqat obyektinə çevirmişlər.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin folklorşünaslıq fəaliyyəti istər onun müasirlərinin, istərsə də ondan sonrakı folklorşünasların irsindən fərqlənir. Belə ki bu yaradıcılığı iki istiqamətdə tədqiq etmək mümkündür və zəruridir:

a. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin bədii əsərlərində folklorlardan yararlanma

b. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin folklor barəsində tədqiqatları.

Yazığının bədii əsərlərində mütləq şəkildə folklor elementləri iştirak edir. Bu fikir xüsusilə onun “Qızlar bulağı”, “İki od arasında” və b. tarixi romanlarına aid edilməlidir.

İkinci istiqamətdə isə Yusif Vəzirin çox zəngin elmi irsi toplanmışdır. Xalq ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinə dəfələrlə toxunan alim həm də Avropada və Rusiyada o zamanadək yaranan folklor nəzəriyyələrinə və məktəblərinə bələd idi, bu səbəbdən öz dövrü üçün yeni və mütərəqqi fikirlərin müəllifi idi. Folklorun elə bir sahəsi yoxdur ki, Yusif Vəzir ona öz münasibətini bildirməsin. Onun nağıl, əsatir, vəsf-hal, “Avesta”, mifologiya, ağı, bayatı və s. haqqında nəzəri fikirləri də dövrü üçün yeni olmuş, folklor nəzəriyyəsinin formalaşmasına təkan vermişdir.

Bundan başqa, Yusif Vəzir Çəmənəminli Azərbaycan mərasim folklorunu tədqiq edən ilk alim olmuşdur.

Nəticə. Beləliklə, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin folklor fədaisi kimi səciyyəsinə professor Paşa Əfəndiyev bu sözləri ilə dəqiq ifadə edə bilmişdir: “Yusif Vəzirin haqqında bəhs etdiyimiz məqalələrinin tarixi əhəmiyyəti vardır. Əvvələn, rus və dünya folklorşünaslığında olan nəzəriyyələrlə Azərbaycan oxucularını tanış edir, özü də sadəcə tanış etmir, xalqımızın folklor nümunələrindən bolluca misallar gətirir və Azərbaycan şəraitinə tətbiq edir. Azərbaycan xalqının həyatı, məişəti, tarixi, etiqadı və s. üçün zəruri olan nəticələr çıxarır. Y.Vəzirin bu və ya digər məqalələri Azərbaycan folklorşünaslığının formalaşmasında mühüm rol oynayır” (10, 234).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hüseynoğlu T. Ön söz // Çəmənəminli Y.V. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.5-19.
2. Çəmənəminli Y.V. Azərbaycan muxtariyyəti. Ayılın, toplaşın! // Çəmənəminli Y.V. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.209-218.
3. Çəmənəminli Y.V. Kiyevdə Müsavat şöbəsi // Çəmənəminli Y.V. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.238-240.
4. Həsənlı C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı : GARISMA, 2009, 576 s.
5. Babamın əlyazmaları məhv oldu. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin ailəsindən REPORTAJ// <http://moder.az/az/news/48276#gsc.tab=0>
6. Yusif Vəzirovun məruzəsi // Çəmənəminli Y.V. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.244-253
7. Çəmənəminli Y.V. Xarici siyasətimiz // Çəmənəminli Y.V. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, s.253-271
8. Türkiyədə diplomatik nümayəndə Y.Vəzirovun Xarici İşlər Nazirliyinə məlumatı. 1919. //ARDA, f.970, s.1, i.22, v.28
9. Qasimov C. Yusif Vəzir Çəmənəminli, yaxud 169 nömrəli istintaq işi // Azərbaycan folklorşünasları (1920-1950). Bakı: Elm, 2015, s. 167-206
10. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi. Bakı: ADPU, 1994, 475 s.

**AMBASSADOR OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN TURKEY YUSIF VEZIR
CHEMENZEMINLI AS A RESEARCHER OF FOLKLORE**

Summary

The article examines the diplomatic activity of the Azerbaijani writer, folklorist Yusif Vezir Chemenzeminli during the period of the Azerbaijan Democratic Republic. Based on archival materials and works of the writer, the author reveals the political situation of that time, illuminates the diplomatic activity of the writer as an ADR Ambassador in Ukraine, Crimea and finally, in Turkey at the beginning of the 20th century. Then the directions of the problem “Chemenzeminli and folklore” are touched upon. The author studies this problem in two ways:

1. Folklore in the art works of Chemenzeminli
2. Chemenzeminli as a researcher of folklore

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Yusif Vezir, diplomat, foreign policy, bolshevism, repression, folklore

**ПОСОЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ТУРЦИИ ЮСИФ
ВЕЗИР ЧЕМЕНЗЕМИНЛИ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ФОЛЬКЛОРА**

Резюме

В статье исследуется дипломатическая деятельность Азербайджанского писателя, фольклориста Юсиф Везир Чemenземинли в период Азербайджанской Демократической Республики. На основе архивных материалов и произведений писателя автор раскрывает политическую обстановку того времени, освещает дипломатическую деятельность писателя как посла АДР на Украине, в Крыму и наконец, в Турции в начале XX века. Затем затрагиваются направления проблемы “Чemenземинли и фольклор”. Автор изучает эту проблему в двух направлениях:

1. Фольклор в художественных произведениях Чemenземинли
2. Чemenземинли как исследователь фольклора

Ключевые слова: Азербайджанская демократическая республика, Юсиф Везир, дипломат, внешняя политика, большевизм, репрессия, фольклор

ELNARƏ ƏLİYEVƏ

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dok.elnare_e@mail.ru*

CEYHUN HACIBƏYLİNİN FOLKLOR ARAŞDIRMALARI

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, yazıçı publisist, naşir, redaktor, tərcüməçi, folklorşünas Ceyhun Hacıbəyli tarixdə silinməz izlər qoymuş şəxsiyyətlərdəndir. O, 1891-ci ildə Şuşada anadan olmuş, əvvəlcə Şuşa, sonra isə Bakının realni məktəbində orta təhsil almışdır. Milyonçu Murtuza Muxtarovun vəsaiti ilə bir il (1908-1909) Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində oxuduqdan sonra Fransaya gedərək Sorbon Universitetinə daxil olmuş, təhsilini burada davam etdirmişdir. Bakıya qayıtdıqdan sonra müəllim, maarifçi və mühərrir kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ceyhun bəy 1908-ci ildə Əli bəy Hüseynzadənin müdir olduğu “Səadət” məktəbində müəllimlik etmişdir. O, eyni zamanda tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Rus yazıçısı İ.S.Turgenevin “Pulsuzluq” əsərini Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir. “Leyli və Məcnun” operası səhnəyə qoyularkən Ceyhun bəy həmin tamaşada aktyor kimi İbn Səlam və Nofəl rollarını ifa etmişdir. Lakin o, sonralar musiqi dünyasından uzaqlaşmışdır. “İttihad”, “Kaspi” qəzetinə əlavə kimi çıxan “İzvestiya” qəzetlərinə redaktorluq etmiş, “İrşad”, “Proqres”, “Tərəqqi”, “Kaspi”, “Bakı” qəzetlərində mütəmadi yazıları (məqalə, felyeton, hekayələr) çap olunmuş C.Hacıbəyli 1918-ci ildən Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulandan sonra Gəncəyə gəlib, yeni qurulan hökumətlə sıx əməkdaşlıq etmiş, bu münasibətlə “Azərbaycan” qəzetinin nəşrinə başlamış, qəzetin 88 nömrəsinin redaktoru olmuşdur.

1919-cu ilin yanvarında isə Versal Sülh Konfransında iştirak etmək üçün AXC-nin nümayəndə heyətinin tərkibində Fransaya getmiş və bir daha vətənə qayıda bilməmişdir. Fransada “La Revul du Mond Müsulman”, La Fiqaro, “La Revul des Deux Mende” adlı jurnallarla əməkdaşlıq etmiş, “Azadlıq” radiostansiyasının yaradıcılarından olmuş, Münhendəki “SSRİ-ni Öyrənən Universitet”in müxbir üzvü seçilmişdir.

C. Hacıbəyli 1962-ci il oktyabr ayının 22-də 71 yaşında ürək krizisindən (infarkt) Parisdə vəfat etmişdir. “Mühacirət həyatının son illərini daha da ağır nisgillə keçirən Ceyhun Hacıbəyli xatirələrində çox xəfif və kövrək bir şəkildə ötənlərə boylanaraq yazırdı: “Doğmalarımdan ayrılmağımın həsrətini bu qırx il ərzində tez-tez çəkirəm. Ən çox da yadıma düşən bacılarımdı. Bəzən də anamın və ortancıl qardaşımın surətləri bacılarımda surətlərini əvəz edirdi. Yadımdadı, mən Fransaya gələndə bacılarımda necə acı göz yaşları tökdülər. Anamın dolu gözləri xəyalımdan çəkilmir. Mən onları inandırırıdım ki, cəmiyyəti iki aylağa gedirəm. Nə üçün ağlayırsınız? Amma mən özüm də bilmədən onları aldatmışam. İndi məmləkətimdən ayrılmağımın 41 ilini yaşayıram. Onları bir daha görmədim və heç vaxt da görməyəcəyəm. Doğmalarım - kişilər və qadınlar bir-birinin ardınca dünyadan köçürlər. Elə mən özüm də köçəcəyəm...”(1).

Bu həsrət, bu ayrılıq onun qələmə aldığı bayatılarda da ürək ağrısı ilə əks olunmuşdur:

*Gedərəm, ölkə, sənnən,
Qorxuram yol kəsənnən.
Gəl bir görüşək
Ayrıldıx, bəlkə, sənnən (2, 281).*

Onun haqqında xatirələrin birində deyilir: “Ceyhun bəy Parisə özü ilə birgə daim həsrətini çəkdiyi, ömrünün sonuna qədər xəyallarında yaşatdığı Qarabağı da gətirmişdi. O, qürbətdəki iki həyat yaşayırdı - bir real Paris həyatını, bir də xəyallarında qurub-yaratdığı nisgillərdən, gümanlardan, xatirələrdən ibarət vətən həyatını” (1).

İllərin həsrəti, acısı onu rahat buraxmamış, daim əziyyət vermişdir:

*Aylar, illər ayrısı,
Bülbüllər, güllər ayrısı.
Bir günümə tabın yox,
Oldum illər ayrısı.
Mən getdim, binə qaldı,
Mərhəmət dinə qaldı.*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

*Bir də sənən görüşmək
Qiyamat günə qaldı (2, 282, 284).*

Əlbəttə ki, Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığı təkcə nisgil, həsrət ifadə edən bayatılardan ibarət deyil. “Ceyhun bəyin yazıları başdan-başa mübarizlik ruhundadır. O, azad Azərbaycan uğrunda var qüvvəsi ilə çalışmış bir mücahiddir. Yazıları ilə Cümhuriyyətimizi işğal edən ruslara, qondarma sosializm cəmiyyətinə qarşı vuruşmuşdur. Onun Avropada tariximiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz üçün etdikləri, gördüyü mühüm işlər, apardığı təbliğat, göstərdiyi fəaliyyət yazılarında aydın şəkildə sezilməkdədir. Bu da Ceyhun bəyin ömrünün sonuna qədər davam etmişdir” (3, 219).

C.Hacıbəyli “Hacı Kərim” povestinin, “Müəzzizin lənəti”, “Baş tutmayan ziyarət”, “Stalinin öpüşü və ya staxanovçu Fatimə”, “Nejdanovun işi” kimi hekayələr və sinopsisin; “Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür” memuarının; “Şamaxı məhkəməsi, yaxud bir xainin mükafatı”, “Əhməd Cavad faciəsi”, “SSRİ-də ziyalılar”, “Azərbaycan operası necə yarandı” və s. kimi publisistik əsərlərlə yanaşı, “XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov”, “Qarabağın dialekt və folkloru”, “İlk müsəlman respublikası Azərbaycan”, “Azərbaycan”, “Azərbaycan mətbuat tarixi”, “İslam əleyhinə təbliğat və onun Azərbaycandakı metodları” kimi elmi əsərlərin də müəllifidir.

Biz bu məqalədə onun “Qarabağın dialekt və folkloru” (Qafqaz Azərbaycanı) əsərini təhlil etməyə qərar verdik. Əsər 1925-ci ildə “Societe Asiatique” cəmiyyətinin “Journal Asiatique” məcmuəsində, 1934-cü ildə isə Parisdə kitab halında nəşr edilmişdir. “Əslində, Ceyhun bəyin çox şeyi var idi – gözəl ailəsi, cəmiyyətdə mövqeyi, nüfuzu, yaxın dostları, həmrəy olduğu insanlar, Avropanın bütün ölkələrinə açılan qapısı... Müstəqil yaşayırdı, azad düşüncə sahibi idi. Amma vətən həsrəti içini acı qurd kimi yeyirdi. Bu səbəbdən də Qarabağla əlaqədar yaddaşında olanların hamısını nöqtəsinə-vergülünə toxunmadan yadigar qalsın deyə kağızlara köçürürdü. O, heç vaxt ağına gətirə bilməzdi ki, həsrətini soyutmaq üçün bildiklərinin hamısını qələmə alması gələcəkdə həmvətənlərinə də çatacaq, onun nisgili ürəklərdə alışıb-yanacaq” (4, 225).

“Qarabağın dialekt və folkloru” fransız dilindən Bayram Ağayev tərəfindən tərcümə edilmiş, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Abid Tahirlinin tərtibatında və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nikpur Cabbarlının redaktorluğu ilə “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası” (kitab seriyası)nda Ceyhun Hacıbəylinin “Seçilmiş əsərləri” sırasında nəşr edilərək geniş oxucu kütləsinə təqdim edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Qarabağ folklorunun toplanılması işi XIX əsrdən başlanılmışdır. “Tiflis xəbəri”, xüsusilə “Kafkaz” qəzetində ardıcıl folklor nümunələri dərc olunurdu. 1881-1929-cu illərdə 46 cildi nəşr olunmuş “Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu” – QƏXTMT – SMOMPK məcmuəsində Qarabağ bölgəsindən toplanılmış folklor nümunələri əks olunmuşdur. 1930-cu ildə çap edilmiş “Azərbaycanın və ətraf ərazilərinin folkloru” üçcildliyində Qarabağ bölgəsinə aid zəngin folklor örnəkləri yer almışdır. Sovetlər dövründə, xüsusən 1980-ci ildən bu sahəyə maraq daha da artmışdır. Bu istiqamətdə AMEA Folklor İnstitutunda həyata keçirilən “Qarabağ folklorunun toplanması, sistemləşdirilməsi və araşdırılması” layihəsi əsasında həyata keçirilən işlər də xüsusi qeyd olunmalıdır (Bax: 5). C.Hacıbəylinin “Qarabağın dialekt və folkloru” əsəri isə bu sahədə atılmış ilk addım, həmçinin folklorumuzun və dilimizin incəliklərinin Avropa mühitində tanıtılması baxımdan dəyərli tədqiqat işi kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu tədqiqat işi M.Samoyloviçin məsləhəti və köməyi ilə Radlovun “Türk-tatar dialektləri” əsəri üçün hazırlanmışdır. Əsər üçün materiallar müəllifin Qarabağda keçirdiyi məzuniyyətlər zamanı toplanılmış, lakin müharibənin başlanması bu işi tamamlamağa mane olmuşdur. C.Hacıbəyli toplunu əvvəl rus, sonra isə fransız dilinə tərcümə edərək Asiya cəmiyyətinə təqdim etmişdir.

“Qarabağın dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsərində tədqiqatçı Qarabağ dialektinin səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərini təqdim etmişdir. Müəllif, təbii ki, dilçi olmadığı üçün yalnız fonetik xüsusiyyətlərlə kifayətlənmiş, Qarabağ dialektinin digər incəliklərini əks etdirməmişdir. Burada tədqiqatçı müxtəlif dialekt daşıyıcılarını bir-birilərinə hörmətlə yanaşmağa çağırılmışdır. Əsərdə C.Hacıbəylinin bir qeydi xüsusi maraq doğurur: “Əgər hər hansı bir qarabağlının bəzi sözləri tələffüz etmək tərzi bir bakılıda gülüş doğурсa, sonuncunun da ləhcəsi birincidə qəhqəhə doğura bilər” (2,256). Lakin tədqiqatçı topladığı materiala elmi həssaslıqla yanaşdığı üçün topladığı materialı orfoqrafik normalara uyğunlaşdırmadan, olduğu kimi dərc etmişdir. Bununla da həm folklorşünas, həm də dialektoloq üçün əsərin əhəmiyyətini artırmışdır. Məsələn:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Alçajix damdan qar yağar

və ya

*Hacılar həjeyder,
Cəhd edər, gejeydər
Bir yumurta içində
Qırx-əlli cüjeydər.*

Bu tapmacaların birincisində *alçajix* ifadəsində *c* səsinin *j*, *q* səsinin *x* ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur. İkinci tapmacada isə heca düşümü nəticəsində iki sözün birləşərək bir vurğu ilə deyilməsi diqqəti çəkir: *həjeyder* “*həccə gedər*”, *gejeydər* “*gecə gedər*”, *cüjeydər* “*cüca gedər*”.

Əsərdə bir folklorşünas üçün maraq doğuracaq tapmacalar, yanılmaclar, xalq məzhəkələri, uşaq kompozisiyaları (uşaq oyunları), beşik nəğmələri, ağıllar, lətifələr, bayatılar, alqışlar, qarğışlar toplanılmışdır. Bu nümunələr arasında adətən digər folklor müntəxəbatlarında rast gəlmədiyimiz bölmələr də (hədə-qorxu, yalvarış, tərifləmələr, xasiyyətlər) mövcuddur. Yaşadığı bölgəni bütün incəlikləri ilə oxuculara təqdim etməyə çalışan C. Hacıbəyli müraciət formaları – xitablara, zoonimlərə, qohumluq terminlərinə, frazeologizmlərə də yer ayırmışdır.

33 yarımbölmədən ibarət “Qarabağın dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsərinin təəssüf ki, III bölməsi boş qalmışdır. Görünür, müəllif həmin hissə ilə bağlı əlavə araşdırma apararmış.

Topladığı bayatıları tədqim edərkən, hətta nəzəri məlumat da verərək qeyd edir ki, “birinci iki misra yalnız əsas mənanı daşıyan axırıncı iki misranı qafiyələndirmək üçündür” (2, 281).

Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri tədqiqatçının şifahi xalq ədəbiyyatı janrı olan yanılmacların “alliterasiya” adlandırılmasıdır. Bildiyimiz kimi, yanılmacdakı sözlər fonetik cəhətdən bir-birinə çox oxşadığından bir neçə dəfə aramsız, tələsik təkrar edildikdə deyilişi çətinləşir, dil dolaşır və sözlər bir-birinə qarışaraq gülüş doğurur. Alliterasiya da avaz yaratmaq məqsədilə eyni səsin təkrarlanmasıdır. Lakin *alliterasiya* dilçilik termini, *yanılmac* isə folklor janrıdır. Görünür, tədqiqatçı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə həm də bir dilçi həssaslığı ilə yanaşdığı üçün *alliterasiya* terminindən istifadə etmişdir. Bu folklor nümunələrindən birinə diqqət edək:

*Dəyirman girdi köpək,
Dəyirmançı vurdu kötək.
Bilmirəm kəpək yedi köfdü köpək,
Yoxsa kötək yedi köfdü köpək?*

- bu dördlükdə *k*, *y* səsləri güclü alliterasiya yaratmışdır.

C.Hacıbəyli “Qarabağın dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsərində “Uşaq kompozisiyaları”na da yer ayırmışdır. Onların arasında uşaqlara ərəb əlifbasını öyrətmək məqsədilə söylənilmiş bir folklor nümunəsi də dövrün tələblərinə uyğun əhəmiyyət daşıyır:

*Əlif- Allahdadı,
Bey- baltyaləsən.
Tey- təniiyimin altda qalasan,
Sey – sellər aparsın,
Cim- cinnər boğsun,
Hey – halvanı yeyim,
Xey – xeyraşını yörüm,
Dalnan zal
Bir təhnə bal.
Mən yeyim, sən qal.*

C.Hacıbəylinin “Qarabağın dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsərində “Xasiyyətlər” başlığı altında yerli əhalinin xarakterlərini səciyyələndirən ifadələr də toplanmışdır. Araşdırmalarımız sübut edir ki, dilin tarixi inkişafında mənfi çalarlı ifadələrin hamısı olduğu kimi bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Onların antonimləri - müsbət keyfiyyətləri əks etdirənlərin bəziləri isə arxaizmlər sırasına keçmişdir. Deyərdim ki, bu gün dilimizdə işlənən söyüşlər, kobud ifadələr lüğət tərkibinin ən qədim leksik qatına aiddir. Marafıdır ki, C.Hacıbəylinin təqdim etdiyi 59 xasiyyət arasında da 13 söz müsbət çalarlıdır: *ağlıbaşında*, *ürəyi yuxa*, *uşaxcannı*, *arvadcannı*, *güləşüzdü*, *ürəyiaçix*, *ürəyitəmiz*, *ağa adam*, *isdıqannı*, *nazdı hərəkətdi*, *diribaş*, *evdar*, *Allah bəndəsi* (2, 292-294).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Müəllif əsərdə Qarabağ bölgəsi üçün səciyyəvi hesab etdiyi ifadələri də təhlil etmişdir: “Bir neçə səciyyəvi ifadə” adlı 33-cü yarım bölmədə verilmiş Qarabağ bəylərinin lovgalığını, qürur və vüqarını əks etdirən “Əli belində bəylərdəndi” ifadəsi də maraq doğurur. Tədqiqatçı bununla bağlı yazır: “Bu ifadə həm də o məqamlarda işlənir ki, bəzi bəylər quyuya düşüb boğulduqları halda belə, yə-nə də bu böyüklüklərini bildirən vəziyyətlərindən əl çəkməyərək əllərini bellərindən çəkmək istəmir-lər və ya bacarmırlar” (2, 297). C.Hacıbəyli sözlərin çoxmənalılığına da diqqət yetirmiş, o sıradan *dəm* ifadəsinin çoxmənalılığına aid nümunələr vermişdir: *çay dəmdədi; plov dəmdədi; qoçaxlıxdan dəm vurur; halındı, dəmin?; o dəmdə; dəmini tutdular, dəmini verdilər (bir adamı nəşə etməyə, dem-əyə sövq etdikdə işlədilir)*”.

C.Hacıbəylinin tamamlaya bilmədiyi bu toplu əslində Azərbaycan xalqına və folklorşünas-lığa dəyərli bir töhfədir.

Əsər fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edildiyi üçün burada müəllifin öz dil incəlik-lərini görə bilmirik. Lakin “Əhməd Cavad faciəsi” adlı publisistikası isə orijinal olduğu üçün C.Hacı-bəylinin bütün dil özəlliklərini hiss etmək mümkündür. Məqalədə yazıldığı dövrün türkpərəst ziyalı-larına məxsus üslub özünü göstərir. Burada Osmanlıcanın təsiri açıqca duyulur. Çünki əsrin əvvəllərində Azərbaycanda “Osmanlı dili ən müasir, ən ədəbi dil sayılırdı. Burada təbii ki, mətbuatın və təh-silin böyük rolu vardır. Azərbaycan ziyalıları Türkiyə mətbuatını ardıcıl olaraq izləyir, yerli mətbuat orqanlarında Türk dili və ədəbiyyatı, dildə və ədəbiyyatda olan dəyişiklik və yeniliklər haqqında ma-raqlı məqalələrlə çıxış edirdilər” (6,128).

C.Hacıbəylinin dilində həmin üslubu əks etdirən ifadələrin bəzilərinə nəzər salaq:

Adlar: sənə “il”, nasıl “necə”, həpsi “hamısı”, kəndi “öz”, türlü-türlü “növbənöv”, qolay “asan”, əsnada “zaman” və s.

Feillər: bulunmaq “olmaq”, yapmaq “etmək”, qullanılmaq “istifadə olunmaq” və s.

Köməkçi nitq hissələri: iştə “budur”, hənüz “daha”, fəqət “lakin”, zira “ona görə ki”, bə-şərtə “bu şərtlə” və s.

İlin aylarını ifadə edərkən C.Hacıbəyli həm Osmanlı, həm də rus dilinin təsiri ilə dilə da-xil olan sözlərdən istifadə etmiş, *qasım* “noyabr”, *ekim* “oktyabr” sözləri ilə yanaşı, “*Aprel inqilabı*”, “*Oktyabr şeiri*” ifadələrini də işlətməmişdir.

Məqalədə dili ağırlaşdıran ərəb mənşəli *təqviyə* “dəstəkləmək, qüvvətləndirmək”, *mənhus* “uğursuz”, *təhəvvür* “şiddət, qəzəb”, *əfkar* “fikir”, *müqtədir* “qüvvətli” və s. kimi sözlər də qeydə alınmışdır.

Osmanlıcanın bütün qeyd edilən xüsusiyyətləri yanaşı, müəllif Azərbaycan dilinin sintak-tik xüsusiyyətlərini, cümlədə predikativlik yaradan şəkilçilərin, xüsusən zaman şəkilçilərinin milliliyini qorumuşdur.

Əslində bu incəliklər C.Hacıbəylinin türkcülüyündən, türklərin birliyinə olan sevgisindən irəli gəlirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <https://news.milli.az/culture/295119.html>
2. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası). Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 2017, 368 s.
3. Səadət Qarabağlı. Bir il xəyallarda ...və bütöv bir ömür. XX əsr Azərbaycanın görkəmli dövlət qurucuları. Bakı, “Zərdab LTD”MMC, 2018, s.213-219.
4. Flora Xəlilzadə. Ceyhun Hacıbəylinin Qarabağ xiffəti. / XX əsr Azərbaycanın görkəmli dövlət qurucuları. Bakı, “Zərdab LTD”MMC, 2018, 220-228 (240 səh).
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 464 s.
6. Ələkbərova K. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri. Bakı: Nurlan, 2010, 238 s.

FAMOUS FEATURES AND LANGUAGE FEATURES OF CEYHUN HACIBAILE

Summary

Jeyhun Hajibeyli, one of the prominent figures of Azerbaijani migration literature, writer publicist, publisher, editor, translator, folklorist, is one of the most important figures in history.

The article analyzes the characteristic features of his “Garabagh dialect and folklore” (Caucasian Azerbaijan). The author tried to present the region to his readers with all its sophistication.

Studies show that, along with all the features of the Ottoman Empire, J.Hajibeyli preserved the syntactic features of the Azerbaijani language, the prehistoric composers, especially the time frames.

Key words: J.Hajibeyli, migration literature, folklore, dialect, language features.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЦЕХУНА НАСИБАИЛЕ

Резюме

Писатель, публицист, издатель, редактор, переводчик, фольклорист Джейхун Гаджибейли оставивший неизгладимый след в истории азербайджанской эмигрантской литературы, является одним из выдающихся личностей. В статье проанализированы характерные особенности языка его произведения “Карабахский диалект и фольклор” (Кавказский Азербайджан). В произведении автор постарался представить читателям тонкости языка своего региона.

Исследования показывают, что наряду с особенностями османского языка, Дж.Гаджибейли в предложениях сумел сохранить не только синтаксические особенности Азербайджанского языка, но и национальные колориты окончаний.

Ключевые слова: Дж.Гаджибейли, эмигрант, фольклор, языковые особенности, диалект.

REYHAN DADAŞOVA

*ADPU, Cəlilabad filialı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
nerqizay@mail.ru*

MÜHACİRƏT FOLKLORŞÜNASLIĞINDA MİLLİ AZADLIQ VƏ BİRLİK MOTİVLƏRİ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, milli dövlətçiliyin süqutu əksər ziyalılar və dövlət xadimlərinin mühacir həyatı yaşamasına səbəb olur. Xalq ədəbiyyatı nümunələrinin araşdırılmasına mühacir ömrü sürən Azərbaycan ziyalıları xüsusi həssaslıqla yanaşmışlar. Folklor örnəklərinin həmin ziyalılar tərəfindən toplanması, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində nəşr olunması, qərib ölkələrdə xalqın milli-mənəvi sərvətlərinin təb-liği üçün çox vacib məqamlardan biri olmuşdur. Təəssüf ki, “Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı indiyədək ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir, bu zəngin irs tədqiqatlar-dan kənarda qaldığı kimi elmi-nəzəri, ədəbi-kulturoloji araşdırmalar da ayrıca təhlilə cəlb olunmamışlar” (A.Həsənzadə: 2016,10).

“Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı mahiyyət və məzmunca azadlıq ruhuna köklənmişdir. Bu köklənişin səbəbi onun yalnız təqib və təzyiqlərdən uzaq bir məkanda (sovet imperiyasının hüdudları xaricində) yaranması və formalaşması deyildir; bəlkə azadlığa təşnə olan bir xalqın vətəndə boğulmuş, susdurulmuş harayının qürbətdəki əks-sədasıdır” (V.Sultanlı: 2007,118-119). Bu fikirdən irəli gələrək onu söyləmək olar ki, həqiqətən də mühacirət ədəbiyyatının baş qəhrəmanı Vətən və Vətənin azadlığı uğrunda aparılan mübarizə və birlik burada əsas yer tutur.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının mühacirət dövründə tədqiqi, toplanması və nəşrində Əhməd Cəfəroğlunun rəhbərlik etdiyi və 1932-ci ildən İstanbulda çap olunan “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalının rolu danılmazdır. “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisi siyasi məzmunundan daha artıq Azərbaycanın tarixi, mədəni, coğrafi, ədəbi və s. mirasını yayma və tanıtma səyini və amalı başlıca məramına çevirən bir dərgidir” (H.Ataş: 2018, 60). “Azərbaycan yurd bilgi”sində folklor məsələlərinə geniş yer verilmişdir; burada müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılan məqalələrdə, aparılan araşdırmalarda folklorun ayrı-ayrı janrları ilə bağlı aktual məsələlər qoyulur. Şifahi ədəbiyyatın zəngin və tükənməz qanadlarından olan dastanlar xalqın alpərənlik tarixini, mübarizə əzmini, sosial-siyasi təkamülünü əks etdirdiyi, habelə əxlaqi-estetik baxışlarını yaşatdığı üçün hələ yaradıcılığının erkən çağlarından alimin diqqət və marağını çəkmiş, o, ayrı-ayrı yazılarında “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Aşıq Qərib”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” kimi epik yaradıcılıq nümunələri haqqında ətraflı danışmış bu qiymətli abidələri bütün aspektləri ilə təhlil etməyə çalışmışdır. Ə.Cəfəroğlunun “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisində dərc olunan məqalələri əsasən milli folkloru və onun görkəmli nümayəndələrini, o cümlədən araşdırmaları tanıtmaq məqsədi daşıyırdı. “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Aşıq Qərib” və b. dastanlar haqda araşdırmalara xüsusi yer ayrılmışdı.

“XIX yüzillikdə və XX yüzilliyin əvvəllərində yaradılmış “Qaçaq Nəbi”, “Molla Nur”, “Qaçaq Kərəm”, “Qaçaq Tanrıverdi”, “Qandal Nağı” və s. qaçaq dastanları əsrlər boyu türk folklor təfəkkürünün ana axarında yer alan bahadırlıq, cəngavərlik motivinin yeni tarixi şəraitdəki ifadəsi idi. ...Mülkədarların zülmünə dözməyən kəndlilər ağalarla ölüm-dirim mübarizəsinə getdikcə daha şüurlu şəkildə qoşulurdular. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda Dəli Alı, Qandal Nağı, Qaçaq Tanrıverdi, Qaçaq Adıgözəl kimi qəhrəmanlar yetişir, onlar müxtəlif ərəzidə qaçaqlıq hərəkətinin yeni yüksəlişinə səbəb olurdular” (AƏT.İc. Azad Nəbiyev: 2004, 676-685).

“Azərbaycan yurd bilgisi”nin səhifələrində dərc olunan məqalələrin daimi müəlliflərindən biri Səlim Rəfiqin “Azərbaycan xalq ədəbiyyatında “Dəli Alı dastanı” məqaləsi az öyrənilən Azərbaycan xalq dastanlarından birinə həsr edilib. Tədqiqatçı Ş.Həsənova yazır: “Səlim Rəfiqin məqaləsində ...xatırladılan bioqrafik məlumatlardan da göründüyü kimi, Dəli Alı Azərbaycanda və Qafqazda tanınan Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, Qatır Məmməd, Qaçaq Tanrıverdi və başqaları kimi igidliyi, şücaəti, namusluluğu ilə ad çıxarmış el qəhrəmanlarından olmuşdur” (Ş.Həsənova: 1995, 74). Dastanın aparıcı qəhrəmanı Dəli Alı da Qaçaq Nəbi kimi tarixi şəxsiyyəti bəlli qəhrəmanlar

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

dandır. O, rus məmurlarının yerli əhalini incitməsinə dözməyib, mübarizə aparan, haqqın, ədalətin bərpasına çalışan bir qəhrəmandır.

Dəli Alı bir set açıb, Şah Abbas dövrünü kimi,
Yanında yoldaşları var, Azərbaycan xanı kimi.
Zeynalabdin bəy bəzənib, Misirin sultanı kimi,
Hər yana kağız dağılıb, Süleyman fərmanı kimi.

“Rus hökuməti mühitinin qəhrəmanının öhdəsindən gələ bilməyəcəyini anlayaraq, Alını əfv etmək məcburiyyətində qalmış və hətta onu rus xanədanının 300 illiyi münasibətilə keçirilən böyük mərasidə iştirak üçün Azərbaycandan qonaq dəvət etmişdir” (Mühaci-rətdə folklor araşdırmaları. Ic. S.Rəfiq: 2015, 143-148). “Dəli Alı” dastanı və onun qəhrəmanı Qaçaq Dəli Alı haqqında H.Baykaranın da “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” adlı tədqiqatında ətraflı danışılmışdır. Tədqiqatçı Dəli Alının bioqrafiyası, həyatı, şəxsiyyəti və mübarizə yolunu araşdırmış və qəhrəman haqqında geniş məlumat vermişdir.

Bundan başqa “Yeni Qafqaziya”, “Odlu yurd”, “Azəri türk” (İstanbul), “Qurtuluş” (Berlin), “Azərbaycan” (Ankara), “Birləşik Qafqaziya” (Münxen), “Dərgi” və s. mətbuat orqanlarında mühacirət tədqiqatçılarının “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı araşdırmaları da dərc olunmuşdur. Özəlliklə bu dastan mühacirət tədqiqatçılarının – Ə.Cəfəroğlu, H.Baykara, M.Ə.Rəsulzadə və başqalarının diqqət mərkəzində olmuşdur.

“M.Ə.Rəsulzadə mühacirətə getdiyi zaman, mühacirət başsız idi. Buna baxmayaraq Avropanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş mühacirətimiz siyasi fəaliyyətdən qalmırdılar” (A.Həşimova:1992, 177). Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra M.Ə.Rəsulzadə bir müddət Lahıda, mühacir həyatını Finlandiyada, Moskvada, daha sonra Türkiyədə yaşamışdır. M.Ə.Rəsulzadənin “Dədə Qorqud dastanları” adlı məqaləsində “Kitabi-Dədə Qorqud”u Türk xalq ədəbiyyatının şah əsəri adlandırmaqla yanaşı, həm də fikirlərini izah edərək onun önəmini vurğulayır: “X-XI yüzilliklərdə Orta Asiyadan Azərbaycan külliyyətli türkmən tayfaları gəldi. Bunlar kəndiləri ilə bərabər Oğuz qəhrəmanlıq xatirələrini də gətirmişdilər. Yerli Azərbaycan şərtlərinə uyan bu xatirələr bədii ədəbiyyat və dastanlar şəklini aldılar. Dədə Qorqud dastanları işte bu dastanlardandır” (AMƏK.Ic. M.Ə.Rəsulzadə: 2016, 209).

M.Ə.Rəsulzadə “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanlarının vətən, namus, din və tayfa təsənüdünü uğrunda yaptıkları savaşa və bu savaş meydanlarında göstərdikləri igidliklərin dastanlardan on birində öz əksini tapdığını qeyd edir. Dastanın qəhrəmanlarının yılmaz və yenilməz olduğunu xüsusi vurğulayan tədqiqatçı yazır: “Dədə Qorqud dastanları Vətən, din, hüriyyət, eşq, sədaqət və fədakarlıq hissələrini qıcıqlayan milli üstün bir əsərdir. Dədə Qorqud qəhrəmanlarının canlılığı oxucuları həyəcan və heyranlıq içində buraxıyor” (AMƏK.Ic. M.Ə.Rəsulzadə: 2016, 209-212).

“Mirzə Bala bəy təkə ömrünü həsr etdiyi Azərbaycan Milli mübarizəsi ilə deyil, bütün türk ellərinin azadlığı, mübarizəsi ilə yaxından maraqlanan, onların dərdinə həmdərd olan qüvvətli bir şəxsiyyət olmuşdur” (A.Həşimova: 1992, 25). Azərbaycan mühacirət nümayəndələri – M.B.Məmmədzadənin “Dədə Qorqud”, H.Baykaranın “Dədə Qorqud kitabı üzərində notlar” adlı məqalələrində dastanın mövzusu, yaranma tarixi, ideya-bədii xüsusiyyətləri haqqında danışılır. Mirzə Bala Məmmədzadə “Dədə Qorqud” məqaləsində yazır: “Dədə Qorqud dastanlarında da qəhrəmanlıqlarla dolu parlaq keçmiş vardır. Millətin milli mənliliyini, milli şüurunu və milli vicdanını tərənnüm və ona böyük milli ideallar təlqin edən bir əsərin təbliğ və tədrisinə Moskva əsla dözə bilməzdi” (Mühacirətdə folklor araşdırmaları.Ic. M.B.Məmmədzadə: 2015,108). Bu barədə M.Ə.Rəsulzadə yazır: “...yaxın bir keçmişdə təqdirəedici bir üslubla yüksəldikləri bu şah əsər, şimdi kötü və zərərli bir əsər deyə dərsliklərdən çıxarıldı, kitablıqlardan atıldı. “Milliyətçilik, dinclik, dərəbəylik” mürəvvi-ci, “inqilab ideologiyasına müğayir fəsid bir əsər deyə aforaz edildi. Dədə Qorqud, Türk və Azərbaycan xalqının bu nurani piri, şimdi bir irtica və gerilik rəmzi deyə təkfir olunuyor” (AMƏK.Ic. M.Ə.Rəsulzadə: 2016, 211). Qeyd üçün deyək ki, “Azərbaycan yurd bilgisi” dərginin də “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun tədqiqində xidmətləri danılmazdır.

Azərbaycan qaçaq dastanları içərisində “Qaçaq Nəbi” dastanı mühacirət folklorşünaslığında xüsusi yer tutur. Dastanda millət olaraq rusların boyunduruğu olmağı deyil, hökmranlığına qarşı mücadilə edən Qaçaq Nəbi xalqın sevgisini qazanmış qəhrəman kimi təqdim olunur. Onun rus imperia-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

lizminə qarşı mübarizəsi və düşmənçiliyi çarizm rejiminə və bu rejimi müdafiə edən xan və bəylərə qarşı idi. Bu mübarizədə xalq Nəbinin yanında idi. Qəhrəmanın milli-azadlıq hərəkatındakı xidmətlərindən bəhs edən N.Turablı yazır: “Qaçaq Nəbi illərlə ruslarla mücadilə etmiş yorulmamış, qırılmış, fəqət heç bir zaman əyilməmişdir. Azərbaycan türklərinə onu sevdirən məhz onun əsarət zəncirini qəbul etməyən, türkə yaraşan məğrur halıdır” (Mühacirət folklor araşdırmaları. Ic.N.Turablı: 2005, 170-172).

Mühacirət dövrünün ədəblərindən olan Bəhruz Həqqi, Vətəndən uzaqlarda yaşayan, ədəbiyyatımızı və mədəniyyətimizi dünyaya yayan zəhmətkeş soydaşlarımızdan biridir. Uzun illər mühacirətdə yaşamış B.Həqqi yaradıcılığının böyük bir hissəsini “Koroğlu” dastanının araşdırmalarına həsr etmişdir. B.Həqqi “Koroğlu – tarixi-mifoloji gerçəklik” adlanan kitabında “Koroğlu” dastanının tarixi kökləri haqqında geniş məlumatlar toplamışdır. “Koroğlu” dastanının yaranmasında kəndli kütlələrinin sinfi mübarizəsi, tarixi-ictimai səbəblər durur. B.Həqqi dastan haqqında yazır: “Koroğlu” dastanı türk xalqlarının əsatir dövründən, dəyərli bir abidə kimi bizə yadigar qalmış xariqüldə folklor nümunələrindən biridir” (B.Həqqi: 2003, 28). Folklorşünas alim “Koroğlu” eposunun xalqın mübarizlik ruhundan doğulduğuna diqqət çəkmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində, o cümlədən Ə.Cəfəroğlunun “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisində də “Koroğlu” ilə bağlı tədqiqatlara yer verilmişdir.

Azərbaycanın azad və müstəqil olacağına inanan, Fransada mühacir həyatı yaşayan, daim öz doğma vətəni ilə nəfəs alan C.Hacıbəylinin də araşdırmaları mühacirət folklorşünaslığında xüsusi önəm daşıyır. “Vətənə dönə bilməyən C.Hacıbəyli bütün həyatını bolşevizmə qarşı ideoloji mübarizəyə həsr etmişdir. ...daim yaradıcılıq axtarışlarında olmuş, öz Vətəninin folkloru, tarixi, ədəbiyyatı, musiqisi və s. haqqında düşüncələrini Qərb oxucularına çatdırmışdır” (C.Hacıbəyli: 2006, 9). Mühacir tədqiqatçı doğma yurdu olan Qarabağın dialekti, folkloru və etnoqrafiyasını da araşdırmışdır. Tədqiqatçının “Qarabağ dialekt və folkloru” əsərini şifahi söz sənətimizə bir töhfə adlandırmaq bilərik. A.Tahirli yazır: “Azərbaycanın ədəbi, mədəni, mətbu, ictimai-siyasi istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə tarixində Ceyhun Hacıbəyli parlaq iz qoymuşdur. ...Bir cəhət də qeyd olunmalıdır: C.Hacıbəylinin “Qarabağ dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsərinin nəşri təkcə ədəbi, mədəni yox, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edir” (A.Tahirli: 2004, 89-94).

Siyasi təqiblər üzündən doğma torpaqlarından didərgin düşən və mühacir həyatı yaşamağa məhkum olan Əhməd Ağaoğlu, Ceyhun Hacıbəyli, Bəhruz Həqqi, Mirzə Bala Məmmədzadə, Mustafa Haqqı Türkəqul, Xavər Aslan, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Səlim Rəfiq və başqaları xalq ədəbiyyatının bütün janrlarını araşdırmış və Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının formalaşmasına öz töhfələrini vermişlər. XIX yüzildə Azərbaycanda gedən milli-azadlıq mübarizəsinin bəhrəsi kimi meydana gəlmiş qaçaqçılıq dastanları xalq qəhrəmanlarının vətəni, torpağını qorumağa qadir olduqlarını bir daha əsaslandırır. Göründüyü kimi, mühacirət dövrü folklorşünaslığında Azərbaycan folkloru, o cümlədən qəhrəmanlıq dastanları mühacirətdə qərarlaşmış tədqiqatçılarımız tərəfindən ciddi araşdırılmış, həm də xalqımızın milli azadlıq salnaməsi kimi geniş təbliğ olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ic. Azad Nəbiyev. Bakı. Elm. 2004.
2. A.Həsənzadə “Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı”. Bakı. Elm və Təhsil. 2016.
3. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası. Ic. M.Ə.Rəsulzadə “Dədə Qorqud dastanları” Bakı. Elm. 2016.
4. A.Həşimova. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti. Bakı. “Birlik” 1992.
5. A.Tahirli. “Dədə Qorqud” IV jurnalı. AMEA. Bakı. 2004.
6. B.Həqqi. “Koroğlu” tarixi mifoloji gerçəklik”. Bakı. Nurlan. 2003.
7. V.Sultanlı. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. Bakı-2007. Şirvanəşr. 1998.
8. Mühacirətdə folklor araşdırmaları. Ic. Səlim Rəfiq. “Azəri xalq ədəbiyyatında “Dəli Ali” dastanı. Bakı. 2015.
9. Mühacirət folklor araşdırmaları. Ic. Nəbi Turablı. “Qaçaq Nəbi”, Bakı. 2005.
10. Ş.Həsənova. Mühacirət irsimizdən səhifələr. Bakı. Maarif. 1995.
11. H.Ətaş. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun ədəbi-elmi irsi. Bakı. Nurlan. 2018.

MILLIONAL FREEDOM AND UNION MOTIVES IN THE COOPERATION FACILITY

Summary

In the article it is talked about the attitude to the epic texts of the representatives of Azerbaijan immigration folklore. In the investigations of A.Jafaroglu, M.A.Rasulzadeh, S.Rafiq etc. the epic heroes are analyzed from the aspects of freedom and heroism.

Key word: epic texts, Azerbaijan immigration folklore, A.Jafaroglu, M.A.Rasulzadeh, S.Rafiq.

МИЛЛИОНАЛЬНЫЕ СВОБОДЫ И СОЮЗНЫЕ МОТИВЫ В ОБЛАСТИ СОТРУДНИЧЕСТВА

Резюме

В этой статье речь идёт об отношении эпическим текстам представителей Азербайджанской эмигрантской фольклористике. В исследованиях А.Джафероглы, М.Э.Расулзаде, С.Рафика и других, анализируется эпические герои с точки зрения свободы и героизма.

Ключевые слова: эпический текст, эмигрантская фольклористика, А.Джафероглы, М.Э.Расулзаде, С.Рафик.

BƏNÖVŞƏ RZAYEVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru,
rzayeva.benovse62@gmail.com*

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ HACIBƏYLƏR NƏSLİ VƏ ONLARIN NAXÇIVAN TEATRINDAKI MÜASİRLƏRİ

Qədim Naxçıvan torpağında böyük sənət adamları, ustad ifaçılar, görkəmli səhnə ustaları mədəniyyət tariximizdə yeni-yeni səhnə əsərləri yaradaraq bu sahəni inkişaf etdirməyə nail olmuşlar. Naxçıvan teatrının ilkin dövrlərində əvəzsiz xidmətlər göstərən Hacibəyovlar nəslinin adı Muxtar Respublikamızın mədəniyyət tarixinə qızıl hərfərlərlə həkk olunmuşdur. Hacibəyovlar nəslinin ilk nümayəndəsi Maestro Niyazinin atası Zülfüqar Hacibəyov hələ Xalq Cümhuriyyətinin yaranma dövründən əvvəl Naxçıvana gəlmiş onun mədəni həyatı ilə maraqlanmış və burada tarixə əbədi iz salan layiqli işlər görmüşdür.

Zülfüqar Hacibəyov ilk dəfə 1910-cu illin sonundan başlayaraq Naxçıvana gəlib və burada Üzeyir Hacibəylinin “Məşədi İbad” əsərini tamaşaya qoymuşdur. Bu vaxtdan sonra mütəmadi olaraq Naxçıvan teatrında fəaliyyətə başlayan Zülfüqar Hacibəyli özünün və Üzeyir bəyin eləcə də dövrün tanınmış sənətkarların əsərlərini tamaşaya qoyaraq xalqla teatr arasında anlaşılıqlı əlaqə yaratmağa çalışırdı.

Zülfüqar Hacibəyli 1920-ci ilədək Naxçıvanda olarkən, Mirzə Əbdülqasım Sultanovun evində yaşamışdır. Bu illərdə o, eyni zamanda Tiflis teatri ilə də əlaqə saxlayırdı. Elə vaxt olurdu ki, o aylarla Tiflisdə qalmalı olurdu. Elə həmin illərdə bəstəkara xoşbəxtlik üz verir. Onun ilk oğlu gələcək bəstəkar-drijor maestro Niyazi dünyaya gəlir.

Zülfüqar Hacibəyli Naxçıvan teatrında yerli trupa ilə gərgin iş başlayır. O, Ü.Hacibəylinin “Məşədi İbad” və özünün “Əlli yaşında cavan” əsərlərini tamaşaya qoyaraq yerli əhali arasında teatra maraq oyudaraq onları bu sahəyə cəlb edirdi. Onu da qeyd etmək ki, bəstəkar özünün “Evliyəkən subay” operettasını Naxçıvanda olarkən tamamlamış və bu operetta 1912-ci ilin mart ayında Naxçıvan şəhərində tamaşaya qoyulmuşdur. Bildiyimiz kimi, 1910-cu illərə qədər Azərbaycan qadınlarını teatrdə görmədiyimiz bir halda Naxçıvanda qadınlar üçün təşkil edilmiş teatr salonu həmişə başdan-başa qadınlarla dolu olmuşdur. Sözsüz ki, bu cür hallar Hacibəyililərin xalq arasında teatra həvəs yaradaraq təbliğ etmələri ilə yanaşı, həm də xalqın Hacibəyovlar nəslinə olan dərin hörmət və məhəbbətin nəticəsindən irəli gəlirdi. Zülfüqar Hacibəyli, təkcə teatrdə əsərlərin tamaşaya hazırlanması ilə deyil, səhnə əsərinin canlı şəkildə tamaşaçıya çatdırılmasında mühüm rolunu musiqi ifaçılığını nəzərə alaraq, Naxçıvanda şərq musiqisindən ibarət müşamirələr də keçirirdi. O, xalq çalğı alətləri ifaçıları ilə mütəmadi olaraq məşqlər aparır, eyni zamanda dram dərnəyi üzvlərinin musiqi təliminə böyük diqqət verir, ifaçıların bacarığını inkişaf etdirmək üçün əlindən gələni edirdi. Z.Hacibəyli 1920-ci ildə “Ər və arvad” operettasından parçalar tamaşaya hazırlayırdı. Əsərdəki əsas obrazlardan birini mərhum Məmmədtağı Sidqinin oğlu Paşa Səfərov, Mərcan bəyin arvadı Məmməd xanımın rolunu isə Antonina adında bir rus qızına tapşırırdı. Tamaşa çox maraqla keçmiş, Paşa Səfərov öz rolunu məharətlə oynamışdır.

Bu da musiqi tariximizdə silinməz bir faktıdır ki, Zülfüqar Hacibəyli və Üzeyir Hacibəylinin operettalarının Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulması böyük mədəni hadisəyə çevrilmiş, bu tamaşalar nəinki mədəniyyətin inkişafında eləcə də xalq arasında azad fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu operettalar oynanılan günlərdə Naxçıvan teatri ağzına kimi dolu olmuş, hər kəs özü üçün bu əsərlərdən ibrət dərsi almışdır. 1917-ci ildə Z.Hacibəyli Naxçıvan teatrında Ü.Hacibəylinin “Məşədi İbad”, “Ər və arvad” musiqili komediyaları ilə yanaşı, özünün “Əlli yaşında cavan” əsərini, eyni zamanda, dövrünün bir sıra digər sənətkarlarının əsərlərini də tamaşaya qoymuşdur.

1917-ci il oktyabrın 18-də Ü.Hacibəylinin “Arşın mal alan” musiqili komediyası Rza Təhməsinin rəhbərliyi ilə yenidən tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşada Əsgər rolunu Rza İsfəndiyarlı, Gülçöhrəni Teymur Qasımov, Asiyanı Mirhəsən Mirişli, Süleyman rolunu Həsən Səfərli, xalanı

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Muxtar Nəsirov, Tellini Heydər Muradov, Vəlini Qurbanəli Abbasov, Soltan bəyi Əli Xəlilov ifa edirdilər. Belə tamaşaya qadınlar xüsusi ilə həvəs göstərirdilər.

Məşhur müəllim və yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyev 1917-ci ilin axırı Naxçıvanda qızlar məktəbinin müdiri vəzifəsində çalışarkən, həmin məktəbin müəlliməsi qadınların maarifləndirilməsi yolunda var qüvvəsi ilə çalışan Nazlı xanım Nəcəfova Rza Təhmasibin köməkliyi ilə məktəbin qızlardan ibarət dram dərnəyi yaratdı. Bu Naxçıvan tarixində görünməmiş mədəni inqilab idi. Naxçıvan Dram Teatrının aktyorları və qabaqcıl fikirli ziyalılar dram dərnəyinə köməklik göstərirdilər. 1917-ci ilin noyabr ayının 12-də cümə günü qadınlar üçün gündüz “Arşın mal alan” musiqili komediyası göstərildi. Zal qadınlardan ibarət tamaşaçı ilə dolu idi. Tamaşada rolları ifa edən qızlar və qadınların adları aşağıdakılardan ibarət idi:

Soltan bəy-Süsən Sultanova, Cahan xala-Gövhər Kəngərli, Süleyman-Asiya Məmmədaliyeva, Vəli-Xanım Vəzirova, Gülçöhrə-Dilbər Sultanova, Əsgər-Günəş Kəngərli, Asiya-B.Naxçıvanskaya, Telli-Fatma Şeyxova öz rollarını məharətlə ifa edərək tamaşaçılar tərəfindən hərarətlə alqışlanmışlar.

Naxçıvanın mədəni həyatında mühüm rol oynamış Hacıbəylilərin yaradıcılığına 1918-ci illərdə günü-gündən yerli əhali arasında maraq daha da artırdı. Bunu nəzərə alan Səməd Mövləvi 1918-19-cu illərdə daha sonra 1920-1923-cü illərdə Ü.Hacıbəylinin “Əsli və Kərəm”, “Leyli və Məcnun”, “Şah Abbas və Xurşud Banu”, Z.Hacıbəylinin “Aşıq Qərib” operalarını mütəmadi olaraq teatrın repertuarına daxil edərək tamaşaya qoymuşdur (1. B.Rzayeva Musiqi Dünyası s.10-12).

Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması milli teatrın fəaliyyətində əsaslı bir dönüş yaradır. Yeni yaranmış dövlətin köməyi və qayğısı nəticəsində teatrın repertuarında Azərbaycan tarixi və milli azadlıq mübarizəsi ilə bağlı yeni əsərlər yazılaraq tamaşaya qoyulmağa başladı. Bu vaxt Naxçıvanın mədəni həyatında böyük hadisəyə çevrilən C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragi-komediyası 1917-ci ildə Rza Təhmasibin rejissorluğu ilə misli görünməmiş uğur qazanmışdır. Rza Təhmasibin və Əliqulu Qəmküsarin böyük məharətlə yaratdıqları İsgəndər və Şeyx Nəsrullah obrazları Naxçıvan teatrının tarixinə qızıl hərfərlə yazıldı. Buna görə də 1918-ci il mart ayının 26-da “İm-dad” cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə “Ölülər” əsəri yenidən tamaşaya qoyuldu. Bu tamaşa dini xürafat nümayəndələrinin qəzəbinə səbəb olmuş, teatra aid olan əşyalara od vurub yandıraraq məktub yazıb qoymuşlar. Məktubda yazılırdı: “Bir daha “Ölülər” əsərini tamaşaya qoysanız özünüzü ölmüş bilin” (2. Ə.Xəlilov, 1964, s.41).

Bu cür təzyiqlər teatr həvəskarlarının iradəsini qıra bilmədi.

1918-ci ildə erməni vəhşiliyinin şahidi olan Hüseyn Cavid Bakıdan Naxçıvana qayıdaraq “Rüşdiyyə” məktəbində müəllim işləməklə “Ədəbi məclis” təşkil etmiş Araz Türk Cümhuriyyətinin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. İlk məqsədi erməni quldur dəstəsini ləğv etməkdən ibarət olan, Türkiyədən gəlmiş Kazım Qarabəkir Paşa, eyni zamanda Naxçıvanda mədəni-maarif işləri ilə də maraqlanırdı. Bu vaxt Hüseyn Cavidin təşəbbüsü ilə Əbdülhaq Hamidin “Əşbər” adlı mənzum əsəri tamaşaya qoyulur. Tamaşa Əşbərin Makedoniyalı İsgəndərin işğalçı yürüşünə qarşı apardığı mübarizəni əks etdirir. Tamaşa göstərildikdən sonra Kazım Qarabəkir Paşa çıxış edərək deyir: “Mən bir hərbiçi olaraq müharibənin nə qədər fəlakətli, dəhşətli olduğunu bilirəm. Müharibə əleyhinə daha çox əsərlər yazılmasına ehtiyac vardır. Xocam Hüseyn Cavidin müharibələr əleyhinə yazdığı “İblis” adlı əsərinin olduğunu bilirəm. Şeirə yazılan bu əsər çox gözəldir. Səhnəmizdə tamaşasını görmək rejissorluğunu görmək arzusundayam” (3. L.Hüseynzadə, 2002, s.45).

1918-ci ilin noyabr ayında Türk ordusu Naxçıvanı tərk etdikdən sonra azğın ermənilər yenidən Naxçıvana hücum edib xalqın iqtisadi həyatını pozduqları kimi, mədəniyyət sahəsini də bərhad hala salmışlar. Bu dövrdə Naxçıvandakı teatr binası azğın ermənilər tərəfindən tövləyə çevrilmişdir. Buna görə də teatrın vəziyyəti çox zəifləyir. Yerli aktyorlar il ərzində yalnız bir-iki tamaşa göstərə bilirdilər. Bu tamaşalar “Qonşu-qonşu olsa kor qızım ərə gedər”, “Molla Cəbi” tamaşalarından ibarət olmuşdur. Tamaşalar oynanırlarkən M.Ə.Sabirin, Ə.Qəmküsarin, Ə.Nəzminin şeirlərini həvəsli aktyorlar ifa edirdilər. (Ə.Qəhrəmanov, 2008, s.12). “İm-dad” cəmiyyətinin belə çıxışları xanları-bəyləri qorxutduğu üçün bu cəmiyyəti bağlamağa müvəffəq oldular. 1919-cu ildə “Ümid” adlı yeni bir cəmiyyət təşkil edildi. Bu cəmiyyət çox qarmaqarışıq bir vaxtda yaradıldığından cəmi iki əsər Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan” və M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” tamaşası səhnəyə qoyulur (4. Ə.Sultanlı, 1964, s.208).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Naxçıvan Muxtar Respublikası statusu alanadək yerli mürtəcələr də aktyorlara divan tuturdular. Tamaşaların göstərilməsinə imkan verilmədiyi üçün də buna ciddi qadağa qoyulduğu üçün Naxçıvanın bir sıra artistlərindən - Böyükxan naxçıvanski, Əkbər Abbasov, Əkbər Namazov, Hacı Nəsirov, Teymur Qasimov Təbrizə, S.Qurbanov, Rza Təhmasib, Əli Xəlilov, Rza İsfəndiyarlı, Həmid Mahmudov və başqaları isə zaqafqaziyanın başqa şəhərlərinə köçüb getmişlər (5. Ə.Xəlilov, 1964, s.43).

1919-cu ildə Təbrizə gedən C.Məmmədquluzadə Naxçıvandan bura köçüb gəlmiş aktyorları və tərəqqipərvər adamları başına yığaraq "Ölülər" əsərini tamaşaya qoyub əldə edilən vəsaitlə "Molla Nəsrəddin" jurnalının burada çıxarılmasına nail olmaq idi. Tamaşadan əvvəl "Cəmiyyəti Xeyriyyə" təşkilatı ilə danışıqlar aparılır. Təbrizdə səlahiyyətli olan ruhanilər, bir də şah mütləqiyyəti bu əsərin tamaşaya qoyulmasının əleyhinə idilər. C.Məmmədquluzadənin böyük səyi və Təbrizdə böyük nüfuz sahibi olan Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin himayəsi ilə əsərin tamaşaya qoyulmasına icaizə alınır. Tamaşanın rejissoru, C.Məmmədquluzadə idi. Əsər 1 may 1921-ci il Əkbər Abbasovun kirayə götürdüyü teatr binasında göstərilir (6. C.Məmmədquluzadə, 1967, s.419-421). Beləliklə C.Məmmədquluzadənin cənub səfəri zamanı tamaşaya qoyduğu "Ölülər" əsəri böyük qalmaqala səbəb olur. Böyük dramaturq öz əsərini tamaşaya qoymaqla Arazın o tayında ictimai-mədəni mühitin dirçəlməsinə, milli oyanışa, demokratik hərəkətə, satirik ədəbiyyat və mətbuatın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu illərdə Naxçıvan teatrında əsərləri tamaşaya qoyulan sənətkarların əsərlərinin məzmunları zamanın aktual problemlərini ortaya qoymaqla bərabər, maarifçilik ideyalarını da xalq arasında təbliğ edirdi. 1920-ci ilə qədər Naxçıvan teatrının məfkurə və yaradıcılıq yolu ancaq bundan ibarət olmuşdur. Bu dövrdə Naxçıvan teatrı xalq arasında mütərəqqi və demokratik qüvvələrlə, mürtəcə, xalqa zidd qüvvələr arasında inadlı mübarizə aparılmışdır. Həm hökumət dairələri həm də dövlət məmurları və müxalif qurumlar teatrın fəaliyyətinə mane olmuşlar.

Bütün bunlara baxmayaraq həmin dövrlərdə Naxçıvanın ziyalıları teatr həvəskarlarını müxtəlif cəmiyyətlərdə birləşdirərək onun fəaliyyətini gücləndirməyə nail olaraq dövrün tələbinə uyğun yeni-yeni tamaşaların göstərilməsinə nail olurdular.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Rzayeva Bənövşə "Hacıbəyovlar nəslinin Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişafında xidmətləri" Bakı Musiqi dünyası jurnalı" 2006 №3/4, s.10-12.
2. Xəlilov Ə. "Naxçıvan Teatrının tarixi". Bakı Azərbaycan teatr cəmiyyəti, 1964. s.93.
3. Hüseynzadə L.Naxçıvan teatrının tarixindən Bakı: 2002 s.62.
4. Sultanlı.Ə. "Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən". Bakı: 1964 s.208
5. Xəlilov Ə. Naxçıvan teatrının tarixi". Bakı: Naxçıvan Teatr cəmiyyəti, 1964 s.43.
6. Məmmədquluzadə C. (Məqalələr və xatirələr) Bakı. Azər nəşr, 1967, s.41

HAJIBAYOV'S FAMILY AND THEIR CONTEMPORARIES IN NAKHCHIVAN THEATRE DURING PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

The Author speaks about activity of the Hacıbayovs' family working in the Nakhchivan Theatre and importance of their activity in the field of music performance during Azerbaijan Democratic Republic. At the same time, the author also mentioned activities of Huseyn Javid, Jalil Mammadguluzadeh and other famous artists in the field of awakening of national consciousness.

Key words: Zulfugar Hajibeyov, Jalil Mammadguluzade, Republic, Nakhchivan, theatre, repertoire, people, national consciousness.

РОД ГАДЖИБЕКОВЫХ В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ И ИХ СОВРЕМЕННОКИ В НАХИЧЕВАНСКОМ ТЕАТРЕ

Резюме

Автор в статье рассказывает о деятельности рода Гаджибековых, действующих в нахичеванском театре в период Азербайджанской Народной Республики и о значении их деятельности в сфере музыкального исполнительства. Автор в то же время в статье описывает деятельность видных азербайджанских драматургов - Гусейна Джавида и Джалила Мамедкулизаде и других видных мастеров в сфере возрождения национального сознания в период Азербайджанской Народной Республики.

Ключевые слова: Зулфугар Гаджибеков, Джалил Мамедкулизаде, Республика, Нахчыван, театр репертуар, продюсер, народ, национального самосознания.

ÜLKƏR ƏLİYEVƏ
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
ulker63@mail.ru*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ VƏ ŞƏRQ FOLKLORUNA FƏRQLİ BAXIŞ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) banilərindən və Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderlərindən biri olan M.Ə.Rəsulzadə dövlət və ictimai xadim, siyasətçi olmaqla yanaşı, həm də publisist kimi şöhrət tapmışdır. Azərbaycan milli istiqlal hərəkatına başçılıq etmiş bu böyük şəxsiyyətin “Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!” ifadəsi XX əsrdə Azərbaycanda müstəqillik hərəkatının əsas şüarı olmuşdur (4; 6).

Çoxşaxəli və çoxsahəli yaradıcılığa malik olan M.Ə.Rəsulzadə qələmini ədəbiyyatşünaslığın bir çox janrlarında sınaşmışdır. Onun qələmində ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bədii yaradıcılığında olduğu kimi Azərbaycan istiqlaliyyəti probleminə yönəldilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, ədibin digər əsərləri də var ki, onlar bu gün də ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Məsələn, “Azərbaycan şairi Nizami”, “Azərbaycan kultür gələnləri”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi” və s. əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının, ədəbi mühitinin ümumi mənzərəsini çox gözəl, obyektiv və ətraflı canlandırmaqla yanaşı, klassiklərin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirir. Müəllif bu əsərlərində Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən olan dahi N.Gəncəvi, M.F.Axundzadə, M.Cəlil, M.Ə.Sabir və başqalarının yaradıcılığı, Azərbaycan ədəbiyyatındakı rolu haqqında geniş məlumat verib. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına yüksək qiymət verən ədib onun “Ölülər” pyesini “Azərbaycan satirik ədəbiyyatının şah əsəri” adlandırmışdır (5, s.22).

M.Ə.Rəsulzadə folklorşünaslıq sahəsində xüsusi əsər yazmasa da, “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində onun bu sahədə də dərin biliklərə sahib olduğu müşahidə edilməkdədir. Rəsulzadənin Firdovsi “Şahnamə”sində yer alan, fars və türk folklorundan qaynaqlanan bir çox süjet və personajlar haqqında söylədiyi maraqlı fikirlər, təəssüf ki, folklorşünas alimlərimizin diqqətindən kənar qalmışdır. Bu baxımda Nəmrud, Zöhhak, Firidun, Cəmşid, Siyavuş, Rüstəm, Əfrasiyab və s. kimi əfsanə və rəvayət qəhrəmanlarını misal çəkmək olar.

Müəllif fikirlərini obrazlı ifadə edə bilmək üçün yer-yer xalq arasında yayılmış olan Şah Abbasla bağlı süjetlərdən Azərbaycan nağıllarından, eləcə də “Ergenekon” əfsanəsi kimi folklor nümunələrindən də təşbeh kimi istifadə edir.

Məlum olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanda milli hərəkatın tarixinə həsr etdiyi “Əsrimizin Səyavuşu” əsəri esse janrında qələmə alınmışdır (13, s.122-123; 11, s.213). O bu əsəri 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Lahıcdə gizlənməklə yazıb. Əsər 1923-cü ildə İstanbulda çap edilib, Azərbaycan türkcəsində isə ilk dəfə 1990-cı ildə Bakıda işiq üzü görüb (3, 1990).

Maraqlıdır ki, əsərin ərsəyə gəlməsində “Şahnamə”də yer alan rəvayət və əfsanələrin müstəsna rolu olub.

Bakı 1920-ci ildə bolşeviklərin əlinə keçdikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə bir ay müddətində şəhərdə qalmış, daha sonra o, dostu ilə birlikdə Gürcüstana getmişdi. Onlar səyahət zamanı bir müddət Şamaxı qəzasının Lahıç qəsəbəsində, yerli sakinlərin birinin evində qalmalı olurlar (2).

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, evin kiçik kitabxanasında fars, Azərbaycan və rus dillərində kitablar var idi. Kitabxanada onun diqqətini çəkən əsər Firdovsinin “Şahnamə”si olur. Məhəmməd Əmin ev sahibinin icazəsi ilə kitabı oxumağa başlayır. Ən çox xoşuna gələn hissə Səyavuş haqqında dastan olur. Bu dastan ona o qədər təsir edir ki, “Əsrimizin Səyavuşu”nu qələmə almağa qərar verir (3, s.3-4).

Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə misal kimi gətirilən süjetlərin bütünlüklə “Şahnamə”dən əxz edildiyini söyləmək doğru olmaz. Belə ki, müəllif əsərin əvvəlində Firdovsini yad etdikdən və onun yaratdığı əsas qəhrəman obrazının Rüstəm olduğunu qeyd etdikdən sonra eyni süjetlərin xalq ədəbiyyatından qaynaqlandığına işarə edərək yazır ki, “Xalq arasında məşhur olanı belədir

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

ki: Kəyanilərdən Keykavusun oğlu Siyavuş ögey anası Südabənin eşqi və atası Keykavusun vəfasızlığından bezar olub Turana qaçdı. Turan xaqanı Əfrasiyab tərəfindən səmimi qəbul gördü. Xaqanın qızı Firəngizlə evləndi. Nəhayət, Əfrasiyabın qəzəbinə gəlib başı kəsildi. Haqsız tökülən bu qan üçün İranla Turan bir-birinə qarışdı və əsrlər uzununu qan axdı. Fəqət İran “İliada”sının bu həzin dastanını mifologiyadakı rümuzu sezərək oxuyanda görünür ki, Siyavuş həqiqətdən çox şərə qarışmış bir rəmz tarixidir. Bu bir simvoldur. Mifologiya, tarixin Huşəngdən əvvəlki qədim əsrlərinin vəziyyətini xəyanət ilə qarışdırılmış bir şəkildə nəql edər” (3, s.4).

Beləliklə M.Ə.Rəsulzadənin mifologiya və folklor haqqında tam bir təsəvvürə malik olduğu, hətta Homerin “İliada”sının əsasını təşkil edən yunan mifologiyasını da dərindən bildiyi görülməkdədir. O. “Şahnamə”ni “İliada” ilə müqayisəyə çəkməklə hər iki ədəbi əsərin xalq ədəbiyyatından qaynaqlandığını diqqətə çəkir.

Əsərin “Siyavuşun qısaca əhvalatı” adlı bölümündə M.Ə.Rəsulzadə həm farslar, həm də türklər tərəfindən sevilən, Azərbaycanda da, xüsusən də Güney Azərbaycanda çox populyar olan bu əfsanəvi qəhrəmanın doğuşu, təlim-tərbiyəsi, Turan hökmdarı Əfrasiyaba sığınması və s. barədə geniş məlumat verərək yazır ki, “Əfrasiyab Səyavuşu yuxusunda görmüşdü. Yozucular ona demişdilər ki, “Bu cavan ilə hər bətsə və ya bu gənc onun əlində ölsə, təxt və tacı devrilərək Turan xaraba qalacaq, dünyada qan qurşağa çıxacaq”. Bunun üçün də o, Səyavuşun könlünü hər vasitə ilə ələ almağa çalışırdı. Siyavuş da Əfrasiyabı sevirdi. Bunun üçün də o, sərkərdə Piranın ata kimi tövsiyəsi ilə Əfrasiyabın qızı Firəngizlə evləndi. Əfrasiyab, damadının həyat və rifahını təmin etmək üçün ona Turanın ən gözəl bir bölgəsini ayırdı. Səyavuş barışıqsevər olduğu üçün burada gözəl və nümünəvi bir saray tikdirdi. Bu saray iki böyük aləmin gözəlliklərini, şahlığa layiq bütün mədəniyyəti əks etdirən şəkildə idi” (3, s.6).

Müəllif əsərinin “Əfsanədən həqiqətə” adlı ikinci bölümünün əvvəlində bir növ birinci bölüme nöqtə qoyaraq bildirir ki, tarixin pəhləvanlıq dövrü deyilən əski bir qismi vardır. “Hər bir millətin tarixi buradan başlayır. Bu dövr tarixində millətlərdən, millətin əsil kütləsini təşkil edən xalqdan, xalqın adət və əxlaqından bəhs olunmur: bütün həyat ayrı-ayrı qəhrəmanların xəyal olmuş şəxslərində mifoloji (əsatiri) simalarında canlanır. Azərbaycan dövrü ilə hekayəsi də pəhləvanlıq dövrünə aid belə bir rəvayətdir.

Halbuki zaman irəlilədikcə həyat tərzində dəyişir, getdikcə cəmiyyətin fəaliyyət yoluna çevrilən fərdlər çoxalır, nəhayət, ortaya siniflər və təbəqələr gəldikdə, tarixin təbiəti də dəyişir” (3, s. 9).

M.Ə.Rəsulzadənin aşağıdakı fikri də böyük maraq doğurur. O qeyd edir ki, türklük, ərəblik, farslıq müştərək bir mədəniyyət küməsi meydana gətirmişdir. İslamlıq bu millətlər arasında müştərək bir mədəniyyət vücuda gətirmişdir. Necə ki, bir xristian mədəniyyəti var - buna Avropa mədəniyyəti də deyirlər. Necə ki, islam mədəniyyətinə şərq mədəniyyəti deyilir. “Qədim Azərbaycan İran-Turan qanından doğulub-böyüdüğü tipdə bir şəxs idi. Nəsil vacib edir ki, əsrimizin Azərbaycanı İran-Turan mədəniyyətlərinin, mifologiyalarının və bunların qarışmasına daha çox məruz qalmış bir xalq, bir cəmiyyət olsun” (3, s.10).

Azərbaycanın İran-Turan çəkişməsinin bilavasitə əks-səda yeri olduğunu diqqətə çatdıran müəllif qeyd edir ki, burada Nizami, Xaqani, Fələki kimi hərərətli, farsca şeir yazan azərbaycanlı türk şairləri yetişdiyi kimi, əsərlərini türkcə yazan Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi türk şairləri də çıxmışdır. “Azərbaycan teatrının vücudu, “türk Molyeri” Mirzə Fətəli burada yetişdiyi kimi, “Səyahətnameyi-İbrahim bəy” adlı fars “Kuvadis”inin yazarı da yetişmişdir” (3, s.10).

Şübhəsiz ki, müəllif haqlıdır. Tarixi mənbələrdən “Avesta”nın Sasanı variantında “Aryana-Turyana”, “Şahnamə”də isə “İran-Turan” müharibələri kimi yad edilən müharibələr Orta Asiya ilə yanaşı Azərbaycan ərazisini də əhatə etmişdir. Tanınmış folklorşünas alim M.H.Tantəkin aşşur, yunan və qədim fars mənbələrini tutuşduraraq təkzibedilməz şəkildə sübut etmişdir ki, adına Aşşur mənbələrində “Partatua”, Herodotda “Prototiy”, Avestada “Tranqrasyan”, Firdovsinin “Şahnamə”sində “Əfrasiyab” kimi rast gəldiyimiz işquz (İç oğuz) xaqanı böyük Turan hökmdarı Alp Ər Tonqadır. Onu öldürmüş şəxs isə Firdovsinin İran şahı kimi qələmə verdiyi və Keyxosrov adlandırdığı Midiya hökmdarı Kiaksardır (8, 2013).

Alimlərin bir çoxu haqlı olaraq, Aşşur mənbələrindəki işquzları “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı İç Oğuzla, başqa sözlə, oğuzlarla eyniləşdirmişlər (7, s.224; 1, s.118; 12, s.122-124).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Fars mənbələrində "Əfrasiyab" kimi tanılan və düşmən kimi qələmə verilən Alp Ər Tonqa türklər tərəfindən böyük qəhrəman və hökmdar kimi yad edilmiş və sevilmişdir. Ölümü onları o qədər üzmüşdür ki, e.ə.VII əsrdə onun şəninə qoşduqları ağı dövrümüzədək ulaşmışdır:

Alp Ər Tonqa öldümü,
İsiz əjun kaldımu,
Ödlək öcin aldımı?
İmdi yürək yırtılır... (9, s. 39-40).

Ən nəhayət, onun Azərbaycanda, Urmu gölü sahilində qətlə yetirildiyi məlumdur (10, s. 4363; 8).

Azərbaycanın yerinin Turanda olduğunu qeyd edən, yəni Turanın ayrılmaz bir parçası olduğunu vurğulayan M.Ə.Rəsulzadə bununla belə, ölkəmizdə milli folklor sevildiyi qədər fars folklorunun qəhrəmanlarının da sevildiyini diqqətə çatdıraraq yazır ki, "çayxanalarında saz aşığıları tərəfindən "Aşıq Qərib", "Koroğlu" və "Əsli və Kərəm" dastanları yana-yaxıla söylənir, hamamlarının divarlarında ağı devin köksünü parçalamış Rüstəm pəhləvanın rəsmi görünür" (3, s.11).

Müəllif əsərinin "Azərbaycan Turanda" adlı bölümündə qədim türk folkloruna da dərinə bələd olduğunu ortaya qoyaraq və ondan təşbeh kimi istifadə edərək yazır: "Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır. Rus istilası, Turan üçün həqiqi bir "Ergenekon" olmuşdu. Türklər özlərini qurtaracaq "Börteçinə"ni gözləyirdilər. Dünya müharibəsi nəticəsində Rusiyada zühur edən inqilab Turanlıların "Börteçinə"si olacaqdı.

Turançıların yol göstəricisi, möhtərəm Ziya Gökalp bəy müharibənin hələ əvvəlində bu gözləməyə tərcüman olmuş, qabaqcadan demişdi ki:

Rusiya dağılıb viran olacaq,
Türkiyə böyüyüb Turan olacaq.

Gözləmə sanki doğru çıxdı. "Ergenekon" divarı yarıldı. Rusiya imperatorluğu parçalandı. Türk hökumətlərinin, eləcə də Azərbaycanın mövcud siyasətinin düşüncədən feliyyətə varmaq sırası gəldi" (3, s.13).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi, Bakı: Azər nəşr, 1994.
2. Əliyev M. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ömür yolu // Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., Gənclik, 1990.
3. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., Gənclik, 1990.
4. İstiqlal mücadiləmizin parlaq siması Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyi münasibəti ilə hazırlanmış metodik vəsait. Bakı, 12 December 2015.
5. Qərənfil Dünyamin qızı. O, həm də ədəbiyyatşünas alim idi // Kaspi. 2013, 25-27 may, s.22-23.
6. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə // "Sühən" jurnalı, Tehran, №4, 1955.
7. Süleymenov O. Bakı: Az-Ya. 1993.
8. Tuncay B. Etnoqonik miflər. Bakı: "Nurlan", 2013.
9. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997.
10. Yeni Türk Ansiklopedisi. XII c. Ankara, Ötüken, 1985.
11. Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955) (Научный редактор: М.Н.Губогло – доктор исторических наук, профессор, зам. директора Института этнологии и антропологии РАН. Рецензент: С.М.Исхаков - доктор исторических наук, профессор, Институт Российской истории РАН). М., Издательство "Флинта", 2009. 288 с.
12. Гасанов З. Царские Скифы. "Liberty Publishing House", New York, 2000.
13. Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье (Рецензент: Л.Б.Алаев). М., Академкнига, 2003. 592 с.

M.A.RASULZADEH AND DIFFERENT TO EASTERN FOLKLORE

Summary

M.A.Rasulzadeh was not only the leader of political emigration, state and public figure, politician, publicist, he also gave his gifts to the literary criticism. His works such as: "Azerbaijani poet Nizami",

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Azerbaijani cultural traditions”, “Modern Azerbaijan history” were highly appreciated by our literary critics. His work “Esrimizin Siyavuşu” shows that he was aware of folklore-study. We must noted that the work was written in essay genre.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, emigration, “Esrimizin Siyavuşu”, M.A.Rasulzadeh, Lahij

М.Э.РАСУЛЗАДЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА ВОСТОЧНЫЙ ФОЛЬКЛОР

Резюме

М.Э.Расулзаде, наряду с тем, что является одним из лидеров политической иммиграции, государственным и общественным деятелем, публицистом, внес свой вклад в литературоведение. Его произведения “Azərbaycan şairi Nizami” (“Азербайджанский поэт Низами”), “Azərbaycan kültür gələcəkləri” (“Азербайджанские культурные традиции”), “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” (“Современная азербайджанская литература”), “Çağdaş Azərbaycan tarixi” (“Современная азербайджанская история”) были высоко оценены литературоведами. А произведение “Esrimizin Siyavuşu” (“Сиявуш нашего века”) М.Э.Расулзаде является наглядным примером того, что писатель был знатоком фольклористики. Надо отметить, что произведение написано в жанре эссе. В статье речь идет об отличительном взгляде писателя на восточный фольклор.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, иммиграция, “Esrimizin Siyavuşu” (“Сиявуш нашего века”), М.Э. Расулзаде, Лагич.

GÜNEL MƏMMƏDOVA

*AMEA Rəyasət Heyəti,
Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı,
g.memmedova2010@gmail.com*

**MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİNDƏ ARA SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ
TEZLİYİNİN ARAŞDIRILMASI PROBLEMI
(Əhməd bəy Ağaoğlunun bədii-fəlsəfi əsərləri əsasında)**

XX əsr siyasi mühacirətimizin milli istiqlal uğrunda çoxcəhətli mübarizəsində bədii yaradıcılıq xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Sözügedən yüzillikdə müxtəlif xarici ölkələrdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı təşəkkül tapmış və zaman-zaman inkişaf etmişdir. Azərbaycan siyasi mühacirətinin bədii irsi kəmiyyət göstəriciləri etibarilə zəngin olmaqla yanaşı, janr, mövzu, üslub və struktur baxımından da kifayət qədər rəngarəngdir.

Mühacirət nəsrimizin ilk mətbu nümunələri 1920-ci illərin ortalarına aiddir. Bunlar M.B.Məhəmmədşadın mühacirət mətbuatımızın ilki olan “*Yeni Kafkasya*” (İstanbul) məcmuəsinin 15 dekabr 1925-ci il tarixli sayında işıq üzü görmüş “On dəfə öldürülən” hekayəsi, yenə həmin məcmuənin 27 aprel 1926-cı il tarixli sayında dərc olunmuş iki kiçik hekayə – Məhəmməd Əmin Rəsulşadın “Qəzetəçi Seyyid”i və Fuad Əmircanın “İntiqam alan kölgə”sidir.

Artıq 1930-cu illərin birinci yarısına doğru mühacirət nəsrimiz həm mövzu, həm də janr baxımından müəyyən qədər irəliləmişdi. Belə ki, 1931-ci ildə Əhməd bəy Ağaoğlunun vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu problemlərindən bəhs edən “Sərbəst insanlar ölkəsində” bədii-fəlsəfi traktatı ayrıca kitab halında çap olunmuş, B.E.Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” adlı sürgün xatirələri “Bildiriş” (İstanbul) mühacirət qəzetində təfriqə şəklində yayımlanmışdı.

Gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi həyatındakı mühüm olaylardan birinin bədii-sənədli əksi olan “Sərbəst Firqə xatirələri”ni də Əhməd bəy Ağaoğlu bu illərdə qələmə almışdı (2, 3s.8).

Kimdir Əhməd bəy Ağaoğlu?

Sovet dövründə millətçi və mürtəce burjua ideoloqu kimi qələmə verilən Əhməd bəy Ağaoğlunu müasir türk alimi Fəxrəddin Gülsevən hürriyyət və demokratiya aşiqi bir insan, milliyyətçi və inqilabçı ziyalı, inanılmış və vəfali dost kimi xarakterizə edir: “Deyə bilərəm ki, o, insanlığın bütün üstün cəhətlərini və məziyyətlərini öz simasında toplamış böyük insan, heykəlləşmiş şəxsiyyətdir”.

Görkəmli türk yazıçısı Peyami Səfa Əhməd bəy Ağaoğlunu bu cür xarakterizə edir: “Ağaoğlu türk və yazar olaraq yüz illərlə içimizdə yanan milliyyət şüurunu oyandırmaq üçün səsi gəldikcə bağırdı...”.

Bəs, görək ara sözlər və söz birləşmələri nədir...

Hər bir cümlədə danışanın özünün və ya başqasının söylədiyi fikrə münasibət ifadə olunur. Bu münasibət zəif və ya qabarıq şəkildə ifadə edilə bilər. Heç bir başqa vasitə olmadıqda şifahi nitqdə modal münasibət intonasiyanın köməyi ilə ifadə olunur. İntonasiyadan asılı olaraq, eyni qrammatik quruluşa, eyni leksik tərkibə malik olan cümlə hörmət, səmimiyyət, nifrət, kin, qəzəb və s. ifadə edə bilər. Yazıda bu cür emosional münasibət mətn mühiti əsasında başa düşülür. Məsələn: *Lakin, təəssüf ki, mənim bu müvəffəqiyyətlərimi gözü götürməyənlər çox olur* (Əhməd bəy Ağaoğlu. “Mən kiməm” bədii-fəlsəfi əsəri).

Lakin dildə elə vasitələr vardır ki, onların köməyi ilə danışan şəxs söylənilən fikrə münasibətini daha aydın ifadə edir. Biz danışanın subyektiv münasibətini həmin cümlədə müxtəlif sözlərlə müxtəlif istiqamətə yönəldə bilərik: *Nəhayət, iflasa uğradım, məhkəməyə düşdüm, həbs olundum. Halbuki mən təmiz və günahsız idim* (Əhməd bəy Ağaoğlu. “Könülsüz olmaz”). Bütün bunlar subyektiv münasibətin xüsusi sözlərlə qabarıq ifadəsidir.

Danışanın söylənilən fikrə subyektiv münasibəti əsas cümlə daxilində işlənən, lakin onun üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmayan bir sıra sözlər, söz birləşmələri və cümlələr vasitəsilə ifadə olunur. Obyektiv aləmin subyektiv dərkinin real və dəqiq ifadəsində ara sözlərin və birləşmələrin böyük rolu vardır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Əhməd bəy Ağaoğlu milli düşüncələri ilə yanaşı, liberal düşüncələri ilə də tanınır. Onun düşüncələri fərdiyyətçiliyə yox, cəmiyyətçiliyə əsaslanır. Uzun illər aktiv şəkildə yazılar yazan Əhməd bəy əsərlərində həmrəylik, əmək, işsizlik, işsizlik müavinətləri, ümumi sosial-iqtisadi vəziyyət, vergilər, müstəmləkə iqtisadiyyatı kimi iqtisadi məsələlərə də geniş yer vermişdir.

Əhməd bəyin iqtisadi düşüncələrinin geniş şəkildə öz əksini tapdığı əsərlərindən biri “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəridir. Bu əsərdə Əhməd bəy görmək istədiyi ideal cəmiyyəti bədii dillə təsvir edir. Bu baxımdan “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərinə Əhməd bəy Ağaoğlunun “Utopiya adası” da demək olar. Əhməd bəyin əsərlərində, xüsusən də “Sərbəst insanlar ölkəsində” toxunduğu məsələlərdən ən əsası həmrəylik iqtisadiyyatıdır. Bu yanaşmalarında Əhməd bəy insanları qarşılıqlı köməkləşməyə, cəmiyyətin xeyrinə işləməyə və eqoizmdən qurtulmağa çağırır (4).

“Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərinin dilini tədqiq edərkən maraqlı məqamlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, əsərdə ara sözlərin işlənmə tezliyinin araşdırılmasına diqqət yetirsək, daha çox ümumiləşdirmə, nəticə, nitqin hissələri arasında əlaqə bildirən ara sözlərə rast gəlmiş olarıq. Bu qrupa daxil olan ara sözlər və birləşmələr ümumiləşdirmə, nəticə bildirmə imkanlarına malikdir və fikrin sırasını, bir-birinə zidd olan cəhətlərini, aktuallığını, hadisələrin yekununu və s. ifadə edir:

1. **Beləliklə**, qanunu öyrənməyi, üzərində düşünməyi qət etdim (1, s.190).

2. **Xülasə**, uşaq ailə və məktəbdən çıxıb cəmiyyətə qovuşduğu zaman onda belə bir qənaət olmalıdır ki, yalan mənfur və iyrənc bir illətdir (Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. s. 194).

3. **Ümumiyyətlə**, bunlar bir tərəfdən bəzi vətəndaşların böyüklüyə və zorakılığa meyil etmələrindən, digər tərəfdən də camaatın qayğısızlığından ibarətdir (1, s.213).

4. **Nəhayət**, bir gün elə bil, başıma bir fikir gəlib zehni müvazinət və rahatlığımı səbəb oldu (1, s. 252).

5. **Deməli**, qaynağı cəmiyyət olan bir hadisənin davamı və daimiliyi üçün təbii ki, cəmiyyət onu müdafiə etməlidir (1, s. 242).

Müəllif “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində ümumiləşdirmə, nəticə, nitqin hissələri arasında əlaqə bildirən ara sözlərə ümumilikdə 51 (əlli bir) dəfə rast gəlmək mümkündür – məsələn (10 dəfə), nəhayət (9 dəfə), xülasə (7 dəfə), beləliklə (6 dəfə), deməli (5 dəfə), əvvələn / əvvəla (4 dəfə), demə (3 dəfə), ümumiyyətlə (2 dəfə), əksinə (2 dəfə), ikincisi (1 dəfə), demək ki (1 dəfə):

1. **Məsələn**, istibdad özünü maariflə, ticarətlə, əkinçiliklə, yollarla, sənaye ilə çox da yormazdı (1, s.203).

2. **Beləliklə**, o, əvvəla, vətəndaşlar arasındakı bərabərlik əsaslarını qırıb dağıdır, ikincisi həm özünün, həm də xitab etdiyi adamın səciyyəsinə pozur (1, s.242).

Əhməd bəyin insanlar arasında qarşılıqlı köməkləşmə və həmrəylik məsələlərindən bəhs etdiyi əsərlərindən biri də “Könülsüz olmaz” əsəridir (1, s.90).

Bu əsərində Əhməd bəyin toxunduğu başlıca məsələlərdən biri də kəndlilərin sosial-iqtisadi vəziyyətidir. Bədii üslubda yazılmış bu əsərdə Əhməd bəy kəndlilər və şəhərlilər arasında kəskin sosial-iqtisadi uçurumun doğura biləcəyi fəsadlara xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu əsərində Əhməd bəy millətin bir parçası olan kəndlilərin də yüksək şəkildə inkişaf etməsi üçün dövlət, cəmiyyət və kəndlilər qarşısında müəyyən vəzifələr qoymuşdur. Dövləti kəndlilərin sosial vəziyyətini yüksəltmək, şəraitlərini yaxşılaşdırmaq və kəndlilərin üzərinə imkanlarına uyğun vergi qoymaqla vəzifələndirən Əhməd bəy kəndliləri də dolanışıqlarını yüksəltmək üçün həmrəy olmağa, qıtlıq və bolluqda birgə işləməyə səsləyir (4).

Əsərin adında da öz əksini tapan “Könülsüz olmaz” deyiminə tez-tez toxunan Əhməd bəy ixtisaslaşmanın, elmdə və mövqedə yüksəlməyin yetərli olmadığını, işə ağılla yanaşı könülün də qoyulmalı olduğuna diqqət çəkməyə çalışır.

Bu əsərində də eqoizmi sərt dillə tənqid edən Əhməd bəy insanları “Mənə nə?” və “Palaza bütün, ellə sürün” ruhundan uzaq olmağa çağırır.

Əhməd bəy “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində olduğu kimi burada da ümumiləşdirmə, nəticə, nitqin hissələri arasında əlaqə bildirən ara sözlərdən və söz birləşmələrindən daha çox istifadə etmişdir (20 dəfə):

1. **Nəhayət**, türklər də başqaları kimi zülm və əsarətdən qurtulacaqlar (1, s.91).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

2. Müstəntiq hirsləndi:

– *Səsini kəs. Sənə də növbə gələcək, onda danışarsan. Demək ki, gözünlə gördün? And içə-cəksən ha. Bir az fikirləş* (1, s.100).

3. Məsələn, bəzən kəndlərə gedəndə özümlə bir jandarm aparıram (Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. s.110).

Müəllifin “Könülsüz olmaz”da daha çox müraciət etdiyi əsas ara sözlər və birləşmələr qrupuna fikrin ifadəsi üsuluna münasibət bildirənlər də daxildir. Məsələn:

1. **Bilirsənmi**, mən bu rahatlığı, bu ruh dincliyi işgəncələrimin, iztirablarımız, təşviş və həyəcanlarımın əsil mənbəyini öyrənərək bunların boş olduğuna qənaət hasil edəndən sonra tapdım (Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. s.96).

2. **Odur ki**, öldürən öləni öldürəcəyinə and içmişdi (Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. s.101).

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Könülsüz olmaz” əsərində diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, müəllif bu əsərində yəqinlik, söylənilən fikrin təbii, adəti üzrə olduğunu bildirən, söylənilən fikrə hissi-emosional münasibət bildirən, mənbə, istinad bildirən ara sözlərə ümumiyyətlə müraciət etməmişdir.

Müəllifin fərdi maraqlar və cəmiyyət maraqlarını qarşı-qarşıya qoyduğu əsərlərindən biri də “**Mən kiməm?**” əsəridir. Bu əsərdə Əhməd bəy öz içində gedən daxili mübarizəni obrazlı şəkildə qələmə alıb. Əsərdə Əhməd bəyin İçim və Çölüm olaraq adlandırdığı iki qarşı təbiətli xarakteri bir-biri ilə mübarizə aparır. İçim obrazı burada cəmiyyətçiliyi, fədakarlığı, həmrəyliyi, Çölüm obrazı isə egoizmi, fərdiyyətçiliyi və xudbinliyi özündə əks etdirir. Bunu Əhməd bəy əsərdə bu şəkildə açıqlayır:

Fikir verdim, gördüm ki, Çölümlə İçim arasındakı bütün təzadların bircə qaynağı var – Egoizm! Çölümün ən canlı səciyyəsi özünü istəməkdir, öz nəfsini və faydasını hər şeydən üstün tutmaqdır. Əsl bəla budur, bütün digər təzadlar bundan doğur.

Bu əsərində başqasını sevməyi (altruizm) başqası üçün öz istəklərini, sövqlərini, iştahalarını, öz mənfəətini, hətta öz nəfsini qurban vermək olaraq qiymətləndirən Əhməd bəy fərdlərində bu meyilləri inkişaf etdirməyə çalışan mühihlərin digərlərindən güclü olduğunu yazırdı (Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. s.49).

Əhməd bəyin fərdiyyətçi və cəmiyyətçi düşüncəni qarşı-qarşıya qoymasına əsərin davamında da rast gəlmək mümkündür:

*...İçim deyir ki, “Zənginlik və vəzifə sahibi olmaq arzusu, bəzi şərtlər nəzərə alınarsa, bunlar çox təbii, həm də fərdin özü üçün deyil, camaat üçün də son dərəcə faydalı arzulardır. **O cümlədən, məsələn**, bir sahədə çalışıb qabağa düşmək, qənaət etmək, nizam-intizam içərisində yaşamaq yolu ilə əldə edilən bir sərvət sahibi üçün deyil, həm də mühit üçün bir xeyir mənbəyidir. **Bir sözlə**, bilik, zəka və qabiliyyət sahibi birisinin yalnız və yalnız çalışqanlığına əsaslanaraq dayanmadan irəliləmək istəməsi onun özündən daha artıq camaat üçün faydalıdır”...*

Müəllifin bu əsərinə diqqət etsək görərik ki, digər iki əsərində olduğu kimi “Mən kiməm?” bədii-fəlsəfi əsərində də daha çox ümumiləşdirmə, nəticə, nitqin hissələri arasında əlaqə bildirən ara sözlərə rast gəlirik:

1. **Məsələn**, dünən gecə bir yerdə vətəndaşlıq və millətçilik vəzifələrindən bəhs edirdim.

2. **Xülasə**, deyə bilərəm ki, hara getdimsə böyük uğur qazandım (Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. s.55).

3. **Ümumiyyətlə**, ondan mikrobdan qaçan kimi qaçırırlar.

Aparığımız araşdırmalar onu göstərir ki, müəllifin bu əsərində də yəqinlik, söylənilən fikrin təbii, adəti üzrə olduğunu bildirən, söylənilən fikrə hissi-emosional münasibət bildirən, mənbə, istinad bildirən ara sözlər ümumiyyətlə istifadə olunmamışlar.

Əhməd bəy Ağaoğlunun bədii-fəlsəfi əsərlərindəki axıcılıq, rəvan təhkiyə və poetik deyim onun milli folklorə və xalq dilinə dərinləndən bağlılığı ilə əlaqədar olduğunu açıq-aydın göstərir.

Onun əsərlərinin dili aydın və obrazlıdır, zəngin ifadə vasitələrinə və lüğət tərkibinə malik bir dildir. Yüksək estetik dəyəri və bədii sığloluğu ilə seçilən bir dildir. Yazıçının zəngin xalq düşüncəsindən qaynaqlanan bədii-fəlsəfi əsərlərinin dilindəki həzinlik, obrazlılıq, təbiilik və musiqilik onun poetik ruhunun bulaq kimi saflığından və böyük ədəbi istedadından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağaoğlu Əhməd bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 392 s.
2. Cabbarlı N. Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 140 s.
3. Hüseynova A.H. Ceyhun bəy Hacıbəylinin folklorşünaslıq irsi // Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. № 4, 2011, s.39-44
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, ”Ünsiyyət”, 2000, 496 s.
5. Qurbanlı Ə. Əhməd bəy Ağaoğlunun sosial-iqtisadi düşüncələri //http://milliyyet.info/2017-12/03/ehmed-bey-agaoglundun-sosial-iqtisadi-dusunceleri/

THE PROBLEM OF RESEARCH OF THE FREQUENCY OF INTRODUCTORY WORDS IN THE WORKS OF EMIGRANT LITERATURE

(On the material of artistic and philosophical works of Ahmed bey Agayev)

Summary

In the article the author comparatively researched the introductory words and phrases that occur in the language of literary and philosophical works by one of the prominent representatives of the emigration literature, Ahmed Bey Agaoglu. It became clear that the writer, in his artistic and philosophical works, used mostly introductory words and combinations of words, which denote the general expressive nature of the utterance.

Key words: immigration literature, Ahmed bey Agaoglu, linguistic analysis of art text, introductory words, artistic and philosophical works

ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ ЧАСТОТНОСТИ ВВОДНЫХ СЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЭМИГРАНТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

(На материале художественно-философских произведений Ахмед бека Агаева)

Резюме

В статье автор сравнительно исследовал вводные слова и словосочетания которые встречаются в языке литературно-философских работах одним из видных представителей эмиграционной литературы Ахмедом бей Агаоглу. Стало ясно, что писатель в своих художественно-философских произведениях использовал в основном вводные слова и сочетания слов, которые обозначают общий экспрессивный характер высказывания.

Ключевые слова: Азербайджанская эмигрантская литература, Ахмед бей Агаоглу, лингвистический анализ художественного текста, вводные слова и словосочетания, художественно-философские произведения.

IV BÖLMƏ

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ HADİSƏLƏRİ FOLKLORDA

FÜZULİ BAYAT

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
fuzulibayat58@gmail.com*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ VƏ SONRAKI DÖNƏMDƏ FOLKLOR

1. Məsələyə ümumi baxış

Xalqın düşüncə tərzinin, yaşam formasının, dünyagörüşünün, ən kiçik məsələlərdən ən fəlsəfi problemlərinə qədər özünüifadə şəkli olan folklorun tarixi heç bir xalqda bilinmədiyi kimi Azərbaycanda da namələumdür. Ancaq onun toplanması, nəşri, öyrənilməsi tarixi az və ya çox dərəcədə məlumdur. Türk xalqlarının folklorunu ilk toplayan, sistemləşdirən və söyləyicilər haqqında az da olsa məlumat verən XI yüzilin ensiklopedist alimi Kaşqarlı Mahmuddur. Kaşqarlı Mahmud “Kitabü divan-ı luğat-it türk” adlı əsərində karluk, qırçaq, yağma, çigil boylarının folklor materialları ilə bərabər oğuzların da xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya almışdır. Buraya təbii ki, XVII yüzildən ayrı-ayrı həvəskarlar tərəfindən yazılmağa başlayan cüngləri, məcmuələri də daxil etmək mümkündür. Konkret olaraq XVII yüzildə Azərbaycan türkcəsində erməni əlifbası ilə yazıya alınan məcmuələr, XVIII əsrin başlarında Elias Muşeqin Nəğmələr adlı cüngündə verilən Koroğlu, Qərib, Məcnun adları ilə bağlı şeirlər, qoşmalar, bayatılarla yanaşı klassik divan şairlərinin şeirlərindən ibarət nümunələr də toplanmışdır. XIX yüzilin başlarında (1804) isə Əndəlib Qaracadağının əlyazmasında Koroğlu, Əsli-Kərəm qoşmaları ilə bərabər xalq hekayələri və divan şairlərinin şeirləri də vardır. Oğuznamələrin (Uyğur hərflə “Oğuz Kağan” dastanı) XIV yüzilin başlarından yazıya keçirilməsi və XV yüzildə iki böyük nüsxəsinin (Dresden və Vatikan) ortaya çıxmasını da əlavə etmiş olsaq folklorun yazıya alınmaqla qorunması tarixinin erkən orta əsrlərdən başladığını söyləmək mümkündür.

Beləliklə, toplama və dəyərləndirmə tarixi min ildən çox olan türk, konkret olaraq da Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi dövrünü dörd mərhələdə dəyərləndirə bilərik:

Birinci mərhələ, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına qədərki çarlıq dönəmi.

İkinci mərhələ, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasından sonrakı dövr.

Üçüncü mərhələ, Repressiyadan sonrakı sovet folkloru dönəmi.

Dördüncü mərhələ, sovet rejiminin dağılmasından sonrakı dövr.

2. Çarlıq dönəmi folklor çalışmaları

Milli kimlikləri öyrənməyin ən optimal yolu heç şübhəsiz folklorlardır. Çarlıq Rusiyasının işğal etdiyi bütün türk ölkələrinin tarixinin, folklorunun, dilinin, etnoqrafiyasının, antropologiyasının araşdırılmasına böyük vəsait qoyduğu məhz idarə etməyin daha asan yolunu tapmaq üçün idi. Sibirdən Qafqazlara qədər geniş bir ərazidə məskunlaşan həm müsəlman, həm də şamanist türklərin folkloru o dövrün dərgilərində, toplularında və qəzetlərində, monoqrafik çalışmalarında dünya elmi səviyyəsində öyrənilirdi. Başda missionerlər, tarixçilər, etnoqraflar, coğrafiyaçılar Vasiliy İvanoviç Verbitskiy (1827-1890), Vasiliy Vasilyeviç Radlov (1837-1918), Vatslav Leopoldoviç Seroşevskiy (1858-1945), özellikle Grigoriy Nikolayeviç Potanin (1835-1920), Vasiliy Lvoviç Priklonskiy (1852-1898), Andrey Viktoroviç Anohin (1869-1931), Abubekir Ahmetcanoviç Divayev (1855-1933), Gavril Vasilyeviç Ksenofontov (1888-1938), Leonid Pavloviç Potapov (1905-2000) olmaqla böyük bir tədqiq

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

qatçı qrupu türklərin mifologiyalarını, dilini və folklorunu öyrənməyə başladılar. Ancaq konkret olaraq Azərbaycan türklərinin folklorunun yazıya alınması 1830-cu illərdən başlayır. Bu iş intensiv şəkildə 1830-1900-cu illər arasında daha da genişləmişdir. Belə ki, XIX yüzilin 30-cu illərindən əsrin sonuna qədərki dövrdə “Vedomosti”, “Tiflisskiye vedomosti”, “Novoe obazreniye”, “Kafkazskiy vestnik”, “Kafkaz” qəzetləri, həmçinin XIX əsrin yetmişinci illərindən nəşrə başlayan SMOMPK (QƏXTMT) məcmuəsində Azərbaycan türklərinin folklorunun ilk nümunələri, qəhrəmanlıq və lirik mahnılar, qaçaqlar haqqında rəvayətlər, nağıllar, atalar sözü, əfsanələr və s. nəşr olunmağa başlamışdır. Çarlıq Rusiyası dönməndə Azərbaycan folklorunun toplanmasının ağırlığı heç şübhəsiz SMOMPK (QƏXTMT) məcmuəsinin üzərinə düşmüşdür. O dövrdə folklorun ilkin toplama və qismən də dəyərləndirmə işinin başlamasına baxmayaraq yanaşma doğru idi. Çünki sovet dövründə folklorla yalnız şifahi xalq ədəbiyyatı kimi baxmanın əksinə olaraq sonradan müstəqil elm sahəsi kimi etnoqrafiya adlanan materialların da daxil edildiyini görürük.

Rusca nəşr olunan materiallarla yanaşı 1875-ci ildən nəşrə başlayan ilk milli mətbu orqan olan “Əkinçi”, daha sonra “Kəşkül” qəzetlərində də ana dilində folklor materiallarının xalqa çatdırılması davam etdirdi. Folklorun toplanmasında və araşdırılmasında yerli ziyalılar Eynəli bəy Sultanov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, M.Qəmərinski, Həsən bəy Zərdabi, Teymur bəy Bayraməlibəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev və başqaları fəal iştirak edirdilər. Çarlıq Rusiyası dönməndə folklor nümunələri o qədər geniş planda toplanmasa da, araşdırılmasa da qeydləri və bəzi analizləri ilə folkloru öyrənməyin başlanğıcı kimi qiymətlidir.

Toplanan materialların çoxunun rusca verilməsi, Azərbaycanca olanların da ədəbi dildə təqdimi, bir çox folklor nümunələrinin toplayıcı tərəfindən özətlənmiş şəkildə nəşri, araşdırmanın səthi, bəzən də məlumat xarakterli olması çarlıq dövrü folklorşünaslığının spesifik cəhətləridir.

3. Cümhuriyyət dönəmi ideologiyasının folkloru

Türk tarixində qurulma xronologiyası baxımından ikinci cümhuriyyət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və ya sadəcə qısa adı ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti qısa ömrünə baxmayaraq sadəcə olaraq dövlətçilik tariximizdə deyil, mədəniyyət tariximizdə də böyük işlərə imza atdı. İlk türk cümhuriyyəti AXC-dən beş il, Türkiyə Cümhuriyyətindən isə on il əvvəl 12 sentyabr 1913-cü ildə ittihadçılar tərəfindən qurulan və paytaxtı Gümülcine olan Batı Trakya Türk Cümhuriyyətidir. Bu yeni türk dövləti yalnız 55 gün yaşaya bildi və Osmanlı dövlətinin razılığı ilə Bolqarıstan tərəfindən işğal edildi (Batibey 1978; Gündəğ 1987). Ona görə də 1918-1919-cu illərdə qurulan türk cümhuriyyətləri – Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Cümhuriyyəti və ya başqa bir adla Qars İslam Cümhuriyyəti (01 dekabr 1918 - 18 aprel 1919), Araz Türk Cümhuriyyəti (03 noyabr 1918 - yanvar-fevral 1919) ilə (Gökdemir 1989; Kahramanov 2014) müqayisədə ən çox iş görən yenə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Rəsulzadə 1990; Nəсібzadə 1990) qısa zaman içində gördüyü işlərlə siyasi-ideoloji və sosial-mədəni sahənin bütün tərəfləri üçün milli zəmin hazırladı. Bu zəmin on illər boyunca Azərbaycan Sovet Respublikasının təməl ideolojisi olan kommunist ideologiyasını yerləşdirmək üçün göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq aparıcı xətt olaraq qaldı. Folklorla və onun öyrənilməsinə Cümhuriyyətin strateji baxışı da ən azından 30-cu illərə qədər öz mövqeyini qoruyub saxlaya bildi. Bir sözlə fiziki ömrününü qısalığına baxmayaraq AXC-nin ideyaları daha uzun ömürlü oldu (Eminov 2004).

Folklorun toplanmasına və tədqiqinə verilən diqqətin getdikcə artması nəticəsində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin kütləvi şəkildə toplanması, nəşri və araşdırılması cümhuriyyətin qurulmasını hazırlayan milli ideologiyanın hakim olduğu 1900-1920-ci illər arasında görünməmiş vüsət aldı. Bu işdə ən fəal olan ziyalılardan Eynəli bəy Sultanovun və Mahmudbəy Mahmudbəyovun adlarını çəkmək olar. Folklorşünaslığın nəzəri məsələləri ilə Firudin bəy Köçərli məşğul olmağa başladı. Bundan başqa folklor nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqində xüsusi xidmətləri olan Abbas Rəcəbli, Hənəfi Zeynəli (“Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri” 1926, “Azərbaycan tapmacaları” 1928 kitablarının müəllifdir), Vəli Xulufu olmuşdur. Vəli Xulufu 1927-ci ildə “El aşığı” kitabını, “Koroğlu” dastanını (1929-cu ildə ikinci nəşr) çap etdirdi. Folklorun elmi-nəzəri məsələləri haqqında Y.V.Çəmənzəminli “Xalq ədəbiyyatının təhlili” adlı məqalələr toplusunda geniş məlumat verdi.

AXC-nin yetişdirdiyi tədqiqatçılardan Salman Mümtaz və Hümmət Əlizadə Azərbaycan xalq ədəbiyyatının toplanması və araşdırılması sahəsində böyük işlər gördülər. Salman Mümtazın və

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Hümmət Əlizadənin xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir. S.Mümtaz 1927 və 1928-ci illər ərzində iki cildlik “El şairləri” kitabını nəşr etdirmiş, Qurbaninin, Sarı Aşığın şeirlərini, bayatı, atalar sözü və məsəllərin ən gözəl nümunələrini yazıya almışdır. 1929-cu ildə “Aşıqlar” adlı toplunu iki cildə çap etdirən H.Əlizadə isə ilk dəfə Azərbaycan aşıqlarının repertuarından “Koroğlu” dastanının on dörd qolunu və əllidən artıq müstəqil qoşmasını toplayaraq çap etdirmişdir. Cümhuriyyət ideologiyasının ən parlaq tədqiqatçısı olan Əmin Abid Firudin bəy Köçərlinin başladığı yolu davam etdirərək folkloru dünya elmi səviyyəsində öyrənən alim kimi sonrakı dövr folklorçularına böyük təsir göstərmişdir. Onun başda Dədə Qorqud Oğuznamələri olmaqla, xalq mahnıları, bayatılar, aşıq şeirinin şəkilləri, heca vəznə, türk xalqlarının yeddihecalı şeirinin törəmə tipləri, qafiyəsi, ritmi, oxşar səslərin təkrarı, alliterasiyası, bölgüsü və s. barədə elmi əsər və mülahizələrinin dəyəri indi də qalmaqdadır.

Cümhuriyyət dönəmi öncəsi və cümhuriyyət dönəmi tarixini, folklorunu, etnoqrafiyasını, fauna və florasını, xalq təbabətini öyrənən alimlərdən biri də Teymur bəy Bayraməlibəyov idi. O, Cənub bölgəsi kosmoqonik rəvayətləri, etnoqrafik etüdlər, Novruz bayramı haqqında silsilə məqalələr yazmışdır.

XIX yüzilin 20-30 illərində hələ tam möhkəmlənməmiş sovet rejimi zamanı çoxsaylı folklor mətnləri toplandı və çap edildi. Digər tərəfdən bu illərdə Azərbaycan folklorşünaslıq elmi nəzəri baxımdan inkişaf etdi. Bunun bir səbəbi də o dövrdə Azərbaycana dəvət edilmiş rus-sovet alimlərinin yeni kadrlar yetişdirmək səyləri idi. Bu alimlər tədqiqatlarını davam etdirməklə gənc Azərbaycan folklorşünaslarının nəzəri biliklərinin formalaşmasına istiqamət verdilər.

Folkloru Azərbaycan türklərinin yüksək mənəvi əxlaqi dəyərləri, etik və estetik düşüncəsinin forması kimi baxmağın əsası 1918-1920-ci illərdə qurulan, cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməsində qoyuldu. Xüsusən Azərbaycanı Tədqiq və Tətbüü Cəmiyyəti yarandıqı ildən (1923) özünün mətbu orqanlarında - “Azərbaycanı Tədqiq və Tətbüü Cəmiyyətinin xəbərləri” və “Azərbaycanı Tədqiq və Tətbüü Cəmiyyətinin əsərləri”ndə sadəcə şifahi ədəbiyyat materialları deyil, həmçinin milli geyimlər, davranış streotipləri, xalq məişəti, xalq sənətləri, deyimləri və s. bu nəşrlərin səhifələrində yerini aldı. Yeni nəşrə başlayan “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məcmuəsi isə zəngin folklor materiallarının toplanmasında, sistemləşdirilməsində və xalq məişətinin digər tərəflərinin öyrənilməsində mühim rol oynadı. Bundan başqa Azərbaycan türklərinin adət-ənənəsi, ayin və etiqadları, valideyn sevgisi, lirik duyğuları da Azərbaycanı Tədqiq və Tətbüü Cəmiyyətinin nəşrlərində araşdırılmağa başlandı. Azərbaycan türklərinin folkloru müxtəlif ədəbi növlərin (lirik, epik və dramatik) qovşuğunda yaranmış, elə həmin üslublara uyğun olaraq da janrlara bölünmüşdür. İlk tədqiqatların da Azərbaycanı Tədqiq və Tətbüü Cəmiyyətinin üzvləri tərəfində həyata keçirildiyi AXC-nin milli siyasətinin doğru olduğunu təsdiqləyir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulsa da folkloru yanaşma hələ də cümhuriyyət zamanındakı ideoloji bazada həyata keçirilirdi. Ona görə də repressiyaya qədər “Kommunist”, “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, “Dan ulduzu” məcmuələrində xalq ədəbiyyatı örnəkləri verilir, ciddi araşdırmalar aparılırdı.

Bu dövrdə folklor və etnoqrafiya çalışmaları sahəsində İ.Meşaninovun, A.Qubaydulinin, Baqrinin, A.Qaraqaşlının çox sayda elmi məqalələrinə, əsərlərinə rast gəlinir. Özəlliklə 1930-cu ildə A.V.Baqrinin əsasən SMOMPK (QƏXTMT) məcmuəsində verilən materialların “Folklor Azərbaycana i prileqayuşix stran” (Azərbaycan folkloru və ətraf ölkələr) adı altında üç cildə çapdan çıxması folklor sahəsində önəmli bir boşluğu doldurmaq baxımından qiymətlidir.

Folklorun ideolojiləşməsi prosesi 1929-cu ildə Azərbaycanı Tədqiq və Tətbüü Cəmiyyətinin yerinə qurulan Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun (DETI) yaranması mühüm rol oynadı. Bu yeni yaranmış institut təbiyyat, biologiya, tarix və etnoqrafiya, dilçilik, ədəbiyyat və incəsənət, fəlsəfə, sovet Şərqi və xarici Şərq, dövlət və hüquq bölmələrindən təşkil olunmuşdu. 1932-ci ildə Azərbaycan DETİ əsasında SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöəsi təşkil edildi, 1935-ci ilin oktyabrında şöbə SSRİ EA Azərbaycan filialına çevrildi və AXC-nin milli-demokratik siyasətindən uzaqlaşma dövrü başlandı. Artıq folklor araşdırmalarının sahəsi genişlənir, tədqiqatlar yeni sosialist forma və məzmun kəsb edir və bu tələblərə cavab verəcək ixtisaslı alimlər yetişdirilirdi. Beləliklə, keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyan Azərbaycan sovet folkloru özünün təsdiqini tapmağa çalışırdı.

4. İdeoloji sovet folkloru

1930-cu illərdə və daha şiddətli formada 1937-ci ildə başlayan repressiya elm, mədəniyyət xadimlərinin fiziki məhvini həyata keçirməklə Azərbaycan folklor elminin inkişaf tempini zəiflətdi və ən əsası da onun milli çizgisini dəyişdirdi. Yeni sovet folklorçuları elmi-nəzəri baxımdan hazırlıqlı olsalar da folklor necə varsa elə deyil, ideologiyaya uyğun şəkildə nəşr edilib araşdırıldı. Repressiyadan sonrakı sovet dövrü folklorşünaslığının əsas cəhəti əsası AXC tərəfindən qoyulan və milliliyə əsaslanan folklor anlayışının arxa plana keçməsidir. Toplama və araşdırmanın sovet ideologiyası çərçivəsində aparıldığı və direktivlərinin Lenin və Stalin tərəfindən verildiyi, nəzəri müddələrinin M.Qorki, M.Azadovski və Y.Sokolov tərəfindən hazırlandığı Sovet Sosialist Respublikaları zamanında folklorun toplanması, kütləvi nəşri və öyrənilməsi böyük vüsət aldı. M.Qorki 1930-cu illərin başlarından etibarən folklorla bağlı yazdığı məqalələrində və ən əsası da 1934-cü ildə sovet yazıçılarının ümumittifaq qurultayındakı məruzəsində folklorun yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirdi ki, bunlar kommunist ideologiyasının formaca milli, məzmunca sosialist ədəbiyyatın, həm də folklorun yaranmasının əsasını qoymuş oldu. Beləliklə, Sovetlər İttifaqında yeni bir sahə - ideoloji folklor yarandı ki, onun da əsas məqsədi yeni sovet insanı yetişdirməyə xidmət etmək idi.

Folkloru əməkçi xalqın tarixi adlandırılan Maksim Qorki “Şura ədəbiyyatının vəzifələri” adlı kitabında sinfi mübarizədə xalq yaradıcılığından səmərəli istifadə etməyi məsləhət görürdü (Qorki 1935; Qorki 1950). Onun düşüncələri, məsləhətləri, təklif və mülahizələri Azərbaycan folklorçuları üçün proqram sənədi rolunu oynadı və folkloru AXC çizgisində yaşamağı sosialist təbliğat xətti üzərinə keçirdi. Beləliklə, 30-cu illərdən sonrakı dövrdə folklorun vəziyyəti, ideoloji aspekti, folklorşünaslığın istiqamətləri dəyişməyə başladı.

37-ci il repressiyasında fiziki cəhətdən məhv edilən əski folklorşünas kadrları Azərbaycan folklorşünaslığının istər toplama, istərsə də araşdırma sahəsindəki bütün mütərəqqi inkişafının qarşısını aldı. Bunun arxasınca kommunist partiyasının nəzərdə tutduğu yeni folklorşünaslar yetişdirildi ki, bu da 30-cu illərin başlarından sovet imperiyasına sədaqətlə qulluq edən folklorşünasların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Bu yeni folklorşünas ordusunun əsas vəzifəsi Azərbaycan folklorunu sovet sosialist ideologiyasının standartlarına uyğunlaşdırmaq, saxta folklor mətnləri, yəni fakelər yaratmaq və yeni ideologiyaya dayanan nəzəri baza hazırlamaq idi. Repressiyadan qurtulan az sayda mütərəqqi folklorşünasların da fəaliyyət sahəsi daraldı, milli çizgində qalma təşəbbüsləri kütləvi fəaliyyətə çevrilmədi və əngəlləndi. Bu dövr Azərbaycanda sovet ideoloji folklorşünaslığının inkişafında böyük xidmətləri olan araşdırıcılardan H.Araslı, M.H.Təhmasib, M.Seyidov, X.Koroğlu, Ə.Axundov, V.Vəliyev, M.Həkimov, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov və b. adlarını çəkmək olar. Bu alimlərin nəzəri hazırlıqları marksizm-leninizm metodologiyası səviyyəsində idi və folkloru sovet rejiminin ideoloji bazasında yenidən qurmaq təşəbbüsləri və onu filologiyanın bir qolu kimi anlamaq və öyrənmək planları da unudulmamalıdır.

Stalinin ölümündən sonra sovet rejimində bəzi yumşalma halları hiss olunsada, bu artıq sovet ideologiyasının kök atmış və hər tərəfi bürümüş ünsürlərindən qurtulma səviyyəsinə çatmadı. Əksinə 60-80-ci illərin folklorşünasları həm empirik, həm də nəzəri aspektdə folkloru sovet rejiminin təbliğat və təşviqat aparatına çevirdilər. Folklorşünaslıqda özünə yer etmiş ideoloji münasibət sovet elminin strategiyası sayəsində dirçəlmə təşəbbüslərinin qarşısını aldı. Yazılan monoqrafik əsərlər və dərslilər də sovet ideoloji folklorunun təbliği, təşviqi və ən əsası da istiqamətini müdafiə etməkdəydi (Əfəndiyev 1981; Vəliyev 1985). Folklor mətnlərinin saxtalaşdırılması, ümumiyyətlə, folklorun təbiətinə zidd olan yalançı mətnlərin yaradılması təcrübəsi daha da inkişaf etdi. Filoloji araşdırma isə folkloru dar çərçivəyə saldı, onun dünya səviyyəsinə çıxmasını ən azından 30-40 il geriye atdı. Ən əsası da folklorun təbiətini, spesifikasını, özünəməxsusluğunu öyrənməyi əngəllədi. Buna baxmayaraq 80-ci illərin sonları, 90-cı illərin əvvəllərində elmə gələn nəslin bəzi nümayəndələri milli oyanış konsepsiyası ruhunda folkloru da yeni strateji baxış formalaşdırdı.

5. Sovetlər sonrası folklor

Sovet rejiminin dağılmasından sonra bir müddət ədəbiyyat institutunun bir şöbəsi olan folklor daha sonra müstəqil araşdırma qurumuna döndü. AMEA Folklor İnstitutu adı ilə fəaliyyət

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

yətə başlayan qurum ilk başlarda folklor mətnlərinin toplama işini əvvəlki dövrlərdə olduğu qədər intensiv aparmasa da, tədqiqatlara üstünlük verdi. Buna baxmayaraq folklorun nəşri prioritet sahəyə çevrildi. Həm yeni toplanan, həm də əski folklor nümunələrinin nəşri iki əsas istiqamətdə həyata keçirilir:

Birincisi, yeni materialların nəşri “Azərbaycan Folkloru Antologiyası”, sonradan “Azərbaycan Folkloru Örnəkləri” adı altında həyata keçirilən topludur ki, burada regional-məhəlli folklor nümunələri toplanmışdır. Antologiyanın bu günə qədər çoxsaylı cildləri çapdan çıxmışdır. Burada folklor nümunələri Azərbaycanın Göyçə, Şirvan, Naxçıvan, Şəki, Qaraqoyunlu, Gəncəbasar, Ağsu, Şirvan, Qarabağ, Masallı, Yardımlı, Muğan, Qazax və s. bölgələrinin folklor mühitləri üçün xarakterik olan bütün janrlar səviyyəsində təqdim olunur. Buraya son dövrlərdə nəşr olunan Cənubi Azərbaycan folkloru nümunələrini də daxil edə bilərik.

İkincisi, “Azərbaycan Folkloru Külliyyatı”dır. Burada sovet dövründə nəşr olunan folklor nümunələrinin yenidən latın qrafikası ilə çapı məsələsi gündəmə gətirilmişdir.

Yalnız araşdırma məqsədi ilə nəşr olunan jurnallardan 1. “Dədə Qorqud” dərgisi yeni dövrün folklor araşdırması kimi diqqət çəkir. Bu dərgidə folklorşünaslığın aktual məsələləri, yeni tədqiqatlar və folklor mətnləri çap olunur. 2. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar”, indi isə “Arxetip” məcmuəsidir ki, bunlardan birincisi keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində fəaliyyətə başlamışdır. Bu dərgi Azərbaycan folklorşünaslığı sahəsində nüfuzlu akademik nəşr hesab edilir. Buna baxmayaraq maliyyə vəsaitinin olmaması bəhanəsi ilə “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar” artıq nəşr olunmur.

Sovetlər sonrası folkloru AMEA-nın tərkibində yaranan Folklor İnstitutunun fəaliyyətə başlaması ilə yeni bir dövrə daxil oldu. Folklorun toplanması, xüsusən də son yeddi-səkkiz ildə daha da intensiv xarakter aldı. Elmi dərəcəsi olan folklorşünasların sayı sürətlə artdı. Buna paralel olaraq çox sayıda məqalə və monoqrafiyalar yazıldı. Ancaq bu kəmiyyət göstəricisi, özəlliklə də araşdırma sahəsində keyfiyyətə dönüşmədi. Fəlsəfə doktorluğu və elmlər doktorluğu üçün yazılan dissertasiyaların çoxunun folklor elminin 70-90-cı illər səviyyəsindən aşağı olduğu təəssüflə qeyd edilməsi lazım olan bir gerçəkdir. Keçmiş dövrlərdə yazılan folklorşünaslıq əsərlərindən bixəbər olmaq, dünya folklor elmini bilməmək, folklorə yaxın olan elmləri öyrənməmək, birinci dərəcəli qaynaqlara deyil, ikinci və üçüncü dərəcədən əsərlərə müraciət və s. bir sözlə nəzəri və praktik hazırlığın yetərli olmaması çoxluq təşkil edir. Kadr hazırlığının bu acınacaqlı vəziyyəti Azərbaycan folklor elminin inkişafının nəinki ləng getdiyindən, hətta durğunluq yaşadığından xəbər verir.

Orta nəslin nümayəndələri (M.İmanov, F.Bayat, Ə.Əsgər, S.Rzasoy, A.Xəlil, E.Məmmədli, S.Qəniyev və b.), bəzi gənc kadrların yüksək elmi hazırlığı qar topu kimi böyüyən və elmi-nəzəri hazırlığı aşağı səviyyədə olan kadrların fonunda sönük görünür. Ancaq yenə də bütün ümid sayıları azalan orta nəslin nümayəndələrinə və bəzi gənc tədqiqatçılara qalmışdır. Kadr hazırlığının bu aşağı səviyyəsinin başlıca obyektiv səbəbi elmin prestijli sahə olmaqdan çıxması, maddi vəziyyətin aşağı olmasıdır. Toplama işinə gəldikdə isə folklor nümunələrinin təhrif olunmasının qarşısı alınmışdır deyilə bilər. Bu isə sovet dövrü sonrası folklorun ən böyük uğurudur. Digər tərəfdən bir önəmli məsələ də ideoloji yanaşmanın nisbətən azalmasıdır.

XXI yüzilə kadr hazırlığının aşağı səviyyəsi ilə daxil olan Azərbaycan folkloru bütün dünyada olduğu kimi texnologiyanın, kütləvi informasiya vasitələrinin və internetin təsiri ilə dəyişim və dönüşüm yaşamaqdadır. Klassik folklor janrları ilə yanaşı sürətlə yeni folklor nümunələri də yaranır. Üz-üzə folklor məkanı virtual folklor anlayışı ilə əvəz edilir. Şəhər folklorunun günümüzün gerçəkliyinə çevrilməsi, internet folklorunun geniş yayılması (Alekseyevskiy 2010) folklorşünaslığa elektron folklor və ya postfolklor anlayışını gətirmişdir (Bayat 2012). Bu fonda yeni yaranan folklor nümunələri ilə bərabər ənənəvi folklor nümunələri də dəyişməkdədir (Reich 1971). Belə ki, lətifələrin, pir və ocaqlar haqqında mənəbələrin, bayatların intensiv işlənməsi, nağılların, dastanların, aşıq rəvayətlərinin bir çox bölgədə tənəzzülə uğradığı ilə tərs mütənəsibdir. Antologiyaların nəşri bizə ayrı-ayrı bölgələr üzrə folklor nümunələrinin yaygın olmasının folklor xəritəsini çıxarmağa imkan verir. Məsələn, bütün bölgələrdə geniş yayılmış mənəbələr, daha çox Cənub zonasında – Masallı, Cəlilabad, Yardımlı, Lənkəran, Lerik və Astarada işləkdir. Bu zonada halay, lətifələr, dini əfsanələr də geniş yayılıb. Buna müqabil Gəncəbasar zonasında – Şəmkir, Tovuz, Qazax, Kədəbəy və Kəlbəcərdə aşıq sə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

nəti (az da olsa dastan ifaçılığı, aşiq rəvayətləri və s.) üstünlük təşkil edir. Naxçıvan bölgəsində digər janrlarla yanaşı dini əfsanələr, musiqi folkloru, xüsusən də yallı geniş yayılmışdır. Şirvan zonası – Şamaxı, Ağsu, Ağdaş, Göyçay, Ucar, İsmayılı nağıl və aşiq musiqisi ilə seçilir. Qarabağda nağıl, lətifə, əfsanə və musiqi folkloru qabarıq görünür.

Nəticə

Azərbaycan folkloru yalnız qısa bir zamanda 1870-lərdən, 1920-ci illərə qədər milli mədəniyyətin faktı kimi anlaşılmış, az da olsa romantik milliyətçiliyin və maarifçiliyin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Sovet dövründə və rejimin çökməsindən sonrakı illərdə isə folklor ədəbiyyatın bir qolu, folklorşünaslıq da ədəbiyyatşünaslığımı bir şöbəsi kimi qəbul edildiyindən filoloji araşdırma üstünlük təşkil etmişdir. Dünya mədəniyyətində folklor xalq ədəbiyyatı kimi yox, xalq bilgisi, xalq psixologiyası, xalq fəlsəfəsi, xalq yaradıcılığı, bir sözlə xalqın özünüifadə forması kimi yanaşılmasına baxmayaraq Azərbaycan sovet folklorşünaslığı bu perspektivdən uzaq bir mənzərə sərgiləmişdir. Filoloji araşdırma son nəticədə folklor mətnlərinin təhrif olunmasına, araşdırmanın daha çox poetika problemi üzərinə gətirilməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində yazılan əsərlərin çoxunda poetika sözü işlədilmişdir. Məsələn, nağılın poetikası, dastanın poetikası, bayatların poetikası, aşiq ədəbiyyatının və ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərlərinin poetikası öndə gələn mövzulardan olmuşdur. Qısıtlı elmi ədəbiyyata, empirik materiala baxmayaraq cümhuriyyət dövrü folklorçularının nəzəri hazırlığı indiki gənc folklorçuların elmi-nəzəri hazırlığından müqayisə olunmayacaq dərəcədə yüksək idi. İndiki halda Azərbaycan folklor elmi hətta bütün ideoloji yanlışlıqlarına baxmayaraq sovet dövrü folklorşünaslığının da səviyyəsində deyildir. Bunu tələm-tələsik yazılan dissertasiyalar, ardıcıl və sistemli araşdırılmayan mövzular, diletant səviyyəsində yazılmış kitablar, ikinci dərəcəli qaynaqlardan istifadə edilməklə yazılan monoqrafiya və məqalələr də sübut edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Alekseyevskiy Mihail Dimitriyeviç (2010). “İnternet v folklore ili folklor v internete?”, Ot konqressa k konqressu: Navstreçu vtoromu vserosiyskomu konqressu folkloristov. Sbornik materialov. Moskva: qosudarstvennyy respublikanskiy tsentr pusskoqo folkloru

Batibey Kemal Şevket (1978). Batı Trakya Türk Devleti. İstanbul: Boğaziçi yayınları

Bayat Fuzuli (2012). Folklor dərsləri. Bakı: Elm və təhsil

Eminov M (2004). “Milli oyanışın məntiqi nəticəsi: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-86”, Respublika, 28 may

Əfəndiyev Paşa (1981). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif

Gökdemir Ahmet Ender (1989). Cenub-i garbi Kafkas Hükümeti, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları

Gündəğ Nevzat (1987). Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları

Qorki Maksim (1935). Şura ədəbiyyatının vəzifələri. Tərcümə edən M.Arif. Bakı: Azərnəşr

Qorki Maksim (1950). Ədəbiyyat haqqında. Tərcümə edən M.Rzaquluzadə. Bakı: Uşaqəncənəşr

Kahramanov Nazim (2014). Aras Türk hükümetinin kuruluşu. İrs tarix bilinci 2 (10).

Nəsibzadə Nəsib (1990). ADR (məqalə və sənədlər). Bakı: 1990

Reich Wendy (1971). “The uses of folklore in revitalization movements”, Folklore 82 (autumn)

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin (1990). Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm

Vəliyev Vaqif (1985). Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif

FOLKLORE IN AND AFTER THE PERIOD OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

Folklore, the identity form of national identities is an optional way to study ethnic groups, peoples and nations. Though the history of folklore is unknown, its collecting, publishing and studying are known. That's why Azerbaijan folklore which is not too old collected, investigated during the era of thrush, its investigating and delivering to the masses deals with the period of Azerbaijan Democratic Republic. Though the Republic had lived for two years it protected its authority until the 30s with its idea and thoughts. Azerbaijan Democratic Republic which was established in 1918-1919 was more active in comparison with other Turkic republics (Southern-Western Caucasus Democratic Republic or Kars Islamic Republic, Araz Turkish Republic). ADR prepared the

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

ground for all sides of political-ideological and social-cultural sphere in a short time. This ground was a leading line though all efforts to place socialism in Azerbaijan Soviet Republic for decades. The strategical view to folklore and its studying maintained its position until 30s years.

In the report the position of folklore, the directions of folklore-study after 30s years are investigated.

Key words: national identity, strategical problem, the directions of folklore-study, folklore-study, a new view

ФОЛЬКЛОР ДО И ПОСЛЕ ПЕРИОДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Фольклор, являющийся формой самовыражения национальной личности, также, несомненно, представляет собой самый оптимальный путь в изучении этнических групп, народов и национальностей. Несмотря на то, что история фольклора неизвестна, но более или менее известно его собирание, публикация и изучение. Хотя первая демократическая Республика просуществовала два года, ее идеи и воззрения до 30-х годов смогли сохранить свою господствующую позицию. Все же по сравнению с другими первыми тюркскими республиками (Юго-западная Кавказская Демократическая Республика или под другим названием Карская Исламская Республика, Аразская Тюркская Республика), образованными в 1918-1919-х годах, Азербайджанская Народная Республика больше всех осуществила много работ в свете демократических идей. В короткий период времени проделанными работами Азербайджанская Народная Республика смогла подготовить почву для всех сторон политико-идеологической и социально-культурной областей. Несмотря на все попытки для внедрения социализма, эта почва, разработанная в течение десятилетий до и после периода Азербайджанской Народной Республики, так и осталась главной линией Азербайджанской Советской Республики. Стратегический взгляд на фольклор и его изучение по меньшей мере до 30-х годов смог сохранить свою позицию.

В докладе было исследовано состояние фольклора и направления фольклористики в период после 30-х годов, то есть после победы социализма.

Ключевые слова: национальная личность, стратегическая проблема, направления фольклористики, фольклористика, новый взгляд.

ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
eziz_elekberli@rambler.ru*

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ İRƏVAN HADİSƏLƏRİ: FOLKLORDA VƏ TARİXDƏ

Azərbaycan dövlətçilik tarixində özünəməxsus müstəsna yeri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixin həlledici zamanında, dünyanın qarışıq dönəmində və millətin çox çətin dövründə meydana gəldiyindən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyli və başqaları başda olmaqla onun bütün qurucularının fəaliyyət və fədakarlığı bizim üçün dəyərlidir və örnəkdir. Lakin bu o demək deyil ki, o fədakar insanlar nə ediblər-sə və ya nə edə biliblər-sə, bu gün bu, ancaq təqdir edilməlidir. Təəssüf ki, bu gün cəmiyyətimizdə belə bir tendensiya var və bu tendensiya təkcə Cümhuriyyətimizin etdiklərini təsdiqdə yox, əks siyasi cəbhənin lideri kimi, məsələn, Nəriman Nərimanovu inkarda da özünü göstərir. Hələ bir az tarixin dərinliklərinə getsək, Nadir şah, Şah Abbasa münasibətdə də özünü büruzə verir. XVI-XVIII yüzillər Azərbaycan dövlətçilik tarixinin zirvəsi olan Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətai-ni sevənlərin və söyənlərin münasibətində də biz bu anormallığı müşahidə edirik. Bu, tarixi hadisələrə və tarixi şəxsiyyətlərə, bütövlükdə tarixin özünə yanlış metodoloji yanaşmanın “bəhrəsidir”.

Bəli, biz tariximizi öyrənməliyik, həm də bütün təfərrüatı ilə, bütün üsul, metod və vasitələrlə, əlimiz yetən bütün yazılı və şifahi mənbələrə əsasən. Lakin biz tariximizi kiminsə üstünə kölgə salmaq üçün yox, əksinə, kiminsə üzərinə düşən kölgəni götürmək üçün öyrənməliyik. Həmçinin kiminsə üzərinə onun gerçək obrazını görməyə imkan verməyəcək dərəcədə proyektor işığı salmaq üçün yox, kiminsə üstünə salınmış bu proyektor işığını onu hamının adı gözlə görə biləcəyi səviyyəyə çevirmək üçün öyrənməliyik.

Tarix – dünəndə qoyub gəldiklərimizdir, acısı-şirini ilə, səhvi-düzü ilə, yanlış-doğrusu ilə bizimdir və bizim olaraq da qalacaq, bu gün onları dəyişmək ehtimalımız sifira bərabər olduğu kimi, onları inkar etmək və ya onlardan imtina etmək ehtimalımız da sifira bərabərdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun 23 aylıq fəaliyyəti XX yüzil tariximizin ən şərəfli səhifələridirsə, bu səhifələrin ən çox müzakirə və mübahisə obyektii olanlarından biri də İrəvan hadisələridir. Bu da təsadüfi deyil, 1918-ci il mayın 27-də yaradılmış Azərbaycan Milli Şurasının ilk addımı mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının elan edildiyi İstiqlal Bəyannaməsinin qəbul edilməsi oldusa, ikinci addımı bir gün sonra – mayın 29-da tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığının mərkəzi İrəvan şəhərini siyasi mərkəz kimi erməni daşnaklarına hədiyyə etmək və Qafqazda ilk erməni dövlətinin yaranmasına razılıq vermək oldu. Bu, həmin erməni dövlətidir ki, o vaxt ona verilən 9 min kv km ərazini bir neçə il sonra 29,8 min kv km-ə çevirdi və bu gün Azərbaycan Respublikası ərazisinin daha 20 faizini işğal edərək son 30 ildə on minlərlə insanımızı qətlə yetirmiş, Azərbaycan xalqını və dövlətini bir neçə trilyon ABŞ dolları həcmində maddi itkilərə məruz qoymuşdur. Hələ mənəvi itkiləri demirik.

Biz buna görə Cümhuriyyət qurucularını ittiham etmirik və onların bu tarixi səhvə necə məcbur edildiklərini də mənbələrdən yaxşı bilirik, lakin bəzi Cümhuriyyət tarixçilərinin bu tarixi səhvi görməməzlikdən gəlməsi də qəbul edilməzdir. Dünən Azərbaycan torpaqlarının hər hansı bir parçasının hər hansı səbəbdən düşməne verilməsinə imza atılmasına haqq qazandırılması sabah həmin düşməne yeni torpaqların güzəştə gedilməsinə haqq qazandıra və siyasi liderlərin dövlətin ərazi bütövlüyü üçün daşdığı tarixi məsuliyyətdən xilas edilməsinə zəmin yarada bilər. Bu isə çox təhlükəli bir tendensiyadır.

Beləliklə, 1918-ci il mayın 29-da Milli Şuranın Tiflis şəhərindəki iclasında nələr baş vermişdir? Həsən bəy Ağayevin sədrliyi, M.Maqsudovun katibliyi ilə keçirilən bu iclasda 1) F.X.Xoyski, 2) M.Y.Cəfərov, 3) M.B.Hacınski, 4) A.B.Mahmudbəyov, 5) F.B.Köçərlinski, 6) C.Məlik-Yeqanov, 7) R.B.Vəkilov, 8) H.B.Şahtaxtinski, 9) A.Axundov, 10) M.K.Məmmədbəyov, 11) Ə.Şeyxülislamov, 12) M.Məhərrəmov, 13) B.Xasməmmədov, 14) C.B.Hacınski, 15) S.A.Ağamalov, 16) Şərifov iştirak ediblər (1).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bu 18 nəfərin iştirakı ilə keçirilən açıq iclasda F.X.Xoyski ilk məsələ olaraq Erməni Milli Şurasının nümayəndələri ilə Azərbaycan və Erməni Federasiyalarının ərazi sərhədləri barədə danışıqların nəticələri haqqında məruzə etmişdir. O, məruzəsini belə bir məlumatla bitirmişdir ki, Erməni Federasiyasının yaranması üçün onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol (Gümrü – Ə.Ə.) şəhəri Türkiyə qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra bu mərkəz ancaq İrəvan şəhəri ola bilər. Buna görə də İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi qaçılmazdır.

Daha sonra məsələ ilə bağlı Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, “Hümmət” partiyası adından Əkbər ağa Şeyxülislamov, sosialistlər və müsavətçilər bloku adından Məhəmməd Məhərrəmov məsələ ilə bağlı çıxış edir F.X.Xoyskinin fikrini dəstəkləyirlər. Beləliklə, Milli Şuranın 28 üzvündən 18-nin iştirakı ilə, 16-sı lehinə, 1-i etiraz edən, 1-i bitərəf olmaqla İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi barədə qərar qəbul edilir (2).

Göründüyü kimi, əslində, bu məsələ Azərbaycan Milli Şurasının iclasına çıxarılmamışdan öncə Erməni Milli Şurası ilə sövdələşdirilmiş, razılaşdırılmışdı. Ermənilərin bu arzusuna xeyirdüa verməklə gənc Azərbaycan dövləti, mahiyyətə, erməni daşnak dövlətinin İrəvan vilayətinin içərilərinə doğru irəliləməsinə rəsmi viza vermiş oldu. Təsadüfi deyil ki, həmin yığıncaqda Milli Şuranın bəzi üzvləri Azərbaycanın bu addımını çox təhlükəli və İrəvan vilayəti müsəlman əhəlisinin gələcək taleyini zərbə altında qoyan bir addım hesab etmişdilər. Milli Şuranın həmin iclasında İrəvan müsəlmanlarını təmsil edən B.Rzayevin: “Müstəqil Azərbaycan uğrunda çalışmaq yanaşı, rica edirik, bizi – erməni respublikası ərazisində qalanları da unutmayasınız” – deməsi də bir tərəfdən İrəvana sahib olan erməni millətçilərinin gələcəkdə daha dəhşətli faciələr törədə biləcəklərindən doğan narahatçılığın ifadəsi idisə, digər tərəfdən gənc Azərbaycan siyasətçilərinə atdıqları addımın tarixi məsuliyyətini dərk etmək üçün xəbərdarlıq idi.

Lakin Azərbaycan dövlətinin o vaxtkı rəhbərlərinin məsələyə öz baxışları vardı və AXC hökumətinin ilk Baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacinskiyə yazırdı: “Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik” (3, 57).

Milli Şuranın iyunun 1-də keçirilən iclasında həmin məsələyə yenidən baxılaraq, bu qərara protest elan edildi. Onu Şuranın İrəvandan olan 3 üzvü imzalamışdı. Milli Şura protesti müzakirə olunmadan (bu o deməkdir ki, məsələyə yenidən baxmaqdan imtina edərək – Ə.Ə.) iclas protokoluna əlavə etməyi qərara aldı. Biz belə bir fikri dəstəkləyirik ki, “İrəvanın ermənilərə güzəşt olunması haqqında qərarın qəbul edilməsi, onun əsaslandırılması üçün gətirilən bütün dəlillərə baxmayaraq, siyasi cəhətdən tamamilə səhv addım idi. Erməni hökuməti Tiflisdən İrəvana köçdükdən sonra İrəvanda və Azərbaycanın digər tarixi torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətdi. İrəvan azərbaycanlıları həm daşnak (1918-20), həm də Sovet (1920-91) hökumətinin məqsədyönlü qırğın və deportasiya siyasətinə məruz qaldı, İrəvanda azərbaycanlılara məxsus maddi mədəniyyət abidələri dağıdıldı, onların erməniləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirildi. 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq azərbaycanlılar İrəvan şəhərindən tamamilə çıxarıldı” (3, 57).

Hadisələrin sonrakı gedişi isə sübut etdi ki, bu “güzəşt” nəinki “bütün mübahisələri” həll etmədi, əksinə, ermənilərin əl-qolunu daha da açaraq Azərbaycanı yeni-yeni faciələrə sürüklədi. Ermənilər İrəvanı şəhər kimi əldə etdikdən sonra Dağlıq Qarabağa və ondan da geniş ərazilərə iddialarını davam etdirdilər. Hətta Fətəli xan Xoyski 1918-ci il 31 iyulda İstanbulda olan nümayəndə heyətinin başçısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə məktubunda yazır ki, əgər ermənilər Qarabağın dağlıq hissəsinə iddialarından vaz keçməsələr, onda biz İrəvan şəhərini onlara güzəştə getməkdən imtina edəcəyik (4).

Həmin dövrün tarixi hadisələri təkcə arxiv materiallarında və tarix kitablarında günümüzdə qədr gəlib çıxmamışdır. Azərbaycan xalqı bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də yaşanan hadisələrə öz epik münasibətini bildirmiş, dövrün mənzərəsi və həmin hadisələrin şahidlərinin onlara münasibəti müxtəlif folklor janrlarında da əbədiləşmişdir. Bu hadisələrə o dövrün aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında xüsusilə geniş yer verilmişdir. Ermənilərin bağladığı müqavilələrə qısa vaxtda xəyanət etməsi, bölgədə yeritdiyi təcavüzkar siyasət, dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımları bu mətnlərdə özünün geniş əksini tapmışdır.

Hələ XIX yüzildə Aşıq Alı Türkmənçay bağlaşmasının ağır nəticələrini ürək ağrısı ilə yad edir, eli eldən ayrı salan işğalçıları “haramzada” adlandırır:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Əzəl gündən ana dedim,
Kürümə də, Araza da.
Cida düşdü elim eldən,
Ara kəsdi haramzada (5, 416).

1918-1920-ci illər soyqırımının faciələrini öz taleyində yaşayan, elindən-yurdundan didərgin düşən Aşıq Ələsgər də məşhur “Dağlar” şeirində xalqımızın başına gələn soyqırım faciəsini ürək ağrısı ilə qələmə alır:

...Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!
Dərmdəndlər görsə, tez bağı çatlar.
Mələşmir sürülər, kişnəşmir atlar,
Niyə pərişandı halların, dağlar?!

Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!
Görəndə gözümdən car oldu sellər.
Seyr etmir köysündə türfə gözəllər,
Sancılmır buxağa güllərin, dağlar!

Hanı mərd iyidlər, boş qalıb yurdu?!
Səxavətdə Eldar nurəlanurdu;
Erkək kəsib, ağır məclis qururdu,
Şülən çəkildirdi malların, dağlar!

Gözəllər çeşmədən götürmür abı,
Dad verə dahanda Kövsər şərəbi.
Xaçpərəstlə düşdü bund inqilabı,
Onunçun bağlandı yolların, dağlar!

Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,
Xaçbulaq yaylağı xoş tamaşadı.
Arsız aşiq elsiz niyə yaşadı?!
Ölsün Ələsgər tək qulların, dağlar! (6, 130-131).

Həmin hadisələr zamanı – 5 fevral 1919-cu ildə erməni polkovnikinin başçılığı ilə “Küllü təpə” deyilən yerdə Göyçəli Aşıq Nəcəfin belinə odlu samovar bağlanmış və beş oğlu ilə birlikdə vəhşicəsinə öldürülmüşdür (7).

Xüsusilə İrəvandan və çevrəsindən toplanmış bayatılarda İrəvan torpaqlarının düşmən tapdağı altında qalmasından sonra soydaşlarımızın məruz qaldıqları məhrumiyyətlərdən doğan mənəvi faciələrin izlərini görürük. Bu baxımdan İrəvan xanları nəslindən olan, Əli xanın nəvəsi, Cəmil bəyin qızı Səriyyə Xatunun bayatıları ibrətamizdir. “Bu bayatılardan qədim İrəvanın ətri gəlir. Rus və erməni işğalçılarının törətdikləri vəhşiliklər, xalqımızın başına gətirilən faciələr, ayrılıq və ölümün, həsrət və izzirabın doğurduğu dərd və qəmlər bu bayatılarda bir müdrik ananın dili ilə səslənir, köhnə ocaqlar sanki yenidən közərir, işarır, ətrafı işıqlandırır, yanır və bizi də yandırır” (8, 4).

İrəvan qana düşdü,
Qəfil talana düşdü.
Təbriz, Gəncə gəlmədi,
Qollarım yana düşdü.

Ağrıdağı Ağrımdı,
Hər yarama sarğımdı,
İrəvanın bağları
Mənim qara bağrımdı.

Əzizim elnən ağlar,
Bir qara telnən ağlar,
Yurdu yağya qalan
Yağmurnan, selnən ağlar (9, 23, 24, 28).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Elindən-yurdundan uzaq düşən insanların dilində “vətən” məfhumu tamam başqa məzmun kəsb edir:

Vədinin yanı dağlar,
Ürəyi, canı dağlar.
Burda bir el varıdı,
Siz deyin, hanı, dağlar? –

deyə oba-yurd axtarışına çıxanlar vətənsizliyin dəhşətləri ilə üz-üzə qalır, qürbətə acısını dadırlar:

Ərəbəm, oxumuşam,
Bu dərdi qoxumuşam.
Mən qürbətdə annadım,
Vətənsiz yoxumuşam.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <https://axar.az/news/gundem/96158.html>
2. <http://1905.az/ir%C9%99vanv%C9%99z%C9%99ng%C9%99zurermnilC9%9-nec9-verildi/>
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, II cild, Bakı, 2005
4. <http://hafta.az/index2.php?m=yazi&id=155407>
5. Aslan Bayramov. Tarixi faciələrimiz: deportasiya, repressiya və soyqırımı. “AM965” MMC-nin mətbəəsi, Bakı 2015
6. Hüseyn İsmayılov. Göyçə aşığı və el şairləri, II kitab, Bakı, “Nurlan”, 2009
7. https://az.wikipedia.org/wiki/A%C5%9F%C4%B1q_N%C9%99c%C9%99f_Da%C9%99ndli
8. İsmayıl Vəliyev. İrəvan bayatları: elin yanıqlı səsi. “Səriyyə Xatun. İrəvan bayatları” kitabında, Bakı, “Günəş”, 1998
9. “Səriyyə Xatun. İrəvan bayatları” kitabında, Bakı, “Günəş”, 1998

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND IRVAN EVENTS: IN HISTORY AND FOLKLORE

Summary

Proclaiming Azerbaijan Democratic Republic is a very colossal event of the 20-th century's Azerbaijani history. The present generation has to study the details of this event, to shed light on its dark corners and to learn a lesson of its results. The Iravan events occupy an important place in the history of the republic. Ceding ancient Iravan city, capital of the historical Iravan khanate in the territory located in north-west of Azerbaijan to Armenians as a political center, which has caused the emergence of the first Armenian state in the history, then the genocide policy pursued by them against Azerbaijani people are amongst the matters causing heated discussion. In this article, we have endeavored to shed light on these events from historical and folklore point of views analyzing the traces of Iravan events in the folklore memory. It becomes clear that these events have occupied a vast place in works and performance of that period's ashugs and poets. Betrayal of contracts by Armenians within a very short time, the aggressive policy directed by them in the region and genocide committed by them against the peaceful population have been reflected comprehensively in these works. All these events are analyzed in the article from folklore and historical points of view.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, National Council, Iravan, folklore, history, Armenian.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА И ИРЕВАНСКИЕ СОБЫТИЯ: В ИСТОРИИ И В ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Провозглашение Азербайджанской Демократической Республики - очень колоссальное событие в истории Азербайджана 20-го века. Нынешнее поколение должно изучить особенности этого события, пролить свет на темные углы этих событий и извлечь урок из их результатов. Иреванские события занимают важное место в истории республики. Уступив древний Иреван армянам, столицу исторического Иреванского ханства, расположенной на северо-западе Азербайджана, как политический центр, который вызвал появление первого армянского государства в истории, затем проводимая ими политика геноцида против Азербайджанский народ входит в число вопросов, вызывающих жаркую дискуссию. В этой статье мы попытались пролить свет на эти события с исторической и фольклорной точек зрения, анализируя следы событий Иревана в фольклорной памяти нашего народа. Становится ясно, что эти события заняли огромное место в сочинениях ашугов и поэтов этого периода. Нарушение контрактов со стороны армян в течение очень короткого времени, агрессивная политика, направленной ими в регионе, и геноцид, совершенный против мирного населения, были всесторонне отражены в этих работах. Все эти события анализируются в статье с фольклорной и исторической точек зрения.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Национальный совет, Иреван, фольклор, история, армянский.

VƏFA İBRAHİM

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
vefa-ibrahim@mail.ru*

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS FOLKLORUNDA ETİRAZ MOTİVİ

Bilindiyi kimi, Azərbaycan folklorunda etiraz motivi özünü əsasən ən çox bayatılarda göstərmişdir. Ömrü çox qısa olan Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatını təhlil edəndə görürük ki, bu ədəbiyyatda repressiya mövzusu önəmli yer tutur. Buna mühacirətdə yaşayan Almas Yıldırımın topladığı və eyni zamanda özünün yazdığı bayatıları misal göstərə bilərik. O, bu bayatıları 1947-ci ildə “Bayatılar/Azərbaycan maniləri” adlı kitabda Türkiyənin Elazığ şəhərində nəşr etdirmişdir. Kitabda verilən bayatıların sayı iki yüz ikidir. Həmin bayatılar 1994-cü ildə Bakıda çap olunan “Qara dastan” kitabında da yer almışdır. Türkiyədə çap olunan kitaba ön söz yazan Almas Yıldırım Azərbaycan türkünün önündə iki yol açıldığını vurğulamışdır: Sürgün və qürbət... Ədib hər iki yolun sonunun eyni nöqtəyə çıxdığını iki bayatı ilə göstərir:

Əzizinəm vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə Vətən yaxşı (1, 66).

Almas Yıldırım qürbətin qəhrini aşağıdakı bayatı ilə oxuculara çatdırır:

Əzizim Vətənə sarı,
Yol gedər Vətənə sarı.
Çıxaydım dağ başına,
Baxaydım Vətənə sarı ... (1, 67).

Kitabın elə ilk səhifəsində Almas Yıldırımın vətən həsrəti ilə qovrulduğunu aşağıdakı bayatıda aydın görmək olur:

Qəribəm bu vətəndə,
Qərib quşlar ötəndə.
Qəriblik çox zor olur,
Baş yastığa qoyanda (1, 65).

Almas Yıldırım tərəfindən toplanılan bayatılarda vətən övladlarının sürgün olmasına səbəb olanlar aydın şəkildə göstərilir:

Uşaqılıqda kim salardı beşiyim?
Kimə qaldı, mənim evim, eşiyim?
Dörd yanımda sarı soldat keşiyim,
Bağladılar əlimi, həm qolumu,
Döndərdilər Sibirə düz yolumu... (1, 67).

Vətən həsrəti, ağırlı-acılı həyat yolu mühacirət həyatı yaşayan soydaşlarımızın dilindən daha da yağılı səslənir:

Aşiq yana, nar düşə,
Heyva düşə, nar düşə.
Məni eldən edənin
Yuvasına nar düşə (1, 76).

Başqa bir bayatıda isə:

Əzizim uyan dağlar,
Al qana boyan dağlar.
Bu yan zülmət içində,
Necədir o yan dağlar? (1, 74).

Vətəndən ayrı yaşamaq, onun dağına, daşına, torpağına, havasına həsrət qalmaq bayatılarda çox incə detallarla vurğulanır:

Corabın ağına bax,
Dəstələ bağına bax.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Vətən yada düşəndə,
Yasavul dağına bax (1, 72).

Və ya:

Aşiq Qarabağlıdır,
Sinəm çarpaz dağlıdır.
Nə gələn var, nə gedən,
Bəlli yollar bağlıdır (1, 74).

Sürgündə yaşamaq, bir günün bir ilə və ya bir əsrə bərabər olması bayatılarda oxucunu həyəcanlandırır:

Bu dağlar, yaman dağlar,
Hər tərəf duman dağlar.
Qürbət eldə gün keçməz,
Gün keçsə, zaman ağlar (1, 71).
Başqa bir bayatıda isə deyilir:
Aşiq ellər ayrısı,
Sana tellər ayrısı.
Bir gününə dözməzdim,
Qaldım illər ayrısı (1, 73).

Bayatılarda rast gəldiyimiz etiraz motivi mühacirət yaşayan soydaşlarımızın qəlbindəki vətən sevgisinin günü-gündən alovlandığını göstərir:

Ağacın başı mənim,
Torpağı, daşı mənim.
Vətənə kim ağlarsa,
Gözünün yaşı mənim (1, 74).

Və ya:

Yaralıyam, yaralı,
Ovçu arar maralı.
Mən fələyə neylədim,
Saldı eldən aralı (1, 79).

İngilis folklorunda isə etiraz motivinə əsasən üsyan mahnıları adlandırılan “rebel songs” janrında rast gəlirik. Etiraz mahnıları ictimai dəyişiklik üçün mövcud hadisələrə həsr olunmuş janrdır. İctimai dəyişiklik deyiləndə qadınların seçki hüququ, əmək, insan hüquqları, vətəndaş hüquqları, müharibə əleyhinə hərəkət, feminizm, cinsi inqilab və digər məsələlər nəzərdə tutulur.

İrlandiyada daha geniş yayılan bu musiqi janrı İrland milliyyətçiləri arasında çox sevilmişdir. Belə mahnıların kökü əsrlər əvvələ gedir. Mahnıların məzmunu ingilis hakimiyyəti altında yaşayan irlandların çətinliklərini göstərir, millətini sevən qəhrəmanların qətiyyətini, sevgisini, qüdrətini sərgiləyir.

Mənbələrdə təqribən yüzdən artıq üsyan mahnı və balladalara rast gəlmək olar. Mahnıların əksəriyyəti 20-ci əsrin 60-cı illərin sonunda Şimali İrlandiyada baş verən konfliktlərə həsr olunub.

“The Patriot Game” (“Vətənpərvər Oyun”) adlı mahnı Dominik Behan tərəfindən ənənəvi musiqi olan “Xoşbəxt May ayı” (“Happy May month”) ilə ifa edilmişdir.

This Ireland of mine has for long been half free,
Six countries are under John Bull’s tyranny.
And still de Valera is greatly to blame
For shirking his part in the patriot game (2).

Mahnının sözlərini tərcümə etdikdə müəllifin doğma yurdunun uzun müddət azad olmadığını, Con Bul (ingilis olmayanı sevməyən tipik bir ingilis, adətən əsərlərdə kobud, inadkar, vətənpərvər kimi təqdim olunur) əsarəti altında əzildiyini görürük.

Araşdırmaya cəlb olunan digər bir mahnı isə “The Rising of the Moon” (Ayın çıxması) (3). Bu mahnı isə 1798-ci ildə Birləşmiş İrlandlar və Britaniya Ordusu arasında baş vermiş İrland Üsyanına həsr olunmuşdur.

If they aren’t able to desire for freedom, they won’t break you.
They won’t break me because the desire for freedom,
and the freedom of the Irish people, is in my heart.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

The day will dawn when all the people of Ireland will have the desire for freedom to show.
It is then we'll see the rising of the moon (3).

Mahnının mətnini tərcümə etdikdə “pikes must be together at the rising of the moon” (“Ay görünəndə nizələr birləşməlidir”) sözləri insanları döyüşə səsləyir. Nizədarlar toplanır, amma döyüşdə məğlub olurlar. İtkinin əleyhinə, dinləyiciyə söylənilir ki, qəhrəmanların izi ilə get, vətəni qoru!

Mahnının musiqisi İrland balladası olan “The Wearing of the Green” (“Yaşıl geyim”) - dən götürülmüşdür və ilk dəfə olaraq 1866-cı ildə səslənmişdir.

İngilis mahnılarında və ədəbi janrlarında olan başlıca motivlər bunlardır:

- köləliyə qarşıdırlar;
- güclü vətən sevgisi var;
- qəhrəmanlıq təbliğ olunur;
- kölə kimi yaşamaq rədd edilir;
- azadlıq ən önəmli dəyər kimi tanınılır;
- xalqı kölələşdirənlərə qarşı nifrət var;
- xalqı birliyə çağırır;
- cəsarət təbliğ olunur;
- vətən uğrunda ölmək şərəf sayılır;
- qəhrəman obrazları yaradılır;
- xalqın tarixində qəhrəmanlığı ilə seçilən insanlar örnək göstərilir;
- ingilis mahnılarında dərin bir kədər var;
- xalq üsyana çağırılır;
- döyüş səhnələri canlandırılır;
- mübarizə motivləri önəmli yer tutur;
- vətəni işğal edənlərə qarşı mübarizə ön plana çıxarılır.

Yekun olaraq bunu deyə bilərik ki, müqayisəli təhlil onu göstərir ki, bütün xalqlar üçün azadlıq, vətənin şərəfi uğrunda mübarizə, qəhrəmanlıq, vətən uğrunda ölmək, vətən həsrəti kimi mövzular hər xalqın bədii ədəbiyyatında, o cümlədən folklorunda önəmli yer tutur. Belə mövzuların müqayisəli təhlilinə ciddi ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Almas Yıldırım, Qara dastan, Bakı, 1994, 143 s.
2. Shelton, Robert (1986). No Direction Home: The Life and Music of Bob Dylan. New York: Beech Tree Books. p. 213.
3. Waltz, Robert B.; Engle, David G. “Rising of the Moon”. The Traditional Ballad Index. California State University, Fresno. Retrieved 21 October 2010.
4. “Irish Rebel Songs”. Globberve. Retrieved 24 June 2015.
5. Warfield, Derek; Daly, Raymond (2010). Celtic and Ireland in Song and in Story. University of Michigan. p. 289.

THE MOTIF OF PROTEST (REPRESSION) IN AZERBAIJAN AND ENGLISH FOLKLORE

Summary

In the article the motif of protest (repression) in Azerbaijan and English folklore is investigated. The author explains this theme in the “bayati” (quatrains) collected and at the same time written by Almas Yıldırım who had a special place in democratic period literature. Grief for native land, deportation, protest, painful life period are mentioned in the quatrains in details. But in English folklore the motif of protest (repression) is usually met in the rebel songs. In the article the author analyzing some English songs shows the main motifs.

Key words: folklore, protest, motif, regret, native land, rebel

МОТИВ ПРОТЕСТА (РЕПРЕССИИ) В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

В статье исследуется мотив протеста (репрессии) в азербайджанском и английском фольклоре. Автор комментирует эту тему в баяты, собранных и в тоже время лично сочиненных Алмасом Илдырымом, занимавшим особое место в литературе эпохи Демократической Республики. Тоска по Родине, ссылка, протест, болезненный образ жизни подробно выражаются в баяты. Мотив протеста в английском фольклоре, особо встречается в бунтовых песнях. В статье автор анализируя несколько английских песен, указывает на основные мотивы.

Ключевые слова: фольклор, протест, тоска, родина, бунт

HACI NƏRİMANOĞLU

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Bilik Fondunun “Ölkədaxili Layihələr” sektorunun müdiri,
“Zəngəzur” Cəmiyyəti İctimai Birliyinin sədri,
haci_narimanoglu@mail.ru*

**XALQ QƏHRƏMANI QAÇAQ NƏBİNİN MÜBARİZƏSİ TARİXDƏ, ELMİ
ƏDƏBİYYATDA VƏ FOLKLORDA**

Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixində, milli azadlıq hərəkatı, müstəmləkəçi rus üsuli idarəsinə qarşı mübarizə salnaməsində Qaçaq Nəbinin (1851-1896) adı şərəfli yer tutur və xüsusilə məşhurdur. Zəngəzur qəzasının Qubadlı bölgəsinin Aşağı Mollu kəndində doğulmuş Nəbi Alı oğlunun və onun rəhbərlik etdiyi qaçaq dəstəsinin 20 ildən çox davam edən silahlı mübarizəsi Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, Dərələyəz, Vedi mahalları ilə yanaşı, Qacarlar İrani və Osmanlı dövlətinin bir sıra vilayətlərini də əhatə edirdi (1, s.106-132).

Zəngəzurun zülmkar, istismarçı, soyğunçu müsəlman və erməni mülk sahiblərinə qarşı etiraz, nifrət, qəzəblə başlayan Qaçaq Nəbinin və partizan dəstəsinin hədəfi XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Qafqazı işğal edib istibdad rejimi yaradan və arxasında dayanan rus çarizminə qarşı yönəldi. Bu qorxubilməz, ələkeçməz partizan dəstəsi nəinki rus imperiyasının Tiflis, Gəncə -Yelizavetpoldakı quberniya mərkəzi hakimiyyətinin, həm də ucsuz-budaqsız Rusiyanın paytaxtı Peterburq çar sarayındakıların da baş ağrısına çevrildi, tarixin ən qaniçən rejimini silkələyə bildi. Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin və dünyəvi, demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucu lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan tarixində qaçaq hərəkatı” məqaləsində Qaçaq Nəbinin mübarizəsində məhz bu məsələləri önə çəkib, xüsusi qabardaraq yazırdı: “Azərbaycanda qaçaq hərəkatı əsasən rus çar rejiminə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gəlmişdir...XIX əsrin ikinci yarısında igidliləri ilə hörmət qazanan qaçaqlardan zəngəzurlu Qaçaq Nəbini əlimizdə olan məlumatlara və eşitdiklərimizə əsaslanaraq anlatmaq istəyirik. Zəngəzur və Qarabağda qorxmadan partizan müharibəsi aparan Qaçaq Nəbinin... əsas düşmənləri çar rejimi, xanlar və bəylər idi. O bu mübarizədə kasıbları və onların hüquqlarını müdafiə edirdi. Nəbinin mübarizə apardığı ərazi Zəngəzur və Naxçıvan vilayətləri idi. İstismarçı imperalizmə və rus çar rejiminə qarşı mübarizə aparan qaçaqlara xalq yaxından köməklik edir, onlarla fəxr edirdi. Xalq onları ərzaqla təmin edir, yeri gəldikdə gizlədirdi. Nəbi uzun müddət rus kazakları ilə vuruşur, sıxışdırıldığı zaman hazırkı İrana və Türkiyəyə sığınır. Çar idarəsi bu hərəkatı yatırtmaq üçün bütün vasitələrə əl atırdı...dastanlarda “Nəbi urusları burda qoymadı” misrası olduqca çox işlədilir” (2, s.4-5).

M.Ə.Rəsulzadənin bu qənaəti onunla eyni dövrdə yaşamış Zəngəzur qəzasının sonuncu qazısı, tarixçi, folklorşünas Bəhlul Bəhcətin hələ sovet ideologiyasının tam və qəti qələbə çalmaq, repressiyaların tüğyan etmədiyi 1920-ci illərdə yazdığı “Qaçaq Nəbinin tarixi” (vəsiqə və sənədlər üzrə) kitabında (3) gətirdiyi çoxsaylı faktlar da təsdiq edir və M.Ə.Rəsulzadənin fikirləri ilə Bəhlul Bəhcətin dəyərləndirməsi üst-üstə düşür. Kitabdakı mövzu başlıqları-sərlövhlərə nəzər yetirmək kifayətdir; “Qaçaq Nəbinin Xinzirəyə hücumu və Bedrus bəylə keşişi öz evində öldürməsi”, “Qaçaq Nəbinin dağbəyi Ginkor Qrikoru öldürməsi”, “Xuçmanski Lütvəli bəyi öldürməsi”, “Nəbinin qardaşı Mehdiyin Ordubadın Qarçevan kəndində ermənilər tərəfindən öldürülməsi”, “Maltəpə Sarımsaqlıda Naxçıvan naçalniki Slovenki və Zəngəzur naçalniki Səlim bəylə döyüşü”, “Əliquluşağında erməni tacirlərin xəyanəti və öldürülməsi” və sair (3, s.293-295, Başlıqlar).

Bu tarixi həqiqətlər, yəni Qaçaq Nəbi mücadiləsinin hədəfləri eynilə xalqın Qaçaq Nəbiyə qoşduğu şeirlərdə də öz əksini tapıb:

Qazamata çəkib urus hasarı,
Dörd yanı çevrəmə qurulub barı.
Nəbinin sadası düşüb hər yana,
Naçalnik, pristav oldu yan-yana.

Qazamatın yanı tökmə qaladı,
Saldat da bir yandan yaman bələdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Üçtəpə düzündən qopubdur sazaq,
Düzülüb qarovul saldatla kazak.

Nəbinin birçəyi oyma-oymadı,
Qırdı saldatları, birin qoymadı.
Həcər xanım heç Nəbidən doymadı.
Bu davada Nəbi tufan eylədi

Kazakları qırıb fiğan eylədi.
Burda Nəbi yenə bir ad eylədi
Erməni Ginkuru bidad eylədi və sair (2, s.4-5).

Göründüyü kimi, həm tarixi gerçəklikdə, həm elmi-tarixi ədəbiyyatda, həm də xalq yaddaşının ifadəsi olan folklor nümunələrində Qaçaq Nəbi və dəstəsinin hədəf nöqtələri eynidir; Azərbaycan torpaqlarını işğal edib Qacarlar İrəni ilə bölüşdürən, bu işğalı 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə rəsmiləşdirən çar Rusiyasının yerlərdə külli-ixtiyar sahibi olan hakimiyyət nümayəndələri - naçalnik, pristav, kazaklar idi. Çarizmin Qafqazda daimi möhkəmlənmək planlarının, xristianlaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi kimi Qacarlar İrəni və Osmanlı dövləti ərazisindən Qarabağa, o cümlədən Zəngəzura köçürülən qudurğan ermənilər idi, bu çağırılmamış “qonaqlara” dəstək verən “sapı özümüzdən olan baltalar” idi.

Zəngəzur qəzası qaçaq üsyanının daha çox baş verdiyi bölgə kimi tanınırdı. Bu, rus imperiyasının ucqarında yerləşən bu qəzada zülmün, özbaşınalığın baş alıb getməsi, həm də çar Rusiyasının məmurları ilə yanaşı müsəlman əhaliyə qarşı gəlmə erməni keşiş və hampa-mülk sahiblərinin yerli əhaliyə qarşı hər cür məkrli fitnə-fəsadlar törətməsi ilə bağlı idi.

Qaçaq Nəbinin doğulduğu tarix haqqında indiyədək müxtəlif tədqiqatlarda bir neçə fərqli rəqəmlər göstərilə də, artıq bu yanlışlıqlara son verilərək, sənədlərlə dəqiqləşdirilmiş düzgün doğum tarixi 1851-ci il olaraq qəbul edilib (1, s.109).

Hələ uşaq ikən Nəbi özbaşınalığın, zülmün bütün dəhşətlərini şəxsi taleyində hiss etmişdi. Nəbi Aşağı Mollu kənd sakinlərinin torpaqlarını zəbt etmiş mülkədar Məmməd bəyi ağır yaraladığına görə qəza mərkəzi Gorusa gedib orada bir müddət gizli yaşamışdı. Vəziyyətin çətinliyi Nəbini tez-tez yerini dəyişməyə məcbur edirdi. O, Gorusdan Naxçıvan qəzasının Əbrəqunus və Ordubad qəzasının kəndlərinə gələrək bu kəndlərin köməyindən yararlanırdı. Nəbinin Əbrəqunusa və Ordubad kəndlərinə gəlməsindən xəbər tutan Naxçıvan qəza rəisi kazak dəstəsi ilə onu tutmağa tələsdi. Tərəfdarlarından onun üzərinə hərbi dəstənin gəlməsini eşidən Nəbi isə oradan uzaqlaşaraq Ərəfsə kəndinin yaylasına çəkildi. Bir müddət sonra o, nəhayət, Sisian nahiyəsinin Salvartı yaylasında ələ keçirilərək həbs edildi (1, s.170).

Tezliklə həbsxanadan qaçmış Nəbi dağlarda və meşələrdə yaşamağa məcbur oldu. Lakin o, yenə də həbs edilmiş və yenə də həbsxanadan qaça bilmişdi. Dəfələrlə həbsdən qaçması onu məşhurlaşdırdı. Nəbi həbsxanadan qaçdıqdan sonra düşmənlərinə divan tutmaq məqsədilə öz ətrafına qisasçılarını yığaraq dəstə yaratdı. O, hökumətə qarşı, əsasən, partizan müharibəsi üsulundan yararlanırdı. Qaçaq Nəbinin Qarabağ cinsindən seçilmiş Bozatu, türk beşatılanı məşhur idi. Onun kiçik atlı qüvvə ilə hərəkət etməsi, gözlənilmədən başqa-başqa yerlərdə peyda olmasına və düşmənlərinə lazımı şəkildə zərbələr endirməsinə imkan verirdi. Qaçaqların içərisində bütün zümrələrin nümayəndələri var idi. Qaçaqların gizlədilməsi nəticəsində onların tərkibinin artması, yerli əhalinin onlara havadar çıxması kimi bu və digər amillərin bu hərəkətin genişlənməsinə təkan verəcəyindən qorxuya düşən hökumət, əgər bunun qarşısı vaxtında alınmazsa, “xırda dəstələrin daha böyük dəstələrin özəyinə” çevriləcəyindən və nəticədə “vəziyyətin fəvqəladə dərəcədə” gərginləşəcəyindən qorxurdu (1, s.110).

Nəbinin dəstəsinə ilk qoşulanlardan biri onun qardaşı Mehdi oldu. Nəbinin həyat yoldaşı Həcər də onunla birlikdə çar hərbi hissələrinə qarşı vuruşmalarda yaxından iştirak etmiş və xalq arasında çox tanınmış, sevilmişdi (s.39). Həcər xanım dəstədə gözəl dost və ağıllı məsləhətçi hesab olunurdu. O, həm də mahir nişançı idi. Qori müəllimlər seminariyasının məzunu, uzun müddət Gorus məktəbinin müdiri olmuş P.Vostrikov yazırdı: “Həcər xanım da Nəbi kimi çox cəld silah işlədirdi. Onun atının sürətli çapacağında belə gülləsi hədəfdən yayınmırdı. Həcər həm də Nəbinin ən birinci köməkçisi idi” (1, s.112).

Nəbiyə ən etibarlı arxa, dayaq həyat yoldaşı Həcər idi. Həcər xanım Gorus həbsxanasına sa-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

İnanda Nəbi onu hər hansı vasitə ilə xilas etməyə çalışırdı. Nəbi Həcəri həbsxanadan çıxarmaq üçün Zəngəzurun qəza rəisi vəzifəsinin icrasına yeni başlamış Şuşanın adlı-sanlı bəyzadələrindən olan Səlimbəy Rüstəmbəyova bir məktub göndərdi. Məktubu oxuyan Səlim bəy hələ üzünü görmədiyi Həcəri Şuşa həbsxanasına göndərmək adı ilə Nəbinin etibarlı adamları ilə plan qurub yolda qaçırdırdı. Xaraktercə mərd insan olan Səlimbəy müsəlman xanımı yadellilərin əlinə, sürgün və həbsə atdıra bilməzdi. Bu məsələ barədə 1895-ci il 25 oktyabr tarixli “Qafqaz” qəzetində də yazı dərc edilmişdi (1, s.118).

Qəhrəman qadınlarımızın igidlik ənənələrini davam etdirib ən yüksək zirvəyə qaldıran Həcərin adı bir cəngavər qadın simvolu kimi 100 ildən çoxdur ki, xalqımızın hafizəsində sevgi ilə yad edilir, mahnılarda adları qoşa çəkilir.

Nəbinin dəstəsindəki qaçaqların sayının mütəmadi olaraq artması və xalqın ona sevgisinin kütləvi xarakter almasından təşvişə düşən yerli məmurlar Tiflisdəki canişinlikdən əlavə, çar II Nikolaya da yazdıqları məktubda deyirdilər ki, Zəngəzurdə və ətraf qəzalarda çoxlu müdafiəçiləri olan “Nəbinin başçılığı ilə Naxçıvan, Ordubad və Sisianda qaçaq hərəkatı genişləni b təhlükəli bir şəkildə almışdır” (1, s.112).

1894-cü il iyulun 20-də qardaşı Mehdi Qarçıvan kəndində tək qaldıqda Nəbiyə düşmən olan erməni hampaları tərəfindən zülüm, işgəncə ilə öldürüldükdən sonra Nəbi bunun əvəzini ermənilərdən çıxmış, layiqli intiqam almışdı. Xəyanətkar ermənilərə layiqli dərslər olan Qarçıvan hadisəsi uzun müddət xalqın yaddaşından silinmədi. Qaçaq Nəbi iyulun 23-də öz dəstəsi ilə kəndə girməzdən əvvəl silahdaşlarından iki nəfərini çapar qiyafəsində göndərərək, Ordubad həbsxanasından qaçmış Qəmbər adlı birisini qabaqlarına qatararaq Qarçıvan kəndinə göndərdi. Guya o, həbsdən qaçdığından, pristav tərəfindən tutulub Gorusa göndəriləcəkdi. Çapar kəndə çatan kimi dərhal kənd hampalarına xəbər verir, onların arxasınca da qəza rəisi və kazaklar libasında Qaçaq Nəbinin dəstəsi kəndə daxil olurlar. Qaçaq Nəbi ilə gedən “kazaklar” 18 nəfər atlı idi. Kəndin hampaları və keşişləri rəisi pişvaza çağırırlar. Qaçaq Nəbini qarşılayan hampaları məsləhət bəhanəsilə kilsəyə çağırırlar və kilsənin qapısını bağladıqdan sonra onların bütün əmlaklarını alırlar. Qaçaq Nəbi əldə etdiyi qənimətin bir qismini yoxsullara paylamış, qalan hissəsini 17 dəvəyə yükləyib Arazin o tayına keçirmişdi. O dövrün qəzetlərinin yaymış olduğu məlumatda hampa və varlı keşişlərdən qarət edilmiş əmlakın dəyəri 29 min rubla dəyərdi (1, s.113-114). Nəbinin ədaləti, xalqa yaxınlığı, kasıb-kusublara arxa, dayaq olması barədə çoxlu rəvayətlər söylənir. Kəlbəcərin Qaraçanlı dağlarındakı bir qaya el arasında “Nəbinin ərizə qayası”nda zülmə, haqsızlığa məruz qalan kəndlilərin şikayətlərini dinləyər, əncam çəkərdi (4).

Nəbinin dünyaya gəlişini də xalq özünəməxsus sevgi ilə “bəzəyir”, maraqlı mübaliğə, təşbehlərlə ifadə edir. Dastanlarda söylənir ki, Nəbi doğulanda göy guruldadı, ildırımlar oynadı, elə çığırtan idi ki, gəl görəsən, baş-qulağı aparırdı. Onu heç nə ilə ovundurmaq olmurdu. Bircə şeydən savayı...Nəbinin İldırım adında bir babası olub ki, bütün mahalda ötkəmliyi ilə ad qoymuşdu. Heç kəsə əyilməzdi və Nəbini də ancaq babasının evin divarından asılmış yaraq-yasağı ovundurardı. Elə yüyürəkdə özünü partdadardı. Əlini divardakı silahlara uzadıb aləmi başına götürərdi. Və evdəkilərin zəhlələrini aparmasın deyər, ya tufəngi, ya da ləzgi xəncərinin bəzəkli, üstü zərli qını, ya da patrondaşı verərdilər körpə Nəbiyə, o da orasını-burasını sığallayar, bərk-bərk sinəsinə sıxar, üzünə yapışdırıb, gözlərini süzdürərdi. Nəbinin elə uşaqlıqdan baxışları yaman iti idi. Gözləri oyur-oyur oynayırdı. Nə sehir vardsa kimə baxsaydı, o adamın əlləri yanına düşər (4).

Qaçaq Nəbiyə mübarizəsində müstəmləkəçilərə “üzdə” xidmət edən yerli bəylər də arxa durur, varlı bəylər, torpaq sahibləri də gizlin kömək göstərər, lazım olanda onun dəstəsinə ərzaq, geyim, silah-sursat çatdırır, təqiblərdən uzaqlaşdırır, kazakların hərəkatları, planları barədə ona vaxtında xəbər çatdırırdılar. Çünki bu yerli müsəlman varlıları da çarizmin boyunduruğu altında əzildilər, var-yoxları alınır, torpaqları zorla qoparılib erməni hampalarına, kilsə xadimlərinin torpaqlarına qatılırdı.

Xalqın Nəbiyə, Nəbinin xalqa arxa, dayaq durduğu barədə onu Qafqazın “İncə Məmmədi” (Anadoluda məşhur olan qaçaq, Yaşar Kemalın 40 dildə nəşr edilmiş məşhur “İncə Memed” romanının qəhrəmanı-H.N) adlandıran çox sayda Türkiyə mənbələri mövcuddur (5).

Qeyd edək ki, Türkiyə ağız ədəbiyyatında və yazılı mənbələrdə Nəbinin qaçaq düşməsi haqqında əhvalat da Azərbaycan mənbələrdəkindən fərqli şəkildə yazılır (6).

XIX əsrdə Tiflis və Peterburqda çıxan bütün nəşrlərdə Qaçaq Nəbi dəstəsinin igidlikləri, çarizmin baş ağrısına çevrilməsi barədə çoxsaylı yazılar, xəbərlər vardır. Cənubi Qafqaz diyarının

baş rəisi A.S.Şeremetyev, İrəvan qubernatoru A.A.Freze, Yelizavetpol qubernatoru knyaz A.D.Nakaşidze, Naxçıvan qəza rəisi A.S.Slavoçinski, Zəngəzur qəza rəisi S.Rüstəmbəyovun raportalarında Qaçaq Nəbi dəstəsinin gündən-günə daha ələ keçməz olduğu, hücumlarının genişləndiyi, dəstə üzvlərinin artdığı, onun aradan götürülməməsinin Peterburqda ciddi rahatsızlıq yaratması barədə arxivlərdə məlumatlar vardır (1, s.125-132).

Qaçaq Nəbinin rəhbərliyi ilə 20 ildən çox davam edən, M.Ə.Rəsulzadənin təbircə desək, “rus çar rejiminə qarşı partizan müharibəsi” Qacarlar İrani və Osmanlının şimal əyalətlərini də əhatə etmiş, Peterburq, Tehran, İstanbul saraylarında bu qorxubilməz dəstənin ləğvi istiqamətində birgə işbirliyinə dair gizli yazışmalar aparılmış, əlbir planlar qurulmuş, uzun illər məqsədinə nail ola bilməmişdi. Yalnız xainlərin, mal-mülk, qızıl düşkünlərinin yardımı ilə də xəyanətlə icra olunmuşdur. Xeyli cəhdlərdən sonra Nəbi Alı oğlu 1896-cı ilin martın 12-də indiki Türkiyə ilə İran sərhədi arasında yerləşən Larni kəndində rus casusları fars tərəfdaşlarının əlbir qurduğu planla əvvəlcədən hazırlanmış pusquda xaincəsinə qətlə yetirilmişdir. Bu planın təfərrüatları, Nəbini qətlə yetirənlərin kimliyi, bu şərəfsizlik üçün aldıkları məbləğ, mükafatlar barədə Tiflis arxivlərində çox sayda yazışmalar, teleqramlar mövcuddur (7, ct.1473, л.65).

Görkəmli folklorşünas alim, prof. M.H.Təhmasib “xalqın yüzlərlə hekayət və nəğmələr qoşduğu “Qaçaq Nəbi”nin epos-dastan kimi formalaşmamasının tarixi, ictimai-siyasi səbəblərini “Nəbinin ölümündən iyirmi il sonra Azərbaycan kəndlisinin mübarizə apardığı köhnə rejim tamamilə dağılması” ilə əlaqələndirir. Azərbaycan yazarları xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin mübarizə dolu həyatını təsvir edən bir sıra əsərlər yazmışlar. M.Rahimin “Qaçaq Nəbi” poeması, S.Rəhimovun “Aynalı” povesti və “Qafqaz qartalı” romanı, H.Qasimovun “Dağlara çəkildi” povesti, C.Bərgüşadın “Boz atın belində” romanı, Ə.Vəliyevin “Tunc atlı” əsəri, S.Rüstəmin “Qaçaq Nəbi” pyesi və M.Təhmasibin “Nəbi” ədəbi kinossenarisini bunlara misal göstərmək olar. Qubadlıdan olan müəllim Muradxan Cahangirovun 1920-30-cu illərdə Qaçaq Nəbi və Həcəri görüb tanıyan şəxslərdən topladığı onlarla mahnı, şeir, bayatı, nağıl, reallığa söykənən əhvalatlardan ibarət 220 səhifəlik əlyazma nəşr edilmək üçün Ümumittifaq Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan şöbəsinə təqdim olunmuşdu. Bu haqda prof. Paşa Əfəndiyev, prof.Azad Nəbiyev və başqalarının əsərlərində, o zamankı qəzetlərdə xəbərlər getmişdi. Ancaq nə kitab çap olunub, nə də əlyazması tapılıb. Bu qiymətli mənbənin izi itirilmişdir (8).

Bir faktı da xatırladım: Qaçaq Nəbi haqqında çəkilmiş “Atları yəhərləyin” filminin başına gələn, gətirilən olaylar məlumdu. Moskvada bütün strukturlarda yerləşib hər fürsətdə Azərbaycan adına zərər yetirməkdən qalmayan məkrli qonşularımız hətta, kəsilib doğranandan, qayçılanandan sonra belə filmin ekranlara buraxışına hər cəhdlə mane olurdular. Mərkəzi Komitədən gələn təlimat üzrə Qubadlı payon rəhbərliyinin tapşırığı üzrə qonşu Qafan, Gorus rayonlarında bir neçə erməninin dilindən Qaçaq Nəbinin ermənilərə düşmən olmadığına dair faktlar, sözlər almalı, çəkib çıxarmalı idim. Müşkül iş düşmüşdüm; dolayısı ilə hansı erməni dindirdimsə kin-nifrət nidası eşitdim, Nəbi adı eşidənlər ilan kimi fısıldayıb zəhər saçdılar. Nəbinin öldürdüyü erməni hampalarının adlarını yerli-yurdu ilə danışırdılar (8).

“Həcərin Nəbidən sonra Qarabağa öz evinə qayıtması” başlıqlı bölməsində (3, s.226) Nəbinin Larni kəndində dəfn edildikdən sonra Həcərin Mollu kəndində olan qohumlarının İrandan gətirmək üçün İran tayına keçib öz kəndinə gətirdikləri, bir müddət sonra öz qohumlarından Həmzə adlı hörmətli bir çobana ərə getdiyi, bir neçə övladı olduğu, Həcərin bütün ömrünü Nəbi ilə keçirdiyi günləri xatırlamaqla başa vurduğu qeyd edilir. Nəbidən sonra Həcərin öz qohumuna ərə getməsi həm də ailə namusunu, öz ad-sanını qorumaq üçün idi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Çar idarəsinin qaçaqların ailəsinə etdiyi zülm heç bir insanlığa, heç bir ədalət qanunlarına sığmırdı. Şair Zakiri təhqir etmək üçün Şuşanın komendantı Tarxanovun onun arvadını bir rus kəndlisinə ərə verməsi Azərbaycan tarixində yaddan çıxmayan hadisələrdəndir. Bəzi qaçaq arvadlarının rus əsgərlərinin təcavüzünə məruz qalması hələ də yaddan çıxmamışdır. Bu barədə “Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatı” adlı kitabımızın “şair Zakir” bölümündə məlumat vermişik” (2, s.4).

Həcər xanım 1914-cü ildə 54 yaşında Zəngəzuru bürüyən vəbadan dünyasını dəyişib. Başdaşına əksi həkk olunmuş məzarı işğala qədər Qubadlının Aşağı Mollu kənd qəbiristanlığında dururdu. Nəvəsi Əliş Məhərrəmov Böyük Vətən Müharibəsində igidliklər göstərib sinəsi orden-medallarla dolu qayıtmışdı. 1993-cü il avqustun 31-də Qubadlıni müdafiə etməli olan 7 batalyon

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

bütün silah, döyüş sursatı ilə bərabər yuxarıdan verilmiş əmrə açıq-aşkar xəyanətlə rayon ərazisindən çıxarılandan sonra öz evində səngər qurub son partonu qalana qədər ermənilərlə döyüşüb öz həyatında da Şəhid olur Həcər yadigarı Əliş kişi. Çoxlu övladları məcburi köçkün olaraq doğma yurd-yuvalarına qayıdış həsrəti ilə ağrı-acılı ömür sürürlər. Son illər əldə olunan faktlar Nəbi ilə Həcərin əminəvəsi olmalarını da sübut edir. Qaçaq Nəbi ilə Həcər xanımın birgə evlilikdən Əhməd və Xəlil adlı övladlarının da olduğu və onların həyatına hər an yarana biləcək labüd təhlükədən qurtulmaq üçün gizli şəkildə etibarlı dostlarının Qars, İğdırda gizlədildikləri, törəmələrinin bu gün də Türkiyə, Avstraliya, digər ölkələrdə yaşadıklarına heç bir şübhə yeri qoymur (9, s.124).

Ortada olan fakt budur ki, Azərbaycan xalqı heç bir qəhrəmanına Nəbi, Həcər qədər sevgi göstərməyib, 130 ildən çoxdur Vətənimizin cənubunda, şimalında, Kərkükdə, Anadoluda xalqın öz qəhrəmanına, igidlərinə qoşduğu mahnıların ən çoxu Qaçaq Nəbi ilə Həcərə həsr olunub. Dillər əzbəri olan, ən çox sevilən, oxunan, dinlənən populyar mahnılarda bu qoşa qəhrəmanımız vəsf edilir: xanəndəimiz Xan Şuşinskidən başlamış, Ağabala Abdullayev, Fəxrəddin Hüseynov, Kamil Cəlilov, Aşıq Əsəd, Nevid Müsmirədak, Cemal Kaçar, Parisa Arsalani, Aşıq Əsgər Urmialı və sair. Qaçaq Nəbi haqqında yazılmış elmi-tarixi, bədii, folklor nümunələrindən də görüldüyü kimi, bu sevginin həqiqətən də real tarixi kökləri var (2, s.5). Xalq qəhrəmanlarımızdan belə möhtəşəm ümumxalq sevgisi yalnız Qaçaq Nəbi və Qaçaq Həcərə nəsis olub.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı. Bakı: Turxan, 2013, 424 s.
2. Nərimanoğlu H. Zəngəzurun sonuncu Qazısı Bəhlul Behcət və onun "Qaçaq Nəbi tarixi" kitabı, "525-ci qəzet", 22.10.2011.
3. Bəhlul Bəhcət. Qaçaq Nəbinin tarixi. Bakı: "Çıraq" nəşriyyatı. 2011, 296 səh.
4. <http://tarix.info/maraqli/tarixi-revayetler/324-qa231aq-nebi.html>
5. <http://www.bitlisname.com/2016/02/25/halk-kahramani-kacak-nebi/>
6. <https://edebiyatvesanatakademisi.com/halk-hikaye-ve-destan/kacak-kocak-nebi-hikayesi-turkuleri-ve-varyantlari-842.aspx>
7. ЦГИАГ рyz. ССР.ф. 12, оп. 1, д. 1473, л. 65; ЦГИАГ рyz. ССР.ф. 12, оп. 1, д. 1-173, л. 3-4, 1896 г. марта 15; ЦГИАГ рyz. ССР.ф. 12, оп. 1, д. 1473, л.65-68
8. <http://zengezur.com/index.php/4-xbrlr/xbrlr/214-qht-s-drind-n-mill-t-v-kilincavab-yaxud-bir-daha-qa-aq-n-bi-qo-aq-h-c-r-haqq-nda>
9. Nərimanoğlu H. Zəngəzur: köç, deportasiya, soyqırımı, işğal tarixi, QHT nəşriyyatı-2018, 240 s.

THE STRUGGLE OF FOLK HERO GACAG NABI IS IN HISTORY, IN SCIENTIFIC LITERATURE AND IN FOLKLORE

Summary

In the history of the heroic and national liberation movement of the Azerbaijani people, the name of Gacag Nabi is a glorious place. His struggle was against the occupying Russian tsarism, the local government, the cruel Armenian heroes. The 20-year struggle, along with the Zangazur, Garabagh, Nakhchivan, Daralayaz and Vedi districts, also included the Gajars, Iran, and several provinces of the Ottoman Empire.

Key words: Gachag Nabi, the struggle of the national hero Gachag Nabi in history, the struggle of the national hero Gachag Nabi in scientific literature, the struggle of the national hero Gachag Nabi in folklore.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

БОРЬБА НАРОДНОГО ГЕРОЯ ГАЧАГ НАБИ В ИСТОРИИ, НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

В истории героического и национально-освободительного движения азербайджанского народа имя Гачак Наби является славным местом. Его борьба была против оккупационного русского царизма, местного самоуправления, жестоких армянских грабителей. В 20-летнюю борьбу наряду с Зангезурским, Карабахским, Нахчыванским, Даралайазским и Вединским районами также вошли государства Гаджары и несколько провинций Османской империи.

Ключевые слова: Гачаг Наби, борьба народного героя Гачаг Наби в истории, борьба народного героя Гачаг Наби научной литературе, борьба народного героя Гачаг Наби в фольклоре

TAHİR ORUCOV

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
tahiroruclu@gmail.com*

CÜMHURİYYƏTƏ QARŞI SOVET REJİMİNİN REPRESSİYASI

Sovet totalitar rejimi ölkədə hakimiyyəti çevriliş nəticəsində ələ keçirdikdən sonra yaratdıqları totalitar quruluşu daha da möhkəmlənmək üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu tədbirlərin ən qanlısı repressiya oldu. Stalinin və digər kommunist ideoloqlarının yaratdıqları totalitar rejim kütləvi repressiyalara başladı. “Repressiya latın sözü olub iki mənə daşıyır:

1. Təqibmə, kütləvi cəzalandırma.
2. Mənəvi-psixoloji təzyiq” (1, s.643).

Bolşeviklər daha çox birinci yola üstünlük verir, onların yaratdıqları totalitar quruluşu bəyənməyən hər bir kəsi düşmən kimi görür, onları dərhal aradan götürürdülər. Totalitar quruluş ideoloqlarının verdikləri əmrlər, direktivlər və qərarların tətbiqi nəticəsində on minlərlə insan heç bir mühakimə olmadan güllələndi və Sibirə, uzaq şimala sürgün edildi. 1920-ci illərdən başlayaraq, 30 ilə yaxın davam edən repressiya Azərbaycan tarixində baş vermiş böyük faciələrdən biri olmuşdur. Totalitar dövlət rejiminin repressiya illərində törətdiyi özbaşınalıqlar, zorakılıqlar nəticəsində yüz minlərlə günahsız insan öz xalqını, millətini sevdiklərinə, milli hissiyyatla düşündüklərinə, bir sözlə, təpədən-dırnağa qədər milli olduqlarına görə repressiyalara məruz qaldılar.

Azərbaycanda repressiya öz başlanğıcını hələ sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk aylardan götürmüşdü. Onun ilk ziyalı qurbanı erməni daşnaklarının Gəncə həbsxanasında güllələdikləri Qazax Müəllimlər Seminariyasının direktoru, görkəmli alim və ədəbiyyatşünas, ilk çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müəllifi, böyük maarifpərvər Firidun bəy Köçərli (1863-1920) olmuşdu. Bundan sonra bolşeviklər, ilk növbədə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının hökumət üzvlərinin təqibinə və onların repressiyalarına başladılar.

“Repressiya diktaturanın, totalitarizmin mövcud olduğu əksər ölkələrdə və cəmiyyətlərdə mümkün ola bilən anti-insani, anti-bəşəri bir prosesdir. İmperiya anbişiyalı dövlət kiçik dövlətləri, imperiya ideologiyası isə tabeçiliyində olan millətləri, onların düşünən zəkalarını, böyük şəxsiyyətlərini repressiyaya məruz qoya bilir. Dövlətin tabeliyindəki ölkəyə, xalqa belə münasibəti repressiyaların əsasını, nüvəsini təşkil edir. Başqa sözlə repressiya-yad təfəkkürün, əcnəbi əxlaqın və onu ehtiva edən totalitar ideologiyanın millətin genefonduna qarşı yönəldilmiş siyasi qəsdidir” (2, s.4).

1920-ci ilin əvvəllərindən Sovet Rusiyasının xarici siyasətində Azərbaycanı işğal etmək əsas məqsəd kimi irəli sürülmüşdü. Bolşevik hökumətinin bu planı 1920-ci il aprelin 27-də XI Ordunun gücü hesabına həyata keçirildi. 1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarının tör-töküntülərini darmadağın edən XI Qızıl Ordu hissələri bilavasitə Azərbaycan sərhədlərinə çıxdılar. A.İ.Mikoyanın başçılıq etdiyi Bakı bolşevikləri Azərbaycan xalqı adından XI Qızıl Ordunu Azərbaycana dəvət etmişdi. XI Qızıl Ordu plana görə Bakıda bolşevik qiyamından 1-2 gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi. Lakin Bakıda qiyam başlamamış, aprelin 27-də XI Qızıl Ordu hissələri Azərbaycana daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar (3, 256-257).

XI Qızıl Ordunun hücumu ilə eyni vaxtda, aprelin 27-si gündüz saat 12-də Azərbaycan parlamentinə AK(b)P MK və RK(b)P-nin Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum verildi. Qan tökülməsinə yol verməmək üçün Azərbaycan parlamenti həmin gün axşam saat 11-də hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxardı. Bu şərtlə ki:

- 1) Rus ordusu Bakıya daxil olmadan dəmiryolu ilə birbaşa Anadolunun köməyinə gedəcək;
- 2) Azərbaycanın istiqlalı və ərazi bütövlüyü hər cür təcavüz və ilhaqdan qorunacaq;
- 3) Azərbaycan ordusu olduğu kimi saxlanacaq;
- 4) Azərbaycan siyasi partiyaları üçün fəaliyyət sərbəstliyi təmin olunacaq;
- 5) keçmiş dövlət xadimləri, hökumət üzvləri və millət vəkili təqib olunmayacaq, dövlət idarələri qulluqçularının iş yerləri saxlanılacaq, yalnız rəhbər vəzifəli şəxslər dəyişdiriləcək;

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

6) azad həraitdə toplanacaq Azərbaycan şuraları hakimiyyətin idarə şəklini təyin edəcək (4, 265).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti aprelin 27-dən 28-nə keçən gecəki son iclasında hakimiyyəti yuxarıdakı şərtlərlə bolşevik hökumətinə təhvil verdi. Ancaq M.Ə.Rəsulzadə bunun təhlükəli olduğunu qeyd edərək Azərbaycan parlamentinin bu son iclasında belə bir nitq söylədi: "Qardaşlar! Türkiyə Azərbaycanın xilaskarıdır. Millətimizin amalını uca eyləyən bir məmləkətdir. Onun xilasına gedən bir qüvvəni biz məmnuniyyətlə yola salırıq. Fəqət bir şərtlə ki, bu qüvvə bizim azadlığımızı, müstəqilliyimizi çeynəməsin. Halbuki, qardaşlar, bizdən soruşmadan torpağımıza keçən hər hansı bir qüvvə dostumuz deyil, düşmənimizdir. Gələn rus ordusudur. Onun istədiyi 1914-cü il hüduqlarını almaqdır.

Anadolunun imdadına getmək bəhanəsiylə yurdumuza gələn işğal ordusu buradan bir daha çıxmaq istəməyəcəkdir. Rusiya ilə anlaşmaq üçün hökuməti mütləq bolşeviklərə təslim etmək ultimatumunu qəbul etməyə ehtiyac yoxdur. Bu ultimatumu kəməli-nüfrətlə rədd edirik" (5, 5).

Bu çıxışdan bir neçə saat sonra - elə həmin gecə Bakı bolşeviklərin əlinə keçdi. Müvəqqəti İnkilab Komitəsi aprelin 28-də Azərbaycanın yeni ali-siyasi hakimiyyət orqanı elan edildi. Qanuni AXC hökumətinin üzvləri hərəsi bir tərəfə pərən-pərən oldu və onlar kütləvi şəkildə təqiblərə və repressiyalara məruz qaldılar.

Bolşevik hökuməti ziyalıları, din xadimlərini, Azərbaycan ordusunun yüksək rütbəli hərbiçilərini, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət üzvlərini həbs edərək Nargin adasında güllələdi. 1920-1921-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Kabinetinin keçmiş sədrleri F.X.Xoyski və N.Yusifbəyli, parlamentin sədr müavini H.Ağayev, hökumət üzvləri X.Rəfibəyli, İ.Ziyadxanlı və b. öldürüldülər. 1920-ci il aprelin 28-dən-1921-ci ilin avqustunadək Azərbaycanda 48 min adam öldürüldü.

Bu səbəbdən M.Ə.Rəsulzadə bir neçə silahdaşı ilə İsmayılının Lahıc kəndində gizlənməyə məcbur oldu. Ancaq az müddətdən sonra o, 1920-ci il avqustun 17-də Lahıcda həbs olunaraq Bayıl həbsxanasına salındı. 1920-ci ilin noyabr ayında İ.V.Stalin onu həbsdən azad etdirib özü ilə Moskvaya aparır və RSFSR Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin edir. M.Ə.Rəsulzadə 1922-ci ilin payızında Fin körfəzi üzərindən qaçaraq Avropaya gəlir. O, Avropanın bir çox ölkələrini dolanaraq oradan İstanbula gəlir və burada siyasi fəaliyyətini davam etdirir. Bu yolla o, fiziki cəhətdən məhv edilməkdən-repressiyadan xilas ola bildi (6, 5).

Repressiya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin qara səhifələrini təşkil edir. Bu zaman əsassız təqiblərə, repressiyaya məruz qalanlar arasında AXC-nin hökumət üzvlərinin sayı daha çox idi. Bunun da səbəbi aydın idi. Kommunistlər Azərbaycan xalqının ziyalı övladlarını məhv etmək, yaxud məhbəslərə və sürgünlərə göndərməklə millətin kimlik, özünüdərk prosesinə mane olmaq, onu öz mənəvi köklərindən ayırmaq istəyirdilər. Xalqın tarixini, fəlsəfəsini, dilini, ədəbiyyatını, folklorunu, mentalitetini yaxşı bilən, bunları soydaşları arasında təbliğ edən ziyalıları sovet rejiminin ən amansız rəftar etdiyi insanlar sırasında idilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik və özünüdərkini inkişafı tarixində misilsiz bir hadisə idi. Onun mövcudluğu millətin bütün sosial qatlarında sevinclə duyulmuş, fəaliyyəti cəmiyyətin bütün təbəqələrinə, milli həyatın hər sahəsinə nüfuz etmişdi. Məhz buna görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun liderləri kütləvi şəkildə repressiyalara məruz qaldılar. Çünki onlar türk dövlətinin zəngin tarixi ənənələrinə söykənmişdilər və öz qızğın, əvəzsiz fəaliyyətləri ilə bu amala xidmət edirdilər. Təsədüfi deyildi ki, onların əksəriyyəti öz əlləri ilə doldurduqları anketlərində "milliyətiniz" qrafasının qarşısında düşünmədən "türk" yazmışdı, onlar hansı kök üstündə dayandıqlarını, nə uğrunda mübarizə apardıqlarını yaxşı bilirdilər.

"Azərbaycanda sovet-totalitar rejimi öz ağıllığının təməlini başlıca olaraq 3 istiqamətdə quraraq inkişaf etdirmişdi:

1. Dövlət quruculuğu və hakimiyyət uğrunda mübarizə;
2. Ölkə iqtisadiyyatı üzərində totalitar idarə rejimini bərqərar etmək;
3. Siyasi və ideoloji iş sahəsində bütün vasitələri rejimin əlində cəmləşdirmək (7, 5).

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulan kimi hələ 1920-ci ilin fevralında yaradılmış AK(b)P ölkədə siyasi rəhbərlik adı altında bütün yuxarıda göstərilən 3 istiqamətdə rəhbərliyi tamamilə öz əlində cəmləşdirdi. Ölkədə hər şey bu vahid partiyaya, onun "demokratik mərkəziyyət prinsipləri

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

əsasında qurulmuş” rəhbər orqanlarına tabe edildi. Bütün hakimiyyət tam şəkildə partiyanın mərkəzi komitəsindən başlayaraq aşağı getdikcə yerli təşkilatların əlində cəmləşdirilir. Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu. “Bolşeviklər xalqın adından çıxış edərək yaranmış dövləti proletar diktaturası adlandırdılar. Bu isə hakim bolşevik partiyasının hökmranlığına bir növ siyasi pərdə idi. Danılmaz fakt idi ki, sovet Rusiyası Azərbaycanı işğal etmişdi” (8, 14).

Z.Bünyadov aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan aydınlarına, ziyalılarına qarşı aparılan kütləvi həbsləri çox aydın işıqlandıraraq yazırdı: “1920-ci ilin may ayından Azərbaycan ÇK (FK) həbslərə başladı. Həbs olunanları 3-4 ay ara vermədən sorğu-suala tutdular. Nəticədə Fövqəladə Komissiya həmin dövrdə demək olar ki, fəaliyyət göstərən bütün partiyaların üzvləri barədə özünə lazım olan məlumatı yığa bildi. Toplanmış materiallar FK-ya “Müsavat”ın fəaliyyətindəki zəif və güclü cəhətləri müəyyənləşdirmək, öncülləri, potensial fəalları aşkara çıxarmaq... yaxın gələcəkdə qəti addımlar atmaq imkanı verdi. 1920-ci ilin sonlarından 1923-cü ilin ortalarınaqədər Fövqəladə Komissiya “Müsavat” partiyası üzvləri arasında seçmə həbslər apardı. Həbs olunanlar içərisində Kərbəlayi Vəli Mikayıl oğlu Mikayılov, Rəhim Vəkilov, Qurban Musayev və b., eləcə də 30-dan çox müsavatçı var idi” (9,40).

1920-ci il 27 aprel işğalı ilə əlaqədar Azərbaycandan kənara yeni mühacir axını başlandı. Aparılan terror və kütləvi həbslər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərini, görkəmli dövlət və siyasət adamlarını ölkəni tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qoydu. Fətəli Xan Xoyski, Mustafa Vəkilov, Şəfi Rüstəmbəyli, Nağı Şeyxzamanlı və b. dövlət xadimləri hələ sovetləşməmiş qonşu Gürcüstana keçə bildilər. 1920-ci il aprelin ortalarında Azərbaycan parlamentinin sabiq sədr müavini Həsən bəy Ağayevin rəhbərliyi ilə Tiflisə, Zaqafqaziya Respublikalarının Konfransına göndərilən nümayəndə heyəti də çevrilişdən sonra vətənə dönmədilər (10, 101).

1919-cu ildə Azərbaycan parlamenti tərəfindən Ə.M.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Paris sülh konfransına göndərilmiş nümayəndə heyətinin üzvləri olan C.Hacıbəyli, M.Məhərrəmov, M.Mehdiyev və b. 1920-ci il 27 apreldən sonra Avropada qalaraq fəaliyyət göstərdilər. Respublikada inqilabi tədbirlərin həyata keçirilməsi gedişində köhnə dövlət aparatı tamamilə dağıdılmışdı. Nazirliklərin və baş idarələrin əməkdaşlarının, mütəxəssislərin xeyli hissəsi ya vətəni tərk edib getmiş, ya da cəza tədbirlərinə məruz qalmışdılar. “Halbuki, onların bir çoxu Rusiyanın və xarici ölkələrin təhsil ocaqlarında oxumuş, dövlət idarələrində lazımı iş təcrübəsi qazanmış adamlar idi. Bu mütəxəssislərin dağıdılması xalq təsərrüfatının bərpa edilməsinə, maarif, elm və mədəniyyətin inkişafına böyük ziyan vurdu. Bolşeviklər sovetləşmənin əvvəllərində xalqın milli ləyaqətini alçaldan, “müsadirəçilik” – sözün əsl mənasında qarətçilik kompaniyasına başladılar. Bu zaman iri burjuaziya, xırda mülkiyyətçilərlə yanaşı, həmçinin mütəxəssislər, hətta sovet hökumətinə hörmətlə yanaşan demokratik ziyalılar, fəhlələr müsadirədən yaxa qurtara bilmədilər” (8, 17).

RSFSR hökuməti yanında Azərbaycan SSR-in fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şaxtaxtinski 1920-ci ilin sentyabrında V.İ.Leninə yazmışdı: “Müsəlman əhali bitib tükənmək bilməyən müsadirələrdən, ələlxüsus mənzillərin bölünüb bir neçə ailəyə verilməsindən cana doymuşdu, bütün bunlar xalqın məişət tərzinə, şəriətə tamamilə ziddir, dinə və qədim adət-ənənələrə qarşı ağır təhqirdir”.

Məktubda deyilirdi ki, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov öz səlahiyyəti gücünə müsadirəni saxlatmağa məcbur olmuş və artıq əmlakı könüllü təhvil verməyə çağırmışdı. Bunun çox böyük nəticəsi olmuş, təhvil müddətinin uzadılmasını əhali özü dəfələrlə xahiş etmişdi. Lakin bu addım inqilabi addım sayılmamışdı. Məsələn Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin müzakirəsinə verilmiş, nəticədə N.Nərimanovun əmri ləğv olunmuş və müsadirəni davam etdirmək qərara alınmışdır” (11, 201).

Azərbaycanda 1920-ci illərdə həyata keçirilən təqiblər, kütləvi həbslər, fərdi terrorlar və repressiyalar, əsasən, XI Ordu və ona tabe olan təşkilatlar tərəfindən törədilirdi. Ümumiyyətlə, dövlət səviyyəsində tətbiq edilən repressiya və terror siyasətinin qorxu vahiməsini kütləvi surətdə insanların şüurunda möhkəmləndirmək üçün əsas vasitə idi. Belə ki, İnkilabi Tribunal, FK (Çeka), XI Ordunun Xüsusi Şöbəsi (Osobı otdel) birbaşa ordu komandanlığına və mərkəzə tabe idi. Ona görə də bu təşkilatların fəaliyyətinə Azərbaycan hökuməti, demək olar ki, hakimiyyətinin ilk aylarında nəzarət edə bilmirdi. 1920-ci il mayın 16-da Bakıya gələn və Azərbaycanda İnkilab Komitəsinin sədri kimi fəaliyyətə başlayan Nəriman Nərimanov vəziyyətin onun düşündüyündən də çətin olduğunu başa düşdü. O, işlə tanış olduqdan sonra Azərbaycan İnkilab Komitəsinin razılığı olmadan güllələnməni qadağan etmişdi. Ancaq buna baxmayaraq, 1920-ci

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

ilin aprelin 28-dən 1921-ci ilin avqustuna qədər Azərbaycanda 48 min adam repressiyanın və fərdi terrorun qurbanı olmuşdur. Onların içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət üzvləri, siyasi partiya nümayəndələri çoxluq təşkil edirdi.

Azərbaycanda aprel çevrilişindən sonra respublika Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri N.Solovyovun Leninə göndərdiyi “Çevrilişdən sonrakı 3 ay müddətində bizim Azərbaycanda siyasətimiz” adlı hesabat qeydində açıq surətdə verilir. N.Solovyov yazırdı ki, çevriliş qədər hətta azərbaycanlı ziyalılar içərisində də sovet hakimiyyətinə rəğbət bəsləyənlər var idi (12).

Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti, əsasən, azərbaycanlılardan təşkil edilmişdi. Ancaq Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbərliyi isə, əsasən, erməni və gürcülərin əlində cəmlənmişdi. Onlar isə sanki Azərbaycanın qəddar düşmənləri idi və onlar azərbaycanın düşünən aydınların qəniminə çevrilmişdi. Ziyalılar bir-birinin ardınca həbs edilir və güllələnirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dərc edilən bitərəf və siyasi partiya qəzetlərinin əksəriyyəti bağlandı. Rəsmi dövlət orqanı “Azərbaycan” qəzetinin də nəşri dayandırıldı. Onun yerinə “Kommunist” qəzeti dərc olunmağa başladı. 1920-ci il 27 aprel işğalından sonra Azərbaycan Kommunist Partiyasından başqa heç bir partiyanın leqal fəaliyyətinə imkan qalmadı. Gəncə, Qarabağ, Şəki və Zaqatalada lokal xarakterli hərbi çıxışların, silahlı üsyanların əsas təşkilatçıları kimi “Müsavat” və “İttihad”ı ittiham etmək, siyasi partiyalara qarşı amansız mübarizənin başlayacağını xəbər verirdi.

1920-ci ilin aprelinde Azərbaycan işğal olunduqdan sonra Müsavat Partiyası gizli mübarizəyə başlayır. M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə yaranan “Gizli Müsavat” Təşkilatı – Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdül Vahab Yurdsevər, Məmməd Sadıq Quluzadə, Məmməd Həsən Baharlı və Cəfər Cabbarlıdan ibarət ümumi mərkəzi bir heyətlə fəaliyyətə başlayır. Mirzəbala Məmmədzadədən sonra 1923-1926-cı illərdə gizli müqavimət hərəkatının rəhbəri doktor Dadaş Həsənov olmuşdur. Müsavatın təşkilatçılığı ilə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində bir sıra silahlı üsyanlar baş verdi.

M.B.Məmmədzadə aprel çevrilişindən sonra siyasi partiyaların, xüsusən də “Müsavat”a yaxın olan “Əhrrar”partiyasının gizli fəaliyyətə keçməsinə dair yazırdı: “Əhrrar”, nisbətən şimal bölgəsində nüfuzu olan bu partiya yarandığı gündən Müsavatı Türkiyəyə arxa çevirməkdə, şialəri vəzifəyə yerləşdirməkdə ittiham etməklə və sünnilik məzhəbini qabartmaqla populyarlaşmaq taktikası seçmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində özünü buraxmaq haqqında qərar çıxardı və bir-iki il sonra onun üzvləri rəsmən Müsavat fırqəsinə girdi” (13, 148). Sosialist fraksiyasına daxil olan “xalqçı sosialist fırqəsi” bolşevik platformasını qəbul edərək üzvlərini məsul vəzifələrə yerləşdirə bildi. Lakin, “fəal xalqçılardan” Aslan Səfərkürdski, Rza Qaraşarlı, Camo Hacinski, Rza Şabanov, Kərim Feyzullayev, Xankişi Şahverdiyev və digər 26 nəfər 1922-ci ilin sonlarında Azərbaycan SSR Ali İnkilabi Tribunalın “eser partiyasının Zaqafqaziya təşkilatının işi” adlı qondarma ittihamı ilə mühakimə olunub müxtəlif müddətli həbs cəzaları aldılar. (10, s.57).

1920-ci ilin yazından Siyasi partiyalara qarşı repressiya RK(b)P Qafqaz bürosunun qərarı ilə bütün Zaqafqaziyada həyata keçirilirdi. “Müsavat”, “İttihad”, “Günəş-Qafqaz”, “Azərbaycan milli müdafiə İslam fırqəsi” və s. partiyalar da o dövrdə təqibə, terrora məruz qalmışdı. Milli müqavimət hərəkatının aparıcı qüvvəsi olan Müsavat Partiyası aprelin 27-də gizli fəaliyyətə keçmələri haqqında qərar verdi. Onun gizli fəaliyyət dövrünü 4 mərhələyə bölmək olar:

1. 1920-1923-cü illər,
2. 1923-1927-ci illər,
3. 1927-1931-ci illər,
4. 1931-ci ildən II Dünya müharibəsinə qədərki mərhələ.

Müsavat Partiyasının gizli fəaliyyətə başlamasının birinci mərhələsinin ilk ilindən-1920-ci ilin dekabrından başlayaraq, 27 mindən çox adamın iştirakı ilə həyata keçirilən kütləvi təqiblər, axtarışlar və repressiyalar başlandı. Bu da çox acınacaqlı sonluqla başa çatdı. Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən ziyalılardan öncül nümayəndələrinə münasibətdə müəyyənləşdirilmiş ümumi rəy yaradılmasına hazırlıq başlandı. Onların yeni həyata qoşulmaq, öz bilikləri ilə Vətənə xidmət etmək arzusu hiyləgərlik, sovet idarələrində işə daxil olmaları isə məkrli niyyət kimi təqdim edilirdi. “Əgər bu ziyalılar AXC-nin mövcud olduğu qısa dövrdə müəyyən bir vəzifədə olublarsa, necə irəliləmələrindən asılı olmayaraq onlara şübhə ilə baxırdılar... Məsələn: İsmayıl Rəhimov “keçmiş ağ zabıt” olduğu üçün aradan götürülməlidir. Yunis xan Naxçıvanski “ümumiyyətlə, təkə xan oldu, buna görə deyil, həm də ruhuna və dünyagörüşünə görə proletar hakimiyyəti və

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

sovet idarəsi üçün yad ünsürdür”. 1923-cü ilin cəmi bir neçə ayı ərzində Ş. Mahmudbəyovun göstərişi ilə 87 bitərəf, 46 kommunist məsuliyyətə cəlb edilmişdir” (14, 56).

1924-cü il aprel ayında 100-dən çox müsavətçi mühakimə olunaraq 2-3 il müddətinə Yaroslavl, Suzdal, Solovetski həbs düşərgələrinə göndərilmişdilər. Hər dəfə “antisovet ünsürlərin” həbsi ilə əlaqədar keçirilən genişmiqyaslı aksiyalardan sonra Azərbaycan Fövqəladə Kommissiyasının rəhbərliyi və AK(b)P liderləri açıq şəkildə bildirirdilər ki, Azərbaycanda “xalq əleyhinə” partiyaların kökü kəsilmişdir. 1923-cü ildə də belə olmuşdu. Yayın əvvəlində növbəti kütləvi həbslər zamanı müsavətçilərin gizli təşkilatının bir qrup nümayəndəsi zindana atılmışdı. ÇK-nın (FK) qarşısında dustaqların açıq şəkildə günahlarını etiraf etməsinə və Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizəni dayandıracaqları haqqında təminat vermələrinə nail olmaq vəzifəsi dururdu.

“Əslində bu, Azərbaycan millətinin qatı düşmənləri tərəfindən onun ən yaxşı hissəsinin siyasi qərəzçiliklə pərdələnmiş etnik düşmənçilik məqsədilə məhv edilməsi idi və belə bir kədərli faktla sübut olunur ki, Azərbaycandakı 51 rayondan 31-də Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rayon bölməsinin başında ermənilər dururdular. Astara dairəsində Arakelov, Astraxanbazarıda Comardyan, Zəngilanda Zərgəryan, Samuxda Petrosyan, Masallıda Avanesov, Lənkəranda Movsesyan, Tovatov, Naxçıvanda Akopyan, Ağacanyan, Akopov, Seyranov, Zakyan, Parseqov, İonesyan, İxanyan, Bakıda isə cəza orqanlarının Mərkəzi aparatında Sumbatov-Topuridze, Markaryan, Koqan, Silman, Borşov, Yemelyanov, Mailyan və b. başçılıq edirdilər” (15, 419; 16).

Tarixin kifayət qədər mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövründə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şərqdə ilk dəfə olaraq xalq cümhuriyyəti formasında qurulmuşdu. AXC cəmi iyirmi üç ay ərzində yaşamasına baxmayaraq, zövürün aparıcı ölkələrinin ən qabaqcıl təcrübəsinə istinad etməklə, demokratik prinsiplərlə idarəedilmənin möhkəm əsaslarını yaratmaq yolu tutmuşdu. Əgər bolşeviklərin 27 aprel çevrilişi ilə bu tərəqqinin qarşısı alınmasaydı, Azərbaycan ölkə həyatının demokratikləşdirilməsi və hüquqi dövlət quruculuğunda daha böyük uğurlara nail ola biləcəkdə.

İmperiya bunu yaxşı bildiyi üçün Azərbaycanı bu yoldan döndərdi, onun milli dövlətini süquta uğratdı. Vaxtı ilə çar Rusiyasına daxil olan və Azərbaycanla bərabər öz müstəqilliklərini əldə etmiş digər Qafqaz respublikalarının taleyi də eyni cür oldu. “Rusiya yenidən əvvəlki imperiya hüdudlarında öz hökmranlığını bərpa etdi. Ancaq bu dəfə onun adının önündə “çar” sözünün əvəzində “sovet” sözü yazılmışdı və xalqların xilaskarı cildinə girmiş kommunistlər əllərində tutduqları “ədalət”, “bərabərlik”, “azıdlıq” şüarları ilə də xalqlara necə böyük müsibətlər gətirdiklərini sanki gizlətmək istəyirdilər” (17, 7).

Ancaq çox qısa bir zamanda bu şüarların mahiyyəti ilə daban-dabana ziddiyyət təşkil edən hərəkətlər və ölkəni başdan-başa xalqlar həbsxanasına çevirəcək ardıcıl fəaliyyətlər silsiləsi gəlirdi. İlk işğal aktının reallaşdırıldığı Azərbaycan bu qanlı tədbirlərin tətbiqində də birinci oldu. Bolşevik hökuməti nəinki Şərqin müstəqil dövlətini yaratmış şəxsiyyətləri görünməmiş amansızlıqla sui-qəsdlər və kütləvi cəza üsulları ilə aradan götürməyə başladılar, hətta 40 ilə yaxın bir dövrdə dayanmadan tökülən qanlar hesabına Cümhuriyyət adında bir dövlət qurulduğunu xalqa unutturmağa çalışdılar. AXC-nin süqutu ilə onun rəhbərlərinə qarşı həyata keçirilən kütləvi cəza tədbirləri 1921-1930-cu illər arasında siyasi partiyalara, hələ kifayət qədər formalaşmamış təşkilatlara və müstəqillik uğrunda mübarizəyə qoşulmağa qadir potensial qüvvələrə qarşı yönəldildi. 1930-cu ildən sonrakı mərhələdə başlıca hədəf ziyalı qrupları, milli oyanışa səbəb ola biləcək işıqlı təfəkkür sahibləri və qanında türk ruhunu yaşadan insanlar oldu.

Fətəli Xan Xoyski və Nəsim bəy Yusifbəylinin sədrliyi altında təşkil edilən Azərbaycanın 5 hökumət kabinetində hərbi işlər müvəkkili İsmayıl xan Ziyadxanov da daxil olmaqla 37 nəfər nazirdən 3 nəfəri, o cümlədən hər iki hökumət sədri (F.Xoyski və N.Yusifbəyli) sui-qəsd yolu ilə aradan götürülmüşdür. Onlardan 12 nəfər 1920-ci ilin 27 apreli ərəfəsində və ondan dərhal sonra mühacirət etmiş, yaxud xaricdə üzərinə düşən missiyanı yerinə yetirməsi ilə əlaqədar orada qalmışdır. Qalan 17 nəfər nazir repressiya olunaraq, iki nəfəri qısa müddətdə güllələnmiş, qalanları isə müəyyən müddət həbsdə saxlanılmış və müxtəlif cəzalar almışlar. Onların arasında bir neçə dəfə repressiyaya məruz qalanlar, istintaq “metod”larına davam gətirməyib həbsxanada ölənlər və sonradan güllələnənlər olmuş, iki nəfər isə bir müddətdən sonra heç bir cəza almadan azad olunmuşdur. Qalan 5 nəfərin sovetləşmədən sonrakı taleyini müəyyənləşdirmək indilik mümkün olmamışdır... (17, 8).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Şimali Azərbaycanda yaranmış müstəqil dövlət və Müsəlman Şərqudə ilk parlament respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixən Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış dövlətlər arşında xüsusi yeri olmuşdur. Şərqudə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu 23 ayda belə bir məlum həqiqəti bir daha sübuta yetirildi ki, türklər həm də dünyəvi, demokratik, hüquqi normalarla idarə edilən dövlət quruculuğunda başqalarına nümunə göstərməyə qadirdir.

1920-ci ilin apreldə müstəqilliyi beynəlxalq səviyyədə tanınmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti birbaşa hərbi təcavüz nəticəsində süqut etdi. Bu işğal aktına 70 ildən sonra dövlət səviyyəsində siyasi qiymət verildi: “1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI Qırmızı Ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisini zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyekti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin” (1991-ci il, 18 oktyabr). Azərbaycan xalqının tarixində “Sovet epoxasının” əsasını qoyan həmin tarixdən artıq bir əsr-bütöv 100 il ötür. Dövlət müstəqilliyinin bərpası, milli dövlət quruculuğu istiqamətində aparılan uğurlu siyasət nəticəsində bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə öz siması və mövqeyi ilə tanınan bir dövlətə çevrilmişdir (18).

Beləliklə, 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edən müasir Azərbaycan Respublikası, 1918-1920-ci illərdə cəmi 23 ay ərzində mövcud olan və müsəlman Şərqudə ilk dünyəvi, demokratik dövlət kimi tarixə düşən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisinə çevrildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstiqlal Bəyannaməsinin elan edildiyi 1918-ci ilin 28 may tarixi isə hazırda dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi günü – Respublika Günü kimi qeyd edilir.

Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mühüm mərhələ təşkil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qədim dövlətçilik ənənələrini yaşadaraq, mövcud olduğu dövr üçün mütərəqqi hesab edilən dövlət təsisatlarının yaradılmasına nail oldu. Gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq və sair sahələrdə həyata keçirdiyi işlər Azərbaycan xalqının tarixinin ən parlaq və şanlı səhifələrindəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 səh.
2. Qasimov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı: Nurlan, 2011, s. 3-26
3. Nuriyeva İ. Azərbaycan tarixi. Bakı: Mütərcim, 2015 336 s.
4. Azərbaycan tarixi / İ. Əliyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Elm, 1993, 284 səh.
5. Quluzadə M. “Görkəmli siyasi və ictimai xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - 130”, Xalq qəzeti, 31 yanvar, 2014
6. Rəsulzadə M.Ə. Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri Bakı: Qanun, 2010, 132 səh.
7. Paşayev A. Azərbaycanda sovet totalitar rejimi necə yarandı. “Azərbaycan” qəzeti, 21-22.07. 2001.
8. Bayramova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili siyasi çəkişmələr (1920 – 1925-ci illər). Bakı: Elm, 2007.
9. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azər nəşr, 1992, s.329.
10. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: Elm, 1996, s. 308.
11. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi, f.268, s.26, iş 32, v.180
12. “Azərbaycan ordusu” qəzeti, 19 aprel, 1996.
13. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nicat, 1992, s. 346.
14. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı: Azər nəşr, 1995, s. 56.
15. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VI c. Bakı: 2008, 568 s.
16. Hacıyev İ. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımlar. “Şərq qapısı” qəzeti, 31 mart, 2018.
17. Şüküroğlu L. Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində. Bakı: Şirvan nəşr, 2000, səh. 296.
18. Əhmədova F. Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və pərdəarxası oyunlar. “Xalq qəzeti”, 02 may, 2010.

SOVIET REGIME'S REPRESSION AGAINST AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

The Azerbaijan Democratic Republic forms the important level in the statehood history of the Azerbaijan people. The Azerbaijan Democratic Republic immortalizing the ancient statehood traditions have achieved the formation of the state institutions that are considered to be the most progressive for that period. The activity of the Azerbaijan Democratic Republic, which acted in tense and complicated socio-political conditions, is one of the brightest and glorious pages of the history of the Azerbaijan people.

In the article it is said about the works carried out by the Azerbaijan Democratic Republic during twenty three months of its existence in the sphere of democratic state building, economy, culture, education, military construction and other spheres. In the investigation work it is also said about the persecution and repression of the Soviet totalitarian regime against the Azerbaijan Democratic Republic and its members in details.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, ADR, totalitarian regime, total environment, repression, M.Rasulzade, F.Khoyski, N.Yusifbeyov

РЕПРЕССИИ СОВЕТСКОГО РЕЖИМА ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Азербайджанская Народная Республика составляет важный этап в истории государственности азербайджанского народа. АНР, поддерживая традиции древней государственности, в период своего существования достиг создания прогрессивных государственных институтов. Деятельность Азербайджанской Народной Республики в напряженных и сложных общественно-политических условиях представляет собой одну из самых ярких и славных страниц в истории азербайджанского народа.

В статье уделяется пристальное внимание мероприятиям, осуществленные Азербайджанской Народной Республикой в течение 23 месяцев, в создании демократического государства, экономики, культуры, образования, военной структуры и в других сферах. В исследовании в то же время всесторонне рассматриваются преследования и репрессии Советского тоталитарного режима против Азербайджанской Народной Республики и членов его правительства.

Ключевые слова: Азербайджанской Народной Республики, АНР, тоталитарный режим, тотальная среда, репрессия, М.А.Расулзаде, Ф.Хойский, Н.Юсифбеев.

SƏBİNƏ İSAYEVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
isayeva00@rambler.ru*

**CÜMHURİYYƏT DÖNƏMİ FOLKLORUNDA QAÇAQCILIQLA BAĞLI MƏTNLƏR
(Gədəbəydən toplanmış folklor nümunələri əsasında)**

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın rus imperializmi tərəfindən işğalı qaçaqçılığın daha çox yayılmasına təkan vermiş, nəticə etibarilə XX əsrdə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönmində də bu proses davam etmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qaçaqçılıq hərəkatı daha geniş, daha coşğun xarakter almışdır. “Hərəkat Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə yayılır, ayrı-ayrı regionlarda şöhrətli qaçaqlar xalqın haqq işi uğrunda mübarizəyə qalxırdılar. Bu isə qaçaqçılığın bütün Azərbaycanda yayılmasını şərtləndirirdi” (Nəbiyev, 2006: 552). Lakin bu hərəkata Sovet dönməsində birmənalı münasibət olmamış, qaçaqlar əsasən quldur, yolkəsən, xalqın malını çapıb talayan, çarizmə, sonralar isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı çıxanlar kimi təsvir olunmuşlar. Bununla belə xalq yaradıcılığında, xalqın yaddaşında qaçaqlar hər zaman zülmə uğrayan kəndlilərin taleyinə yanan, xalqın mənafeyi uğrunda vuruşan, ədaləti bərpa etməyə çalışan xalq qəhrəmanları kimi obrazlaşmışdır. “Qaçaq hərəkatının sosial xarakter daşmasını, kəndlilərin əsarət və istismara qarşı fəal etirazının bu hərəkatda ifadəsini tapdığını sübut edən ən inandırıcı dəlillərdən biri qaçaqların ümumxalq yardımına arxalanması idi. Çar hakimiyyət orqanlarının özü belə bunu etiraf etməyə məcbur olurdu. Çoxsaylı rəsmi sənədlərdə qaçaqların xalqın ən geniş yardımına arxalandıqları qeyd edilir” (Azərbaycan tarixi, 2007: 309). Qaçaq xalq yaradıcılığında kasıb təbəqənin qeydinə qalan, onlara yardım edən, ələ keçirdikləri qənimətləri kasıblar arasında bölüşdürən, məzlumları müdafiə edən xalq qəhrəmanları kimi tərənnüm olunmuşlar. Sonrakı dövrlərdə qaçaqçılıqla bağlı müxtəlif dastanlar, rəvayətlər, bayatılar, mahnılar yaranmağa başlamışdır. Folklorşünas alim F.Bayat qaçaq hərəkatını və qaçaqları təsvir edərək yazır: “Qaçaq əsasən, rəsmi dövlət orqanlarından, o zamanın mövcud qanunundan qaçan, qaçaq düşməyə məcbur olan, yaşamaq və doğru bildiyini etmək üçün mübarizə aparmaqdan başqa yolu qalmayan insanlara deyilir (Bayat, 2016: 18).

Azərbaycan folklorunda digər janrlarla yanaşı qaçaqçılıqla bağlı mətnlər də vardır. Müxtəlif ərazilərdən qaçaqçılıqla, bölgənin qaçaqları ilə bağlı mətnlər toplanmışdır. Bu nümunələr əsasən yaşlı nəslin hafizəsində illərlə yaşayaraq günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır.

Biz Gədəbəy bölgəsindən 2014-2016-cı illərdə qaçaqçılıqla bağlı mətnlər toplamışyıq. Həmçinin Folklor İnstitutunun Gədəbəyə müxtəlif illərdə təşkil etdiyi digər ezamiyyətlər zamanı da qaçaqçılıqla bağlı xeyli mətnlər toplanmışdır. Mətnlər əsasən Gədəbəy rayonunun Şınıx bölgəsinin Düzrəsullu, Çayrəsullu, Şınıx, Mor-mor, Hacılar kəndlərindən toplanmışdır. Bu qaçaqlar nəinki Gədəbəydə və onun kəndlərində, həmçinin ətraf rayonlarda da öz igidlikləri ilə ad-san qazanmış qaçaqlar olmuşlar. Qaçaq Cəfərqulu, Qaçaq Məcid, Qaçaq Əmiraslan, Qaçaq Əziz, Qospadin, Telli Əsəd, Qaçaq Tanrıverdi və başqaları öz dövrünün məşhur qaçaqları olmuşlar. Qaçaq Cəfərqulu, Qospadin Gədəbəyin Hacılar, Qaçaq Məcid Şahtalası, Qaçaq Əmiraslan Şınıx, Qaçaq Əziz Seyidlər, Qaçaq Tanrıverdi Yaqublu kəndlərindən çıxmışlar. Nə qədər həqiqətə uyğun olduğunu bilməsək də, söyləyicilərdən birinin dediyinə görə Qaçaq Cəfərqulu Tovuz rayonundan çıxmış məşhur qaçaq Qandal Nağının qardaşı oğludur və sonradan Gədəbəyin Hacılar kəndinə köçmüşdür.

Bundan başqa, ərazidən Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, Qandal Nağı, Qaçaq Tanrıverdi və başqa məşhur qaçaqlarla bağlı da məlum folklor nümunələrinin Gədəbəy variantları toplanmışdır.

Tərəfimizdən toplanan və digər toplanmış mətnlərə də baxdıqda görürük ki, qaçaqçılıqla bağlı nümunələrin əsasında əsasən sosial-iqtisadi münasibətlər, mental, əxlaqi dəyərlər durur.

Mətnlərə nəzər saldıqda görürük ki, bu qaçaqlar əsasən yerli bəylərə, məmurlara qarşı mübarizə aparmış, hər zaman xalqın dərдинə yannmış, xalqla birlikdə olmuş, bəylərdən, varlılardan əldə etdiklərini kasıb-kusuba paylamışlar. Onlardan bəziləri, məsələn, qaçaq Cəfərqulu, Qospadin kimi qaçaqlar bundan başqa erməni mənfularına qarşı da mübarizə aparmış, söyləyicinin dili ilə desək, er-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

məniyə qan uddurmuşdular (Folklor İnstitutunun arxivi). Mətnlərdən birində söyləyicinin dediyinə görə, qaçaq Cəfərqulu erməninin bir türk qadını necə yandırdığının şahidi olmuş, bu hadisədən sonra o, həmişə ermənilərə qarşı mübarizə aparmışdır. Cəfərqulu o qədər qoçaq olmuşdur ki, hətta bir güllələ yeddi erməniyi bir dəfəyə öldürmüş (Folklor İnstitutunun arxivi).

Yaxud, Qaçaq Məcid nəinki Gədəbəydə və ətraf kəndlərdə, hətta digər bölgələrdə də öz qəhrəmanlığı ilə ad-san qazanmışdır. Folklorşünas alim F.Bayat doğru olaraq yazır ki, XIX yüzilin 70-90-cı illərində güclənən qaçaqçılıq hərəkatının yenə də ən böyük düşməni rus və erməni əsilli generallar, onların özbaşına hərəkatları, yerli bəy və mülkədarlar idi. Erməni mülkədarları həm ruslarla, həm də yerli bəylərlə əlaqəyə girərək Azərbaycan türklərinin torpaqlarını müxtəlif üsullarla mənimsəyir, yeri gəldikcə, etnik təmizləmə yoluna baş vurur, zorla Azərbaycan kəndlilərini doğma yerlərindən qovurdular (Bayat, 2012: 263). Məcid ağanın atası da hökumətin İrandan və Türkiyədən köçürdüyü ermənilərin Gədəbəyin və Şəmkinin münbit torpaqlarında məskunlaşdığını görüb həmişə onlara qarşı mübarizə aparmışdır. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərəfdarı kimi bolşeviklər tərəfindən öldürüləndən sonra Məcid ağa qəza rəisi vəzifəsindən uzaqlaşmış, beləliklə, qaçaqçılığa başlamış, atasının yolu ilə gedərək ermənilərə və onlara havadarlıq edənlərə qarşı mübarizə aparmışdır. “Dəfələrlə Göyçə tərəfdən gələn, Çardaxlı, Şəmkir və Gəncə erməniləri ilə birləşərək daha böyük qırğınlar törətmək istəyən daşnak quldur silahlılarını Yaqublu qaçaqlarının başçısı Məcid ağa öz dəstəsi ilə dağda-dərədə yox eləmiş, onu tutmağa, ya da öldürməyə gələn NKVD işçilərini, əsgərləri pərən-pərən salmışdı” (Salmanlı, 2008: 9). Çoxsaylı döyüşlər aparmış Qaçaq Məcid nəhayət qeyri-bərabər döyüşdə düşməne məğlub olsa da, təslim olmamış, düşməni əlində öldürülməkdənsə, özünü öldürməyə üstünlük vermiş, tufənginin qundağına öz dəst-xətti ilə “Məcid Məcidi vurdu” yazaraq özü özünü güllələmişdir. Qaçaq Məcidlə bağlı bölgədən bir neçə mətn toplamışdır.

Qaçaqçılıqla bağlı mətnlərdə qaçaq dastanlarından gəlmə ənənəni də müşahidə edirik. Belə ki, qaçaq dastanlarında qəhrəmanlar başlarına adamlar yığıb dəstə yaradırlar. Eyni halı bu mətnlərdə də görürük. Qaçaq Məcid, Qaçaq Cəfərqulu, Qandal Nağı, Qaçaq Kərəm ətrafına qaçaqlar toplayıb yüksək təbəqəyə qarşı mübarizə aparırlar.

Qədim türk dastançılığında qəhrəmanın atı, silahı həmişə igidliyin ən önəmli atributlarından biri hesab olunmuşdur. Yaxşı at hər zaman igidin sadıq dostu, köməkçisi hesab olunub. Toplanan mətnlərdə də igidin atı, silahı qaçaqların ən əsas atributlarından biri kimi təsvir olunur. Mətnlərdə bu kimi epizodlara rast gəlirik. Məsələn, “Qandal Nağı və Dəli Alı” adlı mətndə atın namus qədər vacib olduğu vurğulanır. “Bu qaçaqların hərəsində bir at var, amma bu Nağının atı əvəzsiz atdı, hamısınan üsdündü. Dəli Alı yoldaşlarına deef ki, dəsdəmizin böyüyü, gösdəriş verəni kimdi? Deellər:

– Alı dayı, sənsən.

Deer:

– Bə mindiyimiz atdarın içində ən qabiliyyətdisi hasıdı?

Deellər:

– Nağının atı bu atdarın içində hamısınan üsdün atdı.

– Di onda atı mən minməliyəm.

Nağı deer:

– Mən atı niyə sana verməliyəm? Mən sənnən əysiy oğul döyləm.

...Bu atın üsdündə aralarında ziddiyyət tüşör, ayrı tüşöllər (Folklor İnstitutunun arxivi).

Qaçaqçılıqla bağlı mətnlərdə xüsusulə mental dəyərlər daha çox vurğulanır. Belə ki, folklorumuzun digər janrları ilə müqayisədə qaçaq rəvayətlərində, dastanlarında, mətnlərində mental dəyərlərin təsviri daha qabarıqdır. Burada əsas cəhətlərdən biri qaçaqların əxlaqi keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, mətnləri incələdikdə bu qaçaqların yalnız fiziki baxımdan deyil, həm də daxili və mənəvi baxımdan, əxlaqi keyfiyyətlərə də malik olduğunu görürük. Məsələn, Qaçaq Kərəm düşməni İsrəfil ağanı öldürməyə gəlir, lakin onun arvadı ilə yuxuda olduğunu görüb bunu özünə sığışdırmır, güllələri balıncının altına qoyub gedir. Yaxud, Qaçaq Kərəmlə bağlı digər mətnə nəzər salaq: “İsrəfil ağa isteər ki, Kərəmi aradan götürsün, Kərəm isdeer İsrəfili aradan götürsün. Qışın günüdü, deer, boran vuror, qar yağər. İsrəfil eşiyə çəxer. Kərəm də İsrəfil agıyı öldürməyə gələr dəsdəsinən. Elə vaxt gələr ki, görör İsrəfil ağa öz-özünə deer ki, can-can, a Kərəm, görən bu boranda

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

nə cür dolaner, nə cür dözör? Bunu Kərəm eşider. Kərəm ordan atəş açmer, geri qayıder” (Folklor İnstitutunun arxivi). Hər iki mətndə görürük ki, Qaçaq Kərəm düşməyə münasibətdə öz müsbət əxlaqi keyfiyyətlərini qoruyub saxlayır. Qaçaqlarda namus da daim öndə gedən əxlaqi məsələlərdən biri olub. Onlar bir-birlərinin namusunu qorumaq məsələsində son dərəcə ciddidirlər. Qaçaq Kərəmlə bağlı mətndə deyilir ki, səfərə çıxan İsrafil ağa yeri gələndə öz ailəsini qorumağı daha çox Qaçaq Kərəmə etibar edib. Yaxud, Qandal Nağı ilə bağlı mətndə deyilir ki, Nağı evdə olmadığı vaxt onun arvadına pis nəzərlərlə baxan Hacı Saxana bunu bağışlamır və onu öldürür. Eyni mətnə Qaraqoyunlu folkloru kitabında da fərqli variantda rast gəlirik. Gədəbəydə və ətraf kəndlərdə öz igidliyi ilə şöhrət tapmış Qaçaq Məcidin də təslim olub düşmən əlində ölməkdənsə, özünü öldürməyə üstünlük verməsi Məciddə əxlaqi keyfiyyətlərin nə qədər üstün olduğunu göstərir. Bu kimi nümunələrin sayını artırmaq da olar.

Toplanılan mətnləri digər bölgələrdən toplanmış mətnlərlə müqayisə etdikdə maraqlı paralellərlə rastlaşırıq. Gədəbəydən toplanmış mətndə Qaçaq Kərəm onun adından istifadə edib soyğunçuluq edən Kərəmi cəzalandıraraq qulağını kəsir və onu Kərə Kərəm adlandırır. Eyni motivə Qaraqoyunlu folklorunda da rast gəlirik (Azərbaycan folkloru antologiyası, 2002: 70-72; Rüstəmzadə, 2007: 78-79). Bundan başqa, eyni motivlə Gədəbəydən toplanmış Qaçaq Cəfərqulu ilə bağlı mətndə də rastlaşırıq. Belə ki, Cəfərqulu onun adından istifadə edib soyğunçuluq edən qulduru cəzalandıraraq qulağını kəsir və onun adını Kərə Cəfərqulu adlandırır.

Məlum qaçaqlarla bağlı toplanan mətnlərə baxdıqda maraqlı detallarla da rastlaşırıq. Məsələn, indiyə kimi çap olunmuş folklor toplularında qaçaqçılıqla bağlı mətnlərdə Qaçaq Kərəmin Gədəbəydə olduğu qeyd edilməmişdir. Gədəbəydən toplanan folklor materiallarında isə Qaçaq Kərəmin Gədəbəydə olması ilə bağlı iki mətn vardır.

Qaçaqçılıqla bağlı Gədəbəydən toplanan mətnlər əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməsində, həmçinin ondan sonrakı dövrlərdə baş vermiş hadisələri əhatə edir. Bu tipli mətnlər xalqımızın qəhrəmanlıq, azadlıq, haqq işi uğrunda mübarizə tarixini əks etdirir və xalqımızın qəhrəman keçmişini haqqında aydın təsəvvür yaradır. Ona görə də bu cür mətnlərin toplanması vacib məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi. 4 cild, Bakı, Elm, 2007
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Qaraqoyunlu folkloru. VII cild, Toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayılov, Q.Süleymanov. Bakı, Səda, 2002
3. Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012
4. Bayat F. Tarixi perspektivdə qaçaqçılıq və qaçaq əhvalatları. “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu, I, Bakı, 2016
5. Mənbəyi göstərilməyən nümunələr müəllifin şəxsi arxivindədir.
6. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II cild, Bakı, Elm, 2006
7. R.Rüstəmzadə Korogʻlunun nəvələri. Bakı, Yurd, 2007
8. Folklor İnstitutunun arxivi.
9. Salmanlı R. Qayalara qanla yazılan döyüş. Azərbaycan qəzeti, 12 iyun 2008, s. 9

TEXTS ABOUT FUGITIVES IN FOLKLORE OF REPUBLICAN PERIOD (BASED ON FOLKLOR EXAMPLES GATHERED FROM GADABAY)

Summary

There are texts about fugitives in Azerbaijan folklore along with other genres. These texts gathered from different regions. These examples have been lived up to the present day for many years in the memory of the elderly.

We have collected texts about fugitives from Gadabay region in 2014-2016. Also, many other texts about fugitives have been collected during other visits by the Folklore Institute to Gadabay in different years. The texts were collected from the villages of Duzrasullu, Chayrasullu, Shinikh, Mor-mor, Hacilar of Şinikh region of Gadabay district. These fugitives were well-known in Gadabay and its villages as well as surrounding areas. Fugitive Jafargulu, fugitive Majid, fugitive Amiraslan, fugitive Aziz, Gospadin, Telli Asad, fugitive Tanriverdi and others were famous fugitives of their period. When we look at the texts, we see that these fugitives fought

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

mainly against local khans, distributed their property to the poor. Texts collected from Gadabay on smuggling are mainly devoted to the events of the Republic and its subsequent periods.

Key words: National Republic, fugitive, Gadabay, fugitive Majid, fugitive Jafargulu

ТЕКСТЫ СВЯЗАННЫЕ С ГАЧАГСТВОМ (ПОВСТАНИЧЕСТВОМ) В ФОЛЬКЛОРЕ В ПЕРИОД ДЕМОКРАТИИ (НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ОБРАЗЦОВ, СОБРАННЫХ ИЗ КЕДАБЕКА)

Резюме

В азербайджанском фольклоре наряду с другими жанрами есть тексты, связанные с гачагством. С разных регионов собраны тексты связанные с гачагством. Эти образцы дошли до сегодняшнего дня в основном живя в памяти пожилого поколения годами.

Мы в 2014-2016 гг. собрали из Кедабекского региона много текстов, связанных с гачагством. Институт Фольклора также собрал много текстов связанных с гачагством во время других экспедиций, организованных в Кедабек в разные годы. Тексты в основном собраны с деревень Дузресуллу, Чайресуллу, Шыных, Мор-мор, Хаджилар Кедабекского района Шыныхского региона. Эти гачаги прославились своим мужеством не только в Кедабеке, но и в окрестных районах. Гачаг Джафаргулу, Гачаг Меджид, Гачаг Амираслан, Гачаг Азиз, Госрадин, Телли Асад, Гачаг Танрыверди и др. были известными (прославленными) гачагами. Бросая взгляд на эти тексты мы видим, что эти гачаги боролись против местных беков беспокоились о судьбе народа, были рядом с народом, давали народу то, что отобрали у ханов, беков. Тексты, связанные с гачагством, собранные из Кедабека охватывают события периода Демократии, а также и события в последующих периодах.

Ключевые слова: Демократическая Республика, гачаг, Кедабек, Гачаг Меджид, Гачаг Джафаргулу

ŞƏHLA HÜSEYNLİ

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
shahla_huseynli@mail.ru*

ƏDƏBİYYATDA QAÇAQCILIĞIN TƏSVİRİ VƏ TƏFSİRİ

Şər həmişə özünə qarşı etiraz, müqavimət hissi də doğurur. Həyat çox vaxt beləcə, haqla haqsızlığın savaşı təfsilatına çevrilir. Tarix boyu səngiməyən qiyamlar, qaçaqcılıq da bu aramsız çarpışmanın təzahür şəkilləridir. Yaxın keçmişimizdə (XIX əsr, XX əsrin əvvəlləri) qaçaqcılıq hətta geniş hərəkət halını aldı. Koroğlundan Qaçaq Nəbiyə və Qaçaq Kərəmə qədər xalqımızın şifahi və yazılı yaddaşında onlarla el qəhrəmanının unudulmaz xatirəsi yaşayır. Zaman-zaman onların şəninə saysız-hesabsız nəğmələr, əfsanələr, dastanlar qoşuldu. Daha sonralar bu qəhrəmanlar neçə-neçə poeziya, nəsr və səhnə əsərlərində vəsf olunmuşdular.

Belə uğurlu nümunələrdən biri də qeyri-adi poetik təhkiyəsi ilə seçilən “Bayat oxşaması” povestidir. Doğrudur, bu əsərdə nə xalqın mifləşdirdiyi hansısa bir el qəhrəmanı qələmə alınmış, nə də onun bilavasitə qaçaqcılıq fəaliyyəti təsvir olunmuşdur. Burada qaçaqcılıq əsərdən həyatın doğurduğu səciyyəvi bir motiv kimi keçir, yazıcının xəyali qəhrəmanı zərurət üzündən qaçaq düşür.

“Bayat oxşaması” povestində çar hakimiyyəti dövrü canlandırılmışdır, süjet o vaxtkı divan əhlinə qarşı çıxan qaçaq Şərəfin ailə faciəsi üzərində qurulmuşdur.

Bildiyimiz kimi folklor milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında, tarixi yaddaşın gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bədii ədəbiyyatın inkişafında da misilsiz rolu vardır. Zaman-zaman söz ustadlarımız, yazıçılarımız xalq ruhunun incəliklərinə, milli-mənəvi varlığını dərindən qatlarına bələd olaraq öz əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrindən qaynaqlanmışlar.

“Bayat oxşaması” əsəri də başdan-başa xalq ruhunda yazılmış və folklordan qidalanmışdır. “Bu heç bir situasiyası və xarakteri, mətnin necə və nə ilə başlayacağını, xoşbəxt və ya bədbəxt sonluğu gözə almayan, bütün şərtləri sadəcə, iç havasına, dil yaddaşına və milli yapıya bağlanan fəvqalədə bir mətdir” (1, 10).

“Bayat oxşaması” povestində bir qaçağın ailəsinin başına gətirilən amansız faciələrdən, qaçağın bacısının ailənin namus və şərəfini qorumaq xatirinə canını cəsarətlə fəda etməsindən bəhs olunur. Başqa sözlə desək, povest mərdlik və namərtdliyin çarpışmasından ibarətdir (1, 10).

Əsər faciəvi süjet üzərində qurulmuşdur. Oğul nəvəsi qaçaq düşmüş nənə sanki ağı deyir, ədalətsizliyə qarşı üsyan edir. Yazıçı ailənin başına gələn faciəni elə təsvir edir ki, bu təsvir özü ümumiləşərək bir elin faciəsinə çevrilir.

Müəllif nənəni qədim oğuz elinin dilində danışdırır, yanğısını, acısını öz ləhcəsində bürüzə verir.

Qardaşının qisasını yerdə qoymayan Şərif intiqamını alaraq qaçaq düşür. Nənənin fəryadı, ah-naləsi burdan başlayır. Bilir ki, divan əhli bunu bağışlamayacaq. “A yerin-göyün sahibi, harda görünüb ki, kişi şikayətə getsin? Qardaşının qanını yerdə qoyub, divandan, qazıdan imdad istəsin” (1, 153).

Xalqımızın, millətimizin təsəvvüründə kişilik anlayışı var. Kişi tayfanın, elin, obanın başçısı idi. Yad bir üsul-idarəyə tabe olmaq kişilikdən deyildi. Bu anlayışın özü cəmiyyət üçün yad idi və Şərif də çar əhlinə, divana tabe olmaq istəmirdi. Məhz ailənin faciəsi də burdan başlayır.

Başdan-başa folklordan süzülən bu əsərdə bir çox xalq yaradıcılığı nümunələrindən: qarğış, alqış, atalar sözləri, el deyimlərindən istifadə edilmişdir. Əsər şifahi və yazılı ədəbiyyatın qovuşmasıdır, yazılı ədəbiyyatda folklor təhkiyəsinin uğurlu bir nümunəsidir.

Oğul nəvəsinin qaçaq düşməsinə bais olanları qarğıyır nənə: “Qanlı qanında çiməsən, əsmər balam köç üstə qaldı. Qanına qəltan olasan qan yiyəsi”, “Gün işığına həsrət qalasan yağı” (1, 146).

Nənənin yanıb yaxıla-yaxıla söylədiyi qarqışlar zəmanəsinə etiraz kimi səslənir.

Əsərin dilindəki canlılıq, öz elinə mənsub olan ləhcə koloriti obrazların psixoloji durumunu, əhvalını açır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Allah buyurub, bəndə qoruyub”, “Qara geyib, göy bağlamayasıyıq ha. Qəm qəm gətirər, dəm-dəm. Ümitsiz düşmənin olsun” (1, 146).

Obrazların dilində, yazıcının təhkiyəsində bir çox qədim oğuz deyimlərinə, frazeoloji ifadələrə rast gəlinir və məlum olur ki, yazıçı xalqın dilini gözəl bilir və folklorumuza, qədim adət-ənənələrimizə yaxından bələddir. Əsərin təhkiyəsi Dədə Qorqud söyləməsini, ruhunu xatırladır.

Povestdə yazıçı mifoloji elementlərdən də istifadə etmişdir. Əski inanclara, mifoloji yaddaşa müraciət əsərin əsas məğzini təşkil edir. El adətinə görə qız nəvəsinin namusunu hər şeydən üstün tutan nənə qızın taleyindən nigarandır. Bənövşə ilə fala baxır, alqış deyər-deyər, dua edər-edər qızının bəxtini sınayır. “Bənövşə ətirli bəxtin olsun, bənövşə balam”, “Bənövşə ətirli bəxtin olsun, bənövşə balam! Gəlsənə səni gəlin uçuraq? Bənövşə bəxtinə baxaq? Badyanı bəri gətir, suyan silələ. Bənövşə topunu bəndəmindən qırıb, suya səpələ. Bax, ortadakı qan bənövşə oldun sən. Uğur tərəsindən, görək hara yol göstərir? Anrı getsə, Kərim beyinsən, bəri gəlsə, hacılar ocağına düşəcəksən, o yana Bəxtiyar bərəsinə, bu tərəfə Teymurçin nəvəsinə qismət olacaqsan. De, üfür gəlsin” (1, 148).

Müxtəlif xalqlarda mövcud olan çoxsaylı falabaxma üsulları xüsusi ədəbiyyatda iki formal-tipoloji əlamətlərdə təsnif edilir: “xarici əlamət” üzrə fala baxmaq və “daxili aydınlaşma” üzrə fala baxma (gələcəyi görmə) (2, 25).

Gənc tədqiqatçı F.Qasımova birinci tipə daxil olanları – astroloji fala baxmalar, odla, ildırım, göy qurşağı ilə, su ilə, quşların uçuşu ilə, rəqəmlərə görə, kartla, ilanın hərəkətinə görə, güzgü ilə və s. üsullarla falabaxmalar kimi təsnif etmişdir və bu tipə daxil olanların əksəriyyətini qədim türk xalqlarında mövcud olduğunu göstərmişdir (2, 25).

Güllərlə, çiçəklərlə falabaxma isə əsasən qədim slavyan xalqlarında mövcud olmuşdur. Folklor nümunələrimizdə gülnən bağlı inanclara rast gəlməsək də, görünür bu cür fala baxmaq xalqımızın mifik düşüncəsində nə vaxtsa mövcud olmuşdur.

“Bənövşə çıxan vaxtdı, bənövşə gözlüm. Bir dəstə tut qoca nənənin umusu alınsın. Umsunaram hər il bənövşə iyləməsəm” deyən nənənin arzusunu yerinə yetirmək üçün yola çıxan qızın yolnan, bulaqnan dialoqu öz poetikliyi ilə seçilir. “Yol qızın qabağında qaçdı, yoxuşa qalxdı. Öyrim-üyrüm qabağında yüyürüm. Gedək göy çəmənlərə” (1, 146).

“Dədə Qorqud eposunda da təbiətə müraciət ümumilikdə heç də mifoloji məzmununda deyil, eposda mifologiyanın artıq daha çox metaforik-poetik funksiya daşdığını görürük” (3, 52).

Suyun, yolun, bulağın diri olması ilə bağlı düşüncə türk mifologiyasının dərin qatlarından gəlir. Görkəmli mifoloq alim M.Seyidovun dediyi kimi müqəddəslərin olduqları yer bulaq, çay daşları və s. ulardır. Bu da su tanrısına inamla bağlıdır (5).

Yağmın - divan adamının evinə hücum çəkəcəyini hiss eləyən nənə bir axşam evinə gələn “qonaqların” bədniyyətli olduğunu duyur. Kəndli əlbisəsində qonaq cildinə girmiş yağ “Sən qazanı as, qarı, aşını yeməmiş ayağımızı anrı basan döyülüz” deyir (1, 151). Ürəyində Şərif qınaya-qınaya oğul nəvəsinin bacısının namusunu qurtaracağına ümid eliyən qarı nənə vaxtı uzatmağa çalışır. Lakin divan əhli getmək bilmir, nigarançılıq getdikcə artır.

Yazıçı nənənin bu hiss-həyəcanını sadə şəkildə deyil, poetik dillə, insanı intizarda qoyacaq şəkildə ifadə etmişdir.

“Alınacaq ayna kimi, yanaqları işıq saçan şəfəq kimi, əsən yellər əsməsin, əssə də bacıma dəyməsin” deyən Şərifin bacısı düşməyə etiraz edərək özünü öldürür, namusunu qurtarır. Qız sarıköynəyə çevrilir. Şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından olan əfsanələrimizdə öz namusunu qorumaq üçün quşa çevrilmə motivi geniş yayılmışdır və bu motiv mifoloji təsəvvürlə bağlıdır.

“Səndən çox razıyam, cüvanəzən balam. Bir sözümü iki eləmədin. Necə demişdim, necə öyrətmişdim, sərəsər əməl elədin”. “Yaman başımızı ucaltmış, əsil balam. “Kişiyəm” deyib başına papaq qoyan bir düyün dananı yaman qabağına qatmış. Tanrı yanında da, bəndə yanında da əməlisaleh balam” (1, 156).

M.Süleymanlının “Köç” romanındakı Hürü nənə ilə, “Bayat oxşaması” povestindəki qoca qarı ilə müqayisə etsək görürük ki, hər ikisinin nitqindəki ifadələrin leksik tərkibi özünün bütün gücü və ifadəliliyi ilə dilin folklor təhkiyəsinə söykənir. Onların oğul-uşağa, qız-gəlinlərə verdiyi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

öyüd nəsihət və xeyir-duanın da hər cümləsində, hər qatında yüzilliklərin dərinliyindən gələn xalq həyatı ümumiləşərək öz əksini tapmışdır.

Yazıçının da bu motivə müraciət etməsi əsərin milli kökə bağlı olduğunu bir daha göstərir.

Divan əhlini bir-bir dənəyən qarı nəvələri ilə birlikdə həbs edilir. Yazıçı qazamat həyatının müsibətini nənənin nəvəsi ilə söhbətində göstərir. “Əppəy” deyərək ağlayan körpə özü də bilmədən qaladan uzaqlaşır. “Qazamatda sürünməkdənsə azadlıqda ölmək yaxşıdır” deyir nəvə.

Müəllif bu sətiraltı ifadələrlə əslində millətinin, elinin, xalqının əsarətdə olduğuna işarə edir.

Körpə tutularaq qalaya gətirilir və çarxıya çəkilir və yazıçı bir daha divan əhlinin əmansızlığını, zülmünü göstərir.

Qaçaq Şərifin öz atı ilə bağlılığı, ona dost və dar günün xilaskarı kimi yanaşması, at haqqında düşüncələr povestin qabarıq motivlərindən biridir. Atla bağlı hiss və düşüncələr əsərdə olduqca təbii və təsirli canlandırılmışdır.

Əsərin sonu yağılar tərəfindən namərdcəsinə yaralanmış Şərifin öz atı ilə söhbəti üzərində qurulmuşdur: “Bəlkə mən öldüm, sən qaldın. İnciyərsən. Məndən incikli qalarsan, incə qardaşım. Qorga yoldaşım, könül sirdaşım” (1, 159).

Türk xalqlarının eposlarında at qəhrəmanların arxası, səfər və döyüş yoldaşı, gücü, vüqarıdır. “Dastanlarımızdan görürük ki, qopuz və silah qədər at da türkün həyatını tamamlayan əsas amillərdən biridir” (6, 8).

Əsərin kompozisiyasını təşkil edən bütün bu folklor elementləri, xalq dili və psixologiyası üzərində köklənmiş təhkiyə tərzində hadisə və qəhrəmanlara epik vüsət aşılayır. Sara Oğuzun “Bayat oxşaması” əsəri son dövr nəsrimizdə folklorla bağlılığın ən dəyərli örnəklərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Sara Oğuz Nəzirova. Beton evdən yazılar, Bakı, 2014, 400 s.
2. Fidan Qasımov. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi, Bakı, 2012
3. Nizami Cəfərov. “Xanım hey!” (“Dədə Qorqud eposunda müraciətlər”) Bakı, 1999, səh.52
4. “Dədə Qorqud” eposunda müraciətlər. Bakı, 1999, səh.52.
5. Mirəli Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, Yazıçı, 1989.
6. Əzizxan Tanrıverdi. “Dədə Qorqud” kitabında at kultu”, Bakı, 2012

THE EMBODIMENT OF THE SMUGGLING IN THE FOLK SPIRIT

Summary

In the article the folklore elements in the narrative “Bayat okshamasi” by the well known writer Sara Oghuz are investigated. In the work about the smuggling movement the folklore examples, curses, applauses, believes have been used. The narrative has been written in the spirit of folk. And it shows the writer’s love to the national values and traditions.

Key words: brigand, legend, applause, curse, proverbs, myth

ОЛИЦЕТВОРЕНИЕ ОТСТУПНИЧЕСТВА В НАЦИОНАЛЬНОМ ДУХЕ

Резюме

В статье исследовались фольклорные элементы в повести “Баят охшамасы” известного писателя Сары Огуза. В этом произведении, связанном с отступничеством, были использованы фольклорные образы, проклятия, славы, веры. Повесть написана полностью в народном духе. А это указывает на привязанность писателя к национальным ценностям, обычаям-традициям.

Ключевые слова: отступник, легенда, слава, проклятие, пословицы, миф

NİGAR HƏSƏNOVA
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
nigar.qasanova.80@mail.ru*

MART QIRĞINLARI YADDAŞLARDA

Azərbaycan xalqı dünyanın ən faciəli, ağır, dəhşətli soyqırımlarına məruz qalmış xalqlarındandır.

1804-1813; 1826-1828-ci il Rusiya-İran müharibələri nəticəsində bağlanmış Gülüstən və Türkmənçay (1813 və 1828) müqavilələrindən sonra Azərbaycan xalqının parçalanmasının, bölüşdürülməsinin əsası qoyuldu, soyqırımları başladı.

1917-ci ilin dekabrında Osmanlı dövləti ilə Zaqafqaziya Komissarlığı arasında bağlanmış Ərzincan barışına uyğun olaraq, Qafqaz cəbhəsindən çıxarılmış rus ordusunu əvəz edən erməni ordu birləşmələri cəzasızlıq şəraitindən istifadə edərək yerli müsəlman əhalisinə qarşı vəhşiliklər törətdilər. Nəticədə 1918-ci ilin martına qədər İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin yaşadığı 199 kənd darmadağın edildi. Bu ərazidə yaşayan 135 min nəfər əhalinin bir qismi ermənilər tərəfindən öldürülmüş, bir qismi isə Osmanlı ordusunun nəzarəti altında olan torpaqlara pənah aparmışdı.

1918-ci ilin yanvarından martına qədər bolşeviklər və bir sıra erməni milli partiyaları müsəlman qırğını törətmək üçün yaramaz əməllərindən qalmırdılar. İdarəetmədə ermənilər ixtiyar sahibi olaraq öndə idilər.

Mart soyqırımı Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.Şaumyanın başçılığı ilə bolşevik-daşnak birləşmələrinin törətdiyi soyqırımıdır. S.Şaumyanın azərbaycanlılara qarşı milli qırğın törətməsinin səbəbi xalqın milli azadlıq arzusunu boğmaq idi. Məqsədləri Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran şəhərlərini tutduqdan sonra Qarabağ erməniləri ilə qüvvələri birləşdirmək və Gəncəyə hücum etmək idi. S.Şaumyan özünü etiraf edirdi ki, "Sovet qoşunlarını Yevlax körpüsünü ələ keçirib Kür boyunda müdafiə xətti tutduqdan sonra isə başqa yerlərdə ermənilər üsyan etsinlər" (2, 75).

Martın 30-da erməni kilsəsinin ətrafında toplaşan daşnak dəstələri müsəlmanlara ilk atəş açmaqla soyqırımına başlamışlar.

Şahidlərin söylədiklərinə görə, silahlanmış ermənilər sakinləri öldürür, evləri yandırır, körpə uşaqları süngüyə keçirərək yanmış evlərə atırdılar. Qadınları isə daha amansızlıqla öldürürdülər – qulaqlarını, burunlarını kəsir, diri-diri divara mıxlayırdılar.

Martın 31-də, axşamdan başlayaraq hücumları İçərişəhərin alınmasına yönəldərək hazırda AMEA Rəyasət Heyətinin binası olan "İsmailiyyə" binasını yandırmışlar, "Təzəpir" məscidini top atəşinə tutmuşlar. "İsmailiyyə"də Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti, Qafqaz müsəlman komitələri yerləşirdi, burada həmin təşkilatlara məxsus pul və sənədlər saxlanılır, müsəlmanların yığıncaq və qurultayları keçirilirdi.

Bu soyqırımın ardınca daşnak-bolşevik birləşmələri Qarabağ, Quba, Naxçıvan, Şamaxı, Zəngəzur bölgələrində, Şərqi Anadoluda, Cənubi Azərbaycanda soyqırımlar törətdilər.

Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımları erməni-daşnak quldur dəstələrinin Qarabağın Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında törətdikləri soyqırımlardır. Bu haqda xeyli sayda şahid ifadələri toplanılmışdır. Toplanmış materiallardan aydın olur ki, Cavanşir qəzasının müsəlman əhalisi ermənilərə həmişə inanmış, onlara qarşı ermənilərin silah qaldıracaqlarını ağıllarına gətirməmişlər.

Düşüncələrinin əksini görən Cavanşir qəzasının camaatı – xüsusən İmarət, Qərvənd, Umudlu kəndinin əhalisi erməni basqınlarından canının qurtararaq aran kəndlərinə üz tutur, orada məskunlaşmışlar. Ermənilər isə çirkin planlarına nail olaraq həmin torpaqların öz əraziləri olmalarını iddia edirlər.

Faciə şahidlərinin söylədiklərinə görə, 1918-ci ilin sonundan ermənilər Cəbrayıl qəzasında – xüsusən Məlikli, Eyvazlı, Şıxlar, Dalanlar kəndlərində ev-əşikləri yandırır, mal-qaranı aparırdılar. Şuşa-Cəbrayıl, Şuşa-Əsgəran yolları ilə gedib-gələn insanları qarət edir, Qoqo kəndinin,

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Tuğ kəndinin azərbaycanlılar yaşayan hissələrini dağıdırdılar. Öldürülmüş insanlar üzərində vəhşiliklər ağılagəlməz idi. Divanlılar, Şıxımlı, Salakətin və s. kəndlər tamamilə yandırılmışdı.

Soyqırımın qarşısını almaq üçün AXC Hökuməti yüksəklikdə gözətçilərin sayını artırır. Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər daim təxribatlarında davam edirdilər.

Həmin faciələr insanların yaddaşlarında əbədi həkk olundu. Bəzən həqiqətin daha dəqiq ortaya çıxarılmasında arxivlərə, sənədlərə əsaslanmaqla yanaşı xalq yaddaşına güvənmək də bir sıra qaranlıq məsələlərin açılmasında əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdəndir ki, akademik Muxtar İmanovun söylədiyi kimi, “müxtəlif dövrlərdə, istər 1905-1907, istər 1918-1920, istərsə də 1990-cı illərdə erməni daşnaklarının azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım hadisələrini araşdırmağın bir mənbəyi əldə olunan sənədlədirsə, bir mənbəyi də xalq arasında söylənilən xatirələrdir” (4, 12). Əlbəttə, AXC dövründə xalqımıza qarşı törədilmiş qanlı əməllər, cinayətlər saxta sənədlərlə örtbas edilərsə də, gizlədilsə də, insanların xatirində qalmış, gələcək nəsillərə ötürülmüşdür.

Bu xatirələrdə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, Azərbaycan xalqına qarşı edilən haqsızlıqlarda xalqın mübarizəsinin qarşısını almaq, gözünü qorxutmaq məqsədilə törədilmiş dəhşətli qətlər, o cümlədən qız-gəlinin belinə qaynar samovar bağlamaq kimi yaramaz əməllər, körpələrə divan tutulması və s. silinməz iz buraxmışdır.

Bu gün AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşları xalqın yaddaşında insanların xatirələrində qalmış bu faciəli günlərlə bağlı söhbətləri vaxt itirmədən yazıya almağa çalışır. “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” çoxcildli kitabların nəşrə hazırlanması istiqamətində aparılan toplama işləri zamanı mənfur ermənilərin torpaqlarımızı mənimsəməsi nəticəsində respublikamızın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş Qarabağ camaatından həmin bölgədə, xüsusən Novruz bayramı günündə Qarabağda – Şuşada baş verən ağırlı hadisələr qeydə alınmışdır.

Söyləyici: *Əliyeva Çimnaz Bayraməli qızının xatirələrindən:*

Bunnarı maa 105 yaşdı xalam danışır. Yazır xalam deyirdi ki, bala, Nooruz bayramı günü idi. Bizim kəndin qabağında bir təpə vardı, adına Qılınç təpə deyirdilər. Bizim hacılının qabağında idi. Özü də çox hündürüydü. Xalam deyirdi ki, gördüh ki, orda boz ata miniflər, ora gedilər, belə gedilər. Həə, deyirdi ki, Nooruz bayramıydı da. Hamı yeməh bişimişdi. Deyir, onda gördüh ki, həməm boz atlılar başdadılar gülləbaran etməyə bizi.

Bala, xalam XX əsrin əvvəllərindən danışır ha. Həə, xalam deyirdi, hər şeyimiz ojax üstündə qaldı. Sora deyir, kətdən qaşdıx. Bizim kəndən Qubatdı üz bəüz idi axı. Deyir, getdih Qərənəf kahası vardı, onun qabağından endih, çayı keşdih. Mahmuddu kəndi var, orda Qara qayaya qalxanda gördüh ki, bizim o tərəfimizi gülləliyəllər. Həylə boz atdılar, Qılınç təpənin başdadılar.

Ədil adında bir oğlan var idi. Hansısa kənddəniymiş. Deyirlər, onun belinə qaynar samavarı şəlliyiflər. O da qışqıra-qışqıra qaçırımış. Xalam deyir, biz də axşama qədər Qara qayada gizləndih ki, qarannıx düşəndə Yazı düzüynən gedif, ordan aşır Qarabağa gedəh.

Deyir ki, uşaqların ağzını möhkəm tutmuşdular ki, birdən ağıyallar, ermənilər eşidər. Xalam deyir ki, Yazıdan keçəndə bir hamilə qadını ermənilər nətəər günə salmışdırlarsa, adam danışa bilmir. Hamilə qadının qarnını yarıf körpəsini qırağa atmışdılar, hamısını öz gözdəriynən görüf. Xalamgil gediflər Qarabağda bir əz qalıflar, iki-üç il. Qubatdıda İldırım bəy vardı. O bizə dedi ki, qorxmuyun, daha hər şey həll olunuf, çıxın gedin yerizə, yurduza. Onnan sora, deyir, neçə gün yol gedif gəldih Hacılıya. Gəldih gördüh ki, evləri yandırılar, uçurular, dağıdırlar. Xalamgilin də evləri uçuf-dağılıf. Xalamın anası varmış – Xatun arvad. O, evdən çıxanda onun iki qardaşı, bir oğlu ölmüşümü. Onun qardaşının birini erməni öldürmüşümü. Qapının başına Həzrət Abbas nəziri qoydu. Dedi ki, bı nəziri qoyuram bura, mənim evimi ermənilər yandırməsın. Xalam deyir, Qarabağdan qayıdın gələndə gördüh ki, kənd xarabadı, yandırılar, kül eliyiflər. O vaxtı da ev yoxuymuş da, hamısı damıymış. Bircə Xatun nənənin evi yanmamışdı. Özü də üç yerdən od qoymuşdular, o yanmıyır. Xalam deyir, hamımız doluşdular nənəngilin həməm damına. Sora hamı təzədənən dam tihdi, başdadılar yaşamağa. Onnan sora qaçaq olmadı (5, 214).

XX əsrin əvvəllərində baş vermiş daha bir erməni vəhşiliyini Ağdərə rayonunun Güneypəyə sakini *Mövlamverdiyev İrvaham Alış oğlu* belə xatırlayır:

Bax mənim dədəmin dədəsiin də başını ermənilər kəsif. Mənim dədəmin dədəsi pəhləvan oluf. Bu, gedif qoja camış verif, beşatılan almışımı. Üş dəsdə götürüf gedif erməniin qabağına. Dəsdən birin o yalda qoyuf, birin bu yalda qoyuf, birin də götürüf gedif, girif dəriyə. Görüf bi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

qupba erməni gəlir, onu qırıllar. İkinci qrupba da gəlir, onun da yarsın qırıllar. Üçüncü qrupba da gəlir. Ha qırıllar, erməninin dalı gəlir. Buların da silahı-zadı azıymış. Baxır ki, bütün dəsdəsini erməni qırır, bı təh qalır. Dədəmin dədəsi də pəhlivanmış dana. Erməni-lər görüllər, bına güj çatmır. Okrujeniyaya salıllar kişini. Elə ayağüsdə başını kəsmişdilər dədəmin dədəsiin. Canın üçün, görünər deyirdi, bax bu qənd üçün, kişinin meyidi qumun içində dih qalmışdı, amma başı yoxudu. Erməni tökülüb orda bavamın başın kəsif (6, 145).

Mustafayeva Telli Həbib qızı isə keçmiş belə xatırlayır:

Qardaşım Nəsim kolxoz sədri idi, onnan əlaqədar bizim evə ermənilər gəlir gedirdi. Ermənilər gələndə atam onnaran bir süfrədə oturub çörək yeməzdi. Mütəkgəsini götürüb gedib kənardə dirsəklənib oturardı. Bir dəfə sual verdim ki, dədə, niyə çörək yemirsən? Dedi, bala, düzdü, Nəsim deyir, ermənilər gəlib gedir, amma Nəsim bulların daxilin bilmir. Bunnar çox məkirri millətdi. Biz bulların hər cür üzünü görmüşük.

1918-də ermənilər gəlir o tərəfi zəbt eliyəndə atam deyirdi, 3-4 cavan deyif, biz gedif erməninin qabağını kəsəjeyik, qoymuyajeyik gəlsin biz tərəfdən keşsin. O vaxdı da ermənilər Mollaburan, Mahrızdı, Xanlıx kəntdərinən gəlir belə çıxıflar. Bizim kəntdə Eyvaz oluf, onnan başqa 2-3 oğlan gəlirlər Mollaburanın qabağına ki, burada ermənilərin qabağını kəsəjəhlər. Rəhmətlik atamın öz gözüynən gördüyü şeydi. Deyir, ermənilər həmin uşaxları tikə-tikə doğramışdılar, meyitlərini düzəngah yerdə qoyuf getmişdilər. Kəntdəri yandırmışdılar, ordan addıyıflar Mahmızdıya, ordan da gediflər ayana.

O vaxdı ermənilər hücum eliyəndə Eyvazdını, Qədilini birinci yandırır camahatda qorxu yaratmışdılar. Onda Qədili, Eyvazdı qaçır gəlmişdi Qubatdıya. 1992-də erməni genə Qədilini, Eyvazdını, işğal elədi, evləri yandırdılar. Həmin kətdərin əhalisi köşdü gəldi Qubatdıya. Bir il Qubatdıda qaldılar, 1993-də biznən köşdülər. Eyni variant elə bil genə təkrarlandı (5, 216).

Beləliklə, bu gün Qarabağ camaatından qeydə alınmış xatirələrin əksəriyyətində 1918-ci ildə baş vermiş dəhşətlərin 1990-cı illərin Qarabağ savaşında təkrarlandığı faktı xüsusi vurğulanır. Hadisələrin bu cür davamı haqqında fikirlər görkəmli tarixçi Anar İsgəndərovun tədqiqatlarında, təhlillərində də göstərilir: “1918-1920-ci illərdə, türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qətlər və kütləvi insan qırğını təsadüfi hadisə deyil, “Daşnaksütyun” partiyasının “Böyük Ermənistan” yaratmaq planını reallaşdırmaq yolunda atılan addım və soyqırımı siyasəti olmuşdur. Xalqımıza qarşı 1918-ci ildə törədilən mart soyqırımı kimi faciəli bir tariximizin saxtalaşdırılması və ört-basdır edilməsini təkcə bir tarixi anın unudulması kimi qəbul etmək olmaz. Mart hadisələrinin saxtalaşdırılması xalqımıza qarşı tarixən düşmən münasibət bəsləyən erməni xislətinin gizlədilməsi oldu. Bu isə öz növbəsində XX əsr tariximizdə yeni-yeni qanlı səhifələrin açılmasına gətirib çıxartdı...” (3, 91).

S.Qəniyev də Şamaxı soyqırımından bəhs edərkən məqaləni 1991-ci ilin 20 noyabrında Qarabənd səmasında vurulmuş vertolyot faciəsindəki faktla tamamlayır: 73 il sonra babasını öldürən erməni cinayətkarları onu da (Vahab bəyin qız nəticəsi Zərifə xanımın nəvəsi, televiziya işçisi işləyən Arif Hüseynzadəni - N.H.) öldürdülər. Beləliklə, 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən qətlə yetirilən Vahab bəyin qız nəticəsi Arifin də cəlladı ermənilər olur (7, 250).

Nəticə olaraq deyək ki, xalq arasında söylənilən bu xatirələri vaxt itirmədən qeydə almalı və təbliğ etməliyik. Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək iddiasından dönməyən ermənilərin vəhşiliyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq. Görkəmli bəstəkar Ü.Hacıbəyovun “31 Mart” məqaləsində yazdığı kimi “Bugünkü vəzifəmiz o qara günləri yaddan çıxarmamaq və buna görə də həmişə və hər an hər şeyə hazır olmalıyıq. Borcumuz bu vətəni gələcəkdə hər cür təcavüzdən qorumaq və məmləkətimizi şərəflə yaşatmağa çalışmaqdır” (1).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan, 1919, 31 mart
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, Elm, 1998, 336 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, Qafqaz Universiteti və Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu nəşriyyatı, 2008, 695 s.
4. İmanov M.K. Keçmiş araşdırmanın mühüm bir mənbəyi – xatirələr. Soyqırımlar xalq yaddaşında. Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 296 s.
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IV kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 458 s.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VI kitab. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC , 2013, 465 s.
7. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımının aşığı, el şairi, şair və alim şəhidləri. Soyqırımlar xalq yaddaşında. Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 296 s.

SÖYLƏYİCİLƏR

1. Əliyeva Çimnaz Bayramalı qızı, Qubadlı rayonu, Hacılı kəndi, 1952-ci il təvəllüdü. Təhsilli. Sumqayıtda məskunlaşıb.
2. Mövlamverdiyev İrvaham Alish oğlu, Ağdərə rayonu, Baş Güneypəyə kəndi, 1930-cu il, təqaüdü, Tərtər rayonunun Evoba kəndində məskunlaşıb.
3. Mustafayeva Telli Həbib qızı, Qubadlı rayonu, Qarağashlı kəndi, 1943-cü il təvəllüdü, orta ixtisas təhsilli. Tibb işçisi. Sumqayıt şəhərində H.Z.Tağıyev qəsəbəsində məskunlaşıb.

MARCH SLAUGHTER

Summary

It is evident that after Gulustan and Turkmenchay treaty painful days had started for Azerbaijan people. Historical lands distributed, genocide committed. Terrible tragedies left deep scares in the memory of people. In march 1918 terrible crimes were committed against our compatriots in Baku and other regions of Azerbaijan.

In the article it is talked about the traces of people's memory, reported folklore texts-memories on behalf of the evidencies's children and relatives. The autor criticizes the facts of armenian violence during march slaughter by reference to the sources.

It is noted that, though many years has passed, armenian brutality continues. People still suffer from Armenian oppression.

Key words: armenian, violence, genocide, memory, folklore, mind, fight, injustice.

МАРТОВСКИЕ МАССОВЫЕ УБИЙСТВА

Резюме

Как выяснилось, после Гюлистан и Туркманчайские договоры (контракты) начались болезненные дни Азербайджанского народа. Наши исторические земли были распределены, и был совершен геноцид. Страшные трагедии оставили тяжелые следы в памяти людей. В марте 1918 года в Баку и других регионах Азербайджана были совершены ужасные преступления против наших соотечественников.

В статье рассматриваются следы беспощадной армянской жестокости в памяти людей, в воспоминаниях упоминаются фольклорные тексты сыновей и родственников мучеников. Автор ссылаясь на документы и источники критикует ужасные факты армянской насилии во время мартовской резни.

Отмечается, что, несмотря на прошедшие годы, армянские зверства продолжают. Люди по-прежнему страдают от угнетения и насилии со стороны Армении.

Ключевые слова: армяне, насилие, резня, мемуар (воспоминание), фольклор, память, бой, несправедливость

ELÇİN QALİBOĞLU

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
elcin.galiboglu@gmail.com*

FOLKLORDA CÜMHURİYYƏT HADİSƏLƏRİ

Folklor xalqın ruhu ilə nəinki bağlıdır, o, qədimdən üzü bəri həyatının hər sahəsindəki yaşantılarının canlı ifadəsidir. Hətta folklorda başqa xalqların, mədəniyyətlərin təsiri təbii şəkildə görüldükdə, duyulduqda belə, o, ilk növbədə aid olduğu xalqın mahiyyətinin soraqçısıdır.

Folklor və tarix məsələsinə də bu kontekstdə baxmaq daha ciddi, yaşarı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Azərbaycan folklorunun son yüzildəki hadisələri özündə necə, hansı şəkildə yaşatması faktoloji materialın yaddaşlarda necə qalması ilə yanaşı, yenə də folklora xas variantlılığı, xüsusən tarixiliklə sıx bağlılığındadır. Ona görə ki, yaşadığımız çağın folklorda ifadəsi öncəki çağlardan fərqli olaraq xalq yaddaşında gerçək tarixi, faktlı durumla sıx şəkildə yaşayır. Burada artıq təbii olaraq söyləyici intuisiyası gerçəklik faktlarına əsaslanmalı olur.

Düşüncələrimizi “Folklor və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ənənələri” mövzusunda araşdırma yazımızda təqdim etməyə çalışacağıq. Əslində bu istiqamətdə araşdırmalar hələ istənilən miqyasda aparılmayıbsa da, qarşıda sözügedən mövzuya folklor və tarix sarıdan yanaşma qaçılmazdır. Ona görə ki, bu və ya başqa mövzuya müəyyən zaman kəsiyində müəyyən istiqamətdə yanaşma onun xalq yaddaşında necə yaşamasının canlı sübutu olur. Başqa tərəfdən, son yüzildə dövlətçiliyimizin tarixində baş verən hadisələr nəsillərimizin şəxsində xalqımızın hadisələrə içində olduğu, iştirak etdiyi təbii gerçəklik olaraq yanaşması kimi şərtlənib.

Dövlətçilik - milli, insani nemətdir. Tariximizdə çoxlu fərəhli məqamlarla yanaşı, kədərli məqamlar da olub. Bir millət kimi ayaqda qalmağımızı tarixi təsadüflərə də bağla-maq olar. Ancaq xalqımızın bundan sonra var olması ilk növbədə yetkin insanlarımızın özünü təsdiqi ilə bağlı olacaq.

28 May - Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində özünəməxsus, bənzərsiz hadisədir. Dövlət qurmaq hər millətə nəsib olmur. 28 May - tarixi dövlətçilik ənənəmizin təsdiqi idi. Xalq nə qədər güclü olur-olsun, dövlətsiz sabahı yoxdur. Dövlət - xalqın varlığının təsdiqidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq varlığı dövlətçilik tariximizdə uca hadisə idi. Tariximizin fəlakətli məqamlarına kədərilməklə yanaşı, həm də onlardan dərs götürməliyik. Özəllikcə o dövəndə Rusiya imperiyasının caynağından qurtulmuş Quzey Azərbaycanda milli dövləti gerçəkləşdirmək olduqca çətin idi. Hər bir xalqın yaşamasında, var olmasında onun fərdlərinin oynadığı rol çox önəmlidir. Mahiyyətə özünü dərk etmiş hər bir fərd Vətəndir. Vətən səviyyəsinə yüksəlmək isə asan başa gəlmir. Ardıcıl, dəyişməz yurddaş olaraq qalmaq, torpağı müqəddəs yurd saymaq, onun yaşaması yolunda hər sayaq əzablara dözmək - Vətənə layiq olmaqdır.

Cümhuriyyət qurucuları bunu bacardılar. 20-ci yüzilin başlanğıcında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması son dərəcə bənzərsiz milli hadisə idi. Belə bir məqamda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularını - Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni, Əlimərdan bəy Topçubaşovu, Fətəli xan Xoyskini, Həsən bəy Ağayevi, Nəsib bəy Usubbəyovu, Məmməd Yusif Cəfərovu, Xudadat bəy Rəfibəyovu, Səməd bəy Mehmandarovu, Əliağa Şıxlinskini, Xəlil bəy Xasməmmədovu, Şəfi bəy Rüstəmbəyovu və başqalarını sayğıyla anırıq.

28 May - qürur tariximizdir. 1918-1920-ci illərdə 23 ay mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı son onillərdə artıq xeyli araşdırmalar - kitablar, elmi məqalələr yazılıb. Bunları əlimizdəki az sayda folklor materialı ilə uzlaşdırdıqda davamlı qənaətlərimiz yaranır.

Buradaca bir suala cavab tapmağa çalışaq: həmişə dövlətçilik təfəkkürü ilə yaşayan xalqımızın nədən 100 il öncəki möhtəşəm hadisə ilə bağlı folklor örnəkləri çox deyil?

Səbəb aydındır: AXC-nin ömrü az oldu. Sovet imperiyasının işğalından sonra xalqın nəinki on minlərlə fəal düşünən beyinlər məhv edildi, üstəlik bu hadisə qalanlar üçün “dərs oldu”. Deməli, yuxarıda yaranma səbəbini axtardığımız problemi dərinləşdirən başqa (başlıca) faktor həm də xalqın düşüncəsinin zorlanması, folklor yaddaşının qorşaldılması idi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Biz sözügedən mövzuya beynəlxalq konfransın keçirildiyi Lahıç qəsəbəsi, ümumən bu bölgədə 100 il öncə - bundan da öncə və sonralar xalqın yaddaşında baş verən hadisələrə baxışımızı ifadə etmək istədik. Ona görə ki, o zaman Bakıda – Cümhuriyyətin süqutundan sonra bölgələrdə bu hadisənin xalqın yaddaşında necə reaksiya doğurmasını izləmək sadəcə, folklor mövzusu deyil, ağrı-acılarımıza reaksiyamızın canlı yaşadılması, sabahımızda dərs almağımız, səhv etməməyimiz üçün yaddaş örnəklərimizdir.

Lahıç qəsəbəsi özünün tarixən qədimliyi ilə yanaşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqu və qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1920-ci ilin 28 Aprelindən sonra təxminən iki ay yarım sığındığı, məşhur “Əsrimizin Səyavuşu” əsərinin yazıldığı tarixi ünvan kimi tanınır.

Ümumən Azərbaycanın Dağlıq Şirvan bölgəsində “Folklor və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ənənələri” mövzusunda faktoloji material axtarışı aşağıdakı istiqamətlərdə bizə ipucu verir:

1. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Bakıdakı qırğınlarla yanaşı Şamaxıda və ətraf kəndlərdə total qırğınlar törətməsi nəticəsində xalqın yaddaşında yaşayan rəvayətləşmiş hadisələr, bu haqda rəsmi faktlar;

2. M.Ə.Rəsulzadənin bölgəyə sığınacaq məqsədilə gəlişi, bu hadisə ilə bağlı yaddaşlarda rast gəlinən nadir xatirələr, söylənilənlər;

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən öncə və Cümhuriyyət dönəmində dövrün müəyyən çatışmazlıqları, hadisələri ilə bağlı yaddaşlarda yaşayan hadisələr;

4. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaddaşlarda total kollektivləşməyə, zorakı birliyə, ailəçiliyə zidd olaraq meydana çıxan hadisələrlə bağlı söylənilənlər və s.

Göründüyü kimi, mövzu araşdırıldıqca ilk növbədə folklor yaddaşı üçün yeni-yeni qatlar ortaya çıxır.

Uzun müddət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü “Bəy-xan hökuməti” kimi təqdim edilib. Ümumiyyətlə, ağıllarda, yaddaşlarda “bəy-xan mövzusu”ndan danışılarda o saat sanki AXC dövrü canlanırdı. Yəni sovet ideologiyası AXC-ni (Müsavət) ardıcıl olaraq gözdən salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. İstər-istəməz bu cür təbliğat insanların yaddaşında ziyanlı izlərini qoyurdu.

Ağrı-acının, çətinliyin xalqın yaddaşında obrazlaşması, rəvayətləşməsi, çıxış yolunun axtarılması təsadüfi olmur. İnsanların ədalətli cəmiyyət axtarışları həmişə olub.

Bölgənin böyük kəndlərindən olan Ağsu rayonunun Kalva kəndində (keçmiş Şamaxı qəzası, indiki Ağsu rayonu) konkret zamanı bilinməyən bir rəvayət yaşayır: “Kalvada Nigar adlı sinədəftər bir qarı yaşayırmış. Xan-bəy dövrü kəndlilərdən “biyar”, “töycü” yığılan zaman idi. Xanın adamları yaşı 100-ü keçən düşkün Nigar adlı bir qarından da vergi tələb edirlər, verməsə, biyara aparacaqlarını deyirlər. Kimsəsiz və yoxsul Nigar yanıqlı-yanıqlı deyir:

Mən belə bir biyar görməmişdim,

Nigara biyar görməmişdim.

Əl birçəyə qoymuşdum,

Qarıya biyar görməmişdim”.

(Söyləyəni: Tubu Təhməz qızı - 102 yaşında: Vəfat tarixi 1972-ci il, Kalva sakini Xuraman İmaməlievadən toplanıb, 2000), (1).

Bu mətnə idarəçilərin zülmündən əzab çəkən sinədəftər qarının başına gələn folklorlaşdırılıb. Sovet ideologiyasının başlıca hədəfi olan köhnə dünyanın – “xalqın qanını soran bəylərin, xanların bir sinif kimi ləğv olunması” istəyi o saat Müsavət da yada salır, “onun ünsürləri ilə mübarizənin aktuallığını” qabardırdı.

Mətn:

“Topal rəhbər” adlı olmuş hadisə:

“Keçən zamanlarda kəndin yüzbaşısı topal olur. O, rayona tabe olduğu şəxslərin yanına gəlir. Onlarla xoş-beşdən sonra rayon rəhbəri soruşur ki:

–A topal, kənddə əməlli-başlı bir adam tapmırdılar, səni yüzbaşı seçiblər? Sən bu hal ilə bizim çağırışa çətin ki, gəlib-gedəsən!

–Ağa, əvvələn, bu mənim qismətimdi. Sonrasına qalanda kəhər atın canı sağ olsun, mənə sizin hüzurunuza gətirəcək. O barədə qətiyyənlə narahat olma...

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

(Seyid Əzizov, müəllim)

Həşiyə: Yüzbaşı seçkisində seçki hüququ olan şəxslərin hərəsinə bir qoz verərdilər. İki namizəd elan olunardı. İki-üç ağsaqqalın nəzarəti altında iki sərnic qoyarmışlar. Seçicilər istədikləri şəxsi seçmək üçün qozu sərniclərə atarmışlar. Axırda qozu sayardılar. Kimin qozu çox olsaydı, o, qələbə qazanarmış” (1).

Yenə də həmin söyləyicidən toplanmış bir mətnə diqqət yetirək:

“Nemət oğlu Şirinlə İsgəndər bəyin əhvalatı

...Nemət oğlu Şirinlə qan qohumluğumuz var. Bəylik dövründə Şirin bəydən icazəsiz gur saç saxlayardı. Ona “qabağından yeməz Şirin” deyərdilər. Bəyin qulağına çatır ki, Şirin həddini aşır. İsgəndər bəy onu çağırtdırır və tələb edir ki, get, rəiyyət oğluna saç saxlamaq olmaz, saçını qırxdır. Şirin tərslik edir. Bu hal bəyə bərk toxunur. Acıqlanan bəy onun saç və birçəklərini küt alətlə - balta ilə qırxdırır əzab verir. Aradan çox keçmir, bəylik dövrü sona çatır. Bəylərin çoxunu Göyçay həbsxanasına salırlar. İsgəndər bəyi də eləcə. Cəzasını çəkən bəy Kalvaya qayıdır, özü də nə kökdə. Bəy hara getsin, nə etsin, gəlir Şirinin qapısına. Məlul-məlul baxır Şirinə. Şirin heç nə olmayıbmiş kimi onu aparır evinə, pal-paltarını bir neçə günə təmizləyirlər. Biz həmin bəyin görüşünə getmişdik. Xəcalətli idi Şirinin yanında. Şirin isə bircə kəlmə bunu dedi ki, keçən işdən mərd igidlər pozulmaz (Söyləyənə Tubu Təhməz qızı, 102 yaşında, Qalib Soltanoğludan yazıya alınıb, 2000)” (1).

Buradaca bir məqama diqqət çəkmək gərəkdir. Əlbəttə, dövlətçilik tariximizdə bənzərsiz hadisə olan AXC-nin əməkçiyə - fəhlə-kəndliyə münasibətini, strategiyasını, eləcə də taktiki gedişlərini idealizə etmək olmur.

28 May hadisəsi elə bir çağda baş verdi ki, dünya sosializm həşirində idi. I Dünya Savaşı sonuna doğru sosializm kabusuna aşırı dərəcədə meyil artdı. “Fabrik-zavod fəhlələrə, torpaq kəndlilərə!” şüarı çox cəlbedici idi. 20-ci yüzilin başlanğıcında özəlliklə Rusiya imperiyasındakı xalqlar sosializmə sürükləndikləri dərəcədə onların milli hissələrini də alışıdırıldı. Ancaq gerçəkdir ki, Rusiya imperiyası Oktyabr inqilabından sonra başqa bir biçimdə varlığını təsdiq etdi.

Ötən yüzilin 70-ci illərinin axırlarında Kalvadan toplanmış bir mətni təqdim edirik:

“İnqilabçı Məşədi Əzizbəyov tez-tez kəndlərə gəlmiş. Kalvaya gələndə dəmirçi Əlif kişigildə qalırmiş. O, atamın yaxın dostu idi. Növbəti dəfə Kalvaya gələndə mən dünyaya gəlmişdim. Atam söyləyirdi ki, dostumun xatirinə sənə onun adını verdim: Ağaməşədi (Ağaməşədi Yarıyev, dəmirçi, usta)” (1).

Məndən aydın olur ki, hadisələr 1917-ci ildən sonra baş verir. Olduqca cəlbedici görünən sosializmə çağırışlar Azərbaycanın da kəndlərini çulğayır. Bəy oğlu Məşədi Əzizbəyovun sosializm ideyasına vurulması kəndlilərin ideologiyaya çağırılması üçün göydəndüşmə fürsətlərdən idi. Ümumən 20-ci yüzilin əvvəllərində dünyada sosializm ideyası kütlələrin diqqətini cəlb edirdi. Təsadüfi deyil ki, az sonra Rusiya imperiyası bu ideologiya əsasında yeniləndi, SSRİ adı altında işğalçılıq törətdi.

100 il öncə xalqımızın başına gətirilən növbəti soyqırımlardan bir fakt:

1918-ci ilin martında ermənilərin soyqırımı törətməsi nəticəsində Şirvanın 58 bölgəsində – Şamaxı və ətraf kəndlərdə 3632 nəfər kişi, 1771 nəfər qadın, 956 uşaq vəhşicəsinə öldürülüb, cəmi 7 nəfər yaralının olduğu müəyyən edilib (2, 134-136).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Fövqəladə İstintaq Komissiyasının məlumatına görə, qanlı hadisələr – soyqırım zamanı Kalva kəndindən 250 kişi, 150 qadın, 100 uşaq vəhşicəsinə öldürülüb, 2 nəfər yaralanıb.

Qonşu Dilman kəndində bu göstərici daha çox olub. Beləliklə, Dilmanda 585, Xatmanda 120, Hacmanda 130 nəfəri, Kalvada isə 500 nəfəri qətl ediblər (2, 134).

Bölgədə soyqırımlarla bağlı xalqın yaddaşında yaşayan rəvayətlər var.

AXC xalqımız üçün belə dəhşətli, ölüm-dirim zamanında quruldu. Ümumiyyətlə, 1918-ci ilin mart-aprel aylarından sonra qaradaş türk ordusunun ciddi köməyi ilə soyqırımların qarşısı alınsa da, milli dövlətin mövcud olduğu 23 ayda da çoxlu itkilərimiz oldu.

Hələ Şirvan bölgəsində AXC-nin süqutundan sonra M.Ə.Rəsulzadənin bölgəyə sığınaacaq məqsədlə gizli gəlişi, bu hadisənin yaddaşlarda rast gəlinən nadir soraqlarına gəlincə, öncə Kalva sakini, 77 yaşlı ziyalı Qalib Soltanoğlunun 1977-ci ildə Müsavat vaxtı firqə komitəsinin sədri olmuş Qeybullax Xəlilovdan eşitdiyi, ilk dəfədir çap olunan bir mətnə diqqət yetirək:

“ M.Ə.Rəsulzadə Kalvada:

Kalvalı Şirin Nemətoğlu tez-tez Şamaxıya kababçılar üçün səbətlərdə kömür apararmış. 1920-ci ilin yazında yenə kababxanaya kömür aparır. Kababçı ilə yaxın dost imiş. Kababçı ona etibar etdiyindən deyir ki, Şirin, qonaqlarım var, Kalvaya aparacaqsan. Şirin kişi bilmir qonaqlar kimdir. O, axşamdan keçmişə kimi gözləyir, gecəynən qonaqları kəndə gətirir. Sən demə, qonaqlardan biri M.Ə.Rəsulzadə imiş”.

Bu söhbəti 1977-də kəndin ağsaqqalı, Müsavat vaxtı firqə komitəsinin sədri olmuş Qeybullu Xəlilov söyləyib. Qeybullu kişi hadisəni Q.Soltanoğluya kənd içində (camaatın hər gün topladığı yer – E.Q.) qorxa-qorxa danışmış ki, birdən eşidən olar. Xahiş eləyib ki, bir sənə deyirəm, heç kəs bilməsin.

Deməli, Qeybullu kişi Şirinlə çərər qonşusu imiş. Rəsulzadə soruşur ki, kəndin firqə sədri hardadır? Şirin gedib Qeybullanı çağırır ki, bir bizə gəlginən. Qonaqlardan biri onlara Rəsulzadə olduğunu bildirir. Burada Qeybullu kişinin diqqəti çəkən bir müşahidəsi var. Danışmış ki, Rəsulzadə paltarını soyunanda sarındığı üçrəngli bayraq göründü. O, soruşur ki, Müsavatın üzvlərindən kim var. Qeybullu kişi bir neçə nəfərin adını çəkir. Rəsulzadə və dostunu gecəynən Şirin kişi qonşu Basqal kəndinə aparır, orada etibarlı adama təhvil verir. Qonaqlar burdan da Lahıca gedirlər.

O zaman lahıçlıların Şamaxıya əlverişli yollarından biri də Kalvadan keçirmiş. Habelə kalvalılar tez-tez Lahıca gedirlərmiş.

Yazıçı Manaf Süleymanov “Lahıç (etnoqrafik bədii lövhələr)” kitabında yazır: “...Bəna Hacı Əhmədin evi (birinci bina sağ əldədir, Nəzəralı və qardaşı Kərbəlayı Xalığın evi ikincidir... Nəzəralının qızı Gözəl xanım həqiqətən qəsəbənin gözəli idi.

... Gözəl xanımın ata evi tarixi bina hesab oluna bilər. 1920-ci ilin mayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə dostu, silahdaşı Abasqulu Kazımzadə ilə bərabər Lahıca pənah gətirəndə ilk gecəni bu evdə qalmışdı. Onları Şamaxıdan Gözəl xanımın əmisi Kərbəlayı Xalıqla çarvadar Kərim əmi gətirmişdi.

Axıncı nəql edirdi ki, qab-qazanı satıb lazımı şeylər almışdıq, evə qayıdacaqdıq. Kərbəlayı Xalıq gəldi ki, iki nəfər Lahıca getmək istəyir. Çox mötəbər adama oxşayırlar. Yaxşı kirə haqqı verirlər. Götürək? Razılaşdım. İkinci çağı düşdük yola, Kalva, Sulut yolu, Hərəmilər meşəsilə gəldik, gecə yarı çatdıq Lahıca. Kərbəlayı Xalıqgildə gecələdik” (3, 24).

Bu, başqa bir söyləyicinin dilindəndir. M.Süleymanlı da şübhəsiz, hadisəni eşitdiyi kimi yazıb. Peşəkar yazıçı olaraq mənə bu və ya başqa əlavə etdiyini, ya da ixtisar etdiyini demək mümkün deyil. Ancaq Rəsulzadəni Kalvaya gətirənlərin içərisində Şirin kişinin adının olmaması söyləyici tərəfindən mexaniki unutmazlıq kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələ burasındadır ki, Şirin kişi o zaman gənc, qabağından yeməyən (yuxarıdakı mətn də bunu göstərir - E.Q.) bir şəxs imiş. Məhz qonaqların təhlükəsizliyi, sonda Lahıca aparılması üçün yolda etibarlı, sınaqlardan çıxmış, güvənəli Şirinə ehtiyac yaranıbmış.

M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu” əsərinin ön sözündə Lahıca gizli gedişi haqqında yazır: “Bolşevik istilasına kədərli-ələmli bir fakt idi. Bir aya qədər Bakıda saxlandıqdan sonra, bir arkadaşla bərabər Bakını tərk etmiş, Gürcüstana keçmək üçün yola çıxmışdıq. Hadisələr və təsadüflər bizi bir çox dağları və dərələri gəzdirdikdən sonra Şamaxı qəzasında Lahıç adında tanınmış bir qəsəbədə saxlanmaq məcburiyyətində buraxmışdı.

...Qaldığımız evi tədbir üçün dəyişmək lazım gəldi. İkinci dəyişdiyimiz yer mənə çox uyğun gəlmişdi. Ehtimal ki, təqibdən bir müddət uzaq olmaq üçün bura daha sərfəli idi. Fəqət Lahıç dağlarının ən möhtəşəmi olan Nihala baxan gözəl mənzərəsi, Girdman çayının gecə ay işığında oxşayıcı axıntısı və yad gözündən uzaq olan kiçik bağçası ilə o anda yaşadığım ruh halını kağız üzərinə tökmək üçün ən əlverişli şərtlərə malik idi. Altıncı gün yenə yerimizi dəyişməyə məcbur olduq. İki günlüyünə bizi başqa bir evə köçürtdülər. Burada sonuncu bölümün qaralmasını bitirdim.

Artıq Lahıçda qala bilmirdik. Evlərində müsafir olduğumuz vətəndaşların bir qismi qaralanmış, kənd ümumi gözetilmə təhdidi altında qalmışdı. Bir an əvvəl Lahıçı tərk etmək gərək idi. Boşa çıxan iki təşəbbüsdən sonra dağlıq sahədən enib ovalığa gəlmişdik”.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Siyavuş” meydana gəlməsi ilə Lahıcdakı kitabxana sahibi, bizi bir ata kimi bəsləyən o sevimli ixtiyar və nəhayət, ölüm təhlükəsinə qarşı əmanəti şahid kimi göstərən o mərd kənd-lilərə borcludur. Burada onlara mənən təşəkkür etməyi vəzifə sayıram”.

Bəs o “kitabxana sahibi” kimdir?

M.Süleymanov yazır: “Piştə məhəlləsinə Şah küçədən qalxan iki darısqal küçənin arasında Nəsrulla bəy oğlu Əliabbas bəyin ikimərtəbə imarəti yerləşirdi... Əliabbas bəyin ən gözəçarpan əməli qəsəbənin lap mərkəzində-İnqilab komitəsi, Yoxsullar komitəsi və Milis şöbəsinin yaxınlığında - 1920-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə və Abasqulu Kazımzadəni qorxmadan, heç kəsdən çəkinmədən 20 gündən çox evində saxlaması idi.

Yalan nə olduğunu bilməzdi. Güllə çaxsaydılar, kipriklərini qırpmazdı” (3, 86).

Artıq buradan aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə ilə birgə Lahıca gələn başqa qonaq Abasqulu Kazımzadə imiş.

Bilinən fakt odur ki, Müsavat Partiyasının əsası Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə əmisi oğlu Məhəmməd Əli Rəsulzadə, habelə Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu tərəfindən Bakıda 1911-ci ildə qoyulub.

Kitabdan aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə Lahıcdakı Müslümzadələrlə qohumluğu olub: “Qalayçı Əzizin dükanı arxasında Müslümzadələr nəslə yaşayırdı. Bibim Gülab xanım bu ailədən Məşədi Ələkbərin arvadı idi. İki qızı, Məşədi Rza adlı bir oğlu vardı. Məşədi Rzanı əmim Kərbəlayi Nəsrulla Bakıya gətirdi. “İttihad – İraniyan” məktəbinə daxil olub oranı bitirdi. Ramanada təməddül məktəbinin direktoru oldu. Müslümzadələrdən Əb-dül Əli, Əliəsgər, Damad və Səfər Bakıda işləyirdilər. Damad M.Ə.Rəsulzadənin qızı Firuzəyə evlənmişdi. Uşaqları və nəvələri var. Damadı 1937-ci ildə tutdular. Elə o gedən oldu. Məhəmməd Rzanı da müsavətçi kimi tutub şimala sürgün etdilər, orda da vəfat etdi...” (3, 86).

Söyləyici – Ağsu rayonu Kalva kənd sakini, 1951-ci il təvəllüdü İmaməliyeva Xuraman Ağalar qızı Qafqaz İslam Ordusunun bölgəyə gəlişi haqqında materialı 1870-1972-ci illərdə yaşamış ata nənəm Kazımova Tubu Təhməz qızından eşidib: “Tubi nənə danışırdı ki, türklər gəldilər bizi xilas elədilər. Bir dənə panis var idi – qara çıraq. Bir türk əsgəri dedi ki, ana can, o panisi mənə verərsən? Dedim can ana, sənə qurbanı. Türklərdi axı, bizi qurtarıblar” (1).

M.Süleymanovun kitabındakı “Türklər Lahıca” bölümündə Qafqaz İslam ordusunun döyüşçülərinin bu ucqar kəndə belə gedib çıxmasından söz açılır. Həmin hadisə yad-daşlarda belə yaşayır: “Niyal dağında ermənilərlə vuruşda düşmənin xeyli əsgəri “aftafa” bombalarından xəsarətlənmiş, qorxub geri çəkilməyə vadar olmuşdu. Məharətli pirəqonumlu atıcılar 13 əsgəri və Arsen Əmiryanın müavini olan mayoru öldürmüşdülər. Bir nəfər də yaralı əsir tutmuşdular. Əsir sorğu-suala belə cavab vermişdi: “Bizə hələ Bakıdan çıxanda deyirdilər ki, Lahıca kəndinə gedəcəyik. Çox dövlətli camaat orda yaşayır. Oranı götürsək, çoxlu qızıl qarət edəcəyik. Dövlətin qədəri yoxdur”.

Birdən xəbər gəldi ki, türklər Kürdəmiri ermənilərdən təmizləyib Ağsunu keçib Şamaxıya yaxınlaşdılar. Sonra səs düşdü ki, Lahıca gəlirlər. Günlərin biri 25 türk hərbiçisi at üstündə Lahıca varid oldu”.

Qabaqda bayraqdar yoğun səslə oxuyurdu:

Arş irəli, marş irəli,
Türk əsgəri dönməz geri (3, 230).

Bayraqdarın arxasınca ağ və kəhər at yanaşı irəliləyirdi. Ağ atın belində türk hərbiçilərinin başçısı miralay Məhyəddin bəy, kəhər atda Lahıca əhli tacir və sözü ötən Sərxan bəy Nəsrulla bəy oğlu.

Türklərin gənclərlə hərbi məşq keçirməyi nəinki Lahıca, ətraf kəndlər üçün də möcüzə hesab edilirdi. Hərbi məşq cavanları mərdliyə, vuruşa sövq edirdi”.

Bu yerdə M.Süleymanov sıra ilə yürüş zamanı milli nəğmələr oxunduğunu yazır:

Söyləyiniz ey buludlar, türk ordusu keçdimi?
Arslan oğlu Qərbə tərəf getdimi?

Yaxud

Feyz zəfərdən gliyor bizlərə,
Arş, igidlər, Vətən imdadına!
Altı da bir, üstü də birdir yerin,
Arş igidlər, Vətən imdadına!

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Xəyyat” təxəllüslü Həbib Övliyanın ermənilərin Niyaldağda məğlub edildiyi barədə yazdığı şeəri də hər yerdə oxunurdu.

Girdmandır çayları,
Səlim Soltan yaylaqları,
Niyaldır səngərləri
İgid Lahıc, ay Lahıc (3, 321).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaddaşlarda total kollektivləşməyə, zorakı birliyə, ailəçiliyə zidd olaraq meydana çıxan hadisələrlə bağlı söylənilənlər və s.-ə gəlincə, bir mətndə deyilir: “Mən hökumətlə yaşaya bilmirəm”.

Kalvada Abdul adında bir kişinin Kövsər adında qadını vardı. Kövsəri kənd sovetinin sədri təyin edirlər. Kövsər dövlət qulluğu ilə əlaqədar tez-tez rayon mərkəzinə getməli olur. Bir sözlə, ev işlərinə vaxtı qalmır. Çətinliyi görən əri Abdul kişi Kövsər xanımı boşamaq qərarına gəlir. Abdul kişi yanıqlı-yanıqlı soruşanlara: - Mən hökumətlə yaşaya bilmərəm. (Söyləyici: Kamal Babakişiyev, müəllim, 89 yaş), (1).

Tarixin ağ ləkələri.1929-cu ildə 9 nəfər - Bayraməli, Səfərbala, Əbil, Alıcan, Bəx-tiyar, Xasay, Ələvsət, Hacıqulu bir də mən kolxoza könüllü üzv yazıldıq. Bayraməlini özümüzə sədr seçdik. Cəmi bir cüt öküzüm var idi. İkisini də kolxoza verdim. Kəndin Çalabağ, Zəlbil, Cırığ sahələrində taxıl əkdik. Yaxşı məhsulumuz oldu. Hamının kolxoza marağı artdı. Bir il sonra kolxozçuların sayı 40 nəfər oldu. Biz taxıldan savayı kartof əkir, maldarlıq və meyvəşiliklə də məşğul olurduq. 1932-ci ildən bütün camaat kollektivləşməyə keçdi. Komsomol, partiya təşkilat katibi, bağ briqadiri olmuşam. Qaraguruhçu dəstələr Kalvanın ən namuslu və işgüzar oğullarını ləkələməyə çalışdılar. Olmazın iftira və böhtan atırdılar. Bizi günahlandırdılar ki, guya Türkiyə tərəfdarıyıq. Bu fikir heç birimizin ağına belə gəlmirdi. Mən 1937-ci ildə Arxangelski vilayətinə sürgün edildim. 1942-ci ilə kimi orada qaldım. 1942-dən 1945-ə kimi Saratovda, 1948-ci ildən 1955-ci ilə kimi Qazaxıstan SSR-də yaşadım. SSRİ prokurorluğunun 6 sentyabr 1955-ci il tarixli qərarı ilə mənə də bəraət verildi. (Camı Kazımov, “Birlik” qəzeti. 18 fevral, 1989-cu il). (1)

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan zaman Kalva bəyləri ailələri ilə birlikdə repressiyaya məruz qalaraq müxtəlif rayon və şəhərlərə sürgün ediləblər. Onlar həbs edilərək bəyzadə olduqları üçün günahsız olaraq güllələnəblər.

Aşağıdakı faktları toplama materialı olaraq təqdim etməkdə məqsəd bəylərin idealizəsi yox, 1920-ci illərdən sonra sovetizmin bölgədəki amansız davranışlarına diqqət çəkməkdir. Kəndərli haldır ki, yaddaşlarda o dövrlə bağlı demək olar, çox az bilgi var. Bu və başqa məlumatların əldə edilməsində bizə yaxından kömək etmiş Qalib Soltanoğluya saygımızı bildiririk.

Böyük bəyin 5 oğlu, 4 qızı olub. Oğlanlarının hamısı təhsil alıblar. Əsl adı Sultan Umud oğlu olub. 1928-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Qazax rayonun Muğanlı kəndinə sürgün edilib. 1932-ci ildə Şamaxıya qayıdıb, 1941-ci ildə orada vəfat edib.

Fətəlibəyli Böyükağa Sultan oğlu - Kalvada rus dilində ali təhsil alan ilk ziyalı olub. Peterburq Universitetinin riyaziyyat fakültəsini bitirib. Şamaxı şəhərində əvvəl müəllim, sonra Şamaxı rayon xalq maarif şöbəsinin müdiri, Şamaxı pedaqoji texnikumunda müəllim işləyib. Bir oğlu, bir qızı olub. Oğlu İsmayıl Fətəlibəyli təyyarəçi olub. Ruqiyyə adlı qızı olub.

Fətəlizadə Ağasəf Sultan oğlu - 1907-ci ildə Kalvada anadan olub. 1915-ci ildə dörd illik kənd məktəbinə daxil olub. 1920-ci ildə oranı bitirib. 1922-1926-cı illərdə Bakı Kaşı Pedaqoji Texnikumunda təhsil alıb. 1926-1930-cu illərdə V.İ.Lenin adına API-nin (indiki ADPU) Pedaqoji fakültəsinin ictimai-tarix bölməsində oxuyub. Bakıdakı 48 və 24 saylı məktəblərdə dərs deyib. Ağasəf Fətəlizadə 1930-cu ildə Naxçıvan Pedaqoji texnikumunun tədris hissə müdiri vəzifəsinə göndərilib. 1931-1932-ci illərdə orduda xidmət edib. Şuşa Pedaqoji texnikumunda (1932-33), Naxçıvan Xalq Təhsili Komissarlığında metodist işləyib. O, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığında (34-35) işləyib. Bakı Səbəyil rayonu 6 saylı məktəbinin direktoru olub. Keçmiş S.M.Kirov adına (indiki BDU-nun) qədim dünya tarixi kafedrasında assistent, 1941-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq maarifi Komissarlığında tarix üzrə metodist işləyib. 1941-ci il iyun ayının 25-də öz mənzilində həbs edilib, SSRİ XDİK-nin qərarı ilə 5 il azadlıqdan məhrum edilib. 1943-cü il mart ayının 6-da Sverdlovsk vilayətinin Tavada şəhərində vəfat edib. A.S.Fətəlizadə 1946-cı il noyabrın 10-da bəraət alıb (ölümündən sonra).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Xatırladaq ki, A.S.Fətəlizadənin həyat yoldaşı Sona xanım Azərbaycanın dahi şairi H.Cavidin doğma bacısı qızıdır. Oğlu Rəşid (1932) bioloq, qızı Firəngiz (1941) kimyaçı olublar. Bakıda yaşayıblar.

Q.Soltanoğlunun xatirəsi: “1999-cu ildə rəhmətlik Sona xanımla 2 dəfə görüşdüm, 1907-ci ildə Kalvadan çıxdığımı söylədi. Ağasəf bəyə qoşulub qaçdığımı, 3 ay gizləndiklərimi, dayısı Cavidin tələbəsi olduğumu və rəhmətlik şair dayısı Cavidin onları üzə çıxardığımı (hədiyyələrlə) deddi. Ancaq nə qədər xahiş etdimsə, şəklini (kitab üçün) vermədi. Ağasəf bəyə sadıqlığını sübut etdi. Ürəyinin üstündən Ağasəf bəyin köhnəlmiş arxası karandaşla yazılmış şəklini çıxarıb göstərdi və dedi ki, Ağasəf kimi oğulları Allah təsadüfən verir. Mərhaba, Sona xanım! Sənin pak sədaqətin indiki gənclərə örnək olsun!”

Hacı Mürsəli bəy - Sultan Umud oğlu - Böyük bəyin əmisi oğlu olub. 1928-ci ildə onları ailəvi Rusiyanın Miltokul şəhərinə sürgün ediblər. 1936-cı ildə qayıdıb Bakının Bülbülə və Əmircan qəsəbələrində məskunlaşdılar. Hazırda bu bəyin nəslinin nəvə-nəticələri orada yaşayırlar. Böyük bəy 1885-ci ildə mülkünün bir otağını məktəb elan edib. Əvvəllər “rus-tatar”, sonralar dördillik məktəb kimi fəaliyyət göstərib. Mirzalı bəy və Hüseyn bəy adlı oğulları bu məktəblərin müəllimləri olublar...

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qaliboğlu E. (İmaməliyev) şəxsi arxivi.
2. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı-Nurlan, 2003, 229 s.
3. Süleymanov M. Lahic (etnoqrafik bədii lövhələr). Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 1994, 272 s.

THE TRADITIONS OF FOLKLORE AND AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

The article considers folklore examples in the folklore of the Mountainous Shirvan region related to the ADR and it is approached to the subject on the base of actual materials:

Historical facts about the Armenian people's memory in the memory of the Armenian people in 1918 as a result of the Armenian massacres in various parts of Azerbaijan, including the massacres in Baku, as well as in the Shamakhi and surrounding villages;

M.A.Rasulza-deh's arrival to the region for shelter, the rare memories of the events associated with this event etc.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, people's memory, M.A.Rasulzade, Shamakhi, Kalva, Lahij

ФОЛЬКЛОР И ТРАДИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В статье рассматриваются фольклорные образцы горной части Ширванской области, живущие в народной памяти, тема рассматривается с точки зрения фактического материала:

События, 1918 года, накануне образования Азербайджанской Демократической Республики в результате геноцида совершенного армянскими вооруженными формированиями в разных регионах Азербайджана, в том числе наряду с массовыми убийствами в Баку, Шемахи и близжайших селах превратившиеся в легенду, жившие в народной памяти, официальные факты об этом;

Прибытие в регион М.Э.Расулзаде, с целью убежища, редко встречающиеся воспоминания в памяти, связанные с этим событием, рассказы;

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, народная память, М.Э.Расулзаде, Шемахи, Калва, Лахыдж

ZÜMRÜD MƏNSİMOVA

*AMEA Rəyasət Heyəti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
zumrudibrahimqızı@gmail.com*

ZAQATALA AŞIQLARININ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN MİLLİ AZADLIQ HƏRƏKATININ İZLƏRİ

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dövlətçiliyimizin qorunması, ərazi bütövlüyümüzün pozulmaması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaşaması naminə canını fəda edən şəxsiyyətlər, elm-ədəbiyyat xadimləri, el aşıqları az olmayıb. Tarixdə öz yurdunu qoruyan insanlarımızdan danışanda o dövrün aşıqlarını da xatırlamalırıq. Bildiyimiz kimi, Aşıq Nəcəf, Molla Cuma Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd kimi, aşıqlarımız erməni terrorunun qurbanı olmuş, Qaçaq Hüseyn, Aşıq Bəkir kimi el sənətkarlarımız azadlıq uğrunda həm sözlərin gücü ilə həmdə qollarının qüvvəti ilə düşmənlə daima mübarizə aparmışlar. Getdikləri yolun harda və necə bitəcəyindən arxada gözü yaşlı buraxdıqları doğmalarının aqibətindən aslı olmayaraq, onlar mətnlə əyilməz iradə ilə sinələrində vətən eşqi, azadlığa çıxmaq istəyi ilə irəliləmiş, hər zaman mübarizələrinə davam etdirmişlər.

Multikultural mühit kimi tanınan Azərbaycanın şimal bölgəsində Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, tarixən çiyin-çiyinə yaşayan azsaylı xalqların da nümayəndələri bu birgə mübarizədən heç vaxt çəkinməmişlər.

Əsrlər boyu ermənilər müxtəlif siyasi səbəblərdən Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində eyni zamanda Şəkiddə, Zaqatalada məskunlaşmışdılar. Təkcə 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsinin gedişində İrandan, o cümlədən Azərbaycanın cənub ərazilərindən Zaqaqaziyaya, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına, əsasən də Qarabağa 18 min erməni ailəsi köçürülmüşsə, 1830-cu ildən bu göstərici 40 mini keçmişdir (5, s.49).

Hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından çox-çox əvvəl XIX əsrin 60-70-ci illərinə getsək görərik ki, azadlığa haraylayan xalqın nümayəndələrini ya böhtan edib vətəndən uzaqlara sürgün etdirir, yaxud da min bir kələklə qaranlıq zindarlarda qoyurdular. Özlərini dost, qardaş kimi göstərən multikultural, sülsevər bir mühitdə yaşamağımızdan istifadə edən Ermənilər hər zaman araya nifaq salmış xalqı bir-birinə qatmış, saz-söz adamlarını, bir elin, obanın dərini dilə gətirməyə bacaran, sözün, qələmlərinin gücü ilə çələng hörən sənətkarlarımıza kələk qurmuş, onları nahaqqın qurbanı etmişlər.

Azadlıq hərəkatına Zaqatala aşıqlarının yaradıcılığında bir neçə istiqamətdən yanaşmaq olar: Və dövrə görə bir neçə qismə bölünür:

- Cümhuriyyətdən əvvəl Zaqatala aşıqlarının yaradıcılığında azadlıq hərəkatı izləri
- Cümhuriyyət dövrü
- Qaçaq aşıqları
- Cümhuriyyətdən sonrakı dövrlər

Aşıq Məhəmmədin dövründə ermənilər öz məclislərinə Azərbaycan aşıqlarını çağırırdılar. Aşıq Məhəmməd dövrünün sayılıb seçilən haq aşığı olması, öncə görənliyi, qondarma erməni aşıqlarını hər zaman narahat etmişdir. Əslində belə sənətkarların olması onların yerlərdəki hərəkatlarına mane olurdu. Deyilənlərə nümunə olaraq Zaqatalalı Aşıq Mədətdən yazıya aldığımız bir əhvalata diqqət yönəltməklə məsələyə aydınlıq gətirmək istəyirik.

Deyilənlərə görə Aşıq Məhəmməd qondarma erməni aşıqları olan Aşıq Sarkisyan və Aşıq Bağdasarın dəvəti ilə öz şeyirdləri Təmaz və Qurbanla gedir. Və həmin məclisdə ustad sənətkarı bir çox sınaqlardan keçirdikdən sonra bir bəhanə tapa bilmədikləri halda onu aşına zəhər qatıb öldürürlər. Onun şeyirdlərindən Təmazın dili tutulmuş, Qurban isə uzun müddət dəri xəstəliyindən əziyyət çəkmişdir. Heç biri əvvəlki kimi çalıb-çağıra bilməmişlər. Bəzi mənbələrdə isə Məhəmmədin ermənilər tərəfindən şeyirdləri ilə birgə zəhərlənib öldürüldüyü qeyd olunmuşdur (6, s.155). Aşıq Məhəmmədin şeyirdliyə götürdüyü əmisi oğlanlarının onunla birgə zəhərlənib öldürülməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz rəvayət və əhvalatlardan da məlum olur ki, həqiqətə uyğundur. Onun şeyirdlərinin müəyyən zamandan sonra zəhərin təsiri ilə öncə dilləri tutulmuş sonra isə dünyalarını dəyişmişlər.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Prof. Şimşek Əsma öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, aşılıq gələni xalqın könül duyğularını saz şairlərinin musiqi tərənnümləri ilə xalqın yaddaşına həkk edilərək nəsil-dən-nəslə gəlib çatmışdır (8, s.29).

Aşılıq Məhəmməd şeirlərinin birində Məhəmməd ümməti olduğunu qeyd edir:

Quranda oxudum ayət,
Məkkəni edəm ziyarət.
Daim çəkərəm salavat,
Məhəmməd ümmətiyəm mən (20).

Aşılıq Məhəmməd haqq aşığı olduğundan bilirdi ki, şeyidləri ilə erməni aşılıqlarının dəvəti ilə getdiyi yol onun son yoludur. Şeirlərinin birində deyir:

Bu nə yoldu, nə fərmandı bilmirəm,
İzin verin, yollar, aman günüdür.
Bülbül olub öz bağımından ötmədim,
Saralmayın, güllər, aman günüdür.

Məhəmmədin könlü ahü-zardadır,
Bəxtim bəd gətirib işim dardadı.
Heç bilmirəm qohum-qardaş hardadır,
Xəvər verin, ellər, aman günüdür (20).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Aşılıq Məhəmmədin haqq aşığı olması, hazırcavablığı barəsində el arasında bu gün də çoxlu sayda rəvayətlər dolanmaqdadır. Aşılıq Məhəmməd həm də yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik bir sənətkar olmuşdur. O, hər kəsin səhvini ikilikdə deyər, camaat arasında heç kimə tutduğu işə görə xəcalət çəkdirməzdi. Erməni aşılıqlarında olan Aşılıq Bağdasarla Aşılıq Donuyla Aşılıq Məhəmməd məclislərində birində deyişirlər. Qabaqcadan şərt kəsirlər ki, əgər Aşılıq Donu uduzsa müsəlmanlığı qəbul edəcək. Razılaşırlar. Aşılıq Donu uduzur və verdiyi sözə əməl etmək məcburiyyətində olsa da uzun müddət bu hadisə onun yadından çıxmır. Fərsət düşdükcə Aşılıq Məhəmmədi öldürmək, şərləmək elin gözündən salmaq istəyir. Bir gün istəyinə nail olur. Aşılıq Məhəmmədi şərləyib onu tutdurur və 3 il həbs cəzası verir.

Bu hadisə yerlərdə milli azadlıq hərəkatının gücləndiyi bir məqamda baş verir. Aşılıq Məhəmməd qoşmalarının birində bu barədə deyir:

Ay ağalar gəlin sizə söyləyim,
Nə yaman olurmuş, halı dustağın,
Gedən olmur gələnlər yanına,
Bağlanıb qalırımış yolu dustağın.

Onu bir el sənətkarı kimi cəmiyyətdə baş verən hadisələr narahat edir. Milli azadlıq hərəkatının yerlərdə daha gücləndiyi Çar üsul idarəsinə qarşı çıxan, xalqın azadlıq əzmini, mübarizlik ruhunu əks etdirən sənətkar hiss-həyəcanını belə ifadə edir:

Kimsə Məhəmmədin dərini bilməz,
Hicran xəstəsiyəm, təbibim gəlməz.
Heç eynim açılıb üzüm də gülməz,
Vaxtsız köçən cavanları görəndə (20).

Cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə bağlı öz könlünə müraciətlə şikayətini bildirən sənətkar bütün bu haqsızlıqların çıxış yolunu azadlıqda, insana, insanlığa verilən dəyərdə görür.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olan sosial-siyasi və ideoloji mühitin formalaşmasına nəzər yetirərkən məlum olur ki, bu dövrdə çar Rusiyasının işğalı altında olan Azərbaycan xalqı, Azərbaycan türkləri azadlıq uğrunda mübarizə aparmış və hər zaman azad, müstəqil olmağa çalışmışlar. Bu azadlığı əldə etmək, onu qorumaq, yaşatmaq üçün, Azərbaycan xalqı yadellilərə qarşı ölüm-dirim savaşı aparmış, saysız-hesabsız şəhidlər vermiş və bu mübarizədə öz milli varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

“Bir millətin milli varlığını qoruyub saxlaması, həmin millətin azadlıq, müstəqillik ideyasının yaşaması və gələcəkdə bunu, reallaşdırması üçün zəmin deməkdir. Bu baxımdan XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri, bütövlükdə XIX əsr Azərbaycanın yeni sosial-siyasi və ideoloji mühitin formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır” (9).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Aşıq Məhəmmədin həyat və yaradıcılığı məhsul elə bir dövrə təsadüf edir ki, yaşadığı mühütdə azadlıq hərəkatını yaradan zəmin vardır. Olacaqları öncədən duyma bacarığı Aşıq Məhəmməddə güclü olduğundan başına gətiriləcək hadisələri göz önünə alaraq, bütün qohum qardaşını, dost tanışını çağıraraq halallaşır. “Ya gəlləm ya gəlməyəm” şeirində belə deyir:

Yolum düşdü qürbət elə ya gəlləm, ya gəlməyəm.
Soraq verin sağa-sola ya gəlləm, ya gəlməyəm.
Qohum-qardaş, dost-tanış, yığılıbsız yanıma,
Halallaşaq gülə-gülə, ya gəlləm, ya gəlməyəm (14, s.45).

“Pərvərdigar” divanisində isə o, insanlara dünya malına bel bağlamamağı, yalnız bir olan Allaha güvənməyi məsləhət görür:

Adəm Həvvədən yarandı, nə qədər ki, bəndə var.
Üryan gəlib, üryan gedən sultan da var, xan da var.
Bu divan o divan döyül, bir ulu divan da var.
Qurular mizan-tərəzi divani, pərvərdigar (20).

Və yaxud

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Düşüfdü yadıma ellərim mənəm.
Təxsirkar ediflər yaman nahaqdan,
Qalmadı danışan dillərim mənəm.

Və yaxud

Sevgilim geyinif qaradan qara,
Yalana, böhtana olmadı çara.
Aparırlar, yarəb, hansıdiyara,
Günahsız bağlandı qollarım mənəm (12, s.49).

Aşıq Məhəmmədlə yanaşı, Zaqatala aşıq mühitinin tarixi nümayəndələrindən biri olan (1861-XX əsrin 30-cu illəri) Zaqatalanın Aşağı Tala kəndində anadan olmuş **Aşıq Dibro** şeirlərində də azadlıq arzuları ilə bağlı fikirlə təsadüf etmək mümkündür. Onun bir sıra şeirləri “Aşıqlar”, “Şəki-Zaqatala antologiyası” kitablarında nəşr olunmuşdur. Aşıq Dibronun şeirlərində yaşadığı zamanədən şikayət, təbiət təəssümü və gözəlin real təsviri öz əksini tapır. Onun “Dünya” rədifli qoşmasında isə öyüd-nəsihət məzmunlu misraları diqqət çəkir:

Azma bu dünyada haqqın yolunu,
Adildi, müdrükdü, uludu dünya.
Ötər, fəhm etməzsən qilü-qalına,
Çiskindi, dumandı, doludu dünya (20).

H.İsmayılov Aşıq Dibro yaradıcılığında böyüyə hörmətin, insanpərvərliyin, dostluğun, sadıqlılığın, mərdliyin təbliği, namərdlik, pislik, paxıllıq kimi mənfi sifətlərin tənqid olunması baxımından yüksək dəyər verir və onun poeziyasını “əxlaqi fikirlər mənbəyi” adlandırmışdır (12, 170-171). Həqiqətən də, Aşıq Dibro poeziyası insanı düşündürür, ona bədii zövq, rahatlıq bəxş edir, mənəviyyatını saflaşdırır.

XIX əsrin ortaları və XX əsrin əvvəllərində Zaqatala aşıq mühitində yaşayıb-yaratmış ustad sənətkarlarımızdan **Aşıq Könlü**, Aşıq Kazım, Aşıq Arab, Aşıq Murtuzəli, Aşıq Əlixan və başqalarının yaradıcılığında vətənpərvərlik, azadlığa çağırış duyğuları öz əksini geniş şəkildə tapmışdır.

Zaqatala aşıqları içərisində öz sənətkarlıq qüdrəti ilə, özünəməxsus ifa tərzilə sayılıb-seçilən aşıqlardan biri də (1888-1969) Zaqatalanın Çobankol kəndində zəhmətkeş bir ailədən olan Çobankollu **Aşıq Kazımdır**. Amma onun arxivində öz dəsti-xətti ilə yazdığı müxtəlif dastanlardan parçalara, ustad aşıqlardan Xəstə Qasımın, Molla Cumanın, Aşıq Məhəmmədin, Aşıq Könlünün və başqalarının şeirlərinə təsadüf etməklə yanaşı, özünün yaratdığı qoşmalara, Aşıq Siracla olan deyişmələrinə də təsadüf etdik. Onun ustadnamələri gəncləri tərbiyələndirmək, onlara əxlaqi dəyərlər aşılamaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. “Olmaz-olmaz” ustadnaməsinə diqqət edək:

Gözləmə, mərifət olmaz namərdə,
Düşməsin minnəti mərdin namərdə.
Kazım deyər, axtarsalar heç yerdə,
Cökə üstə nar olmaz-olmaz (20).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Zaqatalanın Yengiyan kəndində dünyaya göz açan ustad aşıqlardan olan **Aşıq Əzim** (1907-1980) poeziyası başdan ayağa vətənə yaşadığı elinə obasına sevgi hisləri üzərində qurulub.

Aşıq Əzimin yaradıcılıq irsi çoxşaxəli və rəngarəndir. Onun yaradıcılığını, əsasən, üç hissəyə ayırmaq olar: Bizim diqqətimizi çəkən əsasən aşağıdakı 2 hissədir.

1. 1920-40-cı illərdəki yaradıcılıq dövrü;
2. 1941-1945-ci illərdəki yaradıcılıq dövrü;

Birinci dövrə aid şeirlərinin yalnız bir qismi əlimizə gəlib çatmışdır. Onun arxivindən əldə etdiyimiz nümunələr, əsasən, yaradıcılığının iki və üçüncü dövrləri əhatə edir.

Aşıq Əzim yaradıcılığının əsasında, təbiət, məhəbbət və vətənpərvərlik mövzusu durur. O, şeirlərində yaşadığı diyarın əsrarəngiz təbiətindən, göz oxşayan zümrüd meşələrindən, xüsusi zövqlə bəhs edir.

Ustad aşığın yazmış olduğu şeirlərin hamısından xalq ruhu, xalq nəfəsi duyulur. “Haray eylər” qoşması təbiət mövzusunda yazdığı ən dəyərli nümunələrdəndir:

Yenə gəldi bahar, bəzəndi hər yan,
Quşlar nəğmə deyər, dil haray eylər.
Eşqim arzulayan diləklərimdən,
Aylar qanadlanır, il haray eylər (20).

Maraqlı cəhət budur ki, sənətkarın təbiət şeirlərində belə onun arzusu diləyi yaşadığı ölkəsini azad firavan, görməkdir. İnsanları xoşbəxt görmək üçün onların düşmənlərə qarşı birgə mübarizədə birləşməyə səsləyən sənətkar azadlığa çıxış yolunu ancaq onda görünür.

“Dərdim”, “Gəlmişəm”, “Dünyada”, “Salam”, “Ay kağız”, “İndi”, “Bir gün” və s. qoşmalarının, divanilərinin və gəraylılarının adlarını çəkmək olar. Mübarizə ruhunda yazılmış bir nümunəyə diqqət edək:

Mərdlik etsə ata, oğul, hər ana,
Canı qurban versək xalqa, vətənə,
El bir olsa, böyük dağdır düşməne,
Qışdan sonra gələn bahar bizdədir (20).

Azərbaycan aşıqlarının və el şairlərinin xalqın arasındakı nüfuzundan söhbət açan Əhməd Cəfəroğlu bu böyük etimadın səbəblərini də aşkarlamağa çalışmış, saz sənətinin və onun yaradıcılarının insanlara təsirinə diqqəti çəkərək, aşıqların nəsillərin tərbiyəsində mühüm rolunu ilə yanaşı, sülhün tərənnümçüsü kimi fəaliyyət göstərdiklərini nəzərə çatdırmışdır. Tarix boyu xalqımızın müxtəlif qələbələrə məğlubiyyətlərə səbəb olan hər hansı bir hadisə azəri aşıqlarının nəzərindən qaçmamış və ən bəsitə olan qoşma tərzində mənzumələrlə həp məclislərdə nəşə ilə tərənnüm etmişlər (7, s-35).

Əziməm qorxum yox çox millətliyəm,
Arxam var, elim var həm qüvvətdiyəm,
Dünən piyadaydım, bu gün atlıyam,
Sabah ölkəmizə zəfər bizdədir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının digər janrları kimi aşıq şeirinin də xalqın tarixində iz salmış hadisələri əks etdirmək baxımından əvəzsiz xidmətləri vardır. Akademik Həmid Araslı qeyd etmişdir ki, “aşıq şeiri çox həssas, tarixi boyu xalqın həyatında baş verən mühüm hadisələrə birinci növbədə cavab verən bir yaradıcılıqdır” (3, 1).

Dünya ərasətdir, qardaşım tanı,
Qeyrət zamanıdır, qoru vətəni,
Yaramızdan axan o qızıl qanı,
Dağlara, düzlərə səpib gəlmişəm (20).

Ustad sənətkar yaradıcılığının ilkin dövründə milli azadlıq hərəkatına qarşı çıxanları xalqın mübarizə əzmini boğanlara qarşı kəskin çıxış edir.

Əzim səninin nəğmələrin ötür bülbül sayacağı,
Bu cahana meydan deyir Azərbaycan bayrağı,
Dünya bilir məhəbbətdir, xalqımızın amalı,
İnsanlığa dəyər verən bir gözəl eldən danış..

Əhməd Cəfəroğlu aşıq sənətinin yalnız düşməne qarşı ayıq davranmağa səsləmədiyini, onlara nifrət və qəzəb oyandırmaqla yanaşı, milli düşüncəni alqışladığını, xalqın qəhrəman övladları ilə öyünüb onları daim repertuarında tərənnüm edərək yaşatdığını bildirmişdir” (7, s-36).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Milli kimlik məsələsi, milli düşüncə şüurları, bayrağa, vətənə sonsuz məhəbbət aşılamaq duyğuları Aşıq Əzim poeziyasında xüsusi önəm kəsb edir.

Əzim əldən salmaz vətən bayrağın,
Canımdan əzizdir ana torpağım,
Nahaqdan öldürmə azadlıq eşqin
Səndə od tutub yanarsan bir gün.. (10, s.64).

Ustad sənətkar müharibənin törətdiyi acınacaqlı mənzərələrin canlı təsvirini yaratmağı bacarmışdır. Digər tərəfdən onun elə qoşmaları vardır ki, burada konkret bir sujet xətti əvvəldən sonadək gözlənilmişdir. Bu xüsusiyyətə başqa sənətkarların vətənpərvərlik mövzusunda yazdıqları qoşmalarında az təsadüf olunur. Onun müharibə yaradıcılığının xüsusən böyük vətən müharibəsi dövründə yazdığı “Qaldı” rədifli qoşmasında ustad ön cəbhədə baş vermiş bir hadisədən bəhs etmişdir. Qəhrəmancasına şəhid olan Azərbaycan əsgərini necə dəfn eləmələrindən, ona sədaqətindən söz salmışdır.

Bilmədim qibləni, nə ayaq, nə baş,
Dedim yat, xalq üçün şəhidsən, qardaş,
Əsgərlərin ikisi lap yavaş-yavaş,
Söylədi, məktublar yaylıqda qaldı (20).

Gördüyümüz kimi, Aşıq Əzimin vətənpərvərlik mövzusunda yaratdığı şeirləri həm də ona görə maraqlı və səciyyəvidir ki, o, real həyat hadisələrini əks etdirmişdir. Bu istedadı ona el arasında daha böyük nüfuz qazandırmışdı.

Yengiyanlı Aşıq Əzimin yaradıcılıq irsindən çox bəhs eləmək olar. Nəticə etibarilə qeyd edək ki, Aşıq Əzim yaradıcılığında klassik ənənəyə sadiqliklə yanaşı, iştirakçısı olduğu II cahan müharibəsinin də canlı mənzərələri əks olunmuşdur. Bu, onun poeziyasına rəngarənglik və yeni çalar gətirir.

Zaqatala aşıq mühitində ayrıca bir qol vardır ki, orada az da olsa bir sıra aşıqların adı elin yaddaşında və bəzi tarixi əsərlərdə qaçaq aşıqlar kimi həkk olunmuşdur. Bu çox təbii yerlərdə milli azadlıq hərəkatının gücləndiyi vaxtlara təsadüf edir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda qaçaq hərəkatı əsasən rus çar rejiminə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gəlmişdir. Xalqımız öz gördükləri işlərlə igidlik və yenilməz qəhrəmanlıq dastanlarını yaradan qaçaqları sevmiş, tərifləmiş və qorumuşdur. Çünki qaçaqlar Azərbaycanın zülümdən qurtarması uğrunda mübarizə aparmışlar. Qaçaqların bəziləri dağlarda, bəziləri kəndlərdə, bəziləri də şəhərlərdə həyatlarını təhlükə altında qoymaqdan çəkinməyərək rus kazakları ilə vuruşmuşlar.

Azərbaycan türklərinin və azsaylı xalqların məskunlaşdığı Zaqatala aşıq mühitində aşıq sənəti dövrün, zamanın tələbinə uyğun tərzdə tarixi təkamül prosesi keçmişdir. Hər dövr öz sənətkarını yetişdirdiyi kimi, hər sənətkarın da müəyyən dövrdə daha çox müraciət etdiyi konkret mövzular olmuşdur. Müəyyən tarixi mərhələlərdə biz bu prosesi Zaqatala aşıqlarının yaradıcılığında da izləyirik. Qaçaqçılıq hərəkatı ilə birbaşa əlaqəsi olan, elindən-obasından, ailəsindən qaçaq düşən, həyat və yaradıcılıqları həmin dövrə təsadüf edən Aşıq Bəkirin, Aşıq Hüseynin sənətkarlıq irsi də bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Öncə qaçaqçılıq hərəkatının yaranma və yayılma səbəblərinə nəzər salaq.

Çarizim tərəfində yerlərdə verilən islahatların heç biri kəndlinin haqqını ödəmədi, əksinə onların güzəranını daha da ağırlaşdırmışdır. Bu səbəbdən çar məmurlarının özbaşınalığına, feodal zülmünə qarşı yerlərdə kəskin mübarizə başlamışdır ki, belə mübarizənin ən geniş yayılmış forması qaçaq hərəkatı olmuşdur. Elə 1863-cü ildə Zaqatala dairəsində kəndli üsyanı baş verdi. Bir sıra tarixi mənbələrdə göstərilir ki, bunun əsas səbəbi çarizmin müstəmləkə siyasəti idisə, digər səbəbi isə Azərbaycan əhalisinin bir hissəsini zorla xristianlaşdırmaq cəhdi idi (13, 228).

Fikrimizcə, ikinci səbəb birbaşa etniklərin çoxluğu ilə seçilən bu bölgədə müəyyən qarışıqlıq salmaq məqsədi güdmüşdür. Bu da aşıq yaradıcılığında öz izini qoymuş və qaçaq aşıqların yaradıcılıqlarında əks olunmuşdur. Qaçaqçılıq dastanlarından olan “Molla Nur”, “Qaçaq Kərəm” və s. dastanlar zamanın tələbi ilə, mövcud vəziyyətlə əlaqəli yaranmışdır. Zaqatalalı Aşıq Hüseyn və Aşıq Bəkir də məhz qaçaqçılıq dövrünün aşıqlarından olmuşlar. Onları elindən, obasından qaçaq edən yerli bəylərin haqsızlıqları olmuşdur.

Zaqatala həm də azsaylı xalqların kompakt halda Azərbaycan türkləri ilə birgə, sülhsevər, mehriban halda yaşadıkları ərazi olduğundan eləcə də sərhəd bölgələrimizdən olduğuna görə, burada milli azadlıq hərəkatı daha geniş şəkildə öz təzahürünü tapmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Həyat və yaradıcılığı XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən talalı **Aşıq Bəkir** yaradıcılığında, əsasən, zamanəsindən şikayət, ictimai-siyasi haqsızlığı əks et-dirən şeirlərə üstünlük vermişdir. Aşıq Bəkir saz-söz adamı olmaqla yanaşı, həm də çox xeyirxah, nəcib, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik bir şəxsiyyət olmuşdur. Dara düşən bir qaçağı düşdüyü çətin vəziyyətdən qurtardığı üçün Aşıq Bəkiri əvvəlcə Cardakı həbsxanaya salır, sonra isə Gürcüstana aparırlar. Tarixi mənbələrdə qaçaqçılıq hərəkətində bilavasitə rol oynayan şəxslərin vətəndən kənara sürgün edildiyi, evləri dağıldığı, ailəsinə min bir işgəncələr verildiyi göstərilmişdir (4, s.238).

Aşıq Bəkir həbsdə olarkən bir dostuna göndərdiyi “Ağlasın” rədifli qoşmasında keçirdiyi iztirablar, ağrı-acı və ömür yolu təsvir olunur:

Carın türməsində ağrıdı başım,
Görməyə gəlmədi qohum-qardaşım.
Süzülüb töküldü gözümün yaşı,
Bəs mən ağlamayım, dost, kim ağlasın?
Laqədxdən atlandım maşınla bir yuvaya,
Su içməz nizamı gəlif qulaya.
Talalı Bəkirəm, düşdüm bəlaya,
Bəs mən ağlamayım, dost, kim ağlasın? (20).

Aşıq Bəkir şeirlərində yaşadığı dövrün tarixi hadisələrini canlandırmağa çalışmış, vətəni uğrunda, çarizmin bu bölgədə yaratdığı polis üsul idarəsinə qarşı çıxan narazı insanların azadlıq duyğularını, arzu, istəklərini əks etdirmişdir. Hələ o dövrlər Hacı Yusifin azadlıq uğrunda mübarizəsi Çarizmi narahat etmişdir. Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixini araşdıran tarixçi alimlər qeyd edirlər ki, həmin dövrlərdə Zaqatala dairəsində müstəmləkəçilik əleyhinə etiraz çıxışları ara verməmiş, 1863, 1877-ci il Zaqatala üsyanları Azərbaycanda XIX əsrdə baş vermiş ən böyük çıxışlardan olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində arası kəsilməyən kəndli çıxışları məğlubiyyətlə nəticələnsə də bu üsyanların xalqın həmin rejimlə barışmaq istəməməsi baxımdan böyük əhəmiyyəti var idi (19, s.305).

XIX əsrin 60-70-cı illərində olduğu kimi XX əsrin əvvəllərində də qaçaqçılıq hərəkəti Azərbaycanın bütün bölgələrində istiqamət almış və bu şimal bölgəsindən də yan keçmir. Həmin dövrdə bu hərəkətə bilavasitə mühitin tanınan, sayılıb-seçilən ziyalıları, islamı mükəmməl bilən, onun təbliği ilə məşğul olan şəxslər dəstək olmuşlar. Qaçaq Yusif, talalı Şeyx Əhməd Əfəndi də ömrünün ən gözəl çağlarını sürgündə keçirmişdilər. Hələ 1863-cü il üsyanında Zaqatala dairəsində Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı üsyan baş verir, lakin bu üsyan mütləq hazırlanmadığından yatırılır. Mənbələrə görə, 8 nəfər dar ağacından asılır, 1000 nəfərdən ibarət şəxs isə Sibirə sürgün olunur. Bunların içərisində daha çox din və üləmlə bağlı ziyalılar idi (13, 68). Bunu anlayan çarizmin dairədəki canişinləri belələrini ya sürgün etdirmiş, yaxud da başlarına min bir müsibət gətirmişlər. Prof. Valeh Hacıların gəldiyi qənaətə görə, belələri, yəni ağır sosial-iqtisadi şəraitin qaçaq etdiyi adamlar əsla qaçaq olmayıb, tapdalanmış ədalətin bərpacıları idi (11, 7).

Prof. R.Rüstəzadə isə belələrinə daha konkret bir mövqedən yanaşaraq yazmışdır: “Çarizmin və yerli hakimlərin ədalətsizliyinə etiraz edib, elindən-obasından ayrı düşən, hökumətdən gizlənen, əsasən, çöllərdə, meşələrdə yaşayanlar xalq arasında “qaçaq” adlandırılmışdır. Müəllif onu da qeyd etmişdir ki, bu tip insanlar ya tək-tək, ya da hökumətdən narazı qalan kəndli kütlələrini ətrafına toplayaraq kiçik dəstə halında gəzir və mütləqiyyətə qarşı mübarizə aparmışlar. Sonra müəllif qaçaqları qruplarına görə iki qismə ayırır: tək-tək gəzən qaçaqlar, böyük dəstələrlə gəzən qaçaqlar” (16, 31).

Birincilər haqqında yaranmış rəvayətlər daha çox məhəlli xarakter daşıyır və böyük əhatədə tanınmır. Deyilən xüsusiyyətləri Aşıq Hüseynə də aid etmək olar. El arasında daha çox qaçaq, qoçaq və s. adlarla tanınan Aşıq Hüseyn ustadların dediklərinə əsasən, çox mərd, cəsarətli və iradəli bir insan olmuşdur. Aşıq Hüseyn Oruc oğlu Sulxayev 1890-cı ildə Zaqatala rayonunun Əliabad kəndində anadan olub. Mişleqli Aşıq Hüseyni evində tez-tez qonaq edən Oruc kişi onun sənətinin, ifasının vurğunu olur. Oğlunu hələ yetkin yaşlarından Aşıq Hüseynə şeyirdliyə verir. Mişleqli Aşıq Hüseynlə Dağıstan, Rusiya, Gürcüstan ellərini gəzib-dolaşan balaca Hüseyn rus, türk, ləzgi, avar, gürcü dillərini də yaxşı mənimsəmişdi. Bunu onun yaradıcılığında da izləyirik. O, şeirlərində yeri gəldikcə rus, türk, gürcü sözlərindən istifadə etmişdir. Aşıq Hüseyn şəcərəsinin layiqli davamçısı Əliabadlı Aşıq Camalın söylədiyinə görə, Aşıq Hüseyn Qaçaq İslamın toyunda saz çalıb-oxuduğu, məclis apardığı üçün elindən-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

obasından qaçaq düşmüş və nəhayət, sonda sürgün edilmişdir. Xalq arasında dolaşan digər rəvayətə görə isə, Aşıq Hüseyn haqsız yerə yoxsul bir kəndlini döyən çar məmurunu yaralamış və bu səbəbdən uzun müddət kiçik bir dəstə ilə dağlara çəkilməmişdir. Məqamı düşdükcə isə öz ailəsini, qohumlarını görmüş yenə də dağlara çəkilməmişdir. Onun cəsarəti, hünəri haqqında el arasında müxtəlif rəvayətlər, əhvalatlar və tamamlanmamış dastan da dolaşmaqdadır. Çox təəssüf ki, aşıqların dilində dolaşan Aşıq Hüseyn haqqındakı dastan hələ də tam şəkildə yazıya alınmamışdır. Bu gün aşıqlar arasında dastandan yalnız müyyən hissələr səslənməkdədir. Fikrimizcə, dastanın geniş yayılmamasının yalnız bir səbəbi ola bilər. O da çar Rusiyasının, yerli hakim qüvvələrin qaçaqlara olan münasibəti ilə əlaqəli olmuşdur. Çünki o zamanlar qaçaqlar haqqında dastan düzüb-qoşmaq özü də bir təhlükə yaradırdı. Prof. İsmail Abbaslı məqalələrinin birində qeyd etmişdir: Geniş kütlə içərisində qaçaqlar haqqında çoxlu xatirələr, rəvayətlər, hekayətlər dolaşsa da, bunlar dastanlaşmaq üçün özünə müəyyən tarixi-ictimai səbəblərdən zəmin tapmamışdır (1, 14). Bəhmədli Aşıq Cahangir Dalğının arxivindən əldə etdiyimiz Aşıq Hüseyn haqqında dastanın sonluğu müəyyən səbəblərdən itmişdir. İndi Aşıq Hüseynin şeiriyyəti yalnız onun şeyirdlərinin və ayrı-ayrı ustad və ifaçı aşıqların hafizəsində qorunmaqdadır. Deyilənlərə görə, Aşıq Hüseyn həmişə yoxsulların, haqsız yerə əzilən, təhqir olunub torpağı, malı-mülkü əlindən alınan kəndlilərin tərəfini saxlamışdır. O, taxılı anbarda yığıb çürüdən kəndxudaların, bəylərin taxılı mərdanə olaraq dəfələrlə kasıblara paylamışdır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə el-oba onu çox sevmiş, həmişə də ona arxa-dayaq olmuşlar. Aşıq İslam, Aşıq Bəkir və bir çox qaçaqlar da onunla daim bərabər olan, fəaliyyət göstərən qaçaqlardan olmuşlar. Aşıq Hüseyn haqqında olan məlumatları yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun ənənəsinin layiqli davamçısı Aşıq Camaldan və Cahangir Dalğının arxivindəki əlyazmaların içərisindən əldə edə bilmişik. Qeyd edək ki, aşıqlar arasında dastan yarımçıq olmağına baxmayaraq, bir neçə variantda dolaşmaqdadır. Arxivdəki yarımçıq dastanın söyləyicisi isə orada qeyd olunduğu kimi, Aşıq Hüseynin şagirdi Aşıq Herov Ramazanov olmuşdur. Digər tərəfdən hadisələr yarımçıq qaldığı, zaman və məkan məhdudiyyəti zəif, obrazların isə az olduğu üçün buna dastanlaşmamış əhvalat adı vermək düzgün olar. Dastan ənənəvi qaydada olaraq ustadnamə ilə başlayır. Sonrakı mərhələdə burada baş verən hadisələr qaçaqçılıq hərəkatını tam şəkildə əks etdirməklə yanaşı bəylərin, çar üsul-idarəsinin haqsızlığından da bəhs olunur. Gərgin süjet xəttinə malik olan bu dastandakı əsas hadisələr iki şəxsin ətrafında cərəyan edir. Elindən-obasından qaçaq düşən aşıq oğlunun qəfil ölüm xəbərini eşidib öz kiçik dəstəsilə gizləncə kəndə gəlir. Həkimlərin biganəliyi, savadsızlığı ucbatından dünyasını dəyişən Nəzirin vaxtsız ölümü Hüseyni bərk sarsıdır. Dəfn mərasimi müddətində Aşıq Hüseyn bədahətən “Bilmədim”, “Döndüm”, “Ey vətən” rədifli şeirlərini söyləyir. Ustad “Ey vətən” rədifli qoşmasında vətən, onun gözəl təbiəti ilə öz xarakteri, bəxti arasında qərribə bir təzad yaradır:

Əzəldən xəlvə olub, gəldim dünyaya,
Ondan bəri laldı dillər, ey vətən.
Bağban idim, meyvəsindən dərmədim,
Qızılgüllər soldu bağdan, ey vətən (20).

“Bilmədim” rədifli divanisində sənətkar bütün olub keçənlərə görə özünü, qəlbini qınaq yerinə çevirir. Boşuna keçən illərə görə heyifslənir.

Əzəldən bülbül olub yaz qədrini bilmədim,
Soldu lalə gül, reyhanım tez, qədrini bilmədim.
Heyif, ömrüm bada keçdi, yetişmədim murada,
Arı tək sızıldaram, nar qədrini bilmədim (20).

Darda qalan aşıq Allahını, onun pirlərini, övlialarını köməyə çağırır, onlardan qəlbinə təsəlli umur, imdad istəyir:

Əliabadlı Hüseynəm, dərd məni əzir,
Dadıma yetişsin İlyasi Xızır.
Camaat qayıdıb gəldi, gəlmədi Nəzir,
Neçün bağlamadın yolların, Vətən (20).

Aşıq Hüseynin oğlunun dəfnində iştirak etdiyini eşidən yerli bəylər Çar məmurlarına xəbər verirlər. Onlar gələcə kimi Aşıq Hüseyn öz kiçik dəstəsi ilə kənddən uzaqlaşmış və dağlara çəkilməmişdir. Bu əhvalat əvvəldən axıradək Aşıq Hüseynin keçirdiyi iztirablardan, yaşadığı ağrı-acıdan və eyni zamanda yerli bəy və çar məmurları ilə olan mübarizəsindən xəbər verir. Prof. M.H.Təhmasib bu tip dastanlarda təsvir olunan hadisələrin real həyatda həqiqətən olmuş hadisə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

lərin bədii əksi olması qənaətinə gəlmişdir (4, 435-436). Dastandan Aşıq Hüseynin dağlarda tutulduğu və sürgün olunduğu məlum olur. Bəzi mənbələrdə isə Aşıq Hüseynin müharibəyə getdiyi və bir daha geri qayıtmadığı fikri ilə də qarşılaşırıq. Bizcə, bu daha düzgündür. Çünkü Aşıq Hüseynin qaçaqçılıq etdiyi dövr 20-30-cu illərin sonlarına təsadüf etmişdir. Müharibənin başlanması qaçaqçılıq hərəkətinə qoşulanların ideya istiqamətini bilavasitə Böyük Vətən müharibəsinə yönəltdir. Daha konkret desək, müharibənin başlanması qaçaqçılıq hərəkətinin bilavasitə sənətiməsinə səbəb olmuşdur. Bu dastanda xalqın vüqarı, iradəsi, azadlıq, haqq-ədalət uğrunda apardıqları mübarizə ruhu duyulur. Prof. Rüstəm Rüstəmzadə bu tip dastan qəhrəmanlarını vətən, xalq mənafeyini öz mənafeyindən üstün tutan el qəhrəmanları adlandırmışdır (17, s.111).

Aşıq Hüseyn “Bir gün” rədifli vücutnaməsində birbaşa öz keçdiyi ömür yoluna nəzər salır. Bu vücutnamə, əslində, ümumilikdən çıxaraq ayrılıqda aşığın keçirdiyi yaş dövrləri üzərində konkretləşir:

Otuz yaşa varhavara,
Xəbər gəldi hər diyara.

Neçələrin çəkdim dara,
Bir babur aslana döndüm (20).

Göründüyü kimi, Aşıq Hüseynin yaradıcılığı düşməyə qarşı kəskin mübarizə və ədalətə çağırış motivləri üzərində qurulub. Aşıq Hüseyn insanlara haqsız yerə edilən zülmün əsas səbəbini birbaşa dövrün gərdsinə və ictimai ədalətsizliyə bağlayır. Ustad sənətkar eyni zamanda tərbiyəvi-əxlaqi xüsusiyyətləri də öz yaradıcılığında dolğun şəkildə əks etdirməyə çalışmışdır. O, digər tərəfdən bütün zülmün, haqsızlığın səbəbini ailədə qoyulmuş tərbiyədə görür. Qoşmalarının birində türki-vətən olduğunu bildirən sənətkar öz əxlaqına, tərbiyəsinə, birbaşa el-oba ilə bağlı olduğuna, adət-ənənəsinə sadıq qaldığına işarə etmiş və bu barədə qoşmalarının birində demişdir:

Doğrudur, aşıqəm, türki-vətənəm,
Haqqın, həqiqətin tərəfindəyəm.
Zarafata ləli-gövhər qataram,
Elmi-mərifətin tərəfindəyəm (20).

Ustad sənətkar gözəlin xoş görünüşünü, qamətini, xətti-xalını əxlaq-tərbiyəvi cəhətləri ilə birləşdirərək o qədər real təsvir etmişdir ki, bu da onun sənətkarlıq qüdrətini daha da artırmışdır. Şeyriyyətində gözəlin konkret təsvirinə keçməzdən öncə ustad sənətkar təbiətin əsrarəngiz gözəlliyindən başlamışdır. Bilavasitə bu gözəlliyin qadın gözəlliyi ilə əlaqəsini yaradır. “Görmüşəm” rədifli gəraylısı fikrimizə sübut ola bilər:

Uca dağların başında,
Təzə yağan qar görmüşəm.
Ətəyində lələ, nərgiz,
Qönçə gülü var görmüşəm (20).

Və yaxud:

Aşıq Hüseynəm Aleybadlı,
Bir gözəldə xal görmüşəm.
Həm qəmzəsi, qələm qaşu,
Həm üzündə nur görmüşəm (20).

Əliabadlı Aşıq Camalın dediyinə əsasən, Aşıq Hüseyn qaçaq düşməzdən əvvəl gözəl məclislər aparmış, yüksək hafizəyə, ifaçılıq qabiliyyətinə malik olmuşdur. Aşığın indiyə kimi açılmayan qıfıl-bəndini bu gün suvagilli el şairi Seyid açmışdır. Aşıq Hüseyn ustad-şagird ənənəsini yaşadan, qoruyan sənətkarlardan olmuşdur. Zaqatala aşıq mühitində varxiyanlı Aşıq Məhəmməddən sonra qoyduğu ustad-şagird ənənəsi bu gün də onun şagirdləri tərəfindən davam etdirilməkdədir. Deyilənlərə görə, ustadın 14-ə yaxın şagirdi olmuşdur. Bunlardan Aşıq Abdullanın, Aşıq Herovun, Aşıq Darçının, Aşıq Bədirin, Aşıq Cəlilin, Aşıq Camalın və başqalarının adını çəkmək olar. Bu aşıqlar el arasında hörmətlə, sevgilə qarşılanmışlar. Prof. H.İsmayilov qeyd etmişdir ki, əsl sənətkar ustad yanında aşıqlığın ədəb-ərkanını, saz çalıb-oxumağı, məclis aparmağı layiqincə mənimsəməyi bacaran kəslərdir (15, 16).

Adları çəkilən aşıqlar günümüzə kimi ustadlarının yolunu layiqincə davam etdirmiş, dövrünün kamil sənətkarı səviyyəsinə kimi yüksələ bilmişlər.

XIX əsrin 50-60-cı illərini əhatə edən və Çar Rusiyasını tələşə salan Şeyx Şamil hərəkətinin da Zaqatala folklor mühitində özünəməxsus yeri olub. Şeyx Şamil digərləri kimi el arasında sayılıb

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

seçilən sənətkar olmasada milli azadlıq hərəkatının önündə duran həməyaşar sərkərdə kimi yada düşür. Onun haqqında el arasında bu gündə çox saylı rəvayətlər dolaşmaqdadır. Onun rəhbərlik etdiyi milli azadlıq hərəkatı Çar üsul-idarəsinə və bu idarəçiliyə xidmət edənlərə yönəlmiş, 20 il müddətində davam etmişdir. Şamil hərəkatı ilə, onun qəhrəmanlığı ilə əlaqəli onlarla əfsanə, rəvayət, dastan yaransa da təəssüf ki, uzun müddət yaşamamışdır. Çünki yüz ilə qədər keçən bu zaman kəsiyində əvvəlcə rus, sonra sosializm təbliğatına uyğun gəlmədiyi və sovet senzura sisteminin ciddi nəzarətində olduğundan bu nümunələrin mühüm bir qismi unudulmuşdur. Şeyx Şamilə bağlı dastan və əhvalatlar uzun zaman insanların hafizəsində yaşamış, ürəklərdən-ürəklərə ötürülsə də vaxt keçdikcə insanlar yaşlanmış, çoxusu dünyasını dəyişmişdir. Beləliklə də, xalq qəhrəmanın, xalq yaddaşındakı şücaətinin çox az hissəsi günümüze gəlib çıxmışdır. Lakin böyük rus şairi Tolstoy Şamilin möcüzəvi şəxsiyyəti və qəhrəmanlığı haqqında əsər yazmışdır. Əsər Şamil haqqında zəngin məlumat verir. “Bu ədəbiyyatı müstəmləkəçiyə nəql edənlər rus istilasına dair xalqın tərənnüm etdiyi dastan və türkülərin milli bir sir-sifətlə saxlamış, yaxud rus məmuru zənn etdikləri müstəmləkəçinin xətrini qırmayacaq bir surətdə təhrifə məcbur olmuşdurlar” (2, 122). Şeyx Şamil bütün qafqazlılar arasında “İmam” kimi tanınırdı. Bu, təbii ki, xalqın öz qəhrəmanına qoyduğu hörmət, sevgi və rəğbət hissi ilə əlaqəli idi. Folklorşünas alim Əhməd Cəfəroğlu “Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi” əsərində qeyd etmişdir ki, Şeyx Şamil hərəkatı dar bir mühit içərisində cərəyan etmiş, Şimali Qafqazın istiqlal aşığılarını birləşdirən vətəni bir vəzifə-azəri türklərinin istiqlal mücadiləsini qüvvətləndirən müştərək və Milli bir qayədir” (7, s.291-305). Şeyx Şamil şəxsiyyəti azadlıq uğrunda mübarizə simvoluna çevrilmiş, xalqın tarixi keçmişə düzgün münasibət, vətənə sədaqət hisslərinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Deyilənlərə görə “bir gün Şeyx Şamil döyüş yoldaşlarıyla birləşməkdə bir varlı-karlı kəntxudanın qonağı oluy. Şeyx Şamil və dosdarı çox ac oluyar. Kəntxuda biləndəki qonağı Şeyx Şamildi, hona özünü göstərmax üçün stola hər nə var düz-dürüy. Şeyx bir tikə çörəyi kəsir, əlini süfrədən çəkiy. Döyüş yol-daş-ları ac olsalar da Şeyx Şamilin bu hərəkatında bir hikmət olduğunu anlıyır holar da süfrədən əllərini çəkiylər. Bular yollarına davam ediylər. Axır gəlir bir üstü-başı unlu dəyir-mançıya rast gəliylər. Addamaşdan durur Şeyx Şamil soruşuy, bir tikə çörəyə qonax edərsənmi, ay dəyirmançı?

Dəyirmançı Şeyx Şamili tanıyır deyir ki, qonax Allahın qonağıdır. Buyurun, nəyim var qoyacam süfrəyə, kasıfın olanından. Dəyirmançının süfrəyə qoyduğu şor çörəyi Şeyx Şamil çox iştahla yiyir. Halallaşır ayrıldıqdan sora. Dostdarı soruşuyar: Şeyx, niyə birinci qonax olduğumuz zəngin süfrədən əlini çəkdi. Amma dəyirmançının qoyduğu şor çörəyi iştahla yedin. Şeyx Şamil deyir ki, çünki birinci qonağı olduğumuz kəntxuda süfrəyə bütün var-döylətini düzmaxla özünü göstərirdi, amma dəyirmançı qonax Allahın qonağıdır deyir bizə bir loxma çörəyini yidizdirmaxla xoş səmimiyyət göstərmiş oldu. Kasıf qonağına son tikə loxmasını qoyar, təbəssüm göstərər, amma varlı var-döylətini düzər, özünü göstərər, – deyir”.

Hər dövr öz qaynar və maraqlı hadisələri ilə yadda qalır. Eyni zamanda hər dövr bu hadisələri ilə ustad sənətkarların, aşığıların yaradıcılığına tutulan bir saf aynaya bənzəyir. Bu baxımdan da Aşıq Hüseynin həyatı və yaradıcılığının araşdırılması yaşadığı dövrün, qaçaqçılıq hərəkatı ilə bağlılığının tədqiq olunması, zənnimizcə, folklor və aşıq sənəti üçün böyük fayda verə bilər.

Məqalədən çıxan aşağıdakı nəticələri ümumləşdirmək olar:

–Zaqatala aşığı xalqın mübarizə ruhunu öz peyzalarında calandırmaqla yanaşı özəridə bilavasitə bu hadisələrin içində olmuşlar.

–Aşıq Məhəmmədin özündən sonra gələn şəcərəsi Erməni fitnəsinin qurbanı olmuşdur.

–Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd qondarma erməni aşığılarının fitnəsinin qurbanı olmuşdur.

–Varxiyanlı Aşıq Məhəmmədin şeyirdlərindən olan Aşıq Təmazla Aşıq Qurban da erməni aşığılarının onların yeməklərinə qatdıqları zəhəri yeməklə bir ömrü xəstəlikdən əziyyət çəkmiş, nə çala nədə ifa edə bilməmişlər.

–Çar üsul idarəsinə qarşı çıxışlar Zaqatala dairəsində də bir sıra aşığıları elindən obasından etmiş, onlar yerli camahata verilən haqsızlara dözməmiş silahlanıb dağlara çəkilmişlər.

–Aşıq Hüseynin azadlıq uğrunda savaşı oğlunun ölümü onun qəlbində bu mübarizə hissini daha da alovlandırmış, ömrünün sonuna kimi çar üsul idarəsinə qarşı mübarizə aparmış, Qaçaq aşıq kimi el arasına sevgi qazanmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

–Aşıq Bəkir milli azadlıq hərəkatının önündə durduğu üçün vətəninə uzaqlaşdırılmış, uzaq ellərdə həbsə atılmışdır.

Şeyx Şamil hərəkatı şimal bölgəsində el arasında mübarizlik əzmini daha da gücləndirmişdir.

Beləliklə, Zaqatala aşıq mühitində tarixən yaşayıb-yaradan aşıqların həyat və yaradıcılıqları onu göstərir ki, bu mühitdə konkret bir ənənə olmuşdur və həmin ənənənin davamçıları aşıq sənəti tariximizin səhifələrində əbədiləşəcəklər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbaslı İ. Yeni dastanlar adlı müqəddimə. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, V cild. Bakı: Elm, 1972, 447 s.

2. Abdülkadir İ. Türk kavımlarının folklor edebiyatında rus istilasının inikası. Azərbaycan yurt bilgisi, İstanbul: 1990 yıl, 1 sayı, 122 s.

3. ASE.IX cild, Bakı:1986Ş,100 s

4. Azərbaycan xalq dastanları. (tərtib edən İ.Axundovdur) V cildə, V cild. Bakı: Elm, 1972, 446 s.

5. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II cild. Bakı: Elm, 2000, 508 s.

6. Ağalar M. Şirvan Aşıq yaradıcılığı: təşəkkülü və inkişaf tarixindən. Bakı: Elm, 2007, 298 s.

7. Caferoğlu Ahmet. Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi izleri, “Azerbaycan Yurt Bilgisi”, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 8-9, s.35, 291, 305; 8.

8. Esmə Şimşək. Ercişli Emrah hikayəsi, Azərbaycanda bilinməkdədir. Azərbaycan türkləri, Aylık ilmi, edebi dergi, sayı 1, nisan 1990, İstanbul: 48 s.

9. Ələkbərov Faiq. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü (Elmi-ictimai monoqrafiya http://elibrary.bsu.az/yeni/yeni_kitablar/1413223018.pdf).

10. Haşimov Abdüləzim. Aşıqsansa söz deməyə haqlısan. (tərtibçi və ön sözün müəllifi Zümrüd Səmədova). Bakı: Nurlan, 2010, 152 s.

11. Hacıyev V. Folklorumuzun üfüqləri. Bakı: Yazıçı, 1991, 150 s

12. İsmayılov Həşim. Aşıq yaradıcılığında əxlaqi motivlər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XV, Bakı: Səda, 180 s

13. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi, Dərslik, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997, 338 s.

14. İsmayılov Həşim, Şabanov Qurban, İ.Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd-Zaqatalalı ustad. Bakı Ağrıdağ, 2000, səh.45, 108 s

15. İsmayılov H. Dədə Ələsgər, Həqiqət və dastanın sənət vəhdəti. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XVI kitab. Bakı: Səda, 2005, 170 s.

16. Rüstəməzadə R. Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları. Gəncə: Poliqrifiya, 1998, 291 s.

17. Rüstəməzadə R. Xalq Ədəbiyyatına Dair Araşdırmalar. Bakı: UniPrint, 2007, 243 s

18. Şabanov M. Talanın yastı yolu. Bakı: A.M.Ensiklopediyası. 2001, 137s.

19. Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi.2011, 424 səh.səh-305.

20. Mənbəyi göstərilməyən nümunələr müəllifin şəxsi arxivindədir.

TRACES OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN THE CREATION OF ZAGATALA ASHUGS

Summary

The article explores the life and creativity of craftsmen and illegal ashugs who created and lived in the XIX-XX centuries in an open environment of Zagatala. By the way, national identity issues and national identity issues are being investigated.

Key words: ashug, fugitive, Zagatala, Ashug Hussein, Ashug Mohammed, Ashug Baku

СЛЕДЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В СОЗДАНИИ ЗАГАТАЛЬСКИХ АШУГОВ

Резюме

В статье рассматривается о жизни и творчестве ремесленников и незаконных ашугов, которые жили в XIX-XX вв. в открытой среде Загаты. Кстати, расследуются вопросы национальной идентичности и проблемы национальной идентичности.

Ключевые слова: ашуг, беглец, Загата, Ашуг Хусейн, Ашуг Мохаммед, Ашуг Бакр.

MƏLEYKƏ MƏMMƏDOVA

*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
mmeleyke@gmail.com*

NİZAMİ MURADOĞLUNUN “BABA OCAĞI” ROMANINDA CÜMHURİYYƏT DÖNƏMİ TÜRK SOYQIRIMI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent olan Nizami Muradoğlu Məmmədov AMEA Folklor İnstitutunun “Təhsil” şöbəsinin müdürüdür. 1955-ci ildə Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kəndində anadan olmuşdur. Müəllifin bu günə qədər on bir kitabı - “Qayda bilmirəm” (1989), “Dayan əsən külək” (2002), “Vətən dərdi” (2005), “Sabaha açılan qapılar” (2009), “Bu dünyanın məzarları ağlamaz” (2010), “Yaşayan Cavidlər” (2012), “Sözün Məmməd Araz zirvəsi” (2013), “Seçilmiş əsərləri” (2015), “KDQ və müasir Azərbaycan poeziyası” (2016), “Hüseyn Cavid” (2016), “Baba ocağı” (2016) çap olunubdur. Nizami Muradoğlu Azərbaycan Yazçılar Birliyinin üzvüdür. “Vətən-Media”, “Həsən bəy Zərdabi”, “Qızıl qələm” mükafatları laureatıdır. 2013-cü ildə Kaspi qəzetinin Məmməd Arazın 80 illik yubileyi münasibəti ilə keçirdiyi müsabiqədə ikinci dərəcəli pul mükafatına layiq görülüb, 2014-cü ildə Prezident təqaüdcüsü olubdur. Nizami Muradoğlunun rus dilində “Мамед Араз и народное творчество” kitabı 2014-cü ildə Almaniyanın “Palmarium” Beynəlxalq Kitab Evi tərəfindən nəşr ediləbdir. Hazırda bədii yaradıcılıqla bərabər “Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeiri və folklor” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını bitirərək müdafiə etmişdir. Ailəli olan Muradoğlu üç övlad atasıdır.

Nizami Muradoğlunun qələmindən çıxan “Baba ocağı” romanı ermənilərin türkcə qarşı tarixən dəfələrlə böyük Ermənistan dövləti qurmaq naminə törətdikləri soyqırımı, məkirli siyasətinə, erməni vəhşiliyinə, qəddarlığına, qan içənliyinə, iç üzünə ayna tutan əsərlərdəndir. Əsər XX əsrin əvvəllərində Ordubadın Əylis və ətrafındakı kəndlərdə baş verən hadisələrdən bəhs etsə belə, bu gün və hər zaman yaşanan erməni məkrinə də işıq tutur. Romanda dövrün ziddiyətli hadisələrini, özəlliklə də Cümhuriyyət dönəmi türk soyqırımını, ermənilərin tarix boyu dost görünərək reallıqda isə hər zaman türkcə düşmən olduğunu göstərən yazıçı, ermənilərin iki üzlüyünü, yaltaq və qorxaqlığını, əsil düşməne xas olan dost görünüb insanı arxadan vurmasını, min bir hiylə və kələklə öz ideyalarına nail olmaq məqsədilə türklərə qarşı gerçəkləşdirdiyi soyqırımını yaşamış həyat səhnələri ilə vermişdir. Oxuyarkən millətimizin çəkdiyi izdirab və acıları, uşaqlara edilən zülümləri iliklərinə qədər hiss edən oxucu tarixi qaynaqlara, faktlara əsaslanan bu romandakı soyqırımını təkrar yaşamış kimi olur. Bu baxımdan roman tarixi keçmişimizi unutmamaq və gələcəkdə yenidən təkrarən soyqırımlara qurban getməmək üçün çox dəyərli bir əsərdir və türkün soyqırımını canlı təsvirləri ilə yeni və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından qanlı yaddaş məcmuəsidir.

Nizami Muradoğlunun “Elm və təhsil” nəşriyyatı tərəfindən 2016-cı ildə çap olunan 232 səhifəlik “Baba ocağı” romanında baş verən hadisələr XX əsrin əvvəllərində, erməni təcavüzünün tüğyan etdiyi illərdə, əsasən Ordubad rayonunun Əylis kəndində cərəyan edir. Proloqla başlayıb epiloqla bitən əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Tövbə”, ikinci hissə isə “Qanlı daş” adlanır.

Yazıçı Proloqda iki dünyanın olduğunu və o dünya haqqında çox da dərin bilgilərə sahib olmadığını vurğuladıqdan sonra bu dünyadan, baş verən fəlakətlərdən, bir parça torpaq üstə axıdılan qanlardan və xüsusilə də bu dünyanın yurtlarından biri olan Əylis və əylislilər haqqında yaşadıkları təbiətilə, dağıyla, daşıyla harmoniya, ahəng quraraq məlumat verir.

M.Ə.Sabirin “Tövbə, ət-tövbə rahinə getdiklərimə, bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə” misralarıyla başlayan I hissədə yazıçı 1906-cı il yaz günü ulduzlu bir gecədə romanın baş qəhrəmanı Rövşənin yuxusunda Əylisçayın qan kimi axdığını gördüyü yuxu təsvir olunur. Sonra qəhrəmanın xəyalında canlandığı Əylis və Ordubadın necə müqəddəs bir yer olduğundan söhbət açılır. İyirmi il doğma yurdundan, baba ocağından didərgin düşən Rövşənin vətən həsrəti və nakam qalan qara sevdası xatirələr işığında dilə gətirilir. Yazıçı romanında istər baş qəhrəmanlarından, istərsə də Əylis və əylislilər haqda danışarkən mümkün qədər Əylisi var edən adət-ənənələr-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

dən, folklorundan, hekayəsi, deyimləri, atalar sözləri, gözəl təbiəti, insanlarından incə ayrıntısına qədər təsvir etməyə çalışır.

Romanın ikinci hissəsi “Qanlı daş” adlanır. Romanın baş qəhrəmanı olan Rövşenin düşmən gülləsi ilə arxadan vurulan qanının töküldüyü və illər keçsə belə həmin qan ləkəsinin getmədiyi daşdır. Birinci hissənin axırlarında ermənilər arasında yaranan pıçhapıçların gələcək soyqırımlardan xəbər veriləcəyi ilə bağlı səhnələr və eyni zamanda 1906-cı il Qafan və Zəngəzur soyqırımlarından sonra ikinci hissədə artıq ermənilərin silahlanaraq Ordubadın müxtəlif kəndlərində soyqırımlara hazırlaşmasından Hayastan dövlətini qurmaq arzularından bəhs edilir və bu uğurda aparılan mübarizələr, həyata keçirilən soyqırımlar verilir. Lakin romanın sonunda baş qəhrəman Rövşenin tövbəsinin qəbul olunmağına dair arzusunun gerçəkləşməsi oxucuda sevinc hissi yaratsa da, onun arxadan vurularaq öldürülməsi isə bir o qədər kədər hissi doğurur. Eyni zamanda həyata keçirilən o qədər qətliamlara, zülmələrə rəğmən Osmanlı ordusunun imdada yetişməsi nəticəsində Ordubadı, bütövlükdə Naxçıvanı ələ keçirib əhalisini tamamilə yox edə bilməyən ermənilərin “böyük Ermənistan” dövləti qurmaq xəyalının suya düşməsi türkləri bir daha birlik və bərabərliyə çağıraraq yenidən gələcəyə bir inam, ümid hissi oyadır.

Epiloq hissədə yazıçı, Əylisi ermənilərdən azad etdikdən sonra oranı tərk etməyib qalan ermənilərin necə sülh içində yenidən Azərbaycan türkləri ilə qaynayıb qarışmasından, ailə qurmasından bəhs edir. Eyni zamanda hadisələrin sonluğu, romanın baş qəhrəmanları, əsas obrazlarının taleyi haqqında da məlumat verilir. Göyərən kösəvdən və qanlı daş haqqında da bilgi verilərək roman sona çatdırılır.

N.Muradoğlunun “Baba ocağı” romanı haqqında alimlərimiz və ədəbiyyatçılarımız öz dəyərli fikirlərini, görüşlərini bildirmişlər. Filologiya elmlər doktoru, professor Seyfəddin Rzasoy “Erməni məkrini ifşa edən əsər” (4, 7), “Baba ocağı - Əylisin səsi” (5, 1), F.e.d., professor Məmməd Əliyev “Nəsrimizdə uğurlu addım: Baba ocağı” (3, 7), fil.e.d.Vaqif Yusifli “Əylis həqiqətləri (Nizami Muradoğlunun “Baba ocağı” romanı haqqında)” (10, 7), fil.ü.f.d. Zümrüd İbrahimqızı “Baba ocağı: bədii əsər və tarixi gerçəkliklər”, fil.ü.f.d.dos. Mətanət Saraçlı “Baba ocağının işığı” (6, 1), fil.ü.f.d. dosent Şakir Albalı “Baba ocağı-Müqəddəs məkan” (1, 14), Adilə Nəzərova “Yaddaş kitabı” (9, 23), Aytən Cəfərova “Tövbədən haq dərgahına” (2, 4), Hacı Tofiq Seyidzadə “Baba ocağının işığı” (7, 7) vb. öz məqalələri ilə romanı geniş şəkildə təhlil edərək dəyərli fikirlərini oxucularla paylaşmışlar.

1918-ci il Cümhuriyyət dönəmi türk soyqırımı: 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri soyqırımın təkrarı 1918-ci il Azərbaycan Cümhuriyyətinin yeni qurulduğu illərdə baş verir. Nizami Muradoğlu “Baba ocağı” romanında Ordubad və ərtaf kəndlərdə baş verən 1918-ci il Cümhuriyyət dönəmi türk soyqırımını tarixi gerçəklər işığında, yaşanmış həyat hadisələri fonunda o illəri yenidən canlı bir şəkildə özünün yaşadığı, duyduğu, iliklərinə qədər hiss etdiyi formada oxucusuna yansıdır. 1918-ci ildə iyun ayından başlayaraq yavaş-yavaş Ordubadın müxtəlif kəndlərində hüsuru, asayışı pozaraq, insanları daim qorxu, təşviş içində saxlayan ermənilərin böyük Hayastan dövləti qurmaq planları türkə qarşı soyqırım və fəlakətlərin hazırlanmasının xəbərçisidir.

1918-ci il iyun ayından başlayaraq tək-tük çobanlıq edən, biçinə gedən, qıscası camaatın başının işə qarışdığı və tənha yaxaladıqları türkləri yavaş yavaş aradan götürərək asayışı bozan ermənilər türkləri panikada saxlayaraq öz istəklərinə nail olmağa çalışmaqla türklərə qarşı illərlə planladıkları soyqırımları həyata keçirməyə başlayırlar. Andranik qoşunu ilə Cənubi Azərbaycanın Maku, Xoy, Salmas şəhərlərini və yolüstü kəndləri talayıb viran qoyaraq böyük qırğınlar törətdikdən sonra Culfaya gələrək Yaycı kəndində böyük qətliamlar həyata keçirir, evləri yandıraraq əhalini böyük bir hissəsini qırır (8, 168). Nehrəmə girməyə çalışsa da, Nehrəm camaatı müdafiyyə qalxaraq Andranikin qoşununu uzaqlaşdırır. Naxçıvana gedib orda soyqırım eləmək istəyən Andranikin qarşısını Kazım Qara Bəkir Paşanın başçılığı ilə Osmanlı ordusu alır (8, 169). Daha sonra avqustun qora bişirən vaxtlarında Ordubada daxil olan Andranikin quldur dəstələri əlindən canını qaçıb qurtarmağa çalışan əhali güman yeri kimi Arazın o biri sahilinə üz tutur. Qadınlar, yaşlılar, uşaqlar salla Arazı üzüb keçməyə çalışarkən çox çətin ölüm dirim mücadələsi verir. 1905-1906-cı illər davasından fərqli olaraq bu səfər Andranikin ətraf kəndlərdə törətdikləri vəhşiliklər, soyqırımlar saymaqla qurtarası deyil. Andranikin qoşunu Ordubadın Əylis kəndinə yaxın Disər kəndinə toplaşib böyük təhlükə törədirdi. Hər iki icmanın üzvləri böyük təminat verməklə Əylis camaatını soyqırımdan xilas etsə də, romanın sonlarında

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Andranikin əsgərləri əgər Osmanlı türkləri köməyə gəlməmiş olsaydı Əylis camaatını gecə yatdığı yerdə qətl edəcəklərini tarixi faktlar əsasında öyrənmiş oluruq. Baxmayaraq ki, Əylis kəndinin camaatı soyqırımından xilas oldu, ancaq Ordubadın bir çox kəndində misli görülməmiş, Qarabağ soyqırımlarını belə unuduracaq dərəcədə vahiməli soyqırımlar həyata keçirildilər. Andranikin qoşunu Vənənd və Gilan çayları istiqamətində hərəkət edərək Zəngəzura girmək istəyirdi. Bu istiqamətdə hərəkət edən Andranikin qoşunları Parağada, Tivide, Nuhgədiyi kəndlərində qətliaamlar, soyqırımlar həyata keçirildilər (8, 177-180). Nuhgədiyi kəndinin yandırılıb talan edilməsindən sonra Qafanın Oxçu, Şabadın, Pirdavud (Pirdavdan), Atqız kəndlərində qırğınlar başladı. Nijdenin quldur dəstələri silahsız və köməksiz qalmış kəndlərə girir, əhalini qırır, əmlakını talan edirdi (8, 190). Çox təəssüf ki, 1918-ci il yaşananların daha betəri 1990-cı illərdə Qarabağ soyqırımı ilə təkrarlandı. Minlərlə yurt-daşımız öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salındı, işgəncələrə məruz qaldı, uşaqları, qadınları, hətta öz sadə xalqını belə öldürüb türkün üstünə atacaq qədər gözü dönmüş erməni vəhşilikləri ilə tariximizə qanla yazıldı.

Erməni vəhşilikləri və insanlığa sığmayan işgəncə metodları: Romanda 1918-ci ildə Ordubad və ətraf kəndlərində baş verən qətliaamlar zamanı ermənilərin türklərə qarşı etdiyi vəhşiliklər, insanlığa sığmayan işgəncələr millətindən asılı olmayaraq vicdan daşıyan hər bir insanın qanını donduracaq dərəcədə vahiməlidir. Tarix boyu təkrarlanan xüsusi ilə 1905-1906-cı illərdə gerçəkləşdirilən bu qəddarlıqlar, bu vəhşiliklər romanda 1918-ci ildə yenidən təkrarlandığını və eyni amansızlıqların 1990-cı illərdə Qarabağ hadisələrində yaşandığının canlı şahididir bütün dünya. Məqsəd, bu insanlığa sığmaz vəhşilikləri hər fürsətdə dilə gətirərək, qələmə alaraq tariximizi unutmamaq və eyni hadisələri təkrar yaşamamaqdır. Bunun üçün də gərəkli hər yolla səsimizi dünyaya duyurmalıyıq.

1905-1906-cı illərdə türkləri günahsız yerə, isti yuvalarında yatdıqları yerdə xanəyə daxil olaraq amansızca qırıp qətl edən ermənilər eyni vəhşilikləri 1918-ci ildə Ordubad camaatına qarşı edərək necə barbar məxluq olduqlarını bir daha sübut etdilər. Ordubad və ətraf kəndlərində günahsız insanları qəfil evlərinə girərək qətl edən Andranik və Nijdehin quldur dəstələri körpə, uşaq, qadın, qız, gəlin, qoca, yaşlı demədən əliyalın, silahsız, müdafiəsiz insanlara canları istədiyi şəkildə işkəncələr vermişlər:

1. Təcavüz: 4-5 yaşlı uşaqlardan tutmuş, gəlin, qız, ana, bacılarımıza qarşı edilən təcavüzlər qan dondurucudur. Bu da erməni xalqının, millətinin nümayəndəsi olan quldurların nə qədər şərəfsiz olduğunun bir göstəricisidir. Allahın ən zərif yaratdığı olan qadına və uşağa şiddət, təcavüz heç cürə bağışlanamayacaq vəhşilikdir. Bütün bunlar qanlı yaddaşımıza yazılmış, unudulmayacaq ürəkəğridən, qandonduran vəhşiliklərdir.

2. Süngü və yabaya keçirmək: Erməni şərəfsizi gülləsinə qıymayıb günahsız insanları diri-diri süngüyə, yabaya keçirərək yüksək dərədən aşağı atıb tikə parça etməsi işgəncə metodlarının başında gəlir. Nuhgədiyə girərək əhalini süngüləyən ermənilər romanda belə təsvir olunur: “Qaçıb qurtula bilməyən qadın, uşaq, xəstə kim vardisa hamısını ermənilər Ula tərəf sıxışdırdılar. Ul dərənin dibinə enən dərən sıldırım qayalıqdı, ermənilər gülləyə qıymır, adamları süngüləyərək qayadan aşağı atırdılar. Aşağıda parça-tikə olmuş adamların cəsədləri üst-üstə qalanmışdı” (8, 180).

3. Diri-diri insanları qapalı məkana bağlayıb yandırmaq: Andranikin qoşunu Cənubi Azərbaycanın Maku, Xoy, Salmas şəhərlərini və yolüstü kəndləri viran qoyduqdan sonra Ordubadın Yayıcı kəndinə daxil olaraq insanları güllələyərək evlərini yandırdığını qeyd edən yazıçı, daha sonra Andranikin qoşununun Culfada və ətraf kəndlərdə qəsbkarlıqla, talançılıqla müsəlman əhalinin evlərini yandıraraq qətl etdiyini vurğulayır (8, 168-169). Romanda insanları aldadaaraq məscidə toplayıb diri-diri yandırılması da çox canlı şəkildə təsvir olunmuşdur. Allahın yaratdığı və müqəddəs kitabımızı olan Qurani-Kərimdə insan öldürmənin nə qədər böyük günah olduğunu və eyni zamanda Allahın yaratdığı bəndələrini günahsız yerə kiminsə öldürmək kimi bir ixtiyarı olmadığı gerçəyinin bilindiği bir əsrdə erməni vəhşiləri tarix boyu dəfələrlə bunu türklərə qarşı etmişlər.

4. Qaynar samovarı uşaq və ya yaşlı insanlara bağlayaraq qaçdırmaq: Bu metodu əmin-amanlıq vaxtı belə əsil erməni xisləti və “böyük Ermənistan” dövləti qurmaq xəyalı ilə yaşayan ermənilərin türklərə tətbiq etdiyi bir metoddur. Romanda Paşa kişiye də bu metod tətbiq edilərək intihar etməsinə şərait yaradırlar: “Silahlı quldurlar Paşa kişini tutdular, belinə qaynar samovar

bağlayıb, döyə-döyə qovmağa başladılar. Paşa kişi qaçdıqca samovarin boğazından yırğalanıb daşan qaynar su cızıltılı səslə bədənini yandırır, bədəninin dərisi tuluqlayır, dəhşətli dərəcədə ağrı verir. Paşa kişi özünü qa-yadan dərin dərənin dibinə atdı” (8, 179).

5. Hamilə qadınların qarnı yırtılaraq doğulmamış uşağı süngüyə keçirmək: Hamilə qadının canlı, gözlərinin önündə qarnının kəsilərək doğulmamış uşağının süngüyə keçirilməsi insanlığa sığmayan vəhşiliyin böyüyüdür. Romanda yazıçı bu vəhşiliyi Şərəf qadının obrazında və eyni şəkildə yaşanmış tarixi gerçəklər fonunda təsvir edir: “Altı aylıq hamilə olan Şərəfin qarnını yırtıb cocuğunu süngüyə keçirdilər” (8, 179). Romanda sadəcə bir cümlə ilə təsvir olunan və eyni zamanda nə yazıçının, nə də oxucunun ürəyinin, vicdanının qaldıramayacağı bu vəhşilik bütün soyuqluğu ilə erməni qəddarlığının vəhşilik metodlarının ağılasığmazlığından xəbər verir.

6. Xanəyə təcavüz, sorğusuz-sualsız güllələmək: Romanda Andranikin qoşunun əsasən iki istiqamətdə Vənənd çay və Gilan çayı boyunca hərəkət edərək Zəngəzura girmək istədiyini vurğulayan yazar Gilan çayı boyunca hərəkət edən ermənilərin türklərə qarşı arxadan gülləni yağış kimi yağdırdığını, adamları tut kimi ələdiyini qeyd edir (8, 178). Romanda Oruc babanın və məscidin qarşısında yığışanların – iyirmi iki nəfərin sorğu-sualsız güllələndiyini təsvir edir (8, 179). Kəndlərə xəbərsiz girərək, yatdığı yerdə və ya başı həyata qarışan günahsız insanları sorğusuz-sualsız güllələmək insanlığa sığmayan, şəərəfsiz düşməyə xas hərəkətdir.

7. Dinc əhalini qılıncdan keçirmək: Anidən kəndlərə və evlərə girərək dinc və hazırlıqsız əhalini gözünün yaşına belə baxmadan qılıncdan keçirmək ermənilərə xas olan bir qəddarlıqdır. Romanda yazar Gilan çayı boyunca hərəkət edən ermənilərin kəndləri viran qoyaraq əhalini qılıncdan keçirdiyini qeyd edir (8, 177).

8. Aldadaraq, tələyə salaraq qətl etmək: Gilançayı boyunca hərəkət edən Andranikin erməni quldur dəstələri Parağa kəndində duraraq Tivi kəndinin baş bilənlərini tələyə salıb qırır: “Parağalı Aşot tivililərə sifariş göndərüb danışıqlar aparmaq məqsədi ilə onları Parağaya dəvət etdi. Tividən 16 nəfər nümayəndə heyəti parağalıların təklifinə inanaraq danışıq üçün Parağaya gəldilər. Qaçaq Süleymanın başçılıq etdiyi dəstəni danışıq adı ilə aldadıb tələyə saldılar, hamısını qırdılar, dəstədən təkəcə İbiş adlı birisi qaçıb salamat qurtara bildi” (8, 177).

Erməninin əlindən qaçıb qurtulmağa çalışan əhali meşədə gizlənərək gecə ilə yollarına davam edirdi. Romanda Parağalı Aşotun türklərin psixologiyasına necə yaxından bələd olduğu vurğulanaraq, onları necə tələyə salıb qırdığı təsvir olunur. Aşot əsgərlərinə müsəlman kəndlərinə girərkən “Allahu-əkbər!” demələrini və səsi eşidən türklərin gizləndikləri yerdən çıxıb onlara doğru qaçacaqların deyir. Aşotun dediyi kimi də olur, aldanaraq, türk əsgərləri sanıb gələn əhali yağış kimi yağın mərmiyə tuş gəlir (8, 127-128).

Andranikin adamları türklərdən əsas adamları Cəlil Paşanın evinə sülh naminə danışıqlar aparmaq üçün aldadaraq yığıb tələyə salır və insanları evə qatıb diri-diri yandırır (8, 191-193).

Romanın bir çox yerində rast gəldiyimiz aldatma və tələyə salaraq öldürmə ermənilərin qorxaq, cəsəretsiz, bir o qədər də namərd olduğunu göstərir.

9. Başını kəsmək: İnsanlara zülüm, işgəncə verərək, əylənərək, onları diri-diri başını kəsmək ancaq erməni qaniçəsinə yaraşan hərəkətdir. Türkləri aldadaraq tələyə salıb sonra da gülə-əylənə hamının gözünün önündə başının kəsilməsi insanın əsəblərinin dözməyəcəyi qanlı səhnələrdir. Romanda yazıçı ermənidən qaçarkən yaxalanan Molla Həsən Əfəndi və sıraya düzərək uşaqların qadınların gözünün önündə başlarının kəsilməsini sonra da qalaqlayıb od vurulmasını təsvir edir (8, 128). Yemək üçün insanlara halal qılınan heyvanları belə kəsərkən ədəb qaydalarına riayət edilir, yaradılmışların ən şərəfli olan insanın başının kəsilməsi vəhşiliyi heç cürə bağışlanmaması gərəkən acı taleyidir türklərin.

Romanın bir çox yerində düşmənin təkbətək, cəsəretlə, mərdcə savaşımaqdan qorxduğunu göstərən türkü arxadan vurma, arxadan güllələməsi, dost görünüb arxadan vurmanın erməni cılızlığının və hiyləgərliyinin sübutudur. 1918-ci il iyun ayında Aşağı və Yuxarı Əylis arasındakı Nuhgədiyə məxsus olan taxıl zəmillərində Məhərrəmin biçin zamanı arxadan erməni tərəfindən vurulması arxadan vurmanın bir nümunəsi kimi fəlakətlərin və soyqırımların da yaşanacağını bir göstəricisi idi. Eyni şəkildə romanın sonlarına doğru romanın baş qəhrəmanı olan Rövşən də arxadan vurulur. Romanda arxadan vurulma məsələsi üzərində duran yazar ermənilərin daha çox qorxduqları, xalqın sevdiyi, maddi və mənəvi şəkildə xalqa dəstək olan adamları arxadan vuraraq

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

həm ermənilərin qorxaqlıqlarını, həm də eyni zamanda ona qapısını açan, tarix boyu çörəyini paylaşan düşmən gördüyü türklərin qol-qanadını sındıraraq ruhdan salmaqla, çaşqınlıq yaratmaqla qələbə əldə etmək hiyləgərliyini, məkirli siyasətini, çox bilmişliyini göstərir.

Soyqırım dəhşətlərinin psixoloji sarsıntıları: Düşmənin ansızın basqını və insanları güllə yağışına tutması anında panikaya qapılaraq canının dərdinə qalan, qaçıb qurtulmağa çalışan insanların gözlərinin önündə edilən vəhşiliklər onda psixoloji sarsıntılar yaratmaqla gələcək nəsillərə ötürülən qan və gen yaddaşında dərin izlər buraxacaqdır. Romanda yazıçının çox canlı şəkildə təsvir etdiyi qaçxaqaç anında verilən ölüm-dirim mücadələsi zamanı yaşanan psixoloji gərginliklər, uşaqların gözləri önündə valideynlərinə işgəncələr verilərək öldürülməsi və ya əksinə valideyinin gözünün qarşısında uşağına edilənlər, qadınlara, analara, bacılara qarşı edilən təcavüzlər, uşaqların başının kəsilməsi və bu kimi səhnələrin canlı şahidi olmuş insanların psixoloji sarsıntılarının dəlilik həddinə çatmaması mümkünsüzdür. Romanın ən təsirli səhnələrindən biri soyuq çovğunlu bir havada qaçmaq məcburiyyətinə qalan insanların soyuqdan ayaqlarının donması, uşaqların bu çətin yolculuğa tab gətirə bilməməsi içlər acıdan səhnələrdir. Hələ ananın gedərkən gücünün çatmadığı, seçim edib uşalarından birini və ya ikisini özü ilə apara bilməsi və geridə qoyduğu uşağı təkrar gəlib aparacağı ümidi və bu ümidlərin puça çıxması dözülməz səhnələrdir: “İki uşağını evdə qoyub gedənlərdən biri də Zeynəbdı. Zeynəb 7-9 yaşlarında iki qızını evdə qoyub çıxmaq məcburiyyətində qaldı. Beş yaşlı oğlunu arxasına bağladı, bir əlinə silah aldı, o biri əliylə də on iki yaşlı böyük qızının əlindən yapışib yola düşdü... Zeynəb və digər uşaqları Pirdavdanda qalanlar ağır duruma düşdülər, uşaqlarının öldürülməsi xəbərini alıb sarsıldılar, bir daha geri qayıda bilmədilər” (8, 194-195, 199).

Arazı keçməyə çalışarkən sala minən insanların ağırlığı və hərəkət zamanı Arazı düşüb sulara qərq olan uşaq üçün ana çarəsizliyi, qardaşının üzüntüsü, insanların təlaş və qorxu keçirdiyi o qaçxaqaç anları heç bir zaman unudulmayacaq dəhşətli anlardır.

Nəticə. Tarix boyu istər 1905-1906, istərsə 1918 və 1990-ci illərdə ermənilərin Azərbaycan türklərinə yaşatdığı soyqırımların təkrarlanmaması üçün türk milləti olaraq daha ayıq-sayıq olmalı, tarixi unutmayaraq hər zaman dərs almalı, gələcək nəsillərimizə doğruları ötürməliyik. Bir millətin ayaqda dura bilməsi, güclü olmağı, düşmənlər tərəfin-dən əzilməməsi, məhv edilməməsi üçün hər zaman daha bilgili, daha bilinçli gənclərin, nəsillərin yetişməsinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Romanda Ordubadda, Əylis kəndində güclü, savadlı bir həkimin türk olmaması, türkün erməni tərəfindən belə vurulduğu zaman öz canını, xəstəsini safyanə erməni həkim olan Debi kimilərə əmanət etməsi bizi çox dərindən düşündürməlidir. Dəfəflərlə yaşanan qarışıqlıqlar, ermənilərin xainlikləri, arxadan vurmaları erməni xislətinin dəyişməz olduğunu bizə unudurmamalıdır. Tarix boyu unudub düşmənlərimizi bağışladığımız üçün eyni olayların təkrarını yaşamaq məcburiyyətində qalmışıq. Ermənilərin ta beşikdən uşaqlarına laylası “türk sənin düşmənidir” olmuşdur, türkün uşaqlarına arzuladığı “gül-çiçək içində böyüyəsən” laylasına qarşılıq düşmənin yalançı “erməni soyqırımını” təbliğ etməsi xüsusilə analarımızı düşündürən məqamlar olmalıdır. Romanın sonunda epiloq hissədə erməni südü əmən uşaqda erməni xislətinin olmasını analatan qısa hekayə, eyni zamanda azərbaycanlı ilə ailə həyatı quran erməni Tanikonun bütün günü türk uşaqlarına erməni mahnıları öyrədərək, Əylisdə baş verən hadisələri təhrif edərək danışması, “məzlum” erməni xalqına qarşı məhəbbət oyatması erməniyə qarşı türkün nə qədər yaxşılıq etməsindən asılı olmayaraq onların bunu hər zaman unudaraq öz erməni xislətlərindən vaz keçmədiyini göstərən tarixən yaşanmış həqiqətlərdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Albalı Ş. “Baba ocağı-Müqəddəs məkan, Ədalət qəzeti, 14 yanvar 2017, s.14
2. Cəfərova A. “Tövbədən haq dərğahına”, El həyatı qəzeti, 26 oktyabr 2015, s.4
3. Əliyev M. “Nəsrimizdə uğurlu addım: Baba ocağı”, 525-ci qəzet, 10 mart 2017, s.7
4. Rzasoy S. “Erməni məkrini ifşa edən əsər: Baba ocağı”. Azad Azərbaycan qəzeti, 17 feral 2015, strateq.az/edebiyat/96267/ermeni-mekrini-ifsa-edeneser.html
5. Rzasoy S. “Baba ocağı”-Əylisin səsi. senet.az/baba-ocagi-aylisin-sesi, s.1
6. Saraçlı M. “Baba ocağının işığı” zim.az/bdu/1156-baba-ocainin-ii.html, s.1
7. Seyidzadə H.T. “Baba ocağının işığı”, Azad Azərbaycan qəzeti, 8 fevral 2015, s.7

8. Muradoğlu N. Baba ocağı. Bakı: "Elm və təhsil", 2016, 232 s.
9. Nəzərova A. "Yaddaş kitabı" Kaspi qəzeti, 11-13 mart 2017, s.23
10. Yusifli V. "Əylis həqiqətləri (Nizami Muradoğlunun "Baba ocağı" romanı haqqında), Ədalət qəzeti, 23 yanvar 2015, s.7

THE GENOCIDE OF THE TURKS IN REPUBLIC PERIOD IN THE NOVEL "BABA OJAGHI" BY NIZAMI MURADOGLU

Summary

The events that happened in the novel "Baba ojaghi" consisting of two parts such as "Tovba" and "Ganli dash" are occur in the beginning of the 20th century when the Armenian aggression raised a revolt in the village Ayilis in district Ordubad.

In the article after giving a short information about the writer N.Muradoghlu and his novel that being an historical memory of us "Baba ojaghi" then it is said about the genocide of Turks which we must not forget and we must always remember, especially the events happened in 1918 in Republic period in around villages of the district Ordubad.

Also in the article the savageries and the methods of torture of Armenians have been showed under 9 titles with giving samples from the novel (aggression, cutting off head, to bayonet, cutting with the sword, shooting, trapping, to burn, to tie together with samovar, to cut the belly of the pregnant woman).

Key words: Baba ojaghi, armenian, turk, genocide, republic.

ГЕНОЦИД ТЮРКОВ В ПЕРИОД РЕСПУБЛИКИ (1918 ГОД) В РОМАНЕ "БАБА ОДЖАГЫ" НИЗАМИ МУРАДОГЛЫ

Резюме

События, которые произошли в романе "Баба оджагы", состоящем из двух частей, таких как "Товба" и "Ганли тире", происходят в начале 20-го века, когда армянская агрессия подняла восстание в деревне Айлис в районе Ордубад.

В статье после краткой информации о писателе Н.Мурадоглы и его романе о том, что, будучи исторической памятью о нас "Баба оджагы", говорится о геноциде турок, которые мы не должны забывать, и мы всегда должны помнить, особенно событий произошедших в 1918 году вокруг сел района Ордубад.

Также в статье были описаны зверство и методы пыток армян под 9-ти наименованиями с предоставлением образцов из романа (агрессия, отрезание головы, штыки, резка мечом, стрельба, улавливание, сжигание, соединение с самоваром, разрезания живота беременной женщины).

Ключевые слова: Баба оджаги, армяни, турки, геноцид, республика.

AYNUR CƏLİLOVA
*AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
celilova1976@mail.ru*

1930-CU İL KEÇİLİ XALQ HƏRƏKATINA BAXIŞ

Azərbaycan xalqının mübarizə kitabında şərəfli səhifələr çoxdur. Çünki, Azərbaycan türkü heç vaxt ayaq altında qalmamış, öz haqqını qorumuş və ölsə də yolundan dönməmişdir. Belə şanlı səhifələrdən biri 1920-ci il milli hökumətin süqutundan sonra Azərbaycanda baş verən xalq hərəkatıdır. Həmin dövrdə Azərbaycanın bir çox yerlərində xalq hərəkatı olmuşdur (6, s.105). Onların içində əzəmətli və xalqın yaddaşında iz buraxan və bugünə qədər təfərrüatları açılmayan 1930-cu ildə kolxozlaşmaya etiraz olaraq Naxçıvan MSSR-in Şahbuz rayonunun Keçili kəndində baş verən xalq hərəkatıdır. Araşdırma yazılarda Keçili üsyanına az-çox toxunulmuşdur, lakin onların heç biri tarixi həqiqəti əks etdirmir (3, s.131; 7). Gerçəklik yalnız arxiv materiallarında və üsyanda iştirak etmiş adamların nəsil yadigarlarının olan adamların xatirələrində olduğu kimidir.

1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Demokratik prinsiplərlə idarə olunan dövlət rus müstəmləkəsinə çevrildi. 30-cu illərdə isə sovet respublikalarında kolxoz qurulması ilə əlaqədar tədbirlər həyata keçirilirdi. Xalqın kolxozlaşmaya münasibəti mənfiydi, çünki, heç kim öz xoşuna malını başqasına verməz. Öz xoşuna malını, əmlakını dövlətə verməyənlərin əmlakı zorla əlindən alınıb kolxoza qatılırdı. Keçili üsyanı da kolxozlaşmaya qarşı baş vermiş böyük xalq hərəkatı kimi tarixə düşmüşdür.

Üsyanın başında Dünyaməliyev Qasımalı Eyvaz oğlu dururdu. Kim idi Qasımalı Dünyaməliyev? Onun haqqında qısaca da olsa məlumat vermək məqsədəuyğundur. Qasımalı Dünyaməliyev 1918-20-ci illərdə Bakıda Nobellərin neft şirkətində fəhlə işləmiş və həmin müddətdə Musavat hökumətinin üzvü, yeni hökumətin baş naziri Fətəli Xan Xoyskinin yaxın silahdaşı olmuşdu. Cümhuriyyətin süqutundan sonra isə Fətəli Xanla bərabər Gürcüstana getmiş, bir müddət orada yaşamış, Fətəli Xanın öldürülməsindən sonra Azərbaycana qayıtmışdı. Onun gürcü, rus dillərini bilməsi, inqilabi ideyalara bələd olması onun Musavat hökumətinin əsas adamlarından olmasını sübut edir və bu bacarıqlar sonrakı taleyində həlledici rol oynamışdı.

1920-ci illərdə Azərbaycanda, Naxçıvanda qaçaqçılıq geniş vüsət almışdı. Naxçıvanın məşhur qaçaqlarından biri nəhəcirli Qaçaq Zelan olmuşdu. Zelan ik vaxtlarda hökumət adamlarına qarşı mübarizə aparsa da, sonradan quduzlaşıb qabağına kim çıxsə vurub öldürürdü. Zelan cəld, can-cüssləli, sözü ötkəm bir adam idi. Hökumət adamları nə qədər çalışsalar da onu tutub zərərsizləşdirə bilmirdilər, hətta onunla qarşılaşmağa belə ürək eləmərdilər. 1925-ci ilin yazında Qaçaq Zelan göynüklü Fərmanı haqsız yerə qəddarlıqla öldürdüyünə görə Məşədi Qasımalı onu cəzalandırmağı qərara alır. Zelan Keçilidən keçib Nəhəcirə gedəndə Qasımalı onu atdan salıb tərksilah edir. Onu öz əli ilə öldürməyi qanunsuz hesab edib hökumət adamlarına təhvil verir. Zelan kimi ələkeçməz qulduru zərərsizləşdirdiyinə görə o zamankı Azərbaycan hökuməti Qasımalıni mükafatlandırmaq istəmiş, o isə bunu qəbul etməmişdi; Zelanı azğınlığın və quldurluğun qabağını almaq üçün hökumətə təslim etdiyini bildirmişdi. Bu hadisə köhnə nəsil keçillilərin yaddaşında möhkəm qalmış və onu bədiiləşdirib yazıçı təxəyyülü əlavə edərək hekayə mövzusuна çevirmişlər (5, s.30). Qasımalı ilə Zelan arasında olan əhvalat gerçəkliyi ilə Keçili üsyanına həsr olunmuş “Gecikmiş qələbə” romanında əksini tapmışdır (1, s.39).

1930-cu ildə kolxoz yaratmaq məqsədilə hökumət tədbirləri həyata keçirilirdi. Bu məqsədlə əvvəldə deyildiyi kimi bütün sovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da xalqın əmlakı əlindən alınaraq dövlətin ixtiyarına keçməsi üçün hökumət qüvvələri kolxoz planını həyata keçirirdi. Xalqın etirazlarına baxmayaraq bu işi qısa zamanda Azərbaycan bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda və Naxçıvanın rayon və kəndlərində həyata keçirə bilmişdilər. Şahbuz rayonunun Keçili kəndində sovet hökumətinin kolxozqurma planı keçillilərin sərt dirənişi sayəsində iflasa uğramışdı. Belə olduqda hökumət keçillilərin üstünə silahlı dəstə göndərmiş, keçillilər həmin dəstənin üzvlərini öldürmüşdü. Hökumət qüvvələrinin başında Abbas Qasımov adlı milis kapitanı dururdu və kənd camaatı onun qo-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

naq qaldığı evdə kəndli qadınla əxlaqa zidd hərəkət etdiyini bəhanə edərək öldürmüşdü. Bu, şübhəsiz ki, bəhanə idi, əsil səbəb kənd camaatının kolxozlaşmaya getməməsi idi. Bu hadisədən sonra Naxçıvan MSSR Baş Siyasi İdarəsinin rəis müavini (Yaqubov) Keçiliyə gələrək keçililərdən silahlarını təhvil verməyi və hökumətin qərarına tabe olmağı tələb etmişdi. O, keçililərin gözünü qorxutmaq məqsədilə hökumətə tabe olmayan bir neçə nəfəri kəndin içində güllələmiş, bir neçəsini tutub aparmışdı (8). Keçili üsyanı bundan sonra geniş miqyas almış, kənddə 25 yaşdan yuxarı bütün kişilər, hətta qadınlar da silahlanaraq dağa qalxmış, sovet hökumətinə meydan oxumuşdu. Üsyanı təşkil edən və başında duran keçmiş musavatçı Qasimalı Dünyaməliyevdi. Üsyanda onun qardaşı Sevdimalı, qardaşı arvadı Xatın, bibisi oğlu Quşdan, dostları, qohumları, kənd adamları iştirak edirdilər. Onların mübarizəsi əsil xalq hərəkəti idi.

Üsyan iki ildən çox davam etmişdi. Bu müddət ərzində keçililərlə hökumət qüvvələri arasında çox döyüş olmuşdu, hamısında da üsyançılar qalib gəlmişdi. Keçili kəndi (əvvəlki adı Keçil olub, bu da “avanqard”, “öndə gedən” mənasını ifadə edir) dağların ətəyində yerləşən strateji mövqeyi əlverişli kənddir. Üsyançılar bu dağlarda döyüş mövqeləri yaratmış, əsas nöqtələrdən sovet qüvvələrini atəşə tuturdular. Üsyançılar sərrast atıcı idilər. Onların içində Kərbəlayı Süleyman adlı döyüşçü elə də qiqliklə atırdı ki, deyilənə görə, iynənin gözündən vururdu. Üsyan başçısı Məşədi Qasimalı da ondan geri qalan deyildi. O, cavanlıqda pəhləvan olmuş, bayram günlərində kənd meydanında küştü tutub zorxana gedərmiş. Onun qabağına çıxan olmazdı. Söyləyicilərin verdiyi məlumatlara görə, başqa kəndlərdən pəhləvanlar Qasimalıyla güləsməyə gələr, hamısı da məğlub olub geri qayıdarmış (9). Məşədi Qasimalı fiziki cəhətdən möhkəm olduğu kimi, əqidə, mənəviyyat cəhətdən də möhkəm adam idi. Bu xüsusiyyətlərinə görə Musavat hökuməti ona dəyər vermiş, Fətəli Xan Xoyskinin yaxına adamına çevrilmişdi.

Keçili üsyanında iştirak edən döyüşçülərdən Baxşəli Həsənov, Sevdimalı Dünyaməliyev, Səfəralı Həsənov, Kalba Səyyad, İnfil İbrahimov, Kərbəlayı Əhməd, Kərbəlayı Abbas, Məşədi Orucəli, Kalba Şəmil, Kalba Həbib, Quşdan və b. qəhrəmanlıqda hərəsi bir ərdi. Gənc döyüşçü Quşdan üsyançılara sonradan qoşulmuşdu və Daş Qala döyüşündən sonra onlardan ayrılıb təkbaşına qaçaqçılıq edirdi. O, üsyançı yox, daha çox Qaçaq Quşdan adı ilə xalqın yaddaşında qalmışdır.

Bu mübarizədə kişilərlə yanaşı qadınlar da iştirak edirdi. Onların qəhrəmanlığı xüsusilə qeyd olunmalıdır. Onlar silah atmaqda kişilərdən geri qalmırdılar. Sənədlərdə adı keçən qadınlardan Zərif Əsgər qızı, Qızbəst Əlinəbi qızı, Mina Orucqulu qızı, Fatma Bayraməli qızı, Nərgiz Kərbəlayı Müseyib qızını misal göstərə bilərik (4). Bu qadınlar üsyan başlayandan sona qədər həm vuruşmuş, həm də üsyançılara ərzaq, patron daşımışlar. Söyləyicilərin verdiyi məlumatlara görə Zabitə adlı döyüşçü qadının qəhrəmanlığı hamını hey-rətləndirmişdi (9). Bu arıq, balacaboy qadın çox çevik və sərrast atıcı olub, təkbaşına, kişi döyüşçülərə xəbər vermədən hökumət qüvvələri ilə vuruşub onların dəstəsini darmadağın etmişdi. Üsyan başçısı Məşədi Qasimalının qardaşı arvadı Xatın da seçilmiş qəhrəmanlardan biri kimi yaddaşlarda qalmışdır. O, üsyan başlamazdan qabaq silahları ağıla gəlməz yerdə gizlətməklə qaynına kömək etmiş, üsyan vaxtı isə əri ilə bərabər döyüşmüş, hamilə olmasına baxmayaraq, döyüş meydanını tərk etməmişdi. Döyüşün ən qızğın vaxtında döyüş meydanında uşağı-nı dünyaya gətirmişdi. Keçilili qadınların qəhrəmanlığı dillərdə dastana çevrilmiş, türk qadının qorxmaz, cəsarətli, mübariz ruhunun simvoluna çevrilmişdi (2, s.250).

Keçilli üsyançılara ətraf kəndlərdən kömək gəlirdi: Külüsdən, Ərəfsədən, Qahabdan, Kolanıdan, Biçənəkdən və başqa kəndlərdən üsyançılara silah-sursat, patron, yemək, geyim və s. gətirirdilər, çünki, xalqın üsyançılara rəğbəti vardı. Naxçıvanda keçilili cəngavərləri xalq qəhrəmanları hesab edirdilər, onlar heç nədən qorxmayaraq böyük bir quruluşa – sovet imperiyasına qarşı çıxmışdılar. Onlar çoxsaylı döyüşlər aparmış, 2 il ərzində yüzlərlə sovet əsgər və milisini öldürmüşdülər.

1932-ci ilin qışında üsyançılar İrana gedir. Qışda Keçili dağlarında qalmaq mümkünsüz olduğundan (-40 C) İrana gedib yaza qədər orada qalmalı olurlar. Onlar qayıdanda döyüşçülərin mövqeləri hökumət qüvvələrinin əlinə keçmişdi. Naxçıvan MSSR NKVD və XDİK rəhbərləri iki il ərzində nə qədər çalışsalar da üsyançıları məğlub edə bilməmişdi. Bu müddət ərzində çuğulları və kəşfiyyatçıları da işə cəlb etmişdilər, lakin heç nəyə nail ola bilməmişdilər. Yalnız 1932-ci ilin qışında hökumət qüvvələrinin xəyanət planı baş tutur. Yazda bayrama yaxın üsyançılar İrandan qayıdır və mövqelərinin ələ keçirildiyini görürlər. Onlar başqa mövqelər seçib yerləşirlər, lakin bu mövqelər əlverişli

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

deyildi. Üsyançıların qayıtdığını bilən kimi hökumət onların üstünə silahlı hazırlıqlı döyüşçü dəstələr göndərdi. Bayramdan bir ay sonra Qanlı dərədə qızgın döyüş getdi. Üsyan o qədər dəhşətli idi ki, insanların qan gölündə çırpındığını, yaralıların iniltisini görənlər uzun zaman bu mənzərəni unuda bilmədi. Dərənin adı o vaxtdan Qanlı dərə adlandırıldı. Üsyançıların çoxu bu döyüşdə şəhid oldu. 12 nəfər döyüşə-döyüşə mühasirəni yarıb qaçmışdı. Üsyançılarla hökumət qüvvələri arasında sonuncu döyüş Şırranağıda baş verdi. Bu qeyri-bərabər döyüşdə üsyançılar mərdliklə vuruşmuşdular, lakin onların sığındıqları yer, silah-sursatları haqqında düşmən tərəfə xəbər verilmişdi. Qalan 12 nəfər mərdliklə mübarizə aparmasına baxmayaraq uzun və ağır mübarizədən sonra məğlub oldular. Onların bir neçəsi şəhid oldu, qalanları təslim oldu. Üsyan başçısı Məşədi Qasımalı bu döyüşdə 11 güllə yarası alır. O biri döyüşçülər də yaralı halda ələ keçirilir. Onlar ələ bir qəhrəmanlıq göstərmişdilər ki, o vaxta qədər eşidilməmişdi. Naxçıvan MİK sədri B.Vəlibəyov üsyançıların ələ keçirildiyini eşidəndə qulaqlarına inanmamışdı və belə mərd oğulların xəyanət qurbanı olmağına təəssüflənmişdi.

1932-ci ilin payızında üsyançıları mühakimə edirlər. Məşədi Qasımalı Dünyaməliyev və Kərbəlayı Baxşəli Həsənov 10 il həbs cəzası alırlar. Lakin sonradan Baş Siyasi İdarənin tələbi ilə onlar yenidən məhkəmə qarşısına çıxarırlar və “troyka” onlara güllələnmə cəzası kəsir. Qalan döyüşçülər müəyyən müddətə həbs, qadın döyüşçülər isə Qazaxıstana sürgün olunur.

Sovet dövründə Keçili üsyanının təfərrüatları açılmadı, keçilili qəhrəmanlar yalnız xatirələrdə yaşadı. Keçili üsyanının bütün həqiqətləri isə üsyandan yeganə sağ qurtaran Məşədi Qasımalıının qardaşı Sevdimalı Dünyaməliyev və onun arvadı Xatın vasitəsilə gələcək nəsillərə çatdırıldı (10). Onlar ona görə sağ qurtara bildilər ki, mübarizəni üsyan başçısı Məşədi Qasımalıının təhriki ilə yarımçıq buraxdılar və öz yurd-yuvalarını tərk edib başqa yerlərdə məskunlaşdılar. Məşədi Qasımalı qardaşını və onun ailəsini ölümdən qurtarmaq üçün bu addımı atmışdı. Keçili hərəkətindən sonra Dünyaməliyevlər repressiyalardan çəkinərək soyadlarını dəyişib Eyvazov etdilər və indi də bu soyadla tanınırlar.

Keçili üsyanı Azərbaycan xalqının şərəfli tarixinin bir hissəsidir. Üsyançılar qələbəyə bərabər məğlubiyət yaşadılar. Onların qələbəsi 60 il sonra sovet hökuməti yıxılandan sonra oldu. Bu gecikmiş qələbə idi. Təəssüf ki, bu qələbəni üsyançılardan heç biri görmədi.

Kolxozların yaradılması sovet hökumətini, onun iqtisadiyyatını məhv elədi. Xalqın əlindən alınmış mal, əmlakı sovet cəmiyyətinə xeyir gətirmədi. Əksinə, rüşvətxorluğun və talançılığın genişlənməsinə şərait yaratdı, bu da sovet ittifaqının sonunu gətirdi. Keçili üsyanının baş vermə səbəbi, döyüşlər, iştirakçılar, üsyanın məğlub olması haqqında “Gecikmiş qələbə” adlı sənədli roman yazılmış, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100-cü ilində oxuculara dəyərli töhfə kimi təqdim olunmuşdur (1).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəlilova Aynur. Gecikmiş qələbə. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 312 s.
2. Cəlilova Aynur. Mübariz türk qadının döyüş salnaməsi: Keçili hərəkəti. Cümhuriyyətə işıq sağan qadınlar. Araşdırma yazı toplusu. Bakı, Nurlar, 2018, 496 s.
3. Cəfərova Rəisə. 1920-1930-cu illərdə Naxçıvan əhalisinin bir hissəsinin Mərkəzi Asiya və Sibirə sürgün edilməsi tarixindən. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, Mütərcim, 2017, 644 s.
4. DTX arxiv materialları. PS Delo №15819
5. Dünyaməliyev Dilsuz. Ömrün payızı. Naxçıvan, Qızıldağ, 1999, 200 s.
6. Qasımov Cəlal. Yaddaşın bərpası. Bakı, Mütərcim, 1999, 215 s.
7. <http://olke.az/news/detail/azerbaycan-tarixinin-qaranliq-usyanlari-78288>
8. Söyləyici: Məmmədov Qalabəyi Muxtar o. 92 yaş, keçilili, orta təhsilli.
9. Söyləyici: Eyvazov Qasımalı Hökumət o. 62 yaş, keçilili, orta təhsilli.
10. Söyləyici: Cəlilov Elman Mehdi o. 69 yaş, qahablı, ali təhsilli.

THE VIEW ON THE KECHILI MOVEMENT OF 1930th YEAR

Summary

The year 1930 has written to history as a repressions and national movements periods within Soviet Empire. National movements have sometimes lasted for long periods. The uprising against collectivization in Kechili village of Shahbuz region of Nakhchivan in 1930 is one of such events. Kechili movement has been one of occasional uprisings in Azerbaijan. The struggle of a small village against the Soviet empire has become an epic, and has been preserved as a heroic book in both archival documents and memories.

The rebel leader was Mashadi Gasimli Duniyaliyev, close associate of the AXС prime minister Fatali Khan Khoyski. In the rebellion women took part too and showed outstanding heroisms. The rebel has lasted for 2 years. The Kechili rebellion remained in the memory of the people as a bitter reminder of the period of smuggling and repression of the people. In this article it was briefly spoken about the character of the rebellion, the role of G.Duniyaliyev and other warriors in the rebellion.

Key words: nation movement, collectivization, soviet authority, fight, rebel, smuggler.

ВЗГЛЯД НА НАРОДНОЕ ДВИЖЕНИЕ В 1930- е ГОДЫ ПРОИСШЕДШЕЕ В СЕЛЕ КЕЧИЛИ

Резюме

1930-е годы осталось в памяти истории, как период репрессий, народных движений внутри советской империи. Народные движения, обретя более широкие масштабы, еще долгое время продолжал свою деятельность. В 30-е годы в Шахбузском районе Нахчывана в селе Кечили, народное восстание произошедшее против создания колхоза, относится вышеупомянутым событиям той эпохи. Народное движение в селе Кечили, было не часто случающимся событием в Азербайджане. Восстание этого маленького села против могучей советской империи, воспел народ в своем дастане, и остался в памяти народа как героическая летопись, которая хранится по сей день в архивных документах.

Предводителем народного восстания был бывший мусаватист, близкий соратник Фатали хана Хойского, (Ф. Хойский в то время возглавлял АДР и был первым премьер-министром), Мешеди Гасымлы Дуньямалыев. В битве наравне с мужчинами, героически боролись и женщины. Восстание длилось более двух лет. Кечилинское народное восстание осталось в памяти народа, как горькая память периода репрессий и разбойничьих движений. В статье коротко рассказывается о деятельности Г.Дуньямалыева и о роли других его воинов.

Ключевые слова: народное движение, колхоз, советская власть, битва, мятежник, разбойник.

SAMİRƏ MƏMMƏDLİ

*Bakı Dövlət Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
samira_mamedli@mail.ru*

SƏLİM RƏFİQ RƏFİOĞLUNUN DİVAN ƏDƏBİYYATI VƏ FOLKLORLA BAĞLI ARAŞDIRMALARI

“Folklor” keçmişdən bugünə zəngin ənənəyə sahib xalqların etnik yaddaş, hars və kultürünün daşıyıcısı kimi formalaşmışdır. Folklor - yazı mədəniyyətinə qədərki mərhələdə var olan təcrübəni yaddaş vasitəsilə gələcəyə ötürən nümunələri öyrənərək həm də zamanlararası intellektual əlaqənin vacibliyi şüurunun təsdiqi kimi ortaya çıxır ki, bu da onun mədəniyyətlər və tarixlərarası əlaqə, ötürücülük funksiyasını ortaya qoyur. Folklor isti bir axın kimi bütün zamanları, hətta yazı mədəniyyətindən sonrakı dövrləri də dolaşmış insana xas bütün dəyərləri yeni nəfəslə təzələyir. Zaman boyunca uzun bir yol keçmiş millətlərin bədii yaddaş tarixində spesifik düşüncə tipi hər bir millətin ruhunun özümlülüüyü ilə şərtlənir. Məhz bu səbəbdən ruh yaddaşını qoruyub saxlamağı bacaran millət sahib olduğu kultür miraslarını daha dolğun yaşatmağa və əsrlər, minilliklər kimi uzaq zaman məsafələrinə daşımağa məhkumdur. Milli varlıq, tarixə dair bir sıra informativ qeydlər folklor elementləri vasitəsilə əldə edilirdi. Bu, əlbəttə, tarixin yazı mədəniyyətinin forma-laş-madığı dönlərə dair fenomenidir. Bilindiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bu mənada iki epoxa arasındakı sərhəd nöqtələrini də bəirləyir. Epos bədii düşüncəyə çevrilən yaddaş ərazisində çəkilən mərzdir – millətin keçmişini və gələcəyini ayıran və birləşdirən mərz. Beləliklə, folklor vasitəsilə ötürülən informasiya öz yerini tədricən realizə üsulu olaraq yazıya verir; ümumşərq miqyasında, konkret olaraq, Azərbaycanda bu, öz töhfələrini verdi. Məsələyə ədəbiyyat kontekstində baxsaq görürük ki, bu proses zəngin ənənələri olan klassik ədəbi təcrübənin formalaşmasının başlanğıcı oldu. Yuxarıda yaddaşın şifahi söyləm vasitəsi ilə bədii düşüncəyə çevrildiyi sürəkli prosesin nəticəsini “zənginlik” qavramı ilə ifadə edirik. Buradakı məntiqimizə görə, o mədəniyyət, o tarix bu ünvanı qazana bilər ki, özünü bildiyi andan milli kimlik davasını aparıb. Milli tariximizə baxdığımızda, bunun çox sayda örnəklərini görürük. Bu mənada, istər folklor, istərsə də yazılı ədəbi yaddaş müxtəlif mərhələlərdə bu və ya digər şəkildə azərbaycanlı aydınların nəzər nöqtəsi olmağı bacarmışdır.

Milli kimlik, millətölma gerçəyi vahidlik şüurunun ciddi şəkildə dərkindən başlayır. Milli zəmində mövcud axın XX yüzilin əvvəllərində xüsusi dalğaya çevrildi; istiqlal məfkurəsi məhz bu platformada formalaşdı və getdikcə qarşısızalmaz güc kimi realizə olundu. Təbii ki, mövcud modeli işləyən, hərəkətin hərəkətverici qüvvəsi kimi xarakterizə olunan Azərbaycan aydınları həm də milli-tarixi keçmişə üz tuturdu. Deməliyə ki, bu istiqamət istər Azərbaycan Cümhuriyyəti dönlərində, istərsə də mühacirət reallığında dəyişmə-di, əksinə, bütün istiqlalçılar bu nöqtədə birləşə bildilər. Xüsusilə, Azərbaycan Cümhuriyyəti çökdürüldükdən sonra milli davanın mühacirətdəki təmsilçiləri mövcud ideyanı yaşatmaq üçün milli - tarixi və ədəbi keçmişə üz tutur, ona istinad edirdilər. Onlar xüsusi bir axını təmsil edirdilər və dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnənlər də, əsas hissə Türkiyədə mərkəzləşmişdi. Milli hökumət dövründəki fəaliyyətlərindən asılı olmayaraq, əksər mühacirlər qələmə sarılmışdılar. Müxtəlif istiqamətlərdə, təməl prinsipləri üçün yazırdılar. Təbii ki, ifadə üsulları ideoloji, publisistik, bədii və elmi-nəzəri üslublar arasında dəyişirdi. Ancaq bütün araşdırılanlar, yazılanlar milli ideal müstəvisində cəmlənirdi. Bu kəsimi təmsil edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Nağı Keykurun, Hüseyn Baykara, Əbdülvahab Yurdsevər, Məmməd Sadıq Sənan, Əziz Alpoud, Mustafa Haqqı Türkəqul kimi isimlər içərisində bir ad da diqqəti çəkirdi: Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu.

Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu 1928-ci ildə siyasi rejimin dəyişməsilə sovet təzyiqindən xilas olmaq üçün vətəndən mühacirət edir. Vətən itkisi digər mühacirlər kimi onun da yaddaşında ağır izlər qoyur və bu, onun şəxsiyyəti və yaradıcılığında daim özünü göstərir. Səlim Rəfiq Gəncədə sayılan soyadın davamçılardan idi ki, bu həmin nəslin sonrakı şəcərələrində də özünü göstərdi. “Müsavat” hərəkətinin fəallarından olan atası Azərbaycan Cümhuriyyəti çökdürüldükdən sonra Türkiyə-

yə gedərək digər mühacirlər kimi öz mübarizəsini orada davam etdirmişdir. Sonralar mərhələli şəkildə qardaşları və Səlim Rəfiq vətəni tərk edir. Ailəarası bəzi anlaşmazlıqlar, qürbət ağrısı onu sərt məcazlı, ziddiyyətli təbiətə sahib insan kimi formalaşdırdı. Qeyd etməliyik ki, onun məhz Türkiyəyə getməsi siyasi səbəblər və ailəsi dolayısıyla olsa da, digər səbəb təhsilini davam etdirmək üçün türkologiya sahəsini seçməsiylə bağlı idi. Bilindiyi kimi, türkoloji nümunələr və mənbələrin toplanması və tədqiqi XX əsrin 20-ci illərinə qədər Pertev Naili Boratav, İqnaz Kunoş kimi qərb alimləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu mənada Macar Gyula Nemeth, alman George Jakob, Friedrich Giese, Tehodor Menzel, fransız Georges Dumezil, Jean Deny və digərlərinin xidmətləri diqqətə layiqdir. Lakin deməliyik ki, bu addım bəzi məqamlarda özünü doğrultmurdu. Təbii ki, problem nəzəri məsələlərlə bağlı deyildi. Yuxarıda adları çəkilən alimlər öz işlərilə dünyada təsdiq olunmuş alimlər idi. Lakin məlum nümunələrin toplayıcı və tədqiq-qatqıcısının mövcud coğrafiyada yaşayan xalqın nümayəndəsi olması zərurəti ortaya çıxırdı. Əlbəttə, bunun müxtəlif səbəbləri vardı. Əvvəla, həmin nümunələrdə xalqın tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyətinə dair zəngin qaynaqlar vardı və həmin tarixi şəraitdə bu mənbələrin öyrənilməsinin vacibliyi məsələsi ortaya çıxmışdı. Digər tərəfdən toplanan nümunələrdə elə özünəməxsus elementlər vardı ki, bir qərbli alimin yozumundan yalnız nəti-cələyə gəlinə bilirdi. Burada dövrüyyəyə eyni coğrafiyadan olan birinin girməsi lazım idi ki, mövcud kodlar çözümlə bilinsin. Mövcud nümunələrin millətin öz alimləri, elm cəfəkeşləri tərəfindən toplanıb araşdırılmasının xüsusi önəmi vardı və bu faktoru türk alimləri, o cümlədən azərbaycanlı araşdırmaçılar yaxından hiss edirdilər. Onlar bildirdilər ki, bu işdə ləngimələrə yol verilməsi fakt, material baxımından bir elə itki olmasa da, çox zəruri araşdırmaların aparılması məqamının əldən buraxılması çox böyük boşluq yarada bilərdi. Bu hal, azərbaycanlı mühacirlər üçün bir az başqa, bir az fərqli anlam daşıyırdı. Zətən, türkoloji istiqamətə artan marağın milli kimlik davasının gətirdiyi dövrə düşməsi təsadüf deyildi. Bu iş Türkiyədə Mustafa Fuad Köprülü və Ziya Gökalpın öndərliyi ilə başlamışdı və sonrakı mərhələdə Rza Tofiq və digər azərbaycanlı alimlərin çalışmaları ilə davam etdi. Azərbaycanlı mühacirlər vətəndən didərgin düşmüş, vətənini itirmiş insanlar olmaqla, həmin əldən gedənləri harda olurlarsa olsunlar yenidən diriltmək, bir araya gətirmək istəyirdilər. Onların bu mübarizəyə ideoloji zona ilə müştərək həm də nəzəri - kulturoloji sahədən başlamalarını folklorşünas-alim Almaz Həsənqızı belə izah edir: “Mühacirlər yalnız dövlət və mədəniyyət sahəsində birlikdə xalqın azadlığına gətirəcəyinə əminliklərini bildiriblər. Əgər bu iki mühüm amil bir-birindən təcrid edilərsə, hüriyyətin tam olmayacağına inanıblar. Onların bu fikrinin doğruluğunu bütün zamanlarda yaranan ədəbi əsərlər sübut edib, çünki bir çox hallarda, o cümlədən yaxın keçmişimizdə - sovet hakimiyyəti illərində dövlət istiqlaliliyyətinin olmaması öz təsirini mədəniyyət sahəsində də göstərmişdir” (3). Bu mənada “Türk Yurdu”, “Yeni Mecmua”, “Milli Tətebbular Mecmuası”, “Kiçik Mecmua”, “Dergah”, “Milli Mecmua”, “Türkiyat” məcmuəsi və b. bu mənada xüsusən, folklorla bağlı araşdırmalara öz səhifələrində yer verərək türkoloji araşdırmaların bu yönünə təkan vermiş oldular. Məhz azərbaycanlı mühacirlərin məfkurə davasına həm də bu sahədən başlamalarının psixoloji əsasları içində belə bir dəstə cəhət vardı: sən fakt qarşısında qalırsan, yəni, sənə üçün dəyər olan nəsnəni itirirsən; məkan dəyişməsi baş verir. Beləyə, itirdiyin nəsnələri başqa bir məkanda yenidən qurmaq, onu son cizgisinə qədər yaratmaq istəyirsən. Mayasında köçürülən xalqın dəyərindən başlayırsan. Əlbəttə, söhbət Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun “Azərbaycan dəyərlərinə dair” (4) məqaləsindən gedir. Bu yazı müəllifin “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisində nəşr olunan sayca 5 məqaləsindən biridir. Məqalələrdən ikisi çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, üçü folklor məsələləri istiqamətində işlənmişdir. Sözügedən məqaləni etnoqrafiyaya daha çox aid etmək olar. Lakin burada bəzi folklor elementlərinin varlığı və dil faktoru səbəbilə folklor ədəbiyyatı çərçivəsində təhlil edilir. Bu məqalədə o yazırdı ki, “Azərbaycanın harsı etnoqrafik cəhətdən də çox az tədqiq edilmişdir. Halbuki mədəniyyətimizin əhəmiyyəti baxımından bunun harsımızda mühüm bir mövqeyi vardır. Bundan dolayı, əksəriyyətini kəndlilər təşkil edən yurdumuzun ümumi həyatını bütün xüsusiyyətləriylə bərabər öyrənərək təsbit etmək vacibdir. Mən bu məqalədə bizzat öz müşahidələrimə və topladığım məlumatlara istinad edərək Azərbaycan yayla həyatının şayanı-diqqət xüsusiyyətlərindən birini təşkil edən dəyərlərdən bəhs edəcəyəm. Dəyərlər haqqında biblioqrafiya məhduddur” (4; s.388). Bu boşluğu nişan verdikdən sonra o, məsələ ilə bağlı digər alimlərin araşdırmalarına istinad edir. Onun bu məzmununda araşdırma üçün çox bələd olduğu doğma Gəncədən başlaması, yarımköçəri həyat yaşayan bir sıra Azərbaycan bölgələrinin “alaçiq”, “çadır” mədəniyyəti

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

ənənələrini məhz bu bölgənin “çadır” mədəniyyəti fonunda təsvir və təhlil etməsi təsadüfi deyildi. Səlim Rəfiqin folklorla bağlı bütün araşdırmalarının əsasında nəzəri əsaslarla yanaşı təcrübə dayanır. Bu mane-ra müəllifin mövcud sahədəki elmi qənaətlərinin ciddiliyini təmin edir ki, həmin yazıları məlum sahədə təməl araşdırmalardan hesab edə bilərik. Sonrakı mərhələdə digər tədqiqatçıların görülən işlərə istinadında da bu, özünü göstərir. Yeri gəlmişkən, bir neçə kəlmə də “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisi haqqında. Dərgi Azərbaycan Cümhuriyyətinin mücadiləçi qəhrəmanlarından əslən Gəncədən olan Əhməd Cəfəroğlunun təsisçiliyi ilə yaranmışdı və buradakı məqsəd vətəndən uzaqlarda onun ədəbiyyatı, etnoqrafiyası, folkloru və mədəniyyətini yaşatmaq və inkişafına təkan vermək idi. Bu missiyanı layiqincə tamamlayan dərgi mühacir ədəbiyyatşünaslığında, eləcə də türkologiya sahəsində yeni bir cığır açdı. Görkəmli alim dərginin nəşr məramını belə açıqlayır: “Elmi münasibətin millətlər arasında gündən-günə sıxlaşması və yek-digərini bu vəsilə ilə daha fazla tanıya bilməsi əvvəlcə böyük millətlərin mövzusu daxilində qalan yurdumuzun artıq müstəqilən tədqiqini bir zərurət olaraq tələb etməkdədir. Kəndi kəndisini bizzat tədqiq etməyən millətlər başqa millətlərin etnoqrafik tədqiqi mövzusunda başqa bir şey olmamışdır. Halbuki Azərbaycan bu ibtidai dövriyyəsini artıq üzərindən atmış və qapısını da elmi kapitalisyonlara qapamışdır...”

“Azərbaycan Yurt Bilgisi”nin tədqiqatı bugün daha artıq dar çərçivəsindən sıyrılıb beynəlmilləl elm aləmində öz müdəkkikinə intizar etməkdədir. Yeni tədqiq kadrlarının izharı şübhəsiz, bu intizar müddətini azaldacaq, əvvəlcə bəhsi muzur hesab edilən milli kultürümüz həqiqi çöhrəsini almış olacaqdır” (1; s.3). Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatının mühacirətdə tanıtılmasında, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz yazarlarla birgə Əhməd Zəki Vəlidü Toğan, Mühiddin Birgən, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Məhərrəm Ergin kimi alimlərin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu kim idi?! O, qənaətimizcə, azərbaycanlı mühacirlər içərisində öz mübarizəsini sırf nəzəri-kulturoloji arenada davam etdirən iki ciddi nəzəriyyəçi alimlərdən biridir. Cümhuriyyət sıralarında həm də əsgər kimi döyüşən Cəfəroğlu Milli hökumət çökdürüldükdən dərhal sonra Türkiyəyə mühacirət edir, İnsanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində təhsil alır, sonralar həmin universitetin tanınan professorlarından biri olur. Qeyd edək ki, tələbəsi Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu ilə də yolları elə həmin universitetdə kəşifir. Birlikdə Azərbaycan ədəbiyyatıyla bağlı vacib işlərə imza atırlar. Hər ikisinin Azərbaycanın Gəncə bölgəsindən olması, milli hökumət naminə nəzəri sahədə vuruşmaq kimi eyni cəbhəni seçmələr də, xarakterlərindəki fərqlilik və anlaşmazlıqlar bu birgə fəaliyyətə son qoyur, sonrakı mərhələdə Səlim Rəfiqin müəlliminin araşdırmalarını tənqid hədəfinə çevirən yazılarına da rast gəlirik. Rəfiqoğlunun olduqca impulsiv, əsəbi xarakterə sahib olması bəzən onun çox ciddi araşdırmalarının yanında tendensiyalı münasibəti də ortaya qoyurdu. Bu xarakter onun elmi aləmində irəliləməsinə mane olmuş, elmi qənaətlərinin yetərinə dəyərləndirilməməsinə səbəb olmuşdur. Nəşr olunmuş əsərlərinin mündəricəsi və miqyası ilə müqayisədə çap olunmamış əsərlərinin çoxluğu bunun bariz sübutudur.

Səlim bəyin “Azərbaycan Yurd Bilgisi”ndə dərc olunan folklor araşdırmalarını əhatə edən digər iki yazısı “Azəri xalq ədəbiyyatında Dəli Alı Dastanı” və “Nigaristanlı Aşıq Sadıqın bir şeiri”dir. Əvvəlcə, müəllifin etdiyi qəhrəmanlıqlar və ədalət duyğusu ilə Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatında xüsusi obrazı formalaşan Dəli Alı haqqındakı dastanın mətni-ni araşdıran “Azəri ədəbiyyatında Dəli Alı Dastanı” məqaləsi haqqında bir neçə kəlmə deyək. Dəli Alı Çar hökuməti dövründə və XX əsrin əvvəllərində etiraz əlaməti olaraq baş qaldıran qaçaqçılıq hərəkatı zəminində fəaliyyət göstərirdi. Sözügedən dövrdə qaçaqçılıq hərəkatı geniş yayılmışdı və müxtəlif bölgələr üzrə məşhurlaşmış xüsusi nümayəndələri vardı: Dəli Alı, Məmməd bəy Kavalər, Qaçaq Nəbi və s... Lakin digərlərindən fərqli olaraq Sovet rejimi tərəfindən mənfə planda anılan Dəli Alının qəhrəmanlığının əsasında sosial faktorlardan daha çox milli mübarizə tərkibi dayanırdı: “Dəli Alı Gəncənin Qarasuçlu kəndlilərindən yüksək boylu, enli kürəkli, kəskin baxışlı və çox yaraşlıqlı bir gənc imiş.

1898-ci ildə 22 yaşında dağlara çəkilmək məcburiyyətində qalmış, fəqət hər zaman dağlarda yaşamamış, ətrafına seçib topladığı on bir igidlə bərabər kəndləri dolaşaraq günlərini toy-düyünlərdə, ziyafətlərdə keçirmişdir...

Rusiya çar hökuməti tərəfindən şiddətlə təqib edilən və bir xalq qəhrəmanı mahiyyətini alan Alı 1905-ci ildə baş verən erməni - müsəlman (türk) hadisəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmış və ətrafına topladığı üç min kəndli ilə bərabər Bayan, Çardaqlı kimi erməni kəndlərini iş-

ğal etmişdir. Fəqət uşaqlara, qadınlara, ixtiyarlara və müqavimət göstərməyənlərə əsla toxunmamışdır...” (5; s.415-419). Müəllifin burada qaçaqlardan məhz Dəli Alını tədqiq obyektinə çevirməsi qəhrəmanın Gəncədən olması və Səlim Rəfiqin onun haqqında saysız rəvayətlər dinləməsi idi. Əsasən, Aşıq Ələsgər tərəfindən nəql edilən dastan variantını araşdıran alim Nağı Keykurundan eşitdiklərinə də istinad edir. Yeri gəlmişkən, deyək ki, Dəli Alı portreti Hüseyn Baykaranın “Milli istiqlal mübarizəsi tarixi” əsərində elmi - tarixi istiqamətdə işlənib. Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Hüseyn Baykaranın özü də Səlim Rəfiqin məlum məqaləsindən faydalanıb. Səlim Rəfiq Dəli Alının XIX yüzilin sonu ilə XX yüzilin ilk rübündə yaşadığını qeyd edir. Onun ölüm tarixi ilə bağlı dəqiq məlumata rast gəlinmir. Məqalədə Dəli Alının xarakteri üzərində dayanılır və dastan mətniylə tarixi həqiqətlər arasındakı ziddiyyətli məqamlar araşdırılır. Bunlardan biri dastan mətni müəllifinin müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. Burada adı keçən dastançı Aşıq Ələsgərdir. Lakin onun Azərbaycan folklorunda özünəməxsus yeri və mövqeyi olan Aşıq Ələsgər deyil də Göyçaylı Aşıq Ələsgər olmasına dair məlumat vardı. Səlim bəy bu məsələyə diqqət yetirir, dastan mətninin məhz məşhur Aşıq Ələsgərə aid olması məsələsini Dəli Alı və Aşıq Ələsgərin deyişməsinə əsasən irəli sürür, lakin bu məsələnin tam olaraq öz həllini tapmadığını da qeyd edir. Digər nüans Dəli Alının yaxın qohumlarından birinin toyunda çar qüvvələri tərəfindən yaxalaması məsələsidir. O, dinc əhalini qana bulaşdırma-maq və toyu pozmaq məqsədilə çinovniklərə təslim olur. Bəzi mənbələr həmin hadisənin Alının bacısı Zeynəbin oğlunun, Səlim Rəfiq və Hüseyn Baykaranın versiyasına görə isə Zeynəbin toy məclisində baş verdiyi qeyd edilir. Dastanın ölçü, vəzn problemlərinə də toxunan müəllif: “Mamafih klassik bir şairin Alı üçün mədhiyyə yazdığını eşitdim. Bu dastan əldə edildiyi zaman qəhrəmanı klassik ədəbiyyatda dəxi kəndisi üçün bir mövqe qazandığını isbat edə bilər” (5; s.419) - deyərək bu sahəyə diqqəti çəkir.

Ədibin “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisində folklor araşdırmaları çərçivəsində rast gəldiyimiz növbəti yazısı “Nigaristanlı Aşıq Sadığın bir şeiri”dir. Şeirlə bağlı Səlim bəyin qeydinə diqqət edək: “Əhməd Qutsi bəy Paris Milli Kitabxanasının katoloqundan nəqlən verdiyi məlumata əsasən 1750 - də yazıldığı anlaşılan “Koroğlumə”nin sonunda verilən bu şeirin sonradan əlavə edilmədiyi təqdirdə on səkkizinci əsrin birinci yarısında yazıldığını qəbul edə bilərik. Yuxarıdakı parçadan müqtədir bir şair olduğu təxmin edilən Nigaristanlı Aşıq Sadığa dair məlumatımızın azlığı ciddi şəkildə təəssüf doğurur” (6; s.434-435). Arayışdan da göründüyü kimi, burada araşdırma predmeti birbaşa olaraq “Koroğlu” dastanının kim tərəfindən yazıldığı deyil, dastanın sonunda Aşıq Sadığın bir şeirinə rast gəlir və şeirlə bağlı müahizələrini yürüdür. Qeyd edək ki, folklorşünas-alim Almaz Həsənzadə burada verilən tarixin yalnız olduğu fikrini irəli sürür. Əslində Səlim Rəfiq də mütləq şəkildə həmin tarixin üzərində dayanmır. Sadəcə olaraq, şeiri necə əldə etdiyini nəzərə çatdırır. Həmin yazıda onun araşdırma obyektini bu şeir parçasıdır:

“Könül qulluq etdi evtədə kamil
Kamalə yetmədi, işi xam qaldı.
Danəndələr köçdü getdi dünyadən
Bədəlində bir axlı yox kəm qaldı.

Şeirdən boy çəkmiş ay na belə
Nigaristanlı Sadıq ay na belə
İskəndər yürüdü ay na belə

Nə Cəmşid qaldı, nə də Cəm qaldı” (6; s.434-435).

Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar "Koroğlu" dastanının Nigaristanlı Aşıq Sadıq tərəfindən yazıldığını iddia edirlər. Lakin bu məqalədə Səlim Rəfiqin diqqətini yalnız həmin şeir parçası çəkir, onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri və məzmununa dair təhlillər verərək yuxarıda bəhs olunan məsələlərlə bağlı dəqiq bir fikir söyləməyin çətinliyini qeyd edir.

Səlim Rəfiqin “Azərbaycan və Anadolu xalq hekayələrinin təhlili və müqayisəsi” tədqiqatı Raqıp Hülusunin (Özdəm) elmi rəhbərliyi ilə həyata keçirdiyi maraq doğuran işlərindəndir. Bu, eyni zamanda türkologiya elmində müqayisəli təfəkkür tərzini ortaya qoymaqla maraqlı faktların ortaya çıxması ilə müşayiət olunur. Müəllifin folklorla bağlı digər işləri “Xalqiyat və xalq hekayələri” və “Manilərə dair”dir. Hayri Ataş “Professor Əhməd Cəfəroğlunun əsərlərində görünən xətalər: bir əlavə - bir düşüncə - bir cavab” kitabında folklorla bağlı tədqiqlərin yer alması səbə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

bilə, onu da buraya aid etməyi məqsəduyğun hesab edir. Həmçinin, “Professor Bəkir Çobanzadəyə cavab” adlı əsərində də folklorla bağlı təhlillərin olduğunu qeyd edir (2).

Xalq hekayələri və nağıllarla bağlı tədqiqatçının ciddi mövqeyi ondan ibarətdir ki, hər iki janr bir-birindən ayrı dəyərləndirməlidir. O, məntiqini “xalq hekayələrinə masal deyib keçmək doğru deyildir” (7; s. 6-7) - deyə, əsaslandırır. Məşhur türkoloq Naili Pertev Boratava istinadən, nağılların nəslə söylənmiş, dini və sehrli inanışları özündə ehtiva edən, dinləyiciləri inandırmaq iddiası olmayan xəyal məhsulu olduğunu irəli sürür. Lakin xalq hekayələrinin əsasında konkret məntiqin dayanmasını və bu mətnlərin həyatı elementlərlə müşayiət edilməsini təsdiqləyir. Forma baxımından da nağılların nəslə, hekayələrin mənzum-mənsur şəkildə yazıldığını zahiri fərq effekti kimi önə sürür.

Səlim bəy Azərbaycanda “bayatı”, Kərkükdə “xoyrat”, Anadoluda “mani” kimi bilinən “a a b a” ölçüsü şəklində olan xalq nümunələrinə dair mülahizələrini “Manilərə dair” yazısında ümumiləşdirir. Türk xalqlarının tarixi və milli mədəniyyətində özünəxas yerə sahib olan bu şeir parçaları ilə bağlı müəllifin həssaslığı anlaşılandır. Burada o, Vefiq Paşanın manilərə dair “Mani üsulsuz darbsız ilhan və taganni olunan vəznə, mənasız sözdür” (8; s.17-24) – fikrinə müxalif mövqeyini ifadə edir.

Təbii ki, yuxarıda bəhs edilənlər müəllifin türkoloji istiqamətin sırf folklor xəttiylə bağlı araşdırmaları idi. Lakin onun divan ədəbiyyatıyla bağlı araşdırmaları da Türk dünyasında ilkinliyi və ciddiyyəti ilə seçilən işlərdir. Onun türk dünyasının eşq şairi Füzulini müxtəlif aspektlərdə araşdıran “Füzuli” doktorluq dissertasiyası o dövrdə füzulşünaslıqda yeni nəfəs kimi qiymətləndirilə bilər. Bu, Azərbaycanda böyük şairin yaradıcılığının araşdırılmasına həsr edilən ilk həcmli monoqrafik tədqiqat idi. Əsər biblioqrafik səciyyəindən ziyadə essevari üslubu ilə seçilir ki, bu da tədqiqat işinin ümumi ruhuna orijinallıq qatır. Görkəmli alim Mir Cəlal Paşayevin də Füzulinin həyatı və yaradıcılığına dair monumental əsər işləyib hazırladığı bəllidir. Bu əsərlər iki azərbaycanlının müxtəlif coğrafiya və siyasi rejimlərdən Füzuli dühasına baxışlarının müxtəlifliyini və gözəlliyini önə çıxarır. Səlim Rəfiq öz dissertasiyasında Füzulinin doğum tarixiylə bağlı mülahizələrini altı müddədə yarımbaşlıqlar kimi xırdalayır ki, bu, Hayri Ataşın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, konkret elmi qənaətlərə bir dağınıqlıq gətirir. Bir sıra tədqiqatçıların Füzulinin evlənmədiyinə dair fikirlərinə qarşı, “Leyli və Məcnun” poemasına istinad edərək onun evləndiyini və bir övlad sahibi olduğu həqiqətini ifadə edir. Səlim Rəfiq Qanuni Sultan Süleymanın şair Bakini göylərə qaldırarkən, Füzuliyə əhəmiyyət verməməsi faktını araşdırır və qeyd edir ki, əgər hökmdar şairə lazımı dəyəri versəydi, Füzuli ehtiyac içində qıvrılmazdı. Tədqiqatçının buradakı reaksiyası yüksək həssaslığı ilə seçilir ki, bir tədqiqatçıdan daim gözlənilən soyuqqanlılıq və təmkindir. Burada bir neçə nüans var. Hayri Ataş öz araşdırmasında Səlim bəyin duyğusal və birtərəfli qərar verdiyini söyləyir və bunu əsaslandırır. İrəli sürülən fərziyyələr içərisində Füzulinin paytaxtdan kənarında yaşaması və bu səbəbdən, hökmdarın şairin varlığından xəbərsizliyi, Bağdadın fəthindən sonra da onların görüşməməsidir.

Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun divan ədəbiyyatına dair araşdırmaları içərisində “Divan ədəbiyyatının məhəlli və ictimai motivləri” (1948-1953) əsəri makinada yazılmış variantda İstanbul Bəyazid kitabxanasında qorunur. Bundan başqa müəllifin nəşrini gözləyən əsərləri içərisində “Azərbaycan divan ədəbiyyatı antologiyası”, “Azərbaycan şairləri”, “Azərbaycan ədəbiyyatında vəzn və nəzm şəkilləri”, “Vaqif”, “Böyük türk ədibi Mirzə Fətəli” (monoqrafiya), “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərləri mövzularının özünəməxsusluğu və araşdırmanın həcmi, miqyası baxımından diqqət çəkir.

Səlim bəyin 1945-ci ildən sonra mətbuatda heç bir əsərinə rast gəlinmir. Bu da yəqin ki, onun elm aləmindən uzaq düşməsilə səciyyələndirir. Çünki, araşdırmalarının miqyası bunu deməyə də, bəzi məsələlərdə müəllimi Əhməd Cəfəroğlu kimi bəxti gətirməmiş, universitet həyatından uzaqlaşdırılmış, mərkəzdən uzaqda müəllimlik fəaliyyətilə məşğul olmuşdur. Düşünürük ki, onun elmi işlərinin uzun müddət diqqətdən kənar qalmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Elmi ictimaiyyət yalnız son illərdə bu münəvvər şəxsiyyətin elmi çalışmaları ilə qismən tanışlıq imkanı qazandı. Bunda Hayri Ataş və Ömər Özcanın xüsusi xidmətləri var. Lakin bütün hallarda Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun müxtəlif mövzulara həsr edilən zəngin irsi öz növbəti araşdırıcılarını gözləyir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Yurd Bilgisi 1-36. Sayılar, Türk Dil Qurumu Yayınları: 944, Ankara, 2008, 1464 s.
2. Ataş H. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun ədəbi-elmi irsi. Bakı, "Nurlar", 2018, 184 səh.
3. Həsənqızı A. Mücadilədən dönməyən fədakar ziyalılar, "Xalq cəbhəsi", 2015, 24 dekabr, s.14
4. Rəfiqoğlu Səlim Rəfiq. Azərbaycan dəyərlərinə dair, Azərbaycan Yurd Bilgisi (İstanbul), S. 11, 1932, s.388-394
5. Rəfiqoğlu Səlim Rəfiq. Azəri Xalq Ədəbiyyatında Dəli Alı Dastanı, Azərbaycan Yurd Bilgisi (İstanbul), S.23, 1933, s.415-419
6. Rəfiqoğlu Səlim Rəfiq. Nigaristanlı Aşiq Sadiqin bir şeiri. Azərbaycan Yurd bilgisi (İstanbul), S.24, I. Qanun 1933, s. 434-435
7. Rəfiqoğlu Səlim Rəfiq. Xalqiyat və xalq hekayələri, Çağlayan, 15 Haziran 1936, C.1, S.6; s. 6-7
8. Rəfiqoğlu Səlim Rəfiq. Manilərə dair, Çağlayan, C.2, S. 19-22, İyun- Sentyabr 1938, s.17-24

RESEARCHES OF SELIM REFIG RAFIOGLU RELATED TO THE FOLKLORE AND DIVAN LITERATURE

Summary

This article ("Researches of Selim Refig Rafioglu related to the folklore and Divan Literature") deals with the researches of Selim Refig Rafioglu, one of the Azerbaijani scientific figures, who lived and died in immigration by known political reasons. His researches were dedicated to the Azerbaijani folklore and classical literature. It is to be noted that Selim Refig Rafioglu is known first of all by his scientific works concerning various fields of philology in the context of Azerbaijani Literary Studies in immigration. Unfortunately, the scholar's scientific heritage was remained within a long term outside the attention. The author looks into his articles, such as, "About Azerbaijani nomad tents", "The epic Deli Ali in Azerbaijani folklore", "A poem by Ashyg Sadig from Nigaris-tan", "Folklore legends", "About manies". At the same time, the author pays attention to his research "Fuzuli" and tries to shed light on many paradoxical matters through comprehensive analysis. The corresponding monographic researches have been referred in this article.

Key words: Selim Refig Rafioglu, Republic of Azerbaijan, immigrants, Azerbaijani literature, folklore, memory.

ИССЛЕДОВАНИЯ СЕЛИМА РЕФИГА РАФИОГЛУ, СВЯЗАННЫЕ С ФОЛЬКЛОРОМ И ДИВАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ

Резюме

Эта статья ("ИССЛЕДОВАНИЯ Селима Рефига Рафиоглу, связанные с фольклором и Диванской литературой") посвящена исследованиям одной из азербайджанских деятелей науки Селим Рефиг Рафиоглу, который жил и умер в иммиграции по известным политическим причинам. Его исследования были посвящены азербайджанскому фольклору и классической литературе. Следует отметить, что Селим Рефиг Рафиоглу известен, прежде всего, своими научными работами по различным направлениям филологии в контексте изучения литературы в иммиграции. К сожалению, научное наследие ученого оставалось в течение длительного времени вне внимания. Автор рассматривает его статьи, такие как "Об азербайджанских кочевниках", "Эпос о Дели Али в азербайджанском фольклоре", "Стихотворение Ашука Садига из Нигаристана", "Фольклорные легенды", "О мании". В то же время автор обращает внимание на его исследование "Физули" и пытается пролить свет на многие парадоксальные вопросы посредством всестороннего анализа. Соответствующие монографические исследования были упомянуты в этой статье.

Ключевые слова: Селим Рефиг Рафиоглу, Азербайджанская Республика, иммигранты, азербайджанская литература, фольклор, память.

XƏZANGÜL MƏMMƏDOVA

AMEA Folklor İnstitutu,

elmi işçi,

xezangulmemmedli@gmail.com

LAHIC FOLKLORUNUN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(M.Süleymanovun “Azərbaycan diyarı Lahic” kitabı əsasında)

Azərbaycanın İsmayılı rayonu Lahic kəndində yaşayan etnik tatlar özlərini – lahıclar adlandırırlar. Lahic kəndi nəinki İsmayılı rayonu, eləcə də Azərbaycanın qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan kəndlərindən biridir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tərcümeyi-halında Lahic kəndinin də adı keçir. Araşdırmaçı alim Ədalət Tahirzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, Azərbaycan tarixinin ən görkəmli və böyük şəxsiyyətlərindən olan M.Ə.Rəsulzadənin həyatı ilə bağlı yazır: “1920-ci ilin aprelində - Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən və Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderlərindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bir qrup silahdaşı ilə birgə İsmayılı rayonu Lahic kəndində qalmalı olur. Lakin orada çox qala bilmirlər. Yerlərini dəyişmək məqsədilə yola çıxırlar və İsmayılı rayonu Aşıq Bayram kəndi yaxınlığında hökumət qüvvələri onları həbs edir”.

Lahic kəndi Azərbaycana çoxlu sayda tanınmış elm, mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat adamları, tanınmış şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Lahıcın belə tanınmış şəxsiyyətlərindən biri də yazıçı, nasir və tərcüməçi, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar mədəniyyət xadimi Manaf Süleymanovdur.

Manaf Süleymanov 1912-ci il martın 3-də Azərbaycanın İsmayılı rayonu Lahic kəndində anadan olmuşdur. O, 1930-cu ildə pedaqoji təmayüllü 18 saylı Bakı şəhər məktəbini bitirmiş, sonra isə 1932-1937-ci illərdə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutunun Geoloji kəşfiyyat fakültəsində təhsil almışdır. İnstitutu birinci dərəcəli fərqlənmə diplomu ilə bitirib kəşfiyyatçı-dağ mühəndisi adını almışdır. Əmək fəaliyyətinə Qaradağ neft-qaz mədənləri idarəsində mühəndislikdən başlamışdır. Azərbaycan Sənaye İnstitutunda assistent, 1939-cu ildən institutun neft-qaz yataqları geologiyası axtarışı kafedrasının dosenti olmuşdur.

Ədəbi yaradıcılığa 1947-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc olunan “Yerin sirri” romanı ilə başlayan M.Süleymanov ingilis dilindən bədii tərcümələr etmiş, dövrü mətbuatda məqalələrlə çıxış etmişdir. Sonralar Manaf Süleymanov romanları, povestləri, ssenariləri, eləcə də oçerk, hekayə, xatirə və tərcümələri ilə ədəbi aləmdə yaxşı tanınmışdır. Manaf Süleymanovun maraqla qarşılanan belə əsərlərindən biri də “Azərbaycan diyarı Lahic” kitabıdır.

“Ön söz” və yeddi bölmədən ibarət olan bu kitabın beşinci bölməsi “Hər şeydən bir az. Rəvayətlər, hadisələr” adlanır. Bu bölmədə Manaf Süleymanovun Lahicdə yaşayan Qurban kişidən yazıya aldığı əfsanələr, rəvayətlər, lətifələr, başagəldilər və s. folklor nümunələri toplanmışdır. Bəs, Qurban kişi kimdir? Bu suala müəllif həmin bölmənin “Ləqəblər” yarımbölməsində aydınlıq gətirir. O, yazır: “Lahicdə istisnasız olaraq bütün ailələrin ləqəbi vardır. Ləqəblərin hər biri müəyyən bir hadisə və sənət-peşə ilə bağlıdır. Özü də əvvəl ev deyilir, sonra ləqəb. Məsələn, Xune Səqqət, Xune Səkfiruş, Xune Dana və s. (Səqqətgil, İtsatəngil, Danəgil və s. Xune - farsça “xanənin” yerli tələffüz formasıdır)”.

Rəncbər Qurban kişidən bir dəfə xəbər aldım ki, niyə sizin nəslə “Danəgil” deyirlər? Cavab verdi ki, babam qardaşları ilə Kürdəmirə mal-qara aparıb satıblar.

Əldə etdikləri pulu yolkəsənlər (onda addımbaş quldur-qaçaq idi) əllərindən almamaq üçün bir dana kəsib ətini satıblar, pulları dana dərisində gizlədiblər. O əhvalatdan sonra bizə “danəgil” ləqəbini veriblər.

Qurban kişi savadsızdı. Amma canlı şifahi ensiklopediya idi. Minlərlə əhvalat, hekayə, şeir bilir, özü də onları çox canlı ifa edirdi. Ona qulaq asmaqdan doymaq olmurdu. Bu maraqlı adamın nəql etdiyi əhvalatlardan bəzilərinə oxuculara çatdırıram” (1, 196).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Bundan sonra Manaf Süleymanov Qurban kişidən eşitdikləri folklor nümunələrini oxuculara təqdim edir. İlk öncə, Manaf Süleymanov qeyd edir ki, Lahıca hər bir ailənin ləqəbi var. Lahıca olan bu hal eynilə Şəkiddə olduğu kimidir. Məsələn, Azərbaycan folkloru antologiyasının IV kitabında Şəki folkloru cildində belə yazılır: “Şəkiddə nəinki adamların, hətta daşın-divarın, məhəllələrin, küçələrin də lətifələri və ləqəbləri olur. Və əgər bütün “Şəkiddə bircə nəfər ləqəbsiz adam varsa, o da saqqal Süleymandır” (2, 14).

Məlumdur ki, rəvayət bir hadisə, əhvalat haqqında nəsilərdən nəsilərə ağızda dolayan, mövzusu çox zaman fəvqəladə xarakter daşıyan qısa nağıl, hekayə anlamını verir. Rəvayətlərdə uzaq və yaxın dövrün tarixi həqiqətlərinin özünəməxsusluğu qorunmaqla bərabər, bədii təfəkkürə məxsus konkretliyi də qoruyub saxlanılır. Rəvayətlər nə vaxtsa baş vermiş konkret bir hadisəni, faktı əhatə edir və ibrətəməz bir sonluqla bitir (3, 655).

Manaf Süleymanov “Azərbaycan diyarı Lahıç” kitabında Qurban kişidən eşitdiyi rəvayətlərə geniş yer verir. Belə rəvayətlərdən biri “Ölməmişdim, yatmışdım” adlanır. Rəvayətin məzmunu belədir: “Məşədi Məhərrəm xəstələnir. Tufəng - saz Məşədi Rusif onun yanında olur. Birdən görür ki, Məşədi Məhərrəmin nəfəsi getdi, qayıtmadı. Su isitdirlər. Meyit taxtası gətirirlər. Cənazəni yumaq istəyəndə görürlər ki, Məşədi Məhərrəm dərinədən nəfəs alır.

Məşədi Rusif camaata deyir ki, dağılın. Suyu tiyandan boşaldırlar. Meyit taxtasını götürürlər. Məşədi Məhərrəmi gətirib uzadırlar yorğan-döşəyinə. Məşədi Məhərrəm gecəyarı qalxıb su istəyir. Məşədi Rusif deyir:

– Ay Məşədi Məhərrəm, nə çox yatdın?

Məşədi Məhərrəm cavab verir:

– Yatmamışdım. Məni gəlib apardılar. Gördüm bir neçə nəfər oturub. Onlardan biri xəbər aldı:

– Gətirdiniz?

Cavab verdilər ki, bəli gətirdik Məşədi Məhərrəm Lahıclını. Oturanlardan biri səsinə ucaldı:

– Nahaq yerə, Lahıclı Məşədi Məhərrəmin hələ otuz il də ömrü var. Qaytarın dala. Gedin Məşədi Məhərrəm Ordubadını gətirin!

Məşədi Yusif bu əhvalatı tarixini Quranın arxasına yazır. Bir nəfərlə bərabər yollanır Ordubada. Çatanda görürlər ki, məscid həyətidə ağsaqqallar oturublar. Gələnlərdən xəbər alırlar ki, kimi axtarırsınız, sizə nə lazımdır?

Deyirlər ki, Məşədi Məhərrəm Ordubadını. Bir aqsaqqal bildirir ki, Məşədi Məhərrəm vəfat edib, bu gün yeddisini veririk” (1, 196-197).

“Azərbaycan diyarı Lahıç” kitabında düzlük, halallıq, təmizlik, saflıq kimi insani keyfiyyətlər aşılardan rəvayətlərdən biri “Halal-haram” adlanır. Rəvayətdə deyilir ki, bir alimin oğlu məqama salıb onun-bunun su tuluğunu bizlə dəşirdi. Atasına şikayət edirlər. Alim də arvadından xəbər alır:

– Nə bəd əməl işlətmisən hamilə olanda ki, bu oğlan belə ziyankar çıxıb?

– Heç nə.

– Yadına yaxşı sal!

– Bir gün bir gecə möhlət ver.

– Yaxşı.

Bir gün keçir, arvad deyir:

– Kişi, qulaq as. Yadıma düşdü. Hamilə idim. Qonşunun bağından nar ağacının bir budağı çəpərin üstündən aşıb bağımıza sallanmışdı. Nara tamahım düşdü. Dərmədim. İynə ilə dəşdim, iki qurtum nar suyu içdim.

– Alim o bağ yiyəsinə iki qurtum nar şirəsinin haqqını verir. O adam almaq istəmir. Alim ondan təkidlə tələb edir ki, haqqını alsın. Sabahı gün su tuluqlarını dəşən oğlan qoca bir arvadın dolu tuluğunu alıb evinə aparır. Haram-halal belədir” (1, 197).

Əsrlər boyu, insanlar dünyanın Allah tərəfindən nizamla idarə olummasına, qəzavü-qədə-rə, Ulu Yaradanın hər şeyi diqqətlə izlədiyinə, heç vaxt haqqı nahaqqa vermədiyinə inanmışlar. İnanmışlar ki, Tanrının mizan-tərəzində “zəif-güclü”, “haqlı-haqsız”, “varlı-kasıb” anlayışları heç vaxt dəyişik düşmür, hər kəs öz layiq olduğu mükafatı və ya cəzanı alır. Bu mövzuya həsr olunan ibrətəməz rəvayətlərdən birinə – “Dolan, kafkirim, dolan” rəvayətinə nəzər salaq:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

“Qovurmaçı dükanı açıb oçağı qalayır, əti və soğanı doğrayıb tökür tavaya, qoyur sacayağın üstünə. Başlayır qarışdıraraq-qarışdıraraq təkrar etməyə: “Dolan, kəfkirim, dolan, bu dünyanı dolandıran var...” Müştərilər gəlir, yeyib, pulunu verib gedirlər.

Şah təgyiri-libas olub küçədən keçəndə qovurmaçının “Dolan, kəfkirim, dolan, bu dünyanı dolandıran var!” - dediyini eşidəndə acığı tutur və fikirləşir ki, yəni bu dünyanı məndən başqa da bir dolandıran var? Qalxır dükana, oturur, bir pay qovurma istəyir.

Qovurmaçı xörək çəkib qoyur onun qabağına. Tavada xörəyini qarışdıraraq-qarışdıraraq yenə təkrar edir: “Dolan, kəfkirim, dolan, bu dünyanı dolandıran var...”

Şah xörəyini yeyib qurtarır, o cibinə-bu cibinə əl atır, yaxınlaşıb deyir:

–Pul yadımdan çıxıb qalıb evdə.

Sonra barmağındakı brilyant üzüyü çıxarıb uzadır qovurmaçıya və deyir:

–Bu qalsın girov, sabah pulu gətirib verərəm, əmanətimi qaytararsan.

Qovurmaçı yan tərəfə işarə eləyib deyir:

–Ordakı daxılı aç, qoy ora, sabah pulu gətirərsən, üzüyü götürüb apararsan.

Şah sağ əli ilə üzüyü qoyur daxıla, sol əli ilə də götürüb gedir. Körpüdən keçəndə üzüyü tullayır çaya və istehza ilə düşünür: “Qovurmaçı sabah başa düşər ki, dünyanı mən dolandırırım. Anasını elə ağladım, vayına elə oturturaram ki, dadı damağından getməsin”.

Qovurmaçı axşam çiraqlar yananda dükanı bağlayıb yollanır evə. Yolda görür ki, bir oğlan qışqıra-qışqıra balıq satır: “Ay balıq alan! Ay balıq alan!” Qovurmaçı balığı alıb gətirir evə. Arvad balığı təmizləyəndə qarnından bir üzük çıxır. Təəcüblə qışqırır:

–A kişi, balığın qarnından bir üzük çıxdı.

Qovurmaçı “yu, ver bəri” - deyir. Arvad üzüyü gətirib verir ərinə. O da taxır barmağına. Səhər dükana gələndə atır daxıla. Adəti üzrə işləyə-işləyə təkrar edir: - Dolan, kəfkirim, dolan, bu dünyanı dolandıran var!..

Bir azdan şah təgyiri-libasda dükana girir, qovurmaçının sözünü ağzında qoyub deyir:

–Al pulu, üzüyümü ver!

Qovurmaçı pulu alıb deyir:

–Üzüyü dünən hara qoymusan, elə oradan da götür.

Şah bıqaltı gülümsəyir, daxılı açıb üzüyü yerində görəndə məəttəl qalır, gözlərinə inanmır.

Qovurmaçı isə ona baxıb yenə əvvəlki kimi bərkədən deyir:

Dolan, kəfkirim, dolan, bu dünyanı dolandıran var!..

Özündən böyüyün gözlə yolunu, əmanət istəsə, ver dünyanın malını (1, 199-201).

Azərbaycan folklorunda “Dünya” və “Həzrət Süleyman” mövzularına aid çoxlu sayda əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar və s. janrlarda müxtəlif folklor nümunələri mövcuddur. Bu folklor nümunələrində dünyanın vəfasızlığı və etibarsızlığı müxtəlif üslub və formalarda, rəngarəng epitet və təşbəhlərlə, bədii ifadə vasitələri ilə təsvir edilir. Lahic folkloru da bu baxımdan istisna deyil. Kitabda bu mövzuda olan folklor nümunələrindən biri də “Həzrət Süleymanları yola salmış dünya” adlanır. Rəvayətdə deyilir: “Həzrət Süleyman həm peyğənbər idi, həm də padşah. Bütün heyvanat və nəbatatın dilini bilirdi. Dəryalardakı balıqlardan, göydəki quşlardan baş-xəraç alırdı. Bir dəfə Həzrət Süleyman mübaribəyə gedəndə dünya gözəli bir qıza rast gəlir və ona vurulur. Ona brilyant üzük verib nişanlayır. Vədələşirlər ki, qələbə çalıb qayıdanda toy edərək...”

Neçə vaxt sonra Həzrət Süleyman zəfərlə qayıdır. Dünya gözəli o dilbər əvəzinə qoca bir arvad görür. Təəcüblə ondan soruşur ki, bəs mənim nişanım banı? Qarı gülümsəyib deyir ki, məni tanımadın? Nişanlın mənim də...

Yox, yox, - deyər Həzrət Süleyman eiraz edir, “qaytar manim nişan üzüyümü” deyir. O dünya gözəli idi, sənə qoca kaftarsan.

Arvad taxçanı göstərib deyir:

–Get ordakı sandıqçadan götür nişan üzüyünü.

–Həzrət Süleyman sandıqçanın qapağını açanda məəttəl qalır və bərkədən deyir:

–Bura üzüklə doludur, hamısı da bir-birinə oxşayır.

Qarı deyir:

–Özününkünü tap götür. Mən qoca dünyayam, o qədər Həzrət Süleymanlar yola salmışam ki, nə sayı var, nə hesabı, hamısı da məni nişanlayıb gedib. Mən qalmışam” (1, 201).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Lahıclar arasında çox sevilən və çox yayılan folklor janrlarından biri də lətifələrdir. Məlumdur ki, lətifələr insanın həyat və məişətinin müxtəlif sahələrinin müşahidələrindən yaranan satirik-yumoristik xalq inciləridir. Onlar əvvəlcə hansısa bir xalq nümayəndəsi, ya da bir sənətkar tərəfindən yaradılır, sonra ağızlara düşür, cilalanır, mükəmməlləşir və beləliklə, əsl xalq yaradıcılığı məhsuluna çevrilir.

Lətifələr, əsasən, kiminsə başına gələn bir əhvalat kimi, hətta çox zaman el içində şöhrət qazanmış tarixi və yaxud mifik şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı real hadisələr kimi danışılır. Bu nümunələr hər bir xalqın müxtəlif arzu və istəklərini, dünyagörüşünü, həyata münasibətini, cəmiyyətin qüsurları və naqisliklərinə qarşı mübarizəsini, eyni zamanda xalq gülüşünü satirik-yumoristik boyalarla əks etdirmişdir. Əksər Azərbaycan və türk folklor tədqiqatçıları və alimləri: M.H.Təhməsinib (4, 5), T.Fərzəliyev (5, 95), P.Əfəndiyev (6, 138), V.Vəliyev (7, 289-290), A.Caferoğlu (8), B.Felek (9), E.Y. Güney (10) və bir çox başqaları lətifələr və onların xarakterik xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Bu tədqiqatçıların yekdil qənaətinə görə tarixi şəxsiyyətlər və yaxud xalqın təxəyyülünün yaratdığı şəxsiyyətlər, yəni “lətifə qəhrəmanları” çox zaman hər xalqın özünəməxsus, milli qəhrəmanları olur. Başqa sözlə desək, hər hansı bir xalqda çox şöhrət qazanmış bir “lətifə qəhrəmanı” bəzən başqa xalqlarda tanınmır. Kiçik bir ölkədə və hətta o ölkənin ayrı-ayrı regionlarında, bölgələrində və kəndlərində belə qəhrəmanlar və onların adları ilə bağlı onlarla, yüzlərlə maraqlı lətifələr olur.

“Regional lətifələr mövzu və mundəricə etibarilə zəngin olub ictimai həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir. Tarixi hadisə və tanınmış kimsələrin həyatı ilə bağlı məlumatlar da lətifələrin ana xəttini müəyyənləşdirir.

Ayrı-ayrı tarixi hadisələr və real tarixi şəxsiyyətlərin başlarına gələn macəralar əsasında da onlarla regional lətifələr yaranmışdır” (11, 177).

Manaf Süleymanov “Azərbaycan diyarı Lahıç” kitabında belə maraqlı lətifələrin-dən birini - “Saqqalı tərənirdi” lətifəsini oxuculara təqdim edir: “Altı qardaş olur. Bunlara deyirlər ki, cümə günü bayramdır. Hazırlıq görürlər. Axşam bayrama neçə gün qaldığını hesablayanda böyük qardaş çaşır. O birilərini köməyə çağırır: “ha çalışıram, cüməni tapa bilmirəm. Cümə günü itib. Özünüz də baxın”.

Başlayır saymağa: “Şənbə, yek şənbə, düşənbə, səşənbə, çaharşənbə, cümə axşamı, şənbə... Bəs cümə hani? Qardaşlar çaşır. Başlayırlar saymağa. Axırda hamı təsdiq edir ki, cümə itib, harasa qaçıb. Böyük qardaş-Kələ Əmüllə deyir:

–Səhər tezdən yuxudan qalxın, gedək cüməni axtarmağa. Yoxsa bayrama gecikərik, biabır olarıq.

Elə də eliyirlər. Günortaya qədər axtarış nəticə vermir. Qəfildən iri bir boşluğa – porsuq yuvasına rast gəlirlər. Kələ Əmüllə ayar caxlayıb fikrə gedir. Qardaşlar da dayanıb susurlar ki, görsünlər böyük qardaş nə deyəcək.

Kələ Əmüllə porsuq yuvasını göstərib deyir:

–Yəqin cümə qaçıb bu deşikdə gizlənib, birimiz soxulub onu oradan çıxarmalıyıq.

Qardaşlar özlərini verir qabağa. Kələ Əmüllə razılaşmır:

–Siz bacarmazsınız. Özüm girəcəyəm. Elə ki, ayaqlarımı tərpedim, bilin ki, cüməni tutmuşam. Ayaqlarımdan dartıb çıxarın.

Kələ Əmüllə ora girir, girəndən sonra ayaqlarını tərpedib çırpınır. Kişini çıxarırlar. Görürlər ki, başı yoxdur. Porsuq onun başını qopardıb. Qardaşlar arasında mübahisə başlayır: “Bunun başı vardı, ya yox?”. Heç kəs təsdiq edə bilmir. Qərara gəlirlər ki, gedək arvadından soruşaq, ömrü uzununu bir yerdə olublar. Onun yanında qalmış olar, başı vardı, ya yox.

Gəlirlər. Görürlər ki, arvad ağlayır. Əvvəl soruşurlar ki, de görək bu kişinin başı vardı ya yox? Arvad bir az fikrə gedir, astadan deyir:

–Başının olub-olmadığı yadımda deyil, amma mənə belə gəlir ki, xamır xörəyin yeyəndə saqqalı tərənirdi.

Qardaşlar bir səsle:

–Elədir, başı yox idi, elə saqqalı tərənirdi.

Arvaddan xəbər alırlar:

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

–Bəs sən niyə ağlayırdın?

Deyir:

–Necə ağlamayım?! Dünən kişi bir şahıya (yəni 5 qəpiyə) baş-ayaq almışdı. İndi kəllə yoxa çıxıb. İtib. Uç şahı pul, bir imam halvası bişirmək, on gün da oruç tutmaq nəzir eləmişəm kəllə tapılsın...

Bu vaxt qonşu arvadı qışqırır:

–Ay Kələ Əmüllənin arvadı, pişik sizin kəlləni sürütdəyib gətirib. Gəl onu apar (1, 197-198).

Kitabda maraqlı, gülüş doğuran, eyni zamanda düşündürücü və ibrətamiz lətifələrdən biri də “Şah və dəllək” lətifəsidir: “Şah Abbasın arıq, ucaboy, boynu uzun bir dəlləyi varmış. O, şaha canı-dildən qulluq edirdi.

Bir gün bir rəssam Şah Abbasa rast gələndə təzim edib, balaca çərçivədəki şəkli ona uza-daraq təmənna edir ki, qibleyi-aləm sağ olsun, bunu alın, mənə bir çörək pulu əta edin. Şah Abbasın ovqatının yaxşı vaxtına düşür. Şəkil də, altındakı yazı da onun xoşuna gəlir, gülümsəyir, bir neçə tümən verib, şəkli alır. Tablodakı gövşəyən tənbel bir dəvə təsvir edilir. Altında da yazılıbdır: “Ey uzun, boynu əyri, ürəyindən keçənləri bilirəm”.

Şah Abbas saç-saqqalını düzəltməyə üçün girir dəllək olan otağa, şəkli də asır güzgünün üstünə. Hər dəfə dəvənin şəklinə baxıb gülümsəyirmiş. Bir dəfə də Şah Abbas gəlir və dəllək həmişə etdiyi kimi əl-ayağa düşüb hazırlığa başlayıb. Ülgücü bilo daşına çaxanda Şah Abbas dəvə şəklinə baxıb oradakı yazını oxuyur: “Ey üzün, boynu əyri, ürəyindən keçənləri bilirəm”.

Ülgüc dəlləyin titrəyən əlindən yerə düşür, özü də tirtap yıxılır şahın ayaqlarına. Şahın ayaqlarını öpə-öpə, ağlaya-ağlaya başlayır yalvarmağa:

–Qibleyi-aləm sağ olsun, məndə günah yoxdur. Zorla boynuma qoydular. Neçə gündür, ha cəhd edirəm, sizi görüm, əhvalatı xəbər verim, olmur. Məni gözdən qoymurlar. Qorxurdum məni öldürürlər.

Şah Abbas əmr edir:

–Hamısını aç, de!

Dəllək ağlaya-ağlaya, dizləri üstə sözüne davam edir:

–Baş vəzirə əminiz oğlu Qurban mənə dedilər ki, Sizin üzünüzü qırxanda, əlahəzrətimizin boynunu ülgüclə üzüm. Rədd elədim təkliflərini. Dedilər ki, məni öldürəcəklər, ya da sizə çuğullayaçaqlar. Sonra vəd etdilər ki, məni vəzir təyin edəcəklər. Məndə taxsır yoxdur. Çevir balalarının başına... Ya da ki, elə özün çağır cəlladı, boynumu vurdur.

Şah Abbas soruşur:

–Bas niyə razılaşmadın? Vəzir olardın!

Dəllək deyir:

–Onlar heç məni qoyacaqdılar ki, buradan sağ çıxım? Elə özləri qətlə yetirəcəkdilər ki, qibleyi-aləmi öldürüb.

Şah Abbas dəlləyi bu otaqda qoyub, qapını qıfıllayır və başqa qapı ilə çıxıb gedir. Sui-qəsdçilərin hamısını tutdurub zindana saldırır, sonra da edam etdirir. Dəvə şəklini çəkən rəssama isə yaxşı bir ənam verir” (3, 198-199).

Manaf Süleymanovun “Azərbaycan diyarı Lahıc” kitabında yuxarıda təqdim etdiyimiz folklor nümunələri ilə yanaşı, “Həzrət Süleyman və sərçə”, “Onu mənim itim bağışlayıb”, “Feilə düşən bu günə qalar” və s. kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri də toplanmışdır. Bu nümunələrdə də Lahıc folklorunun spesifikası, özünəməxsusluğu qabarıq şəkildə nəzəri cəlb edir. Kitabda oxuculara təqdim edilən folklor nümunələri insanları dərinədən düşündürür və güldürür, onları bu nümunələrdən ibrətamiz nəticələr çıxarmağa səsləyir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Süleymanov M. Azərbaycan diyarı Lahıc. Bakı: Vətən, 1994, 272 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, IV kitab (Şəki folkloru), I cild, Bakı: Səda, 2000, 494 səh.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 səh.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

4. Molla Nəsrəddin lətifələri. (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Məmmədhusəyn Təhmasib). Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 302 səh.
5. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1971, 123 səh.
6. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 403 səh.
7. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
8. Caferoğlu A. Hoca Nasreddin. İstanbul Universitesi, Edebiyyat Fakültəsi. Türk dili və edebiyatı dergisi, IX c. İstanbul: Edebiyyat Fakültəsi Basımevi, 1959, 256 s.
9. Felek B. Nasreddin Hoca. Türk Folklor Araştırmaları VII cild. İstanbul: VII c. 1962, s. 37-45.
10. Güney E.Y. Nasraddin Hoca fıkraları. İstanbul: Baha Matbaası, 1957, 210 s.
11. Abbaslı S. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı regional lətifələr. "Folklor və tariximiz" Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2012, səh. 177-180

THE SPECIFIC PECULIARITIES OF LAHIJ FOLKLORE (ON THE BASE OF THE BOOK "AZERBAIJAN LAND LAHIJ" BY MANAF SULEYMANOV)

Summary

One of the well-known personalities of Lahij village of Ismaili region is Manaf Suleymanov, who is a writer, a prosiest and a translator. In his book "Azerbaijan land Lahij" many folklore examples such as legends, rumors, jokes, stories and other genres have been collected.

In the article the folklore examples given in the book such as legends and anecdotes are mainly drawn into the research. The peculiarities and specificity of oral folk literatures collected from this village are also investigated in the article.

Key words: Lahij, Lahij folklore, legend, rumor, joke, Manaf Suleymanov.

СВОЕОБРАЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОЛЬКЛОРА ЛАХЫДЖА (НА ОСНОВЕ КНИГИ МАНАФА СУЛЕЙМАНОВА "ЛАХЫДЖ -АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КРАЙ")

Резюме

Переводчик, прозаик и писатель Манаф Сулейманов является одним из известных личностей деревни Лахыдж Исмаиллинского района. В его книге "Лахыдж – Азербайджанский край" собрано большое количество фольклорных образцов (легенды, предания, анекдоты, фантастические рассказы и другие жанры), в свое время записанные в Лахыдже. В статье исследованы данные в книге фольклорные образцы, в основном, предания и легенды.

В работе также анализируются своеобразные особенности и специфика, собранных в этой деревне образцов устного народного творчества.

Ключевые слова: Лахыдж, фольклор Лахыджа, легенда, предание, анекдот, Манаф Сулейманов.

ƏLİ ƏLİZADƏ

*İsmayılı Rayon İcra Hakimiyyəti,
başçısının Lahic İƏD üzrə nümayəndəsinin müavini,
ali_lahic@mail.ru*

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN TARİXİ UĞURLARI

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim və ən zəngin dövlətçilik mədəniyyətinə malik olan xalqlardandır. Azərbaycanın təqribən 5 min illik dövlətçilik tarixi vardır. Məlum olduğu kimi Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumların hələ eramızdan əvvəl 4-cü min illiyin sonu, 3-cü min illiyin əvvəllərində yaranmağa başlamışdır.

Xalq Cümhuriyyətindən əvvəlki dövrdə Azərbaycan dövlətçiliyi, Dünya tarixində yeni – respublika tipli demokratik dövlət idarəçiliyi formasının geniş yayılmağa başladığı dövrdə yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyəti xalqımızın tarixinin ən qədim qatlarından başlanan dövlətçilik ənənələrinin qanunauyğun davamı idi. Bunlara əsaslanaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin ən böyük və ilk tarixi uğuru kimi ilk növbədə məhz elə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasını qeyd etmək olar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublika olması Cümhuriyyətin dövlət quruculuğu sahəsində qazandığı ilk tarixi uğurları sırasına daxil etmək olar. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada Romanovlar Mütləqiyyəti devrildi. Ölkədə demokratik respublika tipli dövlət forması yaratmaq üçün müəssisələr məclisinə seçkilər keçirilməsi qərar alındı. Monarxiya rejimi aradan qaldırıldıqdan sonra hakimiyyətə gələn müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı. Lakin Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrındakı hakimiyyət çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Bolşeviklər Müəssislər Məclisini buraxdıqdan sonra onlar 1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə Cənubi Qafqazın Ali hakimiyyət orqanı olan Zaqaqaziya seymini, başqa sözlə Zaqaqaziya parlamentini yaratdılar.

Mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirilirdi. Həsən bəy Ağayev (sədr), Mustafa Mahmudov (katib), Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Mirdamət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybətqulu bəy Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacinski, Ələsgər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər ağa Şeyxulislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məhəmməd Yusif Cəfərov, Xudat Bəy Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firidun bəy Köçərli, Camo bəy Hacinski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər bəy Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad bəy Məlikyeqanov, Hacı Səlim Axundzadənin iştirakı ilə həmin iclasda Azərbaycan İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi.

İstiqlal bəyannaməsi bütün türk – müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq Azərbaycanın ən demokratik respublika idarə üsulunun – parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. İstiqlal bəyannaməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bünövrəsində duran tarixi bir uğur idi.

Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixinin bu dəyərli və parlaq sənədinə bütün Azərbaycan tarixşünaslığında ən obyektiv tarixi qiyməti ilk dəfə olaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyev vermişdir: *“Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi bəyannamə yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətinin başlıca prinsiplərini bütün dünyaya bildirir. Bəyannamədə elan edilmiş prinsiplər – Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün dövlətlərlə, habelə qonşu xalqlarla dinclik və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq. Bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq prinsipləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq nüfuzunu artırdı”*.

Yenicə yaradılmış Cümhuriyyət hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski bir sıra dövlətlərin xarici işlər nazirlərinə radioqrama göndərərək Azərbaycanın müstəqil dövlət elan olunduğunu bəyan etdi. Konstantinopol (İstanbul), Berlin, Vyana, Paris, London, Madrid, Roma, Vaşinqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Kiristianiya (Oslo), Kopenhagen və Toki-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

oya göndərilən radioqramda eyni zamanda bildirildi ki, Cümhuriyyət hökuməti, müvəqqəti olaraq Yelizavetpolda (Gəncədə) fəaliyyət göstərəcəkdir.

Beləliklə, Şimali Azərbaycanda 100 ildən artıq bir dövr ərzində davam etmiş azadlıq mübarizəsi nəticəsində, tarixi bir qələbə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Azərbaycan-türk dili - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı andan etibarən ana dilinin inkişafı ilə bağlı tədbirlər görməyə başladı. 1918-ci ilin dekabrın 27-də hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarovun 34 sayılı əmri ilə Azərbaycan-türk dili orduda dövlət dili qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və savadsızlığın ləğvi üçün orduda müvafiq kurslar yaradıldı və həmin kursların aparılmasına təcrübəli mütəxəssislər cəlb olundu. Hökumət 1919-cu ilin fevralın 11-də Azərbaycan milli ordusunda türk dilində süvari qoşunların nizamnaməsinin təsdiqi haqqında qərar qəbul etmişdir.

Rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə Parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev, adətən, belə bir məzmununda dərkənar qoyurdu: **“Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır”**.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində mətbuat: Azərbaycan mətbuatı tarixində 1918-1920-ci illər. Bütün əvvəlki dövrlərə nisbətən, ən yüksək inkişaf mərhələsidir. Bu dövrün mətbuatı həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından, milli mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi kimi, Azərbaycan həyatının canlı salnaməsinə çevrildi. İki il içərisində ölkədə 100-ə yaxın adda qəzet və jurnal çıxmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsillə bağlı tarixi nailiyyətləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalq maarifinin inkişafına çox mühüm təkan verən ilk tədbirlərindən biri 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı oldu ki, həmin qərara əsasən, Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan edildi.

Azərbaycan Hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəllərində ölkədə dövlət hesabına 637 ibtidai məktəb və 23 orta ixtisas təhsili məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Orta məktəblər arasında 6 kişi və 4 qadın gimnaziyası, 5 realni məktəb, 3 müəllimlər seminariyası, 3 müqəddəs Nina qız tədris müəssisəsi, politexnik məktəb və kommərsiya məktəbi var idi (s.73).

Hazırda Azərbaycan Respublikasının aparıcı təhsil ocaqlarından olan Bakı Dövlət Universiteti, 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən təsis olunmuş, müsəlman Şərqi il Avropa tipli ali məktəbi hələ bir yaşında olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixində qızıl hərflərlə yazıldı (s.203).

1919-cu il sentyabrın 1-də Parlament **“Bakı şəhərində Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun”** qəbul etdi. Universitetin açılması haqqında qanunda onun 4 fakültədən: tarix-filologiya, fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb fakültələrindən ibarət olduğu göstərilmişdir. Bu hadisə Bakı Dövlət Universitetinin ilk rektoru V.İ.Razumovskinin dediyi kimi, nəinki Azərbaycanda hətta müsəlman dünyası üçün böyük bir hadisə idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsillə bağlı atdığı digər tarixi bir addımda 1919-cu il sentyabr ayının 1-də olan Parlament iclasında 1919-1920-ci dər ilində 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərilməsi barədə sənəd qəbul etdi. Təhsil Nazirliyinə isə buna görə 7 milyon rubl təsis edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra, Qırımızı Ordunun ölkəyə giriş nəticəsində ölkənin sovetləşməsinə baxmayaraq, tələbələr təhsilini davam etdirmişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra, tələbələrin əksəriyyəti Azərbaycana dönmüş, zavod rəhbərləri və neft yataqlarının idarəçiləri kimi əhəmiyyətli uğurlar əldə etmişlər. Onların bəziləri hətta Lenin ordeni kimi dövlət mükafatları ilə təltif olunmuşdur. Lakin 1930-cu illərdə tələbələrin bir qismi, Azərbaycan müstəqilliyinin bərpə edilməsi və Almaniyaya üçün casusluq ittihamı ilə NKVD tərəfindən repressiyaya uğramışdır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın nailiyyətlər siyahısını sayanda, qeyd edirdi: **“Müxtəlif sahələrdə ali təhsil üçün - memarlıq və etnologiyadan tutmuş təyyarə və gəmiqayırmaçılığa qədər dövlət hesabına 100-ə yaxın azərbaycanlı tələbə Avropanın ən yaxşı məktəblərinə göndərilib”** (s.202).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətindəki nailiyyətləri - Paris Sülh Konfransında nümayəndənin iştirakı. Birinci dünya müharibəsindən sonrakı dünyanın taleyini həll etmək məqsədi ilə “Antanta” ölkələri və ABŞ-ın Parisdə çağırtdıqları sülh konfransı da yenidən yaranmış bir Cümhuriyyətin nümayəndəsinin iştirakı bir tarixi uğur idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Paris sülh konfransında iştirakı bu dövrün beynəlxalq münasibətlərində mühüm yer tutdu. Azər-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

baycanın xarici siyasətinin başlıca məqsədi ölkənin müstəqilliyinin gerçəkləşməsindən ibarət idi. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi işinə ölkənin ən nüfuzlu şəxsləri cəlb olundu. Azərbaycan parlamenti Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə tam səlahiyyətli nümayəndə heyəti göndərmək haqqında qərar qəbul etdi. Parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşov nümayəndə heyətinə başçı təyin olundu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyətinin müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması barədə cavabsız müraciətlər etdi. Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Lord Kerzonun təklifi ilə Paris konfransının ali şurasında Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlalını de-facto tanımaq haqqında yekdilliklə qərar qəbul olundu. İstiqlalın tanınmasından 3 gün sonra bu tarixi xəbəri almış Azərbaycan bayram edirdi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında öz missiyasını uğurla başa vurduqdan sonra parlament Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, ABŞ və Polşanın paytaxtlarında fəaliyyət göstərəcək diplomatik nümayəndəliklərin yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Bundan başqa, Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Ənzəli, Rəşt, Əhər, Məşhəd, Batum, Kiyev, Krım, Aşqabad və başqa yerlərdə konsulluqları fəaliyyət göstərməyə başladı. Bakıda isə Gürcüstan, Ermənistan, İran, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Danimarka, İtaliya, Fransa, İsveç, İsveçrə, İngiltərə, ABŞ, Ukrayna, Litva, Polşa, Finlandiya və digər ölkələrin müxtəlif səviyyədə rəsmi nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğundakı nailiyyətləri. Şübhəsiz ki, yeni yaranmış bir dövlətin digər dövlətlər tərəfindən müdafiə olunması üçün güclü bir nizami orduya ehtiyacı vardı. Qonşuluğunda Ermənistan kimi bir təcavüzkar dövlət varsa əgər bu məsələ daha da öz vacibliyini artır. Bir çox sahədə qazandığı nailiyyətlərlə yanaşı ordu quruculuğu sahəsində də tarixi uğurlar qazanmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrinin təşkilinə Cümhuriyyətin elan edildiyi gündən başlanmışdı.

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, 1918-ci ildən başlayaraq Ermənistan yaranmış gərgin vəziyyətdən istifadə edərək və bolşeviklərin dəstəyi ilə zorla Azərbaycanın Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan bölgələrini işğal etmək məqsədi ilə onun sərhədlərini pozur və sərhədyanı rayonlarda hərbi toqquşmalar yaradırdı. Belə bir şəraitdə ölkənin ərazi birliyini, müstəqilliyini müdafiə etmək üçün güclü ordu yaratmaq dövlətin birinci dərəcəli vəzifəsi idi (s.241).

1918-ci ilin iyul ayının 6-da Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin pullu hərbi mükəlləfiyyət haqqında sərəncamına müvafiq olaraq sıravilərə 50 rubl, yefreytorlara 60 rubl, kiçik unter zabitə 70 rubl, unter zabitə 90 rubl, feldfelə 120 rubl maaş müəyyən edildi.

1918-ci ilin iyul ayının 11-də milli orduya çağırış haqqında əmr verildi və 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş 24-29 yaşlı oğlanlar səfərbər edildi. Maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq milli zabitlər hazırlamaq məqsədi ilə Gəncədə hərbi məktəb yaradıldı. Görülən tədbirlər nəticəsində az vaxt ərzində 40 minə yaxın əsgəri olan milli ordu yaradıcılığına başlandı. O vaxt orduda 24 min süngü, 6 min piyada, süvari, topçu və sairə qoşun növlərindən ibarət olan və ən müasir silahlı silahlanan canlı qüvvə, Xəzər dənizində kiçik bir donanma var idi. Orduda hərbi intizamı möhkəmləndirmək məqsədi ilə hərbi nazirliyin yanında divani hərbi, yəni hərbi məhkəmə fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa müddət ərzində qazandığı tarixi uğurları yadelli işğaçılar tərəfindən həzm edilə bilmirdi. 1920-ci il aprelin 25-dən 26-na keçən gecə rus qoşunları Azərbaycanı şimaldan hücum etdilər. Xaçmazı, Yalamanı tutdular və Bakının girəcəyində dayanaraq Azərbaycan hökumətinə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum göndərdilər. Ultimatumu müzakirə etmək üçün aprelin 27-də parlamentin iclası keçirildi. İclasda xeyli davam edən müzakirələrdən sonra qan tökülməməsi üçün müəyyən şərtlər daxilində təslim olmağa qərar verildi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev həmin dövr haqqında bəyanatında bildirir: “AXC gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaq. Ən əsası odur ki, AXC az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu. Bu cümhuriyyətin yaradılmasında müstəsna xidmətləri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Həsən bəy Ağayev, Nəsibbəy Usubbəyov, Mehdi bəy Hacınski, Məmməd Yusif Cəfə-

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

rov, Xudadat bəy Rəfibəyov və digər ictimai xadimlərin xatirəsini qədirbilən Azərbaycan xalqı bu gün də böyük ehtiram hissi ilə yad edir”.

1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edən müasir Azərbaycan Respublikası, 1918-1920-ci illərdə 23 ay ərzində mövcud olan və müsəlman Şərqi ilk dünyəvi, demokratik dövlət kimi tarixə düşən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisidir.

Müasir, müstəqil Azərbaycan Respublikasının isə tarixi uğurları gündən günə artır, bu uğurların bünövrəsində Heydər Əliyev Siyasi kursunun uğurla davam etdirilməsi durur. Bu nailiyyətlərin əbədi olaraq davam edəcəyinə bir azərbaycanlı kimi mən də ürəkdən inanır və bir gənc azərbaycanlı kimi bu müasir dövlətin bir vətəndaşı olmağımla fəxr edirəm.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Cild - I, II, III
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Paris_S%C3%BCl%C3%BCh_Konfrans%C4%B1
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_Xalq_C%C3%BCmhuriyy%C9%99tinin_Milli_Ordusu
4. <http://axar.az/news/gundem/53576.html>

HISTORICAL SUCCESSES OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Summary

Being the first parliamentary republic in the Muslim East of the Democratic Republic of Azerbaijan can be considered as the first historic success of the Republic in the field of state building. In February 1917, the Romanovs' was overthrown in Russia. It was decided to hold elections to the Assembly of People of the Republic to form a democratic republic-type state form. After the abolition of the Monarchy regime, the provisional government, which came to power, created a special committee for the South Caucasus governance. But the provisional government could not remain in power for a long time.

As a result of the coup in October 1917, Deputies from the South Caucasus which elected to the Russian Institutions Assembly were unable to travel to Petrograd and Moscow.

Key word: historical successes, Azerbaijani-turkish language, press, education, foreign policy, army.

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСПЕХИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Будучи первой парламентской республикой на мусульманском Востоке Азербайджанской Народной Республики, можно считать первым историческим успехом Республики в области формирования государства. В феврале 1917 года Романовых было свергнуто в России. Было решено провести выборы в Народную Ассамблею Республики, чтобы сформировать государственную форму демократического республиканского типа. После отмены режима монархии временное правительство, которое пришло к власти, создало специальный комитет по управлению Южного Кавказа. Но временное правительство не могло долго оставаться у власти. В результате государственного переворота в октябре 1917 года депутаты Южного Кавказа на Ассамблее российских предпринимателей не смогли выехать в Петроград и Москву.

Ключевые слова: исторические успехи, Азербайджанско-турецкий язык, пресса, образованию, внешней политике, армии.

ZÖHRƏ ƏLİYEVƏ

*İsmayilli rayonu Lahıc qəsəbə
tam orta məktəbi, 11-ci sinif şagirdi,
rovshan@mail.ru*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN HƏYATININ LAHIC DÖVRÜ XALQ YADDAŞINDA

Xalqımız iyirminci yüzillikdə iki dəfə dövlət müstəqilliyi qazanmışdır. Əsrlərlə azadlıq və müstəqillik arzusu ilə yaşayan Azərbaycan xalqı 1918-ci il mayın 28-də arzusuna çatdı. Həmin gün Azərbaycanın Milli Şurasının iclasında İstiqlal Bəyənnaməsi qəbul edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yürütdüyü siyasət demokratik hüquq və azadlıqların bərqərar olunması, etnik və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabər hüquqlarının tanınması, hətta bir çox Avropa ölkəsindən daha əvvəl qadınlara seçki hüququnun verilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, təhsil və mədəniyyətin inşafına xüsusi diqqət göstərilməsi, Milli Ordunun qurulması və s. işlərdən ibarət idi. Azərbaycanı işğal etmək planı hazırlayan Rusiya 1920-ci il aprelin 25-dən 26-na keçən gecə qoşunları Azərbaycana şimaldan yeritdi və Azərbaycan hökumətinə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum göndərdi. Ultimatumu müzakirə edən parlament müzakirələrdən sonra qan tökülməməsi üçün qərar verdi. Xarici müdaxilə, daxili çəkişmələr və digər amillər üzündən Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti cəmi 23 aydan sonra süqut etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında və fəaliyyət göstərməsində Cümhuriyyətə rəhbərlik etmiş şəxslərin xidmətləri haqqında Heydər Əliyev bunları bildirir: “Bu cümhuriyyətin yaradılmasında müstəsna xidmətləri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Həsən bəy Ağayev, Nəsibbəy Usubbəyov, Mehdi bəy Hacınski, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadad bəy Rəfibəyov və digər ictimai xadimlərin xatirəsini qədirbilən Azərbaycan xalqı bu gün də böyük ehtiram hissi ilə yad edir”.

Konstitusiyaya aktının qəbulundan sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularına dövlət səviyyəsində bəraət verildi. Halbuki Sovet dövründə onların adlarını çəkmək belə yasaq idi. Prezident İlham Əliyev 2018-ci ili ölkəmizdə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edib. Cümhuriyyət dedikdə əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci il 28 may tarixində qurulmuş və banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuş Xalq Cümhuriyyətini xatırlayırıq.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə haqqında Nəzər babamın və Mixək nənəmin mənə danışdıqlarını xatırlayıram. Babam deyirdi ki, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti parlament tərəfindən təhvil verildikdən sonra təqiblər başlanır. Türkiyəyə getmək niyyətində olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Abbasqulu Kazımlı adında gizli bir silahdaşı olub. Onlar birlikdə Kürdəmirə qədər gedirlər. Lakin onlar izləndiklərini hiss edib, gözlərdən uzaq bir yerə getmək istəyirlər. O zamanlar bəzi kəndlərdə və qəsəbələrdə nəqliyyat olmadığına görə insanlar atlar vasitəsi ilə səyahət edirdilər. Həmin atları idarə edənlərə isə çarvadarlar deyirdilər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və silahdaşı çarvadalardan birinə yaxınlaşaraq onunla Lahıca gəlib. O çarvadarın dərisinin rəngi qara olduğundan onu hamı “Ərəb əmi” çağırırmış. Ərəb əmi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni Maçaxı kəndinə qədər gətirib. Onlar burada gecələməli olurlar. Maçaxı kəndində məşhur bir müsavətçinin evində qalırlar. Səhər tezdən oradan çıxıb Lahıca gedirlər. Babam onu da əlavə edir ki, Lahıca Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni iki səbəb gətirmişdi: onun həm lahicilərlə qohumluq əlaqəsi vardı, həm də Lahıca müsavətçilər çox güclü idilər. Onlar bir neçə gün Ərəb əminin evində qalırlar. Bundan sonra isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qaldığı evləri tez-tez dəyişməyə məcbur olur, deyilənlərə görə, Məşəd Əli Nağının evi də daxil olmaqla 28-29 evdə qalıb. Onları evlərində gizlədən adamların dostları onlara hər gün xəbər verirdilər ki, evi dəyişsənlər. Ona görə ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin hansı evdə gizləndiyini tapa bilməsənlər. Beləcə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ən son qaldığı evlərdən biri qonşumuz Hacı Qurbanın evi olub. Oradan gecə vaxtı qaçaqlarla çayın digər tərəfinə keçərək Lahıcı tərk edir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Mixək nənəm isə danışdı ki, “O, bizim evdə, yəni Məşəd Əli Nağının evində də qalıb. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bizim evə gələn günü atam bizə onun böyük bir adam olduğunu deyirdi. Biz qapının arasından baxdıq. Lakin o sadə bir adam idi”.

Mən bunları sinif yoldaşlarıma danışanda hamının marağına səbəb oldu və ekskursiya etmək qərarına gəldik. Biz Lahıcın sakit və qədim küçələri ilə gedirdik. Bu həmin daş döşəmə küçələrdi ki, onların üstü ilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə gedib. Bu isə həmin qapıdır ki, oradan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə girib. İndi mən qapıdan baxıram, həmin qapıdan ki, Mixək nənəm də baxmışdı. Beləcə biz onun “Əsrin Səyavuşu” əsərini yazdığı kürsüdə oturmuşuq. Biz onun gəzdirdiyi bütün evləri gəzdik. Mən çox sevinib, qürur duyuram ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin gəzdirdiyi küçələrdə gəzdim, qaldığı evlərdə oldum, oturduğu kürsüdə mən də oturdum.

Ötən əsrin sonlarında xalqımıza yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşmaq səadəti nəsbət oldu. Bu zaman Azərbaycanda baş qaldıran milli oyanış dalğası əzəmətli xalq hərəkatına çevrildi. Cümhuriyyətin idealları xalqımız üçün mayaka döndü və özünü Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisi elan edən Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşdu. 1991-ci il oktyabrın 18-də respublikanın qanunvericilik orqanı parlamentin etdiyi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Respublikası onun bayrağı, gerbi və himnini də qəbul edir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa müddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə olunur və 1918-ci il 28 may tarixi hazırda “Respublika Günü” kimi qeyd olunur.

1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etmiş xalqımız öz milli dövlətini möhkəmləndərək azad yaşayır və onu inkişaf etdirir. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın qəbul olunmuş Konstitusiyamıza əsasən, Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi bir dövlətdir və ölkədə hakimiyyətin yeganə mənbəyi xalqdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə müstəqil Azərbaycan siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni sahələrdə böyük nailiyyətlər qazanmış, insanların rifah halı yaxşılaşmış, ölkəmizdə genişmiqyaslı tikinti-abadlıq işləri aparılır. Bütün bunlar müstəqil Azərbaycanın getdikcə artan iqtisadi qüdrətindən xəbər verir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra İ.Stalinin “bu, bir il yarımlıq hakimiyyətiniz ərzində xalqa nə verə bildiniz?” sualına “Çox şey verə bilmədik... Amma milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq. Azca da olsa, milli istiqlal dadızdırdıq. Yüz illik əsarət dərsi ilə iki illik hürriyyət qovğası bizi özümüzə tanıtdı. Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz”, - deyərək Rəsulzadə tarixi cavabını verir.

Yazımı Heydər Əliyevin sözləri ilə bitirmək istədim: “Onlar öz cəsarətli fəaliyyətləri ilə Azərbaycanda ilk müstəqil dövlətin qurulması üçün güclü addımlar atdılar. Xalqımıza müstəqillik ənənələri qoyub getdilər”. Hər birimizin də müqəddəs borcu müstəqil dövlətimizin qədrini bilmək, onu qorumaq və inkişafına əlimizdən gələnləni köməyi göstərməkdir.

LAHIJ PERIOD OF LIFE OF M.E. RASULZADE IN PEOPLE'S MEMORY

Summary

The article lists the achievements of the Azerbaijan Democratic Republic and a brief information about M.E.Rasulzade, the creator of the first in the east of the republic. It also tells about the memories that are associated with the Lahij period of his life and live in the people's memory.

Key words: ADR, Lahij, people's memory.

ЛАГИЧСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ М. Э.РАСУЛЗАДЕ В НАРОДНОЙ ПАМЯТИ

Резюме

В статье перечислены достижения Азербайджанской Демократической республики и дана краткая информация о М.Э.Расулзаде, создатель первой на востоке республики. Здесь также рассказано о воспоминаниях, которые связаны с лагичским периодом его жизни и живут в народной памяти.

Ключевые слова: АДР, Лагич, народная память.

MÜNDƏRİCAT

Mirdaməd Sadiqov Salamlama nitqi.....	4
KONFRANSIN AÇILIŞ MƏRUZƏLƏRİ	
Muxtar Kazımoğlu-İmanov Xalq mədəniyyəti və milli kimlik məsələsi	6
Oktay Səmədov Azərbaycan folklorunun təbliğində Bilik Fondunun rolu	9
Kamran Əliyev Folklor və dövlət idarəçiliyi sistemi	11
Həmid Qaradəniz Cümhuriyyət uğrunda türk-islam ordusunun azadlıq mücadiləsi.....	13
İslam Jemenay Türklüyün üç böyük təməli	16
Əhməd Sami Elaydi Misirdə “Qaçaq Nəbi” dastanı ilə bağlı tədqiqatlar.....	18
İsaxan Vəliyev Milli kimlik hüquqi müstəvidə	21

I BÖLMƏ

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞI VƏ AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTİ

Rza Xəlilov, Güldanə Pənahova Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyətinin fəaliyyətində folklor məsələləri	25
Afaq Ramazanova Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti və azsaylı xalqlar	30
Sevinc Kazımova Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan nəsrini	34
Fidan Qasımoğlu Cümhuriyyət dövründə xalq ədəbiyyatı	38
Nərgiz Qurbanlı Cümhuriyyət dövründə mətbuatımızın dili	45
Sahibə Paşayeva Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında folklor qaynaqları	48
Aytac Abbasova Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərində millilik məsələsi	52
Səkinə Qaybalyeva Cümhuriyyət dövrü mətbuatında folklor məsələləri.....	56
Nail Qurbanov Dəyərli alim Əmin Abid və milli istiqlal şairi Gültəkin.....	60
Əpoş Vəliyev Cəfər Cabbarlının Cümhuriyyət dövrü yaradıcılığı və folklor	63
Sürəyya Əlizadə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və İbn Şüheydin yaradıcılığında şeytan motivi	67
İlhamə Qəsəbova Cümhuriyyət qurucularından H.K.Sanılının yaradıcılığında folklor məsələləri	72

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Xatirə Hüseynova Azərbaycan folklorunun təbliğində medianın rolu.....	80
Kəmalə Kərimova Cümhuriyyət dönəmində Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin şəxsiyyəti və fəaliyyəti	84
Vüsal Səfiyeva Azərbaycanı tədqiq və tətəbbö cəmiyyətinin bibliografiya bürosunun fəaliyyətində folklor məsələləri.....	89
Akifə Xəlilova Azərbaycan folklorşünaslığının tarixində Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yeri	92
Gülsümxanım Hasilova Milli bayramlar mənəvi dəyərlərin daşıyıcısıdır	95
Xuraman Kərimova Folklor mətnlərinin tərtibinə yanaşılma prinsipləri (Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti dövründə).....	99
Tariyel Qəni Şirvan Aşığı rəvayətləri və onun poetik sistemi (Cümhuriyyət dövrü və sonrakı dönmə ustad sənətkarlarının yaradıcılığı əsasında).....	104
Səadət Mustafayeva Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və folklor araşdırmaları	108
Günay Oruczadə Cümhuriyyət dövründə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması məsələsi	111

II BÖLMƏ

ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏTDƏ MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK İDEYASI

Tahirə Məmməd Bədii imajın funksional mahiyyəti və milli kimlik problemi	115
Adil Əsədov Folklor və milli kimlik: problem etnogenezin personalist konsepsiyası kontekstində.....	122
Mahirə Quliyeva Milli kimlik və mənəvi zənginlik (Quranın sözü və nəsihəti əsasında)	126
İrina Kaçinskaya Русские молоко в Азербайджане: аутентичные надписи вышивкой на платках.....	132
Qalina Vud Lahij Loyalty	136
Rit Himeye Re-emerging of the interest in traditional crafts and working skills in Estonia	141
Anna Aleksandrovna-İvanova Конфессиональная идентичность как фактор формирования фольклорной традиции и ее сохранения в иноэтническом окружении	146
Pşemslav Adamçeski О книге Мамеда Эмина Расулзаде “Azerbejdžan w walce o niepodległość” (Азербайджан в борьбе за независимость)	151
Oruc Əliyev Azərbaycan nağıllarında dövlətçiliklə bağlı görüşlər.....	161
Ramazan Qafarlı, Sədaqət Qafarlı Cümhuriyyət çağı şairlərinin yaradıcılığında arxetip simvollarının işlənmə çevrəsi və semantik strukturu.....	168

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

İslam Sadıq	
Demokratik Cümhuriyyətin dövlət atributları şumer qaynaqlarında.....	178
Əfzələddin Əsgər	
“Manas” dastanında etnik və milli şüur.....	181
Mayıl Əsgərov	
Azərbaycanın milli siyasəti və folklor.....	186
Seyfəddin Rzasoy	
Oğuz dövlətçilik ənənəsində əcdad paradiqması.....	190
Füzuli Qurbanov	
Müstəqil Azərbaycan ideyası: fəlsəfə və folklorun işığında	196
Ağaverdi Xəlil	
Azərbaycan Cümhuriyyətinin (1918-1920) istiqlal konsepti	199
Cavanşir Yusifli	
Azərbaycan istiqlal savaşının ideoloqu və onun “Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatı” əsəri	204
Elçin Abbasov	
Azərbaycan dövlət simvolları: ənənəvi mədəni-tarixi təzahürlərdən milli kimlik faktoruna	208
Sərxan Xavəri	
Milli kimliyin formalaşmasında folklor resurslarının funksional semantikasi.....	212
Vidadi Qafarov	
Azərbaycan teatrının milli kimlik problemi (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri)	218
Nizami Muradoğlu	
Çağdaş Azərbaycan poeziyasında istiqlal ideyasının inikası	224
Rauf Həsənov	
Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə milli kimliyin formalaşması və folklor	228
Qalib Sayılov	
Dövlət ənənəsində islam əxlaqı prinsipləri	231
Atif İslamzadə	
M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində milli dövlət ideyası və folklor	235
Mətanət Yaqubqızı	
Folklor milli düşüncə sistemi kimi.....	240
Gülnar Osmanova	
Əhməd Cavad yaradıcılığında milli dövlət ideyası	243
Maral Yaqubova	
Nəsrədə milli kimliyin təzahür formaları	247
Mehparə Rzayeva	
Oğuz alqışlarında dövlətçilik ideyaları.....	254
Sevinc Qasımova	
Cümhuriyyət və Azərbaycan SSR dövründə Novruz bayramına fərqli ideoloji yanaşmalar	258
Səfa Qarayev	
Folklorun sosial-psixoloji kontekstinin öyrənilməsində stereotiplərin rolu	263
Hikmət Quliyev	
Virtual sosial qrupların folklorik kimliyi kontekstində milli kimlik məsələsinə baxış	267
Sərvər Şirinov, Samirə Quliyeva	
Hüseyn Cavid yaradıcılığında türkçülüyn, cümhuriyyətçiliyin tərənnümü	273

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Dadaş Əliyev	
M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində Azərbaycançılıq ideyası	276
Aynurə Səfərova	
Cümhuriyyət dövrü şəirində “Qızıl alma” motivi	281
Tahir Nəsim	
Ural-altay xalqlarının epik yaradıcılığında qəhrəmanların milli-mənəvi kamillik məsələsi	285
Hikmət Haqverdili	
Cümhuriyyət dövrü və milli təhsilimiz	288
İldırım Mənsimov	
Cümhuriyyət dövründə dövlət-din münasibətləri.....	290
Ülkər Ələkbərova	
Türk-monqol xalqlarının Ötükən və Süldə inancı	292
Afaq Mustafayeva	
Azərbaycan Respublikasında qeyri-maddi irsin qorunmasının hüquqi tənzimlənməsi.....	300
Pərviz Məhərrəmov	
Milli dövlətçilikdə varislik: yeni əsrin müqaviləsi.....	309

III BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN MÜHACİR FOLKLORŞÜNASLIĞI

Almaz Həsənzadə	
Türk və dünya folkloru əlaqələrinin aktual problemləri (Mühacirət elmi-nəzəri araşdırmaları kontekstində).....	312
Vaqif Sultanlı	
Cümhuriyyət məfkurəsi və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı	319
Seyfəddin Qəniyev	
Repressiya olunmuş sənət və sənətkarlarımız: Əngəxaranlı Aşıq Xəlil və Aşıq Sədrəddin	326
Aynur İbrahimova	
Ümmülbanu Əsədullayevanın (Banin) “Qafqaz günləri” romanında folklor məsələləri	330
Abid Tahirli	
Ceyhun Hacıbəyli irsində folklor motivləri.....	334
Atəş Əhmədli	
Ədəbi irsimiz və əbədiyaşar mühacirlərimiz (M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan mədəniyyət ənənələri” məruzəsi əsasında).....	343
Mahir Qəribov	
Azərbaycan mühacir ədəbiyyatında milli irs və folklor məsələləri.....	359
Sönməz Abbaslı	
Ceyhun bəy Hacıbəyli və Qarabağ folkloru	365
Şakir Albaliyev	
Folklorumuzda nisgil motivləri	371
Ləman Vaqifqızı-Süleymanova	
Azərbaycan mühacir ədəbiyyatında bayatı.....	375
Nübar Həkimova	
Yusif Vəzir Cəmənzəminli və Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasəti.....	379
Elnarə Əliyeva	
Ceyhun Hacıbəylinin folklor araşdırmaları	384

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur

Reyhan Dadaşova

Mühacirət folklorşünaslığında milli azadlıq və birlik motivləri.....389

Bənövşə Rzayeva

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Hacıbəylər nəslə və onların Naxçıvan teatrındakı müasirləri ...393

Ülkər Əliyeva

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və şərq folkloruna fərqli baxış396

Günəl Məmmədova

Mühacirət ədəbiyyatı nümunələrində ara sözlərin işlənmə tezliyinin araşdırılması problemi (Əhməd bəy Ağaoğlunun bədii-fəlsəfi əsərləri əsasında)400

IV BÖLMƏ

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ HADİSƏLƏRİ FOLKLORDA

Füzuli Bayat

Cümhuriyyət dövrü və sonrakı dövəndə folklor.....404

Əziz Ələkbərli

Cümhuriyyət dövründə İrəvan hadisələri folklorunda və tarixdə.....411

Vəfa İbrahim

Azərbaycan və ingilis folklorunda etiraz motivi415

Hacı Nərimanoğlu

Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin mübarizəsi tarixdə, elmi ədəbiyyatda və folklorunda.....418

Tahir Orucov

Cümhuriyyətə qarşı sovet rejiminin repressiyası424

Səbinə İsayeva

Cümhuriyyət dönəmi folklorunda qaçaqçılıqla bağlı mətnlər (Gədəbəydən toplanmış folklor nümunələri əsasında)431

Şəhla Hüseynli

Ədəbiyyatda qaçaqçılığın təsviri və təfsiri435

Nigar Həsənova

Mart qırğınları yaddaşlarda438

Elçin Qaliboğlu

Folklorunda Cümhuriyyət hadisələri.....442

Zümrüd Mənsimova

Zaqatala aşıqlarının yaradıcılığında Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının izləri449

Məleykə Məmmədova

Nizami Muradoğlunun “Baba ocağı” romanında Cümhuriyyət dönəmi türk soyqırımı459

Aynur Cəlilova

1930-cu il Keçili xalq hərəkatına baxış.....465

Samirə Məmmədli

Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun divan ədəbiyyatı və folklorla bağlı araşdırmaları.....469

Xəzangül Məmmədova

Lahıc folklorunun özünəməxsus xüsusiyyətləri (M.Süleymanovun “Azərbaycan diyarı Lahıc” kitabı əsasında).....475

Əli Əlizadə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi uğurları.....481

Zöhrə Əliyeva

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatının Lahıc dövrü xalq yaddaşında485

**Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunan
“Folklor milli kimlik kontekstində” mövzusunda
beynəlxalq elmi konfransın materialları.
Bakı, “Elm və təhsil” 2019.**

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:
Nigar İmaməliyeva

Korrektorlar:
**Gülzar Osmanova
Sürəyya Əlizadə**

Kompüterdə yığdı:
Aygün Balayeva

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ləman Qafarova

Kağız formatı: 60/84 1/12
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 492 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.